GESCHIEDENIS
VAN HET
NEDERLANDSCHE VOLK
DOOR
P. J. BLOK

GESCHIEDENIS VAN HET NEDERLANDSCHE VOLK

GESCHIEDENIS VAN HET NEDERLANDSCHE VOLK

DOOR

PROF. DR. P. J. BLOK

DERDE, HERZIENE DRUK

VIERDE DEEL

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ
LEIDEN

VOORREDE.

Dit deel[1]) bevat nog niet het slot van het boek, dat de schrijver zich vóór 20 jaren voorstelde te zullen schrijven. De geschiedenis van het tijdvak, dat men den „Franschen Tijd" pleegt te noemen, is zoo belangrijk voor de kennis der lotgevallen van ons volk in de 19de eeuw, op staatkundig gebied zoowel als op andere terreinen van het volksleven, dat het niet aanging haar in een zeer kort bestek samen te vatten; ongeveer hetzelfde kan, hoewel niet met zooveel recht, gezegd worden van de geschiedenis van het vereenigde koninkrijk der Nederlanden. Zoo kwam de schrijver ten slotte ertoe de geschiedenis van 1795 tot de definitieve scheiding van België in 1839 in een afzonderlijk deel te behandelen, die tot de grondwetsherziening van 1887 — het aangewezen eindpunt — bewarend voor een laatste deel, het achtste, waarmede hij den arbeid wenscht te besluiten.

De lezer zal bemerken, dat ook in dit deel streng werd vastgehouden aan de eenmaal aangenomen beginselen van geschiedschrijving zooals die in de voorrede van het eerste deel ontwikkeld zijn. De schrijver ziet ditmaal geen aanleiding over een of ander punt daaruit in deze voorrede nader te spreken.

Hij mag echter dit korte woord niet eindigen zonder woorden van dank, in de eerste plaats gericht tot HARE MAJESTEIT DE KONINGIN, die de welwillendheid had hem te vergunnen gebruik te maken van de schatten van Haar ook voor deze periode rijk voorzien Huisarchief — een welwillendheid, waarvoor hij hier zijn diepste erkentelijkheid betuigt. De medewerking van de ambtenaren aan het Huisarchief, in de eerste plaats van Prof. Dr. F. J. L. KRAEMER, Directeur, maakte hem den arbeid licht.

Een woord van hartelijken dank past ook voor het verleende verlof om, ter toetsing van uit andere bronnen geputte gegevens voor dit tijdvak, studiën te maken in het Kabinet der Koningin, waar eveneens de medewerking van den Directeur en verdere ambtenaren niets te wenschen overliet. Voorts heeft de schrijver een woord van vriendelijken dank te richten tot Dr. H. T. COLENBRANDER, die hem niet alleen vergunde achtereenvolgens de afgedrukte vellen te lezen van het eerst onlangs voltooide tweede deel zijner Gedenkstukken, maar ook hem thans reeds de beschikking gaf over een groot aantal afschriften, ten behoeve van de voortzetting van zijn monumentaal werk in Den Haag, te Londen, Parijs en Berlijn vervaardigd. Eindelijk mag hij de vriendelijke zorgen niet vergeten, door Dr. W. A. F. BANNIER ook nu besteed aan de kaarten, en die door de vervaardigster van het Register aan haren vervelenden arbeid gewijd.

Tot groot leedwezen van den schrijver moet hier melding gemaakt worden van een belangrijke verandering ten opzichte van de uitgave. De onverwachte dood van het hoofd der firma WOLTERS, den heer E. B. TER HORST, gaf aanleiding tot een aanmerkelijke wijziging in de werkzaamheid der firma, bij welke dit boek sedert 1891 verscheen. Zij droeg haar rechten over aan de firma SIJTHOFF, die de taak gaarne aanvaardde. De schrijver herdenkt met weemoed de goede verstandhouding, die tusschen de beide thans overleden heeren TER HORST, vader en zoon, en hem heeft bestaan van het

[1]) Nl. dl. VII der eerste uitgave.

eerste oogenblik af, waarop de uitgave ter sprake werd gebracht. Hij dankt ook de firma SIJTHOFF voor de tegemoetkomende wijze, waarop zij medewerkte om dit deel in denzelfden vorm als de vorige te doen verschijnen.

LEIDEN, 14 Nov. 1906. P. J. B.

Met dit achtste deel [1]) is dan het werk, dat ik vóór 20 jaren mocht aanvangen, voltooid en leg ik de pen neder in de hoop, hoeveel gebreken mijn arbeid ook mogen aankleven — en ik weet maar al te goed, dat die dikwijls gebleven is beneden hetgeen ik mij in den beginne had voorgesteld, toen ik hem met jeugdige geestdrift aanvaardde — in de hoop, dat mijn boek de kennis der geschiedenis van ons volk eenigszins heeft vermeerderd. Ik zeg: heeft vermeerderd, maar ik hoop nog iets meer te hebben gedaan dan dit. Ik wil zeggen, dat mijn werk de resultaten van het totnogtoe verrichte, in tal van boeken en tijdschriften alom verspreide wetenschappelijk onderzoek op het gebied onzer volkshistorie, voor het eerst sedert vele jaren, in samenhang onder de oogen heeft willen brengen van allen, die in onze geschiedenis belang stellen.

Dat, en geen ander, was inderdaad het doel, dat ik mij vóór 20 jaren voor oogen stelde. Het was niet mijn voornemen een geheel nieuwe wijze van behandeling op onze geschiedenis toe te passen — er zijn er, die dit hebben gemeend op grond van verkeerde uitlegging mijner woorden op de eerste bladzijden van het eerste deel, die alleen ten doel hadden te wijzen op de noodzakelijkheid eener veelzijdige geschiedbeschouwing, zoo veelzijdig als het volksleven zelf in zijn ontwikkeling is. Het was niet mijn plan alles te zeggen wat er thans gezegd kon worden over de gebeurtenissen, die de geschiedenis van ons volk vormen — er zijn er, die mijn boek hier en daar uitvoeriger hadden gewenscht, gelijk er zijn, die het hier en daar beknopter hadden gewild. Het was evenmin mijn plan een in hoofdzaak economische geschiedenis te schrijven — er zijn er, die ten onrechte hebben gemeend, dat dit de bedoeling was van de woorden „sociale" geschiedenis en geschiedenis van „het volk", in genoemde bladzijden gebruikt. Het was eenvoudig mijn doel — de voorrede en inleiding van het eerste deel mogen het, zonder vooroordeel gelezen, getuigen — een samenhangend verhaal te geven van het gebeurde, kritisch gezift en gegrond op wat anderen vóór mij en ikzelf na hen als waar meenden te moeten beschouwen.

Daarmede hoop ik iets te hebben gedaan in het belang van mijn volk. Want het is noodig nu en dan stil te staan op den weg van het wetenschappelijk onderzoek der groote en kleine bijzonderheden om, den blik naar achteren wendend, zich en anderen rekenschap te geven van wat in onzen tijd daardoor bereikt werd, ten minste wat schijnt bereikt te zijn. Na mij, die bleef staan aan den drempel der twintigste eeuw, zullen anderen komen, die op hunne beurt en op hunne wijze zullen verrichten wat ik deed, en zoo zal de kennis van het gebeurde onder vallen en opstaan steeds toenemen in omvang en diepte, steeds een stap verder naderend tot het ideaal der „volledige geschiedkundige waarheid", dat wij allen in de verre verte meenen te onderkennen, welks schitterende glans ons allen tot zich trekt, al weten wij het nooit te zullen zien van aangezicht tot aangezicht.

Voordat ik mijn werk, waarvan ik met Gibbon zeggen mag, dat het „amused and exercised near twenty years of my life", overlever, zoo niet

[1]) Nl. der eerste uitgave.

gelijk deze, sprekend over een nog weinig gekend onderwerp, aan de „curiosity" dan toch „to the candour of the public", zij het mij veroorloofd een woord van hartgrondigen dank te uiten in de eerste plaats tot HARE MAJESTEIT DE KONINGIN, die mij met ten zeerste gewaardeerde vrijgevigheid toestond ook voor het eerste boek van dit deel, ter contrôle en ter aanvulling der mij van elders geworden gegevens, de schatten te gebruiken van Haar Huis-archief, dat thans onder leiding staat van mijn oud-ambtgenoot KRAEMER, die wel zoo goed was mij bij mijn onderzoek zijn vriendelijke hulp te verleenen. In de tweede plaats wensch ik een woord van hartelijken dank te richten tot MR. W. H. DE BEAUFORT voor de groote moeite, die hij, zoo geheel thuis in onze nieuwste geschiedenis, „cujus pars magna fuit", zich wel heeft willen getroosten bij het nagaan der drukproeven voor het tweede boek van dit deel, waar hij thans den weerslag zijner zeer op prijs gestelde opmerkingen zal kunnen vinden. Een woord van dank tot allen, die mij op de een of andere wijze in mijn arbeid, voor dit deel zoo buitengewoon bezwaarlijk, hebben gesteund; vooral aan mijn trouwen vriend DR. BANNIER, die voor de kaarten ook achter dit deel zorgde en mij daarmede zeer aan zich verplichtte, en aan mijn dochter, die het register met vaardige hand bewerkte, opvolgster van haar, die deze taak voor de eerste deelen op zich nam en met mij tot het laatst toe het lief en leed van dezen levensarbeid heeft gedeeld — dien levensarbeid, bij welks einde ik iets gevoel van de „sober melancholy", door Gibbon gevoeld bij het einde zijner taak aan zijn Decline and Fall of the Roman Empire, iets als „everlasting leave taken of an old agreeable companion", een droevige ondervinding, die niemand onzer, helaas, gespaard wordt en die zich telkens en telkens weder herhaalt naar gelang men voortschrijdt op de levensbaan.

LEIDEN, 25 November 1907. P. J. B.

BIJ DEN TWEEDEN DRUK.

Bij het einde van dezen arbeid heb ik het overlijden te gedenken van twee mannen, die groote belangstelling in dit werk hebben getoond, ja mij tot de tweede uitgave hebben aangespoord en aangemoedigd: de heeren A. W. SIJTHOFF en C. G. FRENTZEN, leden der Firma SIJTHOFF. Niet licht zal ik de aangename samenwerking met hen vergeten.

Ook in dit deel is gebruik gemaakt van de nieuwste literatuur, waarin Colenbrander's Gedenkstukken en andere daarmede verwante geschriften een zoo aanzienlijke plaats innemen. De kaarten bleven onveranderd. Verder is het slot-hoofdstuk uitgebreid tot op het najaar van 1915 en reikt dus tot in den onzaligen tijd van den wereldoorlog, die ook in ons land, hoewel totnogtoe onzijdig gebleven, onder hopen en vreezen wordt gadegeslagen.

LEIDEN, 10 Nov. 1915. P. J. BLOK.

BIJ DEN DERDEN DRUK.

Met dit vierde deel is dan de derde druk van mijn boek ten einde gebracht. Ik heb ook in dit deel getracht het te verbeteren door gebruik te maken van de totnogtoe over de behandelde periode uitgegeven literatuur en bronnen, verder van de mij gemaakte opmerkingen. Behalve mijn dank aan den uitgever, die alles deed wat hij kon om ook deze nieuwe uitgave

tot stand te brengen en de drukproeven geregeld in mijn handen te doen komen, heb ik wederom mijn hartelijken dank uit te spreken voor de hulp, die mijn broeder, de heer C. J. Blok te Heemstede, gep. kap. luit. van de administratie der Marine, geholpen door den heer Geluk aldaar, bij het nagaan van den tekst zelven zoowel als bij het nauwkeurig nazien der drukproeven, heeft verleend. Het register is ook weder door hen samengesteld.

Mijn hartelijken dank ook aan den deskundigen lezer, die zoo goed was om de eerste drie deelen zorgvuldig na te gaan en mij zijn opmerkingen ten gebruike af te staan. Een reeks van verbeteringen kon, voornamelijk dientengevolge, te zamen met eenige toevoegsels achter dit deel worden opgenomen. Het laatste hoofdstuk kon om voor de hand liggende redenen niet meer worden dan een vluchtig overzicht van gebeurtenissen en toestanden uit de allerlaatste jaren.

En hiermede neem ik afscheid van dit boek, welks samenstelling en verdere bewerking mij bijna 40 jaren van mijn leven, zij het dan niet uitsluitend, heeft bezig gehouden. Het is niet mijn liefste werk geweest, maar het was een werk, waartoe ik mij geroepen voelde in het belang van mijn vaderland. Het ga zijn weg en vinde als te voren belangstellende lezers.

LEIDEN, October 1926. P. J. BLOK.

INHOUD.

Bladz.

VOORREDE.

BOEK XI.

DE FRANSCHE TIJD.

HOOFDSTUK I. De organisatie der Bataafsche Republiek. 3
HOOFDSTUK II. Unitarissen en Federalisten 29
HOOFDSTUK III. Algemeene toestand omstreeks 1800 56
HOOFDSTUK IV. De laatste jaren der Bataafsche Republiek 84
HOOFDSTUK V. Het Koninkrijk Holland 112
HOOFDSTUK VI. De jaren der inlijving 147

BOEK XII.

HET KONINKRIJK DER NEDERLANDEN.

HOOFDSTUK I. De vestiging van den nieuwen staat 187
HOOFDSTUK II. De eerste jaren van den nieuwen staat 228
HOOFDSTUK III. Het Koninkrijk der Vereenigde Nederlanden in bloei 251
HOOFDSTUK IV. De afscheiding van België 289

BOEK XIII.

HET KONINKRIJK DER NEDERLANDEN.

(1830—1848).

HOOFDSTUK I. Het einde der regeering van Koning Willem I . . . 333
HOOFDSTUK II. De eerste jaren van Koning Willem II 357
HOOFDSTUK III. De grondwetsherziening van 1848 378

BOEK XIV.

DE NIEUWE TIJD.

HOOFDSTUK I. De bevestiging der nieuwe staatsinstellingen 405
HOOFDSTUK II. Bevrediging en nieuwe staatkundige tweespalt. . . 423
HOOFDSTUK III. Thorbecke's laatste jaren 440
HOOFDSTUK IV. Nederland omstreeks 1870 464
HOOFDSTUK V. Na Thorbecke's dood 476

Bladz.

HOOFDSTUK VI. De Grondwetsherziening van 1887. Het Regentschap 494
HOOFDSTUK VII. De regeering van Koningin Wilhelmina 516
HOOFDSTUK VIII. Nederland omstreeks 1925 538
AANHANGSEL. Bronnen der Nederlandsche Geschiedenis (1795—1839 en 1839—1926) 567
Bij de Kaarten 585
Register . . . . . .
Kaarten, verbeteringen en toevoegsels op dl. I—III.

BOEK XI

DE FRANSCHE TIJD

HOOFDSTUK I

DE ORGANISATIE DER BATAAFSCHE REPUBLIEK

Met de vlucht van den Erfstadhouder in den avond van den 18den Januari 1795 hield de oude Republiek op te bestaan in den vorm, waarin zij de laatste halve eeuw nog haar leven had gerekt. Er waren er, die nog een oogenblik konden gelooven, dat het mogelijk zou zijn om terug te keeren tot den regeeringsvorm uit de eerste helft der eeuw, zij het dan met opneming in de regeeringscolleges van personen ook uit patriotsche kringen: handhaving van de oude regeeringsbeginselen, waaronder de Republiek groot geworden was — zoo klonk hun leus [1]). Daartegenover verlangden de heftigste Patriotten oogenblikkelijke opruiming van al den ouden toestel en benoeming door de fransche representanten van een voorloopig Uitvoerend Comité van vijf leden onder leiding van Pieter Paulus, te belasten met de regeering, met het overleg met Frankrijk over leger en vloot en met de bijeenroeping eener Conventie gelijk die in de groote zusterrepubliek [2]).

Van geen van beide kon sprake zijn. Daar voor algeheele staatshervorming het oogenblik, ook naar de meening der fransche regeering en harer vertegenwoordigers bij het leger van Pichegru, niet gekomen was, zou men de oude vormen nog tijdelijk laten voortbestaan om ze in rustiger dagen en na kalme overweging door andere te vervangen, door andere, waarbij in ieder geval aan den volksinvloed grooter ruimte zou worden gegeven. De gematigde geest, die na den val van Robespierre in Frankrijk overheerschte, bezielde ook hen, die, in overleg met de fransche representanten, in de Republiek thans de zaken in handen namen en onder wie de ambteloos te Rotterdam levende voormalige fiskaal der admiraliteit van de Maas, Pieter Paulus, en de amsterdamsche advocaat Rutger Jan Schimmelpenninck aanstonds op den voorgrond traden. Zij wisten, hoe het in de Republiek werkelijk gesteld was. Overtuigd, dat alleen herstel van handel en krediet haar redden kon, dat Frankrijk alleen bij dat herstel een goede bondgenoot aan haar kon hebben, trachtten zij dit denkbeeld den Franschen zelf en den Patriotten bij te brengen. Matiging kon alles redden, meenden zij. En zij wisten dit beginsel door te zetten.

Dat beginsel leidde ook bij het tot stand brengen der omwenteling achtereenvolgens in de steden en dorpen, waar de fransche troepen verschenen, gelijk het reeds 26 Augustus 1794 bij de overgave van Sluis onder woorden was gebracht [3]). Handhaving van rust en orde, veiligheid en eigendom, ontwapening

---

[1]) Colenbrander, Gedenkstukken voor de geschiedenis van Nederland 1795—1840, I, blz. 609 vlg.

[2]) Legrand, La révolution française en Hollande, p. 80. Die representanten waren: Bellegarde, Roberjot, Alquier, Joubert, Lacoste, Haussmann, Frécine, later nog Portiez e. a. Vgl. Jorissen, De Fransche tijd, in Hist. Bladen, blz. 337 vlg., Colenbrander, De Bataafsche Republiek (Amst. 1908), blz. 52. De vijf bedoelde leden waren: Pieter Paulus, Hahn, Lestevenon, Van Staphorst en Visscher.

[3]) Rogge, Tafereel van de geschiedenis der jongste omwenteling in de Vereenigde Nederlanden (Amst., 1796), blz. 28 vlg.

der bevolking was de algemeene inhoud der publicatiën in aansluiting bij die der fransche representanten van den 21sten Januari uit Amsterdam [1]): strafbedreiging tegen „baldaadigheden en buitenspoorigheden", absolute veiligheid voor personen en goederen, vrije godsdienstoefening, handhaving „vooralsnog" der bestaande wetten, gewoonten en gebruiken, verandering der regeering alleen volgens den wil van het vrije „Bataafsche volk" — zoo beloofden de fransche representanten, evenwel niet geheel naar den zin der machthebbers te Parijs, die er volstrekt niet toe geneigd waren om de zusterrepubliek als zoodanig te erkennen, voordat van hare zijde aan zekere financieele en bondgenootschappelijke eischen van Frankrijk was voldaan [2]).

Zij hadden geweigerd met de den 18den naar Utrecht gezonden commissarissen van Holland in onderhandeling te treden over een voorwaardelijke capitulatie, zooals ook Utrecht en Groningen hadden gevraagd maar niet verkregen, terwijl Gelderland, Overijsel en Drente eenvoudig door de fransche troepen bezet waren. Zeeland alleen ging 5 Februari bij capitulatie over tot voldoening van den franschen generaal Michaud, die gevreesd had deze zelfs bij vorst slecht toegankelijke provincie op de engelsch-nederlandsche troepen te moeten veroveren, tot voldoening niet minder van de zeeuwsche regenten, die van de gelegenheid gebruik maakten om het met de Patriotten op een akkoord te werpen en voor een goed deel „provisioneel" in hunne posten bleven. Het kostte intusschen de fransche regeering eenige moeite om dit tegenover de Conventie goed te praten.

Friesland zag zich genoodzaakt de verdreven of afgezette Patriotten in eere te herstellen en zich in het begin van Maart den intocht der fransche troepen te laten welgevallen [3]). In alle provinciën werd de proclamatie der fransche representanten de grondslag der nieuwe toestanden; Zeeland wist nog, gebruik makend van de voor dit gewest gunstige omstandigheden, beperking van fransche garnizoenen tot het hoogstnoodige, verbod van requisitiën en van de elders in betaling aangenomen fransche assignaten te bedingen.

Nu kon overal de regeeringsverandering een aanvang nemen. Het amsterdamsche Comité nam daarbij de algemeene leiding in handen, niet alleen voor Holland maar ook voor de andere gewesten. Het van Amsterdam en Den Haag uit gegeven wachtwoord: handhaving der rust en vervanging der Oranjeregenten door Patriotten, ging van gewest tot gewest, van stad tot stad en de publicatie, waarmede Schimmelpenninck, te Amsterdam tot voorzitter der regeering gekozen, den 11den Februari antwoordde [4]) op den aandrang van sommige heftige revolutionnairen tot onmiddellijke inhechtenisneming van de voormalige regeeringsleden, toont duidelijk aan, dat gematigdheid zou voorzitten bij het „vestigen der Revolutie op de onwrikbaarste zuilen." Zoo sprak ook Pieter Paulus, de op den 26sten Januari gekozen voorzitter van de nieuwe vergadering der „provisionele vertegenwoordiging des Hollandschen Volks" in Den Haag, telkens van „rust, vrede, vrijheid en veiligheid", van „rechtvaardigheid, billijkheid en menschelijkheid" [5]). De veranderingen bepaalden zich zoo voorloopig tot het overal optreden in Februari van patriotsche regeeringsleden in de plaatsen der Oranjegezinden en tot verandering der namen van de stedelijke en gewestelijke regeeringscolleges, terwijl de Staten-Generaal, op de oude wijze maar uit andere personen samengesteld, hun ouden naam voorloopig bleven voeren.

---

[1]) Rogge, blz. 214 vlg.; Gedenkst., dl. I, blz. 59.
[2]) Colenbrander, Bat. Republiek, blz. 76.
[3]) Rogge, blz. 230 vlg.; Colenbrander, Bat. Rep., blz. 76.
[4]) G. Schimmelpenninck, R. J. Schimmelpenninck en eenige gebeurtenissen van zijnen tijd (2 dl., 's-Grav. en Amst. 1845), blz. 42.
[5]) Rogge, blz. 343 vlg.

Die verandering van „burgerijen" in „gemeenten", van „vroedschappen" in „municipaliteiten", van „Staten" in „vergaderingen van provisioneele representanten", van „colleges" in „comité's", met de leus „vrijheid, gelijkheid en broederschap" hadden onder leiding der overal werkzame patriotsche clubs en voormalige „leesgezelschappen", thans ronduit „comité's révolutionnairs" geheeten, zonder bezwaar plaats ; de feestelijke dansen om den in de nationale kleuren rood [1]), wit en blauw beschilderden en met den vrijheidshoed prijkenden „vrijheidsboom", de geestdriftige toespraken, de bijeenkomsten der burgerijen meestal in de ruimste kerken, illuminaties en vlaggentooi, de vreugdekreten ter eere der omwenteling droegen overal hetzelfde karakter, al bleek in een enkele stad, als te Delft, de vroolijkheid zichtbaar getemperd door het gevoel van onzekerheid in de kommervolle omstandigheden des lands. Wat zoo den 19den het eerst te Leiden gebeurde, zonder de komst der Franschen af te wachten, den 20sten te Amsterdam, den 22sten in Den Haag, waar echter eerst in het begin van Februari alles afliep, had overal [2]) in de eerstvolgende dagen zijn weergade en vóór het einde der maand had in geheel Holland de omwenteling plaats gehad, weldra in de andere gewesten nagevolgd; half Februari was de meerderheid der Staten-Generaal, half Maart het geheele college omgezet. Het amsterdamsche „Comité révolutionnair", dat zich tot „Comité van Opstand" en vervolgens door toevoeging van personen van elders tot „Comité van Opstand in Nederland" had verklaard, leidde alles door het zenden van afgevaardigden en het voorschrijven van een formulier tot het afzetten en aanstellen van regenten [3]). Het had ook de personen aangewezen, die den 26sten Januari de vergaderzaal der Staten van Holland in bezit namen en Pieter Paulus tot voorzitter kozen.

Dit nieuwe gewestelijke college verving aanstonds de „Gecommitteerde Raden" door een „Comité van Algemeen Welzijn", de Rekenkamer door een „Comité van Rekening", stelde bovendien een „Comité Militair" en een dergelijk van „Financiën" in, schafte het ambt van raadpensionaris af en droeg diens functiën over aan den voorzitter, vernietigde de hollandsche ridderschap en deed voortaan het platteland door afgevaardigden uit de verschillende landdistricten vertegenwoordigen. Bovendien verklaarde het in zijn publicatie van den 31sten, dat de „nadere bepaling" der „volksrechten" zou moeten ter hand genomen worden door een „Nationale bijeenroeping van representanten van het geheele volk", te belasten met het vaststellen van een definitieven regeeringsvorm. Het „eerste jaar der Bataafsche vrijheid" was aangebroken en de drie tooverwoorden: „vrijheid, gelijkheid en broederschap", zouden voortaan hun invloed doen gevoelen.

In Februari volgden de andere gewesten het door Holland gegeven voorbeeld. Reeds den 27sten werden de admiraliteitscolleges vervangen door een „Comité tot de Zaken van de Marine", bestaande uit 21 leden, benoemd uit de geheele Republiek; de Raad van State moest den 4den Maart zijn naam verwisselen voor dien van „Comité tot de Algemeene Zaaken van het Bondgenootschap te Lande" en werd evenzoo op 21 leden gesteld, van wie 7 de krijgszaken, evenveel de financiën en de 7 overigen de voorbereiding

---

[1]) Holland had reeds 13 Febr. het voorstel gedaan om het rood, wit en blauw voortaan uitsluitend te gebruiken, maar de St.-Gen. schaften alleen de oranjevaandels af en lieten de prinsenvlag nog in wezen, met name bij de zeer aan de oude vlag gehechte marine. Eerst 25 Sept. werd de door Holland voorgestelde vlag aangenomen met bijvoeging van een vrijheidsmaagd met speer, schild, pijlbundel en leeuw in de roode baan. Zij werd feitelijk eerst 1 Maart 1796 ingevoerd (De Jonge, Zeewezen, dl. V, blz. 231/2).

[2]) Vgl. het breede verhaal daarvan bij Rogge, blz. 262 vlg.

[3]) Ibid., blz. 330 vlg.

van de bijeenroeping eener Nationale Vergadering benevens het beheer der Generaliteitslanden op zich hadden te nemen. Een aantal gezanten der Republiek in het buitenland zag zich uit hunne posten ontzet, daar men hunne oranjegezindheid kende. Het stadhouderschap werd den 23sten Februari door de Staten-Generaal afgeschaft met vervallenverklaring van Willem V en plechtige verbranding der Acte van Garantie van 1788, terwijl alle ambtenaren ook in de Generaliteitslanden en in de „volksplantingen" van den hem op de oude constitutie gedanen eed werden ontslagen. Een en ander ging gepaard met plechtige verklaringen aangaande de nieuwe beginselen, die voortaan gevolgd zouden worden: de rechten van den mensch en van den „burger" — algemeenen eernaam, waarmede men elkander thans begroette — werden overal afgekondigd, de souvereiniteit des volks werd als hoofdbeginsel aangenomen, de afschaffing der stadhouderlijke waardigheden en van allen „erfelijken adeldom" voor altijd vastgesteld, alles in de overdreven stijlvormen van dien tijd, bloemrijk en hoogdravend, in overeenstemming met de gezindheid der geesten.

Intusschen was de Oranjepartij allesbehalve verdwenen. De afgezette regenten met den orangistischen adel in de landgewesten, machtig door familiebetrekkingen, eigendommen en persoonlijken invloed, waren nog een zeer te duchten tegenpartij en de altijd oranjegezinde lagere volksklasse, slechts voor een klein deel door den vrijheidsroes bevangen, toonde zich overal, waar de fransche soldaten, in de steden binnengetrokken, het nieuwe gezag niet met kracht steunden, min of meer openlijk niet met den loop der zaken ingenomen. De omwenteling had hare overtuigde aanhangers voornamelijk bij de gegoede middelklasse [1]), „le millieu du tonneau", en bij dat deel der regenten, dat in 1787 het onderspit had gedolven. Het lag dan ook voor de hand, dat van de zijde der heftiger omwentelingsgezinden, niet alleen uit wraakgevoel tegen hun voormalige vervolgers maar ook als maatregel van veiligheid, een krachtig optreden tegen de Oranjeregenten werd verlangd. De revolutionnaire clubs, thans door een aanzienlijk getal teruggekeerde uitgewekenen versterkt, drongen te Amsterdam en elders daarop aan; heftige naturen als Vreede en Valckenaer, Fijnje en Van Beyma, Blok en Nuhout van der Veen, met tal van andere teruggekeerde Patriotten, wilden niets liever dan krachtige actie in revolutionnaire richting. Maar Paulus en Schimmelpenninck, Lestevenon en Hahn, Van de Kasteele en Van der Palm, Vitringa, De Mist en andere leiders dier dagen wisten ook in dezen de beginselen van gematigdheid, van „bedaard gedrag" te handhaven, gesteund door de fransche regeering en hare representanten, die de in Frankrijk pas overwonnen terroristische praktijken onder geen voorwendsel hier te lande herhaald wilden zien.

Zoo bleef men zich in Holland hoofdzakelijk beperken — in weerwil van den aandrang der plaatselijke clubs, „menés par un petit nombre d'hommes turbulents et ambitieux" [2]), die werkten met „energieke" rekesten en volksoploopen op de wijs der fransche clubs, en der heftige elementen in de thans weder geheel vrije pers — tot het verbod van emigratie zonder officieel verlof en tot de gevangenneming van den voormaligen raadpensionaris Van de Spiegel en van den gehaten oranjeman Bentinck van Rhoon, beiden beschuldigd van geheime intriges, die de Republiek met gebonden handen aan Engeland en de mogendheden der Coalitie zouden hebben overgeleverd. De beide heeren, als de hoofden der oude regeering beschouwd, werden den 4den Februari gearresteerd en eerst in de oude Gevangenpoort, daarna in

---

[1]) Delprat, Journal concernant les événements politiques de 1798—1807 (Bijdr. en Med. Hist. Gen., XIII), blz. 195.
[2]) Gedenkstukken, II, dl. 2.

het Huis ten Bosch opgesloten en in strenge afzondering gehouden. Ook admiraal Van Kinsbergen en de amsterdamsche fiskaal der admiraliteit Van der Hoop werden half Februari te Amsterdam in hechtenis genomen doch spoedig weder losgelaten.

De groote vraag was, hoe men een definitief eind zou maken aan den feitelijk reeds geëindigden oorlog met Frankrijk, dat thans vriend en bondgenoot begeerde te zijn en zijn troepen een voorbeeldige houding had ingescherpt, wat over het algemeen ook bevredigende resultaten had. Over onordelijkheden van de „sansculottes" viel in het algemeen niet te klagen, al zagen zij er voor het meerendeel zeer verwaarloosd uit [1]) en werd hier en daar wel eens door oneerlijke of barsch optredende requisiteurs en bevelhebbers meer van de bevolking geëischt dan behoorlijk was.

Het was in het belang des lands om zoo spoedig mogelijk een eind te maken aan de onzekerheid in dit opzicht. De inundaties op de hollandsch-utrechtsche en hollandsch-brabantsche grens, door afwisseling van vorst en dooi nog schadelijker geworden; de plunderingen, waaraan de oostelijke gewesten van de zijde der aftrekkende engelsch-hessisch-hannoveraansche benden hadden blootgestaan; de uitputting van het platteland van Brabant door het verblijf der fransche legers; de eischen, door de fransche troepen alom voor haar onderhoud gedaan; de wanorde, die bij den overgang tot het nieuwe stelsel overal een oogenblik had geheerscht; de algeheele uitputting der meeste landskassen reeds gedurende de laatste periode van den oorlog; de desorganisatie van leger, vloot en landsbestuur; de verdachte houding van een groot deel der gewapende macht en van de volksmenigte, die hare oranjegezindheid herhaaldelijk toonde, ja te Amsterdam en in Den Haag onder leiding der oude oranjeclubs zelfs tot oproerige bewegingen oversloeg; de inbezitneming van alle terugkeerende koopvaarders en oorlogsschepen door Engeland; het uitblijven van de interesten van buitenlandsche staatspapieren, nu de nieuwe regeering nog door geen der mogendheden was erkend — dat alles maakte een spoedige regeling met Frankrijk zeer wenschelijk.

Dit begrepen ook de fransche representanten hier te lande en het Comité de Salut Public, dat te Parijs de regeering voerde; maar het was voor hen vooral de vraag, hoe Frankrijk het meeste voordeel zou trekken van Pichegru's „brillante conquête." [2]) Dat de onafhankelijkheid der Republiek, zij het dan ook slechts in naam en voorloopig, bewaard moest blijven, was ook voor hen aan geen twijfel onderhevig; maar daartegenover moest het nog altijd kapitaalrijke land, welks leger toch nog op 50000 man kon gesteld worden en welks vloot voor Frankrijk van groote waarde kon zijn, vast aan den overwinnaar gebonden worden. Sommige fransche officieren verlangden meer; zij begeerden, dat van de verovering een energiek gebruik zou gemaakt worden ten behoeve van den zegepralenden staat, die zich in ieder geval om strategische redenen tot Rijn en IJsel moest uitbreiden en zooveel geld als mogelijk zou zijn uit het veroverde land zou moeten trekken: zij waren er daarom voor om de Republiek eenvoudig te behandelen als „pays conquis", wat zij immers was. In ieder geval zou de onafhankelijkheid slechts voorwaardelijk en voorloopig kunnen worden toegestaan, als een soort van vagevuur, voorafgaand aan het paradijs der inlijving [3]).

---

[1]) Vgl. Pijman, Bijdragen tot de geschiedenis van het Vaderland, blz. 41: het verhaal van den franschen generaal Chardon, wiens geheele garderobe bestond uit een generaalsrok, een blauwen mantel en een berenmuts.

[2]) Vgl. de stukken bij Colenbrander, I, blz. 589 vlg. Het Comité bestond in dezen tijd uit Cambacérès, Chazal, Carnot, Merlin de Douai, Vély, Dubois Crancé, Marcé, Dumont, Lacombe, Brissot e. a.; Colenbrander, Bat. Rep., blz. 59 vlg.

[3]) Vgl. Sorel, L'Europe et la révolution française, V, p. 23.

Van onderhandeling met de oude staatsche gezanten Repelaer, Brandsen en Six kon natuurlijk geen sprake zijn; zij werden (6 Februari) op zijde gezet en de nog kort te voren te Parijs versmade heeren Blauw en Meyer verkregen den 20sten Februari een officieele aanstelling als „ministers-plenipotentiarissen" [1]). Maar het Comité de Salut Public toonde zich volstrekt niet geneigd om hen of zelfs de Staten-Generaal zonder meer officieel te erkennen [2]): het wilde eerst wel eens weten, hoe de zaken in de Republiek eigenlijk stonden en wat men van haar kon vergen. Het zond daarom, op verzoek der fransche representanten in Den Haag zelf, daarheen twee in handels- en financieele zaken ervaren volksvertegenwoordigers: Cochon en Ramel, die intusschen ook gematigd gezind bleken en de in het veroverde land door hunne collega's genomen maatregelen zonder bezwaar goedkeurden. De na de capitulatie van Zeeland besloten buitengewone zending van den representant Richard (half Februari) had ten doel, volgens de verklaring van Carnot in de volle conventie, om in overleg met de Bataven te zorgen, „qu'ils et nous gagnions également à leur révolution et que nos avantages ne soient pas éphémères" [3]). Want het scheen, dat er misverstand heerschte; het scheen, dat de Bataven zich verbeeldden, dat de Franschen eenvoudig als belangelooze vrienden geholpen hadden om de oude regeering weg te jagen — en dat was de bedoeling niet geweest [4]).

Weldra kwamen nadere berichten omtrent de draagkracht der Republiek te Parijs binnen [5]). Het bleek, dat de staatskassen zoogoed als ledig waren en het staatseigendom, afgezien van de goederen van het Huis van Oranje, die 6- à 700000 francs per jaar opbrachten, gering was; de financiën waren in de grootste verwarring ten gevolge van den oorlog en het onvoldoende beheer; magazijnen en arsenalen waren ten behoeve van het coalitieleger zoogoed als van alles ontbloot; de vloot was, ter wille van het leger, tijdens den oorlog tegen Frankrijk verzwakt en kon voor het oogenblik nauwelijks 8 linieschepen en 12 fregatten in zee brengen. Daarentegen kon de op 2 millioen zielen gestelde bevolking nog als de rijkste van Europa beschouwd worden, even rijk als het tienmaal grootere fransche volk; haar rijkdom bestond hoofdzakelijk in geld en roerend goed, niet in den hier te lande weinig waard geachten grondeigendom — zoo meenden de voornamelijk in Holland rondziende berichtgevers. Het overgespaarde geld was geschat tot een zeer hoog bedrag, op 1500 millioen fr., vooral aan de thans tegen Frankrijk oorlogvoerende mogendheden tegen interest geleend; die interest bedroeg 50 mill. fr., maar werd thans niet betaald en stond bij voortduring van den krijg in groot gevaar van, met het kapitaal, te verdwijnen. Alleen op de koopwaren, die op 1000 mill. fr. geschat werden, scheen vast gerekend te kunnen worden; maar de gebeurtenissen hadden den handel bijna geheel uit het land zien verloopen naar Hamburg en elders uit vrees voor confiscatie der waren door de naderende Franschen; een groot aantal schepen en massa's waardevolle handelsgoederen lagen in de engelsche en andere vijandelijke havens vast; misschien te confisceeren, aan vreemdelingen toebehoorende koopwaren had men nog tot een bedrag, dat, met inbegrip van de waarde der schepen, op 50 mill. fr. misschien te hoog geschat was; daarbij zou men voor de zonder ernstig bezwaar verbeurd te verklaren eigendommen der emigranten hoogstens 10 à 20 mill. fr. kunnen rekenen. Schitterend was de toestand des lands dus niet en veel zou er voor het oogenblik niet te halen zijn. Men zou — meenden de berichtgevers — in Frankrijk het voordeel der gemaakte verovering vooral moeten zoeken in

---

[1]) Hunne door Paulus opgestelde instructie van 2 Maart: Gedenkst., I, blz. 657 vlg.; Colenbrander, Bat. Rep., blz. 62 vlg.
[2]) Gedenkstukken, I, blz. 667; Colenbrander, Bat. Rep., blz. 59 vlg.
[3]) Gedenkstukken, I, blz. 605.
[4]) Gachot, Les campagnes de 1799 (Paris, 1906), p. 195 suiv.
[5]) Gedenkstukken, I, blz. 612 vlg.

de omstandigheid, dat de Republiek, door hare ligging tusschen Engeland en zijn bondgenooten op het vasteland in, van groot strategisch belang was, dat hare vloot, hoe klein ook thans, in ieder geval Engeland zou kunnen belemmeren en dat haar handel, in de richting van Frankrijk over Brabant landwaarts in krachtig ontwikkeld, voor de zusterrepubliek veel waard kon zijn.

Men moest — meenden Cochon en Ramel — het volk met zachtheid en welwillendheid trachten te winnen. Ramel stelde dus voor aan de Republiek naast een eigen leger van 40000 man, het onderhoud van hoogstens 14000 man fransche troepen op te leggen benevens 10 of 20 mill. fr. voor het fransche Sambre- en Maasleger in geld of voorraden; zij drongen erop aan de goederen van vreemdelingen ongemoeid te laten ten einde geen represailles uit te lokken tegen hollandsche eigendommen elders; zij achtten een spoedige reorganisatie van leger en vloot wenschelijk, maar dan geheel volgens de inzichten der bevolking zelve; met een uitgebreid stelsel van requisitie, zooals in het landbouwende België was toegepast, zou men het land ten ondergang doemen, daar men het handelskrediet geheel zou vernietigen en daarmede den handel zelf, zonder welken het land niet kon bestaan en die dan voor geheel Europa onvermijdelijk in engelsche handen zou vallen. Een nauwe of- en defensieve alliantie tusschen de beide republieken als twee geheel zelfstandige staten zou, meende Ramel, in beider belang zijn: het grondgebied der Republiek zou alleen door afstand van het strategisch belangrijke Maastricht en enkele andere vestingen moeten worden verkleind, terwijl de brabantsche vestingen òf zouden ontmanteld moeten worden òf, voor zoover zij in stand bleven, met fransche garnizoenen voorzien, gelijk men er ook te Gorkum en misschien in enkele andere plaatsen moest vestigen; een oorlogscontributie van 80 à 90 mill. en een leening van 100 mill. gulden, stelde Cochon voor, zou kunnen opgelegd worden. Richard daarentegen drong erop aan, dat men in de Bataafsche Republiek de duimschroeven zou aanzetten en er thans alles van halen wat er van haar te halen was, daar de Republiek nooit een vertrouwbaar bondgenoot voor Frankrijk zou kunnen zijn wegens hare natuurlijke betrekkingen tot Engeland [1]). Ook andere plannen: requisities op groote schaal zooals in België, hooge contributies in geld, een vrijwillige of gedwongen leening van zeer hoog bedrag, werden overwogen [2]).

In het begin van Maart werd echter in gematigden geest door Merlin de Douai, Rewbell en Siéyès, welke laatsten juist in het Comité de Salut Public waren opgetreden, een grondslag van onderhandeling opgemaakt [3]), waarbij de Wester-Schelde en de Rijn of de Waal om militaire redenen als de gewenschte grens werden aangegeven met bezetting van Gorkum, Arnhem, Vlissingen en andere plaatsen door fransche troepen; het bezit der Wester-Schelde met Walcheren en Zuid-Beveland werd onontbeerlijk geacht ten einde Antwerpen en de Schelde tegenover Londen en de Theems te stellen; een grenslijn van Bergen op Zoom tot Kleef scheen „militairement et civilement" noodig. Zoolang het vredestractaat nog niet gesloten was, zou, om pressie uit te oefenen, „le sort politique" der Republiek onbeslist gelaten worden, al was dit eigenlijk in strijd met de eerste proclamatiën en betuigingen der fransche representanten en generaals.

Reeds begon zich bij de zegevierende Patriotten zekere ongerustheid te openbaren, niet slechts omtrent de stemming der bevolking zelve, maar ook omtrent de eigenlijke fransche inzichten en plannen. Men vreesde zelfs weder aan Pruisen en Engeland te worden overgeleverd, als het lot van den oorlog

[1]) Colenbrander, Bat. Rep., blz. 65.
[2]) Manger, Recherches, p. 94.
[3]) Gedenkstukken, I, blz. 622. Vgl. Vreede, Gesch. der Diplomatie van de Bat. Republiek, I, blz. 51 vlg. der Bijlagen.

dit medebracht, en in ieder geval de volstrekte onafhankelijkheid te moeten opgeven [1]). Er werd dan ook van fransche zijde reeds spoedig ernstig gedacht aan vermeerdering der fransche troepen ten einde tegen mogelijk verzet te waken, terwijl de representanten in Den Haag op snelle beslissing aandrongen. Maar een snelle beslissing ten koste van de Bataafsche Republiek en hare belangen was voor de meeste harer staatslieden geen begeerlijke oplossing. Intusschen werden zware requisities voor het onderhoud der fransche troepen aan gewesten en steden opgelegd.

De onderhandelingen tusschen Blauw en Meyer en het Comité te Parijs gingen onder die bedrijven in Maart en April uiterst langzaam voort. De Staten-Generaal, „ten uitersten verbaast en gesurpreneert" over wat Blauw en Meyer hun berichtten aangaande de houding van het Comité, beklaagden zich bij de representanten hier te lande over deze handelwijze en verlangden eerst de officieele erkenning hunner afgevaardigden; die geschiedde dan ook, zonder evenwel dat hiermede de zaak der onafhankelijkheid als beslist kon worden aangemerkt, hetgeen van bataafsche zijde zeer goed werd gevoeld. De bataafsche gezanten weigerden aanvankelijk allen afstand van grondgebied en lieten zich over de aanvankelijk gedane geldelijke aanspraken niet uit maar het Comité hield streng aan beide eischen vast, alvorens de onafhankelijkheid te willen bevestigen. Blauw vooral hield krachtig stand tegenover de fransche eischen en drong in Den Haag op hetzelfde aan. De twijfelachtige wettigheid der thans ingestelde bestuurscolleges, door de Oranjegezinden geheel verworpen, door de Patriotten alleen voorloopig aangenomen in afwachting van de beslissing door het volk zelf, vermeerderde de onzekerheid hier te lande; de weigering in Holland en elders om de bijna reeds waardelooze fransche assignaten als wettig betaalmiddel te erkennen en de weldra blijkende geringe bereidwilligheid om de verwaarloosde fransche troepen van het noodige te voorzien verbeterden de verhouding tot Frankrijk niet [2]). Blauw en Meyer benevens de met hen te Parijs samenwerkende Valckenaer lieten zich intusschen door den hoogen toon van het Comité te Parijs niet overbluffen. Zij wisten zeer wel, dat de fransche regeering zich in een uiterst moeilijken toestand bevond, dat zij in haar eigen land allesbehalve gezien was wegens de schandelijke veilheid van haar bestuur en de toenemende verwarring, zoodat men ieder oogenblik een nieuwe revolutie had te vreezen, waarbij de Conventie in groot gevaar zou raken om, hetzij door de ultra's, hetzij door een militaire reactie, te worden omvergeworpen; zij wisten, dat geldgebrek haar in de uiterste ongelegenheid bracht en haar buiten staat stelde om hare bedreigingen werkelijk uit te voeren. In Den Haag echter, waar de regeering ook allesbehalve zeker was van hare toekomst, was men veeleer bevreesd voor nog scherper eischen, en de berichten der fransche representanten omtrent hare blijkbare verlegenheid luidden zoo, dat men te Parijs besloot niet op te houden om door bedreigingen de haagsche regeering tot toegeven te bewegen.

Het Comité te Parijs dacht dan ook reeds den 31sten Maart ernstig aan het stellen van een door militaire maatregelen te steunen ultimatum omtrent de hoofdpunten: de grenzen en de schadeloosstelling in geld; maar het diende ten slotte een zachter voorstel in, hoewel niet zonder dreigementen om alles tot de Waal benevens Zeeland voorgoed te bezetten en de rest van de Republiek aan Pruisen over te laten, van verheffing van prins Willem V tot landsvorst in Hannover, dus vlak aan de grenzen, enz. [3]).

Intusschen hielden de representanten de door den driftigen en eerzuchtigen Daendels met een door het Comité te Lande in Den Haag voorbereide reorganisatie

[1]) Gedenkst., I, blz. 626/8.
[2]) Ib., blz. 633.
[3]) Colenbrander, Bat. Rep., blz. 67.

van het op 25 à 30000 man begroote staatsche leger nog tegen, uit vrees voor krachtiger verzet van bataafsche zijde [1]), ja zelfs voor mogelijken opstand tegen de fransche bezetting. In Den Haag, Amsterdam en elders zag men telkens oproerige bewegingen van de volksmenigte, die nog altijd aan Oranje gehecht was, onder de oude Oranjeleus en het Wilhelmus. De toestand werd bedenkelijk [2]). Pichegru was einde Maart door Moreau vervangen en deze achtte zich niet gebonden door de beloften van zijn voorganger en van de representanten omtrent de verhouding der Franschen tot de Bataven, welke beloften thans te Parijs eenvoudig als „academische declamatiën" beschouwd werden [3]). Men begeerde daar geen dupe te worden — liet men hooren — noch van de „lenteurs" der bataafsche regeering, die immers nog niet eens officieel erkend was, noch van de plannen van eerzuchtige generaals als Daendels, Vandamme en Dumonceau, die, in verband met de reeds op eigen gezag aangevangen reorganisatie van het bataafsche leger, half April plotseling naar Parijs werden opontboden. Vooral de eisch van den afstand van bijna geheel Zeeland aan Frankrijk bleek een groot struikelblok voor de onderhandelingen te zijn en de Zeeuwen spraken ervan zich liever onder engelsche bescherming te willen stellen dan die annexatie te dulden. Blauw, die over de houding der haagsche heeren volstrekt niet gesticht was [4]), kwam 11 April met Valckenaer, met wien hij voortdurend overlegde, uit Parijs in Den Haag om met de regeering aldaar ernstig te spreken en krachtig verzet aan te raden, daar immers juist het vredesverdrag tusschen Frankrijk en Pruisen gesloten was, waarbij het laatste ten eenenmale van bemoeiing met de voormalige Vereenigde Nederlanden had afgezien. Hij slaagde er wel niet ten volle in de haagsche regeering geheel tot zijn inzicht over te halen en haar te bewegen tegenover de fransche eischen tot op het uiterste vol te houden, maar zooveel verkreeg hij toch, dat men in Den Haag nog eenigen tijd weerstand bood aan den krachtigen aandrang van fransche zijde. Men trachtte zooveel mogelijk tijd te winnen, ofschoon Blauw een dreigenden brief van het Comité had medegebracht, waarin slechts een termijn van 10 dagen was gelaten om te beslissen over het aangeboden ultimatum.

Wederom vingen de onderhandelingen aan, maar de inlichtingen der uit Parijs overgekomen heeren deden hare werking en men kwam nog altijd niet verder. In ernst overlegde het parijsche Comité met den representant Richard thans over samentrekking van het door ziekte en ellende tot 60000 man versmolten leger van Moreau achter de Lek en de Waal, terwijl om verdere pressie uit te oefenen allerlei legerbenoodigdheden in de Maasvestingen werden opgestapeld en alles wat daarvoor slechts in aanmerking kon komen op het platteland werd gerequireerd. „Véritablement, les Bataves se moquent de nous", schreef Siéyès uit Parijs in April ongeduldig aan Richard [5]). Men kwam geen stap verder, al begonnen de haagsche heeren te begrijpen, dat het ernst ging worden, en bezwoeren zij de provinciën hun volmacht te geven om „op de best mogelijke wijze te sluiten", als het niet anders kon zelfs door voldoening aan het door Blauw medegebrachte ultimatum [6]). Men besloot echter om zich tegen de fransche eischen betreffende het grondgebied zoo lang mogelijk te verzetten. Blauw kwam eindelijk 24 April te Parijs terug en maakte weinig haast om het door hem medegebrachte en weinig bevredigende, immers naar zijn meening te toegefelijke antwoord aan het Comité te brengen. Het Comité, uit Den Haag reeds omtrent dit antwoord ingelicht, drong echter aan en dwong hem en

---

[1]) Vreede, Gesch. der Diplomatie, I, Bijlagen, blz. 59.
[2]) Gedenkst., I, blz. 637/40; Legrand, p. 93, 99.
[3]) Gedenkst., I, blz. 678.
[4]) Vgl. zijn Memorie, in Gedenkst., I, blz. 650 vlg.; Vreede, l. l., blz. 621.
[5]) Legrand, p. 103.
[6]) Gedenkst., I, blz. 683/4.

zijn medegezant eindelijk tot een bijeenkomst. Hier deelden de bataafsche gezanten, door den nood gedwongen, mede, dat de haagsche regeering Maastricht en Venlo wel wilde opgeven en de tijdelijke bezetting van Staats-Vlaanderen en van al het grondgebied bezuiden de Waal tot den algemeenen vrede wilde toestaan; bovendien brachten zij de toestemming in een geldelijke schadeloosstelling; eindelijk verklaarden zij zich namens hunne regeering bereid tot een of- en defensieve alliantie en een handelsverdrag op den voet van gelijkheid. Nieuwe onderhandelingen over deze „preliminairen" volgden, maar het bleek spoedig, dat Blauw en Meyer geen voldoende volmacht hadden om vrede te sluiten en een bijzondere zeeuwsche deputatie, bestaande uit de heeren Ermerins en l'Ange, die zich tot behartiging der bedreigde zeeuwsche belangen en tot handhaving van Zeeland's grondgebied en onafhankelijkheid bij hen kwam voegen, kon niet veel aan de zaak veranderen [1]).

Zoo besloot het Comité dan om zijn leden Rewbell en Siéyès zelf met volmacht naar Den Haag te zenden. Zij vertrokken den 4den Mei en kwamen vier dagen later op de plaats hunner bestemming aan — een „ours", wiens „patte", en een „renard", wiens „ruses" te vreezen waren, schreef de uit den Patriottentijd welbekende bataafsche agent Dumont-Pigalle waarschuwend aan Pieter Paulus [2]). Zij hadden de instructie mede om niet toe te geven op het punt van Staats-Vlaanderen en Vlissingen en in ieder geval te zorgen voor een schadeloosstelling; kwam het verdrag niet tot stand, dan mochten zij, als het hun noodig scheen, bij eenvoudig „arrêté" met militaire hulp 100 mill. gulden als contributie uit het land heffen en bezit nemen van alle arsenalen en alle voorhanden krijgsbenoodigdheden. Aan geld vooral was te Parijs dringende behoefte; de Conventie zag zich in de hoogste noodzakelijkheid om hare ledige staatskas een weinig te vullen ten einde hare legers aan den Rijn en in Italië te kunnen onderhouden, die, van alles ontbloot, niet in staat waren om aanvallend op te treden. Ook de nieuwe grensbepaling scheen tegenover Engeland absoluut noodig, niet minder tegenover de Republiek zelve, op welker meegaan met Frankrijk men volkomen moest kunnen rekenen en welker lot men dus feitelijk in handen moest hebben. Het Comité, wetend, wat er van den goeden afloop der onderhandelingen afhing, was besloten thans het uiterste te wagen om zijn doel te bereiken en logenstrafte de verwachting van Blauw en Valckenaer, die tot het laatst meenden, dat men te Parijs niet zou durven doortasten.

De beide gezanten [3]), begonnen door eenig militair vertoon met de troepen van Moreau in de richting van Utrecht, in overleg met de representanten Richard, Cochon, Ramel en Alquier, den indruk te vestigen van hun bepaalden last om de zaken tot een einde te brengen en de toenemende ontevredenheid tegen Frankrijk hier te lande door vreesaanjaging in toom te houden. Zij ontvingen reeds dadelijk bericht, dat de nooit geheel gerustgestelde Staten-Generaal, die den toestand gevaarlijk begonnen te vinden en hen met een fraaie rede hadden ontvangen [4]), vier hunner meest bekwame leden met algeheele volmacht hadden toegerust: Paulus, Lestevenon, Pous en Huber. En zij zagen hun streven bekroond, want de zaak had een onverwacht snel verloop. Den 11den Mei vingen de onderhandelingen over Vlissingen en Staats-Vlaanderen aan en vijf dagen later, feitelijk in niet meer dan vier conferentiën, was men het al eens geworden: de haagsche heeren, handelend onder vrees voor de bewegingen der fransche troepen, waren spoediger gereed om voor de door de beide fransche regeeringsleden gebezigde „verregaande bedreigingen en ongehoorde vexatiën" te buigen dan hun eigen gezanten te Parijs en Siéyès had bij zijn terugkomst

[1]) Vreede, I, blz. 71 vlg., 81 vlg.
[2]) Gedenkst., I, blz. 647.
[3]) Legrand, p. 108. Vgl. den brief van de beide heeren: Gedenkst., I, blz. 648.
[4]) Vreede, Geschiedenis der Diplomatie, I, blz. 164 vlg.

„qu'un mot à dire sur les négociations": in weerwil der „préventions grandes, dès qu'on a pu s'entendre, on s'est accordé; enfin de part et d'autre on est content" [1]). De beer en de vos hadden samen hun doel weten te bereiken tot groote ergernis van de beide bataafsche gezanten te Parijs, die ook nu nog van de gebleken verdeeldheid in het Comité de Salut Public gebruik hadden willen maken en desnoods door een demonstratie in de Conventie zelve betere voorwaarden hoopten te verkrijgen, in verband met de ongunstige toestanden in Frankrijk zelf [2]). De bataafsche onderhandelaars in Den Haag daarentegen waren beducht zoowel voor de fransche legers als voor plannen om de Republiek aan Pruisen over te laten, waarmede van fransche zijde niet onduidelijk gedreigd werd, als men niet toegaf, maar waarvoor intusschen niet de minste vrees gekoesterd behoefde te worden, daar Pruisen zich inderdaad volstrekt niet met de Republiek begeerde in te laten.

Zoo kwam het Haagsch Verdrag van den 16den Mei tot stand, dat een einde maakte aan den voorloopigen toestand, die reeds langer dan drie maanden had aangehouden. Het werd de grondslag van de verhouding, waarin de Bataafsche Republiek voortaan tegenover hare fransche zuster zou staan [3]).

De erkenning van de Republiek der Vereenigde Nederlanden — zoo bleef haar naam — „als een vrije en onafhankelijke mogendheid" werd plechtig bevestigd door den zusterstaat, die „hare vrijheid, hare onafhankelijkheid" en de gedecreteerde „vernietiging van het Stadhouderschap" plechtig „waarborgde". De „eeuwige vrede" tusschen de beide landen zou „tot het einde van den oorlog" versterkt worden door een „aanvallend en verwerend verbond", dat tegenover Engeland voor altijd zou gelden, terwijl geen der beide staten een afzonderlijken vrede met Engeland zou sluiten — bepalingen, die de Bataafsche Republiek voorgoed bonden aan de fransche staatkunde tegenover den geduchten mededinger. De Republiek der Vereenigde Nederlanden moest als haar „contingent" in den oorlog 12 linieschepen en 18 fregatten benevens de helft harer landmacht beschikbaar stellen; deze vloot zou in een tweede oorlogsjaar vermeerderd worden en voornamelijk in de Noord- en Oostzee hebben op te treden. Land- en zeemacht beide werden bestemd tot samenwerking met die der fransche Republiek; een gedeputeerde der Staten-Generaal zou in het belang dier samenwerking zitting hebben in het fransche legerbestuur. De Republiek ontving hare zeemacht, hare arsenalen en hare artillerie terug benevens al haar grondgebied behalve [4]), tot „rechtmatige schadeloosstelling voor de verovering", Staats-Vlaanderen met alle gebied links van de Hont, benevens Maastricht en Venlo met de staatsche enclaves aan de beide Maasoevers bezuiden de laatste vesting. Vlissingen zou voor onbepaalden tijd uitsluitend fransch garnizoen verkrijgen en zijn haven zou voor beide staten „gemeen" zijn [5]); bij vijandelijkheden aan den Rijnkant of in Zeeland zouden Den Bosch, Grave en Bergen op Zoom fransche bezetting ontvangen. Een schadeloosstelling in grondgebied zou bij den algemeenen vrede in de plaats van het afgestane gebied worden gegeven door inlijving bij de Bataafsche Republiek van landstreken aan de oostelijke grenzen tot ongeveer even grooten omvang als het afgestane terrein. De fransche Republiek zou bij bijzondere overeenkomst voor den tijd van den oorlog nog een aantal vestingen bezetten. De scheepvaart op Rijn, Maas, Schelde, Hont en hunne takken zou „jusqu'à la mer" voor beide volken geheel vrij zijn. De onroerende goederen van het Huis van Oranje zouden aan de Republiek komen;

---

[1]) Gedenkst., I, blz. 649. Vgl. Vreede, I, blz. 193 (noot 1).
[2]) Memorie van Blauw: Gedenkst., I, blz. 654. Vgl. Vreede, I, blz. 174.
[3]) Het verdrag bij Vreede, l. l.
[4]) Vgl. kaart 7 bij Mees, Hist. Atlas, en de toelichting daarop, blz. 3—4, binnenkort in den nieuwen Geschiedk. Atlas, met tekst van Ramaer.
[5]) Een afzonderlijk reglement regelde dit en werd aan het tractaat toegevoegd.

over de roerende zou de veroveraar mogen beschikken zooals hij wilde [1]). Als „vergoeding en schadeloosstelling" zou Frankrijk 100 mill. gulden ontvangen, te betalen in geld of goede wissels op het buitenland. De fransche Republiek beloofde hare medewerking om te trachten de geregelde betaling der rente van voor den oorlog gesloten leeningen van de betrokken mogendheden te verkrijgen. De bataafsche staat zou de fransche emigranten niet mogen herbergen, de fransche die van de Oranjepartij evenmin. Nog even vóór de onderteekening verlangden de bataafsche gevolmachtigden de opneming van een artikel, waarbij Frankrijk aan de inwoners van het afgestane gebied beloofde hunne vorderingen te betalen in gelden „koers hebbende op dato van den titel der in te vorderen penningen" en hun toeliet zich metterwoon en met hun bezit naar elders te begeven of daarover vrijelijk te beschikken; de Fransche onderhandelaars, die, van hun standpunt terecht, aan de erkenning der fransche assignaten [2]) hooge waarde hechtten, weigerden dit, omdat deze dingen — zeiden zij — „appartenaient plutôt a la législation qu'aux relations politiques", maar beloofden de aandacht op de zaak te vestigen bij het Comité de Salut Public en bij de Comités voor de financiën en de wetgeving te Parijs [3]). Bovendien werden zeven „articles séparés et secrets" afgesproken, waarbij nog drie linieschepen en vier fregatten aan de fransche Republiek te leen werden gegeven en overdracht der thans afgestane landen aan een andere mogendheid werd uitgesloten; binnen een maand zouden de fransche troepen in de Republiek teruggebracht worden op 25000 man, die tot het einde van den oorlog op voet van oorlog door haar moesten worden betaald, uitgerust, gekleed en gevoed, hetzij gezond of ziek, en na den vrede in haar dienst konden blijven [4]); de 100 millioen gulden zouden voor de helft in vijf termijnen in baar geld en goede wissels tusschen 13 Juni 1795 en Mei 1796 worden betaald; de andere helft binnen twee jaar door betaling van fransche schulden tot een bedrag van 50 mill. gulden; de fransche requisitiën zouden onmiddellijk worden goedgekeurd en tot een bedrag van 10 mill. bij den laatsten termijn van afbetaling der eerste helft van de schadeloosstelling worden afgerekend; de beide Republieken waarborgden elkanders koloniaal bezit in Oost en West van vóór den oorlog; fransche handelsschepen zouden worden toegelaten op denzelfden voet als nederlandsche aan de Kaap en in de havens van Colombo en Trinconomale; de fransche Republiek behield zich alle rechten voor op de goederen der fransche emigranten op bataafsch gebied.

Zoo bedong het verdrag groote voordeelen voor Frankrijk, maar het was zeer de vraag, of die voordeelen werkelijk zouden getrokken kunnen worden uit de verarmde en lamgeslagen Bataafsche Republiek, gesteld dat Pruisen gewillig een en ander zou laten geschieden en bij zijn neutrale houding zou blijven [5]).

---

[1]) Uit de in bezit genomen eigendommen was den 11den Maart een aantal „nationale gedenkteekenen" in plechtigen optocht teruggegeven; een hoeveelheid porselein en curiositeiten was met de paarden uit de stadhouderlijke stallen ten bate der fransche regeering verkocht; een deel der kunstschatten uit de stadhouderlijke verzamelingen was aanstonds naar Parijs vervoerd.

[2]) Zij daalden ook in Frankrijk in dezen tijd op schrikbarende wijze tegelijk met het aanzien der regeering en het vertrouwen op het voortduren der Revolutie. Aanvankelijk (Dec. 1789) was de franc der assignaten nog *f* 0.47 waard maar weldra was zij gaan dalen tot (Oct. 1791) *f* 0.40, begin Maart 1792 tot *f* 0.26½, eind Juli 1793 tot *f* 0.10. Daarna was zij (eind 1793) met het succes der fransche wapenen weder gestegen tot *f* 0.26 (Manger, p. 69 suiv.) maar wegens den toestand in Frankrijk eind Maart 1795 tot *f* 0.07, eind Oct. zelfs tot beneden *f* 0.01 gedaald om dan weder te stijgen (Manger, p. 99). Eind 1795 kocht men een billet van 10000 livres voor *f* 30 à *f* 35, half Jan. 1796 voor *f* 10 (p. 101).

[3]) Manger, p. 112.

[4]) Een en ander werd bij overeenkomst van 29 Juli nader geregeld.

[5]) Gachot, p. 196 suiv. Onder allerlei bezwaren is de eerste helft op een klein millioen na einde 1797 in lange termijnen betaald (Manger, p. 124); de betaling der tweede helft echter sleepte nog voort tot het einde der fr. heerschappij in 1813, toen zij geheel ophield. Frankrijk heeft van de 100 mill. ten slotte slechts 75 mill. gekregen, waarvan slechts 10 à 12 in gemunt geld (Manger p. 142).

Zegepralend keerden de beide fransche heeren spoedig naar Parijs terug, trotsch op hun succes en vooral op de verkrijging van het vurig begeerde geld, waarvan Siéyès pralend een hollandschen gulden op de tafel van het Comité nederlegde, van de beschikking over de zeemacht der Republiek en van de rechten op Vlissingen en de Schelde, waardoor aan Frankrijk „une grande et superbe existence navale et commerciale" voor de toekomst werd gewaarborgd [1]). Daarentegen was de teleurstelling van de bataafsche gezanten te Parijs groot; ook de zeeuwsche deputatie was zeer ontevreden over den voor haar gewest ongunstigen afloop der onderhandelingen in Den Haag, waardoor Zeeland, hoewel grootendeels nog in bataafsch bezit gebleven, feitelijk geheel aan Frankrijk ondergeschikt zou zijn. En de toestanden te Parijs, waarop de bataafsche gezanten zoo dikwijls met nadruk hadden gewezen, verergerden werkelijk met den dag; een revolutie in de aan gebrek, aan hongersnood blootgestelde hoofdstad scheen ieder oogenblik te wachten en met moeite slaagde de Conventie, ook door te wijzen op haar schitterend succes in Den Haag, erin om haar gezag te handhaven, nog ten minste voor eenige maanden, te midden van omkoopbare en onbekwame regeeringspersonen, onder wie de voortreffelijke Carnot als uitzondering uitblonk [2]).

Nog hoopten de ook hier te lande vrij talrijke tegenstanders van het voor het nationale eergevoel der Bataven zoo grievende verdrag, dat ten minste de ratificatie nog kon worden tegengehouden. Maar ook deze hoop werd door de Staten-Generaal in Den Haag verijdeld. Reeds den 5den Juni verschenen voor de Conventie de met de overbrenging der ratificatie belaste heeren Van Grasveld uit Nijmegen en De Sitter uit Groningen, van wie de eerste in gezwollen taal [3]) verklaarde, dat „les Bataves bénissent" het gesloten verdrag, gegrond op „les principes éternels de la Nature," en „le glorieux souvenir des héros marins" opriep bij dezen vrede, „heureux présage d'une félicité non connue, lorsque chaque génération des Français et des Bataves fraternisant de nouveau, présentera à l'Europe étonnée le tableau frappant mais enchanteur du siècle d'or jusqu'alors fabuleux." En de toejuichingen der Conventie begeleidden deze pompeuse woorden, zoo weinig in overeenstemming met de voorwaarden, waarop de vrede werkelijk door de Republiek der Vereenigde Nederlanden was aangenomen, uit vrees voor annexatie bij Frankrijk of voor den terugkeer des Erfstadhouders met hulp van Pruisen en Engeland als in 1787. Die vrees vooral had de regeering in Den Haag blijkbaar ertoe gebracht om de „oogenblikkelijke finale afdoening" der onderhandelingen, door haar reeds in April als „onvermijdelijk" gekenschetst [4]), op zoo overhaaste wijze door te zetten. Siéyès en Rewbell hadden er een handig gebruik van gemaakt.

Na het sluiten van den vrede en de vaststelling der onafhankelijkheid kon men het werk der reorganisatie met meer kracht aanvatten. De volledige officieele erkenning van Blauw en Meyer als ministers-plenipotentiarissen bij de zusterrepubliek leverde nu geen bezwaar meer op en 22 Juli vereerden zij in een plechtige zitting der Conventie een bataafsche vlag aan dit lichaam om ze in de vergaderzaal met de fransche samen te binden ten teeken van onvergankelijk bondgenootschap. Van den anderen kant hield het nog tot in September aan, eer de nieuwe fransche gezant in Den Haag, de geleerde en gematigde François Noël, van zijn post bezit kwam nemen en werd gehuisvest in het Oude Hof op het Noordeinde, waarna de representanten bij het noorderleger zich terugtrokken.

---

[1]) Gedenkst., I, blz. 649.
[2]) Vreede, I, blz. 200 vlg.
[3]) Ib., Bijl., bl. 26/7.
[4]) Gedenkst., I, blz. 683.

De verhouding tot Engeland was onder dit alles natuurlijk vijandig geworden [1]). Nog in de eerste dagen van Januari waren de heeren Pasteur en Vitriarius met vergunning der Staten-Generaal door Holland en de Oostindische Compagnie op een scheveningsche pink naar Engeland gezonden om te trachten de daar reeds tegengehouden schepen losgelaten te krijgen in overleg met den voormaligen staatschen gezant Van Nagell en met den naar Londen gevluchten griffier der Staten-Generaal, Hendrik Fagel; maar zij vonden bij deze heeren onder de veranderde omstandigheden geringen steun en konden het voortdurend opbrengen en aanhouden der koopvaarders niet beletten. Een feitelijke oorlogsverklaring van Engeland bleef intusschen nog voorloopig uit, alhoewel de engelsche gezant, evenals verscheidene zijner ambtgenooten, na het vertrek van den Prins Den Haag had verlaten. De gevaren, die Hannover, het keurvorstendom van George III van Engeland, in zulk een geval bedreigden, weerhielden dezen blijkbaar om den oorlog aan de Bataafsche Republiek te verklaren, al liet hij zich evenmin tot hare erkenning vinden. Alleen van Spanje en Toscane was spoedig erkenning van den nieuwen toestand verkregen, terwijl de andere mogendheden zich voorloopig nog onthielden van antwoord op de haar gedane mededeeling omtrent de verandering hier te lande.

De houding van Pruisen scheen herhaaldelijk verdacht, vooral wegens de aanwezigheid van de nog daar gelegerde engelsche, hannoveraansche en hessische benden en de geruchten, die liepen zoowel over geheime verstandhouding tusschen Frankrijk en Pruisen, die het eens geworden waren over het bevorderen eener gematigde houding in de Republiek en daarop beide ernstig aandrongen, als over een „rassemblement" van hollandsche emigranten in de omgeving van Bremen en Osnabrück.

Werkelijk was daarvan in den loop van den zomer zeer ernstig sprake [2]). De jongste zoon van den Erfstadhouder, de populaire en energieke prins Frederik, had den 19den Juli van zijn vader de opdracht ontvangen om de uitgeweken militairen daar te vereenigen en, in verband met de nog in Noord-Duitschland aanwezige engelsche troepen, een onderneming op de zwakke oostergrenzen der Republiek voor te bereiden. Een aantal voormalige staatsche officieren en minderen kwamen hier dan ook bijeen, weldra door nieuwe uitgewekenen en bij de reorganisatie van het leger ontslagen officieren versterkt. Evenwel, de pruisische regeering, sedert 1794 met Frankrijk in vrede, was volstrekt niet gezind om deze poging te steunen; aangezet door de scherpe klachten der fransche en bataafsche gezanten te Berlijn, verklaarde reeds in het begin van Augustus de koning van Pruisen, Friedrich Wilhelm II, deze troepenverzameling op de grens van zijn gebied en van de met de fransche Republiek bepaalde demarcatie-lijn volstrekt onvereenigbaar met den vrede van Bazel en de rust in Noord-Duitschland. De jonge prins aarzelde eerst aan deze aanmaning gehoor te geven, daar reeds honderden — op 600 officieren en 1200 man schatte men het rassemblement — waren samengestroomd zoowel te Osnabrück als te Bremen en elders en betuigingen van sympathie uit de hollandsche visschersdorpen enz. hoop gaven op een opstand in de nog altijd in gisting verkeerende Republiek. Maar hij had gebrek aan alles, niet het minst aan geld, noodig voor het werven van een werkelijk voldoende troepenmacht en voor het onderhoud der reeds aanwezige, waartoe de engelsche regeering slechts een betrekkelijk geringe som uit de opbrengst van het op de hollandsche schepen gelegde embargo beschikbaar had gesteld. En nog erger werd het, toen koning George III, als keurvorst en tot beveiliging van zijn geliefd Hannover, zich einde

[1]) Vgl. over de buitenlandsche betrekkingen in 1795: Vaderl. Hist., XXX, blz. 90 vlg.; Rogge, Omwenteling, blz. 406 vlg.; Gedenkstukken, dl. I en II, passim.
[2]) De Bas, Prins Frederik, I, blz. 517 vlg.

September bij den vrede van Bazel aansloot en dientengevolge de engelsche en andere troepen dat land over zee verlieten. De altijd voorzichtige erfprins Willem verscheen uit Engeland in het bevriende Brunswijksche, waar het rassemblement werd toegelaten, maar had weldra de overtuiging verkregen, dat Pruisen noch Engeland hulp zouden bieden. Die overtuiging kwam ten slotte ook bij prins Frederik boven: op het einde van October gaf hij het plan op en ging teleurgesteld naar Engeland terug. Het grootste deel der verzamelde troepen ging over in engelschen, brunswijkschen of hannoveraanschen dienst; de rest verstrooide zich naar alle kanten, de laatsten eerst in Mei 1796, ten deele zich vestigend in duitsche steden en dorpen langs de grens der Republiek. Het gevaar voor een inval uit het Oosten was vooreerst geweken, wanneer ten minste geen opstand binnenslands zou ontstaan.

Intusschen was de omwenteling door allerlei maatregelen in de verschillende provinciën krachtig voortgezet[1]). De voormalige ambachtsheerlijkheden werden in de meeste provinciën opgeheven; in Holland werden de oude grafelijke tollen afgeschaft evenals de vrijdom van lasten, aan bijzondere personen toegekend; een ernstig onderzoek werd gedaan naar den rechtsgrond der tienden en der jacht- en vischrechten, welke beide laatste in Holland eveneens werden afgeschaft maar wegens het onmiddellijk daarvan gemaakte misbruik spoedig een nieuwe regeling noodig hadden; de wapenborden en schilden in de kerken, herinneringen aan de heerschappij van adeldom en patriciaat, werden in tal van plaatsen van Holland, Utrecht en Friesland verwijderd evenals de wapens aan de huizen en op wagens en vaartuigen; het verbod van livereien volgde, weldra ook hier en daar dat van het zitten van regeeringspersonen of aanzienlijken op afzonderlijke afgeschutte plaatsen en banken in de kerk; in Holland en Gelderland verdwenen de galgen en geeselpalen aan de hoofdwegen als vernederend voor de menschenwaarde; de overblijfselen van leenplicht en dienstbaarheid in Gelderland en Overijsel vervielen. Ook voor de verbetering van het onderwijs van staatswege werden vooral in Holland en Utrecht reeds plannen gevormd, evenals voor de verheffing van den landbouw en de nijverheid.

In den loop des jaars werden bovendien talrijke ambtenaren van het oude bewind vervangen door andere, op wie het nieuwe beter rekenen kon. Van de Spiegel werd half October weder van het Huis Ten Bosch naar de Gevangenpoort overgebracht om er door den nieuwbenoemden fiskaal in zijn zaak, den thans tot hoogleeraar te Leiden aangestelden Valckenaer, te worden ondervraagd over de hem ten laste gelegde feiten met betrekking tot zijn houding in 1787, tegenover den belgischen opstand en de coalitie, en tot zijn financieel beheer. Bentinck volgde hem naar de Gevangenpoort. In den zomer werd in Holland en daarop ook in Utrecht een commissie benoemd tot onderzoek van de politieke en financieele daden der leden van het oude bewind in stad en land en tot overweging van de vraag, of er reden bestond om hen persoonlijk en geldelijk aansprakelijk te stellen; men wierp het denkbeeld op om de geldelijke eischen van Frankrijk, het gevolg van hunne staatkunde, op hen te verhalen. Op bevel der provisioneele regeering van Holland werden na 12 October lijsten opgesteld van hen, die onder het oude bestuur zich schuldig hadden gemaakt aan onderdrukking van andersgezinden of rekesten hadden ingediend tot vervolging van Patriotten, in verband met de reeds in verschillende gewesten in Februari en Maart genomen maatregelen om de emigratie van Oranjegezinden te verhinderen, zoodat allerlei personen van invloed feitelijk reeds onder toezicht van de „comités van waakzaamheid" waren gesteld. Dit was een

[1]) Colenbrander, Bat. Republiek, blz. 73 vlg.

begin van datgene, waarop de heftige revolutionnairen, onder wie ook vreemde elementen van verdacht gehalte voorkwamen, die in de clubs reeds van de oprichting der guillotine spraken, ernstig meenden te moeten aandringen ten einde de talrijke voorstanders eener reactie door vrees in toom te houden. Maar deze ver gaande plannen werden door de gematigden, die de teugels van het bewind in de hand hadden, op den achtergrond geschoven en vonden ook bij de fransche gezanten geen steun.

Op het verkrijgen van geld ten behoeve der bijna geheele ledige bestuurskassen moest allereerst de aandacht worden gevestigd: zonder dat was aan geen reorganisatie van het bestuur, van leger en vloot te denken. Holland, door Overijsel en Zeeland gevolgd, begon daarom reeds einde Maart met een gedwongen inzameling van ongemunt goud- en zilverwerk, „dood capitaal", dat hoe eerder hoe liever in munt moest worden omgezet [1]); alleen kerkzilver, handelsartikelen, lijfsieraden, meubelbeslag, medailles en vreemde munten werden uitgezonderd; het overige moest tegen kwitantie worden overgeleverd. Maar dit was op verre na niet voldoende. Er moesten nog meer financieele eischen worden gesteld. Tegen de, als aanslagen op de persoonlijke vrijheid, gehate gedwongen leeningen, gelijk tijdens het vorige bewind waren uitgeschreven, had men nog steeds bezwaar zoolang niet gebleken was, dat een „vrijwillige negotiatie" niet genoeg opbracht. Deze werd dus tegen 5% rente den 11den Juni uitgeschreven in Holland, dat ter wille van het handelskrediet zijn oude landsschulden ten volle had overgenomen. Ook dit middel bleek echter onvoldoende en reeds half Juli moest men overgaan tot de heffing van den 16den penning ($6^1/_4$ %) van alle bezittingen en inkomsten na onderzoek der draagkracht door plaatselijke commissiën, tenzij men onder eede vermogen en inkomsten wilde aangeven. Ook in de andere provinciën werd na eveneens vruchtelooze pogingen met „vrijwillige negotiatiën" op de oude wijze in de behoeften voorzien door gedwongen heffingen, die welhaast nog door verscheidene andere gevolgd zouden worden. Deze heffingen en de aanhoudende requisitiën ten behoeve der fransche troepen, wier assignaten ten slotte goed- ot kwaadschiks wel in betaling moesten aangenomen worden, wekten groote onrust en ergernis. En de Staten-Generaal zagen zich weldra genoodzaakt ten behoeve dier troepen de provinciën met een verzoek om 10 mill. gulden lastig te vallen, welke som, gelijk vanouds, voorloopig grootendeels door Holland voorgeschoten zou worden. Het toenemen van assignaten in den omloop [2]) werd intusschen, niettegenstaande de voorspiegelingen, die Daendels kort vóór den intocht der Franschen schriftelijk namens de fransche representanten bij het Noorderleger had gedaan, zoo groot, dat Holland, ook hierin door de andere provinciën gevolgd, reeds 2 Februari besloot ze alleen onder beperkende voorwaarden in betaling te doen aannemen doch ze vervolgens van staatswege in te wisselen tegen 9 stuivers de livre [3]). Maar deze maatregel, evenals de lage waardebepaling der fransche assignaten in Friesland en Zeeland, wekte de diepe verontwaardiging der fransche representanten, die klaagden over geringschatting der fransche papieren munt en van het fransche krediet en onverwijlde intrekking van het genomen besluit verlangden. De hollandsche regeering moest reeds 10 Febr. de assignaten vrijelijk laten circuleeren en in betaling geven; Friesland moest de beperking der waarde laten vallen; Zeeland bleef ze (tegen 9 stuivers de livre) van staatswege inwisselen. Nog erger werd de toestand door de verspreiding van valsche assignaten op groote schaal, het werk van fransche en hollandsche falsarissen.

---

[1]) Rogge, blz. 453 vlg.
[2]) Vaderl. Historie, XXX, blz. 280 vlg.
[3]) Pijman, blz. 37; Manger, Recherches, p. 104.

Zoo ondervond men reeds dadelijk de zegeningen der hooggeroemde fransche „vriendschap", die intusschen in de wederzijdsche plichtplegingen voortdurend werd geprezen en bij de over het algemeen goede krijgstucht der fransche troepen hier te lande overigens nog op niet al te zware proef werd gesteld. Men zou er weldra veel minder gunstig over denken, ook over die troepen, welke telkens werden verwisseld door zending van nieuwe afdeelingen, bij hare komst in verwaarloosden en treurigen staat, bij haar vertrek geheel uitgerust, goed gekleed en gevoed, zooals in de overeenkomst van Den Haag stond te lezen, om dan oogenblikkelijk door nieuwe „sansculottes" te worden vervangen. Die troepen, op welk aantal wegens het heen en wedertrekken het oog niet viel te houden, waren bovendien volstrekt niet altijd werkelijk binnen de grenzen aanwezig; in September bleek men ruim 36000 man te betalen maar slechts 7000 man binnen de grenzen te hebben [1]).

De onzekerheid van den algemeenen staatkundigen toestand in Europa, het voortdurende wantrouwen tegenover Pruisen, het niet onbepaald vertrouwen op de gezindheid van het in zichzelf verdeelde Frankrijk, de vrees voor binnenlandsch oproer in verband met het Oranje-rassemblement had onmiddellijk na het sluiten van den vrede een wederopnemen der op verlangen van Frankrijk gestaakte legerorganisatie ten gevolge. Maar die legerorganisatie moest met groote voorzichtigheid geschieden, daar een groot deel van het officierenkorps zoowel als van de minderen den ouden kapitein-generaal nog altijd als hun eigenlijk hoofd beschouwde, wien immers de eed van trouw was gedaan. Wat reeds vóór den vrede in overleg met Pichegru en Moreau door de legercommissie uit het Comité te Lande — Lestevenon, Hilkema en Pijman — dienaangaande was besproken, kon nu voortgang hebben. Daendels, Dumonceau, De Winter, van wie de eerste thans fransch divisie-generaal, de laatste twee brigade-generaals waren, kregen evenals alle andere Hollanders in franschen dienst reeds den 25sten Mei verlof om in dienst der Vereenigde Nederlanden over te gaan [2]) en het Comité te Lande trad met Daendels en den te Brussel geboren Dumonceau, hoewel beiden nauwelijks 30 jaar oud, in onderhandeling om hen als luitenant-generaals aan het hoofd van het nieuwe bataafsche leger te stellen. Alzoo geschiedde en Daendels, die ten minste een inboorling was, werd als opperbevelhebber aangewezen. Hij legde half Juni den eed als zoodanig af en begon in overleg met het Comité aan de gewenschte reorganisatie, welk overleg tusschen den driftigen generaal en het voorzichtige, langzaam werkende Comité veel moeilijkheden opleverde. Van de ruim 2000 staatsche officieren hadden velen reeds de vanen verlaten, anderen zagen zich niet gaarne achter de uit franschen dienst teruggekeerde ballingen van 1787 geplaatst. Ook de troepen van verschillenden landaard en verschillend gehalte — Zwitsers, Waldeckers, Mecklenburgers, Saksers, naast anderen van nederlandschen oorsprong — moesten met zorg worden geschift. Daendels [3]) wilde het leger tot op 24000 man in vrede, 36000 in oorlogstijd terugbrengen, de zeer oranjegezinde Zwitsers zoo spoedig mogelijk verwijderen, de overige ook niet geheel te vertrouwen vreemde regimenten ten deele nationaliseeren, ten deele wegzenden, zoodra de algemeene vrede tot stand gekomen zou zijn; bovendien drong hij erop aan om onmiddellijk een algemeene burgerwapening te organiseeren. In overleg met generaal Moreau werden eindelijk de verdedigingsmiddelen der oostergrens en der zeekust nader onderzocht, waarbij de treurige toestand der bij het gevaar van de zuidzijde lang verwaarloosde oostelijke vestingen duidelijk aan het licht kwam. Eerst de aftocht der Engelschen uit Hannover en Oost-

---

[1]) Mendels, Daendels, blz. 107.
[2]) Ibid., blz. 79 vlg.
[3]) Ibid., blz. 89 vlg.

Friesland en de ontbinding van het rassemblement gaf verlichting, maar deze omstandigheden deden ook den ijver in het hervormen der militaire zaken verslappen, tot hevige ergernis van de voortvarende Daendels en Dumonceau, die niet ophielden het Comité aan te zetten. Toen in October nieuwe oorlogsgeruchten rondgingen, dreef de hollandsche afgevaardigde Hahn in de Staten-Generaal maatregelen door om de oostergrenzen in staat van verdediging te stellen maar Daendels en Dumonceau bleven voortdurend klagen over slapheid en geldgebrek. Zij slaagden er ten slotte in de orde en de discipline in het leger te herstellen en een begin te maken met de reorganisatie naar fransch voorbeeld; maar toen in het voorjaar van 1796 nieuwe oorlogsgevaren uit het oosten dreigden, was het de algemeene overtuiging, dat fransche hulp tegen een buitenlandschen vijand onontbeerlijk zou zijn, terwijl het moeilijk viel uit de eigen troepen één behoorlijk bruikbaar legerkorps samen te stellen, hoezeer Daendels ook begeerde aan den oorlog in de Rijnstreek krachtig deel te nemen.

Voor de reorganisatie der vloot gaf het nieuwe Marine-Comité onder leiding van den bekwamen Paulus zelven zich de meeste moeite [1]). Op zijn voorstel was den 27sten Februari, toen dit Comité werd ingesteld, besloten tot opheffing der admiraliteiten met ontslag van alle ambtenaren daarbij en instelling van vijf „marine-departementen" te Amsterdam, Rotterdam, Hoorn, Vlissingen en Harlingen; de geheele marine werd wegens de bekende oranjegezindheid harer officieren „gelicentieerd", waarna een groot aantal vooral der hoofdofficieren vrijwillig den dienst voorgoed verliet en anderen niet weder werden aangesteld. Deze ingrijpende maatregel, waardoor Van Kinsbergen, Melvill, Van Bylandt en tal van andere ervaren zeelieden uit de vloot traden, ontnam aan de vloot hare beste krachten, terwijl minder ervaren officieren van lageren rang plotseling snelle promotie maakten en andere wegens hunne patriotsche gevoelens werden voorgetrokken. Dat veroorzaakte niet slechts verwarring en wantrouwen maar ook hevige verbittering, niet het minst onder het aan de oude officieren en het Oranjehuis vanouds zeer gehechte marinepersoneel zelf. En het mindere personeel van de vloot, ook in den laatsten tijd der oude Republiek slechts met moeite te verkrijgen, liet thans nog meer te wenschen over: allerlei nationaliteiten waren erbij vertegenwoordigd en daarvan niet weinig vagebonden en ander minder gewenscht zeevolk, dat alleen in naam zoo heeten kon.

De hoofdpersoon op de vloot was voortaan de adjudant-generaal van het Comité, Jan Willem de Winter, in 1787 als luitenant ter zee uitgeweken en sedert in franschen dienst generaal geworden, doch nu met de reorganisatie der vloot belast. Bij de benoeming van nieuwe opperofficieren (26 Juni) werd hij vice-admiraal en vervolgens opperbevelhebber der vloot met voorbijgaan van andere meer ervaren vice-admiraals, die ten minste als schout-bij-nacht of kapitein gediend hadden. Nieuwe reglementen voor den dienst werden inderhaast samengesteld. Voor den bouw en de uitrusting der schepen werd de bekwame ingenieur Glavimans, voor de opleiding en het toezicht op de bekwaamheid van het officierenkorps de amsterdamsche hoogleeraar Van Swinden aangewezen; maar ook hier had men te kampen met onervarenheid van het nieuwe personeel. Een op last der Staten-Generaal ingesteld officieel onderzoek naar den bestaanden toestand [2]) toonde, dat het erfstadhouderlijke bestuur in zijn laatste jaren de marine niet verwaarloosd had en dat de vloot nog 24 linieschepen en 24 fregatten bezat, die na eenig herstel behoorlijk gebruikt konden worden, terwijl de werven en magazijnen vrij voldoende voorzien waren, ofschoon het officieele verslag — blijkbaar om staatkundige redenen —

[1]) De Jonge, Zeewezen, V, blz. 205 vlg.
[2]) Ibid., blz. 219 vlg.

van den „jammerlijken toestand" sprak, waarin men een en ander had gevonden. Wat er aan mocht ontbreken werd overigens door Paulus en het Comité met prijzenswaardigen ijver naar de mate van de aanwezige krachten aangevuld, dank ook de bereidvaardigheid, waarmede Holland zijn aandeel in de benoodigde 15 mill. gulden opbracht. Hij nam de uitvoering van vroeger voorgenomen maar nog niet uitgewerkte onderwerpen ter hand, o.a. de verdere ontwikkeling van de oorlogshaven te Nieuwediep, waarnaast Medemblik reserve-haven zou worden. Reeds half Augustus kon De Winter met eenige schepen uit Texel zeilen en zich met andere uit Zeeland en de Maas vereenigen, ja twee eskaders naar de deensche en noorsche kust uitzenden, van welke het laatste spoedig met een engelsch eskader in gevecht kwam en zware verliezen leed. Geldgebrek en gemis aan goed zeevolk beletten voorloopig een krachtiger optreden der vloot en het uitzeilen der beide voor Oost- en West-Indië bestemde eskaders onder kapitein Lucas en vice-admiraal Braak ter bescherming der koloniën in Oost en West.

Die bescherming was hoognoodig, daar de Engelschen onmiddellijk gebruik hadden gemaakt van de aanschrijving [1]), die Willem V den 7den Februari van Engeland uit op aandrang der engelsche regeering te Kew aan de gezaghebbers in Oost en West had gericht. Die aanschrijving van den „Prins van Oranje" gelastte hen om te „admitteeren de troupen" van Engeland „zoo in het fort als verders in de kolonie" en de engelsche schepen als die eener mogendheid „in vriendschap en alliantie met H. H. M." te „considereeren", ter verdediging tegen een fransche invasie. Groot was de ergernis in de Republiek, toen deze aanschrijving en hare gevolgen er bekend werden, wat reeds in den zomer van 1795 na berichten uit Suriname het geval was. Zoolang de officieele engelsche oorlogsverklaring nog niet gevolgd was — en deze bleef nog tot 15 Sept. uit — kon een dergelijke handelwijze op grond der verdragen van 1788 te pas komen, maar reeds het „vriendelijk embargo" door Engeland op onze schepen gelegd [2]) kon door de thans franschgezinde regeering der Republiek moeilijk anders dan als een vijandige daad worden beschouwd gelijk zij ook die van den Erfstadhouder — zooals Willem V zich nog tot 4 Maart noemen kon — als „laaghartig verraad" brandmerkte. Holland vroeg een onderzoek naar den rechtsgrond der aanschrijving, die inderdaad twijfelachtig was, daar de erfstadhouder noch als zoodanig noch als opperbewindhebber der beide Compagnieën in normale omstandigheden tot zoo iets gerechtigd mocht heeten „zonder voorkennis der bewindhebbers in het gemeen", zooals in zijn instructie voor de laatste functie stond. Zoo oordeelden dan ook de leidsche hoogleeraren Roorda en Valckenaer in hun juridisch advies. Zij verklaarden, dat Willem V geen ander doel had gehad dan „om de coloniën in handen der Engelschen te leveren," en dus aan hoogverraad schuldig was, waartegenover in een pamflet werd aangevoerd, dat de aanschrijving een „wettig gebruik en toepassing" van art. 6 der alliantie van 1788 was, die onderlinge hulp voorschreef bij aanval of bedreiging met aanval der koloniën door een europeesche mogendheid; bovendien had de engelsche regeering, die op de aanschrijving had aangedrongen, de formeele belofte gedaan om de in bezit genomen plaatsen en schepen bij herstel van den vrede en van den ouden regeeringsvorm weder te zullen teruggeven [3]). Al staat het thans vast, dat Willem V te goeder trouw heeft gehandeld, het beweerde hoogverraad bleef in onderzoek. Maar Engeland ging zijn gang. Het zond expeditiën naar de verschillende bezittingen en nam nog in 1795 bezit van de Kaap de Goede Hoop, waar den 11den Juni een

[1]) Vgl. daarover Heeres, in Tijdschr. Ind. Gen., 1901; Colenbrander, Bat. Rep., blz. 154.
[2]) Zie boven, blz. 16.
[3]) Heeres, l. l., blz. 12 en in Hand. en Med. der Maatsch. van Letterk. 1904/5.

kleine engelsche vloot onder admiraal Elphinstone in Simonsbaai de kolonie had opgeëischt en de ten gevolge der onderlinge verdeeldheid van de tegen de O.-I. Compagnie en haar drukkend bestuur altijd verbitterde kolonistenbevolking de geringe bezetting onder gouverneur Sluysken den 15den September tot overgave dwong. In April 1796 volgden Demerary, Essequebo en Berbice zonder verzet op grond der aanschrijving. In Oost-Indië zelf verscheen uit Madras een engelsche vloot voor Trinconomale, dat na korten tegenstand capituleerde; de gouverneur van Ceilon, Van Angelbeek, trok zich op Colombo terug maar gaf zich half Februari 1796 al te spoedig over. Malakka was reeds in Augustus overgegaan; in November volgden de posten op Sumatra's Westkust en die op de kusten van Voor-Indië, wederom op grond der aanschrijving. Ook de Molukken vielen in het voorjaar van 1796 den Engelschen in handen, behalve Ternate, dat het nog jaren lang hield onder de leiding van den energieken gouverneur Budach en met hulp der getrouwe inlandsche bevolking.

De beide in het moederland op het einde des jaars ingestelde Comités voor den O. en W.-I. handel aanvaardden hunne werkzaamheid dus niet onder gunstige voorteekenen. Op Java zelf, waar een klein uit de Kaap gevlucht eskader het daar gebeurde had medegedeeld, verzuimde het slappe opperbestuur het nemen van de noodige maatregelen om de Engelschen te weerstaan maar deze laatsten verzuimden van hun kant de goede kans. Ook te Batavia zag men den 5den December een soort van vrijheidsbeweging, die een oogenblik eenige wijziging in de houding der regeering van den gouverneur-generaal Alting en zijn medestander, den commissaris Nederburgh, bracht. De energieke oud-gouverneur van Ceilon, Van de Graaff, stelde Batavia nog ijlings in staat van verdediging, gesteund door den commissaris Frijkenius maar de machtige partij van Alting en zijn schoonzoon Siberg wist met hulp van Nederburgh nog eenigen tijd de overhand te behouden en belette alle pogingen tot verbetering der toestanden op staatkundig en militair gebied.

Inmiddels deed de nieuwe regeering in het moederland alles wat zij kon om te organiseeren in den gematigden zin, waarvan zij bij het begin der omwenteling getuigenis had gegeven. Zij bleef krachtig weerstand bieden aan den aandrang der heftiger revolutionnairen. De houding van deze „ultra's" gaf intusschen herhaaldelijk aanleiding tot ernstige beduchtheid; de gewelddadige vernieling der graven en monumenten van de vorsten en vorstinnen uit het Huis van Nassau te Leeuwarden, de uitzetting van den rumoerigen haagschen advocaat en dichter Bilderdijk, de afzetting der orangistische leidsche hoogleeraren Kluit en Luzac, de laatste ook in verband met de houding zijner Leidsche Courant, de dreigende taal in pamfletten in proza en poëzie, met name in de thans in volle vrijheid optredende patriotsche pers, wekten niet weinig onrust, in de eerste plaats onder de regenten van den stadhouderlijken tijd maar ook onder de gematigde omwentelingsgezinden, die voortdurend het oog hielden op de rumoerige clubs.

Die clubs, thans overal in de steden en dorpen gevormd [1]), drongen vooral aan op spoedige bijeenroeping eener door het volk zelf te kiezen Nationale Vergadering, die hier te lande zou moeten volbrengen wat de fransche Constituante voor de zusterrepubliek had gedaan: de vestiging eener op geheel nieuwe grondslagen opgebouwde regeering, van een geheel nieuwen staat, die de plaats zou innemen van de voorloopig nog in stand gehouden Republiek der Vereenigde Nederlanden, met welker beginselen men zonder voorbehoud gebroken wilde zien.

[1]) Van Limburg Brouwer, Leven van S. Ipz. Wiselius (Groningen, 1846), blz. 85 vlg. Kronenberg, Over Gerrit Paape en zijn tijd, blz. 48 vlg.; Blok, in Holl. Stad, IV, blz. 34 vlg.

De hervormingsplannen uit den Patriottentijd waren door de thans bovendrijvende partij reeds lang als onvoldoende ter zijde geschoven [1]). Op het voorbeeld van wat zij in Frankrijk hadden gezien en beleefd, begeerden de teruggekeerde uitgewekenen, wier denkbeelden en ondervindingen in de zusterrepubliek in zekere mate waren gerijpt, ingrijpende staatshervorming in de oude Republiek der Vereenigde Nederlanden. Zij wilden niet weten van wijzigingen en verbeteringen met behoud van den ouden, verouderden staat. „Lapmiddelen", riepen zij; zij begeerden, zij eischten een nieuwen staat, gegrondvest niet op de zoolang als gebrekkig erkende grondslagen der Unie van Utrecht maar op de beginselen der fransche Revolutie zooals die zich in weinig jaren had ontwikkeld. Geen sprake meer van een democratisch-federatieve staatsinrichting in de plaats der oude aristocratisch-federatieve; geen gedachte aan een constitutioneele erfstadhouderlijke monarchie, waarvan nog vóór eenige jaren de meest voortvarenden nauwelijks hadden durven reppen — een ondeelbare republiek onder de onmiddellijke souvereiniteit des ganschen volks, zoo verlangden zij. Maar zij begrepen zeer goed, dat dit verlangen op ernstigen tegenstand zou stuiten. Reeds bij het begin der omwenteling waren de voorloopige regeeringsreglementen van gewesten, steden en dorpen doortrokken gebleven van den op oude gewoonten steunenden geest van gewestelijke en plaatselijke autonomie, die voor de vestiging van den begeerden eenheidsstaat weinig gunstig scheen. Friesland en Zeeland, waar de aan het oude gehechte intellectueelen talrijk waren, hadden hunne gewestelijke souvereiniteit, de souvereiniteit der friesche en zeeuwsche „natiën", onaantastbaar verklaard en ook in de andere gewesten was de vrees levendig geworden, dat het ongeveer de helft der geheele bevolking omvattende Holland in den begeerden eenheidsstaat feitelijk al te veel zou hebben in te brengen [2]). Daarbij kwam de vraag te berde, hoe men had te handelen met Staats-Brabant, het oude Generaliteitsland, dat zich in Juni op eigen gezag onder leiding van den vroeger leidschen, thans tilburgschen fabrikant Vreede en anderen als onafhankelijke provincie had ingericht en vertegenwoordiging in de Staten-Generaal verlangde maar voorloopig nog was afgewezen; met „de landschap" Drente, die in Juli eindelijk het vurig begeerde recht kreeg om na 1 Januari 1796 als achtste, gelijk Brabant als negende provincie in de Staten-Generaal op te treden. De talrijke Oranjegezinden, die bijna overal van het bestuur waren uitgesloten, zouden in ieder geval voor een op de nieuwe beginselen gegrondvesten eenheidsstaat niet te vinden zijn en daarom — zoo verlangden de clubs — op de eene of andere wijze voorloopig uitgesloten moeten blijven van alle burgerschapsrechten. Ook zou het moeilijk uit te maken zijn, hoever men zou moeten gaan met de toekenning van het kiesrecht: slechts weinigen begeerden een volslagen algemeen kiesrecht maar verreweg de meesten verstonden onder het „volk", welks souvereiniteit zij begeerden, alleen het min of meer ontwikkelde of het belastingbetalende deel des volks.

Over een en ander werd in de plaatselijke clubs, sociëteiten, leesgezelschappen, wijkvergaderingen, burgervergaderingen, of hoe zij meer mochten heeten, ijverig gehandeld. De clubs lieten onophoudelijk hare stem hooren ten einde invloed te oefenen op de reeds dadelijk uit haar voortgekomen plaatselijke en gewestelijke overheden. Zoo aanmatigend werd hare houding, dat die overheden zelve ernstig begonnen te denken aan beperking van hare werkzaamheid, terwijl in Juli de fransche representanten waarschuwend het voorbeeld van Frankrijk aanhaalden, waar de clubs en hare drijvers een groot gevaar voor rust en orde waren geweest en de verschrikkingen der revolutiedagen grootendeels op hunne

[1]) Over de ontwikkeling der denkbeelden in deze richting belangrijke gegevens bij Colenbrander, Gedenkstukken, I, blz. 55 vlg.

[2]) (Appelius), De Staatsomwenteling van 1795 (Leyden, 1801), blz. 27 vlg.; Van Limburg Brouwer, Leven van Wiselius, blz. 74, 77, 81.

rekening waren te stellen. Vooral in Holland waren de clubs talrijk en machtig en hier was het ook, dat zij een poging deden om de voorgenomen maatregelen tegen hare werkzaamheid te verhinderen en de verschillende gewestelijke en plaatselijke bestuurscolleges door een gezamenlijk optreden tot krachtiger hervormingsgezindheid te brengen [1]).

In haar geest was dan ook het den 14den April door Holland genomen besluit om „de leden van het vorig gouvernement" in beginsel aansprakelijk te stellen voor den „rampzaligen staat" van zaken en hun „schaêvergoeding" op te leggen, „zodra mogelijk op hunne goederen te verhalen". In haar geest was de instelling op den 22sten Juni in dit gewest eener commissie van 24 leden om onderzoek te doen „naar de financieele en politieke gedragingen der leden en ministers van het vorig gouvernement". Zij waren van meening, dat het ondergane leed op hen, die naar hun oordeel de bedrijvers ervan waren, moest worden gewroken, ook al konden de leden van het vorige bestuur, voormalige regenten en rechters, zich beroepen op de „oude constitutioneele wetten", die echter naar de meening der commissie slechts „zoveele verschansingen" waren, „waaragter de land- en volkverdervers zig veilig verschuilen konden". Maar de gematigden wilden van zulk een optreden niet weten: zelfs de driftige Hahn, die tot de samenstelling der commissie den stoot had gegeven, drong erop aan in ieder geval de gewone rechtsvormen te volgen, terwijl mannen als Schimmelpenninck, Vitringa en Appelius de geheele werkzaamheid der commissie ten zeerste afkeurden. Deze ging intusschen aan het werk en verzamelde hare gegevens met grooten ijver maar zij kwam uit den aard der zaak slechts langzaam vooruit: van een einde harer werkzaamheden op 1 December was geen sprake, al stond die datum in hare instructie, en een verlenging van den termijn tot 11 Januari leverde niet meer op dan een onvolledig rapport; zij werd dan ook ontbonden en vervangen door eene commissie van zes leden, die half Mei 1796 haar rapport uitbracht, echter zonder tot verdere maatregelen aanleiding te geven. Den 28sten Juni daaraanvolgende werd ook deze commissie, die tot vier leden was geslonken, ontbonden [2]).

Zouden de clubs belangrijken invloed oefenen, dan moesten zij met elkander samenwerken op dezelfde wijze als reeds vóór de komst der Franschen door de amsterdamsche club het wachtwoord was gegeven en gelijk in de dagen van vóór 1787 eerst heimelijke, daarna openlijke samenwerking tusschen gelijkgezinden in verschillende steden en gewesten had plaats gehad. Het denkbeeld eener „centrale vergadering" van afgevaardigden der clubs schijnt opgeworpen te zijn door den heftigen brabantschen pastoor Witbols, een der ijverigste revolutionnaire drijvers [3]). Provinciale vergaderingen waren reeds voorafgegaan, toen van Leeuwarden uit den 30sten Mei werd voorgesteld een algemeene vergadering der clubs te Utrecht te houden. Daar had werkelijk den 11den Juli een samenkomst plaats, waarbij ook een in Den Haag bijeengekomen vergadering van denzelfden aard zich aansloot; een definitieve „centrale" vergadering in Den Haag kwam den 26sten bijeen ten getale van 58 leden uit verschillende gewesten, waar bij monde van den ijverigen dordtschen democraat Gerrit Paape reeds een „plan tot organisatie" werd aangeboden op grond van „vrijheid, gelijkheid en de rechten van den mensch en burger." Het doel was een „Nationaale Conventie daar te stellen", tot „bevestiging eener constitutie, gegrond op de zuilen van vrijheid en gelijkheid, de onvervreemdbare rechten van den mensch en den burger en op de een- en ondeelbaarheid van dit gemeenebest", terwijl de

[1]) Vgl. Colenbrander, Gedenkstukken, II, blz. 2.
[2]) Vgl. over hare werkzaamheid: Bouwens, Aan zijne committenten (Amst. 1797); Paape, Verantwoording aan zijne committenten (Den Haag 1799); Rogge, Gesch. der Omwenteling, blz. 558 vlg.; Paape, Geschiedenis van het Patriottisme; Bosch, Autobiographie; Colenbrander, Gedenkstukken, II, blz. 2, 10, 19, enz.
[3]) Kronenberg, Gerrit Paape, blz. 50; Colenbrander, Bat. Rep., blz. 76 vlg.

vergadering bovendien het „waakende oog" zou houden „op allerlei hoe ook genaamde afwijkingen van dit haar oogmerk."

Dit laatste sloeg blijkbaar op de verdachte gezindheid der nog altijd met de regeering belaste gematigden tegenover deze plannen. De commissie uit het Comité tot de Algemeene Zaken, die (26 Febr.) met de voorbereiding eener algemeene staatshervorming belast was, had namelijk reeds drie maanden later bij (29 Mei) de Staten-Generaal een reglement ingediend voor de bijeenroeping eener Nationale Vergadering, die in de plaats zou treden der oude Staten-Generaal, als „vertegenwoordigend lichaam" van „het volk", tot het samenstellen eener definitieve constitutie. In acht hoofdstukken met 118 artikelen gaf dit reglement een aantal bepalingen aan over stemrecht en kiesrecht, bevoegdheid en werkzaamheid der gekozenen, hunne verantwoordelijkheid, enz. Op iedere 10000 zielen zou één vertegenwoordiger zijn, gekozen door kiezers, van wie één op 500 zielen zou aangewezen worden; het stemrecht zou worden gegeven aan iederen 20-jarigen burger in de Republiek, die zijn burgerrechten en eenig eigendom bezat; de door de stemhebbende burgers aangewezen kiezers zouden 25 jaar oud en twee jaar inwoner der Republiek moeten zijn evenals de gekozen vertegenwoordigers zelf; het algemeen bestuur van de buitenlandsche betrekkingen, van de land- en zeemacht, van de landsfinanciën zou in hunne handen liggen met eerbiediging van het „huishoudelijke" in de gewesten; hoofdelijke stemming en openbare beraadslaging waren voorgeschreven. Ook hieruit blijkt, dat het volstrekt niet de bedoeling was om ook de arbeiders en in het algemeen de groote massa des volks aandeel te geven in het staatsbestuur: de stemgerechtigden waren de intellectueel ontwikkelden onder de burgerij; advocaten, dokters, apothekers, fabrikanten, predikanten en priesters, kleine kooplieden, winkeliers, gezeten boeren enz.

Terwijl de provinciën over een en ander beraadslaagden en er reeds adviezen inkwamen, trachtten nu de clubs ervoor te zorgen, dat de eenheid van den staat niet verloren ging door de federatieve gezindheid van vele gematigden en de bekende neigingen der oude regeeringsleden tot behoud van de oude instellingen. Van Beyma in Friesland, Dumbar in Overijsel, Appelius, Lambrechtsen en Van der Palm in Zeeland deden zich als voorstanders eener federatieve Republiek kennen; anderen wenschten in plaats van een Nationale Conventie veeleer een Constitueerende Vergadering, die geen eigenlijke souvereiniteitsrechten zou hebben. In Gelderland, Overijsel, Friesland, Groningen en Zeeland verhieven zich ernstige stemmen, die bezwaren in het midden brachten; Holland en Utrecht stelden daarentegen belangrijke wijzigingen voor in den geest der een- en ondeelbaarheid; Brabant, Drente en Overijsel sloten zich gereedelijk bij het plan aan. In deze omstandigheden besloot de Centrale Vergadering der clubs, die hare vergaderingen in den Doelen te 's-Gravenhage hield, aanstonds krachtiger op te treden, constitueerde zich den 28sten Augustus met Gerrit Paape als president en deed daarvan mededeeling aan Holland en de Staten-Generaal, betuigend „het daarstellen eener Nationaale Conventie te willen bevorderen" maar intusschen in hare statuten blijken gevend te rekenen op een blijvend bestaan ook na de bijeenkomst van zulk een Conventie „ter bevordering van het Gemeene welzijn, ter ondersteuning van den bloei en de glorie van het vaderland, ter meerdere verlichting van alle ingezetenen, aanmoediging van allen patriottischen ijver en werkzaamheid, ter volmaking van de broederlijke eensgezindheid" [1]), zooals in die statuten te lezen stond.

Deze onschuldig klinkende betuigingen waren echter, naar de meening van velen, en terecht, inderdaad niet zoo onschuldig. De hollandsche representanten, die gaarne van deze hulp gebruik wilden maken om de eenheid van den staat te

[1]) Kronenberg, l. l., blz. 51.

bevorderen, ontvingen de deputatie zeer vriendelijk en de leden der Centrale Vergadering, reeds door een plechtigen eed gebonden, „strengelden" nogmaals „den onbreekbaren broederband" tegen „alle list en verraderij" ten einde een Nationale Conventie te verkrijgen. Maar bij de in meerderheid federatief gezinde Staten-Generaal werden zij als „particuliere personen" afgewezen en men sprak reeds van een bij de door eenige predikanten geleide regeering van Friesland voorgenomen arrestatie der friesche „centralen", als zich aanmatigend een „repraesentatif karakter op naam van het Bataafsche volk". De friesche afgevaardigden ter Staten-Generaal, J. L. Huber en Joha, wilden in ieder geval niets van de inmenging der „centralen" weten en Friesland protesteerde zelfs tegen de tegemoetkomende houding van Holland, ja eischte de ontbinding der Centrale Vergadering; het verbood den 18den October binnen zijn grenzen streng het provinciale centrale comité en de „associatiën van volksgezelschappen" evenals iedere afvaardiging van „centralen" naar Den Haag. Zeeland volgde het friesche voorbeeld en verwierp ook het denkbeeld eener Conventie. Bij het definitieve rapport ter Staten-Generaal op 30 Sept. bleek, dat Holland, Gelderland, Overijsel en Utrecht vóór de Conventie waren, Friesland en Groningen voorwaarden stelden, Zeeland echter formeel weigerde.

Het ontworpen reglement werd in het najaar behandeld maar Zeeland bleef zich verzetten en Friesland bleek verdeeld van opinie; eerst 26 November besloot men ter Staten-Generaal onder voorzitterschap van den gelderschen unitarist Dijckmeester bij meerderheid, tegenover Zeeland, het eene bepaald weigerende gewest, tot het houden eener Nationale Vergadering. Maar nu toonde zich ook Friesland bepaald weigerachtig, nadat een kleine meerderheid van het ter stemming opgeroepen „volk" dezer provincie zich ten slotte tegen de Conventie verklaard had. Bij deze twee voegde zich ook Groningen, dat van overstemming in zulk een belangrijke zaak niets weten wilde. De drie provinciën protesteerden gezamenlijk tegen het bij meerderheid genomen besluit, waarbij Drente en Brabant zich grif hadden aangesloten. Door bezendingen en circulaires trachtte de meerderheid de drie gewesten tot andere gedachten te brengen; herhaalde bijeenkomsten moesten dienen om de gevoelens te „vereffenen", terwijl Holland stijf op zijn stuk bleef staan, de erkenning van het genomen besluit eischte en tot veranderingen in het voorgestelde reglement voor de Nationale Vergadering ongezind bleek. Men bleef van weerszijden bij zijn gevoelen. Op de vergadering van 30 December weigerde het voorzittende Friesland zelfs de zaak in omvraag te brengen maar de friesche representant Huber verliet den voorzittersstoel, waarop Utrecht weder met 4 tegen 3 stemmen tot een Nationale Vergadering deed besluiten. Zoo stonden de zaken bij het einde des jaars nog altijd op denzelfden voet. Maar Holland was besloten niet toe te geven en zijn representanten, door Paulus aangevoerd, verklaarden heftig: „de Nationale Conventie of de dood!" Het gewest werd daarbij krachtig gesteund door den franschen gezant, die van het (30 October) te Parijs ingestelde „Directoire exécutif" de aanwijzing had ontvangen om de gematigde unitarissen in hun streven naar een Nationale Conventie met raad en daad ter zijde te staan.

Bij dit alles liet de Centrale Vergadering zich niet onbetuigd maar werkte krachtig met Holland samen, al waren er ook daar, die met welwillende minachting neerzagen op de „goedhartige en welmeenende lieden voor een aanmerkelijk gedeelte uit eene minder beschaafde classe", die „het geleide eener koele rede" vervingen door die van „verbijsterende driften", of wel, door het in Frankrijk gebeurde gewaarschuwd, den invloed van „listige indringers" ten zeerste vreesden. Hare werkzaamheid heeft er ongetwijfeld veel toe bijgedragen om den hevigen tegenstand der drie provinciën te breken.

Na het bij meerderheid genomen besluit van 30 December werd in Friesland de zaak der Conventie langs revolutionnairen weg doorge-

dreven [1]). De regeerende friesche representanten, onder wie het predikantenelement door niet minder dan 18 leden vertegenwoordigd was en die van „democratie" over het algemeen weinig weten wilden, geraakten meer en meer met de omwentelingsgezinden in dit gewest in openlijken strijd, ook met de municipaliteit van Leeuwarden zelf. Zij beletten alle deelneming aan de Centrale Vergadering, dreigden tegenover Holland met inhouding der friesche quota en trachtten de leeuwarder municipaliteit door een nieuw reglement onder hun gezag te brengen. In het begin van Januari 1796 ontstond te Leeuwarden daartegen een hevige, door de clubs aldaar aangestookte volksbeweging, die de representanten nog met hulp van het fransche garnizoen in toom hielden: een aantal leden der municipaliteit vluchtte naar Groningen en werd door andere vervangen, terwijl zelfs drie harer leden op het Blokhuis gevangengezet werden. Het vertrek der fransche troepen op aandrang der hollandsche representanten, in overleg met den franschen gezant en generaal Moreau, werd echter het sein voor een nieuw oproer op den 26sten, waarbij nu de vergaderzaal der representanten door de burgerij van Leeuwarden werd aangevallen en 22 hunner werden afgezet. Aanstonds (28 Jan.) besloot de nieuwe friesche regeering de Conventie te erkennen. Maar de thans op hunne beurt naar Groningen uitgeweken representanten keerden met steun van den bataafschen generaal Dumonceau en onder leiding van den predikant-staatsman Joha den 11den Februari 1796 terug en dreven de nieuwe representantenvergadering uiteen, ofschoon zij het niet waagden het pas genomen besluit betreffende de Conventie aan te tasten. Moreau en Noël, die van hunne regeering de aanwijzing hadden gekregen om het tot stand komen eener Conventie desnoods door eene heimelijk aan te stoken revolutie te bevorderen [2]), kwamen nu wederom tusschenbeide en in overleg met hen zonden de hollandsche clubs een aantal vertrouwde revolutionnairen naar Leeuwarden, waar den 25sten Februari met hulp van gewapende boeren een beslissende contra-revolutie uitbrak ten gunste der voorstanders van de Conventie. De tegenstanders moesten nu weder het veld ruimen en verlieten zelfs de provincie, die voortaan met Holland medeging.

Ook het halsstarrige Zeeland liep gevaar van een dergelijke revolutionnaire beweging, daar door den franschen gezant, de hollandsche representanten en de hollandsche clubs voorbereid. Holland begon voorloopig met een verbod uit te vaardigen tot uitvoer naar Zeeland van de daar onontbeerlijke turf en van het even onontbeerlijke materiaal voor het onderhoud der dijken. Maar tot een revolutionnair optreden te Middelburg of elders kwam het niet en men bleef staan bij adressen der door de clubs ook hier bewerkte „burgerij" aan de gewestelijke representanten. De gebeurtenissen in Friesland bewogen deze laatsten echter tot toegeven, wat zij op 11 Februari deden. Groningen, welks hoofdbezwaar feitelijk slechts de overstemming had gegolden, gaf nu ook toe.

Zoo werd den 18den Februari eindelijk door de Staten-Generaal bij proclamatie afgekondigd, dat den 1sten Maart een Nationale Vergadering op de door Holland begeerde wijze zou bijeenkomen [3]).

Na heel wat gehaspel te midden van dit verschil over de vraag, of men wel een Nationale Vergadering bijeen zou roepen, was men het zoo ten slotte eens geworden over het reglement voor deze vergadering, een soort van voorloopige grondwet. Dit reglement bestond uit 147 artikelen, in acht hoofdstukken onderscheiden. In ieder gewest moest de bevolking verdeeld worden in districten van 15000 zielen, gesplitst in onderdeelen van 500 zielen ieder, uit welke stemgerechtigden in „grondvergaderingen" zouden bijeenkomen. Stemgerechtigd was ieder 20-jarig burger, een jaar in de Republiek woonachtig, met uitsluiting van

[1]) Colenbrander, Bat. Rep., blz. 80 vlg.
[2]) Legrand, p. 127 suiv.; Rogge, blz. 613 vlg.
[3]) Rogge, blz. 616.

hen, die geen „rechtspersoon" waren, van de in godshuizen onderhoudenen en van bedeelden, die in het laatste jaar langer dan drie maanden onderstand hadden genoten; uitgesloten werden ook zij, die weigerden de verklaring te geven, dat zij „alleen zodanige regeeringsform voor wettig hielden, welke gegrond is op de oppermagt des geheelen volks", en „onwettig en daarmede strijdend" hielden „alle erflijke ambten en waardigheden". Deze stemgerechtigden zouden in iedere grondvergadering met gesloten briefjes en bij volstrekte meerderheid een kiezer en een plaatsvervanger aanwijzen. De kiezer moest 25 jaren oud en 4 jaren ingezetene zijn; 30 kiezers wezen een representant en twee plaatsvervangers aan, die 30 jaren oud moesten zijn en „het volk" moesten vertegenwoordigen in de Nationale Vergadering tegen een daggeld van *f* 10 benevens reiskosten. De Vergadering zou het bestuur hebben over de buitenlandsche betrekkingen, het recht van vrede en oorlog bezitten, tractaten en alliantiën mogen sluiten, de munt regelen, land- en zeemacht benevens de koloniën beheeren, een algemeene burgerwapening tot stand brengen, de algemeene financiën regelen en door haar comité's begrootingen laten opmaken op de wijze van den vroegeren Staat van Oorlog, waarin ieder gewest naar zijn quota zou worden aangeslagen; zij zou ook tot 1 Sept. 1796 in- en uitvoer mogen verbieden, na dien datum echter geenerlei belemmering dienaangaande mogen dulden. De bestaande Comité's voor de land- en zeezaken, de koloniën en de rekening zouden tot een nieuwe constitutie in stand blijven; geen lid der vergadering mocht ambtenaar of lid van zulk een comité zijn. De gewestelijke besturen behielden het gezag over de justitie, financiën, politie en huishouding van de gewesten zonder de besluiten der Nationale Vergadering te mogen belemmeren. Een binnen 14 dagen te benoemen commissie van 21 leden — 6 uit Holland, 2 uit ieder der zeven verdere gewesten, 1 uit Drente — moest binnen zes maanden na hare aanstelling een constitutie ontwerpen, door de Vergadering te onderzoeken en binnen een jaar aan „het volk" ter goed- of afkeuring aan te bieden. De stemming in de Vergadering moest hoofdelijk zijn, de beraadslaging openbaar, de volstrekte meerderheid beslissend. De representant was verantwoordelijk aan „het volk" en kon niet dan onder bepaalde omstandigheden, op grond van onderzoek door een bij het lot verkozen commissie, voor een buitengewone rechtbank uit de vijf hooge gerechtshoven worden gebracht. De vroeger toegetreden provinciën hadden de verkiezingen reeds doen plaats hebben en een commissie uit de Staten-Generaal had reeds de geloofsbrieven der gekozenen onderzocht.

Van de 126 te kiezen volksvertegenwoordigers waren er den 1sten Maart 90 aanwezig in de door Holland op passende wijze ingerichte voormalige danszaal van den Erfstadhouder op het voormalige Binnenhof, thans in „Nationaal Hôtel" herdoopt.

In de oude vormen lieten de nog aan den overkant van het Hôtel zetelende Staten-Generaal, door een commissie van negen leden vertegenwoordigd, de leden der Nationale Vergadering door den Agent van Staat monsteren en door den Hofmeester van Staat binnenleiden, de geëischte verklaring door hunnen griffier voorlezen en door de gekozen representanten afleggen. Toen volgde de keuze van een voorzitter, Pieter Paulus, die van den voorzitter der Statencommissie de driekleurige sierp overnam en door hem werd geïnstalleerd. Paulus sprak daarop „in naam van het Volk van Nederland" onder diepe stilte de verklaring uit, dat de vergadering was „het representeerend lichaam van het Volk van Nederland". Gejuich van „Vivat de Republiek" binnen de zaal en op het Binnenhof, daverend handgeklap en schetterend trompetgeschal, musketvuur en kanonschoten verkondigden de geboorte der nieuwe Republiek, die de plaats zou innemen van de oude Vereenigde Nederlanden. Een feestelijke optocht en allegorische voorstellingen luisterden den feestdag op [1]).

[1]) H. v. A., Uit de gedenkschriften van een voornaam Nederlandsch beambte (Tiel, 1882), blz. 198.

HOOFDSTUK II

UNITARISSEN EN FEDERALISTEN

De groote vergadering, die over de toekomstige inrichting van de nieuwe Republiek zou hebben te beslissen, was samengesteld uit de meest heterogene elementen. Velen behoorende tot wat „de natie te dier tijde uitstekendste bezat in wetenschappelijke kennis, talenten en welsprekendheid", maar zij telde ook „zeer middelmatige leden" [1]). Er waren nog betrekkelijk vele, 34 van de 124, patriotsche leden der oude staatsregeering, verder professoren, priesters en predikanten, advocaten, fabrikanten, landbouwers, enkele kooplieden, kleine burgers, van alle kanten der Republiek bijeengekomen [2]). Slechts weinige oude patriciërs als Bicker, Geelvinck, Teding van Berkhout, C. Van Lennep, Van Marle, De Vos van Steenwijk, Strick van Linschoten, de beide Haersoltes hadden er zitting in [3]). De meeningen waren zeer verdeeld. Men zag er een vijf en twintigtal overtuigde democratische Unitarissen als de tilburgsche fabrikant Vreede en de leidsche hoogleeraar Valckenaer, de vurige dichter-predikant Bernardus Bosch, de katholieke rotterdamsche wijnkooper Midderigh, de geachte tielsche advocaat Van Leeuwen, de heftige pastoor Witbols, de gewezen secretaris van het Noorderkwartier Bernardus Blok, de castricummer advocaat Nuhout van der Veen; minder democratische maar toch overtuigde Unitarissen als Paulus, de gewezen haarlemmer pensionaris Van de Kasteele, de hartstochtelijke gewezen leidsche secretaris van curatoren, thans zelf curator, Hahn, de eindhovensche katholiek Van Hooff; gematigden als de amsterdamsche advocaat Schimmelpenninck, de welsprekende kamper predikant Kantelaar en zijn ambtgenoot uit Dordt, Bosveld, de amsterdamsche koopmanszoon en letterkundige Lublink de Jonge, de utrechtsche oud-hoogleeraar in de theologie Van Hamelsveld, de harderwijksche jurist en historicus De Rhoer, allen te zamen met den naam „slijmgasten" bespot; enkele federalistische democraten als de hartstochtelijke Van Beyma; eindelijk vele gematigde Federalisten van ouden stempel als de kamper secretaris Uyttenhage De Mist, de friesche afgevaardigden Huber en Stijl, de Groningers De Sitter en Ten Berge, de gewezen elburgsche secretaris Vitringa. De groote meerderheid der vergadering bestond uit gematigden, en wel uit gematigde Unitarissen, die den gematigden, algemeen geachten en hoogst bekwamen Paulus tot eersten voorzitter hadden aangewezen en hem bij de keuze om de 14 dagen meestal opvolgers in denzelfden geest gaven. Vooral Schimmelpenninck had door zijn welsprekend woord, zijn handig en gematigd optreden, zijn voorzichtig tusschen de partijen laveeren een grooten persoonlijken invloed op den gang der zaken. Paulus zelf, reeds lang ziekelijk, heeft weinig invloed meer kunnen oefenen. De door de afgevaardigden af te leggen verklaring had niet alleen alle Oranjegezinden maar ook overtuigde Federalisten als Dumbar uit Deventer, die de amerikaansche staatsregeling had gewenscht, en den gewezen goudschen pensionaris Van Wijn uitgesloten, al waren deze laatsten den patriotschen gevoelens van harte toegedaan. Zoo was de vergadering, waarvan in die dagen getuigd werd: „nimmer zag Nederland zooveel wijsheid onder één dak vereenigd", maar waarvan ook gezegd kon worden, dat de breedsprakigheid „verschrikkelijk" moet geweest zijn.

---

[1]) Gedenkschriften van een beambte, l. l., blz. 199; Jorissen, Hist. Bladen, blz. 343 vlg.
[2]) Legrand, p. 137 8.
[3]) Vgl. G. W. Vreede, Bijdragen tot de geschiedenis der omwenteling, II, blz. 6; Colenbrander, Bat. Rep., blz. 87 vlg.

Het overheerschen van de gematigde denkbeelden bleek duidelijk uit den loop der zaken in de vergadering. De belangrijke commissie voor de staatsregeling werd reeds op den 15den Maart ingesteld; hare samenstelling uit Federalisten als Vitringa en gematigde Unitarissen als Van de Kasteele, De Rhoer en De Vos van Steenwijk met een enkelen fellen Unitaris, terwijl Friesland en Zeeland, welker overwegend federalistische gezindheid vanouds welbekend was, nog niet eens vertegenwoordigd waren, gaf den voorstanders eener radicale omzetting van het gansche staatsbestuur weinig moed. Pieter Vreede trachtte dan ook de verwachte gevolgen dezer keuze te voorkomen door een voorstel aan de Commissie om eerst algemeene beginselen vast te stellen en deze vóór de opstelling der Constitutie aan de Nationale Vergadering en aan de grondvergaderingen ter goedkeuring aan te bieden; maar de Commissie beschouwde dit terecht als een inbreuk op hare vrijheid van beraadslagen en deed het voorstel met 60 tegen 31 stemmen verwerpen, welke uitslag de gewettigde vrees der heftige Unitarissen deed toenemen. Terwijl de Commissie zich op het einde van April aan haren moeitevollen arbeid zette, hield de Nationale Vergadering intusschen bij voorbaat toch belangrijke discussiën over gewichtige onderwerpen van staatsbeleid te midden van de dagelijksche zaken, die behandeld moesten worden [1]).

Onder die dagelijksche zaken namen de maatregelen in Friesland tegen de daar nog heerschende revolutionnaire toestanden een belangrijke plaats in, maar de gewone beraadslaging liep dikwijls over minder belangrijke onderwerpen, en leidde bij gemis aan ervaring herhaaldelijk tot groote verwarring, vooral reeds na den betreurenswaardigen dood van den bekwamen en geëerden Pieter Paulus op 17 Maart. Te midden van deze discussiën, die in afwachting van het werk der commissie voor de staatsregeling wel van minder beteekenis moesten zijn en vooral door uit de gansche Republiek aangeboden rekesten werden uitgelokt, trachtten Vreede en de zijnen, in verband blijkbaar met de Centrale Vergadering der clubs voortdurend invloed op den gang van zaken te oefenen. Reeds in het begin van Maart werd heftig en principieel gedebatteerd over het recht van petitie en dat van vereeniging. Wat het eerste betreft, vreesden velen met het op den duur toelaten van deputatiën en mondelinge petitiën, zooals tot nogtoe het geval was geweest, denzelfden weg op te zullen gaan als de parijsche Conventie, die steeds onder den druk dezer van de ultra's in de clubs uitgaande beweging had gearbeid, en besloot tot het decreet om alleen schriftelijke petitiën van individueele burgers toe te laten [2]). Wat het laatste aangaat, Hahn en Van Hooff wezen beiden eveneens op de „wel jammerlijke doch nuttige ondervinding" in Frankrijk opgedaan met de clubs, deze gevaarlijke „santinellen van de vrijheid". Op den 2den Mei deed Blok het voorstel om, tegenover de loopende geruchten omtrent een overeenkomst tusschen Engeland en Pruisen tot een aanval op de oostergrenzen en samentrekking van troepen, voor de verdediging der Republiek aan die zijde te zorgen en tevens maatregelen te nemen tegen mogelijk verzet binnenslands. Een ander kort daarop gevolgd voorstel van de Unitarissen Vreede, Valckenaer en Bosch, om zoowel de financiën als de algemeene burgerwapening uit het beheer der gewesten in handen der Vergadering over te brengen, veroorzaakte een hevigen strijd tusschen de beide groote partijen, vooral in verband met het dreigende artilleristen-oproer te Amsterdam, uitgelokt door de ontbinding van het artilleriekorps in die stad op bevel van hare gematigde municipaliteit, die van dat revolutionnair gezinde korps een aanval op de oranjegezinden vreesde. Ook de schutterij geraakte te Amsterdam in beweging en de zaken kwamen hier zoo ver, dat in den nacht van den 10den op den

[1]) Vgl. het overzicht door G. W. Vreede, l. l., van de gehouden discussiën gegeven, vooral zijn Overzicht der handelingen, blz. 72 vlg. Ook Vitringa's Gedenkschrift; Colenbrander, Bat. Rep., blz. 89 vlg.

[2]) Dagverhaal der handelingen, dl. I, blz. 58.

11den Mei de raadzaal door gewapende ontevredenen werd overvallen tot ontzet van vier gevangengezette artilleristen. Een commissie uit de Nationale Vergadering, vergezeld door ruiterij uit Den Haag en weldra gesteund door fransche troepen, die in weerwil van het protest der burgerij ten slotte binnen de stad werden toegelaten, herstelde de rust, die voortaan door een sterk bataafsch garnizoen gewaarborgd werd. Het voorstel van Vreede en de zijnen werd na lange discussie „in advies" gehouden.

Het netelige vraagstuk der scheiding van Kerk en Staat kwam eveneens reeds spoedig ter sprake. Van Hamelsveld, die op scheiding aandrong maar tevens erkende, dat er „zonder godsdienst geen maatschappelijk geluk" kon bestaan [1]), opende daarmede de sluizen eener onuitputtelijke welsprekendheid, waarmede verscheiden leden op historische, wijsgeerige en andere gronden opkwamen tegen vermenging van godsdienst en staatkunde. Ploos van Amstel deed den 23sten Mei [2]) eindelijk het ingrijpende voorstel tot een decreet, dat zou inhouden: „daar de Godsdienst thans is afgescheiden van den Staat, zal er in dit vrije Nederland geen heerschende Godsdienst meer zijn". Dit voorstel werd in Juli daaraanvolgende ernstig besproken naar aanleiding van het door Lublink de Jonge voorgedragen rapport [3]), waarbij, in afwachting van de nieuwe constitutie, alvast in den geest van het gedane voorstel de uitvaardiging van een decreet krachtig werd aanbevolen. De merkwaardige discussiën eindigden den 5den Augustus met een decreet, waarbij het beginsel werd uitgesproken en de weg werd gebaand voor feitelijke gelijkstelling van alle gezindten voor de wet, ook ten opzichte van de op 80000 personen geschatte Joden, ten aanzien van wie in Augustus belangrijke discussiën werden gehouden [4]). De niet minder netelige kwestie der uitsluiting van staatkundig andersdenkenden uit de ambten, door het eischen van een door alle ambtenaren af te leggen eed op de nieuwe staatsregeling, werd door een bemiddelend voorstel van Van de Kasteele opgelost in gematigden zin, zoodat de ambtenaren alleen moesten beloven „gehouw en getrouw te zullen zijn aan alle regeeringsvorm, welke op de oppermagt des Volks gegrond is, en niets, middellijk of onmiddellijk, te zullen doen of ondernemen tot het weder invoeren van het stadhouderschap en van eenige erfelijke waardigheden" [5]). Het voorstel van Valckenaer om het stemrecht van de oranjegezinden voorloopig te „laten slapen tot na de aanneming der Constitutie" werd met één stem meerderheid naar de constitutioneele commissie verwezen [6]). Over de belangrijke vraag der een- en ondeelbaarheid van den Staat ging men elkander reeds in Juni te lijf [7]) naar aanleiding van een als „beginselverklaring tegenover de natie" ingediend voorstel van Schimmelpenninck, die het „onbestaanbare" van een „foederalistisch systema" alvast door de vergadering wilde erkend zien; de „beminnelijke geest van eensgezindheid", waarvan Hahn getuigd had, dreigde vooral bij die discussie te loor te zullen gaan, maar men besloot na vijf dagen van bespreking de zaak nog „in advies" te houden, met het oog weder op de nog steeds voortdurende werkzaamheden der constitutioneele commissie. Ook de organisatie van leger en zeemacht, van het openbaar onderwijs, waarvoor den 10den Juni een bijzondere commissie werd ingesteld [8]), de opbeuring van landbouw en nijverheid, visscherij en handel, de diplomatieke verhouding tot Engeland kwamen ter sprake. De discussiën

[1]) Dagverhaal, dl. I, blz. 31.
[2]) Ibid., blz. 553.
[3]) Ibid. II, blz. 265 vlg., 388 vlg.
[4]) Ibid., II, blz. 497 vlg., III, 6 vlg., 40, 62.
[5]) Ibid., I, blz. 338.
[6]) Ibid., blz. 176.
[7]) Ibid., II, blz. 171 vlg.
[8]) Ibid., I, blz. 113.

over een en ander droegen over het algemeen een ernstig, waardig en gematigd karakter, al viel de eigenaardige vermenging van klassieke welsprekendheid en breedheid, gezwollenheid en platheid van toon in deze vergadering, waarin zoovele bekende kanselredenaars en advocaten naast onervaren sprekers zitting hadden, niet te miskennen [1]).

Intusschen was de Commissie voor de Constitutie ijverig bezig met hare taak. De bekwame hoogleeraar in het staatsrecht De Rhoer, die uitging van het beginsel, „dat het gevaarlijk was ten gronde toe te sloopen of onder een geheel eenvormige gedaante te brengen" wat „in den loop der eeuwen zekeren vasten vorm had aangenomen", en niet wilde hooren van „alles te gelijk te willen verbeteren", had, wegens het overwicht van zijn staatsrechtelijke kennis met grooten eerbied bejegend, ten slotte zijn stempel weten te drukken op het ontwerp, dat een onmiskenbaar federalistisch en anti-democratisch karakter droeg. De beeldrijke Simon Stijl, die het den 10den November met een plechtige aanspraak ter vergadering overhandigde [2]), opende het „aanzienlijk en achtbaar tooneel", waarop de „beschreven vaders" na het „verpletten van de hydra der heerzucht" de grondslagen zouden leggen van een nieuw „rijzend staatsgevaarte". Twee Kamers, de Groote Kamer en die der Oudsten, met een Staatsraad als uitvoerende macht, behoud der in „departementen" herdoopte provinciën met de oude grenzen, handhaving der gewestelijke quoten en financieele instellingen in het algemeen, ook der oude gemeentelijke zelfstandigheid, scheiding van Kerk en Staat, welke laatste echter de kerkgenootschappen geldelijk zou hebben te ondersteunen, hooge census van *f* 50 tot *f* 200 huurwaarde, afwisselend naar de grootte der plaats, voor de in grondvergaderingen, districten, ringen en kwartieren afgedeelde kiezers, scherpe afscheiding der staatsmachten op administratief, juridisch en financieel gebied — ziedaar den hoofdinhoud van het bepaald federalistisch gekleurde ontwerp, dat bij de groote meerderheid der Vergadering met weinig instemming werd ontvangen en door het invloedrijkste lid der Commissie zelve, den oud-pensionaris Van de Kasteele, in een heftige redevoering aanstonds scherp werd aangevallen als verderfelijk voor den Staat en als niet „overeenkomende met de regelen der rechtvaardigheid noch met het belang van 't Nederlandsche Volk", daar het feitelijk „negen volkeren" liet voortbestaan, negen afzonderlijke „natiën" met afzonderlijk bestuur. Hij kwam vooral op tegen het verouderde quotenstelsel, dat den last der financiën deed drukken op Holland, welks overmatige schulden, thans tot ruim 450 millioen gestegen, alleen te wijten waren aan dit stelsel; het diende, meende hij, zoo spoedig mogelijk te verdwijnen voor dat van algemeene staatsfinanciën, „amalgame" dus der schulden, waarbij het mogelijk zou zijn om de 6 millioen, die daarbij op de 36 millioen uitgaven te kort zouden blijken, door algemeene belastingen te vinden. Ook Hahn, Vreede, Nuhout van der Veen en tal van anderen onder de 78 ingeschreven sprekers verlangden verwerping van het onmiskenbaar federalistisch en aristocratisch, ja „monstreus", „afzigtig" geachte ontwerp; zij achtten het zelfs ongeschikt om als leiddraad bij de discussie te dienen, waartegen De Rhoer, Vitringa, De Mist en andere Federalisten met kracht opkwamen. Heftig botsten de gevoelens van Unitarissen en Federalisten tegen elkander; teleurstelling en verbittering, afkeuring en levendige ingenomenheid, stormachtige bijval en dreigende woorden wisselden elkander af, totdat op den 29sten November met 66 tegen 52 stemmen onder presi-

[1]) Vgl. Vreede, l. l., blz. 18 vlg.; Colenbrander, Gedenkstukken, II, blz. XXXV.
[2]) Dagverhaal, III, blz. 590.

dium van Van Hamelsveld te midden van hevige agitatie [1]) de beslissing viel, dat men het ontwerp ten leidraad zou nemen: de gematigde Unitarissen hadden den doorslag gegeven, meenend bij de verdere discussie nog wel ingrijpende wijzigingen te kunnen bereiken. Het voorstel van Schimmelpenninck betreffende de een- en ondeelbaarheid van den staat, dat in Juni „in advies gehouden" was, kon nu onmiddellijk dienen om duidelijk te doen uitkomen, wie werkelijk het federalisme wenschten: opnieuw door Hugo Gevers en Hartogh aan de orde gesteld, werd het door Schimmelpenninck nogmaals geformuleerd en na een verwarde en hartstochtelijke discussie [2]), waarbij Van Hamelsveld nauwelijks de orde bewaren kon, den 2den December met 75 tegen 23 stemmen aangenomen, onder toejuiching van de met belangstellenden gevulde tribune, die met spanning den loop der discussie had gevolgd gelijk het door het gansche land heen geschiedde. Het federalisme scheen overwonnen te zijn. Maar nu diende het ontwerp ook in dezen zin te worden gewijzigd, hetgeen, na eenig verzet van federalistische zijde, den 7den werd besloten. Een commissie van zeven leden, door en uit de Nationale Vergadering gekozen, waarbij slechts één Federalist, zou dit bezwaarlijke werk hebben te verrichten. Zij bracht bij monde van haar medelid Hahn nog den 29sten December haar rapport uit, dat begon met een opsomming der rechten en plichten van het bataafsche volk als „voorafspraak" op het gewijzigde ontwerp, dat eerst een paar uren vóór de vergadering van dien dag gereedgekomen was. Dit rapport werd nu, na heel wat discussie, met het oorspronkelijke ontwerp tot één geheel vereenigd en op die wijze tot grondslag en leidraad der discussie gemaakt.

De discussie over het veelomvattende ontwerp hield de Vergadering vijf maanden bezig te midden van de behandeling der dagelijksche zaken, die het soms moeilijk maakten om de bij reglement bepaalde vier uren daags aan het ontwerp te wijden, te midden ook van de toenemende onrust in den lande, waarvan het oproer te Amsterdam in Mei 1796 de krachtigste uiting was geweest. Die onrust vond haren grond in de teleurstelling der omwentelingsgezinden over het te veel ontzien hunner machtige oranjegezinde en federalistische tegenstanders en aan de andere zijde in de vrees dezer laatsten voor al te krasse maatregelen in revolutionnaire richting, waarop de clubs niet ophielden aan te dringen. Men wist ook, dat de heftige Unitarissen geen moeite spaarden om bij het Directoire te Parijs op krachtige tusschenkomst ter handhaving van het unitarische beginsel aan te dringen en dat Noël, de fransche gezant in Den Haag, voortdurend door de clubs werd aangezocht om zijn veelvermogenden invloed in dezelfde richting te gebruiken. Het was uitgelekt, dat Vreede en Van Hooff in October naar Parijs waren gereisd om het Directoire in dit opzicht te polsen [3]). Maar de fransche regeering, hoewel voor het unitarisme gestemd, weigerde krachtdadig tusschenbeide te komen uit vrees om de gevoeligheid der bataafsche natie te wekken en de clubs al te zeer aan te moedigen; in overleg met Schimmelpenninck en andere gematigden, die van een openlijke fransche tusschenkomst aan de eene zijde verscherping der revolutionnaire beweging, aan de andere wantrouwen in het krediet van den Staat als onafhankelijk rijk vreesden, besloot zij haren invloed ondershands te doen gelden en alleen te toonen „la

[1]) Dagverhaal, IV, blz. 150 vlg. Vgl. het overzicht bij Rogge, blz. 182 vlg.; Gedenkstukken, II, blz. 77 vlg.
[2]) Rogge, blz. 189 vlg.; Gedenkstukken, II, blz. XLIII vlg.
[3]) Rogge, Staatsregeling, blz. 153; Gedenkstukken, II, blz. 75.

main qui protège et point celle qui contraint" [1]). Dus drong de voorzichtige Noël zachtkens op beëindiging der heerschende onzekerheid aan en de afloop der bovenvermelde stemmingen was de kroon op zijn voorzichtigen arbeid, gesteund door handige werkzaamheid in de vooral thans machtige pers en door aanhoudend overleg met de gematigde Unitarissen in de vergadering zoowel als daarbuiten in de provinciën [2]).

Op dezelfde wijze wist de fransche regeering door zachten aandrang van haren gezant de discussiën in het voorjaar van 1797 in de door haar gewenschte richting van het gematigde unitarisme te leiden. Het was anders bezwaarlijk om te midden van de „woedende stormen van onbeteugelde driften, door de hardnekkigste tegenkantingen getergd en opgewekt", het schip in de veilige haven te brengen [3]). Belangrijk was o. a. de discussie over den kiezerscensus, welks vermelding, naar sommigen beweerden, reeds streed tegen de begrippen van vrijheid, gelijkheid en broederschap, die men zeide omhelsd te hebben. Vreede en andere democraten drongen ernstig en herhaaldelijk aan op de invoering van algemeen stemrecht, van een „werkelijke" volksregeering bij vertegenwoordiging, van een soort van referendum, een aanwijzing der staatsregeering door kiezers in trappen, waardoor de „volkswil", naar zij meenden, „verduisterd" werd en weder een soort van aristocratische regeering werd geschapen [4]); maar de groote meerderheid toonde zich den 6den Maart van deze opvatting afkeerig, wat niet verwonderlijk was, nadat men zich te voren reeds tegen het „directe" kiesstelsel in het algemeen had verklaard. De daarmede samenhangende kwestie, of er een Wetgevend Lichaam dan wel twee Kamers zouden zijn, werd tegen den zin der heftige Unitarissen na een welsprekende rede van De Rhoer, die op de gevaren der „absolute macht" van een vertegenwoordigend lichaam wees, door de meerderheid beslist in den zin van twee Kamers terwijl beide permanent zouden zijn. De Federalisten hadden gewenscht, dat de te kiezen personen moesten wonen in den „ring", waar zij gekozen zouden worden; maar dit scheen weder al te federalistisch en men beperkte de vereischte inwoning tot die in het departement. Over de vraag, of de Staatsraad, die de uitvoerende macht zou zijn, met ministers of volgens de oude gewoonte met comités onder zich zou werken, ontstond evenzoo veel discussie, die eindigde met de zegepraal van het ministerstelsel tegenover dat der oudvaderlandsche bestuurscolleges, ten einde de kracht van het centrale bewind te versterken. De strenge afscheiding van wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht [5]) — een der hoofdgedachten van Montesquieu, den vader van het nieuwere staatsrecht — werd in het ontwerp behouden; op aandrang van Vreede, die meende, dat de uitvoerende macht, tevens uitsluitend met de handhaving der Constitutie belast, te veel tot despotisme zou overhellen, werd die handhaving aan alle drie de staatsmachten opgedragen. Over het behoud van den eed of zijn vervanging door een plechtige verklaring werd breedvoerig en herhaaldelijk gehandeld; de meerderheid bleek niet gehecht aan den eed, „uit heerschzucht geboren, door bijgeloof gekoesterd", al behield zij den zuiveringseed voor het Nationaal Gerechtshof.

Vooral de verdeeling in departementen was een zaak, die de beide groote partijen tegen elkander in het harnas joeg. Van Vreede's denkbeeld om alle onderverdeeling van den staat als nadeelig af te keuren wilde de

---

[1]) Legrand, p. 143.
[2]) Ibid., p. 148; Gedenkstukken, II, blz. 46 vlg.
[3]) Rogge, blz. 250 vlg.
[4]) Dagverhaal, IV, blz. 610; V, blz. 221 vlg.
[5]) Vgl. Rogge, blz. 284 vlg.

meerderheid niet weten, evenmin van het behoud der oude provinciën als departementen; eindelijk besloot men 15 departementen in te stellen, „gegrond op 's Volks belang, zooveel mogelijk geschikt naar de populatie, uitgestrektheid en geographische ligging". Niet minder lang werd gehandeld over de inrichting der departementale en der gemeentelijke besturen, waarbij weder de beide uiteenloopende inzichten op elkander stieten; tot ergernis der hevige Unitarissen, verontwaardigd over de nog vrij algemeen gebleken sterke gehechtheid aan het oude federalistische stelsel, werd ook hier een tusschenweg ingeslagen en de departementale zelfstandigheid in „huishoudelijke" zaken behouden. Ofschoon reeds vóór de behandeling van het ontwerp besloten was tot ineensmelting, „amalgame", der gewestelijke schulden, had de discussie over de voorgestelde algemeene belastingen nog veel voeten in de aarde en de Federalisten deden nog herhaaldelijk pogingen om door allerlei voorstellen deze zaak op de lange baan te schuiven, wat echter niet gelukte, daar de meerderheid de algemeene belastingen goedkeurde. Over de scheiding van Kerk en Staat werd zeven zittingen lang weder hartstochtelijk gedebatteerd, zooals te verwachten was, waar het de belangen der „heerschende Kerk" gold. Men kon het niet eens worden en stelde de beslissing tot Mei uit; maar ook toen kon men het niet verder brengen dan tot een weinigen bevredigende schikking [1]). Onderwijs en armenzorg leverden minder moeilijkheden op evenals de zaak der koloniën, waarbij echter Vreede, hoewel huldigend den in deze hoofdstukken te roemen geest van „gezonde staatkunde", met nadruk wees op het zelfs niet noemen van den „onmenschwaardigen" slavenhandel; maar de meerderheid meende in de staatsregeling van deze zaak te moeten zwijgen, daar het, hoewel de slavenhandel in beginsel af te keuren was, niet vast stond, of de koloniën wel buiten slaven konden bestaan en in hoeverre het recht van den Nederlandschen kolonist door een verbod van handel in slaven ernstig zou worden gekrenkt, zoodat men vreezen moest, dat hij zich in Engeland's armen zou werpen, dat toen nog den slavenhandel getrouw was. Wat dit laatste betreft, daarvoor behoefde men zich niet al te bezorgd meer te maken, nu Engeland reeds bijna alle koloniën in handen had en het onder schout-bij-nacht Lucas, ter herovering van de Kaap en het in Oost-Indië verloren gebied, uitgezonden eskader van 9 schepen met 340 stukken en 2000 man in de Saldanhabaai den 17den Augustus 1796 ten gevolge van onbekwaamheid van den vlootvoogd en ongehoorzaamheid van het oranjegezinde scheepsvolk den overmachtigen vijand in handen was gevallen zonder zich te verdedigen [2]); het kleinere voor West-Indië bestemde eskader van Braak kwam ten minste nog ter rechter tijd in Suriname aan en redde voorloopig deze kolonie.

Met den elfden titel, waarin de wijze van herziening der Constitutie behandeld werd, kwamen de beraadslagingen den 30sten Mei tot een einde, nadat de definitieve redactie der goedgekeurde artikelen door een afzonderlijke daartoe aangewezen commissie was vastgesteld. Nog op het laatste oogenblik trachtten de democratische Unitarissen — Vreede en de zijnen — door middel van een daartoe door de amsterdamsche clubs gedaan verzoek de vergadering over te halen om het ontwerp nog niet definitief aan te nemen, maar het eerst vier weken aan de grondvergaderingen in handen te geven om het dan nog eens te herzien naar aanleiding der daar gemaakte opmerkingen. Schimmelpenninck, Van Hooff en

[1]) Rogge, blz. 307 vlg.
[2]) De Jonge, Zeewezen, V, blz. 240 vlg.

andere gematigden verklaarden zich bepaald hiertegen, daar men zoogoed als gereed was en het volk weldra toch moest beoordeelen, wat men had tot stand gebracht; het voorstel werd dus afgewezen. Maar de wijze, waarop het geheele, 918 artikelen bevattende ontwerp, door de democraten als het „dikke boek" bespot, werd aangenomen — het werd niet bij stemming maar eenvoudig bij acclamatie als „voltooid" beschouwd — beloofde weinig goeds. De in April 1797 tot 20% gedaalde bataafsche staatspapieren toonden duidelijk aan, dat de vrees voor de toekomst algemeen was.

De belangrijke discussiën, die waren gehouden, hadden in ieder geval eenig voordeel, hoe „het volk" ook over het thans aangeboden ontwerp zou mogen oordeelen, namelijk dat men had leeren nadenken en beraadslagen over de belangrijkste vraagstukken van staatsbeleid; de pers had het geregeld verschijnende „Dagverhaal der handelingen van de Nationale Vergadering" onder de oogen van het publiek gebracht en zoowel in de clubs als in pamfletten en weekbladen was men min of meer gemeenzaam geworden met de behandelde vraagstukken. In zooverre waren deze discussiën een staatkundige leerschool geworden voor het geheele volk zoowel als voor hen, die er aan hadden deelgenomen [1]). Met name in de revolutionnaire clubs en sociëteiten heerschte toenmaals een opgewekt staatkundig leven [2]). Zij bleven in nauwe betrekking met elkander. De commissarissen of presidenten der stedelijke clubs vormden in iedere stad een geheim „bureau van correspondentie", dat weder in verbinding stond met geheime provinciale bureau's, alle te zamen geleid door het geheime „bureau generaal" te Amsterdam: een veelomvattende „associatie", die zich ten doel stelde te waken voor de een- en ondeelbaarheid van den staat, de volksoppermacht en de verantwoordelijkheid der wetgeving. Waar dergelijke sociëteiten nog niet bestonden, werden zij door met geheime instructie uitgezonden gecommitteerden van het bureau-generaal opgericht, zooals in den zomer van 1797 door Wiselius en Fijnje voor Zeeland geschiedde. Deze bond, die in zijn net van organisatie het gansche land omvatte, verzekerde aan de revolutionnaire elementen een krachtigen invloed op den gang der zaken en uit den toon, die er gevoerd werd, bleek de ernstige gezindheid van velen om de gewenschte hervormingen met kracht door te zetten.

Volgens een der in Den Haag genomen besluiten moest, ingeval van verwerping door de grondvergaderingen, den 1sten September een nieuwe Nationale Vergadering tot het vaststellen van een nieuw ontwerp bijeenkomen; de verkiezingen daarvoor konden moeilijk na 1 Augustus plaats hebben. Maar de stemming over het aangeboden ontwerp kon in de grondvergaderingen niet eerder geschieden dan den 8sten Augustus, zoodat genoemde verkiezingen dan reeds zouden afgeloopen zijn, wat een zonderlingen toestand teweeg zou brengen. Uit de ten slotte aangenomen vaststelling der beide data: 1 en 2 Augustus voor de stemming, bleek reeds, dat men verwerping verwachtte. Die verwerping, zoowel door de Prinsgezinden als door de heftige Unitarissen en Federalisten vurig begeerd, werd verwacht, omdat de eersten, hoewel uitgesloten van de grondvergaderingen, daarin middellijk toch nog genoeg invloed hadden en omdat de laatste twee fractiën machtig waren onder de omwentelingsgezinden. Sommige gematigden als Van Hooff, Van de Kasteele, ja zelfs de heftige Hahn, waarschuwden voor de intriges, die in de clubs en daar-

[1]) Rogge, blz. 349.
[2]) Van Limburg Brouwer, Wiselius, blz. 87 vlg.

buiten zouden gesmeed worden om de verwerping te verkrijgen. Van Hooff in het bijzonder waarschuwde tegen het drijven der „anarchique factie", die het blijkbaar toelegde op de invoering van iets als de verderfelijke fransche constitutie der Conventie, zoowel als tegen dat der Aristocraten en Federalisten, die hunnen machtigen aanhang zouden in beweging brengen ten einde een ontwerp in den geest der oude staatsregeling te verkrijgen. Van Beyma noemde het stuk een „monster" en Vreede verheelde zijn afkeer ervan geenszins.

Zoo ontstond in den zomer van 1797 een heftige partijstrijd in de Bataafsche Republiek, waarin ook de fransche regeering, die de aanneming van het naar hare meening gematigde en deugdelijke ontwerp wenschte, zich mengde door haren gezant den 20sten Juli, in den vorm eener officieele nota, een gelukwensch te doen aanbieden met de voltooiing van het werk en de stellige verwachting uit te drukken, „que le peuple batave" met zijn „rectitude de jugement" niet zou aarzelen „d'accueillir favorablement un pacte social qui lui promet de si grands avantages" [1]).

Het lijvige stuk was in 9000 exemplaren alom in den lande aangeplakt, terwijl er 8000 aan de grondvergaderingen en 6000 aan den handel werden aangeboden; en nog bleek het aantal onvoldoende voor de algemeene belangstelling, zoodat men op sommige afgelegen plaatsen slechts enkele dagen vóór Augustus een exemplaar machtig kon worden [2]). In de clubs en de grondvergaderingen werd op de heftigste wijze gediscussieerd over de unitaristische en federalistische beginselen; de pers liet zich ten sterkste over een en ander uit en schroomde geen middelen om voor- en tegenstanders te bezwalken, verdacht te maken of wel in de vleiendste termen te eeren en op te vijzelen [3]). Er werd van gematigde zijde gewezen op de niet te voorziene rampen eener verwerping, zoowel ten opzichte van de binnenlandsche toestanden als van de betrekkingen tot het buitenland; geen plotselinge overgangen maar trapsgewijze hervorming, riepen de voorstanders, wijzend op het onvolmaakte van ieder menschelijk werk; zij spraken van de nadeelen, te midden van een gevaarlijken oorlog, der voortduring van het zwakke tusschenbestuur, waardoor de politieke onzekerheid zou bestendigd worden tot onberekenbare schade van krediet en koophandel, van renteniers en ambtenaren; zij beschuldigden hun tegenstanders van omgekocht te zijn door Engeland. Daarentegen lichtten de tegenstanders van het ontwerp de gebreken ervan toe en schetterden in de clubs tegen „vermomde aristocraten en prinsgezinden". Tal van hevige pamfletten wierpen de scherpste oordeelvellingen onder de menigte en ijverden tegen halfheid en ontijdige gematigdheid. Een vinnig advies van twaalf zeer democratische leden der Nationale Vergadering, onder wie Vreede, Midderigh, Van Beyma en Witbols, richtte zich nog den 1sten Augustus tegen de nota van Noël en de inmenging van het Directoire ten gunste van het ontwerp. Een rapport van drie leden der haagsche club „Voor eenheid en orde" — de „burgers" Goldberg, Verbeek en Scheffer — stelde de nadeelen van het ontwerp helder in het licht. Men nam zelfs van weerszijden zijn toevlucht tot het verspreiden van valsche verklaringen en in Friesland en Brabant drong het gewestelijk bestuur officieel op verwerping aan. Hier en daar dreigde oproer van de teleurgestelde revolutionnairen, die met aandrang bestraffing der oude regenten eischten, met name te Amsterdam, Utrecht en Leeuwarden. Daartegenover begonnen ook de Oranjegezinden zich in beweging te stellen: zij organiseerden in

[1]) Legrand, p. 149; Gedenkstukken, II, blz. 112 vlg.
[2]) Rogge, blz. 350 1.
[3]) ib. blz. 384 vlg.; De Bosch Kemper, Letterk. aanteekeningen, blz. 354 vlg.

Kollum een Oranje-oproer, dat met geweld van wapenen onderdrukt moest worden en aanleiding gaf tot een uitbarsting tegen de oudregenten te Leeuwarden, waarbij de fransche bevelhebber tusschenbeide moest komen om plundering en afpersing te verhinderen. Een groot aantal stemgerechtigden — men schatte hen op 400000 in het geheel — werd door dit alles afgeschrikt van de stemming of door de bekende verklaringen uitgesloten; van de niet meer dan 136716 opgekomenen, verklaarden zich 27955 voor, 108761 tegen, zoodat het lot van het ontwerp zonder eenigen twijfel beslist was.

Was de stemming over het ontwerp onder hevige agitatie geschied, niet minder hevig was de strijd bij de verkiezingen van 1 Augustus. De democratische partij spande alle krachten in om de zege te behalen en de tegenwerking ook van de fransche regeering, die Vreede en de zijnen officieel bestreed en hun drijven als misdadig afkeurde, te overwinnen [1]). Zij wist werkelijk een betrekkelijk groot aantal harer leden gekozen te krijgen, al slaagde zij er nog niet in om de meerderheid te bereiken en al keerden vele leden der eerste Nationale Vergadering in de tweede terug; de gematigde partij daarentegen verloor kracht door het zich terugtrekken van Schimmelpenninck, De Rhoer, De Leeuw en andere zeer gewaardeerde leden. Volgens Schimmelpenninck was het oude reglement, dat, evenals de eerste, ook deze tweede vergadering bij hare werkzaamheden moest leiden, zoo „geheel onstaatkundig en niet wijsgeerig berekend", dat hij na de opgedane ondervinding van te voren aan den goeden uitslag wanhoopte [2]), een gevoel, dat velen begon te beheerschen, ook in de vergadering zelve, en op hare beraadslagingen een slechten invloed oefende.

Tegen dat reglement begon dan ook dadelijk na de opening der Tweede Nationale Vergadering op den 1sten September een hevige oppositie zich te verheffen. De vertegenwoordigers Van Lockhorst en Van Hooff stelden ieder op zichzelf belangrijke wijzigingen voor, door dringende adressen uit alle gewesten gesteund; de eerste bepaalde zich tot het voorstel om de grondvergaderingen te bewegen de te benoemen Commissie voor de Constitutie tot 7 of 9 personen te doen beperken, de ander wenschte een algeheele en ingrijpende herziening van het reglement. Maar beide pogingen mislukten en men benoemde weldra opnieuw een Commissie van 21 leden, ofschoon, voor het geval van nieuwe teleurstelling, maatregelen werden genomen om een anderen weg in te slaan. Die Commissie intusschen droeg thans, in overeenstemming met den geest der nieuwe vergadering, een overwegend democratisch karakter. Vreede, ofschoon zelf niet daarin zitting hebbend, had thans een grooten invloed kunnen verwerven, gelijk Schimmelpenninck en Van de Kasteele dit in de eerste Vergadering hadden gedaan, maar zijn heftigheid en onstuimige voortvarendheid, zijn doctrinarisme maakte velen van hem afkeerig.

In dezelfde richting, die der democratie, werkte de nieuwe omwenteling te Parijs, waar den 4den September 1797 de democratische leden van het Directoire door een staatsgreep de reactionnaire elementen uit dit college en uit de beide Kamers verwijderd hadden. De fransche gezant Noël, die bij het optreden der tweede Nationale Vergadering zijn regeering had aangeraden om den totnogtoe ingeslagen weg ook verder te blijven volgen en de gematigde elementen te steunen [3]), kwam door deze verandering in een moeilijke positie tegenover zijn eigen regeering, die nu bepaald unitaristisch gezind was en deze richting ook hier krachtig gesteund wilde

[1]) De Bosch Kemper, Letterk. Aant., blz. 357; Gedenkstukken, II, blz. 119 vlg.
[2]) Schimmelpenninck en eenige gebeurtenissen van zijn tijd, I, blz. 144.
[3]) Legrand, p. 158; vgl. zijn memorie van 7 Oct. 1797 in Gedenkst., II, blz. 136 vlg.

zien tegenover „le peuple le plus jaloux peut-être et le moins capable dans tous les temps de se gouverner lui-même"; maar met al zijn handigheid slaagde hij er niet in om „le parti intermédiaire" de bovenhand te doen houden boven de steeds krachtiger optredende en door de clubs aangevuurde felle Unitarissen. „Bravo", had een hunner in de vergadering geroepen op het bericht van het te Parijs gebeurde, „wel voorgaan doet wel volgen!"

Het denkbeeld van een dergelijken staatsgreep hing ook hier in de lucht. Tegenover het voorstel van den ten aanzien der clubs zelfstandigen Hahn, om de fransche regeering te verzekeren van de gezindheid om de orde te handhaven en rustig met beraadslagen voort te gaan, stelde de woelige democraat Van Beyma dat om een feest te vieren ter eere der jongste parijsche gebeurtenissen en een wakend oog te houden op de reactionnaire elementen, die ook hier misschien een reactie voorbereidden gelijk men te Parijs zich voor den staatsgreep had meenen te mogen beroepen op een royalistische samenzwering. Van Beyma's voorstel vond toejuiching in de clubs, die zich weder met tal van adressen tot de vergadering wendden en maatregelen verzochten tegen binnenlandsche vijanden en buitenlandsche gevaren, waaromtrent weder booze geruchten van pruisische plannen aan de oostergrens verspreid werden [1]); zij wezen op het in Friesland gebeurde, op de verspreiding van oranjegezinde volksliederen en pamfletten onder de menigte, op de stemming in het leger en op de onmiskenbaar oranjegezinde vloot en vooral ook op de onvertrouwbaarheid van vele ambtenaren, waarnaar ernstig moest onderzocht worden. De verwarring, de onzekerheid werd vergroot door hevige discussiën, in afwachting weder van de voorstellen der Commissie voor de Constitutie, over de groote beginselen van eenheid en ondeelbaarheid, vermenging der gewestelijke schulden, scheiding van Kerk en Staat, naar aanleiding van voortdurend inkomende adressen voor en tegen deze onderwerpen, die bij de gansche bevolking weder de levendigste belangstelling wekten, wat met name met betrekking tot het laatste duidelijk bleek.

Te midden van dikwijls stormachtige discussiën in en buiten de vergadering werd de natie onzacht opgeschrikt door een noodlottige gebeurtenis. De sedert Paulus' heengaan krachtig voortgezette reorganisatie der vloot had deze onder leiding van het Comité van Marine in den loop van 1796 weder tot een aanzienlijke macht doen aangroeien: 66 schepen met 17000 man waren reeds in den zomer van dat jaar in de havens voorhanden en werden nog aanhoudend vermeerderd [2]). De uitzending der beide eskaders naar Oost en West had haar wel verzwakt, zoodat zij voorloopig weinig in de Noordzee kon uitrichten, daar deze door engelsche en russische eskaders tot vlak vóór onze zeegaten zoogoed als voor haar gesloten werd maar men hoopte toch op den duur de verschillende bataafsche eskaders te kunnen vereenigen en dan in verband met de fransche vloot uit Brest een onderneming op Ierland te wagen, waartoe de fransche regeering, die reeds in 1796 een poging tot landing op dat onrustige eiland had gewaagd, wederom gelijk in 1782 het voorstel had gedaan. Het gelukte werkelijk in het begin van Maart 1797 het eskader van de Maas naar Texel over te brengen en in April kwamen nu bepaalde aanbiedingen van het Directoire om in Juli een samenwerking der fransche, spaansche en bataafsche vloten in het werk te stellen ten einde een

[1]) Rogge, blz. 444/5. Vgl. over de macht der Orangisten: Gedenkst., II, blz. 247, 357 vlg., 929.
[2]) De Jonge, Zeewezen, V, blz. 233 vlg.

aanzienlijk leger naar Ierland over te voeren. De bataafsche vloot zou in haar volle sterkte moeten uitzeilen en 15000 man fransche troepen uit hare havens op transportschepen moeten inschepen, terwijl de fransch-spaansche vloot uit Brest 50 linieschepen en 50000 man zou leveren. De bataafsche opperbevelhebbers, vice-admiraal De Winter en luitenant-generaal Daendels, begaven zich naar Parijs om een en ander te bespreken en bezwaren uit den weg te ruimen, vooral om te bewerken, dat niet fransche maar — wat de nationale eer scheen te eischen — bataafsche troepen op de bataafsche vloot zouden worden ingescheept. Eindelijk kwam men in Den Haag tot het besluit om, daar de fransch-spaansche vloot nog niet gereed bleek te zijn, zelfstandig met bataafsche troepen een tocht naar Ierland te ondernemen — een roekeloos plan, gezien de groote overmacht in de Noordzee der britsche marine, die intusschen volgens de laatste berichten vrij wat verminderd was. Was men een paar maanden eerder gereed geweest, dan had men werkelijk gebruik kunnen maken van een hevige muiterij van revolutionnairen aard op de engelsche vloot, die ten gevolge daarvan ook nog in Juni zoo zwak was, dat zij niet eens zooveel schepen in zee kon brengen als de bataafsche. Met allen ijver werd aan de voorbereiding gearbeid en half Juli lag de gansche bataafsche vloot, 80 schepen sterk, met de ingescheepte troepen voor Texel ten anker. Maar De Winter werd door tegenwind weken en weken lang verhinderd om uit te zeilen, in weerwil van den voortdurenden aandrang van het Comité van Marine, en de engelsche vloot onder Duncan, die intusschen weder krachtig versterkt was, lag voortdurend voor het Marsdiep om het uitzeilen te beletten. Zoo verliep het gunstige jaargetijde en in September werd dan ook het krijgsvolk weder ontscheept; de onderneming op Ierland scheen daarmede voorgoed opgegeven te zijn.

Intusschen, de teleurstelling was groot en de regeering was dan ook van oordeel, dat hare met zooveel moeite en kosten bijeengebrachte vloot toch moest uitzeilen om de Engelschen aan te vallen, hoewel deze thans volgens door De Winter ingewonnen berichten aanzienlijk sterker waren. Het Comité van Buitenlandsche Zaken, aangezet door de vrees voor de beschuldiging van verraad, die de ultra's lieten hooren, dreef hiertoe aan. Maar de bevelhebbers vertrouwden volstrekt niet op de zeewaardigheid hunner nieuwe schepen zoomin als op de deugdelijkheid hunner bemanning. Na herhaalde aanmaningen en in weerwil van De Winter's waarschuwingen, zag deze zich eindelijk genoodzaakt om een stellig bevel van laatstgenoemd Comité op te volgen en zeilde den 7den October werkelijk uit. Hij bleef echter op de kust voor de Maas zijn bemanning oefenen in het zeilen en schieten en in afwachting van de engelsche vloot, die den 11den kwam opdagen [1]). De Winter, noordwaarts gezeild, ontmoette haar bij Kamperduin en bevond haar, onder het bevel van Duncan, zooals hij gevreesd had, belangrijk sterker dan de zijne, hoewel het aantal der schepen, groot en klein, aan beide zijden ongeveer gelijk was. De engelsche admiraal, de bataafsche vloot in onregelmatige slaglinie opgesteld ziende, drong voor den wind in snelle vaart op die linie in en wist haar aanstonds op twee plaatsen te breken, waarna het lot van de Bataven beslist was. Met groote dapperheid boden De Winter en de zijnen, onder wie vooral de vice-admiraal Reyntjes en de kapiteins Zegers, Verdooren en Krafft zich onderscheidden, tegenstand; maar het eene schip na het andere moest zich na dapperen strijd overgeven, ten slotte ook dat van De Winter zelf; 10 schepen vielen den vijand in handen. Het

[1]) De Jonge, v., blz. 318 vlg.

was een zware nederlaag, die een diepen indruk teweegbracht. Bij het weldra ingestelde onderzoek bleek, dat op het gedrag van den gevangen admiraal en de meeste zijner kapiteins geen aanmerking viel te maken dan misschien voor zoover hun zeemanschap en oorlogservaring betrof; alleen tegen den reeds te voren van oranjegezindheid verdachten schoutbij-nacht Bloys van Treslong, die met zijn afdeeling slechts een gering aandeel aan den strijd had genomen, bleken ernstige bezwaren te bestaan, en zoowel hij als overste Polders werden „wegens nalatigheid en begane misslagen" door een krijgsraad streng gestraft. De eenige troost was, dat de „aloude heldenmoed, standvastigheid en volharding" opnieuw was getoond, wat ook door den vijand gereedelijk werd erkend. Toen eenige maanden later de krijgsgevangenen terugkeerden, werden zij zelfs met gejubel en ovaties ontvangen [1]).

Deze nederlaag bracht aan het prestige der Nationale Vergadering en der regeering in het algemeen opnieuw een hevigen slag toe, ook al namen beide aanstonds maatregelen om de geleden verliezen te herstellen en de gevolgen der ramp te verzachten. Het Comité voor de Buitenlandsche Zaken werd van alle zijden aangevallen wegens het gegeven bevel. Een heffing van 8% van alle inkomsten tot herstel der vloot — de eerste algemeene heffing, door de Federalisten tevergeefs heftig afgekeurd maar den 2den December bij meerderheid besloten, vond tegenstand ook in de gewesten buiten Holland, waartegenover het den 18den Januari hernieuwde besluit te dien opzichte een kwade kans zou hebben.

Ook uit de beraadslagingen over de in deze omstandigheden te nemen maatregelen bleek duidelijk, dat het Federalisme nog zeer sterk was in den lande en dat de Unitarissen hun streven naar eenheid en ondeelbaarheid van den staat niet dan na nieuwen hevigen strijd voorgoed zouden kunnen doen zegevieren. Dit was vooral aan den dag gekomen bij de lange en heftige discussiën in September over het naar aanleiding van klachten in menigvuldige petitiën gedane voorstel van Kantelaar tot onderzoek naar het gedrag en de staatkundige houding der ambtenaren en bij het niet minder ingrijpende voorstel van Van Beyma in November om van alle ambtenaren een specialen eed tegen het stadhouderschap te vorderen. De vrees voor reactie, het onderlinge wantrouwen werd hoe langer hoe grooter. Door meer dan 200000 personen geteekende petitiën tot behoud der traktementen van de leeraren der Hervormde Kerk tegenover den unitaristischen aandrang op volledige scheiding van Kerk en Staat veroorzaakten niet minder oneenigheid en vrees voor den loop der zaken.

De amsterdamsche „Jacobijnen"-club onder leiding van haar algemeen correspondentie-bureau „De Uitkijk", waarin verscheidene revolutionnairen zitting hadden: Wybo Fynje, Wiselius, Fennekol, Tadama, Nobbe e. a., bevreesd voor reactie en begeerig om het te Parijs gegeven voorbeeld eindelijk ook hier te lande nagevolgd te zien, besloot de zaak in handen te nemen [2]). Zij zond naar Parijs een weinig scrupuleuzen agent, den gewezen schiedamschen jeneverstoker en Patriot Eykenbroek, die met den amsterdamschen opkooper Bode en een voormaligen page van prinses Wilhelmina, Eberstein, bij het Directoire te Parijs en andere toongevende leden der fransche regeering aanzoek deed om Noël en Beurnonville door meer vertrouwbare Jacobijnen te vervangen en met hunne hulp en die der ultra's in de Nationale Vergadering een coup d'état te wagen. Zij vond met eenige moeite, niet zonder den argwaan van den gezant Meyer en

[1]) Gedenkschriften van H. v. A., blz. 205 6.
[2]) Colenbrander, Bat. Republiek, blz. 107 vlg.

sommige gematigde landgenooten te Parijs te hebben opgewekt, daar gereeden steun, vooral toen zij aan verschillende leden der baatzuchtige nieuwe regeering te Parijs financieele beloften van niet geringe beteekenis had gedaan — men sprak later van acht ton gouds en meer, te voldoen uit de staatsfondsen der Bataafsche Republiek. Maar de „jacobijnsche" partij in de Nationale Vergadering aarzelde toch zich aan deze bedenkelijke hulp toe te vertrouwen. Eerst toen de amsterdamsche club tegen half December zelf de hand aan het werk dreigde te slaan, verontwaardigd over de voortdurende aarzeling en aandringend op vervulling der gedane beloften van medewerking, gaven ook de volksvertegenwoordigers toe, ten minste sommigen hunner, als de leidsche lakenfabrikant S. J. van Langen en Ockerse, terwijl anderen, als Vreede, zich op den achtergrond hielden [1]).

De 12 leden, die onder leiding van Vreede ook in de vorige vergadering reeds het beginsel der eenheid van den staat in een voorstel hadden belichaamd en in de tweede opnieuw zitting hadden, waren thans besloten in dit hachelijke tijdsgewricht aan den aandrang der clubs gehoor te geven. Zij traden heimelijk in overleg met een dertigtal andere leden en met het Directoire te Parijs, dat den intriganten generaal Beurnonville, die tot alles in staat was, aan het hoofd der fransche troepen te Utrecht had gesteld en geneigd bleek om, in afwijking van het oorspronkelijke gevoelen van den thans ook zijn geduld verliezenden Noël, tot krachtiger maatregelen de hand te leenen. Een gezamenlijke beginselverklaring van 43 leden der vergadering verscheen 12 December. Zij legden daarin hunne ernstige meening bloot [2]), dat het „plicht" was „eene openlijke verklaring" te geven „aan de Bataafsche Natie" tegenover de gebleken „kwaadwilligheid", die hen als „anarchieke", als „dolle mannen" had afgeschilderd. Zij, overtuigde Unitarissen, verdedigden hun „systhema" tegen de beschuldiging van samenspanning en revolutionnairen moordlust, zij, voorstanders der „vrijheid", leiders der „volkspartij" tegen de „snoode aristocratie", de „vurige heerschzugt" en het „zwart zelfbelang". Als „mannen van eer" verklaarden zij zich bereid om te strijden voor een program, dat zij in negen punten nader omschreven: onvervalschte volksregeering bij vertegenwoordiging, gelijkheid voor de wet in den burgerstaat, geregeld aftreden der vertegenwoordiging, recht van petitie voor den individueelen burger, onafhankelijkheid der grondvergaderingen, volkomen eenheid en ondeelbaarheid onder één Kamer en met ineensmelting der geldmiddelen in de tot zoovele administratieve lichamen verlaagde onderdeelen van den staat, algemeene lasten gegrond op het vermogen, verantwoordelijkheid der uitvoerende macht gelijk van alle andere colleges, nationaalverklaring der bezittingen en schulden van gewesten, steden, dorpen en plaatsen, invoering der financieele plannen binnen één jaar na de aanneming der Constitutie.

Deze openlijke beginselverklaring van Vreede en de zijnen scheen een voorbode van den staatsgreep, die na September bijna algemeen verwacht werd. Zij maakte grooten indruk en vond steun in een aantal nieuwe rekesten van de clubs uit alle deelen des lands. De gelijktijdige vervanging, op raad van Beurnonville, van den voorzichtigen Noël, wiens plan tot vereeniging der gematigde elementen niet tot het doel — de staatsregeling — had gevoerd en die zich door zijn huwelijk met een hollandsche dame

[1]) Vgl. over dit alles de stukken in Gedenkst., I, blz. 537 vlg. De beslissende brief van de club uit Amsterdam aan de leden der Nationale Vergadering: daar, blz. 563 vlg., de verschillende verhalen van den gang der zaak, blz. 588 vlg.
[2]) Rogge, blz. 473 vlg.

bij zijn regeering verdacht had gemaakt [1]), door Charles Delacroix, gewezen minister van buitenlandsche zaken en energiek Jacobijn, van nabij bekend met „journées", met wien de intrigant Ducange, oud vriend van Vreede en Valckenaer [2]), als zijn raadsman in het land terugkeerde, scheen eveneens te wijzen op gewichtige gebeurtenissen met steun der fransche regeering en ten gunste der Unitarissen. De nieuwe gezant had dan ook reeds een met Beurnonville's hulp door te zetten plan van de nieuwe staatsregeling medegebracht benevens de vergunning om dit desnoods met geweld te doen aannemen [3]).

De gematigde meerderheid der vergadering, hoewel onder dat alles onrustig geworden, richtte zich, bij monde van Kantelaar en Van Hooff, scherp tegen de onderteekenaars der Verklaring als volksmisleiders en volksopruiers en weigerde, onder hettig protest van Vreede, den door hen en de clubs zoo gebiedend aangewezen weg op te gaan. Eenige gematigden trachtten onder leiding van Gevers en Van de Kasteele nog een middenweg te vinden door aandrang bij de Commissie van Constitutie om zich te haasten met haren arbeid, wijzend op de noodzakelijkheid om een einde te maken aan den onzekeren toestand. Werkelijk verklaarde de Commissie bij monde van Ockerse (15 Januari 1798), dat zij thans bijna gereed was en uiterlijk binnen zes weken een nieuw ontwerp zou indienen; zij berichtte tevens geruststellend, dat dit ontwerp den geest van eenheid van den staat ook in het bestuur en in het algemeen den geest van de beginselverklaring zou ademen. De zaak der gematigden scheen ten slotte nog gewonnen. In een oogenblik van spontane geestdrift zwoer de geheele vergadering, „eendrachtig geschaard om het altaar der vrijheid", „het Vaderland te zullen redden" òf „op de posten te zullen sterven". Slechts 24 leden weigerden den 19den Januari de unitarische beginselen tot leidraad aan te nemen; de overige 80 aanwezigen verklaarden zich ervoor en tevens voor de vervanging van het afgekeurde reglement door een nieuw in dezen geest. Nog echter stonden de partijen tegenover elkander; nog weerden zich de in het nauw gebrachte Federalisten tegen het voortdringende Unitarisme en de stilte, die dienzelfden dag volgde op Van Beyma's voorstel om den verjaardag van den dood van Lodewijk XVI te vieren door een plechtigen eed van haat tegen het stadhouderschap, bewees, dat de aanhangers van het oude bewind volstrekt niet geheel geslagen waren: het voorstel werd „noodeloos" verklaard en van de baan geschoven. Het was duidelijk, dat ook met deze Nationale Vergadering het door de ultra's begeerde resultaat niet zou verkregen kunnen worden maar dat men weder tot een compromis zou moeten komen.

Het oogenblik naderde, waarop de thans tot 50 aangegroeide onderteekenaars der December-verklaring in overleg met Delacroix en Ducange hun beslissenden slag wilden slaan, tegen mogelijke revolutionnaire uitspattingen bewaard door de aanwijzingen en waarschuwingen van den op last zijner regeering tegen alle „anarchie" zich verklarenden franschen gezant [4]). De weigering der meerderheid om den nieuwen franschen opperbevelhebber, generaal Joubert, ook met het bevel over het bataafsche leger te belasten deed Delacroix, die den 5den Januari op zijn post gekomen was, besluiten om thans tot den voor het uiterste geval bewaarden maatregel over te gaan, volgens de wenschen van de partij der vurigste Unitarissen: de door Vreede en de zijnen geleide leden. Zij hadden genoeg van de

[1]) Pijman, blz. 55.
[2]) Vgl. over hem vooral Gedenkstukken, I, blz. 79.
[3]) Mendels, Daendels, Bijl. blz. 27. Zijn instructie in Gedenkstukken, I, blz. 140 vlg.
[4]) Mendels, l. l. Vgl. Ducange's brieven in Gedenkstukken, I, blz. 158 vlg.

totnogtoe betoonde gematigdheid en langzaamheid van overgangen, waarop van de zijde der zich steeds meer aristocratisch-federalistisch toonende meerderheid aanhoudend als gewenscht werd gewezen, en vreesden opnieuw den ouden weg op te gaan — „la marche lente et tortueuse", waarvan men de wrange vruchten had geplukt in de heerschende machteloosheid. Delacroix, op bevel zijner regeering tot de minderheid in nauwe betrekking getreden, verklaarde ronduit, dat deze niet zou toelaten, „qu'un pays qu'elle a appelé à la liberté, fût plus longtemps la proie de l'anarchie" [1]), en stelde met Ducange en de voornaamste leiders der Unitarissen, die door hem, in plaats van „révolutionnaires exaltés" zooals Noël ze had afgeschilderd, „dociles à la raison" waren bevonden, samen een program op, waarin hij, dreigend ingeval van verzet in naam der Fransche Republiek terug te nemen „les droits qu'elle tenait de la conquête", hunne „idées pas parfaitement claires" door „l'esprit d'ordre, de rédaction et de classification" meende te verduidelijken en waarbij het belang eener volkomen aansluiting aan Frankrijk allerminst vergeten werd. Geheel vertrouwden hem Vreede en de zijnen niet, want ook met de gematigden, met Gevers en de zijnen, had Delacroix niet ten eenenmale gebroken. Ook zij hielden met hem samenkomsten, hopend zelfs hem nog tot hunne inzichten over te halen en hem waarschuwend voor de „anarchieke" plannen van de ultra's en den noodlottigen invloed der clubs [2]). Maar Delacroix, die zich overtuigd had, dat Vreede en de zijnen, vergeleken met de fransche revolutionnairen, betrekkelijk onschuldige voornemens koesterden en aanvankelijk zich wel door hem en zijn regeering zouden laten leiden, ging niet in op hunne voorstellen om veeleer met hulp der gematigden een constitutie naar den vorm van het fransche Directoire ook in de Bataafsche Republiek te vestigen. Hij sloot zich nu geheel bij de ultra's aan en wist van zijn regeering volledige vrijheid van handelen te verkrijgen, waarbij dan de eer van het vaderschap der constitutie voor het oog aan de Bataven zou worden gelaten. Het aldus opgestelde plan van „principes essentiels", het „symbole constitutionnel" [3]), werd door 50 leden geteekend en ter goedkeuring naar Parijs opgezonden. Men wilde „cloire la révolution par une constitution sage et un gouvernement fort". Joubert zou de hand reiken en de bevelhebber der bataafsche troepen, Daendels, had zich bereid verklaard om deze poging om tot een einde te komen te steunen.

In het oostindische huis op het Bleyenburg te 's-Gravenhage hadden samenkomsten der alzoo verbondenen plaats [4]), waar alles in bijzonderheden werd besproken. De omstandigheid, dat de gelijkgezinde Midderigh den 19den tot voorzitter der vergadering gekozen was en daarmede het bevel over de haagsche burgerwacht in zijn handen was gekomen, leidde tot onmiddellijke uitvoering van den voorgenomen staatsgreep, die dan ook den 22sten plaats vond, „avec", zegt Delacroix in zijn omstandig bericht aan het Directoire [5]), „un ordre, une sagesse et un ensemble véritablement admirables dans un pays, où les hommes sont en général peu ardens et peu accoutumés aux grandes conceptions d'une révolution." Ducange zegevierde.

---

[1]) Legrand, p. 166; Gedenkst., I, blz. 167 vlg.
[2]) Mendels, Daendels, Bijlagen, blz. 27 vlg.; tekst, blz. 138.
[3]) Gedenkst.. I, blz. 171 vlg.
[4]) Van Limburg Brouwer, Wiselius, blz. 99; Gedenkst., I, blz. 559, 588 vlg. Wij vinden hier ook Von Liebeherr, Ondaatje, Blauw en andere oude Patriotten van 1785 weder terug.
[5]) Mendels, Bijlagen, blz. 29.

In den nacht van den 21sten op den 22sten nam Midderigh met Joubert en Daendels zijn maatregelen om de voornaamste posten te bezetten. In den vroegen morgen te vier uur [1]) werden de gehate, als „aristocraten" verdachte leden van het Comité voor de Buitenlandsche Zaken [2]) in hunne huizen gearresteerd en de overige representanten tegen negen uur ter vergadering opgeroepen. Intusschen waren de 50 met den president in het logement der stad Haarlem bijeengekomen, waarheen ook een aantal andere afgevaardigden zich begaven, zoodat tegen negen uur de groote meerderheid bijeen was en daarop onder geleide van bataafsche soldaten en burgerwacht in optocht en onder de toejuichingen van het samengestroomde volk de vergaderzaal op het Binnenhof betrad. Zij vond daar alle uitgangen bezet en piketten infanterie en cavalerie met geschut op de naburige pleinen opgesteld, Joubert en Daendels met hunne staven aan de deur der vergaderzaal. De vergadering werd dadelijk geopend en in comité-generaal veranderd. De president las een aanspraak voor, waarin hij verklaarde, „dat het Vaderland in gevaar" en „er geen uur meer te verliezen" was, dat hij, ook op aandrang van den bevrienden bondgenoot, thans de „gewigtige zaak" wilde beslissen en een beroep deed op den steun der vergadering, die dan ook dadelijk met een plechtige verklaring haar „onveranderlijken afkeer" betuigde van stadhouderschap, federalisme, aristocratie en regeeringloosheid. Tien leden [3]) weigerden deze verklaring en werden gelast heen te gaan. Twintig anderen [4]) waren bij hunne komst ter vergadering in de voorzitterskamer geleid en werden dadelijk van hun lidmaatschap vervallen verklaard, terwijl hun aangezegd werd, dat zij voorloopig Den Haag niet mochten verlaten noch correspondentie voeren. Eerst te elf uur werd de openbare vergadering gehouden, waarin aanstonds op voorstel van den president het oude reglement werd vernietigd tegelijk met alle provinciale en kwartierlijke souvereiniteit. De vergadering verklaarde zich daarna wettig onder den naam van „Constitueerende Vergadering, representeerende het Bataafsche Volk", welke verklaring met groot gejuich door de geheel met leden der clubs gevulde tribunes werd begroet en met vreugdeschoten uit de gereedstaande kanonnen beantwoord. Delacroix, plechtig ter vergadering ontvangen, bracht zijn gelukwenschen met de „mesures énergiques" en nam op zijn beurt de dankbetuiging der vergadering voor zijn medewerking in ontvangst. Deze zelve besloot tot de benoeming van een Intermediair Uitvoerend Bewind van 5 leden [5]) en van een nieuwe commissie van 7 leden voor de constitutie [6]) en gaf van het gebeurde kennis aan de gewesten en ambtenaren. Een proclamatie aan het bataafsche volk getuigde openlijk van dankbaarheid aan Frankrijk voor „de ondersteuning aan uwe waarachtige vrienden verleend tot redding uit den gevaarlijken maalstroom der dreigende reactie" en de benoemde Directeuren schreven weldra naar Parijs: „nos vaisseaux, nos équipages, nos trésors sont à vous. Disposez-en." Op den middag was alles afgeloopen, keerden de troepen naar hare kazernes terug en bekwam de haagsche bevolking allengs van de verbijstering, waarin deze gebeurtenissen haar hadden gebracht. Noch hier noch elders waagde men eenig verzet tegen de genomen

---

[1]) Vgl. Mendels, l. l. en Rogge, blz. 496 vlg.; Gedenkstukken, I, blz. 588 vlg.
[2]) Bicker, Hahn, Queysen, De Beveren, Jordens en Gevers.
[3]) De Lange, Homan, Ten Berge, Zeper, Keizer, De Wekker de Groot, Wentholt, Lublink De Jonge, Tichler en Van Haersolte. Later nog Sypkens, die te laat kwam.
[4]) Van Beyma, Van Castrop, Van Hamelsveld, Kantelaar, Van Marle, De Mist, Scheltema, De Sitter, Van Hoff, Van der Spijk, Brouwer, Stoffenberg, Van Eck, Bijleveld, De Vos van Steenwijk, Hultman, Van der Hoop, Van Kleffens, Cambier en Pasteur, bij wie nog de afwezigen Van Maanen en Vitringa gerekend werden.
[5]) Vreede, Fijnje, Van Langen, Fokker en Wildrik, 25 Jan. opgetreden.
[6]) Ockerse, Konijnenburg, Hoffman, Van Zonsbeek, Nolst, Fokker en Gulje.

maatregelen, daar de fransche regeering ze blijkbaar steunde en de gewapende macht gereedstond om iedere tegenkanting te onderdrukken; de clubs juichten en menig gewestelijk en stedelijk bestuur betuigde reeds volledige instemming met het gebeurde [1]).

De leiding der zaken berustte nu bij de vijf leden van het Intermediair Uitvoerend Bewind: den heftigen en doordravenden maar eerlijken Pieter Vreede, den even hartstochtelijken gewezen Patriot en doopsgezinden leeraar Wybo Fynje, die bij de clubs zeer gezien was, den radicalen wiskundige uit Middelburg Fokker, die de hoofdleider van den staatsgreep was geweest, den vriend van Delacroix en Ducange, den leidschen fabrikant Van Langen en den zutphenschen rechtsgeleerde Wildrik — allen overtuigde democraten, die niet schromen zouden het uiterste te wagen om hunne beginselen tot zegepraal te brengen. Vreede verklaarde onmiddellijk na de aanstelling uit naam van zijn medeleden gezind te zijn om „de vrijheid in het vaderland te stichten en hierom de orde onwrikbaar en ten koste van alles te handhaven" [2]).

Reeds op de eerstvolgende dagen echter bleek het, dat de indruk van het oogenblik niet lang zou aanhouden. Niet minder dan 29 leden en plaatsvervangende leden uit hen, die op den dag van den staatsgreep de verklaring van „afkeer" op voorgaan van den president hadden bezworen, namen achtereenvolgens hun ontslag. De leiders van den staatsgreep moesten nu doortasten, wilden zij het behaalde succes niet in de waagschaal stellen, en ook deze leden werden dan ook aanstonds ontzet uit hunne posten en bedieningen, zelfs beroofd van hun stemrecht en in hunne woonplaatsen onder toezicht geplaatst. Het gebeurde wees op een nog altijd krachtige oppositie en de deerlijk ontwrichte vergadering besloot dan ook het arrest der op 22 Januari slechts voorloopig gearresteerden te verzwaren, hetgeen door het Uitvoerend Bewind den 4den Februari werd gedaan door opsluiting van de gewone leden in het Huis Ten Bosch en vervoer der leden van het Comité van Buitenlandsche Zaken naar verschillende plaatsen des lands. Bovendien werden de oranje-sociëteiten en andere lichamen van dien aard, als gevaarlijk voor de bestaande orde, gesloten, terwijl van alle ambtenaren zonder onderscheid een verklaring van afkeer van het stadhouderschap en de aristocraten werd geëischt. Een voorstel van den representant Rant, reeds den 25sten Januari ingediend, hield, bijna met de woorden van het „symbole constitutionnel", de voornaamste beginselen in, die men door de constitutie gevestigd wilde zien en werd grif aangenomen onder daverend gejuich ter eere van de thans voorgoed verzekerde een- en ondeelbaarheid der Republiek.

Die Republiek was intusschen nog altijd verre van onafhankelijk, integendeel weinig meer dan een fransche provincie. Het parijsche Directoire had niet lang geaarzeld met gebruik te maken van de hun uit Den Haag gedane uitnoodiging en sloot den 12den Mei [3]) met de Bataafsche Republiek een nieuw verdrag, waarbij het getal der hier te onderhouden fransche troepen op 25000 werd gesteld, met een jaarlijksche subsidie van 12 ton gouds boven onderhoud, kleeding, uitrusting en huisvesting, terwijl Frankrijk zou mogen beschikken over $^3/_4$ van het bataafsche leger, te gebruiken in Duitschland, Engeland of Ierland, waar men dat te Parijs wilde. Dat was — boven belangrijke geschenken in geld aan Delacroix, Joubert, het Directoire, Ducange en anderen — de prijs voor de geboden hulp.

Het duurde niet lang, of de Commissie van Zeven was met haren in de gegeven omstandigheden niet veel tijd vereischenden constitutioneelen arbeid

[1]) Rogge, blz. 514 vlg.
[2]) Dagverhaal, VIII, blz. 451. Vgl. over de geheime machinatiën van de clubs Mendels, Daendels, blz. 162 vlg.; Gedenkstukken, I, passim.
[3]) Gedenkst., I, blz. 159, 572, CVII vlg.

gereed; den 6den Maart diende zij het ontwerp in, dat onder dagelijksche medewerking van Ducange en nauwlettend toezicht van Delacroix tot stand was gekomen, opdat het niet te zeer zou afwijken van het haar door dezen kant en klaar aangeboden plan [1]). Met snelheid was het samengesteld, met nog grootere snelheid werden den 15den, 16den en 17den Maart de 527 artikelen in de Vergadering behandeld en afgehandeld, wederom onder het oog van den franschen gezant, die slechts geringe afwijkingen van zijn plan wilde toelaten en nog slechts voor zoover men hem kon overtuigen, dat een of ander artikel tegen den aard van het bataafsche volk stuitte. In den avond van den 17den was alles afgeloopen en kon men overgaan tot de voorbereiding van de stemming in de grondvergaderingen.

Die voorbereiding kostte eenige moeite, want het scheen niet geraden om het ontwerp bloot te stellen aan onzekere kansen, afhangend van de gezindheid der over het geheel nog niet vertrouwde stemgerechtigden. Daarom werd dan ook van allen de bekende verklaring geëischt, verscherpt door de bijvoeging, dat men niemand kiezen zou, die de gewenschte beginselen niet voorstond en met uitsluiting van alle bekende andersgezinden voor den tijd van tien jaren. Gemachtigden van het Uitvoerend Bewind hielden overal toezicht op de uitvoering van dit reeds 10 Maart genomen besluit, waarbij dikwijls met ruwheid en willekeur werd te werk gegaan, zoodat de „zuivering" der grondvergaderingen op vele plaatsen diepe ergernis wekte [2]). Maar de klachten van ten onrechte geweerden vonden te midden van de drukte der voorbereiding bij de tot doorzetten gezinde regeering geen gehoor en eerst na den afloop der stemming werden de stemregisters door de plaatselijke besturen weder in orde gebracht. Van de 165510 stemmenden verklaarden zich ten slotte 153913 voor, 11597 tegen het ontwerp, welke gewenschte uitkomst den 1sten Mei plechtig door het Uitvoerend Bewind aan de Constitueerende Vergadering werd medegedeeld.

De zoo aangenomen grondwet der Bataafsche Republiek begon als te voren met „algemeene beginselen", waarin de rechten van den mensch en den burger waren uiteengezet. Het streven naar onderdrukking van het ingewortelde federalisme en verbreking van den ouden „stadhouderlijken vereenigingsband", bleek uit de verdeeling van het grondgebied in acht departementen van omstreeks 217000 tot 247000 zielen, welker later vastgestelde grenzen opzettelijk zoo weinig mogelijk met die der oude provinciën overeenkwamen [3]) en ook in hunne namen, volgens fransch model die der rivieren, in geen enkel opzicht aan de oude indeeling herinnerden. Dat van de Eems omvatte Groningen met $^2/_3$ van Friesland, de eilanden tot en met Terschelling en een klein deel van noordelijk Drente; dat van den Ouden IJsel de rest van Friesland en Drente, geheel Overijsel met Urk en Schokland en de noordelijke helft van de Veluwe; dat van den Rijn het overige van Gelderland tot de Waal, $^2/_3$ van Utrecht en verder Holland tusschen Waal en Lek; dat van Texel dit eiland, Vlieland en Wieringen met noordelijk Holland tot den Rijn, behalve Amsterdam met het IJ en zijn zuidelijke omgeving tot Muiden, Weesp, Uithoorn en het Haarlemmermeer, dat met een stukje van Utrecht een afzonderlijk departement van den Amstel vormde; dat van de Delf met Hol-

[1]) G denkstukken, I, blz. 181 vlg.

[2]) Zelfs Wiselius, die den staatsgreep mede had voorbereid, werd van zijn stemrecht beroofd (Van Limburg Brouwer, Wiselius, blz. 110), misschien omdat hij voortdurend op gematigdheid had aangedrongen en daarom niet vertrouwd werd.

[3]) Vgl. het nog meer ingrijpende voorstel der Commissie van Zeven, die oorspronkelijk elf departementen had gewild, bij Mees, Hist. Atlas, kaart 7, blz. 6. Dit voorstel werd uitgewerkt door burger Janssen maar ten slotte na herhaalde pogingen gewijzigd in een plan van 15 departementen (ibid., blz. 8). Het eindelijk aangenomen plan van 8 departementen werd bij proclamatie van 17 Nov. 1798 uitgevoerd (ibid. blz. 12), nadat over de vaststelling wederom lang was gediscussieerd en gerapporteerd. Vgl. ook de kaarten van Ramaer in den nieuwen Hist. Atlas. Vreede en de zijnen hadden eigenlijk in het geheel geen onderverdeeling in departementen, volgens hen gevaarlijk voor de eenheid, gewild.

land tusschen Rijn en Maas en de rest van westelijk Utrecht; dat van de Schelde met de voormalige zuidhollandsche en zeeuwsche eilanden en westelijk Brabant tot voorbij Breda; dat van den Dommel met de rest van Brabant, het oude Holland bezuiden de Merwede en zuidelijk Gelderland. Ieder departement werd verdeeld in zeven „ringen" van omstreeks 33000 zielen, wederom zooveel mogelijk in afwijking van de grenzen der oude onderdeelen en kwartieren, de ringen ieder in 60 à 70 gemeenten. Voor de verkiezing der beide Kamers moest het land gesplitst worden in 94 kiesdistricten van 20000 zielen, verdeeld in 40 grondvergaderingen van 500 [1]). De Eerste Kamer zou 64 leden bevatten, bezoldigd met *f* 4000 's jaars, en beraadslagen over de in dat college voorgestelde wetten, die door de Tweede Kamer van 30 leden zouden worden goed- of afgekeurd; samen vormden zij het Vertegenwoordigend Lichaam, dat jaarlijks in trappen moest verkozen worden door de districten en wel zoo, dat iedere grondvergadering een kiezer aanwees, welke 40 kiezers dan den vertegenwoordiger van het district verkozen. Het Uitvoerend Bewind van 5 leden, bezoldigd met *f* 12000 's jaars, werd gekozen door de beide Kamers buiten hare leden; de Eerste Kamer had de nominatie van een drietal, de Tweede de keuze daaruit; jaarlijks trad één lid af. Het Bewind werd in het landsbestuur bijgestaan door 8 „agenten" of ministers, met *f* 9000 's jaars, voor Buitenlandsche Zaken, Oorlog, Marine, Financiën, Justitie, Politie, Opvoeding en Oeconomie, door het Bewind zelf aangesteld [2]). De departementen en gemeentelijke besturen, respectievelijk gekozen in de ringen en gemeenten, zouden alleen administratieve beteekenis hebben. De geldmiddelen werden vereenigd, de schulden samengesmolten, de lasten zouden binnen twee jaren gelijkelijk verdeeld en geheven worden, de volledige scheiding van Kerk en Staat werd uitgesproken, zoodat na drie jaren alle kerkgenootschappen voor hun eigen kosten moesten zorgen. De rechterlijke macht werd evenals de politie, waarvan zij volkomen gescheiden bleef, geheel onafhankelijk van het bestuur; vrederechters zouden in de gemeenten voor de berechting der kleinere zaken zorgen, departementale gerechtshoven en rechtbanken in de steden [3]) zouden belangrijke zaken hebben te beslissen, een Nationaal Gerechtshof voor staatsmisdrijven van ambtenaren zou bij loting uit de departementale gerechtshoven worden gekozen. Agenten, besturen, colleges en ambtenaren stonden allen onder het algemeen toezicht niet der leden van het Uitvoerend Bewind maar onder dat der Vertegenwoordiging. Een algemeene wetgeving zou worden voorbereid. De grondwet zou na vijf jaren opnieuw aan de grondvergaderingen worden aangeboden, na door het Vertegenwoordigend Lichaam zelf herzien te zijn.

De beginselen, welke bij de samenstelling van deze grondwet waren aangenomen, luidden in hoofdzaak, dat men in de plaats der oude aristocratisch-federalistische Republiek, zooals deze zich langer dan twee eeuwen had gehandhaafd, een staat wilde stichten, die één en ondeelbaar zou zijn, bestuurd volgens den volkswil, blijkend uit de zorgvuldige samenstelling eener door alle burgers gekozen in het openbaar vergaderende vertegenwoordiging, door een krachtig centraal bewind, van die vertegenwoordiging afhankelijk, daaraan verantwoordelijk en in staat om de ondergeschikte bestuurscolleges ondergeschikt te houden, met volkomen eerbiediging van persoonlijke vrijheid op staatkundig, kerkelijk en maatschappelijk gebied en met drukpersvrijheid. Zoo hoopte men een einde te maken aan de fouten, waaronder de oude staatsinrichting zoo

[1]) Deze verdeeling is 14 Mei 1799 tot stand gebracht. Die in ringen en gemeenten, hoewel 9 Juni 1800 afgekondigd, is niet ingevoerd (vgl. Mees, kaart 7, blz. 14).

[2]) Het had reeds in het voorjaar als zoodanig aangesteld: Pijman voor oorlog, de advocaat Spoors voor marine, La Pierre voor Politie, Gogel voor financiën, den theoloog Van Kooten voor nationale opvoeding, Buys voor buitenlandsche zaken, Tadama voor justitie.

[3]) De verdeeling der rechtbanken en gerechtshoven leverde vele moeilijkheden op en is nooit tot stand gekomen (Appelius, blz. 148).

deerlijk had geleden: gemis aan een centraal bewind, jaloerschheid der gewesten onderling, tirannie eener bepaalde volksklasse, geheime bestuurswerkzaamheid, slechte en willekeurige rechtsbedeeling volgens verouderde wetten, financieele verwarring.

Aan kracht ontbrak het de nieuwe regeering niet, veeleer aan matiging. Drie harer leden: Vreede, Fynje en Van Langen, deinsden voor niets terug om de overwinning van hunne beginselen te verzekeren; de beide anderen, onbeteekenend en vol vrees voor de gevolgen, lieten zich aanvankelijk op dezen weg leiden. Vreede, ijdel en praatgraag, sprak beter dan hij handelde; Fynje, vurig jacobijnschgezind en hard werkend in de financiën, en Van Langen, oneerlijk parvenu, genoten van hun hoog ambt, heerschten met onbekrompenheid over 's lands schatkist en brachten aanzienlijke sommen voor tafelgelden en geheime uitkeeringen in rekening[1]). En hunne invloedrijke raadslieden en medestanders, de fransche gezant en Ducange, diens intrigante secretaris, kenden evenmin grenzen. De Directeuren waren zich wel bewust, dat onder de natie de met hen gelijkgezinden slechts een geringe minderheid vormden, maar juist daarom meenden zij, dat het noodig was om met alle middelen, door vreesaanjaging niet het minst, het nieuwe gezag te bevestigen. Dit ontaardde spoedig in ondraaglijke tirannie, waarbij de Directeuren door hun forsch optreden zelfs tegenover de voornaamste beambten de maat overschreden. De ruwe zuivering der grondvergaderingen, de in het begin strenge opsluiting der gevangen staatsleden, de onverbiddelijke afzetting van alle eenigszins verdachte ambtenaren onder de leus van „reorganisatie" van besturen en ambten, op grond dikwijls van baat- of wraakzuchtige inlichtingen van persoonlijke vijanden, het ostensieve eerherstel van allen, die ook nog in den laatsten tijd om hun democratische gevoelens waren getroffen, zetten veel kwaad bloed[2]). Ook de maatregelen tegen de drukpers en vooral niet minder het zelfs door het Uitvoerend Bewind op aandrang van fransche zijde bestreden, thans opnieuw ter hand genomen denkbeeld om door de oude regenten en bestuursleden, de „vijanden der vrijheid", de 100 millioen van 1795 te doen betalen. De thans zegevierende en in stad en dorp onbeperkt heerschende clubs lieten zich krachtig hooren. Vooral het op aandrang van de clubs en van den steeds door Ducange beheerschten Delacroix[3]), na overleg met dezen en een aantal der heftigste Unitarissen genomen besluit van den 4den Mei om, in verband met het voorloopig als constitutioneel gehandhaafde decreet van 20 Maart, het overgebleven deel der Nationale Vergadering, thans der Constitueerende Vergadering, eenvoudigweg tot het in de Grondwet bedoelde Vertegenwoordigend Lichaam te verklaren, wekte hevige verbittering alom. In de geknotte Nationale Vergadering zelve was alleen de door het Uitvoerend Bewind uitgesproken zekerheid, dat Frankrijk dit begeerde, na gehouden comité-generaal in staat om vele leden ertoe te bewegen; slechts een zestal hunner verklaarden zich „onbevoegd" en traden af. Twintig der overgebleven leden werden aanstonds in de Tweede Kamer gekozen; drie en veertig anderen vormden de Eerste Kamer, respectievelijk onder voorzitterschap van Bosch en Ockerse.

Buiten de vergadering, waar men van Frankrijk's aandrang onkundig was gebleven, veroorzaakte dit met de nieuwe grondwet strijdige besluit zelfs onder de aanhangers der democratische beginselen een hevige gisting, nog meer natuurlijk onder de tegenpartij, die heftig op de nu overtuigend gebleken „tirannie" der ultra's afgaf. Het bleek, dat Fokker en Wildrik zich ternauwernood tot dit besluit hadden laten vinden en dat de meerderheid der agenten

[1]) Mendels, Daendels, blz. 161/2. Vgl. over een en ander: Gedenkstukken, I, blz. 179 vlg., 588 vlg.; Colenbrander, Bat. Rep., blz. 137.
[2]) Mendels, Daendels, blz. 148; Pijman, blz. 58, 67.
[3]) Legrand, p. 180/1; Rogge, blz. 566 (noot); Mendels, blz. 150/1.

er in het geheel niet mede ingenomen was, terwijl ook zij zeer hadden te klagen over de willekeur van het Bewind. Het nationale feest van den 19den Mei werd dan ook met weinig opgewektheid voorbereid [1]), zelfs tegen den zin van vier der agenten, die met nadruk opkwamen tegen dergelijke kostbare vreugdebedrijven bij den treurigen financieelen toestand en de ontevredenheid van een groot deel der bevolking met den gang der zaken. Men gevoelde, dat het zoo niet langer kon gaan, te meer omdat men terecht in alles de hand zag van den onvertrouwbaren Ducange, die zijn voormalige vrienden, lang niet altijd personen van het beste allooi, overal op het kussen wist te brengen.

Dat was ook de meening van Daendels [2]), die zeer ontevreden was over de regeling van het bevel in het bataafsche leger en de volkomen overgave op militair gebied aan Frankrijk. Het opperbevel was namelijk, op verlangen van Delacroix namens zijn regeering, aan Joubert overgegeven onmiddellijk na den staatsgreep van Januari, zoo het heette wegens gemeenschappelijke plannen der beide regeeringen tegen Engeland. De tirannieke maatregelen der nieuwe mannen stuitten ook hem en den bevelhebber der vloot, De Winter, tegen de borst en Ducange's noodlottigen invloed, waaraan hij veel van het gebeurde weet, wilde hij tot iederen prijs breken [3]). Maar hij was niet de man om met doorzicht de zaken te leiden, slechts een werktuig van anderen. Die anderen waren de wegens de felle maatregelen van het Uitvoerend Bewind voor reactie tegen de constitutie zelve bevreesde agenten Spoors en Gogel, die zich spoedig met hem, Joubert en Champigny-Aubin, den franschen gezantschapssecretaris, in betrekking stelden. Het was voor hen van veel waarde, dat de te Parijs invloedrijke Joubert het feitelijk met hen eens was, dat het Uitvoerend Bewind moest vallen ter wille van de constitutie zelve [4]). Daendels zou trachten den gezant Delacroix ook daarvan te overtuigen maar, bruusk als hij was, sloeg hij daarbij een zonderlingen weg in. Op een maaltijd bij Delacroix (16 Mei) viel hij heftig uit tegen Ducange en de regeerende „schurken", waarop de gezant hem bij het Uitvoerend Bewind aanklaagde en om voldoening vroeg voor deze beleediging. Joubert, door het Bewind in de verlegenheid te hulp geroepen, hield zich schijnbaar buiten de zaak en gaf in overleg met genoemde agenten Daendels gelegenheid om naar Parijs te vluchten, heimelijk gesteund door Champigny-Aubin, die zijn eigen gezant in opdracht van zijn minister van buitenlandsche zaken, den handigen en beginselloozen Talleyrand, in het oog moest houden en de schuld van het gebeurde zoowel als van de in den laatsten tijd genomen maatregelen ook weder zocht bij het „génie infernal" en „les machinations perfides", zooals hij zeide, van den altijd intrigeerenden en aanmatigenden Ducange.

Het Uitvoerend Bewind liet zich inmiddels door Daendels' vertrek en den toenemenden tegenstand niet ontmoedigen. Het zette de voorgenomen feestviering door en vaardigde een snorkende proclamatie uit, waarin de lof gezongen werd van den staatsgreep van Januari en getuigd werd van de onwankelbare gezindheid van Vertegenwoordigend Lichaam en Uitvoerend Bewind om terugkeer der „oude onderdrukking en heerschzucht" te beletten, al mochten de „snoodaards", die „hunne dolken tegen de vrijheid" hadden opgeheven, nog zoo „knarsetanden"; ook tegenover de „desertie" van Daendels en zijn „strafschuldige uitdrukkingen" zouden zij de wetten gestreng handhaven. Op den dag der feestviering zelve hield Fynje in den „tempel der vrijheid" op de Maliebaan in Den Haag een niet minder gezwollen rede tot de verzamelde

---

[1]) Decreten van het Uitv. Bewind, 5 Mei.
[2]) Vgl. over het volgende: Mendels, Daendels, blz. 151 vlg.; Pijman, blz. 60 vlg.
[3]) Colenbrander, Bat. Rep., blz. 144 vlg.
[4]) Vgl. zijn berichten in Gedenkstukken, I, blz. 224 vlg.

menigte, waarin hij nogmaals getuigde van de onverzettelijke gezindheid van het Uitvoerend Bewind om desnoods „tot het uiterste" te gaan, een dreigement, dat zijn uitwerking niet miste, ofschoon in een anderen zin als bedoeld was. Het was toch maar de vraag, in hoeverre het Directoire te Parijs daarbij medewerking zou verleenen. De partij der ultra's hoopte daarop, maar het Directoire, door de agenten en Daendels, ook door Champigny ingelicht, begon meer en meer in te zien, dat het Uitvoerend Bewind, op deze wijze te werk gaande, niet langer kon gesteund worden; het had geen vertrouwen op Ducange, toonde geringe neiging om zich in te laten met de weinig eerbiedwaardige geheime agenten der bataafsche regeering en behandelde ook den in plaats van den door deze heeren ook al verdacht gemaakten Meyer benoemden nieuwen bataafschen gezant, Willem Buys, met in het oog vallende minachting. Het was teleurgesteld in zijn verwachting, dat de hollandsche millioenen naar de fransche schatkist zouden vloeien, en het gaf de schuld dier teleurstelling aan de haagsche bewindhebbers, wien daardoor de grond onder de voeten wegzonk. Het Directoire had er geen belang bij, dat de Jacobijnen in Den Haag regeerden, als deze niet leverden wat Frankrijk noodig had: geld en schepen. Beducht voor jacobijnsche woelingen te Parijs en in geheel Frankrijk, had het zich in zijn eigen land juist nauw met de gematigde elementen verbonden en kon met een niets ontziend jacobinisme in Den Haag niet tevreden zijn. Het weigerde dan ook om Daendels bij zijn komst te Parijs wegens desertie in hechtenis te nemen. De uitgeweken generaal stelde zich in betrekking met invloedrijke fransche regeeringspersonen, in wier salons hij openlijk verkeerde, vooral met Talleyrand, terwijl hij zich nauwkeurig op de hoogte liet houden van wat er in de Bataafsche Republiek voorviel. Bij Talleyrand vond hij gereedelijk gehoor en werkelijk liet deze de geheime agenten van het Uitvoerend Bewind uit Parijs verwijderen, eischte de verbanning van Ducange uit de Bataafsche Republiek en deed ook Delacroix terugroepen. Het Directoire, „connaissant les causes de l'anarchie" in de Bataafsche Republiek, was geneigd „d'en arrêter le progrès" zonder „l'abandonner aux convulsions d'une révolution nouvelle"; het was overtuigd, dat „la composition du gouvernement batave ne peut rester telle qu'elle est", en dat hoe eerder hoe liever moest worden overgegaan tot wettige verkiezing van een Vertegenwoordigend Lichaam en tot vervanging van het Uitvoerend Bewind door een ander van gematigder gezindheid [1]). Nog evenwel had Daendels te Parijs zijn spel niet gewonnen; hij had de tegenwerking van Buys en van den nog te Parijs aanwezigen Blauw te duchten en Delacroix was voorloopig in Den Haag gebleven, totdat zijn opvolger, die op een diplomatieke reis was, zou zijn aangekomen.

Het Uitvoerend Bewind begon zich weder veiliger te gevoelen, nadat het een voor de bijzondere belangen der niet onbaatzuchtige leden van het Directoire voordeelig verdrag over de fransche bezetting had gesloten [2]). Het schreef Daendels dan ook aan om vóór 6 Juni voor het gerecht te verschijnen en, toen hij niet kwam, schorste het hem in zijn rang van luitenant-generaal.

Intusschen begon een vinnige persveldtocht tegen de bestaande regeering. Pamfletten en periodieke blaadjes als „De Politieke Blixem", „Het Waakzame Oog", „De Revolutionnaire Vraagal" gaven uiting aan den heftigen weerzin tegen het Bewind en het Vertegenwoordigend Lichaam, tegen de „schurken", „intriganten", „monsters" en „bloedzuigers", die in die colleges zaten of ermede in betrekking stonden. Zoo sterk waren deze uitingen, dat het Uitvoerend Bewind vervolgingen begon in te stellen tegen deze „uitvloeisels eener

[1]) Mendels, Bijlagen, blz. 44 vlg. Vgl. Gedenkstukken, I, blz. 710 vlg.
[2]) Mendels, Bijlagen, blz. 73.

misbruikte drukpers". Maar zijn lot was reeds beslist, want ook Joubert stelde zich thans openlijk aan de zijde van zijn bataafschen wapenbroeder en betuigde in een brief aan den in het geschil onzijdigen agent van oorlog, Pijman, zijn ontevredenheid over het optreden tegen den generaal, wien hijzelf immers verlof had gegeven om naar Parijs te gaan [1]); hij behandelde het Uitvoerend Bewind met in het oog loopende onverschilligheid.

Daar kwam op den 10den Juni Daendels plotseling uit Parijs terug, met stilzwijgend verlof om zijn gang te gaan [2]), door Joubert met onderscheiding ontvangen en tegen het Bewind in bescherming genomen. Een commissie van „vrienden van de Constitutie" bood hem den 11den in den Ouden Doelen een feestelijken maaltijd aan, waarop tal van gematigde oudleden der Nationale Vergadering, ook de tegen het Bewind werkende agenten verschenen en adressen werden geteekend tot herstel der grieven en intrekking der onwettige decreten. Den volgenden dag (12 Juni) verkeerde het Uitvoerend Bewind in een allesbehalve benijdenswaardige positie. Maar Vreede, Van Langen en Fynje wilden geen kamp geven. Zij besloten de aanleggers van den maaltijd aanstonds gevangen te doen nemen en het Vertegenwoordigend Lichaam voor te stellen om den gevaarlijken Joubert aan het hoofd van het bataafsche leger te vervangen door generaal Rewbell. Ook in de beide Kamers waren verscheidene heftig democratische leden bereid om stand te houden naast het Uitvoerend Bewind en desnoods op bloedige wijze — men sprak van schavot en guillotine — het gezag te handhaven, steunend op den nog altijd voorloopig als gezant in Den Haag verblijf houdenden Delacroix, die Joubert dringend aanschreef om te zorgen voor de veiligheid der bataafsche regeering. Werkelijk werden de beide aanleggers van den maaltijd: Pompe van Meerdervoort en Van Kretschmar, door de politie gevat en Joubert verklaarde zich bereid om in te staan voor de rust. Maar die verklaring was in ieder geval dubbelzinnig en Delacroix maakte zich dan ook geen illusies omtrent hare waarde, terwijl Fokker en Wildrik, bijtijds gewaarschuwd, reeds het verlangen te kennen gaven om hunne posten neder te leggen. De tijd was gekomen; ook de agent van oorlog, Pijman, had zich eindelijk bij de samenzweerders aangesloten [3]). Met zijn ambtgenooten Spoors en Gogel vormde hij een drietal, dat de leiding thans zonder verwijl op zich nam. De drie agenten, door de gevangenneming der beide genoemde heeren tot handelen geprikkeld, hielden tegen drie uur in den namiddag een samenkomst met Daendels en eenige „vaderlandlievende burgers", waarna zij de leiding der zaak op zich namen. Zij benoemden krachtens hun ambt Daendels tot bevelhebber van het haagsche garnizoen en gelastten hem de vijf directeuren en elf leden van de Kamers gevangen te nemen. Daendels trok nu met drie compagnieën grenadiers te half vijf naar het voormalige logement van Amsterdam, zetel van het Uitvoerend Bewind, dat er met Delacroix en Champigny aan tafel zat. Van Langen bood eenigen weerstand, maar hij werd overmand en weggevoerd; Vreede en Fynje wisten nog te ontvluchten en zich op zolder te verbergen; Delacroix werd na korten weerstand uit het gebouw verwijderd en bij Joubert gebracht, die hem door gewapenden naar zijn huis deed geleiden. Daendels ging daarop met zijn soldaten naar de Eerste Kamer, waar hij den voorzitter met eenige anderen zonder moeite gevangen liet nemen; in de Tweede Kamer had hetzelfde plaats, nadat de voorzitter, Visscher, met geweld van zijn stoel verwijderd was en eenig protest van sommige leden was gehoord.

De jacobijnsche partijregeering was hiermede gevallen en de drie agenten, vermeerderd met die van justitie en politie, die zich bij hen hadden aangesloten:

---

[1]) Mendels, Bijlagen, blz. 178; Pijman, blz. 65.
[2]) De Bosch Kemper, Staatk. Gesch., blz. 284. Te Parijs was hem gezegd: „faites, mais, si vous succombez, nous vous désavouerons".
[3]) Pijman, blz. 67 vlg.; Sillem, Gogel, blz. 22 vlg. Vgl. Mendels en Colenbrander, l.l.

Tadama en La Pierre, verklaarden zich thans tot Intermediair Uitvoerend Bewind. Zij verkozen Spoors tot hun voorzitter, den volgenden dag reeds ter zijde gestaan door een Intermediair Vertegenwoordigend Lichaam van 44 leden, door henzelf bijeengeroepen en bestaande uit gematigde leden der voormalige Nationale Vergadering en eenige vertrouwbare ambtenaren en burgers. Ook de Directeuren Fokker en Wildrik, op 12 Juni voor den vorm gevat maar nog denzelfden dag losgelaten, werden in dat college gekozen. Een proclamatie verkondigde het gebeurde aan de bevolking, die over het algemeen zeer voldaan was. Alleen te Amsterdam[1]) dachten de clubs een oogenblik aan gewapend verzet, maar zij werden door De Winter in toom gehouden. Daendels, „tweede Brutus", was de held van den dag. Zoo spoedig mogelijk moest nu volgens de grondwet een definitieve regeering worden ingesteld, in overleg ook met het fransche Directoire, welks door Daendels en Champigny voorbereide aanvankelijk welwillende houding tegenover den laatsten staatsgreep men door nadere inlichtingen omtrent de daden en plannen van Vreede en de zijnen voorgoed hoopte te bevestigen. De Winter, de admiraal van Kamperduin, en de gematigde en handige Schimmelpenninck werden daartoe naar Parijs gezonden, de laatste bestemd om de Bataafsche Republiek waardiger te vertegenwoordigen dan totnogtoe door de weinig imponeerende heeren Meyer en Buys geschied was, hetgeen van eenigen invloed kon zijn bij de vredesonderhandelingen, die te Rastadt waren aangeknoopt en waar de bataafsche belangen geheel aan de fransche ondergeschikt gehouden werden. Een oogenblik was er sprake van — ook de driftige Daendels, thans man van grooten invloed, toonde zich daarvan niet afkeerig —, dat men streng zou optreden tegen de leden van het vorige gouvernement, waarvan enkelen, vooral Van Langen, onder verdenking stonden zich wederrechtelijk staatsgeld te hebben toegeëigend[2]). Er is zelfs gedacht aan doodstraf, ten minste aan deportatie voor de schuldig bevondenen maar de fransche zaakgelastigde Champigny — Delacroix was thans heengegaan — daarover geraadpleegd, verklaarde zich sterk tegen zulke maatregelen en drong namens zijn regeering op gematigdheid aan gelijk ook weldra de nieuwe gezant Roberjot deed. Geen verbittering wekkende reactie wenschte de voor woelingen beduchte fransche regeering; de (9 Juli) door het Voorloopig Bewind genomen maatregel om de gevangenen van het Huis ten Bosch, onder wie vele felle tegenstanders van het unitarisme waren, los te laten, scheen haar reeds een bedenkelijk teeken in die richting, daar men hunne werkzaamheid vreesde bij de aanstaande verkiezingen. Een paar dagen later werden echter toch, tot ergernis der fransche heeren, de naar Woerden overgevoerde gevangenen van 12 Juni onverwachts eveneens in vrijheid gesteld; alleen vier van de eersten en vier van de laatsten bleven nog voorloopig staatsgevangenen, terwijl Van Langen en Van Leeuwen met een paar clubleden, wegens de beschuldigingen betreffende hun geldelijk beheer, eveneens voorloopig in hechtenis bleven. Kort daarop (31 Juli) hadden de verkiezingen plaats, die te Amsterdam en hier en daar elders wederom ten gunste van de pas gevallen partij afliepen maar over het geheele land een belangrijke meerderheid aan de gematigden verschaften. Het nieuwe Vertegenwoordigend Lichaam scheidde zich in twee deelen en het nieuwe Uitvoerend Bewind, samengesteld uit Van Hasselt, Van Haersolte, Ermerins, Hoeth en den katholiek Van Hooff, werd, met uitzondering van den laatste, die intusschen zeer gematigd was, als „nieuw en vreemd aan de factiën"[3]) gekenmerkt maar ook als weinig bekwaam, weinig beteekenend en blijkbaar door de vijf agenten vooruitgeschoven om de zaken zelf in handen te kunnen houden. De leden van het Intermediair Bewind keerden weder tot

[1]) Misschien nog hier en daar elders: vgl. Tydeman, Drie Voorlezingen, blz. 56 (noot 1).
[2]) Mendels, blz. 193. Vgl. De Bosch Kemper, Aant., blz. 376, en Van Langen's verd di ing: Gedenkstukken, II, blz. 594 vlg.
[3]) Vreede, Gesch. der diplomatie, II, 1, blz. 12; Colenbrander, Bat. Rep., blz. 177.

hunne agentenposten terug. „De revolutie is geëindigd," riep Van de Kasteele uit; een rustige ontwikkeling onder de veelvermogende bescherming van Frankrijk zou nu een aanvang kunnen nemen.

Het duurde intusschen nog geruimen tijd, alvorens de in dit rumoerige jaar opgewekte hartstochten tot rust konden komen. Vooral de verslagen democraten waren nog volstrekt niet geneigd om het hoofd in den schoot te leggen, al trokken zich sommigen hunner, o.a. Vreede en Wiselius, teleurgesteld, voorgoed van het staatstooneel terug. Vreede's „Verantwoording aan de Bataafsche natie en hare vertegenwoordigers" [1]), waarin hij een onpartijdig onderzoek naar zijn gedrag eischte, was zijn afscheid van de staatkunde. Fynje stelde zich ter beschikking in Den Haag en werd gevat.

Sterke agitatie ontstond natuurlijk door dit alles in de clubs. Vooral die in Den Haag en Amsterdam deden van zich spreken. Een vloed van adressen en petitiën werden gericht tot het Vertegenwoordigend Lichaam, gesteund door vinnige pamfletschrijverij, waartegenover de stadhoudersgezinden en van alle democratische beweging afkeerigen het antwoord niet schuldig bleven. Tegen de leiders van den staatsgreep van 12 Juni, door de partij der ultra's als verraders van de democratische zaak beschouwd, tegen Daendels zelven werden hartstochtelijke vertoogen in het licht gezonden; met weinig minder kracht eischten Daendels en anderen de bestraffing der gevangengenomen bedrijvers van den staatsgreep van 22 Januari, der zoogenaamde „anarchisten" [2]), met name weder van diegenen onder hen, die, zooals Van Langen en Fynje, openlijk beschuldigd werden van gebruik der geheime staatsfondsen ten eigen bate. Verscheidene van „anarchisme" beschuldigden beijverden zich integendeel de onschuld, ja de doelmatigheid der toen genomen maatregelen aan te toonen. Tegenover den aandrang van democratische zijde op blijvende uitsluiting van bekende voorstanders der stadhouderlijke en federalistische staatsregeling, verlangden anderen de algeheele gelijkstelling van alle staatsburgers en het definitief ophouden van den onzekeren politieken toestand, om zich te kunnen wijden aan het herstel van de in de laatste jaren ernstig aangetaste volkswelvaart, in het bijzonder van den handel, die door den nog altijd voortdurenden oorlog met het de zeeën beheerschende Engeland zoogoed als geheel stilstond.

De partijstrijd verlamde echter alle krachtige werkzaamheid, ook op het gebied der landsverdediging. Het herstel van 's lands na de nederlaag bij Kamperduin deerlijk ontwrichte vloot ging bij gebrek aan voldoende leiding en aan de noodige fondsen slechts op gebrekkige wijze voort en de verdere reorganisatie van het leger stuitte op dezelfde bezwaren. Onder deze omstandigheden begon de meening van de gematigde fractiën, dat men door verzoening der politieke tegenstellingen den binnenlandschen vrede moest zien te herstellen, meer en meer de overhand te behouden. Vooral was dit het geval, nadat half November in verband met de heftige taal in de pers en in de democratische clubs ernstige geruchten hadden geloopen omtrent een democratische contrarevolutie met steun van uit Frankrijk en België uitgeweken revolutionnairen. Het Uitvoerend Bewind, dat in October op de beschuldigingen tegen Daendels en de zijnen, in overeenstemming met het Vertegenwoordigend Lichaam, had geantwoord met een warme loftuiting op den staatsgreep van 12 Juni, richtte zich, ingevolge het hem bij decreet opgedragen nauwkeurig toezicht op de „rustverstoorders", den 21sten dier maand tot het Vertegenwoordigend Lichaam met een schrijven, waarin gewezen werd op de toenemende gisting onder de bataafsche „anarchisten", die ook te Parijs alle moeite in het werk stelden om

[1]) Leyden, 1798. Vgl. Van Limburg Brouwer, Wiselius, blz. 120, en Vreede's aanteekeningen op Blauw's memorie, in Gedenkstukken, II, blz. 652 vlg.
[2]) Vgl. over dien naam: Vaderl. Hist., dl. 40, blz. 186 vlg.

van de fransche regeering opnieuw medewerking tot het volvoeren hunner plannen te verkrijgen. Het had reeds eenige samengezworenen gevat en verlangde nu tot buitengewone maatregelen gemachtigd te worden. Een onderzoek bracht weinig aan het licht, maar gaf toch na hevige discussie aanleiding tot een scherpe proclamatie tegen de gevaren, die het geschokte staatswezen voortdurend bleken te bedreigen.

De fransche regeering, door Schimmelpenninck en Champigny-Aubin uitvoerig ingelicht over de beweegredenen tot de laatste staatsgreep, had deze aanvankelijk goedgekeurd en door Champigny ernstig toezicht laten houden op de benoeming der nieuwe waardigheidsbekleeders [1]), daar zij ook thans in geen geval wilde weten van een eenigszins ingrijpende reactie, die al spoedig zou kunnen leiden tot herstel der oude regeeringstoestanden. Eerst na die benoeming gaf zij hare goedkeuring officieel te kennen en verklaarde niets gemeen te willen hebben met hen, die hunne „passions particulières" hadden willen bevredigen „au détriment de la chose publique." Vóór alles echter wilde zij niet weten van scherpe vervolgingen der gevallen bewindslieden, evenmin van een feitelijke militaire dictatuur van Daendels, waarvoor sommigen beducht waren en die volstrekt niet streed met de wenschen van den driftigen en eerzuchtigen generaal doch zeer zeker met den weinig militairen geest der natie en der nieuwe, naar rust en vrede begeerige bestuurders van den staat. Men wenschte over al het gebeurde „un voile" te werpen [2]). Het Uitvoerend Bewind was daarvan volstrekt niet afkeerig maar begeerde dan een algemeene amnestie te schenken en dus ook de Oranjegezinden voor alle vervolging te vrijwaren, wat te Parijs aan bedenking onderhevig scheen. De in het begin van October overgekomen buitengewone fransche gezant Lombart de Langres kreeg in last om in de eerste plaats de invrijheidstelling van Van Langen en Fynje te bewerken [3]). Maar deze jonge onervaren diplomaat, door Champigny-Aubin op last van Talleyrand scherp in het oog gehouden, vond den goeden weg daartoe aanvankelijk niet; hij liet zich te veel in met de ultra's, die voor hunne plannen, ja zelfs voor een nieuwen staatsgreep op hem hoopten. Het slot was, dat op het einde van November na belangrijke discussiën in het Vertegenwoordigend Lichaam de algemeene amnestie werkelijk werd afgekondigd en niet alleen Van Langen en Fynje maar ook Van de Spiegel en Bentinck, die nog altijd in de staatsgevangenis te Woerden zuchtten, tegelijk met de andere staatsgevangenen in vrijheid werden gesteld.

Zoo scheen onder leiding van Gogel, Spoors en Pyman, die met Daendels de hoofdpersonen bij dit alles waren, de weg geopend tot binnenlandsche bevrediging. In een proclamatie betuigde de regeering, dat zij, de „constitutioneele orde van zaaken" huldigend, na het beëindigen der woelingen van allerlei aard „billijk en grootmoedig omtrent het voorledene, regtvaardig omtrent het tegenwoordige, voorzigtig omtrent het toekomende", met „voorzigtige vereeniging van gestrengheid en zagtmoedigheid" tot algemeene amnestie besloten had. Nogmaals: de revolutie was geëindigd en men zou thans, onder nieuwe staatsinstellingen naar fransch-unitaristisch model, kunnen overgaan tot verdere ontwikkeling van de voorgenomen staatshervormingen, tot herstel van den vrede ook buitenslands en in verband daarmede van de nationale welvaart. De medewerking der fransche regeering, de steun der gematigd-unitaristische partij en van het goedgezinde deel der bevolking zouden daartoe, naar op goede gronden verwacht mocht worden, binnen niet al te langen tijd kunnen leiden.

Maar er waren niet weinigen, die nog volstrekt niet overtuigd waren, dat men thans aan het einde van de crisis stond; integendeel, het vertrouwen op de nieuwe regeering was allesbehalve sterk en met bekommering zag menigeen de

[1]) Legrand, p. 196; Mendels, Bijlagen, l. l.
[2]) Mendels, blz. 203 vlg.
[3]) Legrand, p. 201.

onzekere toekomst te gemoet [1]). Er waren er reeds, die geen heil zagen in de nog altijd niet geheel voldongen feiten en wezen op annexatie bij Frankrijk als het eenige afdoende redmiddel voor den ongelukkigen staat van zaken; maar hun aantal was nog gering en ook zij zagen de vervulling van dit denkbeeld nog niet in de naaste toekomst [2]). Tegenover hen stond nog een in aantal ten minste sterke orangistische partij, onder de aanzienlijken en de lagere volksklasse vooral, die uitzag naar een goede gelegenheid om het fransche juk af te schudden, ja bereid was, zooals sommigen reeds lieten hooren, om liever alles op te offeren dan te blijven onder het fransche gezag [3]).

HOOFDSTUK III

ALGEMEENE TOESTAND OMSTREEKS 1800

Onder de noodlottige gevolgen van de verbintenis met Frankrijk sedert Mei 1795 stond zeker op den voorgrond de zware zeeoorlog met Engeland, dien de jonge Bataafsche Republiek daarmede op zich nam. Het was het begin eener bijna onafgebroken worsteling van weinig minder dan twintig jaren, waarin de Bataven zich genoodzaakt zagen al de wisselingen der fransche staatkunde gehoorzaam te volgen, afhankelijk als zij waren van de groote zusterrepubliek, weldra als machtig keizerrijk in voortdurenden strijd kampend om de hegemonie in Europa, in de wereld. In dien langen en wanhopigen krijg, de voortzetting eensdeels van de aloude, in de zeventiende eeuw, in de dagen van Willem III, hernieuwde worsteling tusschen Frankrijk en Engeland, anderdeels van de grootsche plannen van Lodewijk XIV op een wereldmonarchie, had Frankrijk voor den zeestrijd tegen den machtigen mededinger groote verwachtingen van den steun, dien de Bataafsche Republiek door hare ligging, hare geoefende zeelieden en hare oude zeemacht zou kunnen verleenen. Het bataafsche leger kon in de landoorlogen, die van Frankrijk's staatkunde het gevolg waren, wegens zijn geringe getalsterkte in vergelijking met de nieuwe groote legermachten slechts een ondergeschikte rol spelen en nam dan ook in de eerste jaren aan den krijg feitelijk geen deel, vooral nu Pruisen, dat de aanhoudende verzwakking van Oostenrijk en Rusland gaarne zag, getrouw bleef aan zijn onzijdigheid en het tooneel van den oorlog zoodoende meestal verre van de bataafsche grenzen verwijderd was; de vloot echter moest, met die van Frankrijk en Spanje samen, Engeland's vloten bestrijden of in ieder geval hulp verleenen bij een inval in het altijd onrustige Ierland, waaraan de fransche regeeringen en de fransche generaals de een na den ander niet ophielden te denken.

De deerlijke nederlaag bij Kamperduin had diepe teleurstelling gewekt, nadat reeds de spaansche vloot in Februari bij St.-Vincent door de engelsche onder Jervis, Parker en Nelson weinig minder ernstig was getroffen. De egyptische expeditie van den jongen generaal Bonaparte, die pas Italië had veroverd en Oostenrijk had gedwongen tot den vrede van Campoformio, waarbij keizer Frans II de Oostenrijksche Nederlanden voorgoed had opgegeven, was op den 1sten en 2den Augustus 1798 afdoende getroffen door Nelson's schitterende zegepraal over de pas weder opgekomen fransche vloot bij Aboukir. Engeland beheerschte sedert de zeeën meer dan ooit te voren. Wat er nog van de verbonden vloten van

---

[1]) Vgl. Delprat, Journal concernant les événements politiques de notre patrie (Bijdr. en Meded. Hist. Gen., dl. XIII, blz. 177).

[2]) Bielfeld aan Frederik Willem III, d. d. 30 Juli 1798 (Gedenkstukken III, blz. 207).

[3]) Gachot, La campagne de 1799, p. 201.

Frankrijk, Spanje en de Bataafsche Republiek over was gebleven, waagde het bijna niet de onveilige zeegaten en havens te verlaten, nauwlettend bewaakt als die vloten waren door engelsche eskaders; de kleinere russische en deensche vloten waren voorloopig voor Engeland niet gevaarlijk.

Dat alles beteekende de ondergang van den zeehandel hier te lande. Reeds in 1795 waren in plaats van 4300 schepen in het vorige jaar weinig meer dan 1600 de zeegaten binnengevallen, belangrijk minder zelfs dan in het rampspoedige oorlogsjaar 1780 [1]), en in de volgende jaren werd het nog veel erger, ook in verband met de strenge bepalingen omtrent den uitvoer van levensmiddelen — granen, boonen, erwten, gort, meel — wegens de hooge prijzen tijdens den oorlog en het verbod van invoer van alle engelsche goederen, ook al werd daaraan niet altijd de hand gehouden [2]).

De blokkade door Engeland, na eenige aarzeling wegens de gevreesde gevolgen ook voor zijn eigen handel, tegen de bataafsche havens uitgesproken, deed ieder hollandsch schip, op welke zeeën ook ontmoet, zonder onderscheid van lading goeden prijs verklaren door het oorlogsschip of den kaper, die er de hand op kon leggen; ook ieder neutraal vaartuig, dat het waagde naar die havens koers te zetten, stond aan verbeurdverklaring door Engeland bloot [3]). Vooral Rotterdam, met zijn belangrijken engelschen handel, zag dien door den oorlog met Engeland verloopen. De handel op Rusland, in 1794 nog met 340 schepen gedreven, werd in het volgende jaar slechts met 16 en in de daaropvolgende jaren herhaaldelijk zoogoed als in het geheel niet volgehouden; met dien op de Middellandsche Zee ging het niet anders. En niet alleen engelsche maar ook fransche kapers, die, voorzoover de engelsche oorlogsschepen het niet beletten, in grooten getale uit de fransche Kanaalhavens voor den dag kwamen en voor de hollandsche waren in neutrale schepen weinig eerbied betoonden, vielen de koopvaarders, die het nog waagden uit te zeilen, lastig.

Het eenige middel om aan dien overlast te ontkomen en ten minste nog handel te kunnen drijven scheen het ook in den laatsten engelschen oorlog aangewende: het heimelijk varen onder vreemde vlag [4]). Evenwel, ook dit middel kon niet altijd baten; valsche scheepsbrieven konden gemakkelijk door de engelsche rechters als zoodanig worden herkend, wat natuurlijk den prijsgerechten aanleiding gaf het betrokken schip onmiddellijk met zijn lading verbeurd te verklaren. Ook de fransche kapers en de fransche consuls maakten dikwijls van hun kant bezwaar om hollandsche waren, in vreemde schepen geladen, als zoodanig te erkennen, hetgeen het bataafsche gezantschap te Parijs veel te doen gaf. Niet minder bezwaren leverde de vervolging van neutrale vaartuigen door die kapers tot in onze riviermonden, waarbij soms engelsche oorlogsvaartuigen met de bataafsche heimelijk samenwerkten om de handelsvaartuigen te beschermen. Erger nog was het, dat hollandsche kooplieden zich niet ontzagen om zelf heimelijk fransche of desnoods engelsche kapers uit te rusten, die jacht maakten op hun eigen schepen, zoodat zij in de eerste plaats de assurantiepenningen, waarvoor hunne koopwaar verzekerd was, en bovendien de waarde van de gekaapte goederen, in Frankrijk of Engeland aan de markt gebracht, in den zak staken [5]) — een wijze van handelen, die in tijden van oorlog hier te lande van oudsher verre van ongewoon was. En bovendien, al mocht het soms gelukken, de eigen handel moest er op den duur door benadeeld worden, want de vreemde

---

[1]) Vgl. Gedenkstukken, I, blz. 199 en II, blz. 465, n. 2.
[2]) Meyer Wiersma, In- en uitvoer in de prov. Groningen (Gron. 1888), blz. 18, 32 vlg.
[3]) Wanjon, Geschiedenis van den Nederl. Handel (Haarlem, 1900), blz. 10 vlg.
[4]) Van Ouwerkerk De Vries, Verhandeling over de oorzaak van het verval des Ned. handels (Haarlem, 1827), blz. 39, 94 vlg. Vgl. Van Limburg Brouwer, Wiselius, blz. 135 vlg.
[5]) Fell, Reize door de Bataafsche Republiek in 1800 (Haarlem, 1806), blz. 29 vlg.

kooplieden in de neutrale havens — Hamburg, Bremen, Emden [1]), e.a. — waarheen goederen langs den binnenweg of door de Wadden en langs de kust verzonden waren, of die voor hollandsche rekening goederen hadden gekocht, moesten in zulke gevallen volledig op de hoogte van het handelsartikel en zijn behandeling worden gesteld; de geheimen van den hollandschen koopman, door langjarige relatiën gevestigd, werden zoo aan den buitenlandschen medewerker bekend, ja zelfs de geheele handelsbalans van zijn hollandschen patroon kwam onder contrôle. Zoo alleen konden nog wel heimelijk hollandsche schepen worden bevracht maar de nadeelen van deze wijze van handeldrijven waren spoedig in die mate voelbaar, dat men er ten slotte toe moest overgaan om neutrale schepen, met vreemde kapiteins en vreemde handelsagenten te gebruiken voor het vervoer van hollandsche goederen — wat wederom de scheepvaart der neutralen zich krachtig deed ontwikkelen ten koste der eigene.

Zoo kwamen handel en scheepvaart op den duur geheel in handen der neutralen en brachten deze, bij het lange aanhouden van den oorlog, meer en meer eigen kapitalen bijeen om voor eigen rekening handel te drijven, eerst met inlandsche artikelen maar spoedig ook met buitenlandsche. De aloude vrachtvaart ging geheel en al voor Nederland te loor, tot onberekenbare schade van den nederlandschen koopman, die zich ten slotte op zijn beurt beperkt zag tot die enkele artikelen: vee, boter, kaas, inlandsche tabak, zuiderzee-haring, welke Nederland zelf opleverde, en tot de voortbrengselen der thans geringe fabriekindustrie voor nederlandsche behoeften. Zoo verdwenen de groote hollandsche graan- en houtvloten, de koffen en smakken uit Groningen en Friesland, die graan en hout uit de Oostzee naar Frankrijk en Spanje vervoerden; zoo verliepen de groote handelsvloten, die eertijds overal de hollandsche vlag hadden vertoond. Hamburg, Bremen, Emden hadden er groot voordeel van.

De Oostindische Compagnie, thans van retouren verstoken, ging haren ondergang met rassche schreden te gemoet en hare opheffing, bij artikel 247 en volgende der grondwet van 1798, was niet anders dan het noodzakelijke gevolg van haren treurigen toestand. Intusschen lagen de producten, die reeds in 1794 de pakhuizen in Indië meer dan vulden, te verrotten, bij gebrek aan schepen om ze te vervoeren. Ook hier zocht men ten slotte heil bij „gesimuleerden" verkoop aan neutralen, terwijl de thans tot Java beperkte koloniale regeering door den vroeger verboden verkoop aan neutralen in Indië zelf hare dagelijksche behoeften trachtte te bekostigen, waarop die neutralen dan de artikelen naar Europa voerden. Vooral de Amerikanen maakten van de gelegenheid gebruik en zonden jaarlijks een drietal rijkbeladen vaartuigen van Batavia naar Amsterdam [2]). Met name het verlies van Ceilon ontroofde groote winsten uit den tot dien tijd bloeienden kaneelhandel. De gouverneur-generaal Van Overstraten, die in Februari 1797 onder deze omstandigheden het bewind te Batavia aanvaardde, zag dan ook de toekomst met groote bekommering te gemoet, al mocht het hem nog gelukken Java tijdelijk uit de handen der Engelschen te houden, zoolang ten minste deze niet met een krachtige expeditie de verovering zouden trachten tot stand te brengen [3]). Ook de handel op West-Indië stond stil en de verovering van Suriname door de Engelschen in Augustus 1799 maakte een einde aan het voornaamste bezit in die streken: het was onmogelijk gebleken het tegen de engelsche overmacht te verdedigen. Maar wat moest het derven van al dien handel, al dat vertier niet beteekenen?

Het algeheele verloop van den zeehandel der Republiek, die altijd in hoofd-

---

[1]) Bielfeld vermeldt 13 Juni 1799, dat te Emden in 25 dagen zeer vele koopvaarders, vooral uit Amsterdam en Dordt, waren aangekomen (Gedenkst. III, blz. 234).
[2]) Fell, Reize, blz. 261.
[3]) De Jonge—Van Deventer, De opkomst van het Nederl. gezag, dl. XII, blz. LXXVII vlg.

zaak van den handel had bestaan, moest natuurlijk op hare industrie een noodlottigen invloed hebben, want zij stond, zooals wij weten, met den wereldhandel in het nauwste verband. De visscherij in de Noordzee was op eenigen afstand van de kust thans jarenlang zoogoed als onmogelijk [1]), al stonden de engelsche kruisers haar soms nog toe; die in de Zuiderzee, hoewel het vischwater daar veilig was, leverde een haring van minder gehalte, die nog als panharing kon dienen maar voor uitvoer op groote schaal ongeschikt werd geacht; de zeedorpen en zeesteden, waar de visscherij altijd een zaak van groote beteekenis was geweest, vervielen tot diepe armoede. Een poging om de visscherij, ook de groenlandsche, onder pruisische vlag voort te zetten mislukte geheel. De scheepstimmerwerven en alle industrieën, die met den zeehandel in verband stonden, geraakten dientengevolge in deerlijk verval [2]). Houtzaag- en oliemolens werden bij gebrek aan de thans moeilijk aan te voeren grondstof verplaatst naar de Oostzeestreken zelve, waar die voor het grijpen lag; jeneverstokerijen evenzoo naar de graanrijke streken aan Wezer, Elbe en Oder; Portugal, dat al zijn touwwerk uit de Republiek placht te betrekken, begon noodgedrongen zelf touwslagerijen op te richten; de fijne linnens voor de zuidamerikaansche koloniën van Spanje konden niet langer geregeld van hier naar Cadix worden overgebracht en vonden geen voldoenden afzet meer, waardoor de haarlemsche linnennijverheid zeer leed; de leidsche katoenindustrie, die hare producten over geheel Voor- en Achter-Indië en de Levant placht te verspreiden, leed zware verliezen. Honderden nijveren, fabrikanten en werklieden, door broodsgebrek genoodzaakt, verlieten de doodsch geworden fabrieksteden en trokken naar het buitenland; de visschers brachten het oudhollandsche kaken en zouten van de haring om dezelfde redenen over naar de pruisische havens aan de Eems, ja zelfs naar Engeland en Schotland [3]). De molens in de Zaanstreek stonden stil; Leiden's wol-, katoen- en lakenfabrieken verliepen [4]); Maassluis, Scheveningen en andere plaatsen vervielen schromelijk [5]).

Die gewesten, welke van den zeehandel en wat daarmede samenhing zoogoed als uitsluitend plachten te leven: Holland, Zeeland, Friesland, Stad en Lande, ondervonden in de eerste plaats de gevolgen van een en ander. Alleen de zedenbedervende smokkelarij kon er nog eenig voordeel afwerpen bij de strenge bepalingen, die den invoer van engelsche manufacturen, koopwaren en voortbrengselen verboden, vooral sedert den 31sten Oct. 1798, na welken datum allen, die „deel hadden aan het rechtstreeksch of zijdelingsch invoeren van Engelsche goederen voor vijanden des vaderlands" werden verklaard.

De landhandel, voorzoover hij buiten den invoer ter zee kon staan, nam nog eenigszins toe, voornamelijk die in de voortbrengselen van het land zelf, in landbouwproducten en vee, door buitengewoon goede oogsten en het uitblijven van de runderpest in deze jaren bevorderd. De Rijnhandel op Duitschland bloeide eenigszins op, sedert in 1797 de fransche tarieven op die rivier golden; de handel op Frankrijk zelf nam, in weerwil der vrij zware fransche rechten op de grens, belangrijk toe, in het bijzonder die op de voormalige Oostenrijksche Nederlanden, thans fransche departementen; de uitvoer van landbouwproducten en vee naar Oost-Friesland en andere grensgewesten, voor zoover herhaalde verbodsmaatregelen dien niet beletten,

---

[1]) Beaujon, blz. 212 vlg.; Fell, Reize, blz. 19 vlg.
[2]) Appelius, De Staatsomwenteling van 1795, blz. 172.
[3]) Van Ouwerkerk de Vries, blz. 98 vlg.
[4]) Fell, Reize, blz. 136 en 273.
[5]) Ibid., blz. 19.

verschafte aan de oostelijke provinciën groote voordeelen [1]). De omstandigheid, dat de oorlogstoestand de voedingsmiddelen in prijs deed stijgen, werkte daarbij belangrijk mede. Maar deze landhandel kon, over het gansche land genomen, het gemis aan den zeehandel op verre na niet vergoeden.

Van niet minder gewicht was het verlies van den uitgebreiden wisselhandel door de geheele wereld heen, waarop in de achttiende eeuw zoovele kooplieden hier te lande zich meer en meer hadden toegelegd. De onderbreking van het geregelde verkeer en de volslagen onzekerheid der uitheemsche betalingen tijdens den algemeenen oorlogstoestand in Europa deed den wisselhandel van Amsterdam en den geldhandel dier nog kapitaalrijke stad op even deerlijke wijze verloopen als dit reeds met den goederenhandel het geval was geweest. De Amsterdamsche Bank [2]), die bij het toenemende wantrouwen in de toekomst van den staat reeds sedert 1790 haar krediet zeer had zien dalen en alleen door kunstmatige middelen op den ouden voet, of wat daarnaar leek, kon worden gehouden, bleek bij het onderzoek, door de nieuwe regeering in 1795 ingesteld, vooral door de groote voorschotten, in de 18de eeuw aan de zinkende O.-I. Compagnie verleend, in een benarden toestand te verkeeren. Amsterdam steunde hare beroemde kredietinstelling nog door herhaalde leeningen onder verband van stadsinkomsten en stadsgoederen tot afdoening van het aan de Bank verschuldigde, maar de Bank bleef kwijnen, in verband met het zoozeer afnemende handelsverkeer, dat haar placht te voeden.

Groote verliezen werden door de gansche bevolking geleden ten gevolge van het niet uitbetalen, zoolang de oorlog in Europa aanhield, der aanzienlijke interesten uit de buitenlandsche renteschuld, hier te lande, na 1781 aanhoudend vermeerderd en gestegen tot een rente van 40 mill. [3]). Met name de engelsche, spaansche en oostenrijksche effecten en die der talrijke plantageleeningen in de West, weldra ook de russische schuldbrieven, waarvan hier te lande millioenen en millioenen geplaatst waren, berokkenden in dit opzicht groote schade aan de bezittende klasse en daardoor middellijk aan de gansche maatschappij. De fransche assignaten, aanvankelijk in 1795 hier gesteld op een „cours forcé", waren in 1798 zoogoed als waardeloos geworden, wat wederom millioenen aan geleden schade beteekende [4]).

Door dit alles nam de armoede op schrikbarende wijze toe [5]). De weeshuizen en armenhuizen werden overvuld, terwijl de tallooze buitengewone collecten en subsidiën aan de behoefte niet konden voldoen; te Amsterdam werd in 1796 niet minder dan $^1/_4$ der bevolking aangemerkt als armlastig, ja als doorloopend uit de openbare kassen onderhouden; reizigers in Holland werden pijnlijk getroffen door de groote menigte bedelaars, wier havelooze staat op buitengemeene ellende wees; de gasthuizen en andere inrichtingen van liefdadigheid geraakten steeds dieper in de schuld en konden, ook bij de zich nog steeds betoonende groote offervaardigheid der bezittenden, onmogelijk voldoen aan de stijgende behoeften der armen. Het gebrek aan een behoorlijk stelsel van armverzorging en de reeds lang afgekeurde onverstandige wijze van bedeelen werkte mede tot vergrooting van het euvel. De algemeene duurte der levensmiddelen steeg in den win-

---

[1]) Vgl. Meyer Wiersma, In- en uitvoer, blz. 18 vlg.
[2]) Mees, Proeve eener geschiedenis van het bankwezen, blz. 186 vlg.
[3]) Van Ouwerkerk de Vries, l.l.; Metelerkamp, De toestand van Nederland (Rott. 1801), I, blz. 61; Gogel, in Gedenkstukken, II, blz. 780 vlg., over de schadelijke gevolgen dezer leeningen. De renten uit binnenlandsche schuldbrieven werden op 30 mill. gesteld.
[4]) Manger, Recherches, p. 105 suiv.
[5]) De Bosch Kemper, De armoede in ons vaderland, blz. 114 vlg.; Fell, Reize, passim.

ter van 1798/9, die buitengemeen streng was, tot een bedenkelijke hoogte, terwijl het aantal bedeelden alom snel toenam. Te Amsterdam bedroeg het in den winter 81000 op een bevolking van bijna 250000, een verhouding, die nog ongunstiger dreigde te zullen worden [1]); de achteruitgang van Den Haag na het vertrek van het hof en de staatkundige verwikkelingen der laatste jaren bleek uit het geheel verdwijnen der kostbare rijtuigen en kleedij, uit het ledig staan der woningen van de aristocratie, terwijl reeds vele achteruitgegane, eertijds aanzienlijke familiën zich thans in goedkoope woningen in achterstraten teruggetrokken hadden [2]).

Geheel wanhopig kon men echter den stoffelijken toestand in de Bataafsche Republiek nog niet noemen. Zij bezat een bevolking van bijna 2 millioen [3]), d.i. 3200 op de vierkante mijl, een bevolkingsdichtheid, waarmede noch het zeer vergroote Frankrijk met thans 32 mill. en 2800 op de vierkante mijl, noch het machtige Engeland met 15 mill. en 2900 op de vierkante mijl, noch zelfs het sterk bevolkte toenmalige keurvorstendom Saksen met 2 mill. en 2900 op de vierkante mijl zich meten kon. Het nationale vermogen werd in 1800 begroot op ongeveer 3 milliard aan rentegevend eigendom [4]), ongerekend de fabrieken, trafieken en visscherijen, die tijdens den oorlog verlies opleverden of stilstonden, benevens een waarde van 350 mill. aan woeste gronden, bewerkt zilver en goud, juweelen en huisraad; de jaarlijksche inkomsten daaruit begrootte men op 200 mill. [5]).

De aanhoudende oorlogstoestand vergde echter bij den stilstand van een groot deel van handel en nijverheid zeer zware offers van de vermogenden, terwijl de staatsfinanciën reeds in de laatste jaren van het erfstadhouderlijke bewind in allesbehalve bevredigenden toestand hadden verkeerd. In 1795 [6]) was het bedrag der gewone inkomsten ruim $16^1/_2$ mill., dat der uitgaven $50^1/_2$ mill., welk aanzienlijk verschil door heffingen, leeningen en belastingen moest worden aangevuld; in 1796 stonden 17 mill. gewone inkomsten tegenover 58 mill. uitgaven; in 1797 $19^1/_2$ mill. inkomsten tegenover $42^1/_2$ mill. uitgaven; in 1798 $20^1/_2$ mill. inkomsten tegenover $30^1/_2$ mill. uitgaven. De geleidelijke vermindering der uitgaven in die jaren gold vooral de oorlogskosten, zoodra de krijg te land onze grenzen niet aandeed. In het eerste jaar der amalgama van inkomsten, schulden en lasten van alle gewesten (1799) bedroegen de eerste 36 mill. 350000 gulden, de staatsbehoeften van dit abnormaal zware oorlogsjaar 79 mill. 666000. Het maximum der gewone belastingen werd in dezen tijd op $42^1/_2$ mill. gesteld [7]), waartegenover de uitgaven in werkelijke oorlogsjaren minstens 60 mill. zouden bedragen, hetgeen een zwaar tekort opleverde, dat op den duur den financieelen ondergang van den staat moest ten gevolge hebben, ook al tastte men bij de verdeeling der lasten de kapitalen rechtstreeks aan door gedwongen leeningen — het hardste middel, dat men zich denken kon maar dat toch herhaaldelijk moest worden toegepast zoolang het ging.

[1]) Kemper, l. l.
[2]) Fell, Reize, blz. 98 vlg.
[3]) Op grond van de niet geheel volledige volkstelling van 1796 op last der Nat. Verg., die 1880000 als eindcijfer bereikte, waarvan ruim 828000 in Holland, komt Metelerkamp, De toestand van Nederland, I, blz. 28, tot dit cijfer. In ronde cijfers werd Gelderland op 217000, Zeeland op 82000, Utrecht op 93000, Friesland op 161500, Overijsel op 135000, Groningen op 114500, Drente op 40000, Brabant op 208000 inwoners gesteld. Men denke er daarbij aan, dat het vroegere Staats-Vlaanderen en de thans limburgsche streken onder de geschatte bevolking niet begrepen zijn, daar zij toen fransch grondgebied waren.
[4]) Metelerkamp, I, blz. 60 vlg. De waarde der hier geplaatste inlandsche staatsschuld werd daarbij op 600 mill., die der buitenlandsche op 650 mill. geschat.
[5]) Ibid., blz. 64, vgl. de verbetering der drukfouten, in het tweede deel aangegeven.
[6]) Ibid., II, blz. 52 vlg.
[7]) Ibid., blz. 69.

Algeheele hervorming op financieel gebied, desnoods staatsbankroet zooals de bekwame financier Gogel toen reeds wenschte, was het eenige redmiddel uit dezen wanhopigen toestand. Maar al die ongunstige cijfers zouden als met een tooverslag kunnen gewijzigd worden, wanneer het gelukken mocht den vredestoestand te herstellen. Dan zouden de renteloos liggende kapitalen bij het herstel van handel en nijverheid weder snel kunnen opkomen: zoo riepen alle schrijvers over den maatschappelijken toestand der Republiek. Reikhalzend zag men dus uit naar den afloop der onderhandelingen, eerst te Rastadt, daarna te Luneville, eindelijk te Amiens gevoerd, voorbereidingen tot den vrede, waarin ook de Republiek zou betrokken worden, zoodra Frankrijk ertoe zou overgaan.

Ernstig luidden de klachten over de algemeene verslapping der natie. Reeds in 1791 had Van Hamelsveld [1]) een donker tafereel van den toestand van het Nederlandsche volk opgehangen. Verwaarloozing van opvoeding en onderwijs zoowel bij de burgerij als bij de lagere volksklasse, terwijl de hoogere hare kinderen aan vreemde handen overliet als slachtoffers van den „bon ton" en van op eigenbaat bedachte bedienden; huwelijk en huisgezin te midden van de toenemende zedeloosheid en het toenemende ongeloof niet meer rein gehouden; de samenleving bedorven door etikette en overdaad; eerlijkheid, spaarzaamheid, goede trouw als verouderde begrippen aangemerkt; kunst, letteren, wetenschap kwijnend; godsdienst en Kerk door bijgeloof, ongeloof en onverschilligheid in verval; de groote wereld in weelde, zedeloosheid en verkwisting ten onder gaande; de burgerstand haar in die verderfelijke richting volgend en hunkerend naar landspostjes wegens het verval van handel en nijverheid; de boeren in onwetendheid en ruwheid voortlevend; de volksklasse in de steden in slaafsche onderdanigheid of liederlijke onbeschoftheid verwilderend, zoodat er in Europa misschien geen meer verbasterd „gemeen" gevonden werd — ziedaar wat hij en anderen eenparig getuigen van den algemeenen zedelijken toestand der natie op het einde der eeuw [2]). De fraaie theorieën over opvoeding en onderwijs volgens de „natuurlijke" methode van Rousseau's Emile hadden wel aanleiding gegeven tot het verschijnen eener gansche boekerij over die onderwerpen [3]), tot het uitgeven van reeksen „werkjes ten dienste der jeugd", om in poëzie „de jeugdige harten te vormen tot de liefde der deugd", in welk genre Hieronymus van Alphen van 1778 tot 1781 voor het eerst zijn veelgelezen „Kleine gedichten voor kinderen" had gegeven, beloofden verbetering. Maar de wijze lessen en de goede regels werden nog lang niet genoeg opgevolgd en met name de zedelijke ontwikkeling stond bij de verstandelijke en bij de vormelijke ver achter, te meer omdat de „bon ton" verbood, dat de ouders zich persoonlijk veel aan de opvoeding gelegen lieten liggen [4]). Kinderen werden feitelijk meer als een last dan als een geluk voor de ouders beschouwd. Ieder, die het betalen kon, liet zijn kroost op kostscholen onderwijzen of door vreemde gouverneurs of leermeesters van allerlei aard aan huis onderrichten buiten omgang met andere kinderen. Onbarmhartige strengheid of slappe toegefelijkheid waren de meest voorkomende vormen van uitoefening der ouderlijke plichten, vrees voor klappen en sentimenteele toespraak gewone middelen van opvoeding. De openbare scholen, door de vermogenden met minachting voorbij-

[1]) Van Hamelsveld, Over den zedelijken toestand der Nederl. natie (Rott., 1791); Metelerkamp, I. blz. 45.
[2]) Van Hamelsveld, blz 535.
[3]) Ibid., blz. 168.
[4]) Ibid., blz. 178.

gegaan, voor de onvermogenden te kostbaar, liepen leeg, in de steden zoowel als ten plattelande [1]; de kleinekinderscholen in de steden, meestal door weinig ontwikkelde bejaarde „schoolvoogdessen" in enge lokalen bestuurd, bepaalden zich gewoonlijk tot het „bidden" van het op zingenden toon voorgedragen Onze Vader of de Tien Geboden, afgewisseld door vormelijk gemeenschappelijk opzeggen van a-b-boekjes, spellen van zoutelooze leeslesjes of zeurig vertellen van leerzame bijbelsche verhalen. De schoolmeesters, ijverig in het trekken van krulletters, werktuiglijk cijferen en afgemeten lezen, muntten uit in pedante schoolvosserij [2], ten minste in de steden, terwijl de van den voormaligen ambachtsheer of van den predikant of van beiden afhankelijke dorpsschoolmeester — dikwijls een afgedankte tuinman of lijfknecht — zelfs bij den besten wil geen verstand of tijd ervoor had om behoorlijk te zorgen voor zijn schoolwerk naast zijn andere bezigheden als koster, klokluider, doodgraver, lijkbidder. Het best waren in he lager onderwijs nog de „fransche scholen", hoewel ook daar, zooals op de meeste kostscholen, meer op wellevendheid en goede omgangsvormen dan op geestesontwikkeling gelet werd. En voor den lateren leeftijd was het niet beter. De jonge aanzienlijke groeide na afloop der schooljaren op tusschen honden en paarden, jachtvermaak afwisselend met spelen en drinken onder zijns gelijken; de deftige koopmanszoon verdeelde zijn tijd tusschen toiletzorgen, schouwburg en koffiehuisbezoek, tenzij hij, alleen de kunst van geldverdienen beoefenend, opging in zijn zaken; de jonge meisjes vermaakten zich luierend, tusschen de nauwlettende zorg voor haar uiterlijk in, met sentimenteele mode-romans van een „coquet" of „galant" tintje en lieten de bezorging van het huishouden over aan de op fooien, „verval" en, voor haren ouden dag, op hofjesplaatsen azende dienstboden.

Over het algemeen heerschte in de nederlandsche steden te midden van alle ellende een dartel en ongebonden leven; ruwer en openlijker tooneelen van dronkenschap en zedenbederf werden nergens ter wereld gezien. Bij het huwelijk was geld de hoofdzaak en men dacht er in de hoogere klassen eerst aan, als men voldoende „van het leven had genoten"; in de lagere standen was huwelijk „uit noodzaak" regel [3]; schending van huwelijkstrouw behoorde tot de regelmatig voorkomende ondeugden. Het huiselijke leven was zeer afgeweken van den vroegeren eenvoud en de vroegere ouderwetsche hartelijkheid [4] te midden van weelde en overdaad, die de onkosten ook van een burgerhuishouden verdubbeld, zelfs verdrievoudigd hadden, immers van *f* 800 à *f* 1000 's jaars op 2 à *f* 3000 hadden verhoogd, nu men het voor een burgerhuishouden een schande vond minder dan twee dienstboden te hebben, geen dans- en speelpartijen te geven of zich een eenvoudigen inboedel aan te schaffen. De dure modekleeding, ieder jaar uit Parijs voorgeschreven, had de oude nationale kleederdracht bij de burgerij geheel verdrongen en alom fransche „jonkers" en engelsche „ladies" of „opgepronkte kermispoppen" te zien gegeven met gepoederde haren, uitheemsche rokken, metalen jasknoopen, overladen goudversierselen. Overdaad en weelde vielen ook op te merken in het eten en drinken, waarbij in afwijking van den nog ten deele bewaarden eenvoud van een twintigtal jaren te voren, zilveren schotels, fraai porselein, uitgezochte spijzen, uitheemsche vruchten en lekkernijen, keur van wijnen en gebak ook bij het „middelsoort van burgeren" op tafel kwamen [5], terwijl

[1] Van Hamelsveld, blz. 207/8.
[2] Ibid., blz. 212 vlg.
[3] Ibid., blz. 272.
[4] Ibid., blz. 278 vlg.
[5] Ibid., blz. 301 vlg.

de mindere man zich in hoofdzaak voedde niet meer met erwten en boonen maar met aardappelen, slappe koffie of thee afwisselend met den in plaats van het bier sedert het begin der 18de eeuw tot volksdrank gestempelden jenever. Het overmatig rooken van tabak was sinds lang een nationaal gebruik en een Hollander, van welken stand ook, zonder pijp in den mond of zonder tondeldoos en vuurslag te zien werd als een zeldzaam voorkomend geval aangemerkt. Het rooken gold voor een nuttig, ja noodig middel tegen de „vochtige luchtsgesteldheid" en men ontzag zich niet jongens van acht tot tien jaren ertoe aan te zetten [1]).

De zware schokken, die de maatschappij hier te lande in de laatste 20 jaren had ondergaan, hadden hunne gevolgen gehad en de ontwikkeling der kiemen van betere toestanden verhinderd; partijstrijd, voortdurende afwisseling van gevaren hadden een gestadige onrust veroorzaakt, die onderling wantrouwen zaaide en een neiging tot egoïsme aankweekte, welke ons volkskarakter toch niet geheel vreemd is. Ieder zorge voor zichzelf, werd de leus bij de voortdurende wenteling van het rad der fortuin. Ontaarding aan alle kant toonde zich, gewoon gevolg van maatschappelijke omwenteling.

Kunst, letteren en wetenschap konden in zulk een atmosfeer niet bloeien. Ruwe schotschriften van staatkundigen aard, felle tijdschriftartikelen, losse lectuur vormden de meerderheid van het gedrukte; wetenschappelijke werken van beteekenis verschenen er weinig meer. De talrijke geleerde genootschappen kwijnden voort onder de ongunstige tijdsomstandigheden; de vroeger bloeiende latijnsche scholen waren in diep verval [2]); de liefde tot de wetenschap daalde onrustbarend; de hoogescholen gingen hard achteruit, sommige ervan telden bijna zooveel studenten als hoogleeraren. De letteren beleefden jaren van deerlijke kwijning, waarin de smakelooze Arend Fokke Simonsz. met zijn burleske grappen de romans van Wolff en Deken zegevierend begon te verdringen en Feith en Helmers met hun sentimenteele en gezwollen poëzie de voorkeur genoten boven den genialen Bilderdijk, al had de gezonde kritiek van Kinker's „Post van den Helicon" (1789) met zijn bijtenden, hoewel wat al te veel in allegorischen vorm gegoten humor de dichtgenootschappen ook van zijn tijd gehekeld en de nog altijd voortspinnende rijmkunstenaars opnieuw aan de kaak gesteld. De Wacker van Zon en Van Woensel hanteerden met vaardigheid de satire, gewone vrucht van tijden van verval, in hunne boertige romans en scherpe tijdschriftartikelen; maar ook bij hen ontbreekt de fijne scherts van een Van Effen en zelfs de ruwere van zijn navolgers om plaats te maken voor een grover soort van humor, veelal van politieken aard. De schilderkunst daalde voortdurend in beteekenis en de enkele schilders, graveurs en teekenaars van eenigen naam leefden van navolging en copie der voorbeelden uit den goeden tijd.

Op ieder terrein was de tijd van omstreeks 1800 voor de bataafsche natie een duistere periode, een tijdperk van smadelijk verval, zoodat herhaaldelijk de vraag moest rijzen, of die natie werkelijk niet stond aan het einde harer baan, of zij als natie niet spoedig zou dienen te verdwijnen.

Die verslapping en lusteloosheid, waaraan toen ter tijde „niemand twijfelde", zooals Van Hamelsveld en Metelerkamp zeggen, kwam ten volle uit in de weinige belangstelling, die de bevolking na de staatkundige gebeurtenissen der laatste jaren toonde in den loop harer eigen staatkundige zaken. De nieuwe staatsmachine werkte allesbehalve geregeld en de slapheid, waarmede de regeering der gematigde Unitarissen na de

[1]) Fell, Reize, blz. 142 vlg.
[2]) Van Hamelsveld, blz. 412 vlg.

zegepraal van 1798 de zaken leidde, bracht daarin weinig verbetering. Het Vertegenwoordigend Lichaam, waarin een oligarchische middenpartij [1]) allengs weder de overhand verkreeg, werkte niet volgens een vast plan, terwijl meer en meer de federalistische geest, die twee eeuwen lang het staatswezen had doortrokken, weder merkbaar werd en in stelselmatige tegenwerking en vertraging het krachtigste strijdmiddel vond tegen de constitutionneel vastgestelde unitarische beginselen, die echter tot 1801 weinig meer dan papier bleken te zijn [2]).

Het wantrouwen in elkanders gezindheid ten opzichte van de nieuwe staatsregeling verlamde niet alleen de kracht der wetgeving maar ook die van het Uitvoerend Bewind. De drukkende heffingen van 1798, toen die van 8 % op de inkomsten in Maart en April ten behoeve van de vloot, in September werd gevolgd door een van 5 % op de bezittingen, in November door een van 10 % op de inkomsten met een vaste heffing voor 25 jaren van 3 % op de inkomsten tot betaling der rente van een nieuwe gedwongen leening van 4 % op de bezittingen, wekte algemeene verbittering, vooral wegens de scherpe wijze van inning met behulp van niet taktvolle of onpartijdige plaatselijke „commissiën van onderzoek" [3]). De aanhoudende woelingen der revolutionnairen, die in die dagen van onzekerheid nog altijd weder — en, zooals de parijsche staatsgreep van 18 Juni 1799 bewees, niet zonder grond — op een nieuwen omslag in Frankrijk en een nieuwe navolging hier te lande hoopten, veroorzaakten groote onzekerheid. De „jacobijnsche" clubs in de groote steden, waarbij zich zeer vele voor protestantsche reactie bevreesde Katholieken hadden aangesloten, lieten zich krachtig hooren tegen de orangistische en federalistische neigingen en hadden hare hoop voor de toekomst op den nieuwen franschen gezant Lombard gevestigd. De wrijvingen tusschen het centrale landsbestuur en de departementale, tusschen deze en de gemeentelijke besturen; de benoeming van een aantal van oranjegezindheid verdachte ambtenaren; het verzet der voormalige ambachtsheeren tegen de afschaffing van tienden en heerlijke rechten; de weerzin van de ijverige aanhangers der Hervormde Kerk tegenover de meer en meer vrijmoedig optredende Katholieken, die met hulp der Revolutie, der uiterste Jacobijnen zelfs, in het volledige bezit der ook hun thans toegekende kerkelijke vrijheden hoopten te treden; de langzaamheid, waarmede de door de staatsregeling geëischte wettelijke voorzieningen werden voorbereid — dat alles werkte zeer ongunstig en sterkte den in kracht toenemenden reactionnairen geest. De grondvergaderingen werden door de aanzienlijken zoogoed als niet meer bezocht, ten gevolge waarvan de clubs weder vrij spel kregen bij de verkiezingen [4]). De Oranjepartij begon te midden van de toenemende ontevredenheid tegen het landsbestuur gegronde hoop te voeden op herstel der erfstadhouderlijke regeering, met verbetering der gebreken, die deze hadden aangekleefd [5]).

Deze stemming in de Bataafsche Republiek scheen uitnemend geschikt, hetzij voor een contra-revolutie, hetzij voor een aanval op haar grondgebied, te ondernemen in verband met de deelneming van Rusland aan de tweede coalitie van 1798; zij begunstigde een aanval van Europa op Frankrijk's meer en meer overheerschende macht. Ver over de grenzen van de groote Republiek had deze hare denkbeelden ingang doen vinden; zij had de

[1]) (Appelius), De omwenteling van 1795, blz. 124; Gedenkst., II, Inleiding, blz. XI vlg.
[2]) Colenbrander, Bat. Rep., blz. 153.
[3]) Appelius, blz. 131.
[4]) Pijman, blz. 102/3.
[5]) Vgl. Gedenkstukken, II, blz. 357 vlg., 929 vlg.

Bataafsche zoogoed als geannexeerd en pas in de helvetische en partheno-paeïsche republieken nieuwe kleine vasalstaten geschapen, terwijl zijzelve Genève en Piémont in bezit genomen had. De onderhandelingen tusschen Engeland en Frankrijk te Rijssel waren tot groote teleurstelling der Bataven — die er volgens Frankrijk's verlangen, geen deel aan hadden mogen nemen — afgestuit op den franschen eisch der teruggave van alle door Engeland aan Spanje, Frankrijk en henzelve ontnomen koloniën [1]); die van Rastadt, het gansche jaar 1798 volgehouden, eveneens buiten de Bataven om, hadden tot weinig meer dan tot een „jaarmarkt van duitsche vorstendommen" geleid en eindigden in Maart 1799 voorgoed, nog vóór den schandelijken moord op de fransche gezanten, nadat door het Directoire aan het reeds teruggetreden Oostenrijk de oorlog verklaard was. Van Pruisen's wensch om de onafhankelijkheid der Bataafsche Republiek tegenover Frankrijk gewaarborgd te zien, zag men nog weinig gevolgen.

Europa stond opnieuw tegen Frankrijk in de wapenen. De in 1796 opgetreden hartstochtelijk contra-revolutionnaire russische tsaar, Paul I, zou de groote macht van zijn reusachtig rijk in de schaal leggen tegenover de verafschuwde revolutie; reeds in 1798 besloot hij met Turkije, later met Engeland en Oostenrijk samen te werken, al hield Pruisen zich onder den nieuwen koning, Frederik Willem III, nog steeds onzijdig [2]). Ook het Huis van Oranje durfde weder hopen op omslag in zijn lot. De onder engelsche bescherming in Hamptoncourt vertoevende en zich meer met hoffeesten dan met ernstige staatkundige plannen bezighoudende Willem V begon eindelijk in deze omstandigheden een kans op herstel te zien [3]). En nog meer zijn zoons. Terwijl erfprins Willem, die meer van Pruisen wachtte dan van Engeland, welks overheersching hij vreesde, als luitenant-generaal in pruisischen dienst was getreden en met zijn gezin te Berlijn gevestigd was [4]), was de jonge prins Frederik sedert Nov. 1798 oostenrijksch veldtuigmeester en opperbevelhebber van het oostenrijksche leger in Italië [5]), waar hij, van wien men hooge verwachtingen koesterde, echter den 6den Januari 1799 te Padua aan een slepende ziekte overleed [6]). Gedurende de onderhandelingen te Rijssel was ook het lot van het Huis van Oranje herhaaldelijk ter sprake gekomen; lord Malmesbury had er getracht voor dat Huis goede voorwaarden te bedingen [7]), waarbij prinses Wilhelmina het herstel der Oranjes ten minste in hunne bezittingen niet geheel ondenkbaar scheen, terwijl de Erfprins dit vooral hoopte van door Pruisen gesteunde onderhandsche besprekingen met het Directoire zelf of van den gang der politieke zaken in het algemeen. Noch daar noch te Rastadt [8]), waar prof. Tollius de belangen der Oranjes vertegenwoordigde en zelfs een schadevergoeding uit de voormalige bisdommen Würzburg en Bamberg was voorgesteld, kwamen zij echter tot het begeerde doel. Met opmerkzaamheid sloegen de Prinses te Hamptoncourt, de Erfprins te Berlijn den loop der europeesche verwikkelingen gade, hopend er eenig voordeel uit te trekken

---

[1]) Gedenkstukken, II, blz. 936 vlg.
[2]) Vgl. over de staatkundige verwikkelingen dier jaren: Hüffer, Der Rastadter Congresz und die zweite Coalition (Bonn 1879); in het bijzonder Hüffer, Der Feldzug der Engländer und Russen in Holland und die Stellung Preussens (Hist. Vierteljahrschr., 1902, S. 161, 347, 523 ff.) en Der Krieg des Jahres 1799 (2 Bde, Gotha, 1904/5).
[3]) De Bas, Prins Frederik, I, slothoofdstuk; Gedenkstukken, II, blz. 879 vlg.; Colenbrander, Bat. Rep., blz. 157 vlg.
[4]) De Bas, II, blz. 105.
[5]) Ibid., blz. 131.
[6]) Ibid., blz. 136 vlg. Zijn door Canova vervaardigd grafteeken is thans te Delft in de Nieuwe Kerk.
[7]) Ibid., blz. 92 vlg.
[8]) Ibid., blz. 117 vlg.

voor hun Huis. De Erfprins bleef levendige correspondentie houden met verschillende uitgewekenen uit de Republiek, ten einde met hen te kunnen samenwerken, zoodra de kansen beter zouden staan [1]). Maar diens verwachtingen ten dezen waren niet hoog gespannen, terwijl diens stijfhoofdige vader niets anders wilde dan herstel in zijn waardigheden en van schadeloosstelling in geld of in bezit elders niet wilde hooren [2]).

Toen reeds, in Augustus en September 1798, dacht de Erfprins aan de mogelijkheid eener engelsche landing op de kust der Bataafsche Republiek, zij het dan misschien slechts als een middel om de begeerde schadeloosstelling af te dwingen [3]). Na het subsidie-tractaat van Rusland met Engeland (29 Dec. 1798) kregen deze plannen vasteren vorm. Het stond reeds van den beginne af buiten twijfel, dat in zulk een geval de Erfprins het engelsche leger zou vergezellen om bij een goeden uitslag der onderneming met volmacht zijns vaders de noodige „provisioneele arrangementen" ten opzichte van het herstel van het stadhouderschap in het vaderland te nemen [4]), waaromtrent hij te Berlijn met den oud-gezant Van Reede, met professor Tollius, generaal Stamford, de Bentincks, Van Bylandt Halt, den oudzeeofficier Kinckel en anderen de noodige besprekingen hield. De hoop op een opstand in de Bataafsche Republiek, ja zelfs op pruisische hulp werd daarbij niet uitgesloten; integendeel, die opstand zou zelfs zonder een inval kunnen worden voorbereid, meende men in deze omgeving.

Een aantal officieren van het voormalige „rassemblement" van Osnabrück en andere uitgewekenen verklaarden zich bereid tot medewerking en Robert Fagel, adjudant van den Erfprins en broeder van den zich nog steeds te Londen bevindenden oudgriffier, begaf zich heimelijk naar het vaderland om overleg te plegen met geldersche edellieden als Van Heeckeren van Suyderas, Van Heeckeren van Enghuizen, Van Spaen tot Voorstonden en anderen, den Amsterdamschen oudschepen Van de Poll, sommige officieren van de bataafsche vloot bij Texel en van het bataafsche leger en andere bekende Oranjegezinden in verschillende provinciën, met wie af en toe door het Oranjehuis betrekkingen waren onderhouden. De geldersche edelman Carel van Lynden was reeds in Januari door Suyderas, „daartoe zooveel tijdsomstandigheden toelaten door de leden der Hooge Regeering der Vereenigde Nederlanden gemagtigd en geauthorizeerd", namens zijn vrienden naar Berlijn gezonden [5]). De plannen waren veelomvattend: niet alleen de Bataafsche Republiek maar ook de voormalige Zuidelijke Nederlanden, waar juist een hevige boerenopstand tegen de conscriptie was uitgebroken, zouden weder van Frankrijk worden losgemaakt en met elkander worden vereenigd tot een krachtigen staat als bolwerk tegen Frankrijk, die dan volgens de beginselen der Pacificatie van Gent zou worden geregeerd. Bepaalde men zich tot de bevrijding der Republiek alleen, dan zou daar de stadhouderlijke regeering worden hersteld en tevens de Unie van Utrecht worden herzien volgens de behoeften van den nieuwen tijd, vooral aan een sterkere centrale regeering, waarbij de stadhouder nog grooter macht zou krijgen dan hem in 1747 was toegekend [6]). De

---

[1]) Koolemans Beijnen, De Erfprins van Oranje te Lingen in 1799 (Nijhoff's Bijdragen, 4de R., VI, blz. 1469 vlg.). Vgl. Gedenkstukken, II, passim.
[2]) Vgl. Colenbrander, Bat. Rep., blz. 167.
[3]) De Bas, l.l., blz. 122.
[4]) Ibid., blz. 171.
[5]) Vgl. Koolemans Beijnen, De invloed van de Oranjepartij (Hand. Maatsch. Ned. Letterk. 1899/1900, blz. 163 vlg.).
[6]) Zie de belangrijke Bijlagen III en IV achter De Bas, deel II, gedagteekend 18 April en 24 Mei 1799. Vgl. Koolemans Beijnen, in Hand. Letterk., 1898/99, blz. 64 vlg., en De Erfprins te Lingen, in Bijdr. vaderl. gesch., 4de R., VI, blz. 146 vlg.; Jorissen, Historische Bladen, blz. 356 vlg.; Gedenkstukken, III, passim.

oudgriffier, Hendrik Fagel, was te Londen de vertrouwde raadsman der Oranjes en verkreeg de toezegging van engelsche ondersteuning in geld, gelijk de Erfprins reeds in Dec. 1798 bij zijn vertrek uit Engeland 1000 pd had ontvangen; Van de Spiegel, die thans te IJselstein woonde en weldra in verband met een en ander naar Lingen kwam, werd over de in te voeren nieuwe erfstadhouderlijke staatsregeling geraadpleegd en Bentinck van Rhoon gaf eveneens raad. Jacob Fagel, oudgezant in Denemarken, werd uit Engeland naar Pruisen gezonden om de correspondentie met de Oranjegezinden te leiden en werkte later te Lingen in overleg met Van de Spiegel; te Emmerik, later te Elten, hadden zich met hetzelfde doel de vertrouwde dienaren van den Erfprins, D'Yvoy van Mijdrecht en Carel van Lynden, gevestigd [1]). Men rekende zeer op den volgens ingewonnen berichten in de laatste jaren toegenomen afkeer van de Franschen, op de heerschende ontevredenheid met den gang van zaken, op de nog altijd talrijke Oranjegezinden, zelfs op de mogelijkheid van Daendels' medewerking. In Friesland en Groningen was de opstand, meende men naar de berichten van Bentinck uit Varel, reeds verzekerd; Overijsel en Gelderland, waar geen fransche troepen waren, stonden onder misschien vertrouwbare autoriteiten en waren, wat het volk betreft, zeer oranjegezind, meldden de berichtgevers; Utrecht, dacht men, zou wel volgen; Zeeland ook, voor het geval de fransche troepen er niet te talrijk waren; te Amsterdam en Den Haag zouden voormalige officieren en ambtenaren het voorbeeld geven onder geheime medewerking van sommige regenten; kon men den ontevreden Daendels winnen, dan was het leger gewonnen gelijk men reeds op de vloot kon rekenen; voor de belgische betrekkingen werd gezorgd door D'Yvoy te Emmerik. De algemeene tegenrevolutie moest overal tegelijk uitbreken, zoodra een engelsche expeditie zou landen ofwel een russisch of pruisisch leger de oostergrenzen zou naderen, maar in ieder geval niet vóór vreemde hulp in de nabijheid was. Allerlei ontwerpen voor een nieuwen regeeringsvorm werden samengesteld; Tollius, Van Hogendorp, Van de Spiegel, Hendrik Fagel en anderen zetten zich aan het werk en trachtten de grondslagen voor een vernieuwden staat te leggen, met ingrijpende verbetering van den ouden, die naar aller meening had afgedaan [2]). De voor een en ander noodige volmachten voor den Erfprins waren reeds den 19den December 1798 door Willem V geteekend, hoewel met tegenzin, daar hij op den uitslag weinig moed had.

Zoo overlegde men en bereidde men voor, onder den diepen indruk weldra der eerste zegepraal van het oostenrijksche leger onder aartshertog Karel bij Stockach in Baden (Maart 1799), waardoor de fransche legers achter den Rijn moesten wijken, terwijl de Oostenrijkers en Russen in Opper-Italië onder Kray en Suwarow op hunne beurt Moreau terugdrongen [3]). Het scheen gedaan met Frankrijk, onder het zwakke Directoire dreigend te gronde te gaan in binnenlandsche oneenigheid [4]). Men scheen er te staan aan den vooravond eener nieuwe invasie van de legers der bondgenooten, waarbij de aansluiting ook van Pruisen ieder oogenblik verwacht werd. Frankrijk zou dan tot den vrede gedwongen worden, afstand moeten doen van al zijn veroveringen en Lodewijk XVIII moeten herstellen op den troon zijner vaderen gelijk ook in Italië de vorsten zouden terugkeeren op hunne tronen. De Revolutie spoedde ten einde, terwijl haar

---

[1]) Colenbrander, Bat. Rep., blz. 190.
[2]) ib. blz. 191 vlg.
[3]) Vgl. Koolemans Beijnen, in Hand. Maatsch. Ned. Letterk., 1897/8, Meded., blz. 126 vlg.
[4]) Sorel, L'Europe et la Révolution française, t. V, p. 426 suiv.

grootste veldheer, generaal Bonaparte, in Egypte zijn krachten verbruikte met het najagen van een schemerachtig ideaal van wereldheerschappij.

Reeds op het laatst van 1798 was het plan op een engelsch-russische landing in Holland zelf ook door de beide mogendheden en Pruisen zeer ernstig besproken [1]), maar bij gebrek aan een landleger wenschte Engeland, dat geld ter beschikking stelde, liever een pruisischen aanval uit het Oosten. Doch Pruisen, waar de partij der onzijdigheid, de oude fransche factie, en de oorlogspartij nog steeds scherp tegenover elkander stonden, waar koning Frederik Willem III door persoonlijke invloeden her- en derwaarts werd geslingerd, weigerde na lange aarzeling en zoo kwam men Mei 1799 terug tot het plan om een engelsch-russische landing te bewerkstelligen tot herstel van den ouden regeeringsvorm in de Bataafsche Republiek.

Het daarop betrekking hebbende verdrag was van den 22sten Juni, waarbij Rusland 17500 en Engeland 13000 of ten minste 8000 man voor het doel beschikbaar stelde; een engelsche transportvloot zou de Russen uit Reval, Riga en Libau overbrengen. De leiding van den veldtocht zou in handen gesteld worden van den grijzen engelschen generaal sir Ralph Abercromby, die in 1794 dien in de Nederlanden had medegemaakt, in plaats van wien echter ten slotte de besluitelooze en eigenzinnige hertog van York weder opperbevelhebber werd, nadat het beschikbare engelsche korps ten gevolge van de onverwacht sterke opkomst van vrijwilligers op 25000 man gebracht was. Abercromby zou thans alleen de eerste uit te zenden afdeeling aanvoeren, waarmede gelijktijdig de van Kroonstad overgevoerde russische krijgsmacht zou optreden. Het oorspronkelijke plan [2]) was, dat de Engelschen van Goeree, Overflakkee en Voorne uit over Maassluis en Dordrecht in Zuid-Holland zouden doordringen, terwijl de Russen in het noordoosten en, naar men toen nog hoopte, de Pruisen aan de oostgrens zouden optreden; onder omstandigheden zou Abercromby echter bij Den Helder mogen landen, „with the probability of obtaining the disposal of the dutch navy", desnoods bij Delfzijl om de noordelijke provinciën te bemachtigen. Wat de bataafsche vloot betreft, de zeekapiteins Van Braam en Van Capellen, van wie vooral de laatste veel invloed op het scheepsvolk had, zouden bij een landing der Engelschen optreden ten gunste van Oranje, waarop de vloot zich bij de engelsche zou voegen. Ook op sommige legerbevelhebbers en sommige leden der regeering in Den Haag had men eenige hoop gesteld [3]). Tegelijk moest in de Bataafsche Republiek en België een door geheime agenten voorbereide volksopstand tegen de gehate Franschen en de bestaande regeering uitbreken. In verband met een en ander verliet de Erfprins, zelf vol moed op de zaak, eind Juli Berlijn en ging naar Lingen om van daar den verwachten opstand beter te kunnen leiden; in Den Haag hoopte hij zijn ouders terug te zien ....

Intusschen, reeds vóór de onderneming begonnen was, kwamen er teleurstellingen. Pruisen weigerde na lange aarzeling op het einde van Juli nogmaals zijn medewerking: men hoopte daar Frankrijk nog bereid te vinden om de Bataafsche Republiek te ontruimen en deze, evenals Pruisen, in een soort van gewapende onzijdigheid te laten voortbestaan, desnoods met pruisische bezetting. De samenwerking der overblijvende bondgenooten liet veel te wenschen over. Oostenrijk volgde zijn eigen weg, hield zijn

---

[1]) Over Pruisen in dezen tijd vgl. Bailleu, Preussen und Frankreich von 1795—1807 (Berlin, 1881—1887); Hüffer, Die Kabinetsregierung in Preussen (1891).
[2]) Koolemans Beijnen, l. l., blz. 147. Vgl. Hand. Letterk., 1898 99, blz. 71 vlg.
[3]) Colenbrander, Bat. Rep., blz. 196 vlg.

eigen belangen scherp in het oog en liet in verband daarmede zijn troepen onder aartshertog Karel uit Zwitserland naar den Beneden-Rijn oprukken [1]).

Den 13den Augustus zeilde de engelsche landingsvloot [2]) naar de Bataafsche Republiek met Abercromby's eerste korps van 12000 man en richtte zich uit vrees voor moeilijkheden aan de Maas en daar de Pruisen nu toch niet aan de oostergrens zouden verschijnen [3]), naar Den Helder om er de bataafsche vloot te vernielen of onschadelijk te maken en dan dadelijk op Amsterdam aan te trekken. Zij verscheen ten gevolge van stormweder eerst zeven dagen later op de reede van Texel; later zou de verdere troepenmacht onder den hertog van York volgen [4]).

Al deze besprekingen en voorbereidingen waren in de Bataafsche Republiek natuurlijk geen geheim gebleven [5]). Met bekommering had men de van alle kanten inkomende berichten omtrent een te wachten aanval ontvangen te midden van een toenemend wantrouwen, zoowel wat betrof de stemming der bevolking en de gezindheid van vele regeeringsleden van vroegeren en lateren tijd als wat aanging den toestand der middelen tot afwering van den vijand.

Het Uitvoerend Bewind bestond toen uit den braven maar kleinmoedigen Van Haersolte, den eerlijken en geheel tot matiging bekeerden Van Hooff, den werkzamen rechtsgeleerde Ermerins, den onbeteekenenden Hoeth en den verstandigen maar besluiteloozen Besier — een regeering, die weinig kracht zou kunnen ontwikkelen [6]). Van de agenten waren de invloedrijksten: de ervaren oud-orangist Van der Goes, leider der buitenlandsche zaken, antifransch meer dan pro-engelsch, zeer geneigd tot de Oranjepartij; de hoogst bekwame financier Gogel, overtuigd democraat; de gematigde Van der Palm, leider der zaken van opvoeding en onderwijs; de voortvarende Spoors voor marine; de oude Patriot Pijman voor oorlog. Zij waren, uit vrees voor reactie, niet gezind om rondweg met de Oranjepartij samen te werken maar, als de Franschen het verloren, ook volstrekt niet afkeerig van een compromis met haar.

De verdediging te land moest worden geleid door den voortvarenden en ervaren, geen tegenspraak duldenden franschen generaal Brune [7]). Hij was zes en dertig jaar oud en leerling van den beroemden Masséna, ijverig Jacobijn en sedert Januari opperbevelhebber der thans ten getale van 17 à 18000 man in de Bataafsche Republiek aanwezige, voor $^2/_3$ oudgediende fransche troepen, samenwerkend met het volgens gedane belofte tot 35000 man te vermeerderen bataafsche leger onder Daendels en Dumonceau, die door de op te roepen nationale garde zouden gesteund worden. Brune

---

[1]) Beijnen, l.l., blz. 151. Middellijk moest dit echter toch den landingstroepen in Holland ten goede komen, daar het de Franschen noodzaakte hunne macht naar deze zijde te wenden.

[2]) De kommandant der engelsche Noordzeevloot was admiraal Duncan, die van het eskader bij de landingsvloot vice-admiraal Mitchell.

[3]) Beijnen, blz. 153.

[4]) Een goede voorstelling van den gang van den veldtocht en de diplomatieke onderhandelingen is te vinden bij Hüffer, Hist. Vierteljahrschrift, 1902, S. 349 ff., minder goed bij Gachot, Les Campagnes de 1799, Jourdan en Allemagne et Brune en Hollande (Paris, 1906). Vgl. de gegevens over de voorbereiding der verdediging, bijeengebracht door Koolemans Beijnen in zijn Krijgsgeschiedkundige Studie over de verdediging der Bataafsche Republiek in 1799 (Breda, 1895, overdrukken uit den Mil. Spectator, 1891—1895); de talrijke stukken in Gedenkstukken, dl. III, ten deele verwerkt bij Colenbrander, Bat. Rep., blz. 203 vlg.

[5]) Vgl. Limburg Brouwer, Wiselius, blz. 123; Koolemans Beijnen, Studie, blz. 328 vlg., 389 vlg., 413 vlg.

[6]) Vgl. over hen: Delprat, l. l., blz. 178.

[7]) Legrand, p. 208 suiv. Over de fransche legersterkte hier te lande in 1799: Koolemans Beijnen, Studie, blz. 41 vlg.

beklaagde zich reeds dadelijk na zijn komst, die wegens zijn bekende jacobijnsche sympathieën door velen niet zonder bekommering te gemoet was gezien, over de slapheid en traagheid der bataafsche regeering, gevaarlijk te midden van de heerschende onrust en de blijkbare voorbereiding van een Oranje-revolutie [1]). Met moeite slaagde hij erin met hulp van Daendels in Den Haag wat meer ijver te doen ontwikkelen, met nog meer moeite om het opperbevel geheel in handen te krijgen (13 Juli); de steun van den nieuwen franschen gezant, Fouché, die intusschen zeer spoedig vervangen werd door den voorzichtigen Florent-Guyot, kwam hem verder te stade. Men was echter blijkbaar ook van fransche zijde allesbehalve voorbereid op den inval en de zoo noodige fransche versterkingen bleven uit, in verband met de zware eischen in die dagen aan de fransche legers elders gesteld.

Het bleek weldra, dat de bataafsche regeering nog altijd bleef hopen op de mogelijkheid om met steun van Pruisen een soort van onzijdigheid voor haar grondgebied te bedingen [2]) en dat hare traagheid daarmede in nauw verband stond. Intusschen, toen in het voorjaar de berichten omtrent een te wachten landing vasteren vorm aannamen, ging het Uitvoerend Bewind toch eindelijk over tot de organisatie der nationale garde [3]), zoodat Brune ten slotte iets beter over de bataafsche regeering te spreken was, al was hij nog verre van de door hem begeerde krachtige medewerking. Het fransch-bataafsche leger was reeds vóór zijn optreden verdeeld in drie korpsen [4]): dat onder Dumonceau in Groningen en Friesland, dat onder Daendels in Noord-Holland, aanvankelijk omstreeks 7000 man [5]), dat onder de fransche generaals Desjardins en Osten in Zeeland. Brune zelf bleef met de kleine reserve van een paar duizend man in Den Haag en drong bij zijn eigen regeering krachtig op de zending van meer troepen aan. Het door Daendels en Dumonceau aangevoerde bataafsche leger was in het algemeen onder die leiding wel vertrouwbaar maar had geen oorlogservaring, liet, in de samenstelling van de hulpdiensten vooral, veel te wenschen over en telde nauwelijks 26000 man [6]) — geen leger, waarmede men met vertrouwen tegen een eenigszins krachtigen vijand kon optreden.

De vloot, die na de catastrophe van Kamperduin onder leiding van Spoors weder op 24 oorlogsschepen gebracht was en niet zonder moeite met een grootendeels uit vreemd zeevolk bestaande bemanning van slecht gehalte was voorzien, was in het vroege voorjaar van 1799 weder gereed gemaakt voor een inval in Ierland, en, toen dit plan verviel, voor de begeleiding van een troepenmacht naar Java, waarvan Daendels opperbevelhebber zou zijn [7]). Maar de geruchten omtrent een voorgenomen engelsche landing en de weinige geneigdheid van het fransche Directoire om de weerbaarheid hier te lande nog te verzwakken deden ook dit laatste plan opgeven en de schout-bij-nacht Samuel Story, een zeeofficier van goeden naam, lag met zijn eskader van acht groote schepen en eenige fregatten op de reede van Texel, toen den 20sten Augustus onder Mitchell een aanzienlijke engelsche vloot van 10 groote schepen, 7 fregatten, een 25-tal kleine vaartuigen, 114 transportschepen en een aantal loggers en kotters in zicht kwam. Nadat de vloot den 21sten de kust genaderd was, ver-

[1]) Delprat, blz. 185.
[2]) Legrand, p. 215; vgl. Delprat, blz. 188 vlg.
[3]) Nauwelijks 4500 man werd daarvan werkelijk opgeroepen (Beijnen, Studie, blz. 193).
[4]) Delprat, blz. 183; Vgl. Beijnen, Studie, blz. 552, 570, 597 vlg.
[5]) Beijnen, Studie, blz. 73, vgl. blz. 1067.
[6]) De Jonge, Zeewezen, V, blz. 440 vlg.
[7]) Mendels, Daendels, blz. 225.

scheen in den morgen van den 22sten een britsche deputatie van drie officieren om namens lord Duncan, den engelschen opper-admiraal in de Noordzee, de overgave der vloot te eischen „ten behoeve van den Prins van Oranje", den „wettigen souverein", onder wiens vlag de vloot zich zou hebben te voegen bij de engelsche, die zelf de aloude prinsenvlag voerde naast de hare [1]). De deputatie, die een opruiende proclamatie in dienzelfden geest bij zich had, vond gelegenheid om te spreken met de kapiteins Van Braam en Van de Capellen, die zich zelfs met den kapitein De Jong tegenover de parlementairen verontschuldigden in bataafschen dienst te zijn getreden. De stemming op de vloot bleek weinig krijgszuchtig — de deputatie zag dit duidelijk — en aanstonds vertoonde zich gisting op sommige schepen, al weigerde nog Story evenals de bevelhebber van Den Helder, kolonel Gilquin, op fieren toon de overgave. De vijandelijke vloot, die den 22sten nog nader bij de kust was gekomen, ging wegens een hevigen storm een paar dagen weder in volle zee maar keerde den 26sten terug en de engelsche troepen ondernamen den 27sten 's morgens na een heftige kanonnade op het strand een landing bij de Keeten tusschen Callantsoog en Huisduinen [2]). De landing werd door Daendels, die 10000 man gedeeltelijk bij Den Helder, gedeeltelijk bij de Keeten te zijner beschikking had, niet met kracht tegengegaan. Toen de Engelschen op de duinen kwamen, gelukte het den Bataven niet ze daaruit te verdrijven en Daendels moest zijn troepen na zware verliezen terugtrekken naar de Zijpe. Gilquin ontruimde toen op zijn bevel Den Helder, waarop Story overeenkomstig zijn instructiën de reede van Texel verliet en den 28sten naar de Vlieter, naar den kant van Wieringen week. Evenwel, toen de vijandelijke transportschepen en fregatten nu op de reede verschenen om verdere landingstroepen aan wal te brengen, besloot Story tot een onmiddelijken aanval op den vijand, welk plan echter onmiddellijk daarna weder werd opgegeven [3]).

De gebleken aarzeling der bevelhebbers en het wapperen der oranjevlaggen op de vijandelijke vloot, de landbatterijen en aan Den Helder deed aan de stemming op de bataafsche vloot geen goed; zoowel op het vlaggeschip als op andere vaartuigen begon de onwil der weinig vertrouwbare equipages zich ernstig te verheffen en ieder oogenblik kon het uitbreken van een formeel oproer verwacht worden. In die omstandigheden begon de engelsche vloot den 30sten, weder onder de aloude prinsenvlag, naar de Vlieter op te zeilen, waarop Story, na een vruchtelooze poging om zijn volk tot een slag te bewegen, aanbood om op een afstand te blijven liggen en de beslissing op den engelschen eisch tot overgave uit Den Haag af te wachten. Terwijl het scheepsvolk reeds tot volslagen oproer oversloeg, riep Story, na een weigering van Mitchell om op zijn aanbod in te gaan, zijn kapiteins bijeen; de krijgsraad besloot tegenover de verpletterende overmacht des vijands en het verraad op de vloot tot de gezamenlijke overgave van vloot en manschap, maar als krijgsgevangenen. Mitchell echter nam van de vloot bezit voor den Prins en liet op alle schepen de prinsenvlag hijschen onder gejuich met de oude hollandsche kreten „Hoezee!" en „Oranje boven!", terwijl de bemanning in feeststemming de weinige getrouwe matrozen en officieren uitjouwde, ja zelfs mishandelde. Na een inspectie door den Erfprins, den 7den Sept. uit Lingen aan Den Helder

---

[1]) De Jonge, blz. 449 vlg.

[2]) Mendels, Daendels, blz. 258 vlg. Vgl. Legrand, p. 220 suiv.; Gachot, p. 220 suiv.

[3]) Vgl. De Jonge, l.l., die over den opstand op de vloot niet voldoende ingelicht is geweest. Vgl. over de houding van Story: Pijman, blz. 81. De veroordeelde schout bij-nacht gaf later, evenals zijn lotgenoot, kapitein De Jong, een Verantwoording uit, die naast de gedrukte Sententiën hunner veroordeeling gelegd moet worden. Vgl. Krayenhoff, Geschiedk. Beschouwing, Bijlage VIIb. Vgl. Gedenkst., III, blz. 377 vlg.; Colenbrander, Bat. Rep., blz. 205 vlg.

gekomen, zeilden de groote schepen van Story later naar Engeland en bleven ten deele voorloopig nog onder de prinsenvlag en haar eigen officieren in 's Prinsen dienst als afzonderlijk deel der engelsche scheepsmacht; enkele kleinere vaartuigen werden voorloopig voor Texel achtergelaten.

Groot was in de Republiek bij de revolutionnairen de verontwaardiging over de houding der bevelhebbers van de vloot. Een zeekrijgsraad, die een onderzoek instelde naar de voorgevallen gebeurtenissen, nam de bereikbare kapiteins in verzekerde bewaring en strafte hen door cassatie, ook kapitein De Jong, die wegens zijn verdachte houding op een der schepen het zwaard boven zijn hoofd gezwaaid kreeg en in hechtenis gehouden werd tot den vrede, om daarna verbannen te worden; Story, Van Braam en Van de Capellen, met de schepen naar Engeland gekomen, werden met den uit de gevangenschap ontvluchten kapitein Kolff „bij contumacie" en met verbeurte van lijf en goed, voor eeuwig verbannen als „meineedige, eerlooze en infame verraders" van hun vaderland [1]).

Dit was het roemlooze einde der met zooveel kosten bijeengebrachte bataafsche vloot. De door de Engelschen buitgemaakte schepen werden aangemerkt als eigendom van den Prins maar in 1800 werden zeven ervan door hem tot den vrede aan de engelsche regeering te leen gegeven; de vier overige bleven onder de prinsenvlag Engeland dienen en hare bemanningen legden den eed af zoowel aan de „Staten-Generaal" als aan „den Prins" en den Koning van Engeland; onder kapitein Tulleken hebben zij in 1801 met nederlandsch scheepsvolk en nederlandsche officieren deelgenomen aan een kruistocht op de fransche kust. De overige schepen aan Den Helder werden als engelsch eigendom aangemerkt, daar zij niet in de capitulatie van Story waren begrepen [2]).

Het aanvankelijk slagen der engelsche landing werd Daendels zwaar aangerekend, als een bewijs van onbekwaamheid, ja als een begin van verraad [3]). Hijzelf had, hoe weinig ingenomen ook met het Bewind en den gang der zaken, aan verraad geen oogenblik gedacht maar was werkelijk verrast door het gebeurde en door 's vijands overmacht, evenals trouwens Brune en de bataafsche regeering zelf, die zich tot de fransche wendde met een ernstige bede om hulp en steun in deze moeilijke dagen, mits slechts — zoo bedong men vol vrees voor erger — de onafhankelijkheid des lands volledig bewaard bleef, wat het pas opgetreden nieuwe Directoire bij monde van zijn voorzitter Siéyès ook gereedelijk toezegde. Die toezegging deed den moed in Den Haag herleven en het Uitvoerend Bewind, door de fransche regeering ook omtrent de gezindheid van Pruisen gerustgesteld, werkte, zij het niet volkomen oprecht, mede aan de plannen tot verdediging van het bedreigde vaderland.

Aanstonds na de landing des vijands ontbood Brune het grootste gedeelte van Dumonceau's troepen uit het Noorden en toonde groote kalmte en vastberadenheid, ten einde de overal heerschende onrust en de hier en daar gebleken oranjegezindheid in toom te houden. Met uitgebreide volmacht bekleed, beval hij Daendels den vaderlandschen grond voet voor voet, desnoods al terugtrekkend, te verdedigen en daarbij gebruik te maken van alle voordeelen van het met slooten en dijken doorsneden terrein teneinde Amsterdam te beschermen. De eigenzinnige bataafsche generaal onderwierp zich aan zijn inzicht. Gelukkig voor de verdedigers was er in de meeste provinciën geen sprake van oproer; de berichten dienaangaande waren zeer overdreven geweest en de vrienden van den Erf-

[1]) Zij werden, voorzoover nog in leven, in 1814 door den Soevereinen Vorst in eere hersteld.
[2]) De Jonge, V, blz. 488 9.
[3]) Mendels, blz. 270, vgl. Pijman, blz. 78 (noot).

prins hadden te hoog opgegeven van de vurige oranjegezindheid der bevolking zoowel als van de reeds door hen genomen maatregelen. Dit bleek spoedig. Bovendien maakten de overal verspreide proclamatiën een zeer ongunstigen indruk zoowel op de Katholieken als op de Patriotten in het algemeen, die beducht werden voor een al te sterke reactie, waarvan sommige Oranjegezinden onvoorzichtig spraken [1]). Vooral het gebruik van den titel „wettigen souverein" in de opeisching van Duncan wekte hevige ergernis, zelfs bij vele Oranjegezinden, die bij eventueele hervormingen in het staatsbestuur toch den republikeinschen staatsvorm behouden wilden zien. De persoon van den Erfprins was bovendien op verre na niet zoo populair als die van zijn jongeren broeder, den algemeen beminden en hoogst talentvollen prins Frederik, geweest was [2]). Bovendien waren ook sommige Oranjegezinden beducht voor een door Engeland teruggevoerden vorst, die dan natuurlijk voortaan afhankelijk zou zijn van den ouden mededinger en diens wenken zou moeten volgen gelijk men het thans die van Frankrijk deed. Wat zou men winnen bij een verandering van meester, bij een verwisseling van tegenpartij? vroegen zij, gedachtig aan de wijze, waarop Engeland vijf jaren te voren gehandeld had.

In Gelderland en Overijsel deden (begin September) eenige honderden uitgeweken gewezen officieren een inval onder leiding van eenigen hunner, bij wie de onbesuisde Van Heeckeren van Suyderas en zijn medewerkers Van Lynden en D'Yvoy zich aansloten [3]). Te Winterswijk, Groenloo, Borculoo en elders in het Zutphensche, ook te Enschede, Oldenzaal en Almeloo slaagden zij en de hunnen werkelijk erin zich te nestelen; een bende uitgewekenen en vrijwilligers, nagenoeg allen weder gewezen officieren, drong onder overste Van Spengler zelfs tot bij Westervoort door maar werd daar door de arnhemsche nationale garde belet den IJsel over te steken. Ofschoon zich hier en daar vele boeren bij de aanvallers aansloten en in de Bommelerwaard eenige beweging ontstond, bleef echter de stedelijke bevolking in deze streken volkomen rustig en voor de aanrukkende nationale garden, versterkt door utrechtsche en amsterdamsche vrijwilligers en eenige fransche troepen, weken de uitgewekenen spoedig weder over de grens. Half September was hier alles afgeloopen en waren de aanleggers van den mislukten opstand gevlucht; de freule Van Dorth werd gevangengenomen en wegens hoogverraad den 22sten November gefusilleerd [4]).

Gevaarlijker bleek de inval in Noord-Holland, waar men intusschen aan alle kanten maatregelen nam om den vijand te weerstaan, vooral in het door overste Krayenhoff op last van Daendels sedert 30 Aug. langzamerhand met inundatiën en forten versterkte Amsterdam, waar vóór dien tijd nagenoeg niets was gedaan. De Erfprins vertoonde zich in het reeds bemachtigde gebied, begeleid door Robert en Willem Fagel, spoedig gevolgd door Bentinck van Rhoon en vele voormalige officieren en krachtig gesteund door den voormaligen secretaris van het Noorderkwartier, mr. Hendrik van Stralen, die met hem het bezette terrein begon te organiseeren. Maar de nog zwakke engelsche macht onder Abercromby waagde het niet zonder de Russen verder in het land door te dringen, nu de voorgespiegelde algemeene volksopstand uitbleef [5]). Daendels trok intus-

[1]) Delprat, blz. 185/6.
[2]) Vgl. over deze stemmingen de mededeelingen in de papieren van Bielfeld uit dezen zomer: Gedenkstukken, III, blz. 205 vlg.
[3]) Koolemans Beijnen, De Erfprins te Lingen, in Nijh. Bijdr., 4de R., VI, blz. 165 vlg.
[4]) Geschiedenis van den gewapenden inval in Sept. 1799 (Arnh. 1801); Gedenkschriften van een Ned. beambte, blz. 215 vlg.
[5]) Gachot, p. 242.

schen, de bevelen van Brune op onvoldoende wijze opvolgend, voor de vijandelijke overmacht, die hij zich veel grooter voorstelde dan zij was [1]), terug tot bij Alkmaar, zijn stelling in de Zijpe prijsgevend, tot diepe ergernis van Brune. Nog den 9den September was Abercromby met zijn tot 16 à 17000 man gestegen troepen niet veel verder gekomen, terwijl de 22 à 23000 man sterke Franschen en Bataven hem in getal thans de baas waren.

De Engelschen trachtten ook op andere wijze hun doel te bereiken. Een reeds in Engeland voorbereide poging op 31 Aug. onmiddellijk na Daendel's verlaten van de Zijpe, om het Uitvoerend Bewind door den engelschen generaal Don bekend te maken met de voornemens tot herstel der Oranjes, het tot verraad te bewegen en wantrouwen tusschen de beide republieken te zaaien, mislukte door het tegenhouden van dezen voor Den Haag bestemden parlementair eerst door Daendels, daarna door Brune, terwijl ook het Bewind weigerde hem te ontvangen. Brune stelde zich den 10den zelf aan het hoofd der zijnen en waagde een aanval op de stelling des vijands in de Zijpe maar werd met groot verlies afgeslagen [2]). Die nederlaag en de verschijning der Engelschen in de Zuiderzee, waar zij Medemblik en De Lemmer bezetten, deed de behoefte aan versterking van het fransche hulpleger zeer gevoelen, vooral daar de engelsche macht door de komst van nieuwe landingstroepen versterkt was tot 25000 man, thans onder den pas gelanden opperbevelhebber, den hertog van York, en den 13den eindelijk 8800, den 15den nog 6700 Russen onder de generaals Hermann en Essen zich bij dezen kwamen voegen [3]). Met de thans tot zijn beschikking staande troepen viel York den 19den bij Bergen het fransch-bataafsche leger aan, maar werd na aanvankelijk succes en bloedigen strijd geslagen met verlies van 2300 dooden en gewonden en 800 gevangenen, meestal Russen, onder de laatsten generaal Hermann zelf. Abercromby moest nu het reeds bezette Hoorn verlaten; de hollandsche troepen hadden 2900, de fransche ruim 800 man aan dooden, gewonden en vermisten. De onstuimigheid der te vroeg opgerukte Russen en de onder hen heerschende wanorde waren onder meer de oorzaken van de nederlaag en wekten hevige ergernis bij de ordelijker maar weinig beter aangevoerde Engelschen [4]). De tuchteloosheid der russische troepen wekte algemeene ergernis; russische gevangenen werden te Haarlem zelfs met steenen geworpen. De hoop op de zegepraal was bij de verbonden Franschen en Bataven verlevendigd, terwijl de nog altijd talrijker Engelschen en Russen ontmoedigd begonnen te worden en elkander de schuld van den tegenslag gaven. Ook de verwachte oproeren in de provinciën bleven nog steeds uit, al liepen velen in Noord-Holland en een aantal krijgsgevangen Bataven over naar den Erfprins, zoodat deze uit hen een paar kleine korpsen kon samenstellen en met de hier samengestroomde uitgewekenen weldra over 5 à 6000 man Nederlanders te beschikken had, die hij op de naburige eilanden en in Den Helder legerde.

Het Uitvoerend Bewind in Den Haag zag intusschen de aanwezigheid der Engelschen en Russen en de krijgsverrichtingen op het grondgebied der Republiek met toenemende bekommering. Ofschoon voor het oog geneigd om alle pogingen in het werk te stellen ten einde den vijand met kracht te weerstaan, begaf men zich uit vrees voor algeheele „destructie" des lands, nu de krijg op het eigen grondgebied werd gevoerd en met

---

[1]) Vgl. Beijnen, in Hand. Maatsch. Letterk., 1897/8, Meded., blz. 211 vlg.
[2]) Ook hier moest Daendels het ontgelden en weet Brune hem de nederlaag (Mendels blz. 274 5). Vgl. Gedenkschriften als boven, blz. 208 vlg.; Gachot, p. 234 suiv.; Beijnen, in Hand. Maatsch. Letterk., 1900/1901, blz. 137 vlg.
[3]) Den 25sten kwamen er nog 6000 Russen.
[4]) Gachot, p. 244 suiv.

verbittering van weerszijden voortgezet, heimelijk in verdachte onderhandelingen met Pruisen en den Erfprins zelven, hetgeen het nooit geheel verdwenen wantrouwen der fransche regeering volkomen wettigde [1]). Sommige agenten, met name die voor Buitenlandsche Zaken, Van der Goes, die reeds lang met dergelijke plannen omging, en de leden van het Uitvoerend Bewind Van Haersolte en Besier, benevens verscheiden leden van het Wetgevend Lichaam en andere hooge colleges waren gemengd in die zeer geheime plannen en onderhandelingen, die met het plan tot herstel der Oranjes in nauw verband stonden. Zij richtten zich tot Pruisen, dat reeds vóór de landing met het parijsche Directoire in overleg was getreden [2]) over de onzijdigheid der Bataafsche Republiek en haar opneming binnen de demarcatielijn van 1795; te eer hadden zij neiging daartoe, omdat zij volstrekt niet gerust waren aangaande de plannen van het Directoire ten opzichte van de handhaving der onafhankelijkheid des lands van Frankrijk, waartegenover zij op de hulp van Pruisen rekenden. Op aandrang van Van der Goes werd, na weigering van den te Zwolle woonachtigen Queysen, vroeger lid van de Commissie voor Buitenlandsche Zaken onder de Nationale Vergadering, De Vos van Steenwijk naar Berlijn gezonden, om „zonder vooralsnog eenige diplomatique qualiteit te deployeren" ondershands „goede officie en intercessie" bij de oorlogvoerende mogendheden te verzoeken in het belang der zoo vurig gewenschte onzijdigheid. Zoo luidde ten minste zijn schriftelijke memorie, maar mondeling voerde hij een andere taal. In Den Haag had reeds de pruisische gezant Bielfeld van Van der Goes de noodige inlichting verkregen omtrent de gezindheid van het Uitvoerend Bewind om zich in de armen van Pruisen te werpen, daar men noch een langen oorlog op bataafsch gebied noch de overwinning der op eigenbelang bedachte Engelschen wenschte; men was, zeide de agent, bereid om de Oranjes te herstellen met verbetering der oude staatsregeling en tegemoetkoming aan de verlangens der Patriotten. De Vos wees te Berlijn op een amerikaansche staatsregeling als den besten vorm, waaronder men de partijen zou kunnen verzoenen, en op den Erfprins als den aangewezen president. Maar hij ontmoette slechts geringe sympathie voor zijn „négociation chimérique" en zijn „onaannemelijke" plannen. Hij werd aanstonds gewaar, dat het voorzichtige en ouderwetsche Pruisen volstrekt niets zou doen tot bewerking van onzijdigheid of van een min of meer democratischen regeeringsvorm; hij ontving, daar Frankrijk lucht van de zaak kreeg, reeds den 1sten October van de pruisische regeering de vriendschappelijke „insinuatie" om naar Den Haag terug te keeren [3]). Tegelijk met hem was Mollerus, bekend Oranjegezinde, naar Lingen gegaan, waar men meende, dat de Erfprins zich nog bevond; hij ontmoette er dezen niet maar wel Van de Spiegel en andere uitgewekenen, waarna hij den 18den September te St. Maartensbrug bij den Erfprins verscheen. Hij ging veel verder dan De Vos te Berlijn en opende namens zijn vrienden het uitzicht op een onmiddellijke omwenteling, waarbij het Huis van Oranje de souvereiniteit zou verkrijgen onder een soort van „engelsche constitutie", waartoe ook Van der Goes en andere zijner „committenten" bleken over te hellen [4]). De Erfprins, hoewel zeer geneigd om „langs convenable wegen"

[1]) Legrand, p. 240 suiv. Vgl. de papieren van Bielfeld uit dezen zomer: Gedenkstukken, III.

[2]) Vreede, Geschiedenis der diplomatie van de Bat. Rep., II, 1, blz. 45 vlg.; Delprat, blz. 188, 200; Beijnen, in Hand. Letterk., 1898/9, Meded., blz. 73.

[3]) Delprat, blz. 190.

[4]) De Bas, II, blz. 225/6. Vooral de Memorie aldaar, blz. 704. Vgl. Gedenkstukken, III, blz. 540 vlg.; Colenbrander, Bat. Rep., blz. 214 vlg.; Beijnen, in Nijh. Bijdr., 4de R., VI, blz. 51 vlg.

den oorlog op het bataafsche grondgebied te beëindigen, waagde het niet buiten zijn vader om in deze dingen te handelen en Mollerus begaf zich daarom naar Engeland om er in denzelfden geest werkzaam te zijn.

Deze ondershandsche besprekingen bleven natuurlijk te Parijs niet volstrekt onbekend en een fransche agent, de voormalige parijsche dokter Deforgues, verscheen dan ook spoedig eerst bij Brune te Alkmaar, daarna in Den Haag om naast Florent-Guyot een oog in het zeil te houden, terwijl Brune, wiens leger versterkt was tot 25000 man, waarvan 14000 Franschen, voortging met het nemen van maatregelen ter verdediging en de polders de Schermer, de Beemster en de Purmer onder water zette. De Engelschen en Russen hernieuwden na de aankomst van russische versterkingen den 2den October den aanval langs de geheele linie in den omtrek van Alkmaar, waar Brune na hevige gevechten aan den duinvoet bij Schoorl en Bergen en een verlies van 1600 man [1]) den volgenden dag tot den aftocht besloot en zijn troepen tot bij Beverwijk en Purmerend terugtrok. Deze zegepraal leverde een groot deel van Noord-Holland over aan den Erfprins, die met Van Stralen de reeds begonnen organisatie van het bestuur in de veroverde streek voortzette. De hoop der invallers op de bemachtiging van Amsterdam, aanvankelijk doel van den veldtocht, begon te herleven; ook die op medewerking binnenslands, hoewel een tweede zending (6 Oct.) van generaal Don naar Den Haag, om het Uitvoerend Bewind te bewerken, door diens gevangenneming te Beverwijk op last van Brune verijdeld werd [2]).

Voordat een en ander zijn werking kon hebben, was de toestand op het oorlogsterrein geheel gewijzigd. Een nieuwe slag bij Castricum [3]) (6 Oct.) liep na een gelukkig begin ten nadeele der aanvallende Engelschen en Russen af. Zij leden, ten gevolge van het doorbreken hunner linie door Brune zelf aan het hoofd zijner ruiterij en de ditmaal flinke houding der Bataven, zware verliezen, die bij de groote moeilijkheid om het leger te voeden in de reeds door de vijandelijke troepen uitgemergelde streek en bij het toenemen van ziekte en ongemak den ontmoedigden York reeds deden denken aan het opgeven van den veldtocht. Na een krijgsraad gehouden te hebben, waarin door zijn generaals met nadruk op de werkeloosheid der keizerlijke legers aan den Rijn en het uitblijven van den verwachten volksopstand gewezen werd en tevens herinnerd werd aan de reeds door de geleverde gevechten en de toenemende ziektetoestanden tot op minder dan de helft teruggebrachte legersterkte, besloot hij, tot verbazing van Brune zelf, tot den terugkeer naar Engeland en begon met Alkmaar te ontruimen, op den voet gevolgd door de Franschen en Bataven. In de smalle landtong aan de Zijpe teruggetrokken, achtte York , hoewel in een sterke stelling, die Brune tot voorzichtigheid moest manen [4]), zich den 14den genoodzaakt tot onderhandeling. Het resultaat was na drie dagen een den 18den gesloten overeenkomst, die den 19den te Alkmaar werd bekrachtigd en veel geleek op een smadelijke capitulatie [5]). Tegen vrijen aftocht zeide York de teruggave toe van de batterijen aan Den Helder in goeden staat, de loslating van 8000 gevangenen en van admiraal De Winter, die, hoewel in het vaderland teruggekeerd, nog altijd niet was uitgewisseld.

---

[1]) Gachot, p. 270.
[2]) Vgl. Beijnen in Hand. Letterk., 1900 1, blz. 142 vlg. Vgl. over de houding van Daendels: Mendels, blz. 280 1.
[3]) Gachot, p. 288 suiv.
[4]) Legrand, p. 250/1; Gachot, p. 301 2.
[5]) Gazette de Leyde, suppl. van 22 Oct. 1799. Vgl. over de vaststelling der capitulatie reeds op den 14den of 15den: Pijman, blz. 94.

De inscheping der vijandelijke troepen had in de laatste dagen van October tot einde November plaats. De Erfprins ging den 21sten October, diep teleurgesteld, met zijn getrouwen scheep naar Engeland. De „campagne heureuse" was — zooals Brune meldde — „terminée par un traité profitable et glorieux," al maakte men te Parijs aanmerking op de wijze, waarop hij den in het nauw gebrachten York en diens leger had laten aftrekken en zelfs niet had gestaan op de teruggave der bataafsche vloot [1]). Maar hij verdedigde zich met te wijzen op de sterke stelling, die York in de Zijpe nog had ingenomen, en op de kans om, zonder bloedvergieten en zware verliezen van zijn kant, een belangrijk voordeel te behalen, terwijl de hem bekende stemming van het bataafsche gouvernement en van een groot deel der bataafsche natie hem had doen inzien, dat het goed zou zijn den vijand zoo spoedig mogelijk van het bataafsche grondgebied te verwijderen. Hij eindigde zijn rapporten met te getuigen van de „courage tranquille et méthodique" der Bataven naast de „brillante intrépidité" der Franschen als beslissende elementen in den gelukkig geëindigden veldtocht [2]).

De dubbelzinnige houding der bataafsche regeering had echter bij de parijsche Directeurs zoowel als bij Brune en de met hem eensgezinde diplomatieke agenten in Den Haag, Deforgues en Miot, ernstige bedenking gewekt, terwijl ook Daendels zich zeer ontevreden toonde over het hem betoonde wantrouwen. Allerlei geruchten van plannen tot verandering in de regeering der Bataafsche Republiek, met medewerking of wel onder leiding van Brune en het sterke fransche garnizoen in Den Haag, deden de ronde en wezen op toenemende ontstemming te Parijs tegenover het Uitvoerend Bewind [3]). De fransche gezant, Florent-Guyot, dacht er wel anders over en beschuldigde Daendels, wiens gedrag hij steeds in een slecht daglicht had gesteld, van ongeoorloofde wraakzucht wegens het niet voldoen aan financieele eischen in verband met diens zware schulden, maar hij genoot het vertrouwen van zijn eigen regeering niet meer en werd teruggeroepen, terwijl Deforgues slechts bevel kreeg om de van „orangisme" verdachte regeeringsleden zoo spoedig mogelijk te doen verwijderen, met name de agenten La Pierre, Spoors, Pijman en Van der Goes. Deforgues, ofschoon evenals Brune door de bataafsche regeering met financieele voordeelen beloond, richtte zich werkelijk in dien zin tot het Uitvoerend Bewind, dat intusschen door Schimmelpenninck was ingelicht omtrent nieuwe binnenkort te verwachten veranderingen te Parijs en zich in afwachting daarvan niet haastte. De gebeurtenissen van den 18den Brumaire (9 November), toen de door het Directoire in zijn nood uit Egypte teruggeroepen generaal Bonaparte, door Siéyès aangezet, het gehate en geminachte bestuur zonder veel inspanning omverwierp en met Siéyès en Rogier-Ducos het Consulaat — den laatsten vorm van republikeinsch bewind, in Frankrijk nog mogelijk — daarvoor in de plaats stelde, redden de bataafsche agenten nog en Deforgues zelf werd met Brune door den weder als minister van Buitenlandsche Zaken opgetreden Talleyrand teruggeroepen. Deforgues werd vervangen door den geheel in de verdere plannen ingewijden Sémonville, die zich spoedig berucht maakte door zijn buitengewone begeerte om persoonlijke voordeelen uit zijn post te trekken [4]); Brune, die

[1]) Hüffer, l.l., S. 385. Vgl. Mendels, blz. 285, die geloof slaat aan de ongegronde bewering, dat Brune door York zou zijn omgekocht, en wijst op Abercromby's uiting van verbazing omtrent diens handelwijze. Vgl. ook Vragen van den Dag, Juni 1905, blz. 464 vlg.; Colenbrander, Bat. Rep., blz. 220; Koolemans Beijnen, in De Erfprins in Noordh., bijl. XXVII.

[2]) Legrand, p. 253.

[3]) Colenbrander, Bat. Rep., blz. 223.

[4]) Delprat, blz. 181, 197.

een oogenblik gedacht had aan gewapend verzet met behulp van de Bataven [1]), zag zich vervangen door Augereau, die geheel met Bonaparte's wenschen bekend en allesbehalve onbaatzuchtig, integendeel voor financieele aanbiedingen zeer toegankelijk was.

De toon, waarop de nieuwe leider der fransche regeering, de energieke Bonaparte, in Den Haag liet spreken, bewees, dat men te Parijs geen verzet zou dulden maar volgzaamheid eischte; „il accorde amitié, il exige confiance; il assure protection, il veut fidélité; il promet des bienfaits, il attend de la reconnaissance", zoo sprak Sémonville namens hem [2]). De bataafsche bewindslieden, die onmiddellijk na den aftocht der Engelschen en Russen aan Brune het opperbevel over hunne troepen hadden ontnomen en een derde daarvan naar huis hadden gezonden, zagen zich spoedig genoodzaakt het opperbevel aan Augereau terug te geven, al hielden zij nog het legerbestuur en het bevel in Den Haag in hunne handen. Er schijnt te Parijs zelfs gedacht te zijn aan een verheffing van Augereau tot hoofd van den bataafschen staat. Dit gebeurde niet, maar Bonaparte wilde evenmin het Uitvoerend Bewind op zijn post laten [3]).

Dit Bewind had duidelijk getoond, dat het genoeg had van het nauwe bondgenootschap met Frankrijk en naar vrede, ten minste naar onzijdigheid verlangde, opdat de handel, waarvan alleen de Republiek kon bestaan, zich weder zou kunnen herstellen. Het verklaarde, dat het land zonder dezen den ondergang te gemoet ging, wat ook niet te ontkennen viel. De afkeer van de fransche alliantie, van de Franschen zelf, wier baatzuchtige oogmerken met de bewerking der omwenteling in de Republiek thans duidelijk genoeg gebleken waren, nam als het ware met den dag toe [4]) onder invloed der toenemende teleurstelling, die steeds meerderen bezielde en deed terugverlangen naar de oude toestanden, zij het dan door ingrijpende hervorming gewijzigd. Vereeniging der partijen, verzoening der gemoederen werd de leus van vele weldenkenden, ook onder hen, die, als Wiselius, een voorname rol gespeeld hadden bij de vestiging van den nieuwen staat van zaken. In Mei 1800 was er zelfs weder ernstig sprake van een in Gelderland, waar een groot deel van den adel nog zeer oranjegezind was, te beginnen opstand tegen de fransche overheersching [5]).

Maar Bonaparte liet zich noch door bedreigingen noch door onwil en lijdelijk verzet noch door smeekbeden afbrengen van zijn plan om de Bataafsche Republiek geheel ten behoeve van Frankrijk te gebruiken, zij het dan met behoud van een schijnbare zelfstandigheid. Hij eischte op hoogen toon de volledige uitvoering van het haagsche tractaat, wat de financiën en de militaire zaken betrof, en liet zich niet vermurwen door de vertoogen van den gezant Schimmelpenninck of door de zending van admiraal De Winter, op hoe overtuigenden toon het door dezen medegebrachte adres zijner regeering ook wees op de ondraaglijke lasten, die voor 1800 de uitgaven op meer dan 100 millioen hadden gebracht, terwijl de gewone inkomsten nauwelijks 30 millioen bedroegen. Geen beroep op de ellende van het volk, op de edelmoedigheid op den Eersten Consul kon baten. Hij wilde geld zien, geld voor de oorlogen, die hij had te voeren, en was ten zeerste verontwaardigd, toen de door hem naar de Republiek gezonden generaal Marmont niet slaagde in het plaatsen eener leening van een onnoozele 12 millioen

---

[1]) Vgl. Pijman, blz. 97 vlg. Hij ontving een geschenk van *f* 100000 als eindbelooning, terwijl hij 1 mill. gevraagd had.
[2]) Legrand, p. 252; Gedenkstukken, III, blz. 136 vlg.
[3]) Mendels, blz. 258.
[4]) Van Limburg Brouwer, Wiselius, blz. 119, 121.
[5]) Legrand, p. 260.

francs te Amsterdam [1]). Nog erger werd het, toen een poging om 50 millioen van de Bataven te verkrijgen tegen teruggave van Vlissingen en vermindering van het fransche bezettingsleger eveneens mislukte, terwijl zijn scherpe eischen tot betere kustverdediging tegen mogelijke engelsche landingen en tot zending van 7000 man troepen om aan den Rijn met de fransche legers samen te werken, werden afgewezen. Slechts kreeg hij voor den afstand van Ravestein, Megen, Boksmeer, Bokhoven, Oefelt en Gemert — voormalige bezittingen van vreemde heeren — zoogenaamde vergoeding van het in 1795 verlorene, waarvoor „portions égales en surface" waren toegezegd, 6 mill. francs los [2]). Hij begon nu te dreigen: „nous avons le droit et la force pour nous" [3]) en Sémonville drong steeds sterker aan op tegemoetkoming aan de gedane eischen, ten slotte erop wijzend, dat de zegevierende Bonaparte een „premier obstacle dans sa marche victorieuse" zonder veel moeite zou weten te verwijderen. Het Uitvoerend Bewind zag zich genoodzaakt om de gewenschte troepen te leveren en zelfs nog een versterking toe te staan van de afdeeling, die onder Dumonceau naar Duitschland zou worden gezonden, maar maakte bezwaar tegen het voortdurend onderhouden dezer troepen en der evenzoo thans afgetrokken fransche benden. En steeds hooger stegen Bonaparte's eischen, terwijl Augereau zich als heer en meester gedroeg in de Bataafsche Republiek, op ruwen toon zijn wil opdrong en voor zich en zijn officieren persoonlijk groote geldelijke schadeloosstellingen verlangde. De klachten over een en ander werden te Parijs met schouderophalen of met vergoelijkende, zelfs dreigende tegenklachten beantwoord.

Het zwakke Bewind, nog altijd hopend op de mogelijkheid der onzijdigheid en daarvoor te Berlijn en Parijs werkend, geraakte door dit alles in een onhoudbaren toestand, ook tegenover de vermogenden zelf, die door gedwongen, vooral in 1799, „het jaar der heffingen", buitengemeen zware leeningen uitgeput waren, daar zij sedert 1795 reeds 22½ % op hunne eigendommen en 28 % op hunne inkomsten in gedwongen heffingen hadden opgebracht [4]). En van Gogel's hervormingsplannen kwam niets bij den tegenstand, dien reeds zijn belastingplannen van verschillende zijden ontmoetten [5]). Maar het was duidelijk, dat Frankrijk, zoolang het bleef overwinnen, van de algeheele onafhankelijkheid of van de onzijdigheid der Bataafsche Republiek niet zou willen hooren. En voor het oogenblik was er weinig kans, dat Bonaparte's zegepralen in nederlagen zouden veranderd worden. Ook van een herstel der Oranjes en daarmede van de oude dynastieke betrekkingen der Republiek met Engeland en Pruisen was om dezelfde reden geen sprake. Zelfs een nieuwe toezegging van een aanzienlijk geldelijk bedrag aan Frankrijk zou dit niet kunnen brengen tot opoffering zijner feitelijke overheersching van den bataafschen staat, zelfs niet tot aanzienlijke vermindering zijner troepenmacht in dat gebied. Frankrijk had de Bataafsche Republiek noodig voor zijn krijg tegen Engeland, voor mogelijke bezwaren tegenover Pruisen; het wilde wel nog geen annexatie maar eischte afhankelijkheid en achtte de verwijdering van het erfstadhouderlijke Huis „une chose irrévocablement arrêtée", zooals Bonaparte zich uitdrukte [6]).

In deze omstandigheden lag het voor de hand, dat men hier te lande

---

[1]) Vgl. over de zending van Marmont Gedenkstukken, III, blz. 606 vlg.; over die van De Winter: ib. blz. 617, 626 vlg.

[2]) Vgl. Mees, Hist. Atlas, kaart 7, toelichting, blz. 15. De geheele bevolking dezer heerlijkheden bedroeg 20,000 zielen. Ook Huissen, Zevenaar en Malburg werden beloofd maar door Pruisen nog niet afgestaan.

[3]) Legrand, p. 262.

[4]) Sillem, Gogel, blz. 567.

[5]) Vgl. de ontwikkeling zijner denkbeelden bij Sillem, blz. 28 vlg.

[6]) Sorel, t. VI, p. 22.

zoowel als te Parijs ernstig begon te denken aan ingrijpende verandering, met uitsluiting der Oranjes, in het staatswezen der Bataafsche Republiek. En het feit, dat bij den afkeer der gematigden van de grondvergaderingen het aantal der werkelijk revolutionnairen in het Wetgevend Lichaam steeds toenam en zij bij de volgende verkiezingen zelfs de volstrekte meerderheid dreigden te zullen verkrijgen, maakte het wenschelijk zulk een wijziging dan niet te lang uit te stellen [1]). De teleurstelling ook der voormalige Patriotten werd steeds grooter; men geloofde niet meer zoo vast in de beginselen van 1795 of in de constitutie van 1798; men had meer dan genoeg van de fransche alliantie en van de proefneming met de revolutionnaire denkbeelden. Ook wat het Uitvoerend Bewind in de Binnenlandsche Zaken gedaan had, had weinig ingenomenheid ontmoet. Wel waren enkele bezuinigingen ingevoerd door het afschaffen van overtollige ambten, wel was de inlandsche nijverheid gesteund door kleeding der soldaten in inlandsche stoffen voor te schrijven, wel was voor het armwezen een en ander gedaan ten einde de plaatselijke armenzorg te verbeteren en was ook voor het onderwijs iets beter gewaakt, maar bij gebrek aan handel nam de welvaart steeds af en het verlies van Curaçao in September 1800, daarna van St. Eustatius, de opsluiting van het uit Suriname terugkeerende eskader in Bergen en Drontheim, de nog altijd voortduurende volkomen afsluiting van Java en de enkele nog in onze handen zijnde buitenposten, waardoor de handel in oostersche waren geheel in engelsche, deensche en amerikaansche handen kwam, gaf nieuwe teleurstelling en ontmoediging, vooral daar men ter wille van Frankrijk opnieuw den invoer van engelsche goederen en den uitvoer van graan, hooi en stroo moest verbieden en de opnieuw uitgebroken veepest, met de daaraan verbonden verliezen bij onteigening, het landvolk tot wanhoop bracht.

In Augustus 1800 verscheen Schimmelpenninck, die te Parijs in een steeds moeilijker positie verkeerde tegenover de eischen der fransche regeering, in de Republiek om hoogte te nemen van wat er omging [2]). Dat er verandering moest komen, was ook hem duidelijk. Sémonville was van meening, dat de stemming des volks en het belang van Frankrijk eischten „de concilier ce que l'expérience de l'ancien régime avait introduit d'utile dans l'administration avec les institutions que la saine philosophie a plantées sur la tombe des préjugés", dat wilde zeggen: reactie tegen de al te ingrijpende veranderingen van 1798. Zelfs een herstel van het Huis van Oranje scheen nog niet onmogelijk, al bleek de geneigdheid van Bonaparte daartoe gering [3]).

De fransche regeering ging op het denkbeeld eener verandering gereedelijk in en vergunde haren gezant, al verklaarde zij niet te willen weten van een herstel der Oranjes, met de voornaamste personen hier te lande te „raadplegen" over een nieuwe staatsregeling, die handel en financiën zou herstellen en een krachtig bewind volgens gematigde beginselen zou invoeren [4]). Schimmelpenninck was gestemd voor een constitutie geschoeid op de leest der amerikaansche, dus met een president [5]); Irhoven van Dam en Pijman, in September 1800 wegens den gang der zaken als agent afgetreden en thans secretaris van den Raad der amerikaansche koloniën, wilden, met behoud in naam van het algemeen stemrecht, een zeer krachtig Uitvoerend Bewind in handen van een president

[1]) Pijman, blz. 103.
[2]) Schimmelpenninck, I, blz. 227; Delprat, blz. 210; Gedenkstukken, III, blz. 635 vlg.
[3]) Gedenkstukken, III, blz. 1105 vlg.
[4]) Legrand, p. 269.
[5]) Vgl. zijn brief in Schimmelp. en zijn tijd, I, blz. 230 vlg.

ingevoerd zien, met een onbeteekenend Wetgevend Lichaam en groote zelfstandigheid der departementen [1]); Gogel dacht eveneens aan een krachtig Uitvoerend Bewind in den geest van het fransche Consulaat [2]). Allerlei denkbeelden woelden door de hoofden. Den 4den Maart 1801 kwam het Bewind eindelijk zelf met het schriftelijke voorstel aan het Wetgevend Lichaam om den termijn der herziening, die eigenlijk eerst in 1803 eindigde, te vervroegen, welk voorstel na eenig verzet aan het onderzoek eener commissie werd onderworpen; deze werd den 16den tevens belast met het ontwerpen van een plan voor die herziening, waarvoor dat van Pijman en Van Dam, die niet tevergeefs de medewerking van Augereau hadden ingeroepen, in de eerste plaats in aanmerking kwam.

Dat de nieuwe staatsregeling niet buiten Frankrijk om zou kunnen worden ingesteld, lag voor de hand; maar Bonaparte, hoewel zelf tot een meer monarchale inrichting, een regeering onder een president overhellend, wilde voor het oog tegenover Europa de vrijheid van den bondgenoot niet belemmerd zien. Sémonville kreeg dus last om den Bataven ten minste in schijn „l'entière liberté de leur choix" te laten [3]). De commissie uit het Wetgevend Lichaam, die het plan van Pijman en Irhoven van Dam, d. i. van Augereau ofwel van Bonaparte, moest onderzoeken, kwam eerst in Juni daarmede gereed maar zag haar voorstel met groote meerderheid, 50 stemmen tegen 12, verwerpen, al werd zij door de meerderheid van het Uitvoerend Bewind [4]) gesteund; de mogelijkheid eener andere oplossing van het vraagstuk werd uitgesloten door het met 33 tegen 29 stemmen verwerpen van een voorstel om den brief van het Bewind toestemmend te beantwoorden.

Het Uitvoerend Bewind, onderricht van wat Bonaparte wilde en bij meerderheid besloten om desniettegenstaande de wijziging der staatsregeling door te zetten, had den 10den Juni onverwacht de keuze bewerkt van den energieken Pijman, die zich ook bij de staatsgrepen van 1798 niet onbetuigd had gelaten, tot zijn medelid in plaats van den afgetreden Hoeth. Het begon tijd te worden, want Bonaparte werd ongeduldig en de revolutionnaire elementen in het Wetgevend Lichaam van hun kant arbeidden met ijver en zagen zich bij de nieuwe verkiezingen wederom krachtig versterkt. Aan de andere zijde begonnen ook de aanhangers van het Huis van Oranje zich te weren; de groote meerderheid hunner toonde zich bereid tot toenadering en sommigen correspondeerden reeds met enkele gematigde maar ontevredene voormalige Patriotten [5]), die ook van hunne zijde samenwerking begeerden, geheel in overeenstemming met de houding van den Erfprins, die zelf toenadering tot Bonaparte zocht. Andere Oranjegezinden echter, zooals G. K. Van Hogendorp, wilden van toenadering niet weten zoolang het Huis van Oranje niet voorgoed hersteld werd: zij hoopten met pruisischen steun door onderhandeling te Parijs of met engelschen steun bij den naderenden vrede, ja zelfs door een nieuwe landing van Engeland uit het begeerde doel te bereiken [6]). Deze stemming der Oranjegezinden verhaastte de door Bonaparte bevorderde plannen op een staatsgreep, ditmaal weder in den geest der gematigden van alle partijen, die elkander de hand wilden reiken om het vaderland te redden uit dreigende gevaren, in overeenstem-

---

[1]) Legrand, p. 271, Vgl. Pijman, blz. 101 vlg.; Irhoven van Dam was de eigenlijke bewerker van het plan.
[2]) Gedenkstukken, III, blz. 442 vlg.; Colenbrander, Bat. Rep., blz. 229 vlg.
[3]) Legrand, l.l. Vgl. over deze zaken ook Delprat, blz. 207 vlg.
[4]) Dit bestond toen uit Ermerins, Van Swinden, Besier, Van Haersolte en Hoeth, van wie de eerste twee niet weten wilden van een verandering, waarbij de staatsregeling van 1798 zou worden geschonden.
[5]) De Bosch Kemper, Letterk. Aant., blz. 393. Vgl. Delprat, l.l.
[6]) Gedenkstukken, III, blz. 1094 vlg.

ming ook met de natie, die in ieder geval naar een krachtig bestuur en vooral naar den vrede en de rust verlangde. Augereau, die in den zomer naar Parijs was gegaan om over vermindering der geldelijke en militaire lasten te spreken en zoo mogelijk den afkoop der aanwezigheid van een fransch bezettingsleger tegen een goede som gelds te bedingen, belastte zich tevens met het polsen van Bonaparte over zijn meening aangaande het plan van Pijman en Van Dam, welke laatste de eigenlijke samensteller was van het ontwerp, waarvan Augereau een schets naar Parijs medebracht[1]); hij stelde zich na zijn terugkomst geheel ter beschikking van Pijman en de zijnen. Niet Sémonville, die blijkbaar voor de leiding der zaak niet berekend was, maar hij zou de verandering moeten bewerkstelligen met hulp vooral van zijn vriend Pijman[2]). Het bleek, dat Bonaparte het plan wel goedkeurde maar uitdrukkelijk wilde weten, wien men tot president zou willen verkiezen. Dit was een groote moeilijkheid, want men had voor het oogenblik geen geschikten persoon voor dien post; Schimmelpenninck was nog niet zoo hoog in Bonaparte's gunst gestegen en Pijman zelf was er blijkbaar de man niet voor. Van Dam stelde nu voor in plaats van den president een Staatsbewind aan het hoofd te stellen, wat werd aangenomen maar belangrijke wijzigingen in het oorspronkelijke plan noodig maakte, die dan ook inderhaast werden aangebracht. Inmiddels werd met de fransche regeering de door Augereau voorbereide overeenkomst gesloten, volgens welke het fransche bezettingsleger tegen betaling van $6^1/_2$ millioen gulden, benevens een millioen gratificatie aan dat leger zelf, het grondgebied der Bataafsche Republiek zou ontruimen; voorloopig zou het fransche legerkorps op 10000 man worden teruggebracht, alleen als hulpkorps dienen en na den vrede met Engeland het land geheel verlaten; tot zoolang mocht het niet vermeerderd worden en zou het onder de bataafsche regeering staan.

De verwachte staatsgreep begon den 14den September. Een proclamatie van het Uitvoerend Bewind, samengesteld door zijn meerderheid: Pijman, Haersolte en Besier, stelde thans aan de grondvergaderingen zelf het gewijzigde plan van Pijman en Van Dam voor, als „het juiste midden" tusschen de verschillende meeningen tegenover „het partijwerk" der vorige constitutie en zoowel „bij onzen natuurlijken bondgenoot in hoofdtrekken welgevallig" als nuttig in het „algemeen belang", gezien den heerschenden „staat van onzekerheid". De Eerste Kamer van het Wetgevend Lichaam verklaarde echter den 18den met 28 tegen 26 stemmen die proclamatie voor onwettig en verwees het plan opnieuw naar een commissie. Twee der leden van het Bewind, Ermerins en Van Swinden, weigerden standvastig hunne medewerking, gesteund door den agent voor financiën Gogel en andere regeeringspersonen van bepaald revolutionnaire gezindheid. De drie andere bewindsleden tastten nu met hulp van Augereau door, namen het bestuur in handen, verzegelden met den bevelhebber van Den Haag de deuren van het zittingsgebouw van het Wetgevend Lichaam, verklaarden dit college, welks samenkomst in buitengewone vergadering gevreesd werd, bij een nieuwe proclamatie in naam des volks geschorst en beloofden orde en rust met kracht te zullen handhaven. Ermerins en Van Swinden, die den 19den nog in de zaal van het Uitvoerend Bewind zelf tegenstand boden en zich beriepen op Ermerins' bevoegdheid als tijdelijk voorzitter van het Bewind, werden na een poging om den eerste den presidentshamer te ontrukken, ter zijde gelaten, terwijl de drie verbondenen in overleg met Augereau de proclamatie over het gansche land verspreidden. Het plebisciet van den

[1]) Pijman, blz. 107 vlg.
[2]) Colenbrander, Bat. Rep., blz. 234.

1sten October, waarvan het leger bij dagorder van Augereau uitgesloten was, viel eigenlijk ten nadeele van het ontwerp uit, daar slechts 16771 stemmen voor en 52219 tegen werden uitgebracht; maar er waren 416419 stemgerechtigden en de thuisgeblevenen werden nu eenvoudig, volgens het denkbeeld, door Van der Goes aangegeven [1]), als voorstemmers beschouwd, waarop den 16den October de nieuwe staatsregeling werd afgekondigd, wederom in overeenstemming met den „machtigen bondgenoot", die achter de schermen was gebleven maar .... met het resultaat niet geheel tevreden bleek, nu het gewenschte krachtige presidentschap had plaats gemaakt voor een veelhoofdig staatsbewind. Van der Goes had op de geheele zaak grooten invloed gehad maar achter de schermen.

Het op deze wijze aangenomen beknopte ontwerp van 106 artikelen [2]) hield in, dat een oppermachtig Staatsbewind van 12 leden de algeheele leiding van den staat zou hebben. Voor de eerste maal zouden de handelende drie leden van het Uitvoerend Bewind daarvoor 7 personen kiezen en deze weder 5 anderen; voor later zouden de besturen der departementen, welker namen en grenzen weder die der oude provinciën zouden zijn [3]) maar die thans administratieve instellingen bleven zonder souvereiniteit, ieder op hun beurt een nominatie van vier personen voor een jaarlijks te vervullen plaats in het Staatsbewind opmaken, waaruit dit er twee ter keuze zou voorstellen aan het Wetgevend Lichaam. Dit Lichaam, ontdaan van allen invloed op het uitvoerend gezag, tot 35 leden teruggebracht en slechts tweemaal 's jaars vergaderend, zou gekozen worden door kiezers, in de grondvergaderingen aangewezen door de stemgerechtigden en zelf stemmend in de departementale „ringen"; het zou, met uitzondering van een „tribunaat" van 12 leden, voor iedere zitting gekozen, niet mogen discussieeren maar alleen stemmen over de door het Staatsbewind aangeboden wetten. De departementale besturen, van 7 tot 15 leden sterk, zouden groote zelfstandigheid in de inrichting van hun gewest genieten; zoo ook de gemeentelijke besturen; de vermenging der schulden werd beperkt. In plaats van agenten zouden weder „raden", van 3 tot 6 leden, de takken van algemeen bestuur hebben te leiden. Zoo hoopte men, zonder te veel inbreuk te maken op de aloude provinciale autonomie, de kracht der centrale regeering te versterken en de tegenstellingen te verzoenen: de afschaffing van den omvangrijken staatkundigen eed en zijn vervanging door een eenvoudige verklaring tegen de erfelijke ambten en voor het vertegenwoordigend stelsel had geen ander doel.

HOOFDSTUK IV

DE LAATSTE JAREN DER BATAAFSCHE REPUBLIEK

Verzoening der partijen — de gedachte van Van der Goes en zijn vrienden — was de leus geweest, waaronder de nieuwe staatsregeling was doorgedreven. Aan de eene zijde toegeven aan de diep in de volksmeening ingedrongen aloude beginselen van gewestelijk federalisme en plaatselijke zelfstandigheid; aan de andere zijde toenadering der aan de oude staatsinstellingen gehechte elementen tot de denkbeelden van gelijkheid van allen

---

[1]) Delprat, blz. 248.
[2]) Van de Poll, Verzameling van vaderlandsche wetten en besluiten (Amst. 1840).
[3]) Drente kwam bij Overijsel, Sommelsdijk bij Zeeland; de voormalige heerlijkheden bij de provincie, waarbinnen of aan welker grens zij gelegen waren: Vianen bij Utrecht, IJselstein bij Holland enz. (vgl. Mees, kaart 8, toel., blz. 6).

voor de wet, eenheid van den staat en krachtig centraal bewind, zooals sedert 1795 begeerd was. Die gedachte van verzoening strookte wel met Bonaparte's wensch om bij de nieuwe regelingen in de van Frankrijk afhankelijke staten, van het oude te behouden wat levensvatbaar scheen [1]). Maar, vergeleken met de staatsregeling van 1798, kon de nieuwe constitutie, die aan de kiesgerechtigde burgers slechts geringen invloed op het staatsbestuur liet, als een werk van reactie worden beschouwd en de uiterste partij der revolutionnairen verafschuwde dan ook het gesloten compromis als een verraad aan de zaak der revolutie, waaraan zij niet wilde medewerken; velen hunner hadden zich reeds te voren, als Vreede, teruggetrokken, andere teleurgestelden, als Wiselius en ook Valckenaer, die in de laatste jaren als gezant in Spanje van verre de gebeurtenissen had gadegeslagen, volgden nu dat voorbeeld. Daarentegen verklaarden thans vele overtuigde Oranjegezinden zich na eenige aarzeling niet ongeneigd om weder deel te nemen aan het staatsbestuur, samen met de gematigden onder de mannen van 1795; zoo groot was hun aantal en zoo aanzienlijk steeg plotseling hun invloed, dat men reeds sprak van de herleving der aristocratische regeeringspartij na de korte zegepraal der thans blijkbaar voorgoed verslagen democratie, welke herleving onder anderen ook bleek uit de vervanging van het revolutionnaire „burger" door het aloude „heer" in officieele stukken gelijk ook bij de diplomatie de oude vormen werden hersteld.

De namen der leden van het Staatsbewind wezen op middelmaat maar ook op het karakter van verzoening, van gematigdheid van beginselen, dat de gansche staatsgreep van September 1801 had gedragen. De oud-Patriotten en zij, die na 1795 als „moderaten" bekend gestaan hadden, voerden er den boventoon: de grijze De Beveren en Brandsen, leden van de voormalige regeering, de weinig beteekenende Van Hoogstraten en Queysen, de zeer gematigde De Leeuw, Verheyen en Lewe, de orangistische Burmania Rengers hadden er zitting naast mannen van 1798 [2]): den nooit vertrouwden man der staatsgrepen, Spoors, en den eveneens gewantrouwden Pijman, den zwakken Haersolte en den slimmen Besier, welke laatste drie, als bewerkers der laatste verandering, door de anderen waren gekozen; de staatssecretaris Hultman en de griffier Dassevael waren met iets meer republikeinsch gekleurde gevoelens bezield; de handige Van der Goes bleef leider der buitenlandsche zaken. In het Wetgevend Lichaam werden federalistische Patriotten als Dumbar en Huber, M. C. Van Hall en C. Van Lennep, Lublink de Jonge en Van Marle, Meerman en Couperus weder op den voorgrond gebracht; zelfs van de bijna vergeten oud pensionnarissen De Gijselaar en Zeebergh was een oogenblik sprake. Nog ontbraken de meeste Oranjegezinden maar ook deze begonnen toenadering te toonen, toen het nieuwe bewind hen ondershands uitnoodigde om deel te nemen aan de departementale en gemeentelijke administratie [3]). Dit werd hun gemakkelijk gemaakt door een schrijven van den Prins van Oranje zelven uit Oranienstein in Nassau, gedagteekend van den 26sten December [4]), aan een vijftiental zijner voornaamste aanhangers in verschillende gewesten, inhoudend de verklaring, dat „zijns bedunkens", zooals de zaken thans stonden, „er geene redenen" waren om zich te onthouden van deelneming aan het staats-

[1]) Colenbrander, Bat. Rep., blz. 238.
[2]) Delprat, blz. 262, 295.
[3]) Vgl. De Bosch Kemper, Aanteekeningen, blz. 392/3; Tydeman, Drie Voorlezingen, blz. 173; Schimmelpenninck, blz. 245 vlg.; Delprat, blz. 269, 271.
[4]) Gedrukt bij De Bas, Brieven van prins Willem V aan Van Lijnden van Blitterswijk, blz. 248. Nog in December hadden de Orangisten alle medewerking geweigerd (vgl. de berichten bij Bielfeld, in Gedenkstukken, III).

bestuur. Niet alle Oranjegezinden, die dit jaar door den dood van Van de Spiegel te Lingen een zwaar verlies leden, dachten echter zoo. Een hunner, de thans veertigjarige G. K. van Hogendorp, had reeds op het einde van October een fiere „Verklaring" opgesteld, die hij een paar dagen later bij het Staatsbewind inleverde en waarin hij, steunend, zooals hij betuigde, op de meening van de „overgroote meerderheid der natie", onder scherpe afkeuring ook van den laatsten staatsgreep en van de wijze, waarop de staatsregeling was aangenomen, onomwonden aandrong op herstel van het Huis van Oranje en van de oude Republiek, met versterking van de „klem van het algemeen bestuur" en uitbreiding van den „grondslag der regeering", vooral „in de rijkste steden en landstreken". Maar die wat overdreven energieke stap [1]), die den bedrijver minstens gevangenschap had kunnen kosten, had geen gevolgen en werd zelfs door de Oranjes afgekeurd, aangezien de toestand van Europa op dit oogenblik een dergelijk herstel niet mogelijk maakte en de „meerderheid der natie" van haar gevoelens geen blijk gaf. Het Huis van Oranje zelf koesterde slechts de hoop, dat bij de algemeene vredesonderhandelingen van 1801 zijn belangen op andere wijze zouden verzorgd worden.

Sedert de groote overwinningen van Bonaparte bij Marengo en van Moreau bij Hohenlinden op de Oostenrijkers, die gansch Italië aan de Franschen hadden moeten overlaten, Zuid-Duitschland opgaven en zelfs Weenen bedreigd zagen, toonde Oostenrijk zich tot vrede geneigd, terwijl ook het fransche volk naar het einde van den krijg verlangde. Reeds op 9 Februari 1801 was dan ook te Lunéville de vrede van Frankrijk en zijn bondgenooten met Keizer en Rijk tot stand gekomen en hadden beide de onafhankelijkheid der Bataafsche Republiek bevestigd, gelijk ook het nog altijd bij zijn neutrale houding volhardende Pruisen thans daartoe officieel wilde overgaan. Zelfs Engeland, na den moord op den russischen keizer Paul I en de troonsbeklimming van zijn eerder tot Frankrijk overhellenden zoon Alexander I zoogoed als alleen staande en opnieuw bedreigd met een fransche landing van Boulogne uit, ja met een algemeene europeesche coalitie, had den fellen voorstander van den oorlog tegen Frankrijk op leven en dood, den energieken Pitt, laten vallen en zich den 1sten October tot de preliminairen van Londen laten vinden, waarbij het voor zich o.a. behoud van Ceilon en medezeggenschap aan De Kaap de Goede Hoop bedong.

Op de onderhandelingen over een „continentalen vrede" had de Bataafsche Republiek geen onmiddellijken invloed gehad, al waren hare belangen en die van het Huis van Oranje zoowel daar als bij de verdere besprekingen wel degelijk besproken, vooral ook in verband met de overigens niet zeer warme belangstelling van Pruisen in het lot van dat Huis zoowel als van de Republiek zelve [2]). Ook Pruisen had het denkbeeld van herstel der Oranjes in de Bataafsche Republiek thans opgegeven en dacht alleen aan een schadeloosstelling voor hen, ten deele in Duitschland te vinden, ten deele door de Republiek voor de vroegere nassausche domeinen te betalen, waarover dan ook reeds door de vorige bataafsche regeering te Berlijn onderhandeld was [3]). Wel was er in den loop van 1801 nog bij de ver-

[1]) Brieven en Gedenkschriften van G. K. van Hogendorp, III, blz. 193 vlg. Vgl. Delprat, blz. 258 vlg. Deze vond het een „singulière" en „ridicule levée de bouclier", en men dacht er aan den schrijver uit te noodigen een reisje te gaan doen of hem anders als „insensé" op te sluiten.

[2]) Vreede, Geschiedenis der diplomatie, II, 1, blz. 180 vlg. Vgl. over dit alles de diplomatieke depêches en brieven in Gedenkstukken, IV, blz. 724 vlg.; vooral het Journaal van het congres te Amiens, van Schimmelpenninck zelven.

[3]) Vreede, blz. 194 vlg.

anderingen in de staatsregeling — vooral in het najaar, toen er van een president sprake was — een oogenblik aan het Huis van Oranje, met name aan den Erfprins, gedacht [1]), maar Bonaparte wilde daarvan niet weten uit vrees voor de hernieuwing van engelschen of pruisischen dynastieken invloed in den thans van Frankrijk afhankelijken zusterstaat. Noch Engeland noch Pruisen gaf zich veel moeite, zoodat bij de preliminairen de zaak der Oranjes geheel op den achtergrond geraakte [2]). De op grond der preliminairen te Amiens begonnen onderhandelingen tusschen Frankrijk en Engeland konden echter moeilijk buiten de daarbij zoozeer betrokken Bataafsche Republiek om gevoerd of ten minste beëindigd worden, te minder omdat Engeland te Londen de teruggave van alle in Oost en West bemachtigde koloniën behalve Ceilon had aangeboden.

Zoo kon dan Schimmelpenninck — want deze moest natuurlijk, onder medewerking van het (26 Oct. 1801) voor deze belangrijke zaken benoemde „geheim besogne" uit het Staatsbewind, de bataafsche onderhandelaar zijn — te Amiens worden toegelaten, hetgeen evenwel nog niet gebeurde, alvorens Frankrijk en Engeland het feitelijk eens geworden waren en de bataafsche gezant zich uitdrukkelijk bereid verklaard had om te onderhandelen „d'après les bases établies dans les préliminaires signés à Londre" [3]). De uitnoodiging tot deelneming aan de reeds drie maanden te voren aangevangen, ja feitelijk geëindigde besprekingen gewerd Schimmelpenninck, die 7 December te Amiens was aangekomen, dan ook eerst op 1 Januari 1802 maar hij wilde er overeenkomstig de inzichten zijner regeering alleen optreden, wanneer tegenover den begeerden afstand van Ceilon een behoorlijke grensregeling en schikking met Frankrijk op grond van het haagsche tractaat zou staan. Die eisch werd eerst als „frivole prétention" afgewezen maar op het aanhouden der Bataven, zonder erkenning daarvan als meer dan een „verklaring", eindelijk door Frankrijk aangenomen, en nog alleen omdat de preliminairen deelneming der Republiek aan de onderhandeling onderstelden. De fransche regeering achtte in den grond zelfs de onderteekening van het te sluiten eindverdrag door den bataafschen gezant „indifférente à la validité des engagements qui seront pris". Met hooghartige minachting spraken de fransche diplomaten over landen als de Bataafsche Republiek, „vaincus et conquis", liet de Eerste Consul nog te Parijs hooren, die „devaient nous épargner l'embarras de les rappeler au principe de leur existence actuelle; cette existence, c'est de nous qu'ils la tiennent, nous leur devons rien et ils nous doivent tout" [4]).

Schimmelpenninck, vertegenwoordiger van een „puissance secondaire", die niet moest denken aan „droits et prétentions d'une puissance du premier ordre", had dus geen gemakkelijke rol te vervullen, vooral daar zijn regeering zich feitelijk reeds lang met de londensche preliminairen tevreden had getoond en het heft in dezen dus uit handen had gegeven. Den 11den Januari werd hij bij de onderhandeling toegelaten. Met taaiheid, gematigdheid en plooien trachtte hij zoowel van den franschen onderhandelaar, den „grand faiseur de négociations" Joseph Bonaparte, als van den engelschen lord Cornwallis, die geen van beiden zeer bekwaam waren, concessies te bedingen; talrijke memoriën diende hij in tot handhaving zijner vorderingen, met name strekkend tot nakoming van Frankrijk's beloften in het haagsche tractaat ter zake van de regelingen aan de oostergrens bij Zevenaar, waar Pruisen nog altijd zijn enclaves bezat, en verder

[1]) Vreede, blz. 205.
[2]) Ibid., blz. 236 vlg.
[3]) Ibid., blz. 219 vlg.
[4]) Colenbrander, Bat. Rep., blz. 243.

tot opheffing van de vaste alliantie met Frankrijk tegen Engeland, dus vestiging der onzijdigheid, en van de bepalingen omtrent Vlissingen. Maar al zijn „welsprekende, hartroerende en tevens mannelijke remonstrantiën" baatten niets [1]); evenmin de pogingen om Sémonville, Talleyrand en Joseph Bonaparte door middel van omkooping, waarvoor men $^1/_2$ millioen overhad, gunstig voor de Bataafsche Republiek te stemmen [2]). Men antwoordde ten slotte niet meer op zijn vertoogen en de bataafsche regeering moest, nadat Schimmelpenninck tevergeefs gedreigd had met algeheele weigering van verdere medewerking, tevreden zijn met een „solemnele" nota van Talleyrand en een mondelinge verklaring van Joseph, beide inhoudend, dat na de onderteekening van het eindverdrag de Eerste Consul wel bereid zou bevonden worden om over een en ander met haar te onderhandelen. Zij besloot den 22sten Maart 1802 Schimmelpenninck te machtigen tot onderteekening onder uitdrukkelijke verklaring, dat men na die onderteekening ook de „praestatie" van de „solemnele verbintenis" verwachtte. Gering van inhoud [3]) was intusschen deze door Schimmelpenninck zelven met overdrijving geroemde „allercompleetste voldoening" vanwege Frankrijk, dat zich in een nota van Talleyrand alleen verbonden had met het veelzeggende voorbehoud „selon les intérêts des deux nations", wat ook volgens Joseph zelven tot niets hoegenaamd verbond. De zaak was, dat men hier te lande snakte naar den vrede, hoe die ook zijn mocht. En zoo teekende Schimmelpenninck, die op het einde nog als tusschenpersoon de laatste bezwaren betreffende het lot van Malta tusschen Frankrijk en Engeland had helpen wegnemen, ten slotte den 27sten Maart 1802 het verdrag, dat dien vurig begeerden vrede zou schenken [4]); het werd gezegeld met het oude, eenigszins gewijzigde staatszegel der voormalige Republiek [5]).

Eervol was die vrede allerminst en wel was het tegenover de natie noodig het tractaat te voorzien met eenige „aanmerkingen", waarmede men het van staatswege in de dagbladen liet verschijnen. Tegenover het ernstige verlies van Ceilon werd daarin gewezen op de heuglijke teruggave van Guyana „in allerbloeiendsten staat", zelfs met uitsluiting van den engelschen handel, zoowel als van De Kaap, welks souverein bezit gewaarborgd werd, en de overige bezittingen in Oost en West; de bij den vrede met Pruisen bepaalde schadeloosstelling aan het Huis van Oranje zou volgens artikel 18 geheel buiten de Republiek omgaan — het voornaamste succes bij de onderhandeling, door Schimmelpenninck verkregen [6]); de oude tractaten met Engeland waren thans als vervallen aan te merken zoogoed als de bepalingen omtrent het strijken van de vlag; de pretenties omtrent aangehouden schepen zouden bij de engelsche rechtbanken „met ijver vervolgd" kunnen worden. Het Staatsbewind wees verder, om opkomende bedenkingen te verhoeden, op de omstandigheid, dat de vermelding van de „territoriale belangen" tegenover Frankrijk in dit vredesverdrag met Engeland niet thuis behoorde; men zweeg eindelijk maar van het definitieve verlies der bij Den Helder overgegeven vloot, waarover te Londen nog gesproken was. Zoo kon men den „négotiateur" met dankbare hulde begroeten, want het hoofddoel, de vrede, was immers bereikt, al had hij er niet de groote en eervolle rol bij gespeeld, die zijn zoon hem later daarbij toeschreef, maar zich in de hoofdzaken hulpeloos moeten neerleggen bij wat Frankrijk en Engeland wilden [7]).

[1]) Schimmelpenninck, I, blz. 241.
[2]) Vreede, l.l., blz. 253/4.
[3]) Legrand, p. 290.
[4]) Ibid., blz. 264; Delprat, blz. 273.
[5]) Delprat, blz. 275.
[6]) Colenbrander, Bat. Rep., blz. 244.
[7]) Vgl. Thorbecke, Historische Schetsen, blz. 122 vlg.; Legrand, p. 288; Delprat, blz. 275.

Gevolgen van den vrede waren nog de conventie van Mei 1802 tusschen Frankrijk en Pruisen en die van 14 Nov. 1802 tusschen Pruisen en de Republiek, die den afstand van Zevenaar, Huissen en Malburg aan de laatste vaststelden; de definitieve overgave dier bezittingen had echter nog niet plaats [1]).

Ongeveer terzelfder tijd werd eindelijk ook het Huis van Oranje verzorgd. De onderhandelingen in 1801 te Parijs met de regeering en Bonaparte zelven voornamelijk op aandrang van den Erfprins aangevangen en gesteund door onderhandelingen te Berlijn, hadden weinig uitgewerkt. Willem V, teleurgesteld in zijn aanvankelijk hooge verwachtingen van Engeland's steun en niet tevreden over de dikwijls onaangename houding van het engelsche hof tegenover hem en de zijnen, had den 1sten November dat land verlaten en was over Brunswijk naar zijn nassausche staten vertrokken om er verder met de zijnen op het slot Oranienstein bij Dietz te leven, zoolang de vrede in Duitschland dit nog veroorloofde [2]). Maar ook dit erfelijke bezit bleek niet veilig. Steeds minder hoorde men van de in het verdrag van 1796 tusschen Pruisen en Frankrijk als schadeloosstelling genoemde bisdommen Würzburg en Bamberg met den keurvorstentitel. Geheel andere combinatiën werden thans door Frankrijk en Pruisen overwogen, waarom de Erfprins, toen nog vol bewondering voor Bonaparte, in Februari, zeer tegen den zin van den Prins, die zich slechts noode had laten overhalen, en nog meer tegen dien der Prinses, die nog in Engeland was gebleven, naar Parijs ging: de eerste der duitsche vorsten, die zich na de Revolutie hier vertoonde en zich voor den machtigen Bonaparte vernederde [3]). Met behulp van aanzienlijke geschenken aan Talleyrand en andere fransche staatslieden of hunne vrouwen bereikte hij eindelijk na lange onderhandeling en niet zonder hulp van Schimmelpenninck [4]), op grond van een tusschen Frankrijk en Pruisen reeds den 23sten beklonken overeenkomst, een voorloopig resultaat, dat in het tractaat van 3 Juli belichaamd werd. Als schadeloosstelling voor het verlies der positie in de Nederlanden en der bij het haagsche tractaat aan de Bataafsche Republiek gekomen domeinen, verkreeg het Huis van Oranje het bezit van het bisdom Fulda, de abdijen Corvey en Weingarten, de rijkssteden Dortmund, Issny en Buchhorn, samen een jaarlijksch inkomen van $^1/_2$ millioen gulden opleverend. Willem V zelf weigerde het „gestolen goed" maar de Erfprins stemde toe en kon zich voortaan vorst van Oranje-Fulda noemen, terwijl zijn vader alleen het nassausche gebied op landsvaderlijke wijze en tot tevredenheid der onderdanen bleef besturen en voor de thans aan Engeland afgestane oorlogsschepen en handelsvaartuigen een aanzienlijk engelsch jaargeld voor zijn Huis zou krijgen, de Prinses een kapitaal van 60000 pd; de Oranje-brigade op Wight werd nu ontbonden. Alleen aangaande de door den Prins gewenschte kapitalisatie der hem toegezegde engelsche rente moest nog nader worden overeengekomen; ten slotte kreeg hij een jaargeld van 16000 pd. De Prinses kwam thans ook naar Oranienstein. Alle banden tusschen het Huis van Oranje en de Bataafsche Republiek waren zoo geslaakt behalve de onverbreekbare banden der historische traditiën, die eenmaal weder Oranje en Nederland tot elkander zouden brengen.

De regeling van een en ander scheen goede verwachting te kunnen wekken omtrent den nieuwen toestand onder leiding van het Staatsbewind.

[1]) Mees, kaart 8, toel., blz. 22.
[2]) De Bas, II, blz. 330 vlg.
[3]) Bij dit bezoek in het Théâtre Français kan het feit plaats gehad hebben, waarvan in de inleiding op de Mémoires de Mad. Campan melding wordt gemaakt. Vgl. Gedenkschriften van een beambte, blz. 225; Jorissen, Hist. Bladen, blz. 369 vlg.; de bezwaren tegen de authenticiteit van het verhaal bij Colenbrander, Bat. Rep., blz. 248.
[4]) Schimmelpenninck, I, blz. 317 vlg.

De vurig begeerde vrede was immers eindelijk verkregen, de onafhankelijkheid des lands zoowel door Frankrijk als door de overige mogendheden erkend, de erfstadhouderlijke regeering met goedvinden van de stadhouderlijke familie zelve voorgoed afgeschaft. Een periode van verzoening en definitieve regeling kon, dacht men, ongehinderd een aanvang nemen, nu de lange tijd van politieke proefnemingen en onzekerheid eindelijk achter den rug scheen te zijn. Maar Schimmelpenninck, die in overeenstemming met de denkbeelden van Bonaparte het bestuur liever in handen had gezien van een voor drie, vier of vijf jaren gekozen president en kortaf geweigerd had om in het Staatsbewind zitting te nemen, kreeg weldra gelijk met zijn vrees voor „dat twaalftal hoofden" en voor „de werking van kleine passiën, kleine jalousieën, kleine personaliteiten en diversie van opiniën" [1]).

De samenwerking van Staatsbewind en departementale besturen liet aanstonds veel te wenschen over Er werd wel ernstig gestreefd naar verzoening en hereeniging, de bestuurslichamen werden in den regel nog wel voor de meerderheid uit voormalige Patriotten samengesteld, maar aan de voormalige Oranjegezinden werd, hoewel niet de gehoopte helft der posten, toch een aanzienlijke plaats ingeruimd; in de ambten werden zonder onderscheid van partij of partijneigingen vele eerbiedwaardige en eerlijke mannen benoemd, wat dikwijls den wrevel der mannen van 1795 wekte en aan de andere zijde ook de oude Oranjeklanten niet geheel bevredigde. De oudregenten hadden zich na den brief des Prinsen uit Oranienstein tot dit compromis bereid verklaard op een vergadering der „Staten van den Kneuterdijk" ten huize van een hunner, den dortschen regent Van de Wall, en wel op voorstel van Mollerus, die daarbij zoogoed als geen tegenstand ondervond. Er was ernstig sprake van Van Kinsbergen of Van Bylandt-Halt, voormalige leiders der vloothervorming vóór 1795, als agent van marine; Van Heeckeren van Enghuizen en Brantsen werden lid van het geldersche bestuur; Mollerus werd secretaris van het departementaal bestuur van Holland en kwam in het Wetgevend Lichaam [2]); Meerman, Van Stralen, Collot d'Escury, Van de Wall kwamen eveneens in het bestuur van Holland; in de steden keerden tal van oudregenten in het bestuur terug. Menschen van verschillende gezindheid begonnen elkander weder geregeld in gezelschappen en op partijen te ontmoeten, wat in jaren niet was geschied. Onder de gansche bevolking was een geest van toenadering bij alle verschil van gevoelens niet te miskennen maar men vond aan de andere zijde ook ernstige bezwaren: Roomschen en Joden klaagden over grievende achteruitzetting na een begin van gelijkstelling en de invloed der Roomschen vooral viel daarbij niet gering te schatten [3]). Het genootschap Christo Sacrum, dat sedert 1797 te Delft bestond, en andere dergelijke genootschappen te Leiden, Rotterdam en elders trachtten een „Christendom boven geloofsverdeeldheid" ingang te doen vinden. Wel kon het genootschap in 1801 een eigen kerkgebouw te Delft openen, maar de oude „volkskerk", hoe ook door de revolutie getroffen, was bij de staatsregeling van 1801 weder in het genot harer „verkregen rechten", in het bijzonder harer kerkgebouwen en kerkelijke inkomsten, getreden en begon weder te streven naar hare oude positie als feitelijke staatskerk, zich beroepend op wat zij onder de oude Republiek geweest was. De blijkbare gunst, door het Staatsbewind aan de Gereformeerde Kerk bewezen, wekte ergernis bij de sedert 1795 op den voorgrond

---

[1]) Schimmelpenninck, I, blz. 245; Delprat, blz. 276.
[2]) Delprat, blz. 254 vlg. Vgl. Colenbrander, Bat. Rep., blz. 252 vlg.
[3]) Colenbrander, l.l., blz. 266 vlg.

getreden Dissenters en Roomschen, die herstel van de oude heerschappij op kerkelijk gebied vreesden. Bovendien gaf de houding van den Eersten Consul te Parijs tegenover de wenschen van het ook hem weinig sympathieke Staatsbewind aanleiding tot moeilijkheden. De, na het vertrek van den thans rijkbegiftigden en diensvolgens zeer goed gestemden Augereau, onder generaal Victor in de Bataafsche Republiek achtergebleven fransche troepen gingen maar niet heen en Bonaparte wees in dit verband telkens op de wenschelijkheid om, nu men na den vrede vrijwat soldaten naar de koloniën had gezonden, een voldoende militaire macht in het land zelf te houden; van de vurig begeerde teruggave van Vlissingen, de sluiting van de Schelde en de grensverbetering voor de Republiek wilde hij zelfs niet hooren spreken [1]). De financieele toestand eindelijk bleef zeer onbevredigend. De begrooting van 1802 stelde tegenover de uitgaven tot een bedrag van bijna 66 millioen slechts een gewone ontvangst van ruim 31 mill., terwijl reeds de gewone uitgaven meer dan 42 mill. bedroegen; een nieuwe leening van 30 mill. moest aanstonds worden uitgeschreven om de zaken te kunnen drijven en nog was deze volstrekt onvoldoende om het bestaande tekort van 50 mill. met inbegrip der achterstallen te dekken, terwijl de Eerste Consul reeds weder nieuwe eischen stelde [2]). En waar zou men nieuwe belastingen vinden? „Excepté l'air et l'eau il ne reste à peu près rien qui ne soit imposé" [3]), zeide in deze dagen een ervaren financier. Al herleefde de handel na den vrede en zeilden in dit jaar weder 4000 schepen de havens binnen, terwijl duizenden schepen naar alle kanten uitgingen, het vertrouwen op de vastheid van den vrede week weldra weder bij de heerschende politieke onzekerheid en dit veroorzaakte zeer spoedig een nieuwen terugslag na een oogenblik van sinds jaren ongekende bedrijvigheid in handel en nijverheid. De oude strijd tusschen handel en industrie werd heropend, toen de lakenindustrie van Leiden, Delft, Den Bosch en Tilburg om handhaving van het verbod van invoer van vreemde lakens verzocht, terwijl de handel van Amsterdam en Rotterdam integendeel, zoowel in zijn belang als in dat der consumenten, op meer handelsvrijheid aandrong. Het Staatsbewind nam voorloopig geen beslissing in deze netelige zaak en zocht heil bij uitstel, terwijl het ook niet wilde voldoen aan de wenschen der revolutionnairen naar een algemeene amnestie, waardoor de gecompromitteerden van 1798 en later zeer gebaat zouden geweest zijn. Ook de oude tegenstelling tusschen het zeer in aanzien en rijkdom gedaalde Amsterdam en het opkomende Rotterdam deed zich weder gevoelen. De Winter ging met een klein eskader naar de Middellandsche Zee om er tegenover de barbarijsche roovers weder eens de vlag der Republiek te vertoonen en de beruchte afkoopsom opnieuw te regelen, wat hij op weinig afdoende wijze deed. De Amsterdamsche Bank werd op den ouden voet gereorganiseerd en zag zijn krediet weder stijgen, maar met de hernieuwing van de kans op oorlog ging ook dit voordeel grootendeels weder verloren. Er was overal strijd van belangen en inzichten, waartusschen het zwakke Staatsbewind onmachtig stond. En de staatsfondsen — veeg teeken — daalden reeds weder.

De toestand voorspelde weinig goeds voor het nieuwe regeeringsstelsel, hoe ijverig het verzoeningsprogram ook door de nieuwe bewindslieden bij de samenstelling der bestuurscolleges werd toegepast. Reeds in het najaar van 1801 was er sprake van nieuwe plannen van Spoors en zijn vrienden en in den nazomer van 1802 werd Schimmelpenninck, die zijn moeilijken

[1]) Delprat, blz. 320.
[2]) Legrand, p. 296.
[3]) Sillem, Gogel, blz. 29.

post te Parijs gaarne met dien te Londen wilde ruilen doch door het Staatsbewind te Parijs gewenscht werd, bij zijn gewoon jaarlijksch bezoek in het vaderland aangezocht om de hand te leenen tot een nieuwe verandering in de staatsregeling. Een veelgelezen „bulletin van de bataafsche armee" sprak van een, ongetwijfeld ook gehouden, samenkomst op het Loo tusschen hem en de op het weinig militair gestemde bewind ontevreden generaals Daendels en Dumonceau, welke laatste roomsch was, ten einde zulk een verandering voor te bereiden [1]). De beide generaals, bevreesd voor de herplaatsing van tal van uitgeweken oranjegezinde officieren in het gereorganiseerde bataafsche leger en voor de door hen ingevoerde reorganisatie zelf, maar door het Bewind naar Den Haag geroepen om opheldering en door Schimmelpenninck overtuigd van de wenschelijkheid om thans voor het oogenblik „nieuwe schokken" te vermijden, trokken zich terug uit de reeds rijpende samenzwering, waarin men de hand van sommige bekende jacobijnsche revolutionnairen meende te herkennen, o. a. van Valckenaer, die toen ambteloos op een buiten bij Haarlem leefde. Maar hun optreden, vooral dat van den onstuimigen Daendels, den man der staatsgrepen, was toch een ernstige waarschuwing. Ook Sémonville, die na een lange afwezigheid weder in de Bataafsche Republiek teruggekeerd was, uitte zich in bedenkelijke termen over het aanzien en de toekomst der regeering [2]).

Het Staatsbewind zelf toonde zich verre van gerust en hield een wakend oog op de beide generaals en op het haagsche garnizoen, maar Bonaparte wilde voor het oogenblik nog van geen nieuwe veranderingen in de Bataafsche Republiek weten en liet Sémonville in Den Haag verklaren, dat hij de bestaande regeering wilde steunen ook zelfs tegen Schimmelpenninck en de generaals, die men maar moest arresteeren, als zij het te bont maakten: er moest rust zijn in Europa en ook de generaals moesten dit te hooren krijgen [3]). Deze houding van den consul redde het Staatsbewind nog voor eenigen tijd; de generaals en Schimmelpenninck ontkenden iets in den zin gehad te hebben, ook al bleven de eersten zich beklagen over de achteruitzetting der militaire belangen, vooral over het niet erkennen der in 1799 en 1800 op het slagveld aan verdienstelijke officieren toegekende hoogere rangen. Daendels, in het najaar wegens „propos indécents" tegenover de regeering bij het hoogste gerechtshof aangeklaagd, nam zijn ontslag en ging zich te Heerde op landbouw en heideontginning toeleggen; een geschenk van 50000 gulden en 500 morgen gronds van wege het Staatsbewind stelde hem daartoe in staat. Schimmelpenninck kreeg, om hem gunstiger te stemmen, den begeerden post te Londen en werd te Parijs vervangen door Carel de Vos van Steenwijk. In deze omstandigheden kon er echter geen sprake zijn van de verwijdering der aanzienlijke kosten veroorzakende fransche troepen, die nog ten getale van ongeveer 6000 man in de voornaamste vestingen lagen en door Bonaparte zelfs als garnizoen voor Den Haag gewenscht werden; aan de ontruiming van Vlissingen en aan de grensregeling werd niet gedacht. De verplaatsing van Schimmelpenninck en de verdachte werkzaamheid der engelsche en russische gezanten in Den Haag, in verband met den toenemenden afkeer van het bataafsche volk van de Franschen, schenen echter te wijzen op toenadering der naar onzijdigheid, naar zelfstandigheid hakende Bataafsche Republiek tot de vijanden van Frankrijk, wat dit laatste nog minder geneigd maakte om zijn troepen uit „Batavië" terug te roepen [4]). Naar aanleiding van de door De Vos te

[1]) Mendels, blz. 291; Delprat, blz. 280.
[2]) Legrand, p. 297; Colenbrander, Bat. Rep., blz. 274.
[3]) Legrand, p. 299.
[4]) Vreede, dl. I, blz. 302.

Parijs opnieuw ingediende vertoogen, ook over den eisch der fransche regeering om het hoofdkwartier harer troepen in Den Haag gevestigd te zien, kwam men in Januari 1803 eindelijk tot een overeenkomst, waarbij het getal der fransche troepen beperkt werd tot twee halve brigades en de termijn van haar verder verblijf tot een jaar, waartegenover de Bataafsche Republiek zich moest verbinden tot grondig herstel harer thans onbeteekenende zeemacht.

Dit laatste stond in nauw verband met de herleving der oorlogsgeruchten naar aanleiding van de aarzeling der Engelschen om Malta, Alexandrië en sommige belangrijke koloniale bezittingen te ontruimen, terwijl Bonaparte Piémont annexeerde, zich tot president der Cisalpijnsche Republiek deed verkiezen en zoowel in de Bataafsche Republiek als in Zwitserland den franschen invloed oppermachtig deed gelden, eindelijk in Duitschland zijn overwicht voortdurend liet gevoelen bij de reorganisatie van het Rijk, waardoor dit ten eenenmale van Frankrijk afhankelijk werd en bij rijksbesluit van het voorjaar van 1803 op Bonaparte's aandrang tot een algeheele wijziging der verdeeling van het rijksgebied moest besluiten. Reeds ontving Engeland met open armen de thans ook in het Duitsche Rijk niet langer veilige fransche emigranten en steunde hunne geheime complotten; reeds begon Bonaparte weder de britsche nijverheid uit alle fransche havens te weren en kondigde hij de zending van nieuwe troepen naar de Bataafsche Republiek aan, hetzij om haar te beschermen, hetzij wegens zijn plannen tegen Hannover; reeds ving in Engeland een hevige persoorlog tegen den gevreesden Consul aan. Begin Maart 1803 verklaarde koning George III eindelijk in een boodschap aan het Lagerhuis Engeland's eer en belangen bedreigd en antwoordde Bonaparte met heftige klachten over Engeland's uitdaging. Twee maanden later opende Engeland de vijandelijkheden door het inbeslagnemen van 1200 fransche en bataafsche handelsvaartuigen, waarop Bonaparte dadelijk Hannover liet bezetten. Pitt en Bonaparte hernieuwden den ouden tweekamp [1]).

De bezetting van Middelburg en geheel Walcheren, van het zonder meer in staat van beleg verklaarde Vlissingen uit, door fransche troepen onder generaal Monnet reeds in April was een uitvloeisel van deze gebeurtenissen. Zij was tevens een doorslaand bewijs van Bonaparte's wantrouwen in de gezindheid van het Staatsbewind, dat door de fransche regeering steeds verdacht werd van geheime samenwerking met den vijand, ja zelfs van geheime onderhandeling over de overgave van Walcheren aan Engeland, dat een vloot voor de Maas had laten kruisen [2]). De brabantsche vestingen werden, op grond van het haagsche tractaat en met uitbreiding van den zin daarvan, door fransche garnizoenen bezet, met verwijdering der bataafsche troepen en zonder bekommering om eenig protest. Ook in alle voorname steden van de andere gewesten kwamen onverwacht fransche garnizoenen; zelfs in Den Haag verschenen half Juni tijdelijk 2500 man tot diepe ergernis van regeering en volk over deze beleediging van de nationale eer.

Het Staatsbewind had zich werkelijk gevleid met Van der Goes' lievelingsdenkbeeld eener volstrekte onzijdigheid, die ook door Engeland was aangeboden [3]); maar Bonaparte, door het Bewind aangezocht om in die onzijdigheid toe te stemmen tegen betaling eener maandelijksche som aan Frankrijk voor den tijd van den oorlog, dacht daaraan geen oogenblik en eischte in zeer stellige termen krachtige medewerking. Ook de geheime betrekkingen, waarvan Van der Goes, de leider der buitenlandsche zaken,

[1]) Sorel, t. VI, p. 297 suiv.
[2]) Legrand, p. 306.
[3]) Vreede, dl. I, blz. 316 vlg., 327 vlg.; Colenbrander, Bat. Rep., blz. 278.

zich nog steeds te Parijs, te Berlijn, te Londen bediende, zijn ondershandsche aanbiedingen aan de hebzuchtige vrouw van Talleyrand, zijn pogingen bij het russische hof konden niet helpen; de wil van Bonaparte besliste en wanhopig ging het Staatsbewind opnieuw den oorlog met Engeland aan, waarvan het einde volgens Schimmelpenninck niet te voorzien was, wanneer het niet gelukken mocht „aan de kleinere natiën een meer draaglijke existentie te bezorgen" — en dat kon eerst gebeuren wanneer ook voor de Bataafsche Republiek werkelijke onafhankelijkheid in de plaats zou treden van de schijnbare.

Voorloopig geleek het daarop nog niet veel. Bonaparte stelde De Vos te Parijs den eisch, dat de Bataafsche Republiek 25000 man onder een franschen generaal als opperbevelhebber, benevens sterke bataafsch-fransche eskaders bij Texel en aan den Maasmond zou onderhouden en drie transportvloten van 300 vaartuigen, geschikt voor in het geheel 60000 man, in gereedheid zou brengen, eindelijk dat een hooggeplaatste bataafsche officier te Parijs de gemeenschappelijke krijgsverrichtingen met de fransche regeering zou komen bespreken [1]).

De buitengewone deputatie naar Parijs, die aan Bonaparte het onzijdigheidsvoorstel had gedaan [2]), trachtte deze zware eischen nog te verzachten maar Bonaparte bleek onverzettelijk en men zag zich genoodzaakt den 25sten Juni een overeenkomst te teekenen, waarbij men op zich nam ten hoogste 18000 man fransche troepen te onderhouden benevens een eigen leger van 16000 man, gezamenlijk onder een franschen opperbevelhebber, die echter niet in Den Haag gevestigd zou zijn of er zijn hoofdkwartier mocht hebben. Bovendien verbond men zich tot het leveren van vijf linieschepen, vijf fregatten met transportschepen voor 25000 man bij Texel en 100 kanonneerbooten met 250 platboomde gewapende transportvaartuigen bij Vlissingen, bestemd voor 36000 man en 4000 paarden; alles moest in Dec. 1803 gereed zijn. Die krijgsmacht zou hebben mede te werken met de groote in de fransche havens uitgeruste landingsvloot onder toezicht van een te Parijs te plaatsen hoofdofficier en onder leiding van den Consul zelven, wiens bevelen ook in de bataafsche havens zonder verzet moesten opgevolgd worden. Men zou alleen gemeenschappelijk vrede sluiten en Frankrijk waarborgde daarbij zoowel de onschendbaarheid van het bataafsche grondgebied in Europa als de teruggave der eventueel in den nieuwen oorlog te verliezen koloniën. Een deputatie uit het Staatsbewind kwam den naar het Noorden gereisden Consul te Brussel nederig begroeten [3]). Bij zijn plotselinge inspectie te Vlissingen, waar hij zich, zonder zich te bekommeren om de bataafsche onafhankelijkheid, zeer verontwaardigd toonde over de ledige magazijnen en de geringe krijgstoerustingen, werden hem, als ware hij er souverein, de sleutels der stad aangeboden; hij verklaarde voortaan in die zeehaven zelf de zaken in handen te zullen nemen — alles ten bewijze van de volstrekte afhankelijkheid der Bataafsche Republiek van den machthebber, die geen grenzen voor zijn willekeur kende en in den naar Parijs gezonden officier, den schout-bij-nacht Verhuell, een willigen dienaar en bewonderaar vond.

„Je ne suis votre ennemi, je vous veux du bien mais il faut de force que vous suiviez ma marche," had Bonaparte te Brussel aan de commissie uit het Staatsbewind verklaard [4]): onafhankelijkheid voor het inwendig bestuur

[1]) Vreede, dl. II, 2, blz. 8; Gedenkstukken, III, blz. 58 vlg.
[2]) Zij bestond uit den amsterdamschen koopman Willem Six, den marine-officier Jacobson en den genie-officier Blanken.
[3]) Delprat, blz. 301; Six, in Gids van Febr. 1886: Eene donkere zijde uit 's lands historie.
[4]) Delprat, blz. 304 vlg.; Gedenkstukken, IV, blz. 449 vlg.; Colenbrander, Bat. Rep., blz. 280.

wilde hij aan de Bataafsche Republiek laten, maar volledige staatkundige onafhankelijkheid geen oogenblik. Hij gevoelde echter wel iets van de financieele bezwaren, waarin het Staatsbewind zich bevond, en meende den raad te moeten geven, zoo men niet aan een ingrijpende rentereductie van de staatsschuld dacht, het bataafsche leger, dat naar zijn meening toch weinig beteekende als krijgsmacht, te beperken tot een paar duizend man en de thans onnoodige vestingen aan de zuidergrens te laten vervallen, maar integendeel de vloot op een behoorlijken voet te brengen. Het was bij dat alles duidelijk, dat de Bataafsche Republiek geheel in zijn macht was, en hij waarschuwde dan ook herhaaldelijk, dat men geen gehoor moest geven aan „intriganten" als Spoors en Besier, aangezien hij op den duur anders de Republiek zou moeten annexeeren, wat hem niet moeielijk zou vallen, al was de bevolking er nog zoo sterk tegen.

Het Staatsbewind viel hoe langer hoe minder in zijn smaak, ook al onderwierp het zich nog zoo slaafs aan zijn eischen. Voor het oog alleen deed het dit, meende Bonaparte, want hij was overtuigd van de aanwezigheid van geheime tegenwerking, van heimelijken onwil om zijn bevelen te gehoorzamen: de slappe wijze, waarop de verlangde maatregelen tegen Engeland en de engelsche eigendommen werden uitgevoerd, bewees hem dit voldoende. Toch deed het Staatsbewind zijn best om te doen, wat de Consul verlangde. Het liet Verhuell, tot opperbevelhebber der vloot verheven, te Vlissingen in het voorjaar van 1804 een groote vloot van 378 schepen bijeenbrengen [1]), waarvan 216 kanonneerbooten in zes divisiën verdeeld, met 1480 kanonnen en mortieren en 3600 matrozen. Met deze vloot begaf zich Verhuell in den zomer, in drie afdeelingen en onder scherpe gevechten met den vijand op de vlaamsche kust, naar Oostende en Duinkerken; van de voorgenomen expeditie tegen Engeland kwam echter niets, evenmin als in het volgende voorjaar, toen Verhuell opnieuw met een deel van zijn scheepsmacht uit Duinkerken naar Ambleteuse zeilde om er de fransche eskaders uit Brest af te wachten — tochten, waarin de bataafsche vloot onder zijn uitstekende leiding weder iets van de oude zeemanschap toonde.

Maar Bonaparte was niet tevreden met deze hulp: hij verlangde steeds meer. Hij dacht dan ook spoedig aan verandering van de bataafsche regeering evengoed als men in de Republiek zelve daaraan dacht te midden van de toenemende verwarring in het bestuur en de algemeene ontevredenheid. Meer en meer won het denkbeeld veld, dat een verandering van personen niet genoeg zou zijn maar dat men, zoo niet tot de definitieve annexatie bij Frankrijk, zou moeten komen tot een eenhoofdig bestuur onder leiding van een met groote macht bekleeden president. De moeilijkheid was, wien men dan als zoodanig zou nemen: de namen van Van Kinsbergen, van Valckenaer, van Gogel, van Schimmelpenninck werden weder genoemd [2]); anderen dachten aan den franschgezinden vorst van Nassau-Weilburg of aan Oranje-Fulda.

Sémonville, die zich nog altijd in Den Haag bevond en er zich, evenals trouwens sommige leden van het Staatsbewind zelf, voortdurend door bedenkelijke speculaties in staatsfondsen trachtte te verrijken voor zoover hij zich niet voldoende kon laten begiftigen [3]), werd eindelijk door zijn regeering belast met het ontwerpen van een hervormingsplan voor den nauw verbonden staat [4]). Hij verklaarde zich voor onmiddellijke annexatie der Repu-

[1]) De Jonge, dl. V, blz. 536 vlg.
[2]) Delprat, blz. 284, 287; Sillem, Gogel, blz. 34.
[3]) Delprat, blz. 298, 312.
[4]) Legrand, p. 314 suiv. Vgl. de depêches in Gedenkstukken, IV, blz. 67 vlg.

bliek als het eenige afdoende middel om zich van hare volgzaamheid te verzekeren, nu ook de meeste voormalige Patriotten niet meer van het veeleischende Frankrijk wilden weten en de slepende voorloopige toestand zoo weinig tevredenheid gaf [1]).

Van alle kanten kwamen voortdurend klachten in over het zwakke en ongedurige Staatsbewind, volgens Schimmelpenninck geheel onvoldoende, volgens Verhuell „mal dirigé et conduit par des intrigants", volgens Gogel „difforme et contraire à toutes les opinions sur la science du gouvernement". Het handelde bovendien zeer onvoorzichtig tegenover den gevaarlijken bondgenoot, benoemde een te Vlissingen door de Franschen wegens zijn verdachte anti-fransche houding gearresteerden douane-directeur, Bijleveld, tot zijn medelid en gaf niet dan stap voor stap toe aan Bonaparte's voortdurend hoogere eischen, door Verhuell en den thans weder volgens Bonaparte's wensch te Parijs geplaatsten Schimmelpenninck in des Consuls eigen ongenadige termen naar Den Haag overgebracht. Het Staatsbewind wees op de 340 millioen, waarmede sinds 1795 de bataafsche schuld, die thans meer dan een milliard bedroeg, was gestegen; het toonde aan, dat de rente dezer schuld (34 mill.) door de gewone inkomsten (33 mill.) werd verslonden en dat het tekort voor 1804 weder 40 millioen zou bedragen, terwijl men de in welvaart voortdurend dalende vermogenden in acht jaren meer dan 600 millioen had laten opbrengen. En de nog altijd hangende kwestie van de definitieve schadeloosstelling aan de Oranjes, thans op 3 tot 5 mill. geschat, dreigde met nieuwe lasten [2]). Een nieuwe gedwongen leening, een „vrijwillige gift", moest worden uitgeschreven, wat de ontevredenheid zeer deed toenemen, en nog eischte Bonaparte steeds krachtiger ontwikkeling der militaire macht van den berooiden staat. Voortdurend kwamen er slechte berichten van de verovering der bezittingen in Guyana en allerlei kantoren en eilanden in Oost-Indië door de Engelschen. De Orangisten drongen zich in steeds meer posten in tot groote verontwaardiging der Patriotten; de Roomschen beklaagden zich te Parijs, dat zij geen of weinig deel hadden aan de staatsregeering. De Consul had reeds zijn persoonlijken vertegenwoordiger hier te lande: te Utrecht vestigde zich aan het hoofd der nieuwe fransche troepen generaal Marmont, die er zich als heer en meester gedroeg en zich met de nog altijd woelige amsterdamsche clubs nauw inliet [3]).

De groote verandering in Frankrijk, waar Bonaparte, sedert 1802 levenslang Consul, zich den 18den Mei 1804 tot keizer liet verheffen, scheen het sein voor een ingrijpende wijziging ook hier te lande en openlijk dreigend klonk de dreunende stem van den nieuwen keizer Napoleon in een rede tot zijn Senaat, waarin hij zeide, dat „la réunion de la Hollande à l'Empire eût été le complément de notre système commercial". Maar zoover zou het nog niet komen. De Keizer, als zoodanig nederig begroet door een deputatie van het Staatsbewind, deed zich steeds meer gelden en het Bewind schikte zich altijd weder naar zijn wenschen uit vrees voor de klachten der tegenstanders, die nieuwe kracht putten uit het nu ernstig voorgestelde plan om den Prins van Oranje, wegens het gemis zijner lijfrenten en achterstallen, met 5 millioen af te koopen als eindafrekening. Dit plan, dat met den berooiden toestand der bataafsche schatkist in scherpe tegenstelling kwam, wekte bij den Keizer, die dergelijke uitkeeringen alleen voor Frankrijk begeerde, hevige ergernis, tot groote voldoening natuurlijk der ontevredenen in den lande, die er een nieuw wapen tegen het bewind

[1]) Gedenkstukken, IV, blz. 92 vlg.
[2]) Daarover veel in de correspondentie van den nieuwen pruisischen gezant Caesar, die in Mei 1802 was opgetreden. Vgl. Gedenkstukken, IV, blz. 305 vlg.
[3]) Delprat, blz. 309; Gedenkstukken, IV, blz. 90, 122 vlg.

in zagen [1]). Sémonville, Talleyrand, Marmont benevens vele anderen hadden zich voor aanzienlijke sommen tot goedkeuring eener omwenteling laten bewegen, maar weldra kwam er (24 Aug.) een door Verhuell uit Parijs overgebrachte mondelinge boodschap van den over de ontdekking dezer knoeierijen hevig verontwaardigden Keizer zelven om de voorgestelde transactie uit te stellen tot na den algemeenen vrede, daar de schatkist zulk een aderlating niet kon lijden en het dan eerst mogelijk zou zijn koopers te vinden voor de prinselijke domeinen, die totnogtoe wegens de onzekerheid der toekomst nog niet van de hand gedaan hadden kunnen worden en later een aanzienlijke bate voor de financiën konden opleveren.

Midden in de netelige besprekingen over dit punt kwam het bericht, dat Napoleon Schimmelpenninck had gevraagd te Aken, waarheen de Keizer gegaan was op reis naar de Rijnprovincie, met hem, Talleyrand en Sémonville te komen overleggen [2]). Schimmelpenninck, die op het einde van Augustus als gewoonlijk in het Bentheimsche jaagde en uit sommige uitlatingen van den Keizer het doel der samenkomst wel begreep, aarzelde te komen maar herhaalde aanzoeken en ten slotte de aandrang ook van het voor onmiddellijke annexatie bevreesde Staatsbewind en het belang der „pericliterende" Republiek deden hem eindelijk gaan. Hij ontmoette den Keizer den 15den September te Keulen en vernam hier, dat deze besloten was hemzelven aan het hoofd van den bataafschen staat te doen stellen in de plaats van het krachtelooze Staatsbewind, dreigend, dat hij bij weigering onmiddellijk de Republiek bij Frankrijk zou inlijven. Schimmelpenninck, die de moeielijkheden van den hem toegedachten post wel bevroedde, aarzelde nog maar gaf spoedig aan den eisch toe en keerde naar Den Haag terug, waar hij ook bij het Staatsbewind de stemming zeer verslagen en alle neiging vond om hem het bestuur over te geven. De door het bevel des Keizers aangewezen bewindvoerder begaf zich, aanstonds met een volmacht van het Staatsbewind voorzien, dus einde October naar Parijs om er met den Keizer de noodige voorbereidingen te treffen en de nieuwe staatsregeling vast te stellen. Hij verklaarde zich bereid om de taak op zich te nemen, mits het vaderland niet door al te hooge eischen van den bondgenoot ten ondergang gebracht zou worden [3]).

De onderhandelingen over de staatsinrichting hielden geruimen tijd aan. Schimmelpenninck hoopte [4]) te Parijs verzachting te verkrijgen van de eischen, die Napoleon reeds als consul jaar op jaar aan de Bataafsche Republiek had gesteld, en zoo ten minste een „simulacre van eene nationale existentie te conserveeren en de kans van gelukkiger evenementen te kunnen afwachten" [5]). Hij was een man van zelfvertrouwen en meende in gemoede geroepen te zijn om in „deze algemeene crisis een gewichtige rol te hebben" en de door het „algemeen bouleversement" geschokte „balans" weder in orde te helpen brengen. Van het vriendelijke „persoonlijk accueil" des Keizers hoopte hij vooral gebruik te maken om de financieele en militaire bezwaren van het fransche bondgenootschap zoo niet uit den weg te kunnen ruimen, dan toch ze aanmerkelijk te verlichten. Maar Napoleon toonde hem „een soort van facheus en insurmontabel mistrouwen" en ging intusschen voort met scherpe maatregelen van „surveillance" tegen den engelschen handel in de Republiek, liet verdachte personen en schepen door

[1]) Delprat, blz. 314 vlg.
[2]) Schimmelpenninck, II, blz. 86 vlg.; Colenbrander, Schimmelpenninck en koning Lodewijk (Amst. 1911), blz. 2 vlg.; Gedenkstukken, IV, blz. 513 vlg.
[3]) Legrand, p. 325.
[4]) Schimmelpenninck, II, blz. 94 vlg.
[5]) Gedenkstukken, IV, blz. 544 vlg.

Marmont aanhouden, den in- en uitvoer scherp controleeren, den smokkelhandel krachtig tegengaan, zelfs door militairen op de handelsvaartuigen te zenden; eindelijk plaatste Marmont een nauw cordon van soldaten langs de geheele kust om alle betrekkingen met den vijand te beletten. Deze „mesures" bleken het uitvloeisel te zijn van een algemeen stelsel van blokkade, dat Napoleon in alle afhankelijke staten van het vasteland tegenover Engeland wenschte in te voeren, en het Staatsbewind waagde het uit dien hoofde niet om zich ernstig ertegen te verzetten. Schimmelpenninck echter hield met de taaiheid, die hem eigen was, ook tegenover den Keizer vol en wist werkelijk dezen voor het oogenblik te overtuigen van de wenschelijkheid eener matiging zijner eischen.

Maar van hier tot schriftelijke waarborgen was nog een lange weg. Ook de onderhandeling over den regeeringsvorm schoot slecht op. Het denkbeeld der invoering eener amerikaansche constitutie, waaraan Schimmelpenninck nog altijd hechtte, vond in de oogen van den in het minst niet democratisch gezinden Keizer geen genade: „je ne me soucie pas de voir cette forme de gouvernement devenir contagieuse en Europe", antwoordde hij, volgens gewoonte kortaf op dit voorstel [1]). En terwijl de onderhandelingen elders voortsleepten, klom de nood en de verwarring in de ongelukkige Republiek; de totnogtoe passieve houding van bevolking en overheden sloeg over in grenzenlooze onverschilligheid of dof verzet; er was bijna geen staatsorde meer te bekennen; de handel zuchtte, de staatspapieren daalden voortdurend, de financiën waren in de grootste wanorde: het Staatsbewind scheen het tegen zijn aftreden aan te leggen op een volkomen chaos [2]).

Intusschen gingen Marmont en Sémonville steeds verder met hunne willekeurige maatregelen, totdat bij de toenemende ergernis der geheele bevolking over deze onbeschaamde schending der onafhankelijkheid den 23sten November plotseling het voor een oogenblik energieke Staatsbewind een aanschrijving rondzond om geen enkel bevel van fransche militaire of burgerlijke overheden op te volgen, behalve die op de verdediging tegen den vijand of de voorgenomen vlootonderneming betrekking hadden, met name betreffende de in- en uitgaande rechten [3]). Ongeveer tegelijk verwierp het Wetgevend Lichaam de begrooting voor 1805 en de uitschrijving van de „vrijwillige gift" van 40 millioen.

Sterk was de indruk van dit alles zoowel op de beurs te Amsterdam als te Parijs. Er scheen een „choc public" te wachten. De verbolgen Marmont zond onmiddellijk een krachtig protest tegen de aanschrijving met bedreiging van weder garnizoen te leggen in Den Haag, waarop het verschrikte Staatsbewind ze opschortte „in afwachting van 's Keizers nader gevoelen". Dit bleef ook niet lang uit en was vervat in een scherpe nota van den 10den December, waarbij de Keizer zijn verontwaardiging te kennen gaf over „la note scandaleuse", die hij in beleedigende termen als „krankzinnigenwerk" brandmerkte en welker onmiddellijke intrekking hij van het Bewind eischte, „sous peine d'être considéré comme s'étant mis en état de guerre vis à vis de la France et traité comme tel" [4]). Binnen 48 uur moest satisfactie worden gegeven met verwijdering van vier leden van het Staatsbewind, die hij voor de bewerkers der zaak aanzag: Spoors, Besier, Gockinga en C. Bijleveld. En bij die eischen voegde Napoleon een nieuwe beleediging door in een officieel staatsstuk het bataafsche bestuur,

[1]) Schimmelpenninck, II, blz. 105.
[2]) Vgl. Legrand, p. 326.
[3]) Colenbrander, Schimmelpenninck, blz. 24 vlg.
[4]) Legrand, p. 329 ; vgl. Schimmelpenninck, II, blz. 106 vlg.

dat niet ophield zich voor hem te buigen, te kenmerken als „gouvernement oligarchique, sans union dans ses vues, sans patriotisme et sans vigueur". Het gesmade Bewind boog opnieuw het hoofd en ontsloeg de vier leden ten minste voor den vorm, zich verontschuldigend met hun inderdaad de schuld van het gebeurde te geven! De eenige troost was, dat Sémonville, eindelijk van schandelijke knoeierij overtuigd, werd teruggeroepen [1]).

En nog altijd onderhandelde Schimmelpenninck over de staatsregeling met den Keizer, die blijkbaar nog steeds aarzelde tusschen annexatie en behoud eener schijnbare onafhankelijkheid, hetzij onder een president als Schimmelpenninck, hetzij onder een vorst, als hoedanig de vorst van Nassau-Weilburg of nog eerder een der broeders of zwagers des Keizers — Jérôme, Murat — in aanmerking scheen te komen [2]); zelfs aan Schimmelpenninck als vorst schijnt, volgens dezen zelven ten minste, gedacht te zijn [3]). In lateren tijd erkende de Keizer [4]), dat hij de annexatie van de Bataafsche Republiek zeker geen oogenblik zou hebben uitgesteld, wanneer hij juist in dezen tijd niet gevreesd had daardoor het reeds aarzelende Pruisen tot den oorlog te drijven. Pruisen toch begon in te zien, dat het op den duur zijn krampachtig vastgehouden neutraliteit tegenover het machtig omhoog strevende Frankrijk niet meer zou kunnen handhaven maar in vijandelijke botsing met het nieuwe keizerrijk zou komen. Het begreep, dat de onafhankelijkheid van de Republiek een levensvraag zou kunnen worden voor het Duitsche Rijk, dat in dien staat een soort van voormuur tegenover Frankrijk bezat [5]). En Napoleon zelf hoopte nog door het bewaren van een schijn van onafhankelijkheid voor de Republiek, die in werkelijkheid zijn staatkunde zou hebben te volgen, dien voormuur voor zichzelven te kunnen gebruiken.

Nog op het einde van Januari 1805 was de zaak niet in orde, ofschoon Schimmelpenninck toen zijn volledig plan aan het oordeel des Keizers onderwierp, doch tegelijk met een tractaat, waarbij de Republiek van fransche bezetting werd ontslagen op den voet van het reeds in 1803 voorgestelde. De Keizer stemde na eenige aarzeling toe in de nieuwe staatsregeling onder een tijdelijken, voor vijf jaren te verkiezen raadpensionaris, maar eischte daarvoor, in plaats van de fransche troepen en haar onderhoud, een voorschot van 15 mill. francs, na vier jaren weder terug te betalen [6]). Hij dreigde: „je vous l'avoue avec franchise: je puis vous prendre quand je veux mais je ne veux pas vous conquérir, vous resterez libres et indépendants mais vous devez être mes alliés et non ceux de l'Angleterre". Verder: „continuez votre train et si à la fin vous ne savez plus marcher vous-mêmes, je vous enverrai un préfet qui vous fera marcher selon ma volonté".

Met zijn voorstellen keerde Schimmelpenninck eindelijk eind Februari naar Den Haag terug met de aanbeveling om ze ongewijzigd te doen aannemen, gelijk ook door den Keizer aan Marmont en Sémonville was geschreven. Het Staatsbewind legde verder geen hinderpalen in den weg maar nam de voorstellen werkelijk aan uit vrees voor erger, vooral voor het uit Parijs sterk aanbevolen staatsbankroet. Het onderwierp den 15den Maart een en

---

[1]) Legrand, p. 333.
[2]) Schimmelpenninck, II, blz. 111.
[3]) Ibid., blz. 120. Vgl. echter de opmerkingen van Legrand, p. 334 suiv.
[4]) Rocquain, Napoleon I et le roi Louis, p. 222.
[5]) Vgl. Bailleu, Preussen und Frankreich, passim.
[6]) Schimmelpenninck, blz. 116; Legrand, p. 337; brief van den pruisischen gezant Caesar, dd. 5 Febr. 1805, in Gedenkstukken, IV, blz. 267; in zijn correspondentie van dien tijd, l.l., belangrijke berichten over den inwendigen toestand.

ander aan het oordeel van het Wetgevend Lichaam, onder opmerking, dat men niet anders kon handelen en zoowel tegenover het buitenland in het algemeen als tegenover den bondgenoot op vasten voet moest komen met behoud zooveel mogelijk van de oude namen en oude instellingen. Den 22sten Maart nam ook het Wetgevend Lichaam na anderhalf uur discussie alles aan. De voorgeschreven volksstemming van alle mannelijke ingezetenen boven de 20 jaren over het ontwerp duurde van 9 tot 16 April maar was niet meer dan een belachelijke vorm: de zaak was in het geheel niet naar den zin der bevolking, die echter met doodelijke lusteloosheid zich aan haar noodlot onderwierp, zooals bleek uit het feit, dat van de ruim 353000 stemgerechtigden slechts 14230 opkwamen, van wie 136 tegenstemden. Den 29sten aanvaardde de door Staatsbewind en Wetgevend Lichaam voor den post van raadpensionaris aangewezen bewindsman bij „notificatie" de regeering, verliet Amsterdam, waar hij den loop der dingen had afgewacht, en vestigde zich in het Oude Hof, het paleis in het Noordeinde in Den Haag.

* *
*

De nieuwe regeering der Republiek had, in tegenstelling met den geest der nog aan republikeinsche staatsvormen gewende natie [1]), meer van een monarchale dan van een republikeinsche staatsregeling en was door Napoleon volgens de algemeene opinie alleen als maatregel van overgang tot een werkelijke monarchie toegestaan en goedgekeurd [2]), niet uit sympathie met Schimmelpenninck persoonlijk. Aan het hoofd der nieuwe staatsregeling [3]) prijkte ook thans weder de rij der plechtig opgestelde beginselen van vrijheid en gelijkheid voor de wet met afschaffing van alle geboorterechten en feodale instellingen, van allen voorrang op kerkelijk gebied. De namen der departementen van het „Gemeenebest" waren die der oude provinciën; alleen bleef „de landschap" Drente „provisioneel" [4]) met Overijsel vereenigd en Brabant als achtste provincie aan de oude zeven toegevoegd overeenkomstig de hervormingsplannen uit den laatsten tijd der Unie; de departementen behielden de oude provinciale grenzen [5]) en zouden later verdeeld worden in „arrondissementen". De souvereiniteit berustte bij het Wetgevend Lichaam, als „Hoogmogende Heeren" betiteld, en bij den raadpensionaris. Het Wetgevend Lichaam van 19 voor drie jaren door de departementale besturen verkozen leden — 7 door Holland, 1 door Zeeland en Utrecht ieder, 2 door de overige departementen — voor de eerste maal benoemde de raadpensionaris hen — stelde de begrooting en de belastingen vast en overwoog de door den raadpensionaris aangeboden wetten; de leden ontvingen *f* 3000 's jaars. De raadpensionaris, voor vijf jaren door het Wetgevend Lichaam gekozen en herkiesbaar, regeerde met een door hem zelf benoemden Staatsraad van 5 tot 9 leden en vijf staatssecretarissen; hij benoemde gezanten, officieren en andere ambtenaren; hij had het opperbestuur over de geldmiddelen, stelde de bezoldiging der ambtenaren vast en had tot zijn eigen beschikking een onbepaalde som op de begrooting, voor een „waardige en betamelijke" bekleeding van zijn post. Slechts weinigen waagden het zich te verzetten of bedenkingen te opperen

[1]) Vgl. Sillem, Gogel, blz. 40, 43.
[2]) Delprat, blz. 338.
[3]) Vgl. Van de Poll, l.l.; Jorissen, De Fransche tijd, in Hist. Bladen, blz. 377 vlg.
[4]) Dat duurde tot 19 Juni 1805, toen de landschap op verlangen der bevolking weder een afzonderlijk bestuur kreeg naast de 8 departementen.
[5]) Utrecht kreeg IJselstein, Holland Vianen en Sommelsdijk terug. Vgl. Mees, kaart 8, toel., blz. 13.

tegen deze groote macht van den raadpensionaris; alleen een twaalftal utrechtsche heeren protesteerden tegen dat „despotieke gezag", veel grooter immers dan de voormalige graven hadden bezeten [1]). De departementale besturen, van 6 tot 10 leden — voor „de landschap" Drente 3 — gekozen door kiezers, die aangewezen werden door de stemgerechtigden, bezaten binnen hunne departementen bestuursmacht, beperkt door het landsbestuur in zaken van algemeen belang en algemeene wetgeving: politie, justitie, toezicht op wegen, dijken en sluizen was hun opgedragen maar hun financieel beheer bepaalde zich tot de hun door het landsbestuur toegekende penningen, volgens een nauwkeurige begrooting te verdeelen. Zoo luidde de nieuwe, eenvoudige staatsregeling, die een werkelijk krachtig centraal gezag trachtte te verbinden met plaatselijke, gewestelijke en persoonlijke vrijheid, volkssouvereiniteit alleen in theorie huldigend, daar zij haar door een uitgebreide toepassing van het stelsel der verkiezing in trappen feitelijk op zijde zette.

De raadpensionaris die zich in het Oude Hof en het Huis Ten Bosch met een schitterenden hofstoet, prachtige meubelen en een groot aantal in bonte liverei gekleede bedienden inrichtte, gedroeg zich in vele opzichten als een werkelijke monarch; hij vormde een garde van 1500 soldaten en vertoonde zich nooit dan met uitgebreid gevolg gelijk zijn vrouw vorstelijke receptiën hield. Zoo meende hij het prestige zijner regeering te verhoogen, maar de sympathie der bevolking viel hem niet ten deel, al zongen Kantelaar, Feith, Kemper, Jeronimo De Bosch en andere dichters zijn lof; veeleer spotte men met de vorstelijke allures van „Zijne Excellentie", den voormaligen patriotschen advocaat [2]), en zijn vrouw. Met verstandige gematigdheid had hij overigens zijn post aanvaard, in zijn rede tot de Hoogmogenden op den 15den Mei bij gelegenheid hunner eerste samenkomst sprekend van „gegronde hoop" en „goede verwachting" zoowel als van de „zwarigheden" en „ongelegenheden", waarin de Staat zich bevond, en geneigd om het verledene te doen vergeten door „de wonden te heelen". Beëindiging der heerschende onzekerheid, verbetering der financiën door vereenvoudiging en bezuiniging, omhelzing van een „vast politiek systema" — zoo luidde zijn program [3]). Met kalmen moed en werkelijke vaderlandsliefde vatte hij de hem opgelegde taak aan, gesteund door een aantal mannen van vaderlandschen zin, die het gevaar eener mislukking van deze poging tot redding des lands ten volle doorzagen, gesteund ook door de amsterdamsche kooplieden en de talrijke renteniers in den lande, die bevreesd waren voor het bij een annexatie verwachte staatsbankroet. Met groote onpartijdigheid bezette hij de posten met voormalige Patriotten en voormalige Prinsgezinden door elkander. Six en Van Hooff, Busch en Burmania Rengers, Van Foreest en De Vos van Steenwijk benoemde hij in het college van „Hunne Hoog Mogenden, vertegenwoordigende het Bataafsche gemeenebest"; Wichers en Van de Kasteele, Goldberg en Queysen in den Staatsraad, waarvan Appelius secretaris werd; de bekwame ambtenaren Hultman [4]) en Dassevael voerden er als algemeen staatssecretaris en griffier de pen. De ervaren Van der Goes bleef de buitenlandsche zaken leiden, Verhuell de marine, Pijman de oorlogs-, Van Stralen de binnenlandsche zaken en de justitie, Gogel de financiën; de aziatische koloniën werden door een „Aziatischen Raad" van negen leden bestuurd, waarin o.a. De Mist,

---

[1]) Gedenkstukken, IV, blz. 594.
[2]) Verhuell, Leven, II, blz. 11; Van der Aa, Leven van Willem V, dl. IV, blz. 596. Vgl. Gedenkschriften van een beambte, blz. 227; Colenbrander, Schimmelpenninck, blz. 41 vlg., 51.
[3]) Schimmelpenninck, II, blz. 128 vlg.
[4]) Vgl. over hem: Gedenkschriften van een beambte, blz. 226/7.

Van Stralen, Mollerus en de veelbesproken Nederburgh zaten, de amerikaansche door een „Amerikaanschen Raad" van vijf leden, voor zoover er nog te besturen viel; Dumonceau voerde het leger aan, De Winter leidde met Verhuell de vloot. Op dezelfde wijze werden de departementale en gemeentelijke besturen zooveel mogelijk samengesteld uit de beste plaatselijke elementen.

Het was een regeering zooals de staat nog nooit had gehad. Braaf en bekwaam, met talent van spreken en schrijven begaafd, volkomen bekend met de gevoelens en instellingen van zijn land, met de verhoudingen buitenslands, algemeen ontwikkeld, handig, gematigd en verstandig, vlug en werkzaam, vol ijver en toewijding, was Schimmelpenninck het waardige hoofd dezer regeering. Hij werd als zoodanig ook door Napoleon gewaardeerd, mits hij er slechts voor zorgde, dat de „obligations de la République batave comme alliée soient remplies dans toute leur étendue et dans tous leurs points". De nieuwe fransche gezant, generaal Dupont-Chaumont, een gematigd en verstandig man, werd uitdrukkelijk aangezet om daarop te letten [1]).

De financiën waren een voorname zaak ter regeling en Schimmelpenninck, voorgelicht door Gogel, Van Stralen en Canneman [2]), trachtte maatregelen te nemen om het jaarlijksche tekort van 40 millioen te bestrijden. Napoleon achtte dit alleen mogelijk, als men op het voorbeeld van Frankrijk $^2/_3$ der rente van de staatsschuld schrapte, en ook hier te lande hielden velen — o. a. Spoors en Besier — dit voor het eenige en afdoende middel tot verbetering, ja nog een voordeel voor de thans door heffingen geplaagde renteniers [3]). Maar Gogel, Canneman en vele andere financiers wilden van dezen vorm van staatsbankroet nog niet weten en zochten redding bij een beter belastingstelsel dan het nog in hoofdzaak bestaande, waaronder de oude Republiek had gezucht. Na eenige aarzeling sloot Schimmelpenninck, die ook veel voor Napoleon's rentereductie gevoelde, zich aan bij Gogel, door wien hij zich liet overtuigen. Hij stelde met dezen en diens adviseerenden raad van financiën, waarin Canneman en De Bordes een eerste rol speelden, den 20sten Juni een plan vast, waarbij alle provinciaal beheer van domeinen en financiën ten eenenmale zou ophouden, ernstige bezuiniging zou worden ingevoerd en het door Gogel reeds lang te voren gewenschte algemeene belastingstelsel eindelijk werd aangenomen [4]). Dit plaatste voor de aloude indirecte belastingen, die hooge inningskosten en groote nadeelen voor den handel medesleepten, directe belastingen op den voorgrond; alleen die op zout, zeep, turf, gemaal, sterke dranken en vee bleven behouden naast meer onschadelijke als het successierecht, waag- en maatrechten, binnenlandsche reis- en vervoerbelasting, zegelgelden op publieke akten en op voorwerpen van handel en weelde, enz.; grondbelasting werd geheven naarmate van de huur en volgens een behoorlijk in te richten kadaster, personeele belasting naar een jaarlijkschen omslag, gericht op schatting van weelde en vertering en geheven van huur, dienstboden, paarden en meubelen; bovendien werd een vast hoornbeestengeld ingevoerd ter vervanging van de boterbelasting en een vaste staatsloterij ter wering van onzedelijk en gevaarlijk gedobbel in allerlei loterijen.

Gogel streefde [5]) met zijn ingrijpende financieele hervormingen naar billijke en gelijke verdeeling der lasten, verdeeling naar draagkracht over het gansche grondgebied, opdat „alle ingezetenen voor hetzelfde genot dezelfde lasten" zouden betalen; hij wilde verder de „belemmeringen tusschen

---

[1]) Legrand, p. 351; Gedenkstukken, IV, blz. 138 vlg.
[2]) Schimmelpenninck, II, blz. 142; vgl. Colenbrander, Schimmelpenninck, blz. 46 vlg.
[3]) Schimmelpenninck, II, blz. 144; Sillem, Gogel, blz. 52.
[4]) Sillem, Gogel, blz. 175 vlg.
[5]) Colenbrander, Schimmelpenninck, blz. 46 vlg.

de gewesten bestaande" op het gebied van koop, verkoop, doorvoer, handel en nijverheid opheffen, den sluikhandel intoomen, de inning vereenvoudigen, het krediet verbeteren; rechtvaardigheid van verdeeling, gelijkheid in het dragen der lasten was zijn ideaal — zooals in het plan van 20 Juni was aangetoond een bereikbaar ideaal, waarbij op den duur in alle gewone landsbehoeften ruim voorzien zou kunnen worden.

Het plan werd reeds den 10den Juli door H. H. M. met 13 tegen 5 stemmen goedgekeurd en twee dagen later door den raadpensionaris bij besluit ingevoerd. Reeds voor 1806 was de begrooting op 46½ millioen uitgaven en 49 millioen inkomsten gesteld, zoodat men met de 30 millioen buitengewone oorlogsuitgaven een veel geringer tekort zou hebben te bestrijden. En dit tekort hoopte men door beperking der oorlogsuitgaven op den duur zoo niet geheel te doen verdwijnen dan toch aanzienlijk te kunnen verminderen. Men verbaasde zich over de financieele kracht der thans tien jaren lang uitgemergelde natie, al kwamen er spoedig klachten over het belastingstelsel, dat niet, zooals de heffingen, alleen de vermogende klassen maar de gansche bevolking in alle provinciën, rijk en arm, trof. De volledige uitvoering van dit nieuwe stelsel kostte echter nog geruimen tijd [1]). Eerst in 1807 was het daarvoor noodzakelijke voorloopige kadaster der „verponding van den grondeigendom" bewerkt; in hetzelfde jaar regelde Gogel de invordering van „het personeel" volgens door de ingezetenen of door den ontvanger ingevulde biljetten; de invordering der gewijzigde directe belastingen werd op minder eenvoudige manier door hem ingericht ten einde ontduiking en omslag te vermijden en tevens de ingezetenen niet al te zeer lastig te vallen. Zoo gelukte het Gogel, om, niettegenstaande veler tegenwerking, reeds over 1807 het inkomen van den staat, dat in 1806 6½ millioen beneden de raming was gebleven, tot 46½ millioen te doen stijgen [2]), met administratiekosten tot een bedrag van slechts bijna 4 millioen, een groot verschil met den tijd der oude Republiek, toen het gewone bedrag van 30 mill. met veel hooger kosten werd geïnd.

Van niet minder belang voor den algemeenen toestand des volks was de groote hervorming van het openbaar lager onderwijs. De nieuwere denkbeelden over opvoeding en onderwijs [3]) hadden, vooral onder invloed van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, allengs ingang gevonden en de overtuiging gevestigd, dat het onderwijs aan de Kerk moest worden onttrokken om geheel onder staatsleiding te worden gebracht. De denkbeelden van de nieuwere paedagogen, met name van den thans als hoogleeraar in het staatsrecht te Franeker opgetreden Swildens, waren door den eersten agent van Nationale Opvoeding in de Bataafsche Republiek, Van Kooten, wel overal ingevoerd maar deze was niet de man om een krachtige hervorming der „ware volksverlichting" voor te bereiden. Reeds de Nationale Vergadering had zich herhaaldelijk ernstig daarmede bezig gehouden en was in overleg getreden met verschillende maatschappijen, vooral met „het Nut", zoowel als met bijzondere personen, die van de belangrijke zaak studie hadden gemaakt en zelfs ontwerpen hadden ingediend. Eerst de leidsche hoogleeraar in de oostersche talen J. H. van der Palm, in April 1799 als agent van Nationale Opvoeding opgetreden, toonde zich voor die taak berekend, een begaafd en kundig man, gewezen predikant, zelf zoon van een bekend onderwijzer [4]). Van der Palm, die als hoogleeraar te Leiden

---

[1]) Sillem, Gogel, blz. 227 vlg.
[2]) Sillem, blz. 240 vlg.
[3]) Vgl. deel III, blz. 567; Van den Ende, Geschiedk. Schets van Neêrlands schoolwetgeving (Warnsveld, 1846); Colenbrander, Bat. Rep., blz. 270 vlg.
[4]) Van den Ende, blz. 5 vlg.

veel voor het lager onderwijs aldaar gedaan had, nam zijn belangrijken post met de meeste toewijding waar en had reeds in Juni 1800 een schoolwet in centraliseerenden geest gereed, die een jaar later werd ingevoerd en onder leiding van den ijverigen agent aanstonds in werking gebracht. Vijf en dertig departementale schoolopzieners werden aangesteld, nieuwe scholen opgericht, de onderwijzers-examens geregeld, betere schoolboeken ingevoerd, vergaderingen van schoolbesturen gelast, een maandblad voor het schoolwezen begonnen. Hij droeg aan den remonstrantschen predikant Weiland de samenstelling eener „Nederduitsche spraakkunst" [1]) en aan den leidschen hoogleeraar Siegenbeek die van een „handboek" voor de steeds verward gebleven „Nederduitsche spelling" op, welk laatste werk ten dienste der eenheid 18 December 1804 door het Staatsbewind officieel werd ingevoerd. Het Staatsbewind benoemde Van der Palm in 1801 tot lid van den Raad van Binnenlandsche Zaken, in welke hoedanigheid hij de tweede, in federalistischen zin gewijzigde schoolwet van 29 Juli 1803 bewerkte, vooral met hulp van Lublink de Jonge, lid van het Wetgevend Lichaam, van den secretaris Wenckebach en van zijn bekwamen, ouden medewerker, den gewezen predikant Van den Ende uit Haarlem [2]). Maar de uitvoering der wet liet veel te wenschen over: slechts de departementen Brabant, Overijsel, Friesland en Zeeland voerden haar in het begin van 1805 in, de overige gewesten bleven tot groote schade van het onderwijs nalatig. Ook deze wet voldeed echter op den duur niet. Het was vooral Van den Ende, thans amanuensis der jaarlijksche algemeene schoolvergadering onder de wet van 1803, die de hand had in de voorbereiding der derde schoolwet, die van 3 April 1806, noodig geworden door de bedenkingen en bezwaren tegen de vorige, door de wenschelijkheid om ook meisjesscholen in te voeren en eindelijk door de nieuwe staatsregeling. Van den Ende, in October 1805 tot commissaris voor het lager onderwijs aangesteld, wist met krachtigen steun van Van der Palm en Van Stralen alle bezwaren te overwinnen en een voor dien tijd voortreffelijk geheel samen te stellen, waarbij onder algemeen staatstoezicht ook gezorgd was voor „het nemen van maatregelen om de schoolkinderen van het onderwijs in het leerstellige van het kerkgenootschap, waartoe zij behooren, geenszins verstoken te doen blijven". Tegen 1 Juli moest de wet worden ingevoerd. Hoofddoel dezer wet was „opleiding tot de beoefening van alle maatschappelijke en christelijke deugden"; haar in het algemeen godsdienstig-zedekundige geest met eerbiediging der beginselen, waaromtrent alle gezindheden overeenstemden, verbood het ingaan van den onderwijzer op de leerstellige begrippen van bijzondere kerkgenootschappen [3]): de verhalen van het Oude en Nieuwe Testament konden, meende men, in de school alleen uit een geschied- en zedekundig oogpunt door den onderwijzer behandeld worden en voorloopig was er geen verzet van welk kerkgenootschap ook. Zoowel het toezicht vanwege den staat als betere opleiding der onderwijzers en waarborgen voor hunne kennis en geschiktheid, de oprichting van scholen voor arm en rijk, voor de mannelijke èn de vrouwelijke jeugd, de inrichting eindelijk eener leerwijze volgens de beginselen van den voortreffelijken haarlemschen onderwijzer Prinsen maakten deze wet tot een geheel, dat lang de bewondering wekte van landgenoot en vreemdeling en het volksonderwijs hier te lande inderdaad tot een aanzienlijke hoogte verhief [4]).

---

[1]) 30 Aug. 1805 op de scholen ingevoerd.
[2]) Van den Ende, blz. 17.
[3]) Ibid., blz. 79 en 217.
[4]) Ook Groen van Prinsterer, Gesch. des Vaderl., blz. 742, noemt haar „vergelijkenderwijs en voor dezen tijd heilzaam", al keurt hij haar stelsel af.

Ook overigens liet de raadpensionaris zich op het gebied der verbetering van het staatswezen en volkswelvaart niet onbetuigd. Tal van nieuwe wetten tot organisatie van het bestuur werden ingevoerd, nu omdat de vorige regeering in dit opzicht veel ongedaan had gelaten: de departementale en gemeentelijke besturen werden onder leiding van Van Stralen, die met Gogel in dit jaar krachtig aan de reorganisatie der Republiek gewerkt heeft, eindelijk afdoende geregeld; de rechtspraak werd op nieuwe grondslagen gevestigd; nijverheid en landbouw werden gesteund door aanleg van wegen en kanalen, door oprichting o.a. van een „huishoudelijken tak" der Hollandsche Maatschappij te Haarlem en van een Maatschappij van Landbouw; de waterstaat werd door ingenieurs als Twent van Raaphorst en Van der Sleyden, Brunings en Conrad met energie bestuurd, met name bij de regeling van den Rijnloop in Holland door de sluizen te Katwijk en de verbetering der groote rivierbeddingen; er werd ernstig gedacht aan het sluiten van een concordaat met den Paus over de katholieke Kerk, die hier te lande eindelijk een eigen organisatie zou mogen inrichten [1]).

Ook het lot der koloniën trok de aandacht der nieuwe regeering.

De gouverneur-generaal van Oost-Indië, Van Overstraten, had nog het verlies van Ternate maar niet meer den vrede van Amiens beleefd. In Augustus 1801 gestorven, was hij tijdelijk opgevolgd door den grijzen directeur-generaal Siberg, die drie jaren lang het voorloopig bewind voerde en de teruggegeven koloniën zoo spoedig mogelijk weder van Engeland overnam. In 1802 waren dadelijk na den vrede weder nederlandsche oorlogsschepen onder kapitein Dekker uit het vaderland afgezonden om de op Java opgestapelde producten over te brengen en in den Archipel de lang gemiste vlag te vertoonen; een tweede eskader onder Hartsinck bereikte Indië eerst na het opnieuw uitbreken van den oorlog, nog voordat de kantoren in Voor- en Achter-Indië en op Sumatra weder waren overgenomen. De nieuwe oorlog bracht weder groote gevaren mede en herhaaldelijk bedreigden engelsche eskaders zoowel Java als de kleinere bezittingen, die achtereenvolgens opnieuw in engelsche handen vielen, terwijl de door Dekker en Hartsinck met hulp der gezonden eskaders weder op 13 schepen gebrachte vloot bij gebrek aan behoorlijke havens en dokken op Java spoedig in verval geraakte en grootendeels onttakeld moest worden. Op deze wijze kwam er van den door de Engelschen steeds bemoeielijkten handel in den Archipel weinig terecht, terwijl die met Europa weder geheel stilstond.

Ook de in het moederland door Dirk van Hogendorp [2]) en zijn broeder Gijsbert Karel gewenschte vrije handel zou in deze omstandigheden geen verbetering hebben gebracht. In den sedert 1798 in beginsel, sedert Mei 1800 werkelijk bestaanden Raad der Aziatische bezittingen werd namelijk ijverig gediscussieerd over de vraag: vrije handel of staatsmonopolie in plaats van dat der verdwenen Compagnie. Een in 1802 benoemde commissie zou deze vraag in verband met 's lands welvaart en financiën hebben te overwegen; Dirk van Hogendorp, Nederburgh en Verhuell behoorden onder de zeven leden dezer commissie, die wel „de West", dat is alle kantoren westelijk van Batavia, voor particulieren opende, maar zich overigens aansloot bij den vanouds scherp tegen den vrijen handel gekanten oud-advocaat der Compagnie Nederburgh en in dien geest het charter van September 1804 opstelde. Toch dacht men ernstig aan den vrijhandelsman Dirk van Hogendorp als gouverneur-generaal, met wien zeker een krachtige hervorming begonnen zou zijn. Men verkoos echter, uit vrees voor diens al te groote doortastend-

[1]) Delprat, blz. 338 vlg.
[2]) Vgl. Colenbrander, Bat. Rep., blz. 258 vlg.

heid, Siberg voorloopig te vervangen door den eersten Raad van Indië, Wiese, en een nieuwe regeeringscommissie naar Indië te zenden. Leden dezer commissie werden Elout, bekwaam jurist, en Van Grasveld, gezant in Portugal, de laatste als gouverneur-generaal; zij werden 11 Nov. 1805 door Schimmelpenninck aangesteld ten einde de ingrijpende hervormingen voor te bereiden, die men mogelijk achtte en die men, door uitzending van goede ambtenaren in voldoend aantal, spoedig hoopte in werking te brengen.

Zoo was ook voor De Kaap [1]), na den vrede van Amiens gesteld onder generaal Janssens, gouverneur-generaal, en De Mist, lid van den Aziatischen Raad, als commissarissen, en voortaan geheel van Indië afgescheiden als zelfstandige kolonie, ingrijpende hervorming in beraad genomen. Onmiddellijk na hun optreden in Februari 1803 zetten deze beide heeren zich hier aan het werk, bereisden het land en verbeterden het bestuur zoowel als den landbouw, het onderwijs en de kerkelijke toestanden onder de toen omstreeks 25000 personen tellende kolonisten; de nieuwe oorlog maakte ook hier aanstonds maatregelen tot verdediging noodig maar de aanzienlijke vermindering der bezetting wegens de dringende behoefte daaraan op Java bemoeielijkte ze, te meer daar slechte oogsten elkander opvolgden. De komst van een engelsche vloot in Januari 1806 met een groote overmacht aan troepen: 7000 man tegenover de 2000 van Janssens, uit allerlei natiën en stammen samengesteld, besliste spoedig het lot der kolonie, die na een nederlaag der Hollanders bij Blauwberg en de spoedige overgave van Kaapstad reeds den 18den tot een algemeene capitulatie leidde, volgens welke troepen en ambtenaren op engelsche schepen naar Europa mochten terugkeeren. In September 1803 waren Essequebo en Berbice en in April 1804 Suriname met de nederlandsche Antillen ook opnieuw door engelsche eskaders bemachtigd.

Schimmelpenninck en zijn regeering hadden zich dus eigenlijk alleen bezig te houden met Java, weldra wederom zoogoed als het eenig overgeblevene van de overzeesche bezittingen; zij konden dit nog slechts doen uit de verte, zonder geregelde betrekkingen met het meer en meer geïsoleerde eiland.

Dat in deze omstandigheden de overzeesche handel wederom alle beteekenis verloor en men als vroeger heil zocht in den „gesimuleerden" handel, bij dien der neutralen of eindelijk in den smokkelhandel, lag voor de hand; alleen die in kaas, boter en vee naar Duitschland en Brabant, in zeeuwsch vlas en meekrap, in inlandsche tabak leverde nog aanzienlijke voordeelen [2]). En met de nijverheid was het spoedig niet beter gesteld dan vóór 1802 het geval was geweest; de visscherij leed zware verliezen en moest weldra weder geheel gestaakt worden [3]).

Juist op handelsterrein kwamen thans de ernstige bezwaren. Schimmelpenninck had bij de aanvaarding van zijn ambt nederig „les regards favorables" des machtigen Keizers voor zijn vaderland afgebeden en de hoop uitgesproken op „la continuation de sa confiance", terwijl hij zoowel zichzelven als zijn gemeenebest „sous son égide tutélaire" had gesteld. Napoleon van zijn kant had de hoop uitgesproken, dat de nieuwe bewindvoerder „seconderait de tout (son) pouvoir le système d'alliance" en dat „le concert le plus intime et la confiance la plus parfaite" zou heerschen bij „les mesures qu'ils jugeront convenables pour leurs avantages respectifs et pour le maintien de la tranquillité générale de l'Europe" [4]). Wat dit beteekende,

[1]) Vgl. Colenbrander, Bat. Rep., blz. 262 vlg.
[2]) Wanjon, blz. 23.
[3]) Beaujon, blz. 222 vlg.
[4]) Legrand, p. 352.

werd spoedig duidelijk. Met Engeland mocht niet de minste handel worden gedreven, geen betrekking worden aangeknoopt of onderhouden — het reeds door de fransche Republiek gehuldigde stelsel, door het keizerrijk tot het uiterste volgehouden en verder uitgewerkt. Nog in Mei ontving Schimmelpenninck de bedreiging, dat fransche troepen zes mijlen binnen de grens alle engelsche waren zouden komen opzoeken [1]), waarop onmiddellijk het Wetgevend Lichaam een strenge publicatie tegen allen engelschen handel en alle engelsche koopwaar afkondigde met vaststelling nabij de grens van een demarcatielijn, buiten welke geen magazijn van handelswaren mocht bestaan.

Gaf men hierin aan 's Keizers eischen toe, niet minder ijverig voldeed men aan die op militair gebied. In den voorzomer verzamelde de energieke admiraal Verhuell opnieuw de geëischte bodems, bestemd voor een landing in Engeland [2]). Aan de vlaamsche kust bleef hij steeds werkzaam voor het bij gedeelten overbrengen der bataafsche flotille naar Ambleteuse onder herhaalde gevechten met de Engelschen bij Calais en kaap Grisnez, maar zonder belangrijke verliezen te lijden. Verhuell toonde zich een dapper, ervaren en omzichtig vlootvoogd, die bij de uitvoering van den voorgenomen tocht naar Engeland zeker een belangrijke rol zou hebben gespeeld, en werd met groote eerbewijzen overladen. De groote onderneming zou werkelijk dan eindelijk voortgang hebben. Bij Boulogne lagen 132000 man gereed, van Brest en Texel uit zouden fransche en bataafsche eskaders van zware schepen de „expeditionnaire armade" komen steunen, terwijl een groote fransche vloot onder admiraal Villeneuve, die van Toulon zou komen, zich met een andere vloot uit Brest onder Gantheaume en met een eskader, onder Misiessy uit West-Indië teruggekeerd, zou vereenigen en den overtocht zou dekken. Maar op het laatste oogenblik bleef de langverwachte fransche vloot, door Nelson in het Kanaal bewaakt en bij Finisterre genoodzaakt zuidwaarts te zeilen en zich in de haven van Cadix op te sluiten, uit en de gansche onderneming, waarvoor Verhuell met zijn geheele flotille reeds te Boulogne was verschenen, werd afgelast. De slag bij Trafalgar, waar Nelson Villeneuve's vloot (20 Oct. 1805) vernietigde, maakte aan alle plannen van dien aard een einde en had daarom ook voor onze eigen geschiedenis groote beteekenis, daar thans alle gedachten aan een aanval op Engeland van onze havens uit moesten worden opgegeven.

De verhouding van Frankrijk tot Oostenrijk, Rusland en Pruisen begon namelijk zeer ongunstig te worden en in Augustus brak de derde coalitieoorlog uit, die Europa opnieuw in vuur en vlam zette [3]). Wederom zou de Bataafsche Republiek Frankrijk's lot hebben te deelen. Haar bestaan toch hing met den gang der europeesche politiek ten nauwste samen. In de plannen van Oostenrijk en van het nog altijd bij zijn onzijdigheid volhardende Pruisen nam Holland een belangrijke plaats in. Bij alle onderhandelingen van die zijde werd de eisch gesteld, dat Holland zijn algeheele onafhankelijkheid zou herkrijgen, en de bataafsche staatslieden zagen steeds met groote belangstelling uit naar de uitwerking daarvan, waarmede de door hen zoo vurig begeerde onzijdigheid tusschen Frankrijk en Engeland samenhing. Maar Napoleon, hoewel gezind om Pruisen zoolang mogelijk te vriend te houden, wilde daarvan niet hooren. De legerscharen van Boulogne wendden zich thans naar den Rijn. Marmont, die, in verband met de plannen op Engeland, 24000 man fransche en bataafsche troepen in het kamp van

---

[1]) Gedenkstukken, IV, blz. 141.
[2]) De Jonge, dl. V, blz. 562 vlg.; Colenbrander, Schimmelpenninck, blz. 53 vlg.
[3]) Colenbrander, Schimmelpenninck, blz. 57 vlg.

Zeist had bijeengebracht en ze later bij Texel had ingescheept op de daar gereedliggende en door 9 linieschepen beschermde transportvloot, rukte thans met bijna zijn geheele krijgsmacht naar Mainz en nam zonder kennisgeving aan de regeering Dumonceau met 9000 man van de beste bataafsche soldaten mede [1]). Hij liet slechts 5000 man beschikbare troepen, Bataven en Franschen, in het land achter, waardoor het op aandrang van Napoleon noodig werd om uit de nationale garde een korps van 10000 man te lichten en zoowel de stelling van Amsterdam en de Grebbe als de kust en de oostergrens tegenover mogelijke plannen van Engeland of Pruisen, dat eindelijk zijn neutraliteit had opgegeven, in staat van verdediging te stellen. Dit volbracht Schimmelpenninck [2]) tot groote tevredenheid van den welwillenden franschen gezant, die intusschen niet naliet te vragen om het traktement van *f* 3000 per maand, dat ook Sémonville van het Staatsbewind getrokken had [3]). Men sprak toen ook weder van binnenlandsche orangistische komplotten in verband met mogelijke pruisische aanvallen, waartegen men zich zou hebben te verdedigen; vorst Willem Frederik van Oranje-Fulda was immers een der voornaamste pruisische generaals en aan het hoofd van een legerkorps geplaatst, zoodat men voor een herhaling der plannen van 1799 begon te vreezen.

Bij de vermelde troepenverplaatsing trok het de aandacht, dat het fransche noorderleger gesteld was onder prins Louis Bonaparte, „connétable" van Frankrijk en belast met de eventueele verdediging der Bataafsche Republiek, waartoe hij zijn hoofdkwartier te Nijmegen gevestigd had. Men bracht dit reeds dadelijk in verband met het gerucht, dat de Keizer een der keizerlijke prinsen hier te lande aan het hoofd der zaken wilde stellen. Napoleon had hem inderdaad bevolen in Januari de voornaamste steden te bezoeken en moeite te doen om zich bemind te maken, hetgeen den vriendelijken jongen man niet zwaar viel maar hem ertoe bracht zich spoediger naar Nijmegen terug te begeven dan bedoeld was, daar hij de hem toegedachte rol niet begeerde te spelen en, ofschoon men hem in Gelderland van verschillende zijden reeds aanzocht, toch zeer goed den republikeinschen en anti-franschen geest der bevolking had opgemerkt [4]). Niet ongegronde [5]) geruchten omtrent Schimmelpenninck's toenemende gezichtszwakte ten gevolge van zwarte staar gaven ook reden tot dergelijke onderstellingen en na den roemvollen slag bij Austerlitz (2 December), die Oostenrijk aan zijn voeten bracht, greep eindelijk Napoleon de koe bij de horens. Een nota van Talleyrand, van den 6den Februari 1806, berichtte plotseling aan Schimmelpenninck, dat de „institutions de la Hollande ont été calculées pour les besoins présents" maar dat zij thans „doivent être calculées pour un long avenir", waarvoor de tegenwoordige bewindsvorm niet kon dienen. De Keizer achtte het daarom wenschelijk te Parijs den onvermijdelijken Verhuell, minister van marine, die reeds geruimen tijd in brieven aan den Keizer op de mislukking van de proef met Schimmelpenninck gewezen had, te ontvangen ten einde met hem te spreken over „un régime qui assure pour toujours l'indépendance et la prospérité" [6]). Ook ditmaal, gelijk bij het optreden van Schimmelpenninck, had Napoleon de wenschelijkheid eener annexatie der Republiek, zoowel in haar eigen belang als in dat van Frankrijk, in het oog gevat. Ook ditmaal echter was het de noodzakelijkheid om het nog altijd machtige Pruisen

[1]) Delprat, blz. 326.
[2]) Legrand, p. 359.
[3]) Delprat, blz. 327.
[4]) Delprat, blz. 329 vlg.; Colenbrander, Schimmelpenninck, blz. 63; Gedenkstukken, IV, blz. 612 vlg.
[5]) Vgl. Delprat, blz. 332; Gedenkstukken, IV, blz. 150 vlg.
[6]) Delprat, l.l.; Gedenkstukken, IV, blz. 153.

te ontzien, tegenover welk rijk hij de onafhankelijkheid der oude Republiek had gewaarborgd, die hem ertoe bracht voorloopig nog een anderen weg te zoeken en wederom den schijn der onafhankelijkheid te bewaren [1]). Maar het zou slechts schijn zijn en de instelling van een „koninkrijk Holland" moest een maatregel van overgang wezen, niet meer [2]).

Schimmelpenninck deed alsof hij de bedoeling niet gevoelde. Hij antwoordde, na diep geheim overleg met zijn ministers, in de vriendelijkste termen met dank voor 's Keizers goede zorgen en welwillend vertrouwen en zond den 16den Februari Verhuell, wiens houding hij niet doorzag, „in geheime missie" naar Parijs, geheel in overeenstemming met zijn ministers. De buitengewone gezant kreeg de instructie mede om bij de onbekendheid met 's Keizers eigenlijk voornemen, dat echter blijkbaar te zoeken was in de richting eener erfelijke monarchie onder een keizerlijken prins, uiterst voorzichtig te handelen, alle medewerking met Frankrijk te beloven onder alle voorwaarden, ook zelfs die van een federatief tractaat of een barrièrelijn, die het gemeenebest zouden noodzaken „altijd in de zaak van Frankrijk te deelen", maar tevens erfelijke regeeringsvormen als „geheel onaannemelijk" te weigeren, immers als strijdig met de belangen en de instellingen zoowel als met de zeden des volks; van de persoonlijke belangen van den raadpensionaris zelven mocht geen sprake zijn, schreef deze uitdrukkelijk voor [3]). Verhuell [4]) vernam te Parijs weldra de bedoeling des Keizers in overduidelijke termen en ontving uit den mond van dezen zelven de verzekering, dat het gemeenebest, welks lot bij de bestaande staatsregeling den Keizer niet genoeg verzekerd scheen, slechts de keuze had tusschen annexatie of verandering in een monarchie onder een keizerlijken prins, als hoedanig prins Louis werd genoemd. Verhuell kwam na een mondeling bericht van den leidschen hoogleeraar Brugmans (22 Maart) met deze boodschap, waaraan zijn opmerkingen omtrent mogelijke bezwaren weinig hadden kunnen veranderen, in Den Haag terug.

Diep was de indruk, dien het bericht op de landsregeering maakte. De oude revolutionnair Gogel sprak in een stormachtige vergadering der ministers zelfs van een Brutus, die tegenover den nieuwen Caesar zou opstaan [5]); maar noch de ministers noch de leden van den Staatsraad noch die van het Wetgevend Lichaam waagden het ten slotte tot meer dan lijdelijk verzet te raden. Een enkel staatsman, Goldberg, verklaarde onmiddellijke inlijving te verkiezen [6]), gelijk zeer velen en steeds meerderen in den lande van gevoelen waren en reeds opgesloten scheen in 's Keizers uiting omtrent de Bataafsche Republiek niet als „état allié" maar „simplement fédératif". Het Wetgevend Lichaam ried aan te doen wat mogelijk was om het belang der natie te behartigen en verklaarde zich bereid om met den raadpensionaris, de ministers en den Staatsraad in overleg te treden, daar de staatsregeling geen eigenmachtige wijziging toeliet.

Zoo kwam dan den 10den April in het Huis Ten Bosch een uit deze personen en lichamen samengestelde „Groot-Besogne" bijeen, waaraan de

---

[1]) Vreede, Gesch. der Diplomatie, II, 2, blz. 137; Rocquain, Napoléon I et le roi Louis, p. 222.

[2]) Jorissen, De ondergang van het koninkrijk Holland, in Hist. Studiën, Laatste Bundel (1893), blz. 270; Colenbrander, Schimmelpenninck, blz. 65.

[3]) Schimmelpenninck, II, blz. 344. De instructie van 15 Febr. bij Vreede, II, 2, blz. 46.

[4]) Vgl. Verhuell's rapport bij Schimmelpenninck, II, 353 vlg. Vgl. Gedenkstukken, IV, blz. 616.

[5]) Verhuell, Leven, II, blz. 5; Delprat, blz. 334; Verhuell's verhaal, in Gedenkstukken, IV, blz. 624 vlg.

[6]) Vgl. den brief van den pruisischen gezant Caesar, 13 Maart 1806, in Gedenkst., IV, blz. 297 vlg.; Colenbrander, Schimmelpenninck, blz. 73.

raadpensionaris — hij wist, wat men antwoorden zou, en alles was te voren afgesproken — voorstelde allereerst de natie te raadplegen over de vraag, of men over 's Keizers verlangen in onderhandeling zou treden. Dit voorstel werd met groote meerderheid verworpen en men besloot een deputatie naar Parijs te zenden om te trachten den Keizer nog van zijn plan af te brengen of anders als voorwaarden te bedingen: onafhankelijkheid, behoud van het grondgebied, der eigen taal, der gewetensvrijheid, der aloude burgerlijke wetten en vrijheden, der onafhankelijke rechtspraak, bestuur alleen door ingezetenen, onaantastbaarheid der nationale schuld, geen vreemde troepen, verlichting van financieele bezwaren, wederkeerigheid van gunstige handelsbepalingen [1]). Verhuell, Gogel, Six en Van Styrum werden met Brandsen, den gezant te Parijs, gekozen in deze deputatie, die in last kreeg om den Keizer te doen gevoelen, dat de beslissing ten slotte bij het bataafsche volk moest liggen, en, bij weigering om in deze voorwaarden te treden, dadelijk naar Den Haag terug te keeren.

Het plan des Keizers bleef intusschen geen geheim en de fransche „Moniteur" viel reeds den bestaanden regeeringsvorm als ten zeerste gebrekkig op scherpe wijze aan; daartegenover verschenen in het land zelf heftige maar weinig gelezen pamfletten zoowel tegen den raadpensionaris en zijn overgroote macht als tegen den dwang van 's Keizers zijde. De jonge patriotsche Maria Aletta Hulshoff, doopsgezinde predikantsdochter te Amsterdam, waagde het in Maart een „Oproeping van het Bataafsche Volk" uit te geven „tegen de overheersching door eenen vreemdeling", welk gerucht-makend geschrift, waarin ook Schimmelpenninck het ontgelden moest, het eenigszins overspannen meisje boette met verwijdering buiten de grenzen door hare familie en, toen zij kort daarna terugkeerde, met arrestatie; vaderlandsche dichters als Helmers en Van Marle verhieven luid hunne stemmen tegen „het slaafsche Frankrijk", tegen het „juk der slaven" als „'s roovers buit door 's roovers klaauw verdeeld"; rekesten van Loosjes en andere vaderlanders, brieven van den vrijheidlievenden harderwijkschen hoogleeraar Kemper protesteerden tegen alle „plooien met recht en plicht". Anderen keurden dit protesteeren als onvoorzichtig af en verlangden zoo spoedig mogelijk toe te geven. Maar de groote meerderheid bleef even onverschillig bij deze verandering als bij de vorige. Onder de voormalige stadhouderlijke partij scheen zelfs voldoening te heerschen over de meer monarchale regeling; onder de Roomschen wekte het denkbeeld der heerschappij van een roomschen vorst groote verwachtingen, den franschgezinden scheen het weder een stap nader tot annexatie. Alleen de handel was er scherp tegen, vreezend als vanouds voor de opoffering van den handel aan de dynastieke belangen eener erfelijke monarchie, maar de Beurs toonde toch geen noemenswaardige trilling en de staatspapieren bleven zooals zij gewoonlijk in dezen tijd stonden: de 5 % op 66, de 3 % op 40 [2]).

De Keizer, zeer ontstemd over den geboden tegenstand en het lijdelijk verzet der regeeringskringen, wilde de naar Parijs gezonden commissie niet eens ontvangen [3]) maar liet alleen Verhuell komen om hem duidelijk te maken, dat hij niet zou toegeven, terwijl Talleyrand aan Brandsen liet weten, dat het Besogne dadelijk om prins Louis als vorst moest vragen en dat dan in een nieuwe grondwet de begeerde waarborgen voor onafhankelijkheid, vrijheid en welvaart konden vastgesteld worden; maar die vraag moest binnen acht dagen gedaan worden, anders zou de Keizer

[1]) Delprat, blz. 176; Colenbrander, Schimmelp., blz. 74.
[2]) Over den indruk dezer dingen op de bevolking veel in de brieven van Caesar l.l. Vgl. Gedenkschriften van een beambte, blz. 231/2.
[3]) Hare berichten in Gedenkstukken, IV blz. 631 vlg.

andere „arrangements" moeten nemen. De commissie, zelve volkomen overtuigd van de nutteloosheid van verzet en alleen eraan denkend, hoe zij den onwilligen raadpensionaris het vuur aan de schenen zou moeten leggen [1]), berichtte dit dreigende vonnis naar Den Haag, waarop het Groot-Besogne den 3den Mei opnieuw bijeenkwam. Na eenige discussie besloot men in dezen geest te handelen, de parijsche commissie te verzoeken dit besluit mede te deelen en tevens zich bereid te verklaren om met den Keizer, of wien hij daartoe aanwees, te handelen over een „fondamenteel charter", dat aan het Groot-Besogne medegedeeld en vervolgens, „daartoe geschikt bevonden wordende", aan de goedkeuring der natie onderworpen zou worden.

Alzoo geschiedde en de commissie onderhandelde een paar weken met den Keizer en Talleyrand over de nieuwe grondwet, die 23 Mei reeds gereed was. De raadpensionaris, in ieder geval nog het volk willende raadplegen, weigerde zijn medewerking bij de nieuwe samenkomst van het Groot-Besogne over de voorgestelde grondwet op 28 Mei, daar deze wijze van behandeling streed met de staatsregeling en met de rechten der natie. Eenige leden waren van zijn gevoelen maar de groote meerderheid achtte tegenstand nutteloos, ja gevaarlijk en kwam zelfs op tegen de „koppigheid" van den leidenden staatsman [2]). De raadpensionaris weigerde pertinent het door de commissie te Parijs reeds voorloopig geteekende staatsverdrag te onderteekenen, hetgeen daarom namens het Groot-Besogne geschiedde door den griffier van Hunne Hoog Mogenden en den secretaris van den Staatsraad. Zoo ver ging Schimmelpenninck's, zooals hij zelfs reeds lang inzag, hopeloos verzet, dat hij in een waardigen brief [3]) den 4den Juni zijn post nederlegde en Den Haag verliet, daar hij, zooals hij den franschen gezant meldde, „sans la sanction du peuple" geen vrijheid vond om, tegen de constitutie in, het bewind aan den opgedrongen nieuwen machthebber over te dragen. De president van Hunne Hoog Mogenden nam sedert met de ministers voorloopig de regeering waar, te midden van een „mécontentement impuissant" der bevolking [4]).

Reeds den 5den Juni werd te Parijs in een „triste comédie" de zaak beslist [5]). De Keizer, omringd door zijn schitterenden hofstoet, ontving de hollandsche deputatie, die bij monde van Verhuell nederig verklaarde, dat de „faiblesse même" van het bataafsche volk dit ertoe gebracht had zijn instellingen in te richten naar die van den beschermenden staat, „le voeu des représentants" uitdrukkend. „Nous prions", zoo zeide deze woordvoerder volgens afspraak met Talleyrand, „Votre Majesté de nous accorder comme chef suprême de notre République, comme roi de Hollande, le prince Louis-Napoléon, frère de Votre Majesté, auquel nous remettons avec une entière et respectueuse confiance la garde de nos lois, la défense de nos droits politiques et tous les intérêts de notre chère patrie". Napoleon antwoordde genadiglijk toestemmend en herinnerde aan de edelmoedigheid van Frankrijk, dat, in weerwil van zijn krijgsgeluk, de onafhankelijkheid van den immers veroverden staat niet had willen schenden. Den nieuwen souverein werd ingescherpt: „ne cessez jamais d'être Français", waarbij zijn waardigheid van fransch connétable hem den weg van den plicht zou wijzen met betrekking ook tot „la garde des places fortes qui garantissent le nord de mes états".

---

[1]) Colenbrander, Schimmelpenninck, blz. 79 vlg.
[2]) Gedenkstukken, IV, blz. 631.
[3]) Schimmelpenninck, dl. II, blz. 188.
[4]) Vgl. Caesar, d.d. 6 Juni, in Gedenkstukken, IV, blz. 312.
[5]) Legrand, p. 387; Louis Bonaparte, Documents historiques et réflexions sur le gouvernement de la Hollande (Paris, 1820), I, p. 125 suiv.; Colenbrander, Schimmelpenninck blz. 87.

Louis zelf betuigde in officieele woorden zijn geneigdheid om den aangeboden post aan te nemen, „puisque ces peuples le désirent et que Votre Majesté l'ordonne". De eerste helft van deze verklaring was aan gegronde bedenking onderhevig, de tweede niet: zoo weinig was de nieuwe Koning in de zaak gekend, dat de onderhandelingen te Parijs feitelijk geheel buiten hem om waren geschied. De jonge vorst, ofschoon niet begeerig naar de zware taak [1]), liet zich tot zijn waardigheid verheffen gelijk hij op bevel van zijn broeder gehuwd was met diens stiefdochter, Hortense de Beauharnais. Zelfs van de constitutie, met welke hij zou moeten regeeren, had hij niet dan zeer oppervlakkig kennis kunnen nemen, toen Talleyrand ze hem kant en klaar, zooals zij in het parijsche ministerie van buitenlandsche zaken opgesteld was, op zijn buitengoed Saint-Leu ter goedkeuring kwam brengen. De hollandsche deputatie van haren kant had hem op eigen gezag dringend verzocht „de lier son sort" aan dat van den bataafschen staat, die anders in „andere" handen zou vallen en juist thans door den dood van den voormaligen Erfstadhouder te Brunswijk (9 April) van alle banden met het Oranjehuis los was. Zoo vertrok hij, na eenige dagen van overleg met den Keizer en de deputatie, den 15den Juni met vrouw en kinderen over Brussel naar zijn bestemming. Den 18den daaraanvolgende kwam hij in het Huis Ten Bosch aan te midden van het volk, dat hij en dat hem niet kende en hem met meer nieuwsgierigheid dan belangstelling ontving. Hij hield daarop den 22sten zijn plechtigen intocht in Den Haag [2]).

Zonder ingenomenheid en zonder grooten afkeer, moe en mat van hopen en vreezen, ontving de natie haren vorst. In zoodanige stemming van weerszijden begon de regeering van den „Koning van Holland".

HOOFDSTUK V

HET KONINKRIJK HOLLAND

Met de beste bedoelingen aanvaardde koning Lodewijk de hem opgedrongen taak. Nog jong — eerst den 2den September zou hij zijn acht-en-twintigsten verjaardag vieren — had hij totnogtoe slechts in geringe mate de aandacht tot zich getrokken, rustig levend in de omgeving van zijn machtigen broeder en door Napoleon in ondergeschikte militaire en burgerlijke posten gebruikt. Begeerig naar belangrijker en zelfstandiger werkkring, verre van ongevoelig voor den glans van een koninklijk hof, bezield met den lust om zijn nieuwen onderdanen van nut te zijn, hoewel vroeger niet onberispelijk dan toch thans ingetogen van levenswandel, zwak van inzicht en geneigd om plotselinge invallen te volgen, noch energiek noch zelfstandig van oordeel, goedhartig van karakter, vriendelijk, welwillend, eenvoudig en aangenaam van vormen maar weifelend tegenover een krachtiger wil dan de zijne, inconsequent, nu eens her-, dan weder derwaarts geslingerd, naarmate deze of die raad, deze of die indruk hem bijzonder trof, bovendien zeer achterdochtig, had de nieuwe Koning verscheidene eigenaardigheden, die zijn positie op zichzelve reeds van den aanvang af dubbelzinnig en zijn taak niet gemakkelijk zouden maken. Zijn zwakke gezondheid, zijn weinig indrukwekkend uiterlijk werkten daarbij niet gunstig [3]).

---

[1]) Colenbrander, Schimmelpenninck en koning Lodewijk, blz. 88.
[2]) Jorissen, De ondergang van het koninkrijk Holland, l.l., blz. 265.
[3]) Vgl. de karakterschets bij Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, III, blz. 29 vlg.; Jorissen, De Fransche tijd, l.l., blz. 389 vlg.; Colenbrander, l.l., blz. 60.

Verhuell was naar Holland vooruitgezonden om de nieuwe regeering voorloopig in te richten overeenkomstig het te Parijs den 24sten Mei vastgestelde verdrag en de daarbij aangenomen constitutioneele wetten [1]), die thans in een formeele grondwet van het koninkrijk moesten omgezet worden en reeds den 7den Augustus, na goedkeuring door het Wetgevend Lichaam, te Mainz werden bekrachtigd. De 79 artikelen dezer zeer beknopte grondwet [2]) begonnen met de verklaring, dat „de regeering van Holland is monarchaal, gewijzigd en geregeld door de constitutie". Gelijke rechten voor de wet tegenover gelijke plichten van alle burgers, onschendbaarheid der woning, hechtenis en veroordeeling alleen volgens de wet, persoonlijk recht van petitie, gelijke bescherming voor alle godsdiensten, handhaving der bestaande wetten, van de munt, de staatsschuld, de taal, de eenheid des rijks werden in de eerste artikelen gewaarborgd. De kroon zou erfelijk zijn in het geslacht des Konings, die de volle uitoefening, „bij uitsluiting en zonder restrictie", zou hebben van de regeering zoowel als van de macht om de wetten te doen uitvoeren en eerbiedigen. Hij zou ministers en grootofficieren des rijks mogen benoemen benevens den Staatsraad, de buitenlandsche gezanten, alle officieren, alle ambtenaren, zoo rechterlijke als administratieve; alleen voor de Rekenkamer, het Nationaal Gerechtshof en de Departementale Gerechtshoven zou het Wetgevend Lichaam zekere nauwkeurig omschreven rechten van nominatie en verkiezing hebben. De Staatsraad, welks leden minstens 30-jarige stemgerechtigde burgers moesten zijn, zou volgens de constitutioneele wetten 13 leden tellen, terwijl de ministers rang, zitting en delibereerende stem daarin zouden hebben; hij moest den Koning dienen van „consideratiën en advies" en de wetsontwerpen onderzoeken, alvorens zij aan het Wetgevend Lichaam werden voorgelegd. Dit laatste Lichaam, dat den ouden titel van „Hun Hoog Mogenden" behield, zou bestaan uit 38 leden, waarvan 17 voor Holland, 4 voor Gelderland en Brabant, 3 voor Friesland en Overijsel, 2 voor Zeeland, Groningen en Utrecht, 1 voor Drente zouden worden gekozen; het kwam eenmaal per jaar gedurende twee maanden bijeen; ook zijn leden moesten minstens 30 jaren oud en stemgerechtigd zijn, benevens zes jaren binnen het rijk woonachtig; het had alleen te beraadslagen over door den Koning aangeboden wetten en mocht deze slechts aannemen of verwerpen zonder daarin eenige wijziging te brengen. De departementale besturen waren belast met de uitoefening en de uitvoering der hun door de regeering gegeven bevelen; de gemeentelijke besturen waren bevoegd tot regeling hunner huishoudelijke belangen volgens de wet; de verdeeling des rijks in departementen, ringen en gemeenten bleef behouden; de wet zou de vereischten voor het stemrecht bepalen.

Bij de benoeming van ministers en staatsraden hield de Koning zich in het algemeen aan het door den Raadpensionaris gevolgde stelsel van verzoening der partijen: Van der Goes kreeg de buitenlandsche, Mollerus de binnenlandsche zaken, Bonhomme oorlog; openbare werken en waterstaat kwamen onder Twent van Raaphorst, koloniën onder Van der Heim, justitie onder Van Hooff; staatssecretaris werd Roëll — allen mannen van groote bekwaamheid gelijk de Koning voor allè posten daarop in de eerste plaats het oog vestigde. Hij had ook Schimmelpenninck zelven gaarne het levenslange voorzitterschap van het Wetgevend Lichaam opgedragen, maar de gewezen leider van den Staat bedankte voor dien post. Zelfs aan den

[1]) O. a. bij Wichers, De Regeering van koning Lodewijk Napoleon (Utr. 1892), blz. 250 vlg.
[2]) Ibid., blz. 258 vlg.

vurigen Orangist Gijsbert Karel van Hogendorp had de nieuwe regeering gedacht voor een plaats in den Staatsraad [1]).

Zoo kon dan de nieuwe regeering een aanvang nemen en de plechtige verklaring des Konings aan Hun Hoog Mogenden: „du moment où j'ai mis le pied sur le sol du royaume, je suis devenu Hollandais", beloofde veel, maar de toevoeging: „quelque chose qui arrive je suis assuré de rester toujours Hollandais, car j'en serai seul le maître" [2]), zeide wat veel om geheel juist te zijn en kon moeilijk in overeenstemming geacht worden met de meening van zijn broeder en met de eigen verklaring aan dezen: „j'irai règner en Hollande, puisque Votre Majesté l'ordonne". Van de werkelijke verhouding gaf hij zich blijkbaar niet voldoende rekenschap zoolang de brieven zijns broeders een welwillende tegemoetkoming toonden. Van de zijde der bevolking was weinig verzet te wachten: de republikeinsche gezindheid was zeer verminderd, de oranjegezindheid bestond nog wel maar was door de lange afwezigheid van en de schikking met den vorst van Oranje-Fulda ontmoedigd; de handel hoopte op voordeelen van Frankrijk [3]).

De Koning scheen in den beginne bereid om geheel te regeeren overeenkomstig de denkbeelden van Napoleon, maar reeds dadelijk kwamen beider inzichten in botsing. Lodewijk's eerste maatregelen en plannen vielen reeds niet in den smaak des Keizers. Dat de financieele toestand van het koninkrijk onmiddellijke voorziening noodig maakte, sprong in het oog en de benoeming, nog vóór Lodewijk's vertrek, van den bekwamen Gogel tot minister van financiën toonde aan, dat het den Koning ernst was met zijn verklaring, dat hij het geluk van den nieuwen staat wenschte te bevorderen. Ook de benoeming van Verhuell tot minister van marine, eveneens nog vóór 's Konings vertrek uit Parijs, plaatste den aangewezen man aan het hoofd van dezen belangrijken tak van dienst, welks krachtige ontwikkeling voor Frankrijk zooveel kon beteekenen. Met Van der Goes leidden deze beiden voorloopig de nieuwe regeering.

Onder de belangrijke dingen, die te regelen vielen, namen de financiën de eerste plaats in en de Koning had zich reeds te Parijs dienaangaande nauwkeurig laten onderrichten, in verband ook met de eischen van zijn broeder. Er was toen een staatsschuld, die 35 millioen rente eischte [4]), waartegenover de ruim 50 mill. inkomsten uit de belastingen een treurig figuur maakten, hoe hoog dit bedrag ook bij vergelijking met vroegere cijfers scheen; te treuriger, als men in het oog hield, dat er dus slechts 15 mill. overschoten voor het bestuur en de oorlogsuitgaven, terwijl de kosten van bestuur toch minstens 20 mill. en de oorlogsuitgaven naar schatting bijna 30 mill. zouden moeten bedragen [5]). Het bleef een onhoudbare toestand, die in de 14 Juli bijeengeroepen vergadering van staatsraden en ministers zeer ernstige overweging noodig maakte. Het bleek, dat men, bij de bestaande belastingen, aan inkomsten onmogelijk verder zou kunnen komen dan tot 55 millioen, zoodat de staatsuitgaven, buiten de 35 mill. rente, niet hooger mochten stijgen dan 20 millioen en de verschillende ministeriën dan ook al dadelijk bericht ontvingen, dat de gezamenlijke uitgaven voor het eerste halfjaar slechts 10 mill. mochten bedragen. Al spoedig bleek dit laatste reeds onmogelijk: men moest bij alle zuinigheid rekenen op een nieuw tekort van 5 mill., dat het reeds bestaande tekort

---

[1]) Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, dl. III, blz. 258.
[2]) Documents historiques, vol. I, p. 155.
[3]) Jorissen, l.l., blz. 267 vlg.
[4]) Colenbrander, Schimmelpenninck en koning Lodewijk, blz. 90 vlg.
[5]) Wichers, blz. 28 vlg. Vgl. de pruisische agent Scholtz aan zijne regeering, 18 Juli 1806, in Gedenkstukken, V, blz. 182.

van 81 mill. uit de laatste jaren zou komen vergrooten. Gogel stelde dus allereerst een rentereductie voor en hij zou zijn ook door Napoleon reeds lang gewenscht voorstel aangenomen gezien hebben, wanneer niet de staatsraad Goldberg met nadruk had gewezen [1]) op de onbillijkheid om de belangen der ingezetenen op te offeren aan die van Frankrijk, tot welks behoefte de schuld voor de helft reeds sedert elf jaren was aangegaan. Goldberg wees erop, dat „voor veele standen onzer maatschappij" de handhaving der rente van de door hen meestal bij gedwongen heffing geleende gelden „het eenige wezentlijke voordeel" mocht heeten van het behoud der onafhankelijkheid; zij zouden bij rentereductie liever onmiddellijk annexatie hebben verkozen dan de „verkiezing van een franschen chef" zooals men thans had. Hij getuigde, dat de staatsrente meestal in handen kwam van armhuizen, onmondigen en tal van kleine renteniers, die alleen reeds door een vermindering ervan in groote ongelegenheid zouden komen, minder zouden moeten verteren en daardoor de opbrengst der belastingen weder zouden doen dalen, zoodat het schrappen van 1 mill. rente zeker de inkomsten met 1½ mill. zou verminderen. Hij becijferde het bedrag der inkomsten op hoogstens 51 mill., dat der rente op 35½, der pensioenen op 1½ mill., zoodat er 14 mill. zouden overblijven, waarvan hij 5 à 6 mill. voor de defensie wilde besteden, 2½ mill. voor den waterstaat. Eindelijk wees hij op het slechte voorbeeld eener rentevermindering hier te lande, die onmiddellijk reductiën ook van de buitenlandsche schuld elders zou uitlokken en dus nieuwe verliezen ten gevolge zou hebben. Zijn advies maakte zooveel indruk, dat men eenstemmig besloot om het te volgen. Ook een later denkbeeld des Konings, om namelijk alleen de kleine renteniers met reductie tot op $^1/_3$ te treffen en zoo 12 mill. te winnen, die men allereerst voor de defensie zou aanwenden [2]), werd door Goldberg gemakkelijk bestreden. Zoo bleef Gogel bij de noodzakelijkheid om het pas ingevoerde belastingstelsel zoo scherp mogelijk uit te voeren; een leening van ½ mill. à 2½ % werd spoedig volteekend. Het gevaar eener rentereductie scheen voorloopig afgeweerd.

Maar deze handelwijze eischte de toepassing van buitengemeene zuinigheid in het staatsbeheer, voornamelijk bij de defensie, waarbij de bezuinigingsmaatregelen geleid zouden kunnen worden door den uitnemenden staf van financieele ambtenaren, die Gogel zich wist te kiezen onder de namen van raden en inspecteurs; want van nieuwe leeningen kon weinig sprake meer zijn: het bleek in September, toen men in Amsterdam, Rotterdam, Dordrecht en Den Haag met de grootste moeite nog 10 millioen van de kooplieden en notabelen afdwong [3]). Dat beginsel van zuinigheid strookte echter in het geheel niet met den aard en de gewoonten des Konings, die van financieele overwegingen weinig verstand had en, begeerig om zich met een schitterend hof te omringen, gelijk hij reeds met een aanzienlijk fransch gevolg in Den Haag was verschenen, de goede voornemens zijner ministers telkens weder verijdelde. Reeds een goede maand na zijn komst ging hij tot herstel zijner geschokte gezondheid naar Wiesbaden en Aken; hij kwam eerst eind Sept. in Den Haag terug. En bovendien, zuinigheid ten opzichte van de uitgaven voor leger en vloot kwam in het minst niet overeen met de wenschen van Napoleon, zelfs niet met de eischen van den oorlogstoestand, waarin men zich bevond zoowel ten opzichte van Engeland als, sedert 1805 in het gevolg van Frankrijk, ten opzichte van Zweden en einde-

[1]) Vgl. Wichers, blz. 248 vlg.
[2]) Ibid., blz. 267.
[3]) Bericht van Scholtz, 29 Sept., in Gedenkstukken, V, blz. 186; Amsterdam gaf 6, Rotterdam 2, Dordt en Den Haag ieder 1 millioen.

lijk ook nog van Pruisen en Rusland, welke laatsten half September 1806 juist hun grooten krijg tegen Frankrijk begonnen waren. Nog tot op het allerlaatst had namelijk de vredelievende Friedrich Wilhelm III geweifeld tusschen het hem dringend aangeboden bondgenootschap met Rusland, dat ongerust werd over Napoleon's toenemende macht, en dat met Frankrijk, niet minder dringend opgelegd onder voorspiegeling van de verkrijging van het vurig begeerde Hannover [1]). In September nam de pruisische Koning eindelijk zijn besluit, daartoe gedrongen door de weigering van Napoleon om aan de ook door Pruisen gebillijkte eischen van Rusland ten opzichte van Holland's algeheele onafhankelijkheid te voldoen en eindelijk geprikkeld door de schending zijner onzijdigheid bij het trekken van fransche legerbenden door het hem behoorende Ansbach. Lodewijk echter riep de vloot voor een groot deel uit Boulogne terug, waar zij nog altijd werkeloos lag, wenschte haar tot tien linieschepen te verminderen, de duitsche regimenten af te danken, het leger op 20000 man te brengen en zoowel de IJselvestingen als die van de hollandsche Waterlinie en enkele kleinere aan de zuidzijde te slechten; verder vroeg hij met nadruk verwijdering of ten minste vermindering der zes ruimbetaalde fransche regimenten, die nog ten laste van zijn koninkrijk kwamen.

Deze maatregelen wekten de hevige ergernis des Keizers, die reeds zeer ontstemd was over het weigeren der rentereductie en het aandringen op teruggave van de 6 millioen, die Holland, wegens de uitgaven voor het fransche eskader in Oost-Indië, sedert 1800 nog van Frankrijk te vorderen had maar die volgens Napoleon „verjaard" waren [2]). Nauwkeurig onderricht van den toestand, achtte hij de daarvan gegeven voorstelling zeer overdreven. Hij schold op den onwil en de geldzucht der Hollanders, verweet zijn broeder te handelen „als een gek" en was tot niets meer bereid dan tot vermindering der fransche regimenten tot op twee. Hij verlangde een aanzienlijke vloot en minstens 30000 man troepen voor Holland; hij dreigde zelfs met een vrede met Engeland zonder daarbij te reppen van de teruggave der hollandsche koloniën; hij eischte medewerking, krachtige medewerking en wilde niet hooren van vermindering van vloot of leger of van de vervanging van den ruwen en aanmatigend optredenden generaal Monnet te Vlissingen door een hollandschen opperofficier zooals Lodewijk had vastgesteld. Hij toonde zijn broeder telkens een kwetsende minachting, weigerde generaal Dumonceau, met wiens militaire bekwaamheden hij spotte, als gezant te Parijs te ontvangen, zoodat deze, die al op weg was, te Brussel moest omkeeren [3]). Hij waarschuwde Lodewijk „ferme" te zijn, zich niet „trop bon" te toonen en zich niet te verbeelden, dat hij alles zelf kon regelen maar zich naar de raadgevingen zijner ervaren ministers te gedragen, al moest worden toegegeven, dat de toestand des lands niet veelbelovend was. Maar de vrede zou alles goedmaken: „peut-être nous ne sommes pas éloignés du port" [4]).

Daaraan echter zou nog veel blijken te ontbreken. Reeds spoedig ontstond er heftige oneenigheid tusschen de beide broeders, niet het minst wegens de plannen des Konings om, in weerwil van den oorlogstoestand, den handel met Engeland weder eenigszins te ontwikkelen. Hij maakte een einde aan de schandelijke praktijken van fransche officieren en agenten, die zich verrijkten door het oogluikend toelaten van engelsche schepen en ladingen en matigde het scherpe toezicht op het verkeer met Engeland en Zweden. Hij

[1]) Sorel, t. VII, p. 20, 89 suiv.
[2]) Rocquain, Napoléon I et le roi Louis (Paris, 1875), p. 4, 7.
[3]) Rocquain, passim; Jorissen, Napoléon I et le roi de Hollande (La Haye—Paris, 1868), p. 5 suiv.; Correspondance de Napoléon, t. XIII et XIV, passim.
[4]) Rocquain, p. 9, 13.

stelde zich voor te streven naar het voor Holland zoo noodige herstel van den vrede ter zee om dan het beginsel van volkomen handelsvrijheid te gaan huldigen en zoodoende zijn rijk weder tot een der eerste handelsmogendheden te maken. Ook deze denkbeelden strookten in het geheel niet met Napoleon's juist toen van de oude handelspolitiek der Revolutie uit tot een samenhangend stelsel ontwikkelde plan van een „blocus continental" met het doel: „reconquérir les colonies par la terre", volgens zijn beginsel, „dat wie het land bezit op den duur ook de zee zal bezitten" [1]). Holland zou daarbij een belangrijke rol hebben te spelen tegenover het weerspannige Engeland ten einde de reuzenworsteling op handelsgebied ten voordeele van Frankrijk te doen uitvallen. De sluiting der fransche havens voor engelsche of van Engeland komende goederen en schepen reeds in 1803 was hier te lande op bevel des machthebbers onmiddellijk nagevolgd, maar de bepalingen dienaangaande werden niet behoorlijk gehandhaafd en de zware belasting van koloniale waren en linnen goederen had het gewenschte gevolg nog niet gehad. In dezen verbitterden kamp gaf Engeland, om welks levensvoorwaarden het ging, geen duimbreed toe: het verklaarde den 11den November 1806 alle havens van Brest tot de Elbe geblokkeerd — de toepassing van het reeds omstreeks 1780 gehuldigde engelsche stelsel van „blocus sur le papier", waarop Napoleon antwoordde met het beruchte dekreet, gedagteekend den 21sten November uit het veroverde Berlijn, waarbij hij alle verkeer met Engeland verbood en verklaarde: „les Iles Brittanniques sont déclarées en état de blocus" [2]).

Zoowel de oorlog met het totnogtoe onzijdige Pruisen als de invoering van het Continentaal Stelsel was voor de financiën van het jonge koninkrijk een ware ramp. Lodewijk was genoodzaakt geweest op verlangen van zijn keizerlijken broeder 15000 man onder Dumonceau in het kamp van Zeist te verzamelen en zoowel de brabantsche vestingen en die der oostergrens als de Grebbelinie en de waterlinie te wapenen en te versterken, terwijl in de zeehavens maatregelen moesten genomen worden om de fransche vloot op te slaan en de verdediging te vergemakkelijken. Hij werd belast met de leiding der militaire maatregelen tot verdediging der fransche Rijngrenzen in het Noorden en moest zich met 10000 man fransche en hollandsche troepen om Wezel als hoofdkwartier opstellen, verbinding houdend met de maarschalken Brune te Boulogne, Mortier te Mainz en Kellermann verder aan den Rijn en bestemd om, naar gelang der omstandigheden, tot Munster of Cassel door te dringen, in de achterhoede steeds van de „grande armée", die tegen Pruisen zou optreden [3]).

Na den slag bij Jena (14 Oct.) kreeg Lodewijk bevel om door Westfalen en Oost-Friesland, waar Daendels gemakkelijk slaagde in de bezetting, op Munster en Paderborn aan te rukken en alles tot over den Wezer te bezetten, met name Hannover en de Hanzesteden, terwijl hij ook moest medewerken aan de verovering van Hessen en de achterhoede van zijn leger, onder Dumonceau bij Zeist gebleven, eveneens op Wezel moest richten. Lodewijk gaf aan deze bevelen gehoor, maar zag zich feitelijk onder Mortier gesteld, die hem te Cassel voorkwam, terwijl zijn klachten door zijn broeder met minachting en spot bejegend werden en zijn waarschuwingen voor een landing der voor de kust kruisende Engelschen in het thans van troepen ontbloote Holland [4]) werden beantwoord met beleedigingen en verwijten over zijn „extrême bonhomie" jegens den vijand, zijn gebrek aan

[1]) Sautijn Kluit, Gesch. van het continentaal stelsel (Amst. 1863), blz. 118.
[2]) Sautijn Kluit, blz. 7; Lumbroso, Napoleone e l'Inghilterra (Roma, 1897), p. 103.
[3]) Rocquain, p. 36 suiv.
[4]) Colenbrander, l.l., blz. 96.

energie, zijn onnoozele vrees voor „la prétendue pénurie des Hollandais, qui ont tout l'argent de l'Europe".

En het is waar, wie in Amsterdam en Rotterdam de beurs na twee uur in den middag bezocht, moest wel getroffen worden door de nog altijd daar heerschende drukte in weerwil van de reeds lange jaren durende oorlogstoestanden. Maar uit de beschrijvingen blijkt, dat het meer geld- dan goederenhandel was, welke aanleiding gaf tot die koortsachtige bedrijvigheid op de beursuren. Een engelsche reiziger vermeldt, dat de grootste drukte op de amsterdamsche beurs zich bewoog om den vertegenwoordiger der firma Hope, de eerste bankiersfirma van Amsterdam. De leegte op Amsterdam's straten, het werkeloos liggen van talrijke koopvaardijschepen daar en te Rotterdam, in welke laatste haven alleen de Rijnvaart nog eenige levendigheid veroorzaakte, de kwijning in de noordhollandsche havensteden, vroeger middelpunten van levendig handelsverkeer met de Oostzee en Rusland, toonde genoeg, dat de eigenlijke handel, bron van de welvaart hier te lande, zoogoed als verdwenen was. Doch Napoleon lette vooral op de niet te loochenen aanwezigheid nog altijd van groote kapitalen, die hij dienstbaar hoopte te maken aan zijn plannen [1]). „Un royaume n'est bien administré que lorsqu'il l'est avec vigueur et énergie", liet Napoleon zijn broeder hooren [2]) en hij stelde thans hem, den „connétable", onder zijn maarschalk. Dit laatste was Lodewijk te veel: hij liet, onder voorgeven van ziekte, aan Mortier het opperbevel over Dumonceau's troepen voor Hameln in het Hannoversche en keerde half November moedeloos en verbitterd naar Den Haag terug om er tot Mei 1807 te blijven.

Niet minder onaangenaamheden veroorzaakte het Continentaal Stelsel, waarin de Koning zich zuchtend had geschikt, wijzend op den ondergang van zeer velen, die daaruit voor Holland zou volgen [3]). Napoleon gaf dit wel toe en voorspelde zelfs den ondergang van Amsterdam en Rotterdam zoowel als van Lyon, „mais il faut en finir." Als Holland niet medewerkte, „je ferai ma paix à ses dépens". En de financieele beschouwingen van zijn broeder maakten geen indruk op hem: „je connais les Hollandais de longue date"; betaal de schuld niet: „les femmes seules pleurent et se lamentent, les hommes prennent un parti"; en in een postscriptum: „on ne fait le bien des peuples qu'en bravant l'opinion des faibles et des ignorants" [4]).

„Proposez-moi des mesures et j'y adhérerai, si vous avez besoin de ma sanction", zoo riep hij Lodewijk toe en deze, begeerend zijn bij den engelschen handel financieel nauw betrokken koninkrijk zoolang mogelijk te sparen, voerde den eersten December het dekreet van Berlijn slechts in voor het thans veroverde en tot aanhechting bij Holland bestemde Oost-Friesland, terwijl in Holland zelf de werking der „reeds genomen" maatregelen van belemmering zou worden afgewacht. Een aanzienlijke deputatie, bestaande uit de heeren Van Bylandt-Halt, Goldberg, Van Styrum en Bangeman Huyghens, zou trachten den Keizer nog te verbidden [5]). Nieuwe bedreigingen en verwijten volgden, waarop 15 December door de regeering voor het gansche koninkrijk werd bepaald, dat geen schip de havens zou mogen verlaten zonder bijzondere vergunning; zelfs geen visschersschuit mocht uitgaan of binnenvallen zonder vooraf onderzocht te zijn; ieder binnenkomend schip werd aangehouden en alleen losgelaten met „speciale autorisatie" — alles

---

[1]) Carr, A tour through Holland (1806), p. 287, 289, 296. Vgl. Niebuhr's Circularbriefe aus Holland (1808), passim.
[2]) Rocquain, p. 68.
[3]) Rocquain, p. 81 suiv.
[4]) Rocquain, p. 87 suiv. Vgl. vooral Gedenkstukken, V, passim.
[5]) Docum. hist., vol. I, p. 276; Sautijn Kluit, blz. 15.

in de hoop, dat Napoleon thans zou goedvinden om ook Westfalen bij Holland in te lijven als vergoeding voor wat het in en na 1795 aan grondgebied en koloniën had verloren. Juist was bericht ontvangen, dat De Kaap, nadat de heldhaftige pogingen van den gouverneur Janssens om die kolonie tegen de overmacht der Engelschen te verdedigen, ook ten gevolge van de slappe medewerking der kolonisten, mislukt waren, den 18den Januari voor de tweede maal aan Engeland was overgegaan, thans eenvoudig door verovering en zonder andere voorwaarden dan eerbiediging van het bijzondere eigendom der kolonisten, handhaving van voorrechten en eeredienst, overbrenging der troepen en ambtenaren op engelsche schepen naar Holland. De goede houding der hollandsche troepen onder Dumonceau en anderen voor Hameln en Minden, met name ook voor Stralsund kon dezen tegenslag niet goedmaken. Ook Curaçao, het eenige dat er na de verovering van Demerary en Berbice in 1803, van Suriname in 1804, van St.-Eustatius, Saba en St.-Martin in 1806 nog weder van de Westindische bezittingen was overgebleven, viel 1 Jan. 1807 in engelsche handen, nog voordat een voorgenomen hulpexpeditie er was aangekomen.

De eerste, nog in het Fransch uitgesproken, troonrede des Konings [1]), waarin hij tegenover het vrijwillig opgeven van den titel van „Hoog Mogenden" door het thans niet meer „souvereine" college van het Wetgevend Lichaam zijn tevredenheid betuigde, kon bij dat alles niet zeer blijmoedig klinken, al mocht gesproken worden van de goede diensten der Hollanders in „la grande armée" en de hoop op „une paix honorable et solide", waarvoor men nog „devrait souffrir". De Koning eindigde met de veelzeggende verklaring, dat hij „aussi longtemps que nous serons au poste où la divine Providence nous a placé" zou doen wat hij kon, „aussi longtemps que nous le pourrons".

De onschuldige benoeming van grootofficieren en maarschalken zijns rijks, de instelling van de ridderorden der Unie en van Verdienste, beide in navolging van wat in Frankrijk was geschied en tot verhooging van den luister zijner omgeving, gaf intusschen aanleiding tot nieuwe uitingen van hoon en ergernis van 's Keizers zijde over deze maarschalken zonder grootsch militair verleden en van een leger, dat niet behoorlijk door conscriptie als „armée nationale" was georganiseerd. In plaats van een goed leger wilde men — schreef de Keizer — het bestaande nog verminderen en rekenen op Frankrijk voor de verdediging: „voilà une plaisante idée: un état qui veut être indépendant et ne veut pas avoir d'armée. Si les Hollandais ont vendu leurs colonies aux Anglais, se sont laissés conquérir par tout le monde, s'ils sont sans conscription, sans énergie, de qui est-ce la faute, si ce n'est la leur?" [2]). Ook de hollandsche ordeteekens werden door Napoleon smadelijk afgewezen zoowel voor zichzelven als voor zijn onderdanen: „vous n'avez encore rien fait pour mériter que les hommes portent votre portrait", schreef hij hoonend. Minder onschuldig was echter de uitgave met 's Konings geldelijken steun van een fransche courant, „Le vrai Hollandais", bestemd om de hollandsche toestanden in Frankrijk en elders meer bekend te maken, maar waarin zeer antifransche artikelen voorkwamen, die, naar men wilde, door den Koning zelven gesteld waren. Napoleon eischte dan ook spoedig de schorsing van het blad en de Koning zag zich gedwongen om het op te heffen [3]). Hevig verbolgen uitte zich de alleenheerscher, toen hij bemerkte, dat, in weerwil van alle dekreten en beloften, de handel met Engeland nog aanhield, ja zelfs toenam. „Weet

[1]) Docum. hist., vol. I, p. 289 suiv.
[2]) Rocquain, p. 114.
[3]) Gedenkschriften van een beambte, blz. 238.

gij niet, dat Holland zonder Frankrijk „une province anglaise" is? Gij ziet het belang van uw koninkrijk slecht in," zoo klonken opnieuw de verwijten. En zij mochten niet ongegrond heeten, wanneer men weet, dat de Koning, bij zijn bezoek aan Texel in het voorjaar van 1807 opmerkzaam gemaakt op schepen met de vijandige zweedsche vlag, zich omkeerde, zeggend: „je n'aperçois que des bâtiments de commerce" [1]). Hij verklaarde zijn broeder, dat hij den handel over neutraal gebied en over Amerika niet kon beletten, dat het embargo op engelsche goederen, scherp doorgezet, het land zou ruïneeren en merkte op, dat ook te Antwerpen en op de fransche kust zelve hevig gesmokkeld werd [2]).

Vernederend was deze toestand zeker en de Koning, omringd door fransche officieren, voortdurend bespied door den franschen gezant, generaal Dupont-Chaumont, was zelfs in zijn eigen omgeving niet veilig. Hij trachtte den ouden orangistischen landadel zoowel als de voormalige regentenfamiliën aan zijn hof te verbinden, maar dadelijk klonk de vermaning zijns broeders: „vous gouvernez trop cette nation en capucin", „wees koning en laat u gehoorzamen", „vos vrais amis en Hollande sont les catholiques; après eux les hommes qu'on appelle les jacobins", immers de vijanden van Oranje, maar „vous vous jetez à corps perdu dans le parti de la maison d'Orange" [3]). Ook bij de Koningin, de wufte maar talentvolle en op haren echtgenoot neerziende Hortense, die haren roemrijken zwager en stiefvader aanbad, vond hij niet den minsten steun en na den dood van haren oudsten zoon Charles Napoleon, den geliefkoosden neef en naar men onderstelde den toekomstigen opvolger van den kinderloozen Keizer, die op 4 Mei 1807 in Den Haag aan kroep overleed, verliet zij zelfs het land om er geruimen tijd uit te blijven, verre van haar somberen, ziekelijken gemaal en zijn stijven haagschen hofstoet, dien zij niet kon uitstaan. Napoleon bemoeide zich ook met deze huiselijke zaken en vermaande zijn broeder „la meilleure femme et la plus vertueuse" beter te behandelen. En de ongelukkige vorst kwam niet verder dan tot de ontkenning, tot de bittere klacht: „Votre Majesté me traite bien mal et j'ose l'assurer que je ne le mérite nullement" en verder: „je croyais en réunissant, en soutenant les interêts de ce pays justifier le choix de mon frère, la réputation de son élève et de son ami et aujourd'hui je reçois la certitude que je me suis trompé! Cette pensée est affreuse; elle est surtout injuste, Sire, veuillez m'en croire" .... Maar hij wilde zijn taak nog niet dadelijk opgeven en verdedigde zijn regeeringsmaatregelen zoowel als zijn huiselijk leven zoogoed hij kon [4]). Het antwoord was even ongenadig als te voren. Napoleon uitte zijn ergernis over het erkennen der oude en door de revolutie van 1795 afgeschafte titels en wapens aan het Hof te 's Gravenhage ; hij verklaarde niet meer te zullen schrijven, als dit niet onmiddellijk ophield; hij schold op 's Konings slechte raadslieden, die hem tot allerlei verkeerds verleidden. Lodewijk was te zwak en te goed: een Koning, van wien men zegt: „c'est un bon homme", „est un roi perdu". Ten opzichte van 's Konings plan om een wet op het regentschap te maken, herinnerde hij sarcastisch in een echter niet zoo verzonden brief: „vous vous souviendrez sans doute aussi que je suis de la famille", en eischte hij het recht op om zelf den regent aan te wijzen, uit vrees dat het rijk in de handen van engelschgezinde, orangistische ministers zou komen; hij verweet Lodewijk „bien peu de pénétration" en dreigde den „ondankbare", van wien hij niet wist, of hij de bondgenoot van Frank-

[1]) Jorissen, p. 27.
[2]) Rocquain, p. 95.
[3]) Ibid., p. 100 suiv., 108.
[4]) Ibid., p. 108.

rijk of van Engeland moest heeten, voorgoed los te laten, zij het ten koste van een oorlog. „Il y a dans tout cela de la folie" [1]), riep hij uit. En de inlichtingen, door Dupont-Chaumont verstrekt, vermeerderden Napoleon's woede, daar zij voortdurend spraken van 's Konings engelschgezindheid en die zijner dienaren.

Onder deze onheilspellende correspondentie door werden in het voorjaar van 1807 de maatregelen tot organisatie van het nieuwe koninkrijk voortgezet. De departementale indeeling van Schimmelpenninck werd behouden; alleen werd het groote en sterkbevolkte Holland verdeeld in Amstelland en Maasland. Aan het hoofd der departementen kwam een landdrost met een departementalen raad, gekozen uit aanzienlijke inwoners; aan het hoofd der „kwartieren" van ieder departement een drost; aan dat der gemeenten van de „eerste klasse" (boven de 5000 inwoners) een „burgemeester" met „wethouders" en „vroedschap", allen door den vorst gekozen; de gemeenten der „tweede klasse" bleven als landgemeenten nog onder haar oud bestuur, ten minste voorloopig. Wetten op jacht en visscherij, op het regentschap, Gogel's financieele wetten, met name die van 20 Januari 1807 op de grondbelasting, op de niet zonder aarzeling en tegenstand verkregen opheffing der gilden (30 Jan. 1808), wetten op de bescherming der schoone kunsten en wetenschappen, maatregelen van droogmaking, landontginning, rivierverbetering en kanalenbouw werden ingediend en aangenomen [2]); een belangrijk overzicht der financiën becijferde het te wachten tekort voor 1807 op 40 millioen, terwijl men de inkomsten, behalve wat de nog in te lijven landen zouden opbrengen, tot 60 millioen hoopte op te voeren en op den duur met een gewone uitgave van 12 millioen voor defensie de begrooting te laten sluiten [3]). Een te stichten amortisatiefonds zou de gewenschte vermindering der schuld moeten inleiden; voor het genoemde tekort werd besloten tot een nieuwe leening van 40 mill. à 6 %, waarvan interest en aflossing zouden worden gevonden uit de inkomsten van Amsterdam, daartoe gesteld onder het beheer van een commissie van vijf voorname bankiers uit die stad.

Vooral ook had de Koning het oog gevestigd op de verheffing van den onder den druk der omstandigheden zeer verzwakten nationalen hollandschen geest. Zelf zich soms onledig houdend met letterkundigen arbeid, had hij aan dezen vooral gedacht en hoopte door steun aan geleerden en dichters een nieuwe nationale letterkunde te doen ontluiken. Daarvoor meende hij in de eerste plaats den nog onder Schimmelpenninck in het voorjaar van 1806 uit Duitschland teruggekeerden Bilderdijk te kunnen gebruiken [4]). Hij maakte hem tot zijn bibliothecaris en zijn leeraar in de landstaal, gaf hem een pensioen en toonde hem op allerlei wijzen zijn gunst, hem, den gevierden dichter, de „glorie van zijn rijk", die zich in deze jaren niet alleen door snelle opeenvolging van gemengde gedichten maar ook door zijn „Ziekte der Geleerden", door zijn „Fingal", zijn „Floris V" op episch en dramatisch gebied een welverdienden naam verwierf. Oudere dichters als Feith en Le Francq van Berkhey, wier sentimenteele en gekunstelde poëzie uit den tijd geraakt was, zagen zich door tal van jongeren vervangen, die den veelzijdigen Bilderdijk als hun meester en leider erkenden: Helmers en Loots, De Bosch, Tollens en Van Hall schaarden zich om dezen of gingen op zijn voorbeeld hun eigen weg. Moralisten als Paulus van Hemert en De Wacker van Zon betraden het pad der vroegere Spectators; Adriaan

[1]) Rocquain, p. 112 suiv.
[2]) Colenbrander, l.l., blz. 102 vlg.
[3]) Vgl. den staat van 28 Maart 1807 bij Wichers, blz. 273.
[4]) Colenbrander, l.l., blz. 138 vlg.

Loosjes schreef zijn oudhollandschen roman „Maurits Lijnslager"; de gebroeders De Vries, M. en H. W. Tydeman, Kinker en anderen toonden hun kracht in letterkundige critiek. In vervoering riep reeds een der dichters (Helmers) in 1809 uit: „Onze vaderlandsche dichtkunst staat thans op eene hoogte, waarop zij nog nimmer is geweest"[1]), een bewering, die aan niet geringe, ook in dien tijd niet zeldzame zelfoverschatting lijdt en in die richting nog overtroffen wordt door den slotzin: „onze naburen overtreffen wij op dit oogenblik zeker", wat wijst op geringe bekendheid met wat in Duitschland in dat opzicht te zien viel en weldra ook in Frankrijk en Engeland aan den dag zou komen of reeds in vollen bloei stond.

Tot bevordering van letteren, kunst en wetenschap stichtte de Koning, in navolging van het Institut de France, den 4den Mei 1808 het Koninklijke Nederlandsche Instituut, met drie klassen, waarin, naast de dichters Feith en Bilderdijk, Loots en Jeronimo de Bosch, kunstbeschermers als Meerman, geleerden als de taalkenners Siegenbeek en Weiland, de philologen D. J. van Lennep, Rau en Wyttenbach, de voortreffelijke redenaar-theoloog Van der Palm, de beroemde natuurkenner Brugmans zitting namen. Plannen werden voorbereid tot verbetering van het hooger onderwijs en verheffing van het peil der wetenschappelijke studie op nationalen grondslag ten einde Holland ook op wetenschappelijk gebied weder een hoogen rang te verzekeren — alles, naar het scheen, teekenen van herleving eener nog kort te voren ten ondergang neigende natie.

Maar die herleving zou alleen onder gunstige omstandigheden werkelijk voortgang kunnen hebben en die gunstige omstandigheden ontbraken: de grondslag der nationaliteit, een krachtig en onafhankelijk staatswezen kon niet gezegd worden aanwezig te zijn; op één wenk van den machtigen beheerscher van Frankrijk kon de geheele staat worden weggevaagd.

Napoleon had aan de commissie van Van Bylandt-Halt den 24sten Mei zijn inzichten omtrent den toestand des lands doen kennen en haar gevoelen gevraagd[2]). De commissie pleitte voor haren vorst en wees op de moeilijkheden, waarmede hij te midden van een oranjegezinde bevolking — want dat was de groote menigte nog altijd — en met een ledige schatkist te kampen had bij de eischen, die de oorlogen met Engeland enz. stelden; zij drukte op de wenschelijkheid van handelsvoordeelen in Frankrijk met betrekking tot de kustvaart, van teruggave der koloniën en van schadeloosstelling in grondgebied. Wat dit laatste betreft, achtte zij een uitbreiding tot den Wezer[3]) niet voldoende maar had op de Elbegrens, zelfs op Lubeck het oog gevestigd en Napoleon scheen wel geneigd om zoover te gaan; Westfalen werd reeds door Lodewijk als veroverd gebied georganiseerd en Daendels, door hem in zijn Staatsraad opgenomen, werd aangesteld als gouverneur-generaal van Westfalen, Oost-Friesland en wat er meer aan deze zijde bezet zou worden. Maar de Keizer vertrouwde zijn broeder en diens ministers niet genoeg om het grondgebied te vermeerderen en zoo een machtigen zeestaat te grondvesten; de engelschgezindheid van Holland en zijn regeering was bij hem een geloofsartikel, ook al had Lodewijk nogmaals erop aangedrongen een deel van het leger te doen terugkeeren om het gevaar eener engelsche landing te voorkomen, waarop Napoleon werkelijk maarschalk Brune met 6000 man Hollanders had teruggezonden.

Van de gewenschte, ja reeds als beklonken beschouwde aanzienlijke uitbreiding des rijks kwam weinig. Gogel mocht wijzen op de onmogelijkheid om economisch en financieel te blijven bestaan zonder een aanzienlijke

[1]) Schotel, Tollens en zijn tijd, blz. 31.
[2]) Wichers, blz. 273 vlg.
[3]) Mendels, Daendels, blz. 296 vlg.

vermeerdering van gebied, Lodewijk mocht Westfalen alvast organiseeren, Napoleon maakte deze organisatie dadelijk ongedaan; hij verbood de annexatie van Oldenburg en bij de onderhandelingen kwam van Holland's aanspraken niet veel terecht. De nederlagen van Pruisen en Rusland in Februari bij Eylau, in Juni bij Friedland, waar de hollandsche troepen dapper met de fransche medestreden, hadden 7 Juli geleid tot den vrede van Tilsit, waarbij Pruisen Oost-Friesland en Rusland het door erfenis verkregen Jever afstond. Bij het den 11den November gesloten verdrag van Fontainebleau werden deze landen wel met Holland vereenigd, ook de aan graaf Bentinck als leen van Oldenburg toebehoorende heerlijkheden Knyphausen en Varel, de pruisische bezittingen Zevenaar, 's Heerenberg en Huissen, en werd bovendien een grensregeling bij Lommel in Brabant toegestaan, maar Varel keerde, wegens het protest van Oldenburg tegen zijn geschonden rechten, in 1808 weder aan dat groothertogdom terug en Holland moest de vermeerdering van grondgebied koopen met den volledigen afstand van het belangrijke Vlissingen, door Napoleon reeds lang als fransch bezit behandeld wegens zijn beteekenis voor de verdediging van de Schelde. Het elfde departement, Oost-Friesland, werd dus niet dan met groote opoffering verkregen en het was zeer de vraag, of het die waard was. Van Westfalen of Kleef, het eerste bestemd voor het nieuwe koninkrijk van Jérôme Bonaparte, het laatste voor het groothertogdom Berg van Murat, was tot diepe teleurstelling des Konings geen sprake, laat staan van de Elbegrens.

De vernedering, de ondergang bijna van Pruisen nam ook den eenigen hinderpaal weg, dien de algemeene staatkundige overwegingen nog hadden gesteld tegenover annexatieplannen ten opzichte van Holland. Met den vrede van Tilsit was de noodzakelijkheid om met Pruisen en zijn mogelijke ontstemming rekening te houden geheel geweken: Napoleon kon thans op die annexatie gerust aansturen. De verhouding tot zijn broeder zou spoedig de gevolgen van den gewijzigden toestand in Europa ondervinden. „La Prusse n'existe plus et je suis dégagé de tous ces liens", schreef de Keizer iets later [1]).

Einde Mei 1807 was Lodewijk zijn echtgenoot, na gevraagde vergunning des Keizers, naar de badplaats Cauterets gevolgd, maarschalk Brune als hoofd van het leger, zijn ministers als regenten achterlatend. Zijn afwezigheid gaf aanleiding niet alleen tot ernstige bezorgdheid over de vraag, of hij wel terug zou komen, maar ook tot heftige verschillen tusschen de keizerlijke regeering en die in Den Haag over de toepassing van de maatregelen tegen Engeland, de behandeling van fransche officieren en soldaten enz. De fransche gezant sloeg een steeds hooger toon aan en dreigde met fransche bezetting, met onmiddellijke annexatie. Een grove daad van fransche willekeur was de oplichting van twee van smokkelhandel verdachte ingezetenen van Breda en Bergen-op-Zoom door fransche gendarmes, al hadden de hollandsche ministers grif toegegeven, dat er aan de waakzaamheid der hollandsche douane veel ontbrak. Juist keerde Lodewijk (20 Sept.) over Parijs terug; hij versnelde zijn terugkeer en protesteerde ten ernstigste tegen deze handelwijze, die door Napoleon onder de gewone verwijten en bedreigingen verdedigd werd met te wijzen op de slechte handhaving der maatregelen tegen den engelschen handel. Zoo heftig werd de toon zijner brieven, dat Lodewijk herhaaldelijk (9 en 31 Oct.) aanbood zijn post neder te leggen [2]).

Maar dit wilde de Keizer nog niet; hij antwoordde niet op het aanbod en ging voort met zijn eischen. Het plan des Konings, om ter bezuiniging

---

[1]) Rocquain, p. 222.
[2]) Ibid., p. 131.

het leger van 50000 op 30000 man te brengen, bracht zijn broeder opnieuw tot een hevige uiting van misnoegen. Nieuwe betuigingen des Konings volgden, dat het regeeren op die wijze onmogelijk was, dat het land verre boven zijn kracht belast werd, dat wegens de blokkade van de zee- en de tolliniën aan de landzijde geen handel kon bestaan, zelfs hongersnood dreigde bij gebrek aan zout en koren. Hij bezwoer zijn broeder in roerende termen om hem toch te helpen en niet hem mèt het land ten ondergang te brengen; hij verklaarde mèt de natie te willen lijden en haar niet in haar ongeluk te zullen verlaten [1]). Napoleon antwoordde met den eisch tot inrichting van een leger van minstens 40000 man, wat Holland noodig had, tot invoering van den Code Napoléon voor de kleine natie van nog geen 2 millioen zielen, die geen eigen wetten behoefde, en van het fransche muntstelsel tot verbetering der wederzijdsche verhouding. Hij riep uit: „laissez crier les marchands; pensez-vous que ceux de Bordeaux ne crient pas?" [2]).

Wel mocht Lodewijk in zijn troonrede van 28 Nov.[3]) spreken van de „pénibles travaux", die hem opgelegd waren. De maatregelen tot organisatie des lands, tot verbetering van den waterstaat — de katwijksche sluizen waren thans voltooid — mochten vermeld worden, maar tevens moest worden gewezen op den treurigen toestand van den handel, al kon de vrede betere verwachting wekken, op den wanhopigen financieelen toestand, die noodzaakte tot „vivre au jour le jour", en als men niet wilde tornen aan de staatsschuld, tot nieuwe lasten. Het antwoord van het Wetgevend Lichaam, getuigend van 's Konings goeden wil en „vues paternelles", sprak ook van de „situation déplorable" en „affligeante", waaraan men alleen kon te gemoet komen door „mesures sages, prudentes et économiques". Maar wat beteekenden deze woorden en beloften tegenover den werkelijken toestand, tegenover het gebrek aan koren, dat tot hongersnood begon te leiden [4])?

In den korten tijd van zijn verblijf had Lodewijk zich werkelijk de liefde en het vertrouwen van velen verworven. De aanvankelijke onverschilligheid was overwonnen door zijn vriendelijke tegemoetkoming, zijn hartelijke toewijding aan 's lands belangen; zelfs een man als G. K. van Hogendorp begeerde een of ander regeeringsambt [5]); zijn welwillendheid, uitgekomen ook bij de ramp te Leiden in Januari, toen door het springen van een kruitschip daar een gansche wijk vernield werd, en later bij den watervloed in de Rijn- en Maasstreek in 1809; zijn ijver in het aanleeren der hollandsche taal onder leiding van den gevierden Bilderdijk en den amsterdamschen hoogleeraar D. J. Van Lennep; zijn belangstelling in nationale kunst en letteren, in nationale traditiën, had veler harten gewonnen. De aanzienlijken des lands waren dadelijk bereid geweest om met den nieuwen vorst samen te werken [6]): reeds kort na zijn komst in Den Haag stroomde het daar van rijtuigen, die hen voerden naar het Huis ten Bosch, waar hij toen verblijf hield, om deel te nemen aan de vermaken van het hofleven en zich aan te bevelen voor de talrijke rijksbetrekkingen, die thans te vervullen zouden zijn. Adel en patriciërs wedijverden in bereidwilligheid om hem te dienen en verdrongen zich aan het nieuwe Hof [7]). Het uit Cauterets aangekondigde voor-

[1]) Rocquain, p. 139.
[2]) Ibid., p. 133.
[3]) Docum. hist., vol. II, p. 141 suiv.
[4]) Rocquain, p. 140.
[5]) Vgl. diens Brieven en Gedenkschriften, dl. III, blz. 270, 274, 282, 290; Colenbrander, l.l., blz. 142 vlg. en Gids 1907, I, blz. 305 vlg.
[6]) Vgl. over den toon aan het hof: Niebuhr, Circularbriefe aus Holland, S. 77 ff.
[7]) Gedenkschriften van een beambte, blz. 334.

nemen om de koninklijke residentie van het vooral in den winter ongezond geachte Den Haag[1]) naar Utrecht of Amsterdam over te brengen, wat veel zou kosten, wees echter op 's Konings gebrek aan zuinigheid en werkelijk inzicht in den financieelen toestand en Napoleon had gelijk met zijn verwijten over gemis aan kracht en standvastigheid, aan inzicht in de werkelijke behoeften.

Maar de aanhoudende verscherping van het Continentaal Stelsel bracht nieuwe moeilijkheden, nadat reeds een nieuwe fransche nota met bazige bedreigingen den Koning en den ministerraad in heftigen toorn had doen uitbarsten tegen de tirannie van den onverbiddelijken Keizer. Lodewijk verwijderde uit zijn omgeving zelfs de heeren Verhuell en Dirk van Hogendorp, ministers van marine en oorlog, die, geheel onder de betoovering van Napoleon's genie, het gewaagd hadden om voor 's Keizers plannen op te komen: hij benoemde Verhuell tot gezant te St. Petersburg en Van Hogendorp tot gezant te Weenen, terwijl de fransche hofmaarschalk De Broc ontslagen werd en de opperstalmeester Caulaincourt als gezant naar Napels werd gezonden. Maar Napoleon eischte aanstonds de plaatsing van Verhuell als gezant te Parijs in plaats van den ouden Brandsen en hield Caulaincourt aan zijn eigen hof. Van der Goes, de begaafde leider der buitenlandsche zaken en sedert lange jaren gewoon om de teedere verhouding tot Frankrijk met de uiterste zorgvuldigheid en matiging te behandelen, werd door den Koning vervangen door den handigen maar zeker minder ervaren Roëll; de uitnemende jurist Van Maanen werd met de justitie belast.

Het verlangen des Keizers was echter wet en nieuwe maatregelen moesten genomen worden om het verkeer met Engeland absoluut te beletten of in ieder geval strenger te bewaken dan placht te geschieden, wilde men niet ieder oogenblik blootstaan aan de kans op een gewelddadig ingrijpen van fransche zijde. De regeering deed wat zij kon en Napoleon toonde zich soms tevreden[2]). De zaak was nog moeilijker geworden sedert de inlijving van het voor den smokkelhandel op Duitschland zoo uitnemend geschikte Oost-Friesland met zijn aan kreeken en bezwaarlijk toegankelijke inhammen rijke kust, vanouds bekend als zetel van smokkelarij en heimelijken of openlijken zeeroof. In den laatsten tijd nog was dit land door den hollandschen koopman, thans wel genoodzaakt om in den smokkelhandel zijn heil te zoeken en langs allerlei geheimzinnige wegen zijn kapitaal productief te maken, veel gebruikt om een heimelijken handel op Engeland, Zweden en andere landen te drijven en de zoo noodzakelijke koloniale waren in Europa te brengen[3]). Nu de inlijving van Oost-Friesland, om die reden door den koopman niet gewenscht, een feit geworden was en de fransche consul-generaal te Amsterdam, de voormalige president van het Directoire Gohier, sedert de hernieuwing van den oorlog tusschen Frankrijk en Zweden (Juli 1807) nauwlettend het oog hield op den zweedschen handel zoowel als op de amerikaansche schepen, die in steeds grooter aantal de hollandsche havens bezochten[4]), moest men zich in hoofdzaak beperken tot den handel op den Wezer, wat met certificaten van oorsprong nog mogelijk was, of nam anders met hollandsch kapitaal heimelijk deel aan engelsche handelsondernemingen, hetgeen natuurlijk met groote bezwaren gepaard ging. Van de voorgenomen

---

[1]) Van de verarming en eenzaamheid in het dientengevolge verlaten Den Haag geeft Niebuhr in zijn Circularbriefe, S. 159, een levendige beschrijving. De Kustvisscherij was toen weder door de Engelschen toegestaan.

[2]) Rocquain, p. 145, 490 suiv.

[3]) Wiarda, Geschichte Ostfrieslands, Bd. II, S. 438.

[4]) Corresp. de Napoléon, vol. XVI, p. 63, 348; Jorissen, Napoléon I, p. 38; Du Casse, Les rois frères de Napoléon I, App., p. VI; Jorissen, Ondergang, blz. 413.

kaapvaart kwam weinig zoolang Engeland de zee beheerschte en Holland zag zich eindelijk genoodzaakt om ook den oorlog aan Zweden te verklaren.

Engeland zelf verdedigde zich met kracht en talent. Het trachtte met Amerika op goeden voet te blijven door het opgeven van zijn dierbaar recht tot onderzoek van neutrale schepen, maar verklaarde den 11den November 1807 tevens alle havens en plaatsen van Frankrijk en diens bondgenooten voor geblokkeerd, allen handel daarmede verbiedend en alle van daar komende schepen voor goede prijs verklarend; alleen werd handel op de koloniën of uit een niet geblokkeerde haven naar engelsche havens verloofd, mits de schepen geen fransche „certificats d'origine" bezaten; de neutralen mochten, tegen betaling van belasting, uit 's vijands land herkomstige waren op eigen schepen invoeren; vijandelijke schepen mochten niet door neutralen gekocht worden. Een paar dagen later werd de invoer van fransche voortbrengselen in Engeland absoluut verboden[1]). Napoleon antwoordde met het dekreet van Milaan van 17 Dec. 1807, waarbij de blokkade der britsche eilanden ter zee en te land nogmaals scherp werd uitgesproken, elk vaartuig, dat zich aan de engelsche voorschriften hield, voor „dénationalisé" en, als engelsch eigendom, voor goede prijs verklaard werd gelijk ook elk vaartuig, dat een engelsche haven bezocht: het „système barbare" van Engeland maakte volgens dit besluit van het eilandenrijk een roofstaat als Algiers, waartegen „le droit des nations" moest worden gehandhaafd op elke wijze[2]).

Het scheen werkelijk, dat Napoleon, wiens minister Champagny (12 November 1807) tegenover den hollandschen gezant Brandsen te Parijs het gansche regeeringsbeleid des Konings had veroordeeld, met name het financieele beleid, gelijk kreeg met zijn bewering, dat op deze wijze „la Hollande ne sortirait pas de ses ruines"[3]), en het aanbod des Keizers (27 Maart) om Lodewijk als koning naar Spanje over te plaatsen, welk koninkrijk in het begin van 1808 ook een filiaal van het fransche keizerrijk was geworden, was zooveel als de aanvang der feitelijke annexatie. Maar Lodewijk, ofschoon telkens den moed verliezend en voor zichzelf niet afkeerig van een „asyle dans le midi"[4]), verwierp het aanbod, verklarend, dat hij geen gouverneur eener provincie was, dien men naar willekeur kon verplaatsen, maar souverein van een vrij land[5]).

Hij verklaarde zich overigens bereid om den wil zijns broeders te eerbiedigen. In een melancholieken brief van 21 Januari 1808[6]) smeekte hij dezen hem toch beter te behandelen. Hij wilde desnoods de havens sluiten, schreef hij, en alles doen wat de Keizer van hem begeerde, zelfs heengaan, behalve alleen het staatsbankroet afkondigen, dat hij ten hoogste noodlottig achtte. Hij had reeds den oorlog aan Zweden verklaard en alle verkeer met dit land verboden met verbeurdverklaring van alle zweedsche goederen en schepen en verdrijving van alle zweedsche onderdanen uit het land[7]). Thans (23 Januari) ging hij over tot algeheele sluiting der havens voor alle vaartuigen zonder uitzondering, behalve voor oorlogsschepen en kapers van bondgenooten, tot verscherping van het toezicht op de visscherij met plaatsing van een schildwacht op iedere uitgaande visschersschuit, met uitbreiding van de burgerlijke en militaire kustwacht[8]).

[1]) Sautijn Kluit, blz. 43/4.
[2]) Ibid., blz. 50.
[3]) Corresp., l.l., p. 500; de brief van 12 Nov.: in Gedenkstukken, V, blz. 23.
[4]) Jorissen, Napoléon I, p. 32.
[5]) Rocquain, p. 165; Docum. hist., vol. II, p. 290 suiv.
[6]) Rocquain, p. 150.
[7]) Du Casse, l.l., p. IX; Sautijn Kluit, blz. 34.
[8]) Sautijn Kluit, blz. 55.

En dit dekreet werd met strengheid gehandhaafd, ten minste in den eersten tijd.

Maar het was den Keizer nog niet voldoende. Zonder te letten op Lodewijk's vertoogen over den financieelen toestand, dien hijzelf „en bon état" achtte [1]), eischte hij van zijn broeder uitbreiding der marine en hare volledige uitrusting voor zes maanden wegens een dreigende engelsche landing, waartegenover ook de hollandsche divisiën uit de duitsche streken ijlings werden teruggezonden. Deze nieuwe eisch tegenover de zware tekorten, waarop herhaaldelijk gewezen was, kon onmogelijk zonder nieuwe leeningen of financieelen steun van Frankrijk worden ingewilligd. Op het bezwaar antwoordde Napoleon met het voorstel om 15 mill. gulden te leenen tegen hypotheek op de surinaamsche plantages, die nog aan hollandsche eigenaars behoorden [2]). Aangezien dit wegens de bezetting van Suriname door de Engelschen moeilijk gaan zou, ook al gaf Frankrijk waarborgen voor terugbetaling, ging de hollandsche regeering zuchtend over tot een nieuwe binnenlandsche leening, die nu iets eerder mogelijk scheen dan te voren, omdat alle deelneming aan buitenlandsche leeningen zonder toestemming des Konings sedert Mei 1808 verboden was [3]). Zoo kon men eerlang vier eskaders bijeenbrengen: het eerste voor Texel onder maarschalk De Winter, het tweede voor de Maas onder Bloys van Treslong, het derde onder Lemmers samenwerkend met de fransche flotille te Vlissingen, het vierde onder Kikkert op de Zuiderzee, de Wadden en de Eems; de eerste twee telden samen 9 groote schepen, 9 fregatten en eenige lichte vaartuigen, de laatste bestonden uitsluitend uit lichte bodems. Maar de in Maart vastgestelde begrooting sloot weder met een tekort van 30 millioen, te bestrijden door een leening à 7 % uit alle renten; met de leening van 1807, die 40 mill. bedragen had, vormde deze nieuwe weder een zeer zwaren last en de invoering der amortisatiekas, waartoe men een omslag van 3 millioen aan de departementen oplegde ter betaling der rente, beloofde een allesbehalve snelle schulddelging [4]).

De vindingrijke Gogel wist te helpen, toen slechts $^2/_3$ der leening volteekend werd, en vond de ontbrekende 10 mill. door belastingen op paarden en rijtuigen, op rijtuigwapens, op het vervoer te land, door verhooging van de zeepbelasting en eindelijk door vervroeging der aloude verponding, die tot algemeene ergernis den 15den Juni geheel moest worden afbetaald, terwijl zij anders voor de helft tot half November kon loopen. Een en ander wekte hevig verzet bij de vermogende klasse in stad en land, maar de „jacobijnsche" Gogel was niet de man om de „heeren" te sparen, ook al had hij met tegenwerking te kampen van door hem als hardnekkige federalisten gekenmerkte ambtenaren en oude regenten; hij waarschuwde den Koning ernstig tegen de herleving van het oude regentenstelsel, dat nog bij vele ambtenaren aanhang vond, en wees hem op het ernstige daarin nog altijd aanwezige gevaar voor den jongen Staat [5]). En hij kreeg zijn zin. De Koning wees in zijn boodschap van 18 Mei het Wetgevend Lichaam op de ondervonden „boosaardige" tegenwerking maar beloofde in bedekte termen nooit te zullen overgaan tot het gevreesde staatsbankroet, dat vooral de kleine renteniers als een nachtmerrie vervolgde. De voorbereiding in 1809 van een „grootboek" der staatsschuld, waarin deze zorgvuldig zou worden opge-

---

[1]) Rocquain, p. 152.
[2]) Ibid. p. 156.
[3]) Sautijn Kluit, blz. 96.
[4]) Wichers, blz. 80/1.
[5]) Ibid., blz. 280 vlg. Vgl. over deze tegenstelling: Niebuhr, Circularbriefe, S. 51.

teekend, scheen velen reeds een begin van tiërceering der schuld toe, daar men wist, dat Gogel deze voorstond [1]).

De minister hoopte ten slotte een goed afgerond belastingstelsel tot stand te brengen, waarbij de lasten werden overgebracht van „den arme" op „den vermogende", die onder de oude Republiek zichzelven zooveel mogelijk had gespaard; maar hij vond bij den Koning niet genoeg steun voor zijn bezuinigings- en hervormingsplannen. In den loop van 1808 werd de verhouding tusschen den Koning en zijn bekwamen maar stroeven en hardnekkigen minister van financiën er dan ook niet beter op. Gogel eischte de vrije hand, maar Lodewijk, die geen al te zelfstandige dienaren wenschte, wilde hem die niet geven en eischte van zijn kant gehoorzaamheid. Bovendien was Gogel, ook als minister, lid gebleven van een amsterdamsch handelshuis, door hem in 1801 bij zijn aftreden als agent opgericht. Deze verbinding van functiën moest tot bezwaren leiden en in April 1809 kwam het zoover, dat de Koning het opgeven dezer koopmansrelatiën eischte. Gogel weigerde en een merkwaardige brief volgde, waarin de staatsman klaagde over de onmogelijkheid om de verantwoordelijkheid te dragen, als hij zijn gang niet kon gaan in de richting, die hij was ingeslagen. De vorst antwoordde met een schrijven, waarin hij in vriendelijke termen het gevraagde ontslag toestond [2]). Gogel bleef lid van den Staatsraad; zijn opvolger werd zijn oude vriend Appelius, die op zijn beurt trachten moest het „enigme" der hollandsche staatsfinanciën op te lossen — een hopelooze taak.

De betrekking tusschen den Koning en zijn broeder werden in den loop van 1808 niet aangenamer dan te voren [3]). Na een kort verblijf te Utrecht, van einde October tot in het voorjaar had Lodewijk (20 April) Amsterdam tot zijn residentie gekozen, naar men meende om den heimelijken en openlijken tegenstand van den haagschen adel te straffen, maar, naar hij zeide, omdat Amsterdam de feitelijke hoofdstad was. Hij deed zijn intrede in het paleis op den Dam, den ouden zetel der stadsregeering; hij kwam er alleen, want Hortense beviel op dien dag te Parijs van den prins, die later Napoleon III zou worden [4]). Het scheen, dat de benoeming (April 1808) van den hertog De la Rochefoucauld tot ambassadeur, een man van ouden en hoogen adel, door huwelijk aan Hortense verwant, tot gezant in plaats van den tot den rol van spion verlaagden Dupont-Chaumont een blijk van toenadering tusschen de broeders moest heeten. Maar de nieuwe ambassadeur, trotsch op zijn afkomst, had, ondanks deze en zijn hoogeren titel, dezelfde opdracht als zijn voorganger, nl. om vooral te waken tegen den smokkelhandel, waarvan Napoleon door zijn voortreffelijken inlichtingendienst alle bijzonderheden en knepen kende, zoodat hij den Koning zelfs een lijst van smokkelende firma's kon leveren. De

[1]) Niebuhr aan zijn regeering, dd. 28 Oct. 1808: Gedenkst. V, blz. 190. Het bleek bij de optelling, dat de schuld ongeveer 1200 mill. bedroeg maar de verwarring in de leeningen was zoo groot, dat men het niet precies wist (ib. 29 Nov.). Men betaalde toen aan rente met aflossing jaarlijks 41 mill., terwijl de inkomsten ruim 55 mill. haalden, met nog 8 mill. vermeerderd sedert de bijvoeging van Oost-Friesland enz.

[2]) Zie over deze zaak: Sillem, De politieke en staatkundige werkzaamheid van Gogel (Amst. 1864), blz. 60 vlg.

[3]) De vriendelijke brief bij Rocquain, p. 160, dd. 3 April 1808, is ongetwijfeld valsch, in het geheel niet in den gewonen vorm der correspondentie en slecht samengesteld. Hij is afkomstig uit het Mémorial de St. Hélène, t. VI, p. 262 suiv.— een troebele bron.

[4]) Niebuhr meldt aan zijn regeering dd. 21 Oct. 1808, dat de jonge prins nog niet in den „almanach royal" staat (Gedenkstukken, V, blz. 189). Men was wegens het bekende lichtzinnige gedrag der Koningin niet overtuigd van de wettigheid zijner geboorte, ten onrechte echter.

ambassade was een middelpunt van persoonlijke intriges tegen den Koning; de gezant spaarde Lodewijk zijn opmerkingen over diens slappe en kostbare regeeringswijze niet; hij wees telkens op diens voorkeur voor antifransche ambtenaren en aanhangers der oude Republiek en beschuldigde Roëll van engelschgezindheid [1]). Lodewijk, bitter klagend over zijn moeilijke positie tusschen een natie — die, bij alle sympathie voor haren Koning en bij alle gevoel voor orde, zeer moeilijk te leiden was door een vreemdeling en nog altijd gehecht bleek aan hare instellingen — en zijn veeleischenden broeder, beloofde alle medewerking en deed wat hij kon [2]). Maar die medewerking moest moeilijk blijken voor wie wist, dat De la Rochefoucauld in een zijner eerste brieven naar Parijs reeds melding maakte van de wenschelijkheid om Schelde-, Maas- en Rijnmonden geheel in fransche handen te brengen door de fransche grens tot de Maas uit te breiden, waarop de fransche minister van buitenlandsche zaken antwoordde met gereede instemming, zelfs met te wijzen op de Waal als de gewenschte grens, waartegenover dan in de aangrenzende deelen van Duitschland schadevergoeding gezocht kon worden: alleen zoo zou men den op Walcheren en in geheel Zeeland bloeienden smokkelhandel kunnen beletten. Een onderhandeling volgde, waarbij de hollandsche regeering allerlei bezwaren opwierp; de Koning weigerde ten slotte op het denkbeeld in te gaan zonder de natie te raadplegen, daar bij de oprichting van het koninkrijk de onschendbaarheid der rijksgrenzen gewaarborgd was. Er waren echter velen in den lande, die in een ruiling van Brabant en Zeeland tegen duitsch grondgebied voordeel zagen, nu de zee toch afgesloten was; anderen spraken weder het woord „annexatie" uit, als het eenige redmiddel, dat afdoende kon heeten en dat ook door den franschen gezant zelf werd aangegeven [3]).

Zoo verliep het jaar 1808, zonder dat er eenige verbetering kwam, ook in den toestand van handel en verkeer. De toenemende ontevredenheid te Amsterdam en elders klom een enkele maal tot oproerige bewegingen onder de tot armoede vervallen arbeiders. Pogingen om eenige verlichting te geven door opening van de geregelde kustvaart tusschen de Eems en het kanaal in Holstein, om zoodoende de verbinding met de Oostzee te herstellen, hadden weinig gevolg. De smokkelarij van koloniale waren door middel van valsche papieren en misbruik van de neutrale vlag hield aan; vooral in Zeeland bleef nog altijd het toezicht op de uitvoering der dekreten lastig, te meer omdat Engeland, thans alleen met Zweden nog in vrij verkeer, sedert èn Amerika èn alle andere natiën in Europa aan den aandrang van Napoleon gehoorzaamd hadden, alles in het werk stelde om de continentale blokkade te breken [4]). Toch kon De la Rochefoucauld den 15den Augustus melden: „il n'entre pas de bâtiments et c'est beaucoup." Maar de Keizer was nog altijd niet voldaan en sloot reeds 16 April Frankrijk voor alle koloniale waren, uit Holland en Spanje ingevoerd, alzoo duidelijk toonend, dat hij nog altijd meende, dat de smokkelarij, hoe ook beperkt, haren weg vond en dat hij begeerig was om in plaats van de smokkelaars eerlijke „avonturiers" ertoe te brengen om, met hoop op groote winst, zelf weder die waren uit de koloniën te gaan halen. De hollandsche regeering kon dit dekreet alleen ingetrokken krijgen door streng verbod van reizen naar Engeland of zijn koloniën, van briefwisseling met Engeland of zijn koloniën, opnieuw van allen uitvoer en door indeeling van de kust in drie militaire douane-arrondissementen onder De Winter, Dumonceau en Carteret.

[1]) Zijn brieven aan den minister Champagny te Parijs, in Gedenkst., V, blz. 32 vlg.
[2]) Rocquain, p. 171 suiv.
[3]) Wichers, blz. 89 vlg.; Du Casse, p. XVII suiv.
[4]) Vgl. vooral de diplomatieke correspondentie achter het boek van Du Casse.

Maar in November werd het fransche dekreet toch weder van kracht verklaard, in weerwil van de oprichting van een korps rechercheurs, van de nieuwe algeheele sluiting der havens met verbeurdverklaring van die schepen, die op zee brieven of passagiers zouden opnemen, en plaatsing van de geheele equipage van betrapte vaartuigen op hollandsche oorlogsschepen [1]). Doch ook deze strenge maatregelen, trouwens bij wijze van proef genomen en alleen tot 31 Maart 1809 geldig, konden de smokkelarij niet dooden in een land, zoo gelegen als Holland [2]). „Comment empêcher la peau de transpirer?" riep Lodewijk uit.

Te midden van deze bezwaren, die ten slotte ondraaglijk werden, ging het werk der organisatie van het koninkrijk voort [3]). Een crimineel en een burgerlijk wetboek, op de beginselen van den nieuwen tijd gegrond, werden nog in 1808 afgewerkt; zij bevatten in hoofdzaak het fransche recht maar eenigszins gewijzigd naar hollandsche gebruiken en zeden. In het voorjaar van 1809 volgde de invoering van het fransche metrieke stelsel, zij het dan met hollandsche namen, van een „hof van rekeningen", de regeling van den „constitutioneelen" adel des rijks, samengesteld uit den ouden adel en dien bij koninklijke brieven geschonken, een schutterijwet, waarbij $^1/_5$ der schutters „dienstdoende", het overige deel „rustend" werd. Het 27 Januari 1809 ingestelde „grootboek" der schuld was nog op verre na niet voltooid, toen het einde van Lodewijk's regeering was gekomen. De Koning zelf bezocht de door een watervloed geteisterde Betuwe en ontmoette op een reis door Overijsel en Brabant groote sympathie voor zijn plannen tot regeling van allerlei waterstaatszaken en van de verhouding tusschen Roomschen en Protestanten in die gewesten.

Ook op de koloniën, of liever wat daarvan overgebleven was, had de regeering het oog gevestigd. Zij vereenigde de departementen van koloniën en marine onder één minister. De sedert de komst van Dekker en Hartsinck [4]) in Oost-Indië aanwezige eskaders bleken, slecht bemand en slecht onderhouden als zij waren, niet in staat om Java op den duur te verdedigen, ook al deed men daar nog zoo zijn best om ze ten minste voor die verdediging te gebruiken. Een fransch eskader onder Linois kwam ze nog versterken, maar kon evenmin de noodige verlichting aanbrengen tegenover de ook hier zich steeds meer ontwikkelende engelsche zeemacht. De vijand was weldra meester in de zeeën van den indischen Archipel, nam tal van koopvaarders weg, veroverde de afgelegen posten en waagde in October 1806 zelfs een aanslag op de reede van Batavia, waar hij eerst een paar schepen en daarna, met een aanzienlijk eskader onder Pellew, den lateren lord Exmouth, teruggekomen, bijna geheel de daar half afgetuigd liggende vloot verbrandde, terwijl de overgebleven schepen in December 1807 bij Grissee door denzelfden engelschen vlootvoogd vermeesterd werden. Zoo was er op Java geen oorlogsschip meer ter verdediging voorhanden en het verband met de in den Archipel verspreide bezittingen en kantoren zoogoed als verbroken.

Gouverneur-generaal was thans de gewezen directeur-generaal Wiese, die in afwachting van de nog altijd slechts voorgenomen hervormingen door middel van onzijdige schepen vrij wat producten naar Europa kon verschepen tot 1806, toen de toestand van blokkade door Pellew krachtig werd gehandhaafd. Bij den aanval op de reede van Grissee kregen de Engelschen

[1]) Sautijn Kluit, blz. 97.
[2]) Wichers, blz. 99.
[3]) Colenbrander, l.l., blz. 125 vlg.
[4]) De Jonge — Van Deventer, dl. XIII, blz. XIX vlg. Zie boven, blz. 105.

reeds een oogenblik vasten voet op Java, terwijl de overige bezittingen hun stuk voor stuk in handen vielen.

En de toestand van den handel was niet beter dan die der verdediging. De beschouwingen en plannen betreffende de reorganisatie van de uit den boedel der oude O. I. Compagnie verkregen rijksbezittingen, in Europa door Dirk van Hogendorp en Nederburgh met groot talent tegenover elkander ontwikkeld en waarbij de aan het oude vasthoudende Nederburgh in hoofdzaak de overhand behield, hadden intusschen in September 1804 geleid tot een nieuw „charter" voor de aziatische bezittingen, welks invoering door Elout en Van Grasveld als commissarissen-generaal moest worden voorbereid in verband met een aantal nieuwe reglementen.

Zij waren nog nauwelijks vertrokken, toen koning Lodewijk optrad. Hij liet zich wederom door Nederburgh en door G. K. van Hogendorp [1]) nauwkeurig van den toestand onderrichten en verkreeg de overtuiging, dat allereerst moest gedacht worden aan verdediging der nog overgebleven bezittingen, in de eerste plaats van Java. Daartoe vestigde hij het oog op den energieken Daendels, die zooals deze zelf zeide „avait assez révolutionné dans sa vie", laatstelijk in Westfalen en Oost-Friesland blijken van bestuursgaven getoond had en dien hij, na terugroeping der reeds tot Rio de Janeiro gekomen commissarissen, den 28sten Januari 1807 tot gouverneur-generaal benoemde, met bevel om in de eerste plaats voor de verdediging van Java te zorgen, het bestaande zoogoed mogelijk in stand te houden en de voorgenomen hervormingen van allerlei aard voorloopig niet of ten minste niet in haren vollen omvang in te voeren; een groote macht werd hem tegenover den Raad van Indië toegekend. Hij ging over Parijs en Lissabon naar de Canarische eilanden, vanwaar hij op een klein schip met een franschen kapitein uit Teneriffe gelukkig aan de Engelschen ontsnapte en 1 Januari 1808 te Anjer aankwam. Na eenige aarzeling droeg Wiese hem, die verschenen was zonder aanstelling, welke op een ander schip door de Engelschen onderschept was, het bestuur over. Het gold ten minste nog in naam ook voor de thans zoogoed als onbereikbare factorijen te Palembang, Bandjermassin en Makassar benevens voor de enkele nog niet door de Engelschen veroverde posten in de Molukken; hier, gelijk op Java hield het aloude ontzag voor de machtige „kompanie", van welker ondergang de inboorlingen het rechte begrip nog niet hadden, de inlandsche bevolking in toom en in gehoorzaamheid aan den zachten druk harer dienaren. Maar het was de vraag, of Daendels, die zonder troepen en schepen gekomen was en daarop ook voortaan niet rekenen mocht, in staat zou zijn om aan de omstandigheden het hoofd te bieden en de kolonie tot den vurig begeerden vrede voor het moederland te redden.

De tact, waarmede in dezen vooral tegenover de inlanders gehandeld diende te worden, was evenwel iets, wat van den driftigen en doordravenden maarschalk niet mocht verwacht worden. Hij vond „de onlusten op Java" bij zijn komst op het eiland „geheel gecesseerd" en met name in het pas in gisting verkeerende Cheribon de rust hersteld [2]), terwijl de houding der inlandsche vorsten tegenover het gouvernement weinig te wenschen overliet en Java betrekkelijk in een toestand van bloei verkeerde, vooral door toenemende koffiecultuur, over het gansche eiland hoofdzaak geworden, en door den handel van en naar het onzijdige Amerika; de gouvernementskas was ook welvoorzien door Wiese achtergelaten.

Daendels kwam op Java zonder eigenlijke kennis van zaken maar met

---

[1]) Brieven en Gedenkschriften, dl. III, blz. 230 vlg.
[2]) Van Deventer, l.l., blz. XLVIII vlg.

de ver reikende hervormingsplannen der mannen van 1795, getemperd door de inzichten van Dirk van Hogendorp en anderen. Hoewel gesteund door voortreffelijke ambtenaren als Muntinghe, slaagde hij er niet in om den „deerniswaardigen" Javaan „van willekeurige lasten te bevrijden", zooals hij gehoopt had [1]), zonder dezen met zware heerendiensten, tienden en leveranties te kwellen; integendeel, de Javanen werden onder hem schromelijk gekneveld en tegelijk de altijd met tact te behandelen javaansche grooten door ondoelmatige en stelsellooze ruwheid zoodanig vervreemd, dat een paar jaren later velen onder hen van het hollandsche bestuur niet meer wilden weten en „wedijverden in ontrouw [2])." Met kracht werd evenwel de hand geslagen aan het verbeteren der verdedigingswerken, het organiseeren van de troepen, het bouwen eener vloot van kleine kustvaartuigen, het vervaardigen van wapenen, het oprichten van forten en kazernes, het maken van groote militaire wegen, onder welke de groote weg van Anjer naar Banjoewangi in de eerste plaats verdient genoemd te worden — alles tot stand gebracht met groote offers aan geld en menschenlevens, voor den harden krijgsman beide van ondergeschikte beteekenis, terwijl hij ook weinig inzicht in handelszaken toonde, zoowel kustvaart als visscherij opofferde aan de financieele behoeften en den onmisbaren amerikaanschen tusschenhandel belemmerde [3]).

Met zorg mocht in deze omstandigheden het oogenblik te gemoet worden gezien, waarop Engeland eindelijk ook Java ernstig zou aanvallen, en ook in het moederland was men allesbehalve gerust over de wijze, waarop Daendels te werk ging.

Groote zorgen baarden in Holland nog altijd de financiën, al werd het tekort voor 1809 kunstig op slechts 15 mill. berekend, die men weder door een leening hoopte te vinden; door voortgang der amortisatie hoopte de regeering op den duur de inkomsten, thans op 55 mill. berekend, met de uitgaven overeen te brengen. Maar ook deze hoop zou evenzeer teleurgesteld worden als die, dat men den Keizer zou kunnen tevredenstellen op het gebied van de handelspolitiek, zonder te komen tot het toelaten van fransche douanen op hollandsch terrein, of hem zou kunnen vermurwen door de 3000 man onder generaal Chassé, die men naar Spanje had gezonden tot steun voor zijn spaansche veroveringsplannen [4]). Een toenemend gevoel van onzekerheid en wantrouwen in de toekomst verlamde alle hervormingsdenkbeelden en alle hoop op de toekomst, terwijl de verarming des lands onrustbarend toenam, zoodat Amsterdam dit jaar niet minder dan 110000 bedeelden telde, d.i. ongeveer de helft zijner bevolking.

In Februari kwamen de eerste geruchten omtrent een nieuwen oorlog tusschen Frankrijk en Oostenrijk. Napoleon waarschuwde in verband daarmede voor een engelsche landing, waartegen Holland zichzelf alleen zou moeten verdedigen. De oostenrijksche papieren daalden aanstonds zeer in waarde, hetgeen te Amsterdam nieuwe zware verliezen veroorzaakte; maar even bedenkelijk was het, dat Lodewijk, nu 12000 man nog altijd in Duitschland en 3000 man in Spanje waren, hier nauwelijks 3000 man, in hoofdzaak zijn garde, over had.

Half April begonnen de vijandelijkheden aan de Inn en aanstonds nam Lodewijk enkele maatregelen om ten minste Zeeland en Brabant te voorzien en de vloot in orde te brengen, terwijl de hollandsche troepen in Duitschland de patriotsche ondernemingen aldaar verijdelden, den moedigen

[1]) Van Deventer, blz. 310.
[2]) Ibid., blz. CIV vlg., blz. XCIII.
[3]) Ibid., blz. LXXXIII vlg.
[4]) Bosscha, Neerland's heldendaden te land, dl. III, blz. 303 vlg.

majoor Von Schill in Stralsund overwonnen [1]) en den patriotschen hertog van Brunswijk—Oels uit het Hessische hielpen verjagen. In den zomer was de opstand in Duitschland, die ook in Holland gisting had veroorzaakt, bedwongen en de groote slag bij Wagram (5 en 6 Juli) maakte feitelijk een einde aan den landoorlog, daar Oostenrijk, geheel verslagen, zich ten slotte tot een nadeeligen vrede genoodzaakt zag.

Nog voordat het zoover gekomen was, had de lang verwachte engelsche landing in Holland werkelijk plaats. Lodewijk had, in plaats van zich ernstig op dien aanval voor te bereiden, de kans schoon gezien om tijdens de alle aandacht des Keizers in beslag nemende voorbereiding van den veldtocht, bij dekreet van 31 Maart uitvoer en invoer van meer dan 50 millioen aan handelswaren toe te staan en later, tijdens den veldtocht, wederom op dringend aanzoek van den handel, voor den tijd van drie maanden een aantal amerikaansche schepen, met katoen en koloniale waren voor de kust verschenen, toe te laten.

Een zekere verademing was het onmiddellijke gevolg van deze handelingen [2]) maar groot was Napoleon's ergernis over dit gebruik van de moeilijkheden, waarin hij toen verkeerde. Hij eischte luide, dat Holland zou „partager le sort de la France, sa bonne ou sa mauvaise fortune". Hij dreigde met oorlog [3]), verlangde onmiddellijke intrekking dezer dekreten en herstelde opnieuw de fransche douanenliniën tegen de „province anglaise" zooals hij Holland herhaaldelijk noemde. De ernstig bekommerde hollandsche regeering, die den ondergang ook van den handel op Frankrijk vreesde en het verwijt moest hooren, dat de oostenrijksche diplomaat Stahremberg ongehinderd over Holland naar Londen was gegaan om er de samenwerking van Engeland en Oostenrijk tegen Frankrijk te bespreken [4]), boog zich opnieuw en trok hare dekreten betreffende den handel den 23sten Juli in [5]).

De toestand was inderdaad bedenkelijk [6]). Een engelsche landing in Zeeland met het doel om Antwerpen en zijn maritieme stelling te vermeesteren zou in de eerste plaats moeten dienen om de steeds dreigende fransche landingsplannen in Engeland voor langen tijd te verijdelen maar ook om Napoleon's macht tegenover Oostenrijk te verdeelen — een herhaling van wat in 1799 was geschied, maar thans zonder den Prins van Oranje-Fulda, die van den pruisischen in den oostenrijkschen dienst was overgegaan, bij Wagram had gestreden en er gewond was. Alle gedachten aan herstel der oude toestanden schenen thans verre en slechts een aanval op Frankrijk was in het oog gevat, in de eerste plaats op de maritieme instellingen aan de Schelde, voor Engeland een ernstige bedreiging [7]).

Een aanzienlijke macht van 160 oorlogsvaartuigen en een transportvloot van 1500 schepen met 38000 man en 144 kanonnen werd in Engeland gereedgemaakt onder het bevel van den ouderen broeder van William Pitt, lord Chatham, die naar zijn gewoonte veel te laat kwam, ten minste als men ook Oostenrijk nog te hulp had willen komen, wat evenwel niet in de eerste plaats het doel was.

Eerst veertien dagen na den wapenstilstand van Znaim, die Oostenrijk's nederlaag bezegelde (16 Juli), verscheen de engelsche vloot voor de zeeuw-

---

[1]) Documents historiques, vol. III, p. 102 suiv.
[2]) Sautijn Kluit, blz. 101.
[3]) Jorissen, Ondergang, blz. 414 vlg.; vgl. Colenbrander, l.l., blz. 163.
[4]) Jorissen, blz. 416.
[5]) Du Casse, l.l.; Wichers, blz. 107 vlg.
[6]) Hoek, Geschiedenis der landing in Zeeland (Amst. 1820); De Bas, Prins Frederik, II, blz. 515 vlg.; Jorissen, Ondergang, blz. 280 vlg.; Colenbrander, l.l., blz. 171 vlg.
[7]) Castlereagh, Correspondence, vol. VI, p. 291.

sche kust en landden engelsche troepen op Walcheren, waarvan zij zich in een paar dagen meester maakten; alleen Vlissingen bood nog weerstand. Van Walcheren uit wierpen de aanvallers zich op Zuid-Beveland, overmeesterden hier eveneens de zwakke hollandsche bezettingen, die onder generaal Bruce bij Bath een oogenblik standhielden maar ook dit fort spoedig ontruimden en op Brabant terugtrokken. Bruce werd onmiddellijk afgezet en wegens plichtsverzuim vervallen verklaard van zijn militaire posten.

Gebrek aan troepen en verdedigingsmiddelen heerschte overal en bij krachtig doortasten had de „late" Chatham misschien ook het slecht voorziene Antwerpen, met de 11 daar op de Schelde liggende oorlogsschepen, zonder veel moeite kunnen nemen [1]), maar hij verzuimde ook deze gelegenheid en begon Vlissingen te belegeren, terwijl intusschen koning Lodewijk, door de ministers te Parijs met het opperbevel over het fransche noorderleger belast, inderhaast van alle kanten troepen bijeentrok en zich te Roozendaal vestigde aan het hoofd van een bonte menigte soldaten, grenswachters en oudgedienden van allerlei soort, op het einde der maand Augustus tot bijna 30000 man aangegroeid en gelegerd in de wegens de verhouding tot Frankrijk sinds lang verwaarloosde brabantsche vestingen; bovendien werden hollandsche kanonneerbooten bij Tholen en Willemstad opgesteld om den vijand het verder doordringen te beletten. Maar Napoleon spotte met de maatregelen zijns broeders, den „connétable", wiens betrekking „rien" was, alleen „civil", zelfs zonder macht over de wacht voor zijn paleis, en die in plaats van Antwerpen slechts Amsterdam zou willen dekken. Hij stelde tot opperbevelhebber van het noorderleger den ervaren maarschalk Bernadotte aan, onder wien Dumonceau, hoe Lodewijk, die zich op het Loo terugtrok, ook protesteerde, de hollandsche en fransche troepen zou leiden. Tot 's Keizers diepe ergernis moesten door geheel Frankrijk heen de nationale garden worden opgeroepen, „als ware de keizerlijke schepping op het punt van vergaan". De Keizer zelf zag in, dat er voor gevallen als deze te weinig troepen in het land waren en was daarover niet weinig ontsticht [2]).

Intusschen bemachtigden de Engelschen na een vernielend bombardement van twee dagen uit 1100 stukken den 15den Augustus Vlissingen, door Monnet met 6000 man bezetting overgegeven; zij gingen evenwel niet verder de Schelde op, veroverden alleen nog Schouwen en Duiveland en dreven de kleine hollandsche flotille onder kolonel A. C. Twent naar het Haringvliet terug. Van het inderhaast versterkte Bath uit trachtten de Engelschen ten slotte nog wel de Schelde op te zeilen naar het inmiddels beter toegeruste Antwerpen maar bij het vorderen der onderhandelingen over vrede te Schönbrunn verloren zij den moed en begonnen reeds het bezette gebied te ontruimen. De hollandsche generaal Cort Heyligers, die den 4den September met „Hollands heldenscharen, gerezen uit de zee", het Kreekerak doorwaadde, vond Bath reeds ontruimd en weldra was het eiland weder hernomen. De Engelschen, die in het geheel slechts even 100 man aan gesneuvelden maar meer dan 4000 man aan zeeuwsche koortsen, een derde hunner geheele krijgsmacht aan zieken verloren hadden, gaven half September ook Walcheren op en scheepten hunne troepen weder in, behalve de bezettingen van Vlissingen, Veere en Rammekens, die nog tot 26 December daar bleven maar toen evenzoo werden ingescheept, nadat zij de vestingwerken en dokken te Vlissingen vernield hadden en daarmede ten minste een deel van hun werkelijk plan hadden volvoerd. De uitgebreide smokkelhandel, in dit najaar op Walcheren gedreven, had aan Engeland groote voordeelen

[1]) Colenbrander, p. 328.
[2]) Jorissen, l.l., blz. 291.

bezorgd. Schouwen was reeds in September door Verhuell aan het hoofd eener flotille kanonneerbooten herwonnen.

Hevig was Napoleon's ergernis over de volledige bevestiging van zijn tallooze malen met den meesten nadruk uitgesproken vrees, dat Lodewijk een engelsche landing niet zou kunnen afweren, als hij leger en vloot niet krachtiger maakte en niet minstens 20000 man in behoorlijken staat beschikbaar had. Hij schold heftig op den „verrader" Bruce en den „ellendeling" Monnet, verweet in harde woorden zijn broeder niets gedaan te hebben om de Engelschen bijtijds te voorkomen en wees hem, „calomniateur" en „hypocrite", op zijn onvergefelijk verzuim. Hij uitte de overtuiging, dat het leger wel 40000 man sterk kon zijn en dat „la Hollande n'a jamais été moins utile que depuis le royaume" [1]). De arme Lodewijk verdedigde zich zoogoed hij kon, wijzend op de genomen maatregelen. Maar de Keizer was daarmede niet verzoend en eischte de legering van 16000 man hollandsche troepen op Zuid-Beveland, de opstelling van 200 kanonneerbooten in de zeeuwsche wateren en bovendien weder krachtige maatregelen tegen de smokkelarij; hij dreigde zelfs mobiele colonnes naar Amsterdam te zullen zenden om er gesmokkelde waren verbeurd te verklaren, daar Holland „trahit la cause commune"; hij sprak van bezetting der geheele kust [2]). De la Rochefoucauld, die met Lodewijk persoonlijk op slechten voet stond wegens zijn vriendschap met de afwezige Koningin, bracht deze klachten in heftigen toon over. Bovendien was in het begin van October de door den Keizer volkomen vertrouwde maarschalk Bessières in plaats van den bekwamen maar altijd intrigeerenden Bernadotte met het opperbevel over het noorderleger belast. Hij kreeg de opdracht om in Zeeland en Brabant te doen wat hij noodig achtte en zich daarbij te herinneren, dat ook de hollandsche troepen onder zijn bevel stonden. Werkelijk namen de Franschen reeds bezit van Bath en dreigden het te doen van Bergen-op-Zoom, wat nog door Dumonceau werd afgewend [3]).

Een ernstig conflict dreigde, want Lodewijk begeerde, zooals hij zeide, niet eenvoudig „le remplaçant de Schimmelpenninck" te zijn en verklaarde heen te willen gaan liever dan zich zoo smadelijk te laten behandelen en zelfs „l'ombre de l'indépendance" te verliezen; hij bood den Keizer aan afstand te doen ten behoeve van Napoleon Lodewijk, thans zijn oudsten zoon, [4]) en weigerde standvastig in de eischen van zijn broeder te berusten als „contraires à son devoir et funestes pour la nation". Maar Napoleon had door den engelschen inval de groote beteekenis van Antwerpen, „le secret de l'Escaut", leeren inzien. Hij gaf bevel om Antwerpen onmiddellijk tot een geduchte vesting, tot een arsenaal van den eersten rang te maken. Daartoe moest hij de beschikking hebben over Walcheren, over geheel Zeeland, over de brabantsche vestingen, de vrije beschikking: met andere woorden die streken en plaatsen moesten onmiddellijk bij zijn rijk worden ingelijfd. Dat moest goed- of kwaadschiks van Holland worden afgedwongen [5]). Maar aan de andere zijde zag Lodewijk thans in, dat het noodig zou kunnen worden geweld tegenover geweld te stellen, en voor dit geval meende hij nergens anders steun te kunnen vinden dan bij Engeland zelf. Met dit doel besloot hij uit Het Loo naar Amsterdam terug te keeren en zijn ministers en generaals te raadplegen. Algemeen werd zijn denkbeeld bestreden; alleen

[1]) Rocquain, p. 212.
[2]) Rocquain, p. 218.
[3]) Vgl. Krayenhoff, Bijdragen tot de vaderl. geschiedenis van 1809-10 (Nijmegen, 1831).
[4]) Rocquain, p. 219.
[5]) Jorissen, l.l., blz. 292; Colenbrander, Koning Lodewijk, blz. 181; Gedenkstukken, V, blz. 96 vlg.

generaal Krayenhoff en admiraal Lemmers beloofden medewerking, maar anderen wilden zich niet wagen aan het hooge spel, dat Lodewijk thans dacht te spelen, gebruik makend nog van de aanwezigheid der Engelschen in Zeeland. Verhuell en Roëll wezen op een ander reddingsmiddel: een bezoek des Konings aan zijn broeder te Parijs, waarin Lodewijk echter weinig heil zag [1]).

Nog hadden de Engelschen Walcheren niet verlaten, toen den 22sten November Napoleon door den hollandschen gezant Verhuell te Parijs plotseling het voorstel liet doen, dat Lodewijk met hem zou komen overleggen. De Koning aarzelde en riep zijn ministerraad bijeen, die bijna eenstemmig schriftelijk tot de reis raadde als het eenige middel, door Verhuell reeds lang aanbevolen, om den toorn des Keizers te bezweren en land en volk te redden. Alleen Krayenhoff, 's Konings vertrouwde minister van oorlog, die tijdens den engelschen inval Amsterdam zooveel mogelijk in staat van tegenweer had gebracht [2]), wees op de mogelijkheid om met steun van Engeland 's lands onafhankelijkheid met de wapenen te verdedigen. Hij kreeg dan ook verlof om met de versterking van Amsterdam voort te gaan en iedere bezetting dier stad af te weren „par tous les moyens qui seront en son pouvoir" [3]). De Koning, ofschoon gedachtig aan het lot der spaansche vorsten te Bayonne, voor zijn persoonlijke veiligheid te Parijs beducht en van meening, dat zijn afwezigheid in moeilijke gevallen slecht zou werken [4]), besloot te gaan, zoodra een officieele uitnoodiging gekomen zou zijn. Ook deze voorwaarde gaf hij daarna op. Hij droeg de leiding der regeering tijdelijk over aan den ministerraad, nam den 26sten plechtig afscheid van het Wetgevend Lichaam en vertrok met Roëll, minister van buitenlandsche zaken, naar Parijs om er nog het groote feest van den 2den December te kunnen bijwonen. Bij zijn vertrek, dat groote bekommering bij de gansche bevolking wekte, bepaalde hij, dat geen bezetting van grondgebied buiten Zeeland door de Franschen — men wist reeds, dat de Keizer hieraan ernstig dacht, vooral met betrekking tot Zeeland — zou mogen geschieden dan „sur un ordre écrit de ma main en entier, signé en Hollandais, finissant par un ou deux mots: doe wel en zie niet om", het devies zijner Unieorde; de laatste bepaling zou ook gelden voor ieder stuk van zijnentwege en bij gebrek daaraan moest men het als van geen waarde beschouwen. De commandant zijner garde, de fransche generaal Tarayre, en andere fransche officieren werden verwijderd uit Amsterdam, dat aan de bijzondere zorg van Krayenhoff werd opgedragen, wien als minister van oorlog de macht over het leger werd toevertrouwd.

De Koning had gehoopt, zelfs beloofd vóór 1 Januari terug te zullen komen, maar daarvan was geen sprake; Napoleon hield zijn broeder feitelijk van het eerste oogenblik af gevangen. De ontstemming des Keizers was blijkbaar groot en reeds op den 2den December noemde hij Holland tegenover zijn broeder weder „une colonie anglaise", die hij zou „manger". Den volgenden dag sprak eerst de Keizer zelf in zijn toespraak tot het Wetgevend Lichaam van Holland als „le débouché des principales artères de mon empire", waar „changements nécessaires" waren, en daarop noemde de fransche minister in zijn „exposé" van den algemeenen toestand des keizerrijks Holland „une portion de la France", aanslibbing immers van de fransche rivieren, een gevaar thans voor Frankrijk, dat ook den handel op

[1]) Jorissen, blz. 292 vlg., 433 vlg.; Colenbrander, l.l., blz. 185.
[2]) Krayenhoff, Bijdragen, passim.
[3]) Ibid., blz. 183.
[4]) Jorissen, blz. 434: de aanteekeningen van den staatsraad Van Toulon over het toen verhandelde.

Rijn en Wezer moest verbieden aan de engelschgezinde bewoners, want het zou goed zijn, dat alles weder terugkeerde tot „l'ordre naturel". Op deze woorden, weldra in den „Moniteur" gedrukt, ontstond in Holland een „ongeloofelijke sensatie", die zich ook aan de Beurs deed gevoelen in een scherpe daling der hollandsche fondsen en „groote neerslagtigheid" wekte, zelfs bij de „ijverigste frondeurs" tegen het koninklijk gezag [1]). Een paar dagen later erkende de Keizer ronduit annexatie te willen, desnoods met geweld, als Lodewijk niet vrijwillig afstand deed, in welk geval nog voorwaarden te bedingen zouden zijn, voor hem persoonlijk zoowel als voor de natie [2]).

Ten einde de inlijving te vermijden stelde Lodewijk, nog hopend door concessiën zijn broeder te verbidden, aan diens minister van buitenlandsche zaken, Champagny, hertog van Cadore, voor: afstand van alle grondgebied tot de Maas, aanstelling van een gevolmachtigd keizerlijk agent te Amsterdam, intrekking van het laatste dekreet over de in- en uitgaande rechten en van dat over den adel, maar hij weigerde staatsbankroet en conscriptie en eischte echtscheiding van koningin Hortense. Op 's Keizers weigering, daar deze tegenover Engeland de gansche kust tot den Wezer begeerde te bezitten, verlangde de Koning naar zijn land terug te gaan om er zijn zaken te regelen. Maar Napoleon, ofschoon betuigend de fransche staatkunde „depuis Clovis jusqu'au Comité du Salut Public" te willen volgen [3]), verklaarde nu plotseling zijn besluit niet „onherroepelijk" en stelde voor een dertigtal hollandsche notabelen naar Parijs te laten komen. De Koning weigerde en meende thans eenige kans te zien op het behoud der onafhankelijkheid met opoffering van een deel van zijn rijk. Hij bood aan: ruil van Walcheren voor grondgebied in Berg, waarvan thans zijn oudste zoon groothertog heette, of in Westfalen, stipte uitvoering der douanemaatregelen en opneming van Holland in het Rijnverbond. Een lange brief des Keizers volgde den 21sten December [4]), waarin deze zijn teleurstelling over den loop der hollandsche zaken uitte, zijn grieven opsomde en den eisch stelde — den eisch, die het oude denkbeeld van de Rijngrens eindelijk tot een feit zou maken — van afstand van alle grondgebied tot den Rijn, verbod van gemeenschap met Engeland, onderhoud van een vloot van 14 linieschepen, 7 fregatten en 7 brikken of korvetten en een leger van 25000 man, opheffing der „bespottelijke" hollandsche maarschalks- en adeltitels. 's Keizers minister van buitenlandsche zaken, de hertog van Cadore, zou de verdere onderhandeling over een en ander voeren. Op de verklaring des Konings, dat hij dan met zijn oudsten zoon naar Holland terug wilde, antwoordde de Keizer, dat hij beiden onder politietoezicht had gesteld en hun vertrek zou beletten [5]). Nieuwe onderhandelingen met Cadore volgde, waarbij de Koning, die in zijn uitersten nood steun zocht bij Rusland en keizer Alexander's bemiddeling inriep [6]), Brabant en Zeeland aanbood behalve het land van Altena, dat noodzakelijk bij Holland moest blijven wegens den loop der wateren in die streek; hij wilde overigens in de plannen van zijn broeder treden, mits een schadeloosstelling in duitsch grondgebied volgde. Maar het aanbod werd beantwoord met weigering van alle schadeloosstelling en de bedreiging, dat de zaak spoedig moest afloopen, zouden niet de fransche troepen het koninkrijk zonder verdere waarschuwing binnenvallen.

---

[1]) Wichers, blz. 369; Masson, Napoléon et sa famille, V, p. 220.
[2]) Roëll, Verslag van hetgeen te Parijs in 1809 en 1810 is voorgevallen (Amst. 1837), blz. 14 vlg.; Colenbrander, l.l., blz. 187 vlg.
[3]) Sorel, t. VII, p. 421.
[4]) Roquain, p. 228.
[5]) Roëll, Verslag, blz. 45.
[6]) Sorel, t. VII, p. 422.

Op deze eischen besloot Lodewijk aanvankelijk niet in te gaan. Hij meende ver genoeg gegaan te zijn. Hij begreep, dat Napoleon om algemeene staatkundige redenen de inlijving op dit oogenblik nog niet wenschte [1]), en dacht van die omstandigheid gebruik te maken om tijd te winnen. Hij zond den 27sten December den ministerraad te Amsterdam bericht van het totnogtoe gebeurde, met bevel om militaire maatregelen te nemen; de meest vertrouwbare generaals moesten naar de grenzen gezonden worden om acht te geven op de bewegingen der fransche troepen en, als deze werkelijk binnenrukten, daartegen te protesteeren zonder evenwel geweld tegenover geweld te plaatsen; die generaals moesten alle wanordelijkheden trachten te voorkomen en de eventueel binnenrukkende Franschen vergezellen; de amsterdamsche Bank moest worden beveiligd, desnoods hare fondsen worden te gelde gemaakt en zij zelve opgeheven, in ieder geval tegen overrompeling beschermd worden; vreemde troepen mochten nergens binnengelaten worden dan vergezeld door een hollandschen hoofdofficier. Lijdelijke tegenstand werd dus aanbevolen, geen feitelijk verzet. Alleen ten opzichte van Amsterdam werd een uitzondering gemaakt; daar mochten in geen geval vreemde troepen worden toegelaten zooals bleek uit een tweede schrijven des Konings van 5 Januari, gezonden op verzoek van de door den eersten brief niet voldoende ingelichte ministers.

Maar reeds nam, onmiddellijk na het vertrek der Engelschen, Bessières bezit van Walcheren en verbood Dumonceau om dit eiland te bezetten: deze moest Cort Heyligers, die reeds Middelburg was binnengerukt, naar Zuid-Beveland terugroepen en de flotille van admiraal De Winter kreeg aanwijzing om de zeeuwsche wateren niet te verlaten. De la Rochefoucauld gedroeg zich te Amsterdam als heer en meester en noodigde brutaalweg een aantal ingezetenen, onder hen den tijdelijken minister van buitenlandsche zaken Mollerus, bij zich om te bespreken wat er te doen viel [2]), terwijl de ministerraad, niet geheel eensgezind omtrent de aan te nemen houding — Krayenhoff, Appelius en Van der Capellen waren voor krachtig verzet en de eerste voerde 's Konings militaire bevelen stipt uit. de anderen aarzelden — hem liet begaan. Als resultaat van de bespreking meldde de fransche gezant reeds 16 December aan zijn regeering, dat de Hollanders onafhankelijkheid wenschten en in geen geval staatsbankroet, conscriptie of fransche bezetting zouden dulden, maar dat zij wel geneigd waren om Zeeland en Brabant in ruil voor het groothertogdom Berg af te staan, dat zij ook het Continentale Stelsel wilden aannemen en tot enkele verdere concessies bereid waren. [3])

Wat zou er geschieden? Met spanning wachtte men het in Holland af, een spanning, die zich uitte in algemeene ongerustheid, scherpe daling van beurswaarden en verloop van krediet, terwijl Krayenhoff Amsterdam in staat van tegenweer bracht, ofschoon 's Konings bevelen dienaangaande telkens onzekerder werden [4]). De crisis naderde snel. Het voorloopig niet uitbetalen van de traktementen der ambtenaren benevens het uitstel der rentebetaling veroorzaakte een algemeene paniek [5]).

De Koning deed nog wat hij kon. Op raad van Cadore bood hij den Keizer aan mèt de Koningin terug te gaan, toe te stemmen in de door zijn broeder gewenschte pruisische leening te Amsterdam, waaruit Pruisen zijn oorlogsschatting zou kunnen betalen, en eindelijk Walcheren, Zuid-

[1]) Jorissen, l.l., blz. 410; Colenbrander, l.l., blz. 189.
[2]) Roëll, Verslag, blz. 30.
[3]) Du Casse, App., p. LXXII. Vgl. de brieven in Gedenkstukken, V, blz. 106 vlg.
[4]) Jorissen, blz. 325 vlg.; Colenbrander, blz. 192.
[5]) Vgl. de belangrijke brieven van Van der Heim aan Roëll achter het boek van Wichers, en die in Gedenkstukken, V, blz. 513 vlg. Over die pruisische leening: Lesage, Napoléon créancier de la Prusse (Paris, 1924).

Beveland en Brabant te ruilen tegen Munsterland tot de Lippe [1]). Maar Napoleon weigerde opnieuw en de zending van maarschalk Oudinot, hertog van Reggio, naar Antwerpen (begin Jan. 1810) als bevelhebber van het fransche noorderleger scheen reeds een maatregel tot inlijving van Holland te beteekenen, want de Keizer begeerde voor zijn rijk in ieder geval de Rijngrens, de „natuurlijke grens" van Frankrijk, vanouds doel der fransche staatkundige idealen.

Nog trachtte Lodewijk zijn broeder te verbidden, maar de Keizer eischte nu òf 's Konings „démission" òf de bijeenroeping van 15 à 20 hollandsche notabelen te Parijs. In overleg met Roëll bood de Koning thans aan Napoleon's eischen van 21 December aan zijn Wetgevende Vergadering voor te leggen en de onderhandeling daarover door den gezant Verhuell te openen. Hierin stemde de Keizer tot verbazing van Roëll dadelijk toe, in de hoop door de luide verkondigde plannen tot annexatie van Holland het weerbarstige Engeland tot onderhandeling over den vrede ter zee te brengen, daar de annexatie, weldra door die van het gansche kustgebied tot Danzig toe gevolgd, voor Engeland, dat ook op Hamburg en andere plaatsen nog altijd een voordeeligen sluikhandel in koloniale waren en fabrieksgoederen dreef, een ernstige slag zou zijn. Wilde Engeland niet, dan zou het van Zeeland en Brabant beroofde Holland ook niet langer kunnen blijven bestaan, maar noodzakelijk moeten gebracht worden onder fransch beheer, desnoods onder een eigen gouverneur-generaal met behoud der bestaande bestuursvormen [2]). Een geheim agent, door den hollandschen ministerraad af te zenden, zou Engeland omtrent den gevaarvollen toestand moeten onderrichten [3]) en tot eindelijk toegeven moeten brengen, of het anders, door aanbod zelfs der volkomen vrijlating van Holland, mogen trachten over te halen tot den vrede.

In dien geest werd, nadat een eerste missive des Konings als onvoldoende afgekeurd was, een krachtig koninklijk schrijven naar Amsterdam aan de ministers opgesteld, maar de Keizer eischte nu inzage van den door middel van een der groote handelsfirma's te Amsterdam naar Engeland te zenden brief en weigerde nogmaals vergunning aan den Koning om terug te gaan, daar die terugkeer, meende hij, de thans liever niet aan te kweeken hoop op behoud der onafhankelijkheid zou doen herleven, ja zelfs tot verzet aanleiding zou kunnen geven. Tegelijk liet hij Oudinot zoowel Bergen-op-Zoom als Breda opeischen ten einde nog meer indruk te maken. De fransche troepen werden daar wel afgewezen, maar de Keizer verklaarde dit een beleediging zijner eer en Lodewijk moest thans toestemmen in deze bezetting, die hij echter nog als een „garnizoensverandering" deed voorkomen.

Doch nu scheen de maat vol en Lodewijk besloot te vertrekken, zij het tegen den zin des Keizers, waarvan hij Cadore kennis gaf. Een hevig tooneel tusschen de beide broeders volgde en Lodewijk moest blijven, thans door een wacht bewaakt. Een uitvoerige nota, door den Keizer zelven ontworpen, werd hem weldra aangeboden ter begeleiding van het schrijven van den hollandschen ministerraad naar Engeland. Deze stukken, 25 Januari 1810 uit Parijs afgezonden, werden op aanwijzing van Roëll in handen gesteld van den amsterdamschen bankier Labouchère, hoofd der aanzienlijke firma Hope en tevens schoonzoon en vennoot van het hoofd van het beroemde londensche bankiershuis Baring [4]).

---

[1]) Rocquain, p. 234.
[2]) Roëll, Verslag, blz. 68 vlg.; Sautijn Kluit, blz. 107 vlg.
[3]) Rocquain, p. 235; Sorel, t. VII, p. 423, 446 suiv.
[4]) Zie over dit alles: Wichers, blz. 136 vlg.; Sautijn Kluit, blz. 108 vlg.

Labouchère's zending [1]) met de door Van der Heim en Mollerus geteekende nota liep op niets uit, want Engeland sloeg het belang der feitelijke inlijving van het toch geheel van Frankrijk afhankelijke Holland niet hoog aan; alleen matiging van de fransche staatkunde tegenover Engeland en intrekken der fransche handelsdekreten kon de engelsche regeering tot toenadering brengen, was het antwoord. Labouchère keerde na een verblijf van tien dagen met dit antwoord terug, nadat hij zich nog onvoorzichtig ingelaten had met een diplomatieke intrige van Talleyrand en Fouché tegen hun keizerlijken meester, waardoor Napoleon's argwaan tegenover zijn broeder zeer was toegenomen.

Intusschen had Oudinot (24 Jan.) Bergen-op-Zoom en Breda bezet [2]) en was al het grondgebied tot de Maas toe door dezen bij proclamatie onder militair beheer genomen, met verbeurdverklaring van de daar aanwezige engelsche goederen en alle koloniale waren, de eerste ten voordeele van Vlissingen en zijn bewoners wegens het engelsche bombardement en de vernieling der dokken. De Koning protesteerde maar gaf weldra toe, erkende de bezetting en stelde zijn troepen onder bevel van Oudinot, die nu verder doordrong en 11 Februari Dordrecht bezette, tegelijk Nijmegen en de Bommelerwaard bedreigend. Een scherpe zinsnede tegen Holland's „trahison" en de aankondiging van een bezetting der hollandsche kusten door „vertrouwbare" troepen en beambten, in den franschen „Moniteur" van 30 Januari, verergerde de vernedering, waartegen de fiere verdediging der hollandsche ministers in de „Koninklijke Courant" weinig uitwerkte, integendeel 's Keizers toorn in nog hooger mate opwekte. Hij eischte nu van zijn broeder opnieuw diens vrijwilligen afstand en verweet hem nogmaals zijn engelschgezindheid en zijn bespottelijke zoowel als schadelijke maatregelen tot benoeming van maarschalken en instelling van een adel, welks bestaan streed met de beginselen ook der bataafsche Revolutie, naar hij betoogde.

Lodewijk achtte dezen eisch met zijn eer ten eenenmale onbestaanbaar en weigerde, maar stemde toe in afstand van alles tot Rijn en Waal, behalve Schouwen en Altena, ja zelfs in het nemen van alle door den Keizer begeerde maatregelen omtrent het Continentaal Stelsel; de Keizer zou den „directeur général du blocus" voor Holland mogen aanwijzen [3]).

Dit plan werd thans te Amsterdam aan een „Grooten Raad", bestaande uit de ministers, den voorzitter van den Staatsraad, de oudvoorzitters van het Wetgevend Lichaam en de directeuren van schatkist en openbare schuld voorgelegd, wederom met uitdrukkelijk bevel om geen fransche troepen in Amsterdam toe te laten. Deze „Groote Raad" legde zich moedeloos en vol ontroering bij de zaak neder; hij raadde er toe over te gaan, met bloedend hart bereid om zich naar het „groote systeem" te schikken [4]). Hoop en vrees wisselden elkander in Holland af; de koersen rezen en daalden op de onzekere berichten uit Parijs; het krediet en de wisselkoers te Amsterdam bleven onophoudelijk in schommeling; sommige groote handelshuizen begonnen te wankelen. De la Rochefoucauld deed zijn best om de onrust te verergeren, protesteerde luide tegen Krayenhoff's maatregelen en trachtte diens gezag te ondermijnen [5]). Maar Napoleon had reeds te Parijs zijn broeder nieuwe eischen gesteld en nieuwe onderhandeling was noodig, zoodat de Koning zuchtte: „nous sommes ici dans un coupegorge, dont il

---

[1]) Vgl. Roëll, Verslag; Sorel, l.l., p. 446 suiv.; Colenbrander, l.l., blz. 190.
[2]) Vgl. over het daarbij gebeurde de stukken betreffende de zending van staatsraad Elout met een protest naar Oudinot in Febr. 1810 (Jorissen, blz. 438 vlg.).
[3]) Rocquain, p. 249.
[4]) Roëll, Verslag, blz. 140 vlg.
[5]) Jorissen, blz. 334 vlg.; Gedenkstukken, V, blz. 116 vlg.

faut sortir à tout prix; quand une fois je serai sorti, on ne m'attrapera pas une seconde fois."

Na het bericht der mislukking van Labouchère's zending werd het niet beter. De inderdaad staatsgevangen vorst zag zich eindelijk 22 Februari genoodzaakt den geheelen rechter Waal- en Merwede-oever tot Werkendam af te staan en de nieuwe grenslinie langs Westkil, Biesbosch, Hollandsch Diep, Volkerak, Krammer en Grevelingen goed te keuren, een fransch leger van 7000 man op te nemen in zijn gebied en de verbeurdverklaring te bevelen van alle in 1809 door amerikaansche schepen aangebrachte waren. Dit ging Roëll en Verhuell te ver; zij rieden den Koning wijzigingen voor te stellen, wat dan ook geschiedde maar weinig baatte. De Keizer, woedend over den tegenstand in Holland en over De la Rochefoucauld's berichten aangaande de versterking van Amsterdam [1]), eischte het onmiddellijke ontslag van Krayenhoff, die in weerwil van 's Konings aarzelende houding krachtig zijn gang was gegaan in de aangewezen richting, en van Mollerus, die door De la Rochefoucauld gewantrouwd werd. Ook dit moest Lodewijk toestaan, al verzekerde hij hun in het geheim zijn genegenheid. Toen maakte Napoleon den Koning zijn ultimatum bekend, waaraan deze zich nog dienzelfden dag had te onderwerpen: „il faut que cette farce finisse."

Zoo kwam het parijsche tractaat van 16 Maart tot stand, maar Roëll, zijn ondankbare en bezwaarlijke taak moede, weigerde het te onderteekenen al ried hij tot de aanneming, waarop Verhuell het op 's Konings bevel naast Cadore onderschreef [2]); de Koning nam de verantwoordelijkheid voor de onderteekening op zich. Een brief, waarin hij zijn voornemen te kennen gaf om toe te geven, bereikte Amsterdam in den nacht van 27 op 28 Februari en maakte een einde aan alle plannen tot verdediging der hoofdstad [3]). Bij dit tractaat werd alle handel met Engeland verboden, totdat de engelsche orders van 1807 ingetrokken zouden zijn; alleen keizerlijke vrijbrieven, „licenten", zouden vergunning mogen geven om dien handel te drijven; 18000 man, waarvan 6000 Franschen, zouden met fransche douaniers de riviermonden bewaken, allen onderhouden door Holland; de laatstelijk voorgestelde grens, de „dalweg van den Rijn", zou voortaan beide rijken scheiden; een vloot van 9 linieschepen, 6 fregatten en 100 kanonneerbooten zou steeds beschikbaar zijn zoolang de oorlog met Engeland zou duren; alle engelsche fabriekswaren zouden verboden blijven. In een viertal „geheime artikelen" werd een fransche generaal met het bevel over de 18000 man belast, werden alle schepen met contrabande en alle engelsche en koloniale waren verbeurdverklaard, werd het ontslag beloofd der beide ministers, die Amsterdam hadden willen verdedigen, en werden de gezantschappen bij Rusland en Oostenrijk opgeheven; op verzoek des Konings was dit in een geheim „protocol" achteraan opgenomen ten einde de openlijke vernedering niet te erg te maken. Een in de „Koninklijke Courant" geplaatste brief des Konings aan den Staatsraad en de ministers betoogde de noodzakelijkheid der onderwerping voor de hooge staatslichamen en de natie zelve, in de zwakke hoop dat 's Keizers genade eenmaal vergoeding zou geven voor alle gedane opofferingen.

En nog had Lodewijk deze harde voorwaarden voor een deel slechts te danken aan de bemoeiingen zijner moeder, die bij Napoleon voor hem tusschenbeide was gekomen. Een trotsch-welwillende brief des Keizers verklaarde, dat hij „pour la première fois (fit) ployer (sa) politique au désir de (lui) être agréable", maar herinnerde tevens aan den plicht der

[1]) Wichers, blz. 179 vlg.; Krayenhoff, Bijdragen, blz. 239 vlg.
[2]) Wichers, blz. 311 vlg.; Colenbrander, blz. 194 vlg.
[3]) Jorissen, blz. 343 vlg.

dankbaarheid, waarschuwend voor de toekomst: „ne croyez pas que l'on me trompe et n'en voulez à personne." De Koning boog zich. Hij bedankte zijn broeder „d'avoir laissé quelque existence à la Hollande" en beloofde: „je ferai tous mes efforts pour être agréable à Vôtre Majesté" [1]). Zoowel de „Groote Raad" als het Wetgevend Lichaam legden zich, het laatste niet zonder scherpe afkeuring, bij het tractaat neder als bij een droeve noodzakelijkheid, echter wijzend op de feitelijke onmogelijkheid om op deze wijze voort te bestaan en de lasten van dat bestaan te dragen [2]).

Nu volgde ook de ratificatie spoedig. Het huwelijk van Napoleon met zijn nieuwe gemalin Maria Louise van Oostenrijk hield den Koning nog eenige dagen in Frankrijk op. Hij verliet den 7den April eindelijk Parijs na de ratificatie van het tractaat op 31 Maart, waarbij hij naast zijn onderteekening ten slotte nog, als een soort van voorbehoud, de woorden: „par tous les moyens en notre pouvoir" voegde [3]). Vier dagen later vroeg in den morgen, bijna heimelijk, keerde hij in zijn hoofdstad terug. Zelf in bittere stemming werd hij er met vreugde ontvangen, daar men òf wist òf wel vermoedde, aan welke grievende behandeling hij zich ter wille van het behoud der onafhankelijkheid had moeten blootstellen.

De vreugde zou niet lang duren. Nog slechts drie maanden levens waren het koninkrijk beschoren: het Wetgevend Lichaam had juist gezien. Ook de Koning zelf maakte zich geen andere illusie dan dat het bestaan des rijks op deze wijze ten minste nog eenigen tijd kon gerekt worden. Voor het oog hield hij zich verzekerd van de toekomst en de terugkeer van koningin Hortense met hare kinderen eenige dagen later scheen evenzeer daarop berekend te zijn, al begaf zij zich spoedig weder, na hevige twisten, „om gezondheidsredenen" naar Plombières.

Een den 13den April bijeengeroepen geheime vergadering van hooge staatsdienaren, ministers, staatsraden en leden van het Wetgevend Lichaam huldigde opnieuw 's Konings zelfopoffering, maar verklaarde tevens de letterlijke uitvoering van het tractaat ondoenlijk en ried aan om te trachten het zoogoed mogelijk te volbrengen [4]). Voor de regeling der zoo veranderde toestanden beval zij de bijeenroeping eener „provisioneele commissie" aan, die in het geheim moest beraadslagen en zou worden samengesteld uit een paar ministers en staatsraden benevens een zestal leden van het Wetgevend Lichaam. Deze commissie kwam reeds 17 April bijeen en ontving een geheime instructie, waarin de Koning opnieuw een ernstig beroep deed op de leden om hem te zeggen, of men het „rampzalig bestaan" des lands nog voort zou zetten en, zoo ja, met hem naar middelen van uitvoering van het tractaat te zoeken. Maar tegelijk beging hij de groote onvoorzichtigheid om De la Rochefoucauld, in wien hij een der voornaamste bewerkers van zijn ongeluk zag, niet langer ten hove te ontvangen en hem in het oog vallend ongenadig te behandelen, ja zelfs door zijn omgeving te doen vermijden; hij had reeds 3 April den franschgezinden amsterdamschen burgemeester Van de Poll afgezet [5]). En dit terwijl Den Haag en Leiden reeds door fransche troepen bezet waren, Utrecht tot Oudinot's hoofdkwartier was gemaakt, de fransche kustwacht in werking trad en de grensregeling nog niet afgedaan was. Over die grensregeling in verband met den

[1]) Rocquain, p. 262/3.
[2]) Jorissen, blz. 465.
[3]) Jorissen, blz. 364.
[4]) Wichers, blz. 190 vlg.; Colenbrander, blz. 197 vlg.
[5]) Jorissen, blz. 371; Gedenkstukken, V, blz. 132 vlg.

„physiquen staat" in de Biesbosch was nog heel wat te doen, ook wegens de betrokken domeinen; ten slotte werd op aandrang der hollandsche ingenieurs het Steurgat ofwel de zoogenaamde Bakkerskil als de grens aangewezen, maar de geheele zaak aan de fransche commissarissen ter beslissing overgelaten [1]).

De hooge toon van den gezant, de aanmatigingen der fransche douaniers tegenover binnenschepen, de houding der bevelhebbers van de fransche detachementen in Maasland en Amstelland, de bezetting ook van Rotterdam en andere hollandsche steden door Oudinot's troepen werden weldra zoo onverdraaglijk, dat de Koning einde April opnieuw een „consultatieve vergadering" bijeenriep ter beantwoording van de vraag, of het werkelijk niet beter was om afstand te doen, welke vraag voor het oogenblik nog ontkennend beantwoord werd. Lodewijk, van het militaire bewind zoogoed als ontzet, was feitelijk weinig meer dan administratief bestuurder van eenige fransche departementen. De Keizer scherpte hem dit duchtig in. Hij bezocht in het begin van Mei de pas ingelijfde streken en de rampzalige Koning was gedwongen hem te Antwerpen te komen huldigen. Maar ook De la Rochefoucauld verscheen daar en werd met veel grooter hartelijkheid en eerbewijs ontvangen dan Lodewijk zelf.

Een nieuwe slag in het aangezicht des Konings volgde weldra. Bij zijn terugkomst te Amsterdam verlangde de gezant uitlevering der sedert 1 Januari 1809 binnengevallen schepen met hare lading, bewapening der 9 linieschepen, ophouden van den sluikhandel met Engeland en overneming der zeeuwsche schulden [2]). Hij berichtte bovendien, dat hij na acht dagen zijn post zou verlaten en dien zou overgeven aan zijn secretaris Sérurier. Aan dat plotselinge vertrek werd, ofschoon het reeds van te voren bepaald was, eenige grond gegeven door de klacht over een vechtpartij tijdens zijn afwezigheid te Amsterdam voorgevallen, waarbij een koetsier der ambassade was beleedigd, hetgeen tot groote verontwaardiging van den gezant naar diens meening niet behoorlijk gestraft was [3]).

Na een stormachtige audiëntie, waarin de gezant wederom den Koning op hoogen, zelfs beleedigenden toon toesprak, verliet hij den 29sten Mei Amsterdam, terwijl Napoleon verklaarde voortaan geen gezant, maar alleen een zaakgelastigde daar te zullen laten, gelijk hij ook geen hollandschen gezant meer te Parijs wilde hebben en Verhuell wegzond. „C'est la dernière lettre que de ma vie je vous écris", eindigde de nieuwe serie van ongenadige brieven aan den „incorrigible" [4]).

Het einde naderde. Oudinot, die reeds bevel had om aan het hoofd van zijn „observatiekorps" nog krachtiger en geheel zelfstandig op te treden zonder zich om Lodewijk te bekreunen, gedroeg zich op last des Keizers overal als heer en meester, nu niet alleen meer op de kust zijn detachementen verspreidend maar ze zendend tot diep het land in; hij moest overal engelsche waren opzoeken en de onmiddellijke bewapening der geëischte negen schepen verlangen; de fransche kapers zoogoed als de douaniers waren alleen hem verantwoording schuldig. De nieuwe eisch van Sérurier tot herstel van Van de Poll en uitlevering der schuldigen aan het geval met den koetsier werd in de meest beleedigende termen geuit, zoodat de kalme Roëll zijn zelfbeheersching een oogenblik verloor. Een hevige gisting was overal merkbaar en de haat tegen de fransche troepen en ambtenaren leidde herhaaldelijk, met name te Rotterdam, tot oproerige tooneelen [5]), die eindig-

---

[1]) Vgl. daarover Jorissen, blz. 373 vlg., 468 vlg.; Colenbrander, blz. 199.
[2]) Du Casse, p. XCVIII; vgl. Jorissen, blz. 383/4.
[3]) Gedenkstukken, V, blz. 135; Colenbrander, blz. 204.
[4]) Rocquain, p. 277.
[5]) Jorissen, blz. 391.

den met bestraffing en ontslag der hollandsche autoriteiten. Lodewijk, tot het uiterste gebracht, nam zich voor om de bezetting van Amsterdam tot elken prijs te verhinderen en de verdedigingsplannen van Krayenhoff weder op te vatten maar vond voor dit thans geheel onuitvoerbare plan noch bij de ministers noch bij de generaals steun.

Hij deed nog een laatste poging om de onafhankelijkheid te redden, riep (begin Juni) Sérurier bij zich en verzocht diens raad en tusschenkomst, zich bereid verklarend om alles te doen, mits Holland zijn „administration séparée" behield [1]). Maar Oudinot's douaniers waren reeds te Muiden en Diemen gekomen, vlak voor de poorten der hoofdstad en den Koning bleef alleen lijdelijk verzet over, nu feitelijk verzet onmogelijk was. Sérurier verklaarde aanvankelijk, dat de bezetting van Amsterdam zelf niet in 's Keizers bedoeling lag en zond zijn attaché De Caraman naar Parijs om 's Konings bereidwilligheid te berichten. Maar ook dit hielp niet, want Napoleon antwoordde niet meer op 's Konings verklaringen en betuigingen. De weigering van den doortocht eener fransche patrouille door Haarlem, waar Lodewijk thans in het Paviljoen verblijf hield, gaf aanleiding tot het bevel des Keizers aan Oudinot om zijn troepen, nu in het geheel 20000 man sterk, te Utrecht samen te trekken, terwijl generaal Molitor met zijn divisie uit Hamburg zou aanrukken. De zending van De Caraman mislukte geheel; de Keizer gaf geen antwoord. Een poging van Valckenaer, die juist wegens financieele belangen naar Parijs moest, bij Cadore had eveneens geen gevolg, evenmin als een andere van Roëll, die „om gezondheidsredenen" weder naar Frankrijk was gereisd; de Koning ging er zelfs toe over Cadore's tusschenkomst in te roepen, ja hem om hulp te smeeken [2]). Einde Juni kwam het bericht aan Sérurier, dat de Keizer ook tot de bezetting van Amsterdam besloten had; alleen een schitterende ontvangst der troepen zou nog iets voor Holland kunnen uitwerken, meende Cadore [3]).

De Koning was thans vast besloten om dit niet te verdragen en vóór de „entrée triomphale" van Oudinot af te treden. Het spel van kat en muis verdroot hem reeds lang. Hij riep den 29sten Juni nog eenmaal de ministers, de bevelhebbers van leger en vloot en de grootofficieren van het rijk te Haarlem bijeen. Het door den Koning nogmaals zij het dan slechts om den vorm te redden, opgeworpen denkbeeld van verdediging der hoofdstad werd eenstemmig afgekeurd, maar de Koning weigerde standvastig den intocht bij te wonen en deelde mede, dat hij den Keizer een koerier zou zenden, tot wiens terugkomst hij te Haarlem zou blijven. Tevergeefs trachtten De Winter en Dumonceau hem te bewegen om naar Amsterdam te komen en Oudinot te ontvangen; tevergeefs deed dit ook Van der Heim na een bezoek van Sérurier [4]).

Lodewijk legde daarop den 1sten Juli de regeering neder ten behoeve van zijn oudsten zoon en, bij ontstentenis van dezen, van den jongeren, Louis, onder regentschap der Koningin, in afwachting van wier komst de ministers het regentschap zouden waarnemen als Provisioneele Raad van Regentschap onder Van der Heim als voorzitter. Na regeling dezer zaken en kennisgeving aan den Keizer en de Koningin en nadat een laatste poging des Konings bij Oudinot om de bezetting van Amsterdam nog te doen uitstellen mislukt was, daar de maarschalk verklaarde bepaalde bevelen dienaangaande te hebben [5]), verliet de Koning in den nacht van 2 op 3 Juli

---

[1]) Du Casse, p. CXV; Gedenkstukken, V, blz. 119 vlg.: de brieven van Sérurier.
[2]) Wichers, blz. 219 vlg.; Jorissen, blz. 430; Vreede, Gesch. der Diplomatie, II, 2, blz. 450; Du Casse, p. CXI.
[3]) Wichers, blz. 329; Gedenkstukken, V, blz. 157 vlg.
[4]) Wichers, blz. 223 vlg.; Van Sypesteyn, Leven van Dumonceau, blz. 77.
[5]) Jorissen, blz. 398.

Haarlem en begaf zich onder den naam van graaf van St. Leu, waaronder hij voortaan bekend staat, naar Teplitz in Bohemen, zich stellend onder bescherming van keizer Frans II, vol droefheid over het mislukken zijner goede bedoelingen, over de nutteloosheid van alle persoonlijke opofferingen, die hij zich getroost had, maar nog hopend op de mogelijkheid der redding van het bestaan eener natie, aan welke hij gewenscht had zijn leven te wijden. Maar nooit, ook in zijn later leven niet, heeft hij zich voldoende rekenschap gegeven van de juiste reden der mislukking: hij, die zijn broeder en diens bedoelingen kende, had bij de aanvaarding van zijn ambt moeten bedenken, dat die bedoelingen, gericht op de belangen van Frankrijk en in het bijzonder tegen die van Engeland en Duitschland, ten eenenmale onvereenigbaar waren met de illusiën, die hij zich maakte van een onafhankelijk koningschap over een vrij handelsvolk. Hij heeft de schuld van het gebeurde alleen geweten aan de tirannie van den machtigen Keizer.

De kans, dat Napoleon in de door hem getroffen regeling zou toestemmen, was gering en Verhuell, aangewezen om het bericht naar Parijs over te brengen, weigerde dan ook 's Konings laatste boodschap aan den Keizer te melden, evenals Elout, die naar koningin Hortense had moeten gaan. Maar de ministers namen de opdracht aan en begonnen den 3den Juli de regeering te aanvaarden door bijeenroeping van het Wetgevend Lichaam en kennisgeving van het gebeurde aan de natie en de vreemde mogendheden Zij boden den jongen „Koning" te Haarlem hun gelukwenschen aan.

Den volgenden dag deed Oudinot zijn intocht binnen Amsterdam, plechtig ontvangen door den minister van oorlog, die diens tranen niet kon bedwingen, en door de stedelijke regeering onder kanongebulder en tromgeroffel naar zijn woning geleid. Hij nam aanstonds de leiding der zaken op zich, plaatste voor alle zekerheid een fransche „eerewacht" bij den jongen Napoleon Lodewijk te Haarlem en gedroeg zich uiterst welwillend en hoffelijk jegens ministers en generaals, in afwachting van 's Keizers bevelen; zijn tegemoetkomende houding en de persoonlijke invloed van den populairen admiraal De Winter werkte ook mede om de nog altijd oranjegezinde bevolking te Amsterdam tegenover de vreemde troepen in toom te houden [1]).

Generaal Janssens, die na Verhuell's weigering door de ministers met het bericht der abdicatie van koning Lodewijk en van het verder gebeurde naar den Keizer was gezonden [2]), vond dezen in zeer toornige stemming over de handelwijze van zijn broeder, dien hij voor de zooveelste maal van de zwartste ondankbaarheid beschuldigde jegens zijn weldoener, die hem van diens jeugd af had voortgeholpen. Napoleon had geen begrip van diens onwil om zijn slaafsch werktuig te zijn en van de warme genegenheid jegens diens volk, die Lodewijk getoond had: „c'est avec la raison et la politique qu'on gouverne les états" [3]), had hij uitgeroepen in zijn afkeer van alles wat op „idéologie" en „sentiment" geleek. Nu was dan Lodewijk werkelijk „l'objet de la risée et la pitié des Hollandais", zeide hij. Welke groote plannen had hijzelf niet met Holland gehad?! Tot Hamburg, Osnabrück, over geheel Noord-Duitschland had hij het willen uitbreiden, „un noyau de peuple qui eût dépaysé davantage l'esprit allemand, ce qui est le premier but de ma politique". Hij zou het tot schitterenden bloei hebben verheven, maar onder deze voorwaarde, dat het zijn politiek geheel zou hebben gediend; „hors de moi il n'y a point de crédit", riep hij uit. Wat had Lodewijk echter gedaan? Deze had „suivi une route diamétralement opposée". Welnu, hoe stond het met dezen zelf, met diens land thans?

[1]) Wichers, blz. 231.
[2]) Jorissen, blz. 401 vlg., 406 vlg.
[3]) Rocquain, p. 276.

In dien geest antwoordde hij Janssens op diens bericht omtrent het gebeurde. Maar wat nu? Van het zwakke, wankelende regentschap kon geen sprake zijn en de Raadpensionaris was eenmaal vervangen. Geen andere oplossing was mogelijk dan de annexatie, ook in het belang van Holland zelf. Zoo sprak hij, verzwijgend, dat deze oplossing reeds tijdens Lodewijk's bewind door hem was voorbereid en dat hij ook daarom het regentschap niet begeerde: het besluit de „rappeler auprès d'Elle son auguste frère" lag gereed en de annexatie heette daar „une absolue nécessité", noodzakelijk gevolg van „la suite d'erreurs où la Hollande a été précipitée par l'Angleterre" [1]).

Het duurde dan ook niet lang of het besluit werd uitgevaardigd, gedagteekend van den 9den Juli [2]) 1810. Artikel 1 van het uit 13 artikelen bestaande dekreet van Rambouillet [3]) behelsde: „la Hollande est réunie à l'Empire". Amsterdam zou de derde stad van Frankrijk worden; het land zou zes staatsraden, 25 senatoren, zes gedeputeerden in het fransche Wetgevend Lichaam, twee rechters in het hof van cassatie hebben; de land- en zeeofficieren zouden in hun rang blijven; Lebrun, hertog van Plaisance, 's Keizers voormalige medeconsul zou als „lieutenant-général" met een „conseil de ministres" te Amsterdam zetelen tot Januari 1811, wanneer het eigenlijke fransche bestuur zou aanvangen; alle burgerlijke ambtenaren bleven gehandhaafd; tot 1 Jan. 1811 zouden de gewone lasten gelden, waarna het fransche belastingstelsel moest worden ingevoerd; de openbare schuld zou voor 1810 voor $^1/_3$ worden betaald evenals de nog niet betaalde interesten van 1808 en 1809; de douane zou met de fransche worden vereenigd, terwijl de douanenlinie op de fransche grens tot 1811 zou blijven bestaan; de aanwezige koloniale waren zouden eigendom der eigenaars blijven tegen betaling van 50%; een bijzonder beheer zou te Amsterdam worden gevestigd voor dijken, polders en openbare werken; in den loop van Juli moesten 15 door het hollandsche Wetgevend Lichaam benoemde personen in commissie naar Parijs komen tot regeling der schulden en der vereeniging met het Keizerrijk.

Bij dit dekreet kwam een keizerlijk schrijven, waarin verklaard werd, dat de Keizer de getroffen regeling op grond van de in het bijgevoegde ministerieele rapport van Cadore vermelde redenen niet kon goedkeuren; tevens verzocht werd te zorgen voor de benoeming van mannen van „lumières" en „intégrité" in de bedoelde commissie. Bovendien wenschte de Keizer afkondiging der in het schrijven aangegeven proclamatie, die, met mededeeling van het dekreet en in de woorden des Keizers, „overwegende de omstandigheden van Europa, de geografische ligging van Holland en de aanmatigingen van den gemeenschappelijken vijand", kortelijk de voordeelen der annexatie moest aanwijzen aan het einde der „tusschenbesturen, welke sedert zestien jaren dit gedeelte van het Keizerrijk hebben gekweld"; „het ruime veld" voor Holland's werkzaamheid, „van Amsterdam tot Rome", zou de bevolking in staat stellen de heropening van den handel op alle wereldstreken af te wachten, „die uw voorvaderen vereeuwigd en de eer van den bataafschen en hollandschen naam zoo hoog gehouden hebben". [4])

Met dit keizerlijke eeresaluut aan het roemrijke verleden verdween de hollandsche natie den 13den Juli 1810 uit de rij der volken. Den volgenden morgen kwam Lebrun te Amsterdam aan en nam de regeering des lands over.

---

[1]) Wichers, blz. 334.

[2]) Het was reeds op den 8sten door den Keizer geteekend (Rocquain, p. 283).

[3]) Rocquain, p. 284, 328, 331, uit de officieele stukken overgenomen; Wichers, blz. 337 vlg.; Joh. W. A. Naber, Geschiedenis der inlijving bij Frankrijk (Haarlem, 1905), blz. 392 vlg.; Colenbrander, Inlijving en opstand (Amst. 1913), blz. 1 vlg.

[4]) Vgl. den brief des Keizers, in de proclamatie vertaald, bij Rocquain, p. 285, bij Jorissen, blz. 408.

HOOFDSTUK VI

DE JAREN DER INLIJVING

Zoo was dan eindelijk het pleit beslecht en het feitelijk reeds in Januari 1795 veroverde grondgebied aan Frankrijk gehecht, een maatregel, die een zuiverder toestand teweegbracht dan die was geweest, waarin de Bataafsche Republiek en na haar het koninkrijk Holland had moeten leven.

Het was eenvoudig de voortzetting van de staatkunde van het Comité du Salut Public van 1795, dat ongeveer in dezelfde woorden het recht van Frankrijk op inlijving van Holland had betoogd, waarmede thans de Keizer daartoe overging[1]). Het bestaan dier staatsvormen was hoe langer hoe meer onmogelijk gebleken; de schijnbare zelfstandigheid had zooveel bezwaren opgeleverd dat tal van oprechte vaderlanders, hoe ook met den vaderlandschen dichter Helmers bejammerend, dat „'s volks eerkroon ligt in 't stof, 's lands roem heeft uitgeschenen", geen andere uitkomst wenschelijk hadden geacht, ja reeds lang de beslissing in dien geest hadden begeerd, gedrukt als zij waren geweest door de onzuiverheid van den toestand gedurende de laatste vijftien jaren.

Nu eerst zou het doenlijk zijn, meenden zij, om den onhoudbaren staat der financiën door ingrijpende maatregelen te verbeteren en een einde te maken aan den zwaren, al te zwaren druk der staatsschuld. Nu eerst zou de economische verhouding tot het uitgestrekte, over gansch West-, Middel- en Zuid-Europa zich uitbreidende fransche rijk zoodanig worden, dat de verloren zeehandel door nieuwe handelsbetrekkingen kon worden vergoed en voor de binnenlandsche nijverheid nieuwe wegen konden worden gevonden. Wel zouden aanvankelijk nog groote offers moeten gebracht worden van militairen aard, maar ook deze zouden weldra verminderen, hoopte men, nu het machtige keizerrijk van het Westen, met dat van het Oosten nauw verbonden en samen het verdere Europa feitelijk overheerschend, onder leiding van het grootste militaire genie der nieuwere tijden den wereldvrede zou afdwingen van het nog altijd weerbarstige maar blijkbaar de uitputting naderende Engeland, dat in de Vereenigde Staten van Amerika een nieuwen vijand, een machtigen mededinger op handelsgebied zich zag verheffen. Geboeid waren velen ook hier te lande door de toovermacht der persoonlijkheid van Napoleon „den Groote", den temmer der revolutie, den onoverwinnelijken veroveraar, die veertien jaren lang de wereld verbaasd, ontsteld had door zijn zegepralen over zwakke en machtige staten, den schitterenden organisator, die bestuur en wetgeving op nieuwe grondslagen had gevestigd gelijk Karel de Groote vóór duizend jaren. Een nieuw Frankrijk scheen geboren op het woord van den „Fenix, die na duizend jaren rijst uit grooten Karel's heilige asch", wiens mond, naar Bilderdijk's geestdriftig gedicht, „der aarde throonen" deed „schokken", op wiens wenken het „vorstenkroonen regende", wien „'t Noodlot van de hand" vloog. En al wrokten anderen over den ondergang der roemrijke hollandsche natie, die eenmaal Europa's wangunst had gewekt door haren handelsbloei, en al konden zij nog maar niet gelooven, dat voorgoed „de naam van 't Vaderland, van Holland is geweest", al zagen zij in den spaanschen volksopstand het begin van een nieuwen dag, al hoopten zij op Engeland's

[1]) Sorel, t. VII, p. 451.

nog altijd de zeeën beheerschende macht — voor het oogenblik achtten zij berusting in het onvermijdelijke het eenige mogelijke en zwegen stil in doffe smart, de bekommering over de toekomst nederleggend in geheime dagboeken of verzen vol weemoed en ontmoediging. Slechts een enkele waagde het als weldra dezelfde Bilderdijk, die Napoleon bezong, te wijzen op het „opgaan, blinken en verzinken", als „het lot van ieder dag", op het „zullen breken" van „de nevels dezer nacht", ja op het „volenden" der „ellenden", waarna „Holland, uit zijn stof verrezen, zal opnieuw ons Holland wezen". De groote menigte echter leefde voort in berusting, in neiging, om, alleen denkend aan het oogenblik, van den toestand te maken wat er van te maken viel, zich schikkend in het noodlot, dat naar Simons' woorden den bewoners dezer landen had toegeroepen: „vergeet uwe afkomst, o Bataven! en staat den grond der vaadren af" ....

In de eerste plaats moest het nieuwe fransche grondgebied georganiseerd worden en de commissie, in het inlijvingsdekreet bedoeld, zou daarbij te Parijs hare voorlichting moeten geven. Het Wetgevend Lichaam van het ingelijfde koninkrijk besloot zijn zittingen den 19den Juli met de aanwijzing daartoe van vijftien leden, waarbij behalve een amsterdamsche deputatie te Parijs later nog eenige officieren van vloot en leger en eenige leden voor de vroeger ingelijfde provinciën werden gevoegd, zoodat de 22 Juli benoemde „Conseil pour les affaires de la Hollande" ten slotte uit dertig leden bestond onder leiding van den franschen minister van financiën, dien van binnenlandsche zaken en den minister van de fransche schatkist [1]). Die raad [2]) werd in het begin van Augustus te Parijs zeer goed ontvangen en verdeelde zich aanstonds in drie sectiën: die voor financiën en schatkist met Gogel, die voor wetgeving, binnenlandsche zaken en politie met Van Maanen, die voor oorlog en marine met Verhuell als voorzitter. De aanwezigheid van mannen als Six, Philipse, Elout, Van Gennep, Mollerus, Van de Poll, Repelaer, Verheyen, Blanken, Dirk van Hogendorp, Janssens, Van Doorn, Van Burmania getuigde, dat Hollanders van allerlei staatkundige en kerkelijke richting bij deze gelegenheid samenwerkten. Men hield vijf algemeene zittingen, waarvan de laatste den 28sten Augustus plaats had, en een aantal bijeenkomsten der sectiën, waaraan een einde gemaakt werd door de keizerlijke kennisgeving van den 18den October, dat alles was afgeloopen.

Bij de verdeeling in departementen en arrondissementen, den 23sten September gedekreteerd, was intusschen alvast op de meening van de sectie voor binnenlandsche zaken weinig gelet. Het land werd in zeven departementen verdeeld [3]): Zuiderzee, bestaande uit Noord-Holland, met Texel en Wieringen, en Utrecht, met het oostelijk deel van Zuid-Holland; Bouches de la Meuse, bestaande uit de rest van Zuid-Holland, met de eilanden, en een deel van westelijk Gelderland; Issel Supérieur: het overige van Gelderland; Bouches de l'Issel: Overijsel; Frise: Friesland; Ems occidental: Groningen tot de Eems met Drente; Oost-Friesland, dat niet meer als bij Holland behoorend werd aangemerkt, heette voortaan Ems Oriental. Zeeland en Brabant waren reeds bij hunne vroegere inlijving verdeeld in drie departementen: Bouches de l'Escaut: Zeeland; les deux Nèthes, waarin westelijk Brabant met

[1]) Naber, Geschiedenis der inlijving, blz. 29; vgl. Jorissen, De commissie van 22 Juli 1810 te Parijs, in Bijdragen voor vaderl. gesch., Nieuwe Reeks, dl. IX, blz. 65 vlg.; Colenbrander, Inlijving en Opstand, blz. 8.

[2]) Zijn instructie bij Naber, blz. 296 vlg.; over de personen de aanteekeningen in Gedenkstukken, VI, blz. 21, 26, 57, 131, 192, 299 vlg.

[3]) Vgl. de negende kaart bij Mees, toelichting, blz. 11.

een stuk van België werd verbonden; Bouches du Rhin: oostelijk Brabant, met de Bommelerwaard en de Neder-Betuwe tot bij Gennep. Van de Bourtange tot den Rijn liep het voormalige duitsche grensland, welk gebied in December bij Issel Supérieur en Bouches de l'Issel gevoegd werd maar in April 1811 tot een afzonderlijk departement van de Lippe werd ingericht; een deel van de Maasstreek vormde het departement van de Roer.

Aan het hoofd van het bestuur voor de zeven hollandsche departementen kwam voorloopig tot 1811 als „lieutenant-général" de grijze Charles François Lebrun, hertog van Plaisance [1]), een welwillend en beschaafd man, uitnemend financier en staathuishoudkundige, als hoedanig hij in den revolutietijd belangrijke diensten aan zijn land had bewezen, ook voordat hij onder Bonaparte diens medeconsul was geweest; keizer geworden, had Napoleon zijn voormaligen ambtgenoot, als aartstresorier, tot een der zes grootwaardigheidsbekleeders des Rijks gemaakt; hij had later de Rekenkamer te Parijs ingericht en Ligurië (Genua e.a.) als gouverneur-generaal beheerd. Volkomen bekend met de keizerlijke administratie, in alles te vertrouwen, gematigd en arbeidzaam, gehecht aan zijn vorst, heeft hij beter verdiend dan Van der Palm's spottende gezegden, dat hij „ieder hooren en nieumand dienen kon" [2]) en „gaarne al het goed zou gedaan hebben, dat niet in zijn vermogen stond" [3]). Zijn instructie [4]) wees hem uitdrukkelijk als ambtenaar, niet als zelfstandig bewindvoerder aan, al schonk Napoleon zijn „cousin" uit eigen schatkist een vorstelijk inkomen van 100000 francs en als woningen het thans keizerlijke paleis op den Dam en het Huis ten Bosch. Napoleon wilde „gouverner lui-même le pays" en de landvoogd zou alleen ten taak hebben „de tout voir, prendre des renseignements, m'instruire de tout, recevoir directement mes ordres pour les faire exécuter". Hij werd dus belast met het binnenlandsch bestuur en algemeen financieel beheer, waartoe de ervaren Gogel, de „intendant-général", hem voor binnenlandsche zaken en financiën werd toegevoegd, onder wien verder de werkzame en bekwame baron d'Alphonse [5]) sedert 18 November als „intendant de l'intérieur" optrad; als „directeuren" der centrale kas en van de publieke schuld werden de hollandsche financiers Voûte en Six aangesteld; voor de douane de fransche „maître des requêtes" Coquebert de Monbret; voor het presidentschap van het nieuwe keizerlijke gerechtshof Van Maanen, die met den brusselschen keizerlijken procureur Beytz de rechterlijke macht aanstonds naar fransche wijze moest reorganiseeren; aan het hoofd van den waterstaat werd als „maître des requêtes" Mollerus geplaatst, met de bepaalde aanwijzing om voor dezen tak van dienst zoo weinig mogelijk Franschen aan te stellen, als minder ervaren op dit terrein dan de beproefde hollandsche ingenieurs [6]); aan het hoofd der politie een fransche „directeur", Duvillers-Duterrage, geroemd als een menschlievende en gematigde man. De Keizer bewees door deze benoemingen, dat het hem ernst was met zijn belofte om het land niet volledig te behandelen als „pays conquis", maar dat hij het bestuur aan ingeborenen wilde overlaten, niet al te zware lasten wilde opleggen en zooveel mogelijk de oude instellingen wilde handhaven, die hij alleen geleidelijk wenschte te veranderen, ernstig lettend op voorvaderlijke gewoonten en gebruiken [7]). Lebrun deed, hoewel reeds 72 jaar en zich niet berekend achtend voor de zware taak, zijn uiterste best

[1]) Vgl. Naber, blz. 43 vlg.; Colenbrander, blz. 4 vlg.
[2]) Van der Palm, Gedenkschrift, blz. 33.
[3]) Ibid. blz. 55; Vgl. Jorissen, Hist. Bladen, blz. 404.
[4]) Naber, Bijlage IV.
[5]) Vgl. over hem: Colenbrander, l.l., blz. 57.
[6]) Naber, blz. 40.
[7]) Jorissen, l.l. blz. 74.

om in dezen geest werkzaam te zijn en gaf door eenvoud en werkzaamheid een uitstekend voorbeeld, voorbereidend den overgang van het bestuur op de fransche departementale prefecten, die hem na 31 December als eigenlijke bestuurders moesten vervangen, terwijl hij dan alleen als „gouverneur-général" het oppertoezicht zou houden.

Dat bestuur en oppertoezicht had een volkomen ondergeschikt karakter in zaken van oorlog; zoowel leger en vloot stonden, zoodra zij tot een leger, tot een legerkorps of een eskader bijeengetrokken werden, onder de fransche ministers van oorlog en marine en de Keizer had dan ook, naast den vertrouwden graaf Daru tot het overnemen der domeinen, ambtenaren afgezonden om de zeekaarten in ontvangst te nemen en de kusten en havens nauwkeurig na te gaan, terwijl Oudinot met Dumonceau het leger moest in orde brengen en bij het fransche leger indeelen. De uit 13 groote schepen bestaande hollandsche vloot werd met de daarbij behoorende fransche en hollandsche divisies kanonneerbooten in twee eskaders verdeeld: dat van Texel onder den weder op den voorgrond tredenden Verhuell, dat van de Maas onder den voormaligen opperbevelhebber De Winter, om samen te werken met dat van Vlissingen onder den franschen admiraal Missiessy; een vijftal nieuwe schepen moest in ieder der twee volgende jaren gebouwd worden; den 22sten Mei 1811 werd de vice-admiraal Truguet benoemd tot zeeprefect van het maritieme arrondissement Holland, tot hoofd der marine [1]). In het fransche leger bleven Dirk van Hogendorp, Janssens, Van Dedem tot de Gelder, hoewel in ondergeschikten rang, als generaals dienen in de legerkorpsen, waarbij de hollandsche regimenten werden ingedeeld.

Op dezelfde wijze handelde de Keizer met de ook hier aan het hoofd van het departementaal bestuur gestelde prefecten, dragers van de uitvoerende macht onder den intendant d'Alphonse, door wiens handen alle correspondentie met de regeering liep en die alle besluiten moest bekrachtigen of vernietigen. Zoo was het ook met de onderprefecten in de arrondissementen [2]). De keuzen waren over het algemeen goed; de oude landdrosten van Overijsel en Groningen bleven prefecten in de nieuwe departementen, die van Friesland en Gelderland wisselden van standplaats, de Duitscher Janneson kreeg Ooster-Eems te besturen, de Belgen De Celles en De Stassart de departementen Zuiderzee en Monden van de Maas. De laatste twee waren ook bekwame staatsambtenaren, mannen van ervaring en talent, maar te streng en dienstijverig en dikwijls scherp optredend tegenover de bewoners der hollandsche departementen, die deze vreemdelingen met tegenzin hadden zien komen; ook zij zijn door Van der Palm al te hard beoordeeld [3]).

Over de geneigdheid der Hollanders om het keizerlijke bestuur als ambtenaren te dienen viel niet te klagen. Zeer vele ambtenaren van het oude bestuur deden moeite om bij het nieuwe in hunne posten gehandhaafd te worden [4]) en slaagden daarin, aangezien de Keizer van meening was, dat men zooveel mogelijk ingeborenen had te gebruiken. Van de Poll, Schimmelpenninck, Van Dedem tot de Gelder, Van Zuylen van Nyevelt, Meerman en Van Kinsbergen lieten zich tot senatoren benoemen; tal van anderen, Patriotten zoowel als Prinsgezinden uit vroeger dagen, lieten zich in hooge en lage posten en bedieningen aanstellen, gedeeltelijk uit financieele nood-

[1]) Naber, blz. 55/6.
[2]) Ibid., blz. 65 vlg.
[3]) Ibid., blz. 70 vlg.
[4]) Vgl. Ten Zeldam Ganswijk, Bijdragen tot de gesch. van het staatsbestuur, I, blz. 57 vlg.

zaak, gedeeltelijk zich schikkend in het onvermijdelijke lot, dat, naar het scheen, voorgoed de onafhankelijkheid van het vaderland had vernietigd of wel begeerig naar de voordeelen van den eervollen dienst onder het roemruchtige keizerrijk, dat de wereld beheerschte. Slechts betrekkelijk weinigen: Gijsbert Karel van Hogendorp, Valckenaer, Falck, Van der Capellen, Van Hall, trokken zich terug en wilden geen post aannemen uit de hand van den overweldiger.

Het keizerlijke gezag ging in den beginne met gematigdheid en omzichtigheid te werk zooals ook bleek uit het groote keizerlijke dekreet van organisatie der nieuwe departementen, op den 18den October uitgevaardigd.

Dit belangrijke dekreet [1]) was te Fontainebleau opgemaakt niet in overleg met, maar toch wel op allerlei punten naar aanleiding van de raadgevingen der parijsche commissie. Het was in de eerste plaats bestemd om de door Napoleon steeds met nadruk op den voorgrond gestelde financieele belangen voorloopig te regelen, gelijk in de inleiding duidelijk uitgedrukt stond, en zou alleen voor 1811 hebben te dienen. De eerste titel vestigde het algemeen bestuur te Amsterdam onder leiding van den gouverneur-generaal. In 14 titels en 220 artikelen werden verdere zaken geregeld: de administratieve organisatie in departementen en arrondissementen stond voorop; kamers van koophandel werden opgericht te Amsterdam, Rotterdam, Emden en elders, waar men ze noodig achtte, onder opperleiding van den franschen raad van koophandel, waarheen zij acht afgevaardigden zouden mogen zenden; polder-, dijk- en gemeentebesturen werden op den bestaanden voet behouden evenals gevangeniswezen, weldadigheid en onderwijs; de rechterlijke organisatie werd geheel en al door de fransche vervangen, met instelling van een keizerlijk gerechtshof van 40 raadsheeren en 8 auditeurs in Den Haag en rechtbanken van eerste instantie in de hoofdplaatsen der arrondissementen benevens in de steden Haarlem, Alkmaar, Leiden en Gorkum, alle bestaande uit 4 rechters, behalve Amsterdam met 20 en Rotterdam met 8; verder waren er nog vredegerechten en rechtbanken van politie, eindelijk rechtbanken van koophandel, alle om recht te spreken volgens de fransche Code Napoléon, Code de Procédure Criminelle en Code de Commerce. Het in 1809 begonnen Grootboek der oude schulden zou 1 Jan. 1813 voltooid moeten zijn; art. 115 stelde vast, dat de staatsschuld in haar geheel bleef maar de rente in halfjaarlijksche betalingen slechts voor $^1/_3$ betaald zou worden (tiërceering); de belastingregeling bleef voorloopig ongewijzigd, maar in 1811 zouden de belastingen op meubilair, zeep, vee en voorwerpen van handel en weelde vervallen, terwijl de directe belastingen (verponding, personeel, dienstboden, paarden, hoornvee, haardsteden), de registratie (successie, akten, speelkaarten) en de „vereenigde middelen" (gemaal, turf, zout, steenkolen, goud- en zilverwerk, lastgeld, wijn, zegel) in de behoeften moesten voorzien; de uitgaven werden voorloopig vastgesteld; het postwezen werd op fransche wijze ingericht; de staatsloterij bleef behouden; de douane werd onder den franschen chef met zorg en strengheid georganiseerd in de vier onderdirectiën te Rotterdam, Amsterdam, Dokkum en Emden onder opperleiding van den „directeur principal" te Amsterdam, met verbod van invoer van bereide tabak en beperking van den uitvoer van hollandsche bieren naar Frankrijk, enz., terwijl Amsterdam, Rotterdam en Emden stapelplaatsen van vreemde, niet verboden waren zouden zijn en scherp haventoezicht werd gehouden door havenkapiteins; de twee militaire divisiën werden te Amsterdam en te Groningen gevestigd, terwijl 9 compagnieën kustkanonniers de kust zouden bewaken; ieder departement kreeg een gendarmerie van eenige brigades te paard en

[1]) Kemper, Code Organique, p. 111 suiv.; Colenbrander, l.l., blz. 13 vlg.

te voet; art. 194 voerde de fransche conscriptie in; de marine werd in één zeearrondissement vereenigd en op fransche wijze georganiseerd; de ambtenaren voor de buitenlandsche zaken werden in franschen dienst aangesteld; in de kerkelijke zaken kwam geen verandering; de politie werd over vier commissariaten-generaal verdeeld; de haagsche Rekenkamer zou tot 1 Jan. 1812 blijven maar verder worden opgelost in de Chambre des Comptes te Parijs; art. 218 en 219 handhaafden tienden en grondrechten met belofte van nadere bepalingen over den afkoop daarvan.

Van groot belang was ook het vraagstuk der koloniën of liever van Java, waar Daendels intusschen door zijn willekeurig bewind algemeene ergernis had veroorzaakt, niet het minst onder de totnogtoe aan het nederlandsche bestuur gehechte inlandsche bevolking[1]). Een oorlog met het nog half zelfstandige Bantam in 1808 had wel dit gebied als „domein van den koning van Holland" ten onder gebracht maar zeeroof en opstanden maakten den toestand daar nog hachelijk in verband met de plannen der Engelschen, die met voldoening zagen, dat de inlanders „are disgusted with the Dutch in Java" en meer en meer rekenden op hun bondgenootschap ingeval van een aanval op het eiland. Ook in Cheribon heerschte onrust en in de Vorstenlanden was ergernis gewekt door de onredelijke eischen van den tirannieken maarschalk, die ook hier den omvang van het gestichte kwaad niet bevroedde. Een algemeene ontevredenheid, bij Europeanen en inlanders, was het aanvankelijke resultaat van zijn beheer en Daendels zelf wenschte reeds in Augustus 1809 zijn terugroeping, ofschoon hij daarop spoedig weder terugkwam.

De verwachte inlijving van het koninkrijk had hem reeds in September 1810 aanleiding gegeven om Napoleon als souverein te laten huldigen, maar deze had over Amerika, waar Daendels in den agent Van Polanen en eenige door hem uit Java verbannen personen machtige vijanden had, reeds ongunstige inlichtingen over zijn beheer ontvangen; ook Janssens en anderen hadden den Keizer over den maarschalk ingelicht. Diens handelingen werden aanstonds te Parijs aan een nauwkeurig onderzoek onderworpen en gaven, misschien onder invloed van geruchten, die een onafhankelijkheidsverklaring van Java door den eerzuchtigen man niet onmogelijk deden schijnen, aanleiding tot het besluit om hem te ontslaan. Den 24sten November 1810 werd hiertoe besloten en Janssens tot zijn opvolger aangesteld met bevel aan den maarschalk om binnen 24 uren na aankomst dezen het bewind over te dragen.

Dat de Engelschen na de inlijving niet lang zouden dralen om de thans fransche bezitting te bemachtigen, was niet twijfelachtig, maar er was eenige hoop, dat Engeland zich zou laten vinden om het eiland in bezit te stellen van den thans van Fulda enz. beroofden en zich te Berlijn bevindenden prins Willem Frederik van Oranje. Nog voordat dat plan behoorlijk was voorbereid, had de engelsche regeering echter reeds hare maatregelen genomen[2]).

Janssens kwam den 27sten April op Java aan en Daendels gaf hem zonder tegenstand de regeering over. De nieuwe gouverneur-generaal had 500 man onder generaal Jumel, den door Napoleon aangestelden legerbevelhebber, medegebracht, een versterking, die geheel onvoldoende was om het eiland te houden tegen de dagelijks verwachte engelsche expeditie. Het door Daendels ingerichte legerkamp te Meester-Cornelis was reeds betrokken, maar het gebrek aan troepen, geld en levensmiddelen deed

[1]) De Jonge—Van Deventer, De opkomst van het Nederl. gezag, deel XIII; Colenbrander, l.l., blz. 59 vlg.
[2]) De Jonge—Van Deventer, blz. CXXV.

zich ernstig gevoelen en Janssens vroeg dringend om versterking en voorziening, terwijl hij zijn best deed om de algemeene ontevredenheid te doen ophouden.

Maar het was reeds te laat. Nadat de Moluksche eilanden en andere bezittingen zonder veel moeite in bezit genomen waren, zeilde een aanzienlijke engelsche vloot van 32 schepen en 60 kanonneerbooten met 12000 man onder bevel van generaal Auchmuty, begeleid door den engelschen gouverneur van Indië, lord Minto zelven, langzaam naar Java, waar zij einde Juli aankwam. Ongehinderd 4 Augustus bij Batavia geland, sloeg Auchmuty den 10den het slecht geordende leger van Janssens en Jumel bij Weltevreden en verscheen weldra voor Meester-Cornelis, welke stelling, na eenige dagen ingesloten te zijn, den 26sten aan een krachtigen aanval blootstond en met groot verlies aan krijgsgevangenen, gesneuvelden en artillerie moest ontruimd worden. Een klein deel van de overgebleven troepen der „misérable armée", door Jumel inderhaast nog verzameld, trok in wanorde op Buitenzorg terug om zich over Cheribon naar Semarang te begeven, waar Janssens nog op hulp uit de Vorstenlanden en Madoera kon hopen. Auchmuty volgde hen naar Semarang, landde er zonder verzet met slechts 1200 man en zette weldra den rampzaligen gouverneur-generaal achterna, die den 17den September, na een wanhopigen weerstand met in hoofdzaak inlandsche troepen, bij Salatiga moest capituleeren met overgave van het eiland en zijn onderhoorigheden Madoera, Makassar, Timor en Palembang. Zoo vielen de laatste der hollandsche koloniën in engelsche handen.

Van het uiterste gewicht voor het ingelijfde land werd de regeling der financiën geacht, waarbij men, bekend met 's Keizers onverzettelijke meening en de daarmede strookende inzichten van Gogel, natuurlijk in de eerste plaats op de vermindering der rente van de staatsschuld had te rekenen. De „Commissie voor de Reunie" te Parijs had dienaangaande reeds voldoende zekerheid verkregen en de bestaande toestand was dan ook volkomen onhoudbaar, hoe bitter velen zich ook beklaagden over de gevreesde „tiërceering" der staatsrente, die thans stond plaats te grijpen. In de laatste twee jaren was die rente echter niet eens uitbetaald, in weerwil van de zware lasten, die men zich moest getroosten en die den druk der belastingen in Frankrijk zelf driemaal overtroffen [1]). Velen erkenden dan ook de wenschelijkheid van den maatregel, vooral wanneer hij verbonden werd met vervanging van het al te drukkende hollandsche belastingstelsel door het fransche, waarmede dan ook de voor handel en verkeer zoo hinderlijke douanenlinie op de landgrenzen van het voormalige Koninkrijk zou verdwijnen. Gogel zelf streefde naar vermindering der belasting en hoopte door voorloopige maatregelen dienaangaande het land voorloopig te bewaren voor fransche belastingambtenaren, zoodat eerst op den duur en geleidelijk het hollandsche door het fransche stelsel zou worden vervangen. In dezen geest bepaalde dan ook het dekreet van 18 October, blijkbaar na overleg met Gogel, naast de tiërceering der staatsrente — en dat wel zonder de door de parijsche commissie gewenschte uitzonderingen voor de waarborgkapitalen der ambtenaren en voor instellingen van weldadigheid — verlichting der lasten, door de op te brengen som vast te stellen op ruim 61 mill. francs, 5 mill. minder dan de commissie te Parijs als mogelijk had aangegeven en $9^1/_2$ mill. minder dan in 1810 was betaald, gevonden vooral uit de belastingen op de levensmiddelen en het personeel. Maar de

[1]) Naber, blz. 14/5; Jorissen, Hist. Bladen, blz. 408 vlg.; vgl. Sickenga, Geschiedenis der Belastingen sedert 1810, dl. I, blz. 7 vlg.; Colenbrander, l.l., blz. 66 vlg.

fransche douanenlinie bleef voorloopig bestaan, al gaf de Keizer weldra te kennen, dat hij in het belang des rijks in 1812 de invoering van het fransche belastingstelsel en daarmede het opheffen dier linie hoopte te kunnen bewerkstelligen [1]). In alle takken van bestuur werden tevens maatregelen van bezuiniging en vereenvoudiging genomen [2]), die reeds in 1811 tot groote beperking van uitgaven leidden, nadat in dit jaar de bestuursorganisatie was afgeloopen [3]). Een begin van verbetering der handelstoestanden scheen te zullen worden ingeleid door de bepaling van het inlijvingsdekreet omtrent den eigendom der koloniale waren, die in Holland werden gevonden, volgens welke de groote opslag van suiker, katoen en indigo te Amsterdam en Rotterdam en elders nog van de hand gedaan kon worden tegen aangifte ervan vóór 1 September. Maar de zware daarop gelegde last deed de prijzen zeer stijgen en de smokkelhandel in engelsche waren werd er volstrekt niet door belemmerd [4]).

De veelszins goede werking van het nieuwe beheer kon moeilijk betwijfeld worden. Als door een tooverslag werden de aan slappe bewindvoering gewone ambtenaren gewend aan stiptheid en vlugheid bij het uitvoeren van bevelen en het samenstellen der talrijke staten [5]), die telkens aan D'Alphonse moesten worden ingeleverd en van groot nut waren, wat blijkt uit zijn „Aperçu de la Hollande", resultaat van zijn groote in 1811 ondernomen inspectiereis en tallooze inlichtingen van vroegere en nieuwe ambtenaren [6]). De hollandsche langzaamheid en de oude sleur kwamen wel dikwijls met de fransche voortvarendheid in botsing maar men was wel gedwongen tot medewerking. De nieuwe maires werden genoodzaakt tot het hier te lande bij burgemeesters en baljuwen totnogtoe niet algemeen gebruikelijke opmaken van begrootingen betreffende inkomsten en uitgaven; er kwam in verband daarmede een einde aan het onberaden sluiten van leeningen of verkoopen van gemeentelijke of districtsbezittingen naar gelang der behoeften van het oogenblik [7]); dergelijke heffingen en verkoopen kwamen thans onder scherp regeeringstoezicht en de noodzakelijkheid om alle gemeentelijke inkomsten in de „centrale kas" te storten stelde deze in staat om geregeld uit te betalen, iets waaraan vroeger veel had ontbroken. Dit stelsel gold zoowel voor Amsterdam, thans „derde stad der Rijks", als voor het kleinste dorp, wat aan de eene zijde de oude stadsregenten verbitterde, maar aan de andere uitstekend gewende aan de zoo noodzakelijke eenvormigheid van beheer [8]). Ook de invoering der strenge fransche rechtsbedeeling [9]) volgens de napoleontische wetboeken werd met kracht aangevat; de openbaarheid der rechtspleging en de werkzaamheid der jury, daarbij het eerst hier in gebruik gekomen, wekten aanvankelijk nog weerzin, vooral de jury, waartegen vele hollandsche juristen ernstige theoretische en practische bezwaren hadden. Zoowel de rechtbanken van eersten aanleg als het keizerlijk gerechtshof in Den Haag, waarop men zich kon beroepen, en het Hof van Cassatie te Parijs werkten intusschen zoo goed, dat de ervaren Van Maanen nog in 1814 kon getuigen, „dat de justitie nimmer beter is geadministreerd geworden dan thans". Hij zelf zorgde ervoor, dat, ten minste aanvankelijk,

[1]) Naber, blz. 33. In het jaar 1811 bracht men 65 mill. frs. op.
[2]) Ibid., blz. 111 vlg., blz. 133 vlg.
[3]) D'Alphonse, Aperçu, p. 87.
[4]) Sautijn Kluit, l.l., blz. 126 vlg.
[5]) Naber, blz. 74 vlg.
[6]) D'Alphonse, Aperçu: Introduction.
[7]) Naber, blz. 97 vlg.
[8]) Vbl. daarover Thorbecke, Historische Schetsen, blz. 152, en Jorissen, De fransche tijd, in Hist. Bladen, blz. 398 vlg.
[9]) Naber, blz. 118 vlg.

de hollandsche taal bij de rechtspraak behouden bleef gelijk het dekreet van 18 October haar gebruik in het algemeen had veroorloofd, zoowel bij de rechtbanken als in notarieele en administratieve akten.

De fransche taal was overigens natuurlijk tot de officieele verklaard en in verband daarmede sprak het dekreet van 18 October ook van in alle scholen aan te stellen fransche taalmeesters. Het lager onderwijs scheen door de wet van 1806, volgens het getuigenis van de ter inspectie dezer belangrijke zaak uitgezonden fransche deskundigen Cuvier en Noël en van D'Alphonse zelven, zoo goed geregeld, dat bij besluit van 22 October 1811 die wet werd gehandhaafd met bepaling echter, dat iedere onderwijzer voortaan fransch zou moeten kennen. Des te krachtiger werd ingegrepen op het gebied van het nog geheel op den ouden voet voortsukkelende hooger onderwijs: Franeker en Harderwijk werden van hun zeer achterlijke hoogescholen beroofd; Utrecht, Groningen, Amsterdam en Deventer behielden hunne inrichtingen van hooger onderwijs slechts als „écoles secondaires". Leiden alleen redde door den invloed vooral van den handigen en bij Napoleon zeer gezienen hoogleeraar Brugmans zijn aloude hoogeschool als „université impériale" met vijf faculteiten, zelfs met een nieuwen leerstoel voor nederlandsche letterkunde. Den 3den November 1812 eerst opende de nieuwe rector, Brugmans zelf, de nieuwe instelling, die bij de rechterlijke regelingen hare verouderde vierschaar had moeten derven; als deel der algemeene „université de France" had zij echter hare zelfstandigheid moeten opgeven en was zij onder den grootmeester dier universiteit gesteld, die zich liet vertegenwoordigen door den inspecteur Flament, een in 1794 naar de Bataafsche Republiek uitgeweken hoogleeraar van de Sorbonne en sedert 1798 bibliothecaris der Nationale, later Koninklijke Bibliotheek in den Haag.

Weldra kwam het bericht, dat de Keizer zelf met zijn nieuwe gemalin de ingelijfde departementen zou komen bezoeken, een gebeurtenis, waarvan men zich belangrijke verbeteringen en wijzigingen in het bestuur voorstelde, vooral tegemoetkoming aan de nog bestaande grieven, die men den Keizer zelf zou mogen voordragen. Had niet de heerscher verklaard, dat hij „zelf in staat wilde zijn om de behoeften des lands te kunnen beoordeelen"?

Reeds tegen Augustus 1810 had de Keizer aan zulk een reis gedacht, maar hij wilde het land niet dadelijk op kosten jagen [1]). In September 1811 kwam het er eindelijk toe [2]), daar hij meende, dat zijn bezoek verzoenend werken zou en de laatste sporen van onwil zou doen verdwijnen, wat vooral wenschelijk scheen in verband met zijn voornemen om Rusland door een grooten oorlog tot rede te brengen, in welk geval weder een aanval van Engeland op de kust mogelijk geacht moest worden. Met bijzondere belangstelling zou hij dus de verdedigingsmiddelen aanschouwen.

De reis begon den 19den September 1811 te Compiègne. Langs het vlaamsche strand reed de Keizer van Oostende naar Sluis en stak daar het Zwin over naar Cadzand om opnieuw het, in verband met zijn grootsche plannen om Antwerpen tot een groote oorlogshaven te maken, gewichtige Vlissingen te bezoeken, waar hij een paar dagen lang de op de Schelde liggende vloot inspecteerde. Na een bezoek aan Middelburg en Veere begroette hij de Keizerin te Antwerpen, deed haar echter van daar over Breda naar Gorkum reizen en zeilde zelf naar Willemstad, van waar hij zich den 4den October naar Hellevoetsluis liet roeien. Ook hier inspecteerde hij het daar opgestelde eskader en de marine-etablissementen en kwam toen op een jacht naar

[1]) Naber, blz. 127.
[2]) Gijsberti Hodenpijl, Napoleon in Nederland (Haarlem, 1804); Colenbrander, blz. 127 vlg.; Blok, in zijn rectorale rede 8 Febr. 1911 (Leiden, 1911).

Dordrecht, overal met uitbundig gejuich en eerebewijzen ontvangen, zoodat hij, vriendelijk en tevredengesteld, zijn gemalin te Gorkum ontmoette. In de nederigste, meermalen overdreven onderdanige termen, ten deele uitgelokt door de bevelen der prefecten om geen eerbewijs te sparen, kwamen de besturen den humeurigen heerscher van plaats tot plaats hunne opwachting maken, telkens weder opnieuw in bijna slaafsche woorden getuigend van hunne ingenomenheid met zijn komst en hunnen eerbied voor zijn persoon; militaire eerbewijzen, schitterende revues en oudvaderlandsche eerepoorten, aanbieding van stadssleutels en welkomstadressen, plechtige toespraken en volksbetoogingen volgden elkander op. Men verbaast zich ten slotte niet, dat Napoleon, alles ziende in rooskleurige stemming en ofschoon niet licht dupe van volksgeestdrift, aan zijn stiefzoon, Eugène de Beauharnais, schreef: „j'ai été extrêmement content de la Hollande; les gens n'ont conservé souvenir de leur indépendance que pour sentir les avantages de la réunion et y trouver l'uniformité des lois, un système modéré de contributions et une marche régulière des affaires. Ils sont plus Français qu'aucuns habitants des pays réunis"; hij was in dit „pays intéressant" verrast door „autant de dévouement et d'aussi bons sentiments" [1]).

Zoo ging het keizerlijke paar in triumf door naar Utrecht, volgens den maire in zijn rede tot den Keizer ook al vol „admiration et dévouement sans bornes", welke de bevolking werkelijk betoonde, toen hij op een wandeling ontdekt werd en men zijn rokspanden, zelfs zijn paard kuste als bij een heilige, terwijl op de audiëntie de eene deputatie na de andere hare aanhankelijkheid en voldoening was komen betuigen. Na Utrecht lag den 9den October Amsterdam aan de beurt, aanvankelijk onverschillig schijnend voor de hooge eer van het bezoek maar bij zijn komst eveneens zich uitputtend in hoogdravende eerbiedsbetuigingen en nederige verklaringen van onderdanigheid, op officieel bevel kwistig versierd met groen en eerebogen, de kroon spannend in snorkende opschriften in Hollandsch, Fransch en Latijn ter eere van den „nieuwen Mars" op het witte paard, den „modernen Jupiter", den hersteller der „gouden eeuw van Saturnus". Eerewachten uit aanzienlijke jongelieden, geestdriftige toespraken, kanongebulder, klokgelui, illuminatie, vuurwerken, donderende toejuichingen ook hier; schitterende militaire tooneelen volgden elkander op en in den schouwburg verraste men den Keizer met het gemoedelijke: „où peut on être mieux qu'au sein de sa famille"....

Napoleon, die zich nooit veel voorstelde van „de toejuichingen van het volk op de straat", maar die de macht van het grootsche, het overweldigende kende, bleef te midden van dat alles altijd de veldheer, de Keizer, die niets verzuimde om zijn doel naderbij te komen, in de eerste plaats dacht aan wat de Hollanders tegenover Engeland voor hem konden worden en ernstig betreurde, dat hij het land niet veel vroeger had ingelijfd [2]).

Van Amsterdam uit bezocht hij Noord-Holland en Den Helder, waar admiraal De Winter met diens vloot lag en hij na een bezoek aan Texel en een indrukwekkende vlootinspectie een sterken indruk kreeg van de voortreffelijkheid der ligging van het Nieuwediep, dat hij sedert met behulp van daar samen te trekken spaansche krijgsgevangenen onder leiding van den bekwamen Verhuell tot een „noordelijk Gibraltar" wilde maken. Over Alkmaar en Haarlem keerde hij snel naar de hoofdstad terug om er de groote audiëntiën te hervatten en de vestingwerken van Krayenhoff in oogenschouw te nemen in verband met rivierverdediging, waarover hij met den bekwamen

[1]) Naber, blz. 128.
[2]) Vgl. Naber, l.l., blz. 111 vlg.

en door hem hooggewaardeerden generaal ernstig handelde, al weigerde de vaderlandslievende man met in die dagen zeldzame fierheid aanvankelijk den nieuwen heerscher te dienen, tegenover wien hij immers de stelling had willen verdedigen. Een aantal dekreten van 21 en 22 October over wegen en dijken in het nieuwe gebied, over drinkwatervoorziening van Amsterdam en Den Haag, over gevangeniswezen en hooger onderwijs, nationale garde en financieele onderwerpen toont aan, dat de Keizer met belangstelling alles had waargenomen en zijn indrukken dadelijk wenschte te verwerken.

Den 24sten October eindelijk verliet Napoleon voorgoed de hoofdstad, bezocht in het voorbijgaan Haarlem, waar hij kennis nam van het diepe verval der stad; vervolgens Leiden, waar hij zich de „messieurs de l'Académie" door Brugmans liet voorstellen [1]). Toen kwam Den Haag aan de beurt, de oude residentie der stadhouders, eveneens op hoog bevel fraai versierd met groen en eerepoorten maar in zijn verlatenheid en verval weinig geneigd tot geestdrift; hij vertoefde er slechts kort in het paleis aan het Voorhout en begaf zich toen over Delft naar Rotterdam, waar de regeering der vaderstad van Erasmus meende te moeten herinneren aan „la brillante époque des Tromp et De Ruyter", altijd weder vol „admiration" en „dévouement" verwachtend „le retour de nos beaux jours", „impatient de contempler l'auguste personne", verklarend hem te „admirer", ja te „bénir" [2]). Van Rotterdam ging het over Gouda, Oudewater, Utrecht en Amersfoort naar het na jaren verwaarloozing door koning Lodewijk weder in orde gebrachte Loo [3]), naar Zwolle en Deventer, eindelijk naar Nijmegen, van waar de Keizer en de Keizerin den 31sten over Grave naar Kleef vertrokken om eerst 11 November weder te Saint-Cloud terug te keeren.

Wel vernederend was voor veler gevoel de triomftocht van den heerscher geweest, maar het grootste deel der bevolking was in vervoering medegesleept door de schitterende figuur van den roemrijken veldheer, te midden zijner veldoversten en hovelingen, den „héros de l'univers", die den licht ontvlambaren Bilderdijk tot hooggestemde lofverzen bezielde en zelfs bij den vaderlandlievenden Willem De Clercq, die met verwondering en ergernis de houding van het volk waarnam, te midden van zijn smart „une forte émotion" deed ontstaan [4]). Slechts zeer weinigen sloten zich als Falck en G. K. Van Hogendorp op in hun huis of verlieten als Helmers de stad, liever dan hunne nieuwsgierigheid te voldoen of hun gevoel voor pracht en glans te laten streelen. „Nous sommes français", schreef De Clercq bitter berustend neder bij de gedachte aan wat hij gezien en gedroomd had, toen hij den Keizer zag varen door de grachten van Amsterdam, toen hij hem in schitterenden optocht zag rondtrekken, de korte, krachtige gestalte, die Europa's weegschaal, ja het lot der wereld scheen te klemmen in de sterke handen en met adelaarsblik zag, hoe de zegepraal te behalen viel, zoowel op het slagveld als in het kabinet der diplomatie, als in het studeervertrek van het staatshoofd van zooveel millioenen van allerlei landaard.

Maar toch waren er hier zooals elders, die met Bilderdijk bleven hopen: „de toekomst brengt ons troost", en het oogenblik verbeidden, waarop „de ontzachlijke Aadlaar" niet meer zou leven, of wier „hart" gelijk dat van Van Hogendorp „niet streek als een citadel". Slechts weinigen echter waagden zich zoover als nog 4 October 1813 de leidsche hoogleeraar Van der Palm, die bij de opening der nieuwe „openbare lessen" de studenten in wel-

[1]) Blok, l.l.
[2]) Naber, blz. 203.
[3]) Gedenkschriften van een beambte, blz. 245.
[4]) Dagboek, van De Clercq, blz. 9.

sprekende termen aanspoorde den moed niet te verliezen tegenover de vreemde overheersching, maar het nederliggende vaderland te blijven dienen en liefhebben en aan het einde zijner rede scherp opkwam tegen den „alverwoestenden krijg" en de hatelijke conscriptie; jammer maar, dat hij zijn fierheid niet behield, toen de politie hem kwam lastig vallen [1]). Zijn ambtgenoot Kemper waagde het zelfs moedig Napoleon's recht van heerschappij te betwisten [2]).

Juist op het toppunt van macht gekomen, maakte Napoleon's wereldrijk op velen echter niet den indruk van voorgoed gevestigd te zijn, want nog stond Engeland overeind, nog moest het machtige Rusland ontzien worden, nog duurde de volksopstand in Spanje hardnekkig voort, ja in Frankrijk zelf vertoonden zich sporen van toenemende ontevredenheid over de zware lasten van den altijddurenden krijg, die de krachten van land en volk uitputte. Zelfs in de onmiddellijke omgeving des Keizers was, naast zeker wantrouwen ook daar in de stevigheid van den nieuwen bouw, een streven merkbaar naar den vrede, van welks zegeningen men eindelijk eens wilde genieten na de lange jaren van onrust en oorlog. De geboorte van een erfgenaam der keizerlijke waardigheid, den jongen Koning van Rome, op 19 Maart 1811 scheen intusschen Napoleon's heerschappij te hebben bevestigd.

Ook hier te lande nam de ontevredenheid bij alle klassen van de bevolking gaandeweg toe, nu men steeds meer den druk gevoelde van conscriptie en tiërceering, van politietoezicht en douane, van zware belasting onder stilstand van handel en verkeer, van de ongewone klem eener krachtige administratie, van den ongunstigen toestand der landsfinanciën.

Zwaar waren vooral de legerlasten te dragen [3]). De vier hollandsche regimenten infanterie in het fransche leger, uit de zeven oude gevormd met de nummers 123 tot 126, moesten weldra tot vijf worden uitgebreid, terwijl bovendien een regiment lichte infanterie en drie regimenten lanciers, kurassiers en huzaren werden opgericht; het geheel met een jaarlijksch contingent, bij loting met plaatsvervanging aangewezen uit alle negentienjarige jongelieden [4]) — betrekkelijk zware eisch ten opzichte van een bevolking van 2 millioen menschen. Om die vijf regimenten voltallig te krijgen hadden de „klassen" van 1808, 1809 en 1810 eigenlijk ieder 1500 man moeten leveren. Men ging voorloopig echter niet verder dan tot de lichting van 3000 man over 1808 [5]), het dubbele reeds van de oorspronkelijk uit dat jaar gewenschte lichting; evenals elders in het rijk werden deze nieuwe „conscrits", nog onbruikbaar voor zwaren velddienst, het eerste jaar in depot-bataillons geoefend om later in eigenlijken krijgsdienst op te treden. Bovendien werd het in 1809 door koning Lodewijk ingestelde en thans 4000 man sterke „pupillenkorps" der „enfants trouvés" (weezen en vondelingen) voor de helft bij het landleger ingelijfd, terwijl de andere helft op de vloot werd geplaatst. In Spanje streden nog altijd de troepen, behoorende tot de brigade van Chassé, die sedert Oct. 1808 den zwaren kamp tegen de spaansche natie en de haar krachtig steunende Engelschen onder Wellington hielpen volhouden. De brigade had zich in menig ernstig gevecht zeer onderscheiden, bij Durango in Biscaye onder

[1]) Beets, Nieuwe Verscheidenheden, blz. 51 vlg.; vgl. Gedenkstukken, VI, 1, blz. 702; VI, 2, blz. 1031 2, 1109; VI, 3, blz. 1626 vlg.
[2]) Verhandelingen, Redevoeringen en Staatk. Geschriften, dl. III, blz. 40.
[3]) Colenbrander, Inlijving, blz. 46 vlg.
[4]) Naber, blz. 80 vlg.
[5]) Naber, blz. 87.

maarschalk Lefebvre, bij Almaraz in Estremadura onder maarschalk Victor, bij Mesa de Ibor en Ciudad Real, bij het beleg van Merida, bij Talavera de la Reyna in Juli 1809 tegenover Wellington onder generaal Sebastiani, bij Almonacid in la Mancha, bij Aranjuez en Ocaña. Zij werd, na in die gevechten bijna de helft van hare sterkte te hebben verloren, bij de inlijving grootendeels in de 123ste en 125ste regimenten opgenomen. Nog in 1812 en 1813 namen afdeelingen dezer hollandsche troepenmacht aan den allengs hopeloozen strijd in Spanje deel en bleven zich onderscheiden door plichtsbetrachting en dapperheid: het grootste deel maakte, na zijn terugkeer in den zomer van 1810, den moordenden tocht naar Rusland mede[1]).

Voor den zeedienst waren reeds in Augustus 1810 over het geheele fransche rijk 40000 jongelieden van 16 tot 19 jaar opgeroepen. Daarna werden (Januari 1811) in de hollandsche zeeplaatsen alle zeelieden van 24 tot 50 jaar, meerendeels gehuwde en gevestigde personen dus, ingeschreven om voor de helft, ten getale van 3000 man, op de vloot geplaatst te worden, terwijl de rest beschikbaar bleef[2]); een en ander werd verbonden met de invoering eener bijzondere conscriptie voor den zeedienst in de kustplaatsen en hare omgeving, met vrijstelling van den dienst te lande.

Eindelijk werd bij besluit van 13 en 14 Maart 1812 een in drie „bans" verdeelde „garde nationale" opgericht, om tijdens den voorgenomen tocht van het actieve leger naar Rusland de kusten, grenzen, depots en arsenalen te verdedigen en bij voorkomende gelegenheden de rust binnenslands te bewaren. Alle mannen van 20 tot 60 jaar werden daartoe aangewezen, maar voorloopig werden alleen die van den „premier ban" uit de lichtingen van 1808 tot 1810 opgeroepen, ten getale van ruim 2700 man. Een „garde soldée" van bijna 1100 man te Amsterdam en 180 man te Rotterdam, uit de conscrits derzelfde lichtingen, moest in die belangrijke steden de orde handhaven.

Zoo waren ten slotte van 1 Januari 1811 tot Juli 1812 ruim 17300 man voor den krijgsdienst opgekomen op een mannelijke bevolking van 822000 personen[3]). Maar het aantal stond te worden vergroot, zoodra de behoefte vermeerderde.

Het vestingstelsel, onder leiding van den directeur der fortificatiën, Paris, ondervond groote wijziging door de krachtige versterking van Den Helder, „le point le plus important de la Hollande", waardoor Amsterdam en de Zuiderzee gedekt moesten worden. Langs de geheele kust verrees een aantal welbewapende kustbatterijen; de verbeterde hollandsche Waterlinie van Naarden tot Gorkum heette thans „la vraie ligne de l'Empire"; Delfzijl en Goeree moesten verder steunpunten voor de verdediging zijn, met Deventer, Nijmegen en Grave voor de bescherming der rivieren, terwijl Naarden uitsluitend de reserve aan geschut en geweren zou bevatten met het oog op een mogelijken opstand, die nergens in Holland munitie of wapens moest kunnen vinden[4]). Truguet, zeeprefect te Amsterdam, en admiraal Verhuell aan Den Helder leidden de organisatie der marine.

Deze militaire maatregelen in een nooit te voren aan gedwongen krijgsdienst gewende bevolking wekten toenemende onrust en tegenzin[5]). Lebrun klaagde in Maart 1811 reeds, dat het daarmede werkelijk te erg werd, en den 9den April had er te Amsterdam bij de opkomst der lotelingen een oproer plaats, dat streng bestraft moest worden. Maar men berustte ten

---

[1]) Bosscha, Neerlands Heldendaden te land, dl. III, blz. 313 vlg.
[2]) Naber, blz. 88/9.
[3]) D'Alphonse, Aperçu, p. 124/5.
[4]) Gedenkstukken VI, blz. 212.
[5]) Naber, blz. 167.

slotte in het onvermijdelijke, ook toen in Augustus van 1811 de volle lichting van 1809, in December die van 1810, in September 1812 die van het vorige jaar werd opgeroepen; de plaatsvervanging verzachtte ten minste voor de vermogenden den druk en verschafte aan vele onvermogende huisgezinnen een middel van bestaan uit de duizenden francs, die daarvoor moesten betaald worden. Doch men droeg het militaire juk met klimmende ergernis, vooral omdat in geval van oorlog de landskinderen gebruikt zouden moeten worden voor ieder doel, waartoe de Keizer ze wilde aanwenden, en op iedere plaats, die hij in Europa aanwees. Toch was, uit vrees voor de gevolgen, het aantal van de niet opgekomenen gering en dat der deserteurs nog geringer [1]), terwijl eenige honderden vrijwilligers het aantal hollandsche soldaten nog vermeerderden.

Niet minder ergernis veroorzaakte de tiërceering en de zware lasten. De tiërceering had wel de betaling van een derde der rente verzekerd, maar tevens alle hoop op vergoeding ook van het overige vooreerst, immers voor zoolang de oorlog duurde, doen verdwijnen en dus de inkomsten der tallooze kleine renteniers en der liefdadige en andere instellingen, welker vermogen voor een groot deel in staatspapieren bestond, feitelijk tot een derde teruggebracht. Daarbij kwam, dat de talrijke, hier te lande verspreide buitenlandsche effecten nog steeds grootendeels geen rente betaalden. Zweden had sedert 1807 zijn betalingen gestaakt; Denemarken had wel de schulden zijner westindische eilanden afgekocht, maar deze som lag te Londen in depôt en was dus niet te bereiken; Spanje was tijdens den burgeroorlog geheel buiten staat om te betalen; ook Oostenrijk kwam zijn verplichtingen niet langer na; ten opzichte van Rusland was men alleen veilig zoolang de thans bedreigde vrede met dat rijk bewaard bleef; de betaling der engelsche rente was natuurlijk aan voortdurende bezwaren onderhevig. Tal van particuliere en stedelijke fondsen waren ten gevolge van dat alles sinds lang insolvent. Eindelijk waren huizen en landerijen in den ongunstigen tijd zeer in waarde gedaald en konden de overal verminderde huren niet dan met moeite worden geïnd. En verder, al mochten de lasten onder het nieuwe bewind eenigszins verzacht zijn, zij waren altijd nog aanzienlijk hooger dan men vroeger had betaald en veel hooger dan in de overige deelen des rijks, terwijl men ook de lusten begeerde te genieten, nu men de lasten ondervond. De goede administratie der belastingen onder het fransche bestuur en de mogelijkheid, onder de nieuwe fransche wetgeving, om achterstallige belastingen zonder veel omslag in te vorderen werkten intusschen weder gunstig, zoodat Lebrun zich voorloopig tevreden betoonde over de opbrengst [2]), maar het scheen hem niet mogelijk om thans reeds het lichtere fransche belastingstelsel in te voeren [3]).

Op herhaalden aandrang van Lebrun, Gogel en D'Alphonse nam de Keizer eindelijk, nog tijdens zijn bezoek, het besluit van 21 Oct. 1811, waarbij met het begin van 1812 het fransche belastingstelsel werd ingevoerd [4]). Dit stelsel steunde zoowel op directe als op indirecte belastingen. De eerste bestond uit de grondbelasting, die op deuren en vensters, personeel, meubilair en patenten, op registratie, zegel, griffie, hypotheken, paspoorten en jachtakten; de laatste, behalve uit de drukkende in- en uitvoerrechten, de zoogenaamde „droits réunis" — geïnd door het personeel der keizerlijke „régie" en geheven van wijn, bier, azijn, gedistilleerd, zout

[1]) Dat der „réfractaires" bedroeg nauwelijks 200 over de vier lichtingen, dat der deserteurs 18.
[2]) Naber, blz. 112.
[3]) Naber, blz. 114.
[4]) Ibid., blz. 138 vlg.; Sickenga, blz. 12 vlg.

en tabak — uit die op speelkaarten, gouden en zilveren werken, vervoer van personen en goederen met diligences en vrachtkarren, op binnenlandsche scheepvaart en die langs kanalen en vaarten, op overzetveeren, loterijen en posterij. Het was in werkelijkheid een verlichting voor 1812 van $3^1/_2$ mill., maar met name het recht op tabak, welk artikel in geen enkel ander land sinds lang in die mate als hier tot een gewoon genotmiddel was geworden, wekte hevige verbittering: zoowel de zeer uitgebreide tabakshandel als de verkoop in het klein werd erdoor getroffen, want de tabaksfabricage was een rijksmonopolie en de tabaksbouw werd van rijkswege bestuurd; de hollandsche gebruiker zag zijn geliefkoosde tabak plotseling veel duurder en tevens slechter worden, daar de thans in hoofdzaak alleen bereikbare inlandsche tabak het op verre na niet bij de voormalige koloniale kon halen, evenmin als de bietensuiker bij de suiker uit de westindische plantages. Met het nieuwe fransche belastingstelsel kwam tevens een groot aantal fransche ambtenaren over, zoowel bij de douane als voor de inning van de „droits réunis", menschen onbekend met de taal maar doordrongen van den geest der fransche administratie, in verband daarmede dikwijls buitengemeen ruw en veeleischend optredend tegen de aan scherp toeziende ambtenaren in het minst niet gewende bevolking en bovendien niet altijd eerlijk in hunne praktijken. Behalve bij de tabaksregie werd de fransche heerschappij vooral pijnlijk gevoeld bij de nieuwe registratie, met hare talrijke gelegenheden om in te grijpen in het familieleven, op welk gebied de Hollander zich steeds in groote vrijheid en zelfstandigheid had mogen verheugen en waarop hij zeer gehecht was aan zijn aloude rechten en gewoonten. De belasting van alle bedrukt papier, boeken en couranten legde op een anderen, vanouds hier te lande bloeienden tak van bestaan, den boekhandel en de uitgeverswerkzaamheid, een zwaren last, waardoor deze ernstig werd benadeeld.

Het scherpe politietoezicht, toenemend met de weldra bij de regeering bekende ontevredenheid, en de hatelijke censuur [1]), sedert kort in Frankrijk zelf ingevoerd en nu ook hier ingesteld, streden evenzeer met de op den hollandschen volksaard gegronde begrippen van persoonlijke vrijheid, van vrijheid van gedachte. In het begin ging het nog wel met de censuur, maar sedert de regeering de ontevredenheid zag aangroeien, werd hare houding ten dezen scherper. Zij liet in ieder departement slechts één half fransch, half hollandsch nieuwsblad toe, welks politieke berichten slechts ontleend mochten worden aan den officieelen „Moniteur"; de kleine plaatselijke bladen mochten onder toezicht van den prefect slechts blijven bestaan als „feuilles d'affiches", advertentiebladen voor aankondigingen, handels- en familieberichten; slechts drie wetenschappelijke tijdschriften werden geduld, waaronder de oude „Vaderlandsche Letteroefeningen"; ieder te drukken boek moest onderworpen worden aan een nauwlettend onderzoek van ambtenaren, die, met de hollandsche taal slecht bekend, overal verdenking opvatten en niet de geringste toespeling op nationale wenschen of gevoelens duldden; uitgave van boeken mocht alleen geschieden na aankondiging in het officieele blad van den boekhandel te Parijs.

Over het algemeen wekte de strengheid van het keizerlijke bewind, vooral in de departementen van De Celles en De Stassart, hevige verbittering. En met de voortdurende toeneming van het aantal fransche ambtenaren in alle takken van bestuur en het steeds verscherpen van de maatregelen naar franschen trant groeide die verbittering aan. Daarbij kwam, dat in den loop van 1812 ten gevolge van geldgebrek de betaling der ambtenaren zoo

[1]) Naber, blz. 146 vlg.

niet geheel achterwege bleef, dan toch zeer veel te wenschen overliet, terwijl de bezwaren hunner werkzaamheid onder een verarmende bevolking toenamen. In Mei 1812 klaagde Lebrun dan ook, dat „le service administratif est au moment d'être suspendu", dat vele maires wanhopig hun ontslag aanboden en de onbetaalde ambtenaren niet meer op hunne bureau's verschenen [1]). Rechters, hoogleeraren, onderwijzers ontvingen evenmin als de bestuursambtenaren geregelde betaling en klaagden steen en been.

Ook de kerkelijke belangen leden groote schade [2]). De inkomsten van kerken en kerkelijke instellingen hadden reeds jaren lang aanzienlijke vermindering ondergaan door den achteruitgang der rente uit de staatspapieren en de vermindering der landhuren; het regende rekesten van kerkbesturen, die opmerkzaam maakten op den ellendigen toestand hunner gemeenten, met name hunner diaconieën en andere instellingen van weldadigheid [3]). De slechte toestand der landsfinanciën had het noodig gemaakt om de traktementen van de sedert de grondwet van 1798 uit de staatskas betaalde predikanten, thans van alle gezindheden zonder onderscheid, voor het jaar 1811 te verminderen, zoodat de predikanten voor dat jaar slechts een derde inden; in het volgende ontvingen zij zelfs niets en leden zij met hunne gezinnen de bitterste armoede, ja werden tot den bedelstaf gebracht [4]). Iets beter was het gesteld met de katholieke geestelijken, die ook vroeger door hunne geloovigen werden verzorgd en thans in hoofdzaak op denzelfden voet werden onderhouden, terwijl het gemis van gezinnen hun in deze omstandigheden zeer ten goede kwam. Maar ook zij, onder het fransche concordaat van 1802 gesteld door het besluit van 29 Oct. 1811, volgens hetwelk voor het volgende jaar de fransche kerkelijke wetgeving, die in Brabant en Zeeland reeds was ingevoerd, ook voor de rest van het voormalige koninkrijk zou gelden, klaagden over de bemoeiingen van den napoleontischen staat met kerkelijke zaken. De ongenadige wijze, waarop de Katholieken bij 's Keizers bezoek overal door hem behandeld waren, in verband met zijn verschillen met den pauselijken stoel, voorspelde hun weinig goeds van de definitieve regeling hunner kerkelijke belangen, die reeds meermalen in uitzicht was gesteld; de benoeming in Mei 1810 van een bisschop voor de Bouches du Rhin, gezeteld te 's Hertogenbosch, in de plaats van den weerspannigen en gevankelijk naar Frankrijk gevoerden vicaris A. Van Alphen, was hun volstrekt niet naar den zin en men vreesde ook in het Noorden voor de aanstelling van keizerlijke bisschoppen in de plaats der pauselijke vicarissen, zoodra het nieuwe concordaat, waarover onderhandeld werd, zou gesloten zijn [5]) — een uitzicht, dat de Protestanten van hun kant, niet gesteld op de invoering eener bisschoppelijke hiërarchie ook in het Noorden, ten zeerste verontrustte. De regeling der kerkelijke zaken van alle gezindten, door D'Alphonse geleid aan het hoofd eener in Januari 1812 aangestelde gemengde commissie van vier leden, stuitte zoo op groote bezwaren en is ook niet tot stand gekomen [6]) maar de ontevredenheid op kerkelijk gebied had bij alle gezindten een toenemenden weerzin tegen de napoleontische regeerwijze ten gevolge — een groot gevaar bij een aan kerkelijke zaken zeer gehechte bevolking als die hier te lande.

Ook de economische toestand des lands werd in deze jaren steeds bedenkelijker.

---

[1]) Naber, blz. 157.
[2]) Colenbrander, Inlijving, blz. 37 vlg.
[3]) Naber, blz. 158.
[4]) Naber, blz. 158; Ypey en Dermout, Gesch. der Ned. Herv. Kerk, blz. 541, 609.
[5]) Vgl. over de katholieke Kerk in dezen tijd vooral Allard, A. van Gils en de kerkelijke gebeurtenissen van zijn tijd ('s Hertogenbosch, 1875); in het algemeen: Welschinger, Le Pape et l'Empereur, p. 139 suiv.
[6]) Naber, blz. 160.

Van anderen handel dan smokkelhandel was geen sprake meer, nu ook die onder neutrale amerikaansche vlag sedert de inlijving en den thans tusschen Engeland en Amerika uitgebroken oorlog geheel was verdwenen en de scherpe uitvoering der dekreten omtrent het nog altijd gehandhaafde „blocus continental" alle ontduiking onmogelijk maakte. Engeland sloot de zee, de nog altijd bestaande fransche douanenlinie het land af[1]). Tegenover de 2400 zeeschepen, die nog in 1805 te Amsterdam waren binnengevallen, had 1809[2]) er nog 335 kunnen stellen maar thans kwamen daar — de fransche regeering vernam het met voldoening — zoogoed als geene meer binnen: 40 per jaar in 1812 en 1813, te Rotterdam 10 in het jaar. De faillieten namen op schrikbarende wijze toe, zoodat in 1811 daardoor $3^1/_8$ mill. francs, in 1812 meer dan 4 mill. fr. werden verloren[3]); de amsterdamsche Bank leefde nauwelijks nog maar bestond ten minste voort. Alleen met bijzondere „licenten" mochten, tegen uitvoer van manufacturen, koloniale waren van gelijke waarde worden ingevoerd; maar die licenten kostten veel geld, dat aan de schatkist zoowel als aan sommige hebzuchtige ambtenaren betaald moest worden, terwijl de invoerrechten buitengewoon zwaar waren[4]); de prijzen der koloniale artikelen werden op die wijze zoo opgedreven, dat het alleen voor vermogenden doenlijk was om ze te koopen. En nog steeds regende het altijd scherpere douanebesluiten. Bij besluit van 19 Oct. 1810 was bevolen om alle engelsche goederen, die men machtig kon worden, kortweg te verbranden, te beginnen met die, welke nog in de pakhuizen der douane bewaard werden — het laatste der groote dekreten op dit gebied, door velen, als „portant le cachet du délire", met ontzetting vernomen.

En wat vermochten daartegen de pogingen om den inlandschen handel en de nijverheid langs kunstmatigen weg te verheffen? Toch was er ontwikkeling eener surrogatenindustrie[5]): gebrande cichorei en erwtendrank in de plaats van de geliefde koffie, beetwortelsuiker in plaats van de indische, amerikaansch vlas in plaats van katoen, tabak, gom en verfstof uit inlandsche planten.

De oude industrieën waren grootendeels verdwenen met den ouden handel, met de zeevaart, met de koloniën, voor een deel ook door de toenemende concurrentie[6]). De industrie kon thans alleen leven van het inlandsche verbruik, voor zoover zij nog bij gebrek aan den invoer van grondstoffen bestaan kon, nadat ook België, de Rijnstreken, eindelijk Zeeland en Brabant door fransche tolliniën waren gesloten. Zij leed onnoemelijke schade in al hare takken en ging met den dag achteruit. De ijzersmelterijen, in 1810 nog 378 in getal, hielden in 1812 slechts 10 werklieden bezig; de koper- en loodgieterijen waren zoogoed als verdwenen; allerlei soorten van metaalfabrieken waren opgeheven of leidden een kommervol bestaan; de kruitmolens kwijnden, zelfs in dezen oorlogstijd; de zoutziederijen leden onder den stilstand der visscherij; de kalkbranderijen en steenovens gingen ten onder, doordat men eerder huizen afbrak dan bouwde; de porseleinfabrieken vonden geen afnemers meer; de glasfabrieken maakten in hoofdzaak weinig anders dan flesschen; de linnen-, laken-, katoen-, garen- en andere textielfabrieken gingen voortdurend achteruit, met uitzondering alleen van die in Twente, door het gebruik aldaar van zeer goedkoope werkkrachten; de

---

[1]) D'Alphonse, Aperçu, p. 356, 373.
[2]) Ibid., p. 384; Sautijn Kluit, blz. 231/2.
[3]) Aperçu, p. 404/6.
[4]) Van Ouwerkerk de Vries, Verhandeling, blz. 58/9; Sautijn Kluit, blz. 130 vlg.
[5]) Colenbrander, Inlijving, blz. 78 vlg.
[6]) Aperçu, p. 226 suiv.

helft der schiedamsche jeneverstokerijen en der azijnfabrieken stond stil; de suikerraffinaderijen deelden hetzelfde lot bij gebrek aan grondstof, ofschoon daartegenover de beetwortelsuikerfabrieken zich begonnen te verheffen; de tabaksfabrieken leden enorme verliezen ten gevolge van de regie; de chocoladefabrieken werkten niet meer, ook bij gemis aan grondstof.

Zoo ging het op bijna elk gebied: geen enkele tak van nijverheid bijna, of hij had over ernstige verliezen en achteruitgang te klagen. De haringvisscherij was in 1810 gedaald tot op 38 buizen; in 1811 en 1812 gingen slechts enkele kleine haringschuiten uit Scheveningen en Katwijk, terwijl de oude haringstad Enkhuizen sedert 1806 geen buis had zien vertrekken; de instelling van het gilde der „prudhommes pêcheurs" in April 1812 om toezicht te houden op de visscherij versterkte den invloed van den staat op dit bedrijf maar had voorloopig weinig gevolg ten goede; de bokkingrookerij leverde te Noordwijk, Scheveningen en Maassluis nog eenig voordeel op, doordat de Engelschen de kustvisscherij toelieten; de kabeljauwvangst echter was zeer verminderd, daar de Engelschen aanhoudend schepen buitmaakten; de walvischvangst was geheel verloopen.

Eerst toen tegen 1 October 1812 de tolliniën voor de oude fransche departementen werden afgeschaft en ook de afschaffing van die op de oostergrenzen in uitzicht werd gesteld, kon men hoop voeden op eenige herleving van handel en nijverheid, zij het dan ook langs andere wegen dan te voren [1]).

Ook de landbouw kon niet gezegd worden in een goeden toestand te verkeeren [2]) in weerwil van de zorgen, die èn de regeering van Schimmelpenninck èn die van koning Lodewijk daarvoor hadden aangewend onder leiding van departementale landbouwcommissies, die in 1805 overal waren opgericht om adviezen te geven, statistieken aan te leggen, verbeteringen aan te brengen enz. Gebrek aan handen, aan kapitaal, aan meststoffen deed ingrijpende plannen op verbetering tot betere tijden uitstellen en men bepaalde zich van staatswege alleen tot pogingen om nog te houden wat men had. Slechts enkele met de genoemde surrogatenindustrie in verband staande takken van nijverheid bloeiden: de tabaksbouw in het Utrechtsche, de vlasteelt in het Noorden en Oosten, de beetwortelverbouw in Holland en Brabant, de aardappelteelt in alle gewesten, nu de aardappel sedert de 18de eeuw als voedingsmiddel meer en meer op prijs werd gesteld en als volksvoedsel de plaats had ingenomen van gort, boekweit enz. De graanprijzen werden in 1812, toen zij ten gevolge van den slechten oogst van het vorige jaar onbereikbaar hoog dreigden te worden, op bevel des Keizers gebonden aan een maximum van *f* 320 per last tarwe, een dwang, waaraan de amsterdamsche graanhandel spoedig door vermenging van goede met minder goede tarwe trachtte te ontkomen [3]).

Inderdaad, het beeld, dat de voormalige nederlandsche departementen in 1812 toonen, is er een van achteruitgang, verval, ellende op zoogoed als ieder gebied van het volksleven [4]). In de steden [5]) worden huizen, vooral groote huizen, bij menigte afgebroken; het bevolkingscijfer daalt; aanzienlijke familiën verminderen haar personeel en verlaten hare groote woningen op de hoofdgrachten om in goedkooper zijstraten en burgerhuizen haar leven voort te zetten; op het platteland verdwijnen de buitenplaatsen en worden in weide- of bouwland veranderd of blijven, bij gebrek aan fondsen,

---

[1]) Sautijn Kluit, blz. 165 vlg.
[2]) Aperçu, p. 165 suiv.
[3]) Sautijn Kluit, blz. 231.
[4]) Vgl. Jorissen, Historische Bladen, blz. 403, 418.
[5]) Colenbrander, l.l., blz. 82 vlg.

verwaarloosd liggen en geraken in verval. De hollandsche taal, voertuig der nationale gevoelens, wordt behandeld als een ten doode gedoemd volksdialect, dat allengs plaats maakt voor het in alle standen binnendringende Fransch; de letteren, hoewel nog door talenten als Bilderdijk, Van der Palm, Helmers, Loots, Simons, den jongen Tollens vertegenwoordigd, konden niet bloeien onder het toezicht eener nauwlettende censuur, bij het afnemen van het gebruik der landstaal en de beperking van drukken en uitgeven; de schouwburg, die nog talenten als mevrouw Wattier-Ziesenis en Snoek heeft aan te wijzen, leeft van de vertooning van volksstukken en van vertaalde navolging; de beeldende kunst, toch reeds kwijnend, vindt weinig belangstelling meer en beperkt zich voornamelijk tot landschap- en portretteekening op zeer bescheiden voet.

De nieuwe regeering was — het mag gezegd zijn — met de beste bedoelingen bezield en onderscheidene harer maatregelen waren hetzij noodzakelijk geworden door de omstandigheden, hetzij bepaaldelijk schreden op den goeden weg; maar zij hield niet genoeg rekening met de gebruiken en gewoonten, met de eigenschappen van het nieuw aangehechte volk, met de eigenaardige behoeften van het land. De heerscher zelf, gewoon om zonder omzien alles op te offeren aan de eischen zijner veelomvattende plannen, meer en meer bevangen door de ongeëvenaarde grootheid van zijn eigen succes, vol vertrouwen op de gelukster, die hem totnogtoe had geleid, in matelooze heerschzucht en willekeur niet lettend op de teekenen der tijden, op de wenschen en belangen van oude of nieuwe onderdanen, sloeg de waarschuwingen en klachten van den verstandigen Lebrun in den wind en eischte steeds meer van de allengs uitgeputte bevolking, die zuchtte onder het steeds hardere juk. Vele van 's Keizers ambtenaren, hetzij zelf van nature tot willekeur en hardheid geneigd, hetzij met overdreven plichtsbesef de geboden maatregelen in volle strengheid toepassend, hetzij hopend op die wijze de gunst des heerschers te verdienen of zich te verrijken ten koste der bestuurden, spaarden die bevolking niet, maar traden haar met ongevoeligheid op den nek, zonder het minste begrip van haren toestand en hare wenschen. Doffe berusting in het harde noodlot, gepaard met geringe hoop op een betere toekomst òf ten gevolge van de zegepraal òf van de nederlaag des Keizers, heerschte onder de verdrukte natie, lang bekomen van den vrijheidsroes [1]).

Het jaar 1812 staat zoo met zwarte kool aangeteekend onder de ongeluksjaren, die elkander sedert 1795 voor het volk van Holland in bijna onafgebroken reeks waren opgevolgd. Het zag de groote onderneming aanvangen, die het rijk van Napoleon te gronde zou richten: den tocht naar Rusland.

De krachtige hulp van Rusland alleen kon beslissend zijn in den strijd, door Engeland thans nog alleen volgehouden tegen den overweldiger, die begeerde de gansche wereld te beheerschen. Na den vrede van Tilsit in 1807 scheen het bondgenootschap tusschen Napoleon en Alexander op hechte grondslagen, op de persoonlijke vriendschap der vorsten gevestigd te zijn; de vorstendag te Erfurt in 1808 was het hoogtepunt van dat bondgenootschap geweest. Maar reeds tijdens den laatsten oostenrijkschen oorlog had de van zijn voorliefde voor den grooten Corsikaan eindelijk bekomen tsaar van Rusland zich koel getoond en daarna was hij teleurgesteld door de geringe aanwinst in Oost-Galicië, die hij uit den buit had ontvangen. Alexander had een aanzoek van Napoleon om de hand zijner zuster beleefdelijk afgewezen, maar toch ook met ergernis diens oostenrijksche verbinte-

[1]) Belangrijk dienaangaande de indrukken van den franschen politie-ambtenaar Réal uit 1811 (Gedenkstukken, VI, blz. 539 vlg.).

nis aangezien, uit vrees voor de toeneming van Oostenrijk's invloed, dien van den ouden mededinger, op het Balkan-schiereiland; hij achtte den steeds herhaalden eisch tot volledige aansluiting bij het Continentaal Stelsel voor zijn onderdanen onaannemelijk; hij zag met onrust Zweden, waar de franschgezinde Karel XIII Napoleon's maarschalk Bernadotte tot kroonprins had laten kiezen, en Turkije meer en meer onder franschen invloed komen; hij zag geheel Midden- en Zuid-Europa òf fransch grondgebied òf feitelijk fransch protectoraat worden; hij ergerde zich over de annexatie (Februari 1811) van Oldenburg, welks regeering eenmaal aan zijn eigen zwager had moeten komen; hij vreesde een herleving van Polen met franschen steun uit het nieuwe napoleontische groothertogdom Warschau.

Reeds in 1811 dreigde een krijg te zullen uitbreken en verzamelde Alexander zijn leger op de grenzen van dat groothertogdom. Onderhandelingen rekten nog het tijdperk van vrede, maar in April 1812 stelde Alexander te Parijs een weinig aannemelijk ultimatum, gereed als hij thans was tot den krijg en aanhoudend aangezet door Engeland, door de talrijke fransche, poolsche, italiaansche en duitsche uitgewekenen, die in Rusland een toevlucht gevonden hadden. Napoleon zocht steun bij de thans van zijn genade afhankelijke regeeringen van Pruisen en Oostenrijk; Rusland daarentegen wist in April Zweden te winnen tegen een belofte omtrent het verkrijgen van Noorwegen als schadeloosstelling voor het pas aan Rusland verloren Finland, vond Engeland dadelijk tot aansluiting bij dit verbond bereid en sloot vrede met Turkije. In Mei verliet Napoleon Parijs om zich naar het Oosten te begeven aan het hoofd van het grootste leger, dat Europa sedert eeuwen gezien had, „la Grande Armée" der „vingt nations", in het geheel bijna 700000 man, waarvan slechts de kleinste helft Franschen, terwijl 420000 man met 1000 stukken bestemd waren om onder persoonlijke aanvoering des Keizers binnen te dringen in het hart van Rusland, dat hem met nog geen 270000 man afwachtte, intusschen gereed om deze spoedig door een algemeene volkswapening aanzienlijk te vermeerderen.

Ook de hollandsche departementen hadden hun aandeel moeten leveren in de reusachtige troepenmacht, die het rijk op de been had moeten brengen ten behoeve van 's Keizers grootsche onderneming. Op ongeveer 15000 man wordt het aantal der hollandsche troepen geschat bij het tegen Rusland oprukkende leger, waarin het derde regiment der keizerlijke garde, „la gloire de la Hollande", en de 121ste, 124ste, 125ste, en 126ste regimenten van linie, benevens het 33ste regiment lichte infanterie geheel uit hollandsche troepen onder meestal hollandsche officieren en kader waren samengesteld evenals bij de keizerlijke ruiterij een regiment garde-lansiers, een regiment kurassiers en een regiment huzaren, eindelijk een compagnie geoefende pontonniers [1]). De eerste twee infanterie-regimenten benevens het regiment kurassiers en de pontonniers waren ingedeeld bij den linkervleugel onder het bevel van Oudinot, de overige troepen grootendeels bij het legerkorps van maarschalk Ney en de keizerlijke garde. Bovendien hebben uitstekende hollandsche legeraanvoerders als Dirk van Hogendorp, Daendels en anderen in hooge militaire posten belangrijke diensten bewezen, zoowel bij de verdediging van russische, poolsche en duitsche vestingen als bij het leger te velde, Van Hogendorp als gouverneur van Wilna, Daen-

[1]) Bosscha, Heldendaden te land, dl. III, blz. 386 vlg. Vgl. Historique du 123e régiment d'infanterie (Paris, 1897); Sabron, Geschiedenis van het 124ste regiment (Breda, 1898); Roulin, Le 125me régiment d'infanterie (Orléans, 1890); Schneider, Het 126ste regiment hollandsche infanterie in 1812; Gedenkschriften van majoor d'Auzon de Boisminart ('s Grav., 1840—1843); Mémoires du général Dirk van Hogendorp (La Haye, 1887).

dels als brigade-generaal der artillerie van Ney. De hollandsche afdeelingen en officieren hebben zoo in volle mate hun deel gehad aan den roem zoowel als aan de verschrikkingen van den beroemden veldtocht en al werden zij niet onvoorwaardelijk vertrouwd en was hun geestdrift bij den opmarsch aan bedenking onderhevig, zij hebben zich voorbeeldig gekweten van de opgelegde taak en met standvastigheid en trouw aan het keizerlijke vaandel de tragische lotgevallen van het groote leger medegemaakt.

Den 23sten Juni begon met den overtocht over de Niemen bij Kowno „la seconde guerre de Pologne", zooals Napoleon het noemde, en reeds een maand later ving de ellende aan in de met opzet door de steeds terugtrekkende Russen verwoeste vlakten van Litthauen, waar bijna een derde van het leger wegsmolt. Onder de muren van het oude Smolensk had de eerste groote slag plaats (17 en 18 Augustus), gewonnen zonder de door den Keizer vurig gewenschte afdoende zegepraal; aan de Moskwa de tweede, veel belangrijker slag (7 Sept.), waar van beide kanten zware verliezen werden geleden maar van fransche zijde de 30000 dooden en 60000 gewonden een te hooge prijs waren voor de behaalde zege. Met nog geen 100000 deugdelijke manschappen rukte Napoleon op Moscou aan, dat hij den 14den September bereikte. De geheimzinnige vreeselijke brand der russische hoofdstad maakte ook dat succes nutteloos. Maar de Keizer wanhoopte niet. Hij trachtte onderhandelingen aan te knoopen, versterkte en herbouwde Moscou, trachtte de duizenden achterblijvers te verzamelen, liet zijn aan de Dwina en den Dnieper achtergelaten korpsen oprukken, eischte versche troepen van Oostenrijk, Pruisen en de kleine duitsche vorsten, liet in Frankrijk een nieuwe lichting, die van 1813, oproepen, dreigde Rusland in eenige koninkrijken te zullen verdeelen en de boeren tegen den adel op te zweepen. Langer dan een maand bleef hij nog te Moscou, aarzelend om terug te trekken tegenover de intusschen met geestdrift voor het „heilige Rusland" volbrachte volkswapening of te blijven overwinteren ofwel op St. Petersburg aan te rukken. Reeds naderde de vreeselijke russische winter met rassche schreden. Hij besloot eindelijk — te laat — tot den terugtocht en ving dien den 19den October aan.

Onder het schrikkelijkste lijden werd die rampzalige tocht volbracht. Het afgematte leger, voortdurend door tallooze Kozakken omzwermd en telkens door koude en honger gedesorganiseerd, allengs gevolgd door een reusachtigen sleep van verhongerende achterblijvers, kwam den 12den November te Smolensk terug, nauwelijks 34000 strijdbare mannen sterk. Met leeuwenmoed sloeg het rampzalige overblijfsel der „Grande Armée" zich door de russische legers heen, zich ten slotte vereenigend met de achtergebleven korpsen en de nieuw aangekomen troepen. Aan de halfbevroren Beresina werd nog eens (28 Nov.) een wanhopige slag geleverd om den bezwaarvollen overtocht mogelijk te maken over de door de hollandsche pontonniers geslagen bruggen, die achter het leger dadelijk werden afgebroken, zoodat vele tienduizenden achterblijvers in russische handen bleven of ellendig omkwamen. Het overschot van het leger, nauwelijks 18000 man, bereikte in December de Niemen. Het aantal der gevallen dooden werd in ronde cijfers op 250000, dat der gevangenen op 130000, dat der deserteurs op 50000 man gesteld, reusachtige en onherstelbare verliezen, die het keizerrijk van zijn beste soldaten beroofden.

De hollandsche troepen leden niet het minst van de afdeelingen der armee [1]). Het regiment huzaren streed bij Smolensk en werd bij de Moskwa

[1]) Bosscha, Heldendaden, dl. III, blz. 388 vlg.; De Bas, Prins Frederik, dl. II, blz. 616 vlg.

zoogoed als vernietigd; het garderegiment onder kolonel Tindal hield na den slag bij Krasnoi op 17 November geen 40 man over, het 33ste lichte infanterie geen 80; het regiment garde-lansiers begeleidde des Keizers slede van Smorgoni naar Wilna maar slechts enkele officieren en manschappen ervan bereikten den Weichsel; de hollandsche pontonniers van Benthien en Busch redden het leger aan de Beresina maar versmolten tot enkele weinigen; het regiment kurassiers bestond nog na dien overtocht en hielp, hoe gedund ook, den verderen terugtocht dekken; van de vier linieregimenten streed het 123ste bij Polotzk onder Oudinot reeds half October met zware verliezen, het 124ste telde na de Beresina nog 18 man, het 125ste en 126ste verdwenen bij de verdediging der bruggen over die rivier eveneens zoogoed als geheel. Eenige honderden mannen hoogstens keerden terug van de 15000; de meesten sneuvelden of kwamen onherkend om van gebrek en ellende, de overigen vielen in handen des vijands en ondervonden harde krijgsgevangenschap in Kasan en andere vestingen van het russische binnenland.

Maar de Keizer, die den 5den December bij Smorgoni de overblijfselen van het leger verlaten had en naar Parijs vooruitgesneld was om er orde op de zaken te stellen, liet, aanstonds na zijn terugkomst in den nacht van 17 op 18 December, door het gansche rijk nieuwe lichtingen uitschrijven. Den 11den Januari werden nieuwe nationale garden opgeroepen. De hollandsche departementen, reeds zoo zwaar getroffen, bleven nog gespaard tot den 20sten, toen hun bevolen werd een contingent uit de klasse van 1812 te leveren; zij werden bij de nieuwe lichting van April vrijgesteld. Het noodige geld werd verkregen uit den verkoop van domeinen en gemeentegoederen op groote schaal, uit zoogenaamde vrijwillige bijdragen van ambtenaren en vermogenden. De in Rusland vernietigde fransche ruiterij werd door zoogenaamd vrijwillige aanbiedingen van vrije steden en departementen ook in Holland eenigszins aangevuld; de nationale garde werd ook daar gedwongen hare diensten aan te bieden voor den strijd buiten hare departementen [1]).

De weerzin tegen den krijgsdienst was echter door de vreeselijke verhalen omtrent het in Rusland gebeurde zeer toegenomen en de wildste berichten deden de ronde. Men sprak van een landing der engelsche vloot, die werkelijk op de kust verscheen, van de afzetting, de vermoording des Keizers te Parijs. Reeds hadden op het gerucht van de nadering der Russen en Pruisen hier en daar oproerige bewegingen plaats en verschenen plakkaten met „Oranje Boven" en „Leve de Prins" op de muren te Leeuwarden, te Amsterdam, te Rotterdam. Met bekommering wees Lebrun den Keizer op de bedenkelijke stemming in zijn departementen, welker militaire bezetting thans hoogst onvoldoende was, welker vestingen in allesbehalve goeden staat verkeerden, terwijl zoowel op de vloot als bij het leger desertie te duchten viel en de duizenden spaansche krijgsgevangenen, gebruikt bij den bouw der heldersche forten, evenmin in toom gehouden konden worden als de talrijke Pruisen en andere vreemdelingen in de garnizoenen te vertrouwen waren [2]). Te Oud-Beierland liepen de opgeroepen lotelingen in Februari met stokken en hooivorken te hoop en gaven hun verzet slechts op na een bloedige ontmoeting met de gendarmerie. Bij de opkomst der „conscrits" in April ontstonden oproeren zoowel in de steden als op het platteland van Bouches de la Meuse en Zuiderzee, waar de onverbiddelijke De Stassart en De Celles zich bijzonder gehaat maakten; in den omtrek van Leiden

[1]) Naber, blz. 177 vlg.
[2]) Ibid., blz. 186.

kwam het landvolk in verzet, stak de oranjevlaggen van de torens uit en maakte zich onder plunderingen korten tijd meester van de stad zelve [1]); in de oostelijke departementen deserteerden de lotelingen bij troepen.

Van een algemeenen goed georganiseerden opstand was echter geen sprake. Het bleef in dit voorjaar bij deze „onbekookte" [2]), onsamenhangende uitingen der bestaande verbittering; de hoogere standen onthielden zich van medewerking, overtuigd, dat het einde der fransche heerschappij nog niet gekomen was en dat alle pogingen tot afschudding van het juk door een zoogoed als ongewapende menigte, zonder krachtigen steun van de nog achter Elbe en Weichsel blijvende bondgenooten, onvermijdelijk in bloedige onderdrukking moesten eindigen. Zoo kon de bevelhebber in deze departementen, generaal Molitor, die er kort na de inlijving met de militaire zaken was belast, ook met zijn geringe middelen de orde herstellen. Sommige muiters werden gefusilleerd, andere gevangengezet; de uit de vestingen naar het platteland gezonden troepen leefden overal op kosten der bevolking en ontvingen verhoogde soldij uit de gemeentelijke kassen; bovendien werden uit Brabant versterkingen gezonden of in uitzicht gesteld. De oproeping van den tweeden ban der nationale garde in April, om die van den eersten ban aan de Rijngrens te vervangen en in het najaar op zijn beurt door den derden te worden opgevolgd, verbeterde echter de stemming der bevolking geenszins en deed eenige hoop ontkiemen ook in de gemoederen van hen, die op de komst der bondgenooten wilden wachten, alvorens iets ernstigs te ondernemen. Lebrun waarschuwde weder dringend den boog niet al te zeer te spannen maar de Keizer, zich niet voldoende rekenschap gevend van de stemming, zoowel in deze departementen als in die van het oude Frankrijk zelf, rekende blindelings op zijn geluk en ging steeds verder. Hij liet den Senaat het besluit nemen tot lichting van 10000 man aanzienlijke jongelieden, die zich meestal door plaatsvervanging aan den dienst hadden onttrokken, als „garde d'honneur", in ieder departement aan te wijzen door den prefect en dienend op eigen kosten en in fraaie zelfbetaalde uniformen. Deze maatregel wekte hevige verbittering onder de aanzienlijken, vooral in de departementen Zuiderzee en Bouches de la Meuse, waar adel en kooplieden den vreemden krijgsdienst verafschuwden maar de prefecten zonder aanzien des persoons het gegeven bevel uitvoerden [3]), ook ten einde zich te verzekeren van een aantal gijzelaars van groote waarde. Lebrun deed weder wat hij vermocht te doen om hardheid te temperen, maar kon tegenover de ijverende prefecten ten slotte weinig uitrichten en zoo gingen de jonge W. Van Hogendorp, D. Donker Curtius, Warin, Ram en tal van anderen, sommigen gevankelijk en onder hevig protest, naar Frankrijk, waar Metz hun als plaats van verzameling was aangewezen [4]).

Intusschen was het den Keizer in het voorjaar werkelijk gelukt nog eenmaal een aanzienlijke troepenmacht op de been te brengen ter vervanging van zijn vernietigde „Grande Armée de Russie". Uit nieuwe lichtingen, een aantal uit Spanje teruggeroepen regimenten oudgedienden, uit nationale garden, matrozen van de zeekust, overal opgejaagde deserteurs, uit gendarmen, douaniers, overblijfselen van het groote leger en nieuwe contingenten vormde hij opnieuw een „Grande Armée" van een half millioen veelal nog geen 20-jarige en na een paar maanden verblijf in de depots slecht geoefende

[1]) Wttewaal, Drie Schoft Oranje Boven (Bijdr. vaderl. gesch. 2de Reeks, dl. VII, blz. 343 vlg.); Overvoorde, in Hist. Gedenkb. 1813 (Haarlem, 1913), II, blz. 341, vlg. Andere bijzonderheden passim in dat deel.

[2]) Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, dl. IV, blz. 188.

[3]) Vgl. Van Hogendorp's verhaal van het lot zijns zoons en de stukken daarover bij Naber, blz. 208, 405 vlg.

[4]) Naber, blz. 201 vlg.

soldaten van allerlei herkomst, die echter, door de vermenging met wat er nog na zooveel veldslagen van oudgedienden over was, weldra met verwonderlijke snelheid tot bruikbare krachten werden gemaakt en met weinig minder geestdrift en toewijding dan hunne voorgangers in den dood den onvergelijkelijken veldheer, wiens toovermacht nog niet gebroken bleek, ter wille waren — een nieuwe oogst van levens, maar de laatste, die vooreerst kon worden binnengehaald: de uitputting des rijks werd zoo groot, dat in sommige deelen van Frankrijk de landbouw alleen door vrouwen en kinderen kon worden gedreven en overal het gemis aan mannelijke krachten ernstig voelbaar begon te worden. Met dat laatste leger zou de Keizer de bondgenooten te gemoet trekken, alles wagend met de laatste kaart.

Maar de Napoleon van 1813 was niet meer die van 1796 of 1805 [1]). Zijn lichaams- en geesteskrachten hadden den onnoemelijk zwaren arbeid van jaren en jaren achtereen niet straffeloos doorstaan; een ernstige maagkwaal sloopte hem en hij verviel telkens in toestanden van loomheid, waaruit plotselinge herleving van genie en wilskracht hem deed ontwaken; jaloerschheid en wantrouwen jegens zijn beste generaals deden hem sommige hunner verwijderen of op ondergeschikte punten gebruiken; vele van zijn vertrouwdste dienaren waren gevallen, andere gevoelden hunne waarde, hunne onmisbaarheid en waren geneigd tot ongehoorzaamheid of hadden genoeg van den oorlog; het leger was niet meer in de hand van den aanvoerder en begon te verwilderen; moedeloosheid, verraad loerden aan alle kanten, tot in zijn naaste omgeving. Toch was de trotsche heerscher niet gezind om al was het slechts een deel van zijn drukkende heerschappij op te geven. Had hij dit gewild, in het voorjaar van 1813 ware zeker Oostenrijk en hoogstwaarschijnlijk ook Pruisen nog bereid geweest om met hem in een schikking te treden en hem voor een matigen prijs te blijven steunen, terwijl het uitgeputte Rusland aarzelde den Weichsel te overschrijden en Engeland zelf, aan binnenlandsche onrust ten prooi en met de amerikaansche republiek in oorlog, hoewel nog onder lord Liverpool en lord Castlereagh steunend op den bekwamen veldheer Wellington en gezind om Pitt's staatkunde vol te houden, het einde zijner krachten begon te zien. Maar de Keizer, altijd weder op zijn ster vertrouwend, liet de kans voorbijgaan; hij was besloten zijn hoog spel ten einde toe te spelen.

De volksbeweging in Pruisen, gewekt door de fransche tirannie en de herinnering aan het grootsche verleden, aangezet door de vurige liederen van Arndt en Körner, door de vaderlandslievende lessen van Humboldt en Fichte, gesterkt door de staatshervormingen van Stein en Hardenberg, door de geniale legerorganisatie van Scharnhorst en Gneisenau, dwong den aarzelenden pruisischen koning, wiens leger onder Blücher brandde van lust om de nationale schande uit te wisschen, om de nationale eer te wreken, de russische zijde te kiezen. Geheel Noord-Duitschland, door de fransche heerschappij meedoogenloos uitgeput, was bereid om op te staan tegen den overweldiger. Het pruisische legerkorps van generaal Yorck had zich reeds aan het eind van den russischen veldtocht uit eigen beweging bij de Russen aangesloten, nog op 31 Dec. 1812, en de Koning, te Breslau weldra midden in een vurig patriotsche beweging, verbond zich (19 Maart) eindelijk met keizer Alexander, riep een talrijke landweer op en vuurde door een aangrijpend „beroep op zijn volk" de uiteengerukte pruisische landen aan om het fransche juk af te werpen. Nog vóór het einde der maand viel Hamburg den Russen, Dresden, hoofdstad van den aan Napoleon verknochten koning van Saksen, den Pruisen in handen. Maar ook Napoleon verscheen thans aan

[1]) Sorel, t. VIII, passim.

het hoofd zijner troepen in Thüringen, zijn 200000 man stellend tegenover de iets sterkere macht der Russen en Pruisen. Nog aarzelde Oostenrijk, ten minste voor het oog, al zette het ondershands door intriges van Metternich de duitsche vorsten en Denemarken reeds aan om de fransche vanen te verlaten, hopend eindelijk ook zelf het zware juk van de schouders te kunnen werpen maar bevreesd om weder te vroeg te zijn als in 1809.

Bij Lützen versloeg Napoleon in Mei nog eenmaal de verbondenen onder Wittgenstein en Blücher, bij Bautzen dwong hij hen nog eens tot den terugtocht achter de Oder, heroverde het reeds verloren Saksen en zelfs half Silezië, terwijl de onverbiddelijke Davoust Hamburg en Lübeck herwon en streng bestrafte en Jérôme Bonaparte terugkeerde in zijn tegen hem opgestaan koninkrijk Westfalen. Oostenrijk stelde thans een wapenstilstand of bemiddeling voor. Napoleon, tijd willende winnen om zijn leger te reorganiseeren en dan zijn tegenstanders te verpletteren, stemde toe en in Juni en Juli werd er te Dresden onderhandeld over een vergelijk. Gedurende die onderhandeling herstelde echter ook Pruisen ijverig zijn verliezen, ontscheepte de behendige Bernadotte, thans kroonprins Karel Johan van Zweden, die in troebel water hoopte te visschen, zweedsche hulptroepen in Stralsund, snelde een versch russisch legerkorps onder Bennigsen uit Polen aan, zond Engeland nieuwe millioenen aan subsidie over. Ook Oostenrijk organiseerde zijn leger, want het was er zeker van, dat Napoleon het door Metternich gedane voorstel — de Rijn voortaan de fransche grens, loslaten van Duitschland, opgeven van Spanje en half Italië — niet zou aannemen. Ook Napoleon zelf versterkte zich, hoewel met veel minder succes, en, ofschoon de wapenstilstand nog tot 10 Augustus verlengd werd en te Praag een nieuw vredescongres bijeenkwam, was het weldra duidelijk, dat er geen vrede komen zou. Oostenrijk voegde bij zijn voorstel nog de rest van Italië, maar Napoleon weigerde na eenige aarzeling nogmaals. Toen wierp Metternich, Napoleon verloren achtend, eindelijk het masker af en sloot ook Oostenrijk zich bij de bondgenooten aan.

De tweede veldtocht van 1813[1]), aan welks voorbereiding aan de zijde der Geallieerden de ervaren Bernadotte en de uit Amerika teruggekeerde Moreau een werkzaam aandeel namen, vond tegenover Napoleon drie groote legers: het russisch-zweedsch-pruisische noorderleger onder Bernadotte, het silezische onder Blücher, het boheemsche onder Schwartzenberg, behalve nog 240000 man in Noord-Duitschland, 80000 Oostenrijkers in Italië, 200000 Engelschen en Spanjaarden onder Wellington aan de Pyreneën, samen bijna een millioen soldaten, waartegenover Napoleon iets meer dan een half millioen had te stellen, ruim 300000 nog in Saksen onder zijn onmiddellijk bevel. Nogmaals sloeg hij de Oostenrijkers bij Dresden (26 Aug.), maar maarschalk Vandamme moest bij Kulm in Bohemen capituleeren, maarschalk Macdonald werd door Blücher geslagen aan de Katzbach in Silezië, maarschalk Oudinot bij Grossbeeren op den weg naar Berlijn, maarschalk Davoust in Mecklenburg, maarschalk Ney bij Dennewitz, allen kampend met den onwil hunner soldaten. Napoleon bleef aanvankelijk werkeloos in Thüringen. De drie groote coalitie-legers trokken zich in September samen naar één middelpunt en de driedaagsche „Volkenslag" bij Leipzig (16—18 Oct.) besliste na hevigen kamp tegenover een verpletterende overmacht de nederlaag der Franschen, gevolgd door een terugtocht in paniek. Slechts 40000 man van het keizerlijke leger bereikten bij Mainz den Rijn, feitelijk sedert December weder de grens van het keizerrijk, ofschoon nog een aantal

[1]) Vgl. daarover en over de deelneming van den jongen prins Frederik aan de gebeurtenissen van dit najaar: De Bas, Prins Frederik, dl. III van den aanvang af. De Prins heeft over deze gebeurtenissen een dagboek nagelaten.

sterke vestingen tot in Polen, o.a. Hamburg, waar Dirk van Hogendorp gouverneur was [1]), Stettin en Danzig, dapper verdedigd, een tijdlang weerstand boden: Hamburg onder den onbuigzamen Davoust, Modlin onder Daendels, terwijl verschillende hollandsche afdeelingen nog in andere vestingen voor den Keizer streden.

* *
*

Dit was het oogenblik, waarop buitenslands de Prins van Oranje, die zijn aanspraken nooit had vergeten, en binnenslands een aantal moedige vaderlanders als G. K. Van Hogendorp en Falck hadden gewacht.

Oranje [2]), die thans aan het pruisische hof of op zijn silezische goederen teruggetrokken leefde, had reeds dadelijk na den terugtocht uit Rusland zijn diensten aan Pruisen en Oostenrijk aangeboden, maar geen weerklank gevonden voor zijn denkbeelden, waarin de bevrijding van Holland met hulp van de inwoners zelf, omtrent wier stemming hij door zeer geheime briefwisseling met enkele oude vrienden op de hoogte was, een rol speelde. Hij ontmoette daarentegen levendige instemming bij de pruisische vaderlanders te Breslau, overtuigd van het groote strategische en staatkundige belang eener bevrijding van Holland voor gansch Noord-Duitschland, waarvan het de deur mocht heeten. Zoo gelukte het hem keizer Alexander en zijn koninklijken zwager van Pruisen eindelijk te overtuigen. Na hunne aaneensluiting ging hij met hunne voorkennis naar Bernadotte te Stockholm en vervolgens naar Londen, om daar in overleg met den oudgriffier Hendrik Fagel en lord Malmesbury steun te verwerven voor zijn plan om met engelsch geld uit de hollandsche krijgsgevangenen en de in Engeland en Duitschland vertoevende „geallowanceerde" hollandsche officieren van 1799 een „hollandsch" of „oranje-legioen" samen te stellen, daarmede in Bernadotte's leger naar de hollandsche grenzen op te rukken en een opstand in het schraal bezette Holland te verwekken. Maar bij de onzekerheid van de toestanden in den zomer vond hij de engelsche regeering niet gezind om zoo dadelijk op dit plan in te gaan, al was zij wel geneigd, om, wanneer de gebeurtenissen op het vasteland naar wensch verliepen, ook hem steun te verleenen en bij een gelukkigen uitslag de oude Republiek met krachtiger bestuur en beter grensregeling, zelfs met teruggave van een deel harer veroverde koloniën te herstellen gelijk zij reeds bij gelegenheid van de expeditie van 1799 van plan was geweest [3]).

Maar het was er verre van af, dat zij onvoorwaardelijk deze plannen zou uitvoeren. Alles hing af van den loop der onderhandelingen in den zomer, waarbij van oostenrijksche zijde aan Napoleon de eisch was gesteld, dat ook Holland zijn oude onafhankelijkheid terug zou erlangen. Geheel in overeenstemming daarmede waren de denkbeelden der andere groote mogendheden: Holland moest vrij worden van Frankrijk, was de algemeene wensch, en dan vrij onder het Huis van Oranje [4]). Toen deze besprekingen

---

[1]) Mémoires de Dirk van Hogendorp, p. 374 suiv.

[2]) Zie Blok, in Versl. en Meded. Kon. Akad., Afd. Letterk., dl. VIII, blz. 50 vlg.; Bussemaker, De diplomatieke geschiedenis der herstelling, in Hist. Gedenkboek 1813, blz. 33 vlg.; Colenbrander, in Gedenkstukken, VI, 3, blz. 1805 vlg.

[3]) Vgl. Bussemaker, l.l., blz. 40 vlg. De bij Sorel, VIII, p. 98 vermelde plannen tot oprichting van een Welfenrijk tusschen Elbe en Schelde hebben niet de beteekenis gehad, die men daaraan placht toe te schrijven. Vgl. Bussemaker, in Hand. Letterk. 1911/2, Meded., blz. 142 vlg. en Colenbrander, Inlijving en opstand, blz. 246 vlg.

[4]) Bussemaker, in Hist. Gedenkb., I, blz. 55 vlg.

in Augustus eindelijk werden afgebroken, schepte Oranje, die nog altijd te Londen op het van de bondgenooten gewenschte antwoord wachtte, nieuwen moed, al kon hij zich niet ontveinzen, dat de engelsche regeering hem persoonlijk met weinig ingenomenheid bejegende, ja zelfs geneigd scheen veeleer te handelen ten behoeve van zijn zoon, den 21-jarigen prins Willem, die in Spanje onder Wellington diende, in Engeland zeer populair was en bestemd om in het huwelijk te treden met de jonge prinses Charlotte, vermoedelijke erfgenaam der engelsche kroon [1]): de oude ergernis over de houding van prins Willem, toen hij nog erfprins van Oranje, later vorst van Fulda heette, zich in pruisischen dienst had begeven en daarna zich bij Napoleon had verontschuldigd, was er nog verre van geweken. Eerst na den slag bij Leipzig werd hem eindelijk het verlangde subsidie door de engelsche regeering toegezegd en begon hij maatregelen te nemen om in Duitschland een „rassemblement" te organiseeren gelijk zijn broeder in 1795 had willen doen.

Ook van pruisische zijde was toen ernstig de aandacht op Holland gevestigd [2]) en de strategische leiders der pruisische legers, de generaals Boyen en Gneisenau, hadden de mogelijkheid eener verovering van dit gebied in het oog gevat, met name door een snel voortdringen van Blücher's silezische armee naar den Neder-Rijn en de Maas, waardoor de Franschen Holland wel zouden moeten ontruimen, vooral wanneer de bevolking zelve tegelijk in opstand kwam en een engelsche vloot aan de kust verscheen. Maar de Pruisen vreesden niet zonder reden, dat de weinig vertrouwde Bernadotte met afdeelingen van het reeds van de Elbe naderende russische noorderleger onder Wintzigerode, van Bremen uit, zich van het nog altijd betrekkelijk rijke land meester zou maken. Vooral de pruisische generaal Von Bülow, die met zijn korps aanvankelijk onder Bernadotte's bevelen stond en op diens bevel begin Nov. naar Westfalen was doorgedrongen, besloot tegen 20 Nov. op eigen hand van Munster uit [3]) naar de IJsellinie op te rukken met de bijna 20000 man, waarover hij beschikken kon. Zijn voorposten stonden den 19den reeds aan de hollandsche grens. Hij richtte uit Munster een vurige proclamatie tot de Hollanders, vertrouwen en medewerking inroepend en liet zijn voorhoede den 23sten [4]) bij Doetinchem de grens overschrijden. Die voorhoede bevond, dat die der Russen van het noorderleger onder kolonel Narischkin sedert 9 Nov. reeds op verschillende punten de noordoostergrens had overschreden en door de bevolking van de oostelijke provinciën met gejuich was ingehaald. Intusschen was op denzelfden dag door Bülow bericht ontvangen van een groote omwenteling in Holland en werd hij te rade in verband daarmede snel voorwaarts te rukken [5]).

Bij al deze plannen en overleggingen was namelijk gerekend op een opstand der hollandsche bevolking, thans eerst met kans op goeden uitslag te ondernemen. Die opstand liet zich niet wachten, dank zij het initiatief van Gijsbert Karel van Hogendorp en de zijnen.

---

[1]) Colenbrander, in de nieuwe uitgave van Tellegen's Wedergeboorte van Nederland, blz. 33.

[2]) Varnhagen von Ense, Leben des Generals Grafen Bülow von Dennewitz (Berlin, 1853), S. 294 ff.; Delbrück, Leben Gneisenau's, Bd. III, S. 510, 515, 528, 543, 571, 596 ff.; Meinecke, Leben des General-Feldmarsch. Von Boyen, Bd. I, S. 348 ff.; Koolemans Beijnen, in Hist. Gedenkb., I, blz. 89 vlg.; in het algemeen: Gedenkstukken, dl. VI.

[3]) Varnhagen von Ense, S. 296.

[4]) Ibid., S. 299.

[5]) Vgl. over Bülow's rol: den strijd tusschen de Redactie der Hist. Zeitschr. en P. L. Muller in Hist. Zeitschr. 1886. Zie Blok in de bovenaangehaalde studie, en die van Koolemans Beijnen, in Hist. Gedenkb., I, passim.

Van Hogendorp had reeds vóór den russischen veldtocht hoop gekoesterd op een voor de herwinning der onafhankelijkheid van het vaderland gunstige wending in de europeesche zaken [1]) en achtte zich, in God's hand, den aangewezen man om de bevrijding te leiden. In afwachting van het gunstige oogenblik hield hij zich bezig met een „discours sur l'histoire des Provinces Unies", ja reeds met de opstelling van een ontwerp van grondwet, beide bestemd voor den Prins van Oranje, als deze teruggekeerd zou zijn. Het laatste bulletin des Keizers uit Rusland, het negen-en-twintigste, dat de nederlaag in Rusland erkende, maakte vooral in de hollandsche departementen diepen indruk en gaf nieuwe hoop; de macht des Keizers herstelde zich wel aanvankelijk maar de gisting nam hand over hand toe. Van Marle waagde het in zijn „Katabasis", die in tal van geschreven exemplaren heimelijk van hand tot hand ging, den terugtocht van den „nieuwen Keizer" in spotverzen te bezingen, Hermanus Fock er spotprenten op te teekenen. Met het voormalige lid der hollandsche ridderschap Van der Duyn van Maasdam, den oud-kapitein van het Staatsche leger graaf Leopold van Limburg Stirum, de oud-regenten Repelaer van Driel, Changuion en andere leden der oude regeering van vóór 1795 [2]) raad- pleegde hij, zelf eertijds dienaar dier regeering, in diep geheim, te Rotterdam met zijn neef, den oudburgemeester J. F. van Hoogendorp, te Zwolle met den oudofficier Bentinck tot Buckhorst, gelijk de hoogleeraar Kemper met zijn vrienden te Leiden, gelijk Van der Hoop en Falck met de hunnen in het voormalige patriotsche Leesmuseum te Amsterdam [3]). Men sprak en schreef weinig maar wist van elkander en vergrootte allengs voorzichtig den kring van ingewijden en vertrouwden, vooral in Den Haag, waar elk een viertal anderen aanzette, zonder vast plan nog, maar gereed om „toe te tasten, zoodra en waar zich de gelegenheid gunstig zoude vertoonen" [4]).

De volksopstand in Pruisen trok hier zeer de aandacht maar kon, bij gebrek aan nationale eenheid en krachtig nationaal gevoel, nog niet dadelijk tot navolging wekken; de hollandsche beweging tegen de conscriptie in het voorjaar van 1813 werd algemeen afgekeurd, al had Hogendorp aanvankelijk eenige hoop daarop gevestigd [5]). De militaire en staatkundige spanning van den zomer kwam, de ergernis over de oprichting van de garde d'honneur, daarna de teleurstelling in Augustus en Van Hogendorp zette zich mismoedig weder aan zijn studiën, een enkele maal raadplegend met vrienden en vertrouwden, dan weder teleurgesteld door den loop der dingen en de geruchten van Napoleon's geduchte voorzieningen, van diens overwinningen in Saksen, van de aarzelingen der bondgenooten, van de diplomatieke onderhandelingen over vrede. Men waagde het nog niet op te treden en Uhland's wapenroep ook tot de Hollanders: „Vorwärts, Holland, Niederland! Hoch das Schwert in freyer Hand", vond hier nog geen weerklank.

Toen kwam na losse geruchten op den 3den Nov. het bericht van den slag bij Leipzig in den „Moniteur" van den 30sten Oct. [6]). Een schok ging door alle gemoederen. Was het oogenblik gekomen? Of zou men moeten vreezen voor het lot van Hamburg, dat te vroeg begonnen was? Reeds had de fransche politie lont geroken, gewaarschuwd voor geheime samenkomsten bij dag en nacht in Den Haag en elders, en had de namen

---

[1]) Brieven en Gedenkschriften, dl. IV, blz. 184; ibid. na 1813, dl. V, blz., 8. Vgl. Colenbrander, Inlijving, blz. 182 vlg.; De Beaufort, in Hist. Gedenkb., I, blz. 255.
[2]) Naber, blz. 244/5; Blok, in Hist. Gedenkb., I, blz. 10 vlg.
[3]) Van der Palm, Gedenkschrift.
[4]) Vgl. over deze afspraken: Colenbrander, Inlijving, blz. 187 vlg.
[5]) Zie boven, blz. 169.
[6]) Brieven, blz. 15, noot 1.

van de voornaamste deelnemers aangeteekend in verband met een vaag plan van arrestatie der leiders [1]). Maar de fransche politie, door sommige harer ambtenaren niet trouw meer gediend, ook niet meer dan half ingelicht, waagde het niet zoo iets te ondernemen, daar bij verzet de beschikbare troepen allesbehalve voldoende waren en er reeds geruchten liepen van de komst der Kozakken aan de noordoostergrens, geruchten, die de fransche ambtenaren aldaar deden vluchten naar het midden des lands. Men sprak van een omwenteling te Parijs, hetgeen eenige paniek veroorzaakte bij de fransche regeering te Amsterdam zelve maar nog den 27sten October betuigde de amsterdamsche municipaliteit hare trouw aan en hare hoop op den „héros du siècle" [2]). Het was echter waar, dat de russische generaal Wintzigerode in Noord-Duitschland stond, nog bij Bremen, en dat zijn voorhoede de grenzen van Holland naderde.

Gedurende de eerste helft van November bleef, al hadden in Den Haag en elders reeds opschuddingen en oploopen plaats, de opstand dus nog uit, eensdeels wegens de onzekere berichten omtrent den aanmarsch der bondgenooten, anderdeels wegens de nog altijd niet hersenschimmige vrees, dat Napoleon de hollandsche departementen — met die van Zwitserland als bastions van de fransche verdedigingslijn te beschouwen — tot het laatste toe zou trachten te behouden. De noordwaartsche beweging van de fransche troepen uit de Rijnstreek onder den (1 Nov.) door Napoleon met het opperbevel over de Rijn- en IJsellinie belasten maarschalk Macdonald naar Nijmegen en Wezel schenen daarop te wijzen, ofschoon de meeste vestingen aan de oostergrens zoowel van troepen als van geschut slecht voorzien waren. Generaal Molitor, die nog te Amsterdam zijn hoofdkwartier had, kon, hoe bekwaam en energiek ook, over te weinig troepen beschikken om iets belangrijks uit te richten. De stemming der amsterdamsche bevolking bleek duidelijk door hare onrustige houding, het roepen van „Oranje Boven" en andere teekenen van beweging, door samenscholingen en oploopen [3]). Intusschen bereidde Van Hogendorp met Van Stirum, De Jonge en andere militairen en burgers in Den Haag heimelijk den opstand voor en stelde zich in betrekking tot sommige dienstdoende officieren, o. a. tot overste Van Oldenbarnevelt, genaamd Witte Tullingh, commandant der haagsche nationale garde.

De ontruiming van Amsterdam door het fransche garnizoen op bevel van Lebrun, die het onder Molitor op den 14den naar Utrecht zond, in verband met de werkelijke verschijning van Kozakken-afdeelingen in Groningen en Overijsel en met Bülow's nadering door Westfalen, was het sein voor het uitbreken eener ernstige volksbeweging in de hoofdstad. Lebrun schreef den Keizer, dat hij zich naar het departement van de Maas zou terugtrekken, zoodra de vijand naderde, maar tevens, dat hij noch Molitor hoop hadden daar den vijand te kunnen keeren [4]). De populaire en ondernemende amsterdamsche zeekapitein Job May, die den 14den met Hogendorp en de zijnen in Den Haag overlegd had, kwam in den morgen van den 15den met een opdracht te Amsterdam terug en zette, nu het garnizoen was afgetrokken, het altijd rumoerige volkje van de eilanden en achterbuurten, de „bijltjes", tot opstand aan. Om zes uur stonden een paar douanehuisjes aan de Nieuwe Brug in vlammen, weldra door andere aan den Buitenkant gevolgd onder het zingen van vader-

---

[1]) Jorissen, De omwenteling van 1813, dl. II, 2, blz. 50 vlg. Vgl. Van Hogendorp Brieven, dl. IV, blz. 197.
[2]) Naber, blz. 415.
[3]) Ibid., blz. 274 vlg.; Dagboek van Willem de Clercq, blz. 31 vlg.
[4]) Naber, blz. 281; Gedenkstukken, VI, blz. 296 vlg.

landsche liederen en het daverend geroep van „Oranje Boven", terwijl de nationale garde, door Falck en andere officieren bewerkt, onder den goedgezinden kolonel Van Brienen het tooneel lijdelijk en gemoedelijk aanzag en zich bepaalde tot verhindering van verdere uitspattingen [1]). Lebrun, ingelicht omtrent den toestand, week voor deze beweging, stelde het gezag in handen der municipaliteit en begaf zich in den morgen van den 16den met zijn voornaamste ambtenaren naar Utrecht, van waar reeds dadelijk verscheidene hunner naar Brussel en Parijs terugkeerden. De gouverneur-generaal zelf droeg den volgenden dag zijn waardigheid aan Molitor over en reisde insgelijks naar Frankrijk af; De Celles stelde den auditeur De Stuers in zijn plaats als prefect van de Zuiderzee aan en vertrok eveneens [2]). Aan het hoofd der regeering van Amsterdam deden Falck en Van Brienen thans een „provisioneel bestuur" optreden onder leiding van den ouden orangist J. C. van der Hoop en wisten met hulp van May en anderen het reeds tot plundering en brandstichting overgaande volk onder de oude oranjeleus in toom te houden.

Het ongedacht snelle verloop der zaken te Amsterdam had velen verrast, vele voorzichtigen beducht gemaakt over deze misschien al te voorbarige beweging, anderen opgewekt om nu ook elders tot handelen over te gaan, nog anderen, als Gogel en Verhuell, trouw aan hun eed aan Napoleon of ook vele kleinmoedigen bevreesd voor de gevolgen, in ergernis ontstoken over het aftrekken van Molitor en de fransche ambtenaren, waardoor ook hun eigen positie onhoudbaar geworden was [3]).

Te Amsterdam zelf bleef na de eerste opwinding onrust heerschen over de onzekere toekomst en de meerderheid van het voorloopige stadsbestuur, een „imperium mixtum" van allerlei gezindheid, besloot voorzichtiglijk tot het inachtnemen van een afwachtend „systema van onzijdigheid", zooals Falck en de zijnen met ergernis zeiden; men bleef hier „bijgedraaid liggen", ook onder den indruk van Molitor's waarschuwende vertoogen in de eerstvolgende dagen. De oranjevlag verscheen zoo, tot verontwaardiging van vele warme vaderlanders, nog niet op de amsterdamsche torens of op het nog door 76 veteranen, meest Hollanders in franschen dienst, bezette paleis op den Dam en de voorloopige stadsregeering betuigde aan Molitor geen rebellie in den zin te hebben doch alleen rustbewaring te bedoelen. Van Amsterdam kon onder die omstandigheden geen werkelijke opstand uitgaan.

Ook elders in den lande was men over het algemeen gezind om een afwachtende houding aan te nemen. In Wester-Eems hadden de onderprefect van Winschoten, J. R. Modderman, en de ontvanger aldaar Alberda den 13den de Kozakken ingeroepen en in dit district reeds oranjevlaggen doen uitsteken en oranjekokardes doen dragen, onder bescherming van den russischen bevelhebber baron Rosen [4]). De hoofdstad van het departement nam wel het besluit om de Russen te ontvangen en de fransche troepen en ambtenaren te helpen vluchten maar tevens ook om nog geen oranjevlaggen uit te steken. Zoo ook Leeuwarden, waar alle pogingen om de oranjeleus officieel aan te heffen voorloopig door het stadsbestuur werden tegengegaan. Ook te Haarlem en Alkmaar waagde men het vooralsnog niet verder te gaan, in de laatste stad vooral uit vrees voor de talrijke bezetting van Den Helder

---

[1]) Over hare houding vgl. de Memorie van De Stuers bij Jorissen, Bijdragen, dl. II, blz. 101 vlg.

[2]) Vgl. de fraaie schildering in Van der Palm's Gedenkschrift van Nederland's herstelling, blz. 47 vlg.; Jorissen, Bijdragen, dl. III, blz. 27 vlg.; Falck, Gedenkschriften, uitg. Colenbrander, blz. 80 vlg.; Naber, blz. 290 vlg.; Colenbrander, Inlijving, blz. 216 vlg.

[3]) Naber, blz. 297 vlg.

[4]) Vgl. voor de bijzonderheden van het gebeurde hier en elders het Hist. Gedenkb. 1813.

onder Verhuell, die geen antwoord gaf op aanmaningen om zich aan te sluiten, ja, die aanmaningen afwees en gezind bleek om het fransche gezag, waaraan hij zich door zijn eed gebonden achtte, te handhaven. Zoo bleef men op vele plaatsen eenige dagen „stil en rustig" [1]). Te Zwolle echter verschenen de Kozakken van Narischkin reeds den 12den, daarna ook te Kampen, weldra onder majoor Marklay voortdringend in de Veluwe.

Het gevaar was in deze omstandigheden groot, dat de hollandsche departementen, zoodra zij door de Franschen werden opgegeven, door de bondgenooten, zooals reeds in het Oosten en Noorden begon te geschieden, formeel veroverd of bezet zouden moeten worden en dus hun verder lot uitsluitend van die bondgenooten afhankelijk zou zijn. Dit zag Van Hogendorp duidelijk in en hij besloot daarom, thans toegevend aan Van Stirum's aandrang, te handelen, vóór alles beducht als hij was voor de gevolgen van een nieuwe vreemde verovering of bezetting.

In den vroegen morgen van den 17den kwamen in Den Haag de berichten van den aanvang der beweging te Amsterdam [2]) aan. Van Stirum, door Tullingh gewaarschuwd, ging met hem mede naar het huis van Van Hogendorp op den Kneuterdijk en nam van dezen aanstonds een voor deze gelegenheid reeds gereedgemaakte „publicatie" aan. Dit anonieme strooibiljet begon met „Oranje Boven. Holland is Vrij"; „ophouden van alle partijschap", „vergeeten en vergeeven" van „al het geledene" werd beloofd met een regeering van „alle aanzienlijken" onder „den Prins" als „hooge overheid", terwijl „het volk een vroolijken dag op gemeene kosten" zou krijgen; het stuk eindigde met dankzegging aan God, voorspelling van terugkeer der „oude tijden" en „Oranje Boven". Met dit strooibiljet in den zak en de oranjekokarde op den hoed ging de moedige Van Stirum op straat, wat diepen indruk maakte, nu men zag, dat de „heeren" eindelijk durfden optreden. De zonen van Van Hogendorp en anderen hadden zich reeds vroeg in den morgen met de oranjekokarde op den hoed op straat vertoond. Overal kwam nu in Den Haag de oranjekleur voor den dag.

Maar ook hier was aarzeling tegenover de in Den Haag in garnizoen liggende 400 pruisische „étrangers" onder generaal Bouvier des Eclats. Van Hogendorp, die nu niet meer aarzelde, riep Van der Duyn van Maasdam, Repelaer van Driel, zijn neef J. F. van Hogendorp, Changuion en De Jonge aanstonds tot een samenkomst op en noodigde met hen „de voornaamste leden en ministers van de oude regeering" tegen den volgenden dag bij zich aan huis, terwijl Van Stirum door dezelfde heeren alvast tot „provisioneel gouverneur" der stad werd aangesteld om „uit naam van den Prins van Oranje" orde en rust te bewaren. Als zoodanig stelde hij een vurige proclamatie op, die hij van de pui van het stadhuis liet aflezen en met trommelslag en vliegend vaandel overal in de stad liet afkondigen. De adjunct-maire, Faber van Riemsdijk, was na eenig verzet voor den aandrang bezweken en had het burgerlijk gezag in Den Haag overgedragen aan de heeren Slicher, 't Hoen en Bachman, oudburgemeesters van 1795, die te vier uur de aloude oranjevlag van den toren lieten waaien. Alles ging goed. Bouvier, zijn pruisische bende terecht wantrouwend en meer en meer onder den indruk der berichten van alle kanten, sloot zich met haar en twee kanonnen op in het gemakkelijk te verdedigen Binnenhof maar trok reeds den volgenden morgen op bevel van Molitor naar Gorkum, op

[1]) Naber, blz. 305 vlg.

[2]) Wat thans volgt, is gegrond op de omvangrijke bronnenpublicatie van Colenbrander in het 6de deel der Gedenkstukken en op de uitgebreide literatuur, samengebracht in het Hist. Gedenkb. 1813. Het in Den Haag gebeurde, aldaar dl. III, blz. 1 vlg.

welken tocht de helft zijner manschappen deserteerde en onder de leus „Oranje Boven" naar Den Haag terugkwam.

Maar bij velen duurde ook hier de aarzeling nog voort. De vergadering van den 18den [1]) wilde niettegenstaande den aandrang van Van Hogendorp, Van der Duyn en den uit Amsterdam overgekomen Falck, die „mannentaal sprak", evenmin als te Amsterdam iets weten van het door Van Hogendorp — die reeds een gansche regeering met Van der Duyn als president en hemzelven als raadpensionaris, Falck als secretaris der Staten-Generaal, enz. gereed had — gewenschte „constitueeren eener vergadering der Staten-Generaal" of eenige andere daad, die meer zou bedoelen dan „rustbewaring in de afwezigheid van het fransch bestuur". Men had bezwaar tegen dit en tegen dat, maar vond ten slotte goed om den 20sten nog eens terug te komen, ieder met een voormaligen Patriot — iets, waarop Falck en later ook Kemper uit Leiden zeer aandrongen ter wille der onpartijdigheid tegenover de voormalige factiën — ten einde nader te overleggen. Maar den 20sten bleek het niet veel beter gesteld. Ook nu ontbraken er velen van de opgeroepenen en Falck verscheen met opzet niet, om niet den indruk te geven, dat het voorzichtige Amsterdam, dat ook de eerste maal eigenlijk geen vertegenwoordiger had gezonden, toch vertegenwoordigd was. Van Hogendorp kon dus geen „oude Staten-Generaal" bijeenkrijgen: „de oude regenten waren bang geworden" en durfden geen voorloopig landsbestuur in naam van den Prins aanstellen, al sprak Van Hogendorp's strooibiljet reeds daarvan. Verscheidenen scheepten zich in op schevening-sche pinken, sommigen bewerend engelsche hulp te willen halen, anderen den Prins te willen zoeken — „pinkeniers" noemde men hen spottend. Op krachtigen aandrang weder van den thans als generaal voor den Prins opgetreden Van Stirum [2]), onder den indruk van de toenemende onrust ook te Rotterdam en elders, na ernstig gebed en overleg met de zijnen en met Van der Duyn, stelde de leider een nieuwe proclamatie op, die van den avond van den 20sten November, waarbij hij en Van der Duyn op ernstige wijze en op eigen verantwoordelijkheid verklaarden samen „het algemeen bestuur op te vatten tot de komst van Zijne Hoogheid", „bezweerende alle brave Nederlanders te steunen" hun „cordaat besluit" en eindigend met een „God helpt degenen, die zichzelve helpen". Het secretariaat van dit bestuur nam de beproefde Changuion zonder aarzelen op zich, zoolang Falck nog niet uit Amsterdam terug was.

Op Van Hogendorp vooral hadden de reeds talrijke voorstanders van krachtig optreden gerekend en zij bleken zich niet misrekend te hebben. Hij, gesteund door een aantal mannen vol vurigen moed en handig beleid [3]) redde met zijn bijna dictatoriale machtsoefening in die dagen den opstand en daarmede het vaderland. Toen in den morgen van Zondag den 21sten de door den afloop der vergadering van den vorigen avond ontstemde officieren van de nieuwe haagsche „oranje-garde" onder leiding van Van Stirum, Tullingh, Sweerts de Landas en De Jonge ongeduldig te zijnent verschenen om te vragen, hoe het nu eigenlijk stond, las Van Hogendorp hun zijn proclamatie voor en vol geestdrift schaarden zij allen zich onder

---

[1]) Over die vergaderingen vgl. Colenbrander, Inlijving, blz. 269 vlg.

[2]) Vgl. den strijd over de verdiensten van dezen en Van Hogendorp in die dagen tusschen Fruin en Jorissen, in De Gids, 1868, dl. I, blz. 1 vlg.; 1869, dl. II, blz. 147 vlg.; Jorissen, Van Hogendorp en Van Limburg Stirum in Nov. 1813 (Amst. 1868); Fruin, Verspr. Geschr., dl. V, 348, 372. De strijd is door de overvloedige publicatiën over de gebeurtenissen ten voordeele van Van Hogendorp beslist, vgl. Colenbrander, Inlijving, blz. 239 vlg.

[3]) Vgl. over de voornaamste zijner helpers zijn verslag aan den Koning: Brieven en Gedenkschriften, dl. IV, blz. 393 vlg.

het nieuwe bewind, dat eindelijk het fransche juk openlijk durfde afschudden.

Een tweede proclamatie ontsloeg alle ambtenaren van den aan Napoleon gedanen eed. Zij was opgesteld door den voormaligen patriot Canneman en geteekend door den prinsgezinden Van Hogendorp — teeken van verzoening der partijen. Daarin werd zonder langer dralen gesproken van de „algemeene vereeniging van al wat trotsch is op den naam Nederlander", van „afwerpen onzer keetenen", van opzeggen der „verbintenis van dwang en slaafsche onderwerping aan den gemeenen vijand van Europa"; zij riep op ten kamp voor de vrijheid op het voorbeeld van de vaderen onder leiding van den „Eersten Willem", weder „in naam van Zijne Hoogheid den Heere Prince van Oranje". De degen was getrokken en tevens de scheede weggeworpen, zooals ook de president van het hof B. Donker Curtius begeerde.

Nog echter aarzelden velen om rondweg samen te werken met de moedige mannen, die den gevaarlijken sprong gewaagd hadden, want — al toonde het platteland reeds overal de oranjevlag en werden daar overal de proclamatiën met gejuich ontvangen — Gorkum, Naarden, Delfzijl, Coevorden, Utrecht en Den Helder hadden nog fransch garnizoen evenals Doesburg, Nijmegen, Deventer, Arnhem, de brabantsche en zeeuwsche vestingen. Wat kon men daartegenover stellen? Eenige honderden nationale garden, in „oranje-garden" omgedoopt, een gering aantal vrijwilligers; een aantal oudofficieren van het staatsche leger en veteranen van de oude hollandsche garde; losse afdeelingen van de prefectorale garden van Amsterdam en Den Haag; overgeloopen hollandsche, pruisische en andere vreemde soldaten [1]). En dan nog: er was bijna volslagen gebrek aan wapenen, aan kruit en lood zoolang er nog geen engelsche hulp was aangekomen. Met vreugde begroette dan ook Van Hogendorp den 23sten den engelschen koopman Grant, die te Scheveningen geland was en zich liet vinden om zijn engelsche uniform in Den Haag en Rotterdam te vertoonen als voorbode van engelsche hulptroepen, waarnaar reikhalzend van de duinen werd uitgezien. Van der Duyn en Fannius Scholten, uit Den Haag naar Amsterdam vertrokken, spoorden daar, doch nogmaals tevergeefs, tot onmiddellijke aansluiting aan; den 23sten moest een nieuwe proclamatie der beide leden van het voorloopige landsbestuur op betere samenwerking aandringen.

Maar nog altijd bleef Amsterdam „lijdelijk afwachten", blijkbaar beducht voor den toorn des Keizers; het onderhandelde met Molitor. Rotterdam, waar admiraal Kikkert zich nog niet verklaarde, Leiden en Haarlem handelden, in weerwil van den aandrang ook hier van enkele moedige burgers, niet anders, werkend „in een stillen geest"; de eerste twee plaatsen konden eerst door de afzending van generaal Sweerts de Landas met een samengeraapt legertje en van kolonel Tullingh met een legertje „oranjegardes" uit Den Haag feitelijk tot aansluiting gedwongen worden. Het leidsche legertje kon den 23sten, op aandrang der leidsche regeering en van prof. Kemper, onder aanvoering van generaal De Jonge zelfs het zwak bezette Woerden bemachtigen. Kemper en Fannius Scholten gingen namens het algemeen bestuur als commissarissen-generaal naar Amsterdam om deze stad en de andere van Noord-Holland over te halen tot openlijk partijkiezen. Gesteund door Falck en zijn schutters, door de oude patriotsche sociëteit Doctrina et Amicitia en andere vereenigingen, wisten zij generaal Krayenhoff en schout-bij-nacht Verdooren, die er de militaire zaken leidden en zich in de laatste dagen zeer welgezind betoond hadden, ja, allerlei raadgevingen op militair gebied hadden gegeven, den 24sten tot aansluiting te brengen, toen juist op dien morgen de eerste Kozakken

[1]) Koolemans Beijnen, in Hist. Gedenkb., I, blz. 104.

onder majoor Marklay kwamen opdagen, tot snelheid aangezet door den amsterdamschen koopman Abel en den jongen Rotterdammer Van der Hoeven [1]), die hun door de haagsche heeren te gemoet waren gezonden. Nog juist bijtijds waren Kemper en Scholten den Kozakken voor geweest.

Deze komst besliste over de houding van Amsterdam. Marklay nam bezit van de stad als vertegenwoordiger van de „gecoaliseerde mogendheden", de „voorloopige regeering" trad als zoodanig af maar stelde zich grootendeels ter beschikking der commissarissen-generaal, die den 25sten in een proclamatie „de herstelling van ons dierbaar Vaderland" ook voor Amsterdam geldend maakten en Krayenhoff tot gouverneur aanstelden met Verdooren als bevelhebber op de Zuiderzee.

Maar het gevaar was nog verre van voorbij. Het gemakkelijk ingenomen Woerden werd door een fransche afdeeling nog veel gemakkelijker op de ongeregelde en slecht gewapende bende van De Jonge teruggewonnen, Tullingh zelfs gevangengenomen, het stadje deerlijk geplunderd. Te Gorkum was nog de prefect De Stassart, die niet ophield tot gehoorzaamheid te manen en van hier uit Gouda, Dordt en Rotterdam bedreigde, rekenend op het met brabantsche nationale garden versterkte garnizoen van 3500 man onder den vastberaden generaal Rampon [2]); een samenzwering in Den Briel mislukte; admiraal Verhuell kon als hij wilde, van het sterke Den Helder uit geheel Noord-Holland bedreigen, de bezetting van Delfzijl geheel Groningen, die van Coevorden geheel Drente; Molitor stond nog altijd te Utrecht; te Naarden was nog een fransch garnizoen van 2200 man, waaronder een welgewapend aantal douaniers, daar van alle kanten samengevloeid; Deventer had 2000 man fransch garnizoen. Zelfs Amsterdam, Den Haag, Leiden waren dus allesbehalve veilig en moesten op tegenweer bedacht zijn met de geringe middelen, waarover men kon beschikken, nu de oostenwind den beloofden aanvoer van troepen en wapenen uit Engeland tegenhield.

Onzekerheid heerschte ook in Overijsel, waar op verzoek van Narischkin de oudkolonel Bentinck tot Buckhorst den 21sten den titel van „provisioneel gouverneur" had aangenomen, en, van het Algemeen Bestuur in Den Haag niet willende weten, op eigen gezag, „namens Z. D. H. den Prins van Oranje", de ruwe Kozakken in den band hield, de onrust onder de bevolking tot bedaren trachtte te brengen en de weerbare mannen tegen de Franschen te wapen riep, de bevolking in het departement van den Boven-IJsel uitnoodigend om de „nationale vlaggen" uit te steken en oranje te dragen ten teeken van „welgezindheid" [3]).

Gelukkig drong Bülow thans snel in Gelderland door. Zijn voorhoede bestormde den 23sten Doesburg, nam den 24sten Zutphen en deed een aanslag op Arnhem; zijn onderbevelhebber Von Oppen verscheen den 29sten voor deze stad, die hij den volgenden dag na bestorming innam. Molitor verliet nu den 28sten met zijn troepen Utrecht om zich over Gorkum, Bommel, Den Bosch en Grave bij Macdonald aan te sluiten en zoowel de russische als de pruisische troepen wendden zich naar de zijde van het thans voor het oogenblik geredde Holland — niet geheel naar den wensch van Van Hogendorp, die daar op volkomen zelfstandige bevrijding had gehoopt. Ook in het Noorden was op aandrang van den door het landsbestuur afgezonden Van Assen en bij de komst der Kozakken den 23sten overal de oranjevaan uitgestoken, te Leeuwarden echter eerst den 28sten.

---

[1]) Ook hij behoort met zijn broeder, met de drie broeders Van Zuylen van Nyevelt, met Van Stirum's zoon Otto, met den jongen advocaat, later leidschen hoogleeraar Van Assen e.a. tot de ijverige helpers van het Algemeen Bestuur.

[2]) Sabron, De vesting Gorichem van Nov. 1813 tot Maart 1914 (Breda, 1902).

[3]) Bijdragen Overijssel, dl. XI, blz. 214 vlg.; Hist. Gedenkb., III, blz. 575 vlg.

Toen kwam in die dagen van angst en onzekerheid de Prins van Oranje zelf. Hij vertoefde in November nog te Londen, zich bezig houdend met de uitrusting van het hollandsche legioen, toen den 21sten het bericht van den opstand in Holland hem bereikte. Van Hogendorp had namelijk, in onzekerheid verkeerend waar de Prins zich bevond, zoowel naar Engeland als naar Duitschland boden gezonden [1]). Naar Engeland gingen den 19den met brieven aan den oudgriffier, Hendrik Fagel, dien men er zeker dacht te vinden, en verder naar den Prins de heeren Jacob Fagel, 's griffiers broeder, en kolonel De Perponcher; naar Duitschland (den 19den) kapitein Wauthier met een brief aan den Prins. De laatste vond dezen niet bij Bülow of verderop aan den Rijn en reisde door naar Frankfort, waar hij den 26sten aankwam, alleen prins Frederik vond en zijn stukken overgaf aan den agent van de Oranjes Von Gagern, die den brief opende en hem 's morgens aan de daar verzamelde vorsten en staatslieden toonde. Fagel en De Perponcher vonden Hendrik Fagel den 21sten te Londen en gaven hem de brieven over uit Den Haag, door Van der Duyn, Repelaer, Changuion en De Jonge medeonderteekend, waarin Van Hogendorp en de zijnen het gebeurde mededeelden in korte woorden en met bijvoeging van het strooibiljet van den 17den, dat, reeds overgezonden, in het Engelsch vertaald en overal aangeplakt, te Londen groote geestdrift had gewekt. Zij vonden er ook den Prins zelven.

De Prins, zeer verheugd, aarzelde geen oogenblik en besloot in overleg met Fagel en de engelsche regeering zoo spoedig mogelijk over te steken. Hij wendde zich aanstonds om hulp tot die regeering, die zich daartoe bereid verklaarde en oorlogsschepen, troepen en wapenen tot zijn beschikking stelde. Na een paar dagen van voorbereiding, gedurende welke Repelaer en anderen overkwamen en bericht deden van de heerschende onzekerheid zoowel als van het eindelijk moedig optreden in Den Haag stak hij den 26sten te Deal op een engelsch fregat in zee, voornemens om in een hollandsche haven te landen. Door tegenwind opgehouden, kwam hij eerst in den namiddag van den 30sten te Scheveningen voor den wal, nadat reeds den 27sten bericht van hem bij Van Hogendorp was ontvangen en een 250tal engelsche mariniers als voorhoede van verdere engelsche hulp door een klein eskader aldaar aan wal gezet was [2]).

De Prins, vergezeld door De Perponcher, Willem Fagel en den engelschen diplomaat Clancarty, vertrouwd vriend van den leidenden engelschen minister, lord Castlereagh, bevond zich aan boord van het engelsche oorlogsschip Warrior. Uit een engelsche sloep stapte hij in den met oranje versierden scheveningschen zeewagen van den trouwen Pronk, die ook bij het vertrek van Willem V in 1795 van dienst was geweest, tegen vier uur aan land en reed met den toegesnelden generaal Van Stirum aanstonds, door een juichende menigte begeleid, naar diens woning en daarna naar het huis van Van Hogendorp, die op dit historische oogenblik, „door het podagra aan zijn stoel geklonken, thuis alleen zat te wachten" en in diepe ontroering den weinig minder ontroerden vorst ontving. Dien avond verkeerde Den Haag in koortsachtige opwinding en een schitterende illuminatie vierde de groote gebeurtenis van den dag. De Prins was teruggekeerd en liet de door Hendrik Fagel te Londen geteekende proclamatie publiceeren, die hij bij de eerste ontmoeting aan Van Hogendorp overgaf; hij betuigde, met een weerklank op die van den 17den, zijn bereidwilligheid om zich aan het hoofd der zaken te stellen.

---

[1]) De medegegeven brieven bij Van Hogendorp, dl. IV, bl. 262, 478. Vgl. Colenbrander, Inlijving, blz. 245 en 265 vlg.

[2]) Over de gebeurtenissen in Den Haag zie Hist. Gedenkb., III, blz. 87 vlg.

De bevrijding van het fransche juk, het herstel van „onafhankelijkheid en welvaart" „na zoo vele rampen" zoo moedig door Van Hogendorp en de zijnen ingeleid, zou — zoo sprak de proclamatie — met hulp der bondgenooten, van Engeland vooral, onder „hernieuwing der oude en nieuwe betrekkingen van vriendschap en alliantie" met die mogendheid door den Prins worden voltooid. Oranje zou weder als vanouds, vastelijk besloten om „al het voorledene te vergeven en te vergeten", de leiding hebben bij het „gemeen en eenig doel": de wedergeboorte der natie na twintig jaren van revolutie, partijschap en ellende; Oranje was als vanouds „in de bres gesprongen"; de Prins en zijn beide zoons zouden zich aan het hoofd stellen van het „gemeen Vaderland".

Maar in welken rang? Als erfstadhouder Willem VI, terugkeerend in de oude, thans naar de tijdsomstandigheden te veranderen Republiek, zooals Van Hogendorp zich vroeger had voorgesteld en vele oudregenten het zich nog dachten? Of als souverein hoofd van een nieuwen staat, als „koning" Willem I, zooals Hendrik Fagel, Kemper en Falck, zooals de voormalige Patriotten en democraten bijna eenstemmig[1]) begeerden, als „hooge overheid" zooals Van Hogendorp zelf, sedert 1812 reeds van de wenschelijkheid daarvan overtuigd, weldra in zijn brieven aan Fagel en in het strooibiljet had gezegd? Dat was in de woelige dagen, die nu volgden, de groote vraag, waarop ook de Prins aanvankelijk nog geen antwoord gaf[2]).

De oudgriffier Fagel, die wist, dat de mogendheden zich niet in bijzonderheden met den staatsvorm wilden inlaten, meende, dat men gebruik moest maken van 's Prinsen komst en de dan te wachten volksbeweging om hem „bij acclamatie" souverein te maken. Maar dit geschiedde bij de landing niet, al riepen sommigen hem reeds op den weg van het strand als vorst, als „koning" toe. Noch de Prins zelf noch de aan de oude vormen gehechte Van Hogendorp was geneigd om zonder meer dien weg op te gaan. De Prins was het liefst erfstadhouder geweest in een Republiek, gegrond op een verbeterde Unie van Utrecht, met een krachtig centraal bewind zooals Willem I en Maurits hadden gewild, zooals Slingelandt in den stadhouderloozen tijd had begeerd; hij had dit den 25sten nog aan Repelaer gezegd[3]) en in zijn eerste haagsche proclamatie was dan ook geen sprake van souvereiniteit. Hij aanvaardde dus op 30 November de leiding eenvoudig als „Prins van Oranje", gelijk ook hij zich in de thans overal verspreide proclamatie tot veler teleurstelling noemde.

De Prins, thans door Van der Duyn, ook namens Van Hogendorp, aangezocht om zich in Den Haag tot koning te laten verklaren, weigerde dit maar stemde er ten slotte in toe om zich te Amsterdam als souverein te laten uitroepen, waartoe hij zich den 2den naar die stad zou begeven. Blijkbaar wilde hij van Amsterdam, de machtige stad, die zijn voorvaderen zoo dikwijls had weerstreefd, volkomen zeker zijn. Terwijl hij zich nog in Den Haag bevond, werd de zaak te Amsterdam beslist. Na overleg met Van der Duyn, die den 1sten December te Amsterdam kwam[4]), vaardigden de commissarissen-generaal aldaar, Kemper en Scholten, een proclamatie uit, waarin zij niet „Willem de(n) Zesde zonder te verwachten wat het volk eigenlijk van hem te hopen of te verwachten had" maar

[1]) Vgl. Blok, De aarzeling van den Prins van Oranje bij de aanneming der souvereiniteit op 2 December 1813 (Bijdr. Vaderl. gesch., 3de Reeks, dl. X. blz. 100 vlg.); daartegenover Colenbrander, Inlijving en opstand, blz. 312 vlg. en diens studie in Versl. en Meded. Kon. Akademie, 1913. Vgl. Colenbrander, bij Tellegen, Wedergeboorte[2], blz. 64 vlg.
[2]) Vgl. Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, dl. IV, blz. 188.
[3]) Vgl. Wichers, in Elsevier's Maanschrift, 1897, blz. 559.
[4]) Vgl. mijn studie, bovengenoemd, blz. 109, en Colenbrander, Inlijving, blz. 314.

„Willem de(n) Eerste als Souverein Vorst naar den wensch der Nederlanderen" begroetten: het zou dus toch geschieden „bij acclamatie", door wat men noemde „de roep van het machtige Amsterdam — de stem van geheel Nederland."

Nog scheen de Prins te aarzelen, toen hij in den morgen van den 2den December, na regeling van enkele zaken, uit Den Haag naar Amsterdam vertrok. Ook te Haarlem uitte hij, ofschoon hij in Den Haag feitelijk reeds had toegegeven [1]), zijn besluit nog niet definitief, noch na het aanhooren van Kemper en Scholten, die hem daar tegemoet kwamen, noch na de geestdriftige toejuichingen des volks. Eerst te Amsterdam heeft de Prins op aandrang van Kemper en van Van der Duyn voorgoed toegestemd, „cédé au désir national" zooals hij den volgenden dag aan zijn moeder schreef, en zich als „Souverein Vorst der Vereenigde Nederlanden" laten begroeten. De door Kemper gestelde proclamatie van dien dag, waarin hij zijn „bedenkingen" aan 's volks „wenschen" verklaarde te willen „opofferen", was de kroon op het werk. Maar den titel van koning weigerde hij vooralsnog aan te nemen, meenend, dat de bondgenooten dit niet gaarne zouden zien, „jusqu'à ce qu'une augmentation territoriale nous mette à même de faire un royaume conséquent" [2]), wat de kleine voormalige Republiek hem misschien niet toescheen te kunnen worden.

Een nieuw tijdperk in het Nederlandsche volksleven was aangebroken, wanneer het ten minste gelukken zou den vijand voorgoed van het voorvaderlijke grondgebied te verdrijven. De onzekerheid ten opzichte van dit laatste, die de verklaarbare en vergeeflijke oorzaak was geweest van veler aarzeling bij het begin van den opstand, bleef nog voortduren, maar de moedige mannen, die de oranjevaan hadden omhoog geheven, vonden thans allerwegen medestanders van allen rang en stand onder de meer en meer in geestdrift voor de nationale gedachte ontvonkende bevolking. Dagelijks groeide die geestdrift aan tot een machtige volksbeweging. Onder leiding van Willem den Eersten, Souverein Vorst der Vereenigde Nederlanden, zou thans het werk der volledige bevrijding met hulp der bondgenooten ter hand worden genomen.

[1]) Falck, Brieven, blz. 196.
[2]) Vgl. den brief aan Bentinck tot Buckhorst, d.d. 7 Dec. 1813 (Bijdr. Overijssel, dl. XI, blz. 229/30).

BOEK XII

HET KONINKRIJK DER NEDERLANDEN

HOOFDSTUK I

DE VESTIGING VAN DEN NIEUWEN STAAT

Met de verheffing van den Prins van Oranje tot Souverein Vorst der herboren Vereenigde Nederlanden was aan den opstand tegen het fransche gezag het aangewezen hoofd gegeven: den 6den December nam hij het landsbewind over van het Algemeen Bestuur, van Van Hogendorp en Van der Duyn. De titel „Koninklijke Hoogheid" met de koninklijke kroon, waarmede volgens besluit van den 14den Januari zijn wapen versierd werd [1]), gaf te kennen, dat voortaan niet de Staten-Generaal, zooals voorheen, maar de Vorst de drager zou zijn der souvereiniteit. Er was echter nog veel te doen, alvorens de omwenteling voltooid en het gevaar eener terugkomst van het fransche gezag voorbij kon heeten.

In de eerste plaats moest het land beveiligd worden door bemachtiging der zich nog altijd in fransche handen bevindende vestingen. De beschikbare eigen krijgsmacht zou daartoe, zooals in de Novemberdagen voldoende gebleken was, ten eenenmale ontoereikend zijn. Wat zou men in den eersten tijd kunnen doen met de ongeordende, ongeoefende, met pieken en oude geweren slecht bewapende boeren en burgers, door een betrekkelijk nog gering aantal overgeloopen of krijgsgevangen nederlandsche militairen van beroep uit de napoleontische legers versterkt, door voormalige officieren van het leger der oude Republiek en van de uiteengeslagen fransche korpsen aangevoerd? De geestdrift der eerste dagen werkte nog wel voort [2]) en in goeden getale kwamen de verwachte vrijwilligers op, maar er moest organisatie zijn, terwijl de ledige schatkist onmiddellijk voorziening behoefde.

Denzelfden dag, waarop de Souvereine Vorst het bewind aanvaardde, nam hij dan ook in deze beide opzichten belangrijke besluiten. Hij riep in vurige taal vrijwilligers te wapen en deed een beroep op de financieele offervaardigheid der ingezetenen. De uitslag dezer maatregelen stelde niet te leur: duizenden vrijwilligers gaven aan de roepstem van den vorst gehoor en het bedrag der vrijwillige giften liep in December en Januari hooger dan 13 ton gouds [3]). Maar hoe zou men alles dadelijk op voldoende wijze kunnen regelen? Terugkeer tot de gehate fransche conscriptie en de niet minder gehate, dadelijk formeel afgeschafte fransche belastingen met haren nasleep van douaniers was onmogelijk; het herstel der oude convooien en licenten op den 7den December bracht veel te weinig op, nu de handel, hoewel weder hervat, nog slechts een schroomvallig begin van herleving vertoonde.

Nieuwe maatregelen moesten worden genomen. De algemeene volkswapening van den 20sten December, met vorming van een „landstorm" uit alle weerbare mannen van 17 tot 50 jaren en bij loting daaruit van een land-

---

[1]) Tellegen, De wedergeboorte van Nederland[2], uitg. Colenbrander, blz. 13.

[2]) Vgl. echter over de onverschillige stemming in Maart 1814: Dagboek van Willem de Clercq, blz. 40 vlg.; in Juni: Niebuhr, Lebensnachrichten, Bd. III, S. 107, Bd. I, S. 588 Daartegenover Koolemans Beijnen in Hist. Gedenkb., I, blz. 213/4.

[3]) Stuart, Jaarboek 1814, blz. 194.

militie, moest allereerst dienen om de vestingen te doen insluiten, de garnizoenen aan te vullen en de kern te vormen voor een nationaal leger, dat de bondgenooten, die daarop aandrongen, zou kunnen steunen bij hun doordringen in België, later in Frankrijk en het bewijs zou moeten leveren, dat de nieuwe staat werkelijk zelfstandig kon optreden [1]). Erfprins Willem, uit Spanje teruggekeerd en bij een kort bezoek van het engelsche hof thans zoogoed als verloofd met de prinses van Wales [2]), was den 19den December overgekomen en werd een week later benoemd tot generaal der infanterie, inspecteur van alle wapenen en van de landmilitie [3]). Als zoodanig zette hij voort wat zijn vader in overleg met Van Stirum reeds was begonnen: de organisatie van het leger, dat 16 bataljons linietroepen, 6 bataljons jagers, 4 regimenten dragonders en huzaren, 4 bataljons artillerie, pontonniers, rijdende artillerie, treinsoldaten enz. zou omvatten en een „landmilitie" van 20 bataljons infanterie en 4 bataljons artillerie. Zoo hoopte men weldra 55000 man bijeen te hebben, waarvan 20000 als landmilitie. Wapenen werden uit Engeland aangevoerd, oude kanonnen werden bruikbaar gemaakt en bij gebrek aan lood met steenen kogels voorzien. Van de fransche oorlogsschepen in de havens had men geen verzet te wachten, sedert reeds 24 Nov. Verdooren te Amsterdam en 26 Nov. Kikkert te Rotterdam waren overgegaan en admiraal Truguet, prefect van het zeewezen in deze departementen, zich toeschietelijk betoonde en ten slotte als in gijzeling werd vastgehouden.

Om aan geld te komen opende de regeering, die in de eerste dagen gebruik maakte van de 200000 pond sterling, die de Prins van de engelsche regeering had verkregen, „om het huishouden te beginnen" [4]), een leening van 8 mill. op korten termijn en, toen slechts een vierde daarvan inkwam, voorschotten op de belastingen van 1814. Toen ook dit middel niet dan ten deele en voor het oogenblik hielp, werd, „in aanmerking nemende de noodzakelijkheid om ten spoedigste" beschikking te hebben over geld, door de leiders der financiën, Canneman en Voûte, tot veler ergernis een voorloopige regeling voor 1814 getroffen met behoud van sommige, afschaffing van andere fransche belastingen en terugkeer zooveel mogelijk tot de belastingen der oude Republiek [5]), welker zware druk thans duchtig weder werd gevoeld. Zoo werd ten minste inderhaast gedaan wat gedaan kon worden en de Vorst was met zijn omgeving rusteloos bezig om in alles te helpen voorzien, alles te organiseeren, alles te schikken naar de omstandigheden het veroorloofden. In deze dagen toonde hij zijn verwonderlijke werkkracht en werklust, geheel in overeenstemming met de behoeften van het oogenblik en die de volle bewondering mogen wekken, niet het minst ook wegens de regeertalenten, die daarbij aanstonds bleken en gerustheid voor de toekomst schenen te mogen verleenen.

Onder de voornaamste dingen, die te doen vielen, stond het algeheel verdrijven van den vijand op den voorgrond [6]). Het was een groot geluk, dat de Vorst daarbij mocht rekenen, behalve op de ruwe en plunderzieke Kozakken, op de medewerking van Bülow met zijn binnengerukt pruisisch korps en van de engelsche troepen, die vóór half December ten getale van 8000 man onder sir Thomas Graham te Scheveningen, Stavenisse en

---

[1]) Koolemans Beijnen, in Hist. Gedenkb., I, blz. 178 vlg., 185 vlg. en 215 vlg.
[2]) De Bas, Prins Frederik, dl. III, blz. 210.
[3]) Ibid., blz. 228.
[4]) Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 48.
[5]) Tellegen², blz. 329 vlg.; Castlereagh, Corresp., vol. IX, p. 190 ff. Vgl. Sickenga, Geschiedenis der belastingen sedert 1810, waar voor ieder der verschillende belastingen de gegevens zijn bijeengeplaatst.
[6]) Koolemans Beijnen, in Hist. Gedenkb., I, blz. 175 vlg.

Hellevoetsluis geland waren. Terwijl de ongeregelde, ten deele met pieken, houweelen en zeisen bewapende boeren en burgers volgens het algemeene voorschrift der mogendheden [1]) de vestingen Den Helder, Delfzijl, Coevorden enz. geheel of ten deele insloten, gesteund door de in langzaam toenemend aantal beschikbare geregelde landstroepen, bemachtigden de Engelschen en Benckendorff's Kozakken de door de Franschen reeds 10 Dec. ontruimde vestingen Willemstad, De Klundert, Steenbergen, Tolen, Breda, Oosterhout en Geertruidenberg, en stroopten tot bij Antwerpen en Brussel. Nog evenwel hadden de Franschen door het bezit van Nijmegen, Grave, Gorkum en Den Bosch de rivieren in handen en bedreigden Zeeland en zelfs Holland van Antwerpen en Bergen op Zoom uit; Davoust hield Hamburg nog altijd met een sterke macht bezet en zou, vreesde men, misschien door het leger van den zweedschen kroonprins heen naar Nederland kunnen doorbreken.

Bülow trok, mede op aandrang van den Souvereinen Vorst, die ook de andere provinciën zoo spoedig mogelijk bevrijd wilde zien, thans van Utrecht uit half December door de Betuwe zuidwaarts en drong Molitor van de Waal tot achter de Maas terug, maar bleef staan op het bericht, dat de Franschen van Antwerpen uit op dringend bevel van den wegens de snelle ontruiming der brabantsche vestingen verontwaardigden Napoleon [2]) het verlorene trachtten te herwinnen en weder door te dringen in Holland, waar de energieke Rampon te Gorkum op spoedig ontzet rekende. Een macht van 8000 man onder de generaals Roguet en Lefebvre-Desnouettes werd daartoe bestemd en rukte 19 December met goeden moed noordwaarts op ten einde Breda te heroveren, wat evenwel niet gelukte. Bülow, die nu zijn hoofdkwartier te Bommel had, meende voorzichtig te moeten zijn, ook wegens de groote verspreiding zijner troepen en wees den Souvereinen Vorst op de noodzakelijkheid van krachtige deelneming der Hollanders aan den bevrijdingskrijg. Hij aarzelde om de rivieren thans reeds te verlaten en nog verder zuidwaarts door te dringen [3]). Veel echter was er reeds in een maand bereikt.

De bondgenooten waren intusschen met hunne legers, samen nu bijna een millioen man, tot den Rijn genaderd, maar de mogelijkheid scheen te bestaan, dat Napoleon, hoewel nauwelijks over 80000 man beschikkend, met de uiterste krachtsinspanning misschien nog lang weerstand kon bieden en zou trachten den inval der bondgenooten in Frankrijk af te wenden door zich bij de gevoerde onderhandelingen thans met de Rijngrens tevreden te stellen. Doch de oorlogspartij in het hoofdkwartier der bondgenooten behield de overhand over de meer vredelievende elementen en den 1sten Januari kon Blücher met het silezische leger bij Caub, Coblentz en Mannheim den Rijn overschrijden, terwijl het gecombineerde hoofdleger der geallieerden reeds eenige dagen vroeger bij Bazel en Schaffhausen in Zwitserland was binnengedrongen en over de Jura snel naar Bourgogne optrok. In den loop van Januari bemachtigden de bondgenooten dan geheel noordoostelijk Frankrijk en dreven de kleine legerkorpsen van Napoleon's maarschalken tot achter Rhône en Seine terug. Nog eenmaal toonde Napoleon zich toen het schitterende militaire genie van voorheen. Met zijn zwakke rekrutenbenden verdedigde hij talentvol het fransche grondgebied tegen de overmachtige legers der bondgenooten — een zoogoed als hopelooze strijd, waarin de stoutmoedige en ervaren veldheer nog menige zegepraal behaalde, of zich van menige nederlaag

---

[1]) Falck, Brieven, blz. 203.
[2]) Beijnen, l.l., blz. 192.
[3]) Ibid., blz. 194 vlg.

door handige en snelle manoeuvres wist te herstellen [1]). Doch het einde was te voorzien en nadat de bondgenooten den 31sten Maart Parijs hadden bezet, gaf Napoleon den strijd op; hij teekende den 11den April te Fontainebleau het verdrag van afstand, waarbij hij zich tevredenstelde met het bezit van Elba en een jaargeld van twee millioen francs met behoud van den keizerstitel en 400 man van zijn garde. Den 3den Mei kwam hij op een engelsch fregat op het eiland aan, terwijl in Frankrijk de regeering der Bourbons onder Lodewijk XVIII werd hersteld.

Bülow, wiens oorlogvoering in ons land zich door groote omzichtigheid kenmerkte [2]), had in Januari tevergeefs getracht het sterke Antwerpen te nemen, terwijl Gorkum door zijn troepen werd belegerd, Wintzigerode Macdonald over de Maas terugdrong en dezen door de Ardennen naar Frankrijk volgde, zoodat aan de Maas nog alleen Grave, Venlo en Maastricht in fransche handen bleven. Nijmegen was al 6 Januari door generaal Exelmans ontruimd. Het kwam er thans op aan nog Den Bosch, Gorkum en Bergen op Zoom aan den vijand te ontweldigen [3]). Den Bosch werd den 27sten Januari met hulp der bevolking veroverd, het dapper verdedigde Gorkum gaf zich na insluiting door hollandsche en pruisische troepen en een hevig bombardement den 20sten Februari over [4]). De algemeene opstand in België tegen het niet langer gesteunde fransche gezag bracht in Februari Antwerpen, waar Carnot ten slotte de verdediging kwam leiden, zeer in het nauw en deed reeds Brussel (8 Febr.) in Bülow's handen vallen. Een gouverneur-generaal, de belgische hertog de Beaufort, onder medewerking van de pruisische commissarissen-generaal Von Lottum en Delius, werd door dezen voorloopig met het bestuur over het veroverde België belast, ofschoon reeds de Souvereine Vorst als toekomstig souverein ook van „Brabant" werd aangemerkt en zoowel de Erfprins als prins Frederik er met sympathie werden begroet [5]). Bülow drong daarna over Bergen in noordelijk Frankrijk binnen, thans verzekerd, dat geen fransche legers meer in de Nederlanden zouden optreden. Den 24sten Februari was hij te Laon. Hij had toen bijna al zijn troepen uit Nederland teruggetrokken; enkele bataljons, meestal pruisische landweer, hielpen nog de overgebleven vestingen blokkeeren [6]). De engelsche troepen hadden half April Noord-Brabant verlaten om eveneens zuidwaarts te trekken.

Na de nederlagen van Napoleon en het terugtrekken van de fransche hoofdmacht bleven de nog in fransche handen gebleven nederlandsche en belgische vestingen aan haar lot overgelaten, maar hare garnizoenen hielden dapper den strijd vol, totdat Lodewijk XVIII de overgave beval [7]). Delfzijl, herhaaldelijk opgeëischt en door pruisische en oostfriesche landweertroepen en Kozakken met den groningschen en frieschen landstorm ingesloten, verdedigde zich onder voortdurende uitvallen nog tot 23 Mei; het door drentsche boeren en vrijwilligers ingesloten Coevorden tot 7 Mei; Deventer na tal van plundertochten van het garnizoen door pruisische en geldersche landweer steeds nauwer geblokkeerd, viel, door gebrek aan levensmiddelen, den 24sten April; het zoo dicht bij Amsterdam gelegen Naarden, dat een hevig bombardement doorstond, eerst den 12den

---

[1]) Aan den veldtocht in Frankrijk nam bij Blücher's leger de jonge prins Frederik deel tot op den slag bij Laon (9 en 10 Maart). Vgl. daarover: De Bas, dl. III, blz. 246 vlg.
[2]) Vgl. vooral Beijnen, l.l., blz. 180, 195 vlg.
[3]) De Bas, dl. III, blz. 253 vlg.
[4]) Sabron, De vesting Gorinchem.
[5]) De Bas, dl. III, blz. 263; Poullet, Les premières années du royaume des Pays-Bas (Revue Générale, 1896), p. 16.
[6]) Beijnen, l.l., blz. 206/7.
[7]) Beijnen, blz. 207 vlg.

Mei; Den Helder, door admiraal Verhuell in geduchten staat van tegenweer gebracht maar door generaal De Jonge met militie en noordhollandsche landweer aan de landzijde ingesloten, gaf zich den 4den Mei over; Grave, door gewapend landvolk en linietroepen ingesloten, eerst den 13den; Maastricht, door Russen en Zweden ingesloten, capituleerde, evenals Venlo, in het begin van Mei. Alleen Bergen op Zoom werd door de Engelschen onder Graham geregeld belegerd en den 8sten Maart overrompeld, maar vóór de inneming weder door de Franschen herwonnen, waarna Graham, die daarbij zware verliezen had geleden, zich verder tot insluiting beperkte; eerst toen, na den val van Napoleon, Antwerpen op bevel van de nieuwe fransche regeering den tegenstand had opgegeven (18 April), sloot de bevelhebber van Bergen op Zoom een wapenstilstand en ontruimde den 3den Mei deze vesting. Zoo duurde het nog tot het late voorjaar van 1814 alvorens het grondgebied van den Staat geheel en al van den vijand bevrijd was, welke langzame voortgang, behalve aan de trouw der fransche bevelhebbers jegens hun vereerden Keizer, moet toegeschreven worden aan de bij gebrek aan geld en wapenen zeer langzaam voortschrijdende organisatie van het nederlandsche leger, dat nu tot 25000 man bruikbare troepen was aangegroeid en zich gereedmaakte om onder den Erfprins met de bondgenooten naar Frankrijk te trekken, toen de val van Napoleon de noodzakelijkheid daartoe ophief. In dien tusschentijd had men zich wel moeten bepalen tot het langzaam werkende middel der insluiting, in hoofdzaak door de gewapende landzaten bewerkstelligd.

Van overwegend belang mocht het tegenover de mogendheden heeten, dat het landsbestuur zoo spoedig mogelijk op een vasten voet werd geregeld, zoodat men hen kon wijzen op een goed georganiseerden staat, die als onafhankelijke mogendheid kon optreden en met hen samenwerken. Het lot van België zou duidelijk maken, dat het goed gezien was om zoo te werk te gaan, opdat niet de bondgenooten oppermachtig en naar eigen inzichten de regeling der landsbelangen ter hand zouden nemen. Ook hierbij bleek, hoe nog juist bijtijds Van Hogendorp en de zijnen den opstand waren begonnen, hoe nog juist bijtijds de Prins van Oranje zich aan het hoofd had gesteld en door de aanvaarding der souvereiniteit een voldongen feit had geschapen, hoe beleidvol hij de engelsche regeering voor zijn denkbeelden had weten te stemmen. Die regeering had zich met de regeling van het staatsbestuur in bijzonderheden niet willen inlaten, wanneer slechts gezorgd werd, dat voortaan het centrale gezag krachtiger zou zijn dan het onder de oude Republiek het geval was geweest [1]: zij wenschte in de eerste plaats een krachtigen bondgenoot in den nieuwen staat te verkrijgen, door nauwe banden van vriendschap aan Engeland verbonden, waartoe ook als in de 18de eeuw verloving van den Erfprins met de erfgenaam der engelsche kroon zou kunnen strekken.

Van Hogendorp had de door hem in de dagen der napoleontische heerschappij ontworpen en naar de opmerkingen zijner medestanders eenigszins gewijzigde „schets" eener grondwet voor den nieuwen staat in de eerste dagen van December aan den Vorst aangeboden [2]. Aanvankelijk schijnt de Prins eraan te hebben gedacht om de zaken tot den vrede eenvoudig

[1]) Vgl. Blok's bovengenoemde studie in de Versl. en Meded. der Kon. Akad. van Wetensch., dl. VIII, blz. 50 vlg. Deze dingen zijn, naar aanleiding van de door Colenbrander in Gedenkstukken, dl. VI en zijn Ontstaan der Grondwet uitgegeven stukken, nader door dezen besproken in zijn Inlijving en opstand, blz. 253 vlg. en in zijn uitgave van Tellegen's Wedergeboorte², blz. 31 vlg.

[2]) Brieven en Gedenkschriften, dl. VI, blz. 16; Colenbrander, in Tellegen's Wedergeboorte², blz. 91.

te besturen met een kabinetsraad, maar Van Hogendorp ried hem dat ten sterkste af [1]) en wist hem te overtuigen van de wenschelijkheid der spoedige invoering eener grondwet zooals zij beloofd was in de amsterdamsche proclamatie van Kemper en Scholten op 1 December en in die van den Prins zelven op den 2den, waar uitdrukkelijk was gesproken van een „wijze constitutie, welke de vrijheid tegen volgende mogelijke misbruiken" zou „verzekeren". Zulk een constitutie was het ook, waarop de Prins denkelijk het oog had, toen hij tot Hendrik Fagel en Malmesbury bij zijn vertrek uit Engeland had gezegd: „beschermt mij tegen mijzelven."

Als grondslag voor die constitutie kon, naar hij meende, de schets van Van Hogendorp zeer goed dienen, beter dan het door den pruisischen staatsraad Niebuhr samengestelde ontwerp, dat veel dichter dan Van Hogendorp's schets tot de instellingen van de oude Republiek naderde en zich in het bijzonder door een federalistischen geest kenmerkte [2]). Ofschoon de Vorst enkele bedenkingen tegen de schets voedde, werd besloten ze, na nieuwe belangrijke wijziging bij mondeling overleg en inwinning van de meening van Elout en anderen [3]), in handen te stellen van een commissie, die den 21sten December werd benoemd ten einde de gewenschte grondwet te ontwerpen. In den aanhef van het besluit der benoeming wees de Souvereine Vorst, „willende voldoen aan de op ons rustende verplichting", dan ook op de schets als „geschikt om te dienen tot een grondslag der deliberatiën" over die wet, „gegrond op het beginsel der ons opgedragen souvereiniteit."

De samenstelling dezer grondwetscommissie van 14 leden, den 29sten nog met een lid aangevuld, gaf aan de regenten van vóór 1795, die ten getale van 13 daarin zitting hadden, een groot overwicht [4]). De heeren Van Aylva, Van der Duyn van Maasdam, Van Heerdt, Van Aebinga van Humalda, Van Lynden van Blitterswijk, Schimmelpenninck van der Oye, Van Tuyll van Serooskerken van Zuylen waren leden der oude gewestelijke ridderschappen geweest; de Hogendorps, Roëll, Repelaer, Van Imhoff, Elout en Lampsins behoorden tot de oude regenten van vóór 1795; alleen de groningsche katholiek Hondebeeck Heerkens en de jurist Van Maanen waren voormalige patriotsche mannen van den revolutietijd evenals de secretaris Metelerkamp. Van Hogendorp's schets was door hem ook alleen in overleg met zijn oude orangistische vrienden opgesteld [5]), hoewel ook mannen van patriotsche overtuiging, als Kemper en Van Maanen, er kennis van droegen. De commissie, aan welker zittingen het lid Schimmelpenninck geen deel genomen heeft, ging volgens hare opdracht den 27sten aan het werk en vergaderde geregeld ten huize van den door podagra gekwelden Van Hogendorp, die met algemeene stemmen tot voorzitter gekozen was. Twee maanden lang duurden de beraadslagingen, waarop de Souvereine Vorst zelf, zoowel door het te kennen geven zijner wenschen als bij de eindredactie, herhaaldelijk belangrijken invloed heeft geoefend. Op den 2den Maart werd de grondwet eindelijk kant en klaar den Vorst aangeboden, vergezeld van een „finaal rapport" over de wijze van invoering, waaromtrent verschil had bestaan [6]).

---

[1]) Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 81, vgl. dl. VI, blz. 28.

[2]) De duitsche vertaling van dit oorspronkelijk in het Fransch gestelde ontwerp is gedrukt Berlin, 1852. Vgl. mijn studie in Hist. Zeitschrift, 98, S. 118 ff. en Colenbrander, Ontstaan der Grondwet, dl. I, blz. XIX vlg., Gedenkstukken, VI, blz. 1902 vlg. en Tellegen², blz. 41/2.

[3]) Vgl. Brieven en Gedenkschriften, dl. VI, blz. 16 vlg.; de eerste schets, aldaar, blz. 4 vlg.; de wijzigingen, blz. 30 vlg.; Elout's meeningen, blz. 36 vlg.; Colenbrander, Ontstaan, dl. I, blz. 32 vlg.

[4]) Tellegen², blz. 74; De Bosch Kemper, Staatk. geschiedenis tot 1830, blz. 403 vlg.

[5]) Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 83.

[6]) Tellegen², blz. 83; Colenbrander, Ontstaan der Grondwet, dl. I, waar alle op de totstandkoming der wet betrekking hebbende stukken verzameld zijn; bij Tellegen² de opmerkingen van Colenbrander op diens verhaal, blz. 91 vlg.

In den boezem der commissie was heel wat gebleken van verschillend gevoelen; vooral tusschen den zeer monarchaal gezinden Van Maanen, naast Elout en Roëll, die zich reeds spoedig in het bijzonder vertrouwen van den van nature op geringe machtsbeperking gestelden Vorst [1]) hadden mogen verheugen, en de oudregenten, geleid door Van Hogendorp, die steeds tot hoofddoel had gehad, „'s lands overoude constitutie zooals die was vóór de Republiek en veelal behouden is onder de Republiek te herstellen, gezuiverd van alle gebreken en gewijzigd door al wat ondervinding, voorbeelden en verlichting te dien einde aanbieden". Tegen de ervaring van Van Maanen en de zijnen hadden zij een zwaren strijd. Zoo ontstond er ten slotte een wet, die van Van Hogendorp's oorspronkelijke schets, na verzet van de genoemde drie heeren tot leiddraad aangenomen [2]), aanzienlijk afweek gelijk ook van diens „algemeene gronden der constitutie" [3]) en „aanmerkingen op het ontwerp eener grondwet" [4]), tegen welker republikeinsch-federalistische strekking „als vanouds", zooals dikwijls in de schets gezegd werd — te dikwijls naar den zin der drie heeren — Van Maanen reeds dadelijk zijn stem had verheven. Gesteund door den naar een krachtige monarchale inrichting hakenden Vorst zelven, slaagden Van Maanen en zijn beide medestanders erin om de commissie te bewegen tot menige belangrijke concessie aan de nieuwere denkbeelden en ofschoon de door Van Hogendorp zeer op den voorgrond gestelde conservatieve strekking de overhand bleef behouden, kwam zoo een geheel tot stand, dat ook de voorstanders eener moderne staatsregeering tot zekere hoogte bevredigde.

Van de souvereiniteit der Staten-Generaal, in Van Hogendorp's oudste ontwerpen nog behouden, was geen sprake meer, ook al werd van engelsche zijde tegen 's Prinsen souvereiniteit ten slotte nog eenig bezwaar gemaakt [5]). De koningstitel, door den Vorst nog niet gewenscht, verviel uit de schets om plaats te maken voor dien van Souverein Vorst. Deze zou in het uitsluitend bezit treden der souvereiniteit, erfelijk in de wettige mannelijke en vrouwelijke nakomelingschap van den thans optredenden Willem I en bij ontstentenis daarvan in de mannelijke nakomelingschap van diens zuster Louise van Brunswijk-Lüneburg, die als kinderlooze douairière echter alleen eershalve genoemd werd, en van diens tante Carolina, welker nakomelingen in het vorstelijk huis van Nassau—Weilburg voortleefden [6]). In Van Hogendorp's minder monarchale schets was alleen van mannelijke nakomelingen van den Vorst en van prinses Carolina sprake geweest. Ontbrak er een bevoegde opvolger, dan zou de Souvereine Vorst zelf er een mogen voordragen aan de Staten-Generaal of, verzuimde de Vorst dit, de Staten-Generaal zelf een opvolger aanwijzen. Ook het regentschap bij minderjarigheid werd geregeld. Zoo scheen de hechtheid van het nieuwe souvereine gezag voldoende verzorgd en bij de aanwezigheid van twee zoons en een dochter van vorst Willem, benevens de linie Nassau-Weilburg, had men voorloopig niet te vreezen voor een ontbreken van personen uit het door de natie geliefde stamhuis van Oranje-Nassau, dat reeds in 1747 het erfelijke stadhouderschap had verkregen. De titel van den Souvereinen Vorst zou „Koninklijke Hoogheid" zijn; zijn inkomen

---

[1]) De Bosch Kemper, l.l.
[2]) In den gewijzigden vorm der derde schets: Brieven en Gedenkschriften, dl. VI, blz. 47 vlg.; Colenbrander, Ontstaan, dl. I, blz. 43 vlg., 77 vlg.
[3]) Brieven en Gedenkschr., dl. VI, blz. 44 vlg.; Colenbrander, Ontstaan, dl. I, blz. 74 vlg.
[4]) Brieven en Gedenkschriften, dl. VI, blz. 62 vlg.; Colenbrander, l.l. blz. 56 vlg.
[5]) Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 81; dl. VI, blz. 85 vlg.; Colenbrander, l.l., blz. LVII vlg., 21 vlg.
[6]) Tellegen, blz. 153 vlg. Vgl. Van der Hoop, De orde van erfopvolging tot den troon in Nederland (Amst. 1911).

werd, ter vergoeding ook voor de in 1795 verbeurdverklaarde goederen, op de betrekkelijk aanzienlijke som van 1½ millioen gesteld, waarvan een half millioen desverkiezende uit de domeinen [1]). De erfprins, eveneens met den titel van „Koninklijke Hoogheid" onderscheiden, terwijl de andere prinsen en prinsessen slechts „Doorluchtige Hoogheid" zouden heeten, zou een jaargeld van een ton gouds ontvangen.

De Souvereine Vorst, die verplicht werd tot een eed op het „onderhouden en handhaven" der grondwet en op het „bevorderen" van „de onafhankelijkheid van den staat, de vrijheid en welvaart van deszelfs ingezetenen", zou na het afleggen van dien eed plechtig door de Staten-Generaal worden „ingehuldigd". Ook de gewestelijke Staten, vertegenwoordigend de oude bondgenooten der Unie en de in 1795 daaraan toegevoegde gewesten, moesten hem door een verklaring onder eede huldigen. Zijn macht was veel grooter geworden dan Van Hogendorp oorspronkelijk bedoeld had. Hij — zeide de grondwet — „verklaart oorlog en maakt vrede", met kennisgeving evenwel aan de Staten-Generaal; „hij bestuurt de buitenlandsche betrekkingen" en benoemt gezanten en consuls; hij sluit „verbonden en verdragen", met kennisgeving echter aan de Staten-Generaal; hij „beschikt over de vloten en legers", benoemt en ontslaat de officieren; hij „heeft bij uitsluiting het opperbestuur over de koloniën en bezittingen"; hij voert „het opperbestuur over de algemeene geldmiddelen"; hij heeft „het regt van de munt"; hij verleent adeldom; het recht van „gratie, abolitie en remissie van straf" komt hem toe, na inwinning van advies van den Hoogen Raad; hij mag, onder zekere voorwaarden, dispensatie van wetten geven; hij beslist de geschillen tusschen de gewesten; hij draagt wetten voor aan de Staten-Generaal en doet hun „andere voorstellen"; hij heeft het recht de voordrachten der Staten-Generaal goed te keuren of af te wijzen; hij kondigt de wetten af; hij stelt ministerieele departementen in en benoemt de ministers en de twaalf leden van den Raad van State. Ofschoon hij niet de staat zelf was noch deze in hem opging [2]), kon hij op deze wijze voldoen aan de sterk gevoelde behoefte eener krachtige centrale leiding op diplomatiek, militair en wetgevend gebied, optredend met de „volheid der executieve magt"; hij „pleegt alle daden van souvereine waardigheid" na „overweging" daarvan door den „adviseerenden" Raad van State.

De Staten-Generaal, niet meer „Hoog Mogende" maar voortaan slechts „Edelmogende" heeren, herinnerden behalve door den naam geenszins aan het oude republikeinsche bestuurslichaam. Gekozen door de Provinciale Staten — voor Holland 22 leden, voor Gelderland 6, voor Brabant 7, voor Friesland 5, voor Overijsel en Groningen 4, voor Utrecht en Zeeland 3, voor Drente 1 — moesten zij 55 leden tellen, ingezetenen der respectieve gewesten, 30 jaar oud en Nederlander zijn; die leden stemden bij meerderheid en „zonder last of ruggespraak", alleen „voor zichzelven", en vergaderden onder leiding van een door den Vorst uit een nominatie van drie der leden gekozen president; zij kwamen minstens eens in het jaar bijeen en verder slechts wanneer de Vorst het noodig oordeelde, om te „raadplegen over alle voorstellen hun door den Souvereinen Vorst gedaan"; zij mochten hem „voordragten doen", die hij kon goedkeuren of afwijzen. In de schets van Van Hogendorp was veel meer overgebleven van de voormalige grootheid [3]) der Staten-Generaal maar vooral Van Maanen en Roëll deden, onder inwerking van den Vorst zelven, bijna al deze sporen van republikeinschen zin verdwijnen, met name den raadpensionaris, een soort van opperminister, dien

[1]) Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 87 vlg.; Tellegen[2], blz. 189.
[2]) Tellegen[2], blz. 160.
[3]) Tellegen[2], blz. 162.

Van Hogendorp in zijn schets had opgenomen [1]). Alleen de wetgevende macht deelden de Staten-Generaal met den Souverein, al was deze als de eigenlijke wetgever aangemerkt, maar aan de regeering hadden zij geen deel. Zelfs bij het vaststellen der begrooting hadden zij niet veel in te brengen, daar deze gescheiden werd in twee rubrieken: de gewone uitgaven, die voor eens en voor altijd werden vastgesteld, en de buitengewone „inzonderheid in tijden van oorlog", die „naar voorkomende omstandigheden" jaarlijks dienden te worden geregeld; van het gebruik der toegestane gelden moest hun jaarlijks „uitvoerig verslag" door den Souvereinen Vorst gedaan worden, wat ten minste eenige contrôle mogelijk maakte. De beraadslagingen zouden niet publiek mogen zijn, meende men, aangezien men daardoor voet zou geven aan de na 1795 zoo bedenkelijk gebleken volksbemoeiing met regeeringszaken, waarvan noch de oude regenten noch de monarchaal gezinden in de commissie gediend waren als een begin van „democratische" denkbeelden, waarvan men meer dan genoeg had; zelfs van publiciteit van het verslag over de financiën werd in de grondwet niet gerept [2]).

Krachtig was dus de in 1798 verkregen eenheid van het staatsbestuur gehandhaafd en van het oude federatieve stelsel was niet veel meer te zien, al bleef de naam „Vereenigde Nederlanden" daaraan herinneren.

Dit laatste bleek vooral bij de vaststelling der bepalingen omtrent de „Staten der provinciën" [3]), welken naam Van Maanen, Roëll, Elout en anderen thans zelfs geheel wilden vermeden zien, terwijl Van Hogendorp zijn best deed om iets van de zelfstandigheid der „grondzuilen van het Nederlandsch politiek aanwezen", in zijn schets ten opzichte van het binnenlandsch bestuur gewild, te redden uit den invloed der „afgetrokken denkbeelden en de metaphysiek van nieuwerwetsche staatkundige theorieën". Zij werden evenwel volstrekt niet aan het centraal gezag volkomen ondergeschikte besturen der unitarische grondwet van 1798 of van den franschen tijd, maar bleven, behalve met „inwendige politie en oeconomie", „belast met de uitvoering der wetten en bevelen omtrent de bevordering van godsdienst, openbaar onderwijs en armbestuur, de aanmoediging van den landbouw, den koophandel, de fabrieken en trafieken en voorts omtrent alle andere zaken, welke aan hen te dien einde door den Souvereinen Vorst worden toegezonden"; zij behielden de keuze van de Staten-Generaal, al wilden ook sommigen hun weder alleen het opmaken eener nominatie daarvoor toestaan; zij speelden wel een rol bij de inhuldiging, maar slechts een ceremonieele; zij vergaderden onder leiding van een vorstelijken commissaris („gouverneur" werd de titel), belast met de uitoefening van het gezag van den Souvereinen Vorst, ook als voorzitter van de „tot beleid van zaken" door de Staten in het bijzonder aangewezen leden; hunne besluiten konden als „strijdig met de algemeene wetten of het algemeen belang" door den Souvereinen Vorst geschorst en „buiten effect" gesteld worden. De samenstelling dezer Statenvergaderingen zou door den Souvereinen Vorst worden geregeld in overleg met adviseerende commissies uit de gewesten, waarbij de „edelen of ridderschappen", in verband met die samenstelling, uitdrukkelijk werden genoemd.

De stedelijke regeeringen zouden bij nader door de bestaande regeeringen of door vanwege den Vorst benoemde commissiën te ontwerpen „reglementen" worden ingericht, met instelling van de stedelijke „kiezerscollegiën" voor de jaarlijksche vervulling van opengevallen „raadplaatsen"; die kiezers zouden

[1]) Tellegen², blz. 166; Ontstaan der Grondwet, dl. I, blz. 143 vlg.
[2]) Vgl. De Bosch Kemper, blz. 413 vlg.
[3]) Ibid., blz. 415/6; Ontstaan der Grondwet, dl. I, blz. 167 vlg.; Tellegen², blz. 171 vlg.

een zekere som moeten betalen in de „beschreven middelen" en met „behoorlijk geteekende en gesloten briefjes", aan de huizen vanwege de regeering „op te halen", en bij meerderheid mogen besluiten. De besturen van „heerlijkheden, districten en dorpen" zouden worden ingericht naar hunne „bizondere omstandigheden", met inachtneming van „de belangen der ingezetenen en het verkregen regt der belanghebbenden". De „vrije beschikking over hunne huishoudelijke belangen" werd aan de besturen van stad en land volgens oud herkomen gewaarborgd, ofschoon de begrootingen van inkomsten en uitgaven aan de Staten en door dezen aan den Vorst moesten worden voorgelegd; de plaatselijke belastingen moesten zich „stiptelijk" regelen naar de algemeene financieele wetten. Hoe ver was men bij dit alles verwijderd van het algemeene stemrecht van 1798, zelfs van de beperkingen daarvan in de Grondwet van 1801! De tijden waren wel zeer veranderd en de meeningen gewijzigd.

De rechtspraak, bij welker regeling Elout en Van Maanen wederom zeer op den voorgrond traden [1]), zou geschieden „uit naam en van wege" den Souverein; „algemeene wetboeken" werden in uitzicht gesteld; de „onschatbare voorregten van burgerlijke vrijheid en persoonlijke veiligheid" werden gewaarborgd door belofte van snelle berechting, openlijke uitspraak van het vonnis, zorgvuldige regeling der door wettelijk aangestelde rechters uit te oefenen rechtspraak, verbod van „algemeene verbeurdverklaring van goederen". Op aandrang van Van Maanen verdween het „monstrueuse" oude recht der Republiek, dat Van Hogendorp uit eerbied jegens de „oude eerwaardige instellingen" nog voor de lagere rechtbanken had willen bewaren, om plaats te maken voor een met vermeerdering der onafhankelijkheid van den rechter vooral aan het fransche rechtsstelsel ontleende rechtsregeling onder hoofdleiding van een „opperste geregtshof", den „Hoogen Raad der Vereenigde Nederlanden", benoemd door den Souverein uit een voor iedere opengevallen plaats door de Staten-Generaal op te maken nominatie van drie personen. Bovendien zouden er provinciale hoven zijn, welker rechters zouden worden gekozen uit een door de gewestelijke Staten aangeboden nominatie, benevens een aantal op te richten rechtbanken.

Groote moeilijkheden leverde het punt van den godsdienst op [2]). De schets bepaalde, dat het onderhoud van de „Christelijke hervormde Godsdienst" zou blijven „als van ouds tot last van het Gemeene Land", terwijl de overige „kerkgenootschappen" — die naam scheen Van Lynden te „vernederend" toe voor de „Groote Kerk" — zouden „genieten de bescherming der Regeering" en in de gewesten, waar de Roomschen de meerderheid hadden, ook „het onderhoud van die godsdienst" door het Land zou gedragen worden. De Souvereine Vorst zou voor de kerkelijke vergaderingen „commissarissen politiek" mogen aanstellen om de wetten te doen eerbiedigen en de rust te handhaven. Hevig werd over dit punt gestreden. Van Lynden wilde de Hervormde Kerk tot de „heerschende" maken; Roëll wenschte „gelijke bescherming" van alle kerkgenootschappen". Na hevige discussiën staakten tweemaal de stemmen over de vraag, of eenige voorrang zou worden toegekend aan de Hervormde Kerk dan wel of volkomen staatsrechtelijke gelijkheid aan alle gezindheden moest worden gewaarborgd [3]). De zaak werd ten slotte overgelaten aan den Vorst, die wel „de christelijke hervormde godsdienst" als die van den Souverein noemde maar tevens, overeenkomstig een reeds aan Engeland gedane belofte, „aan alle bestaande godsdiensten gelijke bescherming toezegde, met uitdrukkelijke verklaring, dat hunne

[1]) De Bosch Kemper, blz. 417 vlg.; Tellegen[2], blz. 179 vlg.
[2]) Tellegen[2], blz. 114 vlg.
[3]) Tellegen[2], blz. 119, vgl. blz. 149.

belijders „dezelfde burgerlijke voorrechten" zouden hebben en „gelijke aanspraak op het bekleeden van waardigheden, ambten of bedieningen", terwijl „alle openbare uitoefening van godsdienst" werd „toegelaten", mits zij geen „stoornis aan de publieke orde en rust" toebracht; de Hervormde Kerk behield de traktementen harer leeraren uit 's Lands kas gelijk die, welke „laatstelijk" aan andere gezindheden waren toegekend, behouden bleven; in de aanvulling van „min toereikende" of geheel ontbrekende toelagen aan de gezindheden werd voorzien. Zoo bleef de grondwet hier staan op het standpunt van 1795, waarop ten dezen de voormalige Erfprins zich reeds in 1799 had gesteld.

De heffing en regeling van belastingen werd „alleen en bij uitsluiting" toegekend aan den Souvereinen Vorst en de Staten-Generaal „gezamenlijk" met bepaling van jaarlijksch onderzoek der schuld, instelling van een „muntcollege" en van een „Algemeene Rekenkamer", beide te benoemen door den Souvereinen Vorst uit een telkens door de Staten-Generaal op te maken nominatie van drie personen. Het „dragen der wapenen" werd met vermelding der „oude gewoonte" en der „beginselen van de Unie van Utrecht" als „een der eerste pligten van alle ingezetenen" aangemerkt; naast de vaste zee- en landmacht uit vrijwilligers, inboorlingen of vreemden, werd een „nationale militie" ingesteld uit vrijwilligers of bij loting uit de ongehuwde ingezetenen van 18 tot 22 jaren; bovendien zouden stedelijke schutterijen dienen „tot behoud der inwendige rust" en in tijd van oorlog ook tegen den landsvijand, voor welk geval ook ten plattelande schutterijen werden ingesteld. De waterstaat, „een der eerste nationale belangen", zou staan onder een „bijzondere administratie", te benoemen door en onder toezicht van den Souverein, met inbegrip van landswegen en bruggen, onder „gezag en toezicht" der Provinciale Staten. Het openbaar onderwijs en armbestuur bleven „voorwerpen" van „aanhoudende zorg" der Regeering.

Met nog eenige bepalingen omtrent latere verandering eindigden de 146 artikelen dezer grondwet, die een compromis vormde tusschen de oude staatsrechtelijke beginselen, waarop Van Hogendorp's schets gegrond was, en de nieuwere denkbeelden, die sedert 1795 en 1806 ingang hadden gevonden, met name die van monarchalen aard, waarbij men steun hoopte te vinden tegenover de democratische uitvloeisels, die men van de nieuwere denkbeelden in het algemeen vreesde, ook al na de voorzorgen, die reeds daartegen genomen waren.

Hadden sommige belangrijke onderwerpen aanleiding gegeven tot ernstige discussie in den boezem der vergadering, een ervan leidde tot een geheime nota aan den Vorst van Kemper, den leidschen hoogleeraar, die niet in de commissie zat maar was ingelicht omtrent den daar gevoerden strijd tusschen de oude en nieuwe beginselen en zich verplicht achtte den Vorst ernstig te waarschuwen tegen de staatsvormen uit den tijd, toen „niet zelden in de meest hagchelijke omstandigheden des Vaderlands de algemeene belangen" hadden moeten wijken „voor de provinciale, stedelijke, ja somtijds voor personen en familiebetrekkingen en het eigentlijk volk, dat is de werkzame middelstand, die het meest aan den Staat toebrengt en het minst daarvan vordert .... het slagtoffer werd van eenige familiën" [1]). Toch mocht het niet gelukken, grootendeels wegens de eenzijdige samenstelling van de commissie, om den invloed der oude regentenaristocratie geheel te breken; niet deelneming van den middenstand aan het staatsbestuur maar groote macht van den Souverein scheen ook den commissieleden Van Maanen, Roëll en Elout daartoe het aangewezen middel. Van

[1]) Verhandelingen en staatk. geschriften, dl. III, blz. 95 vlg.

volksinvloed in den eigenlijken zin wilde niemand in de Commissie weten.

Hoe zou nu deze grondwet worden ingevoerd? De zelfs van allen schijn van volksinvloed afkeerige Niebuhr had in zijn ontwerp gewenscht, dat de Souverein haar eenvoudig zou afkondigen, maar Van Hogendorp had reeds een ontwerp voorbereid, waarin de „beraadslaging" over de thans voltooide wet werd overgelaten aan een 5 of 600-tal „notabelen", uit de nog bestaande departementen gekozen door de thans daar het bestuur voerende commissarissen-generaal van den Souvereinen Vorst. Na lange discussie achtte men het echter geraden deze beraadslaging, als wederom eenigszins gevaarlijk, zoo snel mogelijk te doen plaats hebben en afloopen: „vele solennia en weinig zaken" [1]), werd de leus. In dien geest werd gehandeld. Volgens door de nog werkzame commissarissen-generaal en de Grondwetscommissie ingediende lijsten [2]), door een commissie van negen leden buiten haar teruggebracht tot 600 personen, werden deze notabelen uitgekozen en „beschouwd als" vertegenwoordiging des volks. Zij werden bij publicatie van 2 Maart op grond van het „finaal rapport" der Grondwetscommissie opgeroepen om op 29 Maart in de Nieuwe kerk te Amsterdam te verschijnen.

Alzoo geschiedde [3]). De notabelen, van wie 126 thuis bleven, doch slechts zeer enkele om politieke redenen, kwamen op dien dag des morgens te 9 uur bijeen. Van Nagell van Ampsen werd tot hun president aangewezen en de Souvereine Vorst opende de bijeenkomst met een aanspraak „op zeer aandoenlijke en plechtige wijze", waarna Van Maanen een niet zoo algemeen beaamde redevoering hield over geest en beginselen der wet. Daarna vertrok de Vorst en begonnen de tien afdeelingen, waarin de notabelen verdeeld waren, haar werk. Van discussie mocht echter geen sprake zijn, alleen van onderzoek; „schriftelijke bedenkingen" konden aan den Vorst worden aangeboden. Na deze vluchtige behandeling werd de wet binnen een paar uur met 448 tegen 26 stemmen [4]) van de opgekomen leden goedgekeurd en die goedkeuring daarna nog denzelfden dag afgekondigd. Op den 30sten kwam de Souvereine Vorst weder ter vergadering, werd met een „eerbiedige aanspraak" van den voorzitter begroet en antwoordde weder op „treffende en aandoenlijke" wijze, waarbij tevens door hem officieel mededeeling werd gedaan van de verloving van den Erfprins met prinses Charlotte. Toen volgde de eedsaflegging en inhuldiging, waarna de wapenheraut met een „Leve Willem Frederik, Souverein Vorst der Vereenigde Nederlanden!" de plechtigheid besloot. Een toespraak van den amsterdamschen predikant professor Haack gaf aan de sluiting der vergadering godsdienstige wijding.

Zoo werd de eerste grondwet der Vereenigde Nederlanden aangenomen, naar het heette door het gansche volk.

Ook de invoering der grondwet, waarover in de commissie veel gesproken was, verliep snel, overeenkomstig de mededeeling van den Souvereinen Vorst, dat hij meende „aller wenschen te gemoet te komen" door „onverwijlde invoering der grondwet" en het nemen van de noodige maatregelen, het doen der noodige aanstellingen. Zonder meer geschiedde zulks dadelijk na de aanneming: men liet met vertrouwen alles over aan den Vorst, wien men de regeering had opgedragen — een vertrouwen, gemengd met onverschilligheid, die in deze dagen bij enkelen verwondering en ergernis wekte.

---

[1]) Notulen Van Maanen, dd. 5 Febr. 1814.

[2]) Tellegen[2], blz. 110.

[3]) Vgl. Tellegen[2], blz. 87 vlg. en Blok in het Gedenkboek der inhuldiging van koningin Wilhelmina (1898); in het algemeen Metelerkamp, Regeeringsvorm der Vereenigde Nederlanden, dl. I.

[4]) De meeste van Katholieken, verder nog van over de regeling betreffende de Hervormde Kerk ontevreden leden dier Kerk en een enkele van een republikein als Van Swinden.

Van hoe weinig werkelijke belangstelling was bij dit alles gebleken! De memorie van Kemper, door de onbescheidenheid van een der leden uitgelokt, was zoogoed als het eenige teeken van belangstelling buiten de grondwetscommissie, welker beraadslagingen strikt geheim gebleven waren en eerst bijna een eeuw daarna ten volle bekend werden. Ook in de couranten was van weinig belangstelling blijk gegeven; alleen de „solennia" der vergadering in de Nieuwe Kerk hadden eenig opzien gebaard, eenige deelneming van de zijde des volks uitgelokt. Niebuhr, die toen ten tijde als afgezant der pruisische regeering met een financieel doel te Amsterdam was, boekstaaft „die vollkommenste Gleichgültigkeit über die Verfassung" en zegt: „man ist nicht im geringsten neugierig wie der Entwurf laute", ja men lette nauwelijks op den inhoud, toen die eindelijk bekend werd [1]). „Giebt es ein bedeutendes Maasz der Freiheit, so ist es ein liberales Geschenk des Prinzen, wozu ihn die öffentliche Stimme gar nicht nöthigt." Zoo kon hij spreken van de „absolute Monarchie welche hier in Holland eingeführt ist; und zwar unter Formen, die dem Leser auf den ersten Blick einbilden, dasz constitutionelle Freiheit existire" [2]).

Het was werkelijk zoo. In plaats van aan de volksvrijheden dacht men veeleer aan herleving van handel en nijverheid, aan herstel der verloren welvaart, der oude bronnen van rijkdom. De ellende van den franschen tijd, de ondervonden teleurstelling na de groote verwachtingen van 1795 hadden het grootste deel der toenmaals naar staatkundige rechten verlangende burgerij onverschillig gemaakt voor staatkundige zaken. Gelijk men vóór 1795 „de heeren" liet zorgen, zoo liet men thans alles over aan „den Prins", die het wel zou regelen zooals het behoorde en dien men met volle berusting nog jaren en jaren daarna zijn gang liet gaan, rekenend op zijn vaderlijke regeeringszorgen. De natie „was de resolutiën en de onlusten zo moede", dat zij alles gaarne aan „den Prins" overliet, en zou „slegts allengs wederom aan eene vrije Regering gewend kunnen worden [3]). Van groote volkskracht en werkelijke herleving getuigde een en ander niet en Niebuhr uitte dan ook zijn teleurstelling, zijn verontwaardiging over de „allgemeine Knechtschaft" en „Kraftlosigkeit", het gevolg van het „französische Gift", meende hij, „nach Jahren van Sklaverei" — veeleer gevolg van de stemming uit de eerste helft der 18de eeuw, op welker volledigen terugkeer na het bittere leed der laatste dertig jaren men hoopte. Behalve aan de op geestdriftige actie steeds volgende reactie, is daarbij te denken aan den onzekeren militairen toestand zoolang Napoleon niet geheel overwonnen was, aan den zwaren druk der lasten in dit jaar, aan het voortbestaan der gehate loting voor de militie, aan de kwijning van den pas weder opkomenden handel en de fabrieken, aan de herleving van den ouden partijwrok hier en daar, aan de begunstiging van voormalige ambtenaren van den Keizer door het nieuwe bewind, dat trachtte in denzelfden strengen geest te regeeren [4]).

Het jaar 1814 zag intusschen belangrijke dingen gebeuren. De vrede van Parijs, die den 30sten Mei een einde maakte aan den grooten coalitieoorlog tegen Napoleon, bepaalde ten opzichte van „la Hollande" in art. 6, dat het „placée sous la souveraineté de la Maison d'Orange, recevra un accroissement de territoire", en bovendien, dat de souverein geen vreemde kroon zou mogen dragen, hetgeen vereeniging van Nederland en Engeland, gelijk in de dagen van Willem III, onder één vorst onmogelijk maakte; art.

---

[1]) Lebensnachrichten, Bd. I, S. 583.
[2]) Ibid.. S. 588.
[3]) Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 111. Vgl. Niebuhr, l.l., S. 593.
[4]) Dagboek van Willem de Clercq, blz. 42 vlg.

15 gaf aan het land de hollandsche schepen en arsenalen terug benevens een derde van de schepen en het materiaal te Antwerpen en elders in de door de Franschen verlaten hollandsche en belgische havens. Daartegenover bepaalden de geheime artikelen 3 en 4, vooruitloopend op wat bij het voorgenomen Congres te Weenen zou worden vastgesteld, dat het gebied tusschen de Maas, de grenzen van het thans tot die van 1792 teruggebrachte Frankrijk en de zee, voor de vergrooting van Nederland zou dienen, terwijl te Weenen zou worden beslist, welk deel van de landen tusschen Maas en Rijn daarbij zou worden gevoegd, met inachtneming van de behoefte aan een militair bruikbare grens naar die zijde; de Schelde zou een vrije handelsweg zijn maar Antwerpen slechts handelshaven.

Een en ander hing ten nauwste samen met de reeds in het voorjaar van 1813 met den Prins te Londen besproken denkbeelden en de naar aanleiding daarvan gevoerde onderhandelingen met de engelsche regeering [1]). Ook Van Hogendorp was reeds lang overtuigd [2]), dat in ieder geval het nieuwe rijk der Vereenigde Nederlanden, zou het werkelijk Europa's bolwerk tegen Frankrijk zijn, moest vergroot worden met België en met een deel der landen op den linker Rijnoever, ook opdat het beter dan vroeger den band tusschen Engeland en het vasteland zou kunnen vormen. Deze inzichten, samenhangend met de omstreeks 1788 en 1799 voorgevallen gebeurtenissen en de toen besproken kansen, waren geheel die der engelsche regeering, die met de bondgenooten daarover zou hebben te overleggen en daartoe op het eind van December lord Castlereagh naar het hoofdkwartier afzond. Zij gaf hem een instructie mede [3]), waarbij, behalve de uitsluiting van Frankrijk van de Schelde, het herstel der hollandsche grenzen van 1792 met een barrière „at least" tot Gulik, Antwerpen en Maastricht [4]) werd vastgesteld; verder dat „Holland being secured by a barrier as above, the Dutch colonies as specified in the margin to be restored to Holland", alleen met uitzondering van De Kaap, „as a position connected with the security of our Empire in the East", waartegenover echter Engeland 2 mill. pond sterling wilde bijdragen voor de versterking der barrière; desnoods kon in de rest van België met een deel der Rijnlanden, als „intermediate power", nog de oostenrijksche aartshertog Karel worden aangesteld, met behoud eener barrière voor Nederland.

Uit deze instructiën blijkt, dat de toestand van België, waar half Maart baron De Horst door de bondgenooten tot gouverneur-generaal was benoemd [5]), nog onzeker was. Over het lot van dit land, dat door de bondgenooten veroverd was geworden, hadden zij, de bondgenooten, te beslissen, meende men, niet de bevolking zelf, die weinig of niets had gedaan om zich te bevrijden van het fransche juk, in tegenstelling met de bevolking van Nederland. De Souvereine Vorst, wien Castlereagh den 8sten Januari 1814 in Den Haag een bezoek bracht, sprak met dezen opnieuw dringend van de wenschelijkheid eener vereeniging van alle nederlandsche gewesten en der algeheele teruggave van de koloniën, omtrent welk laatste punt ten

---

[1]) Zie boven, blz. 172 vlg. Vgl. Colenbrander, De Belgische omwenteling, blz. 102 vlg.
[2]) G. K. van Hogendorp in 1813, blz. 32 vlg.
[3]) Tellegen[2], blz. 221; Castlereagh, Corresp., vol. IX, p. 114, waar niet de instructie maar slechts zijn aanstelling gedrukt is, dd. 27 Dec. De instructie zelve: Gedenkstukken, VII, blz. 17 vlg. Over Castlereagh's politieke werkzaamheid en denkbeelden: Webster, Foreign Politics of Castlereagh (London, 1925) en diens British Diplomacy 1813—15 (London, 1921).
[4]) Volgens de plannen van Castlereagh zou de grens loopen van de Noordzee bij Duinkerken over Givet langs de Maas tot Maastricht en van daar tot Keulen, dan langs den Rijn.
[5]) Juste, Le soulèvement de la Hollande en 1813 et la fondation du royaume des Pays-Bas (La Haye, 1870), p. 94 suiv.; Tellegen[2], blz. 206.

minste „alle verzekering" [1]) werd ontvangen, met voorbehoud altijd van De Kaap, terwijl ook omtrent de gezindheid van Engeland zoowel als van Oostenrijk ten opzichte van België meer geruststelling werd verkregen. Toch werd den Vorst, die reeds vol ongeduld zich gereedmaakte om het bestuur ook daar op zich te nemen, aangeraden geduld te oefenen, welken raad hij evenwel niet geheel opvolgde, daar hij een zijner jonge diplomaten, Van Zuylen van Nyevelt, naar Brussel zond om er heimelijk en afdoende in het belang van het Huis van Oranje te werken [2]).

Alles hing toen af van den loop der onderhandelingen in het hoofdkwartier der bondgenooten, toen te Bazel, waar baron Van Spaen van Voorstonden de nederlandsche en baron Von Gagern de nassausche belangen van den Souvereinen Vorst behartigden maar beiden buiten de beraadslagingen der groote mogendheden bleven. Den 18den Januari kwam ook Castlereagh daar aan. Hij begon dadelijk de engelsche wenschen ten opzichte van de Nederlanden te ontwikkelen en wel in den zin eener algeheele annexatie van België bij het grondgebied der oude Republiek. Op de ministerieele conferentie te Langres diende hij den 27sten Januari een memorie in [3]), waarin aangedrongen werd op de onmiddellijke overgave van het bestuur in België aan den Souvereinen Vorst en de opneming van Van Spaen in de commissie voor het voorloopige beheer der op Napoleon veroverde streken. Maar alleen Oostenrijk stemde dadelijk toe; Pruisen ontweek de vraag, blijkbaar in verband met zijn eigen bezetting van een deel van België, die daar kansen op annexatie opende, en Rusland antwoordde niet. Toch kreeg de Souvereine Vorst van Engeland den raad „quietly" door „emissaries or other means" „to encourage the people", wat Van Zuylen al ijverig deed. Hij was daarmede reeds sinds Januari bezig maar had totnogtoe weinig aanmoediging van Engeland gekregen; integendeel had de engelsche gezant in Den Haag, lord Clancarty, hem genoodzaakt Van Zuylen (begin Febr.) terug te roepen.

Op het congres te Châtillon (3 Febr.—15 Maart) [4]) kwam ook deze belangrijke vraag van europeesche politiek ter sprake; zij werd 15 Febr. voorloopig door de overeenkomst te Troyes naar den zin van Engeland opgelost. België zou volgens die overeenkomst met Oostenrijk en Pruisen, waarbij zich later ook Rusland voegde, aan de oude Republiek worden toegevoegd; verdere uitbreiding aan den linker Rijnoever werd door Engeland voorgesteld en door Oostenrijk goedgevonden maar door Pruisen niet zonder voorbehoud van eigen rechten en belangen in de Rijnstreek aangenomen, terwijl ook Rusland met den eisch van overneming door het nieuwe Koninkrijk der russische schuld bij de amsterdamsche firma Hope voor den dag kwam. Een nieuwe ministerieele conferentie te Chaumont (3 Maart), waar de grondslagen eener groote europeesche alliantie voor 20 jaren werden gelegd [5]), liet ook de Nederlanden zelfstandig daarin toe — de eerste officieele erkenning van den herboren staat — terwijl Castlereagh er, behalve de toevoeging van België, „une frontière convenable" voor Nederland verlangde. Hij hield vast aan de toevoeging ook van den linker Rijnoever tot Aken, Gulik en Keulen: de lijn, reeds in de onderhandelingen van 1813 aangegeven. Maar vooreerst was Napoleon toen nog niet geheel overwonnen en weigerde deze standvastig meer dan het oude Staats-Brabant

[1]) Brieven en Gedenkschriften, dl. IV, blz. 51/2. Vgl. Castlereagh, Corresp., vol. IX, p. 152 ff.; Tellegen[2], blz. 221 vlg.
[2]) Colenbrander, Belg. Omwenteling, blz. 105.
[3]) Correspondence, vol. IX, p. 197.
[4]) Vgl. daarover Fournier, Der Congress von Châtillon (Wien, 1900); Colenbrander, l.l., blz. 107 vlg.
[5]) Fournier, S. 178 ff.; Colenbrander, bij Tellegen[2], blz. 227.

aan Holland terug te geven [1]). Bovendien hield Pruisen zelf het oog op den linker Rijnoever, ja op den rechter Maasoever zelfs en wilde het in ieder geval het oudpruisische bezit aan den Beneden-Rijn gehandhaafd zien, terwijl het ook in verband met zijn aanspraken op het Moezelland een indringen van het hollandsche gebied tusschen dit en zijn eigen oude nederrijnsche bezittingen niet begeerde.

In België wenschte echter een sterke partij den band met Oostenrijk te hernieuwen, hetzij onmiddellijk hetzij door de verheffing van aartshertog Karel tot souverein aldaar, en wist zelfs (12 Maart), door een deputatie te Châtillon onder den hertog De Beaufort, de voorloopige aanstelling van den oostenrijkschen generaal Vincent als gouverneur-generaal namens keizer Frans te Brussel (6 Mei) te verkrijgen [2]). Dit was een groote teleurstelling voor den Souvereinen Vorst, ofschoon Vincent's aanstelling alleen als maatregel van overgang door de bondgenooten was besloten en de toevoeging aan Nederland reeds zoogoed als vast stond [3]). Ook Frankrijk stemde thans toe in de vereeniging van dat land tot de Maas met de oude Republiek tot een krachtige monarchie; over het land tusschen Maas en Rijn werd slechts in algemeene termen gezegd, dat het hollandsche gebied daar een behoorlijke „militaire" grens zou krijgen en er met Pruisen en andere duitsche Staten zou moeten deelen [4]). De toestemming van Rusland in al deze afspraken was thans verkregen door de belofte, dat Engeland en Holland samen — het laatste voor een derde — de russische schuld van 80 millioen, in 1812 bij Hope aangegaan, zouden overnemen.

De Souvereine Vorst, zeer teleurgesteld over dezen loop der onderhandelingen, die ten opzichte van het land tusschen Maas en Rijn eigenlijk alles onbeslist lieten, had in Mei Godard Van der Capellen tot zijn commissaris bij baron Vincent benoemd. Van der Capellen kreeg thans de kiesche taak de Belgen gunstig voor de vereeniging te stemmen. Zoo had ook de te Brussel woonachtige graaf Van Bylandt in April door een geruchtmakende anonieme brochure met den titel: „La réunion de la Belgique à la Hollande serait-elle avantageuse ou dèsavantageuse à la Belgique?" onder de initialen A.B.C. de voordeelen eener vereeniging uiteengezet, terwijl zijn tweede brochure: „De la confédération des Belges et des Bataves" deze zaak nog meer aandrong.

Maar de Belgen lieten zich nog niet zoo dadelijk van de wenschelijkheid van den maatregel overtuigen. De genoemde brochures lokten tegenspraak uit. Van Beughem, voormalige secretaris van kardinaal Franckenberg, bestreed uit een godsdienstig oogpunt de „traits antireligieux" van den anoniemen A.B.C.; de grijze brabantsche patriot Van der Noot en zijn aanhangers kwamen in „observations historiques, politiques, critiques et impartiales" op voor het herstel der oude regeeringsvormen; de geleerde belgische jurist Raepsaet betoogde de wenschelijkheid van het herstel der geestelijkheid in hare rechten; heftige brochures zagen het licht, waarin voor- en tegenstanders der vereeniging elkander te lijf gingen. Vooral ten opzichte van den zwaren hollandschen schuldenlast, de mogelijkheid eener nieuwe sluiting van de Schelde en den katholieken godsdienst heerschte groote vrees in de zuidelijke provinciën voor een annexatie bij Holland, welke ook op zichzelve reeds voor België vernederend scheen, daar het grondgebied grooter en de bevolking

---

[1]) Fournier, S. 203.
[2]) Ibid. S. 183, vgl. S. 304/5. Vgl. Tellegen², blz. 230 vlg.; Briefwisseling van Van der Capellen (Amst. 1859), in Gedenkschriften van Van der Duyn en Van der Capellen, blz. 350 vlg.; Juste, Le soulèvement de la Hollande, p. 110.
[3]) Castelereagh, Corresp., vol. IX, p. 340, 354, 365; Tellegen², blz. 227.
[4]) Tellegen², blz. 231.

talrijker was dan die der oude Republiek, welker heerschappij uit het begin der 18de eeuw slechte herinneringen had nagelaten [1]). Handhaving van de katholieke leer was de onveranderlijke eisch der roomsche geestelijkheid in België: zij eischte waarborgen voor die handhaving onder een protestantschen souverein. Bovendien had de machtige belgische adel weinig op met het burgerlijke Holland en was het aantal der franschgezinden er vrij groot, ook onder de gezeten liberale burgerij, die door de afscheiding van Frankrijk het afzetgebied van handel en nijverheid beperkt zou zien en in het algemeen met Frankrijk sympathiseerde.

Om de bezwaren te boven te komen en de totnogtoe zeer geheime besprekingen nader te leeren kennen, besloot de Vorst zelf naar Parijs te gaan, vergezeld van Falck, wiens diplomatieke talenten hij had leeren waardeeren, en van zijn engelschen raadsman der eerste maanden, lord Clancarty. Het gelukte aldaar de mogendheden, na eenige moeilijkheden over de voorwaarden, te bewegen tot de voorloopige aanneming van acht door Falck „na oneindig veel schrijven en wrijven" geredigeerde maar in hoofdzaak door den Souvereinen Vorst zelf opgestelde [2]) artikelen betreffende de verbinding der beide landen. Den 20sten Mei uit Parijs vertrokken, waren zij den 5den Juni weder terug, de Vorst vol ongeduld om België in bezit te nemen [3]). Nu de troepen der bondgenooten het land hadden ontruimd, kwam hiertoe de gelegenheid met het zeer geheime londensche protocol van 21 Juni, vastgesteld door de gevolmachtigden der bondgenooten.

Het protocol [4]) hield in, dat de bondgenooten „en vertu des principes politiques adoptées par elles pour l'établissement d'un état d'équilibre en Europe" zoowel als „en vertu de leur droit de conquête" België en Nederland wenschten te vereenigen door een „amalgame le plus parfait" in het belang der beide landen, volgens de „points de vue", vervat in de acht artikelen „mis en avant par lord Clancarty et agréés par le prince souverain". Deze stelden vast [5]): „réunion intime et complette de façon que les deux pays ne forment qu'un seul et même état", ingericht volgens de naar de nieuwe omstandigheden „d'un commun accord" te wijzigen hollandsche constitutie. Aan „tous les cultes" werd „une protection et une faveur égales" toegekend; de belgische provinciën zouden „convenablement représentées" zijn in de beurtelings in Holland en België samenkomende Staten-Generaal; geen „entrave ou restriction" van eenigen aard in het verkeer der provinciën onderling; evenzoo volkomen gelijke rechten ook voor den handel op de koloniën; gemeenschappelijke lasten en schulden; gemeenschappelijke zorg voor de grensvestingen; waterschapszaken voor rekening van de betrokken districten, behalve in buitengewone gevallen. De Belgen zelf werden bij dit alles niet gehoord en de Souvereine Vorst had zijn parijschen tocht niet in de laatste plaats ondernomen om een hangend plan tot raadpleging der Belgen, als gevaarlijk wegens den onzekeren uitslag, te verijdelen [6]).

Een maand later (21 Juli) werden deze acht artikelen „comme la base et les conditions de la réunion" in Den Haag, wederom in strikt geheim, door de hollandsche regeering geteekend. Daarna kon de Souvereine Vorst

---

[1]) Zie deel III, blz. 341 vlg.; Colenbrander, Belgische Omwenteling, blz. 111.
[2]) Brieven, blz. 210; Colenbrander, l.l., blz. 114 en Tellegen², blz. 231; Falck, Gedenkschriften, blz. 136 vlg.
[3]) Castlereagh, Correspondence, vol. X, p. 52. Vgl. de stukken bij Colenbrander, Ontstaan der Grondwet, dl. II, blz. 10, 14, 18, 19, 26, 32, 46.
[4]) De Keverberg, Du Royaume des Pays-Bas, Pièces Justif., p. 35.
[5]) Lagemans, Recueil des Traités, I, n°. 4; Notulen der Grondwetscommissie van 1815, blz. 82 vlg.
[6]) Tellegen², blz. 233.

alvast „uit naam der geallieerden" de regeering in België aanvaarden om er te „procéder dans les voies les plus libérales et dirigées dans un esprit de conciliation pour préparer et opérer l'amalgame des deux pays sur les bases adoptées par les Puissances", totdat op het Congres te Weenen „arrangements" zouden zijn getroffen voor de definitieve oostelijke grensbepaling die nog altijd voorloopig slechts tot de Maas vaststond. Te Weenen zouden tevens „les demandes des Puissances" bij „transaction particulière avec le prince d'Orange" worden vastgesteld.

Dit was wederom een teleurstelling, daar de ongeduldige Vorst, nu eindelijk souverein, zonder verder uitstel bezit van België had willen nemen, maar hij moest zich schikken naar Engeland's inzicht, dat in al deze zaken overwegend was, en onderwierp zich. Hij kwam, wederom met Falck, naar Brussel en overlegde daar met Vincent, die hem ernstig waarschuwde het als „irascible et remuant" geschetste belgische volk in zijn vooroordeelen te ontzien, vooral op religieus gebied, en voornamelijk te steunen op den machtigen adel [1]). Hij aanvaardde den 1sten Augustus met een proclamatie, waarin zelfs van „l'agrandissement de la Belgique" gesproken werd, het bewind in België zoo niet onder den titel, dien hij wilde vermijden, dan toch feitelijk als gouverneur-generaal der mogendheden, nog volstrekt niet als souverein. Hij benoemde (12 Aug.) Van der Capellen als „secretaris van Staat" tot hoofd van het belgische bestuur, dat hij zou voeren met een ministerie van drie personen: voor de binnenlandsche zaken den hertog van Ursel, voor de financiën Appelius, voor de justitie graaf De Thiennes de Lombyze, terwijl voor de oorlogszaken generaal Tindal zou zorgen; een Geheime Raad werd ingesteld, bestaande uit zeven leden, behoorende tot den hoogen belgischen adel en juristen; aan het hoofd van het engelsche bezettingsleger kwam de Erfprins van Oranje.

Zoo werd het bestuur van België geregeld, in afwachting van de besluiten van het Weener Congres zoowel omtrent de grensbepaling als anderszins. Daar was de Souvereine Vorst weder vertegenwoordigd door Van Spaen en Von Gagern, later ook nog korten tijd door Van der Capellen. Bij het begin der onderhandelingen in September 1814 bleek echter, dat ook hier weder Engeland voor hem zou optreden. De Vorst hechtte meer aan het bezit van Luik en Luxemburg dan aan dat van den linker Rijnoever [2]), maar hij hoopte ook zijn nassausche staten nog te kunnen behouden. Toen Pruisen, teleurgesteld in zijn hoop op Saksen en Polen, in Rijnland schadeloosstelling zocht, was echter van een uitbreiding tot Aken en Keulen geen sprake meer. De moeilijkheden tusschen Engeland, Frankrijk en Oostenrijk aan de eene zijde, Pruisen en Rusland aan de andere, waardoor in het voorjaar van 1815 zelfs een oorlog dreigde te ontstaan over de verdeeling van den napoleontischen buit, hadden op de eindschikking invloed en deden den Vorst in Januari geheel afzien van den linker Rijnoever, terwijl hem in ruil voor de nassausche erflanden Luxemburg, als „groothertogdom" en deel van den Duitschen Bond, werd toegekend met duitsch bezettingsrecht in de hoofdvesting; een strook aan weerszijden van de Maas vereenigde voortaan de oude deelen van Staats-Limburg met een stuk van het oude Luik en Brabant tot de nieuwe nederlandsche provincie Limburg; de rest van het bisdom Luik vormde met het gebied der oude abdij Stablo de provincie Luik; de acht artikelen werden als in dit verdrag opgenomen aangemerkt. De pogingen van de nederlandsche gezanten om

[1]) Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 504/5. Vgl. Gedenkschriften van Van der Duyn en Van der Capellen, blz. 297 vlg., 350 vlg.

[2]) Van Hogendorp, blz. 62/3. Vgl. Gedenkschriften van Van der Duyn en Van der Capellen, blz. 299; Tellegen², blz. 234.

ook de nassausche erflanden te behouden, waartoe mede de Vorst Van der Capellen nog in het voorjaar van 1815 naar Weenen zond, mislukten geheel [1]).

Dit waren de hoofdzaken van het 31 Mei 1815 te Weenen te midden van de nieuwe oorlogsplannen tegen den teruggekeerden Napoleon door de vier mogendheden en den toenmaligen Koning gesloten „Traité des limites" [2]) voor het nieuwe „Koninkrijk der Nederlanden", waardoor de zuidergrens bij Givet werd afgerond, maar overigens die van 1 Januari 1792 bleef, terwijl de pruisische enclaves in Gelderland voorgoed werden ingelijfd. De duitsche Bondsakte van 9 Juni nam de grensbepalingen aan de duitsche zijde en die over Luxemburg onder hare 121 artikelen op. Van een aansluiting der Nederlanden bij den Duitschen Bond [3]), als achtste of „bourgondische" kreits gelijk vanouds, met Oranje als kreitsoverste, of slechts als nauw verbonden grensland „zur Gränzwehr" tegenover Frankrijk, waarvan sommige „alldeutsche" patriotten dier dagen als „Vater Arndt" en de „batavisirende" Von Gagern zongen, spraken en droomden, waaraan ook staatslieden als de pruisische kanselier Hardenberg, Hendrik Fagel en anderen dachten als een voor de veiligheid dezer landen wenschelijken maatregel, kwam niets, hoewel het eerste pruisische bondsontwerp dit denkbeeld uitwerkte. De Souvereine Vorst vreesde terecht zijn zelfstandigheid daardoor te verminderen. Oostenrijk zag er geen heil in en Engeland begeerde niet, dat zijn „sentinelle sur le continent" zooals de Vorst zelf zijn nieuw rijk noemde [4]), met den Duitschen Bond in al te nauwe betrekking zou treden en daardoor misschien van Engeland zou vervreemd worden.

De „schildwacht van Engeland" zou echter zonder koloniën niet kunnen bestaan — dat was van het begin af vastgesteld, dat had ook Castlereagh namens de engelsche regeering reeds in Mei 1813 tegenover Oranje erkend [5]) en zoowel in November van dat jaar als bij zijn bezoek in Januari 1814 bevestigd. Het was echter de vraag — Van Hogendorp gaf zich in den beginne daarvan nog niet voldoende rekenschap — in welke mate de teruggave der koloniën zou geschieden ; een vraag, die nauw samenhing met de zaak der vereeniging met België en met de bepaling der grenzen van het nieuwe rijk. Engeland wilde over die vraag eerst spreken, wanneer de vestiging van dit rijk een beklonken feit was, want het begeerde de koloniën niet terug te geven, voordat het zeker zou zijn, dat de Nederlanden sterk genoeg zouden worden om ze zelf te verdedigen tegen Frankrijk, dat in het laatst der 18de eeuw zoowel als tijdens Napoleon het koloniaal bezit der Republiek tot eigen voordeel, tot herwinning van de eigen koloniale beteekenis had willen gebruiken [6]). Alleen had Castlereagh ook in Januari laten hooren, dat De Kaap niet kon teruggegeven worden evenmin als Ceilon, dat reeds in 1802 voorgoed

---

[1]) Vgl. over de onderhandelingen te Weenen de stukken bij Colenbrander, Ontstaan der grondwet, II, blz. 54 vlg.; in het algemeen Gedenkstukken, dl. VII, en de kaart aldaar, Inl., blz. LXIII vlg.

[2]) Lagemans, Recueil, volgens art. 19 vlg. van het protocol; Colenbrander, l.l., blz. 118/9.

[3]) Von Gagern, Mein Antheil an der Politik, Bd. II, S. 192; Von Treitschke, Deutsche Geschichte, Bd. I, S. 680 ff. Vgl. Blok, Duitschland en Nederland, in Onze Eeuw 1905, dl. I, blz. 427 vlg.

[4]) Van Hogendorp, blz. 510.

[5]) Zie boven, blz. 200. Vgl. over het volgende: Hoek, Het herstel van het Nederl. gezag over Java en onderhoorigheden 1816—1819 ('s-Grav. 1862); Van Deventer, Het Nederl. gezag over Java en onderhoorigheden, 1811—1820 ('s-Grav. 1891); Van der Kemp, De sluiting van het Londensch tractaat van 13 Aug. 1814, in Bijdr. taal-, land- en volkenkunde, 6de dl., III; Colenbrander, Belgische Omwenteling, blz, 98 vlg.; Tellegen[2], blz. 240 vlg.; Heeres, Heeft Nederland de Kaap verkocht? (Amst. 1898); Van der Kemp, De teruggave der O.I. Koloniën ('s-Gravenhage, 1910).

[6]) Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 364, 472; Falck, Gedenkschriften, blz. 148 vlg.

was afgestaan, terwijl bij de onderhandelingen te Chaumont ook de teruggave van de westindische koloniën niet zoo vast bleek te staan en zelfs de vrije vaart daarop niet dadelijk door Engeland was toegelaten. Wat dit punt betreft, Engeland, dat bij het verdrag van Parijs Guadeloupe aan Frankrijk had teruggegeven en het in 1813 in het bezit daarvan getreden Zweden met geld had moeten afkoopen, wenschte vergoeding daarvoor uit de hollandsche westindische bezittingen, met name door behoud van Essequebo, en de toch reeds sterk door engelsche kolonisten bewoonde koloniën Demerary en Berbice, belangrijk voor de engelsche katoennijverheid [1]). Het had zich oorspronkelijk zelfs voorgesteld [2]) tegen geldelijke schadevergoeding alle westindische koloniën te behouden, daar zij niet, zooals Oost-Indië, „points of strength and empire" omvatten maar „purely commercial" waren en van groot belang voor den engelschen handel, maar ten slotte was „the most liberal concession upon the whole the wisest" geacht. Eerst na de vaststelling van het protocol der londensche artikelen echter wilde Engeland ernstig over de zaak spreken, maar de instructiën, door minister Van Nagell den 24sten Juni verstrekt aan Fagel, den met deze onderhandelingen van nederlandsche zijde belasten gezant te Londen, waren gegrond op de met Engeland's plannen niet overeenstemmende onderstelling, dat alles zonder uitzondering moest worden teruggegeven, tenzij tegen goede schadeloosstelling.

Engeland, toch reeds ontstemd door het ongeduld van den Souvereinen Vorst in de belgische zaken en geneigd om den engelschen handel en de engelsche planters niet te verbitteren, was verontwaardigd over deze hooge eischen en, meenend, dat de zaak met den Souvereinen Vorst zelven genoeg besproken was om de denkbeelden der engelsche regeering voldoende bekend te doen achten, sprak het er ernstig over [3]) ook deze regeling te willen laten aan het Weener Congres, waar de zaak der koloniën in den gevaarlijken stroom der europeesche politiek zou geraakt zijn. Het ging uit van het denkbeeld: „c'est à nous de juger ce qu'il faut rendre ou garder", want Engeland was immers eigenaar volgens het „onbetwistbare" recht van verovering. De Vorst, hoewel schroomend zich te schikken in „l'abandon de nos meilleures colonies" — zoo werden toen die in Guyana nog geacht — oogenschijnlijk als prijs voor de vereeniging met België en den in uitzicht gestelden koningstitel, zag dat bezwaar zeer goed in en deed de onderhandelingen te Londen, die de korzelige en over Engeland's houding verontwaardigde Van Nagell wilde afbreken, door Falck en Fagel hervatten. Engeland echter bleef zich stellen op het standpunt, dat het de bij verovering verkregen bezittingen kon houden voor zoover het dit verkoos [4]). Falck en Fagel gaven dan ook na een korte doch van engelschen kant scherp en van uit de hoogte van den feitelijken bezitter gevoerde onderhandeling op last van den Vorst aan Engeland's wenschen toe, nog juist even voordat Castlereagh naar Weenen zou vertrekken, en zoo werd den 13den Augustus in diep geheim door Fagel het engelsch-nederlandsche verdrag over de koloniën geteekend [5]). Van Nagell weigerde daaraan zijn naam te verbinden. De Vereenigde Nederlanden kregen daarbij, met uitzondering van Ceilon en

---

[1]) Vgl. Tellegen[2] l.l. en de daar aangehaalde plaatsen uit Castlereagh's Correspondence dl. IX en X, en uit Gedenkstukken, uitg. Colenbrander, dl. VII. Vgl. Van der Kemp, l.l., blz. 18 vlg.

[2]) Tellegen[2], blz. 243.

[3]) Tellegen[2], blz. 255.

[4]) Vgl. Heeres, l.l., en De overgang der Kaapkolonie (Hand. Maatsch. Letterk. 1896/7 en Ned. Spect. 1905, n°. 26).

[5]) Lagemans, I, n°. 9.

Bernagore bij Calcutta, alle bezittingen en kantoren der Oostindische Compagnie in Oost-Indië terug, met ruiling van Cochin tegen Banka en verbod om de overgebleven bezittingen op het vasteland van Voor- en Achter-Indië te versterken; de Kaap moest worden opgegeven evenals — tot diepe ergernis van Van Nagell, die meende dat men ze bij volhouden had kunnen redden — Essequebo, Demerary en Berbice. Drie weken later werd het verdrag geratificeerd.

Het gedwongen verlies dezer laatste belangrijke koloniën, de eerste met een aanzienlijke hollandsche bevolking [1]), de andere voor den amsterdamschen katoenhandel van gewicht, scheen eenigszins goedgemaakt te worden door geldelijke bepalingen ten gunste der Nederlanden: Engeland zou aan Zweden 1 mill. pd. st. geven voor Guadeloupe, aan de Nederlanden 2 mill. pd. voor de vestingen op de fransche grens en de helft (maximum 3 mill. pd.) van de russische schuld, om te voldoen aan de voorwaarde, waaronder Rusland had toegestemd in de vereeniging met België. Het verdrag bleef op verlangen van Engeland voorloopig weder geheim wegens de geldelijke overeenkomst buiten het Parlement om en wegens de nog niet afgeloopen besprekingen over België te Weenen; eerst in Juni 1815 werd het openlijk aan het Parlement voorgelegd, nadat de grenzen van het nieuwe rijk waren vastgesteld en de overeenkomst over de russische schuld gesloten [2]). De uitvoering ervan vond nog vertraging door de gebeurtenissen van 1815 en den langzamen gang van het Weener Congres met al zijn gevaren voor den algemeenen vrede in Europa.

Gaven deze bezwaarlijke onderhandelingen aan het departement der buitenlandsche zaken veel te doen, de Souvereine Vorst liet zich niet weerhouden om zelfstandig daarin op te treden, met hulp vooral van den reeds in December 1813 tot secretaris van staat benoemden, bekwamen, handigen en veelzijdig werkzamen Falck meer dan van den als commissaris-generaal voor dit departement aanvankelijk opgetreden Van Hogendorp, die echter niet de man was om zich op zijde te laten schuiven, maar door zijn wankele gezondheid belemmerd werd in zijn arbeid, zoodat hij zijn post door Van der Duyn moest laten waarnemen [3]). Reeds na een paar maanden (6 April) werd Van Hogendorp dan ook vervangen door Van Nagell ofschoon hij, als vice-president van den Raad van State, nog wel eenigen invloed op het beheer der buitenlandsche zaken kon blijven uitoefenen. Maar de eigenlijke leider daarvoor bleef de Vorst zelf, geheel in overeenstemming met zijn aangeboren lust om alles zelf te doen, alles zelf te beslissen, waarbij de gewillige Falck [4]) hem een uitstekend helper bleek, beter dan de korzelige Van Nagell. Zoo geschiedde alles naar den wil en het inzicht van den Vorst, die in vele dingen zijn dienaren niet eens raadpleegde of zelfs hun geen kennis gaf van de genomen beslissing. Groote teleurstelling trof hem echter door het afspringen van de verloving van den Erfprins met diens engelsche bruid, die, onder den invloed van hare moeder en hare omgeving maar tot ergernis van haren vader, koning George IV, ten slotte weigerde den reeds voor de vaststelling

[1]) Deze schikte zich slechts noode in den „verkoop", zooals ten onrechte nog tot in dezen tijd de transactie gewoonlijk genoemd werd, aan Engeland, dat reeds getoond had geen eerbied te hebben voor de oude rechten en gebruiken, met name voor de hollandsche taal, waaraan de bevolking gehecht was.

[2]) Tellegen², blz. 250. Vgl. over de gevaren dezer geheimzinnigheid, waardoor men ten slotte gedwongen zou zijn hier te lande „met den slag te waarschuwen": Falck, Brieven blz. 207.

[3]) Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 3 vlg., 190 vlg.

[4]) Vgl. over dezen zijn belangrijke Brieven uit dezen tijd, blz. 192 vlg. en zijn door Colenbrander uitgegeven Gedenkschriften. De aanvankelijk aangewezen Jacob Fagel trok zich terug.

van den huwelijksdag, overgekomen Prins naar het vasteland te volgen en hem den 16den Juni den afscheidsbrief toezond [1]).

Dit feit werkte niet mede om de goede verstandhouding tusschen den Souvereinen Vorst en de engelsche regeering te handhaven, al deed de gezant Fagel in deze richting zijn uiterste best. Ook die tegenover den koning van Pruisen liet te wenschen over, zoodat de Vereenigde Nederlanden reeds van het begin af onmiskenbare neiging tot zelfstandigheid toonden tegenover de beide regeeringen, die hunne onafhankelijkheid hadden helpen vestigen. Als geheel zelfstandig vorst sloot de souverein zich te Weenen in Februari 1815 dan ook aan bij Frankrijk, Oostenrijk en Engeland, die een geheim verbond hadden gesloten om desnoods gewapenderhand de eischen van Rusland en Pruisen met betrekking tot de regeling der kaart van Europa te weerstaan ; hij zeide in geval van oorlog 40000 man toe voor het gemeenschappelijke leger [2]).

In den loop van 1814 bevestigde de nieuwe staat zich inwendig meer en meer. De benoemingen in de verschillende takken van bestuur, ook naar aanleiding der bepalingen van de grondwet, waren intusschen niet altijd naar den zin der oude Oranjepartij. De Souvereine Vorst had wel lijsten laten vervaardigen van de in 1795 afgezette ambtenaren en was van plan deze heeren te gebruiken bij het vervullen der ambten in stad en land [3]), maar hij stelde blijkbaar zeer hoogen prijs op de diensten der „fransche partij", d. i. der in franschen administratieven dienst geschoolde ambtenaren, die nog in vele ambten werkzaam waren en hun best deden om mannen van hunne kleur aangesteld te krijgen, met wering van hen, die sedert 1795 hadden „stilgezeten" en dus van het bestuur, met name van de moderne begrippen dienaangaande, geen of weinig kennis hadden. Zoo kwamen er weldra klachten, dat „de Prins patriotsch geworden was"; Van Maanen, Falck, Kemper en de hunnen hadden inderdaad dikwijls meer invloed dan Van Hogendorp en den met hem gelijkgezinden aangenaam was. Ook de Fagels klaagden over achteruitzetting der oude dienaren van het Oranjehuis. In het leger werden de ervaren napoleontische officieren door den Erfprins meermalen verkozen boven die van het voormalige leger der Republiek, zelfs al waren de eersten Napoleon tot het einde toe trouw gebleven; slechts enkelen hunner, o. a. Verhuell, bleven uitgesloten wegens hun hardnekkig verzet tegen de omwenteling. Maar, patriotsch of niet, de aanzienlijken werden bij de samenstelling der regeeringscolleges in het oogvallend begunstigd.

Aan het hoofd der binnenlandsche zaken stond sedert 29 November 1813 als commissaris-generaal de reeds onder Schimmelpenninck met dat ambt belaste oudorangist Van Stralen, die reeds dadelijk de diep in het volksleven ingrijpende zaken van landbouw, nijverheid, armwezen, onderwijs, kerkelijke regeling, plaatselijke begrootingen, heerlijke rechten, waterstaat enz. ter hand nam [4]), meestal het oude herstellend, zelfs in zeer reactionnairen zin, anderdeels het nieuwe handhavend, waar het onbetwist verbetering aanbracht. De schoolwet van 1806 werd echter onder persoonlijken invloed van den reeds in Fulda in dien geest werkzamen Vorst door hem in stand gehouden met wijziging, onder leiding weder van Van der Palm en Van

[1]) De Bas, Prins Frederik, dl. III, blz. 406 vlg.; Gedenkschriften van Van der Duyn en Van der Capellen, blz. 63 vlg.; Gedenkstukken, dl. VII, passim.
[2]) Gedenkschriften van Van der Duyn, blz. 299.
[3]) Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 49; Charles Stuart, engelsch gezant te Parijs, aan lord Castlereagh, 16 Maart 1815, bij Colenbrander, Ontstaan der Grondwet, II, blz. 66.
[4]) Van Akerlaken, Hendrik van Stralen, blz. 257 vlg.

den Ende, in nationalen zin van de onder het fransche beheer genomen maatregelen omtrent taalonderwijs en schoolfondsen; de drukpers werd ontheven van de belemmerende wetten op de censuur en op het eigendomsrecht der auteurs, zoodat ieder verantwoordelijk bleef voor zijn uitgaven en zijn auteursrechten gehandhaafd zag. De oude heerlijke rechten van jacht en visscherij, zelfs dat van collatie in kerkelijke zaken, werden hersteld nog even vóór de afkondiging der grondwet [1]); waar vóór 1795 de ambachtsheer het recht had bezeten openbare betrekkingen in zijn ambacht te vergeven of ten minste daarbij personen voor te dragen, werd dit recht hersteld; de in Januari 1813 door het fransche bestuur toegestane afkoop der tienden werd weder afgeschaft. Het platteland geraakte op die wijze weder geheel onder den invloed der aanzienlijken, die het in de Staten ook vertegenwoordigden. In mindere mate maar ten slotte toch in dezelfde richting werd het stedelijke bestuur overal op deze wijze ingericht: ook hier werd wederom aan de aanzienlijken feitelijk het bestuur overgelaten tot groote ergernis van vele voormalige democraten, die den invloed der burgerij op het stedelijke beheer weder zoogoed als geheel moesten zien verdwijnen. De zeer aan het oude gehechte Van Stralen, die ook in 1799 in Noord-Holland op reactionnaire wijze te werk was gegaan en daarmede veel verbittering had veroorzaakt, wist in den eersten tijd zijn inzichten krachtig te doen gelden en de Souvereine Vorst, zelf geneigd om zooveel mogelijk tot het oude terug te keeren, legde hem daarbij geen bezwaren in den weg, evenmin als Van Hogendorp, bij wien eerst later vrijzinnige begrippen opkwamen in tegenstelling tot de sterk monarchale regeeringswijze des Konings, schoon hij op zichzelf van het oude stelsel der aristocratische regeering, zij het dan met concessies aan de burgerklasse, niet afkeerig was.

Zoo kreeg de reactie in vele opzichten vrij spel, al schudden Falck, Roëll en anderen soms bedenkelijk het hoofd over dit ingaan tegen de gebeurtenissen sedert 1795. De fransche geneeskundige wetgeving werd weder door die van 1804—1808 vervangen; aan alle openbare eerediensten werd overeenkomstig de gedane beloften, de noodige bescherming verleend in afwachting van de reeds ter hand genomen maar tijdvorderende bijzondere regelingen der kerkgenootschappen; de plaatselijke belastingen en begrootingen werden voorloopig geregeld; de uitnemende fransche regeling van den burgerlijken stand werd gehandhaafd; ten opzichte van den landbouw werden krachtige maatregelen genomen tegen de in December 1813 weder door den invoer van ziek pruisisch vee uitgebroken veepest. Het regende ingrijpende besluiten omtrent deze aangelegenheden zoowel als omtrent de financiën, de marine, het leger, den handel, de nijverheid, en toen den 9den April, ingevolge de grondwet, de nieuwe „secretarissen van staat" benoemd werden, ging dit met weinig minder voortvarendheid door.

De fransche wetgeving, die ter wille van een geregelden gang van zaken aanvankelijk gehandhaafd had moeten worden en bij besluit van 21 November 1813 reeds dadelijk bevestigd was, werd, met de noodige wijzigingen ten opzichte van de taal en de rechtspraak „in naam van den Souverein" voorloopig behouden. Noch de oude wetten der Republiek, voor welker wederinvoering bijna niemand iets gevoelde, noch die van het koninkrijk Holland werden hersteld, de laatste blijkbaar niet wegens bezwaren van practischen aard [2]). Veel werd dus, tegen de verwachting dikwijls in, behouden van wat pas onder Napoleon was ingesteld. Een vijftal wet-

[1]) Tellegen[2], blz. 131 vlg., 150.
[2]) Tellegen[2], blz. 327.

boeken, 20 Juli 1814 op advies eener commissie voor die aangelegenheden ingevoerd, regelden de rechtspleging voor leger en vloot met inrichting van een Hoog Militair Gerechtshof en in overeenstemming grootendeels met het wetboek van 1799, maar met handhaving der lichamelijke tuchtiging en verwijzing van gewone misdrijven, door militairen begaan, volgens het fransche stelsel naar den militairen rechter. De burgerlijke wetboeken bleven met betrekkelijk geringe wijziging — met afschaffing van de niet populaire jury, beperking van de openbaarheid der rechtspraak, vervanging van de fransche guillotine weder door strop en zwaard, wederinvoering der geeseling en tuchthuizen — die van den franschen tijd: de Code Napoléon, de Code de Commerce, de Code Pénal, in gebrekkig Nederlandsch vertaald, met belofte intusschen van latere waarlijk nationale wetgeving.

Aan het hoofd der oorlogszaken kwam de erfprins als opperbevelhebber van het leger en inspecteur van alle wapenen, met Mollerus als commissaris-generaal van dit departement, die intusschen op verlangen van den Vorst spoedig plaats maakte voor den volgzameren generaal Janssens en later voor den nog volgzameren Van der Goltz. Van Nagell nam, zooals wij zagen, de buitenlandsche zaken van Van Hogendorp over; de ervaren Van der Hoop kreeg weder de leiding der marine; in de plaats van den al te reactionnairen en ouden, in kleinigheden veelal opgaanden en voor zijn zware taak bij binnenlandsche zaken allengs terugdeinzenden Van Stralen kwam de buigzame en vrijzinnige Roëll, voor waterstaat Repelaer, voor financiën in de plaats van den vluchtigen en weinig ordelijken Canneman de reeds van vóór de revolutie den Vorst bekenden Six van Oterleek, oud-commissaris der Staten uit den veldtocht van 1794, voor koloniën en handel Van der Capellen; Van Maanen bleef, als president van het Hof, belast met de leiding der Justitie; de vlugge Falck bleef algemeen secretaris van staat — allen mannen, op wier volgzaamheid de Vorst meende te kunnen rekenen en in wie hij zich dan ook niet bedrogen zag [1]).

In den Raad van State werden, met Van Hogendorp als vice-president, elf leden benoemd, meest allen van aanzienlijke geboorte en leden der oude Oranjepartij, naast wie slechts twee oude Patriotten: Canneman en Queysen. Ook in dit lichaam bleek het weldra, dat de Souvereine Vorst geen tegenspraak, zelfs geen medespreken duldde en alleen de adviezen van den Raad begeerde om dan geheel zelfstandig de beslissing te nemen, zoodat de Raad weldra „een schaduwe, een bloote vorm" werd in plaats van een „aanzienlijk werktuig in de Regeering" zooals, meende Van Hogendorp, de grondwet bedoeld had [2]), een tweede kabinetsraad, niets meer, niet invloedrijker dan deze, die trouwens na de eerste maanden niet meer bijeenkwam, daar de Vorst alles met de afzonderlijke ministers behandelde.

Een commissie van twaalf, wederom aanzienlijke heeren onder leiding van Van Hogendorp werd belast met het ontwerpen der provinciale reglementen [3]) volgens art. 74 der grondwet, dat deze zaak, met advies eener te benoemen commissie, aan den Souvereinen Vorst overgelaten had. In overleg met de „gouverneurs" der provinciën, wederom, gelijk bij de staatssecretariaten en den Raad van State, meestal personen van aanzienlijke geboorte [4]), ging deze commissie aan den arbeid. Zij stelde voor alle

[1]) Tellegen², blz. 273 vlg., vgl. blz. 312/3.
[2]) Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 94 vlg.; vgl. Tellegen², blz. 281/2, 315 vlg.
[3]) Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 88 vlg.; Tellegen², blz. 292 vlg.
[4]) Van Leyden van Westbarendrecht in Zuid-Holland, Van Tuyll van Serooskerken in Utrecht, Van Aebinga van Humalda in Friesland, Bentinck van Buckhorst in Overijsel, Van Imhoff in Groningen, Schorer in Zeeland, Hofstede in Drente, V n Tets van Goudriaan in Noord-Holland, Hultman in Brabant, Van Lynden van Hoevelaken in Gelderland.

provinciën een ridderschap in behalve voor Zeeland, waar weinig edelen meer waren en men voorschreef dat zes leden uit den adel moesten gekozen worden, en voor Friesland, waar men de oude grietenijafgevaardigden uit adel en eigenerfden herstelde. Overeenkomstig de toezegging in de grondwetsrede van Van Maanen werd aan deze herleefde gewestelijke ridderschappen, waarin thans „alle de familiën, die tot aanzien kwamen" op den duur konden worden opgenomen [1]), benevens aan de stedelijke regeeringen, welker reglementen eveneens met advies van in de respectieve steden benoemde commissiën van aanzienlijke inwoners opgesteld werden, en aan den „landelijken stand" der daarvoor ingestelde landdistricten, de keuze der Provinciale Staten opgedragen. Voor de laatste twee categorieën ging dit volgens een de stemgerechtigden aanwijzenden, naar plaatselijke toestanden afwisselenden census, ten plattelande hooger dan in de steden. De instelling van deze ridderschappen maakte die van een Hoogen Raad van Adel (24 Juni 1814) noodig ten einde na te gaan, wie tot de opneming daarin gerechtigd waren of waardig geacht konden worden, en verder om den Vorst bij verheffing in den adel of erkenning van adellijke titels van nederlandschen of vreemden oorsprong van advies te dienen; de regeling onder koning Lodewijk strekte hier tot voorbeeld [2]).

De samenstelling der eerste Staten-Generaal was zoowel als die der eerste Provinciale Staten aan den Souvereinen Vorst overgelaten en ook hier toonde deze te handelen in overeenstemming met de woorden van Van Hogendorp's eerste proclamatie: „alle de aanzienlijken komen in de Regeering". Bijna zonder uitzondering toch behoorden de nieuwgekozenen [3]) tot de adellijke en patricische familiën van de oude Republiek gelijk ook met de stedelijke en landelijke regeeringspersonen het geval was en zij van de verdere ambten het leeuwendeel verkregen. Zoo ging het in de practijk hier anders dan Van Hogendorp had gemeend, die zich voorgesteld had, dat de Staten-Generaal zoowel als de Provinciale Staten „uit allerlei standen" gekozen zouden worden, zoodat „een gemeenzame omgang" hechte grondslagen zou geven voor eenheid van zin in het gansche land [4]). Men mag zeggen, dat de nieuwe staat der Vereenigde Nederlanden een monarchie was, waarin de groote macht van den Vorst slechts in geringe mate beperkt werd door een voor dien tijd betrekkelijk vrijzinnige maar toch feitelijk slechts schijnbaar „liberale" grondwet en onder hem de oude aristocratie het bestuur voerde.

De Staten-Generaal [5]), welker beraadslagingen evenals die der Provinciale Staten en der gemeenteraden geheim waren, volgden onder presidium van Van Lynden van Hoevelaken, later van Van Hogendorp, de inzichten van den Vorst zonder bezwaren; de „zwijgende Staten-Generaal" van 1814, die alleen warm werden bij de jachtwet en de financieele wetten van Mei, waren slechts in naam een volksvertegenwoordiging, feitelijk een orgaan, waardoor de Vorst de voorgestelde wetten liet goedkeuren — in de eerste zitting werd slechts één ontwerp verworpen — wanneer het hem geraden scheen een zaak niet eenvoudig bij besluit maar bij de wet te regelen. En dan nog werden meermalen wetten door vorstelijke besluiten weder afgeschaft of gewijzigd, zonder dat iemand zich daarom scheen te bekreunen dan een enkel rechtsgeleerde. De Staten-Generaal, aan wie volgens den wensch van den Vorst zoo weinig mogelijk „papieren" werden getoond, lieten zich dat welgevallen zonder „eenig gevoel van hunne waardigheid".

---

[1]) Brieven en Gedenkschriften, dl. VI, blz. 72.
[2]) Tellegen², blz. 293 vlg.
[3]) Vgl. de lijsten in Stuart's Jaarboeken.
[4]) Brieven en Gedenkschriften, dl. VI, blz. 72.
[5]) Ibid., dl. V, blz. 110 vlg.

Onder de wetten, die werden aangenomen, bekleedde de financieele wet van 14 Mei 1814 [1]) een belangrijke plaats.

De voorloopige regeling der financieele aangelegenheden in de eerste weken na het herstel der onafhankelijkheid door wederinvoering der convooien en licenten in het algemeen volgens Slingelandt's tarief van 1725, van de bij de inlijving afgeschafte accijnzen, van Gogel's successiewet, met behoud van sommige fransche belastingen, vernietiging van het gehate tabaksmonopolie en dergelijke, bracht den toestand van het belastingwezen in het algemeen terug tot dien van den tijd van Schimmelpenninck en koning Lodewijk, met handhaving van de fransche grondbelasting, de zegel-, registratie-, griffie- en hypotheekrechten en de belasting op den waarborg voor goud en zilver.

Maar de algemeene opinie eischte een „billijke" regeling der staatsschuld. De genoemde wet trachtte daarin te voorzien met inachtneming der in deze tijden geboden voorzichtigheid. Zij had „herstel der nationale schuld" ten doel maar tevens „vinding der fondsen, benoodigd tot stijving van 's lands kas." De gehate maar noodzakelijk tiërceering kon wel niet ongedaan gemaakt worden doch men vond een uitweg tot verzoening der belangen van schatkist en renteniers. Voortaan zou de schuld, die thans uit niet minder dan 20 verschillende schulden, rentende $1\frac{1}{4}$ tot 7%, bestond [2]), in één staatsschuld worden verzameld, die $2\frac{1}{2}$% rente zou dragen, maar zij werd ook thans slechts voor $\frac{1}{3}$ als „werkelijke" schuld erkend, terwijl $\frac{2}{3}$ als „uitgestelde" schuld werd aangemerkt en door jaarlijksche uitloting van 4 mill. in bijna 300 jaren allengs kon worden opgenomen in de „werkelijke", die dus op den duur alle schuld zou omvatten. De bepaling, dat thans voor de verkrijging van *f* 45 rente *f* 100 dadelijk in de schatkist moest worden gestort, hielp deze tevens aan een zeer gewenschte bate van 28 mill., waardoor de inkomsten van dit jaar van bijna $38\frac{1}{2}$ mill. tot $66\frac{1}{2}$ mill. stegen en de geraamde uitgaven van bijna 60 mill. dus ruim gedekt waren, ja zelfs met de reeds betaalde buitengewone vrijwillige bijdragen een overschot van 10 mill. opleverden. De staatsschuld steeg door de conversie tot een rente van $2\frac{1}{2}$%, van 1250 tot 1726 mill., waarvan bijna $575\frac{1}{2}$ mill. in de Werkelijke Schuld werd opgenomen. Deze door de financiers en het publiek afgekeurde en in de Staten-Generaal op eenig verzet stuitende [3]) maatregelen verwekten later tevredenheid, zelfs bewondering voor de financieele kennis van den Souvereinen Vorst, daar immers nu de geheele schuld, zij het op den langen, langen duur, weder zou erkend worden, ook al was het voor velen bezwaarlijk in de eerste plaats dadelijk een nieuwe betaling aan den staat te doen en anderzijds te wachten op de rente-verschaffende uitloting; zij was bovendien onmiddellijk voordeelig voor de van alle kanten aangesproken schatkist, ook al vermeerderde door de conversie dadelijk het bedrag der schuld aanzienlijk en kon er vooreerst geen sprake zijn van verdere bezuiniging.

Zoo slaagde de Souvereine Vorst in den loop van 1814 en 1815 erin om op allerlei gebied den nieuwen staat een organisatie te geven, niet meer dan voorloopig intusschen, omdat de te wachten verbinding met België andere regelingen noodig zou maken dan voor de oude Vereenigde Nederlanden alleen konden dienen.

Die verbinding was ingeleid met de aanvaarding der regeering in België

---

[1]) Vgl. daarover: Buys. De Nederlandsche staatsschuld sedert 1814 (Leiden, 1857), blz. 17 vlg.; Tellegen[2], blz. 337 vlg., 367.

[2]) Vgl. het lijstje bij Buys, l.l., blz. 21.

[3]) Vgl. Tellegen[2], l.l. Van Stralen leidde de oppositie, vgl. Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 112.

door den Souvereinen Vorst op 1 Augustus 1814, maar nog slechts voorloopig en nog niet met aanneming van den titel van koning of souverein, hoewel het in de bedoeling lag, dat hij dezen later zou voeren [1]). De nieuwe staatssecretaris Van der Capellen had reeds onder het bewind van Vincent al het mogelijke gedaan om in overleg met dezen de belgische geestelijkheid, den hoogen adel, den handelstand, de nijveren gerust te stellen omtrent de gevolgen eener vereeniging met de protestantsche en burgerlijke noordelijke gewesten, die weder een handelsstaat hoopten te worden als weleer. Maar de eischen der Belgen ten opzichte van de voorwaarden dier vereeniging — de uitdrukking in de 8 artikelen: „accroissement de territoire" klonk hun als een beleediging — waren hoog. De invloedrijkste leider der belgische geestelijkheid, Maurice de Broglie [2]), bisschop van Gent sedert 1807, die in Mei teruggekeerd was naar zijn bisdom, waaruit de tirannie van Napoleon op kerkelijk gebied hem in 1811 verdreven had, was niet bepaald afkeerig van het Huis van Oranje en de vereeniging maar hij verlangde voor zijn Kerk teruggave der nog niet verkochte voormaals geestelijke goederen, thans nog „biens nationaux", herstel der geestelijkheid als stand bij de samenstelling der Provinciale Staten, wedertoelating der Jezuïetenorde en der tienden, afschaffing van den burgerlijken stand, verbetering der inkomsten van de geestelijkheid [3]). Hij en andere invloedrijke geestelijken eischten verder katholieke ambtenaren voor het Zuiden en katholiek onderwijs, zelfs een afzonderlijke constitutie voor België. De hooge belgische adel kon zich slechts noode schikken in het verlies zijner oude rechten zoowel als in de heerschappij van het Huis van Oranje in de plaats van het oude habsburgsche geslacht, waaraan nog velen gehecht waren, ook onder de andere standen in België, die de oude privilegiën met de oude gewestelijke zelfstandigheid betreurden en vreesden voor al te krachtige burgerlijke invloeden. De belgische handel was beducht voor dien van het Noorden, vooral nu het tarief van 1725 daar weder grondslag was geworden van de heffing der aloude convooien en licenten. De belgische nijverheid was niet gerust omtrent de houding der nieuwe regeering tegenover hare behoeften, geheel andere dan die van het Noorden. De zware hollandsche staatsschuld stond tegenover het bijna geheel ontbreken van zulk een schuld in het Zuiden. De ontwikkelde klassen waren gehecht aan hare fransche taal en zagen met tegenzin het oogenblik komen, waarop ook aan het door haar als minderwaardig dialect beschouwde Nederlandsch een plaats bij het onderwijs en als regeeringstaal zou worden toegekend. Een aantal vooral jonge lieden gevoelden meer voor aansluiting bij het Frankrijk der Bourbons dan voor die bij het Noorden met zijn blijkbaar burgerlijk-conservatieve opvattingen en de „lettre d'un Belge au roi Louis XVIII" in dezen geest maakte in België diepen indruk. Zoo waren er reeds dadelijk tal van bezwaren [4]), ofschoon de Souvereine Vorst reeds bij zijn eerste onderhandelingen met de Belgen zelf in December 1814 toezeggingen had gedaan, die de strekking hadden om alle vrees weg te nemen [5]). Maar ook van hollandsche zijde was men allesbehalve onverdeeld ingenomen met het vooruitzicht eener vereeniging met het bijna geheel katholieke België, met de opening der Schelde ten behoeve van het

[1]) Tellegen[2], blz. 211 vlg.
[2]) Terlinden, Guillaume I et l'Eglise catholique romaine (2 vol. Paris, 1906), I, p. 39 suiv.
[3]) Van der Capellen, l.l., blz. 365; Colenbrander, Ontstaan der Grondwet, II, blz. 48 vlg. Vgl. Colenbrander, Belg. Omwenteling, blz. 120 vlg.
[4]) Vgl. een en ander in de bovengenoemde brochures van Van Bylandt (Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 486 vlg.); Poullet, p. 20 suiv.; Gedenkstukken, dl. XII, passim.
[5]) Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 481.

voor Amsterdam en Rotterdam als concurrent te vreezen Antwerpen, met de concessiën op handels- en nijverheidsgebied aan de Belgen.

De vraag rees, of het, ingeval eener verbinding der beide natiën, niet wenschelijk zou zijn om ze ten minste administratief gescheiden te houden en alleen een gemeenschappelijke dynastie aan het hoofd te stellen. In ieder geval diende de aanhechting van België bij Frankrijk belet te worden. Groote omzichtigheid was derhalve gewenscht en Vincent had veelbeteekenend gezwegen, toen de Souvereine Vorst in antwoord op zijn raadgeving om op den adel te steunen had gezegd: „nous sommes les hommes du peuple et non les chefs de la noblesse" [1]); hij zeide later van den Vorst, dat deze, „trop libéral pour être roi", tevens „trop roi" was „pour être sincèrement libéral".

Voorloopig werden dan ook door het voorloopige bestuur te Brussel, dat een bepaald oostenrijkschgezinde kleur droeg, alleen die maatregelen genomen, welke tot „ontfransching", d. i. feitelijk tot verhollandsching — men sprak van „harmonie" — van het karakter der instellingen konden leiden: tempering van de hardheid der fransche wetgeving, afschaffing der jury en der censuur met invoering der nederlandsche drukperswetgeving, verlof om de nederlandsche taal te gebruiken, waar de meerderheid der bevolking vlaamsch was. Bovendien kwam men de geestelijkheid te gemoet door verbetering harer inkomsten en door de concessie, dat geen huwelijk van Roomschen voor den burgerlijken stand zou worden voltrokken dan tegen overlegging eener verklaring van de geestelijkheid, dat zij geen bezwaar tegen het huwelijk had [2]). Daarentegen werd de nog niet erkende pauselijke vertegenwoordiger, mgr. Ciamberlani, die, als vice-superior en thans ook in het Zuiden als zoodanig willende optreden, de noordnederlandsche missie had moeten organiseeren met opheffing der napoleontische regelingen, tot ergernis van vele Roomschen wegens onwettige uitoefening van kerkelijk gezag en tegenwerking der regeering met geweld uit het land verwijderd [3]); hij trok zich terug naar Munster in Westphalen en bleef van daar uit met de geestelijkheid in de Nederlanden ijverig correspondeeren. Men diende echter den loop van het Congres te Weenen en de daar te nemen eindbeslissingen af te wachten, met name die over de begrenzing van het nieuwe rijk, welks zuidoostergrens nog lang zeer onzeker was [4]). Ook nadat de mogendheden in Februari 1815 de algeheele vereeniging voorgoed hadden vastgesteld en dit den 23sten Februari te Brussel door graaf De Thiennes was bekendgemaakt, aarzelde de Vorst nog den koninklijken titel aan te nemen [5]); hij besloot eerst in Maart daartoe.

De tijding, dat Napoleon uit Elba ontvlucht en te Cannes geland was, maakte het namelijk wenschelijk om deze zaak zoo spoedig mogelijk door te zetten, vooral omdat de kwestie der souvereiniteit in België thans buiten allen twijfel gesteld diende te worden voor het geval, dat Napoleon erin slagen zou weder meester te worden in Frankrijk [6]). Zoo kwamen den 16den Maart eindelijk de Staten Generaal in de Trèveskamer op het Binnenhof bijeen en werden door den Vorst ontvangen met een toespraak [7]), waarin hij verklaarde „besloten" te hebben „het oppergezag over al de Nederlanden en tevens de Koninklijke waardigheid te aanvaarden" over het rijk, „van dit oogenblik af het Koninkrijk der Nederlanden", welke

[1]) Van Hogendorp, blz. 505. Vgl. over de stemming: Falck, Brieven, blz. 208 vlg.
[2]) Terlinden, I, p. 47 suiv.
[3]) Ib., p. 53 suiv.
[4]) Zie boven, blz. 201 vlg.; De Bosch Kemper, blz. 444 vlg.
[5]) Van Hogendorp, l.l., blz. 513; Vgl. Colenbrander, Ontstaan der Grondwet, II, blz. 61.
[6]) Poullet, p. 108; Colenbrander, Ontstaan, II, blz. 64 vlg.
[7]) Gedrukt in Hand. St. Gen., 1814/5, blz. 225.

naam „een eerste waarborg" zou geven „voor de innige en broederlijke eendragt, die onder al onze onderdanen moet heerschen". Van Hogendorp uitte als voorzitter zijn gelukwensch, eindigend met een door allen gevolgd „leve de Koning". Een week later erkenden de mogendheden te Weenen den „Koning der Nederlanden en Groothertog van Luxemburg", die daarop van zijn troonsbeklimming officieel mededeeling zond aan de vijf vorsten der betrokken landen, in de eerste plaats aan den Keizer van Oostenrijk, voormalig souverein van België. Den 23sten beval de Koning in de oude grondwet de namen „Souverein Vorst" en „Erfprins" overal te vervangen door die van „Koning" en „Prins van Oranje" en kondigde zijn plan aan om, tot herziening dier wet, de Staten-Generaal „in dubbelen getale" op nader te bepalen tijd te doen samenkomen.

Het gevolg van deze handelingen, die de vereeniging met België onherroepelijk moesten vaststellen, was de noodzakelijkheid eener wijziging der grondwet in verband met de acht artikelen van Juli 1814, met de besluiten van het Weener Congres en met de wenschelijkheid om aan de verlangens der Belgen zooveel mogelijk te gemoet te komen. Den 22sten April werd daarom een nieuwe grondwetscommissie ingesteld om te „overwegen welke veranderingen noodzakelijk of dienstig zouden zijn" voor den nieuwen toestand en „een gaaf ontwerp" te „formeren", ook omtrent de wijze van invoering. Zij bestond uit Van Hogendorp als benoemd president en 23 leden [1]), waarvan 12 Roomschen. De meeste leden der oude grondwetscommissie werden ook in deze benoemd, terwijl in de plaats van hen, die geweigerd hadden of wegens hun ministerschap minder geschikt geacht waren, anderen werden gesteld uit dezelfde categorie van aanzienlijke personen. Uit België werden hooge edelen benevens rechtsgeleerden en magistraten van hoogen rang genomen, onder hen behalve de vrij reactionnaire maar voor het nieuwe rijk welgezinde graaf De Thiennes en de kanunnik César de Méan, broeder van den laatsten prins-bisschop van Luik, een drietal bepaalde liberalen: de advocaten Gendebien, Le Clercq en Dotrenge naast gematigd clericale leden als de oudprefect De Coninck, de raadsheer Holvoet en de hertog van Aerschot, als de rechtsgeleerden Raepsaet en Dubois en graaf De Mérode—Westerloo. Secretaris werd tot ergernis van velen de bekwame joodsche advocaat J. D. Meyer uit Amsterdam, die de fransche zoowel als de nederlandsche taal volkomen beheerschte. Falck en Van der Capellen hadden op de samenstelling der commissie grooten invloed gehad [2]).

Nog voordat de commissie den eersten Mei hare zittingen begon, hadden de staatkundige omstandigheden reeds een voor het bestaan van den nieuwen staat zeer gevaarlijke wending genomen. Het fransche leger, het fransche volk had zich onder den diepen indruk van den door den inval en het voortdurende toezicht der bondgenooten aangedanen smaad, van den bloedigen triomf der bourbonsche reactie wederom met geestdrift gewend tot den ouden heerscher. Napoleon's tocht van Cannes naar Parijs was een zegetocht geworden, waartegenover Lodewijk XVIII en zijn hof voor den op 20 Maart weder in de Tuilerieën gevestigden Keizer naar Rijssel,

---

[1]) Van Aerschot, Alberda van Bloemersma, Van Aylva, De Coninck, Dotrenge, Dubois, Van der Duyn van Maasdam, Elout, Gendebien, Holvoet, Lampsins, Le Clercq, Van Lynden van Hoevelaken, Van Maanen, César de Méan, De Mérode—Westerloo, Mollerus, Queysen, Raepsaet, De Thiennes de Lombyze, Van Tuyll van Serooskerken van Zuylen. Voor Luxemburg kwamen later nog daarbij d'Anethan en Van der Dussen. Vgl. Colenbrander, Ontstaan der Grondwet, II, blz. 69 vlg.

[2]) De Bosch Kemper, blz. 450. Vgl. Falck, Brieven, blz. 218/9. Vgl. Colenbrander, Belg. Omwenteling, blz. 122 vlg.; Falck, Gedenkschriften, blz. 162/3. Over Meyer thans De Beneditty, Leven en werken van J. D. Meyer (Haarlem, 1925).

daarna naar Gent week onder bescherming van het engelsch-nederlandsche observatieleger in België. En de alleenheerscher zocht thans steun in een liberale constitutioneele monarchie, te besturen volgens een „acte additionnel aux constitutions de l'Empire", hopend zoo het fransche volk te winnen voor den nieuwen kamp tegen de machtige europeesche Coalitie. Want Europa weigerde absoluut het nieuwe keizerrijk te erkennen; het weigerde te gelooven in des overweldigers vredelievendheid en de vier groote mogendheden hadden zich reeds in Maart opnieuw plechtig tegen hem verbonden, hare onderlinge verschillen, die zelfs tot een oorlog hadden kunnen leiden, tijdelijk begravend in het gezicht van den gemeenschappelijken vijand, den zoon der Revolutie. Zoo stond dan de oorlog opnieuw voor de deur. De angstige spanning in de lente ook hier te lande zou echter weldra eindigen.

Op den 1sten Juni bezwoer Napoleon op het „Meiveld" plechtig de nieuwe staatsregeling en den 12den verliet hij Parijs om aan het hoofd van een 117000 man tellend leger België binnen te vallen. Het was zijn plan eerst het Maasleger van Blücher met zijn 120000 Pruisen, dan het engelsch-nederlandsche van den in April uit Weenen toegesnelden Wellington met zijn 90000 man, en daarna, zoo noodig, de langzaam op den Rijn aanrukkende Oostenrijkers en Russen terug te slaan. Hij wilde zijn vijanden voorkomen en deze hadden besloten hem niet op het lijf te vallen, voordat zij volkomen gereed waren; zij hadden niet toegeslagen, voordat hij zelf gereed was, wat Wellington en Blücher beiden aanvankelijk wel gewenscht hadden.

Met Wellington's leger was het nederlandsch-belgische verbonden onder den jongen Prins van Oranje en zijn broeder prins Frederik, een nog betrekkelijk zwakke en slecht samenhangende macht van haastig gevormde linieregimenten en weinig geoefende militiebataillons, die uit het Noorden iets bruikbaarder dan die uit het Zuiden, waar de reorganisatie nog nauwelijks begonnen was. Behalve deze troepen en die in de garnizoenen waren overal in den lande uit zich aanbiedende jongelieden, studenten en andere, vrijwilligerkorpsen opgericht, verder vrijwillige militie en schutterij, jagers te paard en jagers te voet, in de voornaamste steden inderhaast geoefend om ingeval van nood, als de vijand overwon, te worden gebruikt; tevens werden krachtdadige maatregelen genomen tot vorming van een reserveleger uit de pas opgeroepen nationale militie der zuidelijke departementen en de zwitsersche regimenten. Het nederlandsche leger in België bedroeg half Juni 31000 man, waaronder 3600 ruiters, met 72 kanonnen [1]). Is het wonder, dat Wellington weinig vertrouwen op deze troepen had?

Gelukkig had Napoleon slechts te beschikken over de overblijfselen zijner roemrijke legers en verder over de weinig geoefende fransche militietroepen van den jongsten ban. De engelsche veldheer trachtte het gemis aan ervaring bij een deel van zijn leger te vergoeden door de nederlandsche macht met engelsche troepen tot een geheel te verbinden. De Prins van Oranje voerde zoo het bevel over het 32500 man sterke eerste legerkorps van Wellington [2]), waarbij twee nederlandsche divisiën infanterie onder de luitenant-generaals De Perponcher en Chassé benevens cavalerie onder De Collaert stonden, samen 21000 man linietroepen en militie. Den 12den Juni stond Oranje met zijn korps in de

[1]) De Bas, Prins Frederik, dl. III, Bijl. XIV. Vgl. blz. 509. Von Gagern schreef 8 Aug. 1815 aan Clancarty (Gedenkstukken, VII, blz. 253), dat het nederlandsche leger wel nooit veel zou beteekenen; hij achtte de militie nog beter dan de veelal uit „mauvais sujets" bestaande linie, welker kader ook zeer veel te wenschen overliet. Clancarty's oordeel aldaar, blz. 72 vlg., 96 vlg.; dat van Wellington, blz. 234 vlg. Vgl. in het algemeen over den veldtocht: De Bas et Wommersom, La campagne de 1815 (Paris, 3 vol. 1908).

[2]) De Bas, Prins Frederik, Bijlage XVI en La campagne de 1815, III, p. 86 suiv.

voorhoede, met het hoofdkwartier te Braine le Comte. Bij het tweede legerkorps, dat van lord Hill, behoorden toen van de 26000 man 11000 man tot de nederlandsche troepen onder prins Frederik, wederom gemengde linietroepen en militie. De algemeene reserve onder Wellington, ruim 51600 man Engelschen, Hannoveranen, Brunswijkers en Nassauers, had haar hoofdkwartier te Brussel. De opperbevelhebber, 5 Mei ook tot opperbevelhebber der nederlandsche troepen en 23 Mei tot veldmaarschalk der Nederlanden aangesteld, terwijl Van der Capellen nog met het burgerlijk bestuur in België belast was, rekende, behalve op de ongeregelde samenstelling ook van het fransche leger, op de overmacht der verbondenen. Hij wilde aanvankelijk Napoleon verrassen, in de eerste plaats met hulp van den voortvarenden Blücher. Doch de oostenrijksch-russische legers waren niet voor Juni gereed voor den voorgenomen gemeenschappelijken aanval op de fransche Rijngrenzen in den Elzas en zoo moesten Wellington en Blücher zich voorloopig verstaan tot verdediging van de Nederlanden. Bij den nu te duchten aanval van Napoleon dacht Wellington voorshands Brussel en Gent te beveiligen en hem ongeveer bij Nivelles af te wachten, terwijl Blücher van Sambre en Maas uit den aanrukkenden vijand in de flank zou vallen [1]).

Zoo wachtten de bondgenooten den vijand af. Wellington stond dus tusschen de zee en den ouden straatweg van Brussel naar Charleroi met den Prins van Oranje in de voorhoede, terwijl lord Hill in de achterhoede, van Sottegem, Gent en Aalst in Vlaanderen tot bij Hal in Brabant, deze belangrijke streek dekken moest. Tusschen Sambre en Maas stond Blücher, ongeduldig het oogenblik afwachtend om, wanneer Napoleon hem niet voor was, met Wellington Frankrijk binnen te rukken, waartoe men 1 Juli in Henegouwen hoopte te kunnen overgaan, in verband met het eindelijk optreden der oostenrijksch-russische legers in Zuid-Duitschland. Gemengde engelsche, hannoveraansche en nederlandsche afdeelingen bezetten de voornaamste vestingen in het Zuiden der Nederlanden.

Geheel zeker van de bevolking aldaar achtte men zich echter niet. De hollandsche heerschappij was er met weinig ingenomenheid begroet en het aantal der franschgezinden mocht allesbehalve onbeteekenend heeten, want de fransche regeering van de laatste twintig jaren telde er vele vrienden en bewonderaars, vooral onder de nog weinig talrijke liberalen, van wie velen keizerlijke ambtenaren geweest waren, en onder de militairen. Zelfs in het Noorden was iets dergelijks merkbaar en klonk reeds hier en daar, ook zelfs in Den Haag, het „Vive Napoléon." Men verhaalde, dat, kort vóór den beslissenden slag, te Brussel en Gent de gastmalen voor de aanrukkende Franschen reeds gereedstonden en de oranjekokarden van de hoeden verdwenen [2]). Het was daarom noodig geworden den 20sten April in het Zuiden een besluit uit te vaardigen tegen verspreiders met mond of pen van „bruits, annonces, nouvelles qui tendraient à alarmer et à troubler le public", gelijk het in de wet van 10 April voor het Noorden heette: „geruchten, tijdingen, berichten of wat dies meer zij", die „de goede gemeente in beweging zouden brengen" of zouden kunnen „verontrusten". Intusschen bleef het bij verspreide uitingen in napoleontischen geest en werd de rust niet gestoord. Maar in Noord-Nederland was de geestdrift om als vrijwilliger in het leger dienst te nemen gering: men „had er

[1]) Vgl. De Bas, Prins Frederik, dl. III, blz. 500 vlg.; Houssaye, Waterloo (Paris, 1913); De Bas et Wommersom, l.l.; Blok, Quatre-Bas en Waterloo, in Onze Eeuw, Juli 1915, blz. 1 vlg.; Van Dam van Isselt, Het aandeel der Nederlanders in den veldtocht van 1815 (Amst. 1915).

[2]) Van Hogendorp, dl. V, blz. 128; dl. VI, blz. 98 vlg.; Poullet, p. 25.

genoeg van de soldaterij", en in België stond het in dat opzicht niet meer dan iets beter [1]).

Een paar maanden stonden op de grens de fransche en de coalitie-troepen niet ver van elkander, toen tegen half Juni een verdachte werkzaamheid bij de zeer geheimzinnig samengetrokken en opgestelde fransche troepen werd waargenomen en men vernam, dat Napoleon zelf met zijn garde te Maubeuge was aangekomen. Op den 15den viel hij onverhoeds de pruisische voorhoede bij Charleroi op het lijf, begeerig om Blücher te verslaan, alvorens Wellington dezen te hulp kon komen, en dan Wellington zelven aan te grijpen. Inderdaad verraste hij zijn beide tegenstanders, terwijl Wellington en zijn officieren zich nog in den avond van den 15den op een bal bij de hertogin van Richmond te Brussel vermaakten, nauwelijks geloovend aan de ontvangen berichten van den plotselingen opmarsch der Franschen. Het gelukte dezen Blücher's voorhoede terug te dringen en den volgenden dag den grijzen veldmaarschalk bij Ligny een ernstige nederlaag toe te brengen, terwijl Ney met een sterke afdeeling de nederlandsch-engelsche troepen bij Quatre-Bras in het oog moest houden en terugdringen. Gneisenau leidde echter met den nauwelijks van algeheele vernietiging geredden Blücher den aftocht der Pruisen niet in de richting van den Rijn maar in die van Brussel, om volgens de gemaakte afspraken Wellington te kunnen bijstaan.

Ney had met zijn overmacht gemakkelijk op den 16den Juni den Prins van Oranje bij Quatre-Bras kunnen verslaan, maar hij, door Napoleon's bevelen gebonden [2]), begon het gevecht veel te laat en verzuimde daardoor de gelegenheid om dit aanvankelijk nog zeer onvoldoend bezette kruispunt der straatwegen in zijn macht te brengen. Eerst te 2 uur viel hij met 15000 man aan op de nederlandsche en nassausche troepen onder Oranje; aanvankelijk teruggedrongen maar weldra door nederlandsche en engelsche ruiterij gesteund, hebben deze zwakke troepen, nauwelijks 7800 man tellend, onder persoonlijke aanvoering van den dapperen prins Willem meer dan een uur lang moedig volgehouden, totdat meer troepen aanrukten en Ney, intusschen ook zelf versterkt, tegenover een groote overmacht onder Wellington zelf kwam te staan, zoodat hij na een wanhopigen aanval den strijd opgaf. Diep was de ergernis van Napoleon over dezen tegenslag.

De dappere tegenstand van Oranje's troepen bij Quatre-Bras heeft, al is Napoleon's uiting op St. Helena, dat „tout l'honneur de la campagne lui appartient" [3]), blijkbaar vooral door haat tegen Wellington ingegeven, zeer groote beteekenis voor het verdere verloop der zaken gehad, hetgeen des te meer opmerking verdient, omdat Wellington zelf aanvankelijk de ontruiming van het belangrijke punt had bevolen en alleen het zelfstandig optreden van den nederlandschen generaal De Perponcher op raad van generaal De Constant Rebecque de uitvoering van dit bevel heeft doen nalaten, nog voordat Wellington zelf, teruggekomen van zijn dwaling, tot het vasthouden van het kruispunt besloot [4]).

Den 17den trokken dan de Pruisen terug op Wavre, in de beste orde en gereed om de Engelschen te hulp te komen, als Napoleon deze aanviel. Wellington, door de nederlaag der Pruisen eveneens tot den terugtocht gedwongen, liet Quatre-Bras nu los en legerde zich met zijn gansche

---

[1]) Falck, Brieven, blz. 218/9.
[2]) Vgl. over de schuld van Ney: Koolemans Beijnen, in Suppl. n°. 4 van Mil. Spectator 1914.
[3]) Montholon, Récits de la captivité de Napoléon à St. Hélène, vol. II, p. 184.
[4]) De Bas, Prins Frederik, dl. III, blz. 545 vlg. Vgl. De Bas et Wommersom, l.l. en vooral de discussie tusschen de Bas en Koolemans Beijnen in Mil. Spectator 1911/2.

armee op de vlakte bij Waterloo en de hoogten van Mont St. Jean. Napoleon, in plaats van hem dien dag met al zijn macht aan te vallen, zond maarschalk Grouchy met twee legerkorpsen tegen de aftrekkende Pruisen af en volgde met zijn overige 72000 man het engelsche leger, dat op dit oogenblik 62000 man telde, in Brabant.

Zoo zou dan de beslissende slag bij Waterloo worden geslagen [1]). Ook in dezen beroemden kamp, die eerst laat in den morgen te half twaalf aanving, hebben de nederlandsche troepen bij de hoeve La Haye Sainte onder Bernhard, hertog van Saksen-Weimar, bij de herberg La Belle Alliance en elders zich dapper geweerd, vooral de militie van kolonel Westenberg, Trip's ruiterij en later Chassé's divisie. Maar Napoleon stond toch op het punt om, na zware verliezen ook van zijn zijde, de engelsche slagorde te breken, toen plotseling omstreeks vier uur Bülow bij Planchenoit op het slagveld verscheen met Blücher's van Wavre aangesnelde voorhoede. Door een laatsten aanval met zijn garde en een voorwaartsche beweging zijner gansche linie trachtte Napoleon de nog een oogenblik mogelijke zege te behalen, voordat de geheele pruisische macht zou komen opzetten. Bij dien laatsten aanval onder den onstuimigen Ney op de met taaie volharding door de Engelschen vastgehouden hoogten van Mont-Saint Jean werd de dapper strijdende Prins van Oranje voor het front der nassausche troepen — eigenlijk nederlandsche heeft hij in dien slag niet onder zijn bevel gehad — die hij aanvuurde tot den laatsten beslissenden kamp, in den linkerschouder gewond en moest het slagveld verlaten. Kort daarna was de slag beslist en vluchtten de fransche troepen in wanorde door Henegouwen naar de grens, den Keizer, die tevergeefs den nog de achterhoede der Pruisen bevechtenden Grouchy had afgewacht, medesleepend in hun vlucht. Op het beslissende oogenblik, terwijl Brussel reeds door gewonden en vluchtelingen overstroomd werd, de regeering gereedstond om naar Antwerpen te wijken en Wellington ernstig vreesde voor den afloop van den kamp, was door de komst der Pruisen het lot van den dag beslist geworden [2]). De laatste slag was verloren en daarmede was ook het lot van het keizerrijk der „Cent Jours" beslist. Naar Parijs vooruitgesneld, trachtte Napoleon het noodlot nog te bezweren maar hij werd door de vereenigde Kamers genoodzaakt af te treden. Nog hoopte hij de kroon te redden voor zijn zoon en bood het Voorloopig Bewind aan als eenvoudig generaal den vijand buiten Parijs te houden, maar het was te laat en de hoofdstad ging (3 Juli) opnieuw over aan de bondgenooten, terwijl de overblijfselen van het keizerlijke leger onder Davoust zich achter de Loire terugtrokken. Napoleon week naar Rochefort en zocht daar zijn toevlucht op een engelsch fregat, de engelsche regeering verzoekend, ter bescherming tegen de zich tegen hem verheffende „factions" in Frankrijk en de „inimitié des puissances", gelijk eenmaal Themistocles in Sparta, om toelating in Engeland, „sur le foyer du peuple britannique". Maar men liet hem niet in Engeland landen, doch bracht hem, „général Bonaparte", van Plymouth uit met enkele zijner getrouwen over naar het afgelegen St. Helena, ver van het tooneel zijner daden, waar hij den 16den October aankwam.

Ook de nederlandsche troepen namen thans deel aan den nieuwen inval der bondgenooten in Frankrijk, die hen in snelle marschen binnen 15 dagen naar Parijs bracht; de tweede afdeeling van dat leger onder prins Frederik [3]) werd belast met de verovering der nog tegenstand biedende fransche

[1]) De Bas et Wommersom, vol. II.
[2]) Gedenkschriften van Van der Duyn en Van der Capellen, blz. 305; De Bas et Wommersom, II, p. 290 suiv.
[3]) De Bas, Prins Frederik, dl. III, blz. 880 vlg.

vestingen aan de noordergrens: Quesnoy, Condé en Valenciennes, die zich goed hielden maar vóór half Augustus vielen. De Prins van Oranje, die, nauwelijks hersteld, het opperbevel weder in handen nam, begaf zich weldra naar Parijs, waar hij den 30sten Juli namens den Koning voor het eerst de eerekruisen van de nieuw ingestelde Militaire Willemsorde uitreikte.

Te Parijs werd den 26sten September tusschen Rusland, Pruisen en Oostenrijk het Heilig Verbond gesloten op voorstel van den romantischen tsaar Alexander I van Rusland, die thans met koning Frederik Willem III van Pruisen weder in de fransche hoofdstad vertoefde, waar Lodewijk XVIII reeds den 8sten Juli onder de bescherming der verbondenen was teruggekeerd. „Conformément aux paroles des Saintes Ecritures" verbonden zij zich „par les liens d'une fraternité véritable et indissoluble" tot onderlinge „assistance, aide et secours" met wederzijdsch dienstbetoon, „bienveillance inaltérable, affection mutuelle" als „membres d'une même nation chrétienne", „délégués de la Providence pour gouverner trois branches de la même famille". Ook Oostenrijk zou gaarne worden opgenomen in deze „Sainte Alliance", waarbij zich dan ook zoowel het Frankrijk der Bourbons als Engeland aansloten. Bij den tweeden vrede van Parijs (20 Nov. 1815) verkreeg het nieuwe koninkrijk der Nederlanden, tot verbetering zijner grenzen, van Frankrijk nog de vestingen Philippeville en Marienburg met omgeving benevens het hertogdom Bouillon; verder 60 millioen francs uit de door Frankrijk te betalen oorlogsschatting ter tegemoetkoming in de aanzienlijke kosten van de oprichting der vestingen aan de fransche grens; eindelijk teruggave der in den „franschen tijd" door de Franschen geroofde voorwerpen van kunst.

De nederlandsche troepen keerden nu terug en het veldleger werd (22 Dec. 1815) door prins Frederik ontbonden, terwijl de Prins van Oranje reeds op reis was naar Rusland om er in het huwelijk te treden met Alexander's jongste zuster Anna Paulowna, welk huwelijk het regeerende vorstenhuis ten nauwste verbond aan den machtigsten vorst van Europa op dat oogenblik en des te eervoller mocht heeten, omdat de Tsaar zelf deze verbintenis had aangeboden [1]).

Te midden van het oorlogsrumoer uit den laatsten tijd had de nieuwe grondwetscommissie hare werkzaamheden onverdroten voortgezet. Van een geheel nieuwe grondwet kon volgens de bewoordingen van het besluit, waarin de samenstelling der commissie geregeld was, geen sprake zijn; slechts van wijziging der bestaande zooals Van Hogendorp reeds in de nog onvoltallig bezochte eerste zitting (1 Mei) deed uitkomen en in de tweede (van 3 Mei) nog eens onder toejuiching der andere leden met nadruk verklaarde [2]).

Behoudens enkele door de vereeniging noodzakelijke vormveranderingen en vanzelf sprekende wijzigingen als b.v. in het artikel, waarin de provinciën werden opgenoemd, en dergelijke, werden slechts enkele belangrijke veranderingen aangebracht. Van Hogendorp klaagde reeds spoedig bij den Koning, met wien hij voortdurend overlegde en die op allerlei punten zijn wenschen te kennen gaf en zijn opmerkingen maakte [3]), over de theoretische en naar de fransche constitutiën zweemende denkbeelden van de veel-

[1]) Gedenkstukken, dl. VII, blz. 252 vlg.
[2]) Notulen grondwetscommissie 1815, blz. 3 vlg.; Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 116 vlg.; dl. VI, 108 vlg.; De Bosch Kemper, blz. 452 vlg.; Colenbrander, Ontstaan der Grondwet, dl. II, blz. 80.
[3]) Vgl. Notulen 1815, blz. 184 vlg.; De Bosch Kemper, Aant., blz. 494; Colenbrander, Ontstaan der Grondwet, dl. II, blz. 83, 90, 97 vlg.

sprekende zuidelijke leden, die zich verbaasden over de flegmatieke houding der noordelijke en zich ergerden aan hunne behoudende gezindheid en onderwerping aan 's Konings bevelen; vooral Holvoet, Le Clercq en Dotrenge lieten zich herhaaldelijk in bepaald liberalen zin hooren, terwijl De Thiennes, De Méan, Aerschot en Gendebien meer in den geest der eerste grondwet spraken en de clericale leden uit het Zuiden zich op het punt van den godsdienst niet onbetuigd lieten. Onder de leden uit het Noorden traden, behalve de voorzitter, vooral de met de redactie van de meeste artikelen belaste Elout met Van Maanen, Van Lynden van Hoevelaken en Mollerus bij de discussiën op den voorgrond. Over het algemeen trachtte de voorzitter zooveel mogelijk te waken tegen de gevreesde scheiding der vergadering naar de twee helften, waaruit het rijk bestond, en de leden gezamenlijk te laten beraadslagen, opdat de eenheid des te beter zou gehandhaafd worden.

Bij de opnoeming der thans zeventien [1]) provinciën werden tevens in het algemeen de grenzen aangewezen voor die van het Zuiden. Het waren grootendeels die van de sedert 20 jaren bestaande fransche departementen — in hoofdzaak de oude zuidelijke provinciën — behalve voor het geheel nieuwe Limburg, thans samengesteld uit dat van de Beneden-Maas en een deel van dat van de Roer, voor Luik, dat het oostelijk deel van het Ourthe-departement aan Pruisen had verloren, en voor Namen, dat thans het grootste deel van het departement Sambre et Meuse omvatte en het overige aan het groothertogdom Luxemburg moest afstaan, welk groothertogdom volgens zijn te Weenen bepaalde grenzen op verlangen des Konings [2]) „dezelfde grondwet" verkreeg „behoudens deszelfs betrekkingen tot het Duitsche Verbond". Daar het groothertogdom zijn vertegenwoordigers ook naar de Staten-Generaal zond, kon het overigens voor een provincie des rijks gelden. De toestand van het groothertogdom was intusschen in September 1815 nog niet volkomen geregeld. Toen werd er nog met Pruisen onderhandeld over een uitbreiding der oostelijke grenzen tot en met Kleef en Wezel, Munster en Meppen, waarvoor Pruisen in Luxemburg en de zuidelijke deelen der Rijnprovincie vergoeding zou kunnen ontvangen; maar daarvan is niets gekomen [3]).

Over de opvolging werd wel vrij uitvoerig gesproken, maar iets wezenlijks werd ten dezen niet veranderd, al werden de bepalingen verduidelijkt en werd het dragen van een vreemde kroon den Koning der Nederlanden verboden. Dit berustte op de bepalingen van het vredesverdrag van Parijs, maar gold niet voor Luxemburg. Het inkomen des Konings werd thans tot 2400000 gulden verhoogd; de Erfprins, „Prins van Oranje" betiteld, kreeg *f* 100000 en bij huwelijk *f* 200000 's jaars.

In de koninklijke macht werd geen wezenlijke verandering gemaakt, al werd ook hier een en ander duidelijker onder woorden gebracht. Toch trachtte Holvoet het „engelsche beginsel" van „onschendbaarheid" des Konings en ministerieele verantwoordelijkheid te doen aannemen; een voor de redactie van een artikel van dien aard benoemde commissie stuitte op hevig verzet van den Koning zelf en van de noordelijke leden tegen deze belangrijke wijziging, die de koninklijke macht zeer beperkt zou hebben, terwijl uit het Zuiden daarentegen in ieder geval werd aangedrongen op

---

[1]) Niet juist de oude „Zeventien" uit den tijd van Karel V, maar toch iets wat erop leek: vgl. dl. I, blz. 556. De volgorde werd thans: Noord- en Zuid-Brabant, Limburg, Gelderland, Luik, Oost- en West-Vlaanderen, Henegouwen, Holland, Zeeland, Namen, Antwerpen, Utrecht, Friesland, Overijssel, Groningen en Drenthe.

[2]) Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 121; Gedenkstukken, VII, blz. 320.

[3]) Gedenkstukken, dl. VII, blz. 280.

een artikel, dat tegen anticonstitutioneele handelingen des Konings zou waken. Het denkbeeld van Holvoet werd ten slotte verworpen en ook verder [1]) werd in de grondwet van eenige ministerieele verantwoordelijkheid, staatkundige of strafrechtelijke, geen woord gerept, hoewel het in de bedoeling schijnt gelegen te hebben later een afzonderlijke wet dienaangaande te maken. Maar de Koning, die geen „zetschipper" wilde zijn, wilde er niet van hooren spreken: hijzelf was verantwoordelijk, zeide hij, en de ministers zijn dienaren. Ook de poging van sommige zuidelijke leden om een bepaling te doen opnemen tegen het misbruik van reglementaire bevoegdheden door den Koning werd verijdeld door den tegenstand uit het Noorden, zoodat de groote macht van den souverein van 1814 zoogoed als onverminderd werd gelaten.

In plaats van één Kamer der Staten-Generaal kwamen er twee: een Eerste Kamer uit de aanzienlijken scheen Holvoet en anderen zuidelijken bepaald noodzakelijk als onmisbaar tegenwicht tegen den invloed der burgerijen en de macht van volksleiders. Van Hogendorp verzette zich ook tegen dit „engelsche beginsel" als strijdig met onze toestanden. Raepsaet daarentegen wenschte een Eerste Kamer van bisschoppen en door de ridderschappen aan te wijzen edelen; De Coninck een erfelijk pairschap van door den Koning te benoemen personen [2]). Ook hier kwamen de zuidelijke leden met kracht op voor hunne denkbeelden, terwijl de meeste noordelijken van zulk een „adelskamer" niet wilden weten. Het tweekamerstelsel bleef ten slotte na hevige discussiën bij meerderheid van stemmen de overhand houden; de Eerste Kamer zou bestaan uit 40 tot 60 leden voor het leven, door den Koning te kiezen uit de „uitstekende" staatsdienaren of wegens geboorte en gegoedheid „uitblinkende" aanzienlijken [3]). De Kamers zouden „beurtelings" in het Zuiden en in het Noorden bijeenkomen.

Veel was er ook te praten, eer men het eens was over het aantal der leden van de Tweede Kamer, door de Provinciale Staten te verkiezen. Tot vermijding der overheersching van het eene deel des lands door het andere werd niet eenvoudig de talrijkheid der bevolking van de provinciën tot grondslag genomen, hetgeen met het oog op de bewoordingen van den vrede van Parijs, waarin immers feitelijk sprake was van „accroissement de territoire" voor Holland, bedenkelijk voor dit laatste minder talrijk bevolkte deel werd geacht; door de meerderheid, verkregen door het stemmen van twee zuidelijke leden met alle noordelijke, werd eindelijk het getal van 110 leden vastgesteld, 55 uit de provinciën van ieder der beide deelen; de inrichting van het stemrecht en de bevoegdheid der provinciale en gemeentelijke besturen zou weder volgens advies van te benoemen commissiën door koninklijke reglementen worden geregeld. Met eenige moeite en niet dan na hevig verzet werd, op aandrang van Queysen, Elout en verscheidene zuidelijken, de openbaarheid der beraadslagingen ten minste voor de Tweede Kamer vastgesteld [4]); de minderheid van 8 leden, die met hartstocht tegen die huns inziens voor de rust des lands gevaarlijke openbaarheid opkwamen, behoorde op 2 na weder tot de noordelijken. De tegenwoordigheid der ministers bij beraadslagingen en stemmingen in de Staten-Generaal leverde voor sommigen, uit vrees voor hunnen invloed op de leden, eenig bezwaar op, maar werd toch toegestaan.

---

[1]) Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 179; Colenbrander, Ontstaan der Grondwet, II, blz. 141 vlg.
[2]) Ontstaan der Grondwet, II, blz. 208 vlg.
[3]) Falck, Brieven, blz. 221. Voor de discussiën: Ontstaan der Grondwet, II, passim (vgl. register, i.v. Tweekamersstelsel).
[4]) Vgl. Brieven en Gedenkschriften, dl. VI, blz. 247; Ontstaan, dl. II, blz. 486 vlg., 509 vlg.

Het in de grondwet van 1814 gehuldigde stelsel van zelfstandigheid der gewesten en gemeenten in het beheer hunner huishoudelijke zaken werd ook in de nieuwe grondwet aangenomen als overeenkomstig met den alouden nationalen geest van zelfbestuur, in het Zuiden zoowel als in het Noorden. Raepsaet [1]) ging hevig te keer tegen de al te groote macht der „gouverneurs" en wees op het nadeel van machtige „prefecten" als onder Napoleon. Gendebien verzette zich tegen iederen schijn of iedere mogelijkheid van toelating der erfelijkheid van ambten en wilde een streng verbod daartegen opgenomen zien, wat echter, in weerwil nog wel van de in deze richting onder vigeur der grondwet van 1814 reeds in het Noorden genomen besluiten, niet geschiedde. De heftige Dotrenge teekende verzet aan [2]) tegen het noemen zelfs van de in België reeds 21 jaar lang afgeschafte „heerlijkheden", wat dan ook verzacht werd door de invoeging van de woorden „wettelijk bestaande". Van de inrichting van adellijke majoraten, tot handhaving der groote geslachten door eenige zuidelijke leden gewenscht, kwam niets door den hevigen tegenstand van Van Maanen, Elout en De Coninck [3]). Omtrent de begrootingen verlangden verscheidene zuidelijke leden, dat de scheiding tusschen gewone en buitengewone uitgaven zou vervallen en alle uitgaven onder periodieke contrôle der Staten-Generaal zouden komen, erop wijzend dat juist deze zaak in de Nederlanden vanouds bijzonder belangrijk geacht werd voor het behoud der staatkundige vrijheid [4]). Om hieraan te gemoet te komen werd ingesteld, dat de gewone uitgaven (na 1820) voor 10 jaar, de buitengewone voor één jaar zouden worden aangewezen.

Zeer belangrijk en van ver strekkend gevolg waren de beraadslagingen over onderwerpen van godsdienstigen aard [5]). De pogingen van Raepsaet, De Mérode en Dubois, om de macht der gewestelijke Staten op het gebied van onderwijs en godsdienst te beperken door de „autorité spirituelle" der verschillende kerkgenootschappen, mislukten; de liberalen en de noordelijke heeren waren alleen te vinden voor een verduidelijking, waaruit moest blijken, dat de Staten niets te zeggen hadden over het geloof doch slechts toezicht hadden te houden op den publieken godsdienst. Meer moeilijkheden nog baarde het hoofdstuk „over den godsdienst" zelf [6]), waar het artikel over den godsdienst des Konings werd weggelaten, gelijkheid voor de wet bepaald met handhaving van de kerkelijke inkomsten uit de staatskas en met belofte tot verbetering der onvoldoende leeraarstraktementen. De Koning werd belast met het waken tegen alle verstoring van de openbare godsdienstoefening en met de zorg voor het blijven van alle gezindheden „binnen de palen van gehoorzaamheid aan de wetten van den staat". „Volkomen vrijheid van godsdienstige begrippen" werd „aan elk gewaarborgd" met „gelijke bescherming" aan alle gezindten „in het koningrijk bestaande"; „openbare" godsdienstoefening door allen werd niet slechts „toegelaten" zooals in 1814, maar mocht niet worden „belemmerd" dan ingeval zij „de openbare orde of veiligheid zoude kunnen storen". De voor dit hoofdstuk benoemde bijzondere commissie — bij verschillende belangrijke onderwerpen waren zulke subcommissiën met de voorbereiding belast — had de bepaling omtrent den hervormden godsdienst des Konings willen handhaven maar tevens de verhouding der roomsche Kerk tot den Paus op denzelfden voet willen regelen, ook voor het Noorden

[1]) Brieven en Gedenkschriften, dl. VI, blz. 250/1; Ontstaan, II, blz. 346 vlg.
[2]) Ontstaan, II, blz. 377.
[3]) Ib., blz. 504 vlg., 513/4.
[4]) Ib., blz. 175 vlg., 188 vlg., 222 vlg.
[5]) Vgl. Ontstaan, dl. II, reg. i. v. Godsdienst.
[6]) Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, dl. VI, blz. 227, 240 vlg. Vgl. Terlinden, Guillaume I et l'Eglise catholique Romaine, t. I, p. 73 suiv.

ongeveer gelijk in België het geval was; maar de commissie vreesde hierdoor voor het Noorden in moeilijkheden te geraken en weigerde het voorstel aan te nemen. Doch de clericale Belgen, wier woordvoerder, Raepsaet, wegens den inval van Napoleon bij deze discussiën niet meer tegenwoordig was, waren daarmede niet tevreden; zij wilden in elk geval de bestaande suprematie der roomsche Kerk in het Zuiden bevestigd zien, ja desnoods daarvoor die der hervormde Kerk in het Noorden toegeven; zij wilden ook den invloed der kerkgenootschappen op het onderwijs en het armwezen versterken. Een bemiddelend voorstel van De Thiennes, dat in overleg met Raepsaet en bisschop De Broglie was opgesteld, had geen succes [1]). Zoo bleef, met name bij de geestelijkheid, ontevredenheid en argwaan te dezen opzichte heerschen en maakten De Mérode en Dubois ten slotte bij hunne goedkeuring der door de commissie aangenomen wet, het ernstige voorbehoud [2]): „sauf tout article au chapitre de la religion qui serait trouvé contraire, par les juges compétents en cette matière, aux principes religieux qu'ils professent".

Op het gebied van rechtspraak en financiën, landsverdediging en waterstaat, onderwijs en armwezen werden geen ingrijpende veranderingen gemaakt; de desbetreffende bepalingen werden eenigszins verduidelijkt, een enkele bepaling gewijzigd of toegevoegd, zooals b.v. die, waarbij de woning van den ingezetene gevrijwaard werd tegen willekeurig binnendringen van de politie zonder bepaalden last van de bevoegde macht en buiten de door de wet bepaalde vormen. Bij civiele vonnissen moesten voortaan de gronden van het vonnis worden aangewezen; voor de civiele rechtspraak werden provinciale gerechtshoven en rechtbanken beloofd. Belastingen en schulden werden geregeld als in 1814, zonder onderscheid tusschen de beide deelen zonder eenig privilegie op dit gebied. Bij de bepalingen omtrent de verdediging werd naast de „grondbeginselen" der Unie van Utrecht thans ook op „den geest" van de Pacificatie van Gent gewezen, terwijl de indienstneming van vreemde troepen voortaan alleen bij de wet mocht geschieden en de bepaling werd ingevoegd, dat de militie „nimmer en in geen geval" naar de koloniën mocht worden gezonden, zelfs niet „buiten de grenzen" zonder „bijzondere toestemming" der Staten-Generaal, tenzij bij „oogenblikkelijk dringend gevaar"; schutterijen werden opgericht in alle gemeenten, welker aaneengesloten bebouwde kring 2500 zielen bedroeg, „rustende schutterijen" in de andere gemeenten om met de eersten te dienen als „landstorm" ingeval van oorlog. De waterstaat werd nauwkeuriger geregeld. Onderwijs en armwezen bleven „voorwerpen" van „aanhoudende zorg" der regeering. De poging van den liberaal Le Clercq, „enfant de la révolution", om een algemeen hoofdstuk met een verklaring van belangrijke constitutioneele rechten voorop te doen plaatsen werd als onnoodig en zelfs wegens de theorie gevaarlijk afgewezen, maar op waarborgen voor vrijheid en burgerrechten werd bij de verschillende hoofdstukken gelet; vrijheid van drukpers werd op verlangen der zuidelijke leden uitdrukkelijk gewaarborgd, overeenkomstig het besluit van 24 Januari 1814, dat door de noordelijke heeren voldoende werd geacht; het recht van petitie werd geregeld als in de constitutie van koning Lodewijk.

Over de wijze, waarop de grondwet in België moest worden aangenomen, heerschte aanvankelijk verschil van meening [3]): Raepsaet wilde daartoe de

---

[1]) Vgl. daarover De Bosch Kemper, blz. 473/4, Aant.; Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 118/9.

[2]) Brieven en Gedenkschriften, dl. VI, blz. 252. Vgl. Ontstaan, dl. II, blz. 542, 546, 571; Terlinden, t. I, p. 81.

[3]) De Bosch Kemper, blz. 476 vlg.; Colenbrander, Belg. Omwenteling, blz. 126 vlg.; Ontstaan, dl. II, blz. 231, 544 vlg.

oude Staten bijeenroepen; De Thiennes en De Mérode waren voor eenvoudige afkondiging namens den Koning; Dotrenge ried tot bijeenroeping eener vergadering van notabelen ook in het Zuiden en daartoe werd ten slotte op voorstel der subcommissie overgegaan, ofschoon men in den aanvang eenigszins beducht was voor den afloop te midden der „turbulente" bevolking van het Zuiden. 15 à 1600 notabelen werden voor de hier $3^1/_2$ millioen tellende bevolking voldoende geacht.

Nadat alzoo de grondwet in al hare artikelen was vastgesteld, kwam in behandeling het rapport, door de heeren De Coninck en Elout omtrent het verhandelde opgemaakt — een overzicht van den inhoud der wet, waarbij werd aangetoond, dat zij was samengesteld volgens „den waren aard eener gematigde monarchie". Dit uitnemende rapport werd, met „de levendigste goedkeuring van alle de leden aangenomen" en daarmede eindigden de werkzaamheden der commissie op den 13den Juli. Zij kon uiteengaan met de voldoening een belangrijk werk tot stand gebracht te hebben, waarbij de grondwet van 1814 niet alleen slechts voor het Zuiden pasklaar was gemaakt, maar ook werkelijk in vrijzinnigen geest gewijzigd was, al viel het niet te ontkennen, dat menigmaal een compromis was getroffen tusschen monarchale en beperkende, tusschen conservatieve en liberale denkbeelden — een wijze van handelen, die zeker niet aan de eenheid van gedachten ten goede was gekomen en Van der Duyn later deed spreken van het „veelhoofdig monster", tot welks geboorte hij in vertrouwen op Van Hogendorp had medegewerkt [1]), maar die onvermijdelijk was in de omstandigheden, waarin men toen verkeerde en waarin het wenschelijk scheen om toe te geven aan de verschillende stroomingen in Noord en Zuid èn aan de geringe neiging van den Koning om zich een koninklijke macht te laten welgevallen als die in Engeland sedert koning Willem III bestond.

Den 18den Juli werd het aldus tot stand gekomen ontwerp bij proclamatie bekendgemaakt, tegelijk met de totnogtoe geheim gebleven londensche 8 artikelen, waarvan het als een uitvloeisel beschouwd moest worden.

In het Noorden werd het tusschen 8 en 19 Augustus door de Staten-Generaal „in dubbelen getale" onderzocht. Dat was niet volkomen volgens de bepalingen der daar bestaande grondwet, die „veranderingen of bijvoegselen" volgens de gewone wetgeving behandeld wilde zien, maar op dezelfde wijze, als deze indertijd was behandeld. Bij de opening dezer vergadering liet de Koning in bijzonderheden uitkomen, dat „de aan onze natie steeds dierbare regten" niet waren verminderd maar integendeel „uitgebreid" en „duidelijker omschreven" overeenkomstig de „verlichte eeuw" en het „nationaal karakter". Van Hogendorp beantwoordde als voorzitter deze toespraak met een verklaring van eensgezindheid en welwillendheid, die bewezen waren door de wijze, waarop de zaak was behandeld. Wel maakten sommigen opmerkingen over het behoud der groote provincie Holland, waar toch reeds twee lichamen van Gedeputeerde Staten noodig geacht waren, over de rangschikking der provinciën volgens een verouderd historisch beginsel, over het wegvallen der bepaling omtrent 's Konings godsdienst, vooral over de openbaarheid der beraadslagingen van de Tweede Kamer, welke „openbare tentoonstelling" volgens sommigen weinig anders kon opleveren dan „voldoening der nieuwsgierigheid" en „zucht om door welbespraaktheid te schitteren"; maar de commissie van onderzoek [2]) had ten slotte geen overwegende bezwaren en raadde, op

[1]) Gedenkschriften van Van der Duyn en Van der Capellen, blz. 21.
[2]) Haar rapport bij De Geer, Antecedenten van de Tweede Kamer; Colenbrander, Ontstaan der Grondwet, dl. II, blz. 604 vlg.

grond weder der acht artikelen van Londen, tot de aanneming, die dan ook eenparig geschiedde. De handhaving der voorrechten van den adel had sommigen ontstemd evenals het reeds voelbare gemis aan werkelijke volksvertegenwoordiging, de gebleken omkoopbaarheid van sommige ambtenaren en de klachten der militieplichtige landskinderen over slechte behandeling in het leger des Konings. Maar de ontevredenheid beperkte zich in het Noorden tot die weinigen, die zich daar nog met binnenlandsche staatkunde bezighielden, en de groote meerderheid keurde alles goed, zonder eenig begrip van publieken geest [1]).

Meer bezwaren leverde de grondwet in het Zuiden op, wat in de grondwetscommissie reeds verwacht werd [2]) en wat de Koning door snelle behandeling der zaken had gemeend te kunnen voorkomen, in weerwil van de ernstige waarschuwingen van Van der Capellen, die de stemming aldaar goed kende [3]). De liberalen hadden wel eenige bedenking wegens het ontbreken der ministerieele verantwoordelijkheid en andere punten, maar verklaarden er zich bijna allen voor. Daarentegen kwam aanstonds heftig verzet van de zijde der katholieke geestelijkheid, ofschoon de Koning in de proclamatie tot oproeping der notabelen nog eens „in het bijzonder aan de katholieke Kerk haren staat en hare vrijheden" verzekerd had en de „wijsheid en de gematigdheid" der vroegere landsheeren beloofde na te volgen [4]). De hooge geestelijkheid, die reeds op het Congres van Weenen (Oct. 1814) herstel van den toestand vóór de fransche Revolutie, terugroeping der Jezuïeten, herstel der kerkelijke tienden en vrije correspondentie met den Paus had geëischt [5]), stelde in anonieme geschriften, in het Fransch en Vlaamsch over geheel België verspreid, den bepaalden eisch, dat aan de katholieke geestelijkheid constitutioneele rechten zouden worden gegeven en dat de Koning onder eede beloven zou de katholieke Kerk in hare rechten te handhaven; zij liet hooren, dat de vastgestelde gelijkheid der eerediensten vóór de Revolutie nooit in België toegestaan, reeds voldoende was om verwerping der wet te verlangen. De bisschoppen van Gent, Namen en Doornik en de vicarissen der vacante bisdommen Mechelen en Luik wendden zich (28 Juli 1815) tot den Koning met dezelfde bezwaren [6]), uiteengezet in „représentations respectueuses"; die van Gent, de heftige De Broglie, gaf den 2den Augustus een in druk verspreide „instruction pastorale" aan zijn diocesanen uit, waarin hij in scherpe termen met „sainte hardiesse" opkwam tegen de „amateurs des nouveautés", de voorgestelde grondwet, vooral wegens het beginsel der gelijkheid van alle eerediensten, afkeurde als strijdig met de belangen zijner Kerk en op grond daarvan niet alleen tegen de wet verzet aanteekende maar aan alle notabelen in zijn diocees ten opzichte van die artikelen uitdrukkelijk verbood „d'y adhérer en aucune manière et sous aucun prétexte quelconque" [7]). De bisschop van Doornik volgde zijn voorbeeld; die van Namen wilde hetzelfde doen, maar zij zagen hunne instructiën door de politie bij den drukker in beslag genomen terwijl den drukkers,

[1]) Dagboek van Willem de Clercq, blz. 64. Vgl. Falck, Brieven, blz. 22; Colenbrander, Ontstaan der Grondwet, dl. II, blz. 574 vlg.
[2]) Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 122; Falck, Gedenkschriften, blz. 167 vlg.
[3]) Van der Duyn en Van der Capellen, Gedenkschriften, blz. 305/6; Ontstaan der Grondwet, dl. II, blz. 600.
[4]) Terlinden, t. I, p. 80.
[5]) Mémoire adressé aux hautes puissances assemblées dans le congrès de Vienne (Gand, 1814); vgl. Ontstaan der Grondwet, dl. II, reg. i. v. Geestelijkheid.
[6]) De Gerlache, Histoire du royaume des Pays-Bas, vol. I, p. 308 suiv.; Terlinden, t. p. 82 suiv.
[7]) Terlinden, t. I, l.l.

niettegenstaande de reeds in Sept. 1814 toegestane vrijheid van drukpers ook in België, werd ingescherpt, dat zij ze niet mochten drukken.

De regeering deed haar best om den slechten indruk dezer bisschoppelijke verklaringen weg te nemen door krachtig optreden. Zij verbood het geschrift van De Broglie en liet door De Thiennes en Van der Capellen verklaren [1]), dat de londensche artikelen gelijkstelling der eerediensten eischten. De Koning toonde ondubbelzinnig zijn ergernis; abbé De Foere, die in zijn blad „Le Spectateur Belge" krachtig tegen de grondwet had geschreven, werd gevangengezet als aanzettend tot oproer. Maar dit alles kon niet beletten, dat in weerwil der krachtige aanbeveling van Van der Capellen en De Thiennes, op 18 Augustus van de 1573 notabelen 280 niet verschenen en van de overigen 796 het ontwerp verwierpen, van wie 126 uitdrukkelijk verklaarden, dat zij het deden wegens de artikelen over den eeredienst: slechts 527 notabelen stemden voor [2]). De geestelijkheid bleek een overwegenden invloed te oefenen op de overgroote meerderheid van het in zelfstandigen „publieken geest" nog minder dan in het Noorden ontwikkelde belgische volk, niet het minst echter op de belgische aanzienlijken. Maar het ontwerp moest naar de overtuiging der regeering, door de gezanten der mogendheden krachtig gesteund, in ieder geval worden doorgezet, daar men wegens de londensche artikelen gebonden was aan de handhaving der gelijkheid van alle eerediensten. Men trachtte de zaak te redden door bijtelling der 126, die immers tegen de boven allen twijfel vaststaande londensche artikelen hadden gehandeld, bij de voorstemmers, maar ook bij deze „arithmétique néerlandaise", naar men spotte, bleef er een meerderheid van eenige stemmen tegen, zelfs na nauwkeurig nagaan der afwezigen, gestorvenen enz. [3]). Toen het zoo niet gelukte, besloot de regeering tot een koninklijke proclamatie, waarin met een scherpe uitlating tegen de „verduistering" der waarheid door „eenige menschen, van welke de maatschappij integendeel het voorbeeld der Evangelische liefde en verdraagzaamheid verwachten mogt", de 126 stemmen — als in den grond vóór de wet — bij de 527 werden gevoegd en verder met verwijzing naar het eenparige gevoelen der noordelijke Staten-Generaal werd geconstateerd, dat „geen twijfel overblijven kan omtrent de gevoelens en wenschen der groote meerderheid onzer gezamenlijke onderdanen", zoodat de Koning het ontwerp eenvoudig bekrachtigen kon en de grondwet alzoo voortaan als geldend kon aanmerken. Van dit oogenblik af echter was er bij den Koning een levendig gevoel van weerzin tegen de roomsche geestelijkheid, die zich reeds dadelijk zoo in zijn weg had gesteld en welker toon en houding hem ten zeerste vertoornde. Maar men hoopte haar door geldelijke voordeelen te winnen; in ieder geval scheen voor het oogenblik een krachtig optreden ongewenscht en „oogluiking de eenige partij" [4]).

Op deze wijze werd den 24sten Augustus, op 's Konings verjaardag, de grondwet afgekondigd, terwijl het gegoochel met cijfers op menigeen een pijnlijken indruk maakte en de geestelijkheid thans duidelijk inzag, dat zij voor hare eischen op hevig verzet bij den Koning zou stuiten. Toch werd de proclamatie met eenig gejuich ontvangen. Den 16den September werden daarop de Staten-Generaal volgens de overgangsbepalingen door den Koning voor de eerste maal benoemd, bij welke

---

[1]) Colenbrander, Ontstaan, dl. II, blz. 573, 577 vlg.; Dotrenge aan Falck, aldaar, blz. 579 vlg.

[2]) Vgl. dienaangaande de opmerkingen bij Josson, Onthullingen, blz. 92 vlg. Over de stemming: Ontstaan, l.l., blz. 615 vlg.

[3]) Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, dl. VI, blz. 254/5; Terlinden, l.l. blz. 99.

[4]) Falck, Brieven, blz. 228. De proclamatie bij Colenbrander, Ontstaan, l.l., II, blz. 618 vlg.

benoemingen met zorg gelet werd op bekwaamheid zoowel als op verzoenende gezindheid, thans met minder blijkbare vooringenomenheid [1]) tegen burgerlijke afkomst dan in 1814 en in overleg vooral met Falck en Roëll, mannen van ruimen blik. Het op dien dag samengestelde ministerie, waarin tot ergernis van de Belgen de reeds werkzame noordelijke leden werden behouden, bestond uit bekwame mannen: Van Maanen voor justitie, Roëll voor binnenlandsche, Van Nagell tot Ampsen voor buitenlandsche zaken, Van der Hoop voor marine, Six van Oterleek voor financiën, de als franschgezind te boek staande hertog Van Ursel — de eenige eigenlijke minister van belgische geboorte — voor waterstaat en publieke werken, Van der Goltz voor oorlog, Repelaer voor onderwijs, kunst en protestantsche eeredienſten, met Goldberg als directeur-generaal voor handel en koloniën, Appelius voor indirecte belastingen, Wichers voor de convooien en licenten en den als anticlericaal te boek staanden Belg Goubau d'Hovorst voor roomschen eeredienst. Van Hogendorp en De Thiennes werden ministers van Staat zonder portefeuille; Falck bleef in het bezit van zijn gewichtigen post als secretaris van Staat. Bij de inhuldiging des Konings op den 21sten September te Brussel, waar hij zijn residentie zou houden als de Staten-Generaal er vergaderden, wees de Koning dezen met trots op de verwezenlijking der eertijds door Karel V en Willem I beoogde „nauwere verbintenis" onder „denzelfden souverein" en „dezelfde algemeene wetten" en drong met warmte aan op eensgezindheid en verkleefdheid aan de belangen van den nieuwen staat.

Zoo was de stichting van het koninkrijk der Nederlanden, van het gezamenlijke rijk der oude zeventien gewesten, bolwerk van Europa tegen Frankrijk, voltooid: het ideaal van den eigenlijken stichter, koning Willem zelven, was werkelijkheid geworden en welverdiend was de hulde, door De Thiennes als voorzitter der Eerste Kamer aan den Koning gebracht, gewettigd de hoop op de toekomst, daarbij uitgesproken voor het volk der Nederlanden, thans na drie eeuwen van scheiding vereenigd onder leiding van het Huis van Oranje. Op het slagveld van Waterloo, placht men toen te zeggen, was de eenheid der nieuwe natie bevestigd. Maar velen zagen reeds de bezwaren in, waarmede dit „mariage de convenance" te kampen zou hebben. Ook Falck, de scherpzinnige opmerker, was van den beginne af van meening: „nil desperandum, maar het werk moet zijn tijd hebben" [2]). Of het die tijd zou gegund worden?

HOOFDSTUK II

DE EERSTE JAREN VAN DEN NIEUWEN STAAT

Onder moeilijke omstandigheden van allerlei aard begon koning Willem I zijn regeering over den staat, welke eindelijk de vervulling scheen te brengen van de idealen, die hij zich van jongsaf had gevormd. Niet alleen zou het moeite kosten om de zoo verschillende deelen van den staat samen te smelten tot een goed samenhangend geheel, niet alleen zou hij daarbij op godsdienstig, op maatschappelijk, op economisch, op staatkundig gebied zeer uiteenloopende belangen hebben te verzoenen en heftig verzet hebben te overwinnen, maar wat hij reeds voor het Noorden was begonnen te doen en wat in het Zuiden niet meer dan even aangevangen was, zou thans voor het geheele rijk moeten geschieden. Uit den chaos, bij het

[1]) De Bosch Kemper, Aant., l.l., blz. 497.
[2]) Brieven, blz. 209.

vertrek der Franschen door deze nagelaten, moest nieuwe orde worden geschapen; de nieuwe instellingen, ten deele verbetering van de oude, ten deele aan de Revolutie ontleend, moesten aan geregelde werkzaamheid gewend worden; de welvaart moest worden heroverd, zoowel op het gebied van den handel als op dat van de nijverheid, den landbouw, de visscherij; de teruggegeven koloniën moesten worden gereorganiseerd volgens de feitelijk reeds aangenomen maar nog niet ingevoerde begrippen van hervorming en verbetering der oude toestanden uit de dagen der verdwenen O. en W.I. compagnieën; de diplomatieke betrekkingen met de mogendheden moesten geregeld worden; het leger moest voor de tweede maal tot een samenhangend geheel worden omgeschapen om te kunnen voldoen aan de eischen, die Europa mocht stellen aan zijn „schildwacht" op Frankrijk's grens; de geldelijke lasten en plichten van den staat moesten op bevredigende wijze, bevredigend voor den belastingbetalenden ingezetene èn voor den schuldeischer, voor de staatsbehoeften èn de staatskrachten worden verdeeld; voor volksontwikkeling moest overeenkomstig de eischen van het sedert de Revolutie zoo ingrijpend gewijzigde maatschappelijke leven worden gezorgd; onderwijs, kunst en wetenschap moesten worden bevorderd — alles te zamen een reuzentaak, een „Hercules-arbeid", waaraan de Koning, gesteund door zijn ambtenaren, zijn leven wilde wijden.

Onvermoeid, rechtschapen en eerlijk, gewend het oog te houden op alles, tot het kleine toe, was hij vooral een goed administrateur [1]). Hij had zich dit reeds in Fulda, thans ook bij het voorloopig souverein bestuur over de Vereenigde Nederlanden en België getoond, bezield met goeden wil, in vele opzichten ruim van blik, met groote kennis en een helder verstand, tot in kleinigheden nauwlettend. Hij was voor ieder toegankelijk, begaafd met een ijzersterk geheugen en een helderen kijk op menschen en dingen, eenvoudig, matig en zuinig voor zichzelven, doordrongen van ernstig plichtsgevoel, vol besef van zijn groote verantwoordelijkheid tegenover zijn volk, tegenover God, die hem op deze plaats had gesteld, tevens vol, soms al te vol zelfvertrouwen en vast overtuigd van het eindelijk welgelukken van zijn pogen. Deze hoedanigheden stempelden hem tot een werkzaam en krachtig bestuurder, geen geniale maar een veelszins begaafde persoonlijkheid, nuchter en burgerlijk practisch van opvatting en neigingen, afkeerig van alle vertoon, vooral van militair vertoon, zelfs van militaire kleeding en omgeving. Zijn in de eerste plaats verstandelijke ontwikkeling maakte dikwijls den indruk van gemis aan hoogere, van ideëele gevoelens, zoodat hij dan ook kunst en wetenschap alleen als nuttige zaken kon waardeeren. Men zou hem op het oog eerder voor een hollandschen burger, een rentenier, een koopman dan voor een vorst gehouden hebben. Zijn groot gebrek: eigenwilligheid, koppig vasthouden aan eigen inzicht en eigen meening, bracht hem ertoe om alles tot in de kleinste bijzonderheden zelf te willen doen en in alles eigen zin te volgen, niemands raad in te roepen dan alleen om eigen handelwijze te dekken, allen tegenstand, alle verschil van gevoelen als ongehoorzaamheid of gebrek aan inzicht aan te merken. Het zou hem een ernstige hinderpaal blijken. Maar in den beginne was dit energieke doorzetten van zijn wil misschien eerder een voordeel te achten, want een sterke wil was noodig

[1]) Vgl. de van hem gegeven, in het algemeen overeenstemmende karakterbeschrijvingen bij Van Hogendorp, Falck, Grovestins, Van der Duyn en Van der Capellen, De Gerlache, de vreemde diplomaten, De Bosch Kemper, Groen van Prinsterer, Willem de Clercq, enz. Zijn geestesrichting duidelijk ook in de door Colenbrander (Bijdr. en Meded. Hist. Gen. XXXI, blz. 258 vlg.) uitgegeven Gesprekken met koning Willem I. Vgl. ook Bagot, Canning and his friends, vol. II, p. 342 ff., en Gedenkstukken, dl. VII en VIII, passim.

om orde te scheppen in den baaierd, te midden waarvan hij zich geplaatst zag, hij, in de schatting der toenmalige vrijzinnigen de liberaalste der europeesche vorsten van zijn tijd.

Het lag voor de hand, dat hij, de regeering ook over het Zuiden thans aanvaardend, daarbij in hoofdzaak uitging van wat in het Noorden reeds geregeld was en in werking was getreden. Het rijk toch was volstrekt niet geheel en al een nieuwe schepping, uit het niet te voorschijn geroepen, maar, volgens de londensche artikelen, door „toevoeging" van België aan de Vereenigde Nederlanden als „accroissement de territoire" uit een reeds aanwezigen staat gevormd en deze zelf immers had — wat aan de zuidelijke gewesten ontbrak — een roemrijke eigen geschiedenis: die der oude Republiek, waarvan de nieuwe monarchale staat der Nederlanden als de moderne voortzetting was te beschouwen [1]). Het zou zeer moeilijk blijken de nog bijna geheel en al in de denkbeelden der 18de eeuw levende en zich slechts langzaam met die der 19de verzoenende Hollanders samen te smelten met de door de nieuwe begrippen krachtig aangegrepen Belgen, al trachtte de belgische geestelijkheid, door kerkelijke banden, in België altijd zeer invloedrijk gebleken, die begrippen te bestrijden. Het zou toch wel kunnen zijn — zooals Pitt de verhouding reeds in 1790 beschreef — dat het paard zijn berijder, die de richting van den weg moest aangeven, ongeduldig zou afwerpen. De sterk hollandsch gevoelende Koning, ofschoon vast voornemens om de toekomst van het rijk in hollandschen geest te leiden en zelfs zoo mogelijk de Belgen te „verhollandschen," begeerde dan ook terecht niet, dat tegenover de Belgen op deze verhouding of die plannen al te veel nadruk werd gelegd, en nam het den nieuwen als vice-president van den uit noordelijken en zuidelijken samengestelden Raad van State opgetreden Van Hogendorp zeer euvel af, dat deze, Noord-Nederlander bij uitnemendheid, niet meer voorzichtigheid betrachtte. De meer bekwame dan handige staatsman, met wien de Koning, niettegenstaande de belangrijke door hem bewezen diensten, nooit vertrouwelijk kon omgaan, ten deele wegens oude, nooit geheel overwonnen antipathie, ten deele wegens de ook bij dezen staatsdienaar met al zijn buitengewone talenten duidelijk blijkende eigenzinnigheid, zijn in hinderlijke pedanterie en schoolmeesterij overslaand vasthouden aan eigen meeningen, stond reeds lang met den Vorst op eenigszins gespannen voet [2]), al kwam dat naar buiten nog weinig aan den dag en verleende de Koning hem zelfs, evenals aan Van der Duyn, als belooning zijner groote verdiensten bij de vestiging der onafhankelijkheid, in vleiende termen den erfelijken titel van graaf met een wapen, waarin het jaartal 1813 was opgenomen.

Èn in den Raad van State èn in de eerste zitting reeds der Staten-Generaal kwam het verschil tusschen Noord en Zuid telkens om den hoek kijken, vooral bij de behandeling der financieele zaken, bij de „suppletoire petitie" van 40 millioen voor het dure jaar 1815, waarbij door de zuidelijke leden aangedrongen werd op verkoop van domeinen, in België veelal bosschen, maar daarentegen voor het Noorden, waar de domeinen vooral in polders en tienden bestonden, de heffing bij wijze van voorschot op de belasting tegen door de regeering later in te lossen recepissen wenschelijk scheen [3]); de petitie werd met 77 tegen 27 stemmen in de Tweede Kamer aangenomen. Ernstiger werd de zaak bij de behandeling in den Raad van State

[1]) Vgl. Nothomb, Essai historique sur la révolution belge (Brux. 1833), I, p. 62; Van der Duyn, Gedenkschriften, blz. 245.

[2]) Vgl. Brieven en Gedenkschriften, dl. V en VI, passim; Van der Duyn, Gedenkschriften, blz. 24, 76 vlg.

[3]) Vgl. Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 135.

en de Staten-Generaal [1]) van de door Appelius voorgestelde algemeene belastingen, die met 1 Juli 1816 zouden ingevoerd worden. Voor de $75^1/_2$ mill., die minstens noodig schenen, terwijl de begrooting der uitgaven van dat jaar 82 mill. bedroeg [2]), had Appelius een kunstig berekend samenstel van directe en indirecte belastingen uitgedacht [3]). De directe beliepen 20 mill. aan grondbelasting, 5 mill. aan personeel en mobilair, 18 ton gouds aan patenten, verder een aanzienlijk bedrag wegens bezit van dienstboden en paarden; van de indirecte beliepen die op zout, waag, rondemaat, gemaal, zegel, goud- en zilverwerken, wijn, jenever, buitenlandschen brandewijn, verder last- en pleziergelden samen ruim $8^1/_2$ mill.; de opbrengst der inkomende en uitgaande rechten was op ruim 4 mill., die van diverse ontvangsten, waarbij het successierecht voor het Noorden, op 2 mill., van de domeinen en registratie op bijna $9^1/_2$ mill., van de posterijen op $8^1/_2$ ton, van de loterijen op bijna 7 ton berekend; verder waren er nog inkomsten uit recognitiën van theeverkoop, verkoop van nagelen en oliën uit Indië, van domeinen enz. — hetgeen alles te zamen aan inkomsten ongeveer 70 mill. zou opleveren. Bij het onderzoek dezer begrooting moest blijken, dat het Zuiden, dat onder de fransche heerschappij 75 à 80 millioen gulden jaarlijks had opgebracht, aanzienlijk bevoordeeld was [4]); maar de zuidelijke leden, die zich den tijd herinnerden, toen men daar onder het oostenrijksch bewind 10 mill. betaalde, wilden niets weten van belasting op dienstboden en paarden, in hun oog nadeelig voor hunnen landbouw en hunne nijverheid, terwijl men in het Noorden hierin vooral een belasting op de weelde, dus in de eerste plaats ten laste der vermogenden zag; de hertog van Aerschot diende zelfs wegens de opneming dezer belasting zijn ontslag uit den Raad van State in. Men deed op last des Konings pogingen om de Belgen in dezen te gemoet te komen, maar zij weigerden steeds en bleven klagen over achteruitzetting, wijzend op hun aandeel in de gezamenlijke schuld van den staat, eigenlijk de staatsschuld der oude Republiek alleen. Zoo werd ten slotte, het Zuiden ten gevalle, deze belasting geschrapt en voor een gelijk bedrag die op het personeel en mobilair met 40% verhoogd, zeer ten nadeele van den minvermogende, die in deze lasten, gelijk in de meeste indirecte belastingen, zijn aandeel had te dragen.

Toonde reeds deze concessie, dat de Koning, van het volgzame, hem geheel alles overlatende Noorden zoogoed als zeker, aanvankelijk er vooral op uit was om het Zuiden door toegeven te winnen [5]), niet minder bleek dit in de wijze, waarop bij de vaststelling der tarieven van in- en uitgaande rechten voor de belangen der belgische fabrieken gezorgd was, terwijl men voor het in de eerste plaats handeldrijvende Noorden alleen met betrekking tot de koloniale waren den zeer gewenschten vrijen handel met het buitenland erkende en men den binnenlandschen zooveel mogelijk van alle lasten wilde bevrijden. Deze regeling bedreigde ten zeerste den juist weder een weinig uit het langdurige verval opkomenden buitenlandschen handel van het Noorden, dien men weldra tot den ouden luister hoopte te verheffen. Het tamelijk vrijzinnige stelstel van het aanmerkelijk verbeterde tarief van 1725, „erkend kunststuk van wetgeving," [6]) waaronder in de 18de eeuw de handel zich tot 1795 telkens van zware

[1]) Brieven en Gedenkschriften, blz. 137 vlg.; De Bosch Kemper, Staatk. Geschiedenis, blz. 496.
[2]) O. a. 29 mill. voor defensie.
[3]) Vgl. Van Hogendorp, Bijdragen tot de huishouding van staat, dl. I, blz. 25 vlg.
[4]) Vgl. Van Hogendorp, l.l.; Poullet, l.l. p. 18.
[5]) Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 139.
[6]) Van Hogendorp, Bijdragen, dl. I, blz. 141. Vgl. Sickenga, Geschiedenis der belastingen sedert 1810, dl. II, blz. 114 vlg.

slagen had kunnen herstellen, had wederom de nog altijd betrekkelijk uitmuntende havens van het Noorden met schepen gevuld en welvaart hier doen terugkeeren „met eene snelheid, die elk verbaast" [1]), al had de plotseling overweldigende aanvoer de markt zoo overvallen, dat de van de oude débouchés beroofde koopman tegenover een nog niet zeer koopkrachtige bevolking en ernstige vreemde concurrentie staande, aanvankelijk zware verliezen leed [2]). Maar de pas herstelde handel was nog een te teedere plant om aan gevaarlijke proefnemingen te worden onderworpen en moest met voorzichtigheid worden opgekweekt in plaats van, in welk opzicht dan ook, te worden belemmerd. Bovendien, wat zou het baten, wanneer men het Noorden verbitterde om het Zuiden te winnen? Doch het Zuiden eischte protectie voor zijn industrie en de regeering verliet den nauwelijks ingeslagen weg van den vrijen handel al zeer spoedig. Van Hogendorp waarschuwde terecht 's Konings vertrouwden medewerker Falck tegen het vervreemden van de oude vrienden in het Noorden, „zonder de zekerheid van zijn vijanden over te halen" [3]).

„Zijn vijanden", want als zoodanig, ten minste niet als vrienden zijner regeering, gedroegen zich velen in het Zuiden, met name de van den beginne af ontstemde geestelijkheid, die door de werkelijk wat onvoorzichtige termen van 's Konings proclamatie bij de uitvaardiging der grondwet nog meer verbitterd was geworden. Aan het hoofd van dezen tegenstand bleef zich de eigenlijk franschgezinde en reeds onder Napoleon onbuigzaam gebleken Maurice de Broglie, bisschop van Gent, stellen, die tal van fransche door de Jezuïeten gevormde priesters, in Vlaanderen plaatste, herhaaldelijk pauselijke brieven afkondigde zonder vergunning daarvoor aan de regeering te vragen, zijn priesters de bepalingen op het burgerlijk huwelijk telkens liet overtreden, voortdurend tegen de grondwet uitvoer en in het najaar van 1816 zelfs zoover ging, dat hij een brochure liet uitgeven tegen de daad van den bisschop van Namen, die voor de aanstaande bevalling der Prinses van Oranje gebeden had uitgeschreven en daarmede volgens hem had gezondigd tegen de beginselen der roomsche Kerk, immers tegen hare denkbeelden ten opzichte van het Protestantisme, ook zelfs waar het een regeerend vorstenhuis gold. Vooral de thans ingevoerde grondwet bleef hem en den zijnen een doorn in het oog. Het „jugement doctrinal" [4]) der bisschoppen van Gent, Namen en Doornik en der vicarissen-generaal van Mechelen en Luik, in weerwil van 's Konings waarschuwing en de koninklijke proclamatie opkomend tegen de grondwetsartikelen over den eeredienst, verbood bijna dadelijk na de afkondiging der grondwet in heftige taal „de prêter les différens sermens prescrits par la constitution" als verraad jegens „les plus chers intérêts de la religion", ja als „un grand crime", ontzeggend „à un souverain qui ne professe pas notre sainte religion, le droit de régler l'instruction publique, les écoles supérieures, moyennes et inférieures" en hen, die zich daartoe leenden, beschuldigend „de trahir honteusement les plus chers intérêts de l'église catholique".

Deze heftige houding der bisschoppen ging gepaard met klachten der vooral in Luik en Namen talrijke liberale franschgezinden — in wat zij, met de talrijke franschgezinden onder de clericale partij, gaarne „la Belgique" noemden — over de weinig vrijzinnige wijze, waarop de regeering de

---

[1]) Bijdragen, blz. 64. Het aantal der nederlandsche schepen in de Sont bedroeg in 1814 550, tegen 2000 in 1790: Van den Bogaerde, Proeve over de belangrijkheid van den handel, de scheepvaart en de nijverheid ('s Gravenh. 1845), dl. II, blz. 2.
[2]) Van Ouwerkerk de Vries, Verhandeling, blz. 63 vlg.
[3]) Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 139.; vgl. Falck, Gedenkschriften, blz. 119 vlg.
[4]) Terlinden, t. I, p. 103 suiv.

grondwet toepaste; met de ontevredenheid der conservatieven van 1789, die terugverlangden naar de oude instellingen van den oostenrijkschen tijd; eindelijk met de bezwaren van de Zuidelijken in het algemeen tegen de voorwaarden der vereeniging, waarover reeds in de grondwetscommissie door de zuidelijke leden was geklaagd. Men sprak zich heftig uit tegen medebetaling van schuld van het Noorden, die thans ook voor rekening van het totnogtoe van staatsschuld zoogoed als vrije Zuiden kwam, tegen de gelijkstelling der vertegenwoordiging in de Staten-Generaal van het bijna $3^1/_2$ millioen menschen tellende Zuiden met het even 2 millioen tellende Noorden, over de onmogelijkheid om de handelsbelangen van het Noorden met de eischen van het zuidelijke fabriekswezen te verzoenen, over de neiging der regeering om de vlaamsch-nederlandsche taal, door 4 millioen inwoners gesproken, te begunstigen tegenover het Fransch, mèt het Waalsch de taal van $1^1/_2$ millioen [1]). Zoo was de taak der regeering, die al deze belangen had overeen te brengen en al deze bezwaren had te ondervangen, reeds van het begin af zeer moeilijk. Het telkens verplaatsen van den zetel der regeering leverde ook al dadelijk bezwaren op, vooral voor hen, die verplicht waren de verplaatsing telkens mede te maken en zich daarvoor groote kosten moesten getroosten.

Een en ander gaf den niets en niemand ontzienden Van Hogendorp reeds in April 1816 aanleiding om een uitgebreide memorie aan de Staten-Generaal op te stellen in den vorm van een „advijs", in denzelfden geest als hij reeds in Februari een nota bij den Raad van State had ingediend. Die nota [2]) was ontstaan uit zijn bedenkingen tegen het toenmaals bij den Raad voorgedragen belastingstelsel van Appelius en kwam met nadruk op voor de handelsbelangen van het Noorden, grondslag der aloude welvaart aldaar. Het advies [3]) gaf uitvoerig de gronden aan, waarop de schrijver zich tegen de financieele plannen der regeering meende te moeten verzetten. Vooral het laatste stuk, door den schrijver in druk aan de leden van den Raad van State en van de Staten-Generaal rondgedeeld en op het gebied van de nationale schuld, de vereeniging, de financiën, de algemeene welvaart en den publieken geest vol van belangrijke en treffende opmerkingen, wekte des Konings ergernis. En dit niet zoozeer omdat de inhoud onjuist was — een aantal van de trouwste en volgzaamste dienaars des Konings betuigden den schrijver warme ingenomenheid met het door hem gezegde [4]) — maar wegens de scherpe wijze, waarop Van Hogendorp sprak over het verschil van belangen, over de bijkans onoverkomelijke moeilijkheid om deze te verzoenen, over den waren aard der wederzijdsche opofferingen, noodig voor de handhaving der eenheid en samenwerking tusschen Zuid en Noord, over de aanvankelijk overwonnen bezwaren van het Noorden en de vinnige tegenwerking der franschgezinde „theoristen" en der geestelijkheid van het Zuiden, waar de pers in tijd- en schotschriften de regeering en niet minder de vereeniging van Noord en Zuid op heftigen toon aanviel. Werkelijk, het was niet in het belang der goede verstandhouding van de beide deelen, wanneer thans door den eersten staatsambtenaar zoo met nadruk gewezen werd op de verschillen in plaats van op mogelijkheid der verzoening van belangen. Bovendien was het stuk ontwijfelbaar gericht tegen de staatkunde des Konings, al prees de schrijver aan het slot de „wijze en weldadige ontwerpen", waarmede men „orde uit verwarring, publiek crediet uit vervallen geldmiddelen,

[1]) Josson, Onthullingen, blz. 93 vlg.
[2]) Brieven en Gedenkschriften, dl. VI, blz. 307 vlg.
[3]) Bijdragen tot de huishouding, dl. I, aangevuld door Brieven en Gedenkschriften, dl. VI, blz. 341 vlg.
[4]) Ibid., blz. 358 vlg.

welvaart op de puinen van den oorlog, licht in de duisternis" trachtte te scheppen, en wees hij zelfs op het moedig voortschrijden des Konings „onder den laster, in dat volle vertrouwen op de zuiverheid van zijn hart, hetwèlk een vast en zelfstandig karakter over allen tegenstand doet zegevieren". De Koning achtte vooral de openbaarmaking en ronddeeling van dit jegens het Zuiden zeker niet billijke [1]) geschrift nadeelig voor het staatsbelang en verzocht den schrijver ernstig de verdere verspreiding van het in België als „libel" aangemerkte stuk tegen te houden. Toen deze dit weigerde en het zijn werking deed, gaf hij den 7den November 1816 — voor het oog op grond van herhaald verzoek wegens redenen van gezondheid — aan Van Hogendorp zijn ontslag als secretaris van staat en vice-president van den Raad van State, hem tevens in vriendelijke termen een plaats in de Eerste Kamer aanbiedend, voor welke onderscheiding de diep gekrenkte staatsman beleefd bedankte, meer gesteld op zijn plaats in de Tweede, waar hij zich immers kon doen hooren [2]). De gansche zaak liet niet na een pijnlijken indruk te maken, zoowel wegens den onaangenamen toon van een zoo hooggeplaatst en zoo in het Noorden gezien man tegenover de Zuidelijken, die het stuk als de uiting der meening in het Noorden moesten beschouwen, als wegens het ontslaan van hem, die in 1813 het initiatief tot den opstand had genomen en wiens heengaan wees op ernstige tekortkomingen in het ook door hem aanvankelijk toegejuichte werk der vereeniging van Noord en Zuid. Hij werd vervangen door den volgzamen Mollerus, die sedert dezen post jaren achtereen heeft vervuld. De Koning trachtte ook Van Hogendorp's herkiezing door de Provinciale Staten van Zuid-Holland in de Tweede Kamer, toen deze in 1818 moest aftreden, te verhinderen en gaf den op het einde van 1817 met het gouverneurschap in deze provincie belasten Van der Duyn den wenk om zijn invloed daarbij te doen gelden. Van der Duyn weigerde dit te doen, hetgeen tot geschil ook met dezen tweeden man van 1813 aanleiding gaf, maar den eerlijken en rondborstigen vaderlander toch niet deed heengaan uit zijn post, dien hij tot onder koning Willem II met eere heeft bekleed. Ook minister Roëll moest in Februari 1817 zijn ontslag nemen, wegens verschil van inzicht over de inrichting van het gewestelijk bestuur, waaraan hij meer zelfstandigheid toegekend wilde zien; de Belg De Coninck, bekend om zijn sterk monarchale gezindheid, nam zijn plaats in [3]). Meer indruk nog maakte het ontslag eerst van den bekwamen commissaris-generaal van oorlog Janssens, vervangen door den sedert lange jaren buiten dienst gebleven en toegefelijken graaf Van der Goltz, daarna dat van den met de opperste leiding van het departement belasten Prins van Oranje zelven.

Deze was reeds lang met den gang der zaken weinig ingenomen en kwam, te Brussel gevestigd, herhaaldelijk met zijn vader in botsing, niet het minst wegens het verschil in karakter tusschen den voor allerlei invloeden toegankelijken prins en zijn vader. De overplaatsing buiten hem om van een aantal, vooral belgische, officieren naar Indië gaf hem aanleiding om in November 1817 zijn ontslag aan te bieden [4]); slechts met moeite en niet zonder tusschenkomst van de oude prinses Wilhelmina en de Koningin kon hij ten slotte als opperbevelhebber en inspecteur van alle wapenen werkzaam blijven, maar zijn invloed bleef gering. Ook Van der Goltz werd

[1]) De Bosch Kemper, Aant., blz. 502.
[2]) Over een en ander: Brieven en Gedenkschriften, dl. VI, blz. 360 vlg.; Van der Duyn, Gedenkschriften, blz. 24 vlg.
[3]) De Bosch Kemper, Aant., blz. 504. Zie over de ministers en de ministeriën het werk van De Brauw, De departementen van algemeen bestuur sedert 1795 (Utr. 1864).
[4]) Bosscha, Leven van Willem II, blz. 381 vlg.

weldra aan het hoofd van het departement van oorlog vervangen door den intendant-generaal Piepers, een willig werktuig in 's Konings hand, maar niet onverdacht op het gebied van eigenbaat [1]).

Op die wijze bleven alleen volgzame dienaren, als Falck, De Mey van Streefkerk en de zeer monarchaalgezinde Van Maanen in de hoogste staatsambten werkzaam en voerde de Koning met zijn ministers — eigenlijk meer „commiesen" zooals Van Maanen zelf eenmaal zeide [2]) — met een weinig zelfstandigen Raad van State en een volgzame meerderheid in de zoogoed als geheel van hem afhankelijke Staten-Generaal, meer en meer een „persoonlijk gouvernement". Zoo ontstond er een „napoleontisch gereglementeerde staat met een constitutioneelen gevel" [3]), geheel overeenkomstig 's Konings geen tegenspraak duldend karakter, dat ook het overigens weinig drukkend keurslijf van de grondwet slechts noode verdroeg, die hem herhaaldelijk deed terug wenschen naar de oude erfstadhouderlijke waardigheid, waarmede zijn vader en grootvader geheel naar eigen inzicht de regeering hadden kunnen voeren [4]). Zoo werd veel meer geregeld bij Koninklijk Besluit dan bij de wet, zelfs in tal van gevallen, waarin wettelijke voorziening zoo niet bepaald voorgeschreven dan toch gewenscht was — een wijze van regeeren, die vooral van de zijde der liberale, ten deele nog steeds franschgezinde Belgen ernstigen tegenstand ondervond, maar ook in het Noorden bedenkingen wekte.

Voornamelijk de handelingen der regeering in zake de pers en de verhouding tot de Roomschen leverden weldra ernstige moeilijkheden op en verbitterden niet alleen de machtige geestelijkheid maar ook den invloedrijken clericalen adel. Reeds onder de grondwet van 1814 was, niettegenstaande het geruststellend besluit van 16 Mei 1814, verklarende art. 134, 135 en 139 dier wet omtrent de houding van den staat tegenover de gezindten, de roomsche geestelijkheid ook in het Noorden lang niet algemeen tevreden geweest [5]) over de regeling der aan haar verstrekte toelagen in verband met de vrijheid harer Kerk: het geestelijk gezag had zelfs de aanneming dier toelagen onder voorwaarde van invloed op de vervulling van vacatures, als riekende naar simonie, bepaald verboden, welk verbod in 1818 door paus Pius VII echter weder werd ingetrokken. Onder de grondwet van 1815, doorgedreven met zoo ernstig verzet van de zijde der roomsche Kerk, en onder den caesaropapistisch gezinden Goubau d'Hovorst als minister van katholieken eeredienst [6]), met den liberalen Van Gobbelschroy als kabinetssecretaris en den gelijkgezinden secretaris-generaal Van Ghert, moest de tegenstand toenemen, ofschoon de regeering aan kerken en priesters ruime toelagen verleende en het verzet tegen het burgerlijke huwelijk door toegefelijkheid trachtte te breken, ja zelfs de strafbepalingen dienaangaande introk en toeliet, dat de ambtenaren van den burgerlijken stand niet tot inschrijving van een huwelijk tusschen Roomschen over-

[1]) Gedenkstukken, VIII, blz. 649.

[2]) Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 173. Vgl. de uiting van Clancarty in een brief aan Canning dd. 14 Mei 1824: „in a government where the ministers are not responsible and where the monarch enters into the most minute details of the administration of affairs and directs the execution of all the measures of government, the appointment of a new minister is of no very great importance" (Gedenkstukken, VIII, blz. 183; vgl. Falck, Brieven, blz. 48). Vgl. Bagot, Canning and his friends, II, p. 341 ff.

[3]) Thorbecke, Historische Schetsen, blz. 175. Vlg. Falck, Brieven, blz. 242; Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, dl. IV en VI passim.; Falck, Gedenkschriften, passim, vooral blz. 133 vlg.

[4]) Gedenkschriften van Van der Duyn, blz. 120.

[5]) Albers, Geschiedenis van het herstel der hierarchie in de Nederlanden, dl. I, blz. 40 vlg.

[6]) Vgl. over hem: Terlinden, t. I, p. 117.

gingen dan nadat van kerkelijke toestemming gebleken was. Maar dit nam niet weg, dat dikwijls aan den dag moest komen, hoe de Koning, overtuigd protestant en in de beginselen van het laatst der 18de eeuw opgevoed, ten opzichte der roomsche Kerk en hare dienaren de denkbeelden dier eeuw, die der „verlichte despoten", ja die van de fransche en belgische liberalen zelf huldigde, verbitterd als hij bovendien was door het verzet tegen de door hem gewenschte instellingen, tegen zijn staatkunde, tegen zijn wil. Bij alle neiging om eenigszins te gemoet te komen aan godsdienstige bezwaren, was hij geen oogenblik geneigd om ten dezen voet te geven aan de gestelde eischen en achtte hij het zijn plicht als souverein den aangeboden kamp te aanvaarden, overtuigd, dat hij rekenen kon op den steun der mogendheden en daarmede op weinig ernstig verzet ook van de zijde van den pauselijken stoel zelven, die blijkbaar tot schikking overhelde.

De weigering van 44 leden der rechterlijke macht en van een aantal aangewezen leden der Provinciale Staten in het Zuiden om den eed op de grondwet af te leggen, de bedreigingen in de biecht en op het sterfbed tegen hen, die dezen eed afgelegd hadden, wezen erop, aan welke gevaren men zich blootstelde, als men de roomsche geestelijkheid vrij spel liet [1]).

De strijd begon met de vervolging voor den Raad van State van bisschop De Broglie, op grond van het nog geldende concordaat van 1802 [2]), niet alleen wegens zijn houding bij de gebeden voor den Koning en in het bijzonder voor de Prinses van Oranje maar vooral wegens het „jugement doctrinal" en zijn correspondentie met het hof te Rome zonder vergunning van het ministerie van eeredienst. De bisschop, gesteund door zijn even heftigen vicaris-generaal, kanunnik Lesure, weigerde te verschijnen voor den directeur der katholieke eerediensten, gelijk hij, bij allen eerbied voor den souverein, geweigerd had om zijn tegenstand tegen de bekende bepalingen der grondwet op te geven. De Koning, geraden door Van Maanen en Goubau, liet de zaak toen voor het gerechtshof te Brussel brengen en dit zond op 's bisschops nieuwe weigering om te verschijnen een dwangbevel om hem voor zijn rechtbank te voeren. Maar de bisschop was reeds 17 Maart naar Amiens gevlucht en protesteerde van daar uit tegen een en ander. Het gerechtshof verwees toen den hooggeboren en hooggeplaatsten prelaat als „ledit Maurice de Broglie, fugitif ou latitant" den 9den Juni 1817 naar de „cour d'assises" van Zuid-Brabant. Dit hof achtte „crime politique" aanwezig en veroordeelde den nog steeds weigerachtigen bisschop den 8sten November tot deportatie benevens in de kosten, welk vonnis op de gebruikelijke wijze den 19den November op het schavot te Gent, tusschen dat aangaande twee pas gevonniste inbrekers in, aan een paal werd geplakt. Abbé De Foere, die het weder gewaagd had in den „Spectateur belge" de houding en de gevoelens van zijn bisschop te verdedigen en zich zelfs niet had weerhouden om op inlijving van België bij Frankrijk aan te dringen, werd op grond der bepalingen van de oproerwet van 20 April 1815 den 21sten Maart 1817 veroordeeld tot twee jaren gevangenisstraf te Vilvoorde. De Moor, drukker van zijn tijdschrift, kwam er als medeplichtige af met geldboete en de proceskosten. De schrijver van een minder heftig maar toch afkeurend artikel in den „Vrai Libéral" werd gestraft met drie maanden gevangenis, geldboete en de proceskosten [3]). Bovendien werd beslag gelegd op de traktementen der vicarissen-generaal in het bisdom

---

[1]) Stuart, Jaarboeken, 1817, dl. IV, blz. 49 vlg.; Poullet, p. 52 suiv.; Terlinden, t. I, p. 100, 157 suiv., 196 suiv.

[2]) De Beaufort, Geschiedk. Opstellen, dl. II, blz. 166. Vgl. De Gerlache, p. 342 suiv.; Terlinden, t. I, p. 194 suiv.

[3]) Vgl. Sautijn Kluit, in Bijdr. Vaderl. Geschied., 3de R., dl. VI, blz. 327 vlg.

Gent, die geweigerd hadden dienst te doen voor den gevluchten bisschop, „frappé de mort civile"; Lesure, vertrouweling van mgr. De Broglie, werd als Franschman uit het koninkrijk verwezen; ook twee andere vicarissen-generaal, die medegewerkt hadden tot het houden van correspondentie met den veroordeelden bisschop en voortgingen zijn „instructions pastorales" af te kondigen, werden als afgezet aangemerkt; twee en twintig priesters werden nog in 1820 geschorst wegens verzet.

Ook met den pauselijken stoel zelven waren de betrekkingen gespannen niet alleen wegens de hardhandige verwijdering van mgr. Ciamberlani in 1814 maar ook wegens het optreden tegen den bisschop van Gent. De regeering had gaarne de benoeming tot aartsbisschop van Mechelen gezien van den verzoeningsgezinden en als kerkvorst van het „ancien régime" weinig ijverig katholieken maar naar herstel in een hoog kerkelijk ambt dingenden voormaligen prins-bisschop van Luik, François De Méan [1]), thans apostolisch administrateur van Ravenstein en Megen, wiens broeder César als lid der Eerste Kamer den eed had afgelegd maar daarover veel hooren moest, ja te Rome was aangeklaagd. Maar de nederlandsche gezant te Rome, Reinhold, kon deze benoeming niet doorzetten, voordat met pauselijke goedkeuring een middenweg was gevonden ten opzichte van den eed op de grondwet. De Méan verklaarde ten slotte, dat hij zich door dien eed tot niets gebonden achtte, wat in strijd zou zijn met zijn godsdienst en kon (Sept. 1817) ten slotte bezit nemen van zijn hooge waardigheid; hij hield op 13 Oct. zijn plechtigen intocht als aartsbisschop. De regeering wist echter den pauselijken stoel niet te ontzien. Van een nieuw concordaat, zooals zij dringend begeerde, in de plaats van dat van 1802, tot regeling der roomsche kerkelijke toestanden, kon niets komen zoolang bisschop De Broglie leefde, wiens kerkelijk gezag te Rome door zijn verwijdering en zijn vonnis volstrekt niet als opgeheven beschouwd werd en wiens optreden door den Paus in het openbaar was geprezen; eerst toen hij in 1821 te Parijs overleden was, kon daarvan sprake zijn. Ook de medewerking van den na 1815 in Europa machtigen oostenrijkschen minister Metternich, die, evenals de oostenrijksche gezant Von Binder, de houding der belgische geestelijkheid ten zeerste afkeurde [2]), kon den pauselijken stoel niet vermurwen om toe te geven, al toonde deze zich bereid tot schikking van allerlei zaken. De nederlandsche regeering begon eerst langzamerhand te begrijpen, hoeveel voor haar tegenover hare talrijke, zelfs in aantal verreweg overwegende roomsche onderdanen — van de toenmaals bijna $5^1/_2$ millioen inwoners des lands waren slechts weinig meer dan $1^1/_4$ millioen protestantsch en misschien $^1/_2$ millioen zgn. vrijzinnig-katholiek of ongeloovig — eraan gelegen moest zijn om op goeden voet te staan met den pauselijken stoel, wat dan ook de oostenrijksche regeering niet ophield haar onder het oog te brengen, zelf steeds bereid in die richting mede te werken zooveel zij kon. De sympathie van den Koning met het streven van den reactionnair gezinden leider der oostenrijksche staatkunde was echter gering en de raadgevingen van die zijde vielen lang niet altijd bij hem in goede aarde [3]).

Een en ander wekte hevige ergernis onder de katholieke bevolking en hare geestelijkheid, die zich ook krachtig verzette tegen de volledige uitvoering van het Koninklijk Besluit, waarbij de werkelijk vrijzinnige regeling van het Hooger Onderwijs zooals die door het Organiek Besluit van 2 Aug. 1815 voor het Noorden was ingevoerd, ook op het Zuiden toepasselijk

[1]) Vgl. Juste, p. 219 suiv.; Falck, Brieven, blz. 236; Terlinden, t. I, p. 137 suiv.; Gedenkstukken, dl. VIII, blz. 453 vlg.
[2]) Gedenkstukken, dl. VIII, blz. 462 vlg.
[3]) Poullet, p. 72 suiv.

werd verklaard. Naast de drie daarbij gehandhaafde en volgens de nieuwere wetenschappelijke inzichten ingerichte hoogescholen van het Noorden kwamen er thans, in de plaats der vroegere te Leuven, ook drie in het Zuiden: te Gent, Luik en Leuven, waarbij tot ergernis der geestelijkheid evenals in het Noorden, waar zij vanouds bestonden, van de Kerk, ten minste in theorie, onafhankelijke theologische faculteiten werden ingericht, die bestemd schenen om, met den leerstoel voor kerkelijk recht in de rechtsgeleerde faculteit, de opleiding ook der roomsche gelijk dat der protestantsche geestelijken aan den staat te brengen. De inrichting opnieuw der door keizerin Maria Theresia gestichte „Académie royale des sciences et belles lettres" te Brussel (3 Juli 1816), tegenhanger van koning Lodewijk's Instituut te Amsterdam, hing met deze organisatie samen. De regeling van het lager onderwijs in het Zuiden in 1820 volgens de als voortreffelijk geroemde beginselen der hollandsche wet van 1806 wekte bij de roomsche geestelijkheid niet minder ergernis, wederom wegens het daarin gehuldigde beginsel van staatstoezicht en neutraliteit op onderwijsgebied en het blijkbare streven der regeering naar bevordering van een uit roomsch oogpunt verderfelijk „christendom boven geloofsverdeeldheid", dat in het overwegend gematigd vrijzinnige Noorden bij de regeling ten opzichte der protestantsche kerkgenootschappen slechts geringen tegenstand had gewekt.

Er was namelijk in 1814 ernstig gedacht aan de bijeenroeping eener Nationale Synode der Hervormde Kerk, als die van Dordt in 1618, maar dit denkbeeld was na rijp overleg in den Raad van State, wegens de bezwaren van zulk een geruchtmakende vergadering, opgegeven en ten slotte was door de regeering in overleg met een in het geheim benoemde „consuleerende" commissie een „algemeen reglement" ontworpen, dat door 11 predikanten uit de hoofdsteden der noordelijke provinciën, een soort van vertegenwoordiging der oude gewestelijke Kerken, met eenige wijziging werd goedgekeurd en 7 Januari 1816 bij Koninklijk Besluit ingevoerd. Wel waren eenige bedenkingen gehoord, maar de Koning, beducht voor kerkelijke verschillen en niet geneigd om zijn gezag ook in deze dingen betwijfeld te zien, ja overhellend tot een caesaropapistische regeling als in Pruisen, wist alle bezwaren door krachtig ingrijpen te boven te komen. Met terzijdestelling der provinciale organisatiën werden de nieuwe kerkbesturen voor classes en ringen ingevoerd, waarmede hij, onder toezicht van de nieuwe Algemeene Synode der Hervormde Kerk, aan deze een krachtig georganiseerde eenheid schonk. De weldra bijeengeroepen eerste Algemeene Synode, welker leden weder alleen door den Koning benoemd werden, stelde de verdere organisatie vast volgens haar door de regeering aangeboden reglementen. Ook de andere protestantsche kerkgenootschappen werden op die wijze door Koninklijke Besluiten opnieuw georganiseerd, behalve dat der Doopsgezinden, dat alle staatsinmenging weigerde. Ook het armwezen werd in zekere mate aan het kerkelijk gezag onttrokken, overeenkomstig de nieuwere denkbeelden omtrent deze dingen [1]).

Vond de zorg voor het onderwijs gereede goedkeuring bij de belgische liberalen, die, voor een goed deel volstrekt ongeloovig of ten minste voltairiaansch gezind, het optreden der regeering tegen de roomsche geestelijkheid met voldoening gezien hadden, de maatregelen tegen de pers op grond van de oproerwet van 1815 droegen daarentegen die goedkeuring niet weg, evenmin als de door Kemper ontworpen rechterlijke organisatie voor België. Ook in de liberale bladen werd vooral tegen de persvervol-

[1]) Vgl. De Bosch Kemper, Aanteekeningen, blz. 523 vlg.; Hingst, in De Gids, 1863, dl. I; Star Numan, Protest. bijdragen, 1870.

gingen verzet aangeteekend, niet het minst ten gevolge van de aanwezigheid van tal van fransche, meestal napoleontisch gezinde uitgewekenen te Brussel, Bergen, Luik, Gent, Namen enz., waar sommigen hunner tegen de regeering te Parijs een krachtigen persoorlog hadden geopend en weldra ook tegen andere regeeringen te keer gingen. Hun in het voorjaar van 1816 te Brussel uitgegeven blad „Le Nain jaune refugié" [1]) werd spoedig gestaakt maar sommigen hunner bleven schrijven in belgische liberale bladen als „Le Vrai Libéral", „Le Flambeau", enz. Voormalige fransche revolutionnairen als Grégoire, Cambon, Barère, Merlin, en David, bonapartistische bannelingen als Cambacérès, Siéyès, Cavaignac, Arnault en andere door de fransche politie gezochte of in het oog gehouden uitgewekenen vormden er een haard van revolutionnaire en bonapartistische gezindheid, die de veiligheid van Frankrijk bedreigde en de liberale neigingen in België krachtig aanzette. Zij trok spoedig aandacht van buitenlandsche mogendheden en gaf in het voorjaar van 1816 aanleiding tot waarschuwing o.a. van de zijde van tsaar Alexander aan den toen juist te St. Petersburg vertoevenden Prins van Oranje, die zich persoonlijk met deze ballingen en vluchtelingen sterk ingelaten had, en wel op grond van klachten van den pruisischen minister Hardenberg [2]). Een wet tegen beleediging van vreemde mogendheden door middel van geschriften [3]) was er het gevolg van en verschillende persvervolgingen hadden plaats.

Maar er was meer, dat de belgische liberalen ontstemde. Aangevoerd door uitnemende redenaars en rechtsgeleerden, als Dotrenge en Reyphins [4]) lieten zij zich krachtig hooren in de Tweede Kamer, waar zij gelegenheid vonden om op te komen tegen sommige regeeringsmaatregelen op het gebied van wetgeving en rechtspraak, tegen persvervolgingen en financieele willekeur, niet het minst tegen de toeneming van den noordnederlandschen invloed in het Zuiden, het „Neerlandisme", waarop vooral de „Observateur belge" scherp de aandacht vestigde. De regeering steunend in hare pogingen tot verbetering van het onderwijs, kwamen zij daarentegen krachtig op voor de fransche taal, trachtten de van hoogerhand begunstigde pogingen om in het Zuiden afdeelingen van het voor de noordnederlandsche volksontwikkeling zoo werkzame Nut van 't Algemeen te vestigen tegen te werken en verlangden luid erkenning van den verfranschten „belgischen" volksgeest. In hun verzet tegen het persoonlijke regeeringsstelsel vonden zij dikwijls steun bij de enkele noordnederlandsche leden der Staten-Generaal, die op het gevaar af van hun mandaat door de gehoorzame Provinciale Staten niet hernieuwd te zien of op eenige andere wijze zich aan de ongenade der regeering bloot te stellen, het soms waagden hunne stem te verheffen tegen wat zij in strijd achtten met de grondwettige rechten [5]); bij Van Hogendorp, die met kalme standvastigheid zijn vrijzinnige denkbeelden op economisch, financieel en staatsrechtelijk gebied tegenover de regeering bleef ontwikkelen maar door zijn zelfingenomenheid, zijn despotieke wijze van handelen en zijn hoogen toon zijn tegenstanders meer placht te verbitteren dan te overtuigen; bij den geleerden en welsprekenden leidschen hoogleeraar in het staatsrecht Kemper, die niet ophield voor de beginselen eener werkelijk constitutioneele regeering te ijveren, te waarschuwen voor de verderfelijke gevolgen der blijkbare begunstiging van de oude aristocratie en tegenover de aan den Code

[1]) Vgl. Sautijn Kluit, l.l., blz. 320 vlg.
[2]) Kon. Huisarchief, archief Willem II, n°. 199, brief uit Petersburg van 13/25 April 1816 aan Willem I. Vgl. de over deze zaken in Gedenkstukken, dl. VIII, uitgegeven documenten, vooral blz. 589 vlg.; Juste, p. 245 suiv.; Sautijn, l.l.
[3]) De Bosch Kemper, blz. 529; Sautijn, blz. 311.
[4]) Sautijn, l.l., blz. 312.
[5]) De Bosch Kemper, blz. 526 vlg.

Napoléon gehechte belgische rechtsgeleerden het door hem, Reuvens en Bijleveld op last des Konings reeds in Maart 1816 ingediende ontwerp van een nieuw nederlandsch burgerlijk wetboek met talent en warmte verdedigde; bij den beschaafden en eveneens welsprekenden kenner van koloniale en handelspolitiek, Daniël van Alphen.

Zoo ontstond er reeds in de eerste jaren van het nieuwe rijk een begin van parlementaire oppositie [1]), vooral van liberale en belgische zijde gevoerd. Iets krachtiger werd deze oppositie, toen de eerste normale verkiezingen, die van 1817, in weerwil van den sterken invloed, door de regeering op de Provinciale Staten geoefend, sommige mannen van onafhankelijken zin, o.a. Van Hogendorp, Kemper en Van Nes van Meerkerk, in de Staten-Generaal gelaten of gebracht hadden — zeker niet genoeg van de soort, die Falck had gewenscht: „knap èn conciliant" [2]). Zij achtte zich weldra sterk genoeg om onder leiding van den vurigen Reyphins op alle „met de grondwet strijdige wetten" een aanval te doen, blijkbaar vooral gericht tegen de gehate oproerwet van 20 April 1815 en dergelijke, die wegens het daarvan door de regeering gemaakte misbruik door de belgische liberale pers voortdurend werden bestreden. Maar de onhandige vorm van Reyphins' voorstel en de gelijktijdige kwestie der uitzetting van de lastige fransche emigranten Guyot en Cauchois Lemaire wegens hunne artikelen tegen de fransche regeering bezorgde aan de regeering, die wijzen kon op de ernstige behoeften van het oogenblik, een schitterende zegepraal. Zij wist (18 Febr. 1818) de goedkeuring eener overweldigende meerderheid te verkrijgen voor een wet, die de zaken, bedoeld bij die van 20 April 1815, voortaan niet meer voor een buitengewone rechtbank maar voor den gewonen rechter bracht en aan de gewone rechtsvormen bond. Zij waagde het nu zelfs om een scherpere wet dan die van 1816 tot beteugeling der tegen de fransche regeering zoowel als tegen haarzelve woelende brusselsche pers in te dienen en had aanvankelijk het succes, dat ook Kemper en Van Hogendorp de brusselsche „revolutionnaire bende" hielpen bestrijden tot ergernis der liberale Belgen, die hunne woede vooral tegen den minister Van Maanen keerden en ten slotte (20 Febr. 1818) met een meerderheid van drie stemmen deze wet deden verwerpen. En dat de regeering van dergelijke maatregelen een ruim gebruik begeerde te maken, ruimer dan ook de voorstemmers bedoeld hadden, bleek uit het voorbeeld van den brusselschen advocaat en journalist, Van der Straeten, schrijver van het in 1819 uitgekomen boek: „De l'état actuel du royaume des Pays-Bas", waarin een scherpe aanval was gedaan op de regeering en voor het tweede deel aanvallen waren aangekondigd op het gemis van ministerieele verantwoordelijkheid, de bestaande voorloopige regeling der rechtsmacht, het ontbreken van persvrijheid, het recht van placet, enz. Van der Straeten werd vervolgd en gevangengezet, waartegen zeven brusselsche advocaten protesteerden in een uitgegeven „consultation" op grond van art. 227 der grondwet. Maar Van Maanen liet thans ook hen vervolgen en als advocaten schorsen. Wel volgde hunne vrijspraak maar de schorsing bleef toch een tijdlang van kracht en Van der Straeten zelf werd (10 April 1820) veroordeeld tot *f* 3000 boete, die intusschen bij inschrijving betaald werden: blijk van algemeene verontwaardiging te Brussel over deze beperking der drukpersvrijheid [3]). Ook tegen verschillende belgische bladen werd krachtig opgetreden; een der beste daaronder, de „Observateur", verdween in 1819, gedeeltelijk wegens de aanhoudende vervolgingen, gedeeltelijk wegens de toenemende

[1]) De Bosch Kemper, blz. 530 vlg.
[2]) Falck, Brieven, blz. 233, 238.
[3]) Vgl. over een en ander: De Gerlache, dl. I, p. 361, 459; Sautijn Kluit, l.l.

onverschilligheid van het publiek voor zijn waarschuwingen. Zoo kon de regeering omstreeks 1820 de belgische pers beschouwen als aan banden gelegd, zij het dan onder voortdurende vervolging harer uitingen.

Ook de oppositie in de Staten-Generaal begon omstreeks 1820 werkelijk af te nemen. Maar het was er nog verre van af, dat men zich bij de wenschen der regeering nederlegde. De warme discussiën over Appelius' financieele wetten van 1816 waren in dit en de eerstvolgende jaren gevolgd door menig debat in de Tweede Kamer, waar Zuid en Noord heftig tegenover elkander stonden of krachtig werd gesproken tegen maatregelen der regeering [1]). Terwijl hare ontwerpen aangaande de aan prins Frederik wegens zijn afstand van rechten op Luxemburg afgestane domeinen, de regeling van munt, maat en gewicht e.a. slechts weinig verzet ontmoetten, kwamen de zuidelijke leden, in tegenstelling met de volgzame noordelijke, herhaaldelijk op tegen de wijze, waarop de regeering met de grondwet handelde en drongen velen hunner aan op uitlegging daarvan in liberalen zin: zoo met betrekking tot het recht van petitie, dat zij geheel onbeperkt wilden laten. Sommige zuidelijke leden meenden zelfs tegenover hunne landgenooten verplicht te zijn de bestaande verschillen voortdurend duidelijk te laten spreken en allen te zamen overlegden gewoonlijk over de door het Zuiden aan te nemen houding [2]); andere evenwel — Dotrenge, Gendebien en Surlet de Chokier — toonden ernstige neiging tot samenwerking, zich bij hun verzet meer richtend tegen de „hollandsche" ministers dan tegen den Koning, wiens wijsheid zij telkens zeiden te bewonderen. Zij wezen voortdurend op de in Zuid en Noord zoo geheel verschillende toestanden, die, naar zij zeiden, het onmogelijk maakten om beide op dezelfde wijze te behandelen en het in ieder geval onwenschelijk deden achten het sterker bevolkte Zuiden, met name op het gebied van handel en verkeer, te doen achterstaan bij het Noorden of zijn belangen aan dat deel ondergeschikt te maken. Toen in 1816 de uitvoer van granen zou verboden worden met het oog op de schaarschte en dientengevolge duurte der levensmiddelen, kwamen de noordelijke leden daartegen op en wees Reyphins op de fout van den door de nauwe vereeniging van zoo scherp onderscheiden deelen ontstanen toestand, den wensch uitdrukkend naar een zelfstandige bondgenootschappelijke verbinding van Noord en Zuid. Het verzet der geestelijkheid in België wekte telkens weder hevige ergernis onder de overwegend protestantsche noordelijke leden, die zich nog altijd nauwelijks konden gewennen aan volkomen gelijkstelling der Katholieken met de Protestanten.

Ernstig was ook het verzet geweest tegen het financieele stelsel van Appelius, die aan de in 1814 voor de periodieke schulddelging ingestelde amortisatiekas en hare bedenkelijke beursoperatiën nog ruimer ontwikkeling trachtte te geven. Was reeds in 1814 het vermoeden gewekt, dat het financieele stelsel der regeering het werk was „niet van een diepzinnig staatsman, maar van den een of anderen slimmen Jood, tuk op de vele kleine voordeelen van de courtage en van het spel", nog erger werd het in 1816 en 1818, toen in de aanbeveling der wet zelve gesproken werd van „voordeelige (beurs)operatiën" met hulp van de inkomsten dier kas. Van Hogendorp bestreed ten zeerste deze beurspolitiek, deze verheffing van het beursspel tot grondbeginsel van regeeringsstaatkunde [3]) en Appelius moest menig hard woord over zijn stelsel hooren, maar de Koning bleef hem steunen en zijn plannen goedkeuren. De financieele politiek der

[1]) De Bosch Kemper, blz. 509 vlg.; Noordziek, Verslag der handelingen van de Tweede Kamer (Den Haag, 1863).
[2]) Poullet, p. 39 suiv.
[3]) Buys, De Nederlandsche staatsschuld sedert 1814, blz. 24, 44/5.

regeering bleef een harer zwakste punten en het was dan ook een moeilijk vraagstuk, hoe in een staat, waar zooveel te organiseeren en te reorganiseeren viel, bij een staatsschuld, die in 1818 na afloop der versmelting van de noordelijke en zuidelijke schulden en nauwkeurige opneming der schuldvorderingen 617 mill. werkelijke en 1205½ mill. uitgestelde schuld bleek te bedragen [1]), het financieele evenwicht kon bewaard worden. Bij de begrootingswetten voor 1818 kwamen zoowel noordelijke leden, o.a. Van Hogendorp en Van Nes van Meerkerk, als Reyphins en andere zuidelijke op tegen de financieele politiek der regeering, die naar hunne meening het land op den duur onvermijdelijk tot een bankroet, ja tot omkeering van het geheele staatswezen zou moeten leiden; Reyphins sprak zelfs van „le renversement du Trône et la destruction de l'État". Wel werd toen de begrooting nog met aanzienlijke meerderheid aangenomen, maar de oppositie gaf den moed niet op. Bij de begrooting voor 1819 drong Van Hogendorp, met het oog op de hooge staatsschulden, op ingrijpende bezuinigingen aan, vooral op het terrein der in het Noorden vanouds impopulaire oorlogsuitgaven, maar ook op dat der in grooten getale aangevangen openbare werken ten behoeve van het binnenlandsche verkeer. De in het voorjaar van 1819 door Appelius voorgestelde nieuwe belastingwetten werden door de opnieuw over verongelijking klagende noordelijken met kracht bestreden, met openlijken steun van de door de lasten op koffie, suiker en andere belangrijke artikelen van uitvoer bedreigde handelaars te Amsterdam en Rotterdam, waar Appelius zelfs van de beurs gedrongen en mishandeld werd. Maar die wetten werden even krachtig door de zuidelijken verdedigd en zij werden niet dan met geringe meerderheid aangenomen, hetgeen den Koning zoo verbitterde, dat hij Van Hogendorp den titel van minister van staat ontnam en diens medestanders 's Jacob en Canneman, ook trouwe mannen van 1813, bij de stemming over hunne herkiezing in Zuid-Holland deed vallen. Fel trad de oppositie vooral op bij de behandeling der eerste tienjarige begrooting in December 1819, toen Van Hogendorp, in naam der vrijheid en zich beroepend op de beginselen der grondwet, luide zijn stem verhief tegen de wijze, waarop door de regeering, die blijkbaar de jaarlijksche contrôle der Staten-Generaal wilde ontduiken, de grondwetsbepalingen omtrent de verdeeling der beide soorten van uitgaven werden opgevat: de begrootingsontwerpen werden dan ook met groote meerderheid verworpen en eerst nadat de regeering aan sommige ernstige bezwaren was te gemoet gekomen en meerdere bezuiniging beloofd had, werden hare gewijzigde voorstellen in Maart 1820 aangenomen. Maar ook toen voldeed de inrichting der begrooting met hare slechts globale opgave der totalen van ieder hoofdstuk zonder eenige splitsing hoegenaamd, met hare blancoaanteekening van de opbrengst der meeste belastingen, in geenen deele aan den grondwettigen wensch naar contrôle der staatsuitgaven door de Staten-Generaal.

Een en ander, door de niet tot in bijzonderheden al het behandelde beschrijvende maar toch in het algemeen bestaande openbaarheid der zittingen onder de bevolking verbreid, veroorzaakte ontevredenheid, in het Zuiden zoowel als in het Noorden, vooral in 1819, toen de noordelijke handel zich herhaaldelijk met ernstige adressen tot de regeering wendde en in scherpgestelde brochures de aandacht op deze zaken vestigde. Kemper achtte zich verplicht om een waardigen brief aan den Koning te richten [2]), hem wijzend op de klachten van den handel en op de ontevredenheid in het Noorden,

[1]) Van Hall, Proeve van een onderzoek omtrent de schuld van het Koninkrijk der Nederlanden, blz. 12; vgl. Gedenkstukken, dl. VIII, vooral in de pruisische berichten.
[2]) Kemper, Staatk. Geschriften, dl. III, blz. 298 vlg.

waar men de vereeniging met België begon te verwenschen, waarbij zelfs de persoon des Konings, die immers die vereeniging zoo gewenscht had en had weten door te zetten, niet gespaard werd. De goedgeschreven, veelgelezen en met onwederlegbare statistieke gegevens van allerlei aard gesteunde reeks „Bijdragen tot de huishouding van staat" van den onverdroten voor de beginselen van handelsvrijheid optredenden Van Hogendorp had op deze stemming onmiskenbaar een grooten invloed. De vraag van handelsvrijheid of beschermende maatregelen was vooral dringend in den voorzomer van 1817, toen de reeds in het voorgaande jaar hooge graanprijzen opnieuw tot een zeer aanzienlijke hoogte klommen, veel hooger zelfs dan zij in de ergste maanden van het fransche bestuur geweest waren. De gemiddelde prijzen van tarwe en rogge, van 1806 tot 1813 *f* 289 en *f* 186 per last, stegen toen tot *f* 390 en *f* 225. Er dreigde gebrek aan voedsel en, bij mislukken van den oogst, zelfs hongersnood. Oproeren in de zuidelijke en noordelijke gewesten noodzaakten tot buitengewone maatregelen, zoodat de regeering voor 6 mill. graan uit de Oostzeelanden moest laten aanvoeren en dit met een verlies van meer dan een mill. laten verkoopen. Evenwel, de hoofdoorzaak van deze noodlottige toestanden — slechte oogsten in verband met natte zomers — hield weldra op te werken en gunstiger jaren braken aan [1]). De voorstanders van handelsvrijheid zoowel als die van bescherming putten uit een en ander argumenten voor hun stelsel.

De regeering wist ten slotte ongedeerd uit den strijd te voorschijn te komen. Nu eens, waar zij de kans zag, aan hare liberale of clericale tegenstanders slagen toebrengend door hunne herkiezing te beletten, hun hunne waardigheden te ontnemen, hunne pers te breidelen, hen uit het land te verwijderen of op handig uitgekozen posten onschadelijk te maken; dan weder toegevend aan den aandrang op een bepaald punt of ten minste den schijn van toegeven aannemend; zich op het eene oogenblik buigend voor het verzet, op het andere weigerend over hare inzichten in discussie te treden, zag zij kans haar gezag te handhaven, zoodat omstreeks 1820, toen gansch Europa in hevige gisting verkeerde, in den nieuwen staat betrekkelijke rust heerschte en de zaak gewonnen scheen, ten minste op den duur gewonnen scheen te zullen worden. De weegschaalstaatkunde des Konings scheen ten slotte te zullen zegevieren en velen, ook elders, bewonderden de wijsheid van den vorst, die, werkelijk zijn doel scheen te naderen, zijn ideaal — samensmelting der beide deelen tot één geheel — te zullen bereiken. Zoo sterk rekende de regeering zich, dat zij het waagde, geheel in den geest harer inderdaad op „verhollandsching" der Belgen gerichte binnenlandsche staatkunde, tegen 1823 voor te schrijven, dat het Hollandsch als officieele taal zou worden ingevoerd, overal waar de meerderheid der bevolking Vlaamsch sprak — wat nog volstrekt niet hetzelfde als Hollandsch kon heeten, naar de oppositie beweerde.

Bij velen was echter onder deze omstandigheden de gedachte nog steeds levendig, dat het ten slotte toch niet mogelijk zou blijken om de nauwe vereeniging van zoo onderscheiden deelen te handhaven en dat het werk van 1814 en 1815 een groote misslag was geweest, zooals vroeger enkelen reeds hadden ingezien en tijdens de vereeniging zelf door sommigen in Noord en Zuid levendig was gevoeld. Er waren er onder de zuidelijke leden der Staten-Generaal, die zich niet ontzagen om openlijk te zeggen, dat zij in de eerste plaats geen Hollanders wilden worden, wat hun door dezen met dezelfde munt werd terugbetaald. Er waren er, die heimelijk

[1]) Blink, Geschiedenis van den landbouw, dl. II, blz. 295 vlg.

Engeland, Pruisen of Frankrijk aanzochten om de zuidelijke provinciën bij een van die rijken in te lijven of aanstuurden op volstrekte onafhankelijkheid, als welker voorvechter de „Observateur" kon gelden [1]). En het was geen geheim, dat de Prins van Oranje, niet in Holland opgevoed maar in de legerkampen van Wellington volwassen geworden, met de richting van het bestuur zijns vaders zeer weinig ingenomen was, dat hij weinig sympathie had met den teruggetrokken aard der Hollanders en zich veel meer thuis gevoelde te midden der levendige Belgen te Brussel dan aan het burgerlijk stijve haagsche hof, waar hij zich ook zelden vertoonde [2]). Zijn eigen hof vertoonde onder den invloed zijner russische gemalin daarentegen de heerschappij eener strenge etikette, die hem er b.v. toe bracht om alleen den russischen gezant in gezelschap toe te spreken, wat de andere gezanten zeer verbitterde [3]). De prins, jong en voor allerlei invloeden toegankelijk, toonde dan ook, dat hij het volstrekt niet eens was met de onmiskenbare pogingen tot „hollandificatie" van de Belgen, die, naar zijn meening volkomen terecht, opkwamen voor hunne bedreigde „nationaliteit". Hij werd zoo nog wel niet het middelpunt der oppositie maar toch de hoop der ontevreden Belgen en gaf onvoorzichtiglijk voet aan deze meening omtrent zijn gezindheid, wat niet strekte om de soms gespannen persoonlijke verhouding tot zijn vader te verbeteren, zooals in 1817 ook naar buiten bleek. Daarentegen werd zijn broeder, de jonge prins Frederik, in Duitschland opgevoed en tegen alle fransche invloeden sterk ingenomen, in het Noorden zeer vereerd, een tegenstelling, die nooit de goede verhouding tusschen de vorstelijke broeders heeft kunnen verstoren maar toch voor de toekomst van het rijk bedenkelijk geacht kon worden.

Reeds in 1816 schrijft de oostenrijksche gezant Von Binder aan zijn regeering [4]) over „la fausse idée d'un amalgame moral et politique de deux pays diamétralement opposés", over „la fausse organisation politique du royaume" en acht het geval „sans remède", terwijl ook de fransche gezant van meening is, dat het onmogelijk zal blijken „de réunir sous une loi commune ces peuples si différents" [5]). Von Binder trachtte dan ook zijn regeering te winnen voor een nieuwe organisatie, voor „une fédération entre les deux pays, gouvernés chacun d'une manière analogue à sa situation", ten minste voor een administratieve scheiding, en vond voor zijn plannen tot wijziging der grondwet in dezen geest weldra steun bij Metternich, die hem aanried [6]) de zaak ter sprake te brengen bij den invloedrijken engelschen gezant, lord Clancarty — den man van vertrouwen des Konings, met wien hij de organisatie van Holland en België beide tot stand had gebracht — terwijl baron Vincent te Parijs Wellington zou trachten over te halen. Dan zou men Holland, meende zij, nog meer dan thans kunnen laten bij zijn oude instellingen en het nog „onmondige" België met de volheid der koninklijke macht moeten regeeren. Maar de met engelsche begrippen doortrokken Clancarty, ofschoon de bezwaren erkennend, weigerde de bestaande „principes constitutionnels" in den reactionnairen zin, die bij het oostenrijksche plan duidelijk aan den dag kwam, te helpen wijzigen. Het plan moest worden opgegeven, daar het zonder Engeland niet was uit te voeren en ook Wellington, het orakel der engelsche Tory-regeering van

---

[1]) Poullet, p. 39.
[2]) Gedenkstukken, dl. VIII, passim, vooral in de engelsche, pruisische en russische berichten.
[3]) Bagot, Canning and his friends, vol. II, p. 364 ff.
[4]) Gedenkstukken, dl. VIII, blz. 496 vlg.
[5]) Gedenkstukken, dl. VIII, blz. 232.
[6]) Gedenkstukken, dl. VIII, blz. 518.

dezen tijd, evenals Castlereagh zoo weinig mogelijk inwerking der mogendheden op de toestanden in het jonge koninkrijk wenschte [1]).

Ook de Koning wilde er natuurlijk niet van hooren en zijn raadgevers, mannen als Falck en anderen, wanhoopten in 1820 allerminst aan de mogelijkheid om de beide deelen des rijks op den duur behoorlijk te doen samengaan [2]). Zij meenden, evenals de Koning zelf, dat men moest rekenen op de zedelijke macht der welgezinden en trachten moest zooveel mogelijk de overtuiging ingang te doen vinden, dat „voortdurende tweespalt voor allen verderf ten gevolge moest hebben". Laveeren tusschen de bezwaren door, bleef onder deze omstandigheden het wachtwoord der regeering. Het liefst had zij alle punten, waarop verschil heerschte, willen laten rusten maar, waar dit niet kon, wenschte zij zooveel mogelijk de gemoederen tevreden te stellen door nu eens toe te geven aan de eene, dan weder aan de andere zijde [3]) en beide partijen zooveel mogelijk te verzoenen om tijd te winnen.

Zoolang de legers der mogendheden den franschen grond bezetten, scheen het ook dezen gewenscht den nieuwen staat aan zichzelf over te laten. Intusschen bleek reeds in dezen tijd, dat men toch voorzichtig moest zijn. De Prins van Oranje had zich wederom niet slechts met de fransche uitgewekenen ingelaten [4]), maar zelfs het oor geleend aan hem van die zijde gedane voorstellen om met hulp van bonapartistische elementen in het fransche rijk hem, den zoon van den „liberalen" Koning, de fransche kroon te bezorgen. Maar deze plannen vielen volstrekt niet in den geest zijns vaders en werden ten slotte opgegeven, te meer daar men daarbij ook op de medewerking van de mogendheden niet zou kunnen rekenen, ook niet op die van 's Prinsen zwager, tsaar Alexander van Rusland [5]), die overigens wel voor liberale plannen te vinden was; de mogendheden drongen bij den Koning aan op scherpe maatregelen tegen de fransche ballingen, die dan ook bijna allen het land moesten verlaten. Dat deze plannen intusschen meer beteekend hebben dan gewoonlijk wordt aangenomen, blijkt uit 's Prinsen briefwisseling met den in ballingschap naar Duitschland getogen Carnot, met den uitgeweken académicien Arnault en anderen, vooral uit de geheime berichten der fransche politie. Nog in 1820 liet de Prins zich met dergelijke plannen in en vestigden de bevriende regeeringen opnieuw de aandacht der nederlandsche op die beschuldiging, die maar al te veel grond vond in de werkzaamheid der parijsche samenzweerders en in 's Prinsen houding daartegenover [6]). Ook de Koning zelf was toen door hen aangezocht, maar had op het aanbod niet geantwoord, hetgeen hem weder door de argwanende mogendheden ten kwade geduid werd.

Deze woelingen en avontuurlijke plannen trokken ten zeerste de aandacht der waakzame groote mogendheden van de Heilige Alliantie, niet alleen bij de bedenkingen, door den binnenlandschen toestand van het rijk gewekt, maar ook met betrekking tot de rol, die in 1815 ten opzichte van de algemeene europeesche staatkunde aan de Nederlanden, „digue et rampart" tegen Frankrijk, was toebedacht. De vier groote mogendheden van het Weener Congres, in September 1818 — volgens het vroeger genomen besluit om op ongeregelde tijden gezamenlijk te overleggen — te

---

[1]) Gedenkstukken, dl. VIII, blz. 45 vlg.
[2]) Falck, Gedenkschriften, uitg. Colenbrander, blz. 136/7, 164, 232 vlg.
[3]) Falck, Brieven, blz. 248.
[4]) Vgl. zijn correspondentie met prins Frederik (Huisarchief, archief Willem II) van 13 Nov. 1816, 15 Mei en 4 Juli 1817, met den Koning zelven van begin Mei 1817; Stern, Geschichte Europas 1815 bis 1871, Bd. I, S. 118 ff.; Gedenkstukken, dl. VIII, passim; Gedenkschriften van Van der Duyn, blz. 93, noot; blz. 302, noot. Over de uitgewekenen ook Falck, Gedenkschriften, blz. 184 vlg.
[5]) Gedenkstukken, dl. VIII, blz. 609, 612, 624.
[6]) Ib., blz. 149 vlg., 262 vlg., 405 vlg.

Aken bijeengekomen, besloten daar tot ontruiming van Frankrijk en toelating van dit land als vijfde lid der „pentarchie", die over het lot van Europa zou beschikken [1]). Maar geheel vertrouwden de vier mogendheden de fransche toestanden nog niet zooals blijkt uit hare geheime verbintenis om onmiddellijk op te treden tegenover mogelijke revolutionnaire bewegingen aldaar en uit hare nog geheimer afspraken omtrent bezetting der nederlandsche grensvestingen in zulk een geval. Wellington, als oostenrijksch, russisch, pruisisch en engelsch veldmaarschalk het militaire hoofd van den europeeschen bond, waarin Metternich de leiding had, wilde evenwel niets weten van de vaste opstelling van een gemeenschappelijk observatiekorps aan de nederlandsche grens, waartoe Pruisen ried maar dat ook bij koning Willem sterk verzet wekte [2]). Zoo bleef de verdediging dier grens bij voorkomende gelegenheden overgelaten aan de nederlandsche troepen, welker organisatie intusschen slechts zeer langzaam voortging onder den ongunstigen invloed van de gerezen oneenigheden over het bestuur van het departement van oorlog. Voor de versterking der grens en andere zuidelijke vestingen werd, in overleg met Wellington, echter toch veel geld uitgegeven in de eerste jaren van het koninkrijk, dat daartoe volgens de internationale opdracht van 1814 en 1815 verplicht was en onder leiding van de generaals Krayenhoff en De Constant werkelijk, binnen een drietal jaren op een aanzienlijke reeks van goed versterkte grensvestingen kon wijzen. De beide nederlandsche prinsen hadden toen ook in het Zuiden een behoorlijke legerorganisatie tot stand gebracht [3]).

Met Pruisen, Hannover en Frankrijk werden grensverdragen gesloten, met het laatste in 1817, met de eerste twee respectievelijk in 1816, 1821 en 1824 [4]), terwijl ten opzichte van Luxemburg, in verband met de oprichting van den Duitschen Bond door de Weener slot-akte van Juni 1820, eerst in 1822 met Pruisen een conventie over de verdediging werd vastgesteld. De verhouding tot den Duitschen Bond gaf intusschen tot allerlei bezwaren aanleiding, niet het minst wegens de rumoerige werkzaamheid van 's Konings vertegenwoordiger voor Luxemburg op den Bondsdag, Hans von Gagern, den onrustigen kampvechter voor het keizerschap en de rijkseenheid in Duitschland [5]). Tegenover de wenschen van Oostenrijk en Pruisen beide was deze onvermoeid bezig om met woord en pen op te komen voor zijn denkbeelden, die in de gemoederen van vele duitsche patriotten weerklank vonden maar bij Metternich en de zijnen als „hersenschimmig jacobinisme" stonden aangeschreven. In de eerste zittingen van de Bondsvergadering in November 1816 te Frankfort reeds trad hij bij de discussiën over den aan den Bond te geven vorm met rumoerige welsprekendheid op voor het denkbeeld eener nauwe verbinding van den duitschen bondsstaat, waarvan Metternich liefst niet veel hooren wilde, met de Nederlanden, als van overwegend belang voor het groote „Duitsche Rijk", waarvan in zijne fantasieën en die zijner „alduitsche" vrienden sprake was. Zoo vurig uitten zich zijn patriottische ijver en zijn pogingen om aan de bondsvergadering een soort van vertegenwoordigend karakter te geven, dat Metternich op zijn ontslag als vertegenwoordiger des Konings aandrong en dit hem dan ook in April 1818 eindelijk werd gegeven.

---

[1]) Stern, Geschichte Europas, Bd. I, S. 460 ff. Vgl. Colenbrander, Belgische Omwenteling, blz. 138.
[2]) Stern, S. 470/1. Vgl. Gedenkstukken, dl. VIII, passim.
[3]) De Bas, Prins Frederik, dl. III, blz. 997 vlg., dl. IV, blz. 25.
[4]) Vgl. Bannier, De grenzen van Nederland, dl. I, blz. 3 vlg.
[5]) Von Gagern, Mein Antheil an der Politik, passim; Stern, dl. I, S. 310 ff.; Von Treitschke, Deutsche Geschichte, Bd. I, passim, zeer fel tegenover de nederlandsche aanspraken; Falck, Gedenkschriften, blz. 158, 243 vlg.; Gedenkstukken, dl. VIII, blz. 12 vlg.

Een ernstiger reden voor misnoegdheid in Duitschland tegenover den nieuwen staat was gelegen in de twisten over de Rijnvaart. Op het Congres te Weenen was hieromtrent bepaald, dat de Rijnoeverstaten daarover tot onderlinge overeenstemming zouden moeten komen behoudens de bepaling, dat de Rijnvaart vrij zou zijn „jusqu'à la mer" [1]). Te Mainz, waar de bijeenkomsten tusschen de oeversteden sedert 1816 werden gehouden, beweerde echter de nederlandsche regeering tot ergernis van de pruisische, dat zij tol mocht heffen aan den Rijnmond en dat genoemde bepaling alleen zag op den loop der rivier zelve. Koning Willem I wilde niets opgeven van zijn rechten als beheerscher eener zeemogendheid, die souverein moest blijven op haar „territoire maritime"; hij verklaarde zich bereid om de douanerechten aan den mond niet hooger te stellen dan in 1815 het geval was geweest en mede te werken tot verbetering van den Rijnloop ten dienste van den drukken handel op de rivier maar wilde verder van geen toegeven weten. Nadat men te Mainz tevergeefs getracht had een voorloopige regeling tot stand te brengen, hoopte men de zaak definitief te kunnen beslissen, maar beide partijen bleven op hun stuk staan. Ook de vertoogen van Engeland, dat volkomen vrijheid der Rijnvaart „tot in volle zee" wenschte, dus Pruisen's meening steunde en daarin ook op de medewerking der andere groote mogendheden meende te kunnen rekenen, konden de nederlandsche regeering niet bewegen haar standpunt te verlaten, ook omdat de zaak van aanzienlijk financieel belang was [2]). De pruisische regeering van hare zijde begon ernstig te denken over de mogelijkheid van een verbinding door een kanaal van de Eems naar den Rijn om de laatste rivier voortaan te kunnen mijden.

Overigens bleef de verhouding tot de mogendheden goed maar weinig meer dan dat. De Koning, afkeerig van de door Oostenrijk onder Metternich geleide staatkunde van reactie tegen alle neigingen naar vrijheid, die zich in verschillende landen en ook in de staten van den Duitschen Bond deden gelden, hield zich buiten de algemeene overleggingen, die sedert 1818 in die richting door de mogendheden werden gehouden of, eigenlijk, hij werd er buiten gelaten. Hoewel autocratisch genoeg gestemd, volgde hij meer het engelsche voorbeeld (tijdens Castlereagh) van onthouding en weigerde ernstig mede te werken tot repressieve maatregelen tegen de liberale gezindheid in verschillende landen, die omstreeks 1820 in Spanje en Italië tot bewegingen van revolutionnairen aard aanleiding gaven. Hij gold dan ook in het algemeen steeds voor een voorstander der liberale beginselen en genoot in steeds mindere mate het vertrouwen van de Heilige Alliantie en hare leiders, die hem en zijn rijk zelfs als een gevaarlijk voorbeeld voor andere natiën beschouwden.

Met Engeland bleef de verhouding goed, al kwam het niet tot de zeer vriendschappelijke verstandhouding, waarop de engelsche staatslieden hadden gerekend, toen zij zich voor de vestiging van het bevriende rijk de wederopoffering van de na 1802 veroverde koloniën getroostten, „to keep up the popular feeling in Holland in favor of this country" zooals lord Liverpool al in Januari 1814 had geschreven [3]). Tot een gemeenschappelijk optreden der beide zeemogendheden bracht in 1816 de vijandige houding der barbarijsche roofstaten, vooral van Algiers, waar de oude zeerooverij weder in vollen gang was, met name

---

[1]) Over deze zaken thans de bronnenpublicatie bij Posthumus, Documenten betreffende de handelspolitiek van Nederland in de 19e eeuw, IV, ('s Gravenhage, 1925).

[2]) Stern, Bd. I, S. 200 ff. Vgl. de nota van Falck aan Canning, dd. 10 Juli 1824 (Gedenkstukken, dl. VIII, blz. 186 vlg.) en zijn brieven over het onderwerp in de verzameling zijner Ambtsbrieven; Falck, Gedenkschriften, blz. 248/9 en 607/8.

[3]) Liverpool aan Clancarty, d.d. 21 Jan. 1814.: Gedenkstukken, dl. VII, blz. 31 vlg.

op de kusten van Italië en Sardinië. Men vermoedde zelfs geheime bonapartistische plannen van Corsica uit in verband daarmede [1]). Engeland riep de medewerking van de Nederlanden in en een nederlandsch eskader van zes fregatten, onder den vice-admiraal Van Capellen, het beste gedeelte der nog zeer onvoldoend gereorganiseerde nederlandsche vloot, die uit de overblijfselen der oude en de in de havens voorhanden fransche schepen zoo goed en zoo kwaad als het ging weder eenigszins in orde was gebracht, sloot zich aan bij een dubbel zoo groot engelsch eskader onder lord Exmouth, die reeds in het voorjaar Tunis en Tripolis had genoodzaakt om de slavernij van krijgsgevangenen af te schaffen. De gemeenschappelijke vloot verscheen voor Algiers [2]), hoofdstad van den machtigste der roofstaten, bombardeerde op den 27sten Augustus 1816 stad en haven, vernielde deze en een aantal roofschepen en dwong den weerspannigen heerscher om voldoening te geven, met de beide mogendheden een vasten vrede te sluiten en de slavernij van Christenen geheel op te heffen. Desniettegenstaande hielden de rooverijen nog niet op en het onderlinge wantrouwen der groote mogendheden belette voorloopig de herhaling van een dergelijk gemeenschappelijk optreden, zoodat de barbarijsche zeeroovers reeds in het volgende jaar weder in den Atlantischen Oceaan verschenen. Een nederlandsch-spaansch verdrag van onderlinge bescherming werkte evenmin veel uit als protesten bij de Porte, in naam suzerein der roovende kuststaten. Eerst het krachtig optreden van Frankrijk kort vóór 1830, op het laatst der regeering van Karel X, stelde aan deze rooverijen paal en perk en vestigde in Noord-Afrika het fransche gezag.

De samenwerking der beide zeemogendheden, door den engelschen gezant Clancarty in Den Haag en Hendrik Fagel te Londen zooveel mogelijk bevorderd, stuitte nog telkens op allerlei bezwaren. De persoonlijke verhouding tusschen den Koning en het engelsche hof, vanouds niet zeer innig, was door den slechten afloop van de verloving van den Prins van Oranje en prinses Charlotte er niet op verbeterd. De bezwaren van engelsche zijde tegen de betaling der 2 mill. pond van 1814, wanneer niet de nederlandsche regeering zich verbond tot teruggave der in 1813 door Willem I bij zijn vertrek uit Engeland geleende gelden en van de waarde der in 1813 en 1814 aan de nederlandsche vloot teruggegeven schepen en der overgezonden oude geweren, kanonnen, kleeding en munitie tot wapening der eerste legerscharen, leverden ook allerlei moeilijkheden op [3]), die eerst in 1818 en 1819 door een schikking werden opgelost [4]). Een en ander gaf tot dikwijls minder aangename correspondentie tusschen de beide regeeringen aanleiding.

Van groote beteekenis voor de verhouding tot Engeland was de kwestie der feitelijke overgave van de terug te geven koloniën en hierbij bleek duidelijk, dat het oude wantrouwen, de oude concurrentie der beide Noordzeestaten nog volstrekt niet geheel geweken was [5]).

Met de overneming der koloniën in de Oost — die in de West leidde tot geen noemenswaardige bezwaren — waren als commissarissen-generaal

---

[1]) Stern, S. 213 ff., 573 ff.
[2]) Falck, Gedenkschriften, blz. 182 vlg.
[3]) Gedenkstukken, dl. VIII, passim.
[4]) Ib., blz. 87 vlg.
[5]) Hoek, Het herstel van het Nederlandsch gezag over Java en onderhoorigheden; Van der Kemp, Fendall's en Raffles' opvattingen omtrent het Londensche tractaat van 13 Aug. 1814, in Bijdr. tot de taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië, 6de R., dl. III. Vgl. Gedenkschriften van Van der Duyn en Van der Capellen, blz. 307 vlg. In het algemeen Van der Kemp, De teruggave der O.-I koloniën ('s Gravenhage, 1910); Oost-Indië's herstel in 1816 ('s Gravenh. 1911); Gedenkstukken, dl. VII en VIII, passim.

Elout, Van der Capellen en Muntinghe belast bij besluit van 22 Sept. 1814, de laatste reeds in November vervangen door den schout-bij-nacht Buyskes, voormalig luitenant-gouverneur-generaal onder Daendels. Zij zouden weldra vertrekken, gesteund door een uit te rusten troepenmacht, de indische brigade, van omstreeks 4000 man onder generaal Anthing. De terugkeer van Napoleon uit Elba vertraagde zoowel het vertrek der commissarissen als de uitzending dezer troepen en maakte ook de teruggave zelve, die van den beginne af met het bestaan van het rijk nauw verbonden was geweest, nog geruimen tijd onzeker: Engeland had, als Napoleon geslaagd was of Holland weder had veroverd, de koloniën zeker behouden. Eerst na Waterloo werd majoor Van Nahuys afgezonden om een en ander voor de komst der commissarissen met de troepen in orde te brengen. Hij kwam in Maart 1816 te Batavia aan.

De engelsche luitenant-gouverneur-generaal, Thomas Stamford Raffles, die deze koloniën thans bijna vijf jaren lang op uitnemende wijze bestuurd had, had de gelegenheid te baat genomen om op Java belangrijke hervormingen in te voeren. Hij had het engelsche gezag over de javaansche vorsten met kracht gehandhaafd, op Palembang het europeesche oppergezag hersteld, de tinrijke eilanden Banka en Billiton aan de engelsche Compagnie doen afstaan en andere buitenbezittingen voorgoed in engelsche handen gebracht. Alleen de hollandsche factorij op Desima in Japan wist onder leiding van Hendrik Doeff zijn aanslagen te verijdelen: daar bleef de oude vlag waaien, steeds erkend door de van de Engelschen afkeerige Japanners, ook toen het vaderland zelf zijn onafhankelijkheid had verloren. Op Java werd met hulp van lord Minto, den gouverneur-generaal te Calcutta, en den voormaligen nederlandschen ambtenaar Muntinghe, Raffles' raadsman en medestander, het bestuur zorgvuldig geregeld door verdeeling in 16 residentiën; het rechtswezen werd vereenvoudigd, de slavenhandel verboden, de belastingen en het muntwezen hervormd, een geheel nieuw stelsel van behandeling van den inlander aangenomen door invoering van de landrente en afschaffing van gedwongen cultures en heerendiensten met verhuring van den dessagrond in perceelen en rechtstreeksch toezicht der regeering daarop, de vrije handel toegestaan, het wetenschappelijk onderzoek van land en volk bevorderd. Maar Raffles had machtige tegenstanders, die, na het vertrek van lord Minto uit Indië, onder diens opvolger, lord Moira, hem juist ter verantwoording over zijn beheer naar Europa deden roepen, toen hij de regeling der teruggave vernam. Die teruggave was hem een groote teleurstelling [1]), want hij had de hooge waarde dezer koloniën kunnen inzien en hoopte een nieuwe schitterende parel aan de kroon van Engeland's koloniaal bezit te kunnen hechten. Ook na het omtrent het tractaat van Augustus 1814 ontvangen bericht bleef hij nog hoop koesteren op het behoud der koloniën voor Engeland en toen Napoleon terugkeerde, drong hij in een groote memorie ook bij het europeesche bestuur van Indië ernstig daarop aan. Zijn opvolger Fendall was evenwel reeds aangewezen en juist gekomen, toen Nahuys als voorlooper der nederlandsche commissarissen-generaal te Batavia voet aan wal zette.

In Mei verschenen ook deze laatsten, in October met zeven oorlogsschepen van Texel uitgezeild, maar zonder de noodige „warrants" vanwege de engelsche regeering, die hun eerst op een der door een ongeluk vertraagde schepen waren nagezonden en in October 1816 in Indië aankwamen. Die vertraging veroorzaakte allerlei bezwaren, nog vermeerderd

[1]) Vgl. Falck, Ambtsbrieven, blz. 112 vlg.; Van der Kemp, l.l., passim.

door de van weinig vertrouwen in de engelsche beloften getuigende houding der drie heeren en de daarmede evenredig toenemende verbittering van Fendall. Eerst in Augustus kwam het tot werkelijke overgave van Java en Makassar, terwijl die van Banka en Palembang in November plaats had; die der Molukken hield aan tot het voorjaar van 1817, die van Malakka evenals van Padang tot diep in 1818. De vertraging van de teruggave der laatste koloniën hing samen met den terugkeer van den sterk voor handhaving van het engelsche gezag gestemden Raffles, naar Indië teruggezonden als luitenant-gouverneur van het schijnbaar weinig belangrijke, vanouds engelsche Benkoelen in Maart van het laatste jaar, waarmede voor het nederlandsche gezag op Sumatra en verder in den Archipel een tijdperk vol moeilijkheden aanbrak, die ook in Europa tot hevige aanvallen op de nederlandsche regeering en voortdurende kwestiën met Engeland aanleiding gaven. Eerst in Mei 1819 werd Sumatra's westkust weder voorgoed nederlandsch, maar Raffles zette den engelschgezinden sultan van Palembang, de lampongsche hoofden en andere inlandsche vorsten voortdurend heimelijk tot verzet aan en deed zelfs te Palembang de engelsche vlag hijschen. Hij wist in Februari van een riouwschen pretendent voor de britsche Compagnie het belangrijke en uitnemend gelegen Singapoera, eigenlijk evenals het betwiste Billiton een nederlandsche onderhoorigheid, te verkrijgen, bestemd om het middelpunt te worden van het in de reeds engelsche „Strait Settlements" op Poeloe Penang gevestigde engelsch bezit op het schiereiland Malakka en als vrijhaven, gelegen aan den tweeden voornamen toegang tot den Archipel, gevaarlijke mededingster van het veel minder gunstig nabij den zuidelijken toegang, straat Soenda, gelegen Batavia. Van het Westen uit hoopte hij, door de engelsche regeering in Europa thans oogluikend aangemoedigd, door het bestuur der engelsche Oostindische Compagnie openlijker beschermd, toch nog zijn ideaal, de definitieve vestiging van Engeland's heerschappij in den Archipel, waar hij zich reeds „vertegenwoordiger van het engelsche gouvernement" noemde, te bereiken. Maar het is duidelijk, dat deze wijze van handelen niet overeenkwam met wat Castlereagh in Juli 1814 noemde het „almost romantic" streven van Engeland „to serve Holland". Zij verzwaarde zeer de toch niet gemakkelijke werkzaamheid der commissarissen-generaal, van wie Van der Capellen als gouverneur-generaal 16 Januari 1819 het gezag overnam, terwijl onder krachtige medewerking van den ervaren Muntinghe, thans Raad van Indië, de door Daendels en Raffles aangevangen of ingevoerde hervormingen in bestuur en kultuurverhoudingen zooveel mogelijk waren bevestigd. Ook in Europa, waar bladen als de „Times" openlijk aandrongen op de „re-expulsion" der Nederlanders „from the Asiatic Islands" en Raffles thans velen voor zijn denkbeelden en plannen gewonnen had, gaf, niettegenstaande de officieele verloochening en zelfs berisping van sommige zijner handelingen door de engelsche regeering op aandrang van de nederlandsche, de eerste niet toe aan het verlangen der laatste om Singapoera op te geven. Men verdacht de Nederlanders van neigingen om de Engelschen weder geheel van den Archipel uit te sluiten [1]). Zoo bleef de verhouding, hoewel in het algemeen vriendschappelijk, niet zonder gevaar voor verwikkelingen zoolang niet alle moeilijkheden door een nieuw verdrag geregeld waren. Maar dat gevaar zou zeker niet tot ernstige bezwaren aanleiding geven, zoolang de Tory-regeering met Castlereagh aan het hoofd, door Wellington gesteund en door Clancarty in Den Haag vertegenwoordigd, aan het bewind bleef — de regeering, die

[1]) Gedenkstukken, dl. VIII, passim.

van 1813 tot 1815 in samenwerking met Willem I de vestiging van het rijk der Nederlanden als een zaak van het hoogste belang voor Engeland had beschouwd.

Zeker van Engeland's bescherming, met Rusland en Pruisen door nauwe dynastieke banden verbonden, met het Frankrijk der Bourbons op bevredigenden voet, kon koning Willem I het zelfs wagen de reactionnaire gezindheid van het door Metternich geleide Oostenrijk door zijn betrekkelijk vrijzinnige houding te trotseeren, zoo niet openlijk dan toch feitelijk, en zijn rijk getrouw te doen blijven aan de traditiën der oude Republiek, die met gehechtheid aan hare overgeleverde instellingen in geheel Europa als een wijkplaats voor elders bedreigde staatkundige vrijheid gegolden had. Slechts kon dit rijk, zonder vloot van beteekenis, met een leger, dat weinig meer kon doen dan voor korten tijd op de fransche grens mogelijke invallen van die zijde tegen te houden, geen aanspraak meer maken op de rol eener groote mogendheid zooals de oude Republiek ook in hare nadagen nog mocht heeten: als een der eerste onder de mogendheden van den tweeden rang nam het met eere zijn plaats in, aanzienlijk door zijn dicht opeenwonende nijvere en handeldrijvende bevolking en onder een vorst, die tegen zijn moeilijke taak opgewassen scheen te zijn.

HOOFDSTUK III

HET KONINKRIJK DER VEREENIGDE NEDERLANDEN IN BLOEI

De eerste jaren van den nieuw gevestigden staat waren te midden van allerlei bezwaren toch nog gelukkig voorbijgegaan en al mocht menigeen bedenkelijk het hoofd schudden over de nog op verre na niet bereikte samensmelting der belangen van Noord en Zuid, over de handelwijze der regeering tegenover de roomsche geestelijkheid, over haar gemengd autocratisch-constitutionneel karakter; al mocht bij menigeen de ernstige vraag telkens weder rijzen, of het rijk tegen een eenigszins algemeene europeesche crisis, waarop de revolutionnaire woelingen in Zuid-Europa telkens opnieuw wezen, bestand zou zijn — met ongeveinsde bewondering moest men erkennen, dat de regeering onder de krachtige leiding van den thans bijna algemeen geprezen vorst in weinige jaren veel, zeer veel had gedaan om hare bezwaarlijke taak te vervullen, vooral ter bevordering van de stoffelijke welvaart des lands.

Reeds in 1818 verbaasde Van Hogendorp zich op een reis door Holland en noordelijk Brabant naar Aken [1]) en later naar Brussel [2]), over den betrekkelijken bloei dezer gewesten, de kern des lands, zoo kort nog na de dertig jaren van onheilen, waaraan zij hadden blootgestaan. De heerlijke weilanden, de schoone dorpen, de fraaie buitenplaatsen in het hart van Holland, afgewisseld door tallooze molens, steenbakkerijen, kalkovens en houtzagerijen, het vrij drukke verkeer op de rivieren en kanalen tusschen de handelssteden Amsterdam en Rotterdam deden hem het ook voor deze dingen geopende gemoed volschieten. Amsterdam met zijn thans weder tot 220000 inwoners gestegen bevolking mocht nog kwijnen onder den invloed zijner ongunstige ligging aan een steeds meer verzandend binnenwater als de Zuiderzee en onder de schadelijke werking van de in de eerste plaats voor het Zuiden voordeelige handelswetgeving, zoodat in 1818 het aantal der hier binnenvallende schepen nog slechts het betrekke-

[1]) Zijn Bijdragen, dl. III, blz. 1 vlg.
[2]) Ibid., blz. 136 vlg.

lijk geringe getal van 1800 bedroeg [1]); het mocht den reiziger thans nog vooral treffen door de tallooze herinneringen aan vroegere grootheid en door zijn verouderde handelsinrichtingen en handelsgewoonten; de nieuwe Nederlandsche Bank van 1814 mocht in de eerste jaren nog weinig omzetten en zelfs haar kapitaal van 5 mill. slechts met moeite volteekend zien, terwijl de beroemde oude amsterdamsche bankinstelling in December 1819 aan uitputting bezweek — er waren teekenen van verbetering. Het kapitaal was er nog altijd aanzienlijk, maar voorloopig had de geldhandel nog steeds de overhand boven den warenhandel, voor welken laatste men verheffing hoopte, wanneer eenmaal het in 1819 begonnen Noordhollandsche Kanaal voltooid zou zijn ; dan zou Amsterdam opnieuw zeehaven worden, dan zou ook het nog altijd welvarende Noord-Holland opnieuw tot bloei kunnen komen; Amsterdam had reeds een aanzienlijken voorsprong door zijn wederopgekomen handel in granen, garen, hennep, lood, koper, teer, thee, traan, stokvisch, zaden enz. [2]). Voorloopig echter beloofde het toen omstreeks 40000 zielen tellende Rotterdam, met zijn spoedig weder ontwaakten commissiehandel op Engeland, zijn Maas- en Rijnvaart een snellere ontwikkeling, mits wederom de voor Antwerpen voordeelige tariefregeling het in dezen niet bij de machtig omhoogstrevende Scheldestad al te zeer deed achterstaan; het had voorloopig reeds een levendigen handel in aardewerk, steenkolen, krenten, gedrukt katoen, specerijen, tabak, metalen, vooral in ijzerwerk [3]). Antwerpen echter, door de thans vrije vaart op de Schelde ontslagen van de boeien, twee eeuwen lang aangelegd, herwon snel een graad van bloei, niet onwaardig dien uit de dagen van Karel V; zijn koloniale handel en die in zout, zeep, wijn, olijfolie overtrof spoedig verre dien van Amsterdam en Rotterdam te zamen [4]); zijn kaden en andere havenwerken, onder Napoleon verbeterd, werden onder koning Willem I aanzienlijk uitgebreid; zijn handel begon dien van Londen nabij te komen, al bleef dit op handelsgebied nog bovenaan staan.

Van 1824 tot 1827 — het kon met cijfers worden aangetoond — werd de nederlandsche handel met winst, de engelsche daarentegen met verlies gedreven en de vergelijking met Engeland strekte in het algemeen niet te onzen nadeele, terwijl die met Frankrijk zelfs zeer in ons voordeel moest uitvallen [5]). Met cijfers kon worden vastgesteld, dat van 1824 tot 1827 de nederlandsche uitvoer van 84½ tot bijna 96 mill., de invoer van 46 tot bijna 60 mill. was gestegen en dat in die jaren de handel met ⅙ was toegenomen [6]), waarbij die in uitgevoerd levend vee, in ingevoerde wol voor de lakenfabricage, in uitgevoerde boter en kaas, in- en uitgevoerde granen, zaden, hout, vruchten en landbouwvoortbrengselen, in koloniale artikelen op den voorgrond trad, terwijl die in fabrieksartikelen zoowel voor in- als voor uitvoer een steeds vermeerderend belangrijk bedrag vertegenwoordigde [7]). Nieuwe kanalen en verkeerswegen werden ontworpen, ja dadelijk ter hand genomen om de voornaamste handelsplaatsen zoowel als het platteland en de kleinere steden te doen deelen in de snel toenemende handelsbeweging. Het Zuid-Willemskanaal tot verbinding van 's-Hertogenbosch en Maastricht werd in 1822 begonnen; het Apeldoorn-

---

[1]) Bijdragen, dl. II, blz. 135; dl. III, blz. 113.
[2]) Van den Bogaerde, Proeve, dl. II, blz. 29.
[3]) Van den Bogaerde, l.l. Vgl. Falck, Ambtsbrieven, blz. 99 vlg.
[4]) White, The Belgian Revolution, vol. I, p. 94; Van den Bogaerde, Proeve, l.l.
[5]) Van den Bogaerde, Proeve, dl. II, blz. 20, 27, 28. Vgl. het werk van Drieling over scheepvaart en handel in het koninkrijk, 1824—1827, en Clancarty's rapport van 1820, in Gedenkstukken, dl. VIII, blz. 143 vlg.
[6]) Van d n Bogaerde, dl. II, blz. 8 vlg.
[7]) Ibid., blz. 29 vlg.

sche, het Zederik-, het Voornsche kanaal, de Willemsvaart bij Zwolle, de kanalen van Antoing, van Brussel naar Charleroi, van Gent naar Terneuzen en vele kleinere werden gegraven of voorbereid; verbinding van Maas en Sambre, van Luik en Maastricht door een kanaal, verbreeding, verbetering of kanaliseering van grootere en kleinere rivieren werden voorgenomen, alles onder leiding van een staf van voortreffelijke ingenieurs als Blanken, Goudriaan en andere leerlingen en medewerkers van de Brunings en van Conrad, soms door particulieren als de Dedemsvaart, het groninger Stadskanaal en andere drentsch-groningsche kanalen [1]). Wegen werden aangelegd en verbeterd in alle gewesten des lands [2]), talrijke bruggen werden gebouwd, plassen in Zuid-Holland en het Koegras werden drooggelegd, de droogmaking van den „grooten slokop", het haarlemmermeer, voorbereid. Havens als die van het Nieuwediep werden aanzienlijk verbeterd; ook voor de werken van Brussel en Gent, door middel van kanalen bestemd tot veelbelovende zeehavens, werd gezorgd. Krachtige werkzaamheid heerschte voortdurend aan het departement van waterstaat en handel, waarvan na Repelaer de hertog van Ursel het hoofd was en dat na 1820 met dat van binnenlandsche zaken vereenigd werd. Zuid en Noord deelden ten dezen gelijkelijk in de zorgen der regeering.

Vele van die werken mochten toegeschreven worden aan het initiatief van den Koning zelven, die op de belangen van handel, nijverheid, scheepvaart en verkeer een voortreffelijken blik had, maar zeker op de nijverheid nog beter dan op den handel. Hij wilde, naar het voorbeeld van Engeland, den nederlandschen handel niet meer zooals vroeger maken tot een vrachthandel vooral in vreemde producten, maar hem laten steunen op een sterke inlandsche nijverheid. Deze moest eerst krachtig ontwikkeld worden, dan zou de handel — meende hij — van zelf volgen. Het al te veel op den voorgrond stellen van den handel, altijd den handel, zooals men in het Noorden deed, zou, naar hij vreesde, het voor de nijverheid zoo uiterst geschikte Zuiden vervreemden en van de natie een volk van „bloote kruiers" maken, afhankelijk van het buitenland [3]). Hij was dan ook de schepper eener nieuwe algemeene nederlandsche nijverheid als grondslag van de nederlandsche scheepvaart. En het scheen, dat hij gelijk zou krijgen. De scheepvaart toch toonde na eenige daling sedert 1818, sedert 1825 een voortdurende vermeerdering, zoodat in 1828 weder de hoogte van 1818 met een getal van 7500 in- en uitgaande vaartuigen bereikt was, met een tonneninhoud van bijna 800000 tegen 550000 in 1824; die door de Sont toonde een stijging van 600 schepen in 1818 tot 1050 in 1828 en in het algemeen kon worden vastgesteld, dat in de jaren vóór 1830 de Nederlanden de tweede zeevarende natie der wereld waren, alleen wijkend voor Engeland, dat nog vijfmaal meer schepen bezat [4]), waarbij in het oog te houden was, dat Engeland's bevolking op 22 mill. gesteld mocht worden, terwijl die der Nederlanden toen op slechts ruim 6 mill. werd geschat [5]). En de verdeeling dier scheepvaart over de landen van herkomst en bestemming toonde aan, dat de oude nederlandsche wereldhandel zich weder begon te verheffen, dat niet alleen de groote handelsmetropolen, maar ook kleinere havens als Oostende en Harlingen, als Groningen en Dordrecht, Delfzijl en Termunterzijl, Nieuwpoort en Brugge, Zaandam en Schiedam in het scheepvaartverkeer weder een breede

---

[1]) Vgl. Staring, Voormaals en thans, passim.
[2]) Fokker, in Staatk. Jaarb. 1857, blz. 362 vlg.
[3]) Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 106.
[4]) Van den Bogaerde, Proeve, blz. 13.
[5]) Ibid., blz. 19.

plaats gingen innemen. Een vergelijking van handel en scheepvaart beide met die omstreeks 1780, vóór en dadelijk na den vierden oorlog met Engeland, valt dan ook eerder ten voordeele dan ten nadeele van den toestand omstreeks 1830 uit, ook met betrekking tot het Noorden, terwijl die in het thans „van de noord-nederlandsche voogdij ontslagen" Zuiden zelfs geen vergelijking toelaten [1]).

Vooral op de Indiën als débouchés voor de ontluikende nederlandsche nijverheid had de Koning het oog.

Van grooten invloed op de ontwikkeling van handel en scheepvaart scheen te zullen worden de oprichting bij Koninklijk Besluit (29 Maart 1824) van de Nederlandsche Handelmaatschappij, wederom te danken aan het initiatief des Konings [2]) met voorlichting van het bekwame, toen juist in patria gekomen lid van den Raad van Indië, Herman Muntinghe, eertijds de rechterhand van Raffles. [3]) De vrije handel op Oost-Indië, dadelijk na de bevrijding des lands door Engeland opengesteld, had aanvankelijk voor de Nederlanden niet de voordeelen opgeleverd, die daarvan verwacht waren: de engelsche concurrentie, in de jaren van het engelsche bestuur in Indië zoogoed als onbestreden, had zich daar krachtig geopenbaard en de toelating ook van schepen van andere bevriende natiën na Januari 1815, zij het dan onder beperkende voorwaarden, had er nieuwe mededingers geschapen. Ook de bescherming, door de regeering meer en meer aan nederlandsche schepen toegekend en zoowel door de commissarissen-generaal als door Van der Capellen zelf gedurende zijn gouverneur-generaalschap in protectionistische tariefbepalingen vastgelegd, had den toestand niet verbeterd; evenmin de pogingen der regeering om vrachten en vooral retouren te verschaffen aan de nederlandsche schepen, die in Indië met goederen uit het moederland aankwamen en dikwijls geen lading terug konden verkrijgen. De moeielijkheden met Engeland over de uitvoering van het koloniaal verdrag van 1814 leverden bovendien bezwaren op van allerlei aard, niet het minst naar aanleiding der inbezitneming van Singapoera, op raad van den te Benkoelen werkzamen Raffles, door de engelsche Compagnie.

De onderhandelingen over een en ander sedert Juli 1820 te Londen gevoerd [4]) tusschen de engelsche regeering, vertegenwoordigd door Castlereagh en later door Canning, en de nederlandsche, vertegenwoordigd door den sedert 1818 als minister van handel en koloniën opgetreden Falck en den in indische zaken ervaren gewezen commissaris-generaal Elout naast den gewonen ambassadeur Fagel, bleven weldra slepen wegens het verschil over Singapoera en de velerlei bezwaren aan een tot wegneming der herhaalde wrijvingen voorgestelde ruiling van bezittingen verbonden. Nadat in 1821 Palembang, haard van engelsche tegenwerking, door een expeditie ten onder was gebracht en in Januari 1823 de Nederlanders na lang verzet [5]) hadden voldaan aan Engeland's eisch tot afschaffing van den slavenhandel, werden in Juni de onderhandelingen tusschen de beide mogendheden hervat, thans door Falck en Fagel met de ministers Canning en Wynn [6]). Het was in

---

[1]) Van den Bogaerde, blz. 165/6.
[2]) Mansvelt, Geschiedenis van de Nederl. Handel-Maatschappij, dl. I (Haarlem, 1924) en haar tegelijk verschenen Gedenkboek.
[3]) Mansvelt, blz. 47 vlg.
[4]) Vgl. Gedenkschriften van Van der Duyn en Van der Capellen, blz. 309 vlg.; Falck. Ambtsbrieven, blz. 112 vlg., 148 vlg., 180 vlg.; Falck, Gedenkschriften, blz. 263 vlg. en de daarachter opgenomen brieven van Elout en Van der Capellen, blz. 435 vlg. Gedenkstukken, dl. VIII, blz. 150 vlg.
[5]) Gedenkstukken, dl. VIII, blz. 88 vlg.
[6]) Falck, Gedenkschriften, II, blz. 219 vlg.; Bagot, Canning, p. 223, 291, 293, 312 ff.

den loop dezer onderhandelingen, dat Canning aan den engelschen gezant Bagot, die Clancarty wegens diens moeilijkheden met koning Willem in 1823 had vervangen, de „berijmde depêche" zond, waarin hij zeide:

„In matters of commerce the fault of the Dutch
Is offering too little and asking too much [1]).
The French are with equal advantage content,
So we clap on Dutch bottoms just 20 (per)cent."

Men kwam den 17den Maart 1824 tot een tractaat [2]), waarbij ten opzichte van den handel werd vastgesteld, dat Engeland op den voet der meest begunstigde natie tot de vrije vaart in Indië werd toegelaten en de Nederlanden dezelfde rechten in de engelsche koloniën zouden genieten; andere natiën zouden wel worden toegelaten maar hoogere rechten betalen, mits niet hooger dan het dubbele van de gewone rechten; alleen van Ambon, Banda en Ternate met hunne onmiddellijke onderhoorigheden bleven de Engelschen uitgesloten, opdat de specerijhandel voor de Nederlanders behouden zou blijven. Omtrent het bezit werd bepaald, dat de weinig meer opleverende nederlandsche vestigingen in Voor-Indië [3]), thans geheel en al door de engelsche nederzettingen overvleugeld, aan de engelsche O. I. Compagnie zouden worden afgestaan evenals het reeds lang verengelschte Malakka met zijn onderhoorigheden, terwijl ook de engelsche heerschappij op Singapoera werd erkend. Daarentegen kwam het oudengelsch bezit Benkoelen met fort Marlborough benevens het eiland Billiton, waarop Engeland aanspraak maakte, in nederlandsch bezit. Engeland zag af van verdere bemoeiingen met Sumatra, waar het geen kantoren zou mogen oprichten en geen tractaten mogen sluiten, terwijl het zich ook verbond bezuiden Singapoera geen kantoren te vestigen. Geen in Indië afgestane bezittingen mochten aan andere mogendheden worden overgedragen en, bij het verlaten ervan door de eene, zouden zij dadelijk door de tweede mogendheid mogen worden bezet; eindelijk zou Engeland 100000 pond ontvangen als vergoeding voor de gedurende zijn beheer in den napoleontischen tijd gemaakte kosten.

Zoo kwam aan de bezwaren tegenover Engeland en zijn indischen handel een einde, voorloopig ten minste. Dit laatste moet gezegd worden met het oog op het niet noemen van Borneo, op welks noordelijk deel de Engelschen eenige aanspraak beweerden te hebben, en op de bepalingen over Atjeh, met welk rijk Engeland in 1819 een verdrag had gesloten, dat evenwel thans gewijzigd zou worden en welks voortdurende onafhankelijkheid door de nederlandsche regeering werd toegezegd; bovendien konden uit den snel opbloeienden handel van Singapoera nieuwe moeilijkheden aan dezen kant voortkomen. Falck verwisselde in Juni 1824 zijn ministerspost definitief, tot aanvankelijke ergernis van koning George IV, die liever Fagel gehouden had [4]), met dien van ambassadeur te Londen en werd in zijn ministerie vervangen door Elout [5]).

In verband nu met dit verdrag en tot aanmoediging der vrije vaart onder de nederlandsche vlag, tot bevordering ook van de nederlandsche nijverheid door vergemakkelijking van den uitvoer naar Indië zonder tot „uitsluitende verbodsstelsels" voor andere natiën over te gaan, werd op raad van Muntinghe, die door den Koning met een onderzoek naar de handelstoestanden

[1]) Bagot, Canning, p. 321; Falck, Gedenkschriften, blz. 605, 635 vlg.; Temperley, Canning (London, 1925), p. 296.
[2]) Vgl. Van der Kemp, in Bijdr. Nederl. Indië, 1904, blz. 1 vlg.
[3]) Bagot, l.l., p. 293 ff.
[4]) Bagot, l.l.; Van der Kemp, Fagel's ontslag, in Tijdsp., 1899, blz. 329 vlg.
[5]) Vgl. over dezen: Van der Kemp, Elout als minister van koloniën, in Bijdr. Nederl. Indië, dl. VIII (1909), blz. 1 vlg.

in Indië belast was, eenige dagen later een van den staat onafhankelijke particuliere maatschappij opgericht [1]), die uitsluitend „handel en vrachtvaart" beoogde, „hetzij voor eigen rekening of in commissie voor anderen", maar zonder eenig aandeel in bestuurszaken, zonder eenig recht van grondbezit of souvereiniteit zooals de oude O. I. Compagnie had bezeten — een zuivere handelmaatschappij, een naamlooze vennootschap met een kapitaal van minstens 12 en hoogstens 24 mill. in splitsbare aandeelen van *f* 1000, terwijl de Koning, die zelf voor 4 mill. inschreef, voor 20 jaren $4^1/_2$% interest waarborgde. De inschrijving was zeer levendig en steeg al den eersten dag tot $69^1/_2$ mill., waarop het grondkapitaal tot 37 mill. werd verhoogd. De maatschappij werd, om geen keus te doen tusschen de drie voorname handelssteden, aanvankelijk in Den Haag gevestigd maar Amsterdam, Rotterdam, Dordrecht en Middelburg ontvingen toezegging van een vast aandeel in de bevrachtingen, mits de voorwaarden er niet te bezwarend werden gemaakt.

De maatschappij, tevens bedoeld als algemeene nederlandsche ex- en importmaatschappij [2]), die hare relatiën aanvankelijk ook over China, de Levant en Amerika uitbreidde, werd, in weerwil van de bepalingen, die haar van den staat afgescheiden moesten houden, reeds dadelijk zeer door de regeering begunstigd bij hare eigen verschepingen naar Indië, door toekenning in 1827 van het recht op den alleenverkoop van opium op Java, enz. Zij leverde in de eerste jaren voor hare aandeelhouders verliezen op, al werd de algemeene scheepvaart voor het oogenblik werkelijk levendiger [3]): de engelsche concurrentie in de Levant en Zuid-Amerika zoowel als in China bleek echter zoo zwaar, dat de maatschappij spoedig hare werkzaamheid in die streken moest eindigen en zich uitsluitend tot Oost-Indië moest beperken. Zoo schenen aanvankelijk Van Hogendorp en andere tegenstanders der maatschappij, vooral van haar nauw verband met de regeering des lands, gelijk te zullen krijgen in hunne meening, dat dergelijke groote lichamen het particuliere streven zouden belemmeren. Hare moeilijkheden werden nog grooter, toen de kwijnende staat van Indië onder den op vorstelijken voet regeerenden Van der Capellen [4]) — gevolg ook van de moeilijke omstandigheden in de eerste jaren na de overneming, van de noodzakelijk te bestrijden uitgaven, van de even noodzakelijke expeditiën naar allerlei deelen van het Archipel tot bevestiging van het geschokte aanzien van het nederlandsch gezag, van een zeer slecht muntstelsel en een verward en bovenmatig royaal financieel beheer — nog verergerde door mislukte oogsten en cholera-epidemieën en vooral door het uitbreken in Juli 1825 van een gevaarlijken opstand in het Djokjasche onder leiding van den zeer invloedrijken en reeds lang tegen het europeesche gezag gestemden javaanschen prins, Dipo Negoro, een der voogden van den minderjarigen sultan [5]). Deze opstand, uitgelokt zoowel door de toenemende macht van hebzuchtige chineesche tolgaarders als door het onhandige optreden van den assistent-resident Chevalier tegenover den trotschen javaanschen prins, strekte zich weldra uit over bijna geheel Midden-Java en kon onder

---

[1]) Tydeman, De Nederl. Handelmaatschappij (Amst., 1867); thans vooral Mansvelt, l.l.
[2]) Mansvelt, blz. 91.
[3]) Van den Bogaerde, Proeve, dl. II, blz. 135.
[4]) Over zijn bestuur het boek van Van Spengler (1863); Doornik, Vrijmoedige gedachten over Nederlands Indië en over de regeering van den gouverneur-generaal (Amst. 1826); Falck, Gedenkschriften, blz. 272 vlg. en de bijlagen; vooral de genoemde geschriften van Van der Kemp over deze periode. Over de eerste jaren der Handelmaatschappij: Mansvelt, l.l., blz. 108 vlg.
[5]) Vgl. daarover: Louw en De Klerck, De Java-oorlog (Batavia en Den Haag, 1894 vlg.). Vgl. Kielstra in Onze Eeuw, 1911, IV.

den legerbevelhebber en luitenant-gouverneur-generaal De Kock noch door onderhandeling noch door een krachtig maar met onvoldoende macht gewapend optreden van generaal Van Geen worden onderdrukt. Onder leiding van den energieken Dipo Negoro en zijn dapperen veldheer Sentot werd aan de nederlandsche troepen meer dan één ernstige nederlaag toegebracht. Van der Capellen, wiens gouverneurschap tot zoo ernstige teleurstellingen had geleid en die noch met het tractaat van 1824 noch met de Handelmaatschappij ingenomen was, werd dan ook met het einde van 1825 vervangen door Du Bus de Ghisignies, een Belg, goed bekend met de wenschen en behoeften der belgische nijverheid. Hij trad op als commissaris-generaal met De Kock als feitelijk hoofd der regeering, die deze reeds na het vertrek van Van der Capellen waargenomen had; ook Muntinghe ontving in 1827 zijn ontslag als raad van Indië. De gevaarlijke opstand zou, in weerwil van de pogingen van Du Bus en De Kock, nog vijf jaren duren en op den bloei van Indië zoowel als op dien der Handelmaatschappij en daardoor op dien van den nederlandschen handel in het algemeen een belemmerenden invloed oefenen.

Een tegenhanger van deze Oostindische Compagnie in nieuwen vorm had een groote amerikaansche compagnie, voortzetster der Westindische, moeten worden, die haar hoofdzetel had moeten hebben te Amsterdam, haar hoofddepot te Curaçao, welk eiland van de verwikkelingen in Spaansch-Amerika, dat zich sedert 1810—24 onder leiding van Simon Bolivar onafhankelijk had gemaakt, veel voordeel had getrokken; zij zou werken met een kapitaal van 5 millioen, waarvan de Koning zelf 2 millioen zou inschrijven. Ook hier bestonden groote plannen en de doorgraving van de landengte van Nicaragua — wanneer die van Panama, waarvan ook in dezen tijd sprake was, niet doorging — werd reeds door generaal Verveer, een der bekwaamste nederlandsche ingenieurs, in het oog gevat. Maar de staatkundige gebeurtenissen, die spoedig volgden, beletten de uitvoering dezer plannen [1]).

Met de nederlandsche nijverheid stond de overzeesche handel naar de bedoeling des Konings in nauw verband. Voor haar had hij de meeste zorg over, aangezien èn tijdens de napoleontische heerschappij èn in de eerste jaren der vereeniging haar toestand alleszins verbetering behoefde [2]). Een „nijverheidsfonds" van één millioen jaarlijks was op de begrooting geplaatst om, waar het noodig scheen, de nijverheid aan te moedigen door leeningen, voorschotten en geldelijken steun in het algemeen. De nijverheidstentoonstellingen te Gent in 1820 [3]), te Haarlem in 1825, te Brussel in Juli 1830, waartoe de regeering het initiatief nam en hare krachtige medewerking verleende, terwijl zij gewestelijke en plaatselijke besturen tot medewerking aanzette en fabrikanten en uitvinders, ook kunstnijveren door medailles, door aankoopen, door organisatie van verlotingen aanmoedigde, waren zeer nuttig om de behoeften der inlandsche nijverheid te leeren inzien en hare krachten te meten. De deelneming was weldra groot: te Gent waren er 560 inzenders, te Haarlem en te Brussel reeds het dubbele aantal en de gebleken aanzienlijke vooruitgang der nijverheid in het verloop van telkens vijf jaren kon goeden moed voor de toekomst geven. In verband daarmede stond het ook weder onder persoonlijke medewerking des Konings, zich ontwikkelende onderwijs op het gebied van nijverheid en toegepaste kunst, waarvoor hier en daar scholen werden opgericht,

[1]) Bagot aan zijn regeering 15 April en 22 Juli 1828: Gedenkstukken, IX, I, blz. 22, 27; Heyligers, Oude Nederl. kanaalplannen, in N. Rott. Cour. 17/18 Dec. 1912; Falck, Gedenkschriften, blz. 303, 655/6.

[2]) Van den Bogaerde, l.l., blz. 227 vlg.; Gedenkstukken, dl. VIII, blz. 143 vlg.

[3]) Van den Bogaerde, Proeve, dl. II, blz. 173 vlg.

zich aansluitend bij de talrijke teekenscholen, bij de beide nieuwe teekenacademiën te Antwerpen en Amsterdam, bij de bestaande natuurkundige genootschappen uit de 18de eeuw. Vooral de tentoonstelling te Brussel toonde een „ongeloofelijke progressie", verre boven de verhouding der vermeerdering van bevolking, zoodat men ze met die te Parijs dorst vergelijken en duizenden vreemdelingen haar kwamen bewonderen [1]).

De vlaamsche, brabantsche en henegouwsche vlas-, garen- en linnennijverheid, de weder oplevende kantindustrie van Brabant en Vlaanderen, de haarlemsche en gentsche bleekerijen, de noordnederlandsche touwslagerijen en zeildoekfabrieken, de leidsche, haarlemsche, brugsche, doorniksche en verviersche fabrieken van lakens en andere wollen stoffen, de baarnsche, utrechtsche, deventersche, 's hertogenbossche en doorniksche tapijtfabrieken, de gentsche en brusselsche katoenspinnerijen, weverijen en drukkerijen, de vlaamsche, brabantsche, leidsche lint- en bandfabrieken, de brusselsche galanteriebewerking, de amsterdamsche en vlaamsche lederfabrieken, de ijzersmelterijen in Luxemburg en Namen, de luiksche, luxemburgsche, namensche en gentsche ijzerfabrieken, de henegouwsche en namensche messenmakerijen, de gentsche fabrieken van metaaldraad, de doorniksche en brusselsche boekbinderijen, de glaswerken van Charleroi en Delft, de noordnederlandsche tinnijverheid, de zaansche, brusselsche, geldersche en luiksche papiermolens, de scheikundige bereiding van verfstoffen, lijm, lak, enz. te Gent en Brussel, de zeepziederijen en zeepfabrieken, de werktuigfabrieken te Luik, Gent, Bergen en Doornik, de fabrieken van wis- en natuurkundige instrumenten te Amsterdam, Den Haag en Delft, de haarlemsche, amsterdamsche, leidsche, brusselsche boekdrukkerijen, de fabrieken van muziekinstrumenten, de henegouwsche glasfabrieken, de marmer- en natuursteenfabrieken van het Zuiden, de steenfabrieken aan de rivieroevers in het Noorden, de diamantnijverheid te Amsterdam, de brusselsche en doorniksche porseleinfabrieken, de brusselsche en gentsche rijtuigmakerijen — dit alles toonde, dat de nijverheid, die in de zuidelijke provinciën ontegenzeggelijk bloeide, met name in Brabant, Vlaanderen en Luik, ook in Holland zich weder aanzienlijk ging verheffen.

In vele artikelen, vooral van manufacturen en metaalwerken, kon tegen 1830 reeds de concurrentie met Engeland, in andere, met name die van weelde en kleeding, die met Frankrijk gemakkelijk worden volgehouden. Het in Engeland opgekomen stoomwerktuig en de door Minckelens te Maastricht uitgevonden gasverlichting begonnen een belangrijke plaats in de nijverheid in te nemen en werden ook hier te lande reeds op allerlei wijze aangewend. Op het gebied van het mijnwezen gold het Zuiden voor een der eerste streken in Europa. Ieder jaar nam het nederlandsche fabriekswezen in beteekenis toe [2]). In 1828/30 werden in de provincie Luik, bij de 100 reeds bestaande, 92 nieuwe stoomwerktuigen opgericht en een stoomketelfabriek gebouwd; allerlei fabrieken van metaalwerken verrezen alom; steenkolenmijnen in het Zuiden en Zuidoosten werden in steeds grooter aantal geëxploiteerd; in Namen werden in die jaren 19 nieuwe steenkolenmijnen, elf ijzermijnen en twee loodmijnen geopend; in Henegouwen kregen behalve de 21 mijnen, die reeds van 1818 tot 1828 waren geopend, in 1829 nog 9 mijnen, op één na alle steenkolenmijnen, concessie; in 1830 aldaar nog 5, terwijl het aantal nieuwe fabrieken en trafieken alleen in deze provincie voor dit jaar 77 bedroeg. In Luxemburg steeg dit aantal eveneens snel en voortdurend; in de provincie Antwerpen begonnen Mechelen en Lier naast Brussel aan

[1]) Falck, Ambtsbrieven, blz. 70 vlg.; zijn Gedenkschriften, blz. 237.
[2]) Van den Bogaerde, blz. 261 vlg.

weelde- en modeartikelen aanzienlijke hoeveelheden te leveren; in de kleinere steden van Vlaanderen en Brabant ging het evenzoo; in Groningen en Holland bloeide de scheepsbouw, in Gelderland op de Veluwe de papierfabricage, in den Achterhoek de looierij, spinnerij en bleekerij; in Friesland nam de scheepsbouw toe en werd aan boter en kaas steeds meer uitgevoerd; de steenbakkerijen in Overijsel en Utrecht, de meekrapfabrieken in Zeeland beleefden goede dagen; in alle provinciën kwamen nieuwe pletterijen en gieterijen, olieslagerijen, brouwerijen op en werden nieuwe trafieken en fabrieken van allerlei aard in werking gebracht.

De eerste fabriksstad van het rijk was het uit zijn lang verval snel herrijzende [1]) Gent, de schilderachtige hoofdstad van Oost-Vlaanderen, door het Terneuzensche kanaal thans zeestad, met zijn 66 katoenspinnerijen en 35000 werklieden, zijn talrijke suikerraffinaderijen, zijn groote werktuigenfabriek. Dan volgde Luik met zijn overwegende metaalnijverheid en zijn steenkolenmijnen, waarvan daar 60000 menschen leefden. De groote werktuigfabrieken van Seraing, in 1816 door de gebroeders Cockerill gevestigd, ontvingen nieuwe kapitaalkracht, toen de Koning zelf de aandeelen van James Cockerill kocht en met diens broeder John de reeds 2500 arbeiders tellende inrichting tot hooger bloei hielp verheffen.

Vooral in het Zuiden ging de nijverheid jaarlijks met reuzenschreden vooruit, geholpen door met zorg ingerichte beschermende tarieven en begunstiging van den uitvoer naar Oost-Indië, waar in Juni 1829 een tentoonstelling te Weltevreden werd gehouden [2]) met het doel om de kooplieden en fabrikanten van het moederland te wijzen op de voortbrengselen en behoeften der koloniën. De brusselsche tentoonstelling van 1830 was een ware triomf voor de regeering en hare nijverheidspolitiek; de door deze ontwikkeling krachtig omhoogstrevende burgerklasse in België, met name in Vlaanderen, had geen woorden genoeg om den verlichten vorst te prijzen, die, zooals op een gentsche medaille van 1829 te lezen stond: „industriam adprobat, excitat, praesidio tutatur". Algemeen was in de kringen der fabrikanten van Zuid en Noord de ingenomenheid met 's Konings bestuur.

Beschermend trad de regeering ook op ten behoeve der zeevisscherijen [3]): premiën werden uitgeloofd, accijnsvrijdom werd verleend aan haring- en kabeljauwvisscherij. De zeevisscherijen bereikten dan ook spoedig weder een aanzienlijke hoogte. Maar men ging ten dezen ongetwijfeld te ver met bescherming en reglementeering onder leiding van het herleefde Collegie van de Groote Visscherij, dat door de wet van 1818 [4]) allen haringinvoer deed verbieden en aan de buizenvisscherij het monopolie van kaken toestond, zeer tot ergernis der door dit verbod en dat monopolie benadeelde kustvisschèrs; het reglement van 1822 stelde ten dezen een „netwerk van dwingende en beperkende bepalingen" op, dat op den duur den ondernemingsgeest der visschers belemmerde en hun tot in de kleinste bijzonderheden voorschreef, hoe zij visschen moesten en hoe de visch moest worden behandeld. Het aantal buizen, in 1814 weder 100, steeg in 1830 tot 173, nadat een groote reederij uit Emden naar Enkhuizen was overgegaan, maar het gelukte toch niet om de prijzen van de haring hoog te houden en tegelijk de vangst zooveel mogelijk uit te breiden; ook de in 1824 opgerichte amsterdamsche haringreederij kon dit doel niet bereiken en de nederlandsche haringvisscherij wilde maar niet krachtig opbloeien tegenover de overmachtige schotsche, duitsche en noorsche, die in den

[1]) Bergmann's Gedenkschriften, l.l., blz. 111 vlg.
[2]) Van den Bogaerde, blz. 231 vlg.
[3]) Beaujon, blz. 228 vlg.
[4]) Ibid., blz. 324 vlg.

franschen tijd de hollandsche haring geheel van de markt had verdrongen. Met de walvischvangst, die de altijd op alles lettende Koning in 1824 door oprichting eener maatschappij te Harlingen hoopte te doen herleven, wilde het, in weerwil van het ook hier toegepaste premiestelsel, in het geheel niet vlotten; groote verliezen werden hier voortdurend geleden. Beter ging het met de friesche palingvisscherij, die den handel in deze vischsoort zeer deed toenemen en waardoor jaarlijks voor meer dan 300000 pond werd uitgevoerd [1]).

Wat den landbouw aangaat, ook hierover werd door den Koning met zorg, met al te veel zorg soms gewaakt [2]). De landbouwcommissiën uit den tijd van Schimmelpenninck en koning Lodewijk waren voor het Noorden na de bevrijding dadelijk opnieuw ingericht en werden in 1818 ook voor het Zuiden ingevoerd onder leiding van den ouden directeur-generaal van den landbouw Kops, thans tevens benoemd tot hoogleeraar in de landhuishoudkunde te Utrecht; de paardenfokkerij werd aangemoedigd; de veepest werd krachtig bestreden met hulp van het „fonds van den landbouw", dat voor afgemaakt vee ruime schadevergoeding gaf; ook de oprichting in 1821 van de veeartsenijschool te Utrecht moest in deze richting werken. De gewestelijke besturen kwamen voortdurend door allerlei maatregelen den landbouw te hulp, vooral toen, na de eerste werkelijke voordeelige jaren, in 1819 de graanprijzen bij behoorlijken oogst sterk gingen dalen ten gevolge van de hooge invoerrechten in vele landen, die den afzet belemmerden. De klachten werden in de noordelijke provinciën steeds luider [3]), en men riep daar voortdurend om bescherming, om krediet voor den verarmden landbouwer. In het Zuiden, met name in Luxemburg, werd zeer geroemd over de zorgen der regeering, die hier zoowel als in de vroeger zoogoed als woest liggende Kempen en in de antwerpsche heidestreken veel deed voor ontginning van heide en bosch en zelfs op den rotsachtigen grond der Ardennen een begin van landbouw wist te doen ontstaan [4]). De zware watervloeden van 1820 in Gelderland, Noord-Brabant en Zuid-Holland berokkenden echter veel schade, vooral in de Bommeler- en Alblasserwaarden. Nog erger waren de overstroomingen van 1825, die het lage land van Noord-Holland, Friesland, Overijsel, Drente en Gelderland teisterden door het over de dijken instroomende zeewater en bijna 400 menschen met ruim 700 paarden, 17000 stuks rundvee en 7000 schapen wegspoelden. De natte jaren en slechte oogsten van 1828 tot 1830 veroorzaakten ook weder veel verlies.

De regeering trachtte daartegenover wederom door protectiemaatregelen den dikwijls treurigen toestand te verbeteren en het afnemen van de pacht en de koopprijzen der landerijen tegen te houden. Zij voerde granen uit de Oostzee aan, beperkte den uitvoer en stelde in 1822 een commissie in om te onderzoeken, wat er te doen zou zijn tegen de voortdurende daling der graanprijzen. Ofschoon een aanzienlijke minderheid dier commissie met Van Hogendorp algeheele vrijheid voor den graanhandel verlangde als het eenig afdoende middel tot herstel, voerde de regeering op advies der meerderheid een schaalstelsel in met afwisseling der rechten naar mate van den loop der prijzen [5]). Dit stelsel werkte voor den landbouw, in het bijzonder voor den graanbouw, voor het oogenblik wel voordeelig en bevorderde

[1]) Van den Bogaerde, Proeve, blz. 271.
[2]) Blink, Geschiedenis van den landbouw in Nederland, dl. II, blz. 292 vlg.; Falck, Gedenkschriften, blz. 228/9.
[3]) Vgl. het Rekwest en Inlichtende Memorie van de landbouwers in Groningen uit 1828.
[4]) Van den Bogaerde, Proeve, blz. 297.
[5]) Blink, l.l., blz. 302.

de stijging der prijzen, maar het belemmerde den handel, zeer tot ergernis der aan belemmering niet gewende graanhandelaars uit het Noorden, terwijl men niet kon loochenen, dat de thans weder bloeiende graanbouw toch bij dat alles slechts een kunstmatig leven leidde. De zorg voor betere land- en waterwegen en voor goede bedijking werkte daarbij echter ten goede en de ontginning van veen- en moerasgronden, vooral in Groningen, voegde telkens weder nieuwe terreinen bij de oude en schonk den landbouw dientengevolge nieuwe ontwikkeling.

Naast al deze zorg voor de bevordering der welvaart mag gewezen worden op wat de regeering, hetzij onmiddellijk, hetzij door haren steun aan particulieren voor de armen deed. De armenwet van 1818, die hoofdzakelijk het „domicilie van onderstand" regelde door de plaats van geboorte of een vierjarig verblijf daarvoor aan te wijzen en tot zware misbruiken aanleiding gaf, was een nieuwe maar minder gelukkige poging om deze moeilijke zaak op bevredigende wijze te regelen. Het is geen wonder, dat men in andere richting naar verbetering zocht. De energieke oud-generaal Van den Bosch richtte in 1818 met hulp van prins Frederik, Kemper, Van Hogendorp en anderen de Maatschappij van Weldadigheid op, die door landbouwkoloniën voor de armen de armoede langs staathuishoudkundigen weg hoopte te bestrijden en in de Kolonie Frederiksoord werkelijk aan velen een nuttigen werkkring verschafte. Omstreeks 1830 telde men op een bevolking van ruim $6^1/_2$ millioen nog geen 50000 werkelijke armen.

En niet alleen op den stoffelijken bloei des lands hield de werkzame Koning — want hij was het, die de gansche regeeringsmachine ook in deze dingen met kracht dreef — bij voortduring het oog gevestigd. Kunst en wetenschap hadden veel aan hem te danken en de nederlandsche taal en letteren heeft hij krachtig gesteund, vooral in hare pogingen om door te dringen in het Zuiden, opdat eenmaal het Nederlandsch ook voor dat deel van het koninkrijk de nationale taal zou worden, iets wat den sedert 1795 nog sterker dan vroeger verfranschten Belgen van de hoogere en de middelklasse een doorn in het oog bleef. Dat dit voor de toekomst het doel was, viel niet te ontkennen maar voorloopig huldigde de regeering nog het tweetalig stelsel en ontzag zooveel mogelijk de in het Zuiden diep in het leven der ontwikkelde klassen ingedrongen fransche taal, gelijk zij ook het Duitsch in de duitschsprekende deelen van Limburg en Luxemburg erkende. Eerst met 1823 werd, na vier jaren van waarschuwing aan de ambtenaren, het Nederlandsch in geheel Vlaamsch België tot eenige officieele taal verheven in het belang ook der lagere bevolking van vlaamsche afkomst, die er $^3/_4$ van het geheele zielental omvatte en slechts bij uitzondering Fransch verstond. De regeering bleef nog in de Eerste Kamer het Fransch uitsluitend, in de Tweede Kamer en den Raad van State de beide talen toelaten, hield met de waalsche gewesten briefwisseling in het Fransch, gaf ook de Staatscourant in beide talen uit, liet het nieuwe burgerlijk wetboek in beide talen opstellen, openbare akten in de waalsche en duitsche streken in die beide talen opmaken en eveneens in die talen aldaar rechtspreken gelijk ook het lager en middelbaar onderwijs er in die talen werd gegeven. Maar bij al die concessiën hield toch de regeering haar einddoel in het oog: op den duur den „franschen" geest in het Zuiden door een „nationalen" geest te vervangen; dit vooral door handhaving van het Nederlandsch, de moedertaal van bijna 5 der $6^1/_2$ millioen inwoners, als de hoofdtaal des lands [1]).

De aanstelling van hollandsche geleerden aan de hoogescholen ook van het Zuiden, naast duitsche liever dan fransche, moest in deze richting

[1]) Vgl. Josson, Onthullingen, blz. 93 vlg.

medewerken: Schrant, Van Breda en Thorbecke te Gent [1]), Holtius te Leuven, Kinker en Ackersdijk te Luik hielden er den naam der nederlandsche geleerdheid hoog, maar verreweg de meeste hoogleeraren waren daar toch Belgen, Vlamingen zoowel als Walen. Het tweetalig stelsel werd ook bij het Hooger Onderwijs in het Zuiden feitelijk gehuldigd, al werden nog, zooals overal in Europa, de meeste colleges in het Latijn gegeven. Nieuwe leerstoelen werden opgericht, aan ieder der zes universiteiten, in wetenschappen als staathuishoudkunde, statistiek, werktuig- en toegepaste scheikunde, bosch- en mijnbouw [2]); de observatoria te Leiden en Utrecht werden door de regeering van nieuwe instrumenten voorzien en een groot observatorium zou te Brussel verrijzen; bibliotheken en laboratoria, kabinetten en wetenschappelijke musea werden opnieuw georganiseerd of verrijkt door aankoop en aanzienlijke schenkingen van boeken en handschriften, van geheele verzamelingen van bijzondere personen. Zoo konden de nederlandsche universiteiten zich weldra weder met die van het buitenland meten, roem dragend op Wyttenbach en D. J. Van Lennep, Cras en Brugmans, Haus en Warnkönig, Wageman en Cassel, op Van der Palm in de theologie, Van Hemert en Kinker in de kantiaansche wijsbegeerte, op den platonist Van Heusde, den kenner der oostersche letteren Hamaker, den plantkundige Reinwardt, den geneeskundige Suerman, den natuurkenner Temminck, den jurist Kemper en anderen. De wetenschappelijke studie der nederlandsche taal- en letterkunde werd door de oprichting van afzonderlijke leerstoelen daarvoor aan alle hoogescholen krachtig gesteund; die der nederlandsche geschiedenis niet alleen door het onderwijs daarin en door de verdere ontwikkeling van het reeds in Maart 1814 herstelde rijksarchief in Den Haag onder leiding van den bekwamen Hendrik van Wijn als „'s lands archivarius", door de aanstelling van den ijverigen voortzetter van Wagenaar's Vaderlandsche Historie, Martinus Stuart, tot „'s lands historieschrijver" maar ook door het voorbereiden eener groote bronnenverzameling voor de algemeene geschiedenis des lands in verband met betere inrichting van de archieven van provinciën, steden, gemeenten en corporatiën en eindelijk in 1827 door de benoeming eener commissie tot uitgave van „Scriptores rerum belgicarum", dit laatste blijkbaar in navolging van wat Pertz en de zijnen voor Duitschland hadden gedaan. Zoo wilde de regeering bevorderen „vaderlandsliefde, burgerdeugd en instandhouding van het nationaal karakter", waarbij zij de beoefening der nationale geschiedenis, taal en letteren als een der belangrijkste middelen erkende [3]).

Het lager onderwijs werd ten krachtigste bevorderd [4]), vooral in het in dit opzicht lang verwaarloosde Zuiden, waar het bij de invoering der hollandsche schoolwet, „de laatste knoop op den band, die alle onderdanen omslingert", en nog in de eerste jaren daarna alle zorg noodig had. Tusschen 1815 en 1830 werden daar 1146 staatsscholen gebouwd, meer dan $^1/_4$ van die, welke in het laatste jaar in België te vinden waren, honderden nieuwe onderwijzers van staatswege aangesteld en stegen de jaarwedden met het dubbele van haar bedrag in het eerste jaar; de kweekscholen te Lier en elders dienden even-

[1]) Vgl. Fredericq, Thorbecke vóór 1830 ('s-Gravenhage, 1906), blz. 42 vlg. Daar ook vele bijzonderheden over de werking der wet H.O. omstreeks 1825—1830. Verder Thorbecke, Bedenkingen over de hoogescholen en het Acad. onderwijs van de Letterk. Fac. te Gent (Gent, 1828); Van der Palm, Herinnering van den academischen leeftijd (Leiden, 1828); Falck, Gedenkschriften, blz. 215 vlg.

[2]) De Keverberg, Du royaume des Pays-Bas, vol. I, p. 199 suiv.

[3]) Vgl. Overzicht van de leemten der Nederl. geschiedenis ('s Gravenhage 1904).

[4]) De Keverberg, vol. I, p. 160 suiv. Vgl. Thorbecke, Over het bestuur van het onderwijs in betrekking tot onze aanstaande wetgeving (Zutphen, 1829); Falck, Ambtsbrieven, blz. 54/5; Gedenkschriften, blz. 217 vlg.

als de normaalscholen en andere dergelijke inrichtingen in de hoofdplaatsen voor opleiding van onderwijzers [1]). In 1825 waren er in het koninkrijk nog wel ruim 240000 kinderen en volwassenen van alle onderwijs verstoken, waarvan ruim 228000 in België, maar dat getal nam jaarlijks af en men kon op grond van cijfers naar waarheid zeggen, dat nergens in Europa zooveel voor het onderwijs in al zijn takken werd gedaan.

Ook voor de ontwikkeling der kunst in de landen van den leidschen Lucas en der Van Eycken, van Rembrandt en Rubens, van Van Dijck en Frans Hals had de regeering oog en beurs geopend. Teeken-, muziek- en schilderscholen verrezen in alle voorname steden; te Amsterdam en Antwerpen werden schilderacademies ingericht; kunstenaars van aanleg werden van regeeringswege ondersteund door hun gelegenheid te verschaffen om zich op reizen naar Italië en elders te ontwikkelen, door wedstrijden, door aankoop hunner werken; musea werden in staat gesteld om hunne kunstschatten en verzamelingen van wetenschap te verrijken en de Koning zelf zoowel als de begaafde Koningin en de vooral voor de schilderkunst veel gevoelende Prins van Oranje lieten zich in dit opzicht persoonlijk niet onbetuigd [2]). De jonge mechelsche beeldhouwer Louis Royer, de noordnederlandsche historieschilder Pieneman en zijn talentvolle zoon, de jonge antwerpsche historieschilders Wappers en Leyds verhoogden den roem van het nieuwe koninkrijk en vooral in het Zuiden met zijn artistiek aangelegde bevolking scheen de toekomst in dit opzicht veel te beloven.

De dichtkunst bloeide meer in het Noorden, terwijl in het Zuiden het overmatig gebruik der fransche taal door de ontwikkelden en der sinds lang half verwilderde vlaamsche, waalsche en duitsche dialecten voorloopig nog alle letterkundige beweging zoo niet belemmerde dan toch bemoeielijkte. De talentvolle Bilderdijk [3]), in de eerste jaren na het ook door hem met gejuich begroete herstel der onafhankelijkheid op het toppunt zijner ontwikkeling, hij, de dichter, „die een volledige wereld in zich omdroeg" [4]), toonde zijn meesterschap over den vorm, zijn diepte, zijn weelderige verbeelding, zijn ruigen spot, zijn ontvankelijk gemoed nog steeds in menige hartstochtelijke uiting van lyrischen aard, in zijn wijsgeerig dichtstuk „de Dieren", in zijn meesterlijken „Ondergang der Eerste Wareld", in zijn „Muis- en Kikvorschkrijg", in zoo menig satiriek vers van zijn laatsten tijd. Teleurgesteld in zijn verwachtingen van eer en roem, van wetenschappelijken naam, verontrust door den tijdgeest, plaatste hij zich met zelfbewuste kracht, met fellen haat tegenover zijn tijdgenooten, slingerde zijn hartstochtelijke banvloeken en scheldwoorden in dicht en proza tegen allen en alles, tegen bestuur en wetenschap, kunst en letteren, wijsbegeerte en staatkunde zijner dagen. Hij vestigde zich in 1817 te Leiden, waar hij als privaatdocent aan de herboren hoogeschool de vaderlandsche geschiedenis op zijn wijze, in scherpe tegenstelling met zijn tijd en met de nieuwere begrippen, „juridisch, critisch, diplomatisch in een geheel nieuwen trant", vol diepen eerbied voor de groote prinsen van Oranje, vol minachting jegens de tegenstrevende koopliedenStaten, voor een klein maar eerbiedig luisterend gehoor ontvouwde. Zijn lessen, bepaaldelijk gericht tegen de „diepe onkunde", het „grof ongeoefend, verstand" van het „onwetend waanwijs gekjen" Wagenaar, tegen den geest der „revolutie", tegen de lauwe, hartstochtlooze vrijzinnigheid en zelf-

[1]) Josson, blz. 87.
[2]) De Keverberg, vol. I, p. 156.
[3]) Kollewijn, Bilderdijk, zijn leven en werken, dl. II, blz. 40 vlg.; Dagboek van Willem de Clercq, blz. 56.
[4]) Bijvanck, De jeugd van Da Costa (Leiden, 1894/6), dl. I, blz. 38 vlg.; Dagboek van Willem de Clerq, blz. 28 vlg.; Briefwisseling van Groen van Prinsterer, dl. I, blz. 13 vlg.

genoegzaamheid van zijn eigen dagen, wekten weerklank in het gemoed dier jongeren: Da Costa, Capadose, Willem en Dirk van Hogendorp, Groen van Prinsterer, Wap, Jacob van Lennep. Ook als taalkundige trad hij op tegenover de „bastaardtaal", de „apenspelling" van zijn persoonlijken vijand, prof. Siegenbeek, zelf in verwijderd verband met de denkbeelden van een Grimm en een Hoffmann von Fallersleben, van den jongen en voor de nederlandsche taal van liefde blakenden Zuidnederlander Jan Frans Willems. Als dichter verhief hij zich tegen den kring van Feith en Loots, van Helmers en Tollens. Hij goot de fiolen van zijn machtigen toorn uit over den „slechten en domkoppigen" Borger, over den „judas" Nicolaas van Kampen, den „verwaten" Van der Palm, den „ingebeelden" Kemper, den „pedanten taalbederver" Siegenbeek, het „verdraaid en krom geslacht" der Kinkers en Van Hemerts, der jongeren van Kant en Fichte. Zijn laatste hopeloos verbitterde levensjaren bracht de hartstochtelijke grijsaard in Haarlem door, nog steeds dichtend en scheldend, totdat in 1829 zijn ontzagwekkende werkkracht bezweek en hijzelf na twee jaren zijn veelbewogen leven in gewilde eenzaamheid eindigde. Hij is ontegenzeggelijk de groote, in zijn tijd niet voldoende erkende letterkundige figuur van het jonge koninkrijk. Zijn school, waaruit reeds vroeger de middelmatige dichters Van der Hoop en Wiselius en zijn vrouw Katharina Wilhelmina waren voortgekomen, levert eindelijk den jongen en vurigen Isaac da Costa op [1]), die in 1823 „onder Teisterbants banier" zijn „Bezwaren tegen den geest der eeuw" zijn min of meer slap-liberalen tijdgenooten in het aangezicht wierp, hartstochtelijk als Bilderdijk en meester van den vorm, diep gevoelend als deze, in zijn vurigen „dorst naar dichtkunst" geen „bard van het Noord" of „zoon der lauwe westerstranden" maar toch in het volksbewustzijn dringend, al telde zijn „lier" slechts „ééne snaar". En naast hen werkte en dacht de begaafde Willem de Clercq [2]), de improvisator, wien zijn onvergelijkelijk talent echter meer en meer „middel tot evangelieverkondiging" werd. Op zekeren afstand beneden Bilderdijk, Da Costa en De Clercq staan David Jacobus van Lennep, de geleerde zanger van den voortreffelijken „Hollandschen Duinzang" (1820), vol dichterlijk gevoel en vaderlandsche stemming, en zijn zoon Jacob, wiens „Nederlandsche legenden" (1828) de romantiek van Scott en Byron hierheen overplantten en een nieuwe geestesrichting in onze letteren vertegenwoordigden, de kernachtige, niet zelden gewrongen en gezochte Staring, de al te zoetvloeiende Spandaw, navolger van Feith.

Maar de volksdichter van den tijd is ongetwijfeld Hendrik Tollens, onvolprezen „lust en liefde der Nederlandsche natie", wiens werken bij duizendtallen werden verkocht en gelezen en hem een catsiaansche populariteit verzekerden; braaf en gemoedelijk, gevoelig en huiselijk, eenvoudig en burgerlijk-tevreden, vertegenwoordiger van den toenmaals heerschenden geest onder de nederlandsche burgerklasse, nuchter en zonder veel verheffing bezingend de vaderlandsche gevoelens en de gebeurtenissen uit den huiselijken kring, uit het dagelijksch leven, scherp staande tegenover den titanischen Bilderdijk en de zijnen, die hem, den dichter der „Overwintering op Nova Zembla" (1819), gelijk Helmers, Van Hall en Loots „en soortgelijke" met minachting behandelden. Met Messchert, den „lieven" dichter van de „Gouden Bruiloft" (1825), dat uitgelezen „dichtstuk voor beschaafde vrouwen", en den beminnelijken Bogaers, den talentvollen schrijver van „De togt van Heemskerk naar Gibraltar" (1836), vormt hij de rotterdamsche trits, die naast den gematigden Kemper, naast den braven Loots, naast

[1]) Vgl. over hem: Bijvanck, l.l.
[2]) Over hem en zijn omgeving: Dagblad van Willem de Clercq, blz. 120 vlg.

Van der Palm, den voorzichtigen, zichzelven beheerschenden redenaar en theoloog, den al te keurigen schrijver van het „Gedenkschrift van Neerlands herstelling" (1816), en diens leerling Borger, beroemd prediker zijner dagen en in het letterkundige vereerder van Schiller en Goethe, Klopstock en Wieland, naast den geleerden maar platten en alle verheffing in zijn gemoedelijken „goedhartigen" stijl onderdrukkenden Siegenbeek, de noordnederlandsche huiselijke platheid, nuchterheid, middelmatigheid, voorzichtigheid, zelfgenoegzaamheid in de letteren getrouw weerspiegelen [1]). De romantiek, met den jongen Van Lennep op het gebied der poëzie, met talrijke uit het Fransch, Engelsch en Duitsch vertaalde romans op het eind van deze periode optredend, deed ook de nederlandsche letteren onder den invloed komen van den geest van Byron en Scott, van Hugo en Lamartine, van Tieck en Schlegel, Spindler en de andere vertegenwoordigers en vertegenwoordigsters der zich in de heerlijkheden der „lijfstraffelijke rechtspleging" [2]) vermeiende duitsche romantiek uit het begin der eeuw.

Op geestelijk gebied kwam zoo de tegenstelling tusschen Zuid en Noord wederom duidelijk aan den dag, ook hier in het voordeel van het laatste, dat een krachtig geestelijk leven, sedert meer dan twee eeuwen in protestantschen zin, had gekend, terwijl in het Zuiden in diezelfde eeuwen alle geestesontwikkeling als verdoofd was onder den machtigen invloed eener geestelijkheid, die onderwijs, letteren en kerkelijk leven bijna onbeperkt had beheerscht en ze had gehouden zoo niet beneden dan toch zeker niet boven het peil, waarop deze kort na 1600 stonden. In het Noorden bloeide het volksonderwijs thans meer dan ergens in Europa en konden wetenschap en letteren zich nog meten met die van het buitenland, heerschte een algemeene ontwikkeling zooals bijna nergens elders; in het Zuiden stond een onontwikkelde menigte, een onvoldoend onderwezen burgerij, in geestelijk opzicht tevreden met de vervulling harer kerkelijke plichten, tegenover een verfranschte beschaving, bij zeer velen samengaand met volslagen ongeloof in voltairiaanschen of wel in bepaald revolutionnairen zin, aangevuurd nog onder de heerschappij van het revolutionnaire en napoleontische Frankrijk.

In het Noorden daarentegen [3]) bijna geen spoor van dat ongeloof maar in het gevolg van de begrippen der 18de eeuw een hier sterker, daar minder krachtig supranaturalistisch rationalisme in protestantsche kerkvormen, een eenzijdig verstandelijk streven, waarvan de franeker, later leidsche hoogleeraar Regenbogen de scherpste, Van der Palm en Borger te Leiden de meer gematigde, Heringa te Utrecht de rechtzinnigste vertegenwoordiger mocht heeten. Daartegenover verhief zich reeds de ethische Clarisse te Leiden en terwijl bij de algemeene gematigdheid in dezen „age of reason" een vereeniging van alle protestantsche gezindheden zeker geen hersenschim meer scheen en de predikanten der verschillende gezindten in allerlei kerken zelfs voor elkander optraden, kwamen anderen op voor de ernstig bedreigde heerschappij der dordtsche formulieren, plantten Bilderdijk en de zijnen opnieuw tegenover de nieuwe koninklijke kerkregeling en het heerschend „liberalisme" de banier der dordtsche rechtzinnigheid, welker „vonkelend licht" zij „op den kandelaar" wilden plaatsen. Soms toonde zich bij de communistische secte der waddingsveensche en zwijndrechtsche „Nieuwlichters" omstreeks 1820 een herleving van geestdrijverij en begon-

---

[1]) Kalff, Geschiedenis der nederl. letterkunde, dl. VII, blz. 1 vlg.
[2]) Jonckbloet, Geschiedenis der nederl. letterkunde, dl. VI, blz. 130 vlg.
[3]) Vgl. Reitsma, Geschiedenis van de hervorming en de hervormde Kerk in de Nederlanden (2de druk, Gron. 1899), blz. 371 vlg.; Sepp, Proeve eener pragm. geschiedenis der theologie in Nederland (3de druk, Leiden, 1869), blz. 64 vlg.; Knappert, Geschiedenis der Ned. Herv. Kerk, 18de en 19de eeuw (Amst. 1912), blz. 272 vlg.

nen de eerste sporen zich te vertoonen van het „reveil", reactie tegen de al te nuchter-verstandelijke richting van den tijd.

Alles samengenomen mocht men ook op de letteren, op het geestelijk leven van het nieuwe koninkrijk wijzen als een getuigenis van werkelijk nationaal bestaan, ten minste bij dat deel des volks, dat de nederlandsche taal de hare mocht noemen. Kort vóór 1830 is dan ook de algemeene indruk van hen, die land en volk bereisden of op andere wijze kennis namen van wat in de vijftien jaren van het bestaan des koninkrijks was tot stand gebracht, dat in weerwil van alle bezwaren de Koning vrij goed geslaagd was in zijn pogen om de beide deelen van zijn rijk tot een geheel samen te voegen. Het koninkrijk der Nederlanden, zich meer en meer losmakend van den franschen invloed, die in de 18de eeuw het volksleven van het Noorden had vergiftigd en in het Zuiden alle nationale zelfstandigheid dreigde te verstikken, scheen werkelijk op weg om te worden wat het hoofddoel zijner oprichting was geweest: een uiterlijk en inwendig krachtig, staatkundig en zedelijk bolwerk van Europa tegen Frankrijk's onrust en woeling — een bloeiend rijk, volgens de begrippen van den tijd vrijzinnig geregeerd, met merkwaardige levenskracht zich weder opheffend uit diep verval en herinnerend aan het bourgondische rijk van Karel V.

Van die opheffing kwam ontegenzeggelijk voor een groot deel de eer toe aan den Vorst zelven, geprezen als een voorbeeld voor de vorsten van zijn tijd, als een wijs en practisch, een talentvol regent, die, in het volle besef van zijn plichten en rechten, met zachten dwang en handige staatsmanskunst de klippen, waarop het schip van staat telkens dreigde te stooten, scheen te ontzeilen en zijn vaartuig met vaste hand scheen te sturen in de richting der veilige haven. En wie er in het Zuiden vooral, niet tevreden waren, zij hoopten op den Prins van Oranje, te Brussel middelpunt van vrijer leven, van idealer zin, belofte voor de toekomst. Al liet de Prins zich thans niet meer zoo onvoorzichtig uit als in den beginne [1]), het was geen geheim, dat hij het met de staatkunde zijns vaders nog allesbehalve eens was, dat hij zoowel de scherpe antifransche gezindheid als de herhaalde schending der grondwet, de maatregelen tegen de pers, de bemoeiingen met de verkiezingen, de vinnige houding tegenover de roomsche Kerk afkeurde en zich nog altijd te Brussel meer op zijn plaats gevoelde dan in Den Haag.

Maar het was er met dat al verre van dat alle gevaren waren te boven gekomen. Ook de Koning zelf liet te midden van alle bezwaren soms een oogenblik den moed zakken, wanhopend aan de mogelijkheid der algeheele samensmelting en verlangend naar den rustigen toestand met Holland alleen, dien hij als Souverein Vorst aldaar zou gekend hebben [2]).

De financieele staatkunde der regeering wekte steeds levendig verzet. Een commissie, onder leiding van Roëll, belast met de herziening van het belastingstelsel, trachtte in 1820 met hulp van Gogel, vanouds vijand van bescherming en die al in 1814 met volle zeilen op handelsvrijheid had willen aansturen als het eenige middel om den ouden handelsbloei te herwinnen [3]), een nieuwe regeling te treffen, meer overeenkomstig de denkbeelden van overtuigde vrijhandelaars als Van Hogendorp en tegen die van Appelius in. Een nieuw belastingontwerp in dezen geest werd in Mei 1821 dientengevolge aan de

---

[1]) Huisarchief, archief Willem II, n°. 208: aanteekeningen uit Jan. 1822 over de wenschelijkheid eener wijziging zijner houding, ook elders opgemerkt (vgl. Gedenkstukken, dl. VIII, passim uit dezen tijd).

[2]) Colenbrander, Belg. Omwenteling, blz. 139; Bijdr. en Meded. Hist. Gen., XXXI, blz. 262/3.

[3]) Sillem, De politieke en staatkundige werkzaamheid van Gogel, blz. 261 vlg.

Staten-Generaal aangeboden maar vond hevig verzet bij de Belgen, die op bescherming hunner industrie aandrongen en vooral weder opkwamen tegen de personeele belasting en de accijnsen, door Dotrenge „Alva waardig" genoemd en welker invoering, als „broedermoord" gekenmerkt, in de Tweede Kamer door gefluit op de tribune werd bestreden maar door Kemper met talent werd verdedigd en ten slotte met 55 tegen 51 — Noord tegen Zuid — in de Eerste met 21 tegen 17 stemmen werd aangenomen. De Koning, ontevreden over dit verzet in de belgische gewesten, deed aan eenige zijner belgische kamerheeren zijn ergernis gevoelen, maar zag daarop den eenigen belgischen voorstemmer vervangen door den in het Noorden gehaten De Stassart, terwijl — als gold het een uitdaging — weldra ook de weinig minder gehate De Celles in de Tweede Kamer zitting kreeg [1]). Even krachtig was later het verzet der Belgen tegen de bijzondere wetten, waarin de financieele beginselen van 1821 werden belichaamd, maar de regeering had geld noodig en dreef haren zin door in weerwil van de heftige soms tragische redevoeringen der leden uit het Zuiden.

Aan het hoofd der financiën stonden nu Elout en Appelius [2]), die onder invloed des Konings in 1822 ook de hand sloegen aan de domeinen. Zij wilden deze door loterij en andere geldelijke transacties langzamerhand vervreemden, naar mate het met voordeel kon gebeuren, ten einde geld te vinden tot dekking der tekorten, tot verbetering der vestingen aan de zuidergrens, tot aanbouw van oorlogsschepen, tot voltooiing van water- en landwegen, tot bouw van een nieuw paleis voor den Prins van Oranje te Brussel. Alles te zamen zou dit 50 millioen aan buitengewone onkosten moeten beloopen. Dit plan, door Van Hogendorp en anderen als verderfelijke speculatie met staatseigendom bestreden, werd met groote meerderheid verworpen, waarop het daarmede nauw verband houdend plan tot vestiging van een nieuw Amortisatie-Syndicaat op denzelfden grondslag door de regeering werd ingetrokken. Het zeer handig ineengezette plan, dat de leiding der gansche operatie in handen stelde van het alleen aan den Koning verantwoordelijke domeinbestuur en aan de Staten-Generaal alleen inzage gunde van het gevoerde beheer, zonder dat zij daarop eenigen invloed konden oefenen, herinnerde in sommige opzichten aan de ontwerpen van Law; het zou, naar de voorspiegelingen der vervaardigers, niet alleen na 28 jaren groote sommen in de schatkist werpen, veel meer dan de thans benoodigde 50 millioen, maar bovendien een overschot van 60 millioen opleveren. Het was blijkbaar het doel door uitgifte van papieren geld op groote schaal specie tot zich te trekken en daarmede, gelijk met het geld verkregen uit vervreemding van domein, deel te nemen aan handels- en nijverheidsondernemingen. Gelukkig echter belette de tegenstand de uitvoering dezer speculatieve plannen. Maar de tekorten op de jaarlijksche uitgaven namen, bij al wat de regeering in het belang van den staat meende te moeten ondernemen, niet af en het was duidelijk, dat men niet tot in het oneindige kon voortgaan met het steeds vermeerderen der buitengewone lasten en leeningen. In 1814 waren op de bovenvermelde wijze 28 millioen in de schatkist gestort [3]), in 1815 was een buitengewone leening van 40 mill. uitgeschreven om de oorlogskosten te bestrijden, in 1818 opnieuw een van 45 mill. — voor welke leeningen het Syndicaat van dat jaar had moeten dienen; in 1819 was 24 mill. geleend [4]).

De Koning vroeg na de verwerping dezer plannen, ten einde in de tekorten te voorzien, de amortisatiekas in staat te stellen met hare operatiën voort te gaan en op bescheiden voet te zorgen voor de openbare

[1]) De Bosch Kemper, Staatk. Geschiedenis, blz. 550.
[2]) Ibid., blz. 580 vlg.; Buys, De Nederlandsche staatsschuld sedert 1814, blz. 48 vlg.
[3]) Zie boven, blz. 212.
[4]) Van Hogendorp, Bijdragen, dl. VII, blz. 160.

werken en de vloot, eindelijk voor het brusselsche paleis een leening van 57½ mill. te mogen inschrijven op het Grootboek; maar daarna verlangde hij den afstand van een deel der reeds, om in de behoeften van rente en aflossing der schuld te voorzien, aangesproken domeinen tot een bedrag van ½ mill. aan rente, waarmede het inkomen des regeerenden Konings verminderd zou worden. Opnieuw verhief Van Hogendorp, die met de meerderheid het nieuwe leeningsvoorstel grif had aangenomen, luid en ernstig zijn waarschuwende stem tegen deze aantasting der domeinen en klaagde zelfs over schending der grondwet, die zulk een „geschenk" niet toeliet; maar de Tweede Kamer, zeer onvoltallig aanwezig, nam de wet met 39 tegen 21 stemmen aan en de Eerste volgde, gedwee als altijd, waarop het aldus verkregen geld werd aangewend tot het stichten eener bank te Brussel „tot gerief van landbouw, fabrieken en handel". Een nieuwe wet op het Amortisatie-Syndicaat volgde [1]), waarbij deze door de oppositie scherp bestreden instelling hare werkzaamheid zeer zag uitgebreid: zij werd thans belast met de zorg voor buitengewone uitgaven, pensioenen, lijfrenten enz., met het verschaffen van gelden voor een nieuwe regeling van het muntwezen, met de verwisseling der uitgestelde schuld, die thans nog 1135½ mill. bedroeg, met de rentebetaling der werkelijke schuld, thans ruim 704½ mill. [2]), eindelijk met de amortisatie; zij verkreeg daartoe de vrije beschikking over een aanzienlijk bedrag uit de gewone inkomsten en domeinen.

Met den meesten ernst verzette zich Van Hogendorp ook tegen dit plan, dat de contrôle over het beheer van een groot deel der staatsinkomsten voorgoed aan de Staten-Generaal onttrok en ze in handen stelde eener commissie van 50 aanzienlijke personen, vertegenwoordigd door een dagelijksch bestuur van zeven leden, welker verantwoordelijkheid en wijze van werken geheel onbekend bleef. Een geheime rekening, af te leggen aan de beide voorzitters der Kamers, twee leden van den Raad van State en drie van de Rekenkamer, zou in de plaats komen der grondwettige afrekening aan de Staten-Generaal. Hij ontried daarom de aanneming dezer met de grondwet strijdige voorstellen. Maar de wet werd met 66 tegen 37 stemmen weder aangenomen door de volgzame meerderheid, die kort daarop ook een door de bedoelde commissie uitgeschreven leening van 80 mill. niet ernstig bestreed. Een voorstel van Van Hogendorp tot onderzoek naar de handelingen van het Syndicaat bleef zonder gevolg, ook omdat men zich niet genoeg rekenschap gaf van den zeer bedenkelijken aard van het geval. De Kamerleden lieten blijkbaar de zeer ingewikkelde financieele vraagstukken, waarvan zij meestal strekking noch inhoud volkomen vatten, aan de regeering over en legden zich hoogstens zuchtend neder bij hare plannen. De financieele kunstenaar Appelius, sterk door 's Konings vertrouwen, bleef op die wijze tot zijn dood in 1828 meester van het terrein en zijn opvolger Van Tets bleek wederom een volgzaam dienaar van 's Konings financieele plannen.

De regeering wist, vooral in het Noorden, door middel van de gewestelijke gouverneurs voortdurend invloed te houden op de samenstelling der Tweede Kamer, terwijl de Koning de Eerste geheel in zijn macht had. Wel zag zij in het Zuiden herhaaldelijk, in het Noorden een enkele maal hare aanwijzingen voor de verkiezingen in den wind geslagen maar in den regel kreeg zij haren zin en bleef dus ook in de Tweede Kamer zeker van de meerderheid. De traditioneele onverschilligheid voor de behandeling der openbare zaken in het Noorden werkte haar daarbij zeer in de hand, al moest zij vooral uit het Zuiden dikwijls harde

[1]) Buys, l.l., blz. 61 vlg.
[2]) Bovendien nog 51½ mill. aan Syndicaatbons, vlg. het lijstje, ib., blz. 86. De rentelast bedroeg toen ruim 20 mill. jaarlijks.

woorden hooren. Zij kon dus over het geheel ongehinderd hare plannen doorzetten.

Van Hogendorp werd onder dit alles moedeloos. Na de belastingvoorstellen van 1821 had hij een oogenblik durven hopen [1]), dat de Koning het oude stelsel zou opgeven en te gemoet zou komen aan de bezwaren ook uit het Noorden, maar die hoop moest hij weldra laten varen: hij zag in, dat de lijnen van het staatswezen voor langen tijd getrokken waren en dat er vooreerst geen verandering zou komen, al wanhoopte hij niet, dat die toch eenmaal, zij het dan na 25 jaren, zou plaats hebben. Zwak van gezondheid, diep teleurgesteld in zijn verwachtingen, trok hij, moede van het oproeien tegen stroom, zich in Juli 1825 terug uit de Staten-Generaal. Daarmede zag de regeering haren voornaamsten tegenstrever in dat lichaam heengaan en zij maakte ervan gebruik om het koninklijke gezag jaar op jaar aanzienlijk te versterken en den grondwettigen invloed der Staten-Generaal op de zaken aanhoudend te beperken door voortdurend uitbreiden der tienjarige begrooting ten koste der éénjarige [2]), terwijl het Amortisatie-Syndicaat zijn werkzaamheden op altijd breederen grondslag vestigde en steeds meer de speculatie tot een staatsbeginsel verhief, terwijl de rentelast aanhoudend steeg ten gevolge van nieuwe leeningen en vermeerdering der werkelijke schuld: in 1830 was die last 26 mill. 's jaars [3]).

Ook in de wetgeving handelde de regeering op dezelfde wijze. Tal van zaken, waarvoor wetten noodig waren geweest, werden door Koninklijke Besluiten, dus buiten de Staten-Generaal om, geregeld en Kemper was er niet meer om de regeering te waarschuwen voor het inslaan van dien weg. In de samenstelling van het gewenschte nieuwe Burgerlijk Wetboek op nationalen grondslag, dat in de zitting 1819/20 gedeeltelijk aan de Staten-Generaal was aangeboden [4]), had hij nog een groot aandeel gehad; ook bij de verdediging ervan, waarbij gebleken was, dat een aanzienlijk deel der leden, met name de zuidelijke, liever een gewijzigd fransch wetboek hadden ingevoerd gezien, liet hij zich krachtig hooren ten einde de „liberale" beginselen van het voorgestelde te doen uitkomen. Bij de eerste discussiën in comité-generaal was echter gebleken, dat de noordelijke leden ook voor deze dingen weinig belangstelling toonden, en Kemper had daarom reeds zijn ontslag uit de commissie gevraagd, maar hij bleef ook de volgende discussiën zooveel mogelijk in de goede richting leiden, totdat hij in Juli 1824 plotseling, nog slechts 48 jaar oud, overleed. Zijn wetboek, door de oppositie aanzienlijk gewijzigd, werd echter niet dadelijk ingevoerd, ja wegens de klachten der Zuidelijken weder ingetrokken. Sterker verzet nog van die zijde vond het nieuwe strafwetboek [5]), feitelijk in 1798 door Cras opgesteld, onder koning Lodewijk door Elout bij zijn bewerking van het fransche wetboek ter zijde geschoven, maar in 1814 door Kemper en Philipse naar de nieuwe behoeften herzien en onder leiding van Van Maanen sedert 1818 weder ter hand genomen, daarna eenige jaren ter zijde gelegd om eindelijk te worden aangeboden. De voortdurende drukpersvervolgingen, in 1827 met nieuwe strengheid aangevat, maakten den indruk dezer op dit gebied zeer scherpe wet nog minder gunstig; zij werd door mr. Asser in een „Vlugtige beschouwing" verdedigd maar door den leuvenschen student Ducpétiaux in zijn brochure „Apologie de la peine de mort" heftig

[1]) Brieven en Gedenkschriften, dl. VI, blz. 424 vlg.; Bijdragen, dl. X, blz. 157.
[2]) Van Hogendorp, l.l., blz. 433, 439, 453. Vgl. over de werking der grondwet: zijn Bijdragen, dl. VIII, blz. 85 vlg.
[3]) Buys, l.l., blz. 101.
[4]) De Bosch Kemper, blz. 572 vlg.
[5]) Ibid., blz. 639/40.

bestreden en ten slotte na hevige discussiën met zeer groote meerderheid, ja bijna eenstemmig verworpen.

Maar al ontbraken thans Van Hogendorp en Kemper, al was de buigzame maar vrijmoedige Falck, thans gezant te Londen, er niet meer om den Koning te waarschuwen voor een al te autocratisch optreden, de oppositie van belgische zijde gaf den strijd volstrekt niet op en het gelukte haar soms ook de noordelijke leden in beweging te brengen. Na levendige discussiën, waarbij gewezen werd, zoo door noordelijke als door zuidelijke leden, op de zware uitgaven, op de ondraaglijke lasten, op de hinderlijke regeering door Koninklijke Besluiten en reglementen in plaats van bij de wet of ten minste met medewerking der wetgevende macht, waarbij openlijk en met nadruk werd gesproken van schending der grondwet, van het gemis aan drukpersvrijheid, van ongrondwettige geheimzinnigheid in het financieel beheer, van volslagen afwezigheid van ministerieele verantwoordelijkheid, werd de begrooting van 1827 in beleefde termen maar met niet minder dan 77 tegen 24 stemmen verworpen. De regeering toonde zich niet verstoord, hoewel blijkbaar de begrooting verworpen was om ontevredenheid over hare algemeene staatkunde te doen blijken; zij wijzigde hare voorstellen en deed ze zoo ten slotte in Maart aannemen. De verschillen tusschen Zuid en Noord kwamen daarbij telkens weder op den voorgrond en menige wet werd aangenomen met geringe meerderheid, waarbij de twee deelen scherp tegenover elkander stonden: zoo de schutterijwet en die op de rechterlijke organisatie van 1827. Het herstel der jury werd in 1829 verworpen: ook de zuidelijke leden waren op dit terrein verdeeld [1]).

Veel ernstiger bezwaren ontmoette de regeering bij hare maatregelen en hare staatkunde tegenover de roomsche Kerk.

Het verzet der bisschoppen en het daardoor ook met den pauselijken stoel ontstane verschil had ernstigen invloed geoefend op de kerkelijke verhoudingen in het Zuiden zoowel als in het Noorden; te Luik was sedert 1808 geen bisschop, die van Doornik stierf in 1819 en werd verscheidene jaren niet vervangen, te Gent was de bisschoppelijke stoel van De Broglie eveneens feitelijk verlaten, de bisschop van Namen was oud en zwak. De welwillende medewerking van aartsbisschop De Méan was echter van groote beteekenis geweest en ook Rome had zich onder invloed van Metternich, tot medewerking geneigd betoond. Na den dood van mgr. De Broglie scheen er inderdaad kans te komen op verzoening tusschen de regeering en de katholieke geestelijkheid; de eerste toonde zich tot verzoening bereid o.a. door de verklaring in Aug. 1821, dat de eed der ambtenaren op de grondwet slechts kon gelden „sous le rapport civil" [2]).

Meer en meer begeerde de regeering [3]) zoowel als de geestelijkheid dan ook de zaken der roomsche Kerk door een definitief concordaat met Rome, ten minste bij vergelijk te regelen, opdat niet, zooals in 1822 reeds geschiedde, de Roomschen naar Munster en elders in het buitenland zouden moeten gaan om hunne geestelijken te doen wijden. Een concept voor zulk een concordaat werd den kardinaal-staatssecretaris Consalvi te Rome door den nederlandschen gezant namens zijn regeering in April 1822 voorgesteld. Daarbij zouden voor het gansche rijk acht bisdommen worden ingericht, twee in het Noorden, te 's Hertogenbosch en Utrecht, en de zes andere in het Zuiden, met Mechelen als aartsbisdom. Het plan was reeds in 1816 opgesteld, onder medewerking van Van Maanen en van den

[1]) De Keverberg, l.l., p. 160.
[2]) Terlinden, t. I, p. 256.
[3]) Albers, Geschiedenis van het herstel der hiërarchie, dl. I, blz. 52 vlg.; Terlinden, t. I, p. 260 suiv. Vele stukken over deze zaken in Gedenkstukken, VIII en IX.

gematigden Falck, door Goubau, hoofd van het departement van roomschen eeredienst, den kabinetssecretaris Van Gobbelschroy en den referendaris Van Ghert, dezen alle drie echter doordrongen van den liberaal-katholieken geest, die als „jozefisme" vóór een menschenleeftijd reeds in België zooveel tegenstand had gewekt. De onderhandelingen met den in Augustus 1823 uit Rome als nuntius naar de Nederlanden gezonden mgr. Nasalli, gesteund door den met de nederlandsche kerkzaken welbekenden mgr. Ciamberlani, den tot vasten nuntius in het rijk bestemden mgr. Capaccini en andere italiaansche en nederlandsche geestelijken, schoten, nadat de eerste, vrij onschuldige artikelen waren aangenomen, weinig op; de aanvankelijk gekoesterde hoop, dat de Oud-Roomschen (Jansenisten zooals de volksmond hen bleef noemen) zich bij het ontwerp zouden neerleggen en zich met Rome zouden willen verzoenen, vervloog, toen Rome op zijn oude standpunt tegenover hen bleef staan en ook zij alle toenadering weigerden.

Weldra ontstond ernstig verschil over den eisch der regeering (9 Dec. 1823), dat de Koning, evenals in 1559 Philips II, de bisschoppen zou benoemen en de Paus alleen de bevestiging zou behouden; maar de Koning, als Protestant in dezen niet op gelijke lijn te stellen met een katholiek vorst als Philips II geweest was, zag weldra van dien eisch af en hield alleen aan een recht van recommandatie vast, wat door Nasalli beantwoord werd met het voorstel, dat de kapittels de bisschopskeuze zouden verkrijgen. De regeering verlangde echter ook het recht van goedkeuring der benoeming van voorname geestelijken en der professoren van de seminariën en weigerde de bisschoppen met vaste goederen te doteeren, eveneens om steeds het kerkelijke huwelijk aan het burgerlijke te laten voorafgaan en de correspondentie der geestelijkheid met Rome van alle toezicht te ontslaan door opheffing van het vanouds aan de vorsten der Zuidelijke Nederlanden toegekende recht van placet. Na een schorsing in het voorjaar van 1824 werden de onderhandelingen in April hervat, maar ook nu kwam men niet verder, zoodat de nederlandsche regeering, de onderhandeling opgevend, in September voorstelde het napoleontische concordaat van 1801, dat in het Zuiden rechtsgeldigheid had bezeten, voorloopig ook op het Noorden toepasselijk te verklaren en verder alleen de acht bisschoppen te benoemen. Maar dit ontmoette weder bezwaar te Rome en de onderhandelingen eindigden voorloopig zonder resultaat.

Deze mislukking en het gelijktijdig aftreden (Nov. 1823) als minister van onderwijs van Falck, die steeds op matiging had aangedrongen en, zelf met een roomsche belgische gehuwd, van het drijven van Goubau en de zijnen afkeerig was, bewoog de regeering om zonder langer verwijl hare jozefistische plannen tot het regelen van het onderwijs der roomsche geestelijkheid tot uitvoering te brengen, ten einde de jeugdige roomsche theologen te doordringen van de denkbeelden, die zij heilzaam achtte voor den staat, gelijk in de naburige Rijnprovincie geschied was door de verplichting om het officieele theologische onderwijs te Bonn te volgen [1]). Zij toonde hare gezindheid [2]) in dezen door zeer geheime voorbereiding van maatregelen tegen de reguliere katholieke geestelijkheid, in het bijzonder tegen de Jezuïeten, die zij beschouwde als de voorname bewerkers van het verzet der wereldlijke geestelijkheid en van de mislukking der onderhandelingen; maatregelen, die niet geheel geheim bleven maar waaromtrent een en ander uitlekte evenals omtrent een groot plan tot uitvaardiging van regeeringswege eener „organisatie op het roomsch-katholiek kerkgenootschap" zooals de

[1]) Terlinden, t. I, p. 354 suiv.
[2]) Albers, blz. 75 vlg.; Terlinden, t. I, p. 480 vlg. Het plan aldaar, p. 503 suiv.

protestantsche in 1816 waren georganiseerd — eigenlijk niet meer of minder dan een poging om van regeeringswege een „nationale roomsche Kerk" te stichten [1]). Van een en ander lekte genoeg uit om groote ongerustheid te veroorzaken onder de voor een nieuw schisma beduchte roomsche geestelijkheid.

Maar deze denkbeelden, hoewel ernstig overwogen, kwamen niet tot uitvoering. Wel echter waagde de regeering het thans voort te gaan met haar reeds in 1818 begonnen optreden tegen het uitsluitend kerkelijke onderwijs der geestelijkheid, met name tegen de „lagere godgeleerde scholen", door haar beschouwd als „strijdig met de grondregels van een goed bestuur" [2]). Zij bepaalde den 14den Juni 1825 bij Koninklijk Besluit, dat alle „kleine seminariën" zouden worden opgeheven en vervangen door „convicten", opgericht in de steden met athenaea, waar de jeugdige seminaristen voortaan moesten opgeleid worden; een „collegium philosophicum" werd voorloopig te Leuven ingesteld voor verdere opleiding van roomsche geestelijken, terwijl de bisschoppelijke of groote „seminariën" bij Koninklijk Besluit van 11 Juli werden aangeschreven voortaan alleen kweekelingen uit dat college op te nemen en 14 Aug. werd bepaald, dat voortaan geen opleiding aan buitenlandsche universiteiten bevoegd zou maken tot het bekleeden van kerkelijke ambten.

De wegens dit alles verbitterde stemming bij de roomsche geestelijkheid werd nog verergerd doordat, wegens een persoonlijken twist tusschen Goubau en Van Gobbelschroy, thans tot minister van binnenlandsche zaken en onderwijs verheven, de aartsbisschop van Mechelen niet bijtijds werd ingelicht maar eerst uit de Staatscourant kennis van de zaak kreeg. De overigens zeer meegaande mgr. De Méan, ofschoon tot curator der universiteit te Leuven en tevens van het nieuwe college benoemd, weigerde dan ook zijn toestemming in een schrijven aan den Koning, getiteld „Représentations respectueuses", welk schrijven te Rome werd goedgekeurd en door een scherpe nota gesteund. Een hevige discussie in de Tweede Kamer volgde, waarbij verscheidene roomsche leden uit het Zuiden krachtig tegen de besluiten opkwamen maar andere liberaal-katholieken ofwel ongeloovigen, door de protestantsche van het Noorden toegejuicht, hunne vreugde erover te kennen gaven.

Ook in het land waren de gevoelens zeer verdeeld. De orthodoxe protestantsche meerderheid in het Noorden jubelde over den tegen Rome gerichten slag; de katholieke bevolking, die de overgroote meerderheid in het Zuiden uitmaakte, betreurde de zaak ten zeerste. De regeering ging echter voort op dezen weg, benoemde de professoren van het nieuwe college te Leuven en opende er den cursus den 17den October, terwijl zij tevens de kleine seminariën ophief en den grooten bij nadere aanschrijving verbood kweekelingen op te nemen, die niet konden bewijzen, dat zij aan een der inlandsche hoogescholen of athenaea de lessen in de wijsbegeerte hadden bijgewoond. Een hevige gisting onder de Katholieken werd duidelijk merkbaar maar het bleef toch voorloopig bij lijdelijk verzet en ofschoon het college van 1825 tot 1830 in het geheel 550 studenten telde, begaven zich vele aanstaande geestelijken nog steeds naar het buitenland, vooral uit het Noorden, van waar in het geheel slechts 15 studenten het college bezochten [3]). Het bleek weldra, dat de bezoekers van het college, bijna allen door beurzen gelokt, volstrekt niet allen geestelijken wilden worden maar op deze wijze weten-

---

[1]) Albers, blz. 87 vlg.
[2]) Ibid., blz. 104 vlg.
[3]) Ibid., blz. 140.

schappelijke opleiding in het algemeen hoopten te verkrijgen. Het aantal der studenten aan het college ging dan ook spoedig achteruit [1]).

Het geringe succes van deze maatregelen en het verzet zoowel van roomsche als van orthodox-protestantsche zijde tegen alle regeeringsbemoeiing met kerkelijke zaken, had de regeering kunnen waarschuwen voor de gevaren, waaraan zij zich en het land blootstelde door zich openlijk te plaatsen tegenover de organisatie der roomsche Kerk, de Kerk van $^3/_5$ der geheele bevolking. Maar zij bleef den ingeslagen weg volgen, beloonde hare helpers onder de Roomschen en bedreigde hare tegenstanders, op hare beurt van de pers gebruik makend in den strijd tegen de groote meerderheid der roomsche geestelijken, tot wier verdediging roomsche publicisten als de bekeerde Lesage ten Broek zich met felheid uitlieten.

De regeering hoopte nog door eenig toegeven te Rome ook daar hare maatregelen op het gebied van het onderwijs zoo niet goedgekeurd dan toch geduld te zien en trachtte door middel van De Celles, die juist een reis naar Italië deed, in diep geheim de onderhandelingen over het Concordaat weder op te vatten [2]). Zij liet de pauselijke bul over het uitgeschreven jubeljaar, die hier te lande aanvankelijk niet was afgekondigd, thans toe, al was het onder beperkende voorwaarden; zij ontsloeg Goubau, bitter vijand der geestelijkheid, die echter als blijk van 's Konings blijvende gunst lid der Eerste Kamer werd, en voegde zijn departement bij dat van binnenlandsche zaken onder den gematigden Van Gobbelschroy. De Koning schonk persoonlijk *f* 20000 voor de restauratie der verbrande St. Paulskerk bij Rome en verving (Sept. 1826) haren gezant Reinhold door De Celles, intiem vriend van Van Gobbelschroy, als buitengewoon en gevolmachtigd ambassadeur te Rome tot het voeren van nieuwe onderhandelingen over het Concordaat. De houding der regeering in zake het onderwijs, die natuurlijk ook te Rome kwaad bloed gezet had, bemoeilijkte deze besprekingen, die echter leidden tot een voorloopige overeenkomst en den 17den Augustus 1827 eindelijk tot een Concordaat, dat in het algemeen de regeling van 1801 bevestigde, terwijl de opleiding der geestelijken in overleg met de bisschoppen nader zou worden geregeld; de regeering zou het recht hebben om candidaten voor de bisschopszetels te weren door hare verklaring, dat zij haar „niet aangenaam" waren; de bisschoppen zouden trouw aan den Koning moeten zweren [3]).

Deze afloop stelde de Roomschen eenigszins tevreden, ofschoon zij nog volstrekt niet gerust waren op de wezenlijke gezindheid der regeering. Men koesterde wederzijds wantrouwen in elkanders bedoelingen en de werkelijke uitvoering van het Concordaat werd uitgesteld tot na de bezetting der bisschoppelijke zetels; toch vierde men in Zuid en Noord in roomsche kringen de gebeurtenis met vreugde, als het begin van geregelde toestanpen in hun kerkelijk bestuur. Maar welhaast bleek, dat men het nog allesbehalve eens was en dat de regeering schroomde aan de afspraken met Rome gevolg te geven. Aan de andere zijde had de pauselijke stoel de sluiting van het Concordaat op onregelmatige wijze bekend gemaakt en in de pauselijke allocutie bij die bekendmaking zich reeds beroemd, dat het leuvensche college voortaan niet meer bezocht behoefde te worden om geestelijke ambten te kunnen bekleeden — hetgeen meer was dan de nederlandsche regeering voorloopig toegaf. De laatste achtte zich daarop gerechtigd in een schrijven aan de gouverneurs der provinciën haar standpunt nader toe te lichten en te doen uitkomen, dat Rome door de facultatiefstelling

[1]) Albers, blz. 143.
[2]) Ibid., blz. 148 vlg.; Terlinden, t. II, p. 14 suiv.
[3]) Terlinden, t. II, p. 67 suiv.

van het bezoek aan het leuvensche college dit feitelijk als nog bestaand erkende — wat weder te Rome een ongunstigen indruk maakte [1]). De komst van mgr. Capaccini, aanzienlijk en bekwaam pauselijk diplomaat, die de onderhandeling met De Celles gevoerd had, „comme simple voyageur" naar de Nederlanden in Oct. 1828, ten einde de uitvoering van het Concordaat te verzekeren, had dan ook voorloopig nog geen afdoende verbetering der betrekkingen tot de roomsche geestelijkheid ten gevolge [2]); zijzelve wantrouwde den handigen diplomaat uit Rome.

Terwijl alzoo de verhouding tusschen de regeering en de roomsche Kerk nog veel te wenschen overliet, had de eerste bovendien door het sluiten van het Concordaat zoowel de liberalen in het Zuiden als de Protestanten in het Noorden weder zeer ontstemd, deze laatsten vooral, omdat men nu ook in het Noorden roomsche bisschoppen zou zien verschijnen. En in hare drukpersprocessen spaarde de regeering de roomsche pers nog allerminst. Een latijnsche ode van pastoor Buelens, waarin hij tegen de Koninklijke Besluiten van Juni 1825 was opgekomen met zijn fier „haereticum nescit Belga subire iugum" en gesproken had van „impia Calvini suboles" en „Lutheri fex", werd scherp vervolgd en de schrijver tot een jaar gevangenisstraf veroordeeld gelijk nog een zijner ambtgenooten, die door zijn prediking tegen het „Leven van Jezus" van den hervormden predikant Anslijn de boeren zijner parochie tegen het „kettersche" boek in woede had doen ontsteken. Er bestond vrees, dat op die wijze de dreigende godsdienstwist zou worden aangewakkerd, en de regeering zelve sloeg met bekommering de gisting onder de Roomschen gade, intusschen van hare zijde meenend niet te kunnen wijken.

Maar, al zou het vooreerst zoover nog niet komen, de regeering, als altijd trachtend door eenig toegeven aan de eene, door vasthouden aan hare beginselen aan de andere zijde allen te bevredigen, zou weldra ondervinden, dat zij op die wijze, in plaats van zich allen tot vrienden en medehelpers te maken, ten slotte allen van zich had vervreemd — het noodzakelijk gevolg eener dubbelzinnige staatkunde, die tegenover ernstige gebeurtenissen onmachtig zou blijken, ofschoon zij den schijn van vrede en eensgezindheid had gewekt.

Voor het oogenblik was echter de toestand van het rijk niet ongunstig te noemen. De moeilijkheden binnenslands schenen niet tot ernstige verwikkelingen aanleiding te zullen geven, al bleek de „publieke geest" meer en meer op te komen [3]), en de verhouding tot het buitenland was zeer bevredigend. De betrekkingen met Engeland, onder het Whig-ministerie van Canning tot diens dood (1827) in liberalen zin geregeerd, lieten ook na het vertrek van den in de laatste jaren den Koning en zijn ministers al te lastigen en een al te hoogen toon voerenden [4]) Clancarty in 1824 en diens vervanging door Bagot, in weerwil van wrijvingen op handelsgebied [5]), weinig te wenschen over, sedert het tractaat van dat jaar de moeilijkheden in Indië had vereffend; in 1828 kwamen er de Tories onder den jegens de Nederlanden welwillend gezinden Wellington weder aan de regeering. De twist met Pruisen over de Rijnvaart bleef nog hangende, daar beide partijen op haar standpunt bleven staan, ofschoon de in April 1828 opnieuw te Mainz aangevan-

[1]) De Bosch Kemper, blz. 629/630; Terlinden, t. II, p. 141 suiv.
[2]) Terlinden, t. II, p. 192 suiv.
[3]) Falck, Brieven, blz. 276.
[4]) Falck, Gedenkschriften, blz. 281.
[5]) Bagot, Canning, II, p. 223 ff; Falck, Gedenkschriften, blz. 294 vlg.; Gedenkstukken IX, blz. 1 vlg.

gen conferentie der oeverstaten kans scheen te openen op gezamenlijke verbetering van de rivier. Wel maakten Frankrijk, Rusland en Oostenrijk nog telkens bezwaar tegen de toelating van allerlei revolutionnaire elementen op nederlandsch grondgebied, vooral te Brussel [1]), en was Metternich, de „provoost-geweldiger" der Heilige Alliantie, evenals keizer Nicolaas I van Rusland allesbehalve ingenomen met de in hun oog verderfelijke betrekkelijke vrijzinnigheid der nederlandsche regeering en van den Koning, wiens tweede zoon, prins Frederik, sedert 1816 grootmeester der nederlandsche vrijmetselaars was [2]); wel stond de vorst bij de voorstanders eener krachtige actie tegen revolutionnaire neigingen in een slecht blaadje, maar dit deerde haar voorloopig slechts weinig. Met de algemeene europeesche, vooral de thans op den voorgrond tredende zuideuropeesche zaken liet de nederlandsche regeering zich feitelijk weinig in, zooals aan een mogendheid van den tweeden rang paste: noch met de verwarde spaansche, portugeesche en italiaansche toestanden omstreeks 1820, noch met den ook hier te lande overigens levendige sympathie vindenden opstand der onderdrukte Grieken tegen Turkije bemoeide zij zich officieel. Een onzijdige houding in al die moeilijkheden scheen voor haar aangewezen, hoewel de weder herlevende Levanthandel zoowel van deze onrust in Zuid-Europa als van de spaansche en algerijnsche rooverijen veel last ondervond. Ook de congressen der mogendheden te Laybach en Verona gingen buiten het rijk der Nederlanden om, al trok allerlei wat daar behandeld werd hier de aandacht, niet het minst de onderhandelingen te Verona over de Rijnvaart, waarin Engeland meer en meer met Pruisen één lijn trok en op volkomen vrijheid der vaart aandrong, ja zelfs een gemeenschappelijke nota der mogendheden aan de nederlandsche regeering in dien geest uitlokte [3]).

Al was voor het oog geen gevaar te duchten en dacht niemand in den lande, ook geen der buitenlandsche gezanten [4]) aan een omwenteling, die het rijk zou doen uiteenvallen; al was er te wijzen op menig verschijnsel, dat getuigenis kon afleggen van een toenemend betere verhouding tusschen Noord en Zuid, van steeds verdere ontwikkeling van het begrip der rijkseenheid en het langzaam verdwijnen der afscheiding; al was er ook in den toestand van Frankrijk of van eenige andere europeesche mogendheid weinig wat scheen te wijzen op gebeurtenissen, die elders groote veranderingen zouden kunnen doen ontstaan — in 1828 had er iets plaats, dat de regeering, die reeds meer dan eens tegenover een sterke belgische oppositie had gestaan, tot groote omzichtigheid had moeten manen. Te eer had dit zoo moeten zijn, omdat in Frankrijk de aloude gedachte aan annexatie van België nog volstrekt niet verdwenen was, integendeel weder begon te herleven: de begeerte om de grenzen van Frankrijk tot den Rijn uit te breiden, om de schande der nederlaag van Waterloo uit te wisschen en het als bolwerk van Europa tegen franschen veroveringslust opgerichte koninkrijk der Nederlanden te doen uiteenvallen was in Frankrijk krachtig en spookte in de hoofden van regeerders en geregeerden aldaar sedert eenigen tijd levendiger dan ooit rond [5]). En in België was de

---

[1]) In het voorjaar van 1826 kwam er in dat opzicht weder een waarschuwing uit Rusland (Huisarchief, archief Willem II, brief van 22 Juni) en Gedenkstukken IX, blz. 346.
[2]) Vgl. daarover Falck, Gedenkschriften, blz. 195 vlg., 402 vlg.
[3]) Falck, Ambtsbrieven, blz. 195 vlg. Deze ambtsbrieven waren lang de beste bron voor de geschiedenis onzer buitenlandsche staatkunde in die dagen, waarover Gedenkstukken, dl. IX, 1, vele nieuwe gegevens biedt. Vgl. ook Falck, Gedenkschriften, blz. 297/8.
[4]) Gedenkstukken, IX, passim, nog in Aug. 1830.
[5]) Vgl. Juste, Palmerston, p. 8/9; Stern, Geschichte, Bd. III, S. 188.

franschgezinde partij nog altijd machtig, zoowel onder den adel als onder de geestelijkheid, onder de jonge liberalen als onder de gezeten burgerij, vooral in de waalsche gewesten, waar men nog altijd vreesde voor het „neerlandisme" der regeering.

Van liberale zoowel als van roomsche zijde was in de belgische pers herhaaldelijk gewezen op de punten van overeenkomst tusschen de staatkundige bezwaren van beide partijen: het autocratisch optreden der regeering, hare drukpersvervolgingen, haar afkeer van vrijheid van onderwijs, haar geringen schroom voor wat de tegenpartijen „schending der grondwet" noemden, hare blijkbare gezindheid om, zij het dan op den duur, den gezamenlijken staat in noordnederlandschen geest te leiden — dat alles wekte bij de belgische liberalen en Roomschen beiden een geest van onderlinge toenadering, die hen weldra tot openlijke samenwerking op vasten voet zou brengen.

Het voorbeeld van Frankrijk spoorde de ontevreden Belgen tot navolging aan [1]). Daar hadden tegenover de „priesterpartij", die met koning Karel X, het vroegere clericale emigrantenhoofd, in 1825 de regeering in handen had gekregen en tegenover liberalen en gematigden beiden in zeer reactionnairen zin regeerde, de vereenigde oppositiepartijen reeds in 1827 het gehate ministerie Villèle doen vallen. Ook hier te lande zou kunnen blijken, dat de regeering tegen een aaneengesloten oppositie, gesteund misschien door enkele ontevreden elementen uit het Noorden, niet opgewassen zou zijn. Het luiksche liberale blad Matthieu Laensberg, geleid door talentvolle jonge advocaten en journalisten als Paul Devaux, Joseph Lebeau en Charles Rogier, wierp reeds 21 Maart 1827 het denkbeeld op van het laten vallen der meeningsverschillen op godsdienstig gebied in het belang eener gezamenlijke staatkundige oppositie [2]). Toch kwam, vooral na het sluiten van het Concordaat, het toenmalige hoofdorgaan der belgische liberalen, de Courrier des Pays-Bas [3]) — het blad van Jottrand, van den talentvollen journalist De Potter en de bekwame jonge advocaten Ducpétiaux en Van de Weyer, dat tegenover de clericalen nog geheel op de zijde der regeering stond en hare staatkunde in dat opzicht prees — tegen deze geringschatting van den strijd met de in Frankrijk zoo werkzame priesterpartij, tegen de „alliage monstrueux du moderne et du gothique" aanvankelijk met kracht op. Dit anticlericale inzicht vond ook steun bij andere liberale organen, maar de Luikenaars lieten niet af en stelden, in het belang van den „esprit public" en de „éducation politique" des lands, aaneensluiting voor van liberalen en katholieken tot vorming eener kerkelijk onzijdige „majorité nationale" in de Tweede Kamer (Nov. 1827). De katholieke organen, verrast over dit aanbod van de zijde hunner felste tegenstanders, aarzelden eerst in hunne artikelen erop in te gaan, maar toonden zich weldra bereid: de Courrier de la Meuse en de Catholique te Luik, de Catholique des Pays-Bas te Gent reikten de hand aan de liberalen tot verdediging der in 1815 door hen en de hunnen verworpen grondwet, tot handhaving der „grondwettige vrijheid" tegen de aanslagen der regeering. Wel aarzelden nog vele leden van beide partijen en was ook mgr. Capaccini allesbehalve ingenomen met deze verbinding maar in het najaar van 1828 werd de toenadering steeds grooter; de vurige Claes en de ernstige Nothomb versterkten in den Courrier des Pays-Bas de aanhangers dezer samenwerking, die ook in de Tweede Kamer voorstanders vond [4]).

De regeering — en hier was het weder in de eerste plaats de strenge Van Maanen, die het volle vertrouwen des Konings nog steeds bezat —

[1]) Colenbrander, Belg. Omwenteling, blz. 145 vlg.
[2]) Juste, La révolution belge de 1830, vol. I, p. 96, 257 suiv.
[3]) Terlinden, t. II, p. 360.
[4]) Over de aansluiting vgl. Terlinden, II, p. 350 suiv.

zag deze door de dagbladen voorbereide coalitie met ergernis maar rekende op de wet van 1818 om de uitspattingen der pers te beteugelen, zooals zij ook omstreeks 1820 met succes had gedaan. Maar reeds begon de jonge Charles de Brouckère in de Tweede Kamer, gesteund door liberalen als de Belg Le Hon, als Donker Curtius uit het Noorden, door clericalen als De Gerlache en De Robiano de Borsbeek uit het Zuiden, aan te dringen op opheffing dier uitzonderingswet, op beëindiging van het ongrondwettige „régime exceptionnel". Van Maanen bleef echter de wet met kracht handhaven en deed den rechterlijken ambtenaren opnieuw aanschrijven ze met alle strengheid toe te passen. Weder begonnen de drukpersvervolgingen [1]), ook tegenover Ducpétiaux en andere redacteurs van den Courrier. Dit met talent bestuurde blad richtte zich scherp tegen de regeering: gelijk het vroeger geroepen had: „mort aux jésuites", zoo riep het nu uit: „bafouons, honnissons, poursuivons les ministériels" en dreef tot volhouden, tot onverbiddelijken strijd aan. Het gaf in October 1828 een zoogenaamde „troonrede" uit tegenover die des Konings, waarin het blad de begeerten der belgische liberale oppositie uiteenzette. Het noemde als zoodanig: verkoop of desnoods eenvoudige overgave der koloniën, welker behoud tijdens den Java-oorlog meermalen op het spel scheen te staan, aan Engeland; terugroeping van den gezant te Rome; streng toezicht op den eeredienst; vrijzinnige hervorming van het onderwijs; verbetering der strafwetgeving in den geest van bescherming voor de zwakken en verhindering van despotisme; vrijheid van drukpers; herstel der jury; aankweeken van belangstelling in staatszaken; afschaffing der belasting op het gemaal; zuinigheid bij het financieel beheer; afdanking der zwitsersche huurtroepen; toezicht op de al te omvangrijke openbare werken; afschaffing der subsidiën aan de bloeiende nijverheid. Maar de regeering zette door. In November 1828 werd een voorstel van De Brouckère tot opheffing der gewraakte wet van 1818 na heftige debatten met 61 tegen 44 stemmen verworpen en daarop, met verscheidene anderen, De Potter wegens het genoemde artikel van zijn blad tot 18 maanden gevangenisstraf en *f* 1000 boete veroordeeld. De populaire schrijver, de bekwaamste journalist van België, werd gewroken door een volksmenigte, die tierend zijn rijtuig naar de gevangenis begeleidde en in de woning van Van Maanen de ruiten inwierp onder het geroep: „Vive De Potter! A bas Van Maanen!" Tegelijk nam de agitatie in de zuidelijke gewesten voor de invoering van persvrijheid, onderwijsvrijheid, ministerieele verantwoordelijkheid hand over hand toe en kreeg een werkelijk onrustbarend karakter.

De regeering besloot iets te doen om de opwinding te doen bedaren [2]). Zij stelde in December een wet voor tot afschaffing der perswetten, maar van ministerieele verantwoordelijkheid en onderwijsvrijheid wilde zij niet hooren. Daartegenover barstte in Januari 1829 een algemeen petitionnement los, waarop door tienduizenden onder invloed der liberale pers en der geestelijkheid, onder leiding van den hoogen adel, van liberale advocaten en pastoors in Vlaanderen en elders in het Zuiden druk geteekend werd; het vroeg om pers- en onderwijsvrijheid, om de jury, om afschaffing der belasting op het gemaal. Reeds maakte men in de Tweede Kamer de regeering waarschuwend opmerkzaam op deze agitatorische beweging maar de Eerste Kamer verwierp een voorstel van denzelfden aard. Ook hierbij vond men Zuid en Noord weder tegenover elkander; in het Noorden had de petitiebeweging weinig gevolg, in het Zuiden bracht zij alle gemoederen in beweging. Vooral de kwestie, of de jury in het procesrecht moest worden toegelaten, werd door het Zuiden

[1]) Sautijn Kluit, blz. 375 vlg.
[2]) De Bosch Kemper, blz. 660 vlg. Vgl. de depêches van Bagot aan zijn regeering: Gedenkstukken, dl. IX, blz. 33 vlg.

met hartstocht in toestemmenden, door het Noorden kalmweg in ontkennenden zin beantwoord.

Het persvoorstel der regeering werd met zeer groote meerderheid aangenomen [1]) en de nieuwe perswet klonk werkelijk zeer vrijzinnig. Een Koninklijk Besluit stelde nu ook een commissie in voor de herziening van de wetgeving op het lager en middelbaar onderwijs. Maar de regeering bedierf den goeden indruk dezer concessiën door de oprichting op denzelfden 16den Mei 1829, toen de nieuwe perswet werd afgekondigd, van een regeeringsdagblad, Le National, geleid door den beruchten sedert 1825 hier toegelaten italiaanschen oplichter en falsaris Libry-Bagnano [2]), dagbladschrijver en pamflettist van bedenkelijk gehalte, die zich in 's Konings gunst had weten te dringen door zijn vaardigheid van schrijven en de man scheen te zijn om de handige belgische pers door even handig en brutaal toegediend „tegengif" in bedwang te houden. Maar hij vond tegenover zich De Potter, die in zijn gevangenis de pen niet nederlegde. Deze, den „losgelaten galeiboef" van nabij kennend, spaarde hem en de hem voortdurend steunende regeering niet doch lichtte in den Courrier onbarmhartig zijn doopceel. Deze weinig verkwikkelijke houding der regeering deed de unie van liberalen en katholieken steeds inniger worden, ofschoon het gematigd-liberale Journal de Gand nog lang den strijd tegen de samenwerking volhield. In den zomer van 1829 verscheen De Potter's groote brochure „Union des catholiques et des libéraux dans les Pays-Bas", waarin hij op welsprekende wijze de samenwerking tusschen de beide partijen, thans een voldongen feit geworden en aan beide kanten slechts zwak verzet vindend, als een hoogst belangrijke gebeurtenis in het staatkundig leven des lands toejuichte.

De beweging stond echter toen nog geheel op constitutioneelen bodem; van scheiding der beide landsdeelen, laat staan van omwenteling was op dat oogenblik geen sprake, noch van liberalen noch van katholieken kant; alle verzet was gericht tegen de afgekeurde regelingen der grondwet en tegen de gehate ministers, niet tegen de regeering als zoodanig of, wat eigenlijk hetzelfde mocht heeten, tegen den Koning. Evenmin de liberale belgische leiders Reyphins, Dotrenge, De Brouckère en Le Hon als de clericale De Gerlache en Surlet de Chokier dachten eraan om de regeering omver te werpen; zij bedoelden alleen grondwettige oppositie tegen haar. Maar de tegenstelling begon zich in steeds heftiger termen te uiten. Men sprak over en weer van „dwingelandij", van „napoleonisme", van „revolutie", van „snoode lastertaal" en van „schaamtelooze aanranding der vrijheid", van „belachelijke aanmatiging" der regeering, van „arglistig bedrog" der ministers, daartegenover van „politieke raddraaiers" en „kwakzalvers". Op de tribunes der Tweede Kamer, met belangstellenden gevuld, juichte men telkens luide of keurde sissend af, zoodat de voorzitter herhaaldelijk met ontruiming door de gewapende macht moest dreigen. Het was duidelijk, dat de regeering binnenkort met groote bezwaren zou hebben te kampen en dat zij òf, door des Konings goedkeuring gesteund, op den duur het verzet zou moeten breken òf toegeven en door een liberaler stelsel het vertrouwen der volksvertegenwoordiging herwinnen. Reeds leed zij menige nederlaag. De Tweede Kamer nam een voorstel aan om de talrijke bij haar ingediende petitiën aan de regeering ter overweging aan te bieden en wijzigde, zeer tegen den zin van Van Maanen, diens ontwerp op de rechterlijke organisatie; zij verwierp zoowel de tienjarige begrooting voor de uitgaven als die voor de middelen

---

[1]) Een wet van 1 Juni 1830 was er de aanvulling van.

[2]) Vgl. over hem en zijn verleden: Gedenkstukken, IX, 2, blz. 44 enz., Inleiding aldaar, blz. XXVII vlg.

in Mei 1829 met groote meerderheid [1]). Al bleef de Eerste Kamer de regeering ook in deze gevallen trouw, het was duidelijk, dat men zoo niet voortgaan kon, wilde de regeering het bestuur blijven voeren: buigen of barsten, scheen de leus te moeten worden en het scheen niet twijfelachtig, dat de regeering ditmaal niet slagen zou met hare gewone laveerende politiek.

Er heerschte in den zomer van 1829 dan ook een ernstige onrust in Noord en Zuid bij allen, die het goed meenden met den staat. Thorbecke klaagde van Gent uit in een brief aan Groen van Prinsterer over de „zwakheid der regeering" meer dan over „het gewigt der oppositie". Hij maakte aanmerking op hare bijna revolutionnaire eigenzinnigheid en willekeur, op haar voortdurend wisselen van stelsel en wankelen tusschen twee standpunten, nooit energiek een richting volgend maar weifelend nu eens de eene dan de andere inslaand om ze spoedig weder te verlaten en daardoor onder hare aanhangers zelve onzekerheid te wekken [2]).

Intusschen, de regeering vatte de zaak weldra anders aan. Op een reis door België in Mei en Juni 1829 door de welvarende bevolking herhaaldelijk met gejuich begroet, vond de Koning goed te Ans in het Luiksche in zijn dankbetuiging voor de ontvangst smalend te spreken van „ces prétendus griefs dont on a fait tant de bruit", van „quelques particuliers qui ont leurs intérêts à part", van hun „conduite infâme" [3]). Diep was de ergernis der oppositie over 's Konings minachtende termen, zijn afwijzende houding en uitlatingen. En inderdaad waren het onvoorzichtige woorden, want dat er reden was tot klagen, kon moeilijk geheel ontkend worden en bleek ook uit menig woord van de weinige zelfstandige noordnederlandsche Kamerleden. Zoo Corver Hooft, Warin en Clifford, die in 1826 tegen de voor het door den Java-opstand in beroering gebrachte Indië aangeboden leeningswet waren opgekomen [4]); zoo Van Alphen, die bij de begrootingswetten voor 1827 geklaagd had over geheimzinnigheid en bedenkelijke onregelmatigheden in het beheer der financiën onder Appelius; zoo Donker Curtius, die heftig tegen het gesloten Concordaat had geijverd, terwijl de belgische liberalen dit met hunne nieuwe vrienden, de Katholieken, eensgezind hadden toegejuicht; zoo de in 1828 in de Tweede Kamer opgetreden L. C. Luzac en Schooneveld, die van het begin af opkwamen tegen de ongrondwettige behandeling der zaken; zoo Van Sytzama, die het financieel beleid der regeering krachtig afkeurde. Ook de Prins van Oranje, na lang stilzwijgen en terughouding met betrekking tot de zaken der regeering in den zomer van 1829 met de leiding van den ministerraad en den Raad van State belast, wees den Koning [5]) op de groote beteekenis der eendrachtige oppositie uit het Zuiden en meende, dat men aan de eene zijde moest ophouden met het stelsel van geven en nemen, wat beide partijen van de regeering vervreemdde, maar aan den anderen kant de machtige coalitie moest trachten uiteen te slaan door stelselmatige toenadering tot een der beide partijen. In dit geval verklaarde hij, nog altijd zeer onder den invloed van een grootendeels katholieke omgeving, vooral van zijn langjarigen vriend graaf Albéric Duchâtel [6]), zich voor toenadering tot

---

[1]) Vgl. over den bitteren indruk, dien deze verwerping op den Koning maakte: Bijdr. en Meded. Hist. Ged., XXXI, blz. 265 vlg.

[2]) Brieven van Thorbecke aan Groen van Prinsterer (Amst. 1873), blz. 10 vlg.

[3]) Juste, l.l., p. 137. In Bergen, Maastricht, enz. was de ontvangst minder aangenaam geweest.

[4]) De Bosch Kemper, blz. 596.

[5]) Schrijven van 28 Aug. 1829 (Huisarchief, archief Willem II); Gedenkstukken, IX, 2, blz. 673 vlg.

[6]) Over diens invloed op den Prins reeds in 1820, vgl. Clancarty aan Castlereagh, Gedenkstukken, dl. VIII, blz. 147 vlg., dd. 15 Aug. 1820. Hij was sedert 1814

de z. i. veel minder gevaarlijke katholieke partij, die bovendien verreweg de machtigste was in het land, terwijl de liberalen, in de Kamer veel invloedrijker dan bij de bevolking en „insatiables dans leurs prétentions", de macht van de Kroon feitelijk naar de Staten-Generaal wilden overbrengen; maar dan zouden de door de Roomschen gehate ministers Goubau en Van Gobbelschroy moeten opgeofferd worden, terwijl men Van Maanen, „homme éminemment juste par caractère et sans préjugés aussi peu religieux que politiques", mits hem intoomende binnen de grenzen der grondwet, misschien zou kunnen behouden nevens Van Tets en den sedert 1826 in plaats van den Belg De Coninck als minister van buitenlandsche zaken opgetreden Verstolk van Zoelen, beiden „moins tranchants dans leurs opinions et caractères" [1]).

Maar de Koning, vast overtuigd van de juistheid zijner inzichten en gesteund door met hem homogene ministers, als men hen met dien naam mocht noemen, lette niet op deze teekenen, minder dan ooit sedert zijn laatste belgische reis. Hij bedacht niet, dat de algemeene welvaart, waarvan hij getuige was geweest en die de belgische bevolking overal had doen juichen bij zijn komst, met de kerkelijke en grondwettige bezwaren niet in verband stond, en had de toejuichingen ten onrechte opgevat als goedkeuring van zijn algemeene staatkunde. Met die staatkunde vereenzelvigde hij zich ten volle en de oppositie was daarom meer en meer slechts in naam tegen de ministers, feitelijk tegen den vorst zelven gericht. Het slaan van een medaille, die aan den Geuzentijd herinnerde door de ineengeslagen handen en het omschrift „fidèles jusqu'à l'infamie", was een zeer bedenkelijk teeken; nog meer de gedrukte plaat, waarop de „belgische" leeuw, met slechts 10 pijlen in den klauw, op het altaar van „Belgium foederatum" een slang vermorzelde [2]), en het herhaaldelijk gewagen van den strijd over de privileges in de dagen van den opstand tegen Philips II, waarbij in weinig bedekte termen de Koning met zijn spaanschen voorganger werd vergeleken. De door de regeering gewenschte nietherkiezing van vlaamsche afgevaardigden uit de oppositie, beantwoord met het uitdagend slaan eener medaille, waarop te lezen stond: „le pouvoir les proscrit, le peuple les couronne"; de toenemende heftigheid der belgische pers — het waren alles teekenen van meer dan gewone gisting.

En bovendien wees menig verschijnsel telkens op het herleven van de in de laatste jaren minder op den voorgrond getreden tegenstelling van Zuid en Noord. De klachten over „la domination hollandaise", waaraan veel van de bezwaren geweten werd, waren thans schering en inslag in de artikelen der belgische dagbladen, terwijl die van het Noorden de klimmende ongerustheid der Protestanten over het Concordaat van 1828 en over den toenemenden invloed der Katholieken weergaven en de ook daar thans opkomende dagbladpers met de gematigd liberale organen, de Arnhemsche Courant en De Noordstar onder leiding van Donker Curtius, Van Hall, Den Tex en andere jonge liberalen, de nog gematigder bladen De Standaard en het Algemeen Handelsblad, met Groen van Prinsterer's tegen de liberale denkbeelden van revolutionnairen oorsprong ingaande Nederlandsche Gedachten [3]) opkomend voor „nationale" beginselen, de

---

's Prinsen adjudant, daarna stalmeester, werd door den Koning tijdelijk uit diens nabijheid verwijderd, maar keerde spoedig terug. Clancarty noemt hem: „a man of some talent, good manners but of a factionous inquiet disposition". Hij heeft lange jaren een grooten invloed aan het kroonprinselijke hof bezeten.

[1]) Vgl. Bagot, Canning, II, p. 40 ff. en diens depêches in Gedenkstukken, IX, 1, blz. 48 vlg.

[2]) De Bosch Kemper, blz. 688.

[3]) Vgl. daarover vooral thans: Briefwisseling van Groen van Prinsterer, uitg. Gerretson en Goslings, I, blz. 186 vlg.

regeering en den Koning begonnen te verdedigen tegen de felle aanvallen uit het Zuiden [1]). Ook in de Tweede Kamer begonnen de noordelijken, in weerwil van bezwaren ook van hunnen kant, zich steeds eendrachtiger om de regeering te scharen en lieten sommigen hunner zich met verontwaardiging hooren over de heftige aanvallen der zuidelijken [2]), terwijl anderen ten duidelijkste deden uitkomen, dat, hoewel vrijheidsgezind, zij, waar het het voortbestaan der natie gold, evenals in 1813 zich zouden scharen om den Oranjestandaard, „plechtanker van onze hoop", zooals Corver Hooft zeide.

De zitting der Staten-Generaal van 1829/1830 begon onder deze voor den staat ongunstige voorteekenen. De keuze tot voorzitter van Corver Hooft, die menigmaal oppositie had gevoerd, moest de regeering onaangenaam zijn. Wel beschikte zij nog altijd over een meerderheid in de Tweede Kamer, maar deze was gering en de oppositie, bestaande uit alle Belgen en 3 of 4 noordelijken tot een getal van minstens 45 leden, kwam steeds geregeld ter vergadering, wat de regeeringsmeerderheid niet deed [3]). Het adres van antwoord op 's Konings troonrede was vrij scherp gesteld; Brugmans, lid der commissie van het Amortisatie-Syndicaat en vriend van Van Maanen, werd als „rekenplichtig ambtenaar" geweerd uit de Tweede Kamer, waarop een scherp Koninklijk Besluit hem „op zijn verzoek" als lid ontsloeg. Allerlei voorstellen werden gedaan, die zonder eenigen twijfel tegen de regeering gericht waren; de nieuwe begrooting werd zeer vinnig beoordeeld, in de belgische bladen zoowel als in de Kamer; er werd zelfs aangedrongen op verwerping weder der financieele wetten, als de regeering niet te gemoet kwam aan de bestaande grieven. En er was eenige kans, dat het werkelijk tot die verwerping komen zou, al had de regeering bij hare nieuwe voorstellen het budget van $82^1/_2$ tot 78 millioen teruggebracht, waarvan 61 mill. op de tienjarige begrooting vielen.

Tegenover een dergelijke gebeurlijkheid besloot de Koning tot een buitengewonen maatregel. In een gesprek met Roëll [4]) had hij reeds zijn diepe teleurstelling over het nog altijd voortdurend verzet doen blijken, ja had hij toegegeven, dat in 1815 door het maken van één grondwet voor twee zoo verschillende landen een fout begaan was; maar hij had gezworen die grondwet te zullen handhaven en, als altijd voor zichzelven vast overtuigd, dat hij den goeden weg bewandeld had, verklaarde hij zich bereid om „tot het uiterste" vol te houden, zich als „handhaver der grondwet" daartoe verplicht achtend [5]), maar evenzeer om — zeide hij met tranen in de oogen — met de zijnen wederom het land te verlaten, als het noodig scheen in het belang des lands. Ernstige woorden, aan de eene zijde wijzend op een mogelijken staatsgreep, aan de andere op diepe moedeloosheid. In een lang onderhoud met den belgischen afgevaardigde De Gerlache [6]) verwierp hij heftig het stelsel eener jury als onbestaanbaar met de onafhankelijkheid der rechterlijke macht, de ministerieele verantwoordelijkheid als geschikt „de transférer la monarchie dans les Chambres" en eigenlijk „la république", de onbeperkte drukpersvrijheid als een vrijbrief voor hen, „qui n'ayant pu trouver à vivre dans leur pays, viennent exercer le

---

[1]) Gedenkstukken, IX, 2, passim.
[2]) De Bosch Kemper, blz. 672 vlg. Over de Nederl. Gedachten thans vooral Groen van Prinsterer's Briefwisseling, I, blz. 188 vlg.
[3]) Gedenkstukken, IX, dd. 13 Nov. 1829.
[4]) De Bosch Kemper, blz. 694 vlg.
[5]) Een enkele maal kwam de gedachte op om „buiten de grondwet" te gaan maar de Koning wilde toch ook niet „despotiek regeeren" (Bijdr. en Meded., l.l., blz. 268/9). Er werd in zijn omgeving gedacht aan nog „krasser" maatregelen (Gedenkstukken, IX, 2, blz. 681 vlg.; Briefwisseling Groen van Prinsterer uit dat jaar, passim.
[6]) Histoire, vol. I, p. 467 suiv.

journalisme dans le nôtre comme une dernière industrie", de volksregeering als een voorwendsel voor „milliers de discours, milliers de lois contradictoires" en slechts gewenscht door „quelques ambitieux ou quelques têtes exaltées", terwijl hij de belgische unie als een „monsterverbond" van heerschzuchtige priesters en luidruchtige liberalen afkeurde; maar, zeide hij, „je maintiendrai de tous mes moyens cette constitution que j'ai jurée", want hij kende „son devoir" en „son droit" als Koning der Nederlanden tegenover „théories anticonstitutionnelles, factieuses, révolutionnaires".

De buitengewone maatregel bestond in een uitvoerige koninklijke boodschap bij de nieuwe drukperswetten van 11 December 1829 [1]). In verband met die drukperswetten, dreigend een „treurig maar noodzakelijk uitvloeisel der in sommige gewesten des rijks bestaande omstandigheden" genoemd, wees zij op de regeling der katholieke belangen door het gesloten Concordaat, dat den toestand onder de veelgeprezen keizerin Maria Theresia moest doen terugkeeren, met een afzonderlijk ministerie voor den katholieken eeredienst. Op het gebied van het onderwijs deed zij een ernstig beroep op den bijval van het verlichte en onbevooroordeelde deel der natie tot steun van hare pogingen om met vermijding van een schadelijke „onbeperkte vrijheid" te gemoet te komen aan „betamelijke wenschen". Zij verklaarde fier „onberaden eischen" met „doelmatige vastheid" te zullen afweren en niet te willen weten van de begeerde ministerieele verantwoordelijkheid, die onvereenigbaar was met de grondwet, al was de regeering bereid om de betrekkingen tusschen de departementen en de Staten-Generaal en het onderling overleg te versterken. De regeering zou haar best doen om de gerezen conflicten voortaan te vermijden en de verhouding van plaatselijke en gewestelijke besturen tot haarzelve benevens de financiën te regelen. Zij wekte ten slotte op tot eensgezindheid bij de bevestiging der maatschappelijke orde, die verdedigd moest worden „tegen de aanmatigingen eener verleide menigte zoowel als tegen de heerschzucht van buitenlandsch geweld".

Deze fiere en scherpe woorden maakten in het Noorden den besten indruk, als een „mannelijke daad" tegenover „Jezuïeten" en „Jacobijnen", en werden er met geestdriftige toejuiching ontvangen. Maar in het Zuiden werden zij met twijfel en afkeuring begroet, vooral toen de regeering de boodschap bij circulaire [2]) zond aan alle gouverneurs om haar te verspreiden onder hunne ondergeschikte ambtenaren en Van Maanen haar bovendien aan alle vrederechters en departementsambtenaren deed toekomen, met den gebiedenden eisch om binnen 48 uren van hunne instemming te doen blijken — een eisch, welks napoleontisch karakter ook in het Noorden strenge critiek moest ondervinden, ofschoon slechts weinigen zich eraan durfden te onttrekken. De persoonlijke vrijheid der ambtenaren was bovendien toch al gering onder een vorst, die alle ongunstige uitlatingen over regeeringsmaatregelen oogenblikkelijk bestrafte en in 1820 van de gouverneurs had verlangd geregelde en nauwkeurige rapporten in te dienen omtrent de gedragingen en meeningen der ambtenaren — een ware „staatkundige inquisitie" [3]). Sommige gouverneurs voldeden aan het ministerieele bevel door eenvoudig de boodschap aan hunne ambtenaren mede te deelen onder uiting van het vertrouwen, dat zij de daarin ontwikkelde

---

[1]) Juste, vol. I, p. 168 suiv. Over de wording en werking ervan: Gedenkstukken, IX, 2, blz. 673 vlg.; Briefw. Groen van Prinsterer, I, blz. 226 vlg.

[2]) De Bosch Kemper, blz. 702; Juste, l.l. p. 302 suiv. Vgl. de Gedenkschriften van Van der Duyn en Van der Capellen, blz. 27/8.

[3]) Deze Gedenkschriften, l.l., blz. 30.

beginselen zouden volgen; andere eischten binnen drie dagen een duidelijke verklaring van instemming, bij weigering dreigend met ontslag; sommige vrederechters verzamelden de burgemeesters van hun kanton en lichtten de boodschap toe in den geest der regeering met scherp onderzoek naar de wijze, waarop de petitiën van het voorjaar geteekend waren. Deze dingen deden veel afbreuk aan den goeden indruk der boodschap en zetten de oppositie tot nog vinniger optreden aan, daar men terecht had te klagen over al te grooten drang der regeering op de ambtenaren, te meer omdat de bedreiging weldra werd uitgevoerd en ook hoogstgeplaatste hofdignitarissen niet gespaard werden [1]).

In deze stemming, nog verergerd door herhaalde botsingen tusschen hollandsch sprekende noordelijken en fransch sprekende zuidelijken in de Tweede Kamer, beide partijen weigerachtig om van hunne taal afstand te doen, begonnen de nieuwe beraadslagingen over de gewijzigde begrootingswetten. De wet op de middelen werd, ofschoon de gehate belasting op het gemaal door de regeering opgegeven was, met 55 tegen 53 stemmen verworpen, zoodat de regeering genoodzaakt was om een aantal posten van de tienjarige op de eenjarige begrooting over te brengen en eerst toen hare voorstellen aangenomen zag; de wet op de uitgaven werd dadelijk aangenomen, de eenjarige begrooting slechts met eene meerderheid van ééne stem.

De regeering ging intusschen voort met kerkelijke concessiën, die den toestand schenen te zullen verbeteren en ook te Rome een uitstekenden indruk maakten, zoodat Falck op een reis door Italië in Januari 1830 er de stemming zeer gunstig vond [2]). Om aan de grief te gemoet te komen, dat zoo weinig Belgen ministerieele ambten bekleedden, werd met de thans afzonderlijk gehouden zaken van den katholieken eeredienst De Pélichy belast, terwijl Van Gobbelschroy waterstaat, nijverheid en koloniën zou beheeren en De la Coste de binnenlandsche zaken; de aftredende Elout werd bij marine vervangen door den directeur-generaal Wolterbeek, terwijl zijn ministerie gevoegd werd bij dat van oorlog onder prins Frederik. Maar de gehate en gevreesde Van Maanen, wiens verwijdering in de belgische pers met aandrang werd geëischt, bleef en ook de algemeene richting der regeering veranderde niet; zij beloonde hare voorstanders en ontsloeg een aantal ambtenaren wegens verzet tegen hare denkbeelden gelijk zij ook vóór de stemming over de begrootingen verschillende leden der Staten-Generaal met afzetting als ambtenaar bedreigd had, voor het geval zij tegenstemden, en werkelijk deze bedreiging nakwam. De zittingen der Staten-Generaal werden dan ook hoe langer hoe slechter bezocht en verloren eigenlijk alle beteekenis.

Dit forsch optreden der regeering wekte in het Zuiden hevig verzet. De Potter schreef naar aanleiding daarvan, nog steeds uit zijn gevangenis, onder meer een heftige brochure tegen de koninklijke boodschap onder den titel „Lettre au Roi par Démophile", waarin hij tegenover de zeer monarchale opvattingen der boodschap het beginsel stelde, dat hier te lande geen sprake was van „une monarchie tempérée par une loi fondamentale", welke uitdrukking hij kenmerkte als „mensonge odieux et perfide", als „absurdité". Hier te lande bestond, zeide hij, een constitutioneele monarchie, waar de grondwet en niet de koninklijke macht grondslag van den staat was en de Koning slechts „le plus haut des fonctionnaires"; ofschoon nog niet begeerig naar scheiding, zelfs niet naar administratieve scheiding der beide deelen, wenschten hij en de zijnen allereerst de toepassing van waarlijk constitutioneele beginselen in

[1]) De Gerlache, vol. I, p. 474, 482.
[2]) Falck, Brieven, blz. 288.

het staatsbestuur. Een aantal andere brochures steunden deze denkbeelden maar sloegen hier en daar een onmiskenbaar revolutionnairen toon aan tegenover de willekeurige maatregelen der regeering.

De gisting nam in het voorjaar van 1830 toe en De Potter waarschuwde, dat de regeering door langer volharden bij haar stelsel in haar verderf liep, dat „une catastrophe inévitable" den staat bedreigde. Een nieuw petitionnement werd door de geestelijkheid op touw gezet en zelfs de sluiting van het leuvensche college kon haar niet bevredigen. De aansluiting tusschen Katholieken en liberalen, in dezen tijd door den graaf de Mérode-Westerloo tegenover den nog altijd daarvan afkeerigen mgr. Capaccini verdedigd, als noodig tegenover „un gouvernement héréditairement anticatholique" [1]), werd steeds inniger. Men zocht voortdurend naar nieuwe middelen van volksagitatie. Op den 31sten Januari verscheen plotseling in niet minder dan zeventien belgische bladen een ontwerp voor een „souscription nationale" tot geldelijke schadeloosstelling der van hunne posten beroofde leden der Staten-Generaal; den 3den Februari een nog omvangrijker plan van De Potter voor een „confédération patriotique" tot schadeloosstelling van alle ambtenaren, deelnemers aan de „résistance légale", uit een daarvoor opgerichte „caisse nationale", met belooning der welgezinde en verdienstelijke leden en verplichting van alle deelnemers om te stemmen op de leden. Dit plan gaf aanleiding tot een nieuwe vervolging van den gevangen liberalen leider, wiens in beslag genomen papieren duidelijk bewezen, dat hij voortdurend samenspande met Lebeau, De Brouckère en anderen en dat de hooggeplaatste ambtenaar Tielemans, oud-redacteur van de Courrier, vriend van De Potter en thans referendaris aan het ministerie van buitenlandsche zaken, de uitdenker was van het plan der nationale inschrijving [2]).

De papieren van De Potter en Tielemans gaven aanleiding tot een proces tegen hen en eenige andere journalisten, waarbij de eerste door de advocaten Van de Weyer, Van Meenen en Alexandre Gendebien verdedigd werd maar dat, naast tal van onschuldige dingen, zeer bedenkelijke uitingen en verbintenissen aan het licht bracht, die aan samenspanning tegen den staat grensden. Velen in België werden daardoor afkeerig van verdere agitatie. Het werd duidelijk, dat de jonge liberalen, die zich het luidst lieten hooren, het gemunt hadden op de dynastie zelve, niet alleen op den Koning — van wien men soms sprak als van een Philips II, een Karel I van Engeland een Lodewijk XVI, met Van Maanen als Alva, Strafford of Calonne — ook op den totnogtoe in België populairen Prins van Oranje, dien men zoogoed als openlijk beschuldigde de hand te hebben gehad in een geruchtmakenden geheimzinnigen juweelendiefstal ten nadeele zijner eigen gemalin; dat de liberalen bovendien de Katholieken alleen wenschten te gebruiken om hen, na de gezamenlijke zegepraal over de regeering, des te krachtiger te kunnen bevechten; eindelijk dat bij verscheidenen hunner de meening had postgevat, dat alleen de oprichting van een onafhankelijk België onder fransche bescherming baten kon. De Potter, hoewel met die uiterste partij niet meegaande, werd den 30sten April door de zuidbrabantsche „cour d'assises" veroordeeld tot acht jaren ballingschap, Tielemans tot zeven jaren, de roomsche journalisten Bartels en De Nève respectievelijk tot zeven en vijf jaren, met plaatsing van allen onder politietoezicht voor een gelijk aantal jaren daarna; de beide uitgevers hunner geschriften werden vrijgesproken. Drie dagen daarna verscheen de geheele in beslag genomen

[1]) Terlinden, II, p. 355.
[2]) Juste, vol. I, p. 185 suiv.

correspondentie in druk ten einde duidelijk te doen blijken, hoe de voorgestelde „confédération patriotique" een staat in den staat had moeten vestigen en hoe de werkelijke verhouding tusschen de verbondenen der „Unie" door de liberale leiders begrepen werd; Libry-Bagnano was daarbij weder de tusschenpersoon, van wiens hulp de regeering gebruik maakte, gelijk zij zich door hem en zijn blad voortdurend liet verdedigen tegen de aanvallen der vijandige belgische pers [1]).

De onthullingen bij gelegenheid van dit proces versterkten de positie der regeering zeer [2]), zoodat een bezwaarschrift van De Potter en Tielemans tegen de openbaarmaking hunner papieren, in weerwil van de daartegen aangevoerde bedenkingen, door de Tweede Kamer met 51 tegen 35 stemmen ter zijde werd gelegd. Zelfs de drukperswet van Van Maanen werd aangenomen met groote meerderheid — 93 tegen 12 stemmen — hoewel na een hevige discussie, waarbij De Stassart, sedert hem in Januari zijn pensioen ontnomen was een van de scherpste tegenstanders der regeering, haar aanviel wegens hare houding tegenover taal, zeden, gewoonten en geloof der Belgen en de bandeloosheid harer eigen journalisten, terwijl hare tegenstanders voortdurend werden vervolgd; toch moest nog op het laatste oogenblik, nadat eenmaal de stemmen daarover gestaakt hadden, de scherpste strafbepaling losgelaten worden om de wet te doen aannemen. Op het gebied van het onderwijs werd de pas aangeboden wet weder ingetrokken en, met opheffing der besluiten betreffende het collegium philosophicum te Leuven, bij wijze van concessie de inrichting van het lager onderwijs overgelaten aan de plaatselijke besturen onder toezicht der provinciale gouverneurs en goedkeuring der gewestelijke Staten; mgr. Capaccini toonde zich over deze regeling tevreden. Het Amortisatie-Syndicaat was reeds in 1829 met het oog op de begrootingsdiscussiën van dat jaar eenigszins ingetoomd. Daarna gingen de Kamers den 2den Juni uiteen. De stormachtige zitting werd gesloten met een toespraak, die getuigde van den oprechten zin der regeering om met handhaving harer inzichten in het algemeen aan bezwaren te gemoet te komen en van hare bevrediging over den afloop der in den aanvang zoo onrustige vergadering. Een Koninklijk Besluit, dat het gebruik der beide talen in België feitelijk overal toestond, maakte daar een uitstekenden indruk: zelfs de Courrier prees de regeering over dezen maatregel, al bleef zij te keer gaan tegen de nog altijd voortdurende persvervolgingen en toonde zij zich zeer verbitterd over de vestiging van den Hoogen Raad in Den Haag (21 Juni) en over het betrekkelijk geringe aantal Belgen onder de ambtenaren [3]).

De regeering scheen werkelijk kamp te geven. Een reis des Konings in Overijsel, Drente en Groningen, gevolgd door een bezoek aan Brussel, van den 8sten tot den 21sten Augustus, bij gelegenheid der opening van de derde vijfjaarlijksche tentoonstelling, gaf hem gelegenheid zich te overtuigen van de aanhankelijkheid in het Noorden en de na de sluiting der Kamerzitting en de gedane concessies bevredigende stemming in het Zuiden, al waren de hoofdgrieven volstrekt niet geheel verdwenen en liet menig dagbladartikel zich heftig daarover uit, ja waarschuwde nog op het laatste oogenblik vóór 's Konings vertrek een der belgische hofbeambten, graaf De Mercy d'Argenteau, den vorst voor mogelijke woelingen in het

---

[1]) Veel over een en ander in de Gedenkstukken, dl. IX, 2, blz. 739 vlg. en in de berichten der vreemde gezanten (Gedenkstukken, dl. IX, 1).

[2]) Bagot aan zijn regeering, 4 Mei 1830, Gedenkstukken, IX, 1, blz. 57.

[3]) Juste, vol. I, p. 203; De Gerlache, vol. I, p. 493. Vgl. over de stemming in België: Brieven van Thorbecke, blz. 12 vlg.; vooral Fredericq, Thorbecke vóór 1830, blz. 101. Over die in Nederland: Groen, Briefwisseling, I, blz. 242 vlg.

land en de onrustbarende stemming hier en daar, die bij de minste aanleiding in verzet kon overslaan [1]).

De rust hier te lande was te opmerkelijker, nu in het naburige Frankrijk een revolutie was uitgebroken.

Na den val van het ministerie Villèle, dat de meening van den clericalen koning Karel X vertolkte, had het gematigde ministerie Martignac tevergeefs getracht de liberale oppositie te bevredigen en was dit in Augustus 1829 wederom vervangen door het volslagen reactionnaire ministerie De Polignac, dat na een Kamerontbinding en den daarop gevolgden zegevierenden terugkeer zijner tegenstanders in weerwil van alle waarschuwingen der bevriende mogendheden den 26sten Juli 1830 overging tot de uitvaardiging der beruchte koninklijke ordonnantiën — niet meer of minder dan een staatsgreep tegenover de Charte van 1815, maar zonder dat men zich verzekerd had van den steun van de militaire macht. Op den tweeden dag daarna ging de oppositie, aangezet door de wegens opheffing der drukpersvrijheid verbitterde liberale parijsche journalisten en rekenend op de medewerking van sommige generaals, over tot gewapend verzet en tot het opwerpen van barricaden. Den 28sten Juli erkende de bevelhebber van Parijs, maarschalk Marmont: „ce n'est plus une émeute, c'est une révolution". Marmont trachtte tevergeefs met geweld de orde te herstellen: de republikeinsche driekleur verving overal de witte vaan der Bourbons en de poging om door intrekking der ordonnantiën het volk te bevredigen kwam te laat. Karel X deed den 2den Augustus afstand ten behoeve van zijn nog onmondigen kleinzoon, den hertog van Bordeaux, nadat hij zijn neef Louis Philippe, hertog van Orleans, tot „lieutenant-général du royaume" had verklaard. Maar ook dit was niet voldoende. Men verlangde de vervanging der clericale Bourbons door dezen zoon van Philippe Egalité, den liberalen hertog, die den 7den op verlangen der Chambre des Communes de kroon aannam en zijn voorganger eenige dagen later Frankrijk deed verlaten.

Zoo had in Frankrijk de monarchie voor de constitutie moeten buigen: de nieuwe koning, Louis Philippe, niet meer „roi de France" doch „roi des Français", zou een waarlijk constitutioneel vorst, een „burgerkoning" zijn en de aanvankelijk bepaald revolutionnair-republikeinsche gezindheid van een deel der burgerij werd handig afgeleid.

Deze gebeurtenissen in het naburige koninkrijk wekten hier te lande natuurlijk algemeene belangstelling maar bij de groote meerderheid der bevolking weinig meer dan dat. De in Den Haag vertoevende Prins van Oranje en zijn broeder prins Frederik — de Koning was juist op reis in het Noordoosten — overlegden met den engelschen gezant Bagot over de wenschelijkheid der opstelling van troepen en der versterking van de vestingen aan de grens maar bij de vredelievende verzekeringen van de nieuwe regeering te Parijs, die zich zeer bereid toonde om met de nederlandsche in de vriendschappelijkste betrekkingen te treden en den algemeenen vrede niet wilde verstoren, werd dit onnoodig geacht, daar er volledige gerustheid in het land heerschte [2]). Dat er intusschen eenige reden bestond om ongerust te zijn, was bij de revolutionnaire stemming onder de gewapende nationale garde in Frankrijk duidelijk en het viel evenzeer niet te ontkennen, dat het zwakke nederlandsche leger niet in staat zou wezen om een plotselingen inval van fransche zijde te weerstaan.

---

[1]) Gedenkschr. van Van der Duyn, blz. 96, 134; Vgl. Colenbrander, Belg. Omw., blz. 153 vlg.

[2]) Bagot aan zijn regeering dd. 3 en 6 Aug. 1830, Gedenkstukken, IX, 1, blz. 58 vlg.; Falck, Gedenkschriften, blz. 306.

Dit leger was nog altijd van weinig beteekenis en de leiding van prins Frederik was niet doortastend genoeg geweest om het op krachtige wijze te hervormen zooals de Prins van Oranje herhaaldelijk gewenscht had. Klaagde deze reeds in 1817, dat met name de belgische afdeelingen waren „dans le plus mauvais état possible", in 1818, dat het treurig met het leger gesteld was onder de leiding van den onervaren Van der Goltz en den weinig vertrouwden Piepers [1]), thans werd het door beide prinsen wenschelijk geacht den generaal De Constant Rebecque uit naam van den Koning en den Prins van Oranje ondershands naar Engeland te zenden om Wellington dringend opmerkzaam te maken op den zeer onvoldoenden militairen toestand. De grensvestingen waren niet in orde, de garnizoenen onvoldoende, de militie eerst in September volgens gewoonte op komst voor de jaarlijksche oefeningen in die maand en het overige deel van het leger was geheel onmachtig om een plotselingen inval te weerstaan, zoodat zelfs het zwak bezette Brussel voor de Franschen eenvoudig voor het nemen zou geweest zijn. De eenige hoop was dus op Engeland gevestigd en met nadruk moest de generaal vragen om krachtige engelsche hulp in geval van een franschen inval [2]). Ook aan pruisische hulp werd gedacht.

Een en ander maakte te Londen een uiterst pijnlijken indruk. De „schildwacht van Europa" had zijn hem door de mogendheden toevertrouwde taak op den „advanced post" tegenover Frankrijk slecht waargenomen en de stemming tegenover den vorst, die wel veel gedaan had voor de economische ontwikkeling van zijn gebied maar voor leger en vloot niet veel oog had getoond, werd er bij de engelsche regeering niet beter op.

Gelukkig was het gevaar niet dreigend zoolang koning Louis Philippe, die groote toenadering tot Engeland toonde, bij zijn vredelievende gezindheid bleef en men in België geen neiging had om het fransche voorbeeld te volgen. En daarop scheen alles te wijzen; de regeering rekende er ten minste vast op en werd door de engelsche daarin gestijfd. De overgroote meerderheid der belgische bevolking was immers katholiek en wilde van de nieuwe revolutionnaire regeering in Frankrijk niets weten en de meerderheid der liberalen scheen sedert de onthullingen van het proces De Potter meer dan ooit overtuigd van de wenschelijkheid om „la voie légale" niet te verlaten. De regeering zelve was over den val van den „Jezuïetenkoning" te Parijs allesbehalve rouwig, al had zij thans liever diens kleinzoon koning gezien in de plaats van den liberalen Louis Philippe [3]). Alleen in sommige grenssteden ontstond allengs onder den invloed van de naburige bewegingen in Frankrijk eenige gisting; in sommige brusselsche koffiehuizen en op sommige pleinen aldaar brulden soms jonge revolutionnairen vrij luid, maar te Parijs werd de orde aanvankelijk niet verder verstoord en de gezeten burgerij, die daar thans feitelijk de regeering voerde, hield voorloopig èn de onrustige republikeinen èn de verraste clericalen èn de nog weinig krachtige bonapartistische partij in toom [4]).

Dat er in Frankrijk intusschen een gevaarlijke strooming bestond, die de uitbreiding van Frankrijk's grenzen over België en tot den Rijn ten doel had, was ook aan de nederlandsche regeering niet onbekend. Karel X had in 1827 den Prins van Oranje in een vertrouwelijk gesprek gewaarschuwd [5]) voor de werkelijk reeds vergevorderde plannen van sommige zijner eigen ministers om

---

[1]) Vgl. de brieven van den Prins aan prins Frederik (Huisarchief, archief Willem II N°. 204) 15 Mei 1817, aan keizer Alexander (ibid. N°. 205c) 13 Jan. 1818.
[2]) Gedenkstukken, IX, 1, blz. 60 vlg.
[3]) Van der Duyn, Gedenkschriften, blz. 132.
[4]) De Gerlache, vol. I, p. 500; Gedenkstukken, IX, 2, blz. 825 vlg.
[5]) Bosscha, Willem II, blz. 406.

gebruik te maken van de ontevredenheid der Roomschen over de houding der regeering tegenover hunnen godsdienst en annexatie in het oog te vatten. In het najaar van 1829 had De Polignac, zelfs een fantastisch plan ontworpen tot nieuwe verdeeling van Europa, waarbij het rijk der Nederlanden zou verdwijnen ten bate van Frankrijk, Engeland en Pruisen [1]). Een dreigend artikel in de Courrier des Pays-Bas waarschuwde de landsregeering den 10den bijtijds aan de belgische grieven te gemoet te komen, wilde zij niet de kans loopen op dezelfde wijze als die van Karel X te eeniger tijd plotseling voor onoverkomelijke bezwaren gesteld te worden.

Maar er waren tal van gunstige voorteekenen voor de toekomst aanwezig en er scheen, in weerwil van de dreigende woorden in sommige liberale bladen, niet de minste reden tot ongerustheid [2]). De Koning verliet dus na een verblijf van veertien dagen de hoofdstad van het Zuiden om wederom zijn paleis in Den Haag te gaan betrekken, Brussel achterlatend te midden der genoegens van druk bezoek aan de welgelukte tentoonstelling en belangrijke staatkundige bemoeiingen eerst te gemoet ziende, wanneer de najaarszitting der Staten-Generaal in Den Haag zou bijeenkomen, maar ook tegen dien tijd niet denkend aan ernstiger bezwaren dan reeds herhaaldelijk met goed gevolg waren overwonnen. Hij was minder dan ooit geneigd te veranderen van regeeringsstelsel, al zou nu en dan wat gedaan moeten worden om aan grieven eenige aandacht te schenken, ja zelfs door een handig toegeven daaraan te gemoet te komen voor zoover dat met de handhaving der regeeringsbeginselen in het algemeen overeengebracht kon worden. De Unie van liberalen en katholieken in België scheen na de gebeurtenissen in Frankrijk minder dan ooit te duchten.

Maar met dat al waren de grieven der Belgen allerminst weggenomen en lette de oppositie, blijkens hare talrijke uitingen, op iedere gelegenheid om ze luide te laten klinken over het land en van de regeering tegemoetkoming daaraan te eischen. Aan den anderen kant kon de regeering wijzen op den bloeienden staat van landbouw en nijverheid, handel en verkeer, op de voortreffelijke kanalen en wegen, op de welbezochte universiteiten, op het uitnemende lager onderwijs, op de herleving van kunst en wetenschap, op de toenemende welvaart — alles, naar het scheen, teekenen van de inwendige kracht der monarchie, met een bevolking van meer dan 6 millioen zielen en alom geprezen als een der gelukkigste staten van Europa. Zij rekende op de krachtige sympathie van zoovele door haar beschermde nijveren en handelaren, van de belgische burgerij, die thans in zoo bloeienden staat verkeerde, als bondgenoot tegen al te vurige Roomschen en al te heftige liberalen. Doch tegenover al die voordeelen stond een groot, onder omstandigheden beslissend nadeel: tegen een revolutie, al werd zij niet van Frankrijk uit gesteund, was de regeering militair zoogoed als machteloos en engelsche of pruisische tusschenkomst zou bijna zeker een oorlog, een europeeschen oorlog met Frankrijk uitlokken.

Wie, buiten een enkelen als prof. Van Assen te Leiden, dacht er in Augustus 1830 nog aan een revolutie in het rijk der Nederlanden [3])? Er was staatkundige oppositie — dat viel niet te ontkennen — maar het was ook waar, dat die oppositie hare kracht begon te verliezen, nu de Unie der twee jaren te voren door gemeenschappelijke belangen verbonden partijen veel van hare beteekenis had verloren, nu het oude onderlinge wan-

---

[1]) Stern, Geschichte Europa's, III, S. 189. Frankrijk zou België, Luxemburg, Zeeland en noord-Brabant krijgen; Pruisen het overige; Engeland de koloniën; Willem I zou te Konstantinopel optreden als koning van Griekenland!

[2]) Vgl. over de taal der Belgische bladen: Colenbrander, Belg. Omwenteling, blz. 153 vlg.

[3]) Vgl. Terlinden, II, p. 427; Groen, Briefwisseling, I, blz. 327.

trouwen dier partijen door de gebeurtenissen in Frankrijk was herleefd, nu de regeering door concessiën beurtelings beide trachtte tevreden te stellen en aan de algemeene grieven te gemoet te komen. Wat had men thans te vreezen van de kleine partij der ultraliberale franschgezinden, die wel gaarne de annexatie bij Frankrijk hadden gezien maar van de fransche regeering geen directe aanmoediging in hun streven te wachten hadden? En waarom zou de belgische helft der natie ook opstaan? De gehate perswetten waren door een nieuwe, vrijzinniger regeling vervangen; de besluiten omtrent de taal waren gewijzigd in een zin, die aan alle onderdanen het gebruik hunner moedertaal veroorloofde; het gesloten Concordaat had de Roomschen met vreugde vervuld; de nieuwe onderwijsregeling toonde, dat de regeering ook op dat gebied aan de bezwaren te gemoet wilde komen; bij de heffing der belastingen waren de eigenaardige toestanden in België in het oog gehouden; op het gebied der benoemingen en der vestiging van rijksinstellingen werd op de aanspraken van het Zuiden ernstig gelet. Het verluidde zelfs, dat de Unie tusschen Katholieken en liberalen bij den pauselijken Stoel nog steeds ernstige bedenking vond. De Prins van Oranje achtte het oogenblik gekomen om te trachten te Rome krachtiger optreden tegen de verderfelijke Unie der Roomschen met „les ennemis de toute religion et de toute autorité" te verkrijgen en stelde zich ondershands met den pauselijken staatssecretaris en met mgr. Capaccini in betrekking [1]).

Volkomen gerustgesteld had de Koning den 21sten Augustus de zuidelijke hoofdstad verlaten om zijn drie dagen later vallenden verjaardag in Den Haag te gaan vieren, waar ook zijn beide zoons zich bevonden en er te midden der bevolking het feest zouden bijwonen, terwijl te Brussel die feestviering het slot zou zijn van de welgeslaagde tentoonstelling. Maar reeds was de voorbereiding tot een opstand in werking, zonder dat de regeering iets vermoedde. Het waren jonge franschgezinde liberalen, die besloten waren een kans te wagen, rekenend op de fransche sympathieën van een groot deel der belgische burgerij en der geestelijkheid en op den zedelijken, zoo niet feitelijken steun van Frankrijk zelf.

HOOFDSTUK IV

DE AFSCHEIDING VAN BELGIË

Terwijl de regeering des Konings, hoewel niet volkomen gerust, nu er bijna vier weken na de Juli-revolutie in België nog niets gebeurd was, nu Frankrijk geen neiging betoonde om een oorlog te beginnen en integendeel zich in vredelievende betuigingen vermeide, aan niets ernstigs dacht, had de franschgezinde factie in het Zuiden niet stilgezeten.

De jonge Gendebien drong van Brussel uit bij de fransche regeering reeds 2 of 3 Augustus op annexatie van België aan en beloofde alle succes aan een onderneming van dien aard [2]). De Brouckère, De Stassart en Le Hon begaven zich begin Augustus naar Parijs om over de vereeniging met het thans liberale Frankrijk te onderhandelen en Lafayette, den bewonderden held der Juli-dagen, en andere invloedrijke fransche leiders voor hun plan te winnen, gesteund door den verbannen De Potter en zijn vrienden, door Charles Rogier te Luik en andere jonge liberalen [3]). De bureau's van de

[1]) Vgl. over een en ander tegenover de beweringen van Nothomb, De Gerlache, Juste e.a.: Josson, Onthullingen, blz. 83 vlg.
[2]) Terlinden, II, p. 428 suiv.
[3]) De Potter, Souvenirs, t. II, p. 189.

Courrier des Pays-Bas werden het middelpunt van geheime besprekingen om het doel te bereiken en Gendebien, gesteund vooral door den jongen Van de Weyer, trad er als leider der voorgenomen beweging op. Reeds verschenen vurige fransche voorstanders der gewenschte annexatie om met de belgische leiders samen te werken; reeds werd onder de lagere volksklasse met ruime hand fransch geld uitgedeeld; strikken met de fransche driekleur waren overal te zien en er kwamen vliegende blaadjes uit met aanprijzing van de vereeniging met Frankrijk [1]). Maar de fransche regeering, daartoe weinig geneigd, daar zij wel wist, dat de andere mogendheden de annexatie niet zouden toelaten en er dus een oorlog zou moeten uitbreken, waarvoor zij niet gereed was, zocht haar heil in uitstel, hoewel de franschgezinde Belgen bleven aandringen en Gendebien nogmaals naar Parijs zonden om haar tot handelen over te halen [2]).

Tegenover deze aan de regeering niet geheel onbekende feiten, de toenemende gisting onder de volksklasse en den scherpen toon van sommige dagbladen, met name van de Courrier, besloot de brusselsche politie het tegen den vooravond van 's Konings verjaardag aangekondigde vuurwerk niet te doen plaats hebben. Op dien dag zelven bleef dan ook alles rustig maar in den nacht begon het rumoerig te worden in de hoofdstad en den 25sten trokken nu en dan dreigende volkshoopen naar het midden der stad. Des avonds heerschte er in den schouwburg bij de opvoering van de Muette de Portici, met hare vrijheidsliederen en herinneringen aan Massaniello's oproer te Napels in 1648, een groote opwinding, die zich weldra mededeelde aan de volksmenigte buiten. Onder het geroep van „A bas le roi, vive De Potter" stroomde een rumoerige bende kwajongens [3]) naar de drukkerij van Libry Bagnano's blad Le National, wierp er de ruiten in en wendde zich vervolgens naar zijn woning, die zij plunderde.

Het oproer, aanvankelijk niet gestuit door politie of garnizoen, breidde zich weldra uit. Men brak wapenwinkels en herbergen open, wierp de ruiten in bij den directeur van politie en den procureur des Konings en plunderde fabrieken, eindelijk ook Van Maanen's woning, die in brand gestoken werd. Het kleine garnizoen, nog geen 1300 man sterk, werd nu wel opgeroepen maar de bevelhebber, generaal Van Bylandt, gaf order om alleen ter bewaking van eigendommen en personen op te treden en ook de andere autoriteiten toonden weinig energie. Eerst in den vroegen morgen van den 26sten hadden er bloedige botsingen plaats en het garnizoen trok zich spoedig terug naar het Park om er in afwachting van versterkingen de paleizen te bewaken.

Van dat oogenblik nam het plunderen en branden toe, hoewel de burgerij thans zelve voor hare veiligheid begon te zorgen. De fransche vlag werd op het stadhuis uitgestoken maar spoedig op initiatief van Ducpétiaux door de brabantsche vervangen en onder aanvoering van den oud-generaal Van der Smissen en den oud-officier Pletinckx begon men, op aandrang van eenige op het stadhuis onder leiding van De Sécus, lid der Staten-Generaal, opgekomen notabelen, die den stedelijken raad zouden vervangen [4]), een vrijwillige

---

[1]) White, The Belgic Revolution, vol. I, p. 163; Juste, La révolution belge de 1830, vol. II, p. 5 suiv. Vgl. Stern, Geschichte Europa's von 1830 bis 1848, Bd. I, S. 91 ff.; De Guichen, La révolution de juillet 1830, p. 166 suiv.

[2]) Over het ontstaan en het verloop der revolutie vooral de documenten bij Buffin, Mémoires et documents inédits sur la révolution belge (2 vol. Brux. 1912).

[3]) Vgl. voor de bijzonderheden het verhaal van Van der Smissen bij De Kerchove de Denterghem, Préliminaires de la révolution belge en 1830, p. 8 suiv. en die van Chazal, Pletinckx, Dumonceau en De Knijff bij Buffin, t. I; Gedenkstukken, IX, 2, blz. 830 vlg.

[4]) Juste, vol. II, p. 33.

burgerwacht te organiseeren, die zich wapende met de wapenen der schutterij en nog dien eigen dag 2000 man sterk was. Zij was volkomen in staat om de weinig talrijke plunderaars en brandstichters in toom te houden. Den 27sten werd de populaire baron Emanuel d'Hoogvorst aan het hoofd dezer nog aanzienlijk toegenomen burgerwacht gesteld; een paar botsingen hadden nog plaats maar den volgenden dag was de orde hersteld en herkreeg Brussel zijn gewone aanzien weder. Het oproer scheen beteugeld te zijn.

In Vlaanderen had zich behalve te Brugge en in enkele grenssteden geen onrust vertoond; in dé waalsche provinciën, met name te Verviers en elders in het Luiksche hadden wel eenige ongeregeldheden plaats maar ook hier niet van ernstigen aard.

Een deputatie, bestaande uit Felix de Mérode, Gendebien, Palmaert, Frédéric de Sécus en Van der Linden d'Hoogvorst begaf zich den 29sten uit Brussel volgens opdracht van de op het stadhuis bijeengekomen notabelen naar Den Haag om den Koning, met het bericht van het herstel der orde, eerbiedig onder het oog te brengen, dat evenwel „le mécontentement" had „des racines profondes" ten gevolge van „le système funeste suivi par des ministres qui méconnaissent nos voeux et nos besoins". Van een omwenteling, van ingrijpende maatregelen tot wijziging der bestaande instellingen scheen geen oogenblik sprake te zijn en noch het stadsbestuur van Brussel noch dat van de provincie Brabant liet zich zelfs met deze deputatie in.

Op het eerste bericht der brusselsche woelingen had de Koning zich van Het Loo naar Den Haag gespoed en er den 28sten een ministerraad gehouden, waaraan ook de beide prinsen deelnamen. Van Maanen ried er tot onverwijld krachtig optreden, de Prins van Oranje tot concessiën. Besloten werd om tegen 13 September de Staten-Generaal in Den Haag bijeen te roepen om over de mogelijkheid van veranderingen te spreken en tot het bewaren der orde de beide prinsen met troepen naar Brussel te zenden. Op denzelfden dag, den 30sten, toen zij te Vilvoorde aankwamen, verschenen ook de brusselsche afgevaardigden in Den Haag. Zij werden 1 September door den Koning ontvangen, die hun zeide, dat ministerieele verantwoordelijkheid tegen de grondwet streed, dat hij, met het mes op de keel, zijn ministers niet wilde ontslaan maar dat hij erover denken zou en dat de Staten-Generaal 13 September zouden bijeenkomen; hij weigerde echter toe te geven „à des menaces folles, à des plaintes, à des griefs imaginés par quelques perturbateurs du repos public". De minister van binnenlandsche zaken echter, De la Coste, toonde zich reeds dadelijk niet ongeneigd tot het door Gendebien uitgesproken denkbeeld eener administratieve scheiding der beide landsdeelen, met den Prins van Oranje als onderkoning of algemeen stadhouder te Brussel. Tamelijk tevreden met de gedane toezeggingen keerde de deputatie naar Brussel terug.

Intusschen waren daar de zaken minder bevredigend verloopen. De nadering der troepen had er de gisting opnieuw doen ontkiemen en de bevolking wapende zich, weldra versterkt door ongeregelde troepen gewapenden uit Luik en andere plaatsen. De prinsen spraken te Vilvoorde met D'Hoogvorst en andere gedeputeerden der burgerwacht maar weigerden de brabantsche kleuren te dulden en gaven een proclamatie uit, waarin zij hun intocht met de gereedstaande troepen aankondigden en de verwachting te kennen gaven, dat de onwettige vlaggen en kokardes zouden verdwijnen. Onmiddellijk verrezen nu aan alle kanten onder leiding van den voormaligen napoleontischen generaal Mellinet, die na 1815 door de regeering te Brussel was opgenomen, en den voormaligen spaanschen officier don Juan van Halen, die een werk geschreven had over de verdediging van steden tegen geregelde troepen en deze in Spanje in practijk had gebracht, barricaden

in de stad; straatsteenen werden opgebroken, winkels gesloten en Brussel kreeg plotseling het aanzien eener belegerde stad aan den vooravond van een bestorming.

Een tweede deputatie, aangevoerd door prins De Ligne, zou evenwel nog trachten het onheil af te wenden en den Prins van Oranje te bewegen alleen met zijn staf binnen de stad te komen. Na een warme discussie met de te Vilvoorde aanwezige hollandsche generaals, die van geen toegeven wilden weten, besloot de Prins aan het verlangen der deputatie te voldoen en den 1sten September kwam hij tegen den middag, schijnbaar volkomen kalm, zelfs lachend, met klein gevolg te paard de stad binnen [1]). Hij inspecteerde de burgerwacht aan de Laekenpoort, deed zijn paard over de barricaden springen en drong met groote moeite te midden van een half vijandige menigte door tot zijn paleis, vergezeld door de deputatie, die zich voor zijn veiligheid aansprakelijk had gesteld, en door zijn gevolg. In weerwil van alles persoonlijk nog zeer populair, bewoog hij zich herhaaldelijk door de straten, sprak met allerlei menschen en raadpleegde met de autoriteiten en enkele notabelen, leden eener samengeroepen „commission consultative", over de te nemen maatregelen. In overleg met deze heeren en met den ten paleize ontboden Van de Weyer vaardigde hij den 2den een geruststellende proclamatie uit.

De berichten der haagsche deputatie wekten echter bij de brusselsche bevolking ergernis en nieuwe gisting, aangezet door de franschgezinde partij, die de populariteit van den Prins vreesde. In overleg met de autoriteiten en notabelen besloot deze, die het verzoek van Gendebien om de administratieve scheiding dadelijk uit te spreken afwees, na de belofte ontvangen te hebben, dat men geen „changement de dynastie" wilde, en deze belofte in een proclamatie van de burgerwacht te hebben vastgelegd, zelf naar Den Haag te gaan ten einde tusschen de regeering en de Belgen te bemiddelen. Het brusselsche garnizoen verliet op zijn bevel eveneens de stad, terwijl de reeds opgemaakte plannen voor een aanval van het leger te Vilvoorde werden afgelast.

De Prins begaf zich inderdaad onmiddellijk met Van Gobbelschroy en d'Ursel naar Den Haag, waar de stemming echter weinig geschikt bleek voor een bemiddelend optreden: aangezet door de toenemende ergernis in het Noorden, helde de regeering over tot krachtige maatregelen om het nieuwe oproer te onderdrukken. Maar de belgische leden der Staten-Generaal toonden van hun kant bij deze stemming in Den Haag weinig neiging om daarheen te komen en er deel te nemen aan de uitgeschreven buitengewone vergadering van de Kamers. Zij besloten echter ten slotte toch hiertoe over te gaan en gingen op reis, maar de houding der bevolking van het Noorden, vooral te Rotterdam, waar De Stassart bijna in het water werd geworpen, en in Den Haag, waar De Gerlache aangerand werd, toonde aan, dat de volksstemming in het Noorden allesbehalve gunstig was voor eene vredelievende oplossing. En de Koning zelf, al had hij den 3den Van Maanen ontslagen, was ongeneigd om toe te geven, zooals bleek uit een proclamatie van den 5den met haar beroep op de goede brusselsche burgerij tegen de oproerstokers.

Te Brussel bleef de gisting aanhouden, aangezet door de club van franschgezinden uit het Luiksche, met Charles Rogier aan het hoofd, die reeds op volledige afscheiding aandrongen en het volk telkens weder in beweging brachten tegenover het nog steeds, nu onder prins Frederik, te Vilvoorde aan-

[1]) De Kerchove, Préliminaires, p. 16 suiv.; White, vol. I, p. 222 ff. Beschrijving van den adjudant Grovestins in Van Maanen's papieren, Gedenkstukken, X, 4, blz. 85; Mémoires van De Constant Rebecque, bij Buffin, II, p. 19 suiv.

wezige leger. Een „commission de sûreté" trad weldra op in de functiën van de stedelijke regeering, die zich niet zonder tegenstand op zijde liet zetten [1]). Op hare beurt moest die commissie feitelijk wijken voor de door Charles Rogier opgerichte „réunion centrale" of „populaire", een club, die welhaast de leiding der zaken in de stad in handen nam en met hulp van eenige vurige waalsche jongelieden het verzet tegen de regeering organiseerde, de bevolking wapenend en haar aanzettend om weerstand te bieden aan de zoo dichtbij gelegerde troepen. Reeds werd er door velen geroepen om een voorloopig bewind voor geheel België, terwijl ook te Leuven, Luik, Brugge, Doornik, Bergen, Namen, Verviers en andere plaatsen de vaan van den opstand werd omhoog geheven De zwakke garnizoenen dier steden, door den afval van vele in België geboren officieren en soldaten gedesorganiseerd en te midden van een vijandige bevolking gebonden door de voorschriften [2]) om met behoud eener „imposante en kalme houding" tevens „voorzichtigheid met energie te paren", alle feitelijkheden zooveel mogelijk te vermijden en niet te vergeten, dat zij zich te midden van „landgenooten en broeders" bevonden, waren niet in staat weerstand te bieden aan den storm. Zij trokken zich, vrijwillig of gedwongen, uitgescholden en belemmerd door de verbitterde bevolking, terug naar de grenzen van Noord-Brabant of bleven in gevangenschap achter. Dat van Luik bleef onder generaal Van Boecop nog in de citadel tot den uittocht op 6 October; dat van Maastricht alleen hield moedig stand onder de krachtige leiding van generaal Dibbets [3]), ook toen geheel Limburg in opstand geraakte en met Roermond en Venloo door de oproerlingen werd in bezit genomen.

De toenemende gisting in de hoofdstad bewoog prins Frederik, die zijn hoofdkwartier naar Antwerpen had verlegd op het bericht, dat de gezeten burgerij te Brussel vurig de komst der troepen wenschte om een einde te maken aan den voor hare eigendommen gevaarlijken onzekeren toestand na de ontwapening der burgerwacht volgens verlangen der rumoerige lagere volksklasse, op aandrang zijner generaals met zijn leger eindelijk de stad te gaan bezetten. Hij vaardigde den 21sten September een proclamatie uit [4]), waarin hij zijn voornemen daartoe aankondigde. De binnen Brussel sedert een paar dagen zeer in aantal toegenomen vrijwilligers, thans onder Vandermeere en Pletinckx georganiseerd [5]), maakten zich onder de algemeene leiding der „réunion centrale" tot gewapenden tegenstand gereed. Zoo weinig ernstig echter was deze organisatie, dat nog in den nacht van den 21sten op den 22sten de muren en poorten der stad zoogoed als onbewaakt waren. Den 22sten kwamen wel hulpbenden uit Leuven, een paar honderd gewapenden sterk, en uit andere plaatsen in den omtrek, maar de stemming binnen Brussel was allesbehalve heldhaftig en ook in den volgenden nacht werden de wallen zoogoed als onbezet gelaten. Er heerschte binnen de stad reeds een algemeene moedeloosheid onder hen, die totnogtoe de beweging hadden aangezet en geleid. De troepen van prins Frederik naderden langzaam en gaven daardoor aan de voornaamste staatkundige leiders der beweging gelegenheid om bijtijds te vluchten: Gendebien, Van de Weyer, Felix de Mérode, Niellon, De Potter, Rogier, wanhopend aan de mogelijkheid van verzet tegen de 10000 man met 24 kanonnen van prins Frederik, vloden naar en zelfs over de fransche grens. Slechts enkele voorvechters: Pletinckx, Grégoire, Mellinet, Van Halen en anderen bleven

[1]) De Kerchove de Denterghem, p. 44 suiv.
[2]) Van der Kemp, De Belgische omwenteling ('s Gravenh. 1904), Bijl., blz. 25.
[3]) Vgl. daarover vooral Van der Kemp, l.l.
[4]) Juste, vol. II, p. 103 suiv.
[5]) Zie Pletinckx' Mémoires bij Buffin, I, p. 293 suiv.

in Brussel achter, besloten om tegenover de aangezette bevolking te doen wat zij konden en de Hollanders zoogoed mogelijk te bestrijden.

In den morgen van den 23sten[1]) vertoonden zich de hollandsche troepen voor vier der stadspoorten en eischten binnengelaten te worden. Zij maakten zich na eenigen tegenstand van die poorten meester en waren reeds om 10 uur in het bezit van de geheele bovenstad. Ook de benedenstad zou gemakkelijk te bemachtigen geweest zijn, hoewel de aanvoerders op de barricaden scherpen tegenstand zouden bieden. Maar de Prins, opziende tegen bloedvergieten, begon weldra bezwaar te vinden in den reeds aanvangenden barricadenstrijd, die hier en daar de geregelde troepen deed terugdeinzen en waarbij vrouwen, kinderen en grijsaards met geestdrift medevochten. Den ganschen dag werd met verbittering vooral in de Rue Royale en op sommige boulevards gestreden, totdat de avond viel en de strijdenden zich terugtrokken; de barricaden bleven zoogoed als verlaten en ook het Park, waar de Hollanders heer en meester waren, werd in diepe stilte gehuld. Een aanval van de generaals Trip en Cort Heyligers op Leuven was intusschen mislukt èn ook Thienen weigerde den laatste den toegang. In het hoofdkwartier van den Prins te Schaerbeek heerschte aarzeling, terwijl D'Hoogvorst en anderen trachtten hem over te halen den aanval te staken en het leger terug te trekken, maar de Prins, in den waan gebracht, dat Brussel niet langer weerstand zou bieden, weigerde en besloot door te gaan. Den 24sten stroomde het in den vroegen morgen vrijwilligers uit den omtrek naar Brussel, waarheen nu ook Gendebien, Van de Weyer, Rogier, Jottrand en andere vluchtelingen met een aantal waalsche volgelingen waren teruggekeerd. De strijd werd hervat en bleef ook dezen dag voortduren. In den laten avond eindigde hij op dezelfde wijze als den vorigen dag. De verdediging werd den volgenden dag thans bepaaldelijk gesteld onder leiding van Van Halen, „commandant en chef des forces actives", als zoodanig aangewezen door D'Hoogvorst, Rogier en den oudofficier Jolly, die de algemeene leiding op zich namen als „commission administrative". Geruchten van een voorgenomen plundering der stad door de hollandsche troepen zetten de bevolking den 25sten aan tot voortzetting van den kamp, thans onder geregelde militaire leiding. De hollandsche troepen hadden in den nacht opnieuw alle gelegenheid gehad om de geheel verlaten barricaden te nemen maar ook ditmaal werd die gelegenheid verzuimd en in den morgen van den 25sten begon de barricadenstrijd opnieuw; zwakke pogingen tot onderhandeling werden gewaagd maar mislukten en Van Halen deed zelfs een aanval op het Park, waarin zijn vrijwilligers een oogenblik doordrongen. Ook den avond van dien dag trok men zich van beide zijden weder terug; ook thans bleven de barricaden in den nacht onbewaakt en ongemoeid.

Een Voorloopig Bewind, bestaande uit de drie genoemden, benevens De Mérode, Gendebien en Van de Weyer, vormde zich den 26sten, riep de belgische militairen in het leger tot aansluiting op en ontsloeg hen van den eed aan den Koning. Nog hoopte het hoofdkwartier te Schaerbeek op een schikking; generaal De Constant Rebecque daarentegen drong aan op krachtig doortasten onder leiding van den energieken hertog Bernhard van Saksen-Weimar, die daartoe uit Gent werd opontboden. Voor de vierde maal trachtten intusschen de hollandsche troepen door de Rue Royale binnen te dringen, maar zij werden teruggeworpen en de vrijwilligers nestelden zich

[1]) Vgl. over den aanval: Bosscha, Heldendaden te land; White, vol. I, p. 332 ff.; Juste, vol. II, p. 112 suiv.; Knoop, De omwenteling van 1830, blz. 135 vlg.; Stern, l.l., S. 109 ff.; Mémoires van Chazal, Pletinckx, Dumonceau en De Constant Rebecque, bij Buffin, l.l.; Gedenkstukken, X, 4, blz. 166 vlg.

in het Park, zoodat alleen de paleizen met hunne onmiddellijke omgeving in handen der troepen bleven. Ook nu eindigde de strijd dien Zondag met een feitelijken wapenstilstand maar in den voornacht besloot prins Frederik, nog voordat de hertog van Saksen-Weimar was aangekomen, tot den terugtocht en deed het Park ontruimen. Toen in den morgen de vrijwilligers opnieuw het vuur openden, bleek het Park verlaten en weldra prijkte de brabantsche vlag op de koninklijke paleizen.

De omwenteling had gezegevierd en de hollandsche troepen, die 750 dooden en 2000 gewonden telden, terwijl de rebellen 400 dooden en 1100 gewonden hadden, trokken zich terug, eerst naar Dieghem en Vilvoorde, vervolgens, ontmoedigd, naar de oude hollandsche grens, op den voet gevolgd door benden „blauwkielen" en fransche vrijwilligers, die zich niet ontzagen de achterhoede herhaaldelijk aan te vallen, tot vlak bij de grenzen zelfs, en met moeite werden afgeslagen. Alleen Maastricht onder den energieken Dibbets hield nog het omliggende deel van Limburg in bedwang, gelijk de citadel van Antwerpen onder generaal Chassé de belangrijke koopstad. In de maand October geraakte het overige deel van Limburg in vollen opstand, terwijl de detachementen op het platteland naar de hoofdvesting werden samengetrokken. Het verzet sloeg zelfs naar noordelijk Brabant over: Eindhoven en Helmond dreigden af te vallen en zelfs verderop in Noord-Brabant en het land van Maas en Waal vertoonden zich ernstige teekenen van naderenden afval onder de bijna uitsluitend katholieke boeren. De provinciale commandant van Limburg, generaal Daine, nam een verdachte houding aan, vroeg zijn ontslag, dat hem den 7den November verleend werd, stelde zich daarna hier aan het hoofd der beweging en bezette reeds den 9den het ontruimde Roermond, twee dagen later ook Venloo. Daarmede was geheel Limburg, behalve Maastricht en zijn omgeving, verloren. Deze vesting, hoewel spoedig van alle kanten door ongeregelde vijandelijke benden omsingeld, hield onder Dibbets en den hierheen geweken Van Boecop manhaftig stand. Hun werk was het, dat ten minste dit gedeelte van Limburg nog voor Nederland behouden bleef; het is zelfs de vraag, of de val van Maastricht niet ook den afval van een groot deel van Noord-Brabant ten gevolge zou hebben gehad [1]). Het naar Noord-Brabant geweken leger en de vrijwillige „jagers van Van Dam" in Maas en Waal verhinderden intusschen hier voorloopig alle oproerige beweging [2]). Ernstig was het gevecht bij Berchem op den 25sten October tusschen de oproerlingen en de troepen van generaal Cort Heyligers, die nog bij de Groote Nethe een paar weken lang hadden stand gehouden, alvorens naar Antwerpen terug te trekken.

Terwijl deze gebeurtenissen in het Zuiden voorvielen, vergaderden de Staten-Generaal in den Haag. Op den vastgestelden dag had de Koning de vereenigde zitting geopend met een bewogen troonrede, waarin hij de reden der bijeenroeping ontvouwde [3]). De onmiddellijk daarop volgende zitting der Tweede Kamer werd geopend met een koninklijke boodschap, die twee vragen stelde: „of de ondervinding de noodzakelijkheid heeft aangetoond om de nationale instelling te wijzigen? of in dat geval de betrekkingen door de tractaten en door de grondwet tusschen de twee groote afdeelingen van het koninkrijk gevestigd, tot bevordering van het gemeenschappelijk belang, in vorm of aard zouden behooren te worden

[1]) Over Maastricht en Limburg in dezen tijd vgl. het meergenoemde werk van Van der Kemp; over Brabant: Albers, Geschiedenis van het herstel der hiërarchie, dl. I, blz. 387 vlg.

[2]) Van Dam van Isselt, De beteugeling in 1831, in Bijdr. Vaderl. Gesch., 5de R., I, blz. 1 vlg.

[3]) De Bosch Kemper, blz. 724 vlg.

veranderd?" De Kamer stelde den 19den een adres van antwoord op de troonrede op, waarbij met scherpe afkeuring van het oproer, medewerking „langs den grondwettigen weg" tot herstel der orde werd toegezegd; ook de opgekomen zuidelijke afgevaardigden keurden het antwoord goed en van de 19 tegenstemmers tegenover 86 voorstemmers waren 18 Noord-Nederlanders, die nog krachtiger afkeuring hadden gewenscht.

Ofschoon de berichten uit het Zuiden hoe langer hoe ongunstiger klonken, duurde het tot den 25sten, alvorens men met de behandeling der koninklijke boodschap aanving, en eerst den 28sten des avonds begonnen de ditmaal niet openbare discussiën over de beide vragen: 50 leden antwoordden toestemmend op de eerste, 55 ook op tweede vraag, terwijl 44 de eerste, 43 de laatste met neen beantwoordden en eenige leden zich, als „niet genoegzaam ingelicht", onthielden; in de Eerste Kamer waren 31 vóór, 7 tegen de afscheiding. De groote meerderheid der Zuidelijken had zich vóór afscheiding verklaard, die der noordelijken in de Tweede Kamer daartegen. Nadat den 1sten October een gemengde staatscommissie van 16 personen — 4 uit den Raad van State, 4 uit de Eerste, 8 uit de Tweede Kamer — was benoemd om „wettelijke bepalingen" voor de scheiding te ontwerpen, werd de zitting den volgenden dag gesloten.

Maar de staatscommissie had geen gelegenheid om dadelijk haren arbeid aan te vangen, want de meeste zuidelijke leden bedankten voor de benoeming. Het Voorloopig Bewind te Brussel, versterkt door den populairen en uit de ballingschap teruggeroepen De Potter — als „belgische Lafayette" toegejuicht —, zag zich weldra door geheel het Zuiden erkend en nam den 4den October het besluit tot vestiging van een „état indépendant" der „belgische" gewesten, tot voorbereiding eener nieuwe constitutie, eindelijk tot het bijeenroepen van een „congrès national" om die te maken constitutie te onderzoeken en te bekrachtigen.

Nog scheen de kans op verzoening niet geheel verloren, mits de in het Zuiden over het algemeen populaire Prins van Oranje met de leiding der zaken aldaar werd belast. Op raad van den afgevaardigde Le Hon[1]) zond de Koning dan ook zijn oudsten zoon den 4den October naar Antwerpen met de opdracht om tijdelijk de regeering over de nog getrouwe gedeelten van het Zuiden te voeren en in de opgestane de orde te herstellen, met toevoeging van drie ministers: D'Ursel, De la Coste en Van Gobbelschroy, en zeven zuidelijke staatsraden. Den volgenden dag vaardigde de Prins er een proclamatie uit, die zijn begeerte uitte om de rust te herstellen met belofte van een afzonderlijk bestuur uit zuidelijke leden, van administratieve scheiding onder hem als bestuurder, vrijheid in het gebruik der taal, ambtenaren alleen uit het Zuiden geboortig, vrijheid van onderwijs en andere gewenschte verbeteringen, algemeene amnestie. Maar de indruk dezer proclamatie werd verstoord door het antwoord des Konings op het besluit van het Voorloopig Bewind van den 4den: het „Te Wapen" van den 5den in een vurige proclamatie aan de bewoners van het getrouwe Noorden, tot onderdrukking van het verzet, tot bescherming van den geboortegrond, tot verdediging van de zaak van orde en van recht.

De beide deelen stonden van dat oogenblik af gewapend tegenover elkander en een burgeroorlog zou moeten volgen, waarbij het Noorden tegenover het Zuiden zou komen te staan — een burgeroorlog, waarin ook het godsdienstige element niet zou ontbreken, al trad dit totnogtoe in deze verwikkeling niet op den voorgrond, ja al begon de katholieke geestelijkheid

[1]) Juste, vol. II, p. 150; De Bosch Kemper, Gesch. van Nederland na 1830, dl. I, blz. 55. Vgl. Blok, De Prins van Oranje te Antwerpen in Oct. 1830, in Versl. Kon. Vlaamsche Akad. 1909, blz. 593 vlg.; Stern, Relations inédites, in Bull. Comm. d'Hist. 1906, p. 105 suiv.

neiging te gevoelen om den strijd tegen de regeering geheel te staken uit vrees voor de revolutionnaire elementen, die in het Zuiden reeds den boventoon voerden.

Is het wonder, dat de regeering tegen dezen burgeroorlog opzag en besloot de hulp der mogendheden in te roepen om rust en orde in het onder hunne bescherming gestichte rijk te herstellen?

De Koning had reeds den 7den September aan de vier mogendheden, die de 8 artikelen van 1814 hadden onderschreven, verzocht hare gezanten in Den Haag te doen medewerken tot wijziging dier artikelen met het oog op een wettelijk tot stand te brengen administratieve scheiding [1]). Hij deed dien gezanten den 28sten opmerken, dat na de gebeurtenissen te Brussel hulp der mogendheden tegenover de blijkbaar door fransche revolutionnairen gesteunde beweging noodig zou zijn om het voortbestaan van het rijk te verzekeren [2]). Nog voordat hij het Noorden te wapen riep om den oudvaderlandschen grond te verdedigen, had de Koning zich (2 Oct.) verder gewend [3]) tot de vier „geallieerde" mogendheden van het Congres van Weenen, op grond van het tractaat van Aken van 15 Nov. 1818 [4]), „à délibérer, de concert avec sa Majesté, sur les meilleurs moyens de mettre un terme aux troubles qui ont éclaté dans ses états". Gewapende hulp werd uitdrukkelijk [5]) gevraagd en volgens de tractaten was daarvoor ook alle reden. Maar het bleek spoedig, dat daarop niet viel te rekenen, want Frankrijk wilde daarvan niet weten; het dreigde zelfs bij het optreden van de voormalige geallieerden met troepen in België van zijn kant ook troepen te zullen zenden en Engeland, al was het ministerie Wellington op zichzelf wel geneigd om te helpen, aarzelde om den europeeschen vrede in gevaar te brengen. Hieruit ontsproot reeds een begin van samenwerking tusschen deze beide mogendheden. Frankrijk toch zag gaarne het uiteenvallen van het als een voormuur tegen dat rijk bedoelde koninkrijk der Nederlanden en Engeland, door moeilijke binnenlandsche kwestiën beziggehouden en beducht voor de reeds krachtige nederlandsche concurrentie op het gebied van handel en nijverheid, zou het niet wagen het gevaar van een buitenlandschen oorlog te trotseeren. De oostelijke mogendheden bemerkten met bekommering de ook in Duitschland en Polen ontstane gisting, die tot revolutiën zou kunnen leiden, en moesten vooral het oog houden op de poolsche elementen in haar eigen gebied. Oostenrijk had met zijn allesbehalve goed georganiseerd leger bovendien voor de handhaving der orde in het altijd onrustige Italië te zorgen. Pruisen versterkte wel zijn troepen in de Rijnprovincie, wat in Frankrijk aanstonds de oproeping van 150000 man teweegbracht, en Rusland's heerscher liet zich wel sterk tegen de belgische revolutie uit maar zijn aanbiedingen vonden te Berlijn weinig gehoor: de oude pruisische koning, Frederik Willem III, altijd vredelievend en overtuigd, dat een groote oorlog der vier mogendheden tegen Frankrijk over België hoofdzakelijk door Pruisen gevoerd zou moeten worden, was geneigd om eerder de vredelievende vertoogen van engelsche zijde te volgen dan de oorlogzuchtige taal der veteranen uit den grooten oorlog tegen Napoleon, die de belangrijke stellingen van Maas en Schelde bedreigd achtten, of den aandrang van rus-

---

[1]) Den Beer Poortugael, De Tiendaagsche Veldtocht, blz. 363/4; De Lannoy, Les origines diplomatiques de l'indépendance belge (Louvain, 1903).

[2]) Den Beer, l.l., blz. 365. Vgl. over deze verhouding tot de mogendheden; Den Beer Poortugael in Tijdsp. 1906, Juni, tegenover Colenbrander, Belg. Omwent., blz. 194; zie ook Ned. Spect. 1906, n°. 41; Von Treitschke, Deutsche Geschichte, Bd. IV, S. 49; de diplomatieke gedachtenwisseling in Gedenkstukken, dl. X.

[3]) Stern, Geschichte, l.l., S. 114; vgl. Den Beer Poortugael, blz. 366 vlg.

[4]) Zie boven, blz. 245.

[5]) De Lannoy, p. 34. De nota, verzoekend om „envoi immédiat du nombre nécessaire de troupes", werd den 5den October bij de vier mogendheden ingediend.

sischen kant, waar keizer Nicolaas, scherp zich uitlatend tegen het revolutionnaire Frankrijk en te Berlijn door zijn krijgslustigen veldmaarschalk Diebitsch hulp aanbiedend, reeds zijn troepen in gereedheid bracht voor den krijg. De fransche regeering van hare zijde was wel geneigd tot vrede maar het was de vraag, of zij op den duur weerstand zou kunnen bieden aan den ontwakenden oorlogslust en de annexatie-begeerten zijner natie.

Reeds voordat de aanvrage des Konings bij de mogendheden was ingekomen, had de fransche regeering, waarin thans graaf de Molé in vredelievenden zin de buitenlandsche zaken leidde, den bekwamen, in de diplomatie vergrijsden zes-en-zeventigjarigen Talleyrand naar Londen gezonden om in de „importante affaire du moment" [2]) de belangen van Frankrijk te behartigen. De beide mogendheden bleken het reeds eens geworden, dat van gewapende interventie tot herstel van de rust in het koninkrijk, gelijk in Spanje en Italië had plaats gehad, hier geen sprake mocht zijn en dat men in het belang van den vrede in Europa zich moest bepalen tot een „rôle amical" [3]). Toen de nederlandsche aanvrage om „assistance" door „envoi immédiat de troupes" in den nacht van den 5den October werkelijk te Londen inkwam, bleken Engeland en Frankrijk het geheel eens, dat men gezamenlijk andere middelen tot herstel der orde moest beramen, en zij verkregen binnen een paar dagen de zekerheid, dat, daar Pruisen steeds vredelievender gestemd werd, ook de andere mogendheden met hen zouden samenwerken. Frankrijk, ofschoon niet behoorend tot de vier, die in 1815 het koninkrijk hadden opgericht, sloot zich sedert in deze zaak bij dezen aan en werd door haar tot alle beraadslagingen toegelaten.

Het niet van Nederland [4]) maar van Frankrijk uitgegane denkbeeld eener te houden conferentie won tot groote teleurstelling des Konings, die klaagde dat zijn bondgenooten hem in den steek lieten, in deze omstandigheden spoedig veld. Men gebruikte 's Konings uitnoodiging van den 2den October als aanleiding tot het houden dier conferentie; den 17den werd hem op zijn nota van den 5den namens Engeland een weigerend antwoord gegeven door lord Aberdeen met de verklaring, dat een conferentie zou bijeenkomen „à empêcher les troubles survenus dans les Pays-Bas de conduire à l'interruption de la paix générale". Dit zou het hoofddoel zijn der conferentie, die dus niet de handhaving van het koninkrijk maar alleen de handhaving van den europeeschen vrede op het oog zou hebben.

Er was een oogenblik sprake van bijeenkomst der conferentie te Parijs maar de engelsche regeering drong erop aan, dat men te Londen zou bijeenkomen, en stelde dit aanstonds aan de verschillende hoven voor. Ook Pruisen antwoordde koning Willem I, op zijn herhaalde verzoeken om hulp, in denzelfden geest en reeds den 4den November had te Londen de eerste zitting der conferentie plaats, waarin Wellington als hoofdbeginsel uitsprak, dat „les puissances devaient s'occuper de chercher les moyens de conciliation et de persuasion les plus propres à arrêter l'effusion du sang dans la Belgique, à calmer l'extrême irritation des esprits et à y ramener l'ordre intérieur". Een wapenstilstand scheen het eerste noodige en ook koning Willem, die tijd hoopte te winnen bij den treurigen toestand, waarin zich zijn leger op de brabantsche grenzen bevond,

[1]) Stern, l.l., S. 121 ff.; Den Beer Poortugael, blz. 42 vlg.; De Lannoy, p. 33 suiv.; Von Treitschke, Deutsche Geschichte, Bd. IV, S. 45.

[2]) Pallain, Ambassade de Talleyrand à Londres, vol. I, p. 7; De Broglie, Le dernier bienfait de la monarchie, p. 168 suiv.; De Guichen, l.l.

[3]) Er waren trouwens geen engelsche troepen beschikbaar (Falck, Gedenkschriften, blz. 308).

[4]) Vgl. Den Beer Poortugael, blz. 46; De Lannoy, p. 32 suiv., p. 67.

zoodat zelfs een opmarsch der Belgen in Noord-Brabant mogelijk scheen [1]), vond daarin geen bezwaar, vooral nadat de poging van zijn zoon te Antwerpen mislukt was; hij vertrouwde bovendien op Engeland's medewerking onder leiding van Wellington, een der scheppers immers van zijn rijk, den man, die deze schepping placht te beschouwen, als „the chief work of his lifetime". In vertrouwen op Wellington legde hij zich ten slotte bij de conferentie neder en keurde ook den wapenstilstand goed. Een bemiddelend engelsch voorstel dienaangaande verliet Londen nog dien dag met goedkeuring van den gezant Falck; de voorloopige regeering te Brussel en die des Konings in Den Haag stemden daarin op 10 en 17 November toe. Van engelsche zijde was men tevreden, dat de wensch van vele der Belgen tot dadelijke annexatie bij Frankrijk verijdeld was, nu dit zelf aan de conferentie deelnam [2]).

Intusschen had de Prins van Oranje te Antwerpen alle pogingen aangewend om ten minste België nog voor de dynastie te behouden en zich daartoe aan het hoofd der zuidelijke provinciën te stellen, aangemoedigd door sommige zuidelijke Kamerleden en anderen in zijn omgeving te Antwerpen [3]). De leiders te Brussel toch weigerden zijn zending namens zijn vader te erkennen en wilden reeds van een bloot administratieve scheiding niet langer weten. De Prins was ook wel geneigd om verder te gaan en zich met hulp van de zuidelijke kamerleden tot souverein van België te laten verheffen, mits de Koning dit goedkeurde. De Koning, door hem geraadpleegd [4]), stemde in een brief van 13 October [5]) werkelijk toe onder voorbehoud van aanbod van belgische zijde en van goedkeuring der mogendheden, die blijkens de berichten van den Prins niet zou uitblijven; verder van behoud van Luxemburg als bezit van het Huis van Nassau en van voorloopige bezetting door de koninklijke troepen van Antwerpen en de andere nog behouden plaatsen, met name van Maastricht. De Prins was reeds begonnen met invoering der ministerieele verantwoordelijkheid, der vrijheid van onderwijs en herstel der jury in het Zuiden en onderhandelde met het Voorloopig Bewind. Hij liet zich thans door eenige antwerpsche heeren, tot ergernis van zijn antwerpsche ministers en in weerwil van alle waarschuwingen, bewegen feitelijk verder te gaan dan zijn vader hem had veroorloofd en vaardigde den 16den een proclamatie uit, waarin hij de Belgen erkende als „nation indépendante", de verkiezingen van een Nationaal Congres volkomen vrij liet, zich aan het hoofd stelde der beweging, „dont la nationalité fera la force", en aan het slot nog eens verklaarde zich te willen vereenigen met de pogingen tot vestiging eener belgische „nationalité politique".

Ook deze verrassende daad [6]) kon hem evenwel niet brengen tot het beoogde doel om voorshands België voor zich en zijn Huis te redden zonder nochtans zijn aanspraken op de kroon ook der noordelijke gewesten op te geven. Zij wekte in het Zuiden geen vertrouwen op zijn houding, vooral toen het Voorloopig Bewind tegen zijn „aanmatiging van gezag" protesteerde;

---

[1]) Falck, Gedenkschriften, blz. 308/9 en het memorandum van luit. kol. De Gumoëns te Londen ingediend, aldaar, blz. 621 vlg.

[2]) Falck, Ambtsbrieven, blz. 293.

[3]) Colenbrander, De Belgische omwenteling, blz. 189 vlg.; Stern, l.l., S. 113 ff.; Blok, in bovengenoemde studie.

[4]) Brief van den Prins van Oranje aan Z.M. van den 10den (Huisarchief, archief Willem II, N°. 199).

[5]) Dezen brief vond ik totnogtoe niet terug maar de inhoud ervan staat in een brief van den Prins, dd. 22 Oct. (Huisarchief); hij wordt ook aangegeven bij Colenbrander, Belg. Omw., blz. 190 en Stern, l.l., S. 603.

[6]) Vgl. daarover Van der Kemp, in Tijdspiegel, 1902, n°. 10, blz. 200 vlg. en Van Hogendorp, in Onze Eeuw, Oct. 1905.

zij verbitterde de bevolking van het Noorden, die thans de bevestiging meende te zien van 's Prinsen koele gezindheid jegens haar; zij bracht de voortduring van het nederlandsche gezag in en om Maasstricht ernstig in gevaar; zij gaf aan vele Belgen een voorwendsel tot afval; zij ergerde ook den Koning, die juist de Staten-Generaal weder tegen den 18den had bijeengeroepen om te raadplegen over de voorgenomen scheiding en zijn zoon slechts verlof gegeven had tot het aannemen van een aanbod, niet tot het uitlokken daarvan [1]).

's Prinsen positie te Antwerpen was door een en ander zoo dubbelzinnig geworden, dat zij onhoudbaar werd. Na nog eenige dagen lang getracht te hebben van Antwerpen uit de regeering te voeren, thans zonder zijn ministers, maar toch weigerend om den raad van De Brouckère te volgen en zich zonder verdere omwegen te Brussel aan het hoofd van België te stellen [2]), verliet hij den 25sten Antwerpen met een bittere proclamatie, waarin hij het mislukken zijner zending toegaf en verklaarde heen te gaan in afwachting der verdere gebeurtenissen. Hij kon het wellicht niet eens wagen zich in Holland te vertoonen, daar de koninklijke boodschap van den 20sten aan de Staten-Generaal 's Konings bevreemding over den door hem gedanen stap openlijk had uitgesproken en de stemming te zijnen opzichte er hoogst ongunstig was, zoodat zelfs Van Hogendorp's welsprekend pleidooi te zijnen gunste: „De Prins van Oranje", hevige ergernis wekte tegen „graaf Gijs", die „het niet weet" en maar pamfletten schreef „bij de vleet", tegen den Prins zelven met zijn „echt Belgisch hart" [3]). De Prins bracht eenige dagen in onzekerheid te Willemsdorp aan den Moerdijk door, waar de Prinses en enkele getrouwen zich bij hem voegden, zonder Holland te betreden, werd eerst daarna in alle stilte in Den Haag bij zijn vader toegelaten en vertrok reeds den 2den November over Rotterdam, tegen den zin der engelsche regeering, naar Londen om er in de nabijheid te zijn van de conferentie der mogendheden, die hem toen inderdaad nog als den toekomstigen vorst van België bleken te beschouwen.

Zijn kansen in België namen echter met den dag af. Het „Congrès National de Belgique" [4]) was uitgeschreven en de verkiezingen, geleid door het Voorloopig Bewind, dat reeds door een commissie een nieuwe constitutie had laten ontwerpen, hadden den 27sten plaats onder den diepen indruk van het bombardement van Antwerpen door Chassé en de doodelijk gebleken verwonding bij Berchem van den in België zeer populairen graaf Frédéric de Mérode. De „Brabançonne" van Dechez klonk steeds luider over geheel België.

Generaal Chassé, na het vertrek van den Prins van Oranje in de antwerpsche citadel bedreigd door de belgische vrijwilligers, die reeds dadelijk na dit vertrek zijn wachtposten in de stad hadden overvallen en zijn troepen naar de wallen en poorten hadden teruggedrongen, had namelijk het op bevel der regeering aangenomen stelsel van lankmoedigheid tegenover de uittartende houding der rebellen laten varen [5]). Toen den 27sten de poorten en wallen waren ontruimd en de bezetting naar de citadel week, werden de aftrekkende troepen aanhoudend uit de huizen beschoten en leden ernstige verliezen. Chassé, hierdoor verbitterd, hoewel nog tot het laatst toe aarzelend om de oproerige stad te tuchtigen, beantwoordde eindelijk deze schending van den tusschen hem en de bel-

---

[1]) Colenbrander, blz. 193.
[2]) Juste, Charles de Brouckère, p. 29.
[3]) Volksliedje bij Kemper, blz. 103 der Letterk. Aant. op dl. I zijner Staatk. Gesch. na 1830.
[4]) Vgl. Juste, Le Congrès National de Belgique (Brux. 1880).
[5]) Den Beer Poortugael, De Tiendaagsche Veldtocht, blz. 30 vlg.

gische aanvoerders afgesproken wapenstilstand door een aantal dronken aanvallers op het door zijn troepen beschermde arsenaal op aandrang van zijn onderbevelhebber, hertog Bernhard van Saksen-Weimar, met een hevig bombardement, dat zware schade toebracht aan de stad en er vele dooden deed vallen. Eerst den 30sten maakte een wapenstilstand hier een einde aan den strijd.

Het bombardement van Antwerpen vooral [1]) deed België zich afwenden van het Huis van Oranje en toen op den 10den November het Congres te Brussel geopend was met een felle redevoering van De Potter, belastte het Congres, als voorzitter geleid door den grijzen luikschen edelman Surlet de Chokier, het Voorloopig Bewind met de uitvoerende macht. Naast de volstrekte onafhankelijkheid van België, „sauf les relations du Luxembourg avec la Confédération germanique" [2]), die den 18den werd afgekondigd, volgde na een levendige gedachtenwisseling met overgroote meerderheid den 22sten de vestiging eener „monarchie constitutionnelle et représentative". De Potter, die een republiek begeerd had, trok zich uit de leiding der zaken terug; een republiek scheen thans onmogelijk. Den volgenden dag begon de discussie over het voorstel tot uitsluiting van het Huis van Nassau; enkele stemmen verhieven zich daartegen, maar andere sprekers verklaarden zoowel den Koning als den Prins van Oranje niet als souverein te willen. Van den als een „echten Hollander" beschouwden prins Frederik was geen sprake en nog dien eigen dag werd de uitsluiting van het Huis van Oranje „à perpétuité de tout pouvoir en Belgique" uitgesproken met een meerderheid van 161 tegen 28 stemmen.

De conferentie te Londen [3]) was met dit besluit verre van ingenomen. Ook de fransche regeering, die nog in October de aanbieding van een gouverneur-generaalschap over België aan een franschen prins of aan Lafayette, door Gendebien namens het Voorloopig Bewind gedaan, ter wille van den europeeschen vrede had afgewezen [4]), had niets tegen den Prins van Oranje als souverein [5]). En de engelsche wilde niemand anders, zoolang Wellington aan de regeering bleef. Van de andere mogendheden, van welke Pruisen [6]) en Rusland zoo nauw met het Huis van Oranje vermaagschapt waren, was in de toenmalige omstandigheden ook niet anders te verwachten, maar evenmin krachtige steun zoolang Pruisen het daaraan liet ontbreken. De tsaar van Rusland gromde wel voortdurend tegen de verderfelijke revolutie, maar wilde niet alleen trachten tusschenbeide te komen en het aanvankelijk tot interventie geneigde Oostenrijk beriep zich thans op zijn geografische ligging om alleen „appui moral" toe te zeggen. Geen der mogendheden zou zonder de andere optreden — dat was zonneklaar.

De jonge Sylvain van de Weyer, welsprekend en scherpzinnig diplomaat, handig man van de wereld en president van het diplomatieke comité te Brussel, begaf zich nu (1 Nov.) naar Londen en trachtte daar met hulp der Whigs, die naar alle verwachting weldra het heft in handen zouden krijgen, de geesten gunstig voor België en zijn plannen te stemmen, alle betrekking met den Prins van Oranje, die zich ook tot hem wendde,

---

[1]) Von Gagern, Aus meinem Leben, Bd. II, S. 106.
[2]) Juste, Congrès National, p. 121.
[3]) Vgl. over haar: De Lannoy, p. 53 suiv.
[4]) Juste, p. 41 suiv.; De Broglie, p. 273 suiv.
[5]) Stern, l.l., S. 125; De Lannoy, p. 81 suiv.; De Guichen, p. 206 suiv.; Gedenkstukken, X, passim.
[6]) Juist was de eenige dochter van Willem I, prinses Marianne, met prins Albrecht van Pruisen gehuwd. Vgl. over deze persoonlijke verhoudingen: Von Treitschke, Deutsche Geschichte, Bd. IV, S. 44/5.

afwijzend. De val van het ministerie Wellington op den 16den November, vervangen door de Whigs onder leiding van Grey en Palmerston, was voor de Belgen een groot voordeel, daar zij konden rekenen op den zedelijken steun dier liberale ministers, meer dan ooit begeerig naar samenwerking met de eveneens liberale Juli-monarchie, die door den conservatieven Wellington en de zijnen maar half vertrouwd was geworden. En Palmerston was zeker een der bekwaamste maar tevens der meest onberekenbare diplomaten van zijn tijd, bereid om de meest gegronde rechten op te offeren aan het oogenblikkelijk belang van zijn land. En was niet het koninkrijk der Nederlanden, uit België en Nederland samengesteld, een gevaarlijke concurrent op het gebied van handel en nijverheid gebleken, veeleer dan een voorpost van Engeland?

In de conferentie [1]) vertegenwoordigden thans Palmerston en Talleyrand de beide zoogoed als verbonden westelijke mogendheden, naast den talentvollen Johann von Wessenberg en den liberalen en onervaren oostenrijkschen gezant graaf Esterhazy, den weinig ervaren pruisischen gezant Von Bülow, die eveneens aan Palmerston's leiband liep, en de russische gezanten Lieven en Matuszewicz, van wie de eerste vooral door zijn intrigante echtgenoot, de laatste door zijn letterkundige talenten invloed had. Zij ging van dat oogenblik af onder leiding der beide groote diplomaten meer en meer samen met de Belgen en hun bekwamen afgezant, tot diepe ergernis van de nederlandsche regeering, die haren gezant Falck slechts als „getuige" tot de beraadslagingen toegelaten zag. De mogendheden van het Oosten wilden er vooral voor zorgen, dat Frankrijk België niet in handen kreeg. De verschillende kwestiën, met name die van Luxemburg, van de Schelde, van de grensbepaling, van de kroon hielden de conferentie langer dan een maand bezig; niet zonder gevaar voor ernstige moeielijkheden, daar koning Willem de hulp van den Duitschen Bond tot herstel der orde in Luxemburg had ingeroepen en de sterke oorlogspartij aan de pruisische en russische hoven op militair ingrijpen aandrong. Het uitbreken der revolutie in Warschau op het einde van November hield echter weldra de oostelijke mogendheden zoozeer bezig, dat zij zich ter conferentie moesten matigen [2]).

Talleyrand, vasthoudend aan zijn lievelingsdenkbeelden: samengaan met Engeland en geen interventie, maar vernietiging van het tegenover Frankrijk opgerichte koninkrijk, manoeuvreerde handig om de conferentie te brengen, waar hij haar hebben wilde. De keuze van den oostenrijkschen aartshertog Karel, waardoor de conservatieve partij in België tevredengesteld zou zijn maar België gevaar liep om weder onder oostenrijkschen invloed te komen, wist hij af te wenden en die van een Bourbon uit Napels scheen van Frankrijk's standpunt evenmin aan te raden; reeds werd de naam van den hertog van Nemours of van den napoleontischen hertog van Leuchtenberg, zoon van Eugène de Beauharnais, van den beierschen prins Otto of wel van prins Leopold van Saksen-Coburg, weduwnaar van de engelsche prinses Charlotte, genoemd. Maar tegen al deze vorsten was veel op te merken en de kansen van den Prins van Oranje als onafhankelijk koning van België rezen weder hooger, ook al bleek het meer en meer, dat de belgische geestelijkheid, die hare werkzaamheid voorzichtig wist te bedekken, thans liever een katholiek vorst wilde [3]).

---

[1]) Over de deelnemers aan de conferentie vgl. Von Arneth, Johann Freiherr von Wessenberg (Wien, 1898), Bd. II, S. 150 ff.; De Lannoy, p. 55 suiv.; Von Treitschke, Bd. IV, S. 51; Gedenkstukken, dl. X, passim.

[2]) Stern, l.l., S. 118 ff.

[3]) Stern, l.l., S. 125; Pallain, p. 102; De Broglie, l.l., p. 280 suiv.

Lord Ponsonby, die sedert het begin van December Engeland te Brussel vertegenwoordigde gelijk Bresson het Frankrijk deed, speelde daar intusschen met zijn secretaris White een dubbelzinnige rol en werkte, terwijl Engeland officieel nog Oranje steunde, in overleg met zijn zwager, lord Grey zelven, heimelijk voor prins Leopold [1]), van wiens engelsche sympathieën men te Londen veel verwachtte; Bresson deed daarentegen heimelijk zijn best voor het Huis van Orleans. De beide westelijke mogendheden, hoewel ieder haar eigen doel nastrevend, hielden daarbij samen die van het Oosten scherp in het oog, bevreesd voor mogelijke moeilijkheden, waartegenover Frankrijk nu en dan waarschuwend met den sabel kletterde.

De nederlandsche regeering van haar zijde, van al deze moeilijkheden en tegenstellingen toch voordeel voor hare belangen verwachtend en met belangstelling de versterking der russische krijgsmacht gadeslaande [2]), hoopte nog altijd op gewapende hulp der mogendheden. Zij zond weldra naast den naar 's Konings zin veel te toegefelijken en vredelievenden Falck, die van 1814 af de administratieve afscheiding van België gewenscht had [3]), een tweeden afgezant, baron Van Zuylen van Nyevelt, ten einde des te beter het machtige engelsch-fransche bondgenootschap te weerstaan. En dat de vrees voor dat bondgenootschap niet ongewettigd was, bleek uit het zevende protocol der conferentie, dat van den 20sten December, waarbij deze, geheel onder den invloed van Talleyrand en Palmerston, die het voorstel gedaan had om de onafhankelijkheid van België te erkennen, besloot [4]) — ditmaal zonder Falck tot de beraadslaging toe te laten, zoodat deze protesteerde en zijn ontslag vroeg, dat intusschen door den Koning niet werd toegestaan [5]) — tot definitieve vernietiging der als mislukt beschouwde vereeniging van België met Nederland, tot vestiging van een onafhankelijk België „avec la conservation de l'équilibre européen", met inachtneming overigens der tractaten van 1814 en 1815; zij vroeg van de Belgen thans openlijk ook twee vertegenwoordigers te Londen om de nieuwe verhouding, die eerlang zou ontstaan, mede te helpen regelen, met volledige erkenning echter nog der rechten van den Koning en den Duitschen Bond op Luxemburg.

De belgische regeering accrediteerde aanstonds Van de Weyer en graaf Vilain XIV te Londen, waar deze onmiddellijk aan de beraadslagingen over de voorwaarden der scheiding begonnen deel te nemen, ofschoon de nederlandsche regeering ernstig tegen die deelneming protesteerde als zijnde het uitvloeisel eener ongeoorloofde beslissing der conferentie in het verschil [6]). Zij had immers de mogendheden alleen te hulp geroepen om den opstand te onderdrukken en niet om buiten haarzelve om over de inwendige zaken van het vereenigde koninkrijk te rechten: niet „le démembrement du royaume" maar „rétablissement de l'ordre" was de reden geweest, waarom zij de mogendheden had te hulp geroepen, liet zij Falck zeggen. Maar ook de Belgen waren met de beslissing, hoewel zij hunne onafhankelijkheid vaststelde, niet onverdeeld ingenomen; zij wilden Luxemburg, Limburg en Staats-Vlaanderen, ja, Noord-Brabant als belgisch gebied aangemerkt zien en verklaarden dit ook in hun antwoord aan de conferentie.

[1]) Talleyrand, Mémoires, vol. III, p. 334; vol. IV, p. 11.
[2]) Stern, l.l. S. 127.
[3]) Brieven, blz. 297.
[4]) Niet dan na heftig verzet van prins Lieven, die eerst na drie dagen discussie toegaf (De Lannoy, p. 100).
[5]) Falck, Gedenkschriften, blz. 310.
[6]) Juste, Congrès National, p. 171; De Lannoy, p. 105.

Deze, zonder zich om die protesten te bekommeren, besloot, niet zeer naar den zin van Frankrijk, dat de zaak van den Prins verloren achtte, in Januari nog een poging te doen om den Prins van Oranje door de Belgen als hun souverein te doen aannemen. Het was zeker, dat Gent en Antwerpen, waar de Orangisten talrijk waren, ja misschien geheel Vlaanderen en Brabant daarin gereedelijk zouden toestemmen, al waren de waalsche gewesten even zeker voor annexatie bij Frankrijk gezind. In het belgische Congres stonden deze partijen, de orangistische en de fransche, scherp tegenover elkander; ook tegenover de in beteekenis snel toenemende derde partij, thans onder leiding van Rogier, die meer en meer in een onafhankelijk en constitutioneel België de eenige mogelijkheid van het oogenblik zag, nu Frankrijk zich niet tot annexatie bereid toonde. Gendebien, die te Parijs de belgische regeering vertegenwoordigde, polste nog herhaaldelijk de fransche regeering over annexatie of anders over verheffing van den pas zestienjarigen hertog van Nemours tot koning maar èn Louis Philippe èn zijn ministers zagen in, dat een europeesche oorlog tegenover zulk een bedekte inlijving van België bij Frankrijk, als hernieuwing zijner oude veroveringspolitiek aangemerkt, in beide gevallen onmiddellijk zou volgen en weigerden ronduit, tot ergernis der talrijke fransche chauvinisten, die den oorlog begeerden. De fransche regeering, die, de kracht der napoleontische traditiën binnen haar eigen grondgebied kennend, ook van den hertog van Leuchtenberg niet wilde weten, vestigde thans ernstig de aandacht op den vijftienjarigen prins Otto van Beieren, die dan zou kunnen huwen met een fransche prinses.

Intusschen, de conferentie had den Prins van Oranje nog niet geheel opgegeven en zoo boden Palmerston zelf en daarna de oostenrijksche en russische gezanten te Londen den nog steeds daar vertoevenden Prins den 11den Januari namens de conferentie werkelijk de kroon aan[1]), mits hij haar dadelijk aannam. En de Prins greep met beide handen toe. Hij kondigde in overleg met de conferentie onmiddellijk den 11den een nieuwe proclamatie aan de Belgen af, waarin hij, zoogoed als in naam der mogendheden, zijn candidatuur voor den te vestigen troon stelde als de veiligste van alle; door een aanzienlijk deel der bevolking gewenscht, beloofde hij vergetelheid voor het gebeurde, regeering zonder aanzien van partij, bescherming van den katholieken godsdienst met volledige godsdienstvrijheid voor andersdenkenden, handhaving der nationale onafhankelijkheid en bevordering van alle nationale belangen[2]). Toen echter de Koning, door den engelschen gezant Bagot met een en ander in kennis gesteld, zijn toestemming weigerde en met nadruk de handhaving van de eenheid des rijks en van zijn souvereiniteit eischte met administratieve scheiding van België onder den Prins als onderkoning of stadhouder, zoodat het koninkrijk voortaan een „royaume fédéré" van twee administratief zelfstandige deelen zou worden, trok deze laatste met de beste bedoelingen bezield, zich aanstonds weder terug en stelde thans dit nieuwe plan aan de conferentie voor. Maar zij zag, nu de zaken zoover gekomen waren, de onmogelijkheid van dit denkbeeld in en kon hem na zijn laatste weigering alleen raden om voorloopig nog te Londen te blijven ten einde de beslissing over de kroon af te wachten van het Congres te Brussel, waar zijn aanhangers niet stil

---

[1]) Brieven van den Prins aan zijn vader, dd. 11 en 18 Jan. 1831 (Huisarchief, archief Willem II, n°. 199); Falck, Gedenkschriften, blz. 312, 630/1; Gedenkstukken, X, 4, blz. 408 vlg.

[2]) Een gentsche burgerdeputatie bij de Conferentie vroeg haar nog 31 Januari den Prins als onderkoning onder koning Willem I over een administratief, financieel en militair zelfstandig België (Huisarchief, Willem II, n°. 199); Gedenkstukken. X, 4, blz. 422 vlg.

zaten. De Prins, die te Londen een druk leven leidde en niet begeerde om naar het hem weinig gunstig gezinde Nederland terug te keeren, schikte zich daarin, hoewel klagend over de diplomaten, die hem tot hun „speelbal" maakten.

Die beslissing bleef nog geruimen tijd uit. Men kon het te Brussel niet eens worden. Men handelde er voortdurend over de reeds herhaaldelijk genoemde trooncandidaten [1]), van wie weldra Leuchtenberg en Nemours den meesten aanhang vonden, totdat men op den 3den Februari te Brussel werkelijk Nemours koos met 97 stemmen tegen 74 op Leuchtenberg en 21 op aartshertog Karel. Dit resultaat werd zeker niet bereikt zonder medeweten van prinses Adelaïde, de energieke zuster van koning Louis Philippe, die geen intriges verzuimde om de glorie van haar geslacht te vermeerderen en voortdurend met Talleyrand in geheime betrekking stond, zelfs buiten weten van haar koninklijken broeder, wien zij op een dergelijke wijze de fransche kroon had helpen bezorgen. Een deputatie vertrok aanstonds uit Brussel naar Parijs maar keerde veertien dagen later terug met een absolute weigering: Louis Philippe, door de besluiten der conferentie gebonden [2]), durfde geen europeeschen oorlog uitlokken en sloeg, hoewel niet zonder aarzeling, het aanbod voor zijn zoon af. Die weigering deed opnieuw de hoop van den Prins van Oranje herleven. Maar het belgische Congres toonde niet de minste neiging om op zijn besluit aangaande de Oranjes terug te komen. Prins de Ligne, uit het oude geslacht der Arembergen, aangezocht om als stadhouder de regeering op zich te nemen, sloeg dit af, waarop het Congres ten einde raad den 23sten voorloopig Surlet de Chokier tot regent verkoos.

De Londensche conferentie was met haren arbeid tot voltooiing der reeds in beginsel uitgesproken scheiding voortgegaan. Haar protocol van 9 Januari verklaarde, met het doel om alle aanleiding tot botsing te vermijden, de hollandsche blokkade van de Schelde en de kust zoowel als de belgische blokkade van Maastricht voor geëindigd, terwijl de troepen van beide zijden moesten terugkeeren in hare stellingen van 21 November, toen de wapenstilstand was ingegaan. Dat van 20 Januari stelde eindelijk „Bases destinées à établir la séparation" vast door te bepalen, dat de grenzen van Nederland voortaan weder die van 1790 zouden zijn met handhaving echter van het bezit van Luxemburg door het Huis van Nassau als deel van den Duitschen Bond; de wederzijdsche „enclaves" van 1790 zouden onderling geruild worden; België zou, tot groote voldoening van Frankrijk [3]), nu de annexatie niet mogelijk was, voortaan evenals Zwitserland, zijn „un état perpétuellement neutre", welks neutraliteit door de mogendheden zou worden gewaarborgd. Bij geheime overeenkomst werd nog bepaald, dat ook de geldelijke en handelsbelangen der beide deelen onmiddellijk zouden geregeld worden, wat geschiedde bij protocol van den 27sten, volgens hetwelk België $^{16}/_{31}$ van de gemeenschappelijke schuld op zich zou moeten nemen en vrijen handel op de nederlandsche rivieren en koloniën verkreeg [4]). Die beslissingen der conferentie, hoewel ten opzichte van de schuld slechts „arrangements proposés", wekten bij het brusselsche Congres algemeene ergernis en lokten, niet buiten medeweten der fransche regeering, een scherp protest uit tegen deze bepalingen der

[1]) Vgl. Juste, l.l., p. 173 suiv.
[2]) Pallain, p. 197; De Lannoy, p. 62 suiv. De intrige voor Nemours was misschien alleen opgezet om Leuchtenberg te weren, vgl. De Lannoy, p. 157 suiv., De Broglie, p. 283 suiv.
[3]) Pallain, p. 182; De Lannoy, p. 128 suiv.
[4]) Pallain, p. 193; De Broglie, p. 314.

mogendheden buiten de Belgen zelf om. Een ondershandsche verklaring der fransche regeering, dat „le concours et le consentement libre" van beide zijden noodig zou zijn en de conferentie alleen „méditation" kon bedoelen, stelde hen echter weldra gerust [1]): zij hadden thans alleen maar te weigeren en konden, zooals duidelijk was, daarbij op Frankrijk's steun rekenen. Het Congres deed dit dan ook bijna eenstemmig met de verklaring, dat het „l'intégrité du territoire" geëerbiedigd wilde zien. Daarentegen stemde koning Willem I „pleinement" en „sans restriction" toe, zich eindelijk nederleggend bij het denkbeeld van een beslissing der zaak door de mogendheden en bij de volledige scheiding der beide deelen, wellicht nog in de hoop om de belgische kroon ten minste voor zijn zoon te redden met hulp der conferentie, die den 7den Februari de leden der in haar vertegenwoordigde vorstenhuizen benevens Leuchtenberg ten eenenmale had uitgesloten maar niet den Prins van Oranje.

De conferentie, hoewel ontstemd over de weigering der Belgen en zoekend naar vredelievende middelen om hunnen tegenstand te breken, dacht er niet aan hen tot toegeven te dwingen. Bij de verhouding der beide westelijke mogendheden tegenover de drie andere zou een gezamenlijk gewapend optreden met groote bezwaren gepaard zijn gegaan. Allerlei plannen kwamen nu te voorschijn [2]). Men meende dat de bourbonsche prins van Napels of de beiersche prins misschien de beste candidaat zou zijn. In België begeerden sommige heethoofden de verheffing van Lafayette, van Chateaubriand, van Surlet de Chokier of Rogier, van een lid der hooge belgische aristocratie tot koning. Er werd zelfs in de conferentie gehandeld over verdeeling van België, waarbij Oostende en Antwerpen hetzij vrije Hanzesteden zouden worden of aan Engeland zouden komen, terwijl het waalsche deel met Brabant aan Frankrijk, het duitsche met inbegrip van Luik aan Pruisen, Vlaanderen aan Noord-Nederland zou worden toegekend [3]). De kansen van Oranje op den belgischen troon daalden bij dat alles zeer en de engelsche regeering, die hem totnogtoe gesteund had en hem met alle onderscheiding had behandeld, gaf allengs onder den invloed der berichten van lord Ponsonby en White, die te Brussel ijverig samenwerkten met den franschen agent Bresson en met de brusselsche regeering en hare agenten, zijn partij op om voortaan al hare krachten in te spannen voor prins Leopold van Saksen-Coburg [4]). Oranje keerde einde Maart dan ook bitter teleurgesteld terug naar het vaderland, waar men hem met in het oog vallende koelheid ontving.

Ruim twee maanden duurde het, alvorens het belgische Congres weder een nieuwe koningskeuze deed. In dien tijd verbeterde de onderlinge verhouding van het Noorden en België niet. De belgische regent had alle moeite om de over de „bases de séparation" verbitterde en door hun succes in September overmoedige Belgen te weerhouden van gewapende inbezitneming der begeerde provinciën, ofschoon hij zich niet ontzag om den Luxemburgers in een vurige proclamatie te verzekeren, dat men hen niet zou loslaten, „malgré les protocoles de Londres"; de nederlandsche regeering van hare zijde kon het op wraak voor de nederlaag van September gezinde leger en de van alle zijden toegestroomde vrijwilligers aan de noordbrabantsche grens nauwelijks in toom houden. De heldendood van den jongen luitenant-ter-zee Van Speyk, die op 5 Februari 1831 zijn bij

[1]) Juste, p. 253.
[2]) De Lannoy, p. 150 suiv.
[3]) Stern, l.l., S. 126; Pallain, p. 420; vgl. De Lannoy, p. 110 suiv., 122 suiv., 189 suiv., 232 suiv.
[4]) Pallain, p. 213, 227, 231, 233, 239; De Lannoy, p. 154 suiv.

Antwerpen aan den wal gedreven kanonneerboot liever met alles wat er op was in de lucht liet springen dan haar in de handen der antwerpsche opstandelingen te laten vallen, verhoogde de oorlogzuchtige stemming in het Noorden, door vaderlandsche redevoeringen en volksliederen en de niet weinig opgeschroefde „citadel-poëzie" der talrijke dichters en dichterlingen van dezen tijd aangezet tot herstel en handhaving der door de belgische „muiters" en het terugwijken der hollandsche troepen in het najaar geschonden nationale eer.

De conferentie trachtte onvermoeid al deze moeilijkheden op te lossen. Zij bleef erbij de keuze van Leuchtenberg evenals die van Nemours niet te willen erkennen, maar legde zich neder bij die van den regent en wachtte voorloopig den loop der besprekingen over de belgische constitutie af, die den 7den Februari leidden tot eenstemmige aanneming door het Congres van een ontwerp, waardoor België een der meest vrijzinnig geregeerde staten van Europa zou worden, met volledige vrijheid van godsdienst, van onderwijs, van drukpers, recht van vereeniging, ministerieele verantwoordelijkheid, onafhankelijkheid der rechterlijke macht en grooten invloed van het in twee kamers te verdeelen parlement op de landsregeering [1]).

Het was thans alleen nog de vraag, wie koning zou zijn in deze sterk in constitutioneele richting ontwikkelde monarchie. Maar de vraag der koningskeuze en ook de mogelijkheid van een europeeschen oorlog bleef nog maanden lang boven België zweven [2]).

De beide deelen van het voormalige koninkrijk stonden zoolang gewapend tegenover elkander en het werd steeds moeilijker ze te weerhouden elkander aan te vallen. En kwam het eenmaal tot een oorlog tusschen Nederland en België, dan zou Europa niet werkeloos kunnen blijven maar partij moeten kiezen voor één van beide — een keuze, die zoogoed als onvermijdelijk de mogendheden eveneens in twee kampen zou verdeelen: de beide westelijke tegenover de drie oostelijke. België zelf zou dan weder, gelijk zoo herhaaldelijk in den loop der historie, het tooneel worden van een bloedigen algemeenen europeeschen strijd, waarvan de gevolgen niet te overzien waren. Het scheen in het algemeen belang dezen strijd zoo mogelijk te voorkomen en de conferentie hield niet op dit als hare eerste taak aan te merken, ook al gromden de oorlogspartijen te Parijs en Berlijn zoowel als de russische tsaar, die meer dan eens zijn gezanten te Londen zijn ontevredenheid te kennen gaf over hunne slappe houding, gelijk keizer Frans van Oostenrijk verre van tevreden was over de meegaandheid zijner gezanten, die tegen Talleyrand en Palmerston al evenmin opgewassen bleken te zijn.

Terwijl de thans gevestigde belgische regeering onder leiding van den regent, eerst met een ministerie De Gerlache, waarin de liberale fractie van Gendebien en De Brouckère den toon aangaf, daarna met een bepaald liberaal ministerie Lebeau, waarin ook Rogier zitting had, in het voorjaar het staatsbestuur, de rechterlijke en militaire organisatie en de financiën regelde zoogoed als het ging te midden der in het land heerschende verwarring, verloor zij de diplomatie allerminst uit het oog. Van de Weyer en Lebeau, in de opeenvolgende ministeriën met de leiding der buitenlandsche zaken belast, maakten daarbij gebruik van de diensten van den begaafden jongen luxemburgschen diplomaat Nothomb en vestigden vooral hunne aandacht op de stemming in de conferentie te Londen, hopend haar ten slotte toch voor de belgische wenschen te winnen.

---

[1]) Juste, p. 295 suiv.
[2]) De Lannoy, p. 163 suiv.

Na de weigering van de „bases de séparation" door België en de pogingen van die zijde om Luxemburg te behouden, waar hertog Bernhard van Saksen-Weimar thans in de vesting koning Willem vertegenwoordigde, dacht de conferentie ernstig aan een blokkade van de vlaamsche havens en waarschuwde bij protocol van den 19den Februari de Belgen de „sécurité générale et l'équilibre européen" niet te bedreigen door ongehoorzaamheid aan de „arrangements fondamentaux et irrévocables" van den 20sten en 27sten Januari [1]). Bij de hardnekkige houding der Belgen was het niet ondenkbaar, dat de conferentie ten slotte toch tot de verdeeling van het land zou besluiten; het op voet van oorlog staande hollandsche leger dreigde ieder oogenblik de grenzen te overschrijden en kon slechts door bedreiging met een gelijktijdig oprukken van een fransch leger worden tegengehouden [2]); een gevaarlijke samenzwering te Antwerpen, waarin de orangistische gouverneur dier plaats Van der Smissen betrokken was en orangistische bewegingen te Brussel en Luik, die tegenbewegingen te Gent, Namen en Yperen ten gevolge hadden, wezen in Maart op het gevaar van binnenlandsche twisten in België. De conferentie verlangde zoo spoedig mogelijk een einde aan de voor Europa's rust gevaarlijke crisis gemaakt te zien en trachtte de brusselsche regeering door waarschuwingen en bedekte bedreigingen tot erkenning van de Januari-protocollen te brengen. Maar het brusselsche Congres bleef weigeren in weerwil van den aandrang ook van fransche zijde [3]), waar het ministerie Casimir Périer onder alle omstandigheden den vrede wilde en de belgischgezinde neigingen van generaal Belliard, thans fransch agent te Brussel in de plaats van Bresson, verloochende. Heimelijke aanmoedigingen aan de Belgen om in hun verzet te volharden, waardoor vooral de engelsche regeering aan hare betuigingen in het openbaar alle kracht ontnam, versterkten hen echter in hunnen tegenstand. En het zoogenaamde „executie-leger", waarmede de Duitsche Bond aanvankelijk Luxemburg dreigde te bezetten, zou geen gevaar voor België opleveren: dit had de conferentie bij den Bond reeds bedongen [4]).

De loop der niet zonder medeweten van lord Ponsonby begonnen orangistische beweging had duidelijk getoond, dat de Prins van Oranje in België weinig kans op slagen had. Daarentegen trok de candidatuur van prins Leopold van Saksen-Coburg meer en meer de aandacht [5]). Hij had in Mei 1830 de grieksche kroon afgewezen, omdat de Grieken de besluiten der mogendheden niet wilden uitvoeren, maar hij was zeer bereid om de kroon van België aan te nemen en wist in overleg met zijn getrouwen lijfarts en vriend Von Stockmar zoowel bij de Belgen als bij de engelsche regeering handig zijn zaak te doen bepleiten. Hij vond bij Lebeau, Nothomb en Van de Weyer gereede medewerking. De conferentie kon van hem getrouwe opvolging harer aanwijzingen verwachten en de leidende belgische staatslieden toonden zich reeds in Januari gunstig jegens hem gezind. Nu de Prins van Oranje voorgoed van de baan scheen, was Leopold, verwant met de engelsche koningsfamilie, voor Engeland de beste candidaat en ook Frankrijk zou zich, daar hij sedert den dood van prinses Charlotte feitelijk niet meer tot het engelsche vorstenhuis behoorde, laten vinden, vooral wanneer hij huwde met een fransche prinses en de teruggave van enkele grensvestingen als Bouillon, Philippeville en Marienbourg of ten minste de slechting der tegen Frankrijk opgerichte vestingen aan de

[1]) Den Beer Poortugael, blz. 73.
[2]) Juste, vol. II, p. 67.
[3]) Ibid., p. 121.
[4]) Mémoires de Talleyrand, vol. IV, p. 164.
[5]) De Lannoy, p. 208 suiv.

belgische zuidergrens van in uitzicht werd gesteld. In België zelf won Leopold's candidatuur, die alle verschillen scheen te zullen oplossen, door handige intriges dagelijks aan voorstanders. Een officieuse deputatie, waarin ook de leidende clericalen abbé De Foere en Frédéric De Mérode waren opgenomen, ging eind April naar Londen en vond hem bereid, mits zijn verkiezing door de groote meerderheid werd gewenscht en België zich nederlegde bij de Januari-besluiten der conferentie, „chose irrévocable"; hij beloofde, hoewel zelf protestant, kinderen uit het te sluiten huwelijk katholiek te laten opvoeden, hetgeen de Roomschen geheel bevredigde. De toenemende agitatie in België, waar Gent weder ernstige orangistische bewegingen zag, maakte een spoedige beslissing noodig en toen het in weerwil van Palmerston's afwijzende houding bleek, dat Engeland en Frankrijk, mits de Belgen Leopold verkozen, wel eenige wijziging ten gunste der Belgen, in de Januari-protocollen zouden willen bevorderen, zoodat een schikking omtrent Luxemburg en Limburg van dien kant mogelijk scheen, rezen de kansen op een oplossing, al weigerde de haagsche regeering nog kortaf met de door haar niet erkende brusselsche rechtstreeks over bedoelde schikking te onderhandelen [1]). Wel hield de conferentie bij besluit van den 17den April voor het oog nog vast aan haar protocol van Januari en ried den 10den Mei de Belgen het vóór den 1sten Juni aan te nemen „sans restriction comme sans délai", maar deze vermaning werd ten gevolge van de bemoeiingen van lord Ponsonby en zijn belgische vrienden nog niet officieel te Brussel medegedeeld [2]) en op het eind van Mei kwam Ponsonby, in overleg met generaal Belliard en de belgische regeering, uit Brussel over om de conferentie tot een schikking te bewegen. Het gelukte hem met behulp van prins Leopold werkelijk haar over te halen tot de mondelinge belofte van met koning Willem te zullen onderhandelen over het opgeven van Luxemburg; het protocol van 21 Mei erkende daar voorloopig het statusquo der bezetting van weerszijden, ten gevolge waarvan het westelijke deel der provincie reeds feitelijk belgisch was.

Deze zegepraal der uitstekende belgische diplomatie, steeds door Van de Weyer en Nothomb in overleg met Ponsonby en Belliard geleid, bereidde de keuze van Leopold, thans candidaat der conferentie, voor. Nog een oogenblik dreigde een overmoedige groep in het brusselsche Congres, die den oorlog wilde, daar nu Limburg toch voor België verloren zou gaan, een spaak in het wiel te steken, maar dit werd voorkomen door een voorstel van Nothomb om van belgische zijde geldelijke opofferingen aan te bieden voor Luxemburg en Limburg en een gemengde bezetting in Maastricht te verlangen, terwijl Ponsonby op eigen gezag de Belgen geruststelde aangaande de gezindheid der conferentie, namens welke hij het bezit van westelijk Luxemburg beloofde, mits Leopold koning werd. Hij verleende hun nog tien dagen uitstel [3]). Men besloot thans dadelijk tot de keuze over te gaan, ook omdat Frankrijk weder met verdeeling van België dreigde, en koos den 4den Juni prins Leopold met 152 stemmen, naast 14 op Surlet, 19 onthoudingen en 10 tegen. De engelsche regeering, ofschoon zij door de goedkeuring der terugroeping van Ponsonby zijn dubbelzinnige werkzaamheid scheen te willen verloochenen, was over dezen afloop even tevreden als de fransche, die Leopold's optreden als de definitieve vernietiging van het koninkrijk der Nederlanden begroette en van hare zijde voor den schijn generaal Belliard, tot straf voor gelijke dubbelzinnigheid, terugriep.

---

[1]) De Lannoy, p. 181 suiv.
[2]) Den Beer Poortugael, blz. 79 vlg.; De Lannoy, p. 218 suiv.
[3]) De Lannoy, p. 224 suiv.

Des te grooter was de verontwaardiging in Den Haag over de houding der westelijke mogendheden. Bij de slapheid der conferentie tegenover de uitdagende houding der Belgen deelde de Koning haar mede, dat hij zich van 1 Juni af volkomen vrij achtte, aangezien zij zelve aan de Belgen dien termijn had gesteld [1]); hij zou echter willen streven naar „le seul et unique but de parvenir à l'ordre de choses que l'acte de séparation a reconnu juste et convenable". Hij maakte zich dienvolgens gereed, hetzij samen met de mogendheden, hetzij op eigen verantwoording tot militaire maatregelen tegen het onwillige België over te gaan. Engeland en Frankrijk, nu besloten om de zaak te beëindigen, verbonden zich echter den 16den om in geval van oorlog tusschen de beide deelen zonder verwijl tusschenbeide te komen.

Op voorstel van Nothomb in overleg met Palmerston en prins Leopold [2]), die alleen onder de genoemde voorwaarden de belgische kroon wilde aannemen, kwam eindelijk de conferentie na vele bezwaren den 26sten Juni, zooals het zonderlingerwijs heette „sans perdre de vue aucuns de leurs actes antérieurs", tot een aan de beide landen in het belang van „la paix générale" voor te leggen nieuwe overeenkomst, bestaande uit „Préliminaires de traité" in 18 artikelen. De grens zou die van 1790 zijn; voor Luxemburg zouden afzonderlijk onderhandelingen tusschen de beide koningen en den Duitschen Bond noodig blijven; wegens Maastricht zou nader onderhandeld worden over „un arrangement convenable" op grond van onderzoekingen nopens den vroegeren staatsrechtelijken toestand der vesting; over ruiling van enclaves zou worden gehandeld volgens „convenance réciproque"; vrije handel op de bevaarbare gemeenschappelijke rivieren zou wederzijds worden verzekerd, zoo ook op het nieuwe kanaal van Terneuzen en de Zuid-Willemsvaart; België zou een neutrale staat zijn met waarborg zijner neutraliteit door de vijf groote mogendheden; Antwerpen zou alleen handelshaven mogen zijn; de schulden zouden billijk verdeeld worden, voor zoover de na 1815 ontstane betrof, en overigens voor rekening der beide landen blijven zooals zij toen waren. Van groote beteekenis bij dit alles was de merkwaardige diplomatieke vondst van Nothomb, die deed opmerken, dat „de grenzen van 1790" de toenmalige enclaves niet insloten, zoodat deze, ook in verband met een woordelijken uitleg van het protocol van 20 Januari, aan België zouden toekomen en tegen deelen van Limburg en Luxemburg konden geruild worden — een vondst, die intusschen niet overeenkwam met de goede trouw maar eerder op ergerlijk sophisme berustte [3]).

Daarop nam prins Leopold, zeker thans van den steun der conferentie, de kroon officieel aan, mits het Congres te Brussel de 18 artikelen goedkeurde. Dit had nog wel vrij wat voeten in de aarde, daar de Belgen van hunne nog verre van erkende eischen op Luxemburg en Limburg niets wilden laten varen, maar na lange discussiën en een prachtige rede van Lebeau gaf het Congres met 126 tegen 70 stemmen den 9den Juli toe. Toen verklaarde Leopold geen bezwaar meer te hebben, verzekerde zich van zijn erkenning door de vijf groote mogendheden en betrad den 17den den belgischen grond. Vier dagen later werd hij na een triomfalen intocht te Brussel gehuldigd en bezwoer de constitutie.

De verontwaardiging en het ongeduld in het Noorden waren intusschen hand over hand toegenomen, en gesteund door de heerschende stemming, weigerde koning Willem absoluut de hem door den oostenrijkschen gezant

---

[1]) Den Beer Poortugael, blz. 87; Gedenkstukken, X, 2, blz. 195.
[2]) De Lannoy, p. 270 suiv.
[3]) Vgl. Nothomb, Essai historique, vol. I, chap. XI; Den Beer Poortugael, blz. 95; De Lannoy, p. 235 suiv.

Von Wessenberg [1]) namens de conferentie aangeboden 18 artikelen aan te nemen, zich terecht houdend aan de door hem goedgekeurde „bases de séparation" van Januari. Hij rekende daarbij op het algemeene ongunstige oordeel in Europa over de houding der conferentie [2]). Zijn nota van den 12den berichtte haar deze weigering met de mededeeling, dat hij, die de souvereiniteit over België aannam zonder zich aan de „bases" van Januari te onderwerpen, daardoor als vijand tegenover Nederland zou komen te staan en dat dit „à main armée" zijn belangen en rechten zou weten te verdedigen.

Het woord zou thans aan de wapenen komen. Een veldtochtsplan voor het reeds geruimen tijd op de grenzen van Brabant in den omtrek van Breda samengetrokken leger werd door den Prins van Oranje vastgesteld. Een schitterende revue bij Rijen, waar de Koning met den Prins het zeer geestdriftig gestemde leger bezocht, gaf gelegenheid om den Prins, door de gebeurtenissen sedert het najaar ook van het leger vervreemd, weder onder algemeene toejuiching in zijn oude betrekking te herstellen: op den 29sten werd hij tot opperbevelhebber aangewezen. Twee dagen later verliet hij Den Haag en op den 1sten Augustus klonk het „voorwaarts, met God voor Vaderland en Oranje!". Dienzelfden dag had Van Zuylen te Londen medegedeeld, dat de nederlandsche gezanten nog steeds gemachtigd waren om een tractaat te teekenen op de basis der Januari-protocollen maar dat de Koning tevens besloten was „à appuyer la négociation par des moyens militaires". Men zal moeten erkennen, dat hij alle reden had om aldus te handelen [3]).

* *
*

Het door de gebeurtenissen van de laatste maanden van 1830 ontredderde nederlandsche leger was sedert dien, onder leiding weder van prins Frederik op uitnemende wijze gereorganiseerd, maar de samenstelling uit weinig aan elkander gewende geregelde troepen, meerendeels on- of slechts kort geoefende vrijwilligers en schutterij maakte behoedzaamheid en overleg bij de aanvoerders zeer noodig. Van de bijna 87000 man, die het thans telde, lagen er 36000 op de grenzen van Noord-Brabant en vormden het voor een veldtocht beschikbare gedeelte, waarbij 78 kanonnen [4]). Daartegenover hadden de Belgen, wier legermacht, ten gevolge van de heerschende verwarring in alle takken van bestuur, in weerwil van Belliard's raadgevingen en de klachten der aanvoerders slechts zeer onvoldoende geregeld was en die steeds op de heimelijk toegezegde hulp van Frankrijk en Engeland hadden gerekend, slechts 31500 man te stellen: 17000 man onder den voormaligen napoleontischen huzarenofficier De Tiecken de Terhove hielden als „Scheldeleger" de citadel van Antwerpen met hare bezetting van 4000 man onder Chassé en 14500 man onder den thans belgischen generaal Daine als „Maasleger" Dibbets met zijn

---

[1]) Tot ergernis zijner eigen regeering had deze zich daarvoor laten vinden (Von Arneth, Wessenberg, Bd. II, S. 119). Vgl. De Lannoy, p. 246.

[2]) Daarover: Den Beer Poortugael, blz. 102 vlg., vooral tegenover de opmerkingen van De Clercq (Mr. G. de Clercq herdacht, Amst. 1887) en van De Martens in de noten op diens Recueil; Falck, Gedenkschriften, blz. 310 vlg.

[3]) De Lannoy, p. 252; Gedenkstukken, X, 4, blz. 533 vlg.

[4]) Bosscha, Het Leven van Willem II, blz. 518 vlg.; Wüppermann, De geschiedenis van den Tiendaagschen Veldtocht ('s-Gravenhage, 1881). Over dien veldtocht verder: Den Beer Poortugael, l.l.; Wttewaal van Wickenburg en Alstorphius Grevelink, Het Leidsche jagercorps (Leiden, 1881); Martinet, Leopold I et l'intervention française en 1831 (Brux., 1905); Mémoires van De Constant Rebecque, bij Buffin, II, p. 65 suiv. Over de indrukken ervan hier te lande: Gedenkstukken, X, 4, 541 vlg. en Groen, Briefwisseling, I, blz. 461 vlg.

bijna 6000 man tellend maastrichtsch garnizoen in het oog. Ook het belgische leger bestond grootendeels uit ongeoefende vrijwilligers maar hier zonder voldoende wapening, zonder eigenlijke genie, zonder behoorlijke artillerie.

Het plan van den te beginnen veldtocht, door den Prins van Oranje met zijn chef van den generalen staf De Constant Rebecque en prins Frederik vastgesteld, was eenvoudig. Men was voornemens tusschen de beide belgische legers in te dringen, ze beide achtereenvolgens te verslaan en daarna Brussel te bezetten. Het kwam er daarbij op aan de niet op den inval voorbereide Belgen, wier nieuwe vorst nog in de laatste dagen van Juli, zonder aan de mogelijkheid van een inval binnen weinige dagen te denken, zijn beide legers had geïnspecteerd, te verrassen, voordat zij zich konden vereenigen. Dit gelukte uitnemend, te eer omdat Chassé in een brief van den 1sten eerst den 4den Augustus als den dag van het hernieuwen der vijandelijkheden van de citadel uit had aangewezen en daarom de Belgen vóór dien datum ook elders niet op een aanval meenden te moeten rekenen.

Het was van overwegend belang om snel zijn slag te slaan, ten minste voor zoover dit kon geschieden, want een interventie van fransche zijde was te verwachten, sedert de conferentie den 25sten Juli had verklaard iedere „reprise des hostilités" te zullen verhinderen. Maar de haagsche regeering rekende op het onderlinge wantrouwen der mogendheden. Koning Leopold, die zich op zijn rondreis te Luik bevond, ontving daar den brief van Chassé uit de citadel op den 2den en riep in overleg met den daar gevestigden Lebeau onmiddellijk de fransche hulp in, als belooning waarvoor uitdrukkelijk slechting der vestingen aan de zuidergrens werd beloofd [1]). De Meulenaere, belgisch minister van buitenlandsche zaken, verlangde evenwel, met het oog op de eer van België en de bepaalde onzijdigheid van België, uit vrees misschien ook voor de mogelijkheid van een oprukken der Pruisen van den anderen kant, dat de fransche troepen de grens niet eerder zouden overschrijden dan als de noodzakelijkheid daartoe gebleken zou zijn.

Reeds dienzelfden dag trokken de hollandsche troepen in drie divisiën, onder den hertog van Saksen-Weimar en de generaals Van Geen en Meijer, van Noord-Brabant uit België binnen en wierpen de zwakke belgische voorposten onder Niellon zonder moeite terug. Een proclamatie van den Prins van Oranje kondigde aan, dat geen verovering of wraakoefening maar alleen het verkrijgen van „billijke en regtmatige voorwaarden van scheiding" het doel van den veldtocht was. Turnhout werd den 3den bezet, terwijl intusschen koning Leopold uit Brussel de Belgen te wapen riep en zelf het opperbevel over zijn legers in handen nam. Tevens wendde hij zich tot de conferentie met dringend verzoek tot bescherming der onzijdigheid, tot handhaving van den wapenstilstand, door den plotselingen aanval der Hollanders geschonden, en plaatste Antwerpen onder hare bijzondere bescherming [2]).

Koning Leopold, het plan van den Prins niet volkomen doorziende doch meenend, dat het op het gewichtige Antwerpen gemunt was, beval Daine zich aanstonds met het Scheldeleger te vereenigen en vestigde zijn eigen hoofdkwartier te Mechelen. Maar de Prins richtte zich niet westwaarts doch op Diest, dat door Saksen-Weimar den 5den bezet werd, terwijl Van Geen Gheel in bezit nam en Meijer den vijand bij Beringen op de vlucht dreef, bij welke gelegenheid de leidsche vrijwillige jagers, die zich zeer onderscheidden, den dood van den student Beeckman en eenige gewonden te betreuren hadden. Onder aanhoudende kleine gevechten werden Daine's

[1]) Martinet, p. 105.
[2]) Ibid., p. 121.

voorposten tot bij Hasselt teruggedrongen; hijzelf, de bevelen van Mechelen uit niet gehoorzamend en allerlei bewijzen van onbekwaamheid gevend, hield daar onbeweeglijk stand in plaats van westwaarts op te rukken om zich met het Scheldeleger te verbinden. Bij Hasselt werd den 8sten dan ook het Maasleger door de overmacht overvleugeld en in de grootste wanorde naar den kant van Luik uiteengedreven. Tiecken de Terhove trachtte zich nog door een snellen marsch op Scherpenheuvel met de overblijfselen van het Maasleger te vereenigen maar richtte zich weldra op aanwijzing van zijn Koning naar Leuven, thans het hoofdkwartier van Leopold, waarheen ook het leger van den Prins van Oranje zich zonder overhaasting voortbewoog. Een snel oprukken had vermoedelijk ook het Scheldeleger in wanorde doen uiteenspatten [1]). Maar de Prins wilde niets wagen en eerst den 11den had bij Bautersem met de voorhoede van het door burgerwachten versterkte maar reeds gedesorganiseerde Scheldeleger een schermutseling plaats, die wederom ten voordeele der Hollanders afliep. Den volgenden dag zou voor Leuven zelf de beslissende slag kunnen vallen.

Koning Leopold hoopte toen nog juist bijtijds de beloofde fransche hulp te zullen verkrijgen. Maar deze illusie werd hem ontnomen. Zijn troepen, tegen de macht van den Prins van Oranje niet bestand, werden wederom overvleugeld en het Scheldeleger, reeds vluchtend, zou hetzelfde lot hebben ondergaan als dat van de Maas, toen juist op het met bedachtzaamheid uitgekozen oogenblik, dat de aanval op de slecht te verdedigen stad Leuven zou verbonden worden met de vervolging van den aan alle zijden wijkenden vijand, lord William Russell, 's Prinsen voormaligen adjudant bij Waterloo, namens den engelschen gezant te Brussel, lord Robert Adair, nog half tegen den zin van Leopold, een wapenstilstand kwam aanbieden onder mededeeling, dat de fransche maarschalk Gérard met een leger van 40000 man de belgische grenzen had overschreden en reeds tot Wavre genaderd was.

Inderdaad was na Daine's nederlaag de op de grenzen wachtende fransche veldheer door Belliard, die terecht aan de kracht der belgische wapenen twijfelde [2]), zonder nader bericht van de belgische regeering af te wachten, die trouwens reeds van hare zijde den maarschalk had uitgenoodigd om de grenzen te overschrijden, dringend verzocht om op te rukken. Gérard had niet geaarzeld maar was onmiddellijk den 9den uit Maubeuge, Givet en Rijssel voortgerukt. De haagsche regeering had te Parijs laten verzekeren, dat haar leger op het bericht van het binnendringen der fransche troepen in België onmiddellijk binnen de eigen grenzen zou terugkeeren. Maar zoo dadelijk geschiedde dit niet, want de tocht van Gérard ging langzaam voort, daar hij alleen met zijn geheele macht tegenover het zegevierende hollandsche leger wilde komen te staan en geen „petits paquets" aan een nederlaag wilde blootstellen. Zoo kwam het, dat hij niet sneller in Brabant voortkwam, zoodat het bericht zijner nadering eerst laat tot bij Leuven doordrong.

De Prins van Oranje, voor het geval der nadering van de Franschen met instructiën voorzien, eischte vóór den verlangden wapenstilstand nog de overgave van Leuven, dat van de andere zijde door Saksen-Weimar van Brussel was afgesneden; de belgische bevelhebbers, wel wetend, dat Brussel volkomen ongedekt was, nu Gérard zoo bedachtzaam was opgerukt, stemden dadelijk toe en het hollandsche leger bezette Leuven. Daarmede was het strategische doel van den „Tiendaagschen" veldtocht bereikt: de beide vijandelijke legers waren uiteengedreven en Brussel, waar reeds de uiterste verwarring en de grootste ontmoediging heerschte, lag zoogoed als open voor den over-

[1]) White, vol. II, p. 316/7.
[2]) Martinet, p. 168 suiv., p. 195.

winnaar, wiens troepen thans ook den strijd met het aanrukkende, hoewel overmachtige fransche leger niet geschroomd zouden hebben. De Prins wist echter den strijdlust der zijnen te bedwingen en beraamde met Gérard [1]), die met zijn eigen leger, dat brandde van verlangen om Quatre-Bras te wreken, niet minder moeite had en hem weldra zelf te Leuven bezocht, de maatregelen voor den terugtocht naar de hollandsche grenzen, waar het leger, zorgvuldig door de Franschen bewaakt, die de weder bemoedigde Belgen onderweg met moeite in toom hielden, den 20sten terugkeerde.

De gansche veldtocht had het hollandsche leger 700 man gekost. De voorgenomen aanval op Antwerpen door het garnizoen der citadel was verhinderd door generaal Belliard, die, daarheen gesneld, de stad onder bescherming der conferentie stelde en Chassé door bedreiging met een onmiddellijke oorlogsverklaring van Frankrijk tot den nieuwen wapenstilstand overhaalde, zoodat aan deze zijde niet gestreden werd.

Het succes van den „Tiendaagschen Veldtocht" [2]) had een belangrijken invloed op de gezindheid in Zuid en Noord en de fransche inmenging had vooral tsaar Nicolaas ten zeerste verbitterd, zoodat hij weder met oorlog dreigde. De Belgen, hoewel wegens de fransche bescherming weldra weder in overmoedige stemming, werden door de vertoogen der conferentie en de wijze matiging van hunnen vorst tot het inzicht gebracht, dat zij hunne hooge eischen niet zouden kunnen handhaven; de Nederlanders van het Noorden, ofschoon door de gemakkelijk behaalde zegepraal versterkt in hun nationaal gevoel tegenover de gehate „muiters" en trotsch op hun leger, dat de schande der Septemberdagen van 1830 schitterend had gewroken, zagen in, dat een oorlog tegen Frankrijk en Engeland groote gevaren zou opleveren, en hoopten thans de conferentie door hunne matiging na de zege voor zich te hebben gewonnen. En werkelijk, de conferentie meende nu, tegenover de stemming in Engeland, die door den franschen inval in België opgeschrikt was, tegenover de oostelijke mogendheden, tegenover den gebleken wensch ook van koning Willem om europeesche verwikkelingen te vermijden en de evenzeer gebleken militaire onmacht der Belgen, iets te moeten doen om aan billijke verlangens te gemoet te komen. De Franschen trokken aanstonds de helft van Gérard's leger uit België terug en verlieten nog vóór het einde der maand het belgische grondgebied zoogoed als geheel, ten einde duidelijk te laten zien, dat het hun niet om verovering of militaire bezetting te doen was geweest zooals men in Engeland gevreesd had.

De conferentie, die den 6den Aug. de fransche tusschenkomst had goedgekeurd en ook het aanbod van een reeds te Dover verzameld engelsch eskader om zoo noodig de hollandsche kust te blokkeeren had aangenomen, legde thans beiden partijen een nieuwen wapenstilstand van zes weken op ten einde de onderhandelingen over de scheidingsvoorwaarden te kunnen beëindigen vóór den 10den October, welke termijn later nog met veertien dagen verlengd werd. De onderhandelaars te Londen begaven zich, van België uit door Van de Weyer en Von Stockmar geholpen, terwijl Van Zuylen en Falck er nog steeds het Noorden vertegenwoordigden, thans wederom aan den zoo bezwaarlijk gebleken arbeid om de beide deelen van het voormalige koninkrijk op voor beide aannemelijke voorwaarden van elkander te scheiden. De grootste bezwaren kwamen aanvankelijk van de zijde van Frankrijk, waar de vredelievende Casimir Périer alle moeite had om de steeds op voordeel voor Frankrijk bedachte oorlogspartij in toom

[1]) Vgl. Von Treitschke, Bd. IV, S. 77.

[2]) Vgl. over den indruk daarvan te Londen: Falck, Gedenkschriften, blz. 313; Groen van Prinsterer, 11; Gedenkstukken, X, 2, blz. 206 vlg. Ook Rotschild, die in den winter geaarzeld had, bood thans zelf financieele hulp aan.

te houden en tevens de sympathie voor België te temperen [1]). Talleyrand kwam weder met zijn nooit geheel opgegeven verdeelingsplan op het tapijt [2]). Frankrijk aarzelde zelfs een oogenblik om al zijn troepen uit België terug te trekken zoolang het niet zeker was van de slechting der vestingen aan zijn grens.

Het resultaat van die overleggingen zoowel onderling als met de beide partijen, was het protocol van den 14den October, waarbij in 24 artikelen werd aangegeven wat in billijkheid verlangd kon worden — „les seules règles d'équité" worden in het stuk als grond van het verdrag vermeld — bij de gebleken onmogelijkheid om de eischen en rechten van beide zijden met elkander overeen te brengen. De mogendheden, zich beroepend op de noodzakelijkheid om een europeeschen oorlog te vermijden, verklaarden Nederland tot goedkeuring te zullen dwingen, al weigerde het aanvankelijk, en eveneens België tot aanneming dezer „décisions finales et irrévocables" der vijf mogendheden te zullen noodzaken. Het verdrag verdeelde Luxemburg in een belgisch en een groothertogelijk deel; eveneens Limburg in een belgisch en een nederlandsch, het laatste met inbegrip van Maastricht; de Koning der Nederlanden zou met den Duitschen Bond een overeenkomst moeten treffen aangaande de beide hem toegekende gedeelten; België zou een door de mogendheden gewaarborgde onzijdigheid genieten; de gemeenschappelijke rivieren en kanalen zouden vrij blijven voor beider ingezetenen, met inachtneming der bepalingen van 8 Nov. 1785 over de vlaamsche wateren en van het Congres van Weenen over de riviervaart, benevens van een nadere overeenkomst over het loodswezen op de Schelde en de tollen op de kanalen tusschen Rijn en Schelde; België zou jaarlijks, van 1 Jan. 1832 af, op grond van door de nederlandsche diplomaten verstrekte cijfers, 8400000 gulden hebben te betalen als bijdrage in de rente van de totnogtoe gezamenlijke staatsschuld; Nederland zou 5 % rente krijgen van zijn betalingen ten behoeve van die schuld voor gezamenlijke rekening sedert 1 November 1830; Antwerpen zou alleen handelshaven blijven; met opheffing der „droits d'aubaine" zouden alle tijdens de omwenteling geschapen belemmeringen van eigendomsrecht vervallen; alle openbare werken zouden eigendom zijn van het land, waarin zij lagen. De wederzijdsche krijgsgevangenen waren reeds in September uitgewisseld.

Groot was de ergernis en de teleurstelling, ditmaal in beide landen. De belgische regeering, tegenover die teleurstelling tot hare verontschuldiging verklarend, dat men haar deze bepalingen had „opgelegd", stelde ze reeds 20 October aan hare beide Kamers voor. Een hevige discussie volgde, door de pers nog aangezet in menig fel artikel tegen Van de Weyer en tegen de „onbillijkheid" om Luxemburg en Limburg buiten den wil der bewoners, die voor verreweg het grootste deel zich voor België verklaard hadden, te verdeelen en een aanzienlijk stuk „belgisch" grondgebied aan den voormaligen Koning over te laten, tegen de zware geldelijke lasten voor België. Op den 15ten November werden de 24 artikelen echter, met een geringe meerderheid in de Kamer der Afgevaardigden, met een groote in den Senaat als „inévitables" aangenomen en reeds half November onderteekend door Van de Weyer namens België en door de vijf groote mogendheden, die zich bereid hadden verklaard desnoods het eindverdrag met één der beide partijen te sluiten. Frankrijk verkreeg in December de belofte der slechting van de vestingen Bergen, Ath, Meenen, Philippeville en Marienbourg — een schikking, die het fransche volk slechts weinig bevredigde, daar de laatste twee vestingen in 1815 door Frankrijk waren afgestaan en

[1]) Stern, l.l., Bd. I, S. 251.
[2]) De Lannoy, p. 266 suiv., p. 305.

men thans zeer op teruggave had gehoopt, terwijl Charleroi en Doornik, tegen de door koning Leopold gedane beloften in, vestingen zouden blijven [1]). De ontevredenheid van Frankrijk's volk en regeering, reeds door den roemloozen terugtocht van Gérard uit België, toen niet eens de leeuw van Waterloo vernield was, in bedenkelijke mate gewekt en thans ook zeer toegenomen door het niet ten volle nakomen der beloften bij het inroepen der fransche hulp, dreigde weder tot een botsing tusschen Frankrijk en de overige mogendheden aanleiding te zullen geven. Engeland, dat van een slechting van alle grensvestingen — zooals Frankrijk eigenlijk begeerde — niet weten wilde, omdat het engelsche volk daarin een poging zou zien om Frankrijk aan zijn noordelijke grenzen de vrije hand te geven, stond daarbij ook aan de zijde der andere mogendheden en Talleyrand had al zijn diplomatieke kunst noodig om den vrede tusschen de beide bondgenooten te bewaren; zelfs aan hereeniging van België met het Noorden werd toen te Parijs gedacht [2]).

De haagsche regeering daarentegen protesteerde ten sterkste tegen de schending harer rechten in de 24 artikelen. Zij wees er bij nota en memorie van 14 December in den breede op, dat het niet aanging de luxemburgsche kwestie, die alleen het Huis van Nassau en den Duitschen Bond betrof, met de belgische te vermengen; dat de eisch van vrije vaart op de nederlandsche rivieren onredelijk was; dat de verdeeling der schulden in het nadeel van het Noorden was uitgevallen; eindelijk, dat de mogendheden volgens de eerste beginselen van volkenrecht geen recht hadden om eigenmachtig te beslissen in de zaak der scheiding, die den inwendigen toestand van het in 1815 gestichte koninkrijk betrof. Er was zelfs kwestie van een nieuwen veldtocht aan de Maas, waarvoor de Prins van Oranje tegen 25 October de plannen reeds had vastgesteld [3]) in verband met de in België heerschende ontevredenheid en de voortdurende werkzaamheid der orangistische elementen in Vlaanderen en Brabant. Maar Pruisen, steeds erop uit om den vrede te bewaren en niet gezind om gehoor te geven aan den aandrang van tsaar Nicolaas of aan het beroep van koning Willem op de verdragen en de banden van bloedverwantschap, hield dergelijke neigingen door ernstige waarschuwingen in toom. De nederlandsche gezanten ter conferentie zagen het nuttelooze van het protest in en met name Falck, die reeds in December 1830 ernstige bezwaren had geopperd [4]) tegen de scherp afwijzende houding der regeering en met moeite bewogen was om zijn taak te Londen voort te zetten, wees met nadruk op „het wenschelijke eener afdoening" [5]), op de voor het Noorden bedenkelijke gevolgen eener weigering; hij ried ernstig aan zich „tijdig en met goede gratie naar de omstandigheden te schikken" [6]), zonder langer te rekenen op „le chapitre des accidens", dat steeds de hoop der regeering van koning Willem I uitmaakte. Deze toch meende — en niet zonder reden — dat èn de inwendige toestand van Frankrijk en Engeland èn de verhouding dier beide mogendheden tot de drie andere te eeniger tijd, misschien reeds spoedig, aanleiding zou geven tot groote veranderingen in Europa's staatkundige toestanden en zoo ten gunste van Nederland zou kunnen werken. In België zelf was nog altijd een vrij sterke orangistische partij, vooral in de industrieele- en handelskringen, werkzaam. Falck's advies vond hier en daar steun in den lande maar de

[1]) Stern, l.l., Bd. I, S. 252.
[2]) Gedenkstukken, X, 4, blz. 576.
[3]) Brieven hierover in n°. 199 van het archief Willem II, Huisarchief.
[4]) Falck Ambtsbrieven, blz. 327 vlg., blz. 337.
[5]) Falck. Brieven, blz. 325. Zie zijn Gedenkschriften, blz. 314 en 633 vlg.; Gedenkstukken, X, 4, blz. 580 vlg.
[6]) Brieven, blz. 328.

thans „opgewekte algemeene volksgeest" [1]) was er niet voor om toe te geven, al moest men bij de dreigende houding van Engeland en Frankrijk voorbereid zijn op oorlog als gevolg eener weigering. Ook de Tweede Kamer, ofschoon ernstige bezwaren ontwikkelend tegen het financieele beheer der regeering, die opnieuw 148 millioen aanvroeg voor de buitengewone omstandigheden, steunde met aanzienlijke meerderheid 's Konings staatkunde van „volharding".

Geheel onmogelijk scheen een schikking nog niet. Den 4den Januari 1832 antwoordde de conferentie met een verdediging van hare handelwijze, waarop de nederlandsche regeering, die de oostelijke mogendheden had bezworen toch in naam van „moraal en Christendom" de „orde en beschaving" te verdedigen [2]), in een voorstel van den 30sten het wederantwoord gaf. Dit voorstel gaf wel blijk van toenadering maar scheidde toch weder uitdrukkelijk de luxemburgsche kwestie van de belgische en pleitte aangaande den rivierhandel voor toepassing der bepalingen van het Weener Congres omtrent den Rijn thans ook op Schelde en Maas. Maar de conferentie nam het voorstel niet eens in overweging, daar Frankrijk en Engeland het zeker achtten, dat ook de drie andere mogendheden, van wie Pruisen en Oostenrijk reeds hun best deden om koning Willem tot toegeven te bewegen, de 24 artikelen zouden ratificeeren gelijk zijzelf reeds (31 Januari) deden. Wat Rusland betrof, was dit echter zeer twijfelachtig, daar tsaar Nicolaas, thans weder meester in Polen, voor het goede recht van koning Willem veel gevoelde en hem aanmoedigde in zijn verzet. Maar Pruisen haalde ten slotte ook Rusland tot medewerking over. Een door graaf Orloff den 22sten Februari in Den Haag namens Rusland gedane belofte tot „latere" wijziging der 24 artikelen, mits de Koning ze in beginsel nu dadelijk onderteekende, leidde niet tot het gewenschte resultaat, aangezien koning Willem, door Nicolaas' persoonlijke uitingen gesterkt, niet aan den ernst dezer voorstellen wilde gelooven [3]).

De nederlandsche regeering trachtte toegeven van Rusland aan den aandrang der andere mogendheden te voorkomen door de verklaring, dat zij tot schikking bereid was maar niet op een wijze, die de onafhankelijkheid des lands aantastte — hetgeen het geval zou zijn, wanneer zij toegaf aan de gebiedende eischen der mogendheden in zaken, die dezen niet aangingen [4]). Maar het mocht niet helpen. Op den 4den Mei werd, nadat Oostenrijk en Pruisen 18 April hadden toegestemd, ook de ratificatie van Rusland ter conferentie ingeleverd, hoewel de eersten slechts onder voorbehoud der rechten van den Duitschen Bond op medezeggenschap in de zaak der verdeeling van Luxemburg en het laatste aarzelend en met uitdrukkelijk voorbehoud van een definitief tractaat, „de gré à gré" te sluiten tusschen Nederland en België over de riviervaart, de gemeenschappelijke kanalen en de schuld. Door dit voorbehoud werd de uitvoering der 24 artikelen voor onbepaalden tijd verschoven, hetgeen in België aanvankelijk wederom hevige ergernis veroorzaakte tegenover den belgischen gezant te Londen Van de Weyer, die het had aangenomen onder de uitdrukkelijke verklaring, dat België zich „en tout cas" beriep op de overeenkomst (nl. de 24 artikelen) tusschen dit land en de mogendheden, zonder meer. De belgische gezant werd nu door zijn regeering, die in de eerste plaats op de 24 artikelen gelet wilde hebben, teruggeroepen gelijk in Juni de tot toenadering gezinde Falck als nederlandsch gezant te Londen zijn ontslag nam [5]) en met verlof naar een

[1]) De Bosch Kemper, dl. I., blz. 179; Groen van Prinsterer, passim.
[2]) Stern, l.l., S. 253.
[3]) Stern, l.l., S. 255.
[4]) De Bosch Kemper, l.l., blz. 232 vlg.
[5]) Gedenkschriften, blz. 315, 640 vlg.

badplaats vertrok, zoodat de voor volharding gezinde Van Zuylen voorloopig alleen te Londen achterbleef.

De stemming in Nederland bleef geruimen tijd de regeering krachtig steunen [1]), te meer toen men hoorde, hoe haar voorstel tot schikking te Londen ontvangen was; het steeds door de regeering ingelichte Journal de la Haye, waaraan ook de thans te Leiden aangestelde vroeger gentsche hoogleeraar Thorbecke in den geest der regeering medewerkte, gaf zich veel moeite om die stemming te onderhouden en de regeering tegenover de conferentie te verdedigen. Het overbrengen van Van Speyk's overblijfselen naar de Nieuwe Kerk te Amsterdam, de plechtige uitreiking van metalen kruisen, ter herinnering aan den Tiendaagschen veldtocht uit de veroverde kanonnen vervaardigd, vuurde den vaderlandlievenden geest niet weinig aan. De regeering toonde zich evenwel bij voortduring bereid tot een schikking, waarbij hare eer en zelfstandigheid geen gevaar liepen, en het scheen, dat ook de conferentie niet ongeneigd was om de „mesures coërcitives" tegenover Nederland, waarvan reeds gesproken werd, ongebruikt te laten en liever ook van hare zijde op schikking aan te sturen; koning Leopold zelf verklaarde zich geneigd om „l'amourpropre" der noordelijken door eenigen vorm van schikking te ontzien en een juist weder dreigende ministercrisis in Engeland maakte het engelsche ministerie gezind om in die richting mede te werken.

De conferentie besloot dan ook (4 Mei) met handhaving van de scheiding, onafhankelijkheid, onzijdigheid en het grondbezit van België [2]) een „transactie" betreffende de uitvoering der 24 artikelen te beproeven. De nederlandsche gezant te Londen, hoewel steeds aandringend op vasthouden aan de eenmaal aangenomen „bases" van Januari 1831, stemde nu toe in een te sluiten tractaat, waarin „sous les auspices" der mogendheden de 24 artikelen gewijzigd zouden worden opgenomen; hij gaf in een zestal punten ten dezen de verlangens der nederlandsche regeering te kennen [3]). Maar de engelsche ministers zaten weldra weder vast in den zadel, de dood van den vredelievenden Périer aan de cholera gaf aan de oorlogspartij in Frankrijk nieuwe kansen en de nieuwe belgische gezant te Londen Goblet, die den teruggeroepen Van de Weyer verving en telkens op de handhaving der 24 artikelen aandrong, overlegde voortdurend met Palmerston en zijn eigen regeering over middelen om België zoogoed mogelijk uit den diplomatieken strijd te voorschijn te doen komen. Voorstellen en tegenvoorstellen volgden in Juni van beide kanten en de diplomaten ter conferentie putten zich uit in vondsten om de Belgen, die scherp op de 24 artikelen stonden, en de Nederlanders, die ze niet ongewijzigd wilden aannemen, beiden tevreden te stellen. Dit mocht niet gelukken en terwijl het huwelijk van koning Leopold met Louise Henriette, dochter van Louis Philippe, in Augustus 1832 Frankrijk nog nader aan de belgische zaak verbond, terwijl de engelsche regeering haar oude sympathieën voor koning Leopold geen oogenblik verloochende en in Juli den nederlandschen gezant dreigend op de mogelijkheid van dwangmaatregelen wees, kwam men geen stap verder. België trok zich dat niet al te zeer aan, want het had groot voordeel bij het voortduren van het statusquo, waarbij Limburg en Luxemburg bijna geheel in zijn bezit bleven, terwijl koning Willem tegenover de bedreigingen der mogendheden zware militaire uitgaven moest doen. Bovendien was het belgische leger door fransche en poolsche officieren gereorganiseerd, bedroeg thans meer dan 100000 man en achtte zich in staat om het desnoods op een nieuwen oorlog met Nederland te doen aankomen.

[1]) Vgl. vooral de briefwisseling van Groen van Prinsterer uit dezen tijd.
[2]) Stern, l.l., S. 256.
[3]) Vgl. Gedenkstukken, X, 2, blz. 260 vlg. over deze stemmingen.

Eindelijk scheen men een grond van schikking te hebben ontdekt. Palmerston, Goblet en de weder naar Londen gekomen Van de Weyer stelde in overleg met Von Stockmar, nog steeds koning Leopold's vertrouwden agent, in Augustus het zoogenaamde „thème Palmerston" op, dat na de aftreding van den op de onveranderde aanneming der 24 artikelen aandringenden belgischen minister van buitenlandsche zaken, aangezien het die artikelen feitelijk volkomen onaangeroerd liet, door België werd aanvaard en den 6den September aan Van Zuylen werd aangeboden, niet namens de conferentie maar ondershands. Van Zuylen antwoordde den 20sten met een nieuwe breede memorie, waarin hij alle concessiën afwees en de conferentie nog eens opmerkzaam maakte op de laatste nederlandsche voorstellen, die konden verbeterd maar niet in hun wezen gewijzigd worden; hij verklaarde tevens, dat zijn regeering bereid was om de gevolgen van hare handelwijze te dragen en vast besloten om geen oogenblik de belangen van het nederlandsche volk op te offeren aan het schrikbeeld eener europeesche verwikkeling of aan bedreigingen van welke zijde ook.

Deze verklaring had op de conferentie, thans, bij tijdelijke afwezigheid van Talleyrand, geheel door Palmerston en Van de Weyer beheerscht, echter weinig invloed; de nederlandsche gezant werd den 26sten formeel ondervraagd op een aantal hem voorgelegde punten, maar hij bleef, in gevolge zijn instructie, weigeren om de 24 artikelen ongewijzigd te teekenen. Er was weder sprake van hernieuwing der vijandelijkheden op de belgische grens: de Prins van Oranje hield half September zijn leger gereed voor een nieuwen inval in België en drong erop aan de grensverdediging niet in gevaar te brengen door te lang wachten. Ook zelfs wanneer Frankrijk en Engeland tot militaire maatregelen overgingen, meende hij door snel vooruitrukken tot Lier en Mechelen een fransch leger met succes te kunnen weerstaan, zelfs Antwerpen gemakkelijk te kunnen bemachtigen, desnoods na een licht bombardement [1]).

Nieuwe bedreiging met dwangmaatregelen kon koning Willem niet overhalen, evenmin het thans in de conferentie gebrachte „thème Palmerston" en op aandrang van den belgischen gezant, die verklaarde slechts tot 20 October met koning Willem te kunnen onderhandelen, werd in het protocol van 1 October een krachtiger toon tegen Nederland aangeslagen. De reeds herhaaldelijk ter sprake gekomen „mesures coërcitives" werden daarbij in uitzicht gesteld. Maar welke? Terwijl Frankrijk en Engeland zich voor militaire dwangmaatregelen verklaarden, met name tegen de verdere bezetting der antwerpsche citadel door het garnizoen van Chassé, en reeds met België dienaangaande overlegden, wilden de andere mogendheden daarvan niet hooren: zij wenschten alleen financieele dwangmiddelen, bij voorbeeld door trapsgewijze vermindering van België's aandeel in de rente der staatsschuld, naarmate de weigering van koning Willem langer voortduurde. Men kon het niet eens worden en de russische gezanten verlieten nu de conferentie, waarmede deze hare werkzaamheden feitelijk gestuit zag.

Thans echter gingen Engeland en Frankrijk onder leiding van Palmerston en den weder te Londen teruggekeerden Talleyrand hunnen gang. De engelsche regeering aarzelde nog om op de voorslagen van Frankrijk en de Belgen in te gaan, daar zij niet gaarne opnieuw een fransch leger in België zag en zich liever tot een fransch-engelsche vlootdemonstratie op de hollandsche kust wilde bepalen. Maar zij gaf eindelijk toe en sloot den 22sten October met de fransche een verdrag, waarbij bepaald werd koning

[1]) Brieven van 16 en 28 Sept. 1832, de Prins van Oranje aan zijn vader (Huisarchief, archief Willem II, n°. 208).

Willem nog tot 2 November tijd te geven om de citadel van Antwerpen, het eenige nog door nederlandsche troepen op het voor België bestemde grondgebied bezette punt, te ontruimen; embargo op alle nederlandsche vaartuigen, in engelsche en fransche havens, blokkade der nederlandsche havens en beleg van de antwerpsche citadel door een op verzoek van koning Leopold in België wederom toe te laten fransch leger zou ingeval van weigering volgen. Wel protesteerden de drie oostelijke mogendheden tegen deze dwangmaatregelen en weigerde Pruisen uitdrukkelijk het aanbod der beide westelijke staten om Venloo en desnoods oostelijk België met de door de Belgen beheerde deelen van Luxemburg en Limburg aan pruisische troepen in te ruimen [1]), maar verder ging hun verzet niet evenmin als de Tories in Engeland het verder konden brengen dan tot felle dagbladartikelen, spotverzen en meetings tegen de regeerende Whigs en het voorgenomen embargo. Nog trachtte Van Zuylen de uitvoering der bedreigingen te voorkomen door het aannemen van een pruisisch schikkingsvoorstel, waarbij Rusland en Oostenrijk zich aangesloten hadden, maar de beide westelijke mogendheden zetten de zaak door en half November werd het embargo uitgevoerd en de fransche veldtocht aangevangen. Gérard rukte met 60000 man op, vergezeld door de hertogen van Orleans en Nemours, die ook zijn eersten belgischen marsch hadden medegemaakt, en verscheen 19 November voor de citadel, waar Chassé met 5000 man nog steeds Antwerpen's veiligheid bedreigde.

De nederlandsche regeering was, in afwijking van het gevoelen van den Prins van Oranje, die de nuttelooze opoffering van zooveel soldaten afkeurde, de citadel had willen ontruimen en haar vervolgens in de lucht laten springen [2]), vast besloten om de vesting te verdedigen. Chassé leidde met talent de verdediging, geholpen door zijn bekwamen bevelhebber der artillerie, majoor Seelig. Die verdediging, „une belle page dans l'histoire militaire de notre patrie", zooals de Prins haar terecht genoemd heeft [3]), kon echter de overgave ten slotte niet verhinderen. Toen de fransche kanonnen de vesting zoogoed als platgeschoten hadden, toen het water ging ontbreken en het hoofdbastion verlaten moest worden, gaf Chassé den 23sten December de vesting over. Terwijl de schout-bij-nacht Koopman de twaalf onder zijn bevel staande kanonneerbooten liet zinken of verbranden, werd de bezetting der citadel krijgsgevangen naar Frankrijk gevoerd, daar de Koning de overgave ook der Scheldeforten Lilloo en Liefkenshoek, van fransche zijde als voorwaarde voor vrijlating van Chassé en de zijnen gesteld, niet toestond. De Belgen vonden in die weigering reden om van hun kant Limburg en Luxemburg voorloopig in bezit te houden. Het fransche leger keerde naar Frankrijk terug.

Zoo was dan het gevaar van een franschen aanval op de oude grenzen van Nederland voorloopig afgewend en moest ook de Prins van Oranje zijn plannen voor een inval in België voorloopig op zijde zetten. De verhouding van het statusquo had aan de zuidergrens een aanvang genomen, al zou het noodig blijken vooralsnog op alle gebeurlijkheden voorbereid te blijven en het op voet van oorlog gebleven leger in Brabant gekampeerd te houden, gelijk ook Dibbets te Maastricht op de bewegingen der Belgen in zijn omgeving voortdurend een wakend oog hield. Het embargo op de nederlandsche schepen bracht intusschen spoedig zware nadeelen toe aan den nederlandschen handel. Al had de bevolking van het Noorden gedurende het beleg der citadel duidelijke bewijzen van offervaardigheid gegeven, al was de wet

[1]) Stern, l.l., S. 258; Kemper, dl. I, Aant. blz. 314; Von Treitschke, Bd. IV, S. 94.
[2]) Memorie Huisarchief, l.l.
[3]) Knoop, Herinneringen, blz. 271/2.

tot oproeping van den landstorm tot verdediging des lands tegen den toenmaals verwachten aanval van Gérard met zoogoed als algemeene stemmen in de Tweede Kamer aangenomen, al werden de in deze omstandigheden noodige buitengewone uitgaven voor de landsverdediging met geestdrift toegestaan, al klonk de „citadelpoëzie" van Tollens en de zijnen oorlogzuchtig genoeg, langzamerhand begon men in te zien, dat men ten slotte wel zou moeten toegeven. Van de oostelijke mogendheden, op wier hulp regeering en volk tegenover Frankrijk en Engeland van den aanvang af gerekend hadden, bleek nog steeds niets te wachten, hoezeer ook tsaar Nicolaas toornde tegen zijn eigen gezanten ter conferentie en Metternich vuur en vlam blies tegen de liberale regeeringen van het Westen: zoolang Pruisen volhardde bij zijn terughouding, was van een ernstiger optreden der oostelijke mogendheden geen sprake en dit rijk toonde niet de geringste neiging om zijn terughouding te laten varen.

Een door Frankrijk en Engeland aangeboden samenkomst op grond der 24 artikelen werd (2 Januari 1833) afgeslagen, al beloofden deze het aan Nederland toe te wijzen deel van Limburg benevens de voor den Duitschen Bond bestemde helft van Luxemburg dadelijk door de Belgen te doen ontruimen en het embargo op te heffen, mits van koning Willems zijde Lilloo en Liefkenshoek werden ontruimd, de Schelde vrij verklaard werd en ook de vaart op de Maas werd heropend, voorloopig volgens de op den Rijn geldende bepalingen. Voorstellen en tegenvoorstellen volgden elkander op [1]) maar men kwam geen stap verder; memorandums en nota's werden gewisseld, brochures verschenen over de doornige Scheldekwestie, die thans meer en meer de aandacht trok, daar de voortdurende blokkade der rivier Antwerpen's handel opnieuw dreigde te doen ondergaan. Maar verder was men ook in Maart nog niet gekomen en het embargo duurde nog steeds voort. Nog altijd hoopte de Koning op herstel van zijn feitelijk uiteengevallen koninkrijk, waarop het door de regeering gesteunde Journal de la Haye als een gebiedende noodzakelijkheid voor de rust van Europa wees en ook orangistische organen in België zelf telkens weder aandrongen. Maar in de Tweede Kamer verhieven zich steeds luider stemmen tegen al te hardnekkig volhouden en de handel van Amsterdam en Rotterdam klaagde luide over de geleden verliezen; tegenover Van Marle's in den geest der regeering geschreven „Essai sur le rétablissement du royaume des Pays-Bas" [2]) en andere brochures in denzelfden zin, stelde Donker Curtius zijn „Gemeenzame brieven", die de scheiding als noodzakelijk en goed voorstelden, welke bewering o. a. door het Handelsblad met kracht gesteund werd. Het bleek, dat de gevoelens hier te lande meer en meer verdeeld waren.

De vervanging te Londen van den geheel met 's Konings wenschen instemmenden Van Zuylen door den inschikkelijken Salomon Dedel [3]), schoonzoon van Schimmelpenninck, in Maart scheen de kansen op eene schikking te verbeteren en werkelijk deed Dedel nog in dezelfde maand het voorstel tot hervatting der conferentie en opheffing van het embargo. Nieuwe, welwillender nota's volgden van weerszijden en leidden eindelijk den 21sten Mei 1833 tot de londensche conventie, waarbij het embargo, dat, naar wij zagen, ook in Engeland allesbehalve algemeene instemming had gevonden, werd opgeheven, de krijgsgevangenen van de citadel werden vrijgelaten en een wapenstilstand werd gesloten tot op het definitieve tractaat, dat men onder medewerking van de drie oostelijke mogendheden

[1]) De Bosch Kemper, dl. II, blz. 2 vlg.
[2]) Ibid., Aant. blz. 19.
[3]) Ibid. Zie Van Zuylen's brieven in Gedenkstukken, X, 4, blz. 582 vlg.

zou sluiten, ook voor Limburg en Luxemburg, en waarbij het statusquo gehandhaafd zou worden; de vrije vaart op de Schelde en die op de Maas werden volgens de bepalingen omtrent den Rijn aan de Belgen toegestaan.

Ofschoon men zich hier te lande niet ontveinsde, dat het statusquo in Limburg en Luxemburg voor België voordeelig was, terwijl ook de belgische staatslieden, die met Von Stockmar voor deze voorloopige overeenkomst gewerkt hadden, zeer goed inzagen, dat het in het belang van België zou zijn het definitieve tractaat zoo lang mogelijk uit te stellen [1]), was de tevredenheid hier aanvankelijk vrij algemeen. Maar dat de eindbeslissing nog jarenlang op zich zou laten wachten, was geen oogenblik twijfelachtig. De vraag was, of men al dien tijd gewapend zou moeten blijven en de hooge kosten van een groot mobiel leger zou moeten dragen; de in proza en poëzie zich uitende feestvreugde bij de terugkomst (Juni 1633) der verdedigers van de citadel kon den ernst dezer vraag niet over het hoofd doen zien.

De groote moeilijkheid om tot een eindbeslissing te geraken, scheen vooral in de kwestie van Luxemburg te liggen, want koning Willem kon die kwestie zeker niet oplossen zonder toestemming zijner nassausche agnaten, die onder omstandigheden recht op Luxemburg hadden en zonder medewerking van den moeilijk in beweging te brengen Duitschen Bond. Maar behalve den weldra blijkenden onwil der Belgen om in de voorgestelde eindschikking te berusten was ook de nog altijd bestaande en telkens weder door orangistische bewegingen in België aangemoedigde hoop des Konings en van den Prins van Oranje, dat men toch eenmaal nog het rijk in zijn ouden toestand hersteld zou zien, een beletsel om tot de definitieve beëindiging op grond der 24 artikelen te geraken.

De nieuwe conferentie te Londen hield den 15den Juli hare eerste zitting maar hare werkzaamheden werden 13 Augustus reeds belemmerd door Palmerston's plotselingen eisch, dat de nederlandsche regeering eerst de toestemming van den Duitschen Bond en de agnaten voor de verdeeling van Luxemburg zou moeten vragen, alvorens men verder zou gaan. De conferentie werd nu geschorst, totdat omtrent Luxemburg zekerheid zou verkregen zijn. Zoo was voorloopig het voor België voordeelige statusquo voor onbepaalden tijd bestendigd en bij een scherpe nota van 28 September wees de belgische regeering alle verantwoordelijkheid voor het aldus ontstane uitstel der eindbeslissing af, de schuld daarvan werpend op de onverzettelijkheid van koning Willem. België kon zich thans verheugen in zijn erkenning door alle mogendheden behalve Rusland, bleef in het rustig bezit van Limburg en Luxemburg, betaalde voorloopig niets in de oude staatsschuld en zette zich onder leiding van den voortreffelijken heerscher, dien het zich gegeven had, aan de ontwikkeling van handel en nijverheid, voortbouwend op de grondslagen in de vijftien jaren der vereeniging door koning Willem gelegd.

Deze overlegde ernstig, wat hem te doen stond. Verstolk van Zoelen, minister van buitenlandsche zaken, die de nieuwe conferentie te Londen had bijgewoond, meende, dat de tijd van toegeven gekomen was [2]); ook Groen van Prinsterer, de kabinetssecretaris, was van dit gevoelen en kwam ten ernstigste op tegen het stelsel van „lijdelijke volharding" bij een zoogoed als verloren spel [3]). Hetzelfde gevoelen dreef reeds lang boven bij anderen o. a. bij Falck, die zich thans geheel uit de zaken teruggetrokken had en zich op zijn landhuis Ter Noot bij Den Haag had gevestigd, maar het antwoord van de Staten-Generaal op 's Konings troonrede van 21 October, waarin uitvoerig over den toestand gesproken werd, terwijl de bijgevoegde stukken

[1]) Juste, Léopold I, p. 49; vgl. De Bosch Kemper, dl. II, Aant., blz. 24/5.
[2]) De Bosch Kemper, dl. II, blz. 64 vlg.
[3]) Zie zijn Briefwisseling uit deze jaren, slot van dl. I.

de zaak moesten duidelijk maken, was veel minder positief; het sterkte echter nog wel degelijk den Koning in zijn neiging om vol te houden, door het vertrouwen uit te spreken op „het wijs beleid der regeering, waaraan zich het volk bij voortduring getrouwelijk aansluit" [1]).

Zoo ging de Koning nog niet over tot de onderteekening der 24 artikelen maar, vertrouwend op den steun zijns volks, hem zoo gereedelijk toegezegd, trad hij niet dan langzaam voort op den door hem afgebakenden weg. De militaire overeenkomst van Zonhoven regelde de verhoudingen van den wapenstilstand en op aandrang van Oostenrijk, dat den jongen vorst Von Schwartzenberg naar Den Haag zond, vroeg de Koning werkelijk toestemming tot verdeeling van Luxemburg van de agnaten en van den Bond, op 3 Nov. 1833 [2]). Maar beiden weigerden, in weerwil van de dringende aanbeveling van Pruisen en Oostenrijk om met den afstand van een deel van Luxemburg genoegen te nemen, wanneer aan den Duitschen Bond geen vergoeding in grondgebied werd geboden. Die vergoeding zou in Limburg gezocht moeten worden maar koning Willem wenschte het deel van Limburg, dat België zou overleveren, voortaan als nederlandsche provincie aan te merken en in geen geval de drie belangrijke Maasvestingen, bezit der oude Republiek, op eenigerlei wijze aan Nederland te laten onttrekken. Zoo bleef de zaak onbeslist en daar Palmerston namens de conferentie herhaaldelijk verklaarde, dat men de toestemming van agnaten en Bond eischte, alvorens verder te gaan, bleef de zaak in het voorjaar van 1834 voorloopig rusten.

Intusschen schenen de toestanden op staatkundig gebied in Europa toch inderdaad naar wijziging der bestaande toestanden te leiden [3]). Niet alleen hielden de republikeinsche en bonapartistische woelingen in vele steden van Frankrijk aan, met name te Parijs en Lyon, terwijl de met medeweten der haagsche regeering begonnen legitimistische schildheffing in de Vendée (Mei 1832) onder leiding van de hertogin van Berry toonde, dat ook van die zijde de Juli-monarchie niet veilig was; niet alleen stonden de Whigs in Engeland steeds in gevaar om door de Tories te worden omvergeworpen, zoodat ieder oogenblik een nieuw ministerie Wellington, voor Nederland gunstig gezind, te wachten scheen; maar het gistte ook in Duitschland aan alle kanten en het opkomende „jonge Duitschland" dreigde de voorvaderlijke instellingen van verschillende duitsche staten met algeheele ontwrichting; Zwitserland werd het middelpunt eener revolutionnaire agitatie, die gansch Europa bedreigde. Een samenkomst der vorsten van Rusland en Oostenrijk, in overleg met Pruisen, te Münchengrätz in Bohemen in September 1833 [4]) had werkelijk het begin van een nauwe aansluiting dezer drie conservatieve mogendheden kunnen worden, niet slechts tegenover de revolutionnaire bewegingen in het algemeen maar ook tegenover de liberale regeeringen van het Westen. Een viervoudig verbond tusschen Frankrijk en Engeland en de door legitimistische woelingen bedreigde vorsten van Spanje en Portugal (April 1834) was ongetwijfeld ook daartegen gericht.

Deze overleggingen en verwachtingen deden bij de Oranjes nieuwe hoop op herstel van het rijk ontkiemen, vooral wanneer de zeer conservatieve tsaar Nicolaas, die herhaaldelijk zijn verontwaardiging over den loop der belgische zaken had te kennen gegeven, zich thans zou laten overhalen tot krachtdadiger steun en wanneer Pruisen zijn voorzichtige houding wilde opgeven: de telkens zich vertoonende beweging onder de belgische Orangisten of een revolutionnaire opstand der gemakkelijk daartoe te verleiden

[1]) De Bosch Kemper, blz. 81.
[2]) Ibid. blz. 172; Von Treitschke, Bd. IV, S. 319 ff.
[3]) Vgl. Stern, S. 267 ff., 377 ff.
[4]) Ibid., S. 387 ff.

lagere bevolking in België zou het sein kunnen geven, ook als de burgerij der vlaamsche steden zich stil hield [1]).

De beide prinsen Willem en Frederik begaven zich eerst naar Berlijn, daarna de eerste ook naar St.-Petersburg om de verwante vorsten te polsen en de hulp van Nederland bij hunne plannen aan te bieden: zoo hoopten zij de vernietiging van het afgedwongen tractaat van Mei en een voor Nederland gunstiger oplossing der kwestie te verkrijgen. Maar het beoogde doel werd niet bereikt: de houding van Pruisen stelde weder zeer te leur en nog in November 1834 [2]) bleven de drie oostelijke mogendheden raden tot het volhouden der afwachtende politiek zonder al te veel te rekenen op veranderingen in Engeland of Frankrijk of op aanstaande verwikkelingen in oostelijk of westelijk Europa; „attendre et voir venir" in een „position claire, nette, franche, noble et digne", was het eenige wat er naar hare meening thans te doen viel. Van hernieuwing der feitelijk stilstaande conferentie bleek ook weinig of geen sprake, ook niet toen Wellington in het voorjaar van 1835 weder de regeering in Engeland op zich nam [3]); in April was zijn ministerie weder gevallen zonder een hand voor de belgische kwestie te hebben uitgestoken, ofschoon Van Zuylen opnieuw te Londen was gekomen om het daartoe te bewegen. En van de gehoopte belgische beweging kwam ook niets dan plundering der huizen van eenige brusselsche Orangisten [4]), juist het tegendeel dus. Ook de zending van Verstolk van Zoelen naar Weenen in het voorjaar van 1834 tot het bijwonen der conferentie van den Duitschen Bond kon aan de zaak niets veranderen, hoe welsprekend hij ook de belangen van zijn vorst voorstond en de kwestie Limburg-Luxemburg uiteenzette, terwijl Dedel te Londen Palmerston trachtte gerust te stellen [5]). Verstolk bereikte wel de onderteekening door de drie oostelijke mogendheden van de „declaratie" van 8 Mei 1834, waarbij zij zich verbonden om de conferentie te hervatten, ook al bleef de luxemburgsche kwestie onopgelost, en beloofden bij weigering de conventie van 1833 opgezegd te zullen achten en zich mèt Nederland aan verdere behandeling te onttrekken maar Rusland trok zich ten slotte weder terug en zoo gebeurde er niets [6]). De terugkeer der tot op dezen tijd in Brabant gelegerde schutters naar hunne haardsteden bewees, dat de regeering hare verwachtingen voorloopig moest opgeven.

Ook thans begeerde zij echter hare afwachtende houding te handhaven, aanvankelijk nog onder goedkeuring des volks en der Staten-Generaal, al begonnen bij beide de voorstanders eener schikking talrijker te worden, hoe langer de onzekere toestand duurde. Want de onzekerheid werkte meer en meer onrustbarend ook ten onzent, waar men genoeg begon te krijgen van de steeds stijgende oorlogslasten en men hatelijke opmerkingen begon te hooren over de luxemburgsche kwestie, die thans het groote struikelblok was en eigenlijk alleen het Huis van Nassau aanging. Men gevoelde allengs weinig meer van de vaderlandlievende opgewektheid der vorige jaren en critiseerde soms scherp de houding der regeering. Er werd zelfs opgemerkt, dat vaderlandsche liederen, met name het Wilhelmus, weinig meer werden gezongen en dat de republikeinsche geest hier te lande begon te herleven in verband misschien met de revolutionnaire bewegingen elders, waarvan ook hier

---

[1]) Over deze plannen en verwachtingen brieven van 6 Juli 1833 en voorjaar 1834 (Huisarchief, archief Willem II, n°. 208).
[2]) Résumé van 22—28 Nov. 1834 (ib., n°. 199.)
[3]) Stern, S. 537 ff.
[4]) Von Gagern, Leben, Bd. II, S. 209; Bosscha, Leven van Willem II, blz. 583.
[5]) Falck, Brieven, blz. 347.
[6]) De Bosch Kemper, dl. II, blz. 210/1.

vertakkingen werden ontdekt [1]). De zegepralen van den legitimistischen pretendent don Carlos in Spanje, de wending van Louis Philippe in conservatieve richting na de moordaanslagen op hem in dit jaar, de samenkomst der vorsten van Pruisen, Rusland en Oostenrijk te Töplitz, de gecombineerde manoeuvres der pruisische en russische legers in Polen gaven weder eenige hoop op het einde der kwestiën. Maar ook het jaar 1835 verliep, zonder dat er eenige verandering kwam, al begon nu Louis Philippe op hervatting der conferentie, en wel te Parijs, aan te dringen, wat Engeland echter niet wilde toestaan. Ook de nieuwe onderhandelingen over de luxemburgsch-limburgsche kwestie, op aandrang van Willem I te Frankfort weder opgevat, schoten vooralsnog weinig op, want de Duitsche Bond begeerde Maastricht als bondvesting en wilde in het aan België af te staan deel van Luxemburg geen vestingen dulden, wat met de inzichten van Engeland geenszins bleek te strooken [2]). De verhouding van Nederland tot Engeland, die een oogenblik door het gerucht van een voorgenomen huwelijk van den jongen prins Alexander, tweeden zoon van den Prins van Oranje, met de engelsche troonopvolgster Victoria scheen te zullen verbeteren, werd er niet beter op, toen de engelsche fabrikanten zich begonnen te beklagen [3]) over de hooge belasting der engelsche katoenen goederen in Indië, terwijl de nederlandsche er vrijgesteld waren; een schikking [4]) werd echter dienaangaande getroffen en een handelstractaat, in October 1837 door den minister van koloniën Van den Bosch gesloten, maakte een einde aan deze en andere dreigende conflicten met Engeland op dat gebied. Evenzoo kwam den 3den Juni 1837 een einde aan de langdurige twisten met Pruisen over de Rijnvaart door een tractaat, waarbij de nederlandsche regeering, onder Verstolk van Zoelen als minister eenigszins tot toenadering tegenover Pruisen gezind, tot uitvoering kwam van de conventie van Mainz van 1831, die tot stand gekomen was onder den druk der noodzakelijkheid om Pruisen tot vriend te houden: zij gaf haar standpunt prijs tegen vermindering der pruisische Rijnlasten [5]).

Meer en meer werd het duidelijk, dat België er veel belang bij had het statusquo te doen voortduren en dat het Engeland van Palmerston na het huwelijk van koningin Victoria met prins Albert van Saksen-Coburg nauwer dan ooit met koning Leopold verbonden, dezen steunen wilde door de bijeenroeping der conferentie, waarop van nederlandsche zijde telkens werd aangedrongen, zoolang mogelijk uit te stellen. Van Frankrijk, tevreden over de feitelijke vernietiging van het koninkrijk der Nederlanden en de slechting van de na 1814 tegen fransche invallen opgerichte grensvestingen, tevreden ook over België's onzijdigheid, die zijn noordergrens beveiligde, was het niet te verwachten, dat het al te zeer zou aandringen op de beëindiging van het verschil; met zekeren trots gedacht men daar Talleyrand's laatste diplomatieke zegepraal in de conferentie — „le dernier bienfait de la monarchie", zooals men later roemen zou. En van den zwakken Duitschen Bond was geen krachtig optreden te verwachten, evenmin als van de elkander wantrouwende oostelijke mogendheden; ook niet toen in Oostenrijk de oude keizer Frans

---

[1]) Merkwaardige onthullingen van een brusselsch revolutionnair in de papieren uit de Nalatenschap van Willem II (Huisarchief, I, n°. 11b). Als leiders van het „comité secret" hier te lande worden genoemd: Jansens te Oosterhout, Tetroode, boekverkooper te Amsterdam, de journalist Der Kinderen in Den Haag, redacteur van „De onpartijdige", en zijn katholieke drukker Van Langenhuysen.

[2]) De Bosch Kemper, dl. II, blz. 418.

[3]) Ibid., blz. 424 vlg. Zij waren belast met 25%, terwijl de engelsche fabrikanten beweerden, dat 16 % volgens het tractaat van 1824 het maximum mocht zijn. Zie boven, blz. 255.

[4]) Ook voor nederlandsche goederen werd voortaan 12½ % gevraagd.

[5]) Vgl. Posthumus, l.l.

door zijn zoon Ferdinand werd opgevolgd, want Metternich bleef er nog altijd de leider der buitenlandsche aangelegenheden.

Zoo bleven de onderhandelingen slepen en de minister van buitenlandsche zaken, die den 28sten October 1836 in de Tweede Kamer eenige mededeelingen deed over haar verloop, moest getuigen, dat het „problema" nog verre was van „de geheele oplossing", die hij zelfs als „niet denkbaar" aanmerkte [1]).

De pogingen van nederlandsche zijde om tot een goed einde te geraken hielden echter niet geheel op. Den 27sten October [2]) 1836 deed Dedel, gezant te Londen, daar weder in overleg met de oostelijke mogendheden een voorstel om de conferentie te hervatten tot oplossing der luxemburgsch-limburgsche kwestie, onder voorwaarde dat Willem I de lasten van het onverdeelde Luxemburg tegenover den Duitschen Bond uitsluitend voor het hem toe te kennen deel zou overnemen, dat België nooit vestingen zou bouwen in het westelijke deel en dat de Duitsche Bond in Limburg schadeloosgesteld zou worden op bevredigende wijze „sous le rapport de la contiguité et de la ligne de défense". Reeds den volgenden dag antwoordde Palmerston, dat hij zich te houden had aan de besluiten der conferentie omtrent de 24 artikelen, waarvan de Koning in ieder geval de eerste zeven had te onderteekenen, voordat de conferentie weder kon bijeenkomen en inlijving van het oostelijke deel van Limburg bij Nederland kon worden toegestaan. Dedel herhaalde 19 November nog eens zijn voorstel maar kreeg daarop geen ander bescheid.

De stemming hier te lande tegenover de houding der regeering begon thans voorgoed te veranderen. Men was het lange uitstel en de zware lasten der wapening moede; men wanhoopte aan eenige wijziging van den toestand in Europa. In en buiten de Staten-Generaal kwam allengs sterker aandrang om zich bij het blijkbaar onvermijdelijke neder te leggen, vooral in verband met den bedenkelijken staat der financiën en de meer en meer gevoelde behoefte aan verbetering in het staatsbestuur, aan krachtige ontwikkeling van handel en nijverheid, nu men ontslagen was van de hinderlijke belemmeringen, ontstaan door de vereeniging met het ten dezen andere eischen dan het Noorden stellende België en eigen belangen onverdeeld kon behartigen. Ook de regeering zelve bleek weinig hoop meer te hebben op de herleving van het oude koninkrijk. Maar de Koning kon nog zoo dadelijk niet besluiten dit levensideaal voorgoed op te geven en bood geruimen tijd weerstand aan den aandrang, altijd wachtend op de lang gehoopte veranderingen in den staatkundigen toestand van Europa.

De Staten-Generaal, totnogtoe volgzaam, gaven op het einde van 1836 duidelijk teekenen van ongeduld en van ontevredenheid met het gevoerde beheer. De begrooting voor 1837 werd slechts met een kleine meerderheid door de Tweede Kamer aangenomen en de Koning zag zich genoodzaakt belangrijke wijzigingen in zijn ministerraad te brengen; na den dood van Van Tets trad aan het hoofd van het ministerie van financiën de financier Van Gennep op. Maar ingrijpende verandering in de houding der regeering kwam er nog niet. In den loop van het jaar nam de oppositie in de Kamer en daarbuiten toe, tegelijk met het meer en meer veldwinnende liberalisme en den toenemenden aandrang tot grondwetsherziening in de richting eener parlementaire regeering zooals thans in Engeland en Frankrijk bestond en ook in België geregeld begon te werken. Aan de andere zijde gingen er stemmen op van hen, die, over de staatkundige onmacht des lands ontevreden, weder van toenadering tot en zelfs aansluiting bij den Duitschen Bond niet afkeerig

[1]) De Bosch Kemper, dl. II, blz. 429.
[2]) Bundel n°. 30087 van het Staatsarchiv te Dresden. Vgl. Histoire parlementaire du traité de paix (Brux. 1839), p. 26.

waren [1]). Wel hoopte de regeering nog steeds, dat „de beginselen van recht en billijkheid" zouden zegevieren, maar er bleek vooralsnog niet veel van. De dood der Koningin (12 Oct.) gaf nog aanleiding tot betuigingen van hartelijke gehechtheid aan het vorstenhuis en een reis des Konings door het land bood de gelegenheid om zijn groote belangstelling in de welvaart en het onderwijs te waardeeren, maar bij het antwoord op de troonrede in het najaar werd naar aanleiding van de mededeeling aangaande de vruchtelooze onderhandelingen met nadruk gesproken van „klimmende behoefte" aan en „vurig verlangen" naar het einde der belgische kwestie, terwijl de toon der begrootingsdiscussiën meermalen voor de regeering onaangenaam klonk. Wederom werd de begrooting slechts met een kleine meerderheid aangenomen.

Om te gemoet te komen aan de bezwaren liet de Koning eindelijk het denkbeeld varen om het te behouden deel van Limburg niet als schadeloosstelling aan den Duitschen Bond voor het afgestane, bijna geheel waalsche deel van Luxemburg te doen beschouwen maar het eenvoudig als nederlandsche provincie in te lijven; daardoor konden de agnaten van Nassau en de Duitsche Bond bevredigd worden en kon de Koning thans bereid bevonden worden om de eerste zeven artikelen van de 24 — over de erkenning van Leopold, de scheiding van grondgebied en België's onzijdigheid en onafhankelijkheid — aan te nemen. De Koning gaf kennis van dit besluit aan de drie oostelijke mogendheden, die er echter niet zeer mede ingenomen waren, daar er in ieder geval nog veel te onderhandelen bleef over de 17 andere artikelen.

Maar de Koning, door de steeds scherpere houding der Tweede Kamer genoopt, kwam nu eindelijk tot toegeven. In een comité-generaal van den 13den Maart 1838 verklaarde hij den volgenden dag te Londen een nota te zullen aanbieden, waarbij hij, „constamment frustré dans sa juste attente d'obtenir par la voie des négociations de meilleurs termes pour ses fidèles sujets", zich „pleinement et entièrement" neerlegde bij de „conditions finales et irrévocables" der conferentie en dus beloofde de 24 artikelen te onderteekenen; te Weenen en Berlijn gaf hij kennis van zijn toestemming ten opzichte der luxemburgsch-limburgsche kwestie, met voorbehoud der oude rechten van den staat der Nederlanden op Maastricht en Venloo en in het Overmaasche, zoodat Limburg èn bij Nederland èn bij den Duitschen Bond zou behooren — een verhouding, die natuurlijk tot moeilijkheden kon leiden [2]). De „harde noodzakelijkheid", gevolg der „ontzenuwde, beginsellooze staatkunde van den tijd", werd met nadruk in de Staten-Generaal als oorzaak van dit toegeven aangemerkt en deze zelf namen de kennisgeving aan met volle waardeering van 's Konings gezindheid om de belangen van zijn Huis niet al te zeer te doen wegen, nu het belang des lands een zwaar offer eischte, zooals het verlies voor dat Huis van de grootste helft van Luxemburg wel degelijk mocht heeten. En het Nederlandsche volk zelf keurde de handeling evenzeer goed, niet zonder de telkens weder gehoorde opmerking, dat de Koning ook in 1831 of 1833 reeds had kunnen doen wat nu gedaan was.

Maar ook nu bleven de moeilijkheden niet uit. De conferentie te Londen kwam wel dadelijk opnieuw bijeen en zij maakte zich gereed om ook met Nederland de 24 artikelen te teekenen, toen België opnieuw een spaak in het wiel stak. De Belgen, thans reeds 7 of 8 jaren in het feitelijk bezit van Venloo, Roermond, het platteland van geheel Limburg en het oostelijke deel van Luxemburg, welke provinciën ook in de belgische Kamer en Senaat vertegen-

[1]) Corver Hooft, bij De Bosch Kemper, dl. II, blz. 456.
[2]) Von Treitschke, Bd. IV, S. 321.

woordigd waren, wilde er niet van weten, dat een aanzienlijk deel van dit gebied weder zou worden afgestaan aan koning Willem en Nederland; zij beschouwden het als een schande voor België, dat men de bewoners van dit deel, die met hen tegen het bewind van koning Willem waren opgestaan, weder tegen hun zin als „onmondige slaven" aan dat bewind zou overleveren. En de bevolking zelve van dit deel toonde geringe neiging in de schikking te berusten.

Een heftige protestbeweging ontstond dadelijk in België, gesteund door „vaderlandslievende" petitiën uit de voor de teruggave bestemde streken zelf; de Kamers te Brussel waren van geen ander gevoelen en richtten zich tot koning Leopold met dringende adressen om „l'intégrité du territoire belge" te handhaven; Leopold zelf verklaarde het met deze gevoelens en wenschen volkomen eens te zijn [1]). De opwinding in België nam hand over hand toe; men protesteerde er thans tegen de 24 artikelen, als België onwaardig en op ergerlijke wijze bewerkt door den „schandelijken" aanval van 1831. Krijgstoerustingen werden voorbereid en de poolsche insurgenten-generaal Skrzynecki, met andere Polen in het belgische leger opgenomen, scheen de aangewezen leider in den kamp, dien men desnoods tegen het conservatieve Europa zeide te durven bestaan tot handhaving van België's rechten op de bedreigde landstreken, in de eerste plaats tegen den Duitschen Bond en Nederland. Frankrijk toonde zich niet ongezind om de Belgen in dit hun verzet te sterken, ten einde Luxemburg en de Maaslinie uit de handen van den Duitschen Bond te houden.

De door den Koning lang verwachte crisis scheen thans aan te breken [2]). Terwijl Palmerston de mogendheden geruststelde over Engeland's houding en de „folles tentatives des Belges" afkeurde, trachtte Frankrijk wijziging der 24 artikelen ten gunste van België voor te bereiden. Pruisen en Frankrijk verzamelden troepen aan hunne grenzen en den nederlandschen zaakgelastigde te Parijs, Fabricius, wegens ondershandschen koop van fransche staatsstukken door de fransche regeering in Den Haag aangeklaagd, werd aangezegd Parijs te verlaten. De oorlog scheen ieder oogenblik voor de deur te staan en de nederlandsche regeering, door de houding van Frankrijk en België verontrust, maakte zich eveneens tot tegenweer gereed, waarvan zij aan de andere mogendheden kennis gaf; de bevolking en de Kamers toonden zich zonder aarzeling bereid de noodige offers te brengen.

De conferentie drong er in Den Haag op aan, dat men daar alles zou doen, wat mogelijk was om een minnelijke schikking te verkrijgen. Zij vond er werkelijk tegemoetkoming. Zoo kon het geschieden, dat den 5den Augustus Pruisen en Oostenrijk, met toestemming der nederlandsche regeering, den afkoop der reeds tot 60 mill. geklommen achterstallen op de rente der staatsschuld voor de betrekkelijk geringe som van *f* 9.800.000 voorstelden, met aftrek nog van wat er bij de voorgenomen liquidatie van het Amortisatie-Syndicaat zou overblijven. Maar België beantwoordde dit voorstel met nota's, waarin het opkwam tegen de gemaakte financieele berekeningen, ook aangaande de verder jaarlijks te betalen *f* 8.400.000. Na heel wat heen en weder praten en schrijven, waarbij Engeland niet naliet in het belang van den vrede op koning Leopold en zijn staatslieden krachtigen druk te oefenen, besloot de conferentie de jaarlijksche rente met 3 mill. te verminderen, terwijl Oostenrijk en Pruisen dreigden, bij niet-aanneming van dit voorstel door de Belgen, Nederland en den Duitschen Bond te willen ontslaan van de handhaving van het statusquo van 1833. België sterk door

---

[1]) De Bosch Kemper, dl. II, blz. 479.
[2]) De Bosch Kemper, dl. II, blz. 480 vlg.

Frankrijk's steun, sloeg aanvankelijk een hoogen toon aan, en verlangde (13 Nov.) nog grooter afslag op de jaarlijksche rente, zelfs tot 3.200.000; het toonde zich echter ondershands niet ongezind om de verlangde deelen van Luxemburg en Limburg tegen een uitkeering van 60 mill. fr. van Nederland te koopen. De financieele bezwaren van de nederlandsche schatkist waren algemeen bekend en men verwachtte van belgische zijde, dat Willem I in dit denkbeeld zou willen treden. Maar de Koning wilde daarvan geen oogenblik weten en sloeg het voorstel glad af. Zoo bleef de onderhandeling steken tot den 6den December 1838, toen de conferentie nogmaals een poging deed om de Belgen over te halen, door de rente op 5 mill. 's jaars te stellen en de bepalingen over het loodswezen op de Schelde te hunnen gunste te wijzigen; maar Frankrijk stemde voorloopig daarin niet toe.

Nog was het gevaar voor oorlog niet geweken: de belgische vrijwilligers kwamen bij menigte op, de reserven werden opgeroepen, vertoogen der oorlogspartij verschenen en ook de nederlandsche regeering, hoewel zij hare troepen in Brabant nog niet versterkte en de schutterijen nog thuis liet, begon gebruik te maken van de haar met het oog daarop door de Kamers opnieuw toegestane 19 mill., toen de vredelievende minister Molé te Parijs met groote moeite de zeer voor krachtige hulp aan België gestemde en door Guizot en Thiers geleide liberale oppositie overwon, met een zeer geringe meerderheid van een paar stemmen zijn politiek deed goedkeuren en het ten slotte waagde de fransche Kamer te doen ontbinden. Op den dag dier ontbinding (22 Jan. 1839) teekende de fransche gezant te Londen het December-protocol. Een laatste poging van België om Frankrijk en Engeland alsnog over te halen het gansch Limburg en Luxemburg tegen geldelijke tegemoetkoming te laten behouden, desnoods als deelen van den Duitschen Bond en buiten het neutrale belgische gebied, mislukte en de conferentie bood den volgenden dag het slotprotocol in Den Haag en Brussel aan.

Reeds den 1sten Februari besloot de nederlandsche regeering zich er „sans réserve" bij neder te leggen. Maar België bood nog weerstand, aangezet door de fransche oppositie en door de stemming der belgische bevolking zelve. Terwijl de nederlandsche regeering de „zware beproeving" met waardigheid droeg en voor haar „noodlot" bukte, zooals de minister Verstolk van Zoelen den 4den Maart openlijk getuigde, kon de belgische de Kamers niet dan na hevigen tegenstand, onder aandrang thans ook van Frankrijk, tot toegeven aan den eisch der mogendheden brengen[1]). Eerst den 19den gelukte dit na veertiendaagsche discussie in de Chambre des Députés, die met 58 tegen 42 stemmen toestemde, den 26sten in den Senaat met 31 tegen 14 stemmen, dus tegen den zin eener aanzienlijke minderheid in het Parlement, gesteund door de wenschen van het belgische volk, dat schande riep over dit toegeven, ook tegen den zin van de te ontruimen streken zelf.

Zoo konden dan eindelijk en ten laatste den 19den April 1839 de verdragen tusschen de mogendheden, België, Nederland en den Duitschen Bond worden geteekend. De ratificatiën werden eerst 8 Juni uitgewisseld. Behoudens nadere nauwkeurige grensregeling en verdere nog te houden besprekingen met België en den Duitschen Bond, die den 5den September zijn toestemming gaf tot opneming in dien bond van het nieuwe „hertogdom" Limburg (buiten de als volkomen nederlandsch aangemerkte vestingen Maastricht en Venloo) als schadeloosstelling voor het verlies van $^2/_3$ van Luxem-

[1]) Vgl. over dit alles: Histoire parlementaire de 1839, 2 vol. (Brux. 1839).

burg, was het moeilijke proces der scheiding, dat bijna negen jaren had geduurd, ten einde; ook de nassausche agnaten stemden tegen een schadeloosstelling in geld toe.

Daarmede had het in 1815 gestichte koninkrijk der Vereenigde Nederlanden voorgoed opgehouden te bestaan. Nederland zou voortaan weder binnen zijn oude grenzen een eigen en afzonderlijk leven hebben te voeren, afgescheiden van de zuidelijke gewesten, waarmede het vijftien jaren lang verbonden was

BOEK XIII

HET KONINKRIJK DER NEDERLANDEN

(1830—1848)

HOOFDSTUK I

HET EINDE DER REGEERING VAN KONING WILLEM I

Zoo was dan het pleit na jaren van strijd en woeling voorgoed beslecht en het koninkrijk der Nederlanden, losgemaakt van België, dus ontheven van den last, door Europa in 1815 aan zijn „schildwacht" tegenover Frankrijk opgelegd, kon wederom zijn eigen weg gaan, thans weder in de richting der oude Republiek als welker voortzetting in monarchalen vorm het in November 1813 de onafhankelijkheid had herkregen. De rol, die het voortaan als mogendheid van den derden rang had te spelen, zou bescheiden zijn maar tevens gelegenheid geven om land en volk volgens eigen wenschen en eigen behoeften te ontwikkelen.

Diep teleurgesteld in zijn verwachtingen van de toekomst, in de van de jeugd af gekoesterde idealen, die hij in 1815 had mogen hopen in afzienbaren tijd verwezenlijkt te zien, had koning Willem het vijfentwintigjarig bestaan der onafhankelijkheid niet willen vieren, al ging de gedenkdag niet geheel onopgemerkt voorbij. Ook in zijn huiselijk leven was hij zwaar getroffen door den dood (12 Oct. 1837) zijner zachtzinnige en begaafde gemalin, de door de gansche natie hooggeëerde „landsmoeder" Wilhelmina, die, bescheiden en teruggetrokken, nooit een overwegende rol had gespeeld maar als vrouw en moeder de algemeene sympathie had genoten en zeer gemist werd [1]). Mismoedig zag hij het aan, hoe ook in het Noorden, onder den druk niet het minst van de zware lasten der laatste jaren en van de heerschende onzekerheid omtrent de toekomst des lands, de ontevredenheid was toegenomen, hoe men ook daar tegenzin begon te krijgen in het hem dierbare landsvaderlijke persoonlijke gouvernement en steeds luider riep om hervorming en verbetering, om een nieuwen koers. Die mismoedigheid nam zeer toe [2]), toen ook zijn veeljarige vriend, graaf van Reede, zijn vertrouwde opperkamerheer, hem ontviel en de gezellige omgang aan het eenvoudige hof, waaraan de Koning behoefte had, plaats maakte voor kleine cabalen en onderlinge twisten in zijn onmiddellijke omgeving, vooral wegens zijn weldra onmiskenbare voorkeur voor een der hofdames, gravin Henriette d'Oultremont. In den zomer van 1839 vroeg hij de 47-jarige gravin, die kleindochter van admiraal Hartsinck maar tevens een luiksche en roomsch was, ten huwelijk, wat in en buiten den hofkring veel opzien baarde en ook bij Van Maanen, Van Doorn van Westcapelle, Van der Duyn van Maasdam, Falck, bij andere ministers en oude dienaren des Konings tot ernstige bedenking aanleiding gaf, niet het minst bij den Prins van Oranje [3]). Het voornemen des Konings bleef geen geheim en de ontslagen luitenant van het indische leger Van Andringa de Kempenaer, van wien men wist, dat hij met den Prins van Oranje in nauwe betrekking stond, maakte daarvan gebruik om met den veilen journalist Meeter, redacteur van het groninger schendblaadje

[1]) De Bosch Kemper, dl. II, blz. 463.
[2]) Ibid., dl. III, blz. 50 vlg., Letterk. Aant., blz. 42 vlg.
[3]) Vgl. Falck, Gedenkschriften, blz. 664 vlg.; Gedenkstukken, X, 2, blz. 502/4.

De Tolk der Vrijheid[1]), een lasterveldtocht in de pers op touw te zetten, waarin de verhouding tusschen den Koning en zijn aanstaande gemalin op schandelijke wijze werd voorgesteld. De ongunstige indruk van een en ander, door bladen als de toen zeer scherp geredigeerde Arnhemsche Courant gereedelijk aangezet wegens de „te groote populariteit" des Konings, waarin zij een groot gevaar zagen voor den staat, verspreidde zich snel door het geheele land. De ergernis over het aanstaande huwelijk des Konings werd zoo groot, dat men hem onverholen zelfs op straat blijken van tegenzin gaf en er openlijk gesproken werd over de wenschelijkheid van zijn aftreden ten gunste van zijn weder zeer populairen oudsten zoon. Tegen het einde des jaars[2]) nam de vijandige stemming zeer toe en zelfs gematigde bladen als het Handelsblad betuigden hunne droefheid over 's Konings voornemen; een commissie van amsterdamsche predikanten kwam hem „bescheiden doch dringend" de zaak „afmanen". Eerst in Maart 1840 besloot de Koning voorloopig toe te geven en verklaarde van het huwelijk af te zien, wat bij velen groote vreugde, bij anderen, teleurgesteld in hunne verwachting van 's Konings aftreden, nieuwe ergernis verwekte. Het zou weldra blijken, dat de Koning toch van plan was om af te treden, zoodra de meer en meer dringende kwestie der grondwetsherziening zou zijn afgedaan; de Koning was vast van plan om daarna met de gravin te huwen.

Belangrijker dan dit cabaal, maar daarvan niet geheel af te scheiden, was de loop der zaken omtrent de met steeds grooter aandrang gewenschte grondwetsherziening.

Die kwestie was sedert het najaar van 1830[3]) ten gevolge van de gebeurtenissen in België op den achtergrond geraakt. De toen ingestelde commissie voor de grondwetsherziening had hare taak niet kunnen vervullen ten gevolge van de zich snel wijzigende verhouding tot België. Maar de wenschelijkheid eener herziening was wel erkend, ook in den boezem der regeering; de minister van buitenlandsche zaken Verstolk van Zoelen had den 20sten Januari 1831 namens haar wijzigingen in de grondwet aangekondigd en daarbij niet alleen gedoeld op formeele wijzigingen, noodig door de scheiding van België, die toen reeds een voldongen feit mocht heeten, maar ook op andere, zelfs in de richting van ministerieele verantwoordelijkheid en „enkele andere" punten[4]). De rechtsgeleerde Jonas Daniel Meyer had reeds in September een ontwerp aangeboden, door den kabinetssecretaris Groen van Prinsterer in een uitvoerige memorie bestreden; Van Hogendorp had in zijn brochure „De Vrede" (Nov. 1830) ministerieele verantwoordelijkheid, kamerontbinding, rechtstreeksche verkiezingen verlangd. In de Tweede Kamer had ook de liberale Van Nes van Meerkerk toen duidelijk gesproken van een „ruime" grondwetsherziening, waarbij rechtstreeksche verkiezingen en ministerieele verantwoordelijkheid dienden ingevoerd te worden, ofschoon de groote meerderheid der leden zich blijkbaar met de eerste weinig ingenomen betoonde en, wat het laatste betrof, zich ook niet dan met grooten schroom in deze richting bewoog[5]). Eenige dagen later (30 Januari 1831) was dan ook een nieuwe, ditmaal geheime commissie voor grondwetsherziening benoemd van vijf leden: Van Pabst van Bingerden, Van Lynden van Hemmen, Borret, De Jonge van Campens Nieuwland en Cats, allen bekend als zeer conservatief en weinig geneigd tot ingrijpende wijziging in het staatsbestuur[6]).

---

[1]) Vgl. daarover en over den redacteur: Sautijn Kluit, in Ned. Spectator 1877, blz. 21 vlg.
[2]) Kemper, dl. III, blz. 140, Aant. blz. 55 vlg.; Bosscha, Leven van Willem II, blz. 606 vlg.
[3]) Vgl. boven, blz. 296; Van Baren, Plannen tot grondwetsherziening in 1831 (Amersf. 1910).
[4]) De Bosch Kemper, dl. I, blz. 108.
[5]) Ibid., blz. 112 vlg., Aant. blz. 113; Gedenkstukken X, 1, blz. 188; Groen van Prinsterer, Briefwisseling, I, blz. 333 vlg.
[6]) De Bosch Kemper, Aant. blz. 132; Van Baren, l.l.

Deze commissie was reeds 28 Mei 1831 gereed met haar rapport [1]), waarin zij enkele bepaald noodige wijzigingen aanried en ten opzichte van de ministerieele verantwoordelijkheid deze geheel als een strafrechtelijke wenschte met invoering van het recht des Konings tot ontbinding der Tweede Kamer, terwijl zij op verschillende andere punten haar advies gaf en van rechtstreeksche verkiezingen „door min oordeelkundige kiezers" niet weten wilde. Maar de omstandigheden waren er toen niet naar — het was kort vóór den Tiendaagschen Veldtocht — om dergelijke zaken ter hand te nemen en vooral Van Maanen was niet voor grondwetsherziening in het algemeen. Toch werd de zaak niet geheel uit het oog verloren. Telkens kwam de liberale pers erop terug; maar een den Koning aangeboden memorie van Canneman, waarin reactie in democratisch-monarchalen zin tegen de grondwet van 1814 werd aanbevolen, gaf Van Maanen (31 Januari 1832) aanleiding tot een scherp advies, waarin hij alle verandering afried als aantastend den grondslag van het staatsgebouw en alleen van zeer noodzakelijke wijzigingen wilde hooren. Een tweede advies van zijn hand (29 Aug. 1832) ried met nadruk aan „zelfs geen proeve te nemen, waarbij zooveel op het spel zoude worden gezet", en gelegenheid zou worden gegeven om het volk in beweging te brengen door „slechte voorbeelden, het vergift van volkssouvereiniteit en van andere verderfelijke leeringen", die alleen gevaarlijke „smetstof" onder de natie zouden verspreiden [2]).

De regeering liet dus de zaak rusten, ofschoon telkens èn in de liberale pers èn ook in de Tweede Kamer de wensch naar grondwetsherziening herhaaldelijk werd geuit, zoodat zij nooit geheel van den staatkundigen horizon verdween. Nu eindelijk de belgische zaak tot een einde gebracht was, moest zij weder een onderwerp van ernstige gedachtenwisseling worden, ook omdat velen alleen in haar het redmiddel zagen ook voor de geldmiddelen des lands en omdat de nadeelen van het totnogtoe gehuldigde regeeringsstelsel, uitvloeisel van de grondwet, meer en meer in het oog vielen [3]).

Dat regeeringsstelsel hing op financieel gebied ten nauwste samen met de wijze, waarop in Indië de zaken geleid werden.

Nog altijd overheerschte het denkbeeld, dat de koloniën alleen bestemd waren om aan het moederland tastbare voordeelen te verschaffen. Onder het ordelooze beheer van Van der Capellen [4]), ten deele het oude stelsel der Compagnie toegedaan, ten deele het nieuwere van Elout en Muntinghe volgend [5]), was dit slechts zeer weinig gelukt vooral ten gevolge van zijn maatregelen tegen de exploitatie van Java door Europeanen en zijn bedekte pogingen om het oude monopoliestelsel weder in eere te brengen.

De korte werkzaamheid van zijn opvolger, Du Bus de Ghisignies, als commissaris-generaal thans wederom in de richting, die reeds Dirk van Hogendorp had aangewezen en die door Raffles en door Elout, thans minister van koloniën, zij het dan op zijne gewone schroomvallige, aarzelende wijze, was ingeslagen, kon de nadeelen van Van der Capellen's beheer niet wegnemen, te minder omdat de Java-oorlog alle krachten opeischte en groote uitgaven medebracht. Bezuiniging in bestuurszaken, bescherming van de nederlandsche nijverheid, begunstiging der pas opgerichte Handelmaatschappij beletten de vrije ontwikkeling van de vrije cultures, al werden de belemmeringen, door Van der Capellen daaraan in den weg gelegd, ten deele weder opgeheven. Ofschoon Du Bus vele verbeteringen voorsloeg en de

---

[1]) De Bosch Kemper, Aant. blz. 133 vlg.
[2]) Gedenkstukken, X, 5, blz. 8 vlg., 17 vlg., 113 vlg.
[3]) Zie boven, blz. 322 vlg.; Gedenkstukken, X, 5, passim.
[4]) Zie boven, blz. 256 vlg.
[5]) Vgl. Veth, Java, dl. II, blz. 341 vlg.

cultures op allerlei wijze trachtte te bevorderen, kon hij, zelfs met steun van Elout, 's Konings weerzin tegen vrijen arbeid en vrijen handel niet overwinnen[1]).

De scheiding van België had den bodem ingeslagen aan het geliefkoosde plan des Konings om de nederlandsche nijverheid, in dat deel des rijks zoo krachtig ontwikkeld, tegelijk met den handel te doen bloeien; alleen de nog zwakke twentsche katoennijverheid scheen eenigszins in staat om langs den ingeslagen weg op den duur tot verdere ontwikkeling te komen. Ook de Nederlandsche Handelmaatschappij, die in weerwil van de haar door de regeering verleende bescherming tijdens den Java-oorlog allesbehalve voordeelige zaken had gedaan[2]), zou door de onmiddellijk daarop gevolgde afscheiding een nieuwen slag krijgen, wanneer niet krachtige voorzieningen werden getroffen om haar in staat te stellen de zware concurrentie met den engelschen handel vol te houden; de engelsche nijverheid steeg juist in deze jaren met krachtigen vleugelslag snel omhoog en voedde den engelschen zeehandel ook naar onze Indiën op voor onzen eigen handel hoogst bedenkelijke wijze.

In deze omstandigheden vond een veelomvattend plan van den genialen generaal Van den Bosch een vruchtbaren bodem. Van 1795 tot 1808 had hij als militair in Indië een eervolle baan doorloopen en zich onderscheiden door zijn energie bij de voorbereiding der verdediging van Java tegen de Engelschen, totdat Daendels hem op zijn verzoek ontslagen had. Sedert had hij veel over de indische zaken gedacht, vooral in verband met de nieuwe denkbeelden over staathuishoudkunde en statistiek, welke wetenschappen in opkomst hij, als dilettant maar met zijn gewone energie, had bestudeerd. In zijn boek over de „Nederlandsche bezittingen in Azië, America en Africa" [3]) had hij tegenover Daendels, Raffles en Muntinghe gepleit voor terugkeer in gewijzigden vorm tot de oude beginselen der O.-I.-Compagnie overeenkomstig den aard en de historische ontwikkeling van den Javaan zelven, die „op zijne eigene wijze gelukkig gemaakt" moest worden, niet volgens „moderne europeesche" begrippen. Hij wenschte toen reeds de krachtige handhaving eener op billijke wijze bestuurde „geforceerde cultuur" als voordeelig voor moederland en koloniën en overeenkomstig de gewoonten van den Javaan, die zich daarbij van oudsher „niet ongelukkig" gevoelde, terwijl de nieuwe „theoretische stelsels" dezen vreemd waren en weerzin inboezemden. Wel toonde hij zich later van Elout's denkbeelden niet zoo afkeerig maar de inzichten des Konings en diens wensch naar dadelijke voordeelen uit de koloniën brachten hem meer en meer terug tot het dwangstelsel, door de oude Compagnie op Java toegepast. Als commissaris-generaal voor West-Indië had hij in Suriname van April tot Augustus 1828 het bestuur gereorganiseerd, handel en industrie opnieuw geregeld en met name den treurigen toestand der slaven aanzienlijk verbeterd. Bij zijn terugkomst werd hem een juist ontvangen belangrijke memorie van den commissaris-generaal Du Bus ter beoordeeling voorgelegd, waarin deze, op grond van een uitvoerig rapport van den oudsten zoon van Gijsbert Karel, Willem van Hogendorp, die de eigenlijke steller van de memorie was, bevordering van europeesche kolonisatie aanbeval ten einde door europeesch kapitaal en vrije cultuur den kwijnenden toestand der nog altijd door den Java-oorlog zeer geteisterde kolonie op te heffen. Ofschoon aanvankelijk niet tegen het nemen van een proef met dit moderne stelsel, ontwikkelde Van den Bosch tenslotte daartegen ernstige bezwaren, die zooveel indruk maakten, dat de met Du Bus' plannen weinig ingenomen

---

[1]) Veth, l.l., blz. 405.

[2]) De Nederl. Handelmaatschappij in verband met onzen O. I. handel (Zalt-Bommel, 1853). De aandeelen stonden laag en de Koning had de dividenden in de eerste twee jaren zelf te betalen: Mansvelt, Geschiedenis van de Nederl. Handelmaatschappij (Haarlem 1924), dl. I, blz. 172 vlg. (2 dl., 's-Gravenh. 1818).

Koning hem (26 Oct. 1828) tot gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië aanstelde. In een uitvoerige memorie (6 Maart 1829) ontwikkelde hij nu een geheel ander stelsel overeenkomstig de vroeger reeds in zijn boek aangewezen beginselen; hij beval uitbreiding aan der reeds in de dagen der Compagnie in de Preanger-regentschappen bestaande gedwongen cultuur thans over geheel Java en wel zoo, dat de Javaan een deel ($^1/_5$ van den oogst, 66 dagen arbeid vertegenwoordigend) van de opbrengst van zijn grond als schatting aan den souverein zou overlaten, terwijl de Handelmaatschappij dan als tusschenpersoon voor overbrenging en verkoop der producten in Europa zou kunnen optreden [1]). De minister van koloniën Elout, de nieuwere denkbeelden zeer toegedaan, verklaarde zich tegen deze voorstellen, die terugkeer tot het oude dwangstelsel tegenover den Javaan beteekenden; maar de Koning, gewonnen door de hoop op zijn geliefkoosde plannen omtrent het verband tusschen nederlandsche en indische handel en nijverheid eindelijk verwezenlijkt te zien en ook door de voorspiegelingen van Van den Bosch omtrent de te maken winsten, offerde den minister, die zoolang de koloniale zaken had geleid, op en stelde den 1sten Januari 1830 den volgzamen Belg Van Gobbelschroy tot minister van koloniën, nijverheid en waterstaat aan; Van den Bosch zou als gouverneur-generaal onder dezen de vrije hand hebben voor de verwezenlijking zijner plannen.

Zoo kwam Van den Bosch nog in Januari 1830 in Indië aan met het vaste voornemen om zijn denkbeelden onverwijld uit te voeren. Hij vond er den Java-oorlog nog niet geëindigd maar toch ten einde loopend. Het door generaal De Kock ontwikkelde stelsel van bedwinging des vijands door oprichting van meer dan 160 bentings, die dezen met de in het bezwaarlijke bergland onvermoeid rondtrekkende mobiele kolonnes meer en meer in het nauw brachten, had eindelijk succes gehad en reeds in 1829 kon de uit Nederland gezonden expeditionaire macht terugkeeren, met verlies trouwens van $^2/_3$ harer getalsterkte sedert hare komst in Indië. In het najaar van 1829 onderwierpen zich Dipo Negoro's grijze medestander Mangkoe Boemi en zijn dappere veldheer Sentot; in Maart 1830 kreeg De Kock te Magelang eindelijk ook den onophoudelijk achtervolgden Dipo Negoro zelf in handen, die zich schijnbaar tegen zijn zin en na herhaalde pogingen om alsnog als hoofd van den Islam op Java erkend te worden, gevangen liet nemen [2]) met de 1700 volgelingen, die hij nog bij zich had. Hij werd dadelijk naar Menado, later naar Makassar overgevoerd, waar hij in 1855 stierf.

Thans kon Van den Bosch overgaan tot de invoering van zijn „cultuurstelsel". Het geschiedde niet zonder hevig verzet van mannen als het lid van den Raad van Indië Merkus, die aan de denkbeelden van Muntinghe en Elout gehecht was maar ten slotte toch zijn ontslag niet nam. Van den Bosch breidde aanstonds de indigocultuur in de Preanger en Cheribon over geheel Java uit, beide onder krachtig verzet van velen, niet het minst tegen de voordeelen „cultuurprocenten", die de europeesche ambtenaren en de inlandsche regenten bij de opbrengst der cultures moesten „interesseeren" en zonder twijfel tot grove misbruiken en knevelarijen moesten leiden. De gedwongen cultuur van de vanouds aangeplante koffie, van thee en tabak, reeds tijdens Du Bus van belang, van kaneel, cochenille en peper werd thans met kracht doorgezet onder voortdurend verzet van Merkus en de zijnen, die niet ophielden op de nadeelen van het stelsel te wijzen. Zoo ging Van den Bosch vol energie voort met de uitvoering zijner denkbeelden maar het verzet van Merkus en

[1]) Pierson, Koloniale Politiek, blz. 79 vlg.
[2]) Vgl. over deze gevangenneming: Kielstra, in Tijdspiegel 1898, dl. I, blz. 83 vlg. tegenover laster van verschillende zijden verspreid over De Kock's handelwijze. Overigens Louw en De Klerck, Java-oorlog, dl. V, blz. 368 vlg.

diens talrijke medestanders onder de ambtenaren benevens het aangrijpende klimaat deden hem reeds spoedig naar terugkeer verlangen, mits zijn opvolger zijn stelsel verder zou kunnen uitwerken. Als commissaris-generaal optredend volgens de hem door den Koning verstrekte volmacht, wist hij aanvankelijk den tegenstand in den Raad van Indië te breidelen; in den bekwamen J. C. Baud, uit Nederland als vice-president van dien Raad gezonden, vond hij een gewilligen medewerker, weldra geheel ingewijd in zijn plannen en denkbeelden, die vooral ten doel hadden om „remises" uit Indië naar het moederland te doen vloeien ten einde de regeering aldaar in staat te stellen over voldoende middelen te beschikken zonder telkens de hulp der Staten-Generaal op financieel gebied te behoeven. Bij zijn terugkeer naar het vaderland in Januari 1834 kon hij zijn stelsel in Indië als gevestigd beschouwen en het beheer aan Baud overlaten, vooral daar diens bevoegdheid tegenover het departement van koloniën zeer beperkt was. Het stelsel had wel nog niet de reusachtige voordeelen opgeleverd, die er reeds dadelijk van verwacht werden, maar reeds op het einde van het eerste jaar kon 3 millioen als winst worden overgezonden en in 1832 zeide Baud eerst 8, daarna 12 mill. toe; als normaal cijfer werd in 1834 dat van 10 millioen door Van den Bosch vastgesteld [1]). Wel bleven aan het stelsel ernstige bezwaren kleven en klaagde men herhaaldelijk over slechte ambtenaren, gebrek aan kennis van de toestanden in de verschillende residentiën, knevelarijen van regenten en europeesche ambtenaren, uitzuiging van den eenvoudig als productiemachine behandelden Javaan, die werd geschat naar „geldswaarde per ziel", maar Van den Bosch, na zijn terugkomst in Nederland minister van koloniën geworden, dreef voortdurend den gehoorzamen gouverneur-generaal aan tot hooger remises, in 1836 zelfs gestegen tot een bedrag van 18 mill., al betuigde Baud een jaar vroeger, dat reeds het „normale cijfer" met moeite te bereiken zou zijn.

De ambtenaren, door persoonlijke voordeelen gelokt, trachtten met hulp van de eveneens bij hooge opbrengsten belanghebbende regenten, die opbrengsten zoo hoog mogelijk op te voeren en de prijzen voor het product en den arbeid zoo laag mogelijk te stellen; de beste landerijen in de dessa's werden voor de gedwongen cultuur in beslag genomen; de willekeur der regentenfamiliën nam hand over hand toe en was dikwijls schrikbarend; onwillige dorpelingen werden met lijfstraffen en bedreigingen tot den arbeid gedwongen, verre boven het oorspronkelijk bedoelde aantal dagen en tot ongelijk veel meer dan het genoemde $^1/_5$ voor gouvernementscultuur bestemde werk; en wat het dagloon voor den arbeid betrof, daarop leed de javaansche bevolking zware korting, niet het minst door de betaling in minderwaardig kopergeld; waar particuliere industrie bij uitzondering werd toegelaten, zorgde het gouvernement, dat het van de concurrentie geen last had. Geen rechten werden geëerbiedigd, waar het belang der cultures sprak: de staat, koopman en industrieel tevens, was onverbiddelijk. Zoo ontstond een hatelijk dwangstelsel, waarbij de europeesche ambtenaren en de inlandsche hoofden gezamenlijk welvoeren en de cultures groote voordeelen aan het gouvernement opleverden maar de arme Javaan, nauwelijks meer grond overhoudend om zijn rijst te teelen, op den duur gruwelijk werd uitgemergeld zoogoed als zijn grond.

Daarbij kwam reeds spoedig de behoefte der regeering aan voorschotten van de Handelmaatschappij, die daarom moest ontzien worden en zich op hare beurt steeds grooter voordeelen uit den handel in en den overvoer van

---

[1]) Van Deventer, Bijdragen tot de kennis van het landelijk stelsel op Java, dl. II, blz. 608 vlg.; vgl. Gedenkstukken, X, 5, blz. 151, 160, 582 vlg.

de producten wist te bedingen. Door de regeering beschermd en bevoordeeld, beleefde zij dan ook jaren van groote winsten en had ten slotte den financieelen toestand der regeering zoogoed als geheel in hare macht [1]). Onder den opvolger van Baud, den weinig minder volgzamen generaal De Eerens (1836), werd de verhouding steeds bedenkelijker, daar met het voortduren van het statusquo tegenover België de regeering in het moederland steeds meer geld noodig had, op steeds hooger remises aandrong en steeds hooger bedragen van de Handelmaatschappij leende of op grond van de vermoedelijke opbrengst der cultures ook bij anderen opnam, terwijl den gouverneur-generaal te Batavia door den energieken minister in Den Haag slechts zeer weinig vrijheid van handelen werd gelaten en de pers van het cultuurstelsel steeds forscher werd aangezet.

Zoo gelukte het Van den Bosch werkelijk den Koning tevreden te stellen en aan de regeering van het moederland enorme voordeelen uit de koloniën te bezorgen, terwijl de bloei der Handelmaatschappij tevens groote winsten verzekerde aan de aandeelhouders, onder wie de Koning een zeer aanzienlijke plaats innam — een toestand, die niet kon nalaten allengs in het land zelf ernstige bedenking te wekken, ook al werd met zorg door de regeering de ware omvang der voordeelen en der transacties met de Handelmaatschappij voor de Staten-Generaal en voor het publiek verborgen, zoodat alleen enkele ingewijden ongeveer met den stand der zaken vertrouwd waren. Het is zeker, dat van 1836 tot 1838 door de regeering een schuld van 238 millioen „ten laste der overzeesche bezittingen" is aangegaan, welke schuld in 1839 met nog 56 mill. vermeerderd zou geworden zijn, als minister Van den Bosch zijn plan ten volle had kunnen doorzetten [2]).

De Staten-Generaal zagen eindelijk de noodzakelijkheid van krachtigen aandrang op verbetering in en het werd in veler oog steeds duidelijker, dat, al wist men het juiste niet van deze verhoudingen, er gebroken moest worden met het oude regeeringsstelsel, dat tot zoo ernstige misbruiken had geleid. Grondwetsherziening werd steeds meer de leus van allen, die de onhoudbaarheid van den toestand inzagen.

De ongunstige financieele toestand des lands was thans voor niemand een geheim meer, al kende niemand den waren omvang van de zaak, en de minister van financiën Beelaerts van Blokland, steeds meer in het nauw gebracht, zag — toen de Handelmaatschappij, verontrust over den toenemenden omvang der geldelijke transacties met de regeering, onder leiding van haren krachtigen en omzichtigen president Van der Houven, eindelijk weigerde langer geld aan den Staat voor te schieten — geen kans om de rente der staatsschuld te betalen. Een commissie onder leiding van den handigen minister van staat Van Gennep werd (7 Mei 1839) ingesteld om den blijkbaar verwarden financieelen toestand, waarvan de voorstanders der grondwetsherziening bij de begrootingen herhaaldelijk reeds een nog bescheiden gebruik gemaakt hadden om bij de regeering op tegemoetkoming aan hunne wenschen aan te dringen, na te gaan en voorstellen tot verbetering te doen. Die verbeteringen waren het onderwerp van een advies [3]), dat Van Maanen in het voorjaar van 1839 uitbracht en waarbij hij weder als zijn meening te kennen gaf, dat de grondwet „als zoodanig gaaf en ongerept bewaard" blijven moest, als zijnde „de steun en de grondslag van ons staatsgebouw"; alleen in zooverre achtte hij verandering noodig, „als zij praktikaal of daadwerkelijk ten gevolge der belgische gebeurtenissen niet meer kan worden

[1]) Tydeman, De Nederlandsche Handelmaatschappij, blz. 272 vlg.; Mansvelt, l.l., blz. 344 vlg.
[2]) Van Deventer, Bijdragen, dl. III, blz. 42/3.
[3]) Gedenkstukken, X, 5, blz. 682.

nageleefd". Bij de mededeelingen over de schikkingen met den Duitschen Bond over Limburg en Luxemburg in Juli 1839 betuigde de regeering, die in ieder geval op die schikkingen meende te moeten wachten, in verband met de vraag, of Limburg als een provincie des rijks [1]) moest worden aangemerkt, en door den financieelen toestand gedwongen, echter hare geneigdheid om met de Tweede Kamer „in overleg te treden omtrent de vereischte wijzigingen in de grondwet". Deze mededeeling maakte werkelijk grooten indruk.

Eenige dagen later gaf een vurig liberaal, mr. Dirk Donker Curtius, redacteur der Arnhemsche Courant, zijn geruchtmakende brochure „Orde" uit, waarin hij scherp de regeering aanviel en niet minder de grondwet, die hij wilde vervangen zien door „eene geheel nieuwe grondwet", door den Koning voor te stellen en te beoordeelen door nieuwgekozen afgevaardigden van stad en land, want de bestaande wet leverde, meende hij, „noodwendig" een „regeering der middelmatigen bij een kundig vorst, der dommen bij een onkundig vorst, der intriganten bij een zwak vorst". Hij wenschte algemeene belangstelling te wekken voor de zaak, opdat men later zou getuigen: „zij handhaafden de orde en wisten de vrijheid door goede instellingen te bevestigen", terwijl anders het oordeel van het nageslacht zou luiden: „stilstand en zelfs teruggang waren hunne leus, in plaats van ontwikkeling en vooruitgang". Herziening zou de orde waarborgen, schreef hij verder, wanneer de drukpers werkelijk vrij bleef en de afgevaardigden alleen stemden volgens hun mandaat en niet, zooals thans dikwijls, „om gunst of voordeel", wanneer eindelijk de verkiezingen „onmiddellijk " zouden zijn.

Er verschenen nu spoedig ook andere artikelen en brochures, waaronder een, met den titel „Wanorde", zijn „revolutionnair" optreden gispte. Donker Curtius, die in de Arnhemsche Courant natuurlijk zeer geprezen was, antwoordde met een nieuwe brochure, waarin hij de bevoegdheid van de thans overgebleven helft der Staten-Generaal ontkende. Gevers Deynoot gaf een beschouwing over de vroegere staatsregelingen in verband met de bestaande grondwet, zich ook, maar in gematigder termen, verklarend voor „rechtstreeksche verkiezingen", die daarentegen door het conservatieve Kamerlid Corver Hooft voor een volk als het onze even „ondienstig" werden gekeurd als een verantwoordelijk ministerie of ontbindbare Kamers, terwijl deze een sterke monarchale regeering met contrôle van uitgaven en middelen door de volksvertegenwoordiging voor de beste hield.

Het belangrijkste der geschriften van dezen aard was zeker de „Aanteekening op de grondwet" (Sept. 1839) van den leidschen hoogleeraar Thorbecke, die de op zijn colleges ontwikkelde denkbeelden hiermede algemeen bekend maakte, de bestaande wet met de vroegere vergeleek en de rechtstreeksche verkiezingen als „schoonen schijn" afkeurde; zijn uitvoerige, schoon wat schoolsch voorgedragen opmerkingen lieten niet na in wijden kring belangstelling voor het onderwerp te wekken en de algemeene aandacht op zijn persoon te vestigen, al vonden vele liberalen zijn denkbeelden nog te conservatief en ging hij den conservatieven aan de andere zijde veel te ver [2]). De voornaamste couranten, de zeer vrijzinnige Arnhemsche, het gematigde Handelsblad, de conservatieve Avondbode, het ministerieele Journal de la Haye lieten zich over een en ander in verschillenden zin hooren en verspreidden hunne gevoelens onder de ontwikkelde burgerij, die met steeds meer belangstelling daarvan kennis nam.

Ook de regeering wijdde aan deze denkbeelden ernstige aandacht maar zij, nog altijd bestaande uit de conservatiefgezinde oude dienaren des

---

[1]) Gedenkstukken, X, 5, blz. 691.
[2]) De Bosch Kemper, dl. III, blz. 43 vlg.

Konings: Van Maanen, Verstolk van Zoelen, De Kock, thans minister van binnenlandsche zaken, Van den Bosch, Beelaerts van Blokland en Van Doorn van Westcapelle, bleek aanvankelijk niet gezind om ruime herziening aan te bevelen.

Voor zoover de Koning naar de meening van anderen placht te luisteren, hadden op het gebied der binnenlandsche zaken, behalve de minister voor dat departement, Van Maanen, en sedert 1836 de staatssecretaris Van Doorn van Westcapelle, in die laatste hoedanigheid ook secretaris van den ministerraad, als deze bijeengeroepen werd, den meesten invloed op hem. Maar deze beide ministers waren uitermate conservatief en monarchaalgezind en gevoelden niets voor eenigszins ingrijpende grondwetswijziging. De ministerraad bood den 5den September 1839 den Koning een zestal ontwerpen aan, in den geest van het 10 Juni door hem goedgekeurde advies van Van Maanen, die de functie van president van den ministerraad vervulde. Het aangeboden zestal betrof de door de scheiding van België noodzakelijke wijziging in de opnoeming der provinciën, de wisseling der zittingen van de Staten-Generaal, het aantal der afgevaardigden in de Tweede Kamer en dat der leden van den Raad van State.

De Raad van State zelf wees na onderzoek dezer voorstellen op de wenschelijkheid van nog andere wijzigingen en na een ernstige conferentie van dit staatslichaam (16 Oct.) met den ministerraad liet deze eindelijk zijn oorspronkelijke gevoelen varen en ried den Koning thans, in overeenstemming met den Raad van State, op ruimer schaal aan de volkswenschen „bij tijds tegemoet te komen, en zelve de initiative te nemen", evenwel nog zonder „algeheele wijziging" of „overwerking" der grondwet en eerst nadat Limburg „in het grondwettelijk stelsel zal zijn opgenomen"[1]). De Prins van Oranje[2]) drong eveneens na kennisneming van het zestal door de ministers voorgestelde ontwerpen van wet in overeenstemming met het advies van den Raad van State en de beloften van Januari 1831[3]) op ruimere herziening ernstig aan en ontwikkelde zijn gevoelen nog eens in eene bijzondere nota[4]). De thans voorgestelde ontwerpen waren alleen als gevolgen der afscheiding van België aan te merken, als de wettelijke bevestiging van „faits accomplis", meende hij; zij zouden teleurstelling wekken, ook bij de Staten-Generaal; hij verdedigde schriftelijk het aannemen der „volle" ministerieele verantwoordelijkheid, met opgeven van de thans bestaande regeering „volgens 's Konings wil alleen", benevens werkelijk „wettelijke", niet slechts „reglementaire" regeling van het kiesrecht, afschaffing der tienjarige begrootingen en betere regeling der landsverdediging; hij pleitte voor dit alles in het belang van het koninklijk gezag zelf. Maar de Koning wilde er niets van weten en hij opende de najaarszitting der Staten-Generaal (21 October) slechts met de algemeene verklaring, dat „het tijdstip geboren" was „om over te gaan tot de thans noodige wijzigingen der grondwet" en dat „eene voordragt tot dat einde zou worden aangeboden". De Kamer antwoordde, dat zij die voordracht „met verlangen" te gemoet zag.

Bij de behandeling der begrootingswetten gingen herhaaldelijk luide stemmen in de richting van ruime herziening op en een door Van den Bosch voorgestelde nieuwe leeningswet ten laste van Indië tot voorziening in de behoefte aan 56 millioen werd in de Tweede Kamer met 39 tegen 12 stemmen verworpen gelijk eenige dagen later (23 Dec.) de wet tot vast-

[1]) Gedenkstukken, X, 5, blz. 702 vlg.
[2]) Huisarchief, archief Willem II, N°. 199, dd. 23 Oct. 1839.
[3]) Zie boven, blz. 334 vlg.
[4]) Huisarchief, l.l.

stelling der begrooting voor 1840 na scherpe oppositie met 50 stemmen tegen en één voor, die van den minister van financiën, werd verworpen; zelfs een kredietwet voor 8, later 6 maanden en een daarmede verbonden leening van 15, later 6 mill., werd niet dan met moeite, met 45 stemmen vóór en 14 tegen, doorgezet. Eerst de totnogtoe invloedrijke minister van koloniën Van den Bosch, wiens werk de nauwe verbinding der staatsfinanciën met de indische baten en met de werkzaamheid der Handelmaatschappij was geweest, daarna ook de minister van financiën zelf, Beelaerts van Blokland, zagen zich genoodzaakt af te treden; de laatste werd ad interim opgevolgd door den grijzen Van Gennep. De ministerieele verantwoordelijkheid was dus feitelijk reeds ingevoerd, al wilde de regeering van de theorie niet weten. Maar de Koning, die zijn getrouwe dienaren niet ten eenenmale wilde verloochenen, toonde Van den Bosch de voortduring zijner gunst door hem bij zijn aftreden tot graaf te verheffen en de regeering, voor het oogenblik buigend voor den storm, veranderde de richting harer politiek geenszins, daar de Koning in zijn weigerachtige houding bleef volharden.

Bij deze discussiën [1]) kwam eindelijk tot veler ergernis allerlei aan den dag omtrent de wijze, waarop de regeering vooral in de laatste jaren in de behoefte aan geld had trachten te voorzien: het bleek, hoe zij de voor den Rijnspoorweg bestemde gelden had gebruikt voor het onderhoud van het leger, hoe lichtzinnig zij had gehandeld met de indische „baten", hoe zij de Handelmaatschappij door bedenkelijke toezeggingen en concessiën in verband met in Indië te wachten oogsten lang tot aanzienlijke voorschotten had bewogen. Zij kon zich niet behoorlijk verdedigen tegen de ernstige beschuldiging van ontduiking der contrôle van de Staten-Generaal en van geldelijke machinatiën, die den naam van knoeierijen ten volle verdienden; al bleef de persoonlijke reputatie der beide betrokken ministers — niet alzoo die van andere regeeringsleden, zelfs niet de onbaatzuchtigheid des Konings zelven — buiten spel, op hunne werkzaamheid viel een zoo ongunstig licht, dat hunne positie onhoudbaar werd. En de telkens gebleken bekendheid des Konings met deze dingen deed duidelijk zien, hoe gegrond reeds de waarschuwingen van Gijsbert Karel en de zijnen 20 jaren te voren geweest waren. Diens schoonzoon Warin, zijn medestanders D. Van Alphen, Van Dam van Isselt, Luzac en verscheidene andere, ook meer conservatieve leden, als Van Nagell en Van Asch van Wijk, lieten niet na de aandacht der Kamer op deze toestanden te vestigen en de betrokken ministers konden geen andere verdedigingsgronden vinden dan de bittere noodzakelijkheid om aan geld te komen; zij wezen tot hunne verontschuldiging op het dreigende staatsbankroet, waarvan bij de discussie herhaaldelijk melding gemaakt was. De regeering was ten slotte zoo gecompromitteerd, dat aan de verontwaardigde Tweede Kamer eenige voldoening moest worden gegeven.

Op den 30sten December eerst kwam de regeering er zoo toe hare reeds eenige maanden hangende, zeer beperkte ontwerpen van grondwetsherziening bij koninklijke boodschap aan te bieden, waarna de Tweede Kamer volgens de bedoeling der regeering „tot nadere bijeenroeping", dus voor onbepaalden tijd naar huis zou gezonden worden gelijk de onbeteekenende Eerste, nog altijd de „ménagerie du Roi", zich wel zou laten welgevallen. De Tweede Kamer, den ernst van het oogenblik begrijpend, liet zich echter zoo niet afschepen en besloot binnen 14 dagen hare zitting te hervatten.

---

[1]) De Bosch Kemper, dl. III, blz. 54 vlg. Vgl. Handelingen over de herziening der Grondwet, 4 dl. ('s-Grav. 1840/42).

Die merkwaardige zitting van het voorjaar van 1840 was vrij stormachtig onder den indruk van de toenemende ontevredenheid hier te lande, die in verband met 's Konings huwelijksplan en zijn mislukte staatkunde van volharding tegenover België zich ook tegen dezen persoonlijk was begonnen te richten. Hem en zijn persoonlijk gouvernement verweet men den onhoudbaren financieelen toestand, omtrent welks waren aard hier en daar een reeds niet meer duister vermoeden opkwam, terwijl de, in verband wederom ook met het huwelijksplan, stijgende spanning tusschen Roomsch en Protestant de natie opnieuw in twee scherp tegenover elkander staande kerkelijke partijen dreigde te verdeelen. Bovendien gaf de onzekerheid in de europeesche politiek, waarin niet slechts de brandende oostersche kwestie op een oorlog tusschen Frankrijk en Engeland wees, aanleiding tot zorg maar ook de oude vijandschap tusschen Frankrijk en Duitschland — het was het jaar van Becker's strijdlied: „Sie sollen ihn nicht haben, den freien Deutschen Rhein" — herleefde. Ook met betrekking tot België, welks verlies, naar men wist, door het Koninklijk Huis nog steeds ten zeerste werd betreurd, terwijl Frankrijk begeerige oogen op dit vanouds gewenschte gebied gevestigd hield. De Prins van Oranje, wel opperbevelhebber van het leger maar als zoodanig eigenlijk ondergeschikt aan den commissaris-generaal van oorlog, prins Frederik, die nog altijd bij zijn vader in hooge gunst stond, was in Juli 1839 met de algeheele leiding der landsverdediging belast en ontwierp in den zomer van het volgende jaar te midden van het dreigend oorlogsgevaar in Europa een verdedigingsstelsel, dat Amsterdam en de hollandsch-utrechtsche waterlinie tot uitgangspunten had [1]). Maar dit plan kon alleen met aanzienlijke financieele offers worden uitgevoerd, en waar zou men het geld vinden? Het gansche jaar hield de staatkundige spanning aan maar koning Louis Philippe, zijn rijk en zijn troon niet willende blootstellen aan een kamp met bijna geheel Europa, betoomde de toenemende oorlogzuchtigheid zijner nog altijd in napoleontische idealen zwelgende onderdanen, verving den vurigen Thiers, bewonderaar der napoleontische aera, door den vredelievenden en gematigden Guizot en bereidde een schikking voor, die in 1841 tot stand kwam. Wat er later bekend is geworden omtrent een samenspanning der Orangisten in België, in verband met de wenschen van den Koning en den Prins van Oranje [2]), bewijst, dat het land toen aan groote gevaren heeft blootgestaan, want het lijdt nauwelijks twijfel, of zoowel van fransche als van engelsch-duitsche zijde was, evenals in 1839, op België het oog gevestigd en het is meer dan waarschijnlijk, dat bij voorkomende gevallen de nederlandsche regeering zich niet buiten de dreigende verwikkelingen had kunnen of willen houden.

Bij koninklijke boodschap van 30 December [3]) was in blijkbaar door den minister-secretaris Van Doorn zorgvuldig gekozen termen met nadruk een meer ingrijpende wijziging „onnoodig" verklaard als strijdig met den volksaard en gevaarlijk in de aanwezige omstandigheden, daar „volgens de bestaande grondwet de algemeene belangen van Nederland genoegzaam verzekerd zijn". Maar de Koning betuigde toch „geneigd te blijven al datgene wat ons ter bevordering van het geluk der natie mocht voorkomen in dit opzicht noodzakelijk te zijn altijd tot een nader onderwerp onzer landsvaderlijke zorg en overweging te maken". De regeeringsvoorstellen kwamen aan de wenschen tot herziening van beteekenis in het minst niet te gemoet. Er was daartoe meer noodig, zooals spoedig bleek.

---

[1]) Bosscha, Willem II, blz. 603.
[2]) Vgl. daarover Gedenkstukken, X, 5, blz. 684, 695 vlg.; Falck, Gedenkschriften, blz. 687 vlg.
[3]) De Bosch Kemper, dl. III, blz. 141 vlg.; Handelingen, dl. I, blz. 5 vlg.

De kort voor de heropening der Kamerzitting uitgegeven „Proeve van herziening der grondwet" volgens de „Aanteekening" van Thorbecke, weldra gevolgd door een dergelijke „Proeve" van Donker Curtius, waarin het beginsel der rechtstreeksche verkiezingen werd gehuldigd maar tevens een meer monarchale richting duidelijk merkbaar was, hield de natie levendig bezig, totdat de Kamerleden Luzac, Schimmelpenninck van der Oye, Corver Hooft, Van Dam van Isselt en W. Van Rappard bij het begin der zitting naast de regeeringsvoorstellen eenige andere wijzigingen van hunne zijde aankondigden [1]). De meerderheid waagde het niet tegenover de regeering dezen weg op te gaan en slechts een aantal losse opmerkingen werden bij de discussie te berde gebracht, waarbij bleek, dat ministerieele verantwoordelijkheid algemeen gewenscht werd maar rechtstreeksche verkiezingen en parlementaire regeering nog als „onnederlandsch" werden veroordeeld, zooals ook de conservatieve Van Asch van Wijk in een paar brochures van dit voorjaar betoogde. Met meer klem deed dit Groen van Prinsterer in zijn merkwaardige „Bijdrage tot herziening der grondwet in Nederlandschen zin", waarin hij, een algemeene herziening tegen 's Konings wil afkeurend, handhaving en ontwikkeling der beginselen van de oude grondwet aanbeval en wel niet slechts naar den vorm maar „evenzeer wat het wezen der dingen betreft" in de „historische lijn", met behoud van het „christelijk-protestantsch" karakter der natie, geregeerd als een „vrije" natie door een „grondwettig geregeld souverein gezag", niet door een „dictatuur", zij het dan een koninklijke als die van de laatste jaren.

Naar aanleiding van de bij de discussie in de Kamer gemaakte opmerkingen wijzigde eindelijk de regeering, die den Koning met moeite had overgehaald, haar thans vijftal ontwerpen en voegde nog een zevental „nadere" daaraan toe [2]). Terwijl de eerste vijf slechts door de afscheiding feitelijk noodige wijzigingen aangaven, geheel overeenkomstig 's Konings begeerte, waren de nieuwe voorstellen werkelijk van meer beteekenis in den zin van de meening ook van den Raad van State, thans door den ministerraad gevolgd. Zij betroffen wettelijke regeling van het stemrecht in stad en land, vermindering van het inkomen der Kroon tot 1½ mill., geregelde mededeeling bij den aanvang van elke zitting aan de Staten-Generaal van de laatst ingekomen staten van ontvangsten en uitgaven voor de koloniën benevens wettelijke regeling van het gebruik der koloniale baten, invoering van tweejarige begrootingen met vaste verdeeling der uitgaven over de departementen en meerdere contrôle der ontvangsten en uitgaven door de Staten-Generaal, voortaan periodieke aftreding der leden van de stedelijke raden, aanstelling der leden van de Rekenkamer voor het leven, eindelijk betere regeling der defensie, met name der militieplichten. Bovendien was o. a. in het eerste der vijf eerstgenoemde ontwerpen de in vergelijking met de andere al te groote en bevolkte, en daarom feitelijk reeds lang in tweeën bestuurde provincie Holland nu in twee provinciën gescheiden en waren verscheidene wijzigingen van vormelijken aard gebracht. De regeering weigerde echter standvastig sommige bij de discussiën gehoorde wenschen — zooals die, welke ten doel hadden beperking der koninklijke macht betreffende tractaten, gratie-, dispensatie- en abolitie-verleening, politie tegenover vreemdelingen, enz. — te vervullen. Met name weigerde zij de ministerieele verantwoordelijkheid in de grondwet op te nemen, als deze iets anders moest zijn dan de reeds daarin in het algemeen erkende eenvoudig strafrechtelijke verantwoordelijkheid, terwijl toch — belangrijke concessie in

[1]) Handelingen, blz. 11 vlg.
[2]) Handelingen, blz. 154 vlg.; Gedenkstukken, X, 5, blz. 704 vlg.

beginsel — de „onschendbaarheid" des Konings reeds ook volgens haar „nimmer betwijfeld is geworden maar in het geheele staatsrecht van Nederland gelegen is". Van „geheele herziening" der grondwet, waarin de „hoofdbeginselen" daarvan zouden worden aangeroerd, verklaarde zij echter nogmaals en ronduit niet te willen weten gelijk zij zelfs twijfel uitte aan een werkelijke begeerte van de meerderheid der Tweede Kamer om zulk een herziening uit te lokken.

Nog voordat deze voorstellen in behandeling kwamen [1]), moesten de naar aanleiding der verwerping in het najaar gewijzigde begrootingswetten behandeld worden. Het was duidelijk, dat deze omstandigheid vooral den Koning tot de gedane concessiën gebracht had; maar even duidelijk was het, dat de Tweede Kamer op haar stuk zou blijven staan en ministerieele verantwoordelijkheid in den vollen zin des woords verlangde. De regeering, bevreesd voor een nieuwe verwerping der begrootingswetten, beloofde thans voor 1841 „volkomen opening van den staat en den toestand van alle 's lands geldelijke aangelegenheden zonder uitzondering." Maar de Kamer wilde ook nu de openbare beraadslaging over de begrootingswetten nog niet aanvangen en stelde die uit, zoolang de in het nauw gebrachte regeering een voorstel van grondwetsherziening omtrent de ministerieele verantwoordelijkheid niet zou hebben toegezegd. Schoorvoetend kwam de regeering (16 Mei) eindelijk met dit voorstel en de Kamer ging daarna werkelijk tot de openbare behandeling der begrooting over. Maar ook nu nog bleef de toon der oppositie heftig, vooral tegenover den tijdelijken minister van financiën Van Gennep, die weinig vertrouwd werd, zoodat de begrooting der uitgaven eerst na lange discussiën met 32 tegen 22 stemmen werd aangenomen. Ook het voorstel over de behoeften van het Amortisatie-Syndicaat werd niet aangenomen dan nadat Van Gennep de spoedige opheffing dier instelling had beloofd; daarentegen ging het ontwerp van het eerste boek van Van Maanen's nieuwe strafwet er bijna zonder discussie door. De Tweede Kamer had voet bij stuk gehouden en dan ook feitelijk haar zin gekregen.

Toen begon 2 Juni in de Tweede Kamer de discussie over de grondwetsherziening [2]). Drie dagen hield zij aan. Zij liep voornamelijk over het niet-oproepen van limburgsche en luxemburgsche leden en de verhouding dier beide gewesten tot het rijk, over de door de voor Amsterdam's overmacht bevreesde noordhollandsche leden buiten Amsterdam niet gewenschte splitsing van Holland, over het voor vele leden nog niet geheel heldere begrip der ministerieele verantwoordelijkheid en de uitvoering daarvan. Toen werden de voorstellen der regeering aangenomen, sommige zelfs met algemeene stemmen, behalve dat over de militie, dat met 36 tegen 16 stemmen verworpen werd; dat over de verdeeling van Holland werd niet dan na hevigen tegenstand der Noordhollanders met 41 tegen 14 stemmen aangenomen. Nadat op 10 Juni een voorstel van de heeren Van Asch van Wijk, Corver Hooft en Van Sytzama betreffende een slotbepaling voor de regeling van de Statenverkiezingen was aangenomen en de Kamer nog na inlichtingen van den minister Van Gennep besloten had tot de door de regeering voorgestelde opheffing van het Amortisatie-Syndicaat voorloopig niet over te gaan, werd de belangrijke zitting beëindigd met een onverwacht vriendelijk woord der feitelijk overwonnen regeering over de bevrediging der „redelijke wenschen" van allen, „wars van overdrijving". De Koning had zich kort te voren in J. J. Rochussen, bekwaam en geacht financier uit Amsterdam, een definitieven minister van

[1]) De Bosch Kemper, dl. III, blz. 181 vlg.
[2]) Handelingen, dl. II, blz. 1 vlg.

financiën, in Baud een nieuwen minister van marine en koloniën verschaft. Vooral de keuze van den eerste wekte in ruimen kring bevrediging, terwijl die van den laatste, hoewel hij als „schildknaap" van Van den Bosch bekend stond, wegens zijn bekende eerlijkheid, gematigdheid en bekwaamheid ook een goeden indruk maakte.

De Provinciale Staten wezen nu volgens de bepalingen der Grondwet een Dubbele Kamer aan tot behandeling der grondwetsherziening. In die Dubbele Kamer werden naast de meeste oude leden ook andere bekwame personen gekozen, onder wie Thorbecke, Groen van Prinsterer, de in 1836 wegens zijn oppositie door Utrecht uitgestooten Van Nes van Meerkerk, de arnhemsche advocaat De Kempenaer, de eerbiedwaardige letterkundige Collot d'Escury. Maar van algemeene belangstelling bleek bij die verkiezingen nog weinig: eenige brochures en courantenartikelen verschenen; uit Groningen alleen kwamen adressen tot afschaffing der Eerste Kamer en invoering der rechtstreeksche verkiezingen. En wat van belangstelling bleek, was voor de te ondernemen grondwetsherziening niet bijzonder gunstig. Thorbecke had in eene (1 Aug.) naamloos verschenen brochure: „Wat kan de Dubbele Kamer doen?" de wijze van behandeling der zaken besproken en twijfel geuit aan de rijpheid der voorbereiding, ja een andere regeling voorgesteld; het Handelsblad sprak reeds het woord „ongenoegzaam" uit, dat weldra de leus werd der meest vooruitstrevenden, die een algeheele herziening noodig achtten.

Dat beloofde weinig goeds voor de discussie [1]), waarbij men dan ook dikwijls heftig tegenover de conservatieve regeering te keer ging, ontevreden als men was over hare stijfhoofdigheid en haar steeds duidelijker aan den dag komend wanbeheer op financieel gebied. En daar men alle reden had om te vermoeden, dat de Koning zelf groote schuld aan het gebeurde had, kreeg deze oppositie meer en meer een voor dezen onaangenaam karakter, ofschoon de ministers getrouw de hun door den Koning opgedragen taak bleven vervullen, overtuigd als ook zij waren, dat van „algeheele" herziening geen sprake mocht zijn, wilde men niet het staatsgebouw in gevaar brengen, en dat zij zoo ver gegaan waren als hun eenigszins mogelijk was.

De na de opening der Dubbele Kamer op 4 Augustus eerst in besloten zittingen, daarna van 27 Augustus tot 2 September in het openbaar gevoerde discussiën waren werkelijk van bijzonder groot belang, veel belangrijker dan die in de oude Tweede Kamer. De brabantsche katholiek Van Sasse van Ysselt drong in een hartstochtelijke rede aan op ruime herziening der Grondwet volgens „vrijzinnige beginselen", waarvan hij voor het millioen Katholieken onder de bevolking volledige erkenning van rechten verwachtte, vooral wanneer „onmiddellijke verkiezingen" werden ingevoerd [2]). De Kempenaer gaf een lange studie over de werking der grondwetten van 1814 en 1815 ten beste om scherp licht te laten vallen op de „onvolledigheid" der voorgestelde herziening [3]). Van Nes van Meerkerk eischte in den geest zijner oude oppositie vereenvoudiging van het al te omslachtige staatsbestuur, betere regeling der ministerieele verantwoordelijkheid dan die nu was voorgesteld, betere regeling van het kiesrecht en het recht van amendement voor de Tweede Kamer [4]). Groen van Prinsterer ontwikkelde opnieuw zijn „anti-revolutionnaire" bezwaren tegen de „zeer geringe verbeteringen", thans voorgesteld [5]), en verlangde tegenover de „liberale theoriën" der eeuw het volgen van „nationale beginsels", gegrond op „het Evangelie".

[1]) Handelingen, dl. III, blz. 51 vlg.
[2]) Ibid., blz. 312 vlg.
[3]) Ibid., blz. 384 vlg.
[4]) Ibid., blz. 416 vlg.
[5]) Ibid., blz. 320.

Thorbecke eischte „volledige herziening" en stelde met Rau, Groen en De Kempenaer (8 Aug.) in een zitting met gesloten deuren ingrijpende wijziging van het reglement van orde voor, die de strekking had om „ruime" herziening mogelijk te maken maar zoo weinig instemming vond, dat de voorstellers zelve weldra op hun voorstel terugkwamen [1]). Met een tiental andere leden verklaarde hij daarna echter tegen alle ontwerpen te zullen stemmen, want hij achtte de „bekrompene wijziging van eenige artikelen" een groot gevaar en meende de bestaande ernstige gebreken van het staatsgebouw niet als een onverstandige bouwmeester te moeten oplappen door „hier en daar een enkelen steen in te voegen", wat „reddeloos verval" ten gevolge zou hebben. Hij en drie liberale leden De Kempenaer, Van Dam van Isselt en Van Nagell, met zeven Katholieken: Van Sasse van Ysselt, Romme, Luyben, Mastboom, Storm, Gouverneur en Boeracker, verklaarden de aangeboden ontwerpen voor „ongenoegzaam" en stemden tegen alle.

De regeering, vooral na haar voorstel betreffende de ministerieele verantwoordelijkheid zeker van een aanzienlijke meerderheid, liet zich door den tegenstand van deze enkelen niet ontmoedigen. Zij lichtte bij monde van den minister van buitenlandsche zaken, Verstolk van Zoelen, de verhouding van Luxemburg tot het rijk en de splitsing van Holland toe en verklaarde met eenige geringschatting den ondervonden tegenstand meer te beschouwen als „spiegelgevechten, bestemd om de wederzijdsche krachten te beproeven, te oefenen en ten toon te spreiden" [2]) dan „als middelen van overtuiging en geschikt om eene afdoende zegepraal te behalen". Zij zag dan ook hare ontwerpen met groote meerderheid aangenomen behalve dat over de periodieke aftreding der raadsleden, dat, na hevig verzet van de leden Feith, Copes van Cattenburch en Groen van Prinsterer, werd verworpen met 74 tegen 29 stemmen, de laatste die van de elf en van de uiterste conservatieve elementen. De Eerste Kamer legde, zooals te verwachten was, niet het minste bezwaar in den weg en vereenigde zich den 4den September met de voorstellen, waarna den volgenden dag de zitting werd gesloten en reeds den 14den de afkondiging, van den 4den gedagteekend, in de Staatscourant werd opgenomen; tien dagen later werd de gewijzigde Grondwet ook op het hertogdom Limburg toepasselijk verklaard.

Maar de Koning, hoewel toegevend aan den aandrang ook zelfs van den ministerraad om zijn tegenstand op te geven, was niet van plan zelf onder deze Grondwet en onder de veel veranderde tijdsomstandigheden te blijven regeeren.

De oude vorst gevoelde zich niet meer tegenover zijn volk den „landsvader" als hoedanig hij zich reeds in Fulda gaarne placht te beschouwen; hij bemerkte meer en meer, dat hij stond te midden eener nieuwe generatie, opgestaan sedert de gebeurtenissen van 1830 tot 1832. Er was door die gebeurtenissen in de bevolking van het Noorden iets wakker geworden, dat onder den indruk der rampvolle dagen van den „Franschen Tijd" ingeslapen scheen: de levenskracht, de levensmoed van een volk, dat onder de fransche heerschappij veel geleden had en door dat lijden zelf aan de eene zijde zijn volkseenheid beter dan te voren had leeren begrijpen maar aan den anderen kant onder den indruk van het ongeluk zijn lot met vertrouwen in handen had gesteld van een vorst uit het aloude Oranjehuis, met volledig vertrouwen hem de regeering overlatend. Maar de gebeurtenissen van omstreeks en na 1830 hadden dat vertrouwen geschokt, hadden bij velen den wensch gewekt naar hervorming en verbetering zoowel op het

[1]) Handelingen, III, blz. 65 vlg.
[2]) Ibid., blz. 101.

gebied van het staatswezen als anderszins, bij velen ook de begeerte doen ontwaken naar meerdere vrijheid van beweging dan het landsvaderlijke regeeringsstelsel hun schonk. Men begon ook hier te lande eindelijk onder den invloed te komen van denkbeelden, die in het buitenland, met name in Engeland en Frankrijk, reeds krachtig ontwikkeld waren en eindelijk ook waren doorgedrongen in den ietwat tragen volksgeest der Nederlanders.

Op ieder gebied deed zich die invloed gevoelen. De onmiskenbaar nuchtere, eenzijdig rationalistische denkwijze, die zich uit de revolutionnaire begrippen, van omstreeks 1795 ontwikkeld had en waarvan de deftigkalme kanselredenaar Van der Palm de talentvolle woordvoerder mocht heeten, voldeed een steeds toenemende partij in de Nederlandsch-Hervormde Kerk niet langer. Men begeerde iets anders dan de rationalistische schriftverklaring van den franeker, later leidschen hoogleeraar Regenbogen, iets anders dan de nuchter-bezadigde, bedachtzame „ethische" vrijzinnigheid van de leidsche hoogleeraren Clarisse, Borger en Kist, van den meer en meer voor de uitspattingen der kritiek bevreesden utrechtschen theoloog Heringa[1]). Men was niet langer tevreden met de kerkelijke organisaties onder leiding der Synode.

Deze had aanvankelijk in haren secretaris Dermout een krachtig voorstander der nieuwe kerkelijke inrichting gevonden, terwijl de door den Koning aangestelde en hooggewaardeerde president der Synode van 1825 tot 1839, de arnhemsche predikant H. H. Donker Curtius, in overleg met den directeurgeneraal voor eeredienst, baron van Pallandt tot Keppel, eveneens werkte in een richting, die leiden kon tot vereeniging van alle Protestanten in één kerkverband en daarom de specifiek hervormde leer niet zoo streng meer handhaafde, in overeenstemming met de algemeene strekking der gematigde denkwijze. Het scheen in dezen tijd niet onmogelijk, dat hier te lande, gelijk in het naburige Pruisen, een samensmelting van alle Protestanten tot een algemeen evangelisch kerkverband onder regeeringstoezicht zou kunnen plaats hebben.

Tweeërlei verzet tegen deze meer en meer heerschende synodale richting deed zich weldra krachtig gevoelen. Aan de eene zijde verlangden velen naar de zegepraal van inniger godsvereering, inniger geloofsovertuiging in de Hervormde Kerk tegenover het formeele, waarin die Kerk dreigde op te gaan; aan de andere werd handhaving der oude streng hervormde kerkleer met steeds meer nadruk gevorderd. Bilderdijk's jongeren trachtten tegenover de „revolutionnaire" begrippen „het vonkelende licht der rechtzinnigheid" op den kandelaar te plaatsen. De vurige, tot het christelijk geloof bekeerde joodsche dichter Da Costa had reeds in 1823 in zijn „Bezwaren tegen den geest der eeuw" getuigd tegen de lauwheid en afvalligheid van „der vad'ren leer", tegen de „Sadduceën van onzen tijd"; de scherpzinnige bekeerling dr. Capadose en de bekwame stilist Groen van Prinsterer steunden dat getuigenis met de kracht van hunne schriftelijke vertoogen; de geleerde Van der Kemp handhaafde, tegenover de voorstellingen van Ypey en Dermout in hun groot geschiedwerk, de „eere der Nederlandsch Hervormde Kerk". Een goedgeschreven boekje van den orthodoxen haagschen predikant Molenaar: „Adres aan alle mijne Hervormde geloofsgenooten" (1827), wees op de vage algemeenheid der door alle hervormde predikanten te onderteekenen formule, waardoor de deur werd geopend voor allerlei opvattingen omtrent de kerkleer, en verlangde krachtiger handhaving dier leer; het boekje beleefde negen drukken in één jaar en wekte algemeene belangstelling zoowel bij de predikanten

[1]) Vgl. over hen: Reitsma, blz. 365 vlg.; Vos, Groen van Prinsterer en zijn tijd, dl. I, blz. 25 vlg.

als bij de gemeente. Reeds begonnen in allerlei hervormde gemeenten, in de steden en op het platteland, buiten het officieele kerkverband „oefeningen" weder in zwang te komen, die door de heerschende richting met wantrouwen werden beschouwd, geleid als zij dikwijls werden door ongeleerden of halfgeleerden in tegenstelling met wat de academisch gevormde predikanten verkondigden. Velen dachten daarbij aan wat kort te voren in het nog altijd sterk protestantsche Genève gebeurd was, waar tegenover de van Socinianisme beschuldigde staatskerk, een gemeente van „enkel geloovigen" was opgekomen, hetgeen bij de nauwe betrekkingen tusschen de waalsche Hervormden hier te lande en de zwitsersche Protestanten, onder invloed tevens van engelsch-methodische denkbeelden, ook hier zou kunnen geschieden. Het zou ook hier aanleiding kunnen geven tot wat men in Zwitserland en Frankrijk reeds het „Réveil", het „nieuwe evangelie", noemde, dat in den begaafden hoogleeraar te Lausanne Alexandre Vinet, den „protestantschen Pascal", den beminnelijken strijder voor het goede recht der persoonlijkheid in geloofszaken, den verdediger op wijsgeerigen grondslag van het geweten als maatstaf van het geloofsleven, en in den vurigen geneefschen hoogleeraar Merle d'Aubigné voortreffelijke leiders vond. De zoogenaamde „Nieuwlichters" van Zwijndrecht vormden daarnaast reeds een half-communistische secte van boeren en arbeiders, die bedenkelijke sporen van geestdrijverij vertoonde en vooral op het platteland van Zuid-Holland, te Polsbroek, Waddingsveen en elders aanhangers vond: zij wilden niet meer weten van doop en avondmaal, huldigden afwijkende denkbeelden omtrent het huwelijk en trachtten hunne gemeenschap in te richten naar wat de bijbel omtrent de oudste christengemeente meldde [1]). Die oefeningen en conventikelen werden door de heerschende synodale partij met wantrouwen gadegeslagen en de Synode deed in 1834 reeds een verzoek aan den Koning om officieele verzoeken om vergunning tot het houden van dergelijke godsdienstoefeningen af te wijzen.

Het geschrift van den jongen groninger hoogleeraar Hofstede de Groot: „Gedachten over de beschuldiging tegen de leeraars der Hervormde Kerk", wekte in het voorjaar van 1834 te midden van deze verschillen niet minder opzien dan Molenaar's geschrift had gedaan. Het verdedigde ronduit de stelling, dat men zich niet behoefde te houden aan de rechtzinnigheid volgens de Synode van Dordrecht maar de kerkleer alleen had te huldigen „voorzoover" (quatenus), niet „omdat" (quia) zij overeenkwam met „Gods woord". Zijn veelgelezen boek wekte hevige beroering in de Hervormde Kerk, ofschoon het aantal dergenen, die openlijk zijn partij kozen, aanvankelijk nog gering bleef, uit vrees vooral voor de toenemende neiging om den bijbel zelven niet zoo onvoorwaardelijk meer naar den letterlijken inhoud als het woord van God zelven te beschouwen. Ook De Groot's kleinere geschriften, met name zijn in 1833 uitgekomen: „Wien zult gij gelooven, den mensch of God?" scheen velen toe op bedenkelijke wijze het gezag des bijbels aan te tasten. In dezen kring behoorden de denkbeelden van den gemoedelijken duitschen theoloog Zschokke, wiens „Huisboek" en „Stichtelijke Uren" met hunne stille vroomheid en innige huiselijkheid, gemoedelijke bescheidenheid en ernstigen zin tot de hier te lande meest gelezen boeken van dezen en iets lateren tijd hebben behoord. En niet alleen in de Hervormde Kerk maar ook bij de Lutherschen, met name te Amsterdam, deden zich dergelijke verschijnselen voor. De jonge luthersche proponent Kohlbrügge, die

[1]) Vgl. over hen uit een theologisch oogpunt: Maronier, De Zwijndrechtsche Nieuwlichters (1892); uit een algemeen sociaal: Quack, in de Gids van Aug. 1892, herdruk in Uit den Kring der Gemeenschap (Amst. 1899) en in zijn Verspr. Geschriften.

krachtig deelnam aan de oefeningen in den kring van Da Costa, Capadose en de hunnen, was reeds in 1827 heftig aangevallen op den lutherschen predikant Uckermann, een voorstander der algemeen evangelische richting, en klaagde hem bij zijn kerkbestuur aan als afvallig van de „zuivere luthersche leer" [1]); hij hield niet op zijn denkbeelden in zijn kerkgenootschap en daarbuiten met diepen ernst te verkondigen.

Het viel niet te ontkennen, dat er weder een ernstige beweging op kerkelijk gebied gaande was. Groen, Da Costa en de hunnen verlangden reeds de uitzetting uit het hervormde kerkverband van de verkondigers van „gevaarlijke" leeringen; anderen bleven eenvoudig aandringen op strenger vasthouden aan de beginselen der dordtsche vaderen; nog andere voorstanders dezer richting, bevreesd voor kerkelijke woelingen, maanden tot voorzichtigheid en matiging; de vooruitstrevenden hieven onder leiding van De Groot onversaagd de banier der volstrekte leervrijheid in de hoogte. Men richtte zich tot de Synode met verzoekschriften van allerlei aard, maar het hoogste kerkbestuur, huiverig om door een beslissing nog heftiger strijd te doen ontbranden, weigerde die beslissing te nemen en veranderde de totnogtoe bij het kerkelijk examen gevolgde formule voor de proponenten niet. Toen rijpte bij sommigen, verontwaardigd over deze houding der Synode, het plan om zich van het bestaande verband der Hervormde Kerk af te scheiden en daarnaast een nieuw kerkgenootschap op den grondslag der „dordtsche beginselen" te stichten zooals reeds in 1823 de geestdrijver Vijgeboom in verschillende plaatsen getracht had te doen uit afkeer tegen de „booze verdraagzaamheid" in dingen van den godsdienst [2]).

Deze beweging tot afscheiding ging thans uit van den predikant te Ulrum, Hendrik de Cock, een vurig prediker, die van den kansel fel te keer ging tegen de onrechtzinnigheid zijner ambtgenooten en weldra in conflict kwam met zijn classicaal en provinciaal kerkbestuur wegens zijn beschuldigingen van afval van de „zuivere dordtsche leer", van ontrouw aan de formulieren, van onwettigheid der kerkelijke inrichtingen van 1816, van ongeoorloofd gebruik der nieuwerwetsche evangelische gezangen in plaats van de oude psalmen uit de 16de eeuw. Het provinciaal kerkbestuur van Groningen, verbitterd door zijn scherpe aanklachten en zijn niet minder heftig openlijk verweer met mond en pen, bevestigde niet alleen de reeds door het classicaal bestuur over hem uitgesproken schorsing maar zette hem in Mei 1834 wegens voortdurende halsstarrigheid af. Zijn geestverwant Scholte uit het brabantsche Doeveren kwam hem weldra te hulp en De Cock teekende nu den 14den October te Ulrum met een aanzienlijk getal aanhangers een „acte van afscheiding en wederkeering" uit de Hervormde Kerk, welk voorbeeld door Scholte te Doeveren 1 November gevolgd werd, nadat ook hij door zijn kerkelijke overheid geschorst was geworden.

De beide geschorsten wilden zich evenwel niet aan hun vonnis onderwerpen maar trachtten hun ambt te blijven vervullen, wat hevige opschudding in hunne dorpen en den geheelen omtrek veroorzaakte. Hunne zaak kwam voor de burgerlijke rechtbanken, die hun het recht tot prediking ontzegden, terwijl door inkwartiering van soldaten de orde gehandhaafd werd. Maar de beide vurige predikanten, thans vooral in het Groningsche samenwerkend, gaven hun zaak niet op. Zij trachtten ook elders volgers te winnen, lieten zich niet door mishandeling en vervolging afschrikken [3]) en vonden in hunne omgeving vooral onder de lagere volksklasse levendige sympathie, niet het

---

[1]) Vos, Gesch. der Vaderl. kerk, dl. II, blz. 110 vlg.
[2]) Vos, blz. 252.
[3]) Vos, Groen van Prinsterer, dl. I, blz. 132 vlg.

minst toen De Cock te Groningen tot zware geldboete en gevangenisstraf veroordeeld was en Scholte te Appingedam eenige dagen in bewaring werd gehouden. Hun onversaagd optreden wekte algemeen de aandacht in den lande en hier en daar volgde een moedig predikant hun voorbeeld, telkens met herhaling van ongeregeldheden en de gevolgen van veroordeeling en inkwartiering, vooral in Groningen, Friesland en Drente, weldra ook te Amsterdam, Leiden en elders. In 1836 werd het aantal der „Afgescheidenen" reeds op ettelijke duizenden berekend [1]).

De vraag rees weldra, of de regeering en de kerkbesturen tot deze bemoeilijking en vervolging der Afgescheidenen rechtens wel bevoegd waren, een vraag, die door den leidschen hoogleeraar Thorbecke in het regeeringsorgaan, het „Journal de la Haye", op juridische gronden bevestigend, door Groen van Prinsterer en de zijnen ontkennend beantwoord werd. De Koning zelf, de afscheiding afkeurend, had echter reeds in 1835 grondwettige bescherming der Afgescheidenen zeer goed mogelijk verklaard, mits de orde door hen niet gestoord werd en de rechten der Hervormde Kerk ongeschonden bleven. In antwoord daarop verklaarde een vergadering der afgescheidenen, ingericht als een „nationale Synode", slechts de „dordtsche kerkorde" in eere te willen herstellen, maar dat „ten volle", en vroeg diensvolgens den Koning erkenning en bescherming als wettig kerkgenootschap, als een „in waarheid Christelijk Gereformeerde Kerk" of liever als „de" Gereformeerde Kerk, welker oude formulieren en erkende liturgie zij als de hare begeerde aan te nemen. Het Koninklijk Besluit van 5 Juli ontzegde hun echter het voeren van den titel „Ware Gereformeerde Kerk" en erkende de nieuwe organisatie geenszins als gelijkgerechtigd met andere kerkgenootschappen, al konden zij onder zekere voorwaarden plaatselijke gemeenten vormen en huiselijke vergaderingen houden. De Afgescheidenen weigerden dezen middenweg in te slaan en leden blijmoedig telkens weder nieuwe vervolging en smaad, wat tot allerlei woelingen aanleiding gaf. De Synode bleef daartegenover standvastig bij hare meening, dat de afscheiding onwettig was, en steunde de regeering gelijk zij door haar gesteund werd; zij wees nog in het begin van 1838 de inmenging terug der zwitsersche predikanten die zich met een adres tot haar hadden gewend, en voegde hun de opmerking toe, dat de „frères à l'étranger", blijkbaar niet op de hoogte der zaak waren [2]). Maar de Afgescheidenen, overtuigd van hun goed recht en ongezind om te bukken in deze zaak, die voor hen er eene van het geweten was, hielden aanvankelijk moedig stand en trotseerden de vijandschap der menschen, vasthoudend aan wat zij hooger stelden. Eerst op het einde van 1838 onderwierp zich de afgescheiden gemeente te Utrecht onder leiding van Scholte zelven aan de gestelde voorwaarden, weldra gevolgd door die te Groningen onder De Cock en door andere gemeenten. Verscheidene andere bleven hardnekkig weigeren en een aantal harer leden, meestal boeren en handwerkslieden uit het Noorden, zocht eenige jaren later (1846) in Noord-Amerika onder leiding van den predikant Van Raalte de volkomen godsdienstvrijheid, die zij meenden hier te lande nooit te kunnen verkrijgen. Zij vormden er in het toen nog onherbergzame Michigan de kern van de latere nederlandsche koloniën in en om Grand-Rapids, die in de tweede helft der eeuw tot hoogen bloei geraakten en welker bevolking omstreeks 1890 gestegen was tot een cijfer van $^1/_4$ mill., waaronder ruim 8000, die nog in Nederland geboren waren [3]), thans tot een half millioen.

---

[1]) Vos, Groen van Prinsterer, dl. I, blz. 154.
[2]) Reitsma, blz. 398.
[3]) Kuyper, Varia Americana, blz. 60, 71 vlg.

Dit taaie verzet toonde, dat ook op godsdienstig, op kerkelijk gebied de geest van algeheele overgave aan 's vorsten inzicht, die na 1813 zoo lange jaren de noord-nederlandsche bevolking bezield had, geweken was gelijk ook op staatkundig terrein hetzelfde verschijnsel viel op te merken. Maar er was meer. De vrome, zachte, zelfs wat zoetelijke maar smaakvolle Van Heusde, begaafd volger der platonische, eudaemonische wijsbegeerte van een François Hemsterhuis, schrijver van de „Socratische school of wijsbegeerte voor de negentiende eeuw", had door zijn medesleepend onderwijs bij honderden leerlingen van alle faculteiten te Utrecht de grondslagen gelegd van vrijzinniger beschouwing aangaande het Christendom en de waarde van den bijbel, in den geest van den duitschen wijsgeer Schleiermacher maar van een weekheid, die krachtiger naturen als Thorbecke en Geel tegenstond. Het optreden van Hofstede de Groot te Groningen vond luiden weerklank bij diens leerlingen, met name bij zijn groningsche ambtgenooten, den encyclopaedischen Van Oordt, den moralist Pareau, beiden bewonderende leerlingen van Van Heusde, die ook op De Groot's vorming door zijn geschriften naast den groninger Herman Muntinghe grooten invloed had gehad. Met de groninger predikanten Van Herwerden en Amshoff gaf De Groot in 1834 een stichtelijk boek uit, „Christelijke betrachtingen", waarin zij rondborstig opkwamen voor vrijzinnige beginselen op het gebied van kerkleer en bijbelkritiek, voor het goede recht van het godsdienstig gevoel, waarbij zij in plaats van Van Heusde's Plato het Evangelie op den voorgrond stelden. Weldra verscheen (1837) het groningsche tijdschrift „Waarheid en Liefde", dat tegenover de „Nederlandsche Stemmen" van Groen en Da Costa, tegenover de „Reformatie" van Scholte en de zijnen met kracht opkwam voor de vrijheid van het critisch onderzoek van den bijbel en de kerkelijke dogmata. De zoo opgekomen „Groninger School" [1]), door de drie genoemde hoogleeraren [2]) geleid en in een zevental handboeken voor de theologie hare denkbeelden encyclopaedisch ontwikkelend, vond allerwegen geestdriftigen aanhang onder de jongere predikanten en streed onvermoeid tegen het platte rationalisme, tegelijk tegen den lauwen geest van het thans afgesloten tijdperk van Van der Palm en Heringa. Zij verklaarde zich voor een wetenschappelijk-historisch opgevat Christendom, dat aan het godsdienstig gevoel groote ruimte liet, met een milden Christus — niet den onverbiddelijken wreker maar den zachtzinnigen leeraar — zelf als middelpunt, in practisch-evangelische richting trachtend een oplossing te vinden voor de vragen van den dag; zij schroomde niet zich te onttrekken aan de heerschappij van formulieren en dogmata, heil zoekend in zelfstandige studie van den bijbel op grond eener wetenschappelijk gevestigde meening omtrent Christus' persoon en leer, in de kracht der opvoeding tot de groote evangelische Kerk der toekomst, die alle Kerken zou omvatten. De groninger richting noemde zich tegenover de trouwe volgers van Calvijn de vertegenwoordigster eener historisch-nederlandsche richting, die in Wessel Gansfoort en zijn volgers hare vroege geestverwanten zocht.

Nam deze kerkelijke beweging veler gedachten in beslag, een analoge beweging deed zich gevoelen op het gebied der letteren en bracht helderheid in de „nevelachtige atmosfeer des geestes", die vóór 1830 had geheerscht [3]). De lang verouderde „Vaderlandsche Letteroefeningen", nog steeds onder leiding van den deftig-burgerlijken amsterdamschen boekhandelaar Yntema, die den duffen geestelijken dampkring in Nederland van

---

[1]) Reitsma, l.l., blz. 402 vlg.; Sepp, Pragmatische geschiedenis, blz. 138 vlg.
[2]) In 1839 verving de Heusdiaan Muurling den naar Leiden overgeganen Van Oordt.
[3]) Kalff, dl. VII, blz. 215 vlg.; vgl. Verwey, Toen de Gids werd opgericht.

omstreeks 1800 vertegenwoordigden, voldeden reeds lang niet meer aan de behoeften der nieuwere letterkundigen, hoewel zij nog met aanmatigende pedanterie heerschten op den nederlandschen Parnas [1]).

Reeds had de „Recensent der Recensenten" (1805) van Kemper, Kinker en Wiselius „de eerste bazuin" geblazen en lieten omstreeks 1820 de Bilderdijkianen de tweede klinken. De derde bazuin was de verschijning van het prospectus van „De Gids" in Augustus 1836, het manifest eener jonge school, die breken wilde met de bekrompenheid en de partijdigheid, de ouderwetschheid en het brallende chauvinisme. Bakhuizen van den Brink, Heye, Potgieter vooral waren de geniale leiders van dit nieuwe critische tijdschrift, dat onbarmhartig optrad tegen conventie en pathos, tegen sentimentaliteit en opgeschroefde bewierooking van alles wat „vaderlandsch" heette en door critiek zonder genade, zonder aanzien van personen nieuwe grondslagen trachtte te leggen voor het geestelijk leven van den tijd. Wat zij en de hunnen sedert 1837 in dat jonge tijdschrift gaven, beloofde werkelijk veel, al was de toon van den „blauwen beul", den harden geneesmeester van onnatuur, persoonlijke bespiegeling en bloote beschrijving in de letteren, verre van gematigd. Met kracht werd hun pogen gesteund door den fijnen stilist Geel, den leidschen hoogleeraar-bibliothecaris, die in zijn bundel „Onderzoek en Phantasie" (1838) onbekrompen vrijheid, onafhankelijkheid van meening, breken met verouderde vormen predikte. En Kneppelhout's „Studententypen", geestig losse beelden van groote aantrekkelijkheid, Beets' „Camera Obscura", met haar vrije taal en scherpe waarneming, Hasebroek's proeven van ernstigen humor in zijn „Waarheid en Droomen" toonden reeds wat er te wachten was van de toekomst, die in den jong gestorven Aernout Drost, schrijver van „Hermingard van de Eikenterpen", in Jacob van Lennep met zijn „Pleegzoon" en zijn „Roos van Dekama", met zijn „Nederlandsche Legenden" en zijn overigen rijken letterarbeid, in Oltmans met zijn „Loevestein" en zijn „Schaapherder" reeds voorloopers van beteekenis had gehad.

Een nieuwe tijd scheen aan te breken, niet alleen op het gebied van Kerk en letteren. Van de overzijde der Noordzee deed sedert 1830 Stephenson's stoomros zijn triomfalen intocht, reeds eenige jaren voorafgegaan door de stoomboot, die den postwagen op de wegen, de aloude trekschuit op de nederlandsche trekvaarten zou vervangen maar nog met wantrouwen werd bejegend en eerst langzaam ingang vond. Zoo was het, dat de Koning, die met zijn practischen blik de beteekenis der spoorwegen zeer goed inzag, in 1834 den bouw van een spoorweg tusschen Amsterdam en Keulen voorbereidde maar uit gebrek aan financieele medewerking het plan moest opgeven. Een leening voor een lijn tusschen Amsterdam en Arnhem werd in 1836 in de Tweede Kamer met 46 tegen 2 stemmen verworpen, terwijl de rotterdamsche Kamer van Koophandel daarentegen de inrichting van „snelvarende trekschuiten" tusschen Amsterdam en Keulen als veel doelmatiger aanbeval: treurig bewijs van bekrompenheid en gemis aan inzicht in de toekomst. Den 20sten September 1839 eerst werd de eerste spoorweg in Nederland, de Hollandsche IJzeren Spoorweg tusschen Haarlem en Amsterdam, feestelijk geopend [2]).

De stoom, welks invoering als werkkracht hier en daar reeds omstreeks 1800 was geschied, dreigde een algeheele verandering te zullen brengen in de gansche nijverheid, die langzaam wel maar toch meer en meer den ouden

[1]) Bakhuizen van den Brink, Studiën en schetsen, dl. III, blz. 478 vlg.
[2]) Van der Schalk, Kapitaal en arbeid in Nederland, blz. 67/8; Jonkers Nieboer, Gesch. der Nederl. spoorwegen (Haarlem, 1907); De Boer, Gesch. der Amst. Stoomvaart, dl. I, blz. 58 vlg.

weg verliet en van handnijverheid in machinale nijverheid overging, dank zij ook de reeks van machinale uitvindingen, die van Engeland uit op den duur haren weg hierheen vonden. Reeds in 1832 was onder leiding van Thomas Ainsworth door de Nederlandsche Handelmaatschappij in Twente het nieuwe engelsche weefgetouw met de snelspoel ingevoerd [1]). Ainsworth's weefschool te Goor, weldra naar Nijverdal overgebracht, werd het middelpunt van de hervorming der inrichting van de twentsche fabrieken. Ook hier kwamen na 1830 langzamerhand stoomspinnerijen en stoomweverijen tot ontwikkeling, vooral te Enschedé en Almeloo, weldra ook te Leiden en Haarlem en in andere steden.

Met die veranderingen in het verkeerswezen en de nijverheid, die evenwel hier te lande slechts langzaam, al te langzaam voortging in vergelijking met wat in België en de Rijnprovincie geschiedde, zou alom — Twente bewees het door vermeerdering der welvaart voor den wever en zijn gezin, zij het nog onder allerlei misbruiken en verkeerdheden [2]) — ook de verhouding van den werkman tot zijn werk, tot den werkgever een belangrijke verandering moeten ondergaan [3]). Lage loonen, geringe ontwikkeling, 10- tot 12urige arbeidsdag, uitgebreide kinderarbeid, algeheele afhankelijkheid van den werkgever waren toen ook hier te lande aan te wijzen. Het „vroeg kapitalisme" was ook hier werkzaam met al zijn winzucht bij den werkgever, slaafschheid bij den arbeider, getemperd slechts door zekere gemoedelijkheid van samenwerking en berusting in het onvermijdelijke.

Intusschen begonnen de misstanden op arbeidsgebied ook hier ernstig de aandacht te trekken zooals blijkt uit menige uiting van deskundigen dier dagen, met name te Leiden, waar in 1841 een merkwaardig onderzoek naar den toestand der talrijke arbeidersbevolking, vooral naar den kinderarbeid in de fabrieken werd ingesteld [4]).

Het gansche maatschappelijke leven — Engeland en Frankrijk gingen voor — zou allengs op andere grondslagen moeten gevestigd worden. Een nieuwe staathuishoudkunde begon zich te verheffen, die aanmerkelijk afweek van de oude en verouderde stelsels, met name van het stelsel van bescherming, dat door de nederlandsche regeering zoo krachtig was voorgestaan. Ontwikkeling van het individueele initiatief door zoo weinig mogelijk staatsbemoeiing, door zoo groot mogelijke vrijheid werd meer en meer de leus der staathuishoudkundigen. Ook hier te lande begonnen de denkbeelden van fransche en engelsche staathuishoudkundigen bij sommigen ingang te vinden, al duurde het nog lang, eer de Nederlander deze denkbeelden ten volle in zich had opgenomen.

Ook op het gebied van den handel werd de behoefte aan ingrijpende hervorming der wetgeving steeds krachtiger gevoeld. Zoolang Nederland en België vereenigd waren geweest, had de noordnederlandsche handel geen gelegenheid gehad zich ten volle te herstellen van de daarna in den Franschen Tijd toegebrachte slagen. Het stelsel, dat koning Willem I met zooveel energie en talent had voorgestaan en dat in het kort in deze formule kon worden samengevat: aanvankelijk krachtig beschermde nijverheid en landbouw grondslagen van een door verbeterde verkeerswegen onder gunstige voorwaarden eveneens beschermden handel, was niet dat der zonder eenig vast stelsel op winst aansturende voorvaderen geweest. Het had dan ook

---

[1]) Smissaert, Bijdragen tot de geschiedenis der ontwikkeling van de Twentsche katoennijverheid, blz. 36 vlg.
[2]) Halbertsma, in Overijss. Almanak 1837: De weefschool te Goor.
[3]) I. J. Brugmans, De arbeidende klasse in Nederland ('s Grav. 1925), blz. 20 vlg.
[4]) Blok, Holl. stad, IV, blz. 146 en 151 vlg.; Nederl. Econom.-Historisch Jaarboek, dl. VIII.

reeds vóór 1830 krachtig verzet gevonden van de zijde van Gogel en G. K. Van Hogendorp, Ouwerkerk de Vries en Alstorphius Grevelink, die aandrongen op terugkeer tot de oude vrijheid van den handel, waar deze vrijheid wenschelijk achtte, ja tot zoo groot mogelijke handelsvrijheid, de eenige voorwaarde, waarop de oude handel kon herleven. Het stelsel des Konings was echter met kracht gehandhaafd en, waarlijk, over het gansche rijk gerekend, had de regeering kort vóór 1830 op goede resultaten kunnen wijzen, al was nog slechts een begin van den bloei, dien zij van de toekomst hoopte, voor ieders oogen merkbaar.

De afscheiding van België had Noord-Nederland wederom aan eigen krachten overgelaten en het beschermende stelsel, thans niet meer door een sterke nijverheidsontwikkeling ten minste schijnbaar in het gelijk gesteld, moest steeds krachtiger aanvallen verduren. Met nadruk werd meer handelsvrijheid door den koopman geëischt en Van Hogendorp's schoonzoon Warin nam weldra in de Tweede Kamer de taak van zijn schoonvader over, terwijl het Handelsblad in denzelfden geest beschouwingen deed hooren. Maar de regeering bleef, niettegenstaande alle klachten, het beschermende stelsel getrouw, ja, handhaafde hare meening, dat ook thans een zelfs ten nadeele van den handel beschermde nijverheid de grondslag zou moeten blijven, waarop de nationale welvaart der toekomst zich zou vestigen. Zij sloot het oog voor de schitterende resultaten der toenemende handelsvrijheid in Engeland. Zij wilde niet hooren van het „laisser faire", dat meer en meer in de kringen der staathuishoudkundigen gehuldigd werd en onthouding der regeering op het gebied van handel en nijverheid predikte. Zij wilde niet letten op berekeningen, die aantoonden, dat Engeland, Frankrijk, Antwerpen, Bremen, Hamburg snel in handelsbloei toenamen, terwijl de nederlandsche handel stilstond. Zij weigerde mede te gaan in de richting, die meer en meer de richting van den tijd werd. Zij meende door middel van de Handelmaatschappij den uitvoer van nederlandsche nijverheidsartikelen, met name van katoenen goederen, naar Indië te kunnen regelen en door hooge rechten de mededinging der buitenlandsche nijverheid te kunnen uitsluiten, ook al moest zij in 1836 om Engeland tevreden te stellen ook de eigen katoenen en wollen stoffen met 12% belasten [1]).

Onder deze bescherming begon ten minste de katoennijverheid werkelijk te bloeien, al bleek spoedig, dat kunstmatige bevordering van dien tak van industrie op den duur aan de schatkist al te zware lasten zou opleggen, daar zij de verliezen der Handelmaatschappij op de gereedelijk door haar ingekochte manufacturen had te waarborgen. Ook de aanbouw van schepen werd kunstmatig aangekweekt, zoo zelfs dat in 1836 de Handelmaatschappij verklaarde, dat er te veel scheepsruimte voor de behoefte aanwezig was: de in 1831 aanwezige 1252 schepen met 82939 last waren in 1841 gestegen tot 1628 met 153333 last [2]). De assuradeurs dier schepen en ladingen deden wel groote zaken en maakten aanzienlijke winsten, maar de reeders zelf bleven met hun overbodige schepen zitten. De Nederlandsche Handelmaatschappij, door de regeering krachtig voortgeholpen, bracht onder het cultuurstelsel hare invoeren tot een verbazingwekkende hoogte. In 1826 verscheepte zij 27495 balen koffie, tegen 1840 een millioen; de suikerinvoer steeg van 12147 kranjangs en 5000 kisten in 1831 tot 120237 kranjangs en 1400 vaten in 1837; thee, kaneel, indigo, tin werden in steeds grootere hoeveelheid uit Indië naar Europa gevoerd [3]), wat alles

[1]) De Lange, Proeve eener handelsgeschiedenis van Nederland, blz. 10.
[2]) De Lange, blz. 13.
[3]) De Lange, blz. 19; Mansvelt, l.l.

op den duur invloed zou moeten hebben op de prijzen, te meer omdat ook Brazilië met zijn suiker en koffie sterk op den voorgrond begon te treden.

De betere vooruitzichten voor de handhaving van den vrede deden na 1834 overal en ook hier te lande hopen op krachtiger ontwikkeling van den handel maar gaven tevens aanleiding tot gewaagde speculatiën, die niet nalieten groote verliezen te veroorzaken, vooral in 1837, toen een algemeene handelscrisis, van Amerika uitgegaan, den engelschen handel trof en ook hier zware verliezen deed lijden — een getuigenis voor den onverbrekelijken samenhang der economische toestanden thans over de geheele wereld, die menigeen de overtuiging gaf, dat de studie der economische naast die der technische wetenschappen voor den koopman en den industrieel thans onontbeerlijker waren dan ooit te voren en dat die studie niet ruim genoeg kon worden opgevat.

Maar bij dit alles bleek meer en meer, dat nieuwe gedachten, nieuwe vormen allerwegen in aantocht waren en de oude Koning, hoezeer een open oog behoudend voor alles wat er om hem gebeurde, was te veel achttiende-eeuwer om zich in dat nieuwe thuis te gevoelen, om met krachtige hand de leiding te nemen bij het noodzakelijke hervormingswerk, dat zoo weinig strookte met wat hij sedert jaren had verdedigd en gehandhaafd. Hij zag in, dat zijn tijd voorbij was, en hij besloot te wijken voor den aandrang, die van alle zijden tot hem kwam uit een wereld van gedachten, waarin hij zich niet meer kon indenken. Voor den vorst als landsvader was geen plaats meer in het Nederland van omstreeks 1840. De persoonlijke verdrietelijkheden en teleurstellingen van het laatste jaar hadden hem bovendien verbitterd en tot zijn besluit aangezet.

Op den 12den September 1840 [1]) gaf hij, na overleg met zijn oudsten zoon, den secretaris van staat Van Doorn en den getrouwen Van Maanen onverwachts kennis van zijn „vast en onherroepelijk" besluit om af te treden. Niet alleen de noodzakelijkheid om voortaan te regeeren met verantwoordelijke ministers en onder wezenlijke contrôle der Staten-Generaal maar ook de ondervonden bittere teleurstelling ten opzichte van België, de persoonlijke tegenstand, dien hij niet het minst bij zijn huwelijksplan maar ook tegenover zijn totnogtoe gevoerd beheer had moeten ondervinden, waarschijnlijk ook de begeerte om dat huwelijksplan als privaat persoon door te zetten, maar vooral zijn algemeene indruk van alles wat om hem veranderde en nog meer zou veranderen, bewoog hem tot den vooralsnog zeer geheim gehouden stap, die zelfs voor den Raad van State een geheim bleef. Van Maanen, Verstolk van Zoelen en de staatsraad Van Pabst van Bingerden stelden met Van Doorn de noodige stukken en proclamatiën. De Koning begaf zich naar Het Loo, bereidde de afschaffing der bij den „nieuwen koers", bij het loslaten der persoonlijke regeering overbodig geworden staatssecretarie voor en deed nog eenige opzienbarende benoemingen van gouverneurs in Utrecht en Friesland, van generaals en ridders in den Nederlandschen Leeuw. Toen riep hij tegen den 7den October de prinsen, de voornaamste regeeringspersonen en het hof naar Het Loo en deed daar op zeer eenvoudige wijze afstand van de regeering. Het geschiedde met een treffende, door Van Maanen gestelde proclamatie [2]), waarin de Koning, de wijziging der Grondwet als punt van uitgang nemend, verklaarde na ernstige overweging en rijp beraad het wenschelijk te achten, dat „eene vaste krachtige mannelijke hand, jeugdiger leeftijd, bevrijd van den druk van geklommen jaren en

---

[1]) Papieren Van Maanen (Rijksarchief), N°. 217: Aanteekeningen over het bij den afstand gebeurde.

[2]) De Bosch Kemper, dl. III, blz. 306 vlg.; Aant., blz. 97 vlg.

niet weifelende door vroegere herinneringen" het landsbestuur in handen zou nemen. Hij droeg dat bestuur daarom over aan den Prins van Oranje, den wettigen opvolger, en vertrok als „koning Willem Frederik, graaf van Nassau" onmiddellijk naar Berlijn, door slechts weinigen bij zijn afstand en vertrek in gemoede betreurd. Spotbladen en spotprenten ontzagen zich niet om den vertrekkenden vorst de hatelijkste venijnigheden na te zenden; vinnige schimpscheuten van persoonlijken aard hoorde men aan alle kanten op de millioenen, die hij had verzameld, op de huwelijksplannen met „Jetje Dondermond" zooals de gravin d'Oultremont in de volkstaal genoemd werd — scherpe tegenstelling met de wijze, waarop hij 27 jaren te voren in het land was teruggekeerd; ondankbare verwijten aan den vorst, die toch zichzelf en zijn belang ten eenenmale vereenzelvigd had met het landsbelang.

HOOFDSTUK II

DE EERSTE JAREN VAN KONING WILLEM II

Met de grondwetsherziening van 1840 was het nederlandsche staatswezen een nieuw tijdperk ingetreden, waarin de persoonlijke regeering des Konings onder de werking der ministerieele verantwoordelijkheid en der krachtiger contrôle van de Staten-Generaal aanzienlijk zou beperkt kunnen worden binnen de grenzen van beter omschreven constitutioneele bepalingen. Maar het scheen weldra, dat er feitelijk weinig veranderd was, weinig meer dan de persoon des Konings, terwijl de staatsdienaren en de vormen van het staatsbestuur ongeveer dezelfde waren gebleven. Alleen de staatssecretarie werd (20 Oct.) opgeheven en tot directeur van het nieuwe „Kabinet des Konings" werd in plaats van Van Doorn, die vice-president van den Raad van State werd, de referendaris A. G. A. van Rappard benoemd, een man van zeer gematigde beginselen en weldra 's Konings vertrouwde raadsman [1]).

Willem II was een geheel ander man dan zijn vader. Reeds bij de inhuldigingsplechtigheden kwam zijn reeds bekende voorliefde voor militair vertoon en militaire omgeving duidelijk aan den dag. Ridderlijk en beminnelijk van aard, ter wille van het vaderland voor geen opoffering terugdeinzend, mededeelzaam en vriendelijk, zelfs tot al te groote vertrouwelijkheid toe, innemend en goedhartig, levendig en opgewekt, zeer gevoelig voor indrukken, man van fijnen smaak, vrijgevig, evenmin financier als staatsman van aanleg, weinig zelfstandig van oordeel en daardoor gemakkelijk over te halen, dikwijls het slachtoffer van intriganten en slechte raadgevers, was de nieuwe vorst, met de beste voornemens, niet ten volle berekend voor de moeilijke omstandigheden, waarin hij zich weldra geplaatst zag. Zijn innemende persoonlijkheid waarborgde hem echter een populariteit, die over hem en zijn regeering een zachter oordeel deed vellen dan zijn vader ten deel gevallen was. Zijn fiere gemalin, de russische vorstendochter Anna Paulowna, verleende aan zijn schitterend hof glans, verhoogd nog door de etikette, die thans de plaats innam van den burgerlijken eenvoud in den hofkring des vorigen Konings.

De voorstanders van een geheel nieuwen koers, de geringe ingenomen-

[1]) Vgl. over hem het Levensbericht door De Bosch Kemper, in Levensber. van de Maatsch. der Nederl. Letterk., 1870, blz. 123 vlg.; zijn brieven vóór 1834 in Groen van Prinsterer's Briefwisseling, dl. I.

heid van den Koning met den gang van zaken onder zijn vader kennend, hadden gehoopt en verwacht, dat Willem II dadelijk de oude ministers op zijde zou hebben gezet. Wel geschiedde dit bij het departement van oorlog, waar de oude generaals Schuurman en Trip spoedig het veld moesten ruimen, maar de andere ministers bleven de regeering voeren; voorloopig ten minste, want de Koning wenschte hen niet dadelijk te ontslaan, al leende hij meer dan eens het oor aan Van der Capellen en andere verklaarde tegenstanders van het vorige bewind. Van een „homogeen" ministerie in meer parlementaire richting, waarop sommigen reeds dadelijk gehoopt hadden, was echter evenmin sprake als te voren. Maar lang duurde het aanblijven der oude regeeringsleden niet. Na Schuurman trad nog vóór het einde des jaars ook de leider van het departement van eeredienst, Van Pallandt van Keppel, af, niet gezind om den Koning ter wille te zijn in diens nieuwe kerkelijke staatkunde. 's Konings geneigdheid om de Katholieken te ontzien en in het algemeen de meeningen van andersdenkenden zooveel mogelijk tot haar recht te doen komen, bracht hem namelijk reeds, overeenkomstig een aan de Katholieken gedane belofte, in November tot het instellen eener gemengde staatscommissie om de in den laatsten tijd herhaaldelijk uitgesproken bezwaren van katholieke en orthodox-protestantsche zijde tegen het bestaande lager onderwijs te onderzoeken.

Vooral van orthodox-protestantsche zijde waren in de laatste jaren namelijk ernstige bedenkingen geopperd tegen de schoolwet van 1806, in nauw verband ook met het verzet tegen de in het Hervormde kerkgenootschap zelf heerschende richting. Groen van Prinsterer had in de Dubbele Kamer zijn stem verheven tegen het „onchristelijke" karakter dier wet uit den revolutietijd, tegen de algeheele uitsluiting van den bijbel uit de volksschool, waartegen de roomsche geestelijkheid herhaaldelijk bezwaar inbracht, tegen het neutraliteitsbeginsel overeenkomstig de toenmalige denkbeelden in die wet gehuldigd, waardoor naar zijn meening alle vormende, opvoedende kracht aan het onderwijs werd ontnomen. Streng protestantsche huisvaders klaagden, dat de scholen evenzoo bedorven waren als de kerken, en hielden hunne kinderen thuis of lieten hen door bijzondere onderwijzers volgens hunne beginselen onderwijzen, wat hun echter door de overheid, wanneer deze het bemerkte, belet werd [1]). De Katholieken van hunne zijde klaagden eveneens over de met de leerstellingen hunner Kerk strijdige begrippen, die den kinderen op de staatsschool van Van der Palm en Van den Ende werden ingeprent.

De staatscommissie, samengesteld uit Van der Capellen, Van Wijckerslooth, bisschop i. p. i. van Curium, Groen van Prinsterer, Van Hugenpoth tot Aerdt, roomsch lid der Eerste Kamer, en de professoren Des Amorie van der Hoeven, remonstrantsch hoogleeraar uit Amsterdam, en Kist uit Leiden, legde hare denkbeelden weldra neder in een verslag, dat de wenschelijkheid om aan de geopperde bezwaren van staatswege te gemoet te komen in het licht stelde. Dit verslag gaf aanleiding tot het opzienbarende Koninklijk Besluit van 2 Januari 1842, waarmede bemoeilijking van het bijzonder onderwijs werd tegengegaan door het openen van gelegenheid tot beroep op Gedeputeerde Staten, benoeming van leden der schoolcommissiën en van onderwijzers zooveel mogelijk uit verschillende gezindten werd toegezegd en aan predikanten en geestelijken het recht werd verleend om onderzoek te doen naar de in de school gebruikte leerboeken en daartegen bezwaren in te brengen. Het besluit, door de talrijke voor-

[1]) Vos, Groen van Prinsterer en zijn tijd, dl. I, blz. 260.

standers der bestaande schoolwet veroordeeld als een betreurenswaardige concessie aan het drijven van hen, die het volksonderwijs weder aan de leiding van den staat wilden onttrekken om het aan die der kerkgenootschappen terug te geven, veroorzaakte een hevigen pennestrijd, die reeds dadelijk den hier te lande zoo gemakkelijk op te wekken godsdiensttwisten opnieuw voedsel moest geven.

Met de gelijktijdige nieuwe beweging in den boezem der Nederlandsche Hervormde Kerk[1]) hing de thans geopende schoolstrijd nauw samen. Die beweging betrof vooral wederom de vraag, of de Algemeene Synode dier Kerk het recht had om, zooals zij in de laatste jaren herhaaldelijk had gedaan, te weigeren te midden van den strijd der meeningen omtrent de leervrijheid een ondubbelzinnige orthodoxe verklaring te geven aangaande de door aankomende predikanten te onderteekenen formule. De Synode, krachtig gesteund door de Groninger School, die steeds meer aanhangers telde, had zich onder de beproefde leiding van den ouden Donker Curtius verzet tegen pogingen om de Kerk „twee eeuwen terug te zetten" en de „kerkleer van Dordt" weder in te doen voeren; ook na den dood van haren grijzen leider in 1839 verliet zij haar standpunt, dat van de organisatie van 1816, niet. Een aantal adressen gewerd haar in 1841, waarbij door tal van orthodoxen in haar kerkverband aangedrongen werd op wederinvoering der oude formulieren van eenigheid en der oude kerkreglementen; ds. Moorrees te Wijk bij Heusden verzamelde bijna 9000 namen op het zijne, op de Veluwe deed zich een sterke beweging in dien zin gevoelen. Daartegenover kwamen vooral uit het toen sterk „groningsche" Noorden des lands adressen in, die op handhaving van de feitelijk bestaande leervrijheid aandrongen als overeenkomstig de behoeften van den tijd. Ook tot de regeering zelve richtte zich de ijverig werkzame orthodoxe partij met een adres maar deze antwoordde bij ministerieele verklaring, dat zij zich met zuiver kerkelijke zaken niet wilde inlaten.

Het merkwaardigste adres was wel dat van zeven haagsche heeren: Dirk van Hogendorp, Gevers, Capadose, Groen van Prinsterer, Elout, Singendonck en Van der Kemp, allen uit den ouden bilderdijkschen kring, die in Mei 1842 een lang en merkwaardig vertoog bij de Synode indienden, waarin zij met klem van redenen opkwamen voor de wenschen der orthodoxe partij in zake het gezag der formulieren, de opleiding der predikanten, het verband tusschen volksonderwijs en Kerk en de wijziging van het kerkbestuur. Zij richtten zich scherp tegen het „synodale geloofsformulier", tegen de Groninger School en haar tijdschrift „Waarheid en Liefde", tegen de als „evangelisch" aangemerkte vrijzinnige uitlegging der kerkleer, die, naar zij meenden, naar de letter moest worden gehandhaafd zooals de dordtsche vaderen hadden vastgesteld, tegen de leervrijheid, tegen het staatsonderwijs, tegen de „onwettige" kerkregeling van 1816 en hare gevolgen voor de „Vaderlandsche Kerk", onder welken naam zij de Nederlandsch Hervormde bij voorkeur plachten aan te duiden. Geweldig was de sympathie zoowel als de tegenstand, door dit „haagsche adres" in alle kringen der protestantsche bevolking gewekt. Brochures en spotprenten, verklaringen en vertoogen volgden elkander op in onafzienbare reeks. De kerkelijke besturen, met verreweg de meeste predikanten en de overgroote meerderheid der ontwikkelde burgerij in stad en land, stonden aan de zijde van Hofstede de Groot en de vrijzinnigen; de orthodoxe aristocratie daarentegen gaf hare instemming met de haagsche heeren duidelijk te

[1]) Vos, Groen van Prinsterer, blz. 188 vlg.; Reitsma, Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk, blz. 404 vlg.; Sepp, Pragmatische geschiedenis, blz. 138 vlg.

kennen; de kleine burgerij en de boeren lieten zich nog weinig hooren maar toonden, waar zij dit deden, levendige sympathie voor Groen en zijn vrienden.

Op het veelbesproken haagsche adres werd dit en het volgende jaar geantwoord met adressen in tegenovergestelden zin en Hofstede de Groot hield te Groningen „Voorlezingen over de opvoeding des menschdoms door God", die groote geestdrift wekten en weldra in druk verschenen. Maar de Synode, hoewel voor de vrijzinnige opvatting gestemd en weldra in meerderheid van de „groninger" richting, weigerde op den aandrang tot krachtig partij kiezen in te gaan en besloot, uit voorzichtigheid tegenover de opgewekte kerkelijke hartstochten, te blijven bij hare algemeene verklaring over de wenschelijkheid der handhaving van „betamelijke vrijheid van onderzoek en prediking". Zoo kwam de opwinding allengs tot rust, al gaven Groen en de zijnen hun agitatie volstrekt niet op. Zij sloten zich in Augustus 1845 aaneen tot een vereeniging van „Christelijke Vrienden", die in Amsterdam haren zetel had en waarin Beets, mr. Van der Brugghen, dr. Capadose, Da Costa, Groen van Prinsterer, Elout van Soeterwoude, Koenen, baron Mackay, de boekdrukker Wormser en andere gematigde zoowel als scherpere orthodoxen zich samenvoegden om hunne denkbeelden onder het volk te verspreiden en te verdedigen. Hun tijdschrift, de „Christelijke Stemmen", nam weldra in invloed toe, gesteund dikwijls ook door den kring der mannen en vrouwen van het Réveil, dat zich anders meer op het gebied van practischen godsdienst dan op dat van het dogma bewoog.

Het Réveil beleefde in dezen tijd zijn schoonste dagen [1]). In de stemmige zalen der amsterdamsche patriciërs van Heeren- en Keizersgracht en in enkele aristocratische salons van Den Haag klonken bij zijn „réunions" de welsprekende stemmen van zwitsersche en fransche predikers naast die van leeken als Da Costa, W. de Clercq, Koenen en Capadose, van de predikanten Heldring, De Liefde en Kohlbrügge, in tegenstelling met de door de meeste predikanten van den kansel verkondigde begrippen. Het placht een klein maar aandachtig gehoor te zijn, onder gebed en gezang opbouwend in innig „dierbaar" geloofsleven door het lezen en overdenken van de historisch-epische verhalen uit den bijbel, uit de christologie en hamarthologie, waarbij de handhaving van de kerkleer op den achtergrond trad tegenover de behoefte aan voedsel voor het hart. Het is de merkwaardige kring, waarin, na den bijbel en naast Thomas à Kempis, Vinet's wijsgeerige geschriften en, de Geschiedenis der Hervorming benevens preeken van Merle d'Aubigné, van Malan, Rochat en andere fransche en zwitsersche predikanten de geliefkoosde lectuur waren, leidend tot een zich ernstig verdiepen in de macht van de zonde over den mensch en de worsteling om te komen tot de „verlossing", tot de „onweerstaanbare genade", die het deel zou worden van den „tot een nieuw leven bekeerde", zich afzonderend van de „booze wereld" — een kring, die een oogenblik dreigde in ziekelijk mystiek ascetisme ten onder te gaan maar zijn redding vond in het gevoel van plicht tegenover de „zondige wereld", die men door evangelisatie, door prediking, door huisbezoek, door onderwijs, door zendingswerkzaamheid in het algemeen hoopte te bekeeren tot het „ware geloof" in Christus, de „eerste voorwaarde" van „werkelijk geloofsleven". Die laatste richting bracht het Réveil op den weg der weldadigheid en der maatschappelijke verbetering, waarvan het asyl voor gevallen vrouwen (Steenbeek)

[1]) Pierson, Oudere Tijdgenooten, blz. 35 vlg., 70 vlg.; Vos, blz. 90 vlg., 169, 233, 275, 283 vlg.

te Zetten (1848) een der eerste vruchten is geweest en waaraan menige andere stichting van philantropischen aard haren oorsprong heeft te danken. Vooral daardoor is het Réveil een verschijnsel van blijvende beteekenis in het nederlandsche volksleven geworden.

Ook de Groninger School breidde echter haren invloed uit en zag hare vertegenwoordigers niet slechts in het Noorden, waar zij onder leiding van Hofstede de Groot hare tegenstanders overwon en vijfentwintig jaren lang school en kerk beheerschte, terwijl allengs ook in Holland hare predikanten optraden. Daarnaast legde de nieuwere bijbelcritiek op het voetspoor van Strausz en de Tübinger school bij monde van den jongen hoogleeraar J. H. Scholten te Leiden, wiens scherpe denkkracht en heldere betoogtrant hem tal van geestdriftige volgers verschaften, den grondslag voor een nieuwe partij, in de Nederlandsch Hervormde Kerk nog krachtiger dan de groningsche richting vooruitstrevend.

Maar niet alleen in den boezem dier Kerk woelde en gistte het in dezen tijd. De tegenstelling tusschen Protestant en Katholiek, in den tijd der vereeniging met het Zuiden een oorzaak van voor het bestaan des Rijks gevaarlijke oneenigheid gebleken, kwam na de afscheiding van België met niet minder kracht aan het licht. In het noordelijke deel, thans voorgoed afgescheiden van het Zuiden, had de katholieke minderheid te kampen met de sterke protestantsche meerderheid, als vanouds geneigd tot verzet tegen de rechtmatige wenschen naar volkomen gelijkstelling der lang achter gestelde Katholieken, die begonnen te ontwaken uit hunne berustende terughouding. De kansen der Katholieken schenen te rijzen, nu Willem II koning was geworden, van wien men wist, dat hij persoonlijk tegen de protestantsche kerkleer en kerkvormen bezwaren had, met name tegen al te groote vrijheid op het gebied der kerkleer en tegen het „republikeinsche" kerkbestuur, waartegenover hij veel gevoelde voor beperking van bijbellectuur, voor meer rekening houden bij den eeredienst met de behoefte aan schoonheid en kunst, ten slotte voor hiërarchische kerkvormen als in de roomsche en anglicaansche kerken [1]).

Reeds tijdens de regeering van koning Willem I hadden katholieke schrijvers als Lesage ten Broek, de bekeerde zoon van een groningschen predikant en hoogleeraar, in de „Godsdienstvriend", de „Morgenstar", later in de „Catholyke Stemmen" getracht voor de belangen der Katholieken in het Noorden op te komen, vooroordeelen te hunnen opzichte te bestrijden en op het gebied der bijna uitsluitend in protestantschen zin geschreven vaderlandsche geschiedenis hun afwijkend inzicht te doen kennen [2]). In het tijdschrift „De Katholiek" (1842) hadden zij een „godsdienstig, geschied- en letterkundig maandschrift", waarin zij hunne denkbeelden op wetenschappelijk gebied ontwikkelden onder leiding van professoren uit de instellingen van katholiek onderwijs te Warmond, Voorhout (Hageveld) en Katwijk als Borret, Broere en Van Vree, en van ijverige leeken als de advocaten Leesberg en Meylink. Het tijdschrift prijkte met het veelzeggende motto: „vindicamus haereditatem patrum nostrorum." Ook de dagbladpers werd tot hetzelfde doel aangewend, vooral sedert naast „de Noord-Brabander" (1829) het tijdschrift „de Spectator" onder de leiding van de begaafde jonge letterkundigen dr. Cramer en Alberdingk Thijm van een tooneelblad een algemeen letterkundig tijdschrift werd, om in 1846 plaats te maken voor het amsterdamsche katholieke blad „De Tijd". Een „Roomsch-Catholijke Maatschappij tot verspreiding van roomsche volks-

[1]) Bosscha, Leven van Willem II, blz. 644 vlg.
[2]) Albers, Herstel der hiërarchie, dl. II, blz. 5 vlg.

lectuur" had reeds van 1820 tot 1823 bestaan, terwijl de liefdadige Vincentius-vereeniging en de roomsche Vereeniging van Weldadigheid bewijzen waren van toenemende samenwerking op maatschappelijk gebied. Men dacht zelfs aan de vestiging eener groote roomsche volksmaatschappij in den geest van het Nut. Jonge talentvolle mannen als Cramer, Smits en Thijm stelden zich met geestdrift in dienst van hun kerkgenootschap, door de meer voorzichtige ouderen nauwelijks in toom gehouden bij hun streven om aan de Katholieken een ruimere plaats in volksleven en staatsbestuur te verschaffen.

Onder de hangende vraagstukken ten opzichte van de Katholieken nam dat van het nog steeds niet uitgevoerde Concordaat van 1827 een voorname plaats in [1]). De vraag was, of het na de afscheiding van België nog zou moeten of kunnen gelden voor de noordelijke gewesten alleen, wat de regeering van Willem I niet betwijfeld had maar de Tweede Kamer niet algemeen beaamde en bij de protestantsche bevolking op grooten tegenzin stuitte. De definitieve scheiding der noordbrabantsche, zeeuwsche en limburgsche parochiën van de thans belgische bisdommen Luik en Gent in 1840 en 1841 scheen te doen zien, dat de pauselijke Stoel, gebruik makend van de welwillende gezindheid des Konings, thans het Concordaat ook voor het Noorden wilde toepassen; in Noord-Brabant en Limburg werden intusschen voorloopig slechts apostolische vicariaten ingericht. Reeds een maand na de inhuldiging van Willem II lekte uit, dat men in 's Konings omgeving werkelijk ernstig dacht aan invoering van het Concordaat, hetgeen onmiddellijk aanleiding gaf [2]) tot waarschuwingen, ja tot ernstig verzet van protestantsche zijde tegen de „heillooze voornemens" van „Loyola's nakroost", tegen het gevreesde „orgelspel der bisschopskerk". Een aantal antiroomsche pamfletten verscheen in het licht, van roomsche zijde beantwoord met handhaving van het goed recht der Roomschen op een organisatie in bisschoppelijken vorm, daar de Grondwet immers volkomen godsdienstvrijheid verzekerde. Het bleek, dat van protestantsche zijde de vrees voor „paapsche stoutigheden" nog verre van geweken was en dat de minste aanleiding voldoende kon wezen om den ouden antiroomschen geest weder krachtig te voorschijn te doen treden. Voorzichtigheid scheen wenschelijk bij de behandeling ook dezer teedere kwestiën en zoowel de regeering als de leiders der Katholieken zelf zagen dit in.

De regeering ook van Willem II [3]) was echter van gevoelen, dat het Concordaat van kracht gebleven was voor het Noorden, en overwoog zelfs de vraag, of het niet geraden zou zijn de daartegen gerichte pamfletten van harentwege te bestrijden. Ofschoon zij tot het besluit kwam dit vooralsnog niet te moeten doen, gaf zij in 1841 een verzameling van officieele stukken betrekkelijk het Concordaat uit, waaruit hare meening duidelijk bleek. De Koning zelf ging verder. Hij liet zich bij zijn bezoek aan Amsterdam in April van dat jaar uit, dat weliswaar de oude „zeven provinciën" geen bisschoppen zouden krijgen, maar dat in de oude Generaliteitslanden, te Roermond en Den Bosch, die prelaten aangesteld zouden worden [4]): zoo zou het verzet van protestantsche zijde — meende men — allengs luwen en de katholieke partij eenigszins tevredengesteld worden, te eer omdat vele Roomschen geen bisschoppen voor Nederland verlangden maar op de oude wijze bestuurd wilden worden [5]).

---

[1]) Albers, dl. I, blz. 393 vlg.
[2]) Ibid., blz. 413 vlg.
[3]) Vgl. hare nota's en rapporten in het niet gedrukte Jaarboekje van den R. K. Eeredienst over 1845, waaruit bij Albers (blz. 420 vlg.) breede aanhalingen.
[4]) Verz. van off. stukken, blz. 70.
[5]) Albers, dl. I, blz. 429 vlg.

De welbekende mgr. Capaccini, vanouds met den Koning persoonlijk op goeden voet, kwam in Den Haag als leider der hollandsche „missie" en pauselijk internuntius en bracht na onderhandeling met de nederlandsche regeering de zaak werkelijk tot stand: den 9den October 1841 werd een ondershandsche overeenkomst geteekend, waarbij de Koning den wensch te kennen gaf, dat de Paus in het rijk en de koloniën geen eigenlijke landsbisschoppen maar alleen bisschoppen i. p. i. zou aanstellen, en daartegenover beloofde het lager onderwijs op bevredigende wijze te zullen regelen, terwijl de „jansenistische" bisschoppen voortaan niet als zoodanig zouden erkend worden. Op deze wijze werd de zaak voorloopig geregeld. Ofschoon de Roomschen over den reeds onder Willem I werkzamen directeur der zaken van hunnen eeredienst, den Belg De Pélichy, niet zeer tevreden waren, omdat hij naar hunne meening te veel den ouden sleur volgde en te weinig gebruik scheen te willen maken van de veranderde omstandigheden, bleef deze tot zijn dood in 1844 gehandhaafd. De internuntius verliet Den Haag nog in het jaar der overeenkomst.

Een en ander was evenwel niet tot stand gekomen, zonder dat van protestantsche en oudroomsche zijde ernstig was geprotesteerd tegen deze concessiën aan de Roomschen, die men meende te moeten toeschrijven aan de nauwe betrekkingen tusschen den gaarne te Tilburg vertoevenden Koning en den pastoor aldaar, Johannes Zwijsen [1]), die zich thans tot coadjutor van den apostolischen vicaris van Den Bosch aangesteld zag en als diens toekomstige opvolger werd aangewezen. De spanning tusschen Roomschen en Protestanten was blijkbaar nog lang niet geweken en werkte nog lang na, ook in verband met de staatkundige omstandigheden, die weldra op dit terrein met nieuwe bezwaren gepaard zouden gaan.

Al waren de ministers voorloopig aangebleven, het was niet te denken, dat de Koning nog lang gebruik zou maken van de diensten der voormalige dienaren zijns vaders. De minister van binnenlandsche zaken, De Kock, trad in Mei 1841 af; hij werd vervangen door den als liberaal te boek staanden Schimmelpenninck van der Oye, een van de tegenstanders der vroeger gevolgde regeeringsbeginselen. Verstolk van Zoelen, die zoolang de buitenlandsche staatkunde van het rijk had bestuurd, zag zich in September genoodzaakt om af te treden, doordat de Koning op aandrang der bewoners van Luxemburg geweigerd had de reeds met Pruisen en den Duitschen Bond afgesproken en door den minister met kracht voorbereide aansluiting van Luxemburg bij het groote duitsche Tolverbond goed te keuren [2]). Deze handeling, na advies van Thorbecke omtrent hare geoorloofdheid [3]) door den Koning in afwijking van de meening des ministers volvoerd, wekte hevige verbittering bij Pruisen, welks koning, Friedrich Wilhelm IV, die zeer aan het Tolverbond hechtte, hierin een hoogst ongepaste daad zag en er zelfs, in verband met geruchten over geheime overeenkomsten, een gevaarlijke toenadering tot Frankrijk in zocht, met het heimelijke doel des Konings en van sommige zijner raadslieden om eenmaal België weder met Nederland te vereenigen.

De weigering des Konings om het reeds overeengekomen verdrag te ratificeeren was bovendien niet alleen uit een staatsrechtelijk en algemeen diplomatiek oogpunt bedenkelijk maar de toch reeds weinig vriendschappelijke verhouding tot het machtige Pruisen, sedert 1813 weder

---

[1]) Albers, dl. I, blz. 458.
[2]) Vgl. Schimmelpenninck van der Oye, De Luxemburgsche kwestie; thans de uitgave der daarover gewisselde stukken in het Nederl. Econom. Archief, dl. IV.
[3]) Bosscha, Leven van Willem II, blz. 716 vlg.; De Bosch Kemper, dl. IV, blz. 53, met de Aant.

groote mogendheid, werd er niet beter door. Het Tolverbond toch was niet slechts een zaak van commercieel belang voor het naburige gebied doch had ook een zeer belangrijken staatkundigen kant, want het zou blijkbaar een machtige hefboom kunnen zijn om te komen tot het doel, dat den romantischen koning van Pruisen zelf schemerachtig maar velen zijner staatslieden in overeenstemming met de leiders van het Duitsche volk in de richting van een éénig Duitschland helder voor den geest stond: de vereeniging van alle duitsche landen, waartoe Luxemburg zonder eenigen twijfel en ook Limburg, ja Nederland zelf en ook België volgens de vaste meening van vele duitsche „patriotten" op het voorbeeld van den volksdichter Arndt en de zijnen gerekend dienden te worden: strekten zij het „duitsche land" niet uit tot de Schelde en de Noordzee? De Koning stelde zich door zijn weigering tegenover een machtige beweging in het naburige gebied, die onder omstandigheden tot belangrijke veranderingen in Duitschland en zelfs in Europa zou kunnen leiden en op het lot ook van ons land grooten invloed zou kunnen hebben. En het was duidelijk, dat deze overwegingen, onder welken drang dan ook, op de weigering des Konings beslissend hadden gewerkt.

Er werden dan ook scherpe nota's gewisseld en in de totnogtoe zeer vriendschappelijke particuliere briefwisseling tusschen de beide sedert hun jeugd bevriende vorsten [1]), zoowel als in de uitingen der duitsche pers was een scherpe toon niet te miskennen. De ongeveer met deze dingen gelijktijdige samenzwering van orangistischen aard in België (Sept. 1841) onder leiding der belgische generaals Van der Smissen en Van der Meere en de thans vriendschappelijke verhouding des Konings tot het met koning Leopold verwante doch over diens engelsche gezindheid ontevreden in Frankrijk met Louis Philippe regeerende Huis van Orleans gaf meerderen grond aan de ten opzichte van 's Konings heimelijke plannen gekoesterde verdenking: men wist, dat de vorst persoonlijk de scheiding der beide landen nog altijd ernstig betreurde [2]). Van werkelijke plannen is echter nooit iets bepaalds gebleken, wèl van een gevaarlijke diplomatieke spanning tegenover Pruisen en den Duitschen Bond [3]).

Die spanning was — zooals onder anderen bleek uit de weigering van Friedrich Wilhelm IV om op een reis naar Engeland in Januari van 1842 Den Haag te bezoeken — zoo ernstig en de afkeuring der niet-ratificatie ook onder onze eigen diplomaten zoo algemeen, dat na het aftreden van Verstolk van Zoelen geen nieuwe minister van buitenlandsche zaken kon gevonden worden, totdat eindelijk de hofmaarschalk Van Huyssen van Kattendijke zich bereid verklaarde om dien post op zich te nemen. Eerst 8 Februari 1842 konden op de terugreis van den pruisischen vorst, ditmaal over Den Haag , voorwaarden worden getroffen, waaronder de Koning-Groothertog ten slotte in de toetreding van Luxemburg tot het Tolverbond meende te kunnen berusten. Toen verbeterde de gespannen verhouding tegenover Pruisen voor het oogenblik weder, ofschoon deze zaak in verband met het vroeger gebeurde omtrent de Rijnvaart nog lang ontstemming van die zijde ten gevolge had en de houding van het „jonge" Duitschland tegenover Nederland niet vriendschappelijker maakte.

Nog slechts een der oude ministers bleef thans in de regeering over:

---

[1]) Brieven van Friedrich Wilhelm IV aan Willem II, dd. 30 Sept., 4 Nov. 1841, 12 Jan. 1842, in den bundel n°. 208; Willem II aan Fr. Wilh. van 17 Nov. 1841, in n°. 204 (Huisarchief, archief Willem II).

[2]) Vgl. over een en ander De Bosch Kemper, dl. IV, blz. 56 vlg., Aant., blz. 38 vlg.; Falck, Gedenkschriften, blz. 687 vlg.

[3]) Von Treitschke, Deutsche Geschichte, Bd. IV, passim.

Van Maanen, ofschoon ook diens oude medestander Van Doorn sedert 1840 als vice-president van den Raad van State nog zitting in den ministerraad had. Maar ook Van Maanen's dagen als minister waren geteld. In het vroege voorjaar van 1842 heerschte er een zoo groote ontevredenheid over zijn uiterst conservatief beheer, zijn afkeer van algemeen noodig geachte verbeteringen, zijn beweerd nepotisme, zijn stelsel van tegenstand tegenover de Tweede Kamer, dat hij zich eindelijk tot aftreden genoodzaakt zag. Hij werd vervangen door den amsterdamschen advocaat F. A. van Hall, die zich had doen kennen als rechtsgeleerde van talent, als handig redenaar, als man van buigzaam karakter en in het algemeen van vrijzinnige beginselen.

Zoo was dan eindelijk in den kring der ministers algeheele wijziging gebracht en mocht men verwachten, dat voortaan een andere koers zou worden gevolgd, en dat met medewerking des Konings, die reeds herhaaldelijk getoond had niet afkeerig te zijn van belangrijke verbeteringen, van toegeven aan de eischen des tijds. Daarbij trokken, behalve de reeds besproken zaken op het gebied van onderwijs en de kerkelijke belangen, vooral de financiën de aandacht en in verband daarmede de nog steeds van liberale zijde gehoorde eischen tot herziening der staatsinstellingen op ruimeren voet dan in 1840 was geschied, met name van de contrôle der volksvertegenwoordiging ten opzichte der financieele daden van de regeering. Zoowel op Rochussen als op Van Hall was dan ook veler verwachting gebouwd.

Minister Rochussen, die beloofd had den financieelen toestand bloot te leggen, deed dit reeds in December 1840 door aan de Staten-Generaal eenige staten over te leggen, waaronder behalve een overzicht van de thans tot meer dan $25^1/_2$ mill. gestegen rente van rijksleeningen, waarbij nog bijna 10 mill. voor de koloniën kwamen, het als „staat B." bekend geworden „Overzicht van den vermoedelijken toestand der schatkist op 1 Januari 1841" [1]), die ook op het Amortisatie-Syndicaat voor het eerst het volle licht deed schijnen. Dit wegens de juist hangende financieele onderhandelingen met België voor het publiek nog geheim gehouden overzicht vond evenwel spoedig zijn weg naar de redactie der liberale Arnhemsche Courant, die het uitgaf, en wekte algemeene sensatie, ofschoon het weinig meer bevatte dan wat men reeds uit de mededeelingen van Beelaerts en Van Gennep had kunnen opmaken [2]). Het berekende het tekort met 1 Januari 1841 op 34 mill., welk tekort voornamelijk moest worden toegeschreven aan de kosten van het verweer tegenover België, aan het status quo, waardoor de schuld met 250 mill. was toegenomen, maar ook aan te grooten omslag in het staatsbestuur en daarmede nauw samenhangend algemeen gebrek aan zuinigheid. De opening van zaken vestigde een gunstigen indruk omtrent den nieuwen minister, die dan ook, na eenige niet malsche opmerkingen omtrent de gepleegde knoeierijen met de Handelmaatschappij en het Amortisatie-Syndicaat, zijn financieele voorstellen, als ook dat tot opheffing van het Syndicaat, door de Tweede Kamer vlot aangenomen zag.

Onder de financieele wetten trok vooral die tot vervroegden afkoop der uitgestelde schuld de aandacht; zij ondervond veel tegenstand maar werd ten slotte als een dringende noodzakelijkheid erkend en met 40 tegen 10 stemmen aangenomen. Maar de financieele toestand bleef zorgelijk en in de volgende najaarszitting werd met kracht aangedrongen op ingrijpende maatregelen van bezuiniging, op algeheele verandering van financieel stelsel, door verscheiden leden ook op grondwetsherziening in ruimen zin als de eenige voorwaarde van afdoende

---

[1]) De Bosch Kemper, dl. IV, Aant., blz. 9 vlg.
[2]) Ibid., dl. IV, blz. 12.

verbetering. Bij het staatsrechtelijk mondig geachte deel der natie zelve, thans met den werkelijken toestand bekend geworden, vonden deze denkbeelden meer en meer ingang: financieele hervorming en grondwetsherziening werden meer en meer de onderwerpen van gesprek en onderzoek; er begon iets te komen van een „publieke geest", van belangstelling in de zaken van het staatsbestuur, die men totnogtoe met meer of minder vertrouwen nog altijd aan de „heeren Staten-Generaal" placht over te laten. Met name in de liberale pers werd deze belangstelling voortdurend aangevuurd. Al klaagde Thorbecke nog in het begin van 1843: „de publieke geest, hetzij in de Staten-Generaal, hetzij daarbuiten is tot hiertoe verre van de eenheid eener partij, eene versnipperde, meer critische en waarschuwende dan regelende macht" [1]), verbetering was duidelijk merkbaar.

In den loop van 1842 werd echter de stemming ten opzichte van de nieuwe regeeringsmannen minder gunstig. Men klaagde, dat zij niet volgens een vast vooruit bepaald stelsel te werk gingen maar veeleer hunne kracht zochten in transigeeren met de wenschen der Tweede Kamer, dat de regeering erop uit was om geen ingrijpende verbeteringen aan te brengen en te veel gebruik maakte van „kunstgrepen van lagere staatsmanskunst" [2]). Zij ging, meende men, den noodlottigen weg van de oude regeering op, ook door het ondershandsch steunen tegenover de toenemende oppositie in de pers, waarbij zich sedert 1841 De Bosch Kemper's „Tijdgenoot" was komen voegen, van organen als het „Journal de la Haye" [3]), dat thans onder leiding stond van den bij den Koning gereedelijk gehoor vindenden referendaris-journalist mr. Henri Box. Zij handelde ten dezen in den geest van Van Maanen, die nooit versmaad had de pers door subsidiën in zijn macht te houden en vóór en na den belgischen tijd met verschillende oppositiebladen in geheime betrekking had gestaan; zij richtte het „Nederlandsch Nieuwsblad" op en bestreed weldra de vrijzinnige en democratische bladen en blaadjes door gebruik te maken van de verdachte diensten van een Van Andringa de Kempenaer en een obscuren journalist uit Den Haag, Van Tetroode. De regeering trachtte zorgvuldig alle aanleiding tot verschil te vermijden, ried den Koning af zijn thans met de gravin d'Oultremont gehuwden vader in Den Haag te ontvangen, beloofde tegenover de oppositie allerlei te zullen voorstellen, maar diende geen voorstellen in van meer belang; zij nam de wenschen der Staten-Generaal met de meeste welwillendheid „in overweging" doch zonder het plan om daaraan te gemoet te komen, wanneer geen buitengewone aandrang haar daartoe formeel noodzaakte. Zij trachtte de wrijving te vermijden, die tusschen katholiek en protestant dreigde te ontstaan bij de behandeling van het ontwerp eener nog door Van Maanen voorbereide nieuwe strafwet, waarin het vanouds in onze landen geldende recht van placet was opgenomen, dat bij de Katholieken in den tijd der vereeniging met België reeds tot ernstig verzet aanleiding had gegeven en ook ditmaal, zij het ter elfder ure, bezwaren uitlokte: katholieke bladen en tijdschriften lieten zich in dezen hooren [4]), terwijl de minister van roomschen eeredienst, De Pélichy, reeds in den ministerraad zijn bezwaren ertegen ontwikkeld had en de Koning zelf ze deelde. Van Hall gaf in een lang schrijven aan den Koning [5]) als zijn meening te kennen, dat het recht van placet wel in de wet behoorde maar dat men voorzichtig moest zijn tegenover

[1]) Gids van 1 Juni 1843.
[2]) De Bosch Kemper, dl. IV, blz. 87.
[3]) Vgl. daarover Sautijn Kluit, in Hand. en Meded. Letterk. 1879.
[4]) Albers, Geschiedenis van het herstel der hiërarchie, dl. II, blz. 55 vlg.
[5]) Archief van het Kabinet des Konings, 1842, E n°. 36 (dd. 23 Oct. 1842).

de op deze punten gevoelige protestantsche meerderheid des lands, „bij welke de kracht van geld en invloed berust", en hij stelde dus voor om door een wijziging van het betrekkelijke artikel de moeilijkheid te ontgaan, hetgeen evenwel geen van beide partijen bevredigde. Zoo liet de regeering de zaak rusten en bleef de behandeling van het wetsontwerp steken na het verslag van de centrale sectie der Tweede Kamer.

Onder de dringende zaken behoorde ook het sluiten eener eindovereenkomst met België [1]), waarop Falck, sedert 1839 gezant in Brussel en wegens zijn verzet tegen het volhardingsstelsel voor dien post bijzonder geschikt, met kracht aandrong uit vrees, bij nog langer uitstel, voor een herleven der gevreesde conferentie te Londen, die deze zaak aan de beide betrokken landen had overgelaten. De bezwaren kwamen intusschen vooral van belgische zijde; van nederlandschen kant werd alle mogelijke toegevendheid betracht, ook van dien des Konings, die zijn persoonlijke gevoelens en belangen thans geheel op den achtergrond wenschte te schuiven, allengs meer en meer overtuigd van de hopeloosheid van verzet tegen de voldongen feiten.

Na eenige aarzeling had België het tractaat (5 Nov. 1842) voorloopig geteekend, maar het werd daar, ofschoon het zeer voordeelig mocht heeten, scherp afgekeurd, terwijl het hier te lande, als integendeel voor Nederland te bezwarend, evenmin gereede goedkeuring vond. In de Tweede Kamer werden ernstige bezwaren aangevoerd tegen de ongunstige bepalingen van het verdrag, welks inhoud „de treurige overtuiging" gaf, „dat het zoogenaamde eindverdrag" van 1839 nog niet „de eindpaal (was) der opofferingen." Men klaagde over de al te groote voordeelen voor den belgischen handel, over de nieuwe vermindering der jaarlijksche rente ten laste van België van 5 mill. tot 4 mill. — niet de helft der oorspronkelijk bepaalde som —, over den lagen prijs van *f* 400,000 rente op het belgische Grootboek, te betalen voor de omvangrijke scheepvaart- en handelsvoordeelen. Men zag echter op tegen de noodlottige gevolgen eener verwerping, waarop Falck niet ophield te wijzen [2]). Na een beraadslaging in comité-generaal, waarin van hevig verzet bleek, werd het tractaat door de Tweede Kamer met 38 tegen 18 stemmen goedgekeurd. In België geschiedde ten slotte hetzelfde, eveneens niet zonder moeite. Falck kon zoo, kort vóór zijn dood (16 Maart 1843), de voldoening smaken deze netelige zaak beëindigd te hebben, met medewerking ook van den bekwamen en gematigden Nothomb, thans minister van binnenlandsche zaken in België en hoofd van het belgische ministerie, dat in de definitieve regeling een waarborg voor het voortbestaan van den jongen belgischen staat meende te zien.

Het tot stand komen van dit tractaat stond in verband met den toestand der rijksfinanciën, welker regeling dringend noodig scheen maar groote bezwaren zou opleveren, omdat van vermeerdering der belastingen bij den kwijnenden toestand der volkswelvaart weinig te wachten was en de zoo noodige bezuinigingen niet gemakkelijk waren aan te brengen. Door sommigen werd dan ook reeds gesproken van een naderend staatsbankroet, al stonden de 5% obligatiën nog boven pari en was dus het staatskrediet nog voldoende. Rochussen, man van de praktijk, meende een redmiddel gevonden te hebben in conversie der verschillende 5, $4^1/_2$ en 4% rentende staatsfondsen in een algemeene staatsschuld tegen een rente van 4%, met vervroegde aflossing van een deel der schulden aan de Handelmaatschappij [3]),

[1]) Albers, dl. II, blz. 96 vlg. Over Falck's bevindingen en werkzaamheid: Gedenkschriften, blz. 672 vlg.
[2]) Falck, Brieven, blz. 413 vlg.
[3]) Mansvelt, Gesch. der N. H. M., dl. I, blz. 463 vlg.

(10 mill. nog overgebleven, werd in Nov. 1872 afgelost), dekking van het tekort op de uitgaven van 1841 en 1842 door een nieuwe leening van 9 mill. 630,000 en afdoende regeling der schulddelging, te beginnen met 1846. In verband met een en ander zou de inschrijving op het belgische Grootboek te gelde gemaakt kunnen worden.

Deze voorstellen wekten hevig verzet. De utrechtsche hoogleeraar in de staathuishoudkunde Ackersdyk klaagde over begripsverwarring, slordigheid en duisterheid in het voorgestelde; graaf van Rechteren wees op de mogelijkheid van aanzienlijke bezuiniging in verband met een gewenschte ruime grondwetsherziening; anderen spraken van onvoldoende kennis bij den minister. Deze kwam aan allerlei bezwaren te gemoet, wijzigde zijn ontwerpen ingrijpend en stelde thans de conversie in een 3% rentende schuld voor. Maar ook thans viel zijn plan niet in den smaak en bij de openbare discussie erover in Mei 1843 werden harde woorden geuit, niet het minst door de voorstanders van grondwetsherziening, die met nadruk aan de tegenstrevende regeering zelve de schuld gaven van de heerschende malaise, de toenemende armoede, de aangroeiende ontevredenheid; anderen zagen in de voorgestelde reductie reeds een staatsbankroet en weigerden hunne medewerking, als redmiddel een inkomstenbelasting of een belasting op de successie in de rechte lijn aanradend. De ontwerpen vonden ook warme verdedigers, maar het slot was na allerlei concessiën des ministers toch verwerping met 30 tegen 24 stemmen, waarop Rochussen zijn ontslag nam[1]).

Zijn opvolger, de zeeuwsche griffier Van der Heim van Duivendijke, die een paar jaren te voren den Koning in dezen van advies had gediend, was niet gelukkiger. Zijn voorstel tot invoering eener belasting op de inkomsten uit vaste goederen, renten en ambten werd ongunstig ontvangen, door het publiek zoowel als door de Kamers, en ook hij trad reeds na drie maanden op het einde van September af, daar hij ook niet steunen kon op de hulp van den steeds meer invloedrijken Van Hall, die het voorstel van zijn ambtgenoot een bedekt staatsbankroet[2]) had genoemd en ook van de door hem weder opgenomen successiebelasting niet wilde weten. Van Hall zelf nam nu op verzoek des Konings tijdelijk ook het ministerie van financiën op zich ten einde de tweejarige begrooting voor 1844/5 in de Kamers te verdedigen.

Het was een waagstuk, dat hij ondernam, terwijl baron Schimmelpenninck van der Oye, minister van binnenlandsche zaken, tevens dat van buitenlandsche zaken had waar te nemen. Maar niemand durfde den toestand aan en Van Hall, handig debater als hij was en weinig op zijn stuk staande, slaagde er werkelijk in om tegenover de oppositie van allerlei aard, met opoffering van Van der Heim's inkomstenbelasting, de begrooting erdoor te halen[3]). Maar hiermede was nog niet alles gewonnen; het financieele vraagstuk moest worden opgelost en al mocht in de troonrede, waarmede de nieuwe zitting der Staten-Generaal geopend werd, verzekerd worden, dat Nederland „zijne verbindtenissen gestand (zou) doen" en de „pligten niet (zou) miskennen, welker vervulling even heilig als staatkundig is", de weg om daartoe te geraken was allesbehalve gebaand. Van vereenvoudiging en bezuiniging, van vermindering van lasten daardoor alleen, van grondwetsherziening zooals sommigen met nadruk weder verlangden, kon zonder meer de redding niet komen, evenmin van de gewenschte

[1]) De Bosch Kemper, dl. IV, blz. 108 vlg. met de belangrijke aanteekeningen. De stukken over Rochussen's wet in de uitgegeven Beraadslagingen over het onderwerp van wet enz. (Leiden, 1844).

[2]) Gleichman, Mr. F. A. van Hall als minister (Amst. 1904), blz. 24.

[3]) De Bosch Kemper, dl. IV, blz. 164 vlg.

openbaarheid en orde, waarop het adres van antwoord wees onder bereidverklaring tot „buitengewone offers". Wel regende het plannen [1]), wel trachtte de oud-minister Van den Bosch de gemoederen te winnen door nog eens terugkeer tot het stelsel van koning Willem I krachtig aan te bevelen, maar geen van al deze raadgevingen en ontwerpen scheen werkelijk bruikbaar.

Van Hall trad nu in overleg [2]) met eenige amsterdamsche geldmannen en met den afgetreden minister Rochussen, thans gezant te Brussel, die beter dan iemand den toestand kende en tot medewerking bereid was. Zoo ontstond, op den grondslag van Van Hall's eigen denkbeelden, een uitgewerkt plan tot aanzuivering van den achterstand, voorziening in de behoeften van den loopenden dienst en afdoende verbetering van den financieelen toestand, waarbij Van Hall meende te mogen rekenen op de hulp van den gewezen Koning, op de medewerking der Kamers tot het invoeren eener tijdelijke trapsgewijs afnemende inkomstenbelasting, eindelijk op een conversie der staatsschuld. Tegen het einde van October 1843 waagde hij het koning Willem Frederik dringend te wijzen [3]) op de wenschelijkheid van diens medewerking om te komen tot aanzuivering van den achterstand, immers onder 's Konings eigen beheer ontstaan, en vroeg hem een voorschot van 12 à 13 mill. tegen 3 % rente. De oude vorst, die nu eindelijk met zijn gemalin een bezoek aan 's Gravenhage kwam brengen, liet zich bewegen en stelde den 6den November een regeling voor zijner nog niet voldane vorderingen op den staat der Nederlanden betreffende het kanaal van Voorne en het apeldoornsche kanaal, waarbij hij zou afzien van zijn eischen aangaande de door hemzelven voorgeschoten 2 mill. 600000 gulden voor het kanaal van Terneuzen, zich tevreden zou stellen met 3 % rente van de hem voor de beide andere kanalen komende 2 mill. 55000 gulden en tevens beloofde voor 10 mill. te zullen deelnemen in de voorgenomen vrijwillige leening à 3 % [4]).

Toen was de weg gebaand en den 11den December bood de regeering drie ontwerpen aan [5]): een tot regeling van den achterstand tot 1840, een tot dekking der uitgaven voor 1841/3, een derde tot dekking der te wachten uitgaven voor 1844/5. De eerste twee ontwerpen werden toegelicht met een korte memorie; in het laatste werd een „buitengewone maatregel" voorgesteld tot aanvulling van den tegen 1 Januari 1844 te wachten achterstand van ruim 21 mill. 300000 gulden, terwijl over 1844 een te kort van 5 mill. en voor de eerste daaropvolgende jaren van 4 mill. 600000 werd aangekondigd, alles te zamen een bedrag van ruim 35 mill. Als middelen tot afdoende verbetering van den toestand werden aangegeven: conversie der schuld, ten einde besparing van 2 à $2^1/_2$ mill. jaarlijksche rente te verkrijgen, en aflossing der schuld aan de Handelmaatschappij, zoodat de altijd stijgende opbrengst der koloniën, thans op ongeveer 22 mill. 's jaars berekend, „zonder korting" in de schatkist zou vloeien. Tevens werd mededeeling gedaan van het aanbod van koning Willem Frederik, die weder naar Berlijn was vertrokken. Het bericht van zijn plotseling overlijden aldaar op 12 December wekte niet alleen vele herinneringen en maakte reeds daardoor diepen indruk maar het deed onzekerheid rijzen over den voortgang der regelingen, die met hem getroffen waren. Bovendien was nu de vraag

[1]) Gleichman, blz. 43; De Bosch Kemper, l.l., blz. 190.
[2]) Gleichman, blz. 42 vlg.
[3]) Ib., blz. 51 vlg.
[4]) De Bosch Kemper, dl. IV, Aant., blz. 138 vlg. Het bezit des Konings was toen 30 mill. (Gedenkst., X, 5, blz. 713).
[5]) De Bosch Kemper, dl. IV, blz. 191 vlg.

gerezen, hoe het gaan moest met de in het eerste ontwerp behoorende kwestie der domeinen van prins Frederik, hem in 1816 toegekend tot afkoop zijner rechten op het groothertogdom Luxemburg maar na de verdeeling van dat land in 1839, naar sommige meenden, weder gedeeltelijk aan den staat vervallen.

Deze bedenkingen weerhielden echter de regeering niet om den 28sten December 1842 opnieuw drie ontwerpen in te dienen tot aflossing der schuld aan de Handelmaatschappij, tot vaststelling eener buitengewone belasting van 1½% op de bezittingen en de daartoe herleide inkomsten, tot het uitschrijven eindelijk eener „vrijwillige leening" van 150 mill. à 3 %. Nog vóór de beraadslaging werden bovendien aanzienlijke bezuinigingen aangebracht, de bijzondere fondsen uit den tijd van koning Willem I opgeheven en de instructie op de Rekenkamer aangevuld, opdat het duidelijk zou blijken, dat de regeering met ernst naar verbetering streefde.

Groot was de indruk door de zes thans aanhangige ontwerpen gemaakt. Het algemeen oordeel was aanvankelijk ongunstig. Men sprak in de pers van „misrekening, meineed, zedeloosheid", van een „geopenden afgrond", van de „monsterwet". De persoon des ministers, die van koning Willem Frederik, ja het geheele vorstenhuis werd gehoond en gesmaad in couranten en spotprenten, in brochures en hekelverzen, in volksliedjes en plakkaten; enkele financiers zetten een luide keel op; de voorstanders van grondwetsherziening lieten zich krachtig hooren; sommige schrijvers spraken van Alva en den Tienden Penning, andere ontzagen zich niet de vuilste taal te voeren. Maar wat moest er anders gebeuren? Buiten voorstellen als deze, een nieuwe groote geldleening met daaruit volgende nieuwe rentelasten of een staatsbankroet zonder meer scheen er geen andere weg te bestaan om aan den wanhopigen toestand een einde te maken. Het afdeelingsonderzoek in Januari bewees, dat ook in de Tweede Kamer, onder alle bezwaren tegen de ontwerpen, toch de harde noodzakelijkheid werd gevoeld om ze, zij het dan ook gewijzigd en verbeterd, aan te nemen. De kwestie der domeinen van prins Frederik gaf nog aanleiding tot een teedere onderhandeling tusschen den ministerraad en den Koning zelven [1]), die door Van Hall met groot beleid, in verband ook met de toezeggingen van koning Willem Frederik, beëindigd werd met een transactie, waarbij de Koning namens de erfgenamen van den overleden vorst zich bereid verklaarde diens toezeggingen gestand te doen en bovendien af te zien van de 2 mill. 55000 gulden wegens de voornsche en apeldoornsche kanalen, mits daarmede „alle beweerde rechten" van weerszijden zouden vervallen.

Het onderzoek in de Kamer had allerlei wijzigingen in de wet ten gevolge, gedeeltelijk ook wegens de bij de haastige berekeningen gemaakte fouten, zoodat ten slotte de voorgestelde leening tot 127 mill. kon dalen en de voorwaarden van inschrijving gemakkelijker uitvoerbaar werden gemaakt: de financieele specialiteiten in de Kamer maakten zich in dit opzicht verdienstelijk en de vrees voor de gehate en gevreesde inkomstenbelasting, die misschien door de vrijwillige leening onnoodig kon worden, werkte daarbij krachtig mede. Het gelukte Van Hall met handige staatsmanskunst alvast (7 en 8 Febr.) de wet op den achterstand tot 1840 en die op de aanvulling van het tekort op 1841/3 door een, zij het geringe meerderheid te doen aannemen, ofschoon de oppositie alle wetten gezamenlijk had willen behandelen en sommigen de in het nauw gebrachte regeering bij deze schoone gelegenheid tot belofte van „ruime" grondwetsherziening hadden willen dringen. De wetten op de middelen voor 1844/5 en op de schuld aan de Handel-

[1]) Gleichman, l.l., blz. 57 vlg.

maatschappij werden aanvankelijk nog aangehouden en den 23sten begon de beraadslaging over de groote belasting- en leeningwet.

Hevig was de oppositie van verschillende kanten zoowel tegen de belasting, die als „onzedelijk", als „onverstandig", als „inquisitoriaal", als verderfelijk, onstaatkundig en uitputtend, in het kort als „monstergewrocht" ten sterkste werd afgekeurd; niet minder tegen de leening, welker volteekening als „onmogelijk", als „ijdele hoop", als „hersenschim" werd aangemerkt. In heftige taal trok Van Sasse van Ysselt te velde tegen den „lichtvaardigen" minister, die de rol van Polignac in Frankrijk vóór 1830 scheen te willen spelen; anderen volgden zijn voorbeeld, sommigen weder wijzend op ruime grondwetsherziening als het eenige, wat redding kon geven. Maar .... niemand der tegenstrevers kon een beter plan aan de hand doen en de wetten vonden ook krachtige voorstanders, met name de leeningwet, die door Boreel van Hoogelanden, Van Ryckevorsel, Duymaer van Twist, Bruce en anderen verdedigd werd. Er werd door de tegenstanders gedreigd met verlies van de „populariteit" der Kamerleden, welk gevaar door anderen, naar zij luide verklaarden, met vreugde getrotseerd werd, waar het belang van den staat op het spel stond [1]). De onverschrokken Van Hall bleef het antwoord aan de tegenpartij niet schuldig; als volleerd advocaat stond hij zijn tegenstanders scherp te woord, totdat na een zesdaagsch debat de wet met 32 tegen 25 stemmen werd aangenomen, eenige dagen later ook in de Eerste Kamer met 12 tegen 6 stemmen — een schitterende zegepraal na heeten strijd. De wet werd reeds 6 Maart afgekondigd.

Het was nu de vraag of de leening werkelijk zou volteekend worden dan wel of zij, gelijk de tegenstanders voorspelden, een deerlijke mislukking zou blijken. Die vraag moest binnen zeer korten tijd beslist worden en Van Hall, rekenend op zijn gelukster, nam nu definitief het ministerie van financiën over (7 Maart). Groot was de spanning in het gansche land maar de amsterdamsche Beurs schonk krachtigen steun, daar het landskrediet met de zaak gemoeid was. Aanvankelijk echter ging het met de inschrijving op de leening allesbehalve naar wensch: de inschrijvingstermijn moest worden verlengd en de ministers drongen met kracht in circulaires aan de ambtenaren en in persoonlijke brieven op inteekening aan als het eenige middel om den staat te redden. Tegen het einde van Maart was de leening eindelijk op 3 mill. na volteekend en een reis van den minister zelven naar Amsterdam gaf nog den 30sten eindelijk de zekerheid, dat de zaak gelukt was: de vrees voor een inkomstenbelasting met ambtelijk of ondershandsch onderzoek naar het werkelijke vermogen, die anders noodzakelijk zou zijn, deed de laatste moeilijkheden verdwijnen. Een voorbarige dankzegging in de kerk te 's-Gravenhage, op verzoek des verheugden Konings, bracht op het laatste oogenblik de zaak nog eenigszins in gevaar [2]), maar ook dit gevaar werd door Van Hall bijtijds overwonnen en vol vreugde stelde de Koning zelf een vurige proclamatie op, die in eenigszins gewijzigden vorm (2 April) in de Staatscourant verscheen om te getuigen van zijn erkentelijkheid en dankbaarheid voor den verleenden steun en medewerking [3]). Groot was thans ook de vreugde en, zelfs bij verklaarde tegenstanders, de bewondering voor den staatsman, die het kunststuk had tot stand gebracht, ook al lieten velen hunne ontstemming, hun afkeer van de door Van Hall gebezigde middelen om tot zijn doel te geraken niet onduidelijk blijken. Maar tegenover het behaalde succes hadden deze opmerkingen weinig gevolg en het was werkelijk gelukt een groot deel der natie te

[1]) Gleichman, blz. 72 vlg.; De Bosch Kemper, dl. IV, blz. 206 vlg.
[2]) Gleichman, blz. 93.
[3]) Vgl. het facsimilé van Van Hall's brief aan Z. M. en de daarna opgestelde proclamatie, ib., blz. 94 vlg.

overtuigen, dat niet anders gehandeld kon worden. Twee besluiten tot conversie van de aflosbare indische schuld van 5 tot 4 % volgden nog in April en werden aangenomen in weerwil van nieuwen scherpen tegenstand der oppositie, waarbij thans Thorbecke, einde Maart door Zuid-Holland als opvolger van den gestorven Van den Bosch in de Tweede Kamer gebracht, zich krachtig liet hooren.

Hij en de zijnen waren van meening, dat thans ook het oogenblik voor ruimere grondwetsherziening was aangebroken, maar de regeering, waarin als minister van justitie juist de zeer conservatieve De Jonge van Campens Nieuwland was opgetreden, wilde, onder goedkeuring van den voor machtsbeperking en bezuiniging op militair gebied bevreesden Koning zelven, na hare zegepraal daarvan niets meer hooren. Terwijl Thorbecke, Warin, Luzac, Van Dam van Isselt en andere liberalen het recht van ontbinding der Kamers en verandering van kiesstelsel bepleitten, Van Rechteren het financieel beleid der regeering aanviel, sommige Kamerleden de onwettigheid en onstaatkundigheid der genomen maatregelen gispten, wees Van Hall, die op zichzelf van een beperkte grondwetsherziening niet afkeerig was maar deze van de regeering zelve wilde doen uitgaan, met trots op de verkregen resultaten, op de vermindering der staatsuitgaven met 7 millioen en gaf niet onduidelijk te kennen, dat een Grondwet, waaronder zoo veel kon geschieden, naar de meening der regeering thans niet gewijzigd behoefde te worden [1]). Geen raadgevingen, geen aandrang kon haar van die meening terugbrengen.

De regeering kwam daarbij meer en meer in tegenstelling met de staatkundige denkbeelden der burgerij, die in deze jaren tegenover het nog altijd heerschende conservatief-patricische karakter der regeeringspraktijk steeds luider begon aan te dringen op vergrooting van haren eigen invloed op het staatsbestuur en deze met steeds grooter nadruk niet mogelijk verklaarde zonder ingrijpende grondwetsherziening. De burgerij, steunend op wat zij in Frankrijk, Engeland en België zag geschieden, waar hare macht in deze jaren zeer hoog was gestegen en eigenlijk den ganschen staat had beheerscht, verlangde ook hier te lande hare beteekenis erkend te zien. Zij weigerde langer, zooals bij de regelingen van 1814 was geschied, tegenover de oude aristocratie en wat zich bij deze had aangesloten op den achtergrond te worden geschoven [2]). Zij eischte eindelijk de vervulling van wat haar sedert langer dan een halve eeuw wenschelijk had toegeschenen, wat in 1795 verkregen was maar in den napoleontischen tijd onder den zwaren druk der fransche autocratie weder verloren was gegaan. Zij verlangde terugkeer naar de beginselen van den revolutietijd maar zonder de toen gepleegde uitspattingen, ontwikkeling dier beginselen volgens de historische lijn, die scheen te wijzen op de noodzakelijke beperking der vorstelijke macht, van uitbreiding der deelneming aan het kiesrecht over een grooter deel des volks. Zij kwam meer en meer onder den invloed der moderne staatkundige begrippen, zooals die vooral in Frankrijk werden verkondigd door vrijzinnige bladen als het Journal des Débats, door vrijzinnige staatslieden als Thiers en andere leiders der Juli-monarchie.

Ook hier te lande sloot zich de liberale pers, door de Arnhemsche Courant, het Handelsblad, de Nieuwe Rotterdamsche Courant krachtig vertegenwoordigd, aaneen om den strijd te leiden tegen persoonlijk gouvernement en onbeweeglijk conservatisme, tegen aristocratisch bestuur en beperking van volksinvloed. Maar men begeerde in de verste verte niet de toepassing der socialistisch-communistische beginselen van een Fournier, een Saint-Simon, een Proudhon en wilde niets hooren van algeheele omverwerping der maatschappij om

---

[1]) De Bosch Kemper, dl. IV, blz. 305 vlg.
[2]) Vgl. boven, blz. 195, 197.

op hare puinhoopen een andere op te bouwen, volgens die nieuwe beginselen ingericht. Integendeel, men wilde de bestaande maatschappij handhaven maar haar zoodanig hervormen, dat de persoonlijke vrijheid, de werkzaamheid van het persoonlijk initiatief, waarvan men alles voor de toekomst meende te mogen verwachten, zich vrij zou kunnen ontwikkelen overeenkomstig de wijsgeerig-staathuishoudkundige beginselen, die onder inwerking van staathuishoudkundigen als Bastiat en J. B. Say in Frankrijk, de beide Mills, Bright en Cobden in Engeland aanleiding gaven tot grootsche plannen van maatschappelijke hervorming op den grondslag van economische vrijheid. Elders, met name in Frankrijk en Engeland, ook hier en daar in Duitschland en noordelijk Italië, vertoonden zich reeds de sporen eener wassende beweging onder de arbeidende klasse in de steden, in den laatsten tijd met de toeneming van het fabriekswezen aanzienlijk toegenomen en dikwijls lijdend onder de omstandigheden, die plegen samen te gaan met groote economische veranderingen, wanneer de vermeerdering van het loon geen gelijken tred houdt met het stijgen der prijzen van levensbehoeften en woninghuren, terwijl onder den druk der concurrentie de arbeidstijd steeg tot 12 à 14 uur per dag. Reeds braken werkstakingen uit zoowel om hooger loon als om korter arbeidstijd van de fabrikanten af te dwingen, reeds werd de noodzakelijkheid gevoeld om den arbeid van kinderen te beperken, reeds gaven slechte oogsten aanleiding tot hongeroproeren [1]).

En bovendien ontstonden staatkundige bewegingen in verschillende landen. In Italië verhief zich het streven naar eenheid in het gansche schiereiland; in Frankrijk stelde het liberalisme, met bonapartistische stroomingen verbonden, zich tegenover het conservatieve persoonlijke gouvernement van Louis Philippe; in Duitschland trad de begeerte naar eenheid des Rijks en naar vrijzinniger regeeringsbeginselen tegenover de willekeur onder verouderde instellingen steeds meer op den voorgrond; in Engeland vroegen de Chartisten om algemeen stemrecht, geheime stemming en betere kieswetten, verlangden de vrijzinnige economen van de regeerende Tories afschaffing der drukkende graanwetten en bracht de vreeselijke aardappelziekte van 1845 de lagere bevolking tot wanhoop, zoodat de leider der regeering, sir Robert Peel, zich in het volgende jaar bekeerde tot de beginselen van den vrijen handel. Dezelfde aardappelziekte gaf ook hier te lande, waar de nadeelen der industrieele crisis wegens de nog geringe ontwikkeling van het fabriekswezen in het algemeen weinig invloed hadden gehad, ofschoon in verschillende provinciën werd geklaagd over achteruitgang en armoede van de arbeiders, in September 1845 aanleiding tot hevige oproeren en plundering van bakkerswinkels door een hongerige menigte, met name in Den Haag, Haarlem, Leiden, Delft [2]). Die beweging werd spoedig door politie en soldaten onderdrukt maar er werd reeds van gebruik gemaakt door schrijvers van kleine volksblaadjes: Meeter, De Haas en anderen, die in hun Asmodee, Ooyevaar, Ontwaakte Leeuw enz. oproerige taal uitten en dientengevolge voor de rechtbank gebracht werden. Door uitdeeling van in Duitschland opgekocht graan, door werkverschaffing op groote schaal, door buitengewone ondersteuning van de armen kwam men aan het lijden der volksklasse te gemoet op voorgaan van het koninklijk Huis en de groote amsterdamsche kooplieden, maar de aanzienlijke toeneming der landverhuizing naar Amerika in die jaren, van een paar honderd thans tot ettelijke duizenden, bewees, dat de toestand ongunstig bleef [3]), want die

[1]) Brugmans, De arbeidende klasse, passim.
[2]) De Bosch Kemper, dl. IV, blz. 67/8.
[3]) Vgl. Portielje, De handel in Nederland in 1844, blz. 67.

toeneming kon niet geheel verklaard worden uit de begeerte naar kerkelijke vrijheid alleen of uit het haken naar het pas in Californië ontdekte goud, al vielen ook deze invloeden niet te miskennen.

Het publieke leven, de „public spirit", waarvan de engelsche staatsregeling zooveel goeds had ondervonden, begon ook in Nederland zich thans duidelijk te doen gevoelen, al was die geest nog lang niet wat hij in een constitutioneelen staat wezen moest en kon Potgieter in denzelfden tijd nog van „Jansalie-geest" spreken, terwijl hij „Jan en Jannetje" krachtig aanmaande om dat ellendige „jongste kind" te verloochenen.

Wat onder de regeering van Willem I reeds schuchter of minder aarzelend op den voorgrond was begonnen te treden, deed zich thans onder leiding van een aantal talentvolle jongeren op allerlei gebied krachtiger gelden [1]). De talrijke door Thorbecke te Leiden gevormde leerlingen kwamen met geestdrift op voor de door de conservatieven zoo gevaarlijk geachte liberale beginselen van dezen hoogleeraar, den „groote", den „uitnemende" [2]). Zich over het gansche land verspreidend, deden zij die beginselen meer en meer doordringen in de gemoederen der ontwikkelde burgerij. Potgieter en Bakhuizen van den Brink deden in hun tijdschrift „de Gids" door critiek en voorbeeld langzamerhand nieuwere en frisschere begrippen op letter- en staatkundig gebied ingang vinden. En dat die jonge beweging zich niet opnieuw zou laten regeeren door een „bentgenootschap" zooals sommigen den kring van De Gids noemden, die wel wat uitsluitend zijn vrienden als de ware letterkundigen van den nieuweren tijd beschouwde, dat bleek in 1843/4, toen een kring van jonge lettervrienden in „Braga" opkwam tegen de tirannie van de „Gidsi, viam nescientes", toen de jonge Hecker zijn vurig „Quos Ego" liet hooren, toen de vroolijke Jan de Rijmer (Goeverneur) zijn satirieke rijmen en vriendelijke kindergedichten liet klinken. De welsprekende hoogleeraar Opzoomer te Utrecht begon sedert 1846 voor een talrijk gehoor de wijsbegeerte der ervaring te prediken. Sloet tot Oldhuis gaf in zijn nieuw wetenschappelijk Tijdschrift voor Staathuishoudkunde (1841) ruimte aan de nieuwere economische theoriën, die in jonge begaafde staathuishoudkundigen als Portielje en Vissering welsprekende verdedigers vonden. Bruce en andere vrijzinnigen begonnen in de Tweede Kamer en in de pers met steeds meer nadruk op te komen tegen het door minister Baud met kracht en talent verdedigde koloniale beheer volgens het beginsel van dwang tot arbeid ten bate van het moederland, dat „voordeel moest hebben" uit de koloniën, en verhieven hunne stem ten gunste van den ten behoeve van het „batig slot" uitgezogen Javaan. Te Leiden vestigden Geel en Cobet op Bake's voetspoor de wetenschappelijke studie van het Grieksch en Latijn, M. De Vries en Jonckbloet die van het Nederlandsch, in Den Haag Groen van Prinsterer en Bakhuizen van den Brink die der geschiedenis uit de bronnen zelf, te Utrecht de geniale Mulder die der scheikunde, Schroeder van der Kolk die der psychologie, Donders en Wenckebach die der physiologie en der wiskunde ten onzent op nieuwe grondslagen. Veler aandacht werd voorts in beslag genomen door wat er in de nog altijd in gisting verkeerende Hervormde Kerk gebeurde, ook weder in de meer en meer op den voorgrond tredende stemming voor vrijheid ten opzichte van de leer, weder onder leiding van talentvolle jongeren, die de hand reikten aan hunne medestanders op het gebied der binnenlandsche en koloniale staatkunde, der letteren, der wijsbegeerte, der philologie, der natuurwetenschappen.

Eén geest bezielde allen: die van vernieuwing, van verbetering, van wederge-

---

[1]) De Bosch Kemper, deel IV, blz. 317 vlg.
[2]) Vgl. Gleichman, blz. 101 vlg.

boorte en met geestdrift schaarde vooral de academische jeugd, het jongere geslacht in het algemeen zich onder de banier van den vooruitgang, omhoog geheven door een aantal uitnemende persoonlijkheden, ten deele slechts weinige jaren hun ouderen, ten deele reeds vergrijsd in den strijd voor de nieuwe denkbeelden, die zich baan braken in de wereld en schenen te spreken van een nieuwe periode, waarin de gansche maatschappij belangrijke wijzigingen zou moeten ondergaan. En die allen werden bezield door één denkbeeld: vrijheid, persoonlijke vrijheid van gedachte en van handelen. Zij wilden niet meer hooren van behoud van het bestaande, van afwijzende terughouding tegenover de woelende maatschappelijke krachten, de gistende denkbeelden van den tijd. Zij leefden in een nieuwe wereld van gedachten, medegesleept in den machtigen stroom, die in deze jaren geheel Europa doortrok en dichters en prozaschrijvers bezielde, op hunne beurt weder de geesten van anderen vervoerend met groote kracht.

In een volk als het onze met zijn sterke gehechtheid aan kerkelijke dingen, met zijn diepgewortelde godsdienstige overtuigingen, gevormd door de geschiedenis van meer dan drie eeuwen, moest die strijd zich, behalve op staatkundig, vooral op kerkelijk terrein bewegen, ja op die beide in nauwen samenhang.

Ook daarvan vertoonden zich in deze jaren de onmiskenbare sporen. De Groninger School, in 1843 door een brief van de bekende „haagsche heeren" „aan de Hervormde gemeente in Nederland" ten scherpste aangevallen, terwijl de Synode nog altijd weigerde zich met haar te bemoeien en tegen hare leerlingen op te treden [1]), vond niet alleen bij de groningsche burgerij en bij hare leerlingen aan de universiteit krachtigen steun maar zag zich door een reeks van adressen ook uit andere deelen des lands ten gunste der leervrijheid of der onthouding in deze gevaarlijke verschillen tegenover de orthodoxe leiders zoo niet in het gelijk gesteld dan toch zich de gelegenheid verzekerd om ongehinderd haar beginselen te verkondigen. De vurige leidsche hoogleeraar Scholten, scherp dialecticus en diepzinnig theoloog, ging veel verder dan zij en eischte met nadruk een volkomen vrije critiek zelfs van „het kritiekste", stelde op zijn beurt zijn openbaringsbegrip tegenover het rationalisme van het begin der eeuw, tegenover het supranaturalisme met zijn geloof aan wonderen. Hij verdedigde zich met scherpe redeneering tegen de aanvallen op zijn Godsbegrip en op zijn strijd tegen het leerstuk van den vrijen wil, voor het wijsgeerig monisme tegenover het dualisme van geest en stof, alzoo den grondslag leggend voor een nieuwe wijsgeerig-theologische school, die als de „moderne" eerst in latere jaren hare volle kracht ontwikkelde, hoewel zij reeds op de denkwijze van vele begaafde mannen en vrouwen een machtigen invloed kreeg. De grootsche ontwikkeling der natuurwetenschap, die voor tal van totnogtoe onverklaarbare verschijnselen een bevredigende verklaring scheen te beloven, werkte krachtig mede om de geesten te bevrijden van de banden, door kerkelijke opvattingen aangelegd, ten minste bij dat deel der academische jeugd, dat zich op de studie der natuur toelegde.

Maar tegenover die vrijzinnige richtingen hielden de „confessioneelen" onder leiding van Groen en de zijnen hardnekkig stand. Zij verzekerden met Da Costa in diens lied „Aan Nederland" in de lente van 1844: „met al hun schoone woorden, met al hun stout geschreeuw — zij zullen ons niet hebben, de Goden dezer eeuw" en sloten zich ook tegenover den steeds krachtiger wordenden aandrang der vrijzinnigen aaneen, vasthoudend aan de „beginselen van Dordt". En al mochten sommigen hunner in de „ethisch-irenische" richting van den gematigden Chantepie de la Saussaye, in de breede welsprekendheid van Van Oosterzee, in de dichterlijke

[1]) Zie boven, blz. 359 vlg.

fantasieën van Jonathan Hasebroek, in de huiselijk-vrome poëzie van Beets meer bevrediging vinden voor hun tot innige vroomheid neigend gemoed, als welsprekend manifest der tegenstanders van de nieuwere denkbeelden mag Groen van Prinsterer's „Ongeloof en Revolutie" (1847) gelden. Ook in dat machtige boek, dat de denkwijze van Von Haller en Stahl, de duitsche woordvoerders der staatkundige reactie op grond van het geloof aan de openbaring hier te lande inleidde, werden staatkundige en godsdienstige elementen verbonden om het protest te steunen tegen den „modernen geest", welks oorsprong de schrijver in de denkbeelden der fransche omwenteling zocht, welks werkzaamheid hij met al de kracht van zijn scherpe pen, met al het talent van zijn fijn ontwikkelden geest in die „reeks van historische voorlezingen" bestreed, terugwijzend naar het Evangelie en trachtend de grondslagen te leggen voor een „christelijk-historische" levensbeschouwing, gericht tegen de „modern-revolutionnaire", die hem scheen te leiden tot „volslagen ongodisterij en radicalisme", tot ondergang der christelijke maatschappij.

De regeering van Van Hall — want zijn naam beheerschte thans het gansche gouvernement — stond tegenover dezen strijd der meeningen meer ontwijkend dan principieel [1]). De leider, gehecht aan de regeermacht, wetend, dat de Koning zelf van verdere grondwetsherziening niet wilde hooren en een parlementaire regeering als in Engeland, bij gemis aan groote politieke partijen, voor Nederland „geheel ongeschikt" achtte, begeerde zich met deze doornige kwesties niet in te laten en voorloopig alleen de zoogoed begonnen regeling der financiën verder door te zetten. Zonder zich te storen aan de verwijten zijner vroegere liberale medestanders, rekenend op den machtigen invloed, dien het succes zijner financieele maatregelen hem had bezorgd, en op zijn daardoor verkregen hoog persoonlijk aanzien bij den Koning, ging hij op den afgebakenden weg voort, loste de schuld aan de Handelmaatschappij af, bracht een groote wijziging in het door allerlei misbruiken ontwrichte muntstelsel door ontmunting van een aanzienlijk bedrag (86 mill.) aan zilveren munt en het aannemen in Nov. 1847 van den enkelen zilveren muntstandaard; hij wist de moeilijkheden op dat terrein te voorkomen door tijdelijke, later blijvende invoering van muntbiljetten tot klein bedrag. Hij richtte vervolgens in de eerste plaats zijn aandacht op de verbetering der economische toestanden, die in deze jaren ook hier ten gevolge van mislukte oogsten en van de ook hier heerschende noodlottige aardappelziekte tot groote bekommering aanleiding gaven. Daarbij bleek hij steeds bereid om te transigeeren — wat hij als een beginsel van staatkunde beschouwde — en geneigd om tegenover practische eischen van het oogenblik zich te schikken naar welke economische beginselen ook van nieuweren of lateren tijd, wat hem het verwijt van beginselloosheid op den hals haalde [2]).

Wat in de laatste jaren van koning Willem I met steeds grooter nadruk was verkondigd, werd thans door tal van schrijvers ook in de dagbladen en tijdschriften, met name in het Handelsblad en de Nieuwe Rotterdammer Courant, in De Bosch Kemper's Tijdgenoot en in De Gids consequent betoogd: alleen van handelsvrijheid, van algeheele vrijheid voor handel, nijverheid en landbouw was verbetering te wachten van den kwijnenden toestand der volkswelvaart. De bekwame Portielje had het aangetoond in zijn merkwaardig boek: „De handel van Nederland in 1844" [3]) en eischte

[1]) Gleichman, blz. 100.
[2]) Vgl. daarover een en ander in de Briefwisseling tusschen Potgieter, Bake e. a. en Bakhuizen van den Brink in zijn Briefwisseling, uitgegeven door S. Muller Fz. (Haarl. 1906); ook Onze Eeuw, 1907, dl. I, blz. 116 vlg.
[3]) Amst. 1814.

bij het naderen van een „mogelijk keerpunt" onvoorwaardelijke huldiging van het vrijhandelsstelsel als het eenige middel om handel en nijverheid beide te doen herleven. Hij toonde aan, dat de handel in de laatste jaren in het gunstigste geval mocht heeten op dezelfde hoogte te blijven staan, terwijl die bij de in ieder geval toenemende nijverheid en den thans onder de werking van het cultuurstelsel enormen groei van den aanvoer van koloniale voortbrengselen aanzienlijk had moeten toenemen [1]). De verslagen der Provinciale Staten van bijna alle gewesten bevatten voor 1843 luide klachten over vermindering van den buitenlandschen handel van Nederland, nu slechts enkele artikelen op grooteren omzet konden bogen; de graanhandel klaagde evenzeer; de koloniale handel was sedert eenige jaren onder leiding der begunstigde Handelmaatschappij en de krachtige toepassing van het nijpend cultuurstelsel wel verdriedubbeld maar de particuliere handel op de koloniën was sterk achteruitgegaan en in de West nam de productie jaarlijks af; voor den binnenlandschen handel was men tot een „algemeene volksklagt" gekomen [2]), die ook in de gewestelijke verslagen weerklank vond evenals dit het geval was ten opzichte der visscherij. En wat beteekende daartegenover de groote uitbreiding van den voor de volkswelvaart weinig beteekenenden effecten- en wisselhandel, die winst en verlies tot een bepaalden kring van deelnemers beperkten? De fabrieksnijverheid heette algemeen „gedrukt en kwijnende" [3]); de prijzen der landbouwproducten, met name van boter en kaas, waren evenals die van de koloniale waren en de nijverheidsproducten al te hoog en de crisissen der volgende jaren deden ook op dit gebied veel nadeel. De slotsom van dit alles was [4]), dat „kwijning en verval allerwegen" te zien waren, „bloei en vertier zeldzame uitzondering", dat de middelklasse achteruitging en de armoede der lagere schrikbarend toenam onder het feitelijk heerschen van ontzenuwende protectie. Terwijl Alstorphius Grevelink [5]) van het gansche land een vrijhaven wilde maken gelijk honderd jaren te voren was voorgesteld, drong Portielje aan op loslating van het verderfelijke beschermende stelsel, dat de belangen van handel en nijverheid opofferde aan de behoeften der schatkist, de prijzen der levensbehoeften kunstmatig opdreef, de nijverheid even kunstmatig boven water hield, het particulier initiatief doodde, den smokkelhandel bevorderde.

De met koopmanszaken intiem bekende Van Hall gevoelde veel voor deze bezwaren maar het strookte niet met zijn aard en zijn staatkunde om ronduit den door de nieuwere staathuishoudkundigen gewezen weg op te gaan. Hij wilde wel iets toegeven, maar algeheele wijziging van stelsel wilde hij niet. Het was de vraag, hoelang dit stelsel van ontwijken, van transigeeren, van tusschen de klippen doorzeilen mogelijk zou blijken. Op één succes kon de minister alvast wijzen — en hij liet het met rechtmatigen trots ook niet na: het evenwicht der staatsfinanciën was hersteld; de begrooting voor 1846/7 sloot, voor het eerst na zeventig jaren [6]), met een overschot van 3 à 4 millioen en de regeering achtte het zeker, dat dit heuglijke feit de toenemende oppositie den mond zou snoeren.

De uitkomst zou die verwachting beschamen. De beweging van den nieuwen tijd zou ook Nederland medesleepen in de zegepraal van de nieuwere denkbeelden. Wat niet buigen wilde, moest breken.

---

[1]) Portielje, blz. 37 vlg.
[2]) Ibid., blz. 55.
[3]) Ibid., blz. 66.
[4]) Ibid., blz. 69.
[5]) Het belang voor het aannemen van het beginsel van porto-franco voor Nederland (Groningen, 1844).
[6]) Vgl. Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 51.

HOOFDSTUK III

DE GRONDWETSHERZIENING VAN 1848

In geheel Europa heerschte een bedenkelijke gisting, die ook hier te lande bij de toenemende ontevredenheid over de geringe geneigdheid tot hervormingen bij de regeering haren invloed deed gelden. In Frankrijk werd onbewimpeld gesproken van de naderende nieuwe revolutie, die de „bourgeois satisfaits" der Juli-monarchie met deze zelve ten val zou brengen en bij de heerschende stemming onder de volksklasse wellicht een socialistisch of communistisch karakter zou dragen. In Engeland, waar thans weder de Whigs het bewind in handen hadden, hoopte men nog door vrijzinnige maatregelen zoowel de Chartisten als de woelige fabrieksarbeiders in toom te houden en het ongelukkige verwaarloosde Ierland door verstandige wetgeving een betere toekomst te verzekeren. In Italië gistte nog altijd het „risorgimento", de begeerte naar cultureele herleving en staatkundige eenheid. In Duitschland en Oostenrijk nam de beweging onder de arbeiders toe, waren werkstakingen aan de orde van den dag en deed de liberale partij, aangevoerd door professoren en journalisten, haar best om het denkbeeld der duitsche eenheid onder vrijzinnige staatsinstellingen ingang te doen vinden. In Zwitserland stonden Protestanten en Katholieken scherp tegenover elkander. In Hongarije werd de begeerte naar zelfstandigheid tegenover Oostenrijk weder levendig. In Polen kwam opnieuw de hoop op, dat het eindelijk gelukken zou het vreemde juk af te schudden. Zou Nederland te midden van dat alles ongemoeid blijven?

De voorstanders van grondwetsherziening, diep overtuigd van de gebiedende noodzakelijkheid dezer herziening voor de verdere ontwikkeling niet slechts van de staatsinstellingen des lands maar ook van de volkswelvaart, van den volksgeest in het algemeen, lieten zich door dit alles niet afschrikken. Zonder zich in te laten met het opwekken van volksbewegingen gelijk in andere landen hunne partijgenooten meer en meer begonnen te doen, ook zonder de toestanden bij de nog onverschillig-rustige arbeidende klasse tot punt van uitgang te nemen of als middel van agitatie aan te wenden, trachtten zij èn door propaganda onder de burgerij door middel van de pers en van de in aantal toenemende kiesvereenigingen èn door voorstellen in de Tweede Kamer de belangstelling voor hun streven wakker te houden. En dat dit mogelijk zou zijn, scheen te blijken uit het adres der Staten van Friesland in den zomer van 1844 aan de regeering, waarbij op beperkte grondwetsherziening werd aangedrongen [1]). Terwijl Kemper's „Tijdgenoot" pleitte voor een herziening „op nationale beginselen", terwijl de eveneens gematigde Jacob van Lennep zijn „Proeve van verduitsching der grondwet" uitgaf en de conservatieve leidsche hoogleeraar Van Assen in zijn „Taal der grondwet" zich weinig herzieningsgezind betoonde, drong met name de Arnhemsche Courant, door Dirk Donker Curtius geleid, aan op krachtig voortschrijden langs den weg van ingrijpende herziening, waarbij rechtstreeksche verkiezingen en een verantwoordelijk homogeen ministerie als eerste eischen voor een waarlijk parlementaire regeering werden aangemerkt. Noch Luzac, noch Van Dam van Isselt, noch Van Rechteren, noch Thorbecke zelf echter wilden nog in het begin van 1844 zoover gaan, dat zij rechtstreeksche verkiezingen aanbevalen [2]).

[1]) Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 282.
[2]) De Bosch, Kemper, dl. IV, blz. 460/1.

In de troonrede van October 1844 had de regeering met geen woord gesproken van grondwetsherziening, die echter tijdens de onzekerheid op financieel gebied niet beslist door haar was afgewezen, ja ondershands zelfs onder zekere voorwaarden wenschelijk was verklaard [1]). Zij stoorde zich dus niet aan de bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in den zomer gebleken wenschen en toonde niet veel belangstelling voor de discussie over het antwoord der Staten-Generaal op de troonrede, waarbij zelfs geen der ministers tegenwoordig was. De conservatieve meerderheid der Tweede Kamer kwam ook niet verder dan tot een verklaring der „wenschelijkheid" eener „tijdige herziening en verbetering onzer grondwettige instellingen" en wees alle voorstellen tot krachtiger aandrang af. Nog minder neiging toonde de nog altijd volgzame en zeer conservatieve Eerste Kamer, die weigerde zelfs dezen wensch uit te spreken. De vraag rees nu, of beide Kamers ieder een adres konden terugzenden in antwoord op de troonrede, wat de regeering ontkende en ook de meerderheid der Tweede Kamer niet beaamde, hoewel zij besloot de beiderlei gevoelens omtrent de grondwetsherziening in het adres te vermelden; maar ook dit werd door de Eerste Kamer afgeslagen. En — wat nog erger was — het dreigend conflict tusschen de beide Kamers, dat intusschen spoedig door overleg uit den weg werd geruimd, trok onder de bevolking zeer weinig de aandacht, veel minder dan de kwestie der tarieven van in- en doorvoer, die tal van adressen en brochures uitlokte [2]). De meeste katholieke leden uit Noord-Brabant wilden — waarschijnlijk om de gunst des Konings voor hun gewest niet te verliezen — van herziening, vroeger ook door hen gewenscht, niets meer weten [3]). Toch achtte Thorbecke thans het juiste oogenblik gekomen om de grondwetsherziening opnieuw ter tafel te brengen en wel met opneming der rechtstreeksche verkiezingen en der ontbindbaarheid van de Tweede Kamer, overigens volgens de beginselen in zijn Proeve van 1840 ontwikkeld. Met het opnemen dier beide beginselen deed hij een concessie aan de radicale elementen der liberale partij, die dit zelf niet verwacht hadden [4]). Een twintigtal liberale Kamerleden kwam in Den Haag den 2den December ten huize van het lid Schooneveld vertrouwelijk te zamen en handelde er over het door Thorbecke wat haastig geformuleerde veelomvattende voorstel. Slechts een achttal hunner sloot zich ten slotte bij Thorbecke aan: Luzac, Van Rechteren, Van Dam van Isselt, Van Heemstra, Wichers, De Kempenaer, Storm en Anemaet, en deed mèt hem, als zijn „bondgenooten", den 10den een gemeenschappelijk voorstel van grondswetherziening, waarbij eerst eenige weken later een toelichting kon worden gevoegd.

Groot was de voldoening van de Arnhemsche Courant over dit voorstel. Dirk Donker Curtius prees het aanstonds in de hartstochtelijke bewoordingen eener brochure „Aan alle vrienden voor orde en vrijheid" als een moedige daad na dertig jaren van „voogdij" onder „bedriegelijke instellingen"; de zeer democratisch gekleurde brochure „Nu of nooit" [5]) wees op de noodzakelijkheid, dat de Koning voortaan zou regeeren „naar 's volks wil", waartegenover

---

[1]) De Bosch Kemper, dl. IV, blz. 464.
[2]) Ibid., blz. 475.
[3]) Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 282.
[4]) De Bosch Kemper, l.l., blz. 478 vlg.
[5]) Dordrecht, firma Blussé, 1845. Uit den kring van de schrijvers van Asmodee en De Burger, schimpweekblaadjes van Van Bevervoorde, of van De Onafhankelijke en De Ooyevaar, de haagsche voortzetting van Meeter's Tolk der Vrijheid? Vgl. daarover en over hunne geestverwanten De Hondt, redacteur van de Zierikzeesche Nieuwsbode, De Haas uit Dordt, den verloopen markies De Thouars uit Heemse, enz.: Sautijn Kluit in Ned. Spect. 1878, blz. 249 en Ned. Spect. 1877, blz. 21 vlg.

Donker Curtius in een tweede brochure het denkbeeld eener „volksregeering" verwierp en verklaarde „noch de macht des Konings te willen verbrokkelen noch den luister der Kroon te verduisteren". Een anoniem schrijver kwam in goedgestelde „Staatkundige Brieven" tegen de denkbeelden der „Negenmannen" in verzet, even krachtig als „Nu of nooit" opwekte tot steun der democratische denkbeelden door middel van volkspetitiën aan de Tweede Kamer en niet slechts door persoonlijke betuigingen van adhaesie zooals Donker Curtius voor het voorstel had begeerd. In week- en dagbladen en brochures werd in het voorjaar van 1845 met groote heftigheid voor en tegen de Bondgenooten opgekomen. De „Wespen" van Van Dam van Isselt, het felle „Politiek Beestenspel", dat de verschillende politieke personen bij schadelijke en edele dieren vergeleek naarmate van hunne gezindheid, scherpe Gids-artikelen, satirieke verhalen met staatkundige strekking als dat over „De geschiedenis van het Turksche Rijk onder Melliw Iman II" in de Arnhemsche Courant, de hatelijke lastertaal van „Asmodee" en „de Burger", organen van den journalist Van Bevervoorde, van de „Ooijevaar" en andere schendblaadjes overlaadden de tegenstanders en den Koning zelf met smaad en spot. Niet alleen de gehate en als de oorzaak van alle ongeluk beschouwde Van Hall, de „vampyr", het hoofd der door Potgieter gegispte „stilstaanders", der vrienden van „Jan Salie", der vijanden van „'t deeglijk voorstel", maar ook de gematigden onder de liberale schrijvers als die in het „Handelsblad" en De Bosch Kemper in zijn „Tijdgenoot", die van rechtstreeksche verkiezingen niet wilden weten, werden heftig aangevallen. Maar nog altijd bleef de belangstelling tot een betrekkelijk geringe groep beperkt, ook al kwamen er werkelijk tal van petitiën bij de Tweede Kamer in.

De wijze, waarop de Tweede Kamer aanvankelijk het voorstel der Negenmannen ontving, voorspelde daaraan weinig goeds. Eerst op het einde van Mei kwam het voorstel in openbare behandeling. In eenige dagen van scherpe discussie [1]), drong Thorbecke in meer dan een opmerkelijke rede nog eens krachtig aan op „algemeene volledige" herziening van de Kamer uit, als de regeering niet wilde. Conservatieve, voor ontstemming des Konings bevreesde katholieke en zelfs onverdacht liberale leden verklaarden echter om strijd het voorstel als tegenover de regeering „ongepast", „ontijdig" en „onnederlandsch". Terwijl de regeering bij monde van den minister van justitie, De Jonge Van Campens Nieuwland, de noodzakelijkheid eener grondwetsherziening met nadruk ontkende en nog eens wees op 's Konings belofte van 1843 om „op zijnen tijd" zelf te doen wat noodig was, verklaarde de Tweede Kamer den 31sten Mei met 34 tegen 21 stemmen zich „niet geneigd" om „een voorstel tot verandering en bijvoeging van de grondwet" aan de regeering te doen, waarna het voorstel der Negenmannen niet verder in behandeling kwam. Thorbecke en de zijnen vonden geringen troost in de verklaring, dat zij dezen afloop hadden voorzien en het betreurden, evenals in 1840, „te vroeg gelijk te hebben gehad", wat, naar zij meenden, de toekomst zou uitwijzen, wanneer regeering en Kamer eenmaal tot een herziening gedwongen zou worden.

De zegepraal der regeering was volledig, naar het scheen, en de grondwetsherziening kon voor geruimen tijd geacht worden van de baan te zijn in weerwil van de heftige verontwaardiging in Asmodee en andere volksblaadjes, van bittere artikelen in de Arnhemsche Courant, van gematigde waarschuwingen in Handelsblad en Nieuwe Rotterdammer Courant. Zoo zeker was de regeering van hare zaak, zoo weinig geneigd tot toegeven aan den aandrang van de mannen van den „nieuwen tijd", zoo gerust was zij op de toekomst, dat in de troonrede van den 20sten October de

[1]) De Bosch Kemper, dl. IV, blz. 512 vlg.

Koning, die persoonlijk van rechtstreeksche verkiezingen afkeerig was en van een grondwetsherziening vooral bezuiniging op het budget voor leger en vloot vreesde, verklaarde, dat een „overtuiging van noodzakelijkheid" totnogtoe niet bij hem „gevestigd was", al herhaalde hij de belofte om ertoe over te gaan, zoodra dit wel het geval zou zijn.

Deze verklaring ontnam aan de voorstanders ook eener gematigde herziening vooreerst allen grond van hoop op de vervulling hunner wenschen. Van Hall, die, in weerwil van alles, telkens in particuliere gesprekken zijn geneigdheid tot herziening betuigde, gaf de schuld aan de voorbarigheid der Negenmannen, die een ontijdige agitatie voor rechtstreeksche verkiezingen zouden hebben opgewekt, zoodat de regeering in ieder geval de gemoederen tot bedaren wilde laten komen [1]). Al wees deze meening wederom niet op principieele weigering om toe te geven, veeleer op het tegendeel, men meende te doen te hebben met neiging der regeering om op het voorbeeld van Polignac vóór 1830 in Frankrijk tegen de openbare meening in te gaan en geen duimbreed te wijken voor haren aandrang. Diep teleurgesteld en vol bekommering voor de toekomst, staakte dan ook De Bosch Kemper zijn waarschuwingen in den Tijdgenoot en hief in November het wat zwaarwichtige tijdschrift op, niet zonder de betuiging, dat naar zijn meening „de grondwetsherziening binnen weinige jaren" toch komen zou, als de regeering niet nog bijtijds een gematigde herziening zou voorstellen.

Maar de wijze, waarop in de troonrede de Koning te kennen gaf, dat hij geen prijs stelde op een adres van antwoord, als onnoodige oorzaak van tijdverlies en onnutte discussie, getuigde van weinig constitutioneelen zin. De Kamers echter gingen niet op dezen wenk in en antwoordden toch met een adres, waarin verklaard werd, dat ook zij „eene overtuiging van noodzakelijkheid" voor het aanvragen eener herziening noodig achtten, al bevalen zij de zaak met nadruk in 's Konings „bijzondere overweging" aan. Maar de Koning nam vooral akte van de verklaring omtrent de geringe behoefte aan „overtuiging van noodzakelijkheid" en ging verder niet op de zaak in.

De liberalen — eigenlijke democraten vond men toen slechts in de kringen van de Meeters en Van Bevervoordes — waren nog altijd niet tot een wezenlijk partijverband gekomen, maar voegden zich allengs in de steden in kiesvereenigingen samen. Zij beschouwden in het algemeen Thorbecke als hun aanvoerder, naast wien Luzac en Donker Curtius, als erfgenamen van de oppositie van Van Hogendorp, in die dagen het meeste aanzien genoten; zij meenden, dat alleen van een tijdige grondwetsherziening in vrijzinnigen geest redding voor het land te wachten zou zijn. Maar de regeering, na hare zegepralen voor het oogenblik zeker van hare zaak, was er verre van verwijderd om hare toestemming tot zulk een herziening te verleenen, laat staan daartoe het initiatief te nemen. Behoud van het bestaande en alleen wijziging, waar strikte noodzakelijkheid zou gebleken zijn — dat was hare leus. Zij gaf hare ontevredenheid duidelijk te kennen aan allen, die het niet met haar eens waren, onderzocht nauwkeurig, wie onder de ambtenaren had geteekend op de petitiën voor herziening der Grondwet, sloot de voorstanders daarvan uit van hare gunsten, zelfs van feesten ten hove en vervolgde onverbiddelijk alle uitingen van ontevredenheid, vooral in de kleine pers, die onder die vervolging dan ook begon te bezwijken. Men sprak zelfs van een „zwart register", dat de regeering zou hebben aangelegd van al degenen, die niet van hare meening waren — een gevoelen, dat zijn grond vond in de openlijk scherpe houding vooral

[1]) De Bosch Kemper, dl. V, blz. 72.

van Van Hall tegenover vermeende of werkelijke tegenstrevers, wien hij bij iedere gelegenheid op hoogen toon zijn ontevredenheid deed gevoelen.

Dat de regeering des Konings meer en meer tegenover de liberalen stelling wenschte te nemen, bleek ook uit het in Februari 1846 aftreden van den meest liberaal gezinden minister in haar midden, Schimmelpenninck van der Oye, die reeds in 1841 en 1843 en voor de derde maal in het voorjaar van 1845 ontwerpen van wet had ingediend omtrent de samenstelling der Provinciale Staten en het stem- en kiesrecht in stad en land. Die voorstellen droegen werkelijk een vrijzinnig karakter maar behoorden juist daarom, zooals velen opmerkten, niet thuis in het kader der bestaande Grondwet. Op voorstel van Luzac was de behandeling in het openbaar dan ook uitgesteld tot na die van het voorstel der Negenmannen; maar toen dit verworpen was, scheen de behandeling der voorgestelde kieswetten niet veel kans op succes te bieden en de regeering in haar geheel bleek er niet bijzonder op gesteld; bovendien liet de gezondheid van den minister veel te wenschen over. Zoo vroeg hij dan ook zijn ontslag, dat hem met de hoogste eerbewijzen verleend werd.

Ook de positie van Van Hall in het ministerie was echter niet sterk meer. Hij, die nog in 1841 als journalist op grondwetsherziening had aangedrongen en daarbij „veelzins liberale begrippen" [1]) had gehuldigd, was daarvan ook thans niet zoo afkeerig als de Koning zelf en verscheidene zijner ambtgenooten [2]). Wetend, dat ook een aantal leden van de conservatieve meerderheid der Tweede Kamer een gematigde grondwetsherziening begeerden, betuigde hij in een geheime memorie aan den Koning, dd. 2 Februari, dat hij op deze wijze de regeering niet verder kon helpen voeren; dat de ministers niet waren 's Konings „lijdelijke dienaars" maar „raadslieden van de Kroon", die bij belangrijke beslissingen en benoemingen gehoord dienden te worden; dat er wel geen „ministerie" bestond, maar dat de ministers „toch eenstemmig moesten denken omtrent gewigtige punten van regering" en er dus eenige „eenheid" moest bestaan; dat zelfstandigheid van natie en individu, zoomede publiciteit behoorde bevorderd te worden; dat verbeteringen zeer noodig waren. Bewijst deze memorie, dat hij niet de leider der reactie, de Polignac was, waarvoor men hem uitkreet, zij bewijst tevens, dat hij, zij het dan ter wille van zijn ministerschap, bereid was om veel toe te geven, dat het vooral zijn gehechtheid aan de macht was, die hem de venijnige aanvallen in de pers voor lief deed nemen. De voorloopige benoeming tot minister van binnenlandsche zaken van Van der Heim, een gematigd conservatief man, die een tijdige van de regeering zelve uitgaande grondwetsherziening noodig achtte, „opdat men daartoe later niet gedwongen zou moeten overgaan," maar in het begin van 1845 als gouverneur van Zuid-Holland geklaagd had over den invloed van Thorbecke's gevaarlijke theorieën op de leidsche studenten en den publieken geest in het algemeen [3]), scheen hem echter te kunnen bevredigen.

De nieuwe minister kwam weldra voor den dag met een uitgewerkt voorstel [4]) aan den Koning tot grondwetsherziening met afschaffing der ridderschappen als staatkundige lichamen, gelijksoortige regeling der kiesbevoegdheid voor stad en land, betere regeling van de contrôle der rijksmiddelen in Europa en Indië, overdracht der administratieve rechtspraak aan den Raad van State, wijziging der Eerste Kamer, recht van enquête en amendement voor de Tweede. Op die wijze hoopte hij de

[1]) Gleichman, blz. 104.
[2]) Ibid., blz. 105.
[3]) Gleichman, blz. 100 vlg.
[4]) Levensberichten Maatsch. v. Letterkunde, 1872, blz. 131.

meerderheid der Tweede Kamer te winnen. Maar de Koning, gesteund door de ministers De Jonge en Rijk, hoewel Baud evenals de vice-president van den Raad van State Van Doorn, die thans geheel tot het inzicht van Van der Heim bekeerd was, al heette hij nog altijd de ziel der behoudspartij, thans zijn herzieningsgezinden ambtgenoot steunde, terwijl Van Hall eerst de financiën geheel wilde regelen, wees deze voorstellen af, altijd omdat hij van grondwetsherziening machtsbeperking en bezuiniging op militair gebied vreesde. Van der Heim trad toen dadelijk af.

Het bleek meer en meer, dat het streven naar grondwetsherziening, zij het dan niet in den geest van Thorbecke maar in zeer gematigde vormen, ook in conservatieve kringen warme voorstanders begon te vinden, maar de Koning, lettend op het voorbeeld van zijn neef Friedrich Wilhelm IV van Pruisen [1]) en van Louis Philippe in Frankrijk in diezelfde dagen, wilde er niet van weten en Van Hall legde zich bij dat besluit neder.

De voorstanders in vrijzinnigen geest, ofschoon door den uitslag van de poging der Negenmannen teleurgesteld, gingen voort met het maken van propaganda voor hunne plannen. Het liberale Kamerlid Nedermeyer van Rosenthal deed in het voorjaar van 1846 een nieuw voorstel van grondwetsherziening ten einde verbetering van het kiesstelsel mogelijk te maken door eenige belemmerende bepalingen der bestaande Grondwet te doen vervallen en ze te vervangen door een, die vrijzinnige regeling van dit belangrijke onderwerp mogelijk maakte. Maar zijn plan vond geen steun bij de Thorbeckianen — Thorbecke zelf was na het échec van het vorige jaar niet herkozen en dus niet meer in de Kamer — die volledige, geen „partieele" herziening wilden: hij trok in April zijn voorstel, dat ook overigens weinig instemming vond, in. Luzac was thans in de Kamer de erkende leider der „extrême gauche" en als zoodanig hoofd der oppositie tegen de regeering. Nog bleef alles bij het oude en de regeering scheen zekerder dan ooit van hare zaak. Terwijl Van Hall de laatste maatregelen nam tot voltooiing van zijn financieele hervormingen en, sterk door de gunst des Konings, alle persoonlijk en zakelijk verzet tegen zijn beleid trotseerde, terwijl de benoeming van den conservatieven Van Randwijck tot minister van binnenlandsche zaken opnieuw de conservatieve gezindheid der regeering versterkte, terwijl de Koning meer en meer de denkwijze van Friedrich Wilhelm IV tot richtsnoer nam [2]) en op versterking van het koninklijk gezag aanstuurde, pakten in allerlei deelen van Europa de staatkundige wolken zich opeen.

De grondwetsherziening kwam echter maar niet van de baan. Een weinig vrijzinnig wetsvoorstel van Van Hall over de regeling der administratieve rechtspraak werd, onder herhaalde verwijzing naar de door de Tweede Kamer gewenschte grondwetsherziening, met algemeene stemmen verworpen. De pogingen van Van Hall om door druk op de invorderende ambtenaren de belastingen omhoog te drijven wekten geen geringe ergernis en leidden tot een vinnige discussie tusschen den minister en zijn persoonlijken vijand Van Dam van Isselt over de door den eerste aan die ambtenaren toegezonden circulaire, ten gevolge waarvan zelfs ernstig sprake was van een duel tusschen den minister en den driftigen afgevaardigde. Drukpersvervolgingen kwamen weder voor als in Van Maanen's dagen, niet alleen tegen de lasterende schendblaadjes [3]) maar ook tegen ernstiger organen, en gaven in de Tweede Kamer tot ernstig beklag aanleiding. Er ontstond

[1]) De Bosch Kemper, dl. V, blz. 77.
[2]) Ib., blz. 117.
[3]) Vgl. daarover: Sautijn Kluit, in zijn studiën over Asmodee en De Burger van Van Bevervoorde (Ned. Spect. 1878, blz. 106 vlg.).

tusschen die Kamer en de regeering een wrijving, die aan meer dan een wetsontwerp een ongunstige ontvangst bereidde en andere slechts met moeite deed aannemen; vooral bij de discussie over het door Van Hall voorgestelde strafwetboek rezen ernstige bezwaren, zoodat het moest worden teruggenomen. Er werd telkens geklaagd over autocratische regeeringsmaatregelen, hier te lande zoowel als in Indië blijkbaar voorgenomen of reeds ten uitvoer gebracht. Een toenemende oppositie liet zich in en buiten de Kamer duidelijk gevoelen, al vielen de verkiezingen van 1846 nog in conservatieven zin uit en kon men ook nu van een werkelijk krachtige „openbare meening" nog niet getuigen.

De oprichting der Amstelsocieteit te Amsterdam in 1846 [1]) had ten doel om de belangstelling in staatkundige zaken te verlevendigen, den „publieken geest" te ontwikkelen. Zij breidde haren invloed ook buiten de hoofdstad uit [2]) en gaf aanleiding tot de oprichting ook elders van dergelijke liberale vereenigingen, die wel niet den geest der vroegere clubs uit den bataafschen tijd ademden maar toch een begin van partijformatie schenen aan te duiden. Aan de andere zijde echter werkten de uitspattingen der kleine pers met hare nog altijd vinnige aanvallen op alles en een ieder, vooral op den Koning en de koninklijke familie, bij velen ergernis, daar men wist, van welk gering allooi de meeste harer leiders waren en hoe kwaadwillig hunne oppositie te werk ging.

Niet zonder reden werd overigens geklaagd, dat de regeering weinig ten bate van het volk uitvoerde. Terwijl België zich met een net van spoorwegen overdekte, terwijl Engeland en de duitsche havensteden van Noord- en Oostzee zich haastten om verkeerswegen en handelsinrichtingen in overeenstemming te brengen met de onder den invloed van de steeds krachtiger ontwikkeling van stoomwezen en machinale nijverheid in de fabrieksteden snel veranderende economische toestanden, geschiedde hier te lande in die richting zoogoed als niets — een groot verschil bij vergelijking met de energie, door de regeering van Willem I tijdens de vereeniging met België, en, voor zoover de middelen het veroorloofden, ook na 1830 nog betoond. De graanwetgeving, in 1845 tijdens de toen heerschende economische crisis in geheel Europa tijdelijk gewijzigd om den aanvoer van levensmiddelen te vergemakkelijken, eischte op den duur voorziening maar van een door de regeering omhelsd vast stelsel, bleek niet, slechts van voorloopige maatregelen, strekkend om die van 1845 duurzaam te maken. Alles wees op gebrek aan vastheid, op een streven om de zaken op denzelfden voet voort te zetten, zonder gewichtige veranderingen, zonder dat er sprake kon zijn van tegemoetkoming aan de eischen des tijds. En Van Hall werd als de verantwoordelijke persoon voor dat streven aangemerkt.

Dit was niet geheel billijk, want zijn invloed op den Koning was niet zoo groot als men zich vrij algemeen voorstelde [3]). Telkens ontstonden er verschillen tusschen den Koning en den minister, wiens positie, ook ten gevolge van zijn onbescheiden houding zelfs tegenover de leden der koninklijke familie, daardoor op den duur ernstig verzwakt werd. Ook de waarschuwingen, in den zomer van 1846 [4]) door hem tot den Koning gericht tegen dreigende tekorten wegens de hooge uitgaven vooral voor het departement van oorlog, dat toen $^1/_3$ van alle rijksuitgaven voor zich opeischte,

---

[1]) De Bosch Kemper, dl. V, blz. 107.
[2]) Bv. te Leiden: Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 292 vlg.; Luzac, H. W. Tydeman e. a. waren daar leden. Er bestond daarnaast ook een Thorbecke-gezelschap, van wat radicaler kleur.
[3]) Gleichman, blz. 108 vlg.
[4]) Ibid., blz. 121 vlg.

strekte niet om den vorst, op dit punt niet tot toegeven geneigd, gunstig voor hem te stemmen.

In de zitting der Staten-Generaal van 1846/7 kwamen de bezwaren steeds duidelijker aan den dag. De troonrede had van grondwetsherziening niet gerept maar de Tweede Kamer achtte het geraden „met vertrouwen" te herinneren aan de koninklijke belofte dienaangaande. Maar er volgde verder niets van regeeringswege. De discussie over de graanwetgeving in het voorjaar van 1847 leidde wel tot de aanneming van een in vrijzinnige richting bedoeld voorstel der regeering tot wijziging der protectionistische graanwet van 1835 maar het bleek, dat wederom Van Hall, tegenover de protectionistische gezindheid van den Koning en vele Kamerleden, heil had gezocht op een middenweg, die niemand eigenlijk bevredigde. De nieuwe wet kon de nog altijd op de bevolking drukkende hooge prijzen der levensmiddelen niet doen dalen en de nood steeg, vooral in de noordelijke provinciën, in Juni zoo hoog, dat men er een herhaling der tooneelen van September 1845 zag. Te Harlingen belette een oproerige menigte den uitvoer van aardappelen naar Engeland en bedreef bij den burgemeester en de raadsleden allerlei moedwil. Te Leeuwarden en in andere friesche steden, weldra ook te Groningen werden graanpakhuizen, bakkers- en grutterswinkels geplunderd, glazen ingeworpen en andere ongeregeldheden gepleegd, zoodat vooral te Groningen met militaire macht ernstig moest worden opgetreden en er verscheidene dooden en gekwetsten vielen. Maatregelen tot verbetering van den treurigen toestand der armen [1]) werden evenwel niet voorgesteld, tenzij men als zoodanig moet aanmerken een in Juli gedaan voorstel tot afschaffing van den roggeaccijns, dat echter met groote meerderheid door de Tweede Kamer verworpen werd.

Deze zette zich nu aan de behandeling van het door Van Hall in 1842 reeds aangeboden en thans door De Jonge gewijzigde ontwerp voor een strafwetboek en verdiepte zich weldra in half theologische, half staatkundige beschouwingen over het recht van placet, welks afschaffing de regeering onder invloed des Konings geacht werd te begeeren [2]). Deze zaak wekte de kerkelijke hartstochten op gelijk dit ook reeds bij de eerste aanbieding van het ontwerp-strafwetboek het geval was geweest. Het raken aan het recht van placet werd door vurig-protestantsche leden als vervreemding van een „onvervreemdbaar recht" weder heftig bestreden, terwijl het recht door katholieke en liberale leden, als een machtsusurpatie van den staat, voor afschaffing rijp werd verklaard. Alle argumenten voor en tegen „ultramontaansche" bemoeizucht en volkomen vrijheid van spreken en schrijven ook voor de Roomschen kwamen weder ter sprake en brachten als gewoonlijk de gemoederen in heftige beweging. Het werd min of meer bekend, dat ook in den boezem der regeering zelve de al of niet-opneming van het recht van placet tot ernstige discussie aanleiding had gegeven; de minister van protestantschen eeredienst P. J. P. Van Zuylen van Nyevelt had daarbij scherp gestaan tegenover zijn katholieken ambtgenoot Van Son en den minister van Justitie De Jonge, die, hoewel persoonlijk voor het behoud ervan, op verlangen des Konings het recht van placet geschrapt had [3]). Van Hall, die in 1842 gewaarschuwd had tegen het aanhangig maken van disputen in deze teedere kwestie, was, zooals telkens, voor het kiezen van een middenweg. De Koning zelf, als altijd geneigd om den Katholieken ter

[1]) Vgl. Heldring, Leven en arbeid, blz. 120/1.
[2]) De Bosch Kemper, dl. V, blz. 132 vlg.; Albers, Gesch. van het herstel der hierarchie, dl. II, blz. 55 vlg.
[3]) Albers, l.l., blz. 64 vlg.

wille te zijn, was toen tusschenbeide gekomen; hij had de handhaving van het recht „absurd" en „hatelijk" genoemd en op de volkomen weglating aangedrongen, zoodat dan ook het ontwerp, in weerwil der reeds dadelijk door de Tweede Kamer gemaakte bezwaren, zonder het recht erin, door de regeering werd gehandhaafd, in weerwil ook van de aarzeling des ministers van justitie, die alleen had gebogen voor 's Konings uitdrukkelijken wil. De Algemeene Synode der Hervormde Kerk protesteerde bij Koning en minister, de amsterdamsche predikanten deden het bij de Tweede Kamer tegen het schenden der „billijke wenschen" van de Protestanten; door de pers werd de zaak van beide kanten in scherpe termen behandeld. De regeering sloeg nu toch den middenweg in en liet het recht bij nader inzien ongenoemd maar nam twee artikelen op, die het optreden van geestelijken, onder welken vorm ook, tegen wet en overheid met strenge straf bedreigden. Maar ook zoo werd het verzet van protestantsche zijde niet overwonnen. Drie dagen lang werd in meerendeels scherpe redevoeringen de zaak voor en tegen behandeld en ten slotte werd het ontwerp met 41 tegen 15 stemmen verworpen. De regeering achtte zich nu verplicht in een nieuwe redactie het recht van placet (art. 58) te herstellen, wat weder tot scherp verzet van katholieke zijde tegen de „onrechtvaardige" en „ongrondwettige" eischen van protestantschen kant leidde.

Intusschen was de zaak der grondwetsherziening wederom aan de orde gesteld zooals niet onverwacht mocht heeten, sedert bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten duidelijk gebleken was, dat de kiezers meer en meer geneigd werden om de voorstanders eener herziening te steunen. Bij de behandeling der begrootingswetten voor 1848/9 in den zomer waren weder ernstige bezwaren tegen het algemeen regeeringsbeleid aangevoerd, zoowel in de afdeelingen als in de openbare discussie, vooral tegen haar financieel beheer en het onvoldoende der regeling van de comptabiliteit. Het woord grondwetsherziening was hier wel niet uitdrukkelijk genoemd maar het was toch duidelijk geweest, dat men haar met klimmend ongeduld verwachtte, en de begrootingswetten waren slechts met geringe meerderheid aangenomen. Daarna behandelde de Tweede Kamer een nieuw ontwerp tot regeling van stem- en kiesrecht, dat echter met geringe meerderheid als „gebrekkig" verworpen werd, terwijl de grondwet van 1840 zulk een regeling voorschreef. Zoowel de aanneming der begrootingswetten als de verwerping van genoemd ontwerp gaf weder aanleiding tot persartikelen en brochures, waarin de conservatieve tegenstanders der herziening met de liberale voorstanders den degen kruisten, evenwel niet zonder dat het bleek, dat er een aantal leden was, een soort van centrum, 27 leden sterk, dat een bemiddelende houding wilde aannemen. Deze groep, onder leiding van den voorzitter der Kamer, Bruce, en van den advocaat Duymaer van Twist uit Deventer had reeds een ontwerp van grondwetsherziening gereed, waarin wel van een verantwoordelijk ministerie maar niet van rechtstreeksche verkiezingen sprake was [1]). Men rekende daarbij op den steun van Van Hall, wiens invloed in het ministerie men — zooals spoedig blijken zou — intusschen overschat had.

In den boezem der regeering zelve kwam de zaak der grondwetsherziening 11 Augustus ter sprake [2]). Van Hall verklaarde dien dag in den ministerraad, ook met het oog op den gevaarlijken toestand in Frankrijk, ronduit, dat men aan den aandrang der „welgezinde natie" moest toege-

[1]) Colenbrander, in Onze Eeuw, 1905, dl. II, blz. 247.
[2]) Gleichman, blz. 127 vlg.; vgl. De Bosch Kemper, dl. V, Aant., blz. 100 vlg.; Van Randwijck, Geschiedenis der 27 wetsontwerpen.

ven, dat „nagenoeg al wat knap en kundig was aan die zijde stond"; hij, ontevreden over den loop der zaken en begeerend, dat er wat gedaan werd, wenschte zijn ontslag, als de regeering dien weg niet op wilde. Ook den Koning ontvouwde hij eenige dagen later zijn gevoelen, maar dezen, die in den laatsten tijd steeds minder welwillend tegenover hem gezind was, kon hij niet overhalen en er werden zelfs pogingen gedaan om zoo spoedig mogelijk een opvolger voor Van Hall te vinden, wat niet zoo dadelijk gelukte [1]). Een maand lang — de Koning moest op reis naar Silezië — bleef de zaak hangen, maar toen de Koning in September terugkwam, bleek hij, onder den indruk der toestanden ook in Duitschland, niet ongeneigd om zelfs een „liberale" herziening toe te staan, mits van geen ontbindbaarheid der Kamer of homogeniteit van ministerie daarbij sprake zou zijn. Aan de ministers Baud, De Jonge, Van Hall en Van Randwijck werd, met den directeur van het Kabinet Van Rappard, opgedragen om voorstellen te ontwerpen in „zeer gematigden" zin ten einde de Tweede Kamer tevreden te stellen. In de troonrede dan werd ook tot verbazing van velen [2]) medegedeeld, dat de regeering het voornemen had om „in den loop der zitting de vereischte voorstellen te doen", overeenkomstig de vroeger afgelegde belofte van daartoe te zullen overgaan, „zoodra de overtuiging der noodzakelijkheid bij haar gevestigd" was. Op het einde van October werd door de ministers overlegd, wat er herzien zou moeten worden en hoe de formuleering der voor te stellen ontwerpen zou moeten luiden.

Die voorloopige overwegingen der ministers, hoewel zij slechts tot een gedeeltelijke herziening konden leiden, werden door den eigenlijk weinig herzieningsgezinden en nu weder zelfs van iedere herziening afkeerigen vorst met geringe ingenomenheid ontvangen [3]); hij vond steun bij De Jonge, Van Randwijck en andere ministers, ook bij den Prins van Oranje en prins Frederik, die de over de herziening gehouden kabinetsraden hadden bijgewoond, terwijl Van Hall eigenlijk alleen bij minister Baud instemming voor zijn verder strekkende herzieningsplannen vond. Zoo zag van Hall zich, na een op zichzelf weinig beteekenende weigering van de meerderheid in den kabinetsraad om hoofdstuk XI der grondwet, over veranderingen en bijvoegselen — te wijzigen, verplicht om den 19den December zijn ontslag aan te bieden [4]), welk ontslag nog vóór het einde des jaars werd aangenomen; hij kreeg den rang van „minister van staat" en trad af. Hij werd onmiddellijk als minister van financiën opgevolgd door W. van Rappard, neef van den invloedrijken directeur van het Kabinet, bekwaam jurist en met de financiën bekend, terwijl de oud-minister Van der Heim thans de binnenlandsche zaken overnam van Van Randwijck, die naar buitenlandsche zaken verhuisde ter vervanging van den wegens toenemende doofheid ongeschikten generaal De la Sarraz.

Het zoo opnieuw samengestelde ministerie, thans van Van Hall ontslagen, maar, zooals uit de benoeming van Bruce en van Schimmelpenninck van der Oye tot gouverneurs van Overijsel en Gelderland bleek, van gematigde liberale gezindheid niet geheel afkeerig, was weinige dagen later gereed met zijn 27 herzieningsvoorstellen, waarbij Van der Heim nog eenige betreffende het kiesrecht had doen voegen, en diende ze den 9den Januari

---

[1]) In dezen tijd moeten de besprekingen vallen, waarvan de latere minister Van Rappard gewaagt in zijn brief van 1861 (Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 84), tusschen den Koning, Van Doorn en hemzelven.

[2]) Schimmelpenninck, Notanda, in Onze Eeuw, 1904, dl. IV, blz. 176.

[3]) Gleichman, blz. 138 vlg.

[4]) De Bosch Kemper, dl. V, Aant., blz. 145 vlg.; Schimmelpenninck, Notanda, l.l., blz. 177.

bij den Raad van State in, die den 21sten Februari reeds zijn advies gaf aangaande deze meer talrijke dan belangrijke wijzigingen. Dit advies strookte in zijn conclusie echter weinig met de wenschen des Konings, die meer en meer tegen de grondwetsherziening opzag, deze als „ons ongeluk" beschouwde en als bestemd om het land „in een maalstroom mede te sleepen" [1]) en bij dit alles een gevoel zeide te hebben alsof hij „verraden en verkocht" werd. De Raad van State [2]), wat al te uitbundig erkennend, dat de voorstellen getuigden van een „milden geest", meende, dat zij te veel aan den toekomstigen wetgever overlieten; hij verlangde een betere en meer uitvoerige memorie van toelichting dan het haastig geformuleerde en zeer beknopte stuk, dat thans daarvoor moest gelden; hij maakte een aantal opmerkingen en stelde wijzigingen voor, die door den kabinetsraad den 27sten Februari werden overwogen. Na ampele behandeling was het ontwerp geheel gereed om den 7den Maart door de regeering bij de terugkomst der Tweede Kamer na hare wintervacantie dadelijk te worden aangeboden. Wat ervan uitlekte, wekte bij velen, ook bij het „centrum" [3]), teleurstelling, en het was duidelijk, dat van wat Thorbecke en de zijnen verlangden als waarborgen eener parlementaire regeering, met name van invoering van rechtstreeksche verkiezingen, homogene ministeriën en kamerontbinding, in geen geval sprake zou zijn. Maar de Koning zelf, sedert een jaar lijdend aan een ernstige hartziekte en onder den indruk van het vertrek van zijn beminden tweeden zoon, prins Alexander, naar Madeira tot herstel van diens geschokte gezondheid, was met de geheele zaak weinig ingenomen en lette met zenuwachtige spanning op de in deze maanden toenemende beweging in verschillende europeesche staten, juist op dit oogenblik overslaand in een gevaarlijke crisis.

Op denzelfden dag, toen de beslissende kabinetsraad plaats had, kwamen namelijk berichten omtrent het gebeurde te Parijs op 22 Februari en volgende dagen. Manifestaties op dien dag hadden den doctrinairen en conservatieven minister Guizot voor het toenemende verzet der liberalen doen aftreden. Den 24sten maakten de republikeinen van den door hen uitgelokten opstand gebruik en weldra heette het niet meer „vive la Réforme", maar „vive la République". Louis Philippe, door de revolutie verrast, teekende zijn afstand ten behoeve van zijn kleinzoon. Nog was er een oogenblik kans, dat deze onder regentschap der populaire hertogin van Orleans de kroon voor het geslacht zou kunnen behouden, maar ook die kans verdween spoedig en een republikeinsch voorloopig bewind nam het bestuur „namens het volk" in handen. Ook in Duitschland en Oostenrijk begon aan alle zijden een beweging, die wellicht tot een algeheele omkeering zou leiden, terwijl in Italië reeds in de maand Februari in het Napelsche en den Kerkelijken Staat ernstige beroeringen waren ontstaan. Vooral de beweging in Duitschland trok hier de aandacht, want de roerige partij, die tot leus had Arndt's spreuk: „das ganze Deutschland soll es sein", had volstrekt niet de hoop opgegeven, dat bij het tot stand komen der duitsche eenheid, waarop thans door hen met nadruk werd aangedrongen, niet alleen het hertogdom Limburg nauwer aan Duitschland verbonden zou worden maar ook geheel Nederland weder, na drie eeuwen van afzonderlijk volksbestaan, bij het duitsche Rijk gevoegd zou worden. Ook in Nederland zelf, na het verlies van België tot een staat van den derden rang gedaald, lieten zich sommigen sedert eenigen tijd weder in dien geest hooren, terwijl in Limburg onder leiding van baron Van Scherpenzeel

[1]) Levensbericht van Van der Heim, in Levensber. Letterkunde, 1870, blz. 177.
[2]) Zijn advies bij De Bosch Kemper, dl. V, Aant. blz. 161 vlg.
[3]) Schimmelpenninck, Notanda, l.l., blz. 177.

Heusch de beweging voor aansluiting bij Duitschland onmiddellijk krachtig gesteund werd en overal de duitsche bondsvlag werd geheschen [1]). De wijze, waarop Pruisen tegenover het zwakke Denemarken handelde met betrekking tot het eigenlijk duitsche Sleeswijk-Holstein, kon doen zien, met welke gevaren ook Nederland bedreigd werd, afgezien nog van de mogelijkheid, dat in België de oude neiging tot Frankrijk zou herleven.

De eerste indrukken hier te lande waren, als overal in Europa, die van vrees voor wat komen kon [2]). Dat van grondwetsherziening in dit tijdperk van onrust voorloopig moest worden afgezien, was ook bij vele liberalen de overtuiging [3]); maar bij het toenemen der beweging in de naburige landen begon ook hier gisting zich te vertoonen, die zich uitte in anonieme berichten in de couranten, in geheimzinnige aanwijzingen, hier en daar zelfs reeds in oploopen. Men begon bevreesd te worden voor oproeren en in de eerste dagen van Maart was er werkelijk te Amsterdam [4]), waar evenals in Den Haag ten gevolge der schommelingen op de Beurs ernstige faillissementen de stemming niet verbeterden, sprake van geheime werkzaamheid eener, naar men ten onrechte meende, communistische vereeniging, die „het volk" tegen „de bloedzuigers" opriep bij bulletin, in den morgen van 9 Maart overal aangeplakt.

De Koning, door dat alles zenuwachtig geworden en door gevaarlijke intriganten als Van Bevervoorde, Van Andringa de Kempenaer, door minderwaardige haagsche journalisten als De Vries en anderen, met wie hij soms in betrekking stond, mondeling en schriftelijk bewerkt [5]), bovendien door onrustbarende berichten van de duitsche hoven nog versterkt in zijn vrees voor revolutie, had zich reeds in betrekking gesteld tot den ook in het geheel niet op de toekomst vertrouwenden koning Leopold [6]), dezen gerustgesteld omtrent de mogelijke houding van Nederland tegenover België en hem zelfs steun tegenover Frankrijk beloofd. Koning Leopold dankte voor den „so herzlichen und wahrhaft ritterlichen Brief" van zijn ouden tegenstander en waarschuwde van zijn zijde voor de gevaren eener republikeinsche beweging in het licht ontvlambare België met zijn talrijke arbeidersbevolking, die gemakkelijk van Frankrijk uit in actie gebracht kon worden, als de partij der revolutie daar te sterk werd; hij zou generaal Willmar zenden om te trachten de belangen van de belgische industrie met die van den nederlandschen handel overeen te brengen en de „assurance mutuelle" door nauwere aaneensluiting te bevorderen. Koning Willem II verheugde zich in zijn antwoord over het gebleken „parfait accord" en verklaarde zich tot samenwerking bereid ten einde „une digue morale" op te richten tegen de uit Frankrijk te duchten revolutie; een „résistance physique" kon tevens, naar hij meende, worden voorbereid door de afspraak, dat bij een aanval der Franschen op België een nederlandsch leger in Noord-Brabant tot steun zou strekken voor een tegenover een

---

[1]) De Bosch Kemper, dl. V, blz. 376/7.
[2]) Ibid., dl. V, blz. 232.
[3]) Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 59, 298.
[4]) Colenbrander, in Onze Eeuw, 1905, dl. II, blz. 242; dl. I, blz. 299. Echter Brugmans, Arbeidende klasse, blz. 191. In 1847 was daar een arbeidersvereeniging tot zedelijke beschaving opgericht, die in het volgende jaar echter een politieke tint begon te krijgen.
[5]) Vgl. over deze geheime intriges: Schimmelpenninck, Notanda, blz. 181, 185, 187; De Bosch Kemper, l.l.; Sautijn Kluit, in Ned. Spect., 1878. blz. 106 vlg., 188, 283 vlg.
[6]) Bosscha, Willem II, blz. 683. Verder brieven van koning Leopold in het Huisarchief, dd. 3 en 16 Maart, met een antwoord des Konings en diens brief aan koning Friedrich Wilhelm IV van Pruisen, dd. 11 Maart. 's Konings brief aan koning Leopold van 8 Maart is gedrukt bij Colenbrander in Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 279 vlg. Vgl. ook De Bosch Kemper, dl. V, blz. 235.

fransche overmacht terugtrekkend belgisch leger. Koning Leopold trad „entièrement" in die plannen. Uit een schrijven van koning Willem aan Friedrich Wilhelm IV van Pruisen blijkt, dat hij er op rekende, dat deze in zulk een geval de Maaslinie in het Limburgsche zou helpen verdedigen; generaal Nepveu vertrok naar Berlijn om deze hulpverleening te regelen; Venloo en Maastricht zouden daartoe pruisische bezetting kunnen opnemen, terwijl de goed voorziene belgische en noordbrabantsche vestingen de Franschen zouden kunnen ophouden. De Koning verklaarde zich tevens bereid om deel te nemen aan een vorstencongres te Dresden, waarschijnlijk ook op aanraden van den met den Koning van Pruisen zeer bevrienden prins Frederik, die in dit voorjaar nu en dan in staatkundige zaken te rade werd geroepen [1]).

Terwijl deze maatregelen de veiligheid des lands naar buiten moesten verzekeren, was de Koning intusschen onder den indruk der snel op elkander volgende gebeurtenissen bereid om ervoor te zorgen, dat de „brand" in Europa ook hier niet „de vlam" zou doen „overslaan". Onderricht, dat de thans alom bekend geworden 27 ontwerpen, vooral in de plotseling veranderde omstandigheden, ook naar de meening van Bruce en Van Twist en de hunnen, niet meer voldoende waren om den gevreesden storm te bezweren, vernam hij tevens, dat deze zich voorbereidden om eenige eigen voorstellen in te dienen. Terwijl de Thorbeckianen zich gereedmaakten om tegenover het „klein mager schepje uit onzen ketel", dat de regeering gegeven had, ronduit een algemeene herziening te eischen van verder strekkenden aard [2]), liet de Koning zich door verschillende personen ondershands inlichten omtrent wat hem te doen stond, onder anderen door den als liberaal te boek staanden gezant in Engeland, graaf G. Schimmelpenninck, zoon van Rutger Jan, die toevallig uit Londen over was. Ook onder de ministers zelf was thans een neiging merkbaar om „op ruime wijze toe te geven": de gematigde minister voor protestantschen eeredienst Van Zuylen van Nyevelt, gesteund door zijn ambtgenooten Baud, Van der Heim en Van Rappard, drong in een kabinetsraad tusschen 9 en 12 Maart, met het oog op de thans aaneengesloten meerderheid der Kamer, daarop aan bij den Koning, die blijkbaar nog aarzelde [3]), hoewel ook de Prins van Oranje en prins Frederik inzagen, dat men verder moest gaan dan de 27 ontwerpen en graaf Schimmelpenninck reeds aanbood om een liberaal ministerie te vormen [4]).

Op den 12den hadden eenige leden van de herzieningsgezinde meerderheid een gesprek met den minister Van Rappard, die den Koning den volgenden morgen daarvan onderrichtte maar hem evenmin tot een besluit kon brengen. Op den middag van den 13den — misschien onder indruk van onrustbarende berichten van genoemde haagsche intriganten en journalisten of wel van een brief zijner liberaal gestemde dochter, prinses Sophie, uit Weimar [5]) — ontbood de Koning echter plotseling, buiten zijn ministers om, door een adjudant den voorzitter der Tweede Kamer, Boreel van Hogelanden. Hij deelde dezen mede, dat hij vernomen had, hoe de voorstellen der regeering, schoon „ingerigt volgens de vroeger door de meerderheid gemanifesteerde meening", „geen gunstigen indruk gemaakt

[1]) Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 281.
[2]) Ibid., blz. 246/7; De Bosch Kemper, dl. V, blz. 237, Aant. blz. 210 vlg.
[3]) Colenbrander, l.l., blz. 248; De Bosch Kemper, dl. V, blz. 236; Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 60 en 286/7.
[4]) Notanda, l.l., blz. 179.
[5]) Vgl. Colenbrander, l.l., blz. 249; De Bosch Kemper, dl. V, blz. 238, Aant. blz. 212; Schimmelpenninck, Notanda, l.l., blz. 181/2; Colenbrander in Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 288.

schenen te hebben"; dat hij onder de veranderde omstandigheden, nu „ruimere wijzigingen" verlangd schenen te worden, „uit eigene beweging en zonder beraadslaging met zijne ministers" thans de Kamer verzocht „om hare gevoelens en wenschen omtrent de wijziging der grondwet uit te drukken". Boreel bracht dit bericht overeenkomstig 's Konings wensch naar spoed, „om den schijn te vermijden van door de dagbladen gedwongen te worden", onmiddellijk aan de Kamer over.

Dit verrassende besluit maakte allerwegen grooten indruk, ook op de deerlijk verloochende ministers, die niet eens van de laatste feiten op de hoogte gesteld werden en den 15den in een op eigen gezag samengekomen ministerraad natuurlijk besloten om hun ontslag in te dienen. Op raad van minister Van Rappard en diens neef, den directeur, riep de Koning nog denzelfden avond Luzac, den vriend en medestander van Thorbecke, ten paleize. Niet Thorbecke zelven, ofschoon deze het hoofd was van de liberale groep, waartoe Luzac behoorde: de leidsche hoogleeraar, die ook geen lid der Kamer meer was, werd geacht de voor een minister vooral in deze omstandigheden noodzakelijke hoedanigheden niet te bezitten. Het gebeurde werd door den Koning medegedeeld aan de door hem samengeroepen gezanten der groote mogendheden met de woorden, dat hij „in 24 uren van conservatief liberaal" geworden was. De „volksmond" had zich den vorigen avond reeds, misschien niet buiten weten van Donker Curtius [1]), in een luidruchtige manifestatie van werklieden en opgeschoten jongens onder leiding van Van Bevervoorde en Van Andringa de Kempenaer [2]) laten hooren en den 16den in een rumoerigen optocht met muziek en fakkels voor het paleis des Konings op den Kneuterdijk luid de namen van den Koning, van Luzac en Thorbecke uitgeroepen, waarop de Koning en de prinsen uit hun paleizen gekomen waren en aan de leiders, zelfs aan den pas, wegens laster tegen Van Hall, veroordeelden Van Bevervoorde, de hand hadden gereikt, waarop de volksmenigte voor de woningen van Luzac, Donker Curtius en anderen haar betooging had voortgezet. Dezelfde „volksmond" wees intusschen Thorbecke aan als den man van het oogenblik en de Arnhemsche Courant sprak ook reeds van een ministerie-Thorbecke.

Maar zoover kwam het niet. Noch graaf Schimmelpenninck, noch Thorbecke werd door den Koning begeerd, wèl Luzac, ofschoon de vorst tevens den eerste, die weder naar zijn standplaats vertrokken was, reeds den 16den dringend terug had opontboden. Maar Luzac, eenigszins zwak van geest en lichaam, durfde, ofschoon van vele zijden als aangewezen hoofd van het ministerie beschouwd, de verantwoordelijkheid niet aan en noemde in overleg met zijn eveneens weinig daarop belusten „bondgenoot" J. M. de Kempenaer eenige namen: Sloet tot Oldhuis, G. Schimmelpenninck, Bruce, D. Donker Curtius, Rochussen, Van Sonsbeeck, als die van in deze omstandigheden mogelijke ministers; met de samenstelling eener Grondwet zou een commissie te belasten zijn, waarin naast Thorbecke ook Donker Curtius zou kunnen zitten [3]).

Te midden van het avondrumoer in Den Haag, bij het voorbereiden van serenades en optochten voor de huizen van liberale Kamerleden, die in andere voorname steden stonden nagevolgd te worden maar achterwege bleven ten gevolge van het bericht omtrent het overlijden van prins Alexander op Madeira, behandelde de Tweede Kamer, welker meerderheid nog steeds voor gematigde herziening was, de zoo onverwachte vraag des Konings. Zij bracht den 16den na een korte behandeling in de centrale

[1]) Notanda, l.l., vooral de noot op blz. 182.
[2]) Vgl. over die beweging: Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 68 vlg., 289.
[3]) Colenbrander, l.l., blz. 259; De Bosch Kemper, dl. V, blz. 242.

sectie en ondershandsche besprekingen in drie haagsche „gezelschappen" — enkele vrijzinnigen ten huize van Schooneveld, een 12-tal gematigden ten huize van Van Beeck Vollenhoven, een 14-tal meer conservatieven ten huize van Borski, terwijl de katholieke leden in afwachting bleven [1]) — in comité-generaal een verslag uit, dat hare werkelijk niet onbeteekenende wenschen in een vijftiental punten samenvatte [2]): afschaffing der standen als staatkundige lichamen, geen rechtstreeksche verkiezingen maar verkiezingen met één trap, handhaving der Eerste Kamer maar gewijzigd in samenstelling, ruim opgevat recht van amendement, afzonderlijke adressen van antwoord op de troonrede voor de beide Kamers, ministerieele verantwoordelijkheid als hoofdbeginsel, ontbindbaarheid der Tweede Kamer, toezicht der Staten-Generaal op het beheer der koloniën, jaarlijksche begrootingen, geregelde rekening en verantwoording van inkomsten en uitgaven in te dienen aan de wetgevende macht, openbaarheid der beraadslagingen ook van Eerste Kamer, Provinciale Staten en Gemeenteraden, wettelijke regeling der militaire jurisdictie, eenvoudige regeling der latere wijzigingen van de Grondwet, spoedige invoering van een nieuw kiesstelsel. Dienzelfden dag deelde de Koning, na wederom met de beide Van Rappards overlegd te hebben [3]), aan Luzac mede, dat hij uit diens lijst tot ministers dacht te benoemen in de plaats van de aftredenden, die niet te bewegen waren om hun zetels te blijven innemen, hoewel daartoe pogingen werden aangewend: Schimmelpenninck voor buitenlandsche zaken, Bruce voor financiën, Donker Curtius voor justitie, Sloet voor binnenlandsche zaken, Rochussen voor koloniën, Van Sonsbeeck voor Roomschen eeredienst. Donker Curtius werd op aandrang van minister De Jonge aanstonds uitgenoodigd om zoo spoedig mogelijk het hem toegedachte ministerie te aanvaarden, maar hij aarzelde weder en nam voorloopig alleen op zich den Koning in deze moeilijke dagen van raad te dienen; hij stelde in overleg met De Kempenaer en Luzac als leden der grondwetscommissie deze beide heeren en zichzelven voor mèt Thorbecke, die den 14den daarover wel geraadpleegd was maar tot een commissie van hemzelven, Donker Curtius en den katholiek Lightenvelt geraden had, en den volgenden dag daarbij nog den katholieken Storm, een der Negenmannen.

Het bleek duidelijk, dat Donker Curtius en zijn vrienden den invloed van de conservatieve Kamerminderheid zoowel als dien van Thorbecke wenschten te besnoeien en hem [4]) zoowel als haar op den achtergrond wilden houden. Zoodoende deden zij uit vrees voor het conservatisme, dat daar heerschte, den Koning afwijken van zijn oorspronkelijke bedoeling om de herziening van de Kamer te laten uitgaan, en onttrokken zich tevens aan den „al te grooten" invloed van den „doctrinairen" leidschen hoogleeraar. Na eenige aarzeling en terwijl geen der oude ministers het contraseing wilde geven, teekende de Koning op advies van Donker Curtius en na overleg met den directeur van zijn kabinet, Willem van Rappard [5]), die het stuk medeonderteekende, den 17den het besluit tot instelling eener grondwetscommissie om „met overweging van [6]) de wenschen der Tweede

[1]) De Bosch Kemper, dl. V, blz. 236; Colenbrander, Herinnering aan het bedrijf der Tweede Kamer, in Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 65.
[2]) De Bosch Kemper, dl. I, blz. 65.
[3]) Levensbericht van A. G. A. van Rappard, l.l., blz. 179.
[4]) Vgl. daarover vooral zijn Dagverhaal, uitgegeven door Colenbrander in Gids van 1903, dl. I, passim.
[5]) Vgl. Colenbrander, l.l., blz. 262.
[6]) Niet „in overeenstemming met", zooals de minister Van Rappard den Koning nog geraden had, ten einde te blijven in de lijn der boodschap aan de Kamer, en zooals ook besloten was te drukken. Vgl. Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 72, 86; Levensber. Van Rappard, l.l., blz. 179.

Kamer van de Staten-Generaal aan ons een volledig ontwerp van grondwetsherziening voor te dragen en om ons tevens derzelver denkbeelden omtrent de samenstelling van een ministerie mede te deelen"; tot leden der commissie werden benoemd Donker Curtius, De Kempenaer, Luzac, Storm en Thorbecke. De „extrême gauche" had gewonnen, naar het scheen.

De benoeming dezer commissie door den Koning, wederom buiten zijn ministers om, was niet alleen niet in overeenstemming [1]) met de boodschap des Konings aan de Tweede Kamer maar ook niet met de constitutioneele eischen van ministerieele verantwoordelijkheid noch met die eener werkelijk parlementaire regeering. Donker Curtius had handig van de gelegenheid weten gebruik te maken om aan het hem dierbare beginsel der rechtstreeksche verkiezingen, door de gematigden in de Kamer niet gewild, de zegepraal te verzekeren door de wijze van samenstelling der grondwetscommissie en tevens een ministerie of liever, zooals in het besluit stond, „hoofden van departementen van algemeen bestuur" te verkrijgen, die van denzelfden geest doordrongen waren. De ministers, verontwaardigd over deze nieuwe afwijking van hun gevoelen, boden dan ook met gewettigden aandrang opnieuw hun ontslag aan; De Jonge van Campens Nieuwland weigerde zelfs een oogenblik langer dienst te doen en werd onmiddellijk vervangen door Donker Curtius, die, dus nog in het oude ministerie optredend, het door hem uitgelokte besluit van den 17den zelf ook weder schond. Er moest echter een regeering zijn in plaats van de op ontslag aandringende en de den 19den voor de eerste maal bijeengekomen commissie [2]) maakte zich gereed om hetzij door koninklijke commissarissen, hetzij door tijdelijke ministers tot op de voltooiing der herziening de zaken te drijven. Thorbecke, die zich voor het geval van nood ter beschikking des Konings gesteld had, zou dan de binnenlandsche zaken op zich nemen en Schimmelpenninck de buitenlandsche hebben te leiden, toen men eenig oponthoud kreeg door de weigering of aarzeling van enkele reeds aangezochte personen. Zoo kwam Schimmelpenninck den 22sten uit Londen terug, voordat de „Bondgenooten" een ministerie bij elkaar hadden, en thans kreeg de zaak een geheel ander aanzien, al hadden de Bondgenooten elkander reeds als ministers begroet [3]). Er moest aan de heerschende verwarring en onzekerheid zoo spoedig mogelijk een einde gemaakt worden en de komst van Schimmelpenninck bood daartoe de gewenschte gelegenheid, tenzij de Koning zich geheel aan Donker Curtius en de zijnen wilde toevertrouwen en daarmede den meer „democratischen" weg wilde opgaan.

Graaf Gerrit Schimmelpenninck, gewezen lid der Eerste Kamer, gezant eerst te St.-Petersburg, later te Londen en ook als zoon zijns vaders een van de eerste personen des lands, begeerde in het besef zijner waarde zich niet aan de beslissingen der „commissie van advocaten" te onderwerpen en koesterde bovendien tegen „den jacobijn" Thorbecke een persoonlijken wrok [4]). Hij zag spoedig, dat de Koning, radeloos als deze was, hem thans noodig had; hij was volstrekt niet geneigd tot een „democratische" grondwet als die, welke Thorbecke en de zijnen beoogden, maar wilde evenmin handhaving van het persoonlijk regeeringsstelsel en begeerde een gematigde constitutie „in groote trekken aan de britsche gelijk".

---

[1]) De Bosch Kemper, dl. V, blz. 259.
[2]) Thorbecke, in Dagverhaal, l.l., blz. 468 vlg.
[3]) Ibid., blz. 474.
[4]) Wegens Thorbecke's ongenadige recensie van zijn boek over zijn vader, den raadpensionaris (Thorbecke, Hist. Schetsen, blz. 97 vlg.): Colenbrander, l.l., blz. 268 vlg. Vgl. Thorbecke, Dagverhaal, blz. 477/8.

Alleen zoo meende hij de kroon voor het Huis van Oranje te kunnen redden, daar èn de Koning zelf èn de Prins van Oranje hem voor de uitoefening eener groote monarchale macht ongeschikt toeschenen [1]). Hij stelde dus den Koning schriftelijk [2]) den eisch om hem als „kabinetsformateur" aan te wijzen tot vorming allereerst niet van een tijdelijk maar van een definitief „homogeen en verantwoordelijk" ministerie met toestemming tot voorbereiding eener grondwet in bovenbedoelden geest. Hij vond Luzac, De Kempenaer en Donker Curtius weldra geneigd zich aan de leiding van hem, den „engel van verlossing", te onderwerpen, liever blijkbaar dan aan die van den autoritairen Thorbecke [3]), die zich reeds bij de eerste samenkomst der commissie als de hoofdpersoon had gedragen. Toch hielden zij Thorbecke nog voor „onmisbaar", in ieder geval bij het werk der grondwetsherziening. Maar Schimmelpenninck bleef „onbeweeglijk", ook toen Thorbecke zelf hem bezocht en zelfs meende hem te hebben overgehaald. Terwijl ook de commissie meende, dat de diplomaat had toegegeven, bleef deze weigeren verder te gaan dan tot de vorming van een „temporair ministerie". Buiten Thorbecke om spraken nu diens drie „bondgenooten" met Schimmelpenninck en rieden den Koning ten slotte het voorstel aan te nemen. Deze antwoordde op Schimmelpenninck's brief met toestemming in diens voorstel tot voorbereiding eener „grondwet in groote trekken aan de britsche gelijk, met die wijzigingen welke onze landaard en de tegenwoordige omstandigheden vereischen en bij welke aan Ons eene positie gelijk aan den souverein van Groot-Brittanje wordt verzekerd" [4]). Zoo kwam het „met stoom geformeerde" ministerie van den 25sten Maart tot stand.

Dat het zoo snel tot stand kwam, was ten deele het gevolg van onrustbarende berichten omtrent een volksbeweging te Amsterdam op den 24sten Maart. De boven bedoelde kleine vereeniging, door den houtkooper Gödecke geleid in sociaal-politieke richting van kleinhandelaars en arbeiders aldaar, die ook enkele vertakkingen buiten de stad schijnt gehad te hebben, stond met arbeidersvereenigingen te Londen en in Duitschland in betrekking en trachtte de arbeiders van Amsterdam dien dag in beweging te brengen door oproeping met overal aangeplakte briefjes. Een volksmenigte, nieuwsgierig naar wat er gebeuren zou, verzamelde zich in weerwil van de waarschuwing der overheid tegen 12 uur op den Dam en werd weldra onrustig; een troep opgeschoten jongens, door een aantal nieuwsgierigen gevolgd, trok joelend, plunderend en overal de glazen inwerpend langs Singel, Keizers- en Heerengracht; ook in het huis van burgemeester Huydecoper werden de glazen ingeworpen maar bij het eerste vertoon van kracht door de politie stoof de bende uiteen en de weldra opkomende soldaten en schutterij, door vrijwilligers versterkt, maakten een einde aan de beweging, die nergens een ernstiger karakter dan dat van baldadigen lust in ongeregeldheden had vertoond. Maar het bericht ervan in Den Haag scheen de waarschuwingen uit het begin der maand te rechtvaardigen en had er eenige paniek ten gevolge, die er toe leidde haast te maken met de vorming van een ministerie [5]).

Dit bestond nu uit Schimmelpenninck als president van den ministerraad en minister voor buitenlandsche zaken en financiën, Luzac, wiens populariteit groot was [6]), voor binnenlandsche zaken en protestantschen eere-

---

[1]) Vgl. zijn Notanda, l.l., blz. 184 vlg.
[2]) De merkwaardige brief bij De Bosch Kemper, dl. V, blz. 266.
[3]) Zie diens opmerkingen in zijn Dagverhaal, l.l., blz. 486.
[4]) De Bosch Kemper, dl. V, Aant., blz. 238.
[5]) De Bosch Kemper, dl. V, blz. 270 vlg.; Brugmans, l.l.
[6]) Onze Eeuw, 1905, blz. 304 vlg.

dienst, Donker Curtius voor justitie, Lightenvelt voor Roomschen eeredienst, admiraal Rijk, lid van het oude ministerie, voor marine en koloniën, generaal Nepveu, door allen als bekwaam officier geacht, voor oorlog. Thorbecke was buitengesloten. De Kempenaer had verzocht buiten bespreking te blijven, daar hij zijn praktijk te Arnhem niet wilde opofferen; anders dan Thorbecke, die tegenover Schimmelpenninck het woord had uitgesproken: „wij leven in een tijd, waar niemand aan zichzelven mag denken maar ieder bereid zijn moet de dienst, welke de gemeene zaak van hem vordert, te aanvaarden" [1]).

Het op deze wijze samengestelde ministerie voldeed natuurlijk niet aan de vrienden en leerlingen van Thorbecke, die dezen de leiding der zaken hadden toegedacht en onder wie de advocaat Olivier zich het krachtigst deed hooren. Reeds dadelijk ontstond een vinnige oppositie van die zijde tegen het nieuwe bewind, ook in de Arnhemsche Courant [2]), het voormalige orgaan van Donker Curtius, die evenmin als Luzac thans in de oogen der Thorbeckianen genade vond en ronduit als overlooper werd gekenmerkt. Daarentegen toonden de gematigd conservatieve elementen zich over den loop der zaken niet ontevreden en, nu de reactie, die echter, naar men meende, in den directeur van het Kabinet Van Rappard en in den nog steeds 's Konings vertrouwen genietenden Van Doorn krachtige voorstanders vond [3]), verslagen scheen te zijn, steunden zij aanvankelijk het bewind van Schimmelpenninck. Terwijl in de Arnhemsche Courant het „wonderlijk misbaksel" eener „geangliseerde grondwet in nederlandschen zin" werd aangevallen en de „karakterloosheid" der nieuwe regeering werd gegispt, werd het ministerie in de Kamer zeer goed ontvangen en het hoofdbeginsel, dat eener constitutie „als de britsche", daar welwillend bejegend; bladen als de Nieuwe Rotterdamsche Courant en het Handelsblad wekten tot gematigdheid en eendracht op en de Amstelsociëteit drong in een manifest aan op „hervorming zonder wanorde". Het scheen, dat het door de meerderheid der Tweede Kamer gewenschte program de meeste kans had om allen te bevredigen, al begon het verschil over de al of niet doelmatigheid van rechtstreeksche verkiezingen de gemoederen spoedig in beweging te brengen. Olivier en andere Thorbeckianen, door het katholieke blad De Tijd gesteund, pleitten er levendig voor in goed gestelde brochures, waartegenover anderen de nadeelen van het stelsel deden uitkomen.

Intusschen had de grondwetscommissie zich aan den arbeid gezet en zond reeds den 11den April haar werk in met een verslag „aan den Koning", dat mèt het voorstel den 15den in de Staatscourant verscheen. Het droeg de duidelijke kenmerken van den geest van Thorbecke, die dan ook bij de samenstelling de leiding had gehad. Het behelsde [4]) de voorwaarden eener „algemeene" herziening der Grondwet, die de totnogtoe uitgesloten „volkskracht in alle aderen des staats" zou moeten opnemen door aan de burgerij het „besef" te geven, „dat zij mederegeerde". Rechtstreeksche verkiezingen als het beste middel om „echte eenvoudige vertegenwoordiging in plaatselijke, provinciale en landsregeering" te verzekeren; „eenheid en kracht van een monarchaal bestuur in algemeene aangelegenheden, gepaard met zelfregeering der provinciën en gemeenten", uitgaande van het beginsel, dat „staatsburgerschap bij een werkzaam plaat-

[1]) De Bosch Kemper, dl. V, blz. 482.
[2]) De Bosch Kemper, l.l., blz. 282 vlg.
[3]) Vgl. Levensbericht Van Rappard, blz. 181. Van Doorn kreeg den 26sten Maart reeds op verlangen van Donker Curtius zijn ontslag als vice-president van den Raad van State, maar Van Rappard bleef in functie.
[4]) De Bosch Kemper, dl. V, blz. 313 vlg.

selijk burgerschap moet beginnen"; volledige vrijheid voor de kerkgenootschappen en het onderwijs, volle ministerieele verantwoordelijkheid, census als grondslag van bevoegdheid tot het kiezen waren de voornaamste punten. Overeenkomstig de meening der commissie, dat „de publieke zaak publiek behandeld wil worden", werden verslag en voorstel aanstonds openbaar gemaakt.

Zooals te verwachten was, ontstond er dadelijk ernstig verschil van meening. De conservatieven, ook vele gematigde liberalen, wilden van rechtstreeksche verkiezingen niet hooren en meenden, dat de commissie zich had moeten houden aan de „wenschen der Tweede Kamer", in hare opdracht vermeld. Van Hall gaf onder het pseudoniem Olivarius „Staatkundige Opmerkingen" tegenover het ontwerp in het licht; de antiroomschen verklaarden zich scherp tegen de toekenning van volledige vrijheid aan alle kerkgenootschappen en voor het schoolwezen; Jacob van Lennep drong in zijn „Aanmerkingen" aan op beter Hollandsch in de grondwet. Daarentegen vond de Arnhemsche Courant, dat het voorstel nog niet ver genoeg ging en liever geheel en al het stelsel van Thorbecke had moeten volgen. Ook in den ministerraad ontstond verschil van gevoelen. Schimmelpenninck [1]) klaagde over de „republikeinsche kleur" van het ontwerp, dat daarom ook voor Nepveu en Rijk niet aannemelijk was; hij verklaarde zich tegen het voorgestelde kiesstelsel, tegen het onbeperkte recht van vereeniging en kondigde reeds aan, dat hij, nu het „britsche stelsel" niet ten grondslag was gelegd, niet langer minister kon blijven. Lightenvelt, die aanvankelijk met hem was medegegaan, gaf later toe aan den aandrang zijner geloofsgenooten en legde zich bij het voorstel neder evenals Rijk, blijkbaar onder invloed des Konings, die feitelijk zijn goedkeuring reeds aan het ontwerp had geschonken. Schimmelpenninck drong bij den Koning nog met nadruk op de verwerping er van aan en bood zelfs aan „zijn kraag er aan te wagen" maar hij vond den vorst niet bereid met hem in zee te gaan. Een mededeeling (11 Mei) van den president-minister aan de Kamer, die ongeduldig begon te worden, toonde duidelijk, dat verschil in het ministerie de aanleiding was van het oponthoud. Schimmelpenninck drong bij den Koning opnieuw aan in een uitvoerig rapport, maar deze voegde zich, onder den indruk nog steeds van de revolutionnaire bewegingen in Frankrijk en Duitschland en van den gevaarlijken oorlogstoestand in Sleeswijk-Holstein, bij de meerderheid, ook op raad van den oudminister Van Rappard [2]). Toen traden Schimmelpenninck en Nepveu eindelijk af.

Donker Curtius verkreeg thans de leiding in het door hem gereconstrueerde ministerie, waarin A. A. baron Bentinck tot Nyenhuis en generaal Voet de beide afgetredenen vervingen, terwijl Van Bosse de financiën eenigen tijd later overnam en de overspannen Luzac zijn plaats bij binnenlandsche zaken inruimde aan De Kempenaer, eindelijk overgehaald om de ministerieele taak te aanvaarden; Luzac bleef nog minister van protestantschen eeredienst. Namens zijn ambtgenooten legde Donker den 13den Mei in de Kamer de verklaring af, dat Schimmelpenninck's opvatting eener constitutie „in algemeene trekken aan de britsche gelijk" anders was geweest dan die der meerderheid, die thans „met behoud der souvereiniteit in het Huis van Oranje", met handhaving van de „groote praerogatieven" des Konings, begeerde te handelen in wat zij noemde: den „overgeleverden burgerlijken zin" der natie, die zich niet liet verblinden door „uiterlijken schijn" en zich uitte in „orde, zucht voor nauwkeurige berekening en zorg voor de toekomst".

---

[1]) Vgl. zijn Notanda, l.l., blz. 203 vlg.
[2]) De Bosch Kemper, dl. V, blz. 337.

Dat niet Thorbecke maar De Kempenaer het ministerie van binnenlandsche zaken had verkregen, was den Thorbeckianen natuurlijk een nieuwe reden tot verzet tegen het „ministerie-burgerzin", zooals het spottend genoemd werd. Het ministerie, door de gematigden met eenig wantrouwen, door de conservatieven met tegenzin bejegend, door de verbonden Thorbeckianen en Katholieken rechtstreeks tegengewerkt, had geen gemakkelijke taak.

Daar kwam nog bij de toestand in het hertogdom Limburg [1]), waar een sterke partij, door de duitsche eenheidsmannen aangezet, de oogen naar Duitschland had gewend en van het 31 Maart bijeengekomen duitsche Voorparlement, later van het eigenlijke parlement te Frankfort steun verkreeg. Sedert Maart woei in Limburg op verscheiden plaatsen ongehinderd de duitsche vlag en werd onder leiding van baron Van Scherpenzeel Heusch krachtig gewerkt voor aansluiting bij Duitschland, zoodat de nederlandsche regeering, beducht voor moeilijkheden, begin April toegestemd had in het verkiezen van twee afgevaardigden — baron Van Scherpenzeel en Schoenmakers — voor het frankforter parlement. Velen in het Noorden wilden niets liever dan dezen „uitwas van ons land" [2]), dit bijna geheel roomsche gebied, liefst afsnijden. Maar de limburgsche geestelijkheid werkte deze beweging niet in de hand en met hare hulp kon de roermondsche Beerenbroek, gesteund door mannen als de burgemeester van Sittard Arnoldts en anderen, als buitengewoon commissaris allengs de beweging eenigszins tot staan brengen, ofschoon de hooge belastingen en het optreden van ambtenaren uit het Noorden in Limburg reeds lang kwaad bloed gezet hadden. Een aantal adressen van limburgsche gemeenteraden, van fabrikanten, kooplieden en grondeigenaars ten behoeve van de handhaving van den bestaanden toestand had overigens reeds bewezen, dat de neiging tot Duitschland niet zoo algemeen was, ten minste niet in Roermond en Maastricht, als eerst scheen, terwijl de gelijktijdige onrust onder de noordbrabantsche boeren, die weigerden tienden te betalen, spoedig werd onderdrukt. Nog half Juli echter, toen op voorstel van den hoogleeraar Zachariae het frankforter parlement tegen de vereeniging van Limburg met Nederland onder één grondwet protesteerde, scheen het noodig om minister Lightenvelt als buitengewoon commissaris met ruime volmacht naar Limburg te zenden; hij handhaafde er, gesteund door een ijlings versterkte militaire macht, de orde en het gezag van den Koning-Hertog [3]). De tegenstand, waarmede het duitsche parlement in Duitschland zelf, met name in Pruisen en Oostenrijk maar ook in de kleine duitsche vorstendommen, te kampen had, verlamde de werkzaamheid der annexionisten intusschen zoozeer, dat het de limburgsche zaak met weinig nadruk ter harte nam. Eerst een jaar later echter, toen het frankforter parlement (Juni 1849) uiteengedreven werd, was het gevaar aan deze zijde voorbij en de hernieuwing van den Duitschen Bond in 1850 bevestigde ook de sedert 1839 bestaande verhouding daarvan ten opzichte van het hertogdom Limburg.

Het nieuwe ministerie stond te midden van dat alles niet sterk en toen Luzac, wiens populariteit het krachtig steunde, om gezondheidsredenen moest terugtreden, kon het optreden van den voormaligen „Negenman" Van Heemstra als minister van protestantschen eeredienst het niet krachtiger maken. Van ingrijpende hervormingen kon natuurlijk, in afwachting van de nieuwe grondwet, geen sprake zijn en een paar weinig ernstige parlementaire nederlagen van den leider zelf bij de afwijzing door de

---

[1]) De Bosch Kemper, dl. V, blz. 376.
[2]) Boissevain, De Limburgsche Kwestie, blz. 39.
[3]) Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 82.

Eerste Kamer van zijn voorstel tot afschaffing der lijfstraffen en tot niet vervullen van opengevallen raadsheersplaatsen om redenen van bezuiniging, brachten hem er zelfs toe zijn ontslag aan te vragen, teleurgesteld als hij was over den weinigen steun, dien hij vond [1]). Hij trok echter die aanvrage op verzoek des Konings met het oog op de behandeling der grondwetsherziening spoedig weder in. Ook de financieele voorstellen van Van Bosse, waaronder een belasting op de bezittingen was opgenomen, vonden geringe instemming en werden door Van Hall en anderen in brochures met kracht bestreden, waarop hij ze in Augustus terugnam. De vrees voor afschaffing thans van het veelgenoemde recht van placet gaf verder de Synode der Hervormde Kerk aanleiding tot een adres, dat wees op de mogelijkheid van ernstig verzet van protestantsche zijde tegen het herzieningswerk. Bovendien kwamen er onrustbarende berichten uit Indië.

Daar was thans sedert 1845 de oud-minister Rochussen gouverneur-generaal en deze had met ernstige bezwaren te strijden. Die bezwaren golden niet zoozeer de opbrengsten van het in deze jaren nog ruime baten opleverende Cultuurstelsel als wel de reeds lang een tartende houding aannemende, zee- en landroof plegende, vorsten op Bali; deze maakten in 1846 eene expeditie noodig, in het voorjaar van 1848 gevolgd door een tweede, die moest terugkeeren, en konden eerst door een derde expeditie niet dan met groote moeite en na zware verliezen o. a. van generaal Michiels, den opperbevelhebber zelven, ten onder gebracht worden onder leiding van generaal Van Swieten. Maar er heerschte groote ontevredenheid onder de europeesche ambtenaren en andere ingezetenen, die allereerst herstel van de mogelijkheid der opleiding van indische ambtenaren in Indië verlangden. Leiders van de beweging waren de vrijzinnige predikant te Batavia Van Hoëvell, de vicepresident van het hooggerechtshof mr. P. Mijer en andere hooggeplaatste ambtenaren. Maar sommigen hunner wilden veel verder gaan dan deze, die in hoofdzaak slechts de opleiding van ambtenaren in Indië hersteld wilden zien tegenover de in 1842 uitsluitend daarmede belaste opleidingsschool te Delft. Zij begeerden onder leiding van den president van den Raad van Justitie te Batavia Ardesch, op het voorbeeld van wat er in Maart in Nederland gebeurd was, meerdere vrijheden, o. a. vrijheid van drukpers ook in Indië. Een en ander gaf den 22sten Mei aanleiding tot staatkundige bewegingen en tot een talrijk bezochte vergadering te Batavia, die echter spoedig verliep. Er kwamen ook berichten in van onrust onder de inlanders wegens misgewas en hongersnood, over schandelijke misbruiken op financieel gebied, over afpersingen ten behoeve van het Cultuurstelsel tegenover de inlandsche bevolking, over wanbeheer in het algemeen, zoodat ook in Indië ingrijpende hervormingen hoognoodig zouden zijn en vooral een einde zou moeten komen aan het gemis aan contrôle op het bestuur. Men bleef klagen, dat het ministerie en de gouverneur-generaal voor Indië het oude met de in het moederland heerschende denkbeelden strijdige stelsel nog onverzwakt wilden handhaven.

Terwijl het ministerie te midden van al deze moeilijkheden in aanzien daalde, rees de ster van Thorbecke, wiens buitengemeene talenten bij de behandeling der kwestie van het huiszittenhuis te Leiden [2]) in den zomer duidelijk aan het licht traden en hem meer en meer op den voorgrond brachten als den man der groote staatshervorming, die te wachten was. Hij werd dan ook in Juli bij de periodieke verkiezing wederom tot lid der Tweede Kamer gekozen.

---

[1]) De Bosch Kemper, dl. V, blz. 382 vlg.; Aant., blz. 288 vlg.
[2]) Vgl. daarover De Bosch Kemper, dl. V, Aant., blz. 299 vlg. en Thorbecke's eigen brochure daarover.

Na onderzoek der voorstellen van de grondwetscommissie, door den ministerraad hier en daar gewijzigd, in den Raad van State in tegenwoordigheid en met medewerking van den Koning en den Prins van Oranje, bood de Koning ze den 19den Juni in de Tweede Kamer aan met een beroep op wederzijdsche inschikkelijkheid en eendracht bij de behandeling dezer belangrijke voorstellen. De indruk ervan was over het algemeen bij de natie zeer bevredigend, ofschoon Thorbecke in zijn „Bijdrage tot de herziening der grondwet" ernstige bezwaren tegen de aangebrachte wijzigingen zoowel als tegen de met zijn inzichten strijdige punten in het oorspronkelijke ontwerp der commissie met nadruk uiteenzette. Maar zijn „stelselmatige oppositie" door de Arnhemsche Courant toegejuicht, vond geen goedkeuring bij de gematigde liberalen [1]) en hij zag zich aanvankelijk zelfs geweerd uit de „Dubbele Kamer", die de grondwetsvoorstellen na de gewone behandeling zou hebben te beoordeelen. Intusschen gaf een en ander aanleiding tot menig verschil in de dagbladen en tot menige brochure, waaronder de reeks van Groen van Prinsterer tegen de rechtstreeksche verkiezingen onder den titel „Vrijheid, gelijkheid en broederschap" de aandacht trok. Het schoone gedicht van Da Costa, getiteld „1848", met zijn welsprekenden aandrang op „toenad'ring van vorst en volk", met zijn vingerwijzing naar de „nieuwe tijden" voor het „nieuw Euroop", te zamen met zijn pleidooi in zijn brochure „Het Oogenblik" voor de rechtstreeksche tegenover de veelbespotte „getrapte" verkiezingen, bewees, dat ook onder Groen's geestverwanten de behoefte aan hervorming en verbetering levendig werd gevoeld. En dat ook de Katholieken thans geheel en al aan de zijde van de hervormingspartij stonden, bleek aanstonds uit menig artikel in hunne pers: zij zagen in een nauw verbond met Thorbecke en de zijnen allengs den besten waarborg voor het verkrijgen der volkomen gelijkstelling, der volkomen kerkelijke vrijheid, waarop zij sedert lang hoopten, en steunden de plannen tot herziening door tal van petitiën aan den Koning [2]).

Het voorloopig verslag der Tweede Kamer (13 Juli) [3]) gaf reeds aanvankelijk reden om te meenen, dat de voorstellen niet ongerept uit den parlementairen smeltkroes te voorschijn zouden komen: de rechtstreeksche verkiezingen, het behoud van den Raad van State, de afschaffing van het recht van placet, de invoering van volledige vrijheid van vereeniging en onderwijs wekten bij de meerderheid blijkbaar ernstig verzet, ook bij de gematigden, die van de zijde der Thorbeckianen en Katholieken aanstonds als een „behoudzieke" meerderheid, als „door vrees bezielde lafhartigen" vinnig werden aangevallen, vooral weder in de door de eersten beheerschte Arnhemsche Courant. Nadere besprekingen veroorzaakten nog aanzienlijke veranderingen in de voorstellen, maar de kwestie van het ontslag van Donker Curtius bracht een oogenblik alles in de war. Eerst na de intrekking van dat ontslag scheen de herziening verzekerd en ook de buitenlandsche toestanden, die in weerwil van de nederlagen der revolutiepartijen in Frankrijk, Duitschland, Engeland en Oostenrijk nog altijd zorg baarden, hadden op de houding der Kamermeerderheid zeker een grooten invloed. Zoo kwamen herhaaldelijk nota's van wijziging der ontwerpen, waarin thans ook het recht van enquête voor de Tweede Kamer, een eenvoudiger stelsel van wijziging der grondwet, zorg voor „voldoend openbaar lager onderwijs van overheidswege overal in het Rijk gegeven", verdubbeling van het aan-

[1]) Vgl. De Bosch Kemper, dl. V, blz. 401 vlg.
[2]) Vgl. Van Randwijck, Iets over de verhouding van Thorbecke en de Katholieken in 1848 ('s-Grav. 1894).
[3]) Handelingen van de Regeering en de Staten-Generaal over de herziening der Grondwet 1847/8, 3 dl. ('s-Grav. 1848/9).

tal kiezers, het stelsel der volstrekte meerderheid bij de verkiezingen werden opgenomen; maar ten opzichte van de samenstelling en de taak der Eerste Kamer wilde de regeering niet toegeven aan den aandrang om de beperking der verkiesbaarheid te laten vallen en haar het recht van initiatief en amendement te geven [1]); ook aan den aandrang tot afschaffing van den Raad van State gaf zij geen gehoor.

Zoo waren de 12 voorstellen eindelijk rijp voor de openbare behandeling, die van 16 tot 24 Augustus in de Tweede Kamer plaats vond. Een voorstel van den gematigd conservatieven J. K. Van Goltstein om niet alleen over ieder der ontwerpen maar ook over elk artikel daarvan afzonderlijk te spreken en te stemmen werd met overweldigende meerderheid verworpen. Twee ontwerpen, dat over het ontwerp betreffende de Justitie en dat over de Financiën, werden met algemeene stemmen aangenomen, het laatste zelfs zonder discussie. Bij het eerste hoofdstuk gaf de kwestie van Limburg aanleiding tot een lange beschouwing van het limburgsche lid Geradts; bij het tweede (Koning) werd zeer uitvoerig gesproken, over den Raad van State; bij het zesde (Godsdienst) werden de bezwaren betreffende het recht van placet uitvoerig behandeld; ook dat over de defensie en dat betreffende de additioneele artikelen lokten heel wat discussie uit. Het slot was echter, dat alle ontwerpen met groote meerderheid werden aangenomen, ontwerp V met 42 tegen 14 stemmen van antiroomschgezinden, ontwerp VI (Prov. Staten) met 17 stemmen, ontwerp III (Staten-Generaal) met 15 stemmen tegen, grootendeels die van de felste conservatieven, het laatste ontwerp met 16 stemmen tegen, hoofdzakelijk wegens het kiesstelsel. De Eerste Kamer nam (6 tot 8 September) de ontwerpen voor justitie, financiën en defensie met algemeene, de meeste andere met bijna algemeene stemmen aan, blijkbaar onder den invloed van vrees voor een nieuwe ministerieele crisis en voor de heerschende spanning [2]); alleen over het derde ontwerp staakten hier eerst de stemmen (13 tegen 13) maar het werd daarna door het overgaan van één katholiek lid met 14 tegen 12 stemmen aangenomen; dat over de additioneele artikelen vond hier eveneens sterk verzet en werd slechts met 15 tegen 11 stemmen aangenomen; dat over den Godsdienst met 22 tegen 4.

Ernstige spanning heerschte nog in den lande over den loop van de behandeling der ontwerpen door de Dubbele Kamer, waarin naast Van Hall en De Bosch Kemper ook andere scherpe tegenstanders van de beginselen van Thorbecke en de zijnen gekozen waren. Maar Van Hall toonde zich zeer toegefelijk, nog steeds uitgaande van het voor hem typische beginsel, dat „het constitutionneele regeeringsstelsel berust op transactie"; ofschoon hij tegen meer dan een ontwerp bezwaren had, stemde hij ten slotte tegen geen enkel. Ook De Bosch Kemper, als altijd voor eendracht gestemd [3]), maakte ten slotte geen ernstige bezwaren. Er werden geen lange redevoeringen gehouden maar nu en dan moest de regeering zich scherpe verwijten getroosten en wees meer dan één lid, met Van Hall, op de verijdeling van de hoop, dat men door de wijzigingen groote bezuiniging zou kunnen verkrijgen, nu de Koning zelf zich een aanzienlijke vermindering van het inkomen der Kroon had laten welgevallen. Ook thans getuigden verschillende leden, dat zij, vroeger van herziening afkeerig, in de laatste jaren tot ander inzicht waren gekomen. De discussiën hielden van 18 September tot 7 October aan doch zij droegen

[1]) Vgl. daarover De Bosch Kemper, dl. V, blz. 418 vlg.
[2]) Van Rappard, in Handelingen, dl. II, blz. 675.
[3]) Vgl. diens Korte opmerkingen over de gebeurtenissen van den dag (Amst. 1848) in 8 stukken.

een zeer gematigd karakter zooals reeds na het voorloopig verslag te verwachten was: de rechtstreeksche verkiezingen, het recht van placet en andere punten van verschil leverden groote vrees voor verwerping op, vooral naar aanleiding van de bepaling, dat ieder ontwerp $^3/_4$ der stemmen moest hebben om aangenomen te worden: een minderheid van 22 stemmen tegen het tweede ontwerp, van 21 tegen het voorloopig kiesreglement hield tot het einde toe stand maar zij kon de aanneming ook van deze meest bestredene der 12 ontwerpen niet verhinderen; slechts één ontwerp, dat over de Financiën, werd ook hier met algemeene stemmen aangenomen; tegen een viertal ontwerpen stemden slechts zeer enkele leden van de 114 aanwezigen, onder wie zeer conservatief gezinden als de leidsche hoogleeraar Cock, de amsterdamsche patriciër Corver Hooft, de utrechtsche burgemeester Kien, de heeren Nap, Bijleveld, Nienhuis en Van Leeuwen geteld werden. Op den 14den October waren alle besprekingen over de maatregelen voor de invoering afgeloopen en nog denzelfden dag bekrachtigde de Koning de herziene Grondwet, die reeds den 3den November plechtig werd afgekondigd.

Met groote dankbaarheid herdacht de Koning den 16den bij de opening der nieuwe tijdelijke zitting „den gelukkigen afloop der altijd hagchelijke onderneming" en prees de landgenooten „voor hunne gematigdheid, voor hun vertrouwen en voor hunne gehechtheid aan wet en orde zoowel als voor hunne verkleefdheid aan het Huis van Oranje". Hij constateerde, dat de grondslagen van het staatsbestuur dezelfde waren gebleven maar de staatsinrichting gewijzigd was „naar de behoefte van den tijd", zonder dat, zooals elders, onrust en wanorde de natie hadden geteisterd; hij verklaarde ook verder „alle onrust, wanorde en verdeeldheid van welken aard ook" van den nederlandschen grond te zullen weren.

Met trots had ook de minister van binnenlandsche zaken, De Kempenaer, van zijn zijde op den 14den bij de sluiting der zitting namens de regeering kunnen verklaren, dat, in tegenstelling met wat elders in Europa gebeurde, de „geëerbiedigde" grondwet zonder oproer „gezuiverd" was, het koningschap „op betere grondslagen gevestigd", „de stof tot verdeeldheid zorgvuldig opgeruimd".

Van een nieuwe periode mocht men met het volste recht spreken na deze grondwetsherziening, veel ingrijpender dan die van 1840 geweest was. Het persoonlijke regeeringsstelsel, het „landsvaderlijke" gouvernement, zooals Willem I het gevoerd had, min of meer op de wijze der duitsche vorsten, die zich meerendeels thans ook aan den band eener grondwet voor hun vorstendom hadden moeten gewennen, had in Nederland voorgoed afgedaan. De ten volle ingevoerde ministerieele verantwoordelijkheid had de uitoefening van het koninklijk gezag gebonden aan de medewerking der ministers; de invoering van het recht van enquête, amendement en initiatief had aan de Tweede Kamer krachtiger bemoeiing met den gang der regeering, met de wetgeving verzekerd; werkdadig aandeel aan de vaststelling der begrooting was aan de Staten-Generaal toegekend; rechtstreeksche verkiezingen maakten de Tweede Kamer tot een meer onmiddellijke volksvertegenwoordiging, welker ontbindbaarheid de gelegenheid zou geven om de wenschen des volks nader te leeren kennen; aan provinciën en gemeenten was de zelfregeering geschonken, waarvan onder de vorige regeering weinig sprake was geweest; de zaak van het onderwijs trad voortaan onder de verschillende onderwerpen, waarvoor de regeering had te zorgen, op den voorgrond; aan de kerkgenootschappen was groote vrijheid van organisatie verleend; de koloniën waren meer in den gezichtskring van het parlement gebracht en onttrokken aan de feitelijke alleen-

heerschappij van den vorst; het recht van vereeniging en vergadering kon thans in hooger mate aan de in staatkundige mondigheid toegenomen bevolking worden toegekend; een aantal artikelen der grondwet waren aanmerkelijk verbeterd en verduidelijkt.

Onder de herziene grondwet zou Nederland, naast België, Zwitserland en de Scandinavische landen, naast Engeland, zijn plaats innemen onder de staten, die vooraan stonden in staatkundige ontwikkeling.

BOEK XIV

DE NIEUWE TIJD

HOOFDSTUK I

DE BEVESTIGING DER NIEUWE STAATSINSTELLINGEN

Met de invoering der herziene grondwet was nog slechts een begin gemaakt met datgene wat er te doen viel, zoowel in Nederland zelf als in de koloniën, en de vraag rees, of het thans door den Koning (21 Nov.) definitief benoemde ministerie, waarin Lightenvelt, zelf bij katholieken eeredienst vervangen door Mutsaers, de buitenlandsche zaken van Bentinck overnam en G. L. Baud, neef van den vroegeren minister en vrijzinniger ten opzichte van het Cultuurstelsel, voor koloniën optrad, kracht en neiging genoeg zou bezitten om de verdere ontwikkeling der aangenomen beginselen te leiden. Een toenemend aantal liberalen achtte integendeel Thorbecke, den werkelijken vader der vernieuwde Grondwet, daarvoor de aangewezen man en niet Donker Curtius of De Kempenaer, die zich totnogtoe als organisatoren niet zeer krachtig hadden betoond. Bij de eerste verkiezingen (30 Nov.) voor de Tweede Kamer was de stemming der bevolking beslist gunstig voor Thorbecke gebleken; hij was in vier districten gekozen, zijn geestverwant Alberda evenveel malen in Friesland, H. L. Wichers tweemaal in Groningen, Storm tweemaal in Noord-Brabant, Godefroi en Heemskerk Bz. te Amsterdam, Van der Linden te Gouda naast hem. Wel was ook Donker Curtius door Enschedé afgevaardigd, maar diens persoonlijke tegenstander Van Dam van Isselt door Tiel, Van Hall door Amsterdam, Groen van Prinsterer door Harderwijk. De groote meerderheid der nieuwe Tweede Kamer was dan ook liberaal en alleen Thorbecke werd door die meerderheid als haar leider erkend.

Deze uitslag was voor een goed deel te danken aan de samenwerking van Katholieken en liberalen. Ook de eersten hadden zich in den laatsten tijd meer en meer aaneengesloten [1]) op aandrang van ijverige leiders als Smits en Cramer, die een verkiezingscomité van invloedrijke geloofsgenooten hadden gevormd om als aanvankelijk onzijdige „derde partij", tusschen liberalen en conservatieven in, de katholieke belangen zooveel mogelijk te bevorderen. Aangezocht door de liberalen, stelden de Katholieken hunne eischen voor samenwerking met deze wegens hare beginselen natuurlijk niet geheel vertrouwde partij [2]) in een program, dat weldra door een aantal liberale candidaten geteekend werd, hetgeen hun de stemmen der Katholieken verzekerde. Uitbreiding der vrijheden en rechten van de Katholieken volgens de grondwet, verlaging van den census voor de kiezers der Tweede Kamer, bezuiniging door vereenvoudiging en decentralisatie, omwerking van het belastingstelsel tot verlichting der lagere volksklasse, bevordering der vrijheid van handel en nijverheid was de inhoud van dit program.

Ofschoon van eigenlijke partijgroepeering in deze Kamer nog geen sprake was [3]), begonnen zich dus toch reeds onder de 68 leden der nieuwe Kamer

---

[1]) Albers, dl. II, blz. 148 vlg. Vgl. Van Randwijck, Iets over de verhouding enz.
[2]) Albers, l.l., blz. 156.
[3]) Van Welderen Rengers, Schets eener parlementaire geschiedenis, dl. I², blz. 6.

de staatspartijen in wording langzamerhand scherper af te teekenen; Van Goltstein werd haar voorzitter. Ook de nieuwe Eerste Kamer, thans niet meer de onzelfstandige „ménagerie du roi", bestond bijna geheel uit nieuwe mannen; terwijl de Tweede Kamer nog 23 der vroegere leden onder de hare telde, zag de Eerste slechts een viertal harer vroegere leden terugkeeren.

Met spanning werd de loop der eerste zitting afgewacht. Toen de Koning haar 13 Februari 1849 opende met te wijzen op de „dringende behoefte" aan een „krachtige regeering" bij de toepassing der nieuwe beginselen „in den milden zin der staatsregeling" en op de noodzakelijkheid van bezuiniging en voorziening in de bestaande tekorten, gevolgen van de gebeurtenissen hier en elders, wekte reeds het antwoord der Tweede Kamer op de troonrede eenig opzien. Het onder leiding van Thorbecke door een commissie opgestelde adres toonde, dat de Kamer, gebruik makend van de gelegenheid, zich niet zou ontzien om krachtig aan te dringen op onvervaard voortschrijden langs den weg door de Grondwet gewezen. Het adres wees op de „veelomvattende taak" van „den wetgever", op de noodzakelijkheid van „innige overeenstemming" tusschen „natie" en „regeering", op de wenschelijkheid om èn het stelsel van uitgaven èn dat der belastingen „herzien en verbeterd" te krijgen, op „vrije beweging" voor de nijverheid, met bijzonderen nadruk op de „nationale belangstelling" ook in de koloniën en bezittingen, van welker „huishouden" men „zorgvuldig kennis" zou nemen. Na scherpen tegenstand wegens zijn vorm werd het met 34 tegen 29 stemmen aangenomen, zeer tegen den zin der over dit stoute optreden ontstemde ministers, die cok den op voorstel van Groen in het adres opgenomen aandrang op „onverwijlde" ontwikkeling der nieuwe rechten en vrijheden niet gepast vonden [1]). Nog voordat het in deze omstandigheden spoedig te wachten conflict uitbrak, gaf een droevige gebeurtenis aanleiding tot tijdelijken stilstand.

Het voorkomen des Konings had in het laatste jaar onwedersprekelijk aangewezen, dat zijn hartkwaal ernstig toenam, en de schokkende gebeurtenissen van den laatsten tijd hadden daaraan zeker geen goed gedaan [2]). Mat en moede begaf hij zich den 13den Maart naar zijn geliefd Tilburg, dat zijn opkomst aan zijn zorgen te danken had en waar hij in een hoogst eenvoudige omgeving rust placht te zoeken. Hij kwam er koortsig aan en overleed reeds den 17den Maart onder algemeene hartelijke deelneming van de velen, die zijn innemende persoonlijkheid hadden mogen leeren kennen, van de vele beweldadigden, die aan hem hun geluk dankten, van de natie, die hem ook lang na zijn dood in goede herinnering hield als den beminnelijken vorst, wiens populariteit meer dan eens de zege had behaald over tal van bezwaren [3]).

De Prins van Oranje, thans koning Willem III, vertoefde in Engeland; hij werd ijlings gewaarschuwd en door den minister van buitenlandsche zaken afgehaald; hij keerde den 21sten terug en aanvaardde onmiddellijk de regeering.

Ofschoon de nieuwe Grondwet de macht van den Koning zeer beperkt had, kwam het er in deze eerste tijden van hare werking veel op aan, hoe de nieuwe vorst tegenover haar gezind zou zijn. Met spanning werd dan ook afgewacht, hoe Willem III, een man van 32 jaren thans, van wiens autocratische neigingen geruchten in omloop waren, zijn regeering zou beginnen; te eer omdat hij, hoewel sedert zijn 21ste jaar lid van den Raad van State, totnogtoe op den achtergrond was gebleven en zich, evenals zijn jongere broeder, prins Hendrik,

---

[1]) De Bruyne, Geschiedenis van Nederland in onzen tijd, dl. I, blz. 28.
[2]) Bosscha, Leven van Willem II, blz. 722 vlg.
[3]) Zijn standbeeld op het Buitenhof te 's Gravenhage is in Sept. 1924 vervangen door een artistieker beeld. Vgl. de bij de onthulling ervan door H. M. de Koningin door mij gehouden rede.

die zich vooral aan het zeewezen gewijd had, vóór 1847/8 met de staatszaken weinig of niet had ingelaten. In 1839 gehuwd met zijn letterkundig en wetenschappelijk begaafde nicht van moederszijde, prinses Sophia van Wurtemberg, had hij thans twee zoons, Willem en Maurits. Zijn proclamatie, waarin hij het „zijne roeping" verklaarde „op denzelfden voet" als zijn vader aan de pas gewijzigde Grondwet „volledige werking te geven", stelde dadelijk velen gerust en het fiere gebaar, waarmede hij bij de inhuldiging te Amsterdam den 12den Mei [1]) den eed op de Grondwet aflegde, maakte denzelfden goeden indruk. Maar met Thorbecke toonde hij zich al dadelijk niet ingenomen; men beweerde zelfs, dat zijn vader hem voor dezen gewaarschuwd had als „gevaarlijk voor de dynastie" [2]). De Staten-Generaal gingen dan ook in April voort met de voorbereiding der werkzaamheden, stelden nieuwe reglementen van orde vast en benoemden griffiers en verdere bureau-ambtenaren tot het behoorlijk vervullen van de nieuwe taak, waarbij Thorbecke aan het hoofd van een machtige phalanx van liberale leden, die geregeld onder zijn leiding bijeenkwamen en de te nemen maatregelen vooraf bespraken, als leermeester in de praktijk van het parlementaire leven een grooten invloed oefende op den gang der zaken.

Dat het ministerie en de zoo krachtig georganiseerde meerderheid in de Tweede Kamer niet lang zonder strijd tegenover elkander zouden staan, was te verwachten. Reeds vóór de inhuldiging kwam het tot dien strijd bij de behandeling van de rechterlijke organisatie, maar nog meer onmiddellijk daarna bij die van de nieuw voorgestelde wet aangaande het recht van vereeniging en vergadering, waarbij een scherpe toon niet te miskennen viel, terwijl de wet zelve met 54 tegen 6 stemmen als „reactionnair" verworpen werd; die op de ministerieele verantwoordelijkheid werd in een scherpe discussie als „ontijdig" aangemerkt en daarna ingetrokken, waarop de minister van justitie, eigenlijk hoofd van het ministerie, in Juni aftrad, weldra gevolgd door dien van koloniën. De Kempenaer hield het ministerie nog eenige maanden staande onder herhaalde nederlagen, afgewisseld door geringe successen met weinig ingrijpende wetten, waaronder die op het inkomen der Kroon dat, met goedkeuring des Konings, van één millioen thans weder op *f* 600000 werd teruggebracht. Kleine maar vinnige interpellaties deden het ministerie nog meer afbreuk, vooral die van Groen van Prinsterer over het gebrek aan „homogeniteit" in zijn samenstelling. En de omstandigheid, dat de conservatief-gematigde elementen zich steeds scherper van de thorbeckiaansch liberale begonnen te scheiden en men meer en meer begon te spreken van twee „partijen", kon het ministerie op den duur niet redden.

Dat ontstaan van werkelijke partijen wekte intusschen de bekommering van velen, die daarbij dachten aan de scheuringen in de dagen der oude en der Bataafsche republiek. Van Dam van Isselt, die in Mei de Tweede Kamer verliet, waarschuwde er met nadruk tegen, maar Thorbecke [3]), die reeds herhaaldelijk met zijn „hoog geachten vriend uit de residentie" (Groen van Prinsterer) over diens „individueele opiniën" slaags geraakt was, verklaarde het bestaan van partijen geen ongeluk, mits men niet daaraan al te scherpe beteekenis hechtte en ze daardoor tot „factiën" verlaagde. Van een partij van „teruggang" tegenover een van „te snellen vooruitgang" meende hij intusschen hier geen spoor te vinden, slechts van verschil van meening, dat op den duur zou kunnen leiden tot vorming van „ware" politieke partijen, met „eenheid van doel en overtuiging ten aanzien van doel en middelen" en daarnaar handelend.

---

[1]) Vgl. het Gedenkboek van die plechtigheid, bewerkt door mevrouw Bosboom-Toussaint.
[2]) Albers, Geschiedenis der hierarchie, dl. II, blz. 177. Vgl. De Beaufort, in Gids, 1895, dl. II, blz. 508; Nieuwe Geschiedk. Opst., II, blz. 6.
[3]) Parlementaire redevoeringen, dl. I, blz. 178, 192, 196.

Te midden van deze schermutselingen, afgewisseld door bittere bestrijding, verloor het ministerie voortdurend aan kracht. Men begon in de dagbladpers te spotten met een regeering, die, ten deele ook door gebrek aan goede ambtenaren, bij alle werkzaamheid [1]) buiten machte was om meer tot stand te brengen dan — zooals Thorbecke bijtend opmerkte — wetten op de pharmacopaea en de macaroni-fabrieken. Het bezweek ten slotte aan „verval van krachten" [2]) en alle pogingen om het te vernieuwen mislukten, terwijl de vinnige speldeprikken van Thorbecke en Groen van Prinsterer nu en dan in gevaarlijke degenstooten overgingen en de Katholieken duidelijk hunne voorliefde voor den eerste toonden.

De Kempenaer, die eindelijk met een viertal organieke wetten voor de Kamer kwam, zag deze door de meerderheid weder ongunstig ontvangen en vroeg bij den aanvang der nieuwe zitting in September den Koning zijn ontslag, weldra gevolgd door het geheele ministerie, dat als oorzaak van zijn aftreden aangaf: de „richting van tegenstand" in de volksvertegenwoordiging.

Het met groote meerderheid aangenomen antwoord van de Tweede Kamer op de vage bewoordingen van de eerste troonrede des nieuwen Konings had aangedrongen op „eenparigheid" tusschen regeering en vertegenwoordiging, die, zooals gebleken was, thans niet bestond. Wat dit wilde zeggen, was duidelijk: de meerderheid verlangde een ministerie-Thorbecke. Alle pogingen om daaraan te ontkomen mislukten de eene na de andere; Lightenvelt en Donker Curtius, door den Koning belast met de samenstelling van een ministerie, waren niet in staat om aan die opdracht te voldoen en erkenden, na het mislukken van meer dan een combinatie van „licht en donker", de noodzakelijkheid om Thorbecke te vragen. Zij trachtten, ten einde te gemoet te komen aan de aarzeling des Konings, die verlangde te weten, wat Thorbecke en de zijnen eigenlijk in hun schild voerden [3]), den leidschen staatsman en zijn gematigden medestander Nedermeyer van Rosenthal te bewegen door het vooraf antwoorden op een zestal vragen omtrent hunne inzichten zich aan een soort van program te binden [4]). De beide liberale staatslieden weigerden dit, en eerst toen ook Van Goltstein, voorzitter der Kamer, de vorming van een ministerie geweigerd had en, evenals de directeur van het kabinet, W. Van Rappard, den Koning ernstig aanried Thorbecke tot zich te roepen, werden de onderhandelingen met dezen hervat. Nog was het wantrouwen des Konings in Thorbecke's monarchale bedoelingen [5]), zijn weerzin ook tegen een werkelijk parlementaire regeering niet geweken, totdat einde October ten laatste door hem aan den aandrang gehoor werd gegeven en de leidsche hoogleeraar, naast wien volgens veler meening Van Rosenthal als remmend element zou dienen, belast werd met de vorming van een ministerie, dat den 1sten November tot stand kwam. Thorbecke zelf werd minister van binnenlandsche zaken, Van Rosenthal van justitie en (tijdelijk) van protestantsche eeredienst; Van Sonsbeeck kwam voor katholieken eeredienst en buitenlandsche zaken, Van Bosse voor financiën, generaal Van Spengler voor oorlog, vice-admiraal E. Lucas voor marine, de indische oudambtenaar Pahud voor koloniën.

Daarmede was voorgoed de weg van parlementaire regeering ingeslagen: men had thans een ministerie, samengesteld door den staatsman, die door de volksvertegenwoordiging als het ware was aangewezen, in ieder geval

---

[1]) Vgl. Heemskerk Bz. in Gids van Sept. 1849.
[2]) De Bruyne, l.l., blz. 47.
[3]) Rengers, dl. I, blz. 25.
[4]) De Bruyne, l.l., blz. 99.
[5]) Levensberichten Letterk., 1870, blz. 183. De Koning hield Thorbecke toen voor een republikein; vgl. Rengers, dl. I, blz. 26.

uit de in haar midden overheerschende stemming geboren. Toch waren niet alle leden ervan „homogeen" met den leider: Van Bosse had in het vorige ministerie gezeten, Van Rosenthal stond als zeer gematigd bekend, van de andere ministers was weinig of niets omtrent hun politieke gezindheid uitgelekt — „bekwame specialiteiten" noemde hen Groen. Het kon rekenen op de medewerking der Staten-Generaal, maar niet op die der meerendeels aan het oude stelsel gehechte of ten minste daaraan gewende ambtenaren in en buiten de ministerieele departementen. Het was echter zeker van de „openbare meening", reeds een kracht in den staat, die blijken gaf van „sterk verlangen naar vooruitgang" en aan de maatregelen der nieuwe regeering „dat zedelijk gezag en vermogen" schonk, „zonder hetwelk", volgens Thorbecke, „de officieele geen wezenlijke macht is". Met moed nam het „ministerie van hervorming", zooals het betiteld werd, zijn zaak ter hand, gereed om ieder verzet te breken tegen den „stroom der nieuwigheid", die nu „zonder ommekeer, uitvluchten of transactie" zou voortgaan op den weg der grondwet, nu eerst voorgoed zeker van hare uitwerking met dit ministerie „aan het hoofd der publieke gedachte", vol ernstigen wil om „licht en warmte te verspreiden" langs „den natuurlijken weg van het schenken der voorwaarden eener vrije ontwikkeling" [1]).

Met fierheid traden de nieuwe ministers de Staten-Generaal te gemoet. Zonder program, omdat zij rekenden op het vertrouwen der in groote meerderheid — een 10-tal conservatieven stond er tegenover — liberale vertegenwoordiging. En toen Groen van Prinsterer den 13den December „iets positiefs" verlangde in een rede, waarin hij met „al de punten zijner stekelige beleefdheid" zijn steun beloofde, antwoordde de leider van de regeering met een van die kernachtige woorden, waarvan hij het geheim bezat, hij, de stroeve man uit één stuk, met het beroemde: „wacht op onze daden!" [2]), koel afwijzend den ironisch aangeboden steun van Groen, die immers steeds den nadruk legde op zijn van de liberale „in beginsel" afwijkende, zijn „anti-revolutionnaire" denkbeelden.

De bezwaren van het werken met geheel of half onwillige of in deze dingen onervaren ambtenaren en een ziekte van Thorbecke deden de wetgeving aanvankelijk vertragen en spottend vroegen reeds de tegenstanders, waar de zoo fier beloofde „daden" bleven, al deed Van Bosse zijn belangrijke postwetten tot vermindering van briefport en betere administratie en zijn muntwetten aannemen en stelde Van Rosenthal wetten op de voogdij en het regentschap aan de orde, van welke de eerste werd aangenomen, de laatste echter verworpen in de daarvoor noodige vereenigde zitting der beide Kamers. De begrooting werd aangenomen, hoewel niet dan na sterken aandrang der Kamers op ernstige bezuiniging, ook na het terugbrengen der landsuitgaven tot 70 millioen — een verschil van 12 ton gouds met 1849 — en herhaalde eischen van katholieke zijde betreffende het benoemen van katholieke ambtenaren in evenredigheid met het aantal hunner geloofsgenooten onder de natie [3]), terwijl Donker Curtius, onder geringe belangstelling der toenmaals zelfs aan de mogelijkheid van een oorlog in westelijk Europa twijfelende meerderheid, op de ook reeds door Willem II gewenschte beperking van het vestingstelsel aandrong [4]).

Meer algemeene aandacht trokken Van Bosse's scheepvaartwetten, waarmede een flinke schrede werd gedaan in de richting van den vrijen handel door opheffing van differentieele en afschaffing van doorvoerrechten, van beper-

[1]) Thorbecke, Parlem. Redevoeringen, dl. II, blz. V vlg.
[2]) Parlem. Redevoeringen, dl. II, blz. 17.
[3]) $^2/_5$ der bevolking was katholiek, van de ambtenaren toen $^2/_{18}$.
[4]) Rengers, dl. I, blz. 30/1.

kende bepalingen ten opzichte van vreemde scheepvaart en scheepsbouw en tariefsverlaging voor grondstoffen, noodig bij dezen laatste: zoo hoopte men met name aan engelsche mededinging het hoofd te kunnen bieden. De voorstanders van bescherming en vrijen handel stonden hier scherp tegenover elkander en onder de kooplieden en nijveren zelf, vooral te Amsterdam en te Groningen, heerschte groote vrees voor al die vrijheid; maar Rotterdam heêsch onbekommerd de vlag van den vrijhandel, welks beginselen, door Van Hall in 1845 schroomvallig beleden en weifelend gevolgd, in de Kamers thans ten slotte over de gansche linie zegevierden — het begin van het einde van het beschermende stelsel, dat in den tijd van Willem II reeds zware aanvallen te verduren had gehad [1]). In een uitnemend gestelde memorie van toelichting verklaarde de minister zich ten volle aan te sluiten bij het stelsel van den vrijen handel en uit te gaan van de gedachte, dat de belangen van den handel bevorderd worden „door eene zooveel mogelijke bevrijding der scheepvaart van alle belemmeringen in de bestaande wetgeving". Ook in dit opzicht werd de nieuwe koers met moed ingeslagen en de trapsgewijze loslating van het geheele stelsel, ten opzichte van nijverheid zoowel als van handel, ingeleid. Van de door den energieken Van Bosse onder medewerking van den bekwamen econoom Gerrit de Clercq, referendaris bij financiën, voorbereide [2]) scheepvaartwetten dagteekent de vrijhandelswetgeving, die in een halve eeuw handel en nijverheid in Nederland tot een lang ongekende hoogte vermocht te verheffen en noch door den aanvankelijken tegenstand van conservatieve zijde, onder leiding van Van Hall zelven, noch door de kleinmoedige vrees van vele ouderwetsche amsterdamsche handelaars kon worden gestuit. De regeering verklaarde van meening te zijn, dat alleen zóó de natie met goeden uitslag kon mededingen op de wereldmarkt, dat zij zich niet ervan onthouden kon en mocht om ook in dezen met volle bewustheid „den geest des tijds en de eischen van het oogenblik te volgen, dat zij zich op Engeland's voorbeeld de vernieuwing van het internationale handelsleven, onder den invloed der ontwikkeling van spoorwegwezen en stoomvaart, zooveel mogelijk ten nutte moest maken.

Intusschen waren (begin Mei) de ontwerpen voor een nieuwe kieswet en een nieuwe provinciale wet gereedgekomen en reeds in Juni geschikt voor openbare behandeling. Van Hall en Donker Curtius, Groen van Prinsterer en Van Dam van Isselt verhieven in de Tweede Kamer luider dan ooit hunne stem tegen de „ongrondwettige" kieswet en meer dan een artikel daarvan werd verworpen of gewijzigd, maar de onvermoeide Thorbecke verdedigde met groot talent de beginselen, waarop zij rustte. Terwijl De Kempenaer in zijn vroeger ontwerp de provinciale indeeling ten grondslag had genomen, had Thorbecke deze voor de nieuwe 68 kiesdistricten des rijks ten eenenmale verworpen als nadeelig voor de nationale eenheid en voor de nationale kracht, die door de bevordering van provincialisme, hoe ook de „historische versnippering" zich mocht ontwikkeld hebben, verbroken werd [3]); den census wenschte hij zoo laag mogelijk te stellen — de grondwet eischte *f* 160 tot *f* 20 —, tot „waar men op een massa ongeschikte kiezers zou stuiten" [4]), om zoo te komen tot een vermeerdering van de 55000 kiezers van het voorloopig kiesreglement tot 100000, geen $3^1/_2$ % der bevolking; al werden dan misschien sommige ongeschikte kiezers mede ingesloten, hij achtte dit niet zoo erg als buitensluiting van een aantal geschikte. Na hevigen strijd werd de kieswet in de Tweede Kamer met

[1]) Rengers, dl. I, blz. 34; De Bruyne, dl. I, blz. 205 vlg.
[2]) Heemskerk, Mr. de Clercq herdacht (Amst. 1887).
[3]) Parlem. Redev., dl. II, blz. 57 vlg.
[4]) Ibid., blz. 64 vlg.

46 tegen 19, in de Eerste met 26 tegen 10 stemmen aangenomen en reeds 4 Juli afgekondigd.

Weinig anders ging het met de niet minder belangrijke wet „regelende de macht en samenstelling der Provinciale Staten". Ook zij vond bittere bestrijding bij de voorstanders van het provincialisme, met name bij Groen, die door deze wet de „onafhankelijkheid in eigen kring" bedreigd achtte, de bevordering eener „factieregeering", ja de „overmacht van het gepeupel" en „anarchie" vreesde; maar het slot was, dat ook deze wet in de Tweede Kamer met 58 tegen 6, in de Eerste zelfs met 33 tegen 2 stemmen werd aangenomen en twee dagen na de kieswet kon worden afgekondigd.

Langer voorbereiding kostte de gemeentewet, die eerst in Maart 1851 kon worden aangeboden. Het ministerie wist intusschen een paar kleinere wetten door te zetten: die op het nederlanderschap en op het recht van enquête. De verkiezingen van 1850 deden onder krachtige actie van de burgerij de liberalen dadelijk in verschillende gewesten zegevieren en de meerderheid in de Tweede Kamer nog versterken, hoewel te Arnhem twee geestverwanten van Groen: W. Van Lynden en Aen. Mackay, gekozen en ook de conservatieven eenigszins versterkt werden. Van eigenlijke democratie, door journalisten als Van Bevervoorde en Linck in hunne kleine bladen aangeprezen, bleek de burgerij ook nu, evenals in 1848, niet gediend [1]).

De aangeboden gemeentewet handhaafde wederom het beginsel van zelfregeering overeenkomstig Thorbecke's beginsel, dat „staatsburgerschap bij een werkzaam plaatselijk burgerschap moet beginnen", zonder daarom het toezicht der centrale regeering tegenover een mogelijke herleving van plaatselijke autocratie prijs te geven. Groen, die Thorbecke in deze dagen als „Napoleon van de wet" kenschetste, stelde spottend de „centrale autocratie" tegenover de plaatselijke „automaten" en pleitte als vroeger tegenover den „alvermogenden staat" voor „souvereiniteit in eigen kring".

Van Hall had ernstige bezwaren tegen den druk der financieele regeling in de gemeenten; anderen wezen den minister op de volksgunst, die hij vooral daardoor zou verbeuren. Maar Thorbecke bleef het antwoord niet schuldig, verklaarde fier de „populariteit van de zaak" te stellen boven zijn eigene en zag de wet in Juni 1851 wederom met groote meerderheid aangenomen, in de Tweede Kamer met 52 tegen 13, in de Eerste met 28 tegen 7 stemmen.

Daarop volgden nog een burgerlijke pensioenwet, vier militaire pensioenwetten, wetten op het recht van vereeniging en vergadering, op de rechterlijke macht, op de ministerieele verantwoordelijkheid, welke laatste drie evenwel wegens scherp verzet ingetrokken moesten worden, hetgeen den val van den door Thorbecke flauw gesteunden Nedermeyer van Rosenthal ten gevolge had. Vóór dezen was reeds Lucas gevallen en ook Van Sonsbeeck moest in 1852 het veld ruimen, onder anderen wegens de door hem tot stand gebrachte toetreding van Limburg tot den Duitschen Bond (November 1849), terwijl de gelegenheid misschien bestaan had om het gewest geheel van Duitschland los te maken: de regeering meende echter daarmede te moeten wachten, totdat eenmaal de Duitsche Bond — wat op den duur te verwachten scheen — in twee bonden Noord- en Zuid-Duitschland zou uiteenvallen. Ook Van Bosse en Pahud leden kleinere en grootere parlementaire nederlagen. Alleen Thorbecke zelf sloeg alle aanvallen op zijn beleid zegevierend af, zoowel bij de begrootingsdiscussiën, waarbij men spottend wees op de geringe beteekenis van de met zooveel ophef aangekondigde bezuinigingen, als bij andere gelegenheden. Het gelukte hem andere ministers voor de afgetredenen te

[1]) Rengers, dl. I, blz. 39; vgl. Sautijn Kluit, in Ned. Spect., 1868, blz. 283 vlg.

vinden: den katholiek Strens voor justitie, den antirevolutionnair Forstner van Dambenoy voor oorlog, J. P. P. Van Zuylen van Nyevelt voor buitenlandsche zaken, Enslie voor marine. Vooral de keuze van Forstner van Dambenoy wekte verbazing en zelfs ontstemming, niet alleen bij diens eigenlijke partijgenooten.

Met het alzoo gereorganiseerde ministerie maakte Thorbecke zich nu gereed om andere ingrijpende wetten tot stand te brengen, van welke verscheidene opnieuw werden ingediend, o. a. die op de drie bovengenoemde onderwerpen en die op het armbestuur, terwijl zijn ambtgenoot Van Bosse, hoewel door velen slechts als „knap rekenmeester" beschouwd, zijn belangrijke belastingvoorstellen: rentebelasting, vermindering en afschaffing van sommige accijnsen, wijziging van zegel- en patentrechten, ter hand nam, van welke de eerste geen en de andere slechts in geringe mate genade vonden [1]); het mocht hem ten minste nog gelukken om de accijnsen op suiker, zout en gedistilleerd en het patentrecht op de binnenlandsche scheepvaart te verbeteren. De door tien leden der Tweede Kamer, met gebruikmaking voor de eerste maal van hun nieuw recht van initiatief, voorgestelde afschaffing van den accijns op varkens en schapen bewees, dat ook de Kamer dien weg wel op wilde. Het werk der belastinghervorming [2]) tot ontheffing van den onevenredig gedrukten middenstand en tot vereenvoudiging van het zeer ingewikkelde stelsel van belasting, waarbij het hoofddoel steeds geweest was zooveel mogelijk van de belastingschuldigen te vragen zonder al te veel te letten op billijke en stelselmatige verdeeling, bleek uiterst moeilijk, vooral zoolang de ook door Thorbecke ernstig aanbevolen rentebelasting niet tot stand kwam — volgens hem de noodzakelijke grondslag voor alle belastinghervorming. Al bleven nu de heffing van accijnsen nog in stand — en de minister van financiën wilde ze, als „historisch in de volksgewoonten opgenomen", niet geheel doen verdwijnen — in de daarbij heerschende lastige formaliteiten waren wel verbeteringen te brengen en daartoe wilde Van Bosse zich voorloopig bepalen. De invoering van de electro-technische telegraaf in 1852 was een nieuwe schrede op den weg der verbetering van de verkeersmiddelen; de aansluiting van de nederlandsche bij de belgische en pruisische spoorwegen was een andere van niet minder gewicht voor den buitenlandschen handel; de wet op de onteigening (1851) bereidde den verderen aanleg van spoorwegen voor; de door Van Hall begonnen munthervorming werd voltooid en daarmede het ruilmiddel aanzienlijk verbeterd; de instelling van het muntcollege verbeterde het toezicht daarop; het werk der inpoldering van het haarlemer meer werd met kracht voortgezet; de jachtwet van 1852 verbeterde ook de regeling van deze voor het platteland zoo belangrijke zaak.

Terwijl het ministerie door al deze nieuwe wetten de beginselen der grondwet verder ontwikkelde, handel en nijverheid als de hoofdbronnen der welvaart in de richting van den tijd aan nieuwe voorwaarden gewende, had het ook zijn oog gevestigd op de verbetering der in de laatste moeilijke jaren vóór 1848 aan den dag gekomen gebreken van het armbestuur. De slechte voeding der bevolking zoowel in de steden als op het platteland ten gevolge van de aardappelziekte en de duurte der levensmiddelen; de koortsepidemieën van 1847/8, in het laatste jaar gevolgd door een hevige uitbarsting van de cholera, die in den zomer van 1849 met dubbele woede heerschte, veroorzaakten een groote ellende. Het aantal der overledenen overtrof op vele plaatsen dat der geboorten aanmerkelijk; in 1849 sleepte

[1]) De Bruyne, dl. I, blz. 198 vlg.
[2]) Rengers, dl. I, blz. 44 vlg.

de cholera meer dan 23000 menschen weg en teisterde vooral Utrecht en Zuid-Holland, waar Zandvoort en Katwijk zwaar moesten lijden [1]). En de millioenen, jaarlijks door de meer dan 3700 hier te lande bestaande instellingen van liefdadigheid besteed, konden de nijpende armoede niet lenigen, ten deele ook wegens de onoordeelkundige wijze van bedeeling — een fout door alle schrijvers over dat onderwerp erkend [2]), maar reeds van ouden datum. Regeling van het armbestuur had de Grondwet dan ook voorgeschreven maar het ministerie De Kempenaer had op economische gronden het ingrijpen van den staat op dit gebied veroordeeld, terwijl Thorbecke bij het ontwerp, dat hij einde 1851 aan de Staten-Generaal aanbood, daarentegen alle instellingen van weldadigheid onder staatstoezicht wilde brengen, ook de kerkelijke, al konden de voorschriften van de bestaande kerkelijke instellingen nog onveranderd worden behouden: de leniging der armoede toch was een staatsbelang. Door deze regeling kwam echter de regeering in botsing met de op haar gezag in dezen naijverige kerkbesturen.

Reeds in het voorloopig verslag hadden „zeer vele" leden der Tweede Kamer geklaagd over deze nieuwe uiting van „napoleontischen centralisatiegeest" en „staatsalvermogen", terwijl men niet wilde weten van een beschouwing der armenzorg, totnogtoe als een zaak van kerkelijken aard beschouwd, als „tak van publieken dienst", der inkomsten van de instellingen van weldadigheid als volgens Thorbecke „goed der armen, ten hunnen behoeve door de bestuurders volgens de reglementen te gebruiken" en waarop de armen „alle recht hadden". De kerkbesturen vooral der Nederlandsch Hervormde Kerk, met de Synode voorop, maar ook de katholieke en de particuliere instellingen zelf richtten zich met meer dan 800 petities tegen de voorgestelde regeling, als ongrondwettig en ondoelmatig, als strijdend tegen alle kerkelijke rechten. De ongunstige gezindheid in protestantsche kerkelijke en autocratisch-conservatieve kringen tegenover het liberale bewind kwam hierbij ten duidelijkste uit — een groot gevaar voor ieder bestuur in een land, waarin kerkelijke belangen zulk een belangrijke rol plachten te spelen. De in de kerkbesturen ook wegens hunne financieele kracht vanouds invloedrijke conservatieve elementen bleven daarbij natuurlijk niet op den achtergrond.

Er was veel meer, wat de positie van het ministerie in 1852 verzwakt had: zijn met moeite verkregen reorganisatie, zijn opzienbarende samenstelling daarna, zijn herhaalde nederlagen, de nog altijd ongunstige stemming aan het hof tegenover den burgerlijken, weinig aan vormen hechtenden, autoritairen „professor", die thans de regeering leidde; de ontevredenheid over de verwijdering van hooge staatsambtenaren wegens hunne houding tegenover dien minister, o. a. van den gouverneur van Gelderland, den overigens liberalen Schimmelpenninck van der Oye; de vrees voor de belastingplannen; de klachten over werkloosheid in Indië, door den na zijn terugkomst in de tweede Kamer gekozen Van Hoëvell, door J. C. Baud en anderen scherp geuit, terwijl er toch zooveel te doen viel; de geringe opkomst der kiezers bij de verkiezingen van 1852 voor de Tweede Kamer [3]) — het wees alles op de noodzakelijkheid van groote voorzichtigheid, te eer omdat de Kamermeerderheid vooral in de zaken van Indië duidelijk had doen zien, dat zij den leider maar niet zoo door dik en dun zou volgen, al stond thans de Thorbeckiaan Dullert aan haar hoofd en niet meer de naar Indië als gouverneur-generaal vertrokken Duymaer van Twist of zijn opvolger, de zeer gematigde Boreel

[1]) Vgl. de statistieke opgaven in het Tijdschrift der Ned. Maatsch. t. bev. der geneeskunst, 1850/1.
[2]) De Bosch Kemper, Geschiedenis der Armoede, passim.
[3]) Rengers, dl. I, blz. 77 vlg.

van Hogelanden. Bovendien, de verhouding tot het keizerrijk van Napoleon III, ontstaan door diens coup d'état van 2 December 1851, kon wellicht europeesche verwikkelingen ten gevolge hebben, daar Rusland, Oostenrijk en Pruisen met toenemend wantrouwen de wederopstanding van het Bonapartisme gadesloegen en het laatste, onder zijn romantisch gestemden koning „in hoogeren stijl" dacht aan een groot verbond tegen den nieuwen monarch, waarbij ook het bedreigde België en Nederland gerekend werden steun te zullen verleenen [1]).

Met ingenomenheid hadden de Katholieken het ministerie Thorbecke begroet. Hoewel velen hunner van het vanouds tegen hunne Kerk ingaande liberalisme als zoodanig afkeerig waren, hoopten zij op zijn medewerking om volkomen erkenning hunner rechten als staatsburgers en vrijheid van onderwijs zoowel als van kerkelijke regelingen te verkrijgen. Hunne leiders [2]) hadden dan ook bij monde van graaf Duchattel aan Thorbecke hun steun toegezegd zoolang hij de nieuwe, met hunnen steun verkregen grondwet „vrijmoedig en eerlijk" zou uitvoeren. Daarbij hadden zij vooral het oog op het onderwijs en op de regeling der kerkelijke hiërarchie. Hun leidend comité maakte den minister weldra hunne wenschen in dezen kenbaar en vond hem ook bereid om daaraan te gemoet te komen. Cramer's „Mémoire sur la situation des catholiques dans les Pays-Bas depuis leur émancipation en 1798" moest duidelijk maken, dat de tijd van behandeling der Katholieken als „heloten" voorbij was; het was een soort van manifest, dat in September 1849 verschenen, ook tegenover het belangstellende buitenland hunne wenschen en verwachtingen onder woorden moest brengen en diepen indruk maakte, niet het minst op de Protestanten, van wie de groote meerderheid, ook onder de staatkundige liberalen, nog altijd de „paapsche stoutigheden" met ergernis en toenemende verontrusting gadesloeg.

Reeds lang werden pogingen aangewend om ook hier te lande de katholieke kerkelijke hiërarchie op de gewone wijze onder leiding van bisschoppen in te richten en een einde te maken aan de sedert twee en een halve eeuw bestaande organisatie der „hollandsche missie" onder aartspriesters „in partibus infidelium" en de algemeene leiding van een vice-superior, in den regel den internuntius, vroeger te Brussel, thans in Den Haag, een italiaansch prelaat, benoemd door de Congregatie der Propaganda te Rome en onder haar toezicht werkend; in Noord-Brabant en Limburg had men thans drie apostolische vicarissen, te Breda, 's Hertogenbosch en Roermond. Dit beheer onder opperste leiding van een vreemdeling gaf tot allerlei bezwaren aanleiding, daar de aartspriesters zelf weinig zelfstandigheid genoten. Het concordaat van 1827 kon tot voldoening der Katholieken de gelegenheid tot invoering van een zelfstandig nederlandsch episcopaat openen maar het was niet uitgevoerd en ook onder Willem II bleef dit zoo [3]). Te Rome toonde men intusschen slechts geringe neiging tot krachtig aandringen op herstel der hiërarchie, waarvan men vermindering van den invloed van den Heiligen Stoel, ja wederopleving van het „Jansenisme" duchtte; de machtige monnikorden, met name de Franciscanen en Jezuïeten, waren bevreesd voor krachtiger organisatie der Roomsche Kerk hier te lande onder een bisschoppelijk bestuur, waarvan zij vermindering van haar eigen invloed verwachtten; vele wereldlijke geestelijken zelf achtten om allerlei redenen de nieuwe organisatie „misschien op het oogenblik onraadzaam" [4]).

---

[1]) Ranke, Zur Geschichte Deutschlands und Frankreichs, S. 537/8.
[2]) Albers, dl. II, blz. 178 vlg. Onder hen traden graaf Duchastel, president Van Vree te Warmond, de journalisten Cramer en Smits, Van Berkel, Dommer van Poldersveldt, Meylinck, Hanlo e. a. op den voorgrond.
[3]) Zie boven, blz. 361 vlg.
[4]) Albers, dl. II, blz. 194.

De zaak werd het eerst omstreeks het najaar van 1847 weder aangevat door een aantal „notabele leeken" uit Holland, Gelderland, Overijsel en Noord-Brabant, die onder leiding van baron Van Hugenpoth tot Aerdt, Van Sonsbeeck, Van der Horst, e.a. en onder medewerking van den invloedrijken prelaat baron Van Wijckerslooth, bisschop van Curium i. p. i., zich met een adres voor herstel der bisschoppelijke hiërarchie tot paus Pius IX wendden [1]). Zij vroegen tevens dringend de medewerking van den den Katholieken welgezinden koning Willem II en de haagsche nuntiatuur maar vonden hier zoowel als te Rome weinig gehoor, ook bij den haagschen internuntius, mgr. Belgrado, die zijn ambt in Juni 1848 aanvaard had. Een nieuw adres, in Juli 1849 aan dezen laatste aangeboden, had niet meer succes en de zaak scheen wanhopig te staan, niet het minst ten gevolge van den scherpen tegenstand der Jezuïeten en Redemptoristen [2]). Het scheen, dat alles bij het oude zou blijven, met inrichting van twee „apostolische vicariaten" voor de hollandsche missie om ten minste iets te doen tot tegemoetkoming aan het verlangen naar meerdere zelfstandigheid, vooral ten behoeve van het halve millioen Katholieken met 460 kerken in het oude bisdom Utrecht. Maar ook hiervan kwam niets, ten deele ten gevolge van den opstand van de stad Rome tegen het gezag van den aanvankelijk liberaalgezinden Paus, die eerst in April 1850 in zijn hoofdstad kon terugkeeren.

In den herfst van 1850 drongen opnieuw een twaalftal katholieke leden der Tweede Kamer bij den Paus op de zaak aan, wijzend op de goede kans onder de nieuwe Grondwet en het ministerie-Thorbecke, dat alle medewerking van de landsregeering scheen te beloven. Ook dit adres had weinig gevolg en moest in het voorjaar van 1851 op raad van den thans voor het herstel der hiërarchie gewonnen mgr. Belgrado worden herhaald ten einde den tegenstand van de met de algemeene leiding der „missie" belaste Congregatie der kardinalen van de Propaganda te breken [3]). Thans wendden zich ook de hooge nederlandsche geestelijken op aandrang van den ijverigen luikschen bisschop, mgr. Van Bommel, die tijdens de kerkelijke conflicten onder Willem I een belangrijke rol gespeeld had, tot den Paus: de apostolische vicarissen van 's Hertogenbosch, Breda en Roermond, de aartspriesters van het voormalige utrechtsche bisdom, de invloedrijke president van het priesterseminarie te Warmond, Van Vree, zonden in April ook een adres in denzelfden geest naar Rome, waar men nu een gunstiger oor leende aan het blijkbaar zoo algemeen gesteunde verzoek. Wel was de tegenstand daar nog verre van overwonnen en aarzelde ook Thorbecke om zijn medewerking zonder meer toe te zeggen, daar zijn ministerie toch al reeds niet zoo vast meer stond, maar een groote adresbeweging onder leiding van dr. Cramer toonde in den loop van 1851 opnieuw, hoe vurig vele nederlandsche Katholieken voor het herstel der hiërarchie gezind waren, terwijl de invoering der bisschoppelijke organisatie in het anglicaansche Engeland in het najaar van 1850 moed kon geven. Het bleek evenwel reeds uit de agitatie van protestantsche zijde naar aanleiding van de niet onbekend gebleven beweging onder de Katholieken en van het reeds gegeven voorbeeld van Engeland, dat men op ernstig verzet had te rekenen. Men begreep in de protestantsche kringen de beteekenis van den maatregel niet. Men vreesde, dat het er op toegelegd was om niet alleen de eenheid der Roomsche Kerk in Nederland te versterken en daardoor haren invloed te vergrooten maar ook, en wel in de eerste plaats, om de pauselijke macht in dit land te bevestigen. Men had daarin ongelijk: integendeel, juist bij de vestiging der bisschoppelijke

[1]) Aibers, l.l., blz. 195.
[2]) Ibid., blz. 198.
[3]) Ibid., blz. 209.

hiërarchie zou de macht van den pauselijken internuntius over de Roomsche Kerk in Nederland moeten afnemen en overgaan op de nederlandsche bisschoppen, op de hoofden der nederlandsche geestelijkheid, zoodat de Roomsche Kerk eerder onafhankelijker van Rome zou worden, al zou het toezicht van de Propaganda ook thans nog blijven bestaan.

De katholieke minister Van Sonsbeeck, die reeds begonnen was de zaak in zijn departement voor te bereiden, waarschuwde zijn geloofsgenooten voor al te groote verwachtingen en voor de stemming des nieuwen Konings, die, als rechtzinnig Protestant, tegen de plannen ingenomen was [1]). Zoo bleef de zaak slepende, totdat in het najaar van 1851 Belgrado eindelijk van zijn hof bevel kreeg om de nieuwe organisatie voor te bereiden. Hij opende onderhandelingen met de nederlandsche regeering in een nota van 9 December: een kennisgeving in algemeene termen van het plan om de bisschoppelijke hiërarchie te herstellen en een verzoek om overleg met de regeering omtrent wat er te doen zou zijn met het feitelijk verbindende, immers in 1841 geratificeerde maar nog steeds niet uitgevoerde Concordaat van 1827.

Het ministerie, het belang van de zaak thans gevoelend, aarzelde wat te antwoorden en zond eerst 24 Maart 1852 bericht, dat het bereid was van deze zijde alles toe te staan, wat gevorderd kon worden, maar zich ontheven wenschte te zien van de verplichtingen, voorspruitend uit de „overeenkomsten" van 1827 en 1841; een mededeeling vooraf zou intusschen aan „het doel, dat de H. Vader zich stelt, niet dan bevorderlijk kunnen zijn". De regeering waarschuwde tevens te Rome door haren gezant, dat men de zaak „sans delai" moest aanvatten, „hoe eenvoudiger en in hoe nauwer grenzen, hoe beter". Rome antwoordde, dat de „wettig gesloten" overeenkomst van 1827 door de nieuwe regeling niet „vernietigd" maar „ter zijde gesteld" zou worden, waartegenover Van Sonsbeeck in een krachtige nota van 14 Augustus zonder omwegen opmerkte, dat zijn regeering de vroegere overeenkomsten formeel „van onwaarde" geacht wilde zien, alvorens hare toestemming tot de reorganisatie te geven. Het definitieve antwoord uit Rome van 17 September gaf eindelijk toe, dat de „bijzondere verbindtenissen" van 1827 en 1841 zouden „vervallen". Daarop erkende (16 Oct.) de nederlandsche regeering zonder verdere aarzeling de vrijheid van de katholieke Kerk om hare organisatie te herzien op de wijze, die zij begeerde. Op denzelfden dag trad Van Sonsbeeck als minister af, ten gevolge van de parlementaire nederlaag, die hij juist had geleden; baron J. P. P. Van Zuylen volgde hem op voor buitenlandsche zaken, Strens voor katholieken eeredienst.

Bij de gevoerde onderhandeling had de nederlandsche regeering echter ook na hare eerste betuiging herhaaldelijk te kennen gegeven, dat zij nog een „voorafgaande mededeeling" verwachtte omtrent de uit te voeren plannen [2]). Daarop was door Belgrado na eenigen aandrang „voor zijn particuliere rekening" toestemmend geantwoord en had de nederlandsche regeering (16 Oct.) zich over deze door haar als „officieus" gequalificeerde toezegging tevreden betoond, aangevend, dat zij dus verwachtte, „alvorens tot de reorganisatie" werd overgegaan, „daarvan zoomede van het tijdstip" der invoering „kennis" te ontvangen. Dit nu was de bedoeling te Rome volstrekt niet: de pauselijke staatssecretaris Antonelli scherpte den internuntius met nadruk in, dat de Paus de inmenging der nederlandsche regeering in deze door haar immers als „zuiver kerkelijk" erkende regeling ten eenenmale weigerde; maar op aanraden van Belgrado besloot de pauselijke stoel toch de vraag der voorafgaande mededeeling voorloopig stilzwijgend voorbij te gaan

[1]) Albers, l.l., blz. 233.
[2]) Ibid., l.l., blz. 254 vlg.

en de reorganisatie verder voor te bereiden en wel — overeenkomstig den raad uit Den Haag — „zoo spoedig mogelijk" maar blijkbaar met het plan om de nederlandsche regeering voor een „voldongen feit" te plaatsen. Aldus geschiedde en reeds 20 December was men te Rome gereed, waarop aan Belgrado volgens schrijven vanwege de Propaganda ondershands werd „overgelaten" de „voorafgaande mededeeling omtrent het vastgestelde plan" te doen, „wanneer en op welke wijze" hij dit wilde, maar alleen als „eenvoudige vertrouwelijke mededeeling". Zulk een mededeeling is volgens Belgrado's verklaring den 12den Januari dan ook zeer zeker geschied bij Thorbecke zelven en bij de ministers Strens en Van Zuylen [1]), gelijk ook de vreemde gezanten er uitdrukkelijk van in kennis gesteld waren. De drie ministers hebben dit echter steeds ontkend en Thorbecke klaagde later bitter, dat Rome „eerst met den slag gewaarschuwd" had; toch konden zij niet ontkennen, dat hun iets was „medegedeeld", al was het niet in den officieelen vorm.

De regeering wenschte namelijk niet de oprichting van een aartsbisdom of bisdom in het zeer protestantsche Utrecht of zelfs te Haarlem, midden in Holland, en had dit te Rome door haren gezant, graaf de Liedekerke, laten weten gelijk zij het hier te lande ondershands had te kennen gegeven; zij wenschte in het algemeen de haar welbekende prikkelbaarheid der protestantsche gevoelens te ontzien; zij had dus blijkbaar na kennisneming van de pauselijke plannen hare eventueele bezwaren te kennen willen geven na de zeer „onderhandsche", korte en meer aanduidende dan uiteenzettende mededeeling van den door zijn regeering tot groote behoedzaamheid aangemaanden internuntius. Zij had daarna nog een werkelijk „officieuse" mededeeling verwacht. Dat was de aard van het „misverstand", al hield Belgrado uitdrukkelijk vol, dat ten minste Thorbecke tot het Kamerlid Dommer van Poldersveldt, die dezen op aanwijzing van den internuntius het bericht als „een gerucht uit een z e k e r e bron" had medegedeeld, gezegd had geen bezwaar te hebben en de beide andere ministers, toen Belgrado hun had gezegd: „la chose se fera ainsi", geen enkele aanmerking van belang hadden gemaakt, ofschoon hij er nog had bijgevoegd, dat zij geen andere mededeeling zouden ontvangen.

Te Rome had men eerst overeenkomstig de wenschen der regeering Deventer of Zwolle mèt Haarlem naast de vast aangewezen steden 's-Hertogenbosch, Breda en Roermond als zetels van bisdommen aangemerkt, maar, naar het schijnt onder invloed van de denkbeelden van Van Bommel en Wijckerslooth en van een memorie van Alberdingk Thym [2]), in plaats van Deventer ten slotte toch Utrecht gekozen: den zetel van Willebrord, overoud middelpunt van het Christendom in het Noorden en bij de invoering der bisdommen onder Philips II ook reeds als zoodanig aangewezen. De Paus zou hebben uitgeroepen: „Utrecht, le siège de Willebrord! Je prouverai à l'Europe que les Catholiques de la Hollande ne sont pas de la veille!" De regeering protesteerde nog 12 Febr. [3]) tegen het plan omtrent Utrecht, waartegen ook de voorzichtige mgr. Zwijsen, vicaris van 's Hertogenbosch, en anderen om redenen van opportuniteit, vooral wegens de reeds merkbare gisting onder de Protestanten, ernstige bedenking hadden. Maar men sloeg te Rome deze aanwijzing in den wind en den 7den Maart hield Pius IX een geheim consistorie, waarin hij bij de weldra openbaar gemaakte allocutio tot de kardinalen „Cum Placuerit" hun den inhoud der 4 Maart geteekende brève „Ex Qua Die" uiteenzette. Den nederlandschen gezant te Rome werd den 12den Maart officieele mededeeling van deze belangrijke stukken gedaan.

[1]) Albers, blz. 259 vlg. Vgl. Rengers, blz. 85 vlg.; Gleichman, Van Hall, blz. 161 vlg.
[2]) Ibid., blz. 286 vlg.
[3]) Ibid., blz. 288. Deze datum wijst aan, dat zij toen van de zaak afwist.

De allocutie en de brève zelf waren in hoogst onvoorzichtige termen gesteld [1]). De eerste sprak van de thans aangeboden gelegenheid om in „Holland en Brabant" de hiërarchie te herstellen, die vóór drie eeuwen door „den [2]) vijandigen mensch", die „onkruid had gezaaid op dat deel van 's Heeren akker", vernietigd was; terwijl Gregorius XVI zich in 1841 tevreden had gesteld met vermeerdering der apostolische vicarissen in „Brabant", kon nu bij het „onophoudelijk vorderingen maken" van de Kerk in dat rijk en „steunende op de billijkheid en op den rechtszin" der regeering aldaar, gerekend worden op het wegnemen der belemmeringen tegen den algemeenen wensch van geestelijken en leeken, zoodat vijf bisdommen konden worden ingericht, waarvan Utrecht tot zetel van den aartsbisschop was aangewezen, met Haarlem, 's Hertogenbosch, Breda en Roermond als suffragaan-bisdommen. De brève sprak even onvoorzichtig en tegenover de Protestanten hatelijk van „den vijandigen mensch", van den „voortgang van het Catholicisme", van 's Konings „welwillendheid", van de „roemrijke herinneringen" van Utrecht en zijn „alouden luister", van „de dwaalleer van Calvijn" [3]), van „aanval en geweld" der „ketterij" in de 16de eeuw, waardoor de Kerk zoo bitter was getroffen. Groot was de verontwaardiging onder de Protestanten, onder den verschen indruk van de bittere vervolging der van onrechtzinnigheid beschuldigde familie Madiai te Florence [4]), die in Februari het gansche protestantsche Europa in hevige ergernis had doen ontsteken over de nog altijd bestaande onverdraagzaamheid van Rome en zijn volgelingen.

De orthodoxe Protestanten en de antiroomsche liberalen van de richting van Van Dam van Isselt [5]) hieven luide klachten aan over de wijze, waarop het ministerie de belangen der „protestantsche natie" had verwaarloosd; zelfs de Koning werd niet gespaard evenmin als zijn van geheime katholieke sympathieën verdachten overleden vader. En naast deze kerkelijke oppositie stelde zich weldra de staatkundige der conservatieve partij, die thans eindelijk Thorbecke met goeden uitslag hoopte te treffen [6]). De heftig antiroomsche „Fakkel" en het „Goudsch Kronykske" kwamen op voor het „protestantsche Nederland"; een reeks van brochures en pamfletten, spot- en klaagliederen, vinnige dagbladartikelen en bijtende spotprenten veroorzaakten reeds in de eerste dagen der maand de hartstochtelijke „Aprilbeweging" tegen de regeering en tegen de Katholieken, wier vreugde de opwinding nog aanzette. Men hield het ervoor, dat de invloed van „den vreemdeling" in Nederland's kerkelijke zaken zou worden versterkt, dat in ieder geval — en daarin had men minder ongelijk — de kracht der Roomsche Kerk in Nederland zou versterkt worden bij de invoering der nieuwe organisatie. Tal van gemoedelijke Protestanten achtten het hun dierbare geloof en de vrijheid van geweten ernstig bedreigd. Men sprak van inquisitie en moordschavotten, van brandstapels en martelvuur; men riep de schimmen van het verleden op, herinnerde aan den 80-jarigen oorlog voor de gewetensvrijheid en dreigde den Koning, als hij toegaf en de aanstelling der bisschop-

[1]) Albers, blz. 324 vlg.

[2]) Albers vertaalt verkeerdelijk „e e n vijandig mensch". Heeft hij daarmede Calvijn of wel prins Willem I op het oog? Dit blijkt niet. De vertaling is in ieder geval minder juist; de bedoeling van de latijnsche woorden der allocutie is blijkbaar: „den vijandigen mensch" in het algemeen.

[3]) Albers vertaalt verkeerdelijk: „het Calvinisme".

[4]) Vgl. daarover Vos, Groen van Prinsterer, dl. I, blz. 337.

[5]) Albers spreekt van „geheime protestantsche genootschappen" en bedoelt daarmede blijkbaar vooral de Vrijmetselaars.

[6]) Koorders, De Aprilbeweging (Kampen, 1845); Albers, l.l., blz. 328 vlg.; Handelingen van de Regeering en de Staten-Generaal over de grondwetsbepalingen nopens den godsdienst, 2 dl. (Schiedam, 1853). Vgl. mijn studie in Onze Eeuw, April 1903.

pen goedkeurde, met handhaving van „ons eigen recht". Predikanten en leeken, kerkeraden en kerkbesturen, door conservatiefgezinden aangezet, stelden zich aan het hoofd der beweging, die weldra de Katholieken op straat en in de huizen hier en daar niet ongemoeid liet, Roomsche dienstboden uit protestantsche huizen deed wegzenden, Roomsche winkels door Protestanten deed mijden. Nederland verdeelde zich in twee vijandige kampen, ja een burgeroorlog scheen te dreigen, zoodat velen, ook sommige predikanten, uit vrees daarvoor op matiging aandrongen en de Synodale Commissie der Nederlandsch Hervormde Kerk den haat tegen andersdenkenden in scherpe woorden afkeurde, waarschuwend voor „onheilig vuur", voor het maken van „godsdienstige en kerkelijke geschillen tot partijleus" onder „het masker van staatkundige en eerzuchtige bedoelingen", wijzend ook op de immers grondwettig gewaarborgde „gelijkheid van alle gezindten voor de wet", die aan Protestant èn Katholiek bescherming verleende.

Van Utrecht uit begon een geweldige adresbeweging, daar reeds einde Maart voorbereid door den hervormden kerkeraad [1]) onder leiding van den zeer antiroomschen predikant Montijn en de ouderlingen Van Ittersum en Kemink, gesteund door den advocaat mr. Drieling, den orthodoxen hoogleeraar De Geer van Jutphaas en zijn conservatieve ambtgenooten Mulder en Vreede. De in veler ooren goed klinkende stem van den groninger hoogleeraar Hofstede de Groot voegde zich bij die der tegenstanders van de pauselijke plannen. Groen van Prinsterer echter, hoewel de wijze der invoering even scherp hekelend, achtte het recht der Katholieken „onaantastbaar" en werd daarom door velen reeds als „crypto-katholiek", als „verrader van Vaderland en Kerk", als „vriend en bondgenoot der Jezuïeten" verguisd. Meer dan 200000 handteekeningen werden in een paar weken op de adressen [2]) verzameld. Zij werden van Utrecht uit naar alle kerkeraden in den lande gezonden, overal van de kansels aanbevolen, van huis tot huis aangeboden en hadden tot inhoud een protest tegen „het aannemen van den titel, rang of waardigheid van bisschop van eenig gedeelte onzes vaderlands door een vreemden vorst verleend", tegen „erkenning van den Paus als hoofd der Kerk". Zij verzochten den Koning de bisschoppen niet te erkennen, zijn veto uit te spreken en de vrijheid van geweten te handhaven tegenover de dreigende onverdraagzaamheid der Katholieken. Orthodoxe leden der Hervormde Kerk, Afgescheidenen en vrijzinnig denkende Protestanten reikten elkander de hand en slechts weinigen waagden het op het voorbeeld der Synode te waarschuwen tegen geestdrijverij en tweedracht of te wijzen op de wenschelijke vrijheid voor allen in den lande en het beginsel der christelijke liefde, op de gevaarlijke vermenging van staatkundige en godsdienstige beginselen. Nog grooter werd de verontwaardiging, toen de Times mededeelde, dat het herstel was geschied „op verzoek van het Nederlandsch gouvernement", ofschoon dit aanstonds door de regeering werd ontkend in een circulaire van Thorbecke aan de gouverneurs der provinciën (behalve Noord-Brabant en Limburg), met verzoek om den indruk van het bericht in de Times uit te wisschen, wat die van Noord-Holland en Utrecht nalieten te doen. Tevens werd de gezant te Rome, na hevige klachten te hebben ingediend over de gevolgde wijze van handelen, teruggeroepen (11 April). De opwinding werd steeds bedenkelijker, voortdurend aangezet door heftige brochures, pamfletten en dagbladartikelen, waarin de Katholieken en hunne „heimelijke of openlijke medestanders" met smaad werden overdekt.

Met spanning werd dan ook de opening der zitting van de Tweede Kamer

---

[1]) Vos, l.l., blz. 340.
[2]) Vgl. Koorders, l.l., over inhoud en strekking der adressen.

op 13 April verbeid; nooit was de belangstelling in den loop der discussiën grooter geweest. De conservatieve utrechtsche afgevaardigde Van Doorn vroeg en verkreeg verlof tot het houden eener interpellatie, die door Strens en Van Zuylen namens de regeering op gematigden maar stelligen toon beantwoord werd met de uiteenzetting, dat de Paus de verwachte mededeeling vooraf niet had gedaan. Heftiger sprak Gevers van Endegeest, die de regeering van „onvoorzigtigheid", zoo niet van erger beschuldigde. Zij antwoordde met de haar gevraagde belofte om tegen 18 April de tot de zaak betrekkelijke stukken te willen overleggen. En zij overtuigde werkelijk de meerderheid: na schorsing der zitting werd op dien dag met 40 tegen 12 stemmen een motie van orde aangenomen, waarbij de Kamer, „gehoord hebbende, dat krachtige vertoogen aan het Hof van Rome zijn of zullen worden gedaan", overging tot „de orde van den dag" — een schitterende zegepraal dus voor het bedreigde ministerie, namens hetwelk behalve Strens, Van Zuylen en Van Bosse ook Thorbecke zelf met kracht was opgetreden. Hij betuigde, in een geharnaste rede met klem nog eens, dat de regeering „geen mededeeling" had ontvangen van de plannen te Rome maar dat, ook al ware de regeering in de gelegenheid geweest om hare opmerkingen te maken en hare bezwaren te doen kennen, de Paus krachtens de Grondwet volkomen vrijheid had gehad om te doen wat hij thans had gedaan. Tegenover Groen van Prinsterer, die de rechtspositie der sedert 1816 niet meer geheel onafhankelijke Hervormde Kerk vergeleek met de thans volkomen vrijheid der Katholieke en wees op de nog in 1852 te haren opzichte getroffen beperkingen, hield hij vol, dat de regeering in dezen „neutraal" moest blijven of liever „nationaal" in dien zin, dat zij de natie had te beschouwen als één geheel en niet had te maken met protestantsche of katholieke kerkgenootschappen dan voor zoover de grondwet haar dit in art. 165 en 170 voorschreef, ofschoon hij moest erkennen, dat de Hervormde Kerk nog „in een tusschentoestand" verkeerde [1]).

De regeering had zoo tegenover de Tweede Kamer het pleit glansrijk gewonnen maar haar lot was intusschen elders beslist. De Koning was gewoon om in de lente een officieel bezoek aan Amsterdam te brengen en het gerucht liep, toen den 5den April bekend werd, dat dit bezoek den 11den zou plaats hebben, als zoude in de hoofdstad een groote betooging tegen het ministerie plaats vinden. Een sterke conservatieve partij aldaar was verbitterd op Thorbecke, die van de tegen de nieuwe handelswetgeving ingenomen hoofdstad gezegd had: „wanneer Amsterdam de hartader van het land is, dan klopt die hartader al zeer flauw". Men vreesde zelfs een protestantsch-conservatieven coup d'état, gericht niet alleen tegen de ministers en de Katholieken maar zelfs tegen de grondwet [2]). Graaf Duchastel deed namens het katholieke comité Thorbecke waarschuwen vooral voor den in dit opzicht niet vertrouwden antirevolutionnairen minister van oorlog Forstner van Dambenoy en wendde zich zelfs tot de gezanten van Frankrijk en Oostenrijk om hun invloed te doen gelden ten gunste van het herstel der hiërarchie en de erkenning daarvan door de regeering [3]). Men meende, dat de stemming ten hove voor gewelddadige plannen gunstig was en dat vooral de bij zijn broeder soms invloedrijke prins Hendrik zeer onder den indruk van de beweging der Protestanten verkeerde.

---

[1]) Onuitgegeven parlem. redevoeringen van Thorbecke, uitg. Van der Hoeven, dl. III, blz. 254 vlg.

[2]) Albers, l.l., blz. 360 vlg.

[3]) Vgl. over de houding dezer gezanten, met name die van den franschen gezant André, die eerst de Aprilbeweging had toegejuicht, maar op bevel zijner regeering omsloeg en, evenals de oostenrijksche, thans voor de Katholieken opkwam: Albers, l.l., blz. 384 vlg.; ook de russische gezant was zeer lastig voor de regeering en moest met behulp van koningin Anna Paulowna worden betoomd.

Een geruststellende regeeringsnota verscheen den 11den in de dagbladen met de verklaring nog eens, dat de pauselijke regeling „zonder medewerking der regeering was vastgesteld" maar dat de geheele aangelegenheid, die van „zuiver godsdienstigen aard" was, voor de overige kerkgenootschappen geen gevaar opleverde. Ook de katholieke geestelijkheid vermaande hare geloovigen tot kalmte, daarin voorgegaan door mgr. Belgrado zelven. Te Amsterdam echter heerschte nog steeds groote opgewondenheid en allerlei geruchten vonden er gehoor, vooral toen verluidde, dat den Koning bij gelegenheid der te houden gewone audientie een monsteradres zou worden aangeboden, uitgegaan van de protestantsche, ook luthersche en remonstrantsche kerkeraden der hoofdstad en waarop in de kerken door duizenden met geestdrift geteekend was. Men verkeerde nog altijd in protestantsch-kerkelijke en antiroomsche kringen in de vaste meening, dat het herstel der hiërarchie versterking van het gezag van Rome, dat wil zeggen van een vreemde regeering, in de kerkelijke zaken van Nederland ten gevolge moest hebben.

De Koning, die met Thorbecke nog altijd weinig ingenomen was en evenals zijn omgeving met ongeduld uitzag naar een gelegenheid om hem en de zijnen kwijt te raken, was reeds te Amsterdam, toen het ministerie in Den Haag van de toenemende opwinding in de hoofdstad onderricht werd. De ministers besloten den 14den den Koning voor te stellen, ingeval adressen over het herstel der hiërarchie werden aangeboden, te willen antwoorden, dat zulk eene regeling „geen goedkeuring of erkenning" van zijn kant „behoeft noch op de belangen van andere kerkgenootschappen of van den staat invloed behoort te hebben", maar dat de Koning voor ieders rechten „waakt en zal waken", en er dus „geen grond tot bekommering bestaat". Dit voorstel werd onmiddellijk door Strens naar Amsterdam overgebracht; het trof den Koning zeer onaangenaam als een ongepast soort van aanwijzing, hoe hij zich te gedragen had. Hij liet onmiddellijk den als leider der conservatieve oppositie te boek staanden Van Hall, die juist in Den Haag was, ontbieden nog voordat de 15de was aangebroken of ten minste zeer vroeg in den morgen van den 15den. Op dien dag verschenen, terwijl Van Hall het opontbod eerst „tegen den middag" ontving [1]), de 12 leden der adrescommissie — allen mannen van hoog aanzien — ter aanbieding van een met meer dan 51000 namen voorzien adres, waarin de Koning dringend verzocht werd de vestiging der bisschoppelijke hiërarchie niet goed te keuren. De welsprekende amsterdamsche predikant Ter Haar bood het namens de commissie aan met een hartstochtelijke toespraak, waarin hij een beroep deed op 's Konings „moed", „beleid" en „rechtvaardigheid" uit naam van duizenden harten, kloppend van „echt-protestantschen geest". De Koning antwoordde onmiddellijk, dat hij „met het grootste genoegen" de heeren bij zich zag, „diep doordrongen" was van „het gewicht van den gedanen stap" en te midden van de „menige treurige oogenblikken" zijner regeering tot zijn groote voldoening steun vond in de „hartelijkheid", in de „kinderlijke liefde" van zijn volk; hij eindigde met de verklaring, dat „deze dag den band tusschen het Huis van Oranje en het Vaderland nog hechter vastgesnoerd en dierbaarder aan zijn hart gemaakt had".

Dit antwoord, dat in zijn algemeenheid de adressanten niet geruststelde, gaf tot een nieuwe betuiging van Ter Haar aanleiding, waarin hij nogmaals met aandrang vroeg, dat de Koning toch de herstelling der hiërarchie „met al den aankleve van dien" niet zou beschouwen als een handeling van „zuiver godsdienstigen en kerkelijken aard", en protesteerde met nadruk daarmede tegen de woorden der ministerieele nota van den 11den.

---

[1]) Gleichman, Van Hall, blz. 167.

Met het gegeven antwoord, hoe weinig het ook de commissie bevredigde, daar het geen belofte behelsde omtrent datgene, wat haar het naast aan het hart ging, was de Koning wezenlijk afgeweken van het hem overgebrachte voorstel der ministers. Men beweerde zelfs, dat het antwoord eigenlijk nog heel anders had geklonken dan de pers vermeldde en dat de grondwet zelve hevig door den Koning was aangevallen [1]). Hoe dit zij, later op den 16den ontving de Koning Van Hall bij zich en bood hem, in tegenwoordigheid van prins Hendrik en den reeds in hooge gunst bij hem staanden Van Reenen, den conservatieven burgemeester van Amsterdam, het ministerie van buitenlandsche zaken aan, zoodra het bestaande ministerie ontslagen zou zijn. Van Hall nam het aanbod aan onder zekere voorwaarden, waarbij „handhaving van deze zoo gewichtige resolutie" om van ministers te veranderen, geregelde samenwerking met de nieuwe ministers onder behoud der ministerieele verantwoordelijkheid bij een „van den Koning uitgaande" regeering, handhaving en „eerlijke en loyale uitvoering der grondwet", met wijziging „in behoudenden zin" van kies- en gemeente wetten „zooveel mogelijk bevrediging van het gekwetste gevoel der Protestanten", maar tevens „vermijding van verbittering bij de Katholieken", goedkeuring van een voorloopig aangeboden lijst van nieuwe ministers, definitieve terugroeping van den gezant te Rome, benevens een nota aan den Paus om ontevredenheid over diens handelingen te betuigen, eindelijk overweging van ontbinding der liberale Tweede Kamer en van een koninklijke proclamatie. De Koning nam een en ander aan. De ministers, het antwoord des Konings aan de adrescommissie in de dagbladen gelezen hebbend, vroegen dienzelfden dag hun ontslag, tenzij de Koning het ontstane „misverstand.... door een ronde openbare verklaring" wenschte weg te nemen. Reeds den 19den nam de Koning, ontstemd ook over dezen eisch, het gevraagde ontslag aan, voor zoover Thorbecke, Van Bosse, Strens en Van Zuylen betrof, terwijl dat der drie anderen werd aangehouden. Thorbecke was gevallen, niet door een parlementaire nederlaag maar blijkbaar door den wil des Konings.

Zoo nam zijn ministerieele loopbaan een plotseling en onverwacht einde en stond, naar men van liberale zijde meende, het in 1848 volbrachte werk weder op losse schroeven, nu de leider der toenmalige staatsrechtelijke omwenteling van het staatstooneel verdween. En onder welke omstandigheden had hij het veld moeten ruimen! Zijn aanhangers waren verontwaardigd over de handeling des Konings, die gehoor had gegeven aan persoonlijke motieven, niet overeen te brengen met de eischen eener constitutioneele staatsinrichting [2]) en eerder te beschouwen als het uitvloeisel van zijn nog altijd sterke neiging tot het in 1848 afgeschafte persoonlijke gouvernement. Maar nu de Koning de voorwaarden van Van Hall had goedgekeurd, was terugkeer tot die soort van regeering niet mogelijk en de Koning, hoewel persoonlijk met de grondwet allesbehalve ingenomen, was te recht door zee, te diep overtuigd van de heiligheid van den door hem op die grondwet gedanen eed om gehoor te geven aan hen, die terzijdestelling ervan zouden begeeren.

---

[1]) Gleichman, blz. 168 vlg.
[2]) Vgl. echter Rengers, dl. I, blz. 94.

HOOFDSTUK II

BEVREDIGING EN NIEUWE STAATKUNDIGE TWEESPALT

De groote vraag in Nederland was thans, hoe de in het voorjaar van 1853 heerschende agitatie zou worden onderdrukt. Zou men terugkomen op de door Thorbecke, in weerwil van het ook door zijn ministerie te Rome ingebrachte protest, niet tegenge houden vestiging der bisschoppelijke hiërarchie? Zoo werd van protestantsche zijde begeerd, maar Van Hall vreesde voor dit geval een gevaarlijke beweging onder de Katholieken. De onmiddellijke inbezitneming der bisschoppelijke zetels door de reeds benoemde titularissen: Zwijsen voor Utrecht, Van Vree voor Haarlem, Van Hooydonk voor Breda, Paredis voor Roermond, terwijl mgr. Zwijsen voorloopig ook het bisdom 's Hertogenbosch bleef waarnemen, maakte de zaak niet gemakkelijker. Zoo was een staatkunde van „apaisement" aangewezen, al zou zij de opgewekte hartstochten niet dadelijk tot rust kunnen brengen.

Dat was de taak van het nieuwe door Van Hall samengestelde ministerie, dat Pahud, Enslie en Forstner van Dambenoy uit het vorige overnam en waarin verder voor justitie Donker Curtius, voor financiën Van Doorn, voor binnenlandsche zaken op verlangen des Konings Van Reenen, voor katholieken eeredienst Lightenvelt zitting hadden. Te gelijk met het besluit tot ontbinding der Tweede Kamer verscheen den 26sten April in de Staatscourant een ministerieele voordracht aan den Koning, waarin de ministers verklaarden, dat „niemand hunner eraan dacht" om in de grondwet — „hoeksteen van het maatschappelijk gebouw", schreven zij — „eenige wijziging voor te dragen"; integendeel, zij wilden „hare eerlijke uitvoering verzekeren" met „ongeschonden" handhaving van „de regten en vrijheden der Natie als de regten en prerogatieven der Kroon"; zij beloofden bovendien „gelijke bescherming" aan alle gezindten en vrijheid voor elke belijdenis, eerbiediging van de rechten der Roomsch-Katholieken en „billijke bevrediging" der anderen; zij beloofden „minder inmenging van het centraal gezag" in gewest en gemeente en verklaarden het koninklijk gezag, en dit „niet als doode letter", hoog te willen houden onder „zedelijke en wettelijke verantwoordelijkheid" der ministers; zij vroegen de ontbinding der Tweede Kamer als een middel om de natie te doen spreken.

En de natie sprak. De verkiezingen van 17 Mei, voorafgegaan door een hevige protestantsche agitatie tegen de Thorbeckianen, brachten, hoewel noch de Protestanten noch de Katholieken met Van Hall bijzonder ingenomen waren en zijn bekende staatkunde van schipperen en toegeven velen verontrustte, versterking aan de conservatieven, nederlaag aan de Thorbeckianen, die ook onder de door Van Hall en Lightenvelt omtrent de erkenning der bisschoppelijke hiërarchie gerustgestelde Katholieken nog wel werden gesteund maar toch vele en zware verliezen leden. Thorbecke en Strens konden slechts in het katholieke Limburg worden herkozen; Van der Linden, Dullert, Van Nierop en andere hunner partijgenooten vielen. De conservatieve kiesvereeniging der „utrechtsche factie", opgericht onder den titel „Koning en Vaderland" en door den heftigen prof. Vreede en den vurigen protestant Drieling geleid, had het verzet tegen Thorbecke overal in den lande georganiseerd en op de verkiezing van „zuiver protestantsche" leden aangedrongen. De nieuwe Kamer bevatte behalve een groot aantal gematigden en conservatieven, onder wie De Kempenaer, J. Van Lennep, De Brauw, J. C. Baud en andere mannen van

beteekenis en een twaalftal aanhangers van den antirevolutionnairen Groen van Prinsterer, die zelf te Zutphen en 's-Gravenhage gekozen werd; zij had een meerderheid aan te wijzen, samengesteld uit conservatieven en „Groenianen" zooals men toen veelal placht te zeggen.

Terwijl de laatsten nog geen eigenlijke partij vormden maar, naar Groen zeide, meer een gezindheid, „beginselen", zeiden te vertegenwoordigen, die vooral onder de niet-kiezers, onder „het volk achter de kiezers" aanhang vond, verkregen de conservatieven meer en meer het karakter eener staatspartij. Toch vormden ook deze, evenmin als de Thorbeckianen, nog een partij met een vast omschreven program. Zij wenschten geen andere staatsinrichting zooals Groen en de zijnen — evenwel ook zonder vastomlijnd program — eigenlijk begeerden, al stelden ook deze zich niet rechtstreeks tegenover de nieuwe grondwet. De conservatieven, met Van Hall als leider, vormden meer wat men placht te noemen den „achterban" der liberalen, niet gezind tot huldiging der staatsalmacht, die zij aan Thorbecke en de zijnen verweten, meer hechtend aan geleidelijke „historische ontwikkeling" der nationale instellingen, aan een krachtig inwerkend koninklijk gezag, aan het bestaande Cultuurstelsel op koloniaal gebied. „Behoud van het bestaande" was hun algemeene leus. Niet dat zij onwrikbaar wilden blijven bij dat bestaande, maar langzame ontwikkeling, geen overijling, geen ingrijpende veranderingen begeerden zij. Wat hen van Thorbecke en de zijnen, welhaast uitsluitend als liberalen te boek staande, onderscheidde, was meer een verschil van temperament, van marschtempo dan van beginselen: vooruit wilden ook zij, maar met langzamen, gematigden tred. Daarentegen begeerden Thorbecke en de liberalen krachtig voortgaan op den weg van vooruitgang, gewezen door de beginselen der grondwet van 1848 en ingeslagen reeds door den staatsman, dien zij nog altijd als hun eminenten leider aanmerkten.

Drie mannen vooral waren het dus, op wie in deze omstandigheden de aandacht der natie gevestigd was: Thorbecke, Van Hall en Groen van Prinsterer. De eerste [1]), de spichtige, slechtgekleede, „magere, hoekige, steile figuur, een man als uit ijzer gegoten", dichtte later Schimmel, voor wien „geen reeks van geslachten" zijn „pad plaveiden", die door „'t geloof van geen kerk" werd „gesteund", de onbaatzuchtige, de onomkoopbare, diep doordrongen van ernstige liefde tot het vaderland, van onwankelbaar geloof aan zijn roeping tegenover zijn volk, de strenge man van wetenschap, de onafhankelijke denker, wiens gespierde volzinnen met geweldige kracht als mokerslagen zonder genade op zijn tegenstanders in het parlementaire strijdperk nedervielen, wiens veelomvattende, ver vooruitziende denkbeelden tal van ouderen ook om den dogmatischen autoritairen vorm van inkleeding afschrikten maar tal van jongeren in geestdrift brachten voor zijn ideaal eener op persoonlijke vrijheid, op vrijheid van beweging der menschen tegenover elkander, op door een krachtigen staat gewaarborgde vrijheid van individueele ontwikkeling, in welke richting ook, gegronde maatschappij. Tegenover hem de rijzige, smijdige elegante Van Hall [2]), altijd zwierig en zorgvuldig gekleed, aan hoofsche vormen gewend, doorkneed in de geheimen eener kronkelige staatmanskunst, meester op het gebied van sierlijke welsprekendheid, gehecht aan macht en machtsvertoon, trotsch, ijdel zelfs op de groote aan zijn land bewezen diensten in dagen van ongelegenheid en verwarring, meer handig advocaat en glad debater dan grondig onderzoeker of scherp denker, geen man van vaste beginselen, van wetenschappelijk-dogmatische theorieën of zelfs van

[1]) Vgl. Olivier, Herinneringen aan Thorbecke (Arnhem, 1872). Verder de geschriften, genoemd in Wijnmalen's bibliographie over Thorbecke en de Levensberichten van de Maatsch. der Nederl. Letterk., 1874/5.

[2]) Over hem: Gleichman, Van Hall als minister (Amst. 1904).

vaste overtuiging, ieder oogenblik gereed om eigen meening op te offeren aan de eischen van het oogenblik, ontzien om zijn bekwaamheden meer dan geacht om zijn karakter, een gevreesd vijand, een niet onvoorwaardelijk vertrouwd vriend, een door zijn volgers zelfs met zeker wantrouwen gadegeslagen leider, eerder als een noodzakelijk kwaad beschouwd dan als aanvoerder geëerbiedigd, ieder oogenblik gereed als hij was om de conservatieve lijn te verlaten voor een meer liberale, wanneer zijn als „parasitisch" gekenmerkte staatkunde dit vereischte. En als derde in de rij: Groen van Prinsterer [1]), de klassiek gevormde geleerde met zijn fijn besneden trekken, „geen staatsman maar evangeliebelijder" zooals hij zichzelf placht te noemen, de veelzijdig wetenschappelijk gevormde dialecticus, wiens vlijmend sarcasme en scherpe blik op de reten in het harnas van zijn tegenpartij hem maakten tot een gevreesd tegenstander in het debat; zijn buitengemeen groote kennis en onuitputtelijke vindingrijkheid verzekerden hem dikwijls een groot succes als redenaar, als hij met uiterst zacht klinkende maar tegelijk diep insnijdende woorden zijn „geachten vriend uit Leiden" te lijf ging en hoffelijkstekelig zijn rake zetten plaatste; zijn kracht lag niet in een vast gesloten stelsel van staatkunde maar in zijn tegen alles, wat van revolutionnairen kant scheen te komen, gerichte, op „christelijk-historischen" bodem wortelende denkbeelden, weerklank vindend bij de groote massa der orthodox-protestantsche bevolking der kleine burgerij, die in hem den door God gezonden strijder voor het calvinistische beginsel eerde, en bij een deel van den adel, die in hem den man zag der vurig gewenschte reactie tegen de „revolutionnaire" burgerklasse van 1795 en 1848.

In die drie buitengewoon begaafde persoonlijkheden belichaamde zich de crisis, die het nederlandsche volk in deze jaren doorliep en na welke vast zou staan, in welke richting zich zijn verdere ontwikkeling zou bewegen, zoowel op staatkundig als op algemeen maatschappelijk gebied. Met Thorbecke en zijn liberalen zou het onder vallen en opstaan kunnen voortgaan op den weg der ontwikkeling; met Van Hall en zijn conservatieven zou het dienzelfden weg kunnen inslaan, maar aarzelend en met oogenblikken van terugtreden, in ieder geval langzaam en zonder vaste leiding naar een doel; met Groen van Prinsterer zou het kunnen terugkeeren in banen, die lang verlaten schenen.

Het ministerie van „apaisement", het „Aprilministerie" zooals men met een dubbelzinnige uitdrukking zeide, voldeed niet aan de verwachting van hen, die gehoopt hadden op de intrekking van den pauselijken maatregel, noch aan die van de ultraconservatieve richting, die op nieuwe herziening der grondwet had gerekend [2]). Van Hall dacht aan geen van beide en het program van den 26sten April zeide het reeds met zooveel woorden, al hoopte hij op een concessie van den pauselijken Stoel, ten minste op weglating van het aartsbisdom Utrecht, en meende hij, dat een betere regeling van de betrekkingen tusschen Kerk en Staat noodig zou zijn [3]). Een nota van den 10den Mei aan den pauselijken Stoel protesteerde tegen geest en woorden van de heftige allocutie van 7 Maart en gaf het voornemen des Konings te kennen om een nader onderzoek naar de gevolgen van de gevallen besluiten in te stellen, ja opperde het denkbeeld om de vestiging der bisdommen te Utrecht en Haarlem, te midden van een overwegend protestantsche bevolking, in te trekken. Noch Belgrado noch Antonelli waren evenwel geneigd om op dit punt toe te geven, ofschoon betreffende den „civielen" eed der bisschoppen op de constitutie tegemoetkoming werd

[1]) Over hem: Vos, Groen van Prinsterer en zijn tijd, 2 dl. (Dordrecht 1886—1891).
[2]) Gleichman, blz. 172 vlg.
[3]) Ibid., blz. 178/9.

toegezegd, die echter nog eenigen tijd uitbleef ten gevolge van het verzet der bisschoppen tegen zulk een eed[1]). Het antwoord uit Rome (1 Juni) was zoo weinig bevredigend, al was den bisschoppen veroorloofd vooralsnog niet in hunne aangewezen hoofdzetels te gaan wonen, dat het noodig scheen minister Lightenvelt zelf naar Rome te zenden, onmiddellijk nadat (27 Juni) nog eens in een nota het protest was herhaald en voldoening was betuigd over de kleine concessie ten opzichte der hoofdzetels, waardoor het bezwaar der nederlandsche regeering feitelijk als gegrond erkend was geworden. Ook de zending naar Rome van den met alle eerbewijzen bejegenden minister trof hēt gewenschte doel niet: de Paus weigerde op het „fait accompli" betreffende Utrecht en Haarlem terug te komen en Lightenvelt keerde half Augustus onverrichter zake naar Den Haag terug. Met nadruk werd reeds van protestantsche zijde op deze houding van den pauselijken Stoel gewezen en het ministerie van „mystificatie" beschuldigd, nu het de bisschoppen niet zonder meer wilde weren.

Intusschen was, onmiddellijk na Lightenvelt's vertrek naar Rome, een ontwerp betreffende het toezicht op de kerkgenootschappen bij de Staten-Generaal ingediend, waarbij Van Hall als tijdelijk minister van eeredienst de hoofdrol zou hebben te spelen. Groot was de teleurstelling der anti-roomschen, over deze wet, die aan alle kerkgenootschappen volkomen vrijheid van organisatie liet, mits die organisatie ter kennis der regeering werd gebracht; andere harer bepalingen echter, met name die betreffende de titulatuur en de zetels van de vertegenwoordigers der kerkgenootschappen, de beperkingen betreffende het dragen van kerkelijk gewaad in het openbaar, het klokgelui en de oprichting van kerkelijke gebouwen onder toezicht der overheid, wekten de ergernis der Katholieken, die met de Thorbeckianen dit „gedrocht van willekeur", deze „monstervoordracht" in heftige termen afkeurden en een nieuw, nu katholiek petitionnement op touw zetten, dat bijna 750 adressen bij de Tweede Kamer deed inzenden, wederom beantwoord door een protestantsch dito vóór het „beginsel" der wet, in meer dan 400 adressen nedergelegd. In de beide Kamers werd de wet èn heftig bestreden èn met warmte verdedigd. Thorbecke spotte ermede als met een wet, die „volledige vrijheid gaf om te doen wat een ander goedvindt"; Groen eischte nauwlettend toezicht op de Roomschen, als noodig in onzen staat, en wilde de betrekkingen tusschen Staat en Kerk niet door een wet geregeld zien uit vrees voor de „vrijzinnige suprematie van den Staat over de Kerk"[2]); de bittere toon van vele adressen en de hatelijke stemming van weerszijden, door de wederzijdsche dagbladen aangezet, gaf tot menige scherpe redevoering aanleiding; de afwezigheid van Lightenvelt, van wien men aan katholieke en liberale zijde niet kon aannemen, dat hij de wet zou goedgekeurd hebben, was voor velen een ernstig bezwaar. Na hevige discussie en ingrijpende wijziging werd de wet in de Tweede Kamer met 41 tegen 27 stemmen (liberalen en katholieken) aangenomen; in de Eerste, waar de juist teruggekeerde Lightenvelt zich werkelijk met de regeling niet ingenomen toonde maar haar „in verdraagzamen zin" beloofde uit te voeren, met 22 tegen 16 stemmen (8 Sept.). De verhouding van de nieuwe meerderheid en minderheid kwam ook hier duidelijk uit. En daarmede was de netelige kwestie voorloopig van de baan, terwijl men in beide kampen sterk den indruk had door Van Hall deerlijk verschalkt te zijn: de „mystificatie" was gelukt en men zag elkander verbaasd aan, want de bisschoppen waren en bleven er, terwijl de wet in de Tweede Kamer zoo gewijzigd was, dat

[1]) Albers, l.l., blz. 438 vlg.
[2]) Gleichman, blz. 183.

zij weinig meer scheen te beteekenen. „Much to do about nothing", zeide Groen ervan. „Waartoe heeft men dan al die drukte gemaakt?" vroeg Van Assen spottend. Maar het hoofddoel was bereikt: de opgezweepte hartstochten waren allengs tot kalmte gekomen [1]).

Van Hall had opnieuw bewijs gegeven van zijn buitengemeene handigheid en het bezoek des Konings op 14 September aan Utrecht, toen een album met 700 handteekeningen van „dankbare" burgers werd aangeboden, kon als het eind van de crisis beschouwd worden. Die handigheid kwam den minister ook wel te pas tegenover de door Thorbecke aangevoerde, katholiek-liberale phalanx, die hem meer dan iemand anders als den handlanger der reactie tegenover het liberale bewind beschouwde, ook tegenover Groen en de zijnen, die niet van hem gediend waren, zoowel als tegenover de teleurgestelde antipapisten, die hem openlijk van listig bedrog beschuldigden. Hij was echter de man van het oogenblik, dien de nieuwe meerderheid niet missen kon.

Het bleek spoedig, dat de regeering in vele opzichten niet sterk zou afwijken van de sedert 1848 gevolgde liberale lijn. De kieswet zoowel als de gemeentewet bleven onaangetast en minister Van Reenen gaf zich weinig moeite om zich op dit terrein vol „voetangels en klemmen" te begeven [2]). Van verdere bezuinigingen in het staatsbestuur zou geen sprake zijn onder leiding van den man, die zelfs Thorbecke tot de bekentenis had gedwongen, dat er eigenlijk niet meer te bezuinigen viel. Een negental Thorbeckianen zagen in November de door hen voorgestelde afschaffing van het tonnengeld, van den accijns op het geslacht benevens van de rechten op slachtvee en versch vleesch, niettegenstaande de klachten over de stijging der prijzen van de levensbehoeften, met kleine meerderheid afgewezen; zij drongen telkens, en niet zonder staatkundige bijbedoeling [3]), tevergeefs aan op hervorming van het belastingstelsel, dat volgens Thorbecke niet strookte met den tegenwoordigen toestand vooral van de arbeidende klasse maar ook van de kleine burgerij; Thorbecke stelde vrijheid van productie op den voorgrond als den onafwijsbaren eisch voor verbetering van den maatschappelijken toestand. Maar de regeering, hoewel weigerend om dien weg in te slaan, kwam in de volgende zitting toch — nadat de tot afschaffing van eenige belasting, welke ook, ongezinde Van Doorn als minister van financiën vervangen was door den iets meer toegevenden, zeker bekwameren Vrolik — op aandrang van Van Hall zelven [4]) met een voorstel tot afschaffing van het tonnengeld en den accijns op het gemaal, later van de accijnsen op rogge, vleesch, brandstoffen. Men zag het zonderlinge verschijnsel, dat de liberaal-katholieke minderheid, door eenige conservatieven geholpen, de wet deed aannemen, terwijl de eigenlijke volgelingen der regeering tegenstemden. Thorbecke, die geen gelegenheid verzuimde om de onoprechtheid, de beginsellooze dubbelzinnigheid der thans gevolgde staatkunde aan de kaak te stellen, kon spottend uitroepen, dat „de oppositie was geworden regeerende partij", terwijl Van Hall daarentegen volhield, dat de oppositie, die bij haar eigen voorstel geen aequivalent voor de te derven inkomsten had aangegeven, „tot de regeering was overgekomen". Weinig meer instemming vond de nieuwe armenwet van 1854, die de armenzorg in hoofdzaak aan kerkelijke en bijzondere instellingen overliet maar toch ook de burgerlijke armenzorg als aanvulling liet voortbestaan en door haar aanwijzing van de geboorteplaats als domicilie van den hulpbehoeftige aan de voorstanders der burgerlijke een aanzienlijke consessie deed. Groote

[1]) Gleichman, blz. 184 vlg.
[2]) Ibid., blz. 189.
[3]) Ibid., blz. 191.
[4]) Ibid., blz. 192 vlg.

ergernis wekte onder de conservatieven de bij de behandeling van het indische regeeringsreglement gebleken neiging der regeering om met handhaving der beschouwing van Indië als „wingewest", dat „stoffelijke voordeelen als doel der verovering" moest verschaffen, toch het Cultuurstelsel op den duur voor dat van Vrijen Arbeid te laten varen.

De verkiezingen van Juni 1854 veranderden dan ook de meerderheid in een minderheid en de aanvallen op het ministerie verkregen een zeer ernstig karakter. Thorbecke zoowel als Groen lieten niet na het te prikkelen, waar zij konden, en de „politiek van den middenweg", dien Van Hall telkens zeide te willen volgen[1]), vond ook bij Van Dam van Isselt en andere conservatieve medestanders ernstige bezwaren. Het middel der oprichting van een ministerieel dagblad, „de Constitutionneel"[2]), onder leiding van den bekwamen maar weinig vertrouwden haagschen journalist Lion kon de uiteenvallende ministerieele meerderheid niet op de been houden. Donker Curtius' wet op de ministerieele verantwoordelijkheid en die op het recht van vereeniging en vergadering werden nog in 1855 aangenomen, ofschoon vooral bij de laatste de liberale oppositie zeer krachtig was. De minister van buitenlandsche zaken zelf had te midden van herhaalde aanvallen op zijn beleid en sporen van gebrek aan overeenstemming met zijn ambtgenooten, die hem reeds aan aftreden deden denken, een zware taak, nog verzwaard door het gevaar van gemengd te worden in den Krim-oorlog, die Engeland, Frankrijk en Sardinië tot hulp van Turkije tegen Rusland in het veld bracht en herhaaldelijk dreigde in een algemeenen europeeschen krijg te zullen overgaan, zoodat in verband daarmede de uitgaven voor de defensie aanzienlijk moesten stijgen en de handhaving der van den beginne af officieel aangekondigde onzijdigheid wel eens moeite veroorzaakte, ook met betrekking tot de dubbelzinnige positie van Limburg en Luxemburg in den Duitschen Bond[3]). De neutraliteit van handelswaren, mits geen contrabande, werd tot groot voordeel onzer kooplieden door Engeland reeds tijdens den oorlog gereedelijk erkend, zelfs van die waren onder vijandelijke vlag.

Ook thans nog bleef de verdere ontwikkeling van het staatsbestuur in liberalen of conservatieven zin de hoofdzaak in Nederland en al wat er verder voorviel, scheen aan de daarmede samenhangende staatsrechtelijke kwestiën ondergeschikt. Toch was het er verre van af, dat deze uitsluitend de aandacht verdienden.

De droogmaking van het haarlemmer meer, dien geduchten „waterwolf", die na drie jaren van zwaren arbeid in 1852 meer dan 18000 hectaren nieuwen grond aan het rijk toevoegde — na twee eeuwen waren eindelijk Leeghwater's plannen voltooid — mocht reden geven tot rechtmatigen trots; na nog eens drie jaren kon de voormalige waterplas, thans door vaarten en wegen doorsneden, in gebruik genomen worden[4]). De steeds krachtiger aandrang op het bouwen van meerdere spoorwegen om den toenemenden ondernemingsgeest te steunen vond bij de regeering vooralsnog weinig gehoor maar de overal doordringende begrippen van handelsvrijheid deden hunnen invloed reeds gevoelen : de veeprijzen stegen evenals die van de granen en de uitvoer van boter en kaas nam zeer toe[5]). Sedert 1842 waren in verschillende provinciën landbouwvereenigingen ontstaan, in 1846 was er een landbouwcongres samengekomen: blijken van belangstelling in landbouw-

[1]) Gleichman, blz. 207 vlg.
[2]) Ibid., blz. 214 vlg.
[3]) Ibid., blz. 196 vlg.; Rengers, dl. I, blz. 142, waagt een toespeling op Van Hall's invloed op de vredesonderhandelingen zelve.
[4]) Gevers van Endegeest, Over de droogmaking van het Haarlemmermeer (3 vol. Leiden, 1843—61).
[5]) Sickesz, in Een halve eeuw, dl. I, blz. 251.

zaken, waarbij ook koning Willem III zich niet onbetuigd liet[1]), vooral door het nemen van het initiatief tot het oprichten eener Algemeene Koninklijke Landbouwvereeniging (1856) onder leiding van Gevers van Endegeest, bestemd om de werkzaamheid der provinciale maatschappijen te leiden en het landbouwonderwijs te bevorderen. De nog altijd in beteekenis dalende zeevisscherijen vroegen steeds luider om toepassing der vrijheidsbeginselen in de plaats van het beperkende en beschermende stelsel, waaronder zij nog zuchtten[2]). De nijverheid kon wijzen op een vermeerdering der stoomketels[3]) van 400 in 1848 tot 875 in 1855 en op het stijgend gebruik maken van moderne uitvindingen op scheikundig en machinaal gebied maar zij bleef nog betrekkelijk achterlijk onder het nog steeds overheerschende protectiestelsel[4]). Van den handel viel weinig beters te zeggen: ook hij vertoonde evenals de nijverheid neiging tot verbetering maar daarbij scheen het voorloopig te zullen blijven, al rees de uitvoer van 1850 tot 1855 van 144 tot 314 mill. gulden en de invoer van 188 tot 249 mill.[5]). Uit alles bleek, dat op stoffelijk gebied de nederlandsche natie nog slechts langzaam den weg opging, dien de nieuwe instellingen van 1848 hadden geopend; zou zij krachtiger daarop voortgaan, dan was het noodig, dat hare regeering met het stelsel van protectie ook in de practijk harer wetgeving brak. Onder de arbeiders zag men nog weinig neiging tot verbetering van hun toestand. Zij bleven slecht gevoed, onvoldoende ontwikkeld, traag en krachteloos, zonder gevoel voor krachtige aaneensluiting, zonder belangstelling in de landszaken.[6])

Op geestelijk gebied zijn deze jaren merkwaardig door het steeds stoutmoediger optreden der zoogenaamde „moderne" richting, der nieuwere denkbeelden op godsdienstig gebied van den leidschen hoogleeraar Scholten en zijn medestanders, onder wie zijn jongere ambtgenoot Abraham Kuenen sedert diens optreden als hoogleeraar te Leiden in 1852 op den voorgrond kwam. Scholten gaf in 1855 zijn „Historisch-critische inleiding op het Nieuwe Testament", Kuenen paste de critische beginselen op het Oude toe; een groot aantal jonge volgers verdrongen zich in hunne gehoorzalen om spoedig buiten de Universiteit hunne denkbeelden wijd en zijd te verkondigen. Hun geestverwant Robert Fruin viel in twee scherp gestelde brochures de kerkelijk-staatkundige denkbeelden van Groen van Prinsterer aan en stelde de uitkomsten van het moderne denken tegenover de dogmata der kerkelijke orthodoxie, die in den boezem der Hervormde Kerk vooral aan de universiteit te Utrecht in Van Oosterzee en Doedes, te Leiden in den waalschen predikant Chantepie de la Saussaye onvermoeide voorstanders vond.

De verdeeldheid der geesten kwam vooral uit in den staatkundig-kerkelijken strijd over de school[7]), welker inrichting en verhouding tot de regeering juist in dezen tijd weder met allen ernst ter sprake was gebracht door een voorstel van Groen van Prinsterer (13 Mei 1850): de antirevolutionnaire leider wilde, dat bij aanvragen voor de oprichting eener bijzondere school binnen zes weken gemeentebestuur of Gedeputeerde Staten uitspraak zouden doen, met vergunning van beroep op de Kroon. Het was deze zaak, die het toch reeds wankelende halfslachtige ministerie, dat zijn vrienden niet bevredigde en zijn vijanden steeds meer verbitterde, ten val bracht.

---

[1]) Blink, Geschiedenis van den boerenstand en den landbouw, dl. II, blz. 337 vlg.
[2]) Beaujon, Geschiedenis der Zeevisscherijen, blz. 260 vlg.
[3]) Piepers, in Gedenkboek van het Inst. van Nederl. Ingenieurs.
[4]) Muller, De Nederlandsche katoennijverheid (Rotterdam, 1857).
[5]) Hülsmann, in Een halve eeuw, dl. I, blz. 348.
[6]) Brugmans, Arbeidende klasse in Nederland, blz. 177.
[7]) Groen van Prinsterer, Hoe de onderwijswet van 1858 tot stand kwam (Amst. 1867); Adviezen in de Tweede Kamer 1866/7 (ibid.).

Het door Groen's geestverwanten Van der Brugghen en Van Lynden verdedigde voorstel, gericht tegen het moderne begrip van een „Christendom boven geloofsverdeeldheid", werd met groote meerderheid verworpen. Een regeeringsvoorstel, het in September 1854 door Van Reenen voorgestelde ontwerp tot regeling van het lager onderwijs, droeg wederom het gewone kenmerk der van dit ministerie uitgaande wetten: verzoening der uitersten door aan beide kanten wat toe te geven. Het handhaafde in overeenstemming met de begeerte der meerderheid in de Kamer de neutrale openbare school, zij het dan buiten de schooluren voor godsdienstonderwijs beschikbaar, maar erkende tevens de vrijheid van het bijzonder onderwijs en liet veel over aan provinciale of plaatselijke regeling, zelfs het oprichten van bij de wet te subsidieeren afzonderlijke scholen voor bepaalde kerkelijke gezindheden. Het voorstel werd na de voorloopige opmerkingen van liberale zijde wel gewijzigd in voor de neutrale school gunstiger zin maar bij de vernieuwde aanbieding in December 1855 bleef het, bij beperking tot het lager onderwijs alleen en weglating van de facultatieve splitsing naar plaatselijke gesteldheid, toch in het algemeen uitgaan van hetzelfde beginsel van concessiën naar beide zijden; het stond echter beslist afwerend tegenover Groen's denkbeelden en hield vol, dat men in staatsrechtelijken zin van Nederland niet als van een „christelijken" staat mocht spreken, daar men er in de grondwet geen bepaalden godsdienst als dien van den staat aangewezen vond.

Daartegen verhief zich nu met alle kracht Groen van Prinsterer, die, na bij de verkiezingen van 1854 te zijn gevallen, thans weder voor Den Haag in de Tweede Kamer was opgekomen. Den strijd van 1841 weder opnemend, eischte hij bij de regeling der volksopvoeding, zoo gewichtig voor de toekomst der natie, met nadruk de toepassing van wat hij in zijn blad „De Nederlander" als het „christelijk-historische", het „nationale" beginsel had ontwikkeld: vrijheid van bijzonder onderwijs, de openbare school regel, waar mogelijk afzonderlijk voor Protestanten en Katholieken, maar nooit „godsdienstloos" om de liberalen of „zonder den bijbel" om de Katholieken te believen. Een nieuw petitionnement in het voorjaar van 1856, uitgaande van bijna alle orthodoxe fractiën in de Hervormde Kerk, voor de „school met den bijbel" steunde zijn meening en verlangde „christelijke opvoeding" der „christelijke natie" door afzonderlijke scholen voor Katholieken, Protestanten en Israëlieten, opdat de hoofdrichtingen op godsdienstig gebied daarbij vertegenwoordigd zouden zijn. Het was het begin van den politieken schoolstrijd, die een halve eeuw lang in het staatkundig, geestelijk en kerkelijk leven van Nederland een zoo belangrijke plaats zou innemen.

Scherpe artikelen in schoolbladen, brochures en tijdschriften verschenen over en weder [1]). Ook de Koning, door het intusschen weinig omvangrijk petitionnement (8 à 9000 namen) wederom voor een volksbeweging beducht, liet zich met de zaak in, beval het ministerie haar ernstig te overwegen en zoo mogelijk toe te geven aan den aandrang; hij deed zich door Groen in een hoogst merkwaardige memorie [2]) inlichten over diens denkbeelden omtrent de door dezen gewenschte hervormingen in bestuur en wetgeving en er was zelfs sprake van een door dezen te vormen zuiver antirevolutionnair ministerie in plaats van het thans de zaken drijvende, dat van Groen's stelsels en plannen niet weten wilde maar ook het ontwerp-Van Reenen, zelfs al zouden de Kamers het goedkeuren, door den Koning afgewezen zag. Maar de Koning wenschte verzoening, geen reactie. In het ministerie waren oneenigheden uitgebroken, daar Forstner en Vrolik blijkbaar met de ultra-protestantsche partij in betrekking

[1]) Van Otterloo, Bijdragen ter toelichting van de schoolquaestie (Amst. 1874).
[2]) Groen van Prinsterer, De onderwijswet van 1858, blz. 18 vlg.; Van Goltstein, Jhr. Mr. G. C. J. van Reenen, blz. 13 vlg.

stonden, Van Hall tegenwerkten en het op zijn ontslag toelegden [1]). Ofschoon de verkiezingen van 1856 met weinig verandering van personen gunstig voor hem verliepen, besloot Van Hall, van alle zijden voortdurend aangevallen, het scherpst door de antirevolutionnairen, weinig minder scherp door de liberalen, en door de conservatieven flauw gesteund, bovendien, ofschoon hij in April tot baron was verheven, van 's Konings steun niet zeker meer [2]), af te treden; zijn ambtgenooten Van Reenen en Donker Curtius volgden zijn voorbeeld en zoo was het Aprilministerie feitelijk gevallen (Juli 1858).

In de plaats der afgetredenen kwamen nu de conservatief Gevers van Endegeest, de even sterk protestantsche Simons en .... de Groeniaan Van der Brugghen, de laatste zelfs in het bijzonder tot regeling der schoolzaak. Groen zelf had zich alleen beschikbaar gesteld, wanneer zijn aan die van Thorbecke „tegenovergestelde" beginselen werkelijk kans van invoering zouden krijgen — maar zoover waren zij blijkbaar nog niet bij de natie ingedrongen; bovendien zou het optreden van dezen fellen antirevolutionnair aan het hoofd der regeering allerminst de verzoening der tegenstellingen kunnen inleiden, die de Koning bij tegemoetkoming aan de gemoedsbezwaren wenschte. Het nieuwe ministerie moest er een zijn van „conciliatie" ten vervolge van het door Van Hall gewenschte „apaisement", dat met aanvankelijk succes bekroond was maar thans blijkbaar zijn rol had uitgespeeld [3]).

Op den voorgrond moest thans het onderwijsvraagstuk treden en de oplossing daarvan moest verwacht worden van de samenwerking der ministers van binnenlandsche zaken en justitie — G. Simons, vertegenwoordiger der protestantsche beweging van 1853, en Van der Brugghen, vriend van Groen — met een Kamer, die in meerderheid de neutrale gemengde school van 1806 gehandhaafd begeerde en geen dogmatische splitsing bij het onderwijs verlangde als schadelijk voor de eenheid der natie, voor de bij een gemengde bevolking zoo noodige onderlinge verdraagzaamheid. Ook de Koning zelf wilde van die school niet afgeweken zien doch slechts een einde maken aan de, naar hij onder den indruk van de agitatie van Groen en de zijnen meende, wederom dreigende volksbeweging: zijn troonrede van September sprak dan ook van „zorg voor de onschendbaarheid van al wat tot het gebied des gewetens behoort" als van „eene der voorvaderlijke overleveringen" van zijn stamhuis, van den wensch om „schoolinrigtingen" te geven in overeenstemming met het „christelijk karakter" der natie doch met handhaving der eischen van „wetenschap" en „volkseenheid". Het ministerie, zich boven de partijen stellend, zou trachten dit doel langs den weg van matiging en verzoening te bereiken zooals Van der Brugghen als minister-president met nadruk verklaarde, terwijl Groen daarentegen hartstochtelijk sprak van den „noodkreet der natie", van de gemoedsbezwaren van „het volk achter de kiezers", wat de thans voor Deventer zitting nemende Thorbecke scherp afkeurde als een revolutionnair beroep van het „pays légal" op „de menigte, waaronder het zoo gemakkelijk valt de vlam van theologische hartstocht en geloofsijver te ontsteken" [4]).

Sterk stond Van der Brugghen met zijn ministerie echter niet. Groen bleek bitter teleurgesteld over de verzoenende houding van zijn „voormaligen" partijgenoot [5]) en de liberalen namen een weinig vriendelijke afwachtende houding aan, ook tegenover den nieuwen minister van binnenlandsche zaken,

---

[1]) Gleichman, blz. 218 vlg.
[2]) Vgl. Rengers, dl. I, blz. 142, 147.
[3]) De Bruyne, dl. II, blz. 97; Rengers, dl. I, blz. 159.
[4]) Parlem. Redev. (uitg. Van der Hoeven), dl. IV, blz. 405.
[5]) Vgl. over hunne verhouding: Groen van Prinsterer, l.l., passim, vooral blz. 35, met name over het gesprek tusschen hen beiden half Juni 1856 te Wassenaar. Van der Does, Bijdrage tot de geschiedenis der wording van de anti-revol. of christ.-hist. staatspartij (Amst. 1925), blz. 207 vlg.

den voormaligen kabinetsdirecteur Van Rappard, die op 's Konings aandrang den in het debat onervaren Simons na de verwerping van diens begrooting opvolgde. Deze diende in overleg met Van der Brugghen (Februari 1857) zijn schoolwet in, waarbij tot ergernis der antirevolutionnairen, met toenadering tot het eerste ontwerp van Van Reenen, wederom de beginselen van 1806 wel degelijk gehandhaafd waren doch met opneming van het denkbeeld eener gesubsidieerde bijzondere school, op te richten volgens de wet ten behoeve van kinderen, wier ouders „gemoedsbezwaren" tegen de neutrale gemengde school hadden. Hevig was de discussie [1]) in het begin van Juli over deze wet gevoerd, vooral over de formule: „opleiding tot christelijke en maatschappelijke deugden" in de gemengde school, die door Van der Brugghen als „overeenstemmend met het algemeen karakter der natie" en als „middel van bevrediging" werd vastgehouden, door Groen scherp werd afgekeurd als „atheïstisch", als „strijdig met het Christendom en de geschiedenis der natie"; zij werd door de slechts als „algemeene aanduiding" zich daarbij nederleggende liberalen en de conservatieven mèt de helft der Katholieken aangenomen, al achtten vele liberalen het subsidieeren van scholen voor meer uitgebreid lager onderwijs ongrondwettig en vreesden zij voor misbruik van het rekbare woord „christelijk". De discussie eindigde den 20sten Juli met de aanneming der wet door 47 tegen 13 leden, waaronder 6 antirevolutionnairen en 6 Katholieken benevens één conservatief, Hoffman. Groen nam diep teleurgesteld onmiddellijk zijn ontslag als lid der Kamer en trok zich voorloopig terug uit den parlementairen strijd, besloten om zich verder te bepalen tot schriftelijke uiteenzetting zijner denkbeelden, met name in zijn tijdschrift „De Nederlander" en hopend zoo zijn beginselen op den duur ingang te doen vinden ook met hulp der vereeniging voor „christelijk-nationaal" schoolonderwijs „met den bijbel". In de Eerste Kamer werd de wet met op één na algemeene stemmen aangenomen, niet het minst onder den indruk van de warme rede voor het beginsel der gemengde school, gehouden door het katholieke lid Van Nispen tot Pannerden, die afzonderlijke scholen voor de drie groote groepen der natie een gevaar voor de verdraagzaamheid achtte en het verwijt van een „godsdienstlooze" staatsschool te willen verre van zich wierp.

Van der Brugghen, die in de staatkunde zoowel als in het leven de gematigde richting vertegenwoordigde, die men de „ethisch-irenische" [2]) noemde en waarvan met hem Chantepie de la Saussaye en Heldring, Beets en Hasebroek, Doedes en Van Oosterzee de voornaamste leiders waren, welke richting met het Réveil van omstreeks 1840 in nauw verband stond, ja daarin rechtstreeks haren oorsprong vond, was een idealist, die weldra op groote practische bezwaren moest stuiten. Werd de afkoop van den Sonttol, die na eeuwen eindelijk onze scheepvaart naar de Oostzee van een lastige belemmering bevrijdde, algemeen toegejuicht en kon de regeering door haar wetsontwerp tot intrekking van de nog geldende fransche wet op woeker en interest iets doen om de algemeene handelscrisis van 1857 hier te lande te helpen eindigen, zij stond blijkbaar volstrekt niet in overeenstemming met de staatkundige denkbeelden der meerderheid in de beide Kamers en vond er hevig verzet. Eerst de minister van oorlog, wiens begrooting verworpen werd, daarna die van financiën, die zijn belangrijke wet op de personeele belasting zag vallen, eindelijk Van der Brugghen zelf, wiens rechterlijke voorstellen slecht waren ontvangen, zagen zich genoodzaakt af te treden. Met de invoering der wet op het lager onderwijs scheen de taak ook van

[1]) Overzicht bij De Bruyne, dl. II, blz. 118 vlg.; Rengers, dl. I, blz. 164/5.
[2]) De Bruyne, dl. II, blz. 147 vlg.

dit ministerie reeds afgeloopen en de baan ruim voor het wederoptreden van Thorbecke om, na de beteugeling der hartstochten op kerkelijk gebied, die hem hadden doen vallen, het hervormingswerk verder voort te zetten, zoowel in Indië, waar het Cultuurstelsel meer en meer tot ernstige bezwaren aanleiding gaf, als hier te lande, waar het werk alleen nog maar begonnen was.

Maar het „ostracisme", waarvan Groen met betrekking tot Thorbecke zoo herhaaldelijk had gesproken en dat nog op verre na niet geweken was, bleek ook nu nog te sterk om den liberalen leider opnieuw aan de regeering te brengen. In Maart 1858 werd Rochussen, de oud-gouverneur-generaal, door den Koning met de vorming van een ministerie belast. Van Bosse, Thorbecke's ambtgenoot van vroeger, en zijn voormalige referendaris Van Tets van Goudriaan lieten zich tot aanneming der portefeuilles van financiën en binnenlandsche zaken bewegen om op te treden in een ministerie, dat zich als een regeering van „fusie" — van „confusie" spotte Koorders — tusschen liberaal en conservatief, als van „gematigde kleur" aankondigde. Van Goltstein voor buitenlandsche zaken, Boot voor justitie, Bosscha voor eeredienst en Rochussen zelf voor koloniën vertegenwoordigden er het conservatieve beginsel, al stelden de ministers zich gezamenlijk als „gematigd liberaal" aan de Kamers voor en beloofden zij „volkomen eerlijke uitvoering der grondwet".

De koloniale belangen zouden thans meer op den voorgrond komen, vooral op het terrein der geldelijke betrekkingen tusschen moederland en koloniën. Rochussen, gewezen minister van financiën en gouverneur-generaal, was daarvoor wel de aangewezen man, meer dan voor de hervorming van het Cultuurstelsel, dat hijzelf onder J. C. Baud tot verdere ontwikkeling had gebracht; zijn opvolger Duymaer van Twist had daaraan, bij gematigder toepassing in verband met den beteren financieelen toestand in het moederland, weinig veranderd, voornamelijk doordat hij voor hervormingsplannen bij den toenmaligen minister Pahud weinig instemming vond. Toch was er reeds verbetering ten gevolge van het, onder den invloed der delftsche school, hoogere peil der europeesche ambtenaren, van beperking der cultures, vooral der tabaks-, indigo- en theecultuur, na ernstig onderzoek van de grieven der bevolking. De bekwame en energieke Van Twist had wel de verhouding tot de Handelmaatschappij herzien, het gebrekkige muntwezen ingrijpend gewijzigd, den vrijen handel in de Molukken, den toestand der Christenen in de Minahassa geregeld, het onderwijs verbeterd, het regeeringsreglement van 1854, als het ware de grondwet van Indië, ingevoerd, nadat het door Pahud in de Kamer met talent was verdedigd tegen de ernstige bezwaren van Van Hoëvell en andere hervormingsgezinden; maar aan het Cultuurstelsel, door Baud en andere conservatieve staatslieden verdedigd als noodig voor het moederland, dat van 1831 tot 1853 ruim 223 millioen daaraan te danken had, zooals Baud met trots verklaarde, en tevens als draaglijk voor den Javaan, was niet geraakt, al trachtte Van Twist zooveel mogelijk de bezwaren ervan te verminderen [1]).

Meer kon men ook van den in 1856 opgetreden landvoogd Pahud niet verwachten, den geestverwant van Baud in de „batig-slot" staatkunde, die ook door den minister Rochussen werd omhelsd zoogoed als door diens voorganger Mijer. Het bleef dus in dit opzicht bij het oude en de Javaan, hoewel ook door de afschaffing der slavernij in geheel Indië (1 Januari 1860) in iets betere verhoudingen getreden, bleef in vele plaatsen het slachtoffer der afpersingen van de door de nieuwe regeling der heerendiensten slechts weinig betoomde regenten; ook wegens de oogluikende medewerking daarbij

[1]) Vgl. Van der Lith, Duymaer van Twist, in Levensberichten van de Maatsch. der Nederl. Letterkunde, 1891.

van vele oudere ambtenaren. De belangstelling van het moederland in indische zaken werd allengs levendiger, ten deele door het steeds voelbaarder worden der betrekkingen tusschen de financiën van moederland en koloniën, maar ook wegens de onvermoeide protesten tegen indische misbruiken, door Van Hoëvell, Sloet tot Oldhuis en andere welsprekende liberalen in de Kamer geuit; vooral echter sedert de indische ambtenaar Douwes Dekker als „Multatuli" in zijn schitterend en aangrijpend hartstochtelijk betoog in den roman „Max Havelaar" (1860) de Nederlandsche natie wakker schudde en haar een blik deed slaan op de keerzijde van den „gordel van smaragd, geslingerd om den evenaar". De openstelling van 19 havens op Java, Sumatra en Borneo voor den vrijen handel (1858) was een der belangrijkste bestuursdaden van Pahud, wiens bewind door de onrust aan alle kanten van den Archipel echter met groote moeielijkheden te kampen had: de onder Van Twist opgekomene bezwaren met de chineesche kongsi's op Borneo werden wel door een expeditie naar Montrado bedwongen en de sumatraansche staten Palembang, Djambi en Siak benevens de Riouw-groep aan het nederlandsche gezag onderworpen, maar de groote bandjermasinsche krijg begon in 1859, Boni op Celebes moest in dat jaar ten onder worden gebracht door generaal Van Swieten, die ook op Sumatra's Westkust de rust had hersteld en met den sultan van den roofstaat Atjeh in 1857 een contract tegen zeeroof had gesloten; het mohammedaansche fanatisme op Java in Bantam en elders wekte ernstige bekommering en met ernst vroegen velen zich af, of Nederland op den duur zijn koloniën wel zou kunnen behouden. Toch nam de bevolking van Java tusschen 1850 en 1862 van 10 tot 13 mill. inwoners toe en breidde de invloed van het nederlandsche gezag zich, ook door kleine expeditiën op Timor, Ceram, Bali, Flores en andere eilanden, aanhoudend uit.

Met nadruk eischten echter de liberalen, dat aan alle aarzeling en halfheid in Indië een einde zou komen en men op Java, zij het dan geleidelijk, het stelsel van „vrijen arbeid" voor dat van cultuurdwang in de plaats zou stellen. Doch van Rochussen, van wien men in verband met zijn uitlating, dat „in Indië veel goed te maken was", meer verwacht had, en van Pahud kon dit niet uitgaan, doordrongen als zij, met de Bauds, waren van het denkbeeld, dat het moederland nog niet buiten de indische baten kon. Toch meenden ook zij, met Van Bosse, dat men het geleidelijk zoover moest brengen, zoodat dan ook de indische baten voorloopig op *f* 9.800.000 's jaars werden gesteld in plaats van op het dubbele bedrag uit de laatste jaren, welke hooge som bij den gunstigeren financieelen toestand van het moederland niet meer noodig scheen.

De zaak der indische financiën, der indische batige sloten hing, hoewel de financieele toestand des lands niet ongunstig was[1]), nog altijd nauw samen met die van de zoo broodnoodige spoorwegen in het moederland, waarop van liberale zijde met de meeste kracht werd aangedrongen, opdat eindelijk Nederland niet langer zou achterblijven in de ontwikkeling zijner verkeersmiddelen, zoo noodig voor zijn plaats onder de handelsnatiën der moderne wereld. Geen batig slot, geen spoorwegen in Nederland! waarschuwden echter de voorstanders van het Cultuurstelsel, wijzend op den volgens hen niet zoo gunstigen financieelen toestand des lands. En nog altijd waren de Rijnspoorweg, thans van Amsterdam en Rotterdam over Utrecht naar Arnhem en Emmerik, de Hollandsche IJzeren, thans van Amsterdam over Haarlem, Leiden en Den Haag naar Rotterdam, en sedert 1855 de Belgische Centrale spoorweg van Antwerpen naar Moerdijk en Rozendaal—Breda met zijlijntjes

[1]) Rengers, dl. I, blz. 184 vlg.

van Maastricht naar Aken en Hasselt de eenige in het land [1]). Over de vraag, hoe er meer te verkrijgen zouden zijn: van staatswege, zooals enkelen met Van Hall wilden, of met staatshulp aan particulieren door rentewaarborg, deelneming of subsidie, was men het niet eens. Dat niet alleen Holland en het centrum des lands maar ook het stiefmoederlijk behandelde Noorden, Zuiden en Oosten deel moesten hebben aan het toenemende internationale verkeer, waardoor onze handel zelfs op Indië met de concurrentie van buitenlandsche havens bedreigd werd, had ook A. G. A. Van Rappard begrepen en hij had in 1856 twee wetsontwerpen ingediend om door staatshulp bij onteigening, bij aanleg van bruggen en andere kostbare werken de sedert jaren telkens, wegens gebrek aan kapitaal, zonder gevolg gevraagde concessiën voor spoorwegen werkelijk gevolg te doen hebben. Maar zijn plannen waren niet gunstig opgenomen, al toonde de Kamer zich bereid om subsidiën aan particuliere maatschappijen in overweging te nemen, wat bleek uit een met groote meerderheid aangenomen motie van Van Hoëvell en later uit een nog meer dringende van Thorbecke zelven.

Het aftreden van het ministerie Van der Brugghen hield de zaak tegen maar zij bleef aan de orde en nog in October 1858 diende de regeering twee ontwerpen in, een op het gebruik der spoorwegen in het algemeen en een tweede tot bekrachtiging der concessie voor den aangevraagden Noorderspoorweg van Arnhem naar Harlingen, Leeuwarden en Groningen, een van Zutphen over Enschedé naar de duitsche grens, van Zwolle naar Kampen, misschien ook van Groningen naar Delfzijl en de grens. Vóór de openbare behandeling kwam in Juni 1859 nog een ontwerp in betreffende den Zuiderspoorweg: van Rotterdam over Dordrecht, Den Bosch, Venloo naar Maastricht, van Venloo en Roermond naar de pruisische grens, van Vlissingen over Bergen-op-Zoom naar Breda, misschien nog van Den Bosch naar Nijmegen en van Tilburg naar Helmond en Turnhout. Millioenen waren daarmede gemoeid en bovendien werkte plaatselijke naijver, vooral de ontevredenheid van het naar zijn meening misdeelde Amsterdam, waaraan echter een kanaal door „Holland op zijn smalst" was toegezegd, en van de ontevreden provinciën Friesland en Utrecht de zaak tegen, terwijl de voorstanders van staatsspoorwegen, o. a. Van Hall, mede spaken in de wielen staken. Na heel wat beraadslaging en wijziging werden evenwel door de Tweede Kamer de regeeringsvoorstellen aangenomen (Nov. 1859), doch met kleine meerderheid, terwijl het voorstel om den Hollandschen Spoorweg door een subsidie van 1 mill. 420000 gulden in staat te stellen om het indertijd opgedrongen, immers aanvankelijk noodig geachte breede spoor te versmallen en zoo voor internationaal verkeer geschikt te maken met kleine meerderheid viel. Maar de Eerste Kamer verwierp (8 Febr. 1860) de concessiën voor Zuider- en Noorderspoorweg en zoowel Tets van Goudriaan als Van Bosse moesten aftreden; de laatste ook, overtuigd vrijhandelsman als hij thans was [2]) en ernaar strevend om Nederland te maken tot een vrijhaven zooals vóór een eeuw prins Willem IV had gewild, wegens den tegenstand tegen zijn verdere vrijhandelsplannen, door de bedekt protectionistische zeer kleine meerderheid in genoemde Kamer gevoerd, en wegens zijn belastingontwerpen in het algemeen, waarbij de afschaffing der rijksaccijnsen op levensbehoeften op den voorgrond stond. Ook de minister van justitie zag zijn ontwerp op de rechterlijke organisatie afgekeurd en trok het in; de minister van oorlog, Van Meurs, was reeds gevallen en door De Casembroot vervangen. Verder wekte de indische politiek van

[1]) Jonkers Nieboer, Gesch. der Nederl. spoorwegen, blz. 48 vlg.
[2]) Rengers, dl. I, blz. 190 vlg., 197.

Rochussen ernstige ontstemming bij de hervormingsgezinden, die zijn ontwerp voor het beheer en de verantwoording der indische geldmiddelen onvoldoende vonden. En ook de oorlogstoestand in Italië moest met het oog op onze onzijdigheid en op Limburg tot voorzichtigheid manen. De afwijzing der spoorwegvoorstellen door de Eerste Kamer was in deze omstandigheden voor het zoo verzwakte ministerie doodelijk en het bood den Koning zijn ontslag aan.

Wederom was de naam van Thorbecke op aller lippen als die van den man, die in staat zou zijn om de zoo noodige spoorwegen tot stand te brengen en tevens de in 1853 afgebroken liberale hervormingsperiode te heropenen. De parlementaire gebruiken eischten zijn optreden echter niet bepaald, ook volgens den sedert 1858 als voorzitter der Tweede Kamer opgetreden Van Reenen en volgens Rochussen zelf[1]), want Thorbecke scheen een te sterk uitgesproken staatkundige persoonlijkheid om voor de zakelijke spoorwegkwestie in de eerste plaats op te treden. Bovendien, de Koning wilde hem nog altijd liever niet. In deze omstandigheden was de handige Van Hall, die in den spoorwegstrijd als voorstander van staatsspoorwegen een werkzaam aandeel had gehad, wederom bereid de zware taak op zich te nemen. Bij den Koning ontboden, voldeed hij dadelijk aan diens wensch en slaagde erin een ministerie bijeen te brengen — het laatste, waarin de nu bijna 70-jarige staatsman zijn bekwaamheid als bestuurder ten toon zou spreiden.

Zijn ministerie droeg wederom een gemengd karakter. Van Hall leidde er, voorloopig voor een jaar als voorzitter van den ministerraad, zooals hij bedongen had[2]), de financiën, de gematigde liberaal Godefroi, eerste israëlietische minister, de justitie, de voormalige Thorbeckiaan Van Heemstra de binnenlandsche, later de antirevolutionnaire graaf J. P. J. Van Zuylen de buitenlandsche zaken, Mutsaers den katholieken eeredienst, terwijl Rochussen, Lotsy (marine), Bosscha en De Casembroot uit de vorige regeering aanbleven en het geheel dus als een reconstructie moest voorkomen[3]).

Reeds einde April kwam de gewenschte spoorwegwet in, maar het kabinet zelf was reeds dadelijk met weinig ingenomenheid ontvangen, juist ten opzichte van spoorwegzaken: bij de behandeling van twee concessies, voor de lijnen Leiden—Woerden en Den Haag—Gouda, was de onbaatzuchtigheid der regeering, in het bijzonder van Van Hall zelven, in niet zeer gunstig licht getreden en een motie van afkeuring had haar zelfs getroffen wegens „niet behartigen" van het „publiek belang" om redenen, die men nog niet nader wenschte aan te geven.

De nieuwe spoorwegwet[4]) nu stelde den aanleg voor van 9 lijnen door den staat, die jaarlijks minstens 10 mill. daarvoor uit de begrooting moest besteden. Die som moest gevonden worden uit de batige sloten van Indië, dus feitelijk uit het Cultuurstelsel, dat derhalve zou worden bestendigd. De lijnen waren: Arnhem—Leeuwarden, Harlingen—hannoversche grens, Zutphen—Enschedé—duitsche grens, Maastricht—Venloo—Eindhoven—Boxtel—Breda, Rozendaal—Vlissingen, Venloo—pruisische grens, Maarsbergen—Den Bosch—Boxtel, Rotterdam—Moerdijk—Breda, Amsterdam—Nieuwediep. Het stelsel van staatsspoorwegen vond geen algemeene instemming, zoodat de regeering, hoewel den aanleg door den staat vasthoudend, de regeling der exploitatie aan een nadere wet moest overlaten, terwijl om aan de plaatselijke belangen te gemoet te komen de gelijktijdige aanvang van het werk

[1]) Gleichman, l.l., blz. 226; Van Goltstein, Van Reenen ('s-Grav. 1894), blz. 58 vlg.
[2]) Gleichman, l.l.
[3]) Rengers, dl. I, blz. 203.
[4]) Jonkers Nieboer, blz. 109 vlg.

op de verschillende lijnen werd toegezegd benevens 3 millioen voor een nieuwen waterweg voor Rotterdam, welks toegang naar zee door verzanding van de Maas bedreigd werd. Zoo kwam het ontwerp in openbare beraadslaging, waarbij Thorbecke en 13 anderen met kracht voor het stelsel van concessie van aanleg en exploitatie opkwamen en een motie in dien geest voorstelden, die evenwel verworpen werd na de verklaring der regeering, dat zij bij aanneming daarvan de wet zou intrekken; ook de bezwaren tegen het Cultuurstelsel, financieelen grondslag der wet, kwamen te berde. De plaatselijke belangen hielpen het beoogde doel te bereiken: de motie werd verworpen en, na heel wat, niet altijd stichtelijk gescharrel met genoemde belangen, de wet in haar geheel aangenomen, in de Tweede Kamer met 49 tegen 23, in de Eerste Kamer zelfs met 34 tegen 5 stemmen. Zij werd onmiddellijk (18 Aug.) bekrachtigd: het was de schitterendste zegepraal, die men zich denken kon voor een plan, berustend op een slechts door een minderheid voorgestaan stelsel van staatsaanleg maar zonder eigenlijke politieke beteekenis [1]).

De „minister der minderheid" had na dit succes kunnen en moeten aftreden maar hij, nog altijd aan de regeermacht gehecht, sloeg den raad daartoe in den wind, hopend door zijn regeertalent nog meer tot stand te kunnen brengen, al was het met een blijkbaar onwillige Staten-Generaal [2]). Werkelijk gelukte het Godefroi nog zijn eveneens de plaatselijke belangen rakende wet op de rechterlijke organisatie door de Tweede Kamer met een tamelijk aanzienlijke meerderheid aangenomen te zien; zij beperkte het aantal gerechtshoven, gaf aan de kantonrechters grootere macht, plaatste ambtenaren van het Openbaar Ministerie naast hen en maakte den Hoogen Raad uitsluitend hof van cassatie. Maar Rochussen's koloniale begrooting voor 1861 werd door het strenge vasthouden van den minister aan het Cultuurstelsel, als het eenige mogelijke voor Indië, verworpen en hij moest zijn ontslag nemen; ook Van Zuylen trok zich kort na zijn ambtgenoot terug, daar ook hij meende, dat het gansche ministerie door dezen stoot doodelijk getroffen was. En nog scherper werd Van Hall zelf aangevallen, het scherpst door Thorbecke, die in een beroemde rede [3]) diens „politieke moraliteit" onder handen nam, opkomend tegen „een politiek, die niet op de goede eigenschappen maar op de zedelijke zwakheid en karakterloosheid der menschen bouwt", „die zich met alle elementen en stelsels, hoe ongelijksoortig vereenigt, even bereid om dienares te zijn van reactie, als wanneer de omstandigheden het medebrengen of de berekening van een vermoedelijk succes het vordert, dienares van vooruitgang", een „parasitische politiek", die „zich slingert om elk gezag, elk incident, om elk belang, om elken volksindruk, ten einde naar boven te komen", een staatkunde „zonder gestadigheid, zonder waarborg voor den dag van morgen, zonder morelen invloed maar van een zeer ruim geweten, van alles los behalve van den magtstitel". Zoo hoog liep de verontwaardiging, dat Dullert Van Hall smalend aanwees als „een man, alleen en verlaten, door niemand gesteund", zelfs niet door hen, die voor zijn begrooting zouden stemmen, en hem toeriep: „indien gij op uwe verdiensten de kroon wilt drukken: ruim uwe plaats; indien gij niet eigen grootheid stelt boven het belang van het vaderland: ruim uwe plaats!"

De zoo bitter aangevallene vond in de Kamer slechts één helper, den conservatief Van Foreest, die hem ridderlijk verdedigde tegen de ook in de pers, in spotprenten en pamfletten, gelijk in 1843, in heftigen vorm gedane aanvallen, tegen de „verguizing" van den toch zoo verdienstelijken

[1]) Gleichman, blz. 229 vlg.
[2]) Gleichman, blz. 233.
[3]) Onuitg. redevoeringen, dl. V, blz. 343.

staatsdienaar, die immers de financiën en het ontredderde muntwezen had hersteld, het spoorwegnet tot stand gebracht had, de godsdienstige en burgerlijke vrijheid had beschermd ....

Het was duidelijk [1]), dat een ministerie, steunend op geen partij in den lande, noch op de liberale noch op de katholieke noch op die van Groen, die in de Kamer slechts enkele leden meer telde, toen gekenschetst als „de laatsten van een uitstervend geslacht", noch op de enkele overtuigde conservatieven, niet langer kon bestaan, al was zijn leider nog zoo ver in handige „standpuntkunst", in het „opzamelen eener meerderheid van stemmen". Nog gaf de veelgesmade geen kamp, nog trachtte hij zijn ministerie op de been te houden door opneming van Cornets de Groot voor koloniën, van den hofdignitaris Van der Goes van Dirxland voor buitenlandsche zaken, In den ministerraad zelf kwam zijn ambtgenoot Van Heemstra op tegen zijn opvatting van het voorzitterschap als een zaak van ruime politieke beteekenis, van algemeene verantwoordelijkheid voor de te volgen staatkunde zooals later door Bosscha [2]) werd uiteengezet. Een zware overstrooming in de Betuwe in Januari en Februari 1861, waarbij de Koning, offervaardig als de geheele natie en moedig de wateren trotseerend, zijn populariteit door een herhaald persoonlijk bezoek aan de hevig geteisterde streken van de Bommelerwaard zeer zag toenemen, kwam de moeilijkheden verergeren. Toen de overige ministers de opvatting van Van Heemstra bleken te deelen, begreep Van Hall eindelijk, dat „de tijd van gaan" voor hem was gekomen en bood hij zijn ontslag aan, dat hem (23 Febr.) verleend werd. Zoo trad de veelbesproken staatsman af van het tooneel, waarop hij zoo lang had medegespeeld, gesmaad door de meesten, gewaardeerd door weinigen, beide niet naar de mate, die hij verdiend had. Hij overleed bijna vergeten in 1866 te 's-Gravenhage.

Het „onthoofde" ministerie trachtte zich nog te handhaven maar het bleek spoedig dat niet te kunnen, vooral niet doordat de nieuwe minister van koloniën tot ergernis zijner ambtgenooten een voorstander van geleidelijken maar spoedigen overgang tot „vrijen arbeid" bleek [3]). De aanvallen in de Tweede Kamer dwongen het reeds in Maart tot aftreden en de latere onthullingen over de oneenigheden onder de ministers waren weinig verkwikkelijk.

Nog was Thorbecke's tijd niet aangebroken. Zijn voormalige ambtgenoot in het „groote" ministerie, baron J. P. P. Van Zuylen, ondernam het om met behulp van drie der ook door dezen fel bestreden afgetreden ministers — Van Heemstra, Godefroi en De Casembroot — weder in liberalen zin te regeeren en tegenover de „gemengde" kabinetten van „fusie", zooals die der laatste jaren, het bewijs te leveren, „dat het liberaal element levenskracht bezit", ook met handhaving van het Cultuurstelsel, zij het dan verbeterd; in liberalen zin maar niet — een aanval van terzijde op den grooten liberalen staatsman — met „doctrinaire strengheid", wel met offers aan de omstandigheden en „ware liberaliteit", schuwend „de dwinglandij in al haar vormen, dus ook het onverbiddelijk dwangjuk van een beginsel", zooals Van Zuylen zich uitdrukte.

Maar deze woorden van den afvalligen Thorbeckiaan konden zijn voormalige vrienden niet verzoenen met de nieuwe achteruitschuiving van hunnen leider, die wel „geleerd had te wachten" doch nu meende, dat het lang genoeg geduurd had. De behoudende Cultuurstelsel-staatkunde, door den nieuwen minister van koloniën, Loudon, zelf niet voorgestaan, terwijl

[1]) Rengers, dl. I, blz. 218/9.
[2]) Bosscha, Kroon en Ministers (Amst. 1863).
[3]) Ibid., pa sim.

hij door verbetering en gematigde toepassing de voornaamste grieven wilde wegnemen zonder nog het stelsel zelf aan te tasten of te laten ondermijnen, wekte scherp verzet en de steun voor een conservatieve politiek in Indië, verleend door het conservatieve „Nieuwe Dagblad", weldra „Dagblad voor Zuid-Holland en 's-Gravenhage", bestuurd door Lion, was den liberaalgezinden Loudon zelfs een bron van diepe ergenis tegen dat „werktuig van bezoldigden logen en laster" [1]). Liberaal in het moederland en conservatief in de koloniën kon onmogelijk samengaan, wierp men den nieuwen bewindslieden van liberale zijde aanstonds tegen. Van Hoëvell, Duymaer van Twist, Van Goltstein, Thorbecke zelf kwamen er telkens op terug en Loudon bleek voor zich niet ongezind om aan den aandrang tegen het Cultuurstelsel toe te geven. Het ministerie kon onder deze omstandigheden weinig anders tot stand brengen dan een wet op de nationale militie, die de jaarlijksche lichting met behoud van dienstvervanging en nummerverwisseling op 11000 man stelde en verder op aanvulling der legersterkte door vrijwilligers, ook militie-vrijwilligers rekende. In de najaarszitting kwam daarbij nog een wet op de samenstelling en de bevoegdheid van den Raad van State, waaraan reeds sedert het tweede ministerie-Van Hall gewerkt was en dat dien Raad door een amendement van Thorbecke thans maakte tot een Regeeringsraad in plaats van tot een eigenlijken Raad des Konings zooals vele conservatieven hadden gewild.

Bij de behandeling van het adres van antwoord op de troonrede in September 1861 kwam toen het feit der erkenning van het jonge koninkrijk Italië ter sprake. De Katholieken, verontwaardigd over die erkenning, welke wat zij noemden de huldiging van den „rooverkoning" Victor Emanuel betrof, die den paus Pius IX van het grootste deel zijner staten had beroofd, gaven hunne ontstemming duidelijk te kennen, vooral tegenover den minister van buiterlandsche zaken, Van Zuylen zelf, die voor die handeling daarentegen den lof der liberalen inoogstte, al had Nederland feitelijk alleen den „Koning van Italië" als zoodanig erkend en verklaarde de regeering daarom niet gehouden te zijn om de wijze van totstandkoming van dit rijk goed te keuren. De zaak vervreemdde echter de Katholieken zichtbaar van de liberalen en maakte hun steun ook aan het kabinet onzeker. In het kabinet zelf ontstond bovendien in November een hevige ontstemming tusschen Loudon en Van Zuylen, welke laatste in een circulaire aan de gezanten in het buitenland op een niet geheel met de bedoelingen van zijn ambtgenoot van koloniën overeenkomende wijze en buiten diens weten zeer positief over het behoud van het Cultuurstelsel had gesproken [2]) bij gelegenheid der mededeeling omtrent de erkenning van Victor Emanuel en van de benoeming van den liberalen Sloet van den Beele tot gouverneur-generaal. Het bleek, dat de op koloniaal gebied behoudsgezinde Van Zuylen en de evenals Cornets de Groot tot geleidelijke opheffing van het Cultuurstelsel geneigde Loudon niet naast elkander konden blijven [3]). Van Zuylen, bij de Thorbeckianen gehaat als overlooper naar Van Hall's „parasitische" politiek, trad daarom af. Maar nu wilden ook de conservatieven niet meer weten van een ministerie, dat aan het Cultuurstelsel een eind zou maken, en bij de behandeling der begrooting bleek aanstonds, dat het op weinig steun meer kon rekenen; wel kwamen de meeste hoofdstukken er nog door maar dat van de binnenlandsche zaken werd verworpen en de liberale partij stelde zich scherp tegenover het niet beginselvaste ministerie en den persoon van Van Heem-

[1]) Vgl. over Isaac Lion, voormalig stenograaf der Staten-Generaal en dagbladschrijver: De Beaufort, Nieuwe Geschiedk. Opst., II, blz. 10 vlg., 37.
[2]) Rengers, dl. I, blz. 234.
[3]) De Bruyne, dl. II, blz. 396/7.

stra, die naast Van Zuylen met de vorming ervan belast was geweest. Een feitelijk votum van wantrouwen deed ook hem en met hem het geheele ministerie vallen.

Wat moest er nu gebeuren in het politieke schaakspel?

Nog stelde de Koning pogingen in het werk om aan een tweede ministerie-Thorbecke te ontkomen. Maar Loudon weigerde wegens gebrek aan parlementaire ervaring de ministerieele taak te aanvaarden. Ook Van Reenen en Van Goltstein slaagden in Januari 1862 niet, al had de laatste zelfs Thorbecke in zijn ministerie willen opnemen, wat deze onheusch weigerde, zeggend Van Goltstein „als een versleten man op politiek gebied" te beschouwen [1]), naast wien hij niet wilde optreden. Zoo bleef er niemand over dan Thorbecke. Ook de bij den Koning invloedrijke Van Reenen ried thans dezen, den liberalen leider, de vorming van een ministerie op te dragen [2]) en zoo trad de te lang geweerde staatsman eindelijk weder op den voorgrond als vertegenwoordiger der „erkend politieke richting", die na de proefnemingen met gemengde en gematigde elementen „op dit oogenblik onmisbaar" scheen om het „tekort aan moreel gezag" bij de regeering weg te nemen. Maar van het begin af was het duidelijk, dat de Koning niet dan ongaarne had toegegeven, hopend, meenden sommigen, dat de voor de koninklijke macht, naar zijn opvatting, nog steeds gevaarlijke liberale leider ten slotte minder schadelijk zou zijn als minister dan als opposant en dat deze het schip van staat op den duur toch niet zou kunnen besturen [3]).

HOOFDSTUK III

THORBECKE'S LAATSTE JAREN

De nog in ongebroken kracht werkzame staatsman, die na negen jaren thans zijn in 1853 onvoltooid gelaten taak weder opnam, vond spoedig een stel ministers bereid om met hem het werk der staatshervorming weder op te vatten. Op den 31sten Januari 1862 werd Thorbecke tot minister van binnenlandsche zaken benoemd; naast hem kwamen Betz voor financiën, Blanken voor oorlog, Olivier voor justitie, Uhlenbeck voor koloniën, Meeussen voor katholieken eeredienst, later nog Van der Maesen de Sombreff voor buitenlandsche zaken, terwijl Huyssen van Kattendijke voor marine en Jolles voor protestantsche eerediensten uit het vorige kabinet in het nieuwe overgingen. Het waren voor het meerendeel geen bekende namen en van meer dan een der ministers kon gevraagd worden, wat hem aanspraak gaf op dit ambt. Geen hunner behoorde tot de „veteranen" der liberale partij, die over het algemeen weinig neiging hadden betoond om weder onder leiding van Thorbecke op te treden: het waren „nieuwe" mannen, van wie alleen Olivier behoorde tot hen, die vanouds den leider ter zijde hadden gestaan. Maar de krachtige liberale meerderheid in de Kamer, waarin eminente jonge liberalen als Fransen van de Putte en Kappeyne van de Coppello weldra een belangrijke rol speelden, beloofde in weerwil van de hevige oppositie, die te wachten was van conservatieven als Van Goltstein, Heemskerk Az., De Brauw, Foreest, Kien, Wintgens en anderen, steun bij de verwachte nieuwe periode van hervorming onder de leiding van den „homme d'action", die thans weder de teugels van het bewind voerde, nu „de stroom

[1]) Rengers, dl. I, blz. 244.
[2]) Van Goltstein, Van Reenen, blz. 54 vlg.
[3]) Vgl. De Beaufort, Nieuwe Geschiedk. Opst., II, blz. 6.

in zijn natuurlijk bed" teruggekeerd was. Wederom zou de leus zijn: „ontwikkeling van zelfstandige kracht in provincie, gemeente, vereeniging en individu"; het „scheppen van de algemeene voorwaarden, waaronder die ontwikkeling mogelijk wordt" zou, zoo sprak Thorbecke, hoofddoel blijven [1]). Maar daarbij zou te waken zijn voor „al te veel" staatsbemoeiing met het maatschappelijk leven; eerder zou het luiden: „onthouding is de eerste wet, onthouding van hetgeen de roeping van den staat als regtsvereeniging te buiten gaat"; geen dwang op het gebied van kerk, onderwijs, wetenschap en kunst, die „in wezen, bestemming en middelen" door „andere levensmagten dan de staatsmagt" gevormd en bestuurd moeten worden. De Staat zou alleen hebben te heerschen „op het gebied van het regt", aan nijverheid en handel „de meest vrije baan te openen" en „haar enkel op eigen energie te laten vertrouwen"; particulier kapitaal en particulieren arbeid „op te roepen voor werken van algemeen nut"; „volle onafhankelijkheid" te verschaffen aan de kerkgenootschappen in de richting van „scheiding van Kerk en Staat"; „geen voogdij over de leer noch schooldwang" maar toch zorg voor het onderwijs op alle trappen; geen „officieele bescherming" van wetenschap en kunst maar „over het algemeen aan de maatschappelijke werkzaamheid hare taak" toe te wijzen, tot „vermenigvuldiging van scheppend vermogen".

Dat was het program, dat de nieuwe ministers zich stelden bij het opvatten hunner taak, mèt den leider ernstig begeerend te streven naar het ideaal eener constitutioneele monarchie [2]), met onbeperkte ministerieele verantwoordelijkheid, met een niet door de kiezers aan alle kanten gebonden, vrijgekozen volksvertegenwoordiging, met strikte afscheiding van algemeene wetgeving en uitvoerende macht, welke laatste alleen door de volksvertegenwoordiging „gecontroleerd" diende te worden, met provinciën en gemeenten als „autonomische ligchamen, geformeerd met eigen vertegenwoordiging naar het beeld en onder de hoede van het geheel".

Thorbecke trad wederom voor de Kamer op zonder bepaald program van regeering, zooals de oppositie van hem begeerd had, en wees den aanval op de „jonge" en „onervaren" ministers af met de spottende opmerking, dat men wellicht „ook voor dit ambt een examen zou moeten instellen". De afschaffing van de slavernij in West-Indië tegen Juli 1863, waardoor 33000 negers de vrijheid verkregen, een nieuwe tariefwet met wijzigingen in de invoerrechten volgens de beginselen van vrijhandel, die thans een aanzienlijke meerderheid in de beide Kamers verkreeg, de verdere uitvoering der spoorwegwerken [3]) namen den eersten tijd in beslag. Weldra echter begon de conservatieve oppositie zich krachtig te doen gelden, geprikkeld ook door het weder optreden van Groen van Prinsterer als Kamerlid voor Arnhem, door Thorbecke met ingenomenheid als „oud vriend" begroet, al zag hij dezen fellen politieken tegenstander nu weder tegenover zich. Wederom zag men den tweekamp van beginselen aanvangen tusschen de beide groote kampvechters voor de liberale en de antirevolutionnaire denkbeelden, vooral op het terrein van het onderwijs, van de „neutrale" school, door Groen nog steeds als feitelijk „godsdienstlooze" school bestreden maar door Thorbecke beschouwd als de beste waarborg voor vrijheid van onderwijs en werkelijke volksopvoeding ten dienste van den „neutralen" staat. Te midden van dezen telkens herhaalden strijd over beginselen bleven ook de stoffelijke belangen niet onopgemerkt: de reeds veel vroeger herhaalde-

[1]) Thorbecke, Narede, blz. VIII, in Parlem. Redev., laatste deel (Deventer 1870).
[2]) Ibid., blz. XII.
[3]) De afstemming der onteigeningswet voor de lijn Leiden—Woerden belette voorloopig den verderen aanleg daarvan.

lijk op het tapijt gebrachte nieuwe waterwegen naar zee voor Amsterdam en Rotterdam werden in Januari 1863 eindelijk definitief voorgesteld en aangenomen; het technisch moeilijk uit te voeren kanaal door de duinen bij Velsen, waar „Holland op zijn smalst" was, zou binnen 10 jaren voor 18 mill., de technisch weinig minder bezwaarlijke rotterdamsche Waterweg voor 3 mill. tot stand gebracht kunnen worden — grootsche werken beide, het eerste door een concessie aan ondernemende particulieren, het laatste, met verwijzing naar den zeer gunstigen financieelen toestand door den staat zelf tot stand te brengen. Van groot belang was ook de wet op het middelbaar onderwijs, tot vorming en ontwikkeling „van die talrijke burgerij, die kennis der hedendaagsche wereld en harer wetenschappen behoeft", van hen, die, zooals Thorbecke's Memorie van Toelichting zeide, „het Lager onderwijs te boven, naar algemeene kennis, beschaving en voorbereiding voor de onderscheidene bedrijven der nijvere maatschappij trachten". Burgerscholen, hoogere burgerscholen, landbouwscholen en een polytechnische school te Delft zouden het gevolg van deze wet zijn, die na een negendaagsch debat met 40 tegen 25 stemmen door de Tweede, met groote meerderheid ook door de Eerste Kamer werd aangenomen en 2 Mei 1863 in het Staatsblad verscheen.

Was bij de behandeling van een en ander reeds meer dan eens hevige strijd gevoerd tusschen de liberale en de conservatieve richting, op het gebied der koloniale zaken was nog heviger strijd te wachten. Uhlenbeck had reeds dadelijk moeite om zijn eerste begrooting aangenomen te krijgen en zag wel een geringe meerderheid in de Tweede Kamer nog op zijn hand maar vond in de Eerste scherpen tegenstand van conservatieve zijde. De Eerste Kamer had nog nooit op deze wijze gehandeld en er waren er velen, die haar scherp optreden in dezen, als staatsrechtelijk onverdedigbaar, afkeurden. Maar zij viel den minister zoo krachtig aan, dat hij slechts vier stemmen voor zijn begrooting kon verwerven, niet alleen ten gevolge van zijn matige bekwaamheid maar blijkbaar ook wegens zijn in Juli 1862 aangeboden cultuurwet, die immers het Cultuurstelsel aantastte en scherp verzet wekte. Uhlenbeck trad af en werd in Februari 1863, na lang oponthoud in verband met den nog telkens blijkenden onwil des Konings om het ministerie te steunen, vervangen door den energieken en welsprekenden Fransen van de Putte, in koloniale zaken doorkneed en woordvoerder der liberale koloniale staatkunde, van wien men dus nog ingrijpender voorstellen op dit zoo gevaarlijke terrein te wachten had. Maar het was volstrekt niet zeker, dat Thorbecke zelf het geheel met hem eens was, ja men meende reeds te weten, dat deze voor hervormingen in Indië den tijd nog niet gekomen achtte zoolang in het moederland nog zooveel te doen viel en in ieder geval op dit gebied de meeste omzichtigheid en matigheid in acht genomen wilde zien: juist het tegenovergestelde van wat zijn voortvarende ambtgenoot, man der praktijk, begeerde[1]). Terwijl andere belangrijke wetten als die op de exploitatie van staatsspoorwegen (Juli 1863) door particulieren volgens het door Thorbecke voorgestane stelsel, dat staatsexploitatie slechts in het uiterste geval toeliet[2]), vrij algemeene instemming vonden, zag de ministerraad een plan bij gelegenheid van het halve-eeuwfeest ter herinnering aan 1813 aangekondigd tot het stichten van een „passend" paleis der Staten-Generaal door de oppositie heftig bestrijden: zulk een gebouw scheen een ongepast zegeteeken van het parlementarisme tegenover de koninklijke macht; conservatieven en antirevolutionnairen verklaarden als om strijd

[1]) De Beaufort, Nieuwe Geschiedk. Opst., II, blz. 9 vlg.
[2]) Jonkers Nieboer, blz. 110.

niet te willen weten van „parlementarismus", van „vermomde volkssouvereiniteit" en met name Groen bracht de souvereiniteit van het Huis van Oranje in het geding, die hij bedreigd achtte door de richting van Thorbecke. Maar de liberale meerderheid bleef haren eminenten leider getrouw en de verkiezingen van 1864, door een herziening der kiestabel voorbereid, versterkten haar zelfs nog eenigszins, o. a. door de keuze van den groningschen hoogleeraar Jonckbloet te Winschoten, van Van Nierop te Haarlem en Van Delden te Deventer. Het jaar 1864/5 zag dan ook vier ingrijpende wetten op het geneeskundig staatstoezicht aangenomen.

De oppositie gaf haar verzet in geenen deele op en telkens hoorde men van bezwaren tegen de richting der regeering, die in deze schermutselingen niet altijd steun vond bij alle liberalen, zoodat weldra een aantal hunner het noodig vond den naam „Thorbeckianen" met nadruk af te wijzen, en niet alleen omdat men de leus van een beginsel boven die van een persoonsnaam verkoos. Het gemis aan parlementaire ervaring bij sommige ministers kwam weldra uit, in het bijzonder bij Van der Maesen, die uit de provinciale administratie — hij was lid van Gedeputeerden in Limburg geweest — plotseling, als liberaal-katholiek behoorend tot de oude medestanders van Thorbecke, in een zoo belangrijk departement als dat van buitenlandsche zaken was geplaatst. Nadat hij de tractaten met België over de aftapping van de Maas tot het voeden van kanalen, waardoor de bevaarbaarheid dier rivier afnam, over de afschaffing van den Scheldetol tegen ruim 17 mill. en over handel en scheepvaart tot stand had gebracht, zag hij een handelsverdrag met Zwitserland verwerpen. Groote ergernis tegenover hem echter wekte de deelneming van Nederland aan een gemeenschappelijk optreden der regeeringen van Frankrijk, Engeland en Oostenrijk tegen het hardhandig straffen der russische regeering in het opgestane Polen, en wel vooral wegens de aansluiting in de nederlandsche nota bij de dreigende vertoogen van Frankrijk; de wijze, waarop later de minister van buitenlandsche zaken het diplomatiek gestelde russische antwoord wegmoffelde en in ontwijkende termen zijn ongeneigdheid te kennen gaf om deel te nemen aan een door keizer Napoleon III voorgestelde europeesche conferentie over de poolsche kwestie, wekte eveneens algemeene afkeuring, zoodat Van der Maesen's begrooting in de Eerste Kamer werd verworpen en hij aftrad (Jan. 1864), in Maart vervangen door den groningschen liberaal Cremers.

Ook in het verre Oosten liet de nederlandsche regeering zich niet onbetuigd. De pogingen uit het midden der eeuw om Japan te doen openen voor westersche handel en nijverheid, in het algemeen voor de westersche beschaving, waren niet geheel buiten Nederland omgegaan. Was Nederland niet vanouds de bemiddelaar tusschen Japan en het Westen? De regeering van koning Willem II had dan ook reeds het oog op de ook voor Nederland mogelijk te verwerven voordeelen aan die zijde gevestigd en de Koning had door de zending van een bijzonderen gezant, generaal Nepveu, met geschenken en brieven (1847) een poging gedaan om Nederland bij den te verwachten omslag in Japan niet geheel op den achtergrond te laten. Maar de staatkundige gebeurtenissen hier te lande en de toestand van Indië hadden de krachtige voortzetting dezer pogingen belemmerd, hoewel nog in 1855 een oorlogsstoomschip aan Japan was geschonken en vooral nederlandsche artsen en natuurvorschers in nederlandschen dienst als de beroemde Von Siebold sedert omstreeks 1830 daar in hoog aanzien stonden. Ook toen nog waren er de Nederlanders nog de meest begunstigde natie, die de westersche beschaving vertegenwoordigden. Bij de moeilijkheden in Japan zelf had (11 Juni 1863) zelfs de vorst van Nagato den onversaagd met zijn schip de Medusa langs de forten van de straat van Simonoseki voorbijtrekkenden overste De Casembroot doen aanvallen;

met een verlies van tien man aan dooden en gewonden had de dappere bevelhebber zijn schip weten te redden uit het groote gevaar. Voor deze en dergelijke gewelddaden ook tegen fransche en amerikaansche schepen moest wraak genomen worden. Een klein engelsch eskader slaagde daarin slechts ten halve, terwijl de japansche regeering zelve niet bij machte bleek om den vorst van Nagato te bestraffen en het land in onderlinge verdeeldheid dreigde ten onder te gaan. Op aandrang vooral der nederlandsche regeering werd in 1864 eindelijk besloten tot een strafexpeditie, waaraan behalve Nederland ook Frankrijk, Engeland en Amerika zouden deelnemen. Een onder engelsch bevel staand gemengd eskader, waarbij vier nederlandsche oorlogsschepen onder kolonel de Man zich voegden, drong op 3 Sept. 1864 de straat van Simonoseki binnen en slaagde er binnen drie dagen in de forten tot zwijgen te brengen, die door de europeesche landingsdivisiën, waaronder de nederlandsche, aanstonds werden bezet.

Deze afstraffing had grooten invloed op de hervorming van Japan, waarbij echter het aandeel der Nederlanders geringer is geweest dan na de zoo langdurige betrekkingen mocht verwacht worden. Wel is in den beginne een en ander ook van deze zijde in die richting gedaan maar welhaast hebben Engeland, Amerika en later ook Duitschland hunnen invloed op de hervormingen in Japan krachtig doen gelden, terwijl Nederland daarbij op den achtergrond geraakte.

De bekwame financier Betz was met veelomvattende hervormingsplannen gekomen, begeerig om het „verouderde en onhoudbare" belastingstelsel van Gogel en Appelius te wijzigen in den zin van vrijheid voor handel en nijverheid en vrije beweging voor de gemeentelijke huishouding ten opzichte van die van het rijk. Herziening der verouderde grondslagen van grondbelasting en personeele lasten, omzetting der ongelijk drukkende patentbelasting in een algemeene inkomstenbelasting, afschaffing van accijnsen op levensbehoeften en van het dagbladzegel, herziening der suikerwetgeving stonden op het uitvoerige program, dat den 20sten September 1862 bij de indiening der begrooting door hem was ontwikkeld. Maar die altijd bezwaarlijke hervormingen kostten langen tijd van voorbereiding en gedurende deze kwam de minister tot de overtuiging, dat het groote hervormingsplan niet zoo gemakkelijk tot stand gebracht zou kunnen worden. Hij begon dan ook met een voorstel, bij de begrooting voor 1864 aangekondigd, tot afschaffing van den accijns op brandstoffen met verhooging van dien op gedistilleerd als aequivalent en stelde verder een nieuwe registratiewet en een nieuwe zegelwet in uitzicht benevens een ontwerp voor de personeele belasting en een, zooals hij verklaarde, „spoedeischende" regeling der grondbelasting in Limburg. Zijn aarzeling bij den buitengewoon gunstigen financieelen toestand, die het tijdstip voor de zoo noodige belastinghervorming gunstig moest doen achten, wekte echter ook tegen dezen minister ernstige bedenking, vooral omdat die financieele toestand nog altijd bleef samenhangen met de indische batige sloten, hoe scherp hiertegen van liberale zijde ook was opgetreden, terwijl van conservatieve zijde werd gewezen op den snel naderenden tijd, waarin deze baten, met het Cultuurstelsel zelf, zouden verdwijnen. Toch kon hij nog de afschaffing der plaatselijke accijnsen ter hand nemen, ter vergoeding waarvan de gemeenten recht zouden krijgen op $^4/_5$ der personeele belasting, op de opcenten van de opbrengst der bebouwde eigendommen en, tijdelijk nog, op een deel van den accijns op het gedistilleerd.

Herhaaldelijk zag men het bij dit alles gebeuren, dat de vrienden van het ministerie zelf het in den steek lieten of het slechts gedeeltelijk steunden. De conservatieve oppositie nam in kracht en felheid toe, vooral sedert baron Van Zuylen met hulp der conservatieven weder in de Kamer was gekomen en

fel te keer ging tegen zijn voormalige medestanders, zoodat Jonckbloet in de „Donkere dagen vóór Kerstmis" van 1864 reeds kon klagen, dat „de grenzen der betamelijke welvoegelijkheid" bij de debatten niet in het oog werden gehouden [1]). Met name Lion liet in zijn Dagblad geen middel ongebruikt om de liberale tegenstanders te verzwakken door hen handiglijk tegen elkander op te zetten.

Het ministerie stond dan ook bij alle zelfvertrouwen van den leider in 1865 bedenkelijk zwak. Door den Koning met in het oog vallende koelheid behandeld, door de meerderheid slechts op het gebied der koloniale politiek met schijnbare eensgezindheid gesteund, door de conservatieve minderheid heftig bestreden, door vele Katholieken thans niet meer een nuttig bondgenoot geacht, integendeel na het scherp optreden van den Paus tegen de liberale beginselen als de gevaarlijkste tegenstanders beschouwd, had het met groote moeilijkheden te kampen. Er liepen bovendien geruchten van oneenigheid tusschen zijn leden, met name tusschen den autoritairen Thorbecke en den onverzettelijken Fransen van de Putte, over diens koloniale plannen.

Daarbij kwam nu in den nazomer van 1865 plotseling, „als een dief in den nacht", de spoedig om zich heen grijpende runderpest, zoo ernstig als men ze sedert 1786 niet meer gekend had [2]). Men bemerkte de ziekte het eerst half Augustus te Delfshaven op bij vee van de londensche markt maar zij werd in den aanvang door Thorbecke, die, evenals trouwens de veeboeren zelf, de beteekenis ervan nog niet inzag, niet met kracht bestreden, zoodat zij zich weldra van Zuid-Holland uit over Utrecht, Gelderland en Overijsel snel uitbreidde. Toen werden krachtige maatregelen noodig en kon men in het algemeen belang de protesten van de eigenaars, van den handel en den landbouw niet langer ontzien: de aangetaste runderen werden bij menigte onteigend en afgemaakt, militaire cordons werden overal ten plattelande ingesteld en de wet scherp toegepast ten einde het gezonde vee tegen besmettir g door het aangetaste te beschermen. Deze maatregelen, hoe nuttig ook, deden op het platteland een toenemende verbittering tegen het ministerie ontstaan en de millioenen, die zij verslonden, wekten bovendien ergernis bij hen, die dadelijk op strenge maatregelen hadden aangedrongen. Toch mocht het in het volgende jaar gelukken de ziekte tot staan te brengen, eerder nog dan in Engeland, waar zij ook veel meer schade veroorzaakte. Maar het ministerie had de boeren tegen zich gekregen.

Terwijl de oppositie zich gereedmaakte om een en ander te gebruiken in den te verwachten strijd over de door Fransen van de Putte aangekondigde cultuurwet, verzwakte een ongewone zaak de positie van het ministerie op bedenkelijke wijze. Half November maakte Haffmans in het Venloosch Weekblad een brief openbaar van Betz aan Van der Maesen, waardoor het reeds loopende gerucht [3]) werd bevestigd, dat de minister van financiën de volgens zijn eigen verklaring spoedeischende regeling der grondbelasting in Limburg had uitgesteld, mits die provincie de regeering bleef steunen, ja dat hij zelfs den directeur der belastingen in dat gewest had aangeschreven om niet al te streng te werk te gaan. Deze zaak was voor Betz zoo compromitteerend, dat hij zijn ontslag moest nemen, waarop ook Van der Maesen zijn kamerlidmaatschap nederlegde, terwijl zelfs Thorbecke's naam in de zaak gemengd werd. De oppositie sloeg hieruit politieke munt maar Van Zuylen's voorstel tot het houden eener enquête werd toch met groote meer-

[1]) Vgl. Buys, Studiën over Staatkunde en Staatsrecht, dl. I, blz. 3 vlg., 60 vlg.
[2]) Vgl. over vroegere epidemieën: Blink, Geschiedenis van den landbouw, dl. II, blz. 275 vlg.
[3]) Buys, l. l., blz. 51.

derheid verworpen, terwijl de belasting zelve op voorstel van Van Bosse thans dadelijk werd aangenomen en ingevoerd, ook in Limburg.

Kort daarna bezweek het zwaar getroffen ministerie in verband met oneenigheden tusschen Thorbecke en Olivier aan de eene zijde en Fransen van de Putte aan de andere over de wetgeving in Indië, die volgens de meening van den laatste eenvoudig bij Koninklijk Besluit kon worden geregeld, terwijl de eersten daartoe bepaaldelijk een wet noodig achtten. Het was blijkbaar het gevolg van de reeds lang bestaande gevoeligheid van den leider over de feitelijke leiding thans der liberale partij door Fransen van de Putte en de zijnen [1]). Thorbecke en Olivier traden af: de „kapitein" was „over boord gezet", zooals Jonckbloet zeide, door de jongere ambtgenooten, die zich niet langer door den autoritairen leider wilden laten beheerschen en meenden de zoo gewenschte hervormingen ook zonder zijn medewerking te kunnen invoeren, nu zijn persoonlijke eigenschappen naar hun meening een beletsel waren gebleken voor het krachtig doorzetten eener reeks van hervormingen in liberale richting, gesteund door de nog altijd aanwezige liberale meerderheid en mogelijk gemaakt door een gunstigen financieelen toestand.

Maar de oude leider, die nog altijd èn in de Kamer èn onder de kiezers op een aanzienlijk aantal trouwe volgers kon rekenen, was niet van plan om zich zoo uit het veld te laten slaan. In de liberale partij zelve ontstond een hevige strijd, die hare kracht voor jaren verlamde. Terwijl het Fransen van de Putte gelukte een vooruitstrevend ministerie samen te stellen, waarin voor binnenlandsche zaken Geertsema, voor financiën Van Bosse zitting namen, verklaarde de laatste in de Kamer, dat zij, nu „de rijk begaafde leider" zijn plaats had geruimd, diens taak wilden opnemen en het nieuwe staatsgebouw verder wilden optrekken. Thorbecke echter trad als kamerlid voor Groningen op, aldus logenstraffend de bewering, dat hij „naar rust haakte".

De cultuurwet stond nu op den voorgrond, de wet, die vierkant zou ingaan tegen het meer en meer veroordeelde Cultuurstelsel van Van den Bosch, dat door de aanvallen van Van Hoëvell en Multatuli zoowel als door de openbaarmaking van de geheime geschiedenis ervan in Van Deventer's „Bijdragen tot de kennis van het landelijk stelsel op Java" [2]) doodelijk was getroffen maar door de conservatieve partij en sommige voorzichtige financiers krachtig werd verdedigd. De wet wilde den Javaan persoonlijken grondeigendom en vrijen arbeid verzekeren en de woeste gronden op het eiland beschikbaar stellen voor ontginning. Hevig was de pennestrijd, dien zij uitlokte; voor en tegen het Cultuurstelsel, voor en tegen „Vrijen Arbeid" werd hartstochtelijk geijverd in tal van brochures uit het voorjaar van 1866. Men vergat er bijna door te letten op de belangrijke gebeurtenissen, die zich aan de oostergrenzen voorbereidden, ofschoon men in de beide vorige jaren wel degelijk ongerustheid had getoond over de verplettering van het kleine Denemarken door Oostenrijk en Pruisen gezamenlijk en met levendige belangstelling den heldenkamp der Denen bij Helgoland en de Düppeler schansen had gadegeslagen.

Op den 1sten Mei kwam de wet in de Tweede Kamer in behandeling en in het veertiendaagsche debat, dat door den pas uit een ziekte hersteldden Fransen van de Putte slechts zwak geleid werd, kwam de verdeeldheid der liberale partij duidelijk aan den dag. De vurige Thorbeckiaan Van der Linden spotte met de langwijlige vertoogen van voor- en tegenstanders. Thorbecke zelf liet zich tegen het voor den Javaan ongewone privaatbezit

[1]) Vgl. den brief van Van de Putte bij J. A. de Beaufort in Gids 1924, dl. IV, blz. 120.

[2]) 3 dl. (Zalt-Bommel, 1864).

hooren, een „westersch" beginsel, meende hij, strijdig met den „adat" van gemeenschappelijk dessabezit. Een poging tot verzoening mislukte en een amendement van den Thorbeckiaan Poortman tegen den geest van art. 1 der wet werd met geringe meerderheid aangenomen; Thorbecke en andere gelijkgezinde oudere liberalen stemden met eenige Katholieken en de geheele conservatieve partij tegen de beginselen van Van de Putte.

„Het rijk, dat verdeeld is, zal vergaan", zoo had de waarschuwing geklonken. Zij werd aan de liberale partij bewaarheid en het kon gezegd worden, dat haar leider zelf, zijn stem uitbrengend tegen een wet, welker „hoofdgrondslagen" nog kort te voren door hem openlijk waren goedgekeurd, den val zijner partij had helpen bevorderen [1]), al was hij dan overtuigd van de onjuistheid van zijn vroeger inzicht. Het ministerie, in zijn grondslagen getroffen, trad af en voor het oogenblik was geen liberale regeering mogelijk: Thorbecke's „oude garde" alleen noch de jongere liberalen van Fransen van de Putte waren in staat haar te voeren.

Het oogenblik was aangebroken, waarnaar de conservatieve partij gehaakt had: de regeering „viel haar in den schoot" [2]). Van Thorbecke en de zijnen, door de jongere liberalen als verraders der liberale zaak uitgekreten, had zij voorloopig niets te vreezen; deze zelf, ofschoon nog sterk in de Tweede Kamer, waren ver in de minderheid. Mochten de conservatieven rekenen op de hulp van Katholieken en antirevolutionnairen, dan zou, hoopten zij, een poging gewaagd kunnen worden om, met steun des Konings, de „beginselen van 1848" zoo niet op zijde te zetten dan toch hunne werking in monarchaal-conservatieven zin te regelen.

Mr. P. Mijer werd door den Koning, die hem kende uit het ministerie Van der Brugghen, als de koloniale staatsman, die een gematigd stelsel voorstond, met de vorming van het nieuwe ministerie belast [3]). Hij vond in overleg met [4]) den antirevolutionnair graaf J. P. J. Van Zuylen, uit het laatste ministerie Van Hall, die de buitenlandsche zaken voor zijn rekening nam, den bekwamen en voortvarenden J. Heemskerk Az. bereid om de binnenlandsche, graaf R. J. Schimmelpenninck de financiën, den katholieken staatsraad Borret de justitie op zich te nemen. Reeds dadelijk werden de bij den gespannen toestand in Europa zoo belangrijke buitenlandsche zaken, die in handen van den ervaren diplomaat Van Zuylen veilig schenen, benevens het met voorzichtigheid en bedachtzaamheid te behandelen koloniale vraagstuk op den voorgrond gesteld. Van grondwetsherziening of Kamerontbinding zou geen sprake zijn, verklaarde Van Zuylen, evenmin van „tornen" aan de gemengde school zoolang de meerderheid der natie die toonde te begeeren. Deze groote gematigdheid van het als „nationaal" bestempelde ministerie wekte eenige verbazing maar stond blijkbaar in verband met den nog onzekeren gang der periodieke verkiezingen, die juist voor de deur stonden: het was een „crypto ministerie-Groen", zeiden de wantrouwende tegenstanders.

Die verkiezingen trokken evenwel niet een aandacht overeenkomstig met de groote belangen, die werkelijk op het spel stonden. Men gaf er zich eigenlijk, onder den indruk ook der gematigde ministerieele verklaringen, geen rekenschap van, dat men thans stond voor de keuze tusschen „oud" en „nieuw", dat het oogenblik was gekomen, waarop de natie zou hebben uit te maken, of zij beslist in de lijn van 1848 wilde voortgaan dan wel, of zij de toen aangenomen beginselen slechts ten deele wilde aanvaarden,

---

[1]) Jonckbloet, Thorbecke en de liberale partij, blz. 12 vlg.
[2]) De Beaufort, l.l., blz. 15.
[3]) Vgl. Van Goltstein, Van Reenen, blz. 58.
[4]) Vgl. De Bruyne, dl. III, blz. 272 vlg., vooral blz. 278.

ja zelfs daarop zooveel mogelijk terug wilde komen. De in zichzelf verdeelde liberale partij kon niet langer voor den dag treden als de vastaaneengesloten hervormingspartij, die met kracht vooruit wilde op de baan der parlementaire regeering. De antirevolutionnaire partij had aanvankelijk van Van Zuylen, den schrijver der geruchtmakende brochure [1]) „Agitatie of plichtsbetrachting", waarin hij gezegd had: „de natie wil positief christelijk onderwijs" en van Mijer, den als gematigd antirevolutionnair te boek staanden formeerder van het kabinet, steun verwacht voor hare denkbeelden, in het bijzonder ten opzichte van de schoolwet. Maar de ministerieele verklaringen benamen haar alle illusie en teleurgesteld klaagde Groen van Prinsterer: „een mijner vrienden opgenomen in een conservatief ministerie!" [2]), diep teleurgesteld, toen ook de minister van binnenlandsche zaken Heemskerk den 7den Juni de „neutrale" school openlijk in bescherming nam en Van Zuylen nog eens deed uitkomen, dat een onderwijswet niet op het ministerieele programma voorkwam. Daarentegen juichten de conservatieven luide vooral die uitingen der ministers toe, waarbij de „wil des Konings" en de „souvereine macht" des Konings met nadruk waren genoemd tegenover de van de andere zijde op den voorgrond gebrachte „parlementaire" en „constitutionneele" eischen van den staatkundigen toestand.

Met toenemende onrust bovendien zag men de staatkundige verwikkelingen in Duitschland aan, waar Pruisen en Oostenrijk thans zoo scherp tegenover elkander stonden, dat ieder oogenblik een uitbarsting te wachten scheen. Ook het jonge Italië, vol ongeduld om Oostenrijk, dat er nog Venetië bezat, geheel van het schiereiland te verjagen, en keizer Napoleon III, begeerig om de toenemende binnenlandsche ontevredenheid in Frankrijk door een uitbreiding naar de Rijngrens of in het Belgische af te leiden, zouden blijkbaar van de gelegenheid gaarne gebruik maken, al liet de Keizer steeds de leus hooren: „l'empire c'est la paix". Met toenemend wantrouwen in de werkelijke bedoelingen van Pruisen ook ten opzichte van ons land onder leiding van Bismarck, den gevreesden man van den krijg tegen Denemarken, nam men kennis van wat er verluidde over geheime overeenkomsten tusschen Frankrijk en Pruisen, waarbij niet alleen Luxemburg maar ook België en zelfs Nederland gevaar scheen te loopen om hunne onafhankelijkheid te verliezen. Met name Limburg zou in het gedrang kunnen komen, te eer omdat de Duitsche Bond geen neiging betoonde om gehoor te geven aan het door Von Scherff, den gezant des Konings, als lid van den Bond, bij den Bondsdag in het voorjaar van 1866 ingediende verzoek om Limburg definitief van den band met den Duitschen Bond los te maken en Pruisen zijn ontevredenheid over dien stap had betuigd.

De verkiezingen van 12 Juni handhaafden de liberale meerderheid maar zagen wederom naast Groen een beslisten antirevolutionnair, Keuchenius, in de Tweede Kamer treden. Groen echter weigerde zijn mandaat onder den indruk van de houding zijner beide geestverwanten in het ministerie tegenover de schoolwet, waarmede zij Heemskerk zijn gang lieten gaan, terwijl beiden zelfs alle gemeenschap met Groen van Prinsterer openlijk verloochenden. Hij troostte zich met de fiere leus: „in mijn isolement is mijne kracht", maar trok zich volstrekt niet terug in zijn tent, daar hij in geschriften zijn denkbeelden onvermoeid bleef verdedigen.

Terwijl in den zomer van 1866 de wereldgebeurtenissen zich afspeelden, die Oostenrijk zich uit Duitschland en Italië deden terugtrekken, nadat bij Koniggrätz in Bohemen, Custozza in het Venetiaansche, Lissa in de

[1]) Antwoord op die van Jonckbloet, Schoolwet-agitatie (Maart 1866), welke Groen van Prinsterer van trachten naar een „coup d'état" en volksberoering beschuldigde.
[2]) Parlementaire Studiën en Schetsen: Postscriptum van 4 Juni 1866.

Adriatische Zee bloedig werd gestreden maar de oostenrijksche zegepralen over Italië de volkomen nederlaag tegenover Pruisen niet konden goedmaken, vormde zich weldra een nieuw Duitschland onder pruisische leiding, hoewel nog in een Noord- en een Zuid-Duitschland verdeeld. Wat was er van de schadeloosstelling aan Frankrijk hetzij in de Rijnstreek, hetzij in Luxemburg of België beloofd? Wat was er van de concessiën, daarbij aan Pruisen ten opzichte van Nederland of Limburg gedaan? Er liepen geruchten, maar niet meer dan dat, van reeds gevoerde of nog te voeren onderhandelingen en met voorzichtigheid bleef de nederlandsche diplomatie onder leiding van Van Zuylen een oog in het zeil houden, vooral met het oog op Limburg, dat, met oogluikende toestemming der oorlogvoerenden, evenals Luxemburg neutraal was gebleven in den duitschen krijg en niet langer deelnam aan de beraadslagingen van den Bondsdag. In ieder geval bleven Limburg en Luxemburg beide buiten de nieuwe regeling der duitsche verhoudingen bij den vrede van Praag, die reeds 23 Augustus een einde had gemaakt aan de worsteling, in enkele weken door den pruisischen „Zündnadel" en de schitterende pruisische legeraanvoering beslist. Maar zou dat zoo blijven? Zou Nederland zelf op den duur tegenover den machtigen nabuur, thans naast Frankrijk de groote militaire mogendheid van het vasteland, zijn onafhankelijkheid kunnen behouden? Verontrust begon men ernstig te denken aan de lang op den achtergrond geschoven belangen der landsverdediging te land en ter zee, aan de in de lange jaren van vrede vrijwel verwaarloosde vestingliniën en hare waarde voor de verdediging tegenover de nieuwe aanvalsmiddelen, aan de veranderingen op het gebied van den scheepsbouw sedert het gebruik van ramschepen en monitors, van drijvende batterijen en gepantserde stoomvaartuigen in den amerikaanschen burgerkrijg. Schietvereenigingen en weerbaarheidskorpsen werden overal opgericht onder medewerking der regeering, tot oefening in den wapenhandel, voor het geval de nood aan den man kwam.

Kort na den afloop van deze groote feiten buitenslands verbaasde plotseling het ministerie het gansche land door het bericht, dat de minister van koloniën Mijer, die in Augustus en September nog zijn begrooting met talent verdedigd had tegen de scherpe aanvallen van Keuchenius en Thorbecke, op den 17den September op verzoek was ontslagen, vervangen door den vrijwel onbekenden Trakranen en benoemd tot den veelbegeerden post van gouverneur-generaal in de plaats van den vrijzinnigen Sloet van den Beele, die onlangs de eerste beginselen van den vrijhandel in Indië had ingevoerd en er de eerste spoorwegconcessie had gegeven in het Semarangsche.

Groot was de bevreemding over dit plotseling verdwijnen van den man, dien men als den formeerder van het kabinet, als de verpersoonlijking van de grondgedachte ervan mocht aanmerken. Van verschillende kanten werd inlichting gevraagd, maar de antwoorden der regeering voldeden niet, vooral toen zij de bemoeiing der Kamer met de benoeming van den gouverneur-generaal, als aanranding van de rechten der Kroon, scherp afwees. De hartstochtelijke antirevolutionnair Keuchenius diende toen tot schrik van vele zijner eigen vrienden een motie in, waarbij hij voorstelde, „de gedragslijn van het Kabinet ten opzichte van de uittreding van den minister van Koloniën afkeurend", over te gaan „tot de orde van den dag". Deze motie vond krachtigen steun bij de door dit voorstel van die zijde verraste liberale meerderheid en werd na hevige discussie reeds den 27sten met 39 tegen 23 stemmen aangenomen. Zij tastte de regeering ernstig aan, zoo ernstig, dat het ministerie wegens „overschrijding der grondwettige bevoegdheid", waarbij de Kamer „getreden was op het gebied der uitvoerende macht" en

dus „inbreuk had gemaakt op het praerogatief der Kroon", den Koning in overweging gaf de Tweede Kamer te ontbinden als „miskennend hare roeping" en „niet meer geacht kunnende worden de denkwijze en den zin der natie uit te drukken". Nog ernstiger werd de zaak, toen den 8sten October 13 hoogleeraren in de rechtsgeleerdheid, 12 liberalen en de groninger antirevolutionnair Gratama, de bevoegdheid in dezen der Tweede Kamer openlijk kwamen verdedigen en de regeering beschuldigden van „recht te noemen wat onrecht is" en „de Grondwet omver te halen" [1]), terwijl ook hunne utrechtsche ambtgenooten, behalve de conservatieve Vreede, zich met den „rechtsgrond" van dit „advies" eensgezind verklaarden.

De regeering trachtte nog vóór de op 31 October gestelde verkiezingen den indruk van het ongevraagde advies der hoogleeraren te verzwakken door den Koning over te halen tot het uitvaardigen eener proclamatie, gedagteekend 10 October, waarin de Koning bij de kiezers aandrong op het kiezen eener volksvertegenwoordiging, die „overeenstemming" met de regeering zou betrachten en een einde zou maken aan de „gedurige verwisseling van verantwoordelijke raadslieden", die „allengs schadelijk zou worden voor de zedelijke en stoffelijke belangen der natie" en de „kracht der regeering verlamde" [2]). De proclamatie werd door den minister van binnenlandsche zaken aan de burgemeesters toegezonden, met randjes in de nationale kleuren gedrukt, om ze tegelijk met de stembriefjes aan de kiezers te doen toekomen: duidelijk was de toeleg om van de gehechtheid aan het Huis van Oranje gebruik te maken tegen de liberale partij. Hevig was onder de liberalen de ergernis over deze inmenging der Kroon in den staatkundigen partijstrijd. In brochures en meetings werd de regeering op hartstochtelijken toon bestreden door de verontwaardigde woordvoerders der liberale partij, onder welke vooral Buys met zijn „Het regt van de Tweede Kamer" [3]) zich tot de kiezers wendde met een „past op uwe neuzen". Het Dagblad van Lion daarentegen verdedigde de regeering in een reeks van geharnaste artikelen met de sprekende titels: „Geen factie maar Oranje Boven", „Maskers af" enz., steunend op de haagsche conservatieve kringen, op de afkeuring van Keuchenius' motie en de houding van Groen in deze zaak, op den aanval ook van De Bosch Kemper tegen de zijns inziens ongrondwettige motie en niet vervaard door den tegenstand van sommige leden der conservatieve partij, die mèt Keuchenius en Groen in ieder geval de benoeming van Mijer tot den rijkbezoldigden post van gouverneur-generaal scherp afkeurden [4]). De gansche maand October verkeerde het kiezersvolk in een sedert 1853 ongekenden staat van opwinding, die echter nergens tot ongeregeldheden aanleiding gaf: zij had dan ook meer haren grond in een staatsrechtelijke kwestie, die door de meeste kiezers nauwelijks in hare beteekenis werd begrepen, hoe groot die ook was. Gold het immers niet wederom de vraag: parlementaire of landsvaderlijke, ten minste persoonlijke regeering? Het was de vraag, die in 1848 ten gunste der eerste beantwoord was, maar die thans door de vermenging met persoonlijke elementen den kiezers ten slotte niet zoo duidelijk voor den geest stond en aan hunne uitspraak dan ook een weinig beslissend karakter zou geven.

Het waren wel degelijk de beginselen van 1848, die op het spel stonden, zoowel hier te lande als in Indië. Het waren de tweeërlei levensbeschouwingen, die elkander den invloed op de nederlandsche natie opnieuw betwistten, de vrijzinnige en de conservatieve. En het was wederom niet alleen een staat-

[1]) Buys, Studiën, dl. I, blz. 109.
[2]) De Bruyne, dl. III, blz. 307; De Beaufort, l.l., blz. 16 vlg.
[3]) Buys, Studiën, dl. I, blz. 115 vlg.
[4]) De Beaufort, l.l.

kundige maar evenzeer een kerkelijke, een godsdienstige strijd. Aan de zijde der parlementaristen, der constitutioneelen, der liberalen stonden alle kerkelijk modernen, de volgers van Scholten en Kuenen, van Opzoomer en de Tübinger School, die thans op de kansels van stad en dorp een aantal voorgangers telden, invloedrijk door hun woord, door hun meer tot het verstand dan tot het gemoed sprekende nieuwe leerstellingen. Al hadden sommige modernen zich reeds afgewend van de Nederduitsch Hervormde Kerk, mannen als A. Pierson en Busken Huet, jonge talentvolle predikers, die in het oude kerkverband geen heil meer zagen voor de toekomst hunner denkbeelden maar in vrije vereenigingen vrij van alle kerkelijke banden begeerden te zijn; al hadden anderen met de predikanten Réville en Zaalberg het goed recht der moderne denkbeelden in de oude Hervormde Kerk verdedigd op het voetspoor der academische woordvoerders te Leiden — allen te zamen schaarden zich geestdriftig aan de zijde van de staatkundig liberalen, die hier en daar een oogenblik hun noodlottigen inwendigen strijd trachtten te vergeten maar toch niet algemeen meer Thorbecke als den leider bleven erkennen. Die blijvende verdeeldheid, duidelijk nog gebleken door de onthouding van Thorbecke in de staatsrechtelijke kwestie, die de aanleiding tot den strijd was en die hij zelf toch als van het hoogste belang moest erkennen, deed aan de zaak der ook door hem voorgestane beginselen veel nadeel en de indruk, dien De Génestet's „Leekedichtjes" sedert enkele jaren op de wereld der modernen maakten, kon dit gemis op verre na niet vergoeden. Daartegenover stonden de conservatieven, gelijk in 1853, verbonden met de orthodoxe partij in de Hervormde Kerk, zoowel met de „ethischen" van de kleur van De la Saussaye en Beets als met de „confessioneelen" van de richting van Groen van Prinsterer. En ditmaal konden zij rekenen op een groot aantal Katholieken, vooral sedert paus Pius IX in zijn „Syllabus complectens praecipuos nostrae aetatis errores" van December 1864 den handschoen had toegeworpen aan de moderne wereld, in een reeks van stellingen de beginselen van 1789 principieel bestrijdend en in zijn „Encycliek", waarbij die Syllabus een toevoegsel was, de geloovigen zijner Kerk oproepend tot den strijd tegen het liberalisme, dat in Italië, onder geestdriftige toejuiching der liberalen van alle landen, ook het laatste overblijfsel van het „Patrimonium Petri" aan den pauselijken Stoel dreigde te ontrukken. Vooral in Noord-Brabant bleek het spoedig, dat de dagen van samenwerking met de liberalen voorbij waren, en dat het aantal der tegenover den kerkelijken aandrang zelfstandige liberaal-katholieken gering mocht heeten, vooral nu Thorbecke zelf op een afstand den partijkamp bleef aanzien.

Zoo begon de verkiezingsstrijd, met het gevolg, dat de liberalen ernstige verliezen leden door de niet-herkiezing van „ettelijke van de uitstekendsten", die, als Dullert, Van Nierop en Olivier, „op het slagveld" bleven, terwijl „nulliteiten van alle richtingen en corps terugkwamen" [1]). Het ministerie zag het aantal zijner vrienden slechts met een zestal toegenomen maar aarzelde toch niet opnieuw voor de weinig veranderde Kamer te treden; noch Van Zuylen noch Heemskerk was gezind om den parlementairen strijd te ontwijken, die weldra opnieuw zou aanvangen. In Noord-Brabant en Limburg werden onder invloed der geestelijkheid de liberaal-katholieke leden door gehoorzame „clericalen" vervangen onder de leus: tegen het liberalisme en het openbaar onderwijs [2]).

Onder den indruk van de lang niet hersenschimmige gevaren, die den staat blijkbaar van buiten konden bedreigen, toonde de meerderheid zich echter voorloopig verzoenend gezind, al trad Thorbecke weder in de Kamer op om

[1]) Buys, dl. I, blz. 153.
[2]) J. A. de Beaufort, in Gids 1924, blz. 109.

als vanouds te protesteeren tegen het plaatsen van het „koninklijk gezag" tegenover de „grondwettige vrijheden", met name tegen den geest en de woorden der koninklijke proclamatie als stellend een „antinederlandsche, trouwelooze vraag": vóór of tegen den Koning. Maar over het algemeen scheen thans een „gewapende vrede" den strijd voorloopig beëindigd te hebben, in afwachting van wat het ministerie doen zou in de richting, die het had ingeslagen, bij het bewustzijn ook, dat geen der beide partijen sterk genoeg uit den verkiezingsstrijd te voorschijn was gekomen om met kracht hare beginselen door te zetten.

De buitenlandsche zaken traden juist in dit voorjaar van 1867 een periode in, die voor ons land werkelijk verontrustend begon te worden [1]).

Het was geen geheim, dat de sympathie van verreweg de meeste Nederlanders in den pas beslechten krijg niet aan de zijde van het plotseling omhooggestegen Pruisen had gestaan, veeleer aan die van Oostenrijk, met welks lot ook de geldelijke belangen van vele familiën en instellingen nauw samenhingen wegens het aanzienlijke bedrag aan oostenrijksche effecten, sedert lange jaren hier te lande geplaatst: het conservatieve Oostenrijk placht een groot krediet te genieten en zijn „metallieken" stonden naast de „oude Russen" hoog aangeschreven op de amsterdamsche Beurs. Evenmin was het onbekend, dat het hof in Den Haag antipruisisch gezind was en met name koningin Sophie en de jonge prins van Oranje nauw verbonden waren met de Napoleons, terwijl de Koning zelf en prins Hendrik vooral beducht waren voor Pruisen's annexatielust en alleen prins Frederik zijn oude betrekkingen met het pruisische hof zorgvuldig had onderhouden. De onvriendelijke uitingen van sommige toongevende pruisische dagbladen had de stemming hier te lande tegenover Pruisen verslechterd en de verhouding van den Koning als souverein van Luxemburg en Limburg tegenover den nieuwen Noordduitschen Bond was allesbehalve helder. Wel had Pruisen berust in de onthouding van de beide gewesten tijdens den pas gevoerden strijd zoowel als bij de reorganisatie van Duitschland maar het hield zich doof voor de wenschen dezerzijds naar een definitieve en openhartige verklaring in dit opzicht en bleef zijn garnizoen in de op Frankrijk's grenzen gelegen vesting Luxemburg bij voortduring handhaven. Noch de luxemburgsche regeering noch de sedert 1839 voor Limburg in de duitsche zaken optredende nederlandsche kon in dit opzicht wijziging in Pruisen's houding verkrijgen, wat samenhing met de toenemende spanning tusschen Pruisen en Frankrijk juist met het oog op Luxemburg, welks staatkundige positie te Berlijn steeds met die van Limburg werd samengekoppeld onder beroep op de bepalingen van het eindverdrag met België van 1839. Ook het officieele verzoek van den nederlandsch-luxemburgschen gezant bij den Bond om Limburg van den Bond los te maken was daar niet toegestaan en Pruisen had dien stap zelfs als „ondoelmatig" afgekeurd. Alle pogingen om den pruisischen gezant De Perponcher in Den Haag tot een eenigszins duidelijke verklaring te nopen bleven vruchteloos: deze verklaarde steeds niet in staat te zijn om te antwoorden, wat voor de nederlandsche regeering een aanleiding werd om te Londen en Parijs vertrouwelijke besprekingen te openen.

De regeering van Napoleon III, door Bismarck in 1866 met handige voorspiegelingen van schadeloosstelling tot onzijdigheid bewogen [2]), zag zich na

---

[1]) Vgl. De Beaufort, Nieuwe Geschiedk. opstellen, II, blz. 20 vlg., waar gebruik is gemaakt van de papieren van graaf van Zuylen.

[2]) Rothan, La politique française en 1866 (Paris, 1894) en L'affaire du Luxembourg (Paris 1895); Von Sybel, Begründung des Deutschen Reichs, Bd. VI, S. 98 flg.; Servais, La question du Duché de Luxembourg; De Beaufort, l.l., blz. 20 vlg.; Matschoss, Die Kriegsgefahr von 1867 (Bunzlau, 1908).

de zegepraal van Pruisen bedrogen in hare hoop op vergrooting met duitsch grondgebied in het Saargebied, de Paltz of elders op den linker Rijnoever ter belooning voor die welwillende houding en als aequivalent voor de vergrooting van Pruisen. Anders scheen het te staan met Luxemburg, waarop Bismarck reeds bij de eerste besprekingen tusschen de fransche en pruisische diplomaten gewezen had, ja met België, dat misschien, uitte hij, te verkrijgen zou zijn, wanneer Frankrijk moedig doortastte. De stoutmoedige pruisische staatsman dacht blijkbaar van Frankrijk's doortasten dan gebruik te kunnen maken om het in een nieuwen oorlog, waarvoor Pruisen gereed was maar Frankrijk op verre na niet, evenals vroeger Oostenrijk te bedwingen. Napoleon, zijn militaire zwakheid kennend, waagde het niet om toe te grijpen maar trachtte thans Pruisen door onderhandeling te bewegen Luxemburg te ontruimen en dit gebied aan Frankrijk over te laten, maar hij werd door Bismarck steeds naar den Groothertog verwezen. Zoo begon de fransche gezant Baudin in Den Haag in Februari 1867 de onderhandeling over afstand of verkoop van Luxemburg aan Frankrijk, een plan, dat daar gewillige ooren vond, aangezien de Koning en Van Zuylen hoopten eensdeels op die wijze een ook voor Nederland gevaarlijken westeuropeeschen oorlog te voorkomen, anderdeels Limburg dan voorgoed bij Nederland te voegen als gewone provincie. Maar koning Willem III wilde in geen geval buiten Pruisen om, welks bedoelingen hij niet vertrouwde, de zaak behandelen en vroeg De Perponcher, wat diens regeering van de zaak dacht. Hij kreeg het ontwijkende antwoord, dat de pruisische koning (Wilhelm I) geen raad kon geven zonder te weten wat de overige bij de weener tractaten en de overeenkomsten van 1839 belanghebbende mogendheden van gevoelen waren.

Napoleon III, hoewel ontstemd over het inwinnen door den groothertog van het gevoelen van Pruisen, dat hem verklaard had geheel buiten de zaak te willen blijven en daarop zelfs als een onverbreekbare voorwaarde had gewezen, drong in Den Haag aan en stelde er 18 Maart zelfs voor een defensieve alliantie met Frankrijk te sluiten, met het oog op eventueele verdediging van het bezit van Limburg tegen Pruisen, onder voorwaarde van afstand van Luxemburg voor 4 à 5 mill. francs. Maar de Koning, door de dubbelzinnige houding van Pruisen nog behoedzamer geworden, aarzelde en verklaarde den 22sten, dat hij, buiten de bevolking van Luxemburg en de onderteekenaars van het verdrag van 1839 om, tot geen verkoop kon overgaan. Te Berlijn liet men den nederlandschen gezant zoowel als den pruisischen in Den Haag op alle vragen dienaangaande nog steeds zonder antwoord maar zette den franschen gezant Benedetti ondershands aan om zijn regeering aan te moedigen om haren gang te gaan en toe te tasten, voordat de Bondsdag bijeen zou komen, en dezen dus te stellen voor een voldongen feit, terwijl men ook in Den Haag op handige wijze te verstaan gaf, dat men ten slotte geen bezwaar zou willen maken. De nog altijd en — zooals later bleek terecht — wantrouwende Willem III stemde nu eindelijk den 26sten toe en zond den jongen Prins van Oranje met de gewenschte acte van afstand van Luxemburg naar Parijs, onder voorwaarde echter, dat Pruisen de zaak officieel zou goedkeuren. Dit weigerde nogmaals, maar, in de meening dat Luxemburg reeds was afgestaan, dat dus het feit voldongen was en Frankrijk zoowel als de groothertog gebonden, sprak Bismarck met den invloedrijken afgevaardigde Bennigsen af in den Bondsdag een interpellatie over de zaak tot hem te richten [1]), blijkbaar ten einde in Duitschland stemming tegen Frankrijk te maken.

Intusschen was koning Willem III op een mededeeling van fransche zijde,

[1]) Von Sybel, l.l. S. 106; Rothan, L'affaire du Luxembourg, p. 219.

dat men daar de verantwoordelijkheid tegenover Pruisen geheel op zich nam, werkelijk verder gegaan en had 31 Maart definitief toegestemd, al was de onderteekening door zijn luxemburgschen gelastigde nog tot den volgenden dag uitgesteld [1]). Op dien 1sten April hield Bennigsen echter zijn afgesproken interpellatie in zeer duitsch-patriottische bewoordingen, protesteerend tegen den afstand van eenig duitsch recht of grondgebied aan den ouden rijksvijand. Bismarck antwoordde kalm maar er ontstond onmiddellijk een hevig patriottische beweging tegenover Frankrijk door geheel Duitschland heen, waarop door de pruisische regeering te Parijs, waar men reeds een franschen hoofdambtenaar naar Luxemburg had gezonden om er de regeering over te nemen, werd bericht, dat de zaak noodzakelijk uitgesteld diende te worden [2]), en dreigender in Den Haag (3 April), dat een afstand van Luxemburg oorlog met Pruisen beteekende [3]). De Koning trok nu ter elfder ure onmiddellijk zijn toestemming in, nog juist bijtijds om den gevreesden europeeschen oorlog te voorkomen, die naar Bismarck's berekening reeds voor de deur stond en bij Frankrijk's militaire zwakheid en Oostenrijk's tijdelijke onmacht, terwijl Engeland zich ter zijde hield en Rusland zijn oostersche belangen najoeg, zou zijn afgeloopen zeker in het voordeel van Pruisen, dat op iedere gebeurlijkheid voorbereid was.

De vrede was voorloopig gered. Napoleon echter was zeer teleurgesteld over de mislukking der onderhandeling in Den Haag en zag thans duidelijk, welke strik hem door Bismarck gespannen was; van den nood een deugd makend, verklaarde hij zich bereid tevreden te zullen zijn met ontruiming van het op zijn grenzen gelegen Luxemburg door de pruisische troepen en neutraliteit voor het groothertogdom. Het scheen wenschelijk om een en ander door de mogendheden van de regelingen van 1839 te doen overwegen. De drie andere mogendheden verklaarden zich tot bemiddeling bereid maar in Pruisen bleef de stemming nog oorlogzuchtig en wilde men ten slotte wel Luxemburg ontruimen doch mits die vesting tevens ontmanteld werd en de mogendheden ieder voor zich de onzijdigheid van het groothertogdom waarborgden [4]). Dit leverde nog bezwaren op, die eerst werden opgelost, toen de russische kanselier Gortschakoff het denkbeeld eener gezamenlijke garantie der mogendheden opwierp. Op dezen grondslag kwam nu te Londen een conferentie bijeen, samengeroepen door den groothertog en bestaande uit afgevaardigden van de mogendheden van 1839, waarbij nu ook Nederland, als belanghebbende benevens België en de nieuwe groote mogendheid Italië. De conferentie was in weinige dagen (7—11 Mei) gereed met een tractaat, waarin met handhaving der rechten van het Huis van Nassau op Luxemburg dit gebied voor altijd neutraal werd verklaard „onder sanctie van collectieven waarborg" der vijf mogendheden van 1839, terwijl de hoofdstad na ontruiming door de Pruisen ontmanteld moest worden met verbod om er vestingwerken te maken of militaire instellingen te vestigen. Art. 6 van het tractaat stelde vast, dat het hertogdom Limburg voortaan noch met Duitschland noch met Luxemburg iets te maken zou hebben en de „deelen van Limburg", die met Luxemburg samen tegenover den voormaligen Duitschen Bond in zekere verhouding hadden gestaan, voortaan „integreerend deel" zouden uitmaken van het koninkrijk der Nederlanden [5]).

De dubbelzinnige verhouding van Limburg tot den Duitschen Bond en de mogelijk daaruit voor Nederland voortspruitende moeilijkheden hadden èn

---

[1]) Rothan, l.l., p. 225.
[2]) Ibid., p. 259 suiv.
[3]) Vgl. de noot bij De Beaufort, blz. 29.
[4]) De Bruyne, dl. III, blz. 333 vlg.
[5]) Lagemans, Recueil, VI, n°. 491.

in 1848[1]) èn later herhaaldelijk ook in de Kamers aanleiding gegeven tot waarschuwingen en besprekingen; graaf Van Zuylen had toen als zijn meening te kennen gegeven, dat men niet, zooals sommigen voldoende achtten, tevreden moest zijn met den feitelijken toestand maar zeer zeker op een „internationale sanctie" moest aandringen. Toen nu Thorbecke zich den 5den April met een interpellatie over de berichten in de Staatscourant en andere bladen aangaande de limburg-luxemburgsche kwestie tot de regeering wendde, verklaarde deze, dat zij betreffende Luxemburg alleen bemiddelend was opgetreden; betreffende Limburg las de minister de depêche voor[2]), waarbij de gezant Van Bylandt betuigde van de pruisische regeering bij monde van graaf Bismarck, die nog in Maart gezegd had: „wir haben auf die Angehörigkeit Limburgs nicht verzichtet", thans de verklaring te hebben ontvangen, dat Limburg werd beschouwd „comme entièrement libéré de tout lien politique avec l'Allemagne" en dat Pruisen bereid was dit door een officieel stuk te bevestigen, hoewel het na het desbetreffende besluit van den Bondsdag overbodig scheen. De minister voegde erbij, dat nu iedere bemoeiing van nederlandsche zijde met luxemburgsche aangelegenheden verder onnoodig kon geacht worden.

Daarbij was het echter niet gebleven, want het verdere verloop der luxemburgsche kwestie was volstrekt niet buiten Nederland omgegaan: dit had zich zelfs doen vertegenwoordigen op de conferentie te Londen en het tractaat met zijn „collectieve garantie" medeonderteekend. Daarover nu ontstond bij de behandeling der begrooting in het najaar in de Tweede Kamer een hevig verschil, waarbij Van Zuylen zijn handeling in dezen verdedigde als in het belang van Nederland en van den europeeschen vrede, dien hij, zeide hij, volgens Bismarck zelfs zou hebben „sauvé"; de tegenpartij bestreed echter de juistheid zijner ietwat zelfverheerlijkende opvatting, achtte de medeonderteekening en de medewerking aan de collectieve garantie een gevaar voor de toekomst onzer natie en kwam op tegen de overmoedige houding van den minister, die zijn voorganger Cremers en diens verzoek bij den Bondsdag scherp had afgekeurd, waarbij gebruik werd gemaakt van particuliere brieven van den nederlandschen gezant te Berlijn ten einde Van Zuylen te logenstraffen. Zoo hoog liep de zaak, dat den 26sten November, hoewel twee dagen te voren het betwiste tractaat „voor kennisgeving" was aangenomen, de begrooting van buitenlandsche zaken met twee stemmen meerderheid werd verworpen, een slag in het gezicht van den leidenden minister en vooral door Thorbecke om redenen van liberaal partijbelang uitgelokt[3]), met name in verband met de plannen van den nieuwen minister van koloniën Hasselman, waarbij de verschillen in de liberale partij weder aan den dag zouden komen.

Het ministerie bood nu dadelijk zijn ontslag aan en, ware de raad van Van Reenen en van den directeur van het Kabinet, De Kock, ook ditmaal door den Koning gevolgd[4]), het ontslag zou voor een deel der ministers aangenomen zijn met opdracht aan Heemskerk om het kabinet te reconstrueeren. Dit gebeurde echter niet; de Koning, een kabinet-Thorbecke vreezend, ingelicht over de beweegredenen van den aanval op het ministerie en gerustgesteld over de gevolgen van zijn besluit, handhaafde de mannen, die hem toeschenen voor zijn gezag te willen opkomen. Er bleef dus geen andere uitweg over dan een nieuwe ontbinding der Tweede Kamer. Eind December werd dan ook de zitting gesloten en tegen den 23sten Januari 1868 werden de verkiezingen uitgeschreven.

---

[1]) Zie boven, blz. 397 vlg.
[2]) De Bruyne, l.l., blz. 340.
[3]) De Beaufort, l.l., blz. 35 vlg.
[4]) Van Goltstein, Van Reenen, blz. 61 vlg.

Opnieuw ontstond een hevige gisting in den lande, te midden waarvan het herstel der twee ministeriën van eeredienst de kerkelijke hartstochten scheen te moeten prikkelen, in ieder geval de stemmen der kerkelijkgezinden voor de regeering te winnen. Wederom werd de naam des Konings in den verkiezingsstrijd gemengd en was voor velen de leus: koninklijk of parlementair gezag; velen stemden echter in met het scherpe oordeel van Buys over de „avontuurlijke politiek" [1]) van het conservatieve ministerie, dat „maar niet gaan wilde". Er werd vinnig met woord en pen gestreden, niet minder dan bij de vorige ontbinding; verkiezingsmeetings verscherpten den strijd, vooral de groote meeting van 18 Januari 1868 in het amsterdamsche gebouw Frascati, waar voor- en tegenstanders der regeering elkander duchtig te lijf gingen; het Haagsche Dagblad spande in heftige taal de kroon. De uitslag was voor het ministerie, dat door zijn krachtige maatregelen tegen de runderpest overigens eenige sympathie won, ongunstig; zijn voorstanders kwamen nog in minder aantal in de Kamer terug, al wonnen ook de aaneengesloten liberalen slechts een paar stemmen.

Het was te verwachten, dat de Kamer het ministerie niet lang met rust zou laten, en de grijze Thorbecke, door veler gevoelen weder als de minister van de naaste toekomst aangewezen, leidde dan ook reeds den 2den Maart bij het begin der zitting den aanval met een overigens zeer bezadigde interpellatie over de redenen tot de ontbinding, afkeurend de inmenging wederom van den naam des Konings als strijdig met de „grondwettige waarborgen", met het begrip van ministerieele verantwoordelijkheid; hij vroeg: „welk groot, dringend, alles overwegend landsbelang noodzaakte tot de ontbinding?" Na een verwarde, dikwijls heftige discussie, waarbij het ministerie zich weder achter den Koning verschool, diende de liberaal Blussé een motie in, waarbij verklaard werd, dat „geen landsbelang" de ontbinding „gevorderd" had. Die motie werd met 39 tegen 34 stemmen aangenomen.

Nog bleef het ministerie, steunend op de gezindheid des Konings, een paar maanden lang dit votum trotseeren; het trachtte de staatsbegrooting voor 1868 te doen behandelen maar zag opnieuw het hoofdstuk buitenlandsche zaken verwerpen, hoewel met slechts twee stemmen meerderheid. De Eerste Kamer, vreezend voor nieuwe ontbindingsplannen, begon zich nu met de zaak te bemoeien en beraadslaagde ernstig over een voorstel van eenige liberale leden om een adres dienaangaande tot den Koning te richten, welk voorstel evenwel verworpen werd, nadat nog juist bekend was geworden, dat Van Reenen met de vorming van een nieuw ministerie belast was.

Zoo eindigde de tweejarige strijd met de zegepraal der parlementaire beginselen over de poging om te reageeren tegen die van 1848. Wel kon hier te lande het engelsche stelsel met zijn zuiver parlementaire regeering geen ingang vinden en wilde ook Thorbecke in dat opzicht niet verder gaan dan tot een „tusschenvorm" [2]), waarin noch aan de Kroon noch aan het Parlement uitsluitend invloed op de benoeming van ministers werd toegekend, maar met het begrip van een ministerie, dat zijn bestaan of voortbestaan uitsluitend ontleende aan den koninklijken wil, was het hier te lande voorgoed gedaan: het ultraconservatieve stelsel had de nederlaag geleden.

De Koning en sommige zijner raadgevers meenden, dat het opdragen van de kabinetsformatie aan Thorbecke met het oog op de bestaande spanning, ja persoonlijke verbittering tusschen conservatief en liberaal onder den indruk van het gebeurde niet raadzaam was [3]), terwijl ook de oude weerzin tegen den

[1]) Studiën, dl. I, blz. 204 vlg.
[2]) De Beaufort, l.l., blz. 37.
[3]) Van Goltstein, blz. 65 vlg.

liberalen leider zich deed gelden. De president der Tweede Kamer, Van Reenen, liet zich met de moeilijke taak belasten, maar slaagde niet in de vorming van een ministerie van verzoening, vooral wegens de bezwaren op koloniaal gebied. Zoo moest ten slotte Thorbecke toch worden gevraagd, maar ook hij en de zijnen achtten het in deze omstandigheden niet geraden om de regeering zelf weder in handen te nemen [1]). Het gelukte hem een combinatie van meerendeels jonge liberalen buiten de door den parlementairen strijd heftig verdeelde vertegenwoordiging te vinden: de ervaren Van Bosse voor financiën, Fock, burgemeester van Amsterdam, voor binnenlandsche zaken, de welbekende specialiteit De Waal voor koloniën.

De hoofdzaken, die men thans, met voorzichtige terzijdestelling van de hooge constitutioneele kwestiën van den laatsten tijd, had te behandelen, lagen op het terrein van het onderwijs en van de koloniën, waar nog steeds de vraag van de richting, die men had in te slaan, onbeslist was gebleven, daar ook het vorige ministerie, tegen de verwachting van zijn partijgenooten, slechts zwakke pogingen had gewaagd om er een begin van oplossing aan te geven.

De schoolwetagitatie was nog lang niet van de baan, integendeel een in den voorzomer van 1867 door het conservatieve kamerlid De Brauw gedaan voorstel tot het toestaan van subsidieering van kerkelijke scholen door provincie of gemeente had haar weder op het tapijt gebracht [2]). De antirevolutionnairen van Groen's denkbeelden achtten zich door dat voorstel, hoewel een stap in hunne richting, niet voldaan en de liberalen van hun kant zagen er een bedenkelijken aanval op de neutrale school in; de politieke strijd trok bovendien te veel aandacht om deze zaak te behandelen en de herhaalde Kamerontbinding deed het voorstel vervallen. Maar de zaak was volstrekt niet afgedaan. Voortdurend werd van liberale zijde op handhaving der neutrale volksschool aangedrongen in verband met de wenschelijkheid om het volksonderwijs in het algemeen uit te breiden en, door het voorschrijven van leerplicht en het weren van schoolverzuim dat onderwijs te versterken. Moderne predikanten als Lamping, A. Pierson en Moens lieten zich met groote kracht hooren in de leidende liberale tijdschriften en couranten. Daartegenover stelde zich steeds scherper de katholieke geestelijkheid, die zich, op grond van Encycliek en Syllabus, thans tegen de neutrale school verzette. Reeds in 1866 had de aartsbisschop van Utrecht in een vastenbrief aangedrongen op „godsdienstig onderricht en vorming" tegenover de door het bestaande onderwijs bevredigde eischen alleen van het „aardsche maatschappelijke leven"; in een „mandement" tot de geloovigen (Augustus 1868) richtte het gezamenlijke nederlandsche episcopaat zich tegen het gebruik door Katholieken van het neutrale staatsonderwijs, waar niet de „droevige noodzakelijkheid" daartoe dwong.

De regeering verklaarde zich bij monde van minister Fock in antwoord op een vraag van het rumoerige nieuwe haarlemsche kamerlid D. Koorders, die pas uit Indië was teruggekeerd en zich als een uiterst strijdlustig en strijdvaardig conservatief op den voorgrond plaatste, aanstonds ongezind om de schoolwet te wijzigen, integendeel van voornemen om haar „eerlijk en onpartijdig" uit te voeren — een houding, die door de gansche liberale partij volmondig werd goedgekeurd en bewees, dat de strijd ook van dien kant niet geschuwd werd, terwijl hij van de tegenovergestelde zijde door de ten dezen samenwerkende verbonden conservatieve, antirevolutionnaire en katholieke elementen ongetwijfeld zou worden geopend. Behalve deze vraag

[1]) Buys, Studiën, dl. I, blz. 257.
[2]) De Beaufort, l.l., blz. 59 vlg.

had Koorders den 15den Juni, nog slechts weinige dagen na het optreden van het ministerie vinnig naar de „politieke grondgedachte" daarvan geïnformeerd, waarop Van Bosse zich als het hoofd der regeering had vooropgesteld en hare verzoenende gezindheid had doen uitkomen. Eindelijk vroeg Koorders De Waal naar diens koloniale plannen, waarop ook deze zijn voornemen om in Indië de liberale beginselen te ontwikkelen had te kennen gegeven. De regeering wilde dus verzoenend maar in ondubbelzinnig liberale richting werken, al spotte de oppositiepers met de „marionetten" van Thorbecke.

Niet langer dan twee jaren heeft het ministerie Van Bosse—Fock zich kunnen handhaven te midden van den in beteekenis steeds toenemenden schoolstrijd, die ook bij de verkiezingen van 1869 een voorname rol speelde. De nieuwe indeeling der kiesdistricten door de zoogenaamde „kiestabel" in April van dat jaar, die volgens de oppositie een voorbeeld mocht heeten van partijdige „verknipping" der districten in het belang der liberalen, ging daaraan vooraf. De afschaffing van het dagbladzegel, waardoor gelegenheid werd gegeven tot krachtiger ontwikkeling der journalistiek — eveneens in April — deed onmiddellijk een groot aantal plaatselijke blaadjes opkomen, die, door jonge advocaten, predikanten en onderwijzers geleid, aanstonds een levendig aandeel namen aan den heftigen partijkamp, bij de verkiezingen van dat jaar ontbrand en vooral loopend over het „shibboleth" der liberale schoolpolitiek: art. 194 der grondwet en zijn gevolgen. Deze ontwikkeling der journalistiek heeft grooten invloed gehad op de bevordering van het politieke leven, van den tot dien tijd toe gewoonlijk vrijwel sluimerenden „publieken geest" hier te lande, zoowel bij de kiezers als later ook bij „het volk achter de kiezers".

De conservatieve partij [1]) trachtte van de schoolkwestie gebruik te maken om haren invloed op de bevolking te versterken en steunde zoowel katholieken als antirevolutionnairen tegenover de liberalen, die van hunne zijde de leus: liberaal of clericaal, tegenover de coalitie tegen de schoolwet steeds luider lieten hooren. In den verbitterden kamp trad onder de liberalen de jonge radicaalgezinde groninger afgevaardigde Van Houten op den voorgrond, die door zijn scherp antikerkelijk, ja volgens velen antigodsdienstig geschrift: „God, Eigendom en Familie", de aandacht op zich gevestigd had. Zijn met „alle conventie" brekende denkbeelden en die van den door het jongere geslacht hoogvereerden Multatuli, wiens „Ideën" sedert 1862 een grooten invloed op de academische jeugd, de jonge ambtenaren en de onderwijzerswereld oefenden, vonden in de van alle „clericalisme" afkeerige liberale kringen tal van geestdriftige aanhangers, waartegenover de geschriften van den onvermoeiden Groen van Prinsterer op de conservatieve kringen een steeds krachtiger aantrekkingskracht oefenden.

Groen van Prinsterer en de zijnen [2]) weigerden echter zich door de conservatieven op sleeptouw te laten nemen, inziende, dat deze de schoolwetagitatie, voor de antirevolutionnairen beginselkwestie, voornamelijk als wapen wilden gebruiken in den op koloniaal gebied te voeren strijd. Gesteund door den ijverigen Keuchenius en den talentvollen jongen predikant dr. A. Kuyper, drong Groen van Prinsterer aan op zelfstandigheid zijner partijgenooten, op „ralliement" zijner partij om haar eigen vaandel, waarop in de eerste plaats het bereiken harer idealen op schoolgebied geschreven stond. Een met talent gevoerde agitatie op kerkelijk terrein, waarbij, naast het oude kerkelijk-orthodoxe weekblad „De Heraut", thans onder Kuyper's leiding „De Hoop des Vaderlands" optrad, moest in de Nederduitsch-

[1]) Buys, Studiën, dl. I, blz. 316 vlg.; Groen, Bij de Stembus, en Nederl. Gedachten (nieuwe reeks, sedert Aug. 1869).
[2]) Van der Does, Bijdrage, blz. 253 vlg.

Hervormde Kerk zelve den weg bereiden voor een „vrijmaking" dier Kerk van de banden van 1816 en 1852. De beide voortreffelijke stylisten Groen en Kuyper slaagden er werkelijk in hunne denkbeelden meer en meer ingang te doen vinden, zoowel op school- als op kerkelijk gebied, tot bekommering van „ethisch-irenische" orthodoxen als De la Saussaye, Beets en Bronsveld, die aan de synodale instellingen wilden vasthouden, van de uiterste consequentiën van het vurige Calvinisme afkeerig waren en den scherpen schoolstrijd als „onchristelijk", ja „misdadig" afkeurden maar voorloopig toch met de antirevolutionnaire leiders bleven samenwerken, zij het dan niet zonder aarzeling.

Zoo liepen de verkiezingen van 1869 uit op een feitelijke nederlaag der aan de eene zijde door alles wat liberaal was hevig bestreden, aan de andere door de antirevolutionnairen als onvertrouwbare bondgenooten behandelde conservatieven. De partijgroepeering in de thans uit 80 leden bestaande Tweede Kamer ondervond echter slechts geringe wijziging en de 5 antirevolutionnairen stonden daar nog als een geringe minderheid naast het dertigtal conservatieven tegenover de thans kleine meerderheid der liberalen, die den ouden Thorbeckiaan Dullert weder tot voorzitter deden verkiezen in de plaats van den gematigd-conservatieven Van Reenen, die tien jaren lang den voorzitterstoel had ingenomen.

Met nieuwen moed toog de regeering aan den arbeid, die totnogtoe door geen ingrijpende wetten was gekenmerkt en den indruk van „stil leven" had gemaakt. Thans scheen het anders te zullen worden: de veelbesproken afschaffing van de doodstraf (Sept. 1870) was geheel in overeenstemming met de reeds lang bestaande volksmeening op dit punt; de belangrijke wijziging in het armbestuur door aanwijzing van de werkelijke verblijfplaats en niet langer de geboorteplaats als die, waar de arme moest worden geholpen, bracht aanzienlijke verbetering in de armenzorg te weeg; de invoering van het uniforme stuiversport voor brieven door de nieuwe postwet (Juli 1870) had een grooten invloed op het verkeer zoowel op het gebied van handel en nijverheid als in het particuliere leven. Een en ander getuigde van zin voor practische werkzaamheid, al werden er gegronde aanmerkingen gemaakt [1]) op de langzaamheid der behandeling van zaken, gevolg vooral van de omslachtige wijze van werken in de Kamers met overmaat van amendementen en wijdloopige beraadslagingen, haar geringen ernst dikwijls bij het indienen en het onderzoeken van voorstellen.

De groote gebeurtenissen in Europa in den zomer van 1870 maakten echter plotseling een einde aan de nuttige werkzaamheid van dit „kabinet van zaken", dat zich juist voorbereidde om de koloniale kwestie aan te vatten in verband met de landsfinanciën, die tot bekommering van den voorzichtigen Van Bosse den steun uit de indische baten spoedig zouden moeten missen, nu bij het stationnair blijven der ontvangsten, ten gevolge van de toepassing der liberale economische beginselen de uitgaven zoogoed als daartegen begonnen op te wegen [2]).

De lang verwachte fransch-pruisische of liever fransch-duitsche oorlog had in Juli 1870 nog plotseling de wereld verrast en nog grooter was hare verrassing over de verplettering van de fransche legers in de groote veldslagen van Wörth en Metz, eindelijk van Sédan, waar het keizerrijk van Napoleon III den 2den September ineenzonk.

In ons land, waar sedert 1866 de kwestie der landsverdediging herhaaldelijk ter sprake was gekomen, vooral sedert de bekwame en welsprekende kapitein

[1]) Rengers, dl. II, blz. 67.
[2]) Ibid., blz. 59. De inkomsten waren tot omstreeks 110 mill., de uitgaven tot 100 mill. gestegen.

De Roo van Alderwerelt in den herfst van dat jaar voor Leeuwarden in de Kamer was opgetreden en zijn scherpe critiek op leger- en vestingtoestanden had laten hooren tegenover de verouderde theorieën der meeste opperaanvoerders, was het bericht van den plotseling uitgebroken oorlog met groote bekommering ontvangen. Nog altijd was de sympathie voor het machtige Pruisen hier te lande zeer gering, al vreesden ook velen voor de oude fransche veroveringsneigingen en voor den roomsch-clericalen geest, die de fransche regeering der laatste jaren had gekenmerkt. Met name aan het haagsche hof was het wantrouwen tegen Bismarck sedert de luxemburgsche kwestie nog gestegen, al was de sympathie met Frankrijk er niet in dezelfde mate toegenomen. Het was bovendien de vraag, of ons land wel in staat zou zijn om in voorkomende gevallen zijn onzijdigheid te handhaven tegenover een fransche vloot, die misschien zou trachten hier een steunpunt te vinden voor een aanval op Noord-Duitschland, ofwel, toen het fransche leger zich noordwaarts wendde, b.v. het flink versterkte en als oorlogshaven onwaardeerbare Den Helder tegenover een duitsch leger, dat in het Limburgsche over nederlandsch naar belgisch grondgebied zou willen trekken, met schending der belgische onzijdigheid, of de voor een aanval op of door België belangrijke Maaslinie zou willen bezetten.

„Strikte neutraliteit" werd blijkens een mededeeling in de Staatscourant van 15 Juli beoogd en weldra werden tot handhaving daarvan de militielichtingen van 1866 tot 1869 onder de wapenen geroepen, verbodsmaatregelen tegen uit- en doorvoer van paarden genomen, de schutterijen in twee bans georganiseerd, de vestingen eenigszins in orde gebracht, de kustverdediging voorbereid, terwijl overal in den lande wapenoefeningen werden gehouden door reeds bestaande of nieuw opgerichte vrijkorpsen en het Roode Kruis zijn voorbereidende maatregelen nam. Maar de snelle duitsche zegepralen, de verwarring in Frankrijk na den val van het keizerrijk, de werkeloosheid der fransche vloot, het beleg van Parijs, de voortzetting van den krijg aan de Loire en in Bretagne, de val van Straatsburg en Metz deden weldra het gevaar aan onzen kant wijken.

Bij de mobilisatie en wat daarmede samenhing was evenwel duidelijk gebleken, dat er aan de organisatie van leger en vloot veel ontbrak en dat ingrijpende hervormingen op het gebied der landsverdediging zeer noodig waren. Zoo zelfs was de toestand, dat in het voorloopig begrootingsverslag der Tweede Kamer kon gevraagd worden, „of de feitelijke toestand niet deze zou zijn geweest, dat wij met een half geoefend, gebrekkig uitgerust en gewapend, onvoldoende geëncadreerd leger, niet eenmaal van de noodige patronen voorzien, tegen den vijand hadden moeten optrekken?" [1]) Deze en andere bezwaren werden bij de begrootingsdiscussiën in het najaar ernstig ter sprake gebracht. En de bezwaren golden niet alleen de defensie. De minister van buitenlandsche zaken, Roest van Limburg, zag zijn beleid afgekeurd en nam zijn ontslag; die van koloniën, zwak van gezondheid, kon de bezwaren van zijn ambt niet langer dragen en volgde begin November zijn ambtgenoot, na een ernstige moeilijkheid over de hervorming van het Preangerstelsel op Java; die van justitie vroeg hetzelfde naar aanleiding van het niet uitvoeren der wet op de rechterlijke organisatie; die van oorlog volgde dit voorbeeld wegens de scherpe en blijkbaar gegronde aanmerkingen op de gebreken, bij de mobilisatie aan den dag gekomen. Het bleek verder, dat het ministerie niet meer op de kleine liberale meerderheid rekenen kon, en Thorbecke zelf scheen het eerder tegen te werken dan te steunen. Zoo viel het ministerie plotseling uiteen; ook de drie andere

[1]) De Bruyne, dl. III, 433.

ministers boden den Koning hun ontslag aan. Zij hadden nog te midden van de nu ontstane crisis en de haastige behandeling der kredietwetten te kampen met een laatste moeilijkheid, van katholieke zijde opgeworpen.

De katholieke bevolking van Nederland had zich namelijk het lot van den in zijn hoofdstad voortdurend door de italiaansche eenheidsbeweging bedreigden Paus in de laatste jaren met ernst aangetrokken. Tal van roomsch-katholieke Nederlanders hadden sedert 1860 vrijwillig dienstgenomen in het door den franschen generaal Lamoricière gevormde pauselijke legerkorps. Bij Castelfidardo hadden zij in dat jaar gestreden tegen de italiaansche troepen en vooral in 1867 hadden zij het „Patrimonium Petri" bij Mentana met fransche hulp verdedigd tegen den aanval van Garibaldi's vrijscharen. Tot het laatst toe, toen de italiaansche troepen, na de nederlaag van keizer Napoleon bij Sédan, door de Porta Pia (20 Sept. 1870) in Rome waren binnengedrongen, hadden zij den Paus helpen verdedigen.

Levendig handhaafden zij ook hier te lande wat zij hun recht, de „erfenis der vaderen" achtten. Zij protesteerden aanhoudend bij monde hunner beste publicisten tegen de in 1868 gevierde herinneringsfeesten van den grooten vrijheidsoorlog met Spanje, tegen de officieele feestviering bij de herdenking van den slag bij Heiligerlee, tegen de opvatting, die Nederland een protestantsch land en de natie een protestantsche natie achtte. Na de verovering van Rome door de Italianen richtten zij tot de regeering een petitionnement, aandringend op protest tegen de nieuwe machtsoverschrijding van den „rooverkoning" ten nadeele van den wettig regeerenden Paus. Het katholieke kamerlid Kerstens uit Boksmeer bracht deze bezwaren te berde in den vorm eener interpellatie over de stappen, die de regeering in dit opzicht zou hebben te doen om de wenschen der roomsche Nederlanders te bevredigen. Maar de regeering weigerde, gesteund ditmaal nog door alle liberalen, al wilden ook deze niet allen gevolg geven aan het voorstel van Fransen van de Putte om uit te spreken, dat zoo iets niet behoorde tot de „roeping van den Nederlandschen staat", en al werd dit ook door Thorbecke bestreden.

Wat nu? Een antiliberale regeering was tegenover de, zij het dan ook kleine, liberale Kamermeerderheid niet mogelijk[1]). Een reconstructie van het uiteengevallen kabinet bleek evenmin te verkrijgen en zoo nam eindelijk in Januari 1871 Thorbecke zelf weder met Van Bosse als minister van koloniën, Blussé voor financiën, generaal Booms voor oorlog en den weinig voor de vloot verlangenden Brocx, uit het vorige ministerie, voor marine de zware taak op zich, zwaar vooral op zijn hoogen leeftijd en in een ministerie als dat van binnenlandsche zaken, welk departement sinds lang gebukt ging onder een overmaat van heterogene werkzaamheden op het gebied van binnenlandsch bestuur: het steeds meer werk vragende onderwijs, den ten onzent altijd bezwaarlijken waterstaat, de toenemende eischen van het beheer van handel, landbouw en nijverheid.

Maar de twee en zeventigjarige schuwde den arbeid niet, al toonde hij reeds dadelijk door den toon zijner eerste ministerieele rede, dat hij de moeilijkheden niet onderschatte en het zelfvertrouwen van vroegere jaren niet meer bezat. Hij trad op, zeide hij, „met het geweer op schouder", d.i. met een ernstig gevoel van den plicht tot betere regeling der defensie in den vollen omvang. Hij had daarbij te rekenen met allerlei bezwaren, niet alleen van militairen aard, niet alleen doordat hij noch in Booms noch in diens weldra opgetreden opvolger Engelvaart de mannen vond, die

[1]) Van Goltstein, l.l., blz. 69.

ingrijpende legerhervormingen konden of wilden doorzetten zooals de jonge liberalen verlangden met den altijd voor deze zaken in de Kamer op den voorgrond tredenden kapitein de Roo van Alderwerelt en diens medestander, den ingenieur Stieltjes. Hij had ook te kampen met het aloude antimilitairisme van een groot deel der natie, als welks woordvoerder de mennist Van Houten optrad met den eisch tot inkrimping en bezuiniging op militair gebied. En vooral bleek spoedig, dat de jongere liberalen, als wier talentvolle woordvoerders de pas verkozen Kappeyne van de Coppello met Fransen van de Putte, als wier uiterste radicale kracht Van Houten optrad, met de denkbeelden van den ouden liberalen staatsman in geenen deele meer konden medegaan.

Van Houten drong in een merkwaardige rede[1]) bij de begrootingsdiscussie, als „liberaal maar niet ministerieel", aan op krachtiger optreden in de richting van het moderne economische leven, door bevordering van coöperatie en van aaneensluiting der arbeidende klasse, door bescherming van den economisch-zwakke, op hervorming in rechtswezen, belastingen en militaire zaken, op kiesrechtuitbreiding tot fnuiking van de „geldheerschappij"; hij noemde het ministerie er een van „tevreden" liberalen van feitelijk conservatieve gezindheid, op bedachtzaamheid uit en ongeneigd om de koe bij de horens te vatten. De financieele staatkunde der regeering, die op een algemeene inkomstenbelasting aanstuurde, zonder dat de financieele toestand, die volgens hare eigen verklaringen gunstig was, daartoe scheen te noodzaken, wekte streng verzet van de zijde van Kappeyne, die met andere invloedrijke jonge liberalen Van Bosse's financieele politiek krachtig bestreed. Ook de defensie, die om een vast stelsel van verdediging riep, werd, naar veler meening, ondanks alle beloften niet ernstig genoeg ter hand genomen.

Werkelijk kwam het derde ministerie Thorbecke niet met belangrijke maatregelen voor den dag. Het belangrijkste en in zijn gevolgen van wijde strekking blijkende, wat het tot stand bracht, was de overeenkomst met Engeland over Guinea en Sumatra. Na lange onderhandeling, die reeds jaren te voren was aangevangen en door minister De Waal in een scherp afgekeurde regeling was geëindigd, kwam men eindelijk tot de wet van 20 Januari 1872, waarbij de overeenkomst met Engeland werd goedgekeurd. Daarbij werden de reeds lang als een lastpost beschouwde, vooral na de afschaffing der slavernij minder belangrijk geoordeelde oude bezittingen op de kust van Guinea, tot ergernis van vele warme vaderlanders, afgestaan aan Engeland, waarmede men daar telkens grensbezwaren had; daartegenover werd ons door Engeland de vrije hand gelaten op Sumatra, waar de sultan van Atjeh voortdurend moeilijkheden berokkende en de toenemende tabakscultuur in Deli, nabij zijn grenzen, krachtige handhaving van ons gezag wenschelijk maakte. Dit tractaat en de wet tot afkoopbaarstelling van de tienden, het werk van minister Jolles, die ook de strafbaarheid van werkstaking met een kleine meerderheid wist te doen afschaffen, konden als zaken van beteekenis worden aangemerkt. Ook de opheffing van het gezantschap bij den Paus, door aanneming van een amendement-Dumbar op den daartoe betrekkelijken begrootingspost, mocht van gewicht heeten, al was de houding der regeering daarbij zwak te noemen, daar zij in deze door haar niet onbelangrijk geachte, door de Katholieken als een landsbelang, dat hun bijzondere liefde had, sterk gesteunde zaak week voor den wil der meerderheid. Thorbecke's toenemende zwakte, die hem sedert December uit de Staten-Generaal hield en hem in het voorjaar van 1872 slechts een enkele maal zijn ministerieel „torentje" aan den Vijverberg

[1]) Vgl. zijn Vijf en twintig jaren in de Kamer, dl. I (Haarlem, 1903), blz. 157 vlg.

deed bezoeken, verlamde ook ernstig de werkzaamheid en de kracht van het ministerie, dat weinig noodig had om te vallen.

Het ontwerp van Blussé voor een inkomstenbelasting gaf aanleiding tot een breede discussie over de verschillende soorten van belastingen van dezen aard, waarbij reeds van ver uiteenloopende meeningen en van hevigen tegenstand bleek, zoowel wegens het sterke verzet tegen iedere inkomstenbelasting bij hen, die bevreesd waren voor openbaarheid ten opzichte van hunne inkomens, als bij hen, die in den financieelen toestand nog geen reden voor zulk een ingrijpenden maatregel zagen; anderen hadden met den jongen staathuishoudkundige N. G. Pierson ernstige bedenking tegen de wet als zoodanig. Zoo werd zij reeds bij het eerste artikel, handelend over het beginsel tot heffing eener „directe belasting van het jaarlijksch zuiver inkomen", (2 Mei) met 51 tegen 27 stemmen verworpen. Nog in dezelfde maand besloot het door al den tegenstand ontmoedigde ministerie af te treden; het ontslag werd door den Koning verleend maar het bleek nog niet zoo gemakkelijk om de crisis op te lossen. Nog terwijl zij hangende was en 's Konings vertrouwde raadsman Van Reenen geweigerd had opnieuw een conservatief kabinet te vormen, zoodat naar een nieuwe liberale combinatie diende gezocht te worden, overleed nog onverwachts den 5den Juni de groote staatsman, die gedurende meer dan 30 jaren een zoo belangrijke rol in het staatsleven van Nederland gespeeld had.

Het verscheiden van den ouden liberalen leider maakte alom in den lande een diepen indruk. Regeering en Staten-Generaal, couranten en tijdschriften gaven uiting aan de algemeene deelneming in dat gevoelig verlies, dat het einde kenmerkte van wat men genoemd heeft „den bloeitijd der liberale partij", onder de werking van de Grondwet van 1848. Maar niet alleen zijn partij, de geheele natie gaf blijk van ontroering bij deze gebeurtenis. Zijn felle „wederpartij" en voormalige vriend Groen van Prinsterer uitte deze ontroering in een treffend woord van hartelijke waardeering [1]), toen hij zijn „genie en veerkracht" roemde en hem eerde als „Altijd facile princeps". Als opposant meer nog dan als Minister. Altijd als hoofd der liberale partij de aangewezen man. Altijd onmisbaar. In 1849, in 1862, maar ook in 1868, in 1870. Ook nu, bij zijn afsterven, te midden van onzen erbarmelijken toestand, „onmisbaar". „Met weemoedigen dank" herdacht de oude antirevolutionnaire kampioen den „liefelijken weerglans" van de „vriendschap der jeugd". En de natie gaf een treffend bewijs van erkentelijkheid, toen de Staten-Generaal in November, op grond van de „uitstekende diensten door den overleden staatsman aan den Koning en den lande bewezen", aan zijn beide onverzorgd achtergebleven dochters een pensioen verzekerden.

Zoo verdween van het staatstooneel de indrukwekkende figuur, die meer dan een kwart-eeuw op het staatsbestuur zulk een belangrijken invloed had gehad en daarin een rol had gespeeld, te vergelijken met die der grootste staatslieden uit het verleden van ons volk. Thorbecke [2]) had de vormen geschapen, waarin dat staatsbestuur zich voor geruimen tijd zou bewegen; zijn krachtige hand had den „regeerstaf" gevoerd, waarmede de weg was gewezen van vooruitgang in constitutioneele ontwikkeling, in stoffelijke welvaart en geestelijke vrijmaking. Zijn naam is onverbrekelijk verbonden aan de geschiedenis dezer belangrijke periode, zijn standbeeld op het Thorbeckeplein te Amsterdam de bescheiden herinnering aan een merkwaardige phase onzer volksgeschiedenis, die van de heerschappij der liberale beginselen.

---

[1]) Nederl. Gedachten, 14 Juni 1872.

[2]) Vgl. de bibliographie van dr. Wijnmalen, in Levensberichten van de Maatsch. der Nederl. Letterkunde, 1874/5. Een hem waardige biografie is nog niet geschreven.

HOOFDSTUK IV

NEDERLAND OMSTREEKS 1870

De toestand van ons land na ruim twintig jaren van regeering in over het geheel liberale richting mocht uit een algemeen staatkundig opzicht, vergeleken bij wat eenmaal de Republiek der Vereenigde Nederlanden in de wereld beteekend had, uit het oogpunt van Groen's „tegenovergestelde" staatkundige richting „erbarmelijk" heeten, in waarheid was hij, vergeleken bij 1815 en 1830, er verre van af een zoodanig van moedeloosheid sprekend woord van afkeuring te verdienen.

Het was waar, dat Nederland thans slechts als een mogendheid van den tweeden rang kon medetellen, waar groote mogendheden als Engeland en Rusland, als Frankrijk en Oostenrijk, als de Vereenigde Staten, als de beide thans opgekomene, Duitschland en Italië, den toon aangaven. Maar het grootsche verleden onzer kleine natie had slechts daardoor zoo kunnen schitteren, dat de groote staten der 17de en nog der 18de eeuw ten gevolge van allerlei omstandigheden toen hunne krachten niet hadden kunnen ontwikkelen. Nu de beletselen daartegen waren opgeheven, kon het kleine, door slechts ruim drie millioen menschen bewoonde Nederland onmogelijk de rol der Zeven Provinciën in de wereld blijven spelen maar zag het zich, met name sedert de scheiding van België, waardoor de Staat der Nederlanden weder in twee helften verdeeld was, een bescheiden plaats in het concert der volken aangewezen, naast Zweden, Spanje, Denemarken en andere staten van den tweeden rang in Europa, ofschoon het bezit zijner omvangrijke koloniën met hare tienmaal zoo groote bevolking het aanspraken gaf op grootere beteekenis dan deze landen. Tusschen drie groote, militair krachtige, op elkander naijverige mogendheden in gelegen, diende het op algemeen staatkundig gebied zorgvuldig, maar niet angstvallig, te trachten zich te houden buiten verwikkelingen, die zijn onafhankelijkheid of het bezit der koloniën zouden kunnen bedreigen, het oog te houden op alles wat den algemeenen vrede zou kunnen verstoren, daarbij zorg dragend voor voldoende militaire macht om zijn rechten en zijn gebied, in Europa zoowel als in de koloniën, te vrijwaren tegen een aanval te land of ter zee.

Vooral de opkomst van het nieuwe keizerrijk Duitschland en de heerschende spanning tusschen dit militair krachtige rijk en het thans ter neder geworpen Frankrijk had de aandacht op het punt der landsverdediging gevestigd, al was men nog verre van eensgezind over de wegen om het beoogde doel te bereiken. Terwijl onze diplomatie voorzichtig een wakend oog houden op de internationale betrekkingen als hare voornaamste taak had aan te merken, won meer en meer de overtuiging veld, dat, tot handhaving van de gewenschte onzijdigheid voor ons grondgebied bij mogelijke europeesche verwikkelingen, het lang verouderde vestingstelsel moest worden opgegeven en de landsverdediging geconcentreerd in de „vesting Holland" met de stelling Amsterdam als middelpunt, de met forten bezette Waterlinie van daar tot Gorkum als oostelijke grens, de stellingen van Den Helder en Hellevoetsluis als bolwerken, de beschermde kustlijn als westelijke grens en de tegen een eersten overval te beschermen hoofdcentra der spoorwegen en rivierovergangen als vooruitgeschoven posten. Hoe echter leger en vloot hiertoe moesten worden georganiseerd, ook in verband met de verdediging der koloniën — daarover was men het allesbehalve eens, al

begon de volksmeening zich meer en meer uit te spreken in de richting van bezuiniging op de nog altijd onevenredig groote oorlogsuitgaven [1]) en van algemeenen dienstplicht, of ten minste volkswapening, te stellen in plaats van het oude napoleontische stelsel van militie, loting en plaatsvervanging met de weinig geachte oudvaderlandsche schutterij als aanvulling. Vooral was het De Roo van Alderwerelt, die niet ophield in de Kamer te pleiten voor legerhervormingen in modernen zin, welke echter in het leger zelf op hevigen tegenstand stuitten; ten opzichte van de vloot werden daarentegen ernstige bezwaren geuit tegen de vergedreven beginselen van zuinigheid tijdens het bestuur van den, sedert 1868 onder de verschillende ministeriën de marine leidenden, „goedkoopen" minister Brocx.

Het voortdurend bezit onzer koloniën in Indië scheen door de laatste overeenkomst met Engeland over Sumatra gewaarborgd en het indische leger met de indische vloot, gesteund door een in personeel en materieel afwisselend „auxiliair eskader" uit het moederland, bleek voortdurend in staat om op Bali, Borneo, Celebes en elders in den Archipel door kleinere en grootere expeditiën het nederlandsche gezag tegenover onwillige of oproerige inlandsche vorsten en stammen te handhaven. Dat het Cultuurstelsel zijn dagen geteld zag en na korter of langer tijd zou hebben te wijken voor „Vrijen Arbeid" van den inlander en ontwikkeling van de particuliere nijverheid onder staatsbescherming, scheen zeker, al onder het bestuur van Mijer, die in 1871, na vijf jaren van werkzaamheid als gouverneur-generaal, door Loudon opgevolgd werd. De verdere reorganisatie, volgens de beginselen van het liberale regeeringsreglement van 1855, van het algemeene bestuur, welks leiding thans niet meer zoogoed als uitsluitend bij den Koning en zijn vertegenwoordiger, den gouverneur-generaal, maar onder toezicht der Staten-Generaal voornamelijk bij den minister van koloniën berustte, zoowel als die van het binnenlandsch bestuur op Java met scherper scheiding van administratieve en rechterlijke bevoegdheden en aanzienlijke beperking van de aloude en zeer misbruikte macht der inlandsche hoofden, van de heerendiensten en van het recht op belastingheffing, kreeg onder Mijer haar beslag. Ook in West-Indië waren vooral in verband met de algemeene opheffing der slavernij op 1 Juli 1863 groote hervormingen noodig en werden nieuwe regeeringsreglementen ingevoerd overeenkomstig de nieuwere in het moederland heerschende denkbeelden, met name in Suriname en op Curaçao, waar intusschen gebrek aan nieuwe arbeidskrachten in plaats van die der slaven tot ernstige misstanden aanleiding gaf.

Zoo bleek in het koloniale beheer de geest der Grondwet van 1848 eindelijk door te dringen en gebroken te zijn met de verouderde opvatting, als zouden koloniën alleen ten behoeve van het moederland bestaan. Er kon ook niet langer gezegd worden, dat Indië „de kurk" was, „waarop de financiën van het moederland dreven", nu de verschuldigde rente der nationale schuld tot omstreeks 27 mill. gedaald was en dus de „batige sloten" niet langer noodig schenen om aan de behoeften van het moederland te gemoet te komen. Het moederland immers kon voor het oogenblik aan zijn financieele behoeften en verplichtingen voldoen, al zagen sommigen niet zonder zorg op de toekomst, waarin de toenemende eischen van het moderne verkeer en van het volksonderwijs, de opkomende neiging tot krachtigen steun van staatswege voor de economisch zwakken zich zouden doen gelden.

In het algemeen kon men zeggen, dat Nederland thans bestuurd werd volgens die beginselen van persoonlijke en grondwettige vrijheid, van gewes-

[1]) Zij bedroegen voor 1873: 9 mill. 350000 voor marine, 17 mill. 100000 voor oorlog, samen dus 26½ mill. op een begrooting van in het geheel bijna 97 mill.

telijke en plaatselijke zelfstandigheid, die geacht mochten worden overeen te komen met den alouden geest des volks. De constitutioneele monarchie, sedert 1848 werkelijkheid geworden, mocht nog niet ten volle bogen op geregelde werking harer regeeringsorganen; de hinderlijke afwisseling van kortlevende ministeriën, de gebrekkige partijorganisatie mocht nog van zekere onvastheid getuigen, op den duur scheen de hoop op geregelde werking der staatsmachine verre van ijdel. Het grootste bezwaar van het algemeene staatsbestuur bleek gelegen in de wenschen van de zoogenaamde „clericale" partijen: de antirevolutionnaire, die vooral onder de kleine protestantsche burgerij steun vond, en de vooral in den middenstand talrijke katholieke, die zich meer en meer als partij begon te gevoelen — wenschen, die voornamelijk betrekking hadden op het onderwijs, dat zij meer in verband met den godsdienst begeerden geregeld te zien, terwijl de thans den toon aangevende liberalen juist den godsdienst zooveel mogelijk buiten de beginselen van het staatsbestuur wilden houden. Voor het oogenblik echter scheen van kerkelijke zijde nog geen gevaar voor het liberale stelsel te vreezen, daar ook de conservatieven over het geheel afkeerig waren van kerkelijken invloed op het gebied van onderwijs en anderszins en vasthielden aan het oude neutraliteitsbeginsel, terwijl èn de enkele antirevolutionnairen èn de Katholieken, onder wie nog verscheidene liberaalgezinden waren, in de Staten-Generaal, de gewestelijke Staten, de gemeenteraden en de landsbetrekkingen nog slechts geringen invloed konden oefenen.

Zoo was de liberale partij nog de machtigste, met de in de practijk als hare achterhoede te beschouwen conservatieve [1]), die intusschen onder invloed van het Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage sterke neiging begon te vertoonen om zich met de kerkelijkgezinden, met name de protestantsche, te verbinden en door hen steun te zoeken bij het protestantsche kiezersvolk en daarachter. Zij was voorloopig nog onbetwist in het bezit van het „regeeringskasteel" en kon voortgaan met het doen doordringen van hare beginselen tot in alle wortels van het volksleven. Zij had onder leiding van Thorbecke en de zijnen sedert 1848 daarvan gebruik gemaakt zoowel op geestelijk als op stoffelijk gebied en de min of meer conservatieve ministeriën hadden, zij het dan met minder ijver, haar voetspoor gevolgd. De scheiding van Kerk en Staat had zij doorgezet zoover voor het oogenblik mogelijk was: de moderne staat wilde met de verschillende kerkgenootschappen zoo weinig mogelijk te maken hebben; de ministeriën van eeredienst waren bij Koninklijk Besluit van 29 Oct. 1870 voorgoed opgeheven met ingang van den eerstvolgenden 1sten Januari; er werden maatregelen overwogen om de sedert 1798 bestaande financieele betrekkingen tusschen den staat en de kerkgenootschappen geheel los te maken en om de theologische faculteiten bij de universiteiten, die feitelijk nauw samenhingen met de Nederduitsch Hervormde Kerk, te hervormen in neutrale faculteiten van „algemeene godsdienstwetenschap" of zelfs om ze bij de letterkundige faculteiten in te lijven; het gezantschap bij den Paus was opgeheven.

Op het terrein van het lager volksonderwijs ging die partij steeds verder in de losmaking van kerkelijke invloeden; de predikanten werden meer en meer uit het schooltoezicht geweerd, zelfs de moderngezinde predikanten, voor zoover zij zich niet geheel bij de heerschende richting aansloten; de oprichting van normaallessen tot opleiding van onderwijzers werd bevorderd; de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen werkte, met name in overwegend roomsche streken, krachtig mede aan de ontwikkeling van het vanouds door haar bepleite stelsel van neutraal staatsonderwijs en richtte zich in verschillende steden van het

[1]) Over haar karakter in deze jaren, vgl. Buys, dl. I, blz. 316 vlg.

Noorden vooral op het bewaarschoolonderwijs ten einde ook dit zooveel mogelijk in denzelfden zin te regelen; vereenigingen als het door Moens en Kerdijk opgerichte „Volksonderwijs" en die tot „Wering van schoolverzuim" trachtten alom belangstelling voor de verdere ontwikkeling van het neutrale lager onderwijs te wekken; in couranten en tijdschriften wekten vrijzinnige voormalige predikanten als Moens, Lamping en anderen mede om op het groote belang der neutrale volksopvoeding te wijzen; de openbare onderwijzers zelf en het staatsschooltoezicht lieten zich niet onbetuigd en werkten krachtig in dezelfde richting, zoodat het bijzonder onderwijs, niet alleen dat van kerkelijken aard maar ook dat van neutrale strekking, nauwelijks het hoofd boven water kon houden. Dat van bepaald kerkelijken aard — de scholen „met den Bijbel" en de Roomsche broeder- en zusterscholen — kon alleen blijven bestaan ten koste van aanzienlijke geldelijke opofferingen van hen, die eraan gehecht bleven en hunne kinderen niet aan den invloed van het neutrale staatsonderwijs blootgesteld wilden zien. Het middelbaar onderwijs begon zich sedert Thorbecke's wet krachtig te verheffen door de oprichting van rijks- en, op het voorbeeld van Haarlem en Zutphen, van gemeentelijke hoogere burgerscholen met vijf- en driejarigen cursus in de voornaamste steden des lands, van de aanvankelijk nog slechts matig bezochte polytechnische school te Delft, van de rijkslandbouwscholen te Warffum en te Wageningen, van enkele burgerscholen en burgeravondscholen in de belangrijkste steden, van welke de eerste spoedig plaats moesten maken voor de beter aan de behoefte der kleine burgerij voldoende ambachtsscholen. De verouderde inrichting der latijnsche scholen en van het Hooger Onderwijs in het algemeen, met name van de nog steeds onder het Koninklijk Besluit van 1815 levende hoogescholen, eischte dringend hervorming ten einde ze in overeenstemming te brengen met de eischen van het moderne wetenschappelijke leven, dat vooral in het herboren Duitschland een krachtige ontwikkeling beleefde en ook hier te lande reeds als vanouds op uitnemende vertegenwoordigers mocht bogen.

Het geestelijk leven der natie, dat in de eerste jaren na 1830 nog steeds zich bewoog in de gematigd vrijzinnige richting, die sedert het begin der eeuw had geheerscht, kwam thans meer en meer onder den invloed der, bij de heerschende burgerklasse geëerde, beslist vrijzinnige beginselen. De moderne richting op kerkelijk gebied gaf in de beschaafde protestantsche kringen, in die van regeering en ambtenaren, thans meer en meer den toon aan. Scholten en Kuenen, Hoekstra en Opzoomer golden er als de erkende leiders op geestelijk gebied, gevolgd door een breede schaar van predikanten en onderwijzers, die hunne denkbeelden meer en meer ingang deden vinden ook in de lagere volkskringen. De Génestet was de geliefkoosde dichter dezer richting, de conservatieve vaderlander Van Lennep, in weerwil van zijn staatkundige denkbeelden, haar meest gewaardeerde prozaschrijver.

Maar daartegenover stond reeds een toenemende breede schaar, die in de levensopvatting der modernen „halfheid" zag, die op grond van de ontdekkingen en hypothesen van Darwin en Haeckel, van de nieuwere natuurwetenschap in het algemeen de noodzakelijkheid betoogde van verder gaan in onafhankelijk denken. Allard Pierson's aesthetisch idealisme, dat voor vele modernen aanvankelijk het uiterste vertegenwoordigde, voldeed hen reeds niet meer, evenmin als de onbarmhartige critiek van den talentvollen litterator Busken Huet, die met Pierson en andere jonge predikanten aan het eigenlijke modernisme den rug had toegekeerd. Vele jongeren hingen aan de lippen van Multatuli, wiens letterkundig talent hen betooverde, wiens hartstochtelijk anti-kerkelijke „Ideën" vooral de jonge gemoederen in levendige beweging brachten en op de banken der academische gehoorzalen

zoowel als aan de kantoorlessenaars en in de onderwijzerswereld steeds meer geestdriftige bewonderaars vonden. Zij zagen in Van Houten's en Feringa's stoute wijsgeerige conclusiën, vooral in Van Houten's hemelbestormend boek „God, Eigendom en Familie", en Feringa's geruchtmakend geschrift „Democratie en Wetenschap" op het gebied van het maatschappelijk en familieleven de practische wijsbegeerte van de toekomst; zij vormden in de nog weinig talrijke amsterdamsche vereeniging „De Dageraad", met haar atheïstisch karakter, het middelpunt eener nieuwe beweging, die ook ten onzent groote omkeeringen ten gevolge kon hebben in nauw verband met den ontwakenden democratischen geest, die in de naburige landen zijn zegetocht scheen aan te vangen.

Die laatste vereeniging, voortgekomen uit de amsterdamsche vrijmetselaarsloge, waarvan in 1851 de democratische loge „Post Nubila Lux" zich had afgescheiden, was een groep mannen van democratische gezindheid, voorstanders van de „Vrije Gedachte", onafhankelijk van alle kerkelijk verband. De gewezen roomschgezinde, later vurig Garibaldiaan en als revolutionnair uit Zwitserland verbannen vreemdeling dr. Günst, de talentvolle amsterdamsche boekhandelaar en vrijdenker D'Ablaing van Giessenburg, de gepensionneerde indische ambtenaar Van Olden en de bekende natuuronderzoeker van duitsche geboorte dr. Junghuhn, leerling van Von Humboldt en voortreffelijk kenner der indische plantenwereld, werden uit dien kring in 1850 de oprichters van een vereeniging, die door haar gelijknamig tijdschrift wenschte te streven naar een „betere toekomst der maatschappij", naar „het opsporen van de oorzaken der verkeerdheden, der misbruiken en der ellende" in „verschillende standen der hedendaagsche samenleving", op grond vooral van „het ware, zedelijke en natuurlijke geloof", dat door „de dwalingen der zoogenaamde christelijke kerkgenootschappen of sekten", door „de onwaarheid der geloofsstellingen" was verduisterd en, naar hunne meening, alleen door ijverige studie der natuurwetenschap kon worden „ontvoogd". Zij vonden aanvankelijk groote sympathie bij de nog weinig talrijke radicale elementen in de liberale partij zelve, die door dergelijke denkbeelden werden bezield, bij Van Houten en Feringa, bij anti-kerkelijke mannen als Multatuli en den genialen letter- en geschiedkundige Van Vloten, bij een gelijkgezinde groep werklieden. Maar op den duur hadden zij toch slechts op geringen aanhang te wijzen en konden slechts een kleine groep vormen van enkele tientallen mannen, wier denkbeelden, voor zoover zij bekend waren, bij de overgroote meerderheid der bevolking niets minder dan afschuw wekten en bij de modernen, vooral wegens de soms zeer ruwe aanvallen op Kerk en godsdienst, geringe sympathie vonden. Omstreeks 1870 ontstonden er in die kleine groep zelve verschillen tusschen de meer en minder democratische stroomingen; de meer socialistischgezinden scheidden zich af en men hoorde weinig meer van de vereeniging, welker tijdschrift ophield te bestaan. Geheel zonder gevolgen bleef deze beweging echter niet; met name onder de academische jeugd en de onderwijzers, ook onder een bepaalde groep van arbeiders werkte haar streven voort en het in 1872 te Sneek opgerichte tijdschrift van Feringa, „De Vrije Gedachte", bleef in denzelfden geest werkzaam, zij het dan voor een beperkten kring van vrijdenkers.

De nederlandsche arbeiderswereld, die totnogtoe zich zoogoed als niet ingelaten had met wat er sedert 1848 onder de arbeiders in naburige landen omging, begon thans meer belang te stellen in de pogingen tot lotsverbetering en onderlinge aaneensluiting, die totnogtoe weinig hare aandacht hadden getrokken. Het waren daarbij vooral die arbeiders, die onder den invloed waren gekomen der nieuwe opvattingen op allerlei gebied en zich hadden losgemaakt van kerkelijke banden — een klein aantal weder, vooral typo-

grafen en diamantbewerkers, maar langzamerhand toenemend in beteekenis en door energieke propaganda onder leiding van enkele voormannen en medewerking van democratische elementen in de burgerij hun invloed uitbreidend. De vakbeweging, de vakvereeniging was sedert een paar jaren in beteekenis toegenomen [1]).

De amsterdamsche koffiehuishouder Hartman [2]) was reeds in 1854 begonnen met de oprichting van een „Maatschappij tot verbetering van den werkenden stand", een vereeniging van werkbazen, waarnaast hij in 1861 een „Maatschappij tot nut van den arbeidenden stand" oprichtte, een soort van coöperatieve vereeniging op engelschen voet. Er ontstonden enkele vakvereenigingen naar engelsch voorbeeld, met name die der typografen, die zich reeds sedert 1837 hier en daar hadden aaneengesloten tot viering van den Koppermaandag, zich in 1866 tot een algemeenen bond vereenigden en zich spoedig deden gelden [3]). Het voorbeeld der typografen werd weldra door andere werklieden gevolgd, door diamantslijpers, timmerlieden, schilders, smeden en andere belanghebbenden bij de wegens de uitbreiding der steden opbloeiende bouwvakken, door tabakswerkers, meubelmakers enz., vooral met het doel om loonsverbetering te verkrijgen. De zaansche arbeider Klaas Ris [4]), later petroleumhandelaar te Amsterdam, werd hier stichter van verscheidene arbeidersvereenigingen en trachtte met woord en pen in die richting werkzaam te zijn, gesteund door de amsterdamsche Dageraadsmannen en hunne geestverwanten elders. Men begon sedert 1867 te hooren van werkstakingen onder de typografen tegenover den onwil der patroons om hun bond te erkennen. De internationale werkliedenvereeniging, door Marx en de zijnen in 1864 te Londen gesticht, kon dan ook vijf jaren later te Amsterdam, het middelpunt der nog zwakke arbeidersbeweging hier, onder Gerhard en anderen een nederlandsche sectie oprichten, die welhaast in Den Haag, Utrecht en andere plaatsen steun vond, terwijl men in het arbeidersblad „De Werkman" een orgaan verkreeg tot behartiging der arbeidersbelangen in democratischen zin [5]). Er was reeds ernstig sprake van aansluiting bij de arbeidersbeweging in België, maar er bestond toch hier te lande nog weinig neiging om aan een internationale beweging medewerking te verleenen, ja de vakvereenigingen zelve leidden een kwijnend leven [6]), vooral sedert de uitspattingen der parijsche Commune in het voorjaar van 1871 de bij onzen kalmen landaard heerschende vrees voor revolutionnaire bewegingen hadden versterkt. Men gevoelde meer voor nationale aaneensluiting, sedert 1868 voorbereid door den rotterdamschen „Bestuurdersbond van vakvereenigingen" en door de amsterdamsche „Bestuursvereeniging"; die aaneensluiting werd ook bevorderd door de werkzaamheid der radicalen en kwam onder invloed der reeds gehouden nederlandsche werkliedencongressen. Zoo ontstond einde October 1871 op een algemeene vergadering te Utrecht van vak- en arbeidersvereenigingen het „Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond", waarvan de amsterdamsche meubelmaker Heldt de stichter en eerste voorzitter was en dat zich weldra veel moeite gaf voor loonsverhooging, en voor coöperatieve werkzaamheid [7]). Maar de geringe belangstelling, die door de hollandsche werklieden getoond werd tijdens de stakingsoproertjes in Twente in den nazomer van 1872, toonde duidelijk,

[1]) Brugmans, Arbeidende klasse in Nederland, blz. 268 vlg.
[2]) Vgl. over hem: Bymholt, Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland (Amst. 1894), blz. 16 vlg.
[3]) Hudig, De vakbeweging in Nederland 1866—1878 (Amst. 1904), blz. 3 vlg.
[4]) Bymholt, blz. 31 vlg.
[5]) Hudig, blz. 26 vlg.
[6]) Ibid., blz. 44, 50.
[7]) Ibid., blz. 74 vlg.

dat er van een eigenlijk nationale beweging nog weinig sprake was [1]). De werklieden, die zich bij deze beweging aansloten, behoorden bijna uitsluitend tot de democraten, op geestelijk gebied tot de ongeloovigen of minstens tot de meer moderngezinden, opgegroeid als zij waren in de meer in de steden en in de noordelijke provinciën dan op het grootendeels nog kerksche en orthodoxe platteland van Zuid-Holland, Utrecht, Gelderland en Zeeland heerschende vrijzinnige atmosfeer der neutrale staatsschool en onder den machtigen invloed der denkbeelden van de meest vooruitstrevende elementen. De afschaffing in 1872 der wetsbepalingen tot bestrijding van werkstakingen maakte de actie der vakvereenigingen in deze richting gemakkelijker, maar ook de weldra talrijke werkstakingen getuigden nog van weinig gevoel van samenwerking bij de werklieden, die zich van dit strijdmiddel bedienden. Deze vormden nog slechts een kleine groep, zelfs te Amsterdam nauwelijks een paar duizend leden sterk, in meer dan 100 op zichzelf staande vakvereenigingen verdeeld [2]).

Maar daartegenover stond nog altijd de groote meerderheid der protestantsche kleine burgerij en der arbeiderswereld, die van deze denkbeelden ten eenenmale afkeerig was. Geleid door een klein aantal geloovige mannen en vrouwen uit de kringen van het Réveil en van Groen en de zijnen, gesteund door den machtigen invloed van enkele adellijke familiën uit het Utrechtsche en Geldersche, door predikanten van de orthodoxe richting, waarin de hoogleeraren Oosterzee, Gunning en Doedes den toon aangaven, stelden zij zich steeds scherper tegenover de toenemende macht der moderne denkbeelden. Terwijl hunne katholieke standgenooten zich onder kerkelijken invloed met den strijd der meeningen op kerkelijk en staatkundig gebied voorloopig niet inlieten en slechts weinige van deze, vooral in de provinciën Noord-Brabant en Limburg, zich aan dien kerkelijken invloed waagden te onttrekken en als „vrijdenkers" optraden, begon onder de protestantsche kleine burgerij en arbeiders de geest van actief verzet tegen de veldwinnende moderne begrippen vaardig te worden. De antirevolutionnaire denkbeelden van Groen van Prinsterer vonden hier een vruchtbaren bodem; voornamelijk op kerkelijk gebied, in de kringen der Afgescheidenen, was zijn naam hoog geëerd als die van den kampioen der rechtzinnigheid tegenover de verderfelijke moderne verlichting en de misdadige lauwheid der ethische orthodoxie. Deze antirevolutionnairen wilden weinig hooren van Oosterzee, De la Saussaye en de hunnen, als wier dichters de begaafde amsterdamsche predikanten Ten Kate en Ter Haar naast Beets konden gelden, met den gemoedelijken Hasebroek en de begaafde romanschrijfster mevrouw Bosboom-Toussaint in hare oudere werken de vertegenwoordigers op letterkundig gebied van deze geestesrichting onder ons volk. Zij lazen zoo niet Groen's voor hunne ontwikkeling meestal te hoog gaande, fijngestelde parlementaire geschriften, dan toch het kerkelijk blad „De Heraut", „eene stem over Israël tot Israël", dat sedert 1850 onder redactie van den ijverigen zendeling der Vrije Schotsche Kerk Schwartz [3]) de gereformeerde beginselen hooghield. Naast Groen was Da Costa, de vurige dichter en gloedvolle apologeet der gereformeerde orthodoxie, hun man, wiens dood in 1860 een zware slag voor zijn partij mocht heeten. Zijn plaats naast Groen werd weldra ingenomen door een predikant van groot talent, dr. Kuyper [4]), die, leerling van Scholten, door zijn verdere studie onder den invloed was gekomen van den

---

[1]) Hudig, blz. 109/10.
[2]) Ibid., blz. 52/3.
[3]) Vos, Groen van Prinsterer en zijn tijd, dl. I, blz. 304.
[4]) Vgl. over hem: W. H. de Savornin Lohman, dr. Abraham Kuyper, in Mannen van Beteekenis (Haarlem, 1889).

machtigen geest van Calvijn en, in 1867 als predikant te Utrecht beroepen, den strijd was begonnen tegen de bestaande organisatie in de Hervormde Kerk, die, schoon geen „staatskerk" meer, zich toch gaarne „volkskerk" noemde, en tegen de synodale macht in het bijzonder; twee jaren later werd hij predikant te Amsterdam en was hier spoedig de geniale leider eener kerkelijke actie, die zich weldra krachtig liet gelden. En niet alleen op kerkelijk gebied deed Kuyper van zich spreken. Groen had ook spoedig zijn uitnemende staatkundige talenten leeren waardeeren en hem met Keuchenius en Van Otterloo in 1871 aangewezen als de eenige werkelijk antirevolutionnaire mannen, aan wie de verdediging zijner denkbeelden in de Tweede Kamer kon worden toevertrouwd. Kuyper, meester van de pen en van het woord, in 1872 belast met de redactie van het nieuwe antirevolutionnaire blad „De Standaard", was de aangewezen opvolger van den grijzen Groen als leider der machtige strooming op kerkelijk en staatkundig gebied, die, begeerig om de nog pas geformuleerde calvinistisch-gereformeerde beginselen ingang te doen vinden in Kerk en Staat, zich vierkant stelde tegenover de vrijzinnigen en conservatieven.

Zoo was omstreeks 1870 alom in den lande de polsslag van een krachtig geestelijk leven merkbaar: aan de eene zijde de stroomingen, meegaande met de moderne levensopvattingen, aan de andere die van verzet tegen den geest der eeuw — de eerste belichaamd in Thorbecke, de tweede in Groen van Prinsterer, beiden verbindend kerkelijke met staatkundige meeningen gelijk zoo dikwijls in onze volksgeschiedenis sedert de 16de eeuw was voorgekomen.

Daar was de partij van vooruitgang, aan welker spits de kleine groep van democratischgezinde anti-kerkelijken, in welker achterhoede de aristocratisch-conservatieve elementen stonden, terwijl de sedert 1848 heerschende gematigd-vrijzinnige burgerij er de kern van vormde; de partij, die in Thorbecke thans haren grooten aanvoerder verloren had maar in zijn jongeren nieuwe leiders voor de toekomst hoopte te vinden. Op staatkundig gebied vestigde zij het oog op Fransen van de Putte en Kappeyne van de Coppello; op wetenschappelijk gebied roemde zij in hare geestverwanten: de theologen Scholten en Kuenen, den beroemden philoloog Cobet, den geëerden geschiedschrijver Fruin, de geniale utrechtsche natuuronderzoekers Donders, Buys Ballot en Harting, den arabist Dozy, de uitnemende juristen Buys en Vissering, den vaderlandschen taalkenner De Vries, de wijsgeeren Opzoomer en Hoekstra en wie er meer aan onze universiteiten de geesten der academische jeugd leidden. Op letterkundig terrein roemden zij in den fellen Multatuli, den scherpzinnigen Huet, den vaderlandschen Schimmel, den smaakvollen Vosmaer en zijn critiseerenden haagschen Spectator-kring, op kunstgebied in Israëls, den rembrandtieken schilder der armen en verdrukten, den roemrijken broedertrits der Marissen, meesters in het weergeven van de kleurentinten der nederlandsche luchten en weiden, in den landschapschilder Mauve, den kerkschilder Bosboom, schitterende aanvoerders der nieuwe nederlandsche, der „haagsche" schilderschool, die een aantal talentvolle jongeren begon te tellen.

Daar was, tegenover de moderne wereld, die der gematigd-orthodoxen van de utrechtsche richting, afkeerig nog van staatkundige bemoeiingen in den eigenlijken zin en matig ijverend voor de conservatieve beginselen der mannen van 1866, voor de handhaving der monarchale oranjetraditiën en, zonder eigenlijk partijverband, zedelijken steun gevend aan hen, van wie zij de handhaving der rechten van de Nederduitsch Hervormde Kerk meenden te mogen verwachten, maar overigens zonder overwegend bezwaar tegen een gematigd-liberale richting in het staatsbestuur, zelfs in de school. Naast

dezen de eveneens conservatiefgezinde Katholieken, bij wie eigenlijk partijverband nog evenmin bestond maar die, in den alom gevoerden strijd tusschen moderne wereldbeschouwing en oudere opvattingen, meer en meer gehoor gaven aan den wapenroep van Pius IX in zijn Encycliek en thans zelfs in een gematigd liberalisme gevaar zagen voor de belangen hunner boven alles vereerde Kerk, in scherpe tegenstelling, onder leiding van den talentvollen letterkundige Alberdingk Thijm, den vurigen dichter Schaepman en den ijverigen geschiedschrijver Nuyens, met de protestantsch-nationale herdenking van den Tachtigjarigen Oorlog en daarvan bij iedere gelegenheid levendig getuigend. Eindelijk de scherp tegen de moderne wereldbeschouwing gekante antirevolutionnaire orthodoxen, de geestverwanten van Groen van Prinsterer, die zich gereedmaakten om den ouden kamp onder krachtiger organisatie voort te zetten en daarbij vooral te strijden onder Kuyper's leiding met het machtig gebleken wapen van den reeds dertigjarigen schoolstrijd, die ons volk in al zijn lagen na aan het hart ging en waarin zij thans van katholieke zijde op krachtige medewerking konden rekenen.

Ook op stoffelijk gebied had de liberale zuurdeesem het nederlandsche volksleven doortrokken en waren de vrijzinnige beginselen met nog meer kans op de uiteindelijke zege werkzaam geweest onder de thans tot ruim $3^1/_2$ mill. zielen gestegen bevolking, die in 1848 nauwelijks de 3 millioen was te boven gekomen maar sedert, in weerwil van de zware koortsepidemieën van 1859 en de cholera-epidemieën van 1853—55, 1859 en 1866 jaarlijks ongeveer met 27500 zielen was vooruitgegaan [1]). Nu de geest van bescherming, die onder Willem I de vrije ontwikkeling van noordelijk Nederland aanvankelijk had belemmerd, had plaats gemaakt voor dien der vrijheid, der wegneming van beletselen voor het particuliere initiatief, was de welvaart aanzienlijk toegenomen zooals bleek uit de niet onaanzienlijke stijging van den gemiddelden levensduur, van de lichaamslengte, uit het meerder gebruik van granen als voedingsmiddel, uit den van bijna 4 mill. tot ruim 11 mill. geklommen inleg in de spaarbankboekjes [2]).

De hier te lande nooit sterk ontwikkelde landbouw bloeide thans ook in de kustgewesten, al bleef hij nog huiverig voor de toepassing der nieuwere methoden van bemesting en bewerking onder invloed der ontdekkingen van scheikundigen als Liebig, ten onzent van prof. Mulder te Utrecht, onder voorlichting van economen als Staring, Wttewaall, prof. J. Van Hall, Sloet tot Oldhuis. De boeren waren tevreden met het aanhoudend stijgen der prijzen van de landbouwproducten, gevolg vooral van de uitbreiding van den internationalen handel. In sommige streken, in Drente, Overijsel, Gelderland en Noord-Brabant, was de landbouw bepaald achterlijk te noemen, onder invloed veelal van verouderde bewerking, middeleeuwsche toestanden van grondbezit en drukkende tiendlasten, welker afkoopbaarstelling door de wet van April 1872 werd mogelijk gemaakt. De ontginning van de vele woeste gronden, van welke in 1833 nog ruim 900000 hectaren aanwezig waren, begon meer en meer de aandacht te trekken, vooral in Gelderland, Overijsel en Friesland. De vanouds belangrijke veeteelt ging onder de werking der beginselen van vrijen handel krachtig vooruit; de rijke noordhollandsche en friesche veeboeren wekten de afgunst van landgenoot en vreemdeling, niet het minst van de Belgen, die aan de hollandsche en friesche mededingers op de engelsche markt het hoofd hadden te bieden [3]); de toenemende zorg voor den veestapel, de reorganisatie der utrechtsche veeartsenijschool in 1870 had op een en ander grooten invloed. De haringvisscherij zag na de vrijheidlievende wet van

[1]) D'Aulnis, in Een halve Eeuw, dl. I, blz. 351.
[2]) Vgl. de cijfers in de Staatkundige en Staathuishoudkundige Jaarboekjes en de Algemeene Statistiek voor Nederland (1870).
[3]) De Laveleye, Etudes d'économie rurale (Paris, 1865).

1857 hare vloot stijgen met niet minder dan $^1/_3$, zoodat zij na 15 jaren weder 108 kielschepen en 208 bommen telde en hare verouderde vaartuigen door nieuwerwetsche loggers en kotters verving, terwijl de uitvoer van versche zeevisch langs de nieuw aangelegde sporen naar België en Duitschland verdriedubbelde [1]); „nieuw leven" was hier duidelijk waar te nemen onder leiding van energieke mannen als de scheveningsche reeder Maas, die hier de engelsche katoenen netten invoerde in plaats van de aloude hennepnetten en in 1866 den eersten nederlandschen logger liet bouwen naar fransch model; zes jaren later waren er reeds 64.

De nederlandsche nijverheid sloeg sedert het midden der eeuw breeder hare vleugelen uit. De twentsche katoennijverheid [2]), die in 1852 hare eerste stoomweverij te Nijverdal had zien ontstaan, telde weldra een groot aantal stoomweverijen en stoomspinnerijen en ging onder leiding van energieke fabrikantengeslachten als Stork, Van Heel, Ter Kuile, Blijdenstein, Salomonson, bij de concentratie der nijverheid in de aanhoudend in aantal toenemende fabrieken tegenover de huisnijverheid, onder invloed ook van de in 1862 opgerichte twentsche industrie- en handelsschool, snel vooruit. Vooral sedert de particuliere handel de Handelmaatschappij van haar monopolie begon te berooven, na de groote europeesche katoencrisis van 1857, na den noodlottigen brand, die Enschede in 1862 verwoestte, na de rampen van de eerste jaren van den amerikaanschen burgeroorlog, die den katoeninvoer belemmerde; nadat spoorwegen en kanalen de afzondering van Twente deden eindigen en de lagere steenkolenprijzen het bedrijf verlichtten, toen eerst de aanvankelijk hier krachtig bestreden verlaging in 1865 der differentieele rechten in Indië en later (1872) hunne afschaffing den afzet aldaar onder invloed van het vrijhandelsstelsel aanzienlijk deed toenemen, beleefde deze streek een ongekende mate van bloei. Het bleek ook hier meer en meer waar te zijn, dat de in den beginne voor enkelen voordeelige beschermingspolitiek een kunstmatigen toestand had doen ontstaan, die hoe eerder hoe liever voor volkomen vrijheid van ontwikkeling moest wijken, zij het dan niet op eenmaal dan toch langs den weg van trapsgewijze afschaffing der belemmerende bepalingen.

De wolindustrie te Tilburg, de dekenfabricage te Leiden, de linnenindustrie van Boxtel, de lederfabricage in de Langstraat van Noord-Brabant, de sedert 1860 opkomende delftsche aardewerkfabrieken en die van Regout te Maastricht, de schiedamsche branderijen, weldra — in verband met het onrustbarende toenemen van het jeneververbruik ook binnenslands — 400 in getal, de in Noord-Brabant overal oprijzende beetwortelsuikerfabrieken en suikerraffinaderijen, de groningsche aardappelmeelfabrieken van den energieken W. A. Scholten, aan wien de groningsche veenkoloniën zooveel te danken hadden, de op Stork's voorbeeld in Twente gestichte machinefabrieken, van 9 in 1847 binnen 20 jaren tot 47 gestegen, de zaansche molenindustrie, de scheepsbouw aan den Kinderdijk van Fop Smit en de zijnen, de zeeuwsche meekrapfabricage, de goudsche stearine- en pijpenfabrieken verschaften aan onze natie op de parijsche wereldtentoonstelling van 1867 een eervolle plaats vergeleken bij het weinige wat zij op de londensche van 1851 had kunnen vertoonen [3]). Het aantal stoomketels was hier van 400 in 1848 tot 3200 in 1871 gestegen.

Ook in Indië toonde de ontwikkeling der particuliere nijverheid, dat de moderne beginselen van vrijheid voor het particuliere initiatief heilzaam werkten tegenover het oude monopoliestelsel, dat in beginsel reeds door Coen en

---

[1]) Beaujon, Zeevisscherijen, blz. 281 vlg.
[2]) Vgl. Smissaert, Bijdragen, blz. 101 vlg.
[3]) De Bruyne, dl. III, blz. 526; De Lange, l.l., blz. 61, 81.

Van Imhoff was veroordeeld. De onder bescherming van prins Hendrik der Nederlanden in 1852 gestichte Billiton-tinmaatschappij leverde groote voordeelen op en toonde, dat door invoer van goedkoope chineesche arbeidskrachten veel kon worden gedaan; de toenemende suikerfabricage op Java, de aanplanting van Java-koffie in gelukkige mededinging met het door koffieziekten geteisterde Ceilon, het begin van den tabaksbouw in Deli op Sumatra sedert 1865 onder leiding van de energieke planters Janssen en Nienhuis, de stichting der spoedig aanzienlijke voordeelen afwerpende Delimaatschappij aldaar, de ontginning eindelijk der Ombiliën-kolenvelden sedert 1870 waren teekenen van grooten vooruitgang.

Maar de eerste plaats in de ontwikkeling der nederlandsche welvaart nam toch nog altijd de handel in.

In samenhang met de krachtig ontluikende inlandsche nijverheid, onder invloed ook der toenemende vrijmaking van het internationale verkeer door de machtige inwerking overal van het geheel tot den vrijhandel bekeerde Engeland, den machtigen zeestaat, de handels- en koloniale mogendheid van den eersten rang, bij welker inzichten zich ook het Frankrijk van Napoleon III sedert 1860 had aangesloten, begon de nederlandsche handel opnieuw te ontluiken [1]). De opheffing der oude Akte van Navigatie in 1849 had den handel op de engelsche koloniën en op Engeland zelf voor onze schepen in ruimer mate geopend. De afkoop van den Sonttol (14 Maart 1851) kwam ook onzen kooplieden ten goede [2]), die weder met bijna 1000 schepen aan de vaart naar de Oostzee deelnamen en de vrachtvaart ook van elders op die streken weder grootendeels in handen hadden. De handelsvloot nam ziender oogen toe; scheepsbouw, lijnbanen, zeilmakerijen en alles wat met de zeevaart samenhing, herleefden na langen stilstand of kwijning en verspreidden leven en beweging in havens en riviersteden. De koopvaardijvloot steeg dan ook van 1781 zeilschepen en 12 stoomschepen in 1850, tot 1937 zeilschepen en 48 stoomschepen in 1870 met een inhoud van respectievelijk bijna 200000 en 264000 last, nu de crisis van omstreeks 1860 tot een betere verhouding van behoefte aan en bouw van schepen aanleiding had gegeven. De indische particuliere handel, van den band der verplichtingen tegenover de Handelmaatschappij bevrijd, breidde zich aanzienlijk uit. De reederij beleefde goede dagen. De openstelling van het Kanaal van Suez in 1869 had een ontzaglijken invloed op het wereldverkeer, waaraan de wederom door prins Hendrik energiek geleide stoomvaartmaatschappij Nederland hare oprichting te danken had, terwijl menige koopman door enorme besparing aan kosten van vervoer van en naar Indië zijne winsten aanzienlijk zag vermeerderen [3]). De verbetering en normaliseering onzer groote rivieren onder leiding onzer vanouds uitnemende waterbouwkundigen verzekerden een beteren toegang van Rotterdam naar Duitschland en omgekeerd en bevorderden de ontwikkeling der groote Maashaven, die haren Waterweg sedert 1866 onder leiding van den ingenieur Caland in vijf jaren zag gereedkomen en van dat oogenblik af het aantal schepen, dat haar bezocht, aanzienlijk zag vermeerderen, terwijl Amsterdam de in 1865 begonnen doorgraving van de duinstreek bij Velsen door den ingenieur Dirks zeven jaren later zoover zag komen, dat de wateren van Noord- en Zuiderzee zich aldaar reeds konden vereenigen. De kanalen door Walcheren en Zuid-Beveland, die van den Hollandschen IJsel en de Dieze, van de overijselsche, drentsche en groningsche veenstreken, het kanaal van Groningen naar Delfzijl, dat van Apeldoorn naar Dieren verschaften aan

[1]) De Lange, blz. 76 vlg.
[2]) Vgl. P. N. Muller, De Zondsche tol, in de Gids 1855; Van der Hoeven, Bijdrage tot de geschiedenis van den Sondtol (Leiden 1855).
[3]) De Boer, Geschiedenis van de Amsterdamsche stoomvaart, 3 dl. (Amst. 1921/2).

verschillende deelen des lands betere waterwegen; de Centraalspoorweg, die van Amsterdam naar het Nieuwediep, de Oosterspoorweg van Amsterdam naar Amersfoort, de lijnen over de rivieren aan de zuidzijde met hare monumentale spoorwegbruggen, van Utrecht naar Den Bosch, van Rotterdam over den Moerdijk naar Antwerpen, van het door nieuwe havenwerken tot een haven van den eersten rang gemaakte Vlissingen naar Roozendaal over Sloe en Schelde verbonden aanzienlijke streken met het internationale spoorwegstelsel. Met name Amsterdam, dat slechts op de voltooiing van zijn Noordzeekanaal wachtte om zijn nieuwe kaden en havens te kunnen gebruiken voor de hervatting op groote schaal van zijn ouden warenhandel, waarvoor de spoorwegverbinding en misschien later de kanaalverbinding met Duitschland, waarop het hoopte, gelegenheid zou geven. En naast de spoorwegen kwamen de telegrafie sedert 1844 en de verbetering van het postverkeer sedert 1850 aan den handel groote diensten bewijzen.

Wel deed de wereldcrisis van 1857, veroorzaakt ten deele door den plotselingen goudaanvoer uit Californië en Australië en de aanvankelijk wilde speculatie op het toenemend verkeer, ook hier te lande veel nadeel, nadat zij van Amerika en Engeland uit op het vasteland van Europa was overgeslagen, en werden ook hier zware verliezen geleden [1]), maar de uitbarsting van den amerikaanschen burgeroorlog in April 1861 vergoedde die voor een aanzienlijk deel ten gevolge van de tijdelijke verlamming van den amerikaanschen ondernemingsgeest. De ter wille van de prijsregeling beperkte koffieveilingen der Handelmaatschappij werden sedert 1863 vervangen door een grooter aantal van negen per jaar en onder vrijzinniger voorwaarden geregeld [2]), met beperking van de gelegenheid tot speculatie maar soms tot al te groote bevoordeeling van enkele ingewijden. Een belangrijke katoen- en tabaksmarkt werd te Amsterdam gevestigd, de laatste zelfs als markt voor de geheele wereld.

Op allerlei gebied bleek bij den dood van Thorbecke, dat het nederlandsche volksleven krachtig ontwaakt was, en het viel niet te ontkennen, dat dit vooral was toe te schrijven aan de werking der liberale denkbeelden van 1848, zij het dan op kerkelijk gebied niet zonder ernstige tegenspraak van hen, die ze verderfelijk achtten, ofschoon ook deze moesten erkennen, dat die denkbeelden op stoffelijk gebied tot zegenrijke gevolgen geleid hadden. Maar dat alles was slechts een begin en de verdere ontwikkeling zou moeten aantoonen, of het werkelijk voorgoed gelukt was het nederlandsche volk wakker te schudden uit den slaap, die het nog in den eersten tijd na 1830 scheen bevangen te hebben. Dat het in den internationalen wedkamp om aandeel in de voordeelen van het wereldverkeer zijn regelmatige plaats weder begon in te nemen en op het terrein der vrije mededinging zijn oude veerkracht begon te herwinnen, was ontwijfelbaar. Het was vooral de vraag, of in zijn inwendig leven de thans overheerschende vrijzinnige beginselen niet slechts zouden kunnen doorwerken maar het gansche volk zouden vermogen te doordringen tot in zijn onderste lagen toe gelijk reeds de gezeten burgerij zich in hare overgroote meerderheid hierbij had aangesloten; of èn in het staatsbestuur èn in het kerkelijk leven de tegenstand van star conservatisme, van roomsche en protestantsche orthodoxie zou kunnen worden overwonnen; of verder, na die zegepraal, met kracht zou worden voortgegaan in de richting, door Thorbecke en de zijnen ingeslagen, door de jongeren in de liberale partij vooral, bevreesd voor stilstand in de ontwikkeling. En die

---

[1]) P. N. Muller, De handelscrisis van 1857 (Gids 1858); De Lange, blz. 46 vlg.
[2]) De Lange, blz. 68.

jongeren wanhoopten niet, gedragen als zij zich voelden door den democratisch-socialen stroom, die in gansch Europa zich reeds deed bemerken en waarvan de sociaal-democratische, communistische en anarchistische bewegingen van omstreeks 1870 slechts de eerste uitloopers waren.

HOOFDSTUK V

NA THORBECKE'S DOOD

In Thorbecke's laatste jaren was het duidelijk aan het licht gekomen, dat er in de liberale partij twee stroomingen bestonden: die van de ouderen, van Dullert, Van der Linden, Duymaer van Twist e. a., die van meening waren, dat de beginselen van 1848 door den tegenstand van conservatieve en antirevolutionnaire zijde nog lang niet voldoende hadden doorgewerkt om reeds te kunnen denken aan de verdere ontwikkeling daarvan in de richting van sociale hervorming; die van de jongeren, die onder leiding van Kappeyne van de Coppello, Tak van Poortvliet en Fransen van de Putte, met Van Houten, Kerdijk, Straalman e. a. in de voorhoede, begeerig waren naar verdere toepassing der liberale denkbeelden op de thans zich snel vervormende maatschappelijke toestanden. En terwijl in het liberale kamp de scheiding der beide stroomingen zich voorbereidde, stonden Groen's opvolgers, onder leiding van Kuyper, gereed om met grooter energie dan ooit te voren onder de banier van het Calvinisme op te trekken tegen de moderne staats- en wereldbeschouwing, daarbij op den duur rekenend reeds op den steun en de hulp der van liberaal en conservatief beiden thans meer en meer afkeerige Katholieken. Ook deze laatsten stelden zich steeds scherper tegenover de liberale denkbeelden en het neutrale staatsonderwijs. Een tijdvak van hevigen partijstrijd naderde, van strijd tusschen twee scherp tegenover elkander gestelde wereldbeschouwingen: die, welke zich in meerdere of mindere mate beriep op de beginselen, ten grondslag liggende aan de Fransche Revolutie, en die, welke in naam van het aloude Christendom daartegen meende te moeten opkomen — een strijd, waarin de oude leiders ontbraken, sedert ook Groen van Prinsterer den 19den Mei 1876 van het staatstooneel was verdwenen. Groen, woekerend met zijn groote gaven, zijn fijn intellect, zijn artistiek vermogen, zijn schitterenden stijl, zijn scherp woord, had lange jaren een belangrijke rol gespeeld, nog in zijn laatsten tijd met bewonderenswaardige veerkracht zijn jongeren met woord en pen onvermoeid aansporend tot krachtig verzet tegen den liberalen geest in Staat en Kerk, in school en wetenschap. Ook Groen was door zijn volgers hoog vereerd als een held des geloofs, als een reus van den geest, wiens verscheiden door hen niet minder als een ramp voor Nederland werd beschouwd dan de tegenpartij het heengaan van haren grijzen aanvoerder als een „nationale" ramp had gekenmerkt, al had Groen nooit zooals Thorbecke zijn denkbeelden op staatkundig gebied in toepassing kunnen brengen en daardoor op zijn tegenstanders dikwijls een „tragischen indruk" gemaakt [1]).

De dood van Thorbecke, nog als minister, had de verdeelde liberale meerderheid in de Staten-Generaal en onder de kiezers in den zomer van 1872 hulpeloos achtergelaten, onmachtig om hare verdeeldheden te beëindigen en met kracht de wenschelijke hervormingen in het staatswezen aan te

[1]) Buys, Groen van Prinsterer, in Studiën, dl. I, blz. 597 vlg.

brengen zonder langer te kibbelen over ondergeschikte zaken van persoonlijken aard, met een vast omlijnd program als het doel van haar streven. Was zij werkelijk niet in staat om het „testament" van Thorbecke, zooals men diens „Narede" van 1870 placht te noemen, uit te voeren?

Er waren er velen, die van deze meening waren, en wederom de regeering opgedragen wilden zien aan den ervaren staatsman Van Reenen, thans niet langer president der Kamer doch door alle partijen hoog geacht. Maar hij weigerde weder het aanbod der Kroon tot vorming van een ministerie aan te nemen en wees op den uitnemenden jurist G. de Vries, lid van den Raad van State, die buiten den partijstrijd had gestaan maar tot de vooruitstrevende jongeren behoorde en met Fransen van de Putte voor koloniën, Geertsema voor buitenlandsche zaken, Van Delden voor financiën en voor oorlog, den energieken militair Van Limburg Stirum, Coehoorn's nazaat, de hangende kwestiën thans zou hebben op te lossen. Landsverdediging en financiën, kiesrecht en hooger onderwijs stonden bij het ministerie van Juli 1872 op den voorgrond zooals het bij zijn eerste optreden in de Kamer verklaarde; het bleek intusschen spoedig, dat ten minste de financieele toestand, buitengewone gebeurtenissen niet gerekend, vooreerst geen aanleiding tot bezwaren zou behoeven te geven [1]).

Heel veel gebeurde er voor het overige niet: de „parlementaire atmosfeer" bleef kalm, al scheen er een oogenblik door de opgeworpen kwestie van censusverlaging in verband met de algemeene maatschappelijke toestanden wat meer leven te zullen komen. De kwestie der landsverdediging gaf intusschen reeds aanleiding tot vinnigen strijd tusschen den nieuwen minister van oorlog, die hervormingen in den geest van een volksleger wenschte en ze begeerde aan te vangen met afschaffing der dienstvervanging en bevestiging der utrechtsche vestinglinie maar bij den critieklustigen De Roo van Alderwerelt weder hevig verzet ontmoette tegen dit „lapwerk" en na de verwerping van zijn voorstel over de dienstvervanging onder den indruk van zijn ongeschiktheid voor wetgevenden arbeid en parlementair debat zijn ontslag nam. Zijn opvolger, kolonel Weitzel, slaagde er in 1873 in de bij de nieuwere beginselen van oorlogvoering overbodige verouderde vestingen aan de oost- en zuidzijde te doen opheffen en de verdediging te beperken tot de „Vesting Holland" met hare voorwerken, zonder evenwel algemeene legerhervorming en regeling der landsdefensie langs wettelijken weg tot stand te kunnen brengen. De opheffing der oostelijke en zuidelijke vestingen bracht een groote verandering te weeg in den toestand dier plaatsen, die thans de gelegenheid kregen om hare grenzen uit te breiden en hare bevolking ruimere en gezondere woningen te verschaffen, nu zij niet langer werden bekneld door de vestinggordels, die hare ontwikkeling sedert eeuwen hadden belemmerd. Maar de verwerping van De Vries' wet op de rechterlijke reorganisatie en de toenemende verwarring op staatkundig gebied, vooral door den voortdurenden tegenstand der vooruitstrevende jongere liberalen tegen al te angstvallig vasthouden aan de oude beginselen, verzwakte de regeering zeer, zoodat zij herhaaldelijk aan aftreden dacht, met name na de verwerping van Van Limburg Stirum's wetten. Het zeer gematigd antirevolutionnaire lid der Kamer, C. Th. baron Van Lynden van Sandenburg, trachtte op raad van Van Reenen en op verlangen des Konings, bij wien hij in hoog aanzien stond, in den zomer van 1873 een gemengd kabinet te vormen; maar hij moest die taak weldra nederleggen, waarop het ministerie met Weitzel voor oorlog en Van Erp Taalman Kip in de plaats van Brocx — wiens begrooting eindelijk verworpen was wegens den blijkbaar

[1]) Rengers, dl. II, blz. 104.

grooten achteruitgang der marine onder zijn beheer, waarbij de schepen in de dokken wegrotten — de ondankbare werkzaamheid maar weder voortzette in het „politieke tournooi", waarin meer en meer de parlementaire arbeid, het „parlementaire spel", zeiden reeds velen, ontaardde [1]).

Droevige ernst scheen dat spel te zullen worden, toen in Februari 1873 plotseling het bericht kwam, dat de sedert het verdrag met Engeland over Sumatra door vele indische oudgasten reeds gevreesde oorlog met het over de gansche noordpunt van het eiland ten minste in naam heerschende zeeroversrijk van Atjeh dreigde uit te breken [2]). De heimelijke pogingen van den telkens een tartende houding aannemenden sultan van Atjeh om tegenover onze maatregelen tegen den zeeroof de bescherming eener machtige groote mogendheid te verwerven, welke dan ook buiten Engeland, gaven gouverneur-generaal Loudon aanleiding tot het zenden van een regeeringscommissaris om van Atjeh onmiddellijk toegeven te eischen en onze rechten op Sumatra tegenover de reeds aangekondigde inmenging van de bij de consuls te Singapore dringend aangezochte Vereenigde Staten of Italië, te vrijwaren, ook in verband met de bloeiende tabaksnijverheid in het naburige Deli en andere beginselen van krachtdadige exploitatie van Sumatra.

Een en ander was door minister Fransen van de Putte, in geruststellende termen reeds aan de Tweede Kamer medegedeeld. Van een eigenlijken oorlog scheen nog geen sprake te zijn, slechts van noodzakelijk geworden machtsvertoon; de gemoederen waren reeds weder eenigszins tot kalmte gekomen, toen begin April plotseling het bericht uit Indië kwam, dat er een oorlogsverklaring had plaats gehad. De regeeringscommissaris Nieuwenhuizen, vicepresident van den Raad van Indië, die met een viertal oorlogsschepen en een daarop ingescheepte troepenmacht 22 Maart voor Atjeh was verschenen, had daar namelijk, hangende de geheime onderhandelingen van den Sultan en zijn arabische omgeving, nu met Turkije, Frankrijk en andere mogendheden, slechts een ontwijkend antwoord verkregen en had toen, van die onderhandelingen onderricht door onzen consul te Singapore, den 26sten met machtiging van den gouverneur-generaal den oorlog verklaard. Op een onvriendelijk gestelde interpellatie van het conservatieve lid Nierstrasz dienaangaande antwoordde de minister nu den 4den April, dat de oorlogsverklaring tot zijn leedwezen door de omstandigheden, voor zoover hij, onvolledig ingelicht, nog oordeelen kon, blijkbaar thans noodig was geworden maar dat men in Indië voldoende macht bezat om „zonder buitengewone middelen" de atjehsche zaken te regelen. Dit bleek echter spoedig te veel gezegd te zijn, want de kleine, met wapenen en artillerie onvoldoend toegeruste expeditie onder generaal Köhler, met eenige marinetroepen 3600 man sterk, vond in het nog, behalve de kust, zoogoed als onbekende Atjeh een onverwacht hardnekkig verzet; de bevelvoerende generaal zelf sneuvelde en de expeditie werd eind April, na vergeefsche pogingen om tot den kraton van den Sultan door te dringen, gestaakt en de troepenmacht onder kolonel Van Daalen weder ingescheept: de slecht voorbereide onderneming was mislukt.

Na eenige maanden van een vrij zwakke blokkade der atjehsche kust door de marine werd in November onder de generaals Van Swieten, den ervaren indischen veldoverste, en Verspyck een krachtige en goed bewapende expeditie van 7000 man uitgezonden uit het thans door uitgebreide werving buitenslands en aanvulling met nederlandsche officieren en sol-

[1]) Buys, dl. I, blz. 535.
[2]) Kielstra, Beschrijving van den Atjeh-Oorlog ('s-Gravenhage, 1883—1885); De Klerck, De Atjeh-Oorlog ('s-Grav. 1912), dl. I, nog niet verder verschenen. Vgl. over land en volk: Snouck Hurgronje, De Atjehers (Batavia—Leiden, 1893).

daten aanzienlijk versterkte indische leger. Deze expeditie bereikte na een bezwaarlijken tocht den 24sten Januari 1874 werkelijk den reeds verlaten kraton. Van Swieten schafte nu — de Sultan was juist gestorven — het oude landsbestuur af, opende onderhandelingen met de talrijke onderhoorige staten en vestigde het nederlandsche gezag in den in „Kota-Radja" herdoopten kraton, die met zijn onmiddellijke omgeving door een aanzienlijke macht onder kolonel Pel bezet bleef. Uit alles bleek echter, dat men den vijand ook nu nog te laag had geschat en dat aan een volledige onderwerping des lands nog vooreerst niet te denken zou zijn: de vanouds buitengemeen strijdbare en trotsche bevolking toonde zeer geringe neiging om hare eeuwenlange onafhankelijkheid te laten varen en zich onder nederlandsch gezag te stellen, aangezet als zij werd door hare priesters en hare vanouds oppermachtige, aan hunnen zoogoed als onbeperkten invloed gehechte hoofden, van welke nog slechts enkele zich onderworpen hadden.

Reeds dadelijk kwam deze oorlog den staat op groote kosten te staan, zoowel in Indië als in Europa, en de Kamer toonde zich herhaaldelijk ontstemd over den buiten hare gewone contrôle vallenden kostbaren krijg, waarvan het einde niet te voorzien was maar welks noodzakelijkheid door zeer velen na de inlichtingen des ministers in comité-generaal[1]) moest worden erkend, al bleven sommigen haar nog ontkennen en werd ernstige critiek geoefend op het beleid der regeering en der legeraanvoerders, ook op die van Van Swieten zelven. Diens als beslissend aangekondigde en hier te lande als het einde van den krijg gevierde bezetting van den kraton toch bleek weldra volstrekt niet afdoende, zoodat een motie van admiraal Fabius om den generaal dank te zeggen, zij het dan vooral wegens den vorm der motie, werd verworpen.

De regeering moest bovendien ook van hare eigen partijgenooten menig hard woord hooren over hare slapheid en halfslachtigheid, over hare ongeneigdheid om krachtige hervormingen in te leiden. Hare poging om door overgang tot den gouden muntstandaard het muntwezen op vasteren voet te regelen mislukte; een wetsontwerp op den kinderarbeid werd niet door haar maar door het kamerlid Van Houten voorgesteld en met groote meerderheid aangenomen als eerste schrede op het gebied van „sociale wetgeving"; hare pogingen om een inkomstenbelasting in te voeren en den census te doen verlagen werden door de Kamer afgewezen. Een maand, nadat koning Willem III, thans met het constitutionneele stelsel blijkbaar zoogoed als verzoend, het feit zijner vijf en twintigjarige regeering (12 Mei 1874) onder algemeene erkentelijkheid en huldebetuiging aan zijn opvatting van het koningschap had herdacht, waarbij de persoonlijke populariteit van den vorst sterk afstak tegen de toenemende impopulariteit van de Staten-Generaal met hunne politieke twisten en parlementaire omslachtigheid, langzaamheid en onvruchtbaarheid[2]) — in Juni 1874 legde het ministerie, moedeloos onder de heerschende onverschilligheid, zijn taak neder. De liberale partij, uitgeput en allengs gesloopt, hoewel nog altijd de meerderheid in de Kamers vormend, scheen onmachtig om de regeering nog langer te voeren, oneenig en onsamenhangend als zij na Thorbecke's dood nog meer was geworden, een „zelfmoordenares", die op haar „treurig sterfbed" slechts een schaduw van vroegere kracht had getoond[3]). De conservatieve partij, afgescheiden van de Katholieken en de enkele antirevolutionnairen in de Tweede Kamer, was, ook mèt deze laatsten, ontegenzeggelijk in de minderheid en de bejaarde Van Reenen, die nog weder in Augustus 1873, na den val

[1]) 16—19 April 1874, openbaar gemaakt in den bundel Atjeh (1881).
[2]) Rengers, dl. II, blz. 134.
[3]) Buys, dl. I, blz. 531.

van Van Stirum en de verwerping der rechterlijke organisatie de vorming eener regeering geweigerd had, vooral wegens de noodzakelijkheid om den Atjeh-oorlog voort te zetten [1]), gevoelde ook thans geen lust om de zware taak op zich te nemen. Zij viel zoo eindelijk in Augustus op de schouders van J. Heemskerk Az., thans raadsheer in den Hoogen Raad en sedert het geruchtmakend ministerie van 1866 wel niet gezien bij de liberale meerderheid en door de minderheid niet ten volle als geestverwant vertrouwd, maar toch blijkbaar veel voorzichtiger geworden en uit het oogpunt van bekwaamheid als administrateur zeker een der meest aangewezen conservatieven, ook om zijn overtuigend gebleken gehechtheid aan de neutrale staatsschool, die de daaraan ook gehechte liberalen veilig in zijn handen konden laten. Hijzelf nam de binnenlandsche zaken op zich; Weitzel en Taalman Kip uit het vorige ministerie bleven; Van Goltstein voor koloniën, Van der Heim voor financiën, Van Lynden van Sandenburg voor justitie, Van der Does de Willebois voor buitenlandsche zaken stonden bekend als bekwame en vertrouwbare mannen van gematigde gezindheid, ook de antirevolutionnair Van Lynden, wiens optreden in dit conservatieve kabinet hem door zijn partijgenooten intusschen zeer euvel werd geduid [2]).

Met dit conservatieve ministerie begon nu Heemskerk opnieuw het, naar men meende, voorgoed door hem verlaten staatkundige leven, waarin hij, hoogst bekwaam jurist, fijn menschenkenner, ervaren bestuurder, niet al te zeer gehecht aan eigen meening, handig debater en het geduchte wapen der ironie met succes gebruikend, op de lotgevallen van het nederlandsche volk herhaaldelijk een grooten invloed zou hebben: een nieuwe Van Hall, maar minder lichtvaardig dan deze en door karakter en aanleg wel geschikt voor het „gemeen overleg" tusschen de verschillende partijen, dat hij als den eersten eisch van het oogenblik kenmerkte. Hij had vooral zijn aandacht te vestigen op het onderwijs, vooral op het hooger onderwijs, dat dringend om hervorming riep, maar ook op de wijzigingen in de lager onderwijswet van 1857, voor zoover zij, „de hoofdbeginselen der bestaande wetgeving onaangeroerd latende", zouden kunnen worden aangebracht om te gemoet te komen aan de verlangens der talrijke voorstanders van het bijzonder onderwijs zoowel als aan de wenschen der op algemeen onderwijs aandringende liberalen. Het ministerie-Heemskerk kon geen „parlementair" ministerie heeten; het leverde „noodhulpdienst", spotte Buys, het kwam alleen „de ledige stoelen bezetten", want „geregeerd moest er toch worden"; maar het zag zich weldra, zooals in deze omstandigheden natuurlijk was, voor groote moeilijkheden geplaats, ook al „remde" het in Indië zonder aanvankelijk al te „hard stoken" in Nederland, gelijk het bij monde van zijn nog altijd voor het Cultuurstelsel gezinden leider had aangekondigd te zullen doen. Het vond daarbij tegenover zich de radicale en vooruitstrevende elementen onder de liberalen, welke zich bij monde van de Kamerleden Van Houten en Kappeyne van de Coppello spoedig lieten hooren.

Kappeyne hield bij de behandeling der begrooting den 24sten November 1874 een merkwaardige rede, waarin hij het door hem met enkele geestverwanten opgestelde program der „progressistische" liberalen welsprekend ontwikkelde, scherp afkeurend het bestaande „irrationeele kiesrecht", dat hij aanzienlijk wilde uitzetten, met volkomen vrijlating voor den gewonen wetgever om het „naar behoefte" uit te breiden. Hij wilde den staat niet langer (als Thorbecke, meende hij) beschouwd zien als de „groote politiemacht"

[1]) Van Goltstein, Van Reenen, blz. 75.

[2]) Vgl. J. A. de Beaufort in Gids 1924, IV, blz. 341 vlg. Deze artikelen zijn voor een groot deel samengesteld uit de nagelaten papieren en aanteekeningen van mr. W. H. de Beaufort.

maar als strevend in het licht der „moderne wereldbeschouwing" naar behartiging van „het volksbelang" door telkens herhaalde hervorming overeenkomstig de afwisselende behoeften. Opruiming der uit den ouden tijd nog overgebleven bureaucratie, snelle en degelijke rechtspraak, verbetering der verkeersmiddelen, uitbreiding van het recht van vereeniging, onbekrompen staatszorg voor alle takken van onderwijs, algemeene dienstplicht, een belastingstelsel, ingericht naar de rechtmatige eischen der moderne productie met belasting op het kapitaal in portefeuille en op ondernemingswinst, afschaffing van indirecte belastingen, van uit- en doorvoerrechten, zoodat het land één groote vrijhaven zou worden — zoo was zijn program voor de nieuwe groote hervormingspartij, die hij zou hebben te leiden, „controleerend thans, gouverneerend straks", als zij, met een krachtige meerderheid in het parlement achter zich, daarvoor gereed zou zijn.

Het ministerie vond ook tegenover zich den nieuwen eminenten welsprekenden leider der antirevolutionnairen, Kuyper, die luide de beginselen liet hooren van zijn „democratisch Calvinisme", van zijn „wetboek van den arbeid", waarmede hij het wiegelied zong van de nieuwe antirevolutionnaire partij, die niet meer allereerst steunen zou op de aristocratische omgeving van Groen, op de „mannen met twee namen" maar op de „kleine luyden" gelijk prins Willem in de 16de eeuw op wat deze „le menu peuple" noemde; ten opzichte van de beloofde tegemoetkoming bij het lager bijzonder onderwijs verzocht hij niet veel langer te moeten wachten, nu „de professoren nog binnen waren", wat in ieder geval, erkende hij, heuscher was dan Thorbecke's „wil morgen terugkomen" of Fock's „de luiken gesloten, geen gehoor", of Geertsema's „de klepel uit de bel gelicht".

Het ministerie begon zijn taak met een bescheiden uitleveringswet, een „hinderwet" en de afschaffing van vuur-, ton- en bakengelden en kwam gelukkig heen over de netelige kwestie van de lijn Leiden—Woerden, verbonden met die van de aansluiting der sporen te Rotterdam, die, wegens het vermoeden van onrechtmatige bevoordeeling, nog een oogenblik van crisis teweegbracht (Sept. 1875) [1]). Het breidde op het voorbeeld van Van Hall het staatsspoorwegnet uit met een aantal nieuwe lijnen in verschillende provinciën: Zwolle—Almeloo, Dordrecht—Elst, Amersfoort—Nijmegen, Zaandam—Enkhuizen, Stavoren—Leeuwarden, Nijmegen—Venloo, Rotterdam —Maassluis, Breda—'s Hertogenbosch, Groningen—Delfzijl. Het legde eindelijk de hand aan de regeling van het hooger onderwijs (April 1876), waarbij zoo wat alles nauwkeurig werd gereglementeerd, met behoud der algemeen te veel gekeurde drie universiteiten, waarbij zelfs ook nog die van Amsterdam in de plaats van het oude Athenaeum kwam en de reeds in 1874 door Kuyper aanbevolen „vrije universiteiten" mogelijk werden; verder met behoud der godgeleerde faculteit maar meer als faculteit van godsdienstwetenschap, met oprichting van gymnasia, ingericht als hoogere burgerscholen met klassieke opleiding ten grondslag. Ook het lager onderwijs werd ter hand genomen met het doel, om, onder handhaving der staatszorg voor het onderwijs, toch ook aan het bijzonder onderwijs, onder staatstoezicht, „waarachtige vrijheid" te schenken. De regeering verklaarde echter daarbij uitdrukkelijk een subsidie of restitutiestelsel met administratieve orde en goed beheer niet bestaanbaar, ja ongrondwettig en onbillijk te achten, schadelijk ook voor het bijzonder onderwijs zelf; zij protesteerde tegen de verdenking, dat zij erop uit zou zijn om de openbare school ondershands te verzwakken, en verklaarde zich ongeneigd om openbare gezindheidsscholen te stichten; zij bleef de openbare school beschouwen als de beste plaats om

[1]) Jonkers Nieboer, blz. 143 vlg.; De Beaufort, l.l., blz. 346.

„het intellectueele brood, de voor het geheele volk onmisbare kundigheden op te doen", met vrijstelling echter voor een ieder om „vrij onderwijs" aan zijn kinderen te doen geven [1]). Maar deze bemiddelingsvoorstellen voldeden noch aan de eischen der liberalen noch aan de wenschen der katholieken en antirevolutionnairen; een afkeurend voorloopig verslag, door Kappeyne zoowel als door Kuyper onderschreven, spelde der regeering weinig goeds en bereidde haar voor op een beslissende nederlaag.

Bovendien was het kabinet weder niet gelukkig met het ministerie van oorlog, dat voortdurend te kampen had met den fellen tegenstand van De Roo tegen begrootingen en aangeboden wetten, zoodat drie ministers van oorlog in dit kabinet achtereenvolgens door hem en zijn bondgenoot Stieltjes werden „afgemaakt". Bij de nederlaag van den derde, Klerck, in den voorzomer van 1876 bood dan ook het geheele ministerie zijn ontslag aan, maar de Koning toonde geringe neiging om, zooals het aftredende ministerie voorstelde, den erkenden leider der liberale oppositie, Kappeyne, te ontbieden en toen dit eindelijk geschiedde, vond hij dezen ongeneigd om als minister op te treden, omdat er eigenlijk geen reden was, waarom het ministerie zijn taak niet zou voortzetten. Zoo bleef het weder met een anderen minister van oorlog, generaal Beyen, en een anderen voor koloniën in de plaats van den over den toestand in het parlement en de nieuwe koloniale politiek hoogst ontstemden Van Goltstein [2]). Wel gelukte het minister Van Lynden in 1877 een, volgens Van Hall's oud recept van gebruikmaking van plaatselijke belangen, handig ineengezette reeks van negen wetten op de rechterlijke organisatie aangenomen te krijgen en behaalde ook de nieuwe minister van oorlog tegenover Stieltjes en De Roo een kleine zegepraal bij de regeling van het onderwijs aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda; maar de verkiezingen van 1877 versterkten de liberale partij tot een meerderheid van 48 van de 80 leden en nu waren de dagen der „regeering uit de minderheid" geteld. Zij moest wijken voor den tegenstand tegen hare onderwijs-politiek bij het antwoord op de troonrede en verkreeg 1 Nov. 1877 het door haar gevraagde ontslag. Het gold voor haar, zooals Kappeyne met het gebiedende woord van Gambetta tegenover de clericale regeering in Frankrijk had gezegd, „se soumettre ou se démettre". Zij koos het laatste.

De liberale partij scheen nu weder krachtig genoeg om het bewind te aanvaarden onder leiding van den bekwamen, handigen debater Kappeyne, die echter niet dan noode de taak had aanvaard. Men verwachtte, dat thans een nieuw tijdperk van hervorming zou aanbreken, en wel een van hervormingen in den geest der vooruitstrevende liberale elementen. En werkelijk behoorden in het nieuwe ministerie de minister van oorlog De Roo, die van justitie Smidt en die van het thans, wegens de overlading van het ministerie van binnenlandsche zaken, nieuw ingestelde departement van waterstaat, Tak van Poortvliet, bepaaldelijk tot die richting, terwijl Gleichman voor financiën, Wichers voor marine en Van Heeckeren van Kell voor buitenlandsche zaken er niet al te ver van schenen te staan en de veteraan Van Bosse nog eenmaal als minister van koloniën optrad. Eindelijk dan had de Koning, naar het scheen, zijn persoonlijke geringe ingenomenheid met de „liberale hervormers" laten wijken voor de begeerte der liberale meerderheid, toegevend aan de eischen der parlementaire practijk, die volgens sommigen, o. a. Van Houten [3]), reeds in 1872 Kappeyne,

[1]) Rengers, dl. II, blz. 164 vlg.
[2]) De Beaufort, Levensbericht van W. baron van Goltstein (Levensber. Letterk. 1901/2, blz. 147/8).
[3]) Vragen des Tijds, October 1877.

„slachtoffer zijner politieke positie", tot de regeering had moeten doen roepen en De Roo reeds in 1870 met het ministerie van oorlog had moeten belasten.

Het was thans te verwachten, dat de regeering zou worden geleid in de in 1874 door Kappeyne aangewezen richting en volgens de beginselen uiteengezet in het geruchtmakende vlugschrift: „De crisis en de toekomst der liberale partij", dat algemeen aan De Roo werd toegeschreven [1]). De conservatieve partij, hoewel zij mannen bezat als Heemskerk, Pijnappel, Wintgens, Van Goltstein en anderen, als de katholieken Van Nispen tot Sevenaer, Des Amorie van der Hoeven en Heydenrijck, begaafde en invloedrijke Kamerleden, was onmachtig gebleken om iets anders te zijn dan de achterhoede der liberalen, van hen niet verschillend in beginsel maar alleen in de toepassing van beginselen; zij vormde, meenden hare tegenstanders, geen eigenlijke partij maar een samenstel van los verbonden „opposanten" tegen een verder doorgezet liberalisme, saamgehouden alleen door den invloed van Heemskerk en een kleinen kring van haagsche heeren, wier orgaan nog altijd het Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage mocht heeten. Daarentegen hoopte de liberale partij weder, als na 1848, hervormingspartij te kunnen zijn en reeds werd in verband met die hervormingen het woord „grondwetsherziening" uitgesproken als omvattend de voorwaarden, waaronder alleen de staatkundige en economische toestand des lands zich kon verbeteren. Vooral zou dit kunnen geschieden, meenden sommigen, door de mogelijkheid van uitbreiding van kiesrecht te scheppen, waarop de liberalen van Van Houten's richting met nadruk wezen als het onfeilbare geneesmiddel tegen de onvruchtbaarheid der parlementaire regeering van de laatste jaren, tegen de gebreken in de bestaande partijverdeeling. Maar Kappeyne, hoewel voor uitbreiding van kiesrecht gezind, wilde niet hooren van het door die fractie begeerde algemeen stemrecht, welks invoering hij zelfs zeide „niet gaarne te willen beleven".

Niet op de financiën was in de eerste plaats de aandacht gevestigd. Zij begonnen intusschen eenige zorg te wekken, nu de uitgaven aanhoudend toenamen en de inkomsten niet in dezelfde mate vooruitgingen, vooral sedert de ook na de verovering van den kraton langzaam voortslepende Atjeh-oorlog de indische baten geheel had doen ophouden en de bij de aanhoudend toenemende uitgaven snel naderende tekorten dus door andere middelen in Europa gedekt moesten worden. De vindingrijke Gleichman meende die middelen te kunnen vinden door een leening van 44 mill., voornamelijk ten behoeve van de door Tak voorgenomen openbare werken, in de eerste plaats kanalen in allerlei streken, en vervolgens door de invoering der weinig populaire successiebelasting in de rechte lijn. Waarom, zoo vroegen hij en anderen, zou men de nakomelingschap niet mogen belasten met de kosten van verbeteringen, die aan de nakomelingschap vooral ten goede zouden komen? Waarom zou men dus voor die werken geen leening sluiten? En wat scheen minder onbillijk dan een successiebelasting te heffen, waardoor niet de verzamelaar van het fortuin zelf maar zijn erfgenamen, die zich voor de verkrijging immers geen moeite hadden getroost, getroffen werden? Met spanning werd vooral gelet op wat de man der afbrekende critiek, De Roo van Alderwerelt, nu zelf eindelijk zou kunnen tot stand brengen om zoowel de scherpe tegenstanders van het hier te lande altijd impopulaire militairisme als de voorstanders eener krachtige organisatie der landsverdediging, van een „volksleger", te bevredigen. Met nog meer spanning misschien, wat Kappeyne zou voorstellen op het gebied van het veelbesproken lager onderwijs.

Ten opzichte van dit laatste kwam men spoedig op de hoogte. De door

[1]) Buys, Studiën, dl. II, blz. 1 vlg. Het vlugschrift is van den zomer van 1876.

Kappeyne reeds in het voorjaar van 1878 aangeboden wet ging wel niet zoover als de met hooge eischen optredende vereeniging „Volksonderwijs" wilde en stelde noch wettelijken leerplicht noch ruime subsidiën aan de gemeenten voor, maar zij bracht aanzienlijke verbetering in de inrichting der scholen en de maatschappelijke positie der onderwijzers en legde nieuwe hinderpalen in den weg aan het bijzonder onderwijs. Kappeyne bleef op het standpunt der oude schoolwetten van 1806 en 1857, dat de school moest opleiden tot „christelijke en maatschappelijke deugden". Met groot talent verdedigde de minister in den zomer van 1878 zijn wet, die dan ook in de Tweede Kamer gelijk in de Eerste werd goedgekeurd, niettegenstaande den heftigen tegenstand van katholieke zoowel als van antirevolutionnaire zijde [1]), gesteund door een sterke adresbeweging, die bijna 470000 onderteekeningen trok tegen wat door Kuyper, met uit een nationaal oogpunt bedenkelijke verwijzing naar de gebeurtenissen tijdens het Twaalfjarig Bestand, als „scherpe resolutie", als „decretum horribile" werd afgeschilderd. Een aantal adressen richtte zich ook tot den Koning en een antirevolutionnaire deputatie onder leiding van den eerwaardigen volger van Groen, Elout van Soeterwoude, kwam op Het Loo den vorst een „smeekschrift" met ruim 300000 handteekeningen aanbieden om hem te vragen zijn onderteekening niet aan de wet te geven. De Koning stelde het geschrift in handen van den minister, die in een merkwaardig historisch betoog aan de Kroon [2]) het gevaarlijke dezer zijns inziens in den grond staatkundige beweging, eener kerkelijke reactie tegen de door de natie goedgekeurde onderwijsbeginselen van 1806 en 1857 aantoonde, het beweerde recht der bijzondere school op staatshulp met nadruk bestrijdend. De oprichting van „scholen met den Bijbel", van bijzondere scholen in het algemeen, kenmerkte Kappeyne als „weelde" der rijken, „aalmoes" aan de armen, met onvoorwaardelijke afkeuring zoowel van de splitsing in sektescholen en subsidieering of restitutie in welken vorm ook als nadeelig voor de volkseenheid en strijdig met de grondwet, die in art. 194 de zorg voor het onderwijs uitdrukkelijk aan de regeering opdroeg; eindelijk wees hij met nadruk op de staatkundige beteekenis dezer pogingen om Kroon en Staten-Generaal tegenover elkander te stellen. De Koning aarzelde niet langer en teekende de wet (17 Aug. 1878), die intusschen bij de liberalen weinig geestdrift en bij de andere partijen scherpen tegenstand bleef wekken. Voor de Katholieken en antirevolutionnairen was het vasthouden der voorstanders van deze wet aan hun uitleg van art. 194 een reden om aan te dringen op wijziging van dit voor het bijzonder onderwijs belemmerend grondwetsartikel [3]).

De uitgaven, door de tallooze nieuwe wetten van den laatsten tijd, vooral door de nieuwe schoolwet noodig geworden en in de naaste toekomst bestemd om nog meer te stijgen ten einde de hooge kosten van de gewenschte legerhervorming en den vestingbouw, van de voor het verkeer noodige nieuwe kanalen en spoorwegen te betalen, maakten tijdige financieele voorziening noodzakelijk. Gleichman, die reeds vóór de wet op het lager onderwijs in Juni zijn successiebelasting onder hevigen tegenstand der antiliberalen met een kleine meerderheid had doorgedreven, toonde nadrukkelijk aan, dat men „vóór alles op vermeerdering der lasten bedacht moest zijn"; herziening en verbetering der belastingen scheen daartoe de aangewezen weg. Wel was de financieele toestand voor het oogenblik nog „niet

[1]) De Beaufort, in Gids 1925, I, blz. 391 vlg., geeft een goed overzicht der een maand lang gevoerde discussie in de Tweede Kamer.
[2]) Rengers, dl. II, blz. 177 vlg. Dit betoog wekte heftige ergernis bij de kerkelijken: zie De Beaufort in Gids, l.l., blz. 395.
[3]) Rengers, blz. 185.

zorgwekkend", dank zij het over het algemeen zuinige beheer van Van Bosse en andere ministers na 1848, waardoor o.a. de rente der staatsschuld van ruim 36 mill. tot 26 mill. was gedaald, maar voorzichtigheid en beperking van de gewone staatsuitgaven scheen toch gewenscht. De voor den kanalenbouw voorgestelde leening, nog met 10 mill. voor den vestingbouw vermeerderd, dreigde met nieuwe schuldvorming, terwijl duidelijk bleek, dat de gewone uitgaven een onmiskenbare neiging, in plaats van tot beperking, tot stijging vertoonden en het budget reeds tot over de 100 mill. was geklommen, in 1879 tot 110½ mill. [1]). En wat zou het zijn, wanneer men eenmaal den weg zou opgaan der door de radicalen gewenschte „sociale hervormingen", waarop ook vele liberalen voor de toekomst aanstuurden? De herziening van de belasting op ongebouwde eigendommen, in April 1879 door den minister van financiën onder hevigen tegenstand doorgezet, maakte dan ook een begin met blijvende versterking der inkomsten, waarop hij aanhoudend meende te moeten aandringen.

De noodlottige dood van den bekwamen De Roo van Alderwerelt, den door den loop der dingen aangewezen hervormer van de landsverdediging, kort na het verscheiden van Stieltjes, zijn talentvollen medestander, deed intusschen de nog pas in staat van wording verkeerende militaire wetten tijdelijk op den achtergrond geraken en de dood van Van Bosse in Febr. 1879 was een nieuwe slag voor het ministerie, dat de voorstanders van ingrijpende hervormingsmaatregelen niet bevredigde en voor verschillende zijner belangrijkste voorstellen slechts een kleine meerderheid kon vinden. Men vroeg zich af, of Kappeyne ten slotte toch wel de gewenschte leider mocht heeten, ja, of de ernstige wensch om te handelen volgens de door hemzelven ontwikkelde beginselen wel bij hem bestond; de sceptische, dikwijls lichtvaardige toon, door den minister nu en dan bij de behandeling der gewichtigste zaken aangeslagen, zijn blijkbare tegenzin in het regeeren gaf aan dezen twijfel meerderen grond en zijn talrijke tegenstanders, ook van meer gematigd liberale zijde, lieten niet na daarop telkens weder met nadruk te wijzen. Wel scheen het optreden van kolonel Den Beer Poortugael bij oorlog en vooral dat van den als energiek en onverdacht liberaal bekend staanden Van Rees voor koloniën de verzwakte regeering weder te versterken maar de klacht werd toch ook onder de liberalen steeds luider, dat men niet verder scheen te kunnen komen dan „op de grenzen van het beloofde land" der ingrijpende hervormingen, waarop vooral Van Houten in scherpe woorden bij de begrooting voor 1879 en Buys in een indruk makend Gidsartikel [2]) wezen.

De kanalenwet van Tak, die Amsterdam beter met Rotterdam en door de Geldersche Vallei met de Waal moest verbinden, verder Drente, Limburg en Overijsel aan nieuwe waterwegen moest helpen, zou een zaak van beteekenis zijn voor den binnen- en buitenlandschen handel. Spoorwegen en zeehavens waren er nu, de verbetering der binnenlandsche waterwegen was met kracht aangevangen; zij moest door nieuwe kanalen worden gesteund en de geraamde 30 mill. schenen niet te veel voor de aanmerkelijke „versterking onzer productieve kracht", die ervan te wachten was. Maar wederom bleek het, dat in zulke zaken de plaatselijke belangen een luid woord medespreken. De kleine Maassteden waren bevreesd voor het behoud van haren handel; Rotterdam schroomde de concurrentie van het thans door het Noordzeekanaal van IJmuiden als haven buitengemeen verbeterde Amsterdam; men twijfelde aan de technische waarde van een kanaal door de Geldersche Vallei, aan

[1]) Rengers, blz. 188.
[2]) Buys, Studiën, dl. II, blz. 26 vlg.

de wenschelijkheid van de voorgestelde limburgsche kanalen. Zoo werd, ten deele ook door de staatkundige oppositie van eenige met het „hervormingsministerie" van den beginne af weinig ingenomen oudere liberalen, art. 1 der kanalenwet (20 Mei 1879) met 40 tegen 39 stemmen verworpen. Tak bood daarop zijn ontslag aan en eenige dagen later volgde hem Kappeyne, waarop het ministerie, voor het geval deze ook heenging, verklaarde zich bij hen aan te sluiten.

Te midden der aldus heerschende staatkundige onzekerheid kwam de eene slag na den anderen het vorstenhuis treffen. Koningin Sophie, wier woning, het Huis ten Bosch, jarenlang een middelpunt van belangstelling in kunst en wetenschap was geweest, overleed 3 Juni 1877; de dood der hoogbegaafde vorstin werd algemeen betreurd. Prins Hendrik, die na den dood van de kinderlooze prinses Amalia in 1878 opnieuw gehuwd was met de pruisische prinses Maria, overleed reeds een half jaar later (13 Jan. 1879) kinderloos te Wolferdinge in Luxemburg, waar hij sinds jaren stadhouder was, door velen betreurd ook wegens zijn levendige belangstelling in zaken van handel en scheepvaart. In verband met den toestand van het regeerende vorstenhuis had de Koning, hoewel reeds bejaard, tot een tweede huwelijk besloten. Hij vond de jeugdige prinses Emma van Waldeck-Pyrmont bereid den troon met hem te deelen en trad met haar (7 Januari 1879) in het huwelijk. Deze gebeurtenis werd door het gansche nederlandsche volk met groote vreugde vernomen, te eer daar de thans reeds negen en dertigjarige prins Willem van Oranje, van wiens begaafdheden een hooge dunk werd gekoesterd, totnogtoe ongehuwd was gebleven en door zijn langdurig verblijf in het buitenland na den dood zijner moeder steeds meer van de natie vervreemdde, terwijl prins Alexander, zijn jongere broeder, lichamelijk zwak en in gewilde afzondering levend, voor de toekomst als vorst weinig scheen te beloven; de grijze prins Frederik, wiens zoons op jeugdigen leeftijd waren gestorven, zou zijn aanspraken op den troon eventueel moeten zien overgaan op de nakomelingen zijner beide dochters, kroonprinses Louise van Zweden en prinses Marie van Wied, die dan mèt de nakomelingen van prinses Marianne van Pruisen en van groothertogin Sophie van Saksen-Weimar de kansen op de opvolging zouden moeten deelen. De geruchten van ernstige oneenigheden tusschen den Koning en zijn beide zoons vermeerderden de ongerustheid over de toekomst der dynastie. Toen volgde plotseling het treffende bericht, dat de Prins van Oranje 11 Juni te Parijs was overleden. De dood van den kroonprins was in die omstandigheden, naar men ernstig vreesde, het begin van het einde van het Oranjehuis, welks mannelijke leden volgens menschelijke berekening de een na den ander kinderloos zouden heengaan. Zou niet de opvolging langs de vrouwelijke lijn in een ander dan het met de volkshistorie nauw samenhangende stamhuis moeten komen, tenzij de Koning uit zijn tweede huwelijk nog een zoon mocht krijgen? Daarbij kwam, dat de bepalingen in de grondwet omtrent de troonsopvolging, voor zulk een thans niet ondenkbaar geval, door de deskundigen niet geheel duidelijk geacht werden, zoodat bij het uitsterven der mannelijke lijn internationale verwikkelingen mogelijk schenen. De geboorte van prinses Wilhelmina (31 Aug. 1880) wekte dan ook groote vreugde bij de gansche natie, nu weder ten minste hopend op het voortbestaan van het Oranjehuis, zonder hetwelk men zich Nederland niet wel kon denken.

De Koning, die eerst geaarzeld had, weigerde ten slotte het aangeboden ontslag der ministers aan te nemen maar Kappeyne stelde nu, buiten voorkennis zijner ambtgenooten [1]), plotseling de voorwaarde, dat de Koning hem

[1]) Rengers, dl. II, blz. 204/5; De Beaufort, in Gids, l.l., blz. 400 vlg.

zou machtigen de door velen gewenschte grondwetsherziening aan de orde te stellen betreffende kiesrecht, zittingstijd en werkwijze van de Tweede Kamer en landsverdediging, met vergunning om Kamerontbinding uit te lokken, voor het geval de Tweede Kamer hare medewerking tot die herziening weigerde. De Koning wendde zich om advies tot den ministerraad, die zich bij meerderheid voor Kappeyne's denkbeelden verklaarde; de ministers Gleichman en Van Rees bleven zich echter ernstig verzetten, daar zij een grondwetsherziening niet bepaald noodig achtten, zelfs gevaarlijk onder een niet sterk ministerie. De Koning, niet gezind om ter wille van het behoud van een hem persoonlijk weinig sympathiek minister een zoo belangrijke zaak als grondwetsherziening aanhangig te maken, verlangde nu in weinig aanmoedigende termen vooraf een onderzoek naar den omvang der door Kappeyne gewenschte herziening, waarop het ministerie opnieuw gezamenlijk ontslag aanbood.

Een en ander veroorzaakte een heftige beweging in den boezem der liberale partij, welker meerderheid met Gleichman en Van Rees deze grondwetsherziening niet bleek te wenschen. Een poging van Fransen van de Putte en Cremers, door den Koning aangezocht om een ministerie te vormen, ten einde de liberalen te hereenigen mislukte: opnieuw bleek de verdeeldheid in de liberale partij zoo groot, dat zij de regeering niet kon voeren, al hadden de zomerverkiezingen van 1879 haar opnieuw in hare meerderheid bevestigd. Er bleef niets anders over dan de benoeming van een „zakenministerie", met welks samenstelling de bekwame antirevolutionnair Van Lynden van Sandenburg zich tot ernstige ontstemming zijner partij belastte. Hij vond de gematigde conservatieven Van Goltstein, Klerck en Kip bereid om met de gematigd liberale leidsche hoogleeraren Vissering voor financiën en Modderman voor justitie, benevens den commissaris in Zeeland Six voor binnenlandsche zaken en den katholieken kolonel Reuther voor oorlog de zaken te leiden, hijzelf als minister van buitenlandsche zaken.

Van de zijde der gematigde liberalen, als wier hoofd Gleichman toen kon beschouwd worden, werd berust in deze door hen noodzakelijk geachte oplossing der heerschende staatkundige verwarring en met voldoening werd kennis genomen van de verklaring des kabinetsformeerders, dat het ministerie „eerbiediging van ieders rechten", „bezadigdheid", „gematigdheid", „gemeen overleg" in zijn vaandel had geschreven; de „progressistische" liberalen verborgen hunne teleurstelling noode maar zoowel de in aantal zeer toegenomen antirevolutionnairen als de Katholieken richtten scherpe verwijten tot den kabinetsformeerder, die nu zou medewerken om Kappeyne's door zijn eigen partij verafschuwde „monsterwet" uit te voeren, wat Six aanstonds als zijn eerst aangewezen taak kenmerkte.

Vier jaren lang heeft Van Lynden zijn zware taak volbracht, bitter bestreden door zijn eigen partijgenooten, gewantrouwd door vele liberalen, geduld door anderen hunner, gesteund echter door het onwankelbare vertrouwen des Konings, die van geen grondwetsherziening hooren wilde, blijkbaar ook bevreesd voor nieuwe beperking der koninklijke macht.

Het gelukte de nieuwe regeering werkelijk belangrijke dingen tot stand te brengen, in de eerste plaats de afdoening der reeds door het vorige ministerie voorbereide wetsvoorstellen; de door Smidt benoemde commissie tot verbetering van het strafrecht had haren arbeid volbracht en de nieuwe strafwet werd door Modderman onder algemeene waardeering voor zijn bekwaamheden en zijn karakter gelukkig tot stand gebracht; de wet op de Rijkspostspaarbank, een hoogst verdienstelijk voorbeeld van sociale wetgeving (7 Mei 1880) werd met groote meerderheid aangenomen; de financieele betrekkingen tot Luxemburg werden geregeld door een schuldtractaat, waarbij tevens aan Luxemburg de vertegenwoordiging door de nederlandsche gezanten

zijner niet-politieke belangen, behalve te Brussel, Parijs en Berlijn, werd toegezegd, wat bij sommigen ernstige bedenking wekte wegens den nieuwen band met het gevaarlijk tusschen Frankrijk en Duitschland gelegen groothertogdom; eenige kleinere wetsontwerpen, o.a. een tot uitvoering van kanalen in de noordelijke provinciën, werden aangenomen. De ministers hielden zich buiten den strijd der partijen, ofschoon die dikwijls zeer heet was, en de keuze van den Kappeyniaan Mirandolle als voorzitter van de Tweede Kamer in de plaats van den in Februari 1881, na jaren van werkzaamheid als zoodanig, gestorven ouden Thorbeckiaan Dullert bewees, dat de aanhangers van het vorige kabinet nog allesbehalve verslagen waren. De aftreding van den in het debat en als wetgever weinig handigen Vissering, na het slechte onthaal zijner voorgestelde rentebelasting, deed den veelzijdigen Van Lynden zelf in diens plaats als minister van financiën optreden (Juni 1881), terwijl hij zijn eigen ministerie aan den diplomaat Rochussen overgaf.

Het was in deze jaren, dat de aandacht der nederlandsche natie opnieuw werd gevestigd op de lang uit het oog verloren stamverwanten in Zuid-Afrika.

Sedert den overgang der Kaapkolonie aan Engeland in 1806 en de bevestiging van dien overgang door het koloniale tractaat van 1814 waren de betrekkingen tusschen het voormalige moederland en de thans engelsche kolonie nooit geheel en al verbroken [1]). De hollandsche taal had er zich, in weerwil van alle tegenwerking, gehandhaafd; hollandsche predikanten waren nu en dan daarheen overgekomen, verscheidene Nederlanders — helaas niet altijd van onbesproken gedrag — hadden er zich gevestigd, kaapsche jongelieden hadden zich aan nederlandsche hoogescholen voor het predikambt gevormd, in de medicijnen, in de rechten gestudeerd; enkele Nederlanders in het moederland — met name de vroeger brusselsche hoogleeraar Lauts, later te Leiden woonachtig — hadden daarbij niet opgehouden te wijzen op de toekomst, die zich in Afrika voor hunne landgenooten zou kunnen openen. Toen was in 1836 de „Groote Trek" gekomen, die een aantal kolonisten, het engelsche juk moede, over de Oranjerivier en de Vaal nieuwe woonplaatsen had doen zoeken in het nog onontgonnen Kaffergebied. Na een jarenlangen moeilijken kamp tegen Engelschen en Kaffers waren hier ten slotte twee zoogoed als onafhankelijke Boerenrepublieken ontstaan, de Zuid-Afrikaansche Republiek (1852) en de Oranje-Vrijstaat (1854), terwijl daarentegen in Natal de hollandsche bevolking onder Engeland was gebleven, hoewel zij getracht had den steun der nederlandsche regeering tot verkrijging harer onafhankelijkheid te verwerven.

Op de vestiging der beide Republieken hadden enkele Nederlanders grooten invloed geoefend en de emigratie van Nederlanders naar Afrika, het studeeren van Afrikanen in Nederland was door een en ander eenigszins verlevendigd. Vooral onder president Burgers, die van 1872 tot 1877 de Zuid-Afrikaansche Republiek leidde, scheen de kans op de versterking van den nederlandschen invloed in dezen staat groot, daar de rusteloos werkzame president bij een bezoek aan Nederland (1875/6) vervuld bleek van het ideaal der stichting van een „Groot-Nederland" in het verre Zuiden, hier te lande kapitaal voor een spoorweg trachtte te verkrijgen, het onderwijs in modern-nederlandschen zin wenschte in te richten en de emigratie van Nederlanders naar Zuid-Afrika op groote schaal wilde bevorderen.

Maar de engelsche regeering, die de ontwikkeling der zuidafrikaansche Republieken met leede oogen aanzag, maakte gebruik van de daar door Burgers' veelszins onvoorzichtige staatkunde gestichte verwarring en annexeerde

[1]) Mansvelt, De betrekkingen tusschen Nederland en Zuid-Afrika (Utrecht, 1902).

haar in 1877 [1]). De Boeren verzetten zich onder leiding van Kruger, Joubert en de Nederlanders Bok, Jorissen en Hamelberg krachtig tegen deze onrechtmatige daad en toen geen protesten baatten, begon einde 1880 een opstand tegen het na „een eeuw van onrecht" bitter gehate britsche gezag, die in 1881 bekroond werd door het herstel der onafhankelijkheid, vrucht van de schitterende zegepraal der Boeren bij Majoeba en van het optreden eener liberale regeering onder Gladstone in Engeland in plaats van de conservatieve „imperialisten" van lord Beaconsfield's richting, die de annexatie hadden toegejuicht.

Die opstand had hier te lande groote geestdrift gewekt en reeds aanleiding gegeven tot het ontstaan van een „Hoofdcomité" onder leiding van de utrechtsche hoogleeraren Harting, Buys Ballot, Fruin en De Louter en den met afrikaansche zaken vertrouwden Beelaerts van Blokland, dat krachtig opkwam voor het goed recht der Boeren gelijk Fruin in een krachtige brochure, De Beaufort, Van Duyl e.a. in belangrijke tijdschrift- en krantenartikelen deden. Weldra ontstond (7 Mei 1881) te Utrecht de „Nederlandsch-Zuid-Afrikaansche Vereeniging", die hare afdeelingen overal in den lande deed verrijzen, de wederzijdsche betrekkingen zooveel mogelijk trachtte te versterken en Harting's woord waar te maken, dat men een einde wilde zien aan de „vervreemding" en „de oude liefde" wilde doen herleven. Evenwel, met alle sympathie, de gewenschte krachtige emigratie en de besproken nauwe handelsbetrekkingen bleven slechts matige uitkomsten opleveren en toen de in 1881 opgetreden president Kruger met den „vechtgeneraal" van Majoeba, Smit, en den superintendent van onderwijs Du Toit in 1884 wederom in deputatie naar Europa kwam om ook in Nederland nieuwe betrekkingen aan te knoopen, werden zij wel overal met groote geestdrift ontvangen, maar datgene, waaraan op dat oogenblik de Zuid-Afrikaansche Republiek de meeste behoefte had: het nederlandsche kapitaal, hield zich schuchter terug. Wel kwamen er diplomatieke betrekkingen tot stand en werden studiefondsen voor transvaalsche studenten gesticht maar de om steun aangezochte regeering trok zich terug tegenover de volstrekt afwijzende houding van Engeland en de poging om hier een transvaalsche leening te plaatsen mislukte geheel. Zou men opnieuw hebben te spreken van een verzuimde gelegenheid tot uitbreiding van den invloed van den nederlandschen stam, zooals in de 17de eeuw reeds in Brazilië en Amerika, op Formosa en later op Ceilon? Zoo vroegen vele warme vaderlanders zich af. De toekomst zou het antwoord geven.

De handige Van Lynden wist intusschen het ministerieele schip veilig langs alle parlementaire klippen te geleiden en stoorde zich weinig aan een met algemeene stemmen aangenomen Kamermotie, dat „herziening van het kiesrecht wenschelijk" was, sedert Februari 1882 met den utrechtschen hoogleeraar Pijnacker Hordijk als minister van binnenlandsche zaken in plaats van den om gezondheidsredenen afgetreden Six. In den zomer van 1882 echter liep het zakenministerie, dat nog onmisbaar scheen wegens de voortdurende oneenigheid in de liberale partij en hare langzaam voortgaande afbrokkeling, groot gevaar, toen de Tweede Kamer het conservatieve koloniaal beleid van Van Goltstein scherp afkeurde en ook deze aftrad. Maar de weigering des Konings om de door Tak, die uitgenoodigd was om een ministerie te vormen, opnieuw als voorwaarde gestelde grondwetsherziening toe te staan [2]), deed het ministerie wederom terugkeeren, nu met den conservatieven De Brauw als minister van koloniën.

Het bleek spoedig, dat het teruggekeerde ministerie, ingrijpend gewijzigd

[1]) Vgl. De Beaufort, in Gids 1925, II, blz. 49 vlg.
[2]) Ibid., blz. 54.

en wederom vast in den zadel zittend, nu opnieuw de onmacht der liberale partij gebleken was, zich geroepen gevoelde om thans niet langer eenvoudig „ministerie van zaken" te zijn. Onder leiding nu niet meer in de eerste plaats van Van Lynden maar van den voortvarenden Pijnacker Hordijk trad het vrijmoedig op met de aankondiging van een „helder en duidelijk" program, dat het aan de Kamer ter goedkeuring of verwerping zou aanbieden, met de uitgesproken bedoeling om „verbetering te brengen in onzen zoozeer bedorven politieken toestand". Wel beperkte die aankondiging zich voorloopig tot een program voor het loopende zittingsjaar; wel verklaarde het ministerie niet in staat te zijn de „hoofdquaestie", den schoolstrijd, afdoende te beëindigen en wenschte het daarin te blijven bij „overwegingen van praktische politiek", maar weldra kwam Van Lynden zelf voor den dag met een groot plan van belastinghervorming, vooral gericht op het totnogtoe onbelaste roerend vermogen en op verbetering van de gemeentelijke financiën; een verlaging van den census zou daarmede gepaard gaan, die echter, ten gevolge van de tevens voorgestelde wijziging in de personeele belasting, veel minder dan de anders te verwachten 20000 nieuwe kiezers zou opleveren; eindelijk gaf de minister van binnenlandsche zaken tot ergernis van vele liberalen onbewimpeld zijn groote waardeering voor het bijzonder onderwijs te kennen.

Had dit alles bij de liberale meerderheid zeker wantrouwen gewekt en bij de minderheid het reeds heerschende wantrouwen niet kunnen wegnemen, een netelige kwestie maakte aan alles een einde.

De gouverneur-generaal Van Lansberge, die Loudon was opgevolgd, had de nog altijd voortdurende moeilijkheden in Atjeh door de energieke oorlogvoering van kolonel, later generaal Van der Heyden als gouverneur van dat gewest (1878—1879) in een betere richting zien komen. Een aanzienlijke troepenmacht van aanvankelijk 10000, later 6500 man stelde den bevelhebber in staat om na de groote expeditie tegen Samalangan in Aug. 1877, waarbij de zichzelf allerminst sparende krijgsman een oog verloor, door rusteloos patrouilleeren, oprichting van posten, strijd zonder genade en opzoeken van den vijand in zijn verste schuilhoeken, ten minste Groot-Atjeh te onderwerpen en den roem van den „eenoogigen koning" als overwinnaar te vestigen.

Het scheen echter de indische regeering nu tijd om in de plaats van het drukkende militaire gezag voor Atjeh een burgerlijk bestuur te vestigen in het bezette gebied, waarbij de gewone tegenstelling van burgerlijke en militaire ambtenaren duidelijk bleek. Van der Heyden, wiens straffe oorlogvoering en soms hardhandig optreden bij den minister van koloniën zelven afkeuring had gevonden, werd (voorjaar 1881) van zijn functiën ontheven en de burgerlijke ambtenaar Pruys van der Hoeven tot gouverneur aangesteld. Wel werd generaal Van der Heyden in het najaar van 1882 bij besluit der Tweede Kamer van alle blaam op zijn „eer en goeden naam" ontheven, maar het duurde kort, of onder Van Lansberge's opvolger 's Jacob begon de krijg in het schijnbaar bevredigde, thans door burgerlijke ambtenaren geregeerde land opnieuw, wat tot herhaalde klachten over de hier gevolgde afwisselende wijze van handelen aanleiding moest geven.

Maar niet de bedenkelijke toestand in Atjeh deed den minister van koloniën De Brauw ten slotte vallen. De verhouding van de indische regeering tot de Billiton-maatschappij, die in 1860 de tinonderneming op dat eiland had overgenomen van de eerste ondernemers, onder wie prins Hendrik de voornaamste was, was daarvan de oorzaak. De maatschappij, welker concessie in 1892 moest afloopen, wenschte, op grond van de nieuwe indische mijnverordening van 1873, die concessie aanzienlijk verlengd te zien. De gouverneur-generaal Van Lansberge had hieraan voorloopig geen gevolg willen geven, in afwach-

ting van een algemeene definitieve regeling der mijnconcessiën. Zijn opvolger 's Jacob echter ging onmiddellijk na zijn optreden tot de vergunning der verlenging met 35 jaren over, wat door den minister werd goedgekeurd. Deze verlenging nu werd door de Tweede Kamer scherp onderzocht en ten sterkste afgekeurd als strijdig met het belang des lands, in het bijzonder dat der schatkist. De minister verdedigde haar maar met 57 tegen 20 stemmen werd zij volgens de conclusie van de daarvoor benoemde commissie als „overschrijding van bevoegdheid" en „niet in 's lands belang" voor vernietiging aanbevolen. Eenige dagen later nam de minister zijn ontslag.

Toen nu kort daarop (26 Februari) de voorzitter der Kamer voorstelde om de reeds te voren door het ministerie aangeboden kieswetwijziging in behandeling te nemen en dit voorstel met 66 tegen 12 stemmen werd verworpen, trad het geheele kabinet af, te meer daar het ook op de Eerste Kamer niet kon rekenen, sedert deze zijn veranderde wijze van handelen had afgekeurd, met name het voorstellen van zóó ingrijpende maatregelen als belastingwijziging en kieswetwijziging, „met grondwetsherziening in het verschiet", door een kabinet, dat eigenlijk slechts tot afdoening van hangende zaken was samengesteld.

Zoo viel het ministerie-Van Lynden, dat zijn oorsprong te danken had aan de onmacht der liberale partij om te regeeren maar dat deze niet wenschte te zien optreden om te doen wat zij zelve onmachtig was tot stand te brengen — een toestand, die niet strekken kon om de reeds gedaalde sympathie des volks met de parlementaire regeering te vergrooten noch om het aanzien der liberale partij te versterken. Een krachtige hand werd vereischt om een einde te maken aan de hopelooze verwarring in de staatkundige verhoudingen, zoo noodig door middel van grondwetsherziening.

Maar die krachtige hand was ver te zoeken. Wel hadden de conservatieven in Heemskerk nog steeds een bekwaam en handig leider; wel bezat de antirevolutionnaire partij in Kuyper een energiek en talentvol aanvoerder; wel was onder de Katholieken de uitnemende redenaar Schaepman opgetreden met eenige kans om, ofschoon priester, de leiding dier nog altijd weinig georganiseerde partij op den duur in handen te krijgen maar de drie fractiën zouden, ook wanneer zij zich onderling verstonden, bij het bestaande kiesstelsel geen meerderheid in de Kamer kunnen verwerven. Een grondwetsherziening zou feitelijk van de liberale partij moeten uitgaan, wanneer het ten minste mogelijk zou zijn van de Kroon de totnogtoe geweigerde medewerking te verkrijgen. Maar wie zou dan de leiding der liberale partij kunnen nemen? Kappeyne had, ook al zou hij gewild hebben, haar vertrouwen verloren; Tak kon slechts op de progressisten als getrouwe volgers rekenen; Gleichman en Van Rees hadden wel de meeste oudere liberalen achter zich maar de liberalen van Tak's fractie wilden geen samenwerking met hen; Fransen van de Putte, thans lid der Eerste Kamer, was te veel koloniale specialiteit om als leider van alle liberalen op te treden; de radicale Van Houten had slechts weinige volgers. De liberale partij, in een aantal fractiën verdeeld, was dus voor het oogenblik niet in staat om de leiding in handen te nemen [1]). In deze omstandigheden was het natuurlijk, dat aller blikken zich richtten op den buigzamen en bekwamen bestuurder, die reeds eenmaal in zulk een geval als redder in den nood was opgetreden, op Heemskerk, die bij den Koning in hoog aanzien stond.

Hij vormde (April 1883), nadat eenige pogingen om een Kabinet uit de meerderheid te vormen waren mislukt, een „extra-parlementair" ministerie: Van der Does de Willebois en Weitzel voor buitenlandsche zaken en oorlog,

[1]) De Beaufort, in Gids 1925, II, blz. 56 vlg., 64 vlg., over een mislukte poging om door een gemeenschappelijke verklaring der liberale Kamerleden aan de natie de eenheid der partij te herstellen.

den haagschen wethouder Du Tour van Bellinchave voor justitie, Grobbee voor financiën, den conservatieven Van Bloemen Waanders voor koloniën, Geerling voor marine, Van den Bergh voor waterstaat, hemzelven voor binnenlandsche zaken — een „bijeengescharreld ministerie", spotte Des Amorie van der Hoeven. Heemskerk kondigde, volgens het vroeger door de Kroon voorgestelde, de benoeming eener staatscommissie aan tot onderzoek van den omvang der gewenschte, zij het dan tot het noodzakelijke beperkte, grondwetsherziening; hij beloofde voorts de behandeling der financieele kwestiën en de invoering van het nieuwe strafwetboek. Reeds 11 Mei werd de bedoelde staatscommissie benoemd. Zij bestond uit 15 personen: Heemskerk, voorzitter, de leidsche hoogleeraar Buys ondervoorzitter, Van Naamen van Eemnes en Verheyen uit de Eerste Kamer, Cremers, Van Nispen tot Sevenaer, Roëll en De Savornin Lohman uit de Tweede, G. De Vries uit den Raad van State, schout-bij-nacht Binkes en generaal Van der Star voor militaire zaken, de hoogleeraren Linteloo de Geer van Jutphaas, Tellegen en Asser, de onderwijsspecialiteit Farncombe Sanders en de referendaris van justitie Beelaerts van Blokland.

De binnenlandsche staatkundige hemel bleef evenwel niet zonder wolken. De aanhoudend slinkende liberale meerderheid werd bij de verkiezingen van 1883 nog met een paar stemmen verzwakt ten voordeele der steeds in beteekenis toenemende antirevolutionnaire partij, die onder de krachtige en handige leiding van Kuyper, meester in het „bespelen van het instrument der volksconscientie", machtig strijder op het gebied der „vrije school", geniaal journalist en volksredenaar, die in 1877 aan zijn partij een scherp omlijnd program had geschonken, eerst aan de conservatieven, daarna aan de liberalen eenige zetels had ontrukt. Meer en meer naderde men wat men het „doode punt" placht te noemen: het oogenblik, waarop de gezamenlijke liberalen over niet meer dan juist de helft der thans 82 stemmen in de Tweede Kamer zou kunnen beschikken.

Bovendien kwamen omstreeks 1880 nieuwe elementen meer en meer aanspraak maken op medezeggenschap in het staatsbestuur. De talentvolle en fanatieke socialistische luthersche predikant Domela Nieuwenhuis wist sedert omstreeks 1875 een toenemenden invloed te verkrijgen op de werklieden, vooral sedert 1879 toen hij zijn predikambt had nedergelegd en als redacteur van het nieuwe blad „Recht voor Allen" aanhoudend opwekte tot revolutionnair verzet tegen de bestaande toestanden. Hem en den zijnen gelukte het in het Werkliedenverbond, dat onder leiding van den gematigden Heldt zich op staatkundig gebied in de lijn der progressistische liberalen bewoog en zich vooral toelegde op de geleidelijke ontwikkeling der vakbeweging in Nederland [1]), de denkbeelden der Internationale [2]) en daarmede die der sociaal-democraten bij velen ingang te doen vinden. Wel scheidden zich in 1877 de protestantsche werklieden van antirevolutionnaire richting af van het Werkliedenverbond en sloten zich op aandrang van Kuyper en onder leiding van den amsterdamschen werkman Kater aaneen in de vereeniging „Patrimonium"; wel begon ook de katholieke geestelijkheid de tot hare Kerk behoorende werklieden ernstig voor het revolutionnaire streven te waarschuwen en op hunne vereeniging onder kerkelijk toezicht bedacht te zijn; maar in Mei 1878 werd onder leiding van den smid Ansing, oudlid der Internationale, te Amsterdam een sociaaldemocratische vereeniging opgericht, die het duitsche, in 1875 te Gotha samengestelde program als richtsnoer aannam.

---

[1]) Hudig, l.l., passim.
[2]) Bymholt, l.l., blz. 333 vlg.

Het was de bescheiden aanvang nog eener nieuwe staatspartij, die, als weleer de antirevolutionnaire, begon met een deel van het „volk achter de kiezers" voor hare beginselen te winnen en naast algemeen direct kies- en stemrecht directe wetgeving door het „volk" in democratischen en maatschappelijke hervormingen in socialistischen zin op den voorgrond stelde. De nieuwe partij, die hare aanhangers eerst bijna uitsluitend in de groote hollandsche steden vond, zette hare actie rusteloos voort, met name in de twentsche fabrieksplaatsen en slaagde erin, tegenover de gematigde richting van het Werkliedenverbond en zijn orgaan „de Werkmansbode", hare socialistische propaganda ingang te doen vinden, zich vooral richtend op de verhooging der loonen en daardoor de sympathie winnend van vele werklieden. Voorloopig werkten op staatkundig gebied het Werkliedenverbond en de Sociaal-democratische Vereeniging nog met het uit de meest vooruitstrevende liberalen voortgekomen „Comité voor algemeen kies- en stemrecht" samen tot verspreiding van de denkbeelden van dit Comité, dat in de jonge rechtsgeleerden Veegens, Heineken en Van Gilse, den delftschen hoogleeraar B. Pekelharing, den boekhandelaar Pijttersen te Sneek en anderen werkzame leiders vond. In 1880 werden te Amsterdam voor het eerst werkmanscandidaten gesteld voor de verkiezingen voor Tweede Kamer en gemeenteraad, al bepaalde zich het op hen uitgebrachte stemmenaantal nog slechts tot zeer weinige. Het Comité voor algemeen stemrecht trachtte intusschen door verspreiding van een manifest „aan het nederlandsche volk", door adressen aan Staten-Generaal en regeering, door propaganda-lezingen en vertoogen in couranten en tijdschriften op de openbare meening invloed te verkrijgen — wat ook wel gelukte, zooals bleek op het congres voor algemeen kies- en stemrecht te Utrecht in 1882, waar een Bond voor algemeen kies- en stemrecht werd opgericht[1]).

Te midden van deze zoo in beteekenis aanhoudend toenemende democratische en kerkelijk-staatkundige bewegingen, te midden van de nog steeds voortdurende oneenigheden in het liberale kamp en de daarmede samenhangende staatkundige onzekerheid, hield Heemskerk de teugels van het bewind in handen en toonde daarbij een weergalooze, in veler oogen niet zelden beginselzwakke bekwaamheid. Reeds bij de behandeling van de indische begrooting voor 1884, waarbij het sluiten van een nieuwe overeenkomst met de Billiton-maatschappij nog eens scherp werd afgekeurd, viel de minister van koloniën, Van Bloemen Waanders, eerst na drie maanden vervangen door den bekwamen, juist uit Indië teruggekeerden administrateur Sprenger van Eyk; de zwakke minister van marine moest zijn post weldra overgeven aan den parlementair ervaren Van Erp Taalman Kip; de benoeming van den liberalen Van Rees tot gouverneur-generaal in plaats van den thans afgetreden 's Jacob werd verdedigd met de algemeen erkende behoefte aan krachtige leiding in Indië, zij het dan in bepaald liberalen zin. Nu en dan kwam de schoolkwestie weder om den hoek zien, vooral toen de regeering (Mei 1884), hare aanvankelijk vrij ingrijpende voorstellen op dit gebied terugbrengend tot eenige „administratieve verbeteringen", eenigszins aan sommige bezwaren te gemoet kwam en de verbonden antirevolutionnairen en Katholieken daarbij, sedert Keuchenius' scherpe uitlating reeds in November 1883, namens de eersten meer dan eens verklaarden aan geen enkele ingrijpende hervorming steun te zullen verleenen, als niet aan hunne eischen op schoolgebied te gemoet werd gekomen. De pogingen van minister Grobbee

[1]) Bymholt, l.l., blz. 307 vlg.

om de bij de nog steeds toenemende aanzienlijke tekorten hier te lande en in Indië thans in bepaald ongunstigen toestand verkeerende financiën te verbeteren mislukten voorloopig.

Terwijl het ministerie voortging met de zaken zoogoed mogelijk gaande te houden, stierf (21 Juni 1884) de ziekelijke prins Alexander, Prins van Oranje sedert den dood zijns broeders. Kroonprinses Wilhelmina was thans nauwelijks vier jaren oud en het scheen daarom in de eerste plaats wenschelijk het regentschap te regelen voor het waarschijnlijke geval, dat de bejaarde Koning zou komen te overlijden, voordat zijn dochter meerderjarig zou zijn: dit geschiedde dan ook bij de wet van 2 Aug. 1884, die de jonge Koningin als Regentes aanwees. Het was bij de behandeling dezer wet, dat Van Houten het gepast achtte op te merken, dat de Kroon thans hier te lande meer „ornament" dan „fundament" van het staatsgebouw mocht heeten.

In verband met art. 198 der grondwet, dat grondwetsherziening tijdens een regentschap verbood, scheen het wenschelijk ten minste dit artikel te wijzigen in dien zin, dat een herziening in dat geval mogelijk werd, behalve alleen ten opzichte van de bepalingen over de troonsopvolging. De regeering stelde dit dan ook einde Aug. 1884 voor en wist de Kamers spoedig van de dringende wenschelijkheid te overtuigen, zoodat einde November 1884 deze gedeeltelijke grondwetsherziening tot stand kon komen. Bij de daarmede noodzakelijk gepaard gaande Kamerontbinding verloor de liberale partij, in welke de progressistische fractie ditmaal hare meeste leden uitgeworpen zag, weder een paar zetels, zoodat thans het „doode punt" inderdaad bereikt was en de beide nog overgebleven conservatieve leden — Corver Hooft en Wintgens — ten slotte tusschen de verbonden Katholieken en antirevolutionnairen aan de rechter- en de liberalen aan de linkerzijde den doorslag zouden moeten geven. In deze omstandigheden moest de regeering wel aan het bewind blijven, ook toen zij ten gevolge van de verwerping van een nieuwe belastingregeling tot bestrijding der toenemende tekorten haren minister van financiën moest opgeven, weldra vervangen door Bloem, die evenwel ook al geringe instemming vond voor de door hem voorgestelde maatregelen van verbetering der financiën.

De parlementaire toestand werd meer en meer onhoudbaar. Zelfs de onbelangrijkste voorstellen konden niet dan met de grootste moeite worden doorgedreven en men klaagde van alle kanten, dat er niets werd tot stand gebracht. Grondwetsherziening scheen het eenige middel om op den duur orde in de zaken des lands te brengen. Maar zou Heemskerk in staat zijn om èn de Kroon te doen toegeven èn de half onwillige Kamer te bewegen om bij dezen arbeid hem de leiding toe te vertrouwen? De handige en voor de eer der leiding dezer belangrijke staatszaak niet onverschillige minister was bereid om de onzekere kans te wagen.

HOOFDSTUK VI

DE GRONDWETSHERZIENING VAN 1887. HET REGENTSCHAP

Er was een zeer groot verschil tusschen de omstandigheden en de stemming, waarin omstreeks 1840 de liberalen de noodzakelijkheid eener herziening der grondslagen van het staatsgebouw gevoelden, en die, waarmede bijna een halve eeuw later het denkbeeld der herziening door hen werd aanvaard. Zonder geestdrift, zonder vertrouwen op de leiding van

den staatsman, die alleen in staat scheen het werk ten einde te kunnen brengen, in zichzelve verdeeld over de wenschelijkheid van de verschillende veranderingen, die in de Grondwet zouden worden voorgesteld, liet de liberale partij die herziening eerder toe dan dat zij ze met kracht begeerde. En de antirevolutionnair-katholiek-conservatieve rechterzijde was evenmin geestdriftig gestemd over de zaak der herziening, waarbij zij als vaste voorwaarde voor hare medewerking de tegemoetkoming der liberalen op onderwijsgebied stelde en voor het overige zich vrij onverschillig toonde, van katholiek-conservatieve zijde zelfs met onverholen tegenzin tegen deze „onnoodige" en daarom niet wenschelijk geachte herziening. De Kroon zelve ten slotte verleende hare in ieder geval noodzakelijke medewerking niet dan aarzelend en half onwillig, beducht als de Koning steeds was voor nog sterker machtsbeperking dan zijn vader zich reeds had moeten laten welgevallen, voor veldwinning der democratische gevoelens, die zich hier en daar met onmiskenbare neiging tot republikeinsche instellingen reeds duidelijk vertoonden, èn onder de radicale elementen der liberale partij èn bij sommige antirevolutionnairen maar vooral onder de sociaaldemocraten, die het koningschap en zelfs den persoon des Konings in redevoeringen en geschriften heftig aanvielen.

Veel zeemanschap zou er noodig zijn, eer de leidende minister zou kunnen rekenen het schip in de veilige haven gebracht te hebben. En toch, dat herziening noodig was, kon geen oogenblik twijfelachtig zijn: afgezien van de gebiedende noodzakelijkheid om de zaak der troonsopvolging zoo duidelijk mogelijk te regelen, had de loop der dingen van staatkundigen aard in de laatste jaren overtuigend bewezen, dat het zóó niet langer ging, dat er maatregelen moesten genomen worden om den geregelden loop der telkens haperende staatsmachine te verzekeren. Alles kwam in deze omstandigheden aan op de vraag, of de grijze Heemskerk de man was, die de tegenstellingen zou weten te verzoenen, die door geven en nemen de partijen tot een bevredigend compromis zou kunnen brengen, die door handige taktiek de parlementaire klippen zou weten te ontzeilen. Er waren er, die twijfelden, maar de uitslag zou toonen, dat de bejaarde staatsman, thans de autoritaire onhandigheden van vroeger jaren te boven, inderdaad de gewenschte talenten bezat en, ondanks zijn hoogen leeftijd, ook de lichamelijke en geestelijke kracht om, in weerwil van den tegenstand der radicalen en den blijkbaren onwil der eigenlijke conservatieven, met hulp der gematigde liberalen, met zijn groote parlementaire ervaring, zijn juridische scherpzinnigheid en zijn omvangrijke kennis van menschen en dingen gewapend, het werk tot stand te brengen.

Maar zou het mogelijk zijn met deze Tweede Kamer, met deze volksvertegenwoordiging op het „doode punt", welker zonderlinge samenstelling duidelijk aan den dag kwam, toen de liberale voorzitter Cremers zijn zetel een jaar lang moest afstaan aan den antirevolutionnair Mackay en in Sept. 1885 dezen weer verving? Het denkbeeld kwam op, of het niet beter zou zijn vóór het aan de orde stellen der grondwetsherziening zoowel de kiestabel als de kieswet te herzien, daar velen, en niet alleen uit de rechterzijde, van meening waren, dat de samenstelling der Staten-Generaal niet in overeenstemming geacht kon worden met de werkelijke gezindheid der natie. Anderen ontkenden dit ten sterkste. Een door den winschoter afgevaardigde Goeman Borgesius en een aantal hervormingsgezinde liberalen in het voorjaar van 1885 voorgestelde motie om de grondwetsherziening „zoo spoedig mogelijk" aan de orde te stellen zonder wijziging van kiestabel of kieswet daaraan vooraf te laten gaan, werd met kleine meerderheid verworpen; maar toen de rechterzijde, thans met de

beide conservatieven even in de meerderheid, bij de behandeling der begrooting de gewone uitgaven voor het staatsonderwijs aanzienlijk begon te besnoeien, trok één dezer beiden, de aan het neutrale onderwijs zeer gehechte Wintgens, door de rechterzijde daarom als een afvallige bejegend, zich moedeloos uit de Kamer terug, de uiterst zwakke meerderheid nog met één stem verzwakkend, daar een liberaal hem in het district 's-Gravenhage verving.

Zoo sukkelde men voort, altijd door haspelend en redevoerend over zaken van onderwijs, kiesrecht en financiën, zonder dat echter eenige werkelijke beslissing omtrent den te volgen weg kon worden genomen bij de, ten gevolge van toevallige afwezigheid van soms één enkel kamerlid, tusschen rechts en links wisselende stemmingen in de Tweede Kamer [1]). En terwijl de voorstanders van algemeen stemrecht zich luide lieten hooren en in September 1885 een indrukwekkende „nationale meeting" in de Maliebaan te 's-Gravenhage organiseerden, waarbij de sociaal-democraten hun roode vlag zonder schroom ontplooiden, vertoonden zich bij de natie zelve duidelijke sporen van toenemend ongeduld.

De socialisten begonnen zich onder leiding van den onverdroten werkzamen Domela Nieuwenhuis krachtig te roeren, richtten in het economisch slechtgestelde Friesland, waar de grond grootendeels in handen was van buiten het gewest woonachtige landheeren uit de aanzienlijke familiën en de pachters in ongunstige omstandigheden verkeerden, afdeelingen der sociaal-democratische partij op, bevorderden de zich overal uitbreidende werkstakingen, vielen in geschriften het koningschap, de groote fabrikanten en landheeren, het kapitalisme in het algemeen heftig aan en dreigden openlijk met oproer [2]). Het zoogenaamde „palingoproer", 25/6 Juli 1886 te Amsterdam ontstaan ten gevolge van het optreden der politie tegen het wreede maar bij het volk geliefde „palingtrekken", droeg wel geen eigenlijk socialistisch karakter maar gaf na bloedige onderdrukking aanleiding tot vervolgingen, ook tegen socialisten, die van de gelegenheid gebruik hadden willen maken om het volk in beweging te brengen en van wie sommigen met gevangenis en geldboeten streng gestraft werden. Ook Domela Nieuwenhuis behoorde onder hen, die in dit jaar met celstraf werden gestraft, wegens een artikel tegen den persoon van den Koning zelven in zijn voortdurend tot oproer aanzettend blad „Recht voor Allen". De van staatswege ingestelde vervolgingen brachten intusschen de beweging niet tot staan, ook al werden sommige socialisten telkens tot gevangenisstraf en boeten veroordeeld, ook al begonnen de mannen van het Werkliedenverbond en de Dageraad zich aan haar te onttrekken [3]) uit vrees voor uitspattingen der sociaal-democratische leiders, onder wie Domela Nieuwenhuis, Frowein, Fortuyn, Van der Stadt en anderen zich luide lieten hooren. De verkiezing van den werkman Heldt tot lid der Tweede Kamer voor Sneek in November 1885 kon hen niet tevredenstellen maar werd als een verraad van dezen aan de zaak der werklieden beschouwd, als een handige zet der voor haar behoud bevreesde „bourgeoisie". Het bleek intusschen duidelijk, dat de sociaal-democraten nog slechts een klein deel van de werkliedenbevolking tot hunne denkbeelden hadden overgehaald; herhaaldelijk moest de politie hen tegen de over de aanvallen op het Oranjehuis verbitterde volksmenigte beschermen. Toch viel het niet te ontkennen, dat hun aantal in verband met hunne energieke propaganda voortdurend aangroeide en de vervolgingen hen

[1]) Rengers, dl. II, blz. 270 vlg.
[2]) Bymholt, blz. 327 vlg.
[3]) Ibid., blz. 373.

eerder versterkten dan verzwakten, terwijl de in deze jaren telkens optredende werkloosheid vele werklieden ten minste tijdelijk in hunne rijen deed opnemen.

Terwijl de werkmansstand zich alzoo begon te doen gelden en men van die zijde herhaaldelijk met nadruk aandrong op het ruimer verleenen van medezeggenschap in de zaken van den staat, organiseerden zich de kerkelijke partijen met het oog op de groote veranderingen, die bij mogelijke uitbreiding van het kiesrecht ook voor haar te wachten stonden. Schaepman leverde in zijn tijdschrift „Onze Wachter" in 1883 een „proeve van een program" voor de katholieke partij, welke proeve echter bij de toongevende, conservatiefgezinde elementen onder de Katholieken grooten tegenstand wekte, daar zij onmiskenbaar „den invloed van het volk op de verkiezingen" wilde versterken, „ook in de vertegenwoordiging der minderheden"; de vrijheid van onderwijs werd, als „natuurlijk recht der ouders", op den voorgrond gesteld, de staatsschool alleen als „aanvulling der vrije school" toegelaten; wederinvoering der doodstraf, regeling der belastingen naar „het belastbaar vermogen", beperking der militaire uitgaven, handhaving der zondagsrust waren verder de hoofdpunten dezer proeve, die uitging van „God als de bron van alle gezag", van de „gehoorzaamheid om des gewetens wil" als „eenige waarborgen van het vast bestand der overheid en de vrijheid der onderzaten". Dit program kon de beide nog altijd bestaande stroomingen onder de Katholieken, de conservatieve en de vooruitstrevende, niet tot verzoening brengen; integendeel het liet de onder hen bestaande verschillen duidelijk uitkomen.

Evenmin kon het antirevolutionnaire „program van beginselen" van 1878, hoewel onder leiding van dr. Kuyper samengesteld door een „Centraal-Comité" uit de afgevaardigden der antirevolutionaire kiesvereenigingen en door den leider uitvoerig toegelicht in een reeks van Standaardartikelen, later verzameld in een zwaar deel „Ons Program" [1]), in deze partij aanvankelijk dit doel bereiken, al heette het samengesteld voor de „antirevolutionnaire of christelijk-historische richting", die volgens het program „den grondtoon van ons volkskarakter" vertegenwoordigde. Ook dit program van 21 artikelen vond „in God de bron van het souvereine gezag" van het Huis van Oranje, „als onder de leiding Gods in onze geschiedenis geworteld", en verwierp het begrip der volkssouvereiniteit; het achtte „de eeuwige beginselen van Gods woord" te zijn de „belijdenis der partij" en eischte, dat het „staatsgezag noch rechtstreeks noch door de uitspraak van eenige kerk, maar alleen in de conscientie der overheidspersonen aan de ordonnantiën Gods gebonden zij". Het nam voor de „Christelijke en dus niet-godsdienstlooze natie" „het aan de Grondwet gebonden koningschap .... als den voor Nederland meest geschikten regeeringsvorm" aan, erkende de grondwet van 1848 als „uitgangspunt om langs wettigen weg tot een hervorming onzer staatsinstellingen naar eisch der christelijk-historische beginselen te geraken", verlangde verwijdering van „alles wat den vrijen invloed van het Evangelie op ons volksleven belemmert", met onthouding „van elke rechtstreeksche bemoeiing met de godsdienstige ontwikkeling der natie"; het eischte „bevestiging van den rechtmatigen volksinvloed" in de Staten-Generaal, „zooveel doenlijk" zondagsrust, herstel door ingrijpende decentralisatie der aloude „gewestelijke en gemeentelijke autonomie", censusverlaging, vrijheid van onderwijs, onafhankelijke rechtspraak, beperking van staatsbemoeiing op financieel gebied, legerorganisatie met afschaffing van

[1]) Amsterdam, 1879.

dienstvervanging, „Christelijk karakter" van het koloniaal bestuur, een „wetboek van den arbeid", scheiding van Kerk en Staat, zelfstandigheid der partij tegenover andere partijen.

De eenheid dezer partij, welker orgaan de door Kuyper geredigeerde „Standaard" bleef, werd behalve door zijn krachtige leiding in het vaste Centraal-Comité, waarvan hij voorzitter was, bewaard door de sedert 1878 geregeld jaarlijks samenkomende „deputatenvergadering", gekozen door de overal oprijzende antirevolutionnaire kiesvereenigingen. Met hem waren de utrechtsche hoogleeraar De Geer, de groningsche Gratama, de amsterdamsche De Savornin Lohman — het „philosophische hoofd" der partij en als zoodanig meer dan Kuyper den geest van Groen vertegenwoordigend — de predikanten Donner en Bronsveld de voornaamste leiders der jonge staatspartij, die bestemd was om weldra een groote rol in het land te spelen. Krachtige samenwerking van alle voorstanders der antirevolutionnaire of christelijk-historische denkbeelden werd echter tegengehouden door de toenemende verschillen op kerkelijk gebied in den kring der orthodoxe Protestanten zelve. De oprichting der Vrije Universiteit op Gereformeerden grondslag in 1879 had reeds bij vele aan de „Groote Kerk" gehechten ernstige bestrijding gevonden, met name bij dr. Bronsveld, den talentvollen leider van het tijdschrift „Stemmen voor waarheid en vrede", die vast wilde houden aan de synodale organisatie der Nederduitsch-Hervormde Kerk zooals die in 1816 en 1852 tot stand was gekomen. De werkzaamheid van Kuyper en De Savornin Lohman tegen deze synodale organisatie won echter voortdurend veld, al bleef de Synode standvastig weigeren om door de Vrije Universiteit gevormde predikanten tot het proponentsexamen toe te laten. De amsterdamsche predikant Vos leidde het verzet tegen de pogingen van Kuyper en de zijnen om hunne met die der Afgescheidenen overeenkomende denkbeelden in de Hervormde Kerk te doen zegepralen. Reeds was in den amsterdamschen kerkeraad die zegepraal voorbereid, toen 4 Januari 1886 het classicaal bestuur aldaar 80 voorstanders der beweging schorste. Een poging der geschorsten om zich (6 Jan.) met geweld („paneelzagers") in het bezit der Nieuwe Kerk en harer archieven en eigendommen te stellen met het blijkbare doel om een nieuw kerkgenootschap te stichten[1]) gelukte aanvankelijk, maar in December werd een vergelijk getroffen. Een lange kerkelijke procedure volgde, waarbij de uitgesproken schorsing in verschillende instantiën werd bevestigd. Toen scheidden zich in het voorjaar van 1887 een aantal „doleerende kerken" af van het synodaal verband, waarna zij zich in 1892 vereenigden tot een nieuw kerkverband, de „Christelijk gereformeerde kerken".

Deze oneenigheden verlamden voor het oogenblik de staatkundige werkzaamheid der antirevolutionnaire partij gelijk de verdeeldheid onder de Katholieken ook hunne partijvorming belemmerde. Dat er echter tusschen deze beide op den duur een nauw verbond zou ontstaan tegen de liberale beginselen van allerlei schakeering, was te verwachten en de gemeenschappelijke strijd tegen de neutrale school, in het bijzonder tegen de schoolwet van Kappeyne, had reeds tot aanvankelijke samenwerking, zij het nog op een lossen grondslag, aanleiding gegeven. Ook de liberale partij, die in dit opzicht op den tegenstand van sommige conservatieven rekenen moest, verkeerde in steeds scherper uitkomende onderlinge verdeeldheid. Zij bezat geen program, dat haar samenbond of kon samenbinden zooals èn de kerkelijke partijen èn de socialistische er thans een

[1]) De Beaufort, l.l., blz. 176 vlg.

bezaten; noch Thorbecke's „Narede" noch het in 1874 door Kappeyne ontwikkelde program van beginselen kon als zoodanig gelden. Zij was uit haren aard en krachtens haar beginsel niet geneigd om hare aanhangers vast aan een program te binden, veeleer om hun een zoo groot mogelijke individueele zelfstandigheid te laten[1]). Vandaar hare onmacht om hare fractiën gezamenlijk en onder goede tucht tegen de andere partijen te doen optrekken en gebruik te maken van de verdeeldheid onder hare tegenstanders; vandaar het telkens in brochures, couranten en tijdschrift-artikelen aan den dag komende verschil van meening, dat door hare tegenstanders juichend als een bewijs van de in hare rijen heerschende onzekerheid, ja stelselloosheid werd aangemerkt. Toch deed zich ook in haar midden de behoefte gelden om door aaneensluiting hare kracht te vermeerderen, om hare meer conservatieve en hare progressistische, zelfs radicale elementen, van de oude Thorbeckianen tot Van Houten, in één, zij het dan zeer rekbaar, partijverband samen te houden.

Dit was het beginsel der „Liberale Unie", in 1885 voortgekomen uit de door den advocaat mr. J. A. Levy geleide amsterdamsche kiesvereeniging „Burgerplicht", die de behoefte gevoelde om, en dan voorloopig zonder bepaald program, allen bijeen te brengen, die afkeerig waren van de staatkundige denkwijze der kerkelijke partijen, en om door alle geoorloofde middelen van voorlichting en samenwerking de toepassing der liberale beginselen te bevorderen[2]). Ofschoon de bewerkers dezer aaneensluiting voor een goed deel behoorden tot de progressistische en radicale elementen in de liberale partij, gelukte het reeds aanvankelijk een aantal bestaande liberale kiesvereenigingen tot aansluiting bij deze Unie te bewegen, andere kiesvereenigingen op te richten en de medewerking van liberalen van allerlei schakeering in de verschillende deelen des lands te verkrijgen. Het Bestuur der „Liberale Unie", gekozen op een te Amsterdam gehouden algemeene vergadering harer leden en waarin de amsterdamsche hoogleeraar Van Hamel als voorzitter, de radicale journalist P. L. Tak als secretaris, de groningsche hoogleeraar Drucker, de griffier der Staten van Zeeland Fokker en anderen optraden, trachtte sedert leiding te geven aan de liberale staatkunde, vooral op het gebied der sociale wetgeving in het belang van den werkman, de openbare meening door de pers voor te lichten, bij verkiezingen geldelijken steun te verleenen, voordrachten in liberalen zin te houden, enz.

Zoo stonden de verschillende staatspartijen, hoewel in zichzelf verdeeld, scherp tegenover elkander en menigeen, verontrust over al deze tegenstellingen, vroeg zich met bekommering af, waartoe deze toenemende staatkundige verdeeldheid, die alle werkzaamheid van den staat scheen te verlammen, op den duur zou leiden, wanneer — wat te eeniger tijd te verwachten scheen — belangrijke sociale volksbewegingen ook ons land zouden medesleepen in den maalstroom eener sociale revolutie, waarop sommige teekenen des tijds schenen te wijzen. Ook internationale verwikkelingen zouden het land kunnen mengen in de tallooze gevaren van een grooten europeeschen krijg, die bij den in het roerige Frankrijk steeds werkzamen geest van „revanche" voor de nederlaag van 1870 en voor het verlies der provinciën Elzas en Lotharingen en de steeds krachtiger militaire organisatie van het op handels- en industrieel gebied snel omhoogstrevende Duitschland ieder oogenblik voor de deur kon staan.

---

[1]) Vgl. De Bruyne, dl. V, blz. 254.

[2]) D'Aulnis de Bourouill, Eenige bladzijden uit de geschiedenis der liberale partij sedert 1887 ('s-Grav. 1897), blz. 6 vlg.

Het scheen wel, of alles tegen den bestaanden toestand samenspande. Ook in Indië, waar Nederland's koloniale heerschappij scheen te wankelen.

De vreeselijke ramp, die van 26 op 27 Augustus 1883 het vulkanische eiland Krakatau had vernield en de westkust van Java en de Lampongs door vloedgolven teisterde; de zich telkens in Indië vertoonende cholera-epidemieën; de epidemische beri-beri op Sumatra; de telkens opkomende veepest op Java en Sumatra; de voortdurende strijd vooral in Atjeh, die na het afloopen van het engelsche stoomschip Nisero in Oct. 1883 ook tot ernstige bezwaren van engelsche zijde leidde; de met den Atjeh-oorlog min of meer samenhangende sterke mohammedaansche beweging in verscheidene deelen van den Archipel deden twijfelen aan de mogelijkheid om op den duur ons prestige, ja ons bezit in Indië — en wat was Nederland zonder dat? — met onze geringe militaire krachten te handhaven. De invoering van het concentratiestelsel in Atjeh, om het door een aaneengesloten postenlinie beschermde Kota-Radja heen, zou met het herstel van de verbinding van civiel en militair gezag in één hand (Sept. 1884) ten minste dien haard van toenemend verzet kunnen afsluiten, meende de regeering, en zij benoemde kolonel Demmeni tot gouverneur van Atjeh, met last om de bevrediging van dit gewest op die wijze zoo krachtig mogelijk te bevorderen.

Niets scheen meer vast te staan. Het aloude Oranjehuis scheen op weg om uit te sterven; de onafhankelijkheid des lands was allesbehalve bevestigd tegenover mogelijke europeesche gebeurlijkheden, want de defensie werd algemeen beschouwd als onvoldoende geregeld; het koloniale rijk in Oost en West scheen zijn einde te gemoet te gaan; de binnenlandsche staatkunde wekte ernstige zorgen; de economische toestand van een groot deel der plattelands- en der fabrieksbevolking liet bij den overigens vrij bloeienden staat van handel en nijverheid veel te wenschen over. Het zag er donker uit. Wat zou de naaste toekomst voor Nederland opleveren?

De grondwetsherziening, die ten minste den algemeenen staatkundigen toestand zou moeten verbeteren en grondslagen zou kunnen vestigen voor de gewenschte hervormingen, was door de in 1883 ingestelde staatscommissie ernstig voorbereid, zooals bleek uit haar reeds 25 Januari 1884 ingediend, in Maart openbaar gemaakt verslag[1]). Kiesrecht en landsverdediging in de eerste plaats maar ook rechtspleging, wijze van werken der Staten-Generaal, administratieve rechtspraak, troonopvolging, vergemakkelijking van herziening der Grondwet voor de toekomst schenen hare meerderheid toe aanstonds vatbaar te zijn voor nieuwe regeling, terwijl de kwestiën van de samenstelling der Eerste Kamer, van het financieel verband tusschen den staat en de kerkgenootschappen, benevens die van het onderwijs niet bij meerderheid door haar in een bepaalde richting beslist konden worden doch aanleiding gaven tot afzonderlijk bij het rapport gevoegde nota's, waaronder die van De Geer en De Savornin Lohman aandrong op vrijheid van onderwijs en regeling van het openbaar onderwijs door den gewonen wetgever; één lid, de katholieke Van Nispen, meende echter, dat de grondwetsherziening in het geheel niet noodig was, in overeenstemming met vele Katholieken, die de geheele zaak als een „perswaan van den dag" beschouwden.

De liberalen dachten er anders over. Reeds in het voorjaar was in dezen van liberale zijde door het zierikzeesche Kamerlid Van Kerkwijk een van ongeduld getuigende vraag tot de regeering gericht, een jaar later gevolgd door de bovenvermelde motie van Borgesius[2]). Eenige dagen later (18 Maart

[1]) De Beaufort, in Gids 1925, II, blz. 179 vlg.
[2]) Zie boven, blz. 495.

1885) diende de regeering werkelijk, in het algemeen overeenkomstig de voorstellen der staatscommissie, 12 voorstellen van herziening in; zij liet daarop den volgenden dag een ontwerp tot herziening der kiestabel volgen, terwijl in Mei het antirevolutionnaire kamerlid De Savornin Lohman daartegenover een voorstel deed tot censusverlaging. Deze laatste twee wetsvoorstellen werden echter, zij het met een zeer geringe minderheid, in November verworpen en de rechterzijde liet daarbij wederom de verklaring hooren, dat zij tot geen grondwetsherziening hare medewerking zou verleenen, wanneer niet vooraf hoofdstuk X, met name art. 194, waarin over het onderwijs werd gehandeld, „naar hare beginselen" zou zijn herzien[1]). Reeds in Juli had zij in twee afzonderlijke nota's haar besluit in dezen ten duidelijkste te kennen gegeven bij gelegenheid der indiening van de voorloopige verslagen over de voorstellen der regeering. Zoo meende zij de regeering en de liberalen te kunnen dwingen: hadden deze niet voor het tot stand komen der zaak hare medewerking noodig, aangezien voor een grondwetsherziening volgens art. 197 der Grondwet van 1848 $^2/_3$ der stemmen noodig was in de volgens dat artikel, na de vaststelling der wenschelijkheid van overweging der gedane voorstellen, nieuw te kiezen Kamers?

Dit alles beloofde voor het herzieningswerk weinig goeds, wanneer ten minste de liberalen art. 194 per se onveranderd zouden willen handhaven, terwijl de Kamerontbinding na de incidenteele herziening van art. 198[2]) duidelijk had getoond, dat van een nieuwe ontbinding voor het oogenblik geen verandering in den stand der partijen te wachten zou zijn. De toenemende onzekerheid maakte echter het uitlokken eener beslissing dringend noodig, terwijl het ministerie zich blijkens de in deze omstandigheden zeer „sobere" troonrede van September 1885, door de Standaard vinnig als een „zouteloos huismanspraatje" gekenmerkt, zich blijkbaar zwak gevoelde en reeds achtereenvolgens den minister van marine door Gericke, dien van buitenlandsche zaken door Van Karnebeek had moeten vervangen. Van verschillende kanten werd het bovendien bestookt wegens zijn blijkbaar aarzelen tegenover de zware taak, die ten slotte toch moest worden aanvaard. Maar de ontwerpen waren er ten minste nu.

Terwijl de 12 ontwerpen in de afdeelingen werden behandeld en daar nota's van wijziging uitlokten, besloot de regeering (18 Maart 1886) eindelijk vóór de openbare behandeling der gewijzigde ontwerpen — na een nieuwe pertinente verklaring van antirevolutionnaire zijde, dat men wel zou medewerken maar bij de eindstemming over ieder ontwerp een „non possumus" zou laten hooren, waarbij ook de Katholieken zich wilden aansluiten — overeenkomstig den wensch der rechterzijde eerst hoofdstuk X aan de orde te stellen. Zij stelde daarbij voor om art. 194 zoodanig te wijzigen, dat het openbaar onderwijs voortaan „door de wet geregeld" zou worden, de openbare scholen voor alle leerlingen toegankelijk zouden zijn en het openbaar onderwijs „aan onvermogenden kosteloos" zou worden gegeven, „voorzoover daarin niet op andere wijze" zou zijn „voorzien". Maar deze overigens handig gekozen middenweg tusschen de uiteenloopende gevoelens was geen der partijen naar den zin. Toen nam de regeering ten slotte, al was — zooals Heemskerk verklaarde — voor haar daardoor „het mooie van de beweging" voor het bijzonder onderwijs af, de mogelijkheid van staatssubsidie voor dien tak van onderwijs in haar voorstel op. Een deel der rechterzijde plaatste echter

[1]) Rengers, dl. II, blz. 310 vlg.
[2]) Zie boven, blz. 494.

tegenover deze concessie ook thans nog haar „non possumus", vooral toen het voorstel Mackay, dat algeheele „vrijheid van onderwijs" verlangde, was verworpen; het regeeringsvoorstel zelf, ook voor vele liberalen weinig aannemelijk geworden, werd (9 April 1886) na hevigen strijd met 56 tegen 30 stemmen verworpen en daarop door de regeering zelve ingetrokken.

Het ministerie diende nu dadelijk zijn ontslag in, wanhopend om, terwijl de rechterzijde zoo positief haar „non possumus" handhaafde, met deze volksvertegenwoordiging het beoogde doel te bereiken. Nadat een koninklijke opdracht, aan den antirevolutionnair Mackay gedaan onder de bezwarende voorwaarde, dat ook het nieuwe ministerie de aangeboden grondwetsvoorstellen door de Kamers zou doen behandelen, door dezen — zooals verwacht kon worden — was afgewezen, schoot er niets anders over dan dat het ministerie-Heemskerk de zaken weder in handen zou nemen en door Kamerontbinding een wijziging in de samenstelling der vertegenwoordiging zou trachten uit te lokken. Zoo geschiedde in Mei en werkelijk gaven de Juniverkiezingen, blijkbaar onder invloed der doleantiekwestie in de Hervormde Kerk, een zwakke en zeer geschakeerde meerderheid van liberalen (4 stemmen), dan toch een meerderheid tegenover de onwillige rechterzijde, die haar „non possumus" bleef handhaven [1]).

Nieuwe behandeling der aangeboden grondwetsvoorstellen was thans noodig. Zij kostte geruimen tijd, niet alleen ten gevolge van de voortdurende tegenwerking der antirevolutionnairen en de gewone omslachtigheid der behandeling, maar ook een enkele maal doordat de slechte gezondheidstoestand van den door een ernstige nierziekte aangetasten, thans bijna zeventigjarigen Koning eenige onrust teweegbracht. Intusschen begon zich onder sommige leden der liberale partij een geest van toenadering te vertoonen tot de eischen der voorstanders van het bijzonder onderwijs, zoowel in de Tweede als in de Eerste Kamer, in het bijzonder onder de oudere leden der liberale partij en hunne als „oudliberaal" gekenmerkte medestanders, die nog altijd Thorbecke als den vereerden meester beschouwden. Fransen van de Putte, Verniers van der Loeff, Mees, De Beaufort, Van Welderen Rengers e. a. behoorden er thans toe: liberalen, die meenden, dat tot behoud van de eendracht en den vrede in de natie zekere concessiën noodig zouden zijn. En ook aan de rechterzijde ontstond eenige aarzeling om de non-possumus-staatkunde tot het uiterste vol te houden, vooral bij de Katholieken, thans, onder invloed ook van Schaepman, geneigd tot een compromis.

Sedert enkele jaren beheerschte zoo de kwestie der nu in ieder geval te behandelen grondwetsherziening het geheele staatsleven en, zooals uit de discussiën over de beantwoording der troonrede reeds bleek, zou het met de nieuwe Kamer en bij de zich weldra van beide kanten vertoonende neiging tot toenadering misschien mogelijk zijn tot een vergelijk, tot een verzoening der tegenstellingen te komen, ook al bleef het ministerie zich scherp verklaren tegen het door sommigen aanbevolen algemeen stemrecht, dat bij de Katholieken zoowel als bij de antirevolutionnairen en bij een aanzienlijk deel der liberalen evenmin steun vond uit vrees voor al te snelle democratische ontwikkeling der staatsvormen.

Eerst in Februari 1887 waren de ontwerpen weder gereed voor openbare behandeling, die nu een half jaar lang de gemoederen bezig hield

[1]) De Beaufort, l.l., blz. 182 vlg.

en alle andere zaken op den achtergrond deed stellen, met uitzondering van die in Indië, waar de voortdurende moeilijkheden met de „kwaadwilligen" in Atjeh en de voorgeschreven werkeloosheid der militaire macht, die daaraan een einde zou kunnen maken, aanleiding gaf tot een ernstig adres van een honderdtal hooggeplaatste militaire en burgerlijke autoriteiten aan den Koning, aandringend op versterking van leger en vloot in Indië om aan den gevaarlijken oorlog een einde te kunnen maken. Het aftreden van den minister van marine, vervangen door Tromp, maakte in deze omstandigheden weinig indruk.

De discussiën, die aan overmaat van uitvoerigheid leden, begonnen 14 Februari wederom met een onderwijsdebat, dat duidelijk wees op kans tot toenadering, al werd hoofdstuk X ook nu weder niet het eerst behandeld. Het eerste ontwerp, dat grootendeels redactie-veranderingen van weinig beteekenis voorstelde en verder o. a. de verhouding van Limburg als gewone provincie tot het Rijk definitief regelde, werd aangenomen met alle stemmen der linker- tegen alle der rechterzijde. Ernstige bezwaren gaf het tweede, waarin de teedere zaak der troonopvolging vooral naar aanleiding der uitvoerig toegelichte opmerkingen van den scherpzinnigen Farncombe Sanders werd behandeld, maar het gelukte toch ook dit ontwerp met 43 tegen 28 stemmen te doen aannemen; zoo ook het derde, dat over het inkomen der Kroon, de voogdij, het regentschap enz. handelde en slechts 15 stemmen tegen zich kreeg. Scherper toon werd gehoord bij de driedaagsche discussie over het vierde ontwerp, waarin de aard der koninklijke macht, de bevoegdheid van den Raad van State, de ministerieele verantwoordelijkheid ter sprake kwamen en welks behandeling ten slotte geschorst moest worden wegens de netelige kwestie der thans te regelen administratieve rechtspraak, die in nauwe betrekking stond tot de andere rechterlijke onderwerpen en dus alleen in verband daarmede behandeld kon worden. Men ging voorloopig over tot de zeer bezwaarlijke behandeling van het belangrijke vijfde ontwerp, dat over het kiesrecht en de uitoefening daarvan handelde.

Schaepman wees reeds dadelijk op het verband tusschen dit ontwerp en het in de additioneele artikelen aangekondigde kiesreglement; hij diende een voorstel in om beide gezamenlijk te behandelen, welk voorstel echter spoedig door hem werd ingetrokken. Reeds bij de algemeene beschouwingen over dit ontwerp bleek, dat tusschen de voorstanders eener uitbreiding van het kiesrecht in democratischen zin en de conservatieve elementen in alle partijen groot verschil van meening bestond. Het volstrekte algemeene stemrecht vond slechts een enkelen warmen verdediger in den „werkmansafgevaardigde" Heldt, die alle meerderjarige burgers tot het kiesrecht wilde toelaten, als zij den wensch daartoe kenbaar maakten en blijvende belangstelling toonden; de vanouds voor sterke uitbreiding strijdende Van Houten wenschte het kiesrecht toegestaan zien volgens de oudthorbeckiaansche formule „tot daar waar de reden tot uitsluiting begint", welke reden hij wilde zoeken in onmacht of onwil tot het betalen eener geringe belasting; de oudliberaal Rutgers van Rozenburg daarentegen bestreed heftig iederen vorm van algemeen kiesrecht als onvermijdelijk leidend tot de heerschappij van „kalot, bef en borrel". Onder de leden der rechterzijde toonden sommigen zich tegen aanzienlijke uitbreiding absoluut gekant; anderen daarentegen verwachtten er terecht een versterking der kerkelijke partijen van op grond van de sedert eenige jaren in den boezem der Gereformeerde Kerk opgedane ondervinding en van de bekende tucht in de Roomsche Kerk ten opzichte van het stemmen der groote menigte harer leden. De geleerde kenner van het neder-

landsche staatsrecht De Savornin Lohman verklaarde zich voor een kiesrecht, uitgeoefend door de verschillende groepen in de bevolking; andere antirevolutionnairen wenschten het door Kuyper voorgestelde „huismanskiesrecht"; nog anderen in deze partij wilden van geenerlei uitbreiding weten. Het streven der regeering bleek om aan den „gezeten werkman" het kiesrecht te verzekeren en zoo in het geheel omstreeks 350000 nieuwe kiezers op te nemen. Na een lange discussie werd art. 80 zóó geformuleerd, dat het kiesrecht zou worden toegekend aan hen, die zekere „door de kieswet te bepalen kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijken welstand" zouden bezitten, wat èn Heldt, die dit onvoldoende vond, èn alle voor sterke uitbreiding bevreesden tegen deed stemmen; het zoo geformuleerde artikel werd ten slotte met 68 tegen 15 stemmen aangenomen. Het aantal leden der Tweede Kamer werd op 100, dat der Eerste op 50 gesteld, de eerste te kiezen in enkel- of meervoudige kiesdistricten.

Daar kwam plotseling een nieuwe kwestie den gang der zaken vertragen. Op voorstel van De Beaufort werd aan de Provinciale Staten de vrije verkiezing der leden van de Eerste Kamer overgelaten, maar dit laatste vond hevigen tegenstand bij de regeering, die, na de aanneming van het amendement De Beaufort, zelfs de verdere behandeling der ontwerpen liet schorsen. Het gelukte echter een compromis tot stand te brengen, waarbij naast het behooren tot de „hoogst aangeslagenen" ook het bekleeden of bekleed hebben van „hooge en gewichtige openbare betrekkingen" als vereischte voor verkiesbaarheid in de Eerste Kamer werd aangenomen. Het geheele ontwerp werd nu eindelijk met 49 tegen 28 stemmen aangenomen: bij de linkerzijde hadden zich Schaepman en vier andere democratischgezinde Katholieken aangesloten.

Het vierde ontwerp — Provinciale Staten en gemeentebesturen — veroorzaakte geen overwegende moeilijkheden, evenmin als het vijfde, waarbij het vraagstuk der onteigening ten algemeenen nutte in den geest der voorstanders van een vergemakkelijking daarvan werd opgelost. De kwestie der administratieve rechtspraak werd beslist in den zin van hen, die de strikte onafhankelijkheid daarvan in de Grondwet erkend wilden zien, waarna het nog niet goedgekeurde derde ontwerp werd aangenomen evenals vervolgens ook de artikelen betreffende den Hoogen Raad en de geschillen over bevoegdheid op administratief gebied. De discussie over het netelige hoofdstuk betreffende den godsdienst, met name over het recht der kerkgenootschappen op de kerkelijke goederen, kon daarentegen niet dadelijk afloopen; zij gaf uit vrees voor ernstigen strijd over deze teedere zaken weder aanleiding tot schorsing der behandeling, waarop eerst de bepalingen betreffende de financiën na korte gedachtenwisseling werden aangenomen en vervolgens tot die betreffende de defensie werd overgegaan. Hier werd weder van 13 tot 25 Mei een scherpe strijd gestreden tusschen de voorstanders eener regeling volgens de nieuwere militaire begrippen en die der bestaande organisatie; de regeeringsvoorstellen maakten door het overlaten der regeling van den krijgsdienst aan de gewone wet ten minste de eerste mogelijk en werden na hevig verzet met 55 tegen 20 stemmen aangenomen. Die betreffende den waterstaat gingen er wederom zonder veel moeite door. Uit vrees voor mislukking van het geheele werk werd thans het op zich zelf trouwens onbeteekenende ontwerp betreffende de godsdienstzaken ingetrokken.

Dit kon echter niet het geval zijn met de voorstellen betreffende het veelomstreden tiende hoofdstuk, waarin „de ellendige zinsnede" van art. 194 over het onderwijs voorkwam en dat, na lange rust sedert April 1886,

einde Mei 1887 opnieuw in behandeling werd genomen. Een voorstel van Schaepman was ingekomen om het subsidieeren van bijzondere scholen naar het aantal der daar schoolgaande kinderen verplicht te maken, overigens zich bij wijze van concessie aansluitend bij een tijdens de voorafgaande behandeling der zaak ingediend voorstel-De Beaufort, dat verplichte schoolgeldheffing en subsidieering van bijzonder onderwijs aan den gewonen wetgever wilde overlaten, als deze ze bleek te wenschen. De Savornin Lohman wilde nog verder gaan en alles betreffende het onderwijs overlaten aan den gewonen wetgever, wat door het katholieke lid Vos de Wael ten slotte als amendement werd voorgesteld. Het bleek bij de warme discussie, dat de linkerzijde thans niet meer zoo aan art. 194, welks beteekenis zeer rekbaar werd geacht, gehecht was als vroeger en er onder de leden der rechterzijde verscheidene verzoeningsgezinden werden gevonden, geneigd om de van liberale zijde toegestoken hand te aanvaarden; Farncombe Sanders, zelf schoolman, achtte het artikel thans in den grond der zaak „het papier niet waard, waarop het geschreven was". Na verwarde beraadslagingen, waarbij de partijen, in weerwil van den verbitterden schoolstrijd der laatste jaren, eigenlijk niet zoover van elkander bleken te staan als eerst had geschenen, werd het door den katholiek Vos de Wael en den liberaal Greeve geamendeerde voorstel-Schaepman met 43 tegen 40 stemmen, de laatste uit het liberale kamp met den onverzoenlijken antischoolwetman Keuchenius, met hulp van enkele liberalen aangenomen. Het was echter zeer de vraag, wat de Eerste Kamer, waar de liberalen een aanzienlijke meerderheid hadden, met dit ontwerp zou doen, vooral omdat de regeering, evenals vele liberalen met deze oplossing der zaak volstrekt niet tevreden scheen.

Nu volgde nog een hevige strijd over de additioneele artikelen, waarbij in art. 7 het voorloopig kiesreglement moest vastgesteld worden. Een poging van den antirevolutionnair De Geer van Jutphaas, om de Provinciale Staten en daarmede de Eerste Kamer aanstonds volgens de nieuwe kiesrechtbepalingen te doen verkiezen, mislukte evenals een van eenige voor al te snelle kiesrechtuitbreiding beduchte oudliberale leden om ten minste de samenstelling der gemeenteraden voorloopig tot op de definitieve kieswet onveranderd te laten. De groote zaak was de uitvoering van art. 80 betreffende de kenteekenen van geschiktheid en welstand. Hoe zou men den „gezeten werkman" het kiesrecht verzekeren? En wat was eigenlijk een „gezeten werkman"[1])? Na zeven dagen van ingewikkelde discussie kwam men eindelijk tot een voor de regeering aannemelijk gebleken oplossing der kwestie, die door de Kamer met 61 stemmen tegen 20 stemmen werd aanvaard. De vaststelling der kiestabel met de netelige vraag der enkel- of meervoudige districten in de groote steden, van welke eerste de liberale partij, bevreesd voor overstemming dier steden door het platteland, niet weten wilde, had een niet minder ingewikkelde beraadslaging ten gevolge, die echter den 17den Juni met de aanneming van het laatste ontwerp met 55 tegen 19 stemmen eindigde.

Zoo was dan na 56 zittingen het „groote werk" in de Tweede Kamer afgeloopen en met warmte betuigde de voorzitter den minister van binnenlandsche zaken, die meer dan 200 malen het woord had gevoerd[2]), hulde voor de „volharding" en „onvermoeide werkzaamheid", voor zijn „groote talenten en buitengewone kennis van wetgeving", waarmede de

[1]) Gleichman was de eerste, die het woord in de Kamer gebruikte.

[2]) Rengers, dl. II, blz. 342. Vgl. De Beaufort, l.l., blz. 191, waar een schets van deze merkwaardige persoonlijkheid en zijn wijze van optreden zoowel tegenover den met de herziening weinig ingenomen Koning en de dikwijls onhandelbare Kamer.

moeilijke taak ondanks alle bezwaren was ten einde gebracht. De Eerste Kamer bracht van 4 tot 9 Augustus hare beraadslagingen ten einde. Zij nam na een discussie, die weinig nieuwe gezichtspunten meer kon aanbieden, alle ontwerpen op één na aan, sommige zelfs met algemeene stemmen, andere zooals die betreffende kiesrecht, defensie en additioneele artikelen met eenig verzet. Alleen het ontwerp betreffende Hoofdstuk X vond, zooals te verwachten was, hier bij de liberalen scherpen tegenstand, vooral omdat, nu de waarborg voor onderwijs zonder krenking van godsdienstige begrippen zou vervallen, in vele streken naar hunne meening geen voldoend openbaar onderwijs gegeven zou kunnen worden. Het ontwerp werd met 27 tegen 11 stemmen verworpen, niet echter zonder dat van antiliberale zijde met voldoening akte genomen werd van de onder de liberalen vernomen meening, dat, ook met behoud van art. 194, subsidieering van het bijzonder onderwijs mogelijk en herziening van Kappeyne's wet wenschelijk was. Daarop werd het ontwerp, niet tegen den zin der regeering, door de Eerste Kamer verworpen.

Thans konden de 11 overgebleven ontwerpen als voldoende overwogen worden aangemerkt om volgens de Grondwet definitief aan de orde gesteld te worden, wat na ontbinding der beide Kamers zou moeten geschieden. De nieuwe verkiezingen brachten een zoogoed als ongewijzigde Staten-Generaal terug; de eenige overgebleven conservatief, Corver Hooft, had zich teruggetrokken en werd vervangen door den katholiek Cremers; in de Eerste Kamer vielen twee liberalen weg.

Eind September begon dan de tweede behandeling. De verwerping van Hoofdstuk X door de Eerste Kamer werd ernstig door een groot deel der rechterzijde betreurd; er werd zelfs een oogenblik gedreigd met beperking der herziening tot het kiesrecht alleen, waarop de linkerzijde van haar kant dreigde dan ook de additioneele artikelen, waarvan de rechterzijde veel voor hare versterking verwachtte, niet te zullen aannemen. Enkele conservatiefgezinde katholieke leden verklaarden nog altijd de geheele herziening onnoodig en ongewenscht: vooral nu zooveel aan den gewonen wetgever werd overgelaten, zeide een hunner, mocht de grondwetsherziening eerder „grondwetsvernietiging" heeten; Keuchenius protesteerde nog, dat de samenstelling der Tweede Kamer niet voldeed aan grondwettige en wettig gestelde eischen. Maar op het gebied van het onderwijs kwam men tot meer overeenstemming, nu opnieuw gebleken was, dat van liberale zijde de subsidieering van het bijzonder onderwijs niet geheel onmogelijk werd geacht met behoud van art. 194. De rechterzijde liet daarom haar „non possumus" eindelijk varen. Na vier dagen van nieuwe behandeling in de Tweede, van één dag in de Eerste Kamer, werden de elf aangeboden ontwerpen alle aangenomen; in de Tweede Kamer met tegenstemming van 12 Katholieken en Keuchenius tegen bijna alle ontwerpen, alleen niet tegen de additioneele artikelen, toen de overige ontwerpen eenmaal waren aangenomen. Ook in de Eerste Kamer geschiedde de aanneming met het vereischte $^2/_3$ deel van de stemmen, ook bij Hoofdstuk VIII (defensie), nadat de ernstige tegenstand van liberale zijde ten opzichte van dit punt ten slotte was opgegeven, omdat men de herziening op het laatste oogenblik niet wilde doen mislukken.

Op 30 November werd de nieuwe grondwet openlijk afgekondigd. Het geschiedde onder matige belangstelling der natie, die in de voorgestelde redactiewijzigingen en verbeteringen geen aanleiding tot groote vreugde vond, van de nieuwe defensie-bepalingen verzwaring der militaire lasten wachtte, de door zeer velen hartelijk gewenschte beslechting van den schoolstrijd ondanks de gebleken toenadering, voor het oogenblik ten

minste, nog had zien uitblijven evenals de evenzeer gewenschte regeling der financieele verhouding van den Staat tot de kerkgenootschappen. Ook bleek men van de nieuwe kiesrechtbepalingen voorloopig weinig verandering in den staatkundigen toestand te verwachten, al was de „gezeten werkman" nu tot de stembus toegelaten. Toch was er veel in de oude grondwet verruimd, verbeterd en verduidelijkt en daarom kon de grondwetsherziening van 1887 als een werk van beteekenis beschouwd worden, in sommiger oogen zelfs als de gewenschte voltooiing van het werk van 1848, toen de liberale beginselen hier te lande bij de vestiging van het nieuwe staatsgebouw ten grondslag waren gelegd. Op dien grondslag was thans wel niet een geheel nieuw gebouw opgetrokken maar het oude was toch hier en daar nagezien en verbeterd, terwijl het verdere onderhoud gemakkelijker was gemaakt en de deur was geopend voor nieuwe meer of minder ingrijpende wijzigingen in de samenstelling ervan. Wat die wijzigingen ten slotte zouden beteekenen en vooral of zij een nieuwen koers zouden kunnen inleiden, waarbij onze instellingen, in overeenstemming met wat men in de omliggende rijken zag gebeuren, zich in bepaald democratische richting zouden ontwikkelen — het antwoord op die vragen zouden eerst de volgende jaren kunnen geven. Evenmin viel voor het oogenblik uit te maken, in welke richting de te verwachten nieuwe kiezers het staatsbestuur zouden helpen brengen, hetzij op de liberale baan, hetzij, onder invloed der thans krachtig georganiseerde kerkelijke partijen, op die van de tegen de liberalen verbonden rechterzijde, waarin de antirevolutionnaire partij met haren bekwamen aanvoerder meer en meer stuwkracht oefende.

***

De grondwetsherziening van 1887 had in de inrichting van den staat geen ingrijpende verandering gebracht. De staat was een constitutioneele monarchie gebleven en de nieuwe bepalingen omtrent de troonopvolging hadden alle onduidelijkheid ook in dezen weggenomen. Toen de bejaarde Koning in 1888, ten gevolge van zijn chronisch nierlijden, opnieuw in zorgwekkenden toestand verkeerde, was het noodig de voogdij over de jeugdige troonopvolgster te regelen: een raad van voogdij werd daartoe aangewezen uit hooggeplaatste ambtenaren en aanzienlijken, die de Koningin-Moeder, voogdes, in de functiën van den toezienden voogd zou hebben bij te staan in de zware taak, die haar weldra wachten zou. Reeds in April 1889 moest de Raad van State onder leiding van zijn vice-president Van Reenen volgens de Grondwet de regeeringstaak tijdelijk van den in zijn geestvermogens gestoorden vorst overnemen; maar, nog voordat een Regent kon worden benoemd, herstelde de Koning onverwacht spoedig en kon hij begin Mei de regeering weder aanvaarden, totdat in het najaar van 1890 een nieuwe hevige aanval der ziekte hem trof en de geneesheeren verklaarden, dat hij „in de naaste toekomst niet bij machte" zou zijn om „de staatszaken te behandelen". Thans moest volgens de nieuwe Grondwet een Regent door de Staten-Generaal worden aangewezen, wat, nadat den 30sten October 1890 de Raad van State wederom het gezag tijdelijk van den vorst had overgenomen, den 14den November geschiedde door aanwijzing van de Koningin als Regentes. Met den dood des Konings op 23 November daaraanvolgende eindigde de droevige onzekerheid, die op de natie een grooten indruk maakte; de Koningin-Weduwe trad thans op als Regentes voor hare tienjarige dochter Wilhelmina. Krachtens de bepalingen omtrent de opvolging en het groothertogdom Luxemburg werd dit gebied thans

van de persoonlijke unie met Nederland losgemaakt en trad daar de voormalige hertog van Nassau, Adolf, als groothertog op.

De laatste vorst uit het Huis van Oranje-Nassau blijft in de herinnering des volks voortleven als een man, door aanleg en neigingen meer bestemd voor een militaire dan voor een staatkundige taak. De eerste is hem wegens den voortdurenden vredestoestand, waarin Nederland zich onder zijn regeering heeft mogen verheugen, niet opgelegd geweest; toch bleef hij met de grootste belangstelling voor de landsverdediging en de organisatie van leger en vloot bezield, betreurend de maatregelen van bezuiniging en beperking, waartoe de omstandigheden soms dwongen. Ofschoon van den beginne af met de eigenlijk parlementaire regeering weinig ingenomen, heeft hij zijn eed op de grondwet steeds eerlijk gehouden en nooit gehoor willen geven aan wenschen om tot het persoonlijke gouvernement van zijn vader en grootvader terug te keeren. Bij de keuze — en hoe dikwijls is hij voor die vaak hoogst, bezwaarlijke keuze gesteld! — van zijn ministers heeft hij altijd, te rade gaande met vertrouwde raadslieden, naar zijn inzicht den constitutioneelen weg gevolgd, hoezeer die hem soms tegenstond. Zijn diep gevoel van plicht, zijn rond, eerlijk, moedig karakter, zijn goed hart, zijn liefde tot zijn volk bleken bij tal van gelegenheden en verzekerde hem, ondanks tijdelijke verkoeling, ondanks bittere beoordeeling, ja verguizing van sommigen, bij een groot deel van dat volk de hartelijke sympathie, die vooral tijdens de groote watervloeden van 1855 en 1861 en niet minder in de laatste jaren van zijn bitter lijden helder uitkwam. Hij heeft de hem opgelegde taak tot het laatst toe willen vervullen.

De partijstrijd, die het nederlandsche volk in twee scherp tegenover gestelde kampen, „rechts" en „links", had verdeeld, hield, zooals te voorzien was, ook na de grondwetsherziening in geenen deele op[1]). De nog altijd in zichzelf verdeelde liberale partij, van welke zich in Friesland en Groningen een radicale volkspartij, te Amsterdam een radicale groep afscheidde, terwijl de sociaal-democraten onder leiding nog altijd van den energieken volksmenner Domela Nieuwenhuis onder de arbeidersklasse steeds in beteekenis wonnen, leed bij de verkiezingen, die op de grondwetsherziening moesten volgen, tegenover de beide nauw verbonden kerkelijke partijen reeds bij de eerste stemming een zware nederlaag. Ten slotte bleek zij, met 46 stemmen van de 100, in de Tweede Kamer in de minderheid te zijn, al hield zij door het niet splitsen der groote districten Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht in die steden nog het heft in handen; daarentegen steeg het getal der antirevolutionnaire en katholieke Kamerleden respectievelijk tot 27 en 25, terwijl één conservatief overbleef en één socialist, Nieuwenhuis, werd gekozen. Het ministerie-Heemskerk beschouwde nu zijn taak als afgeloopen en nam einde Maart 1888 zijn ontslag, waarop niet de aanvoerder der overwinning van de verbonden partijen, de democratischgezinde Calvinist en scherpe partijleider dr. Kuyper, maar de gematigde baron Æ. Mackay met de vorming van een nieuw bewind uit de zegepralende coalitie werd belast. Een combinatie van 3 antirevolutionnairen, 3 katholieken en 2 conservatieven werd door hem bijeengebracht, die blijkens de troonrede van 1 Mei 1888 de zaken in verzoenend gematigden zin wenschte te behandelen, met name met betrekking tot het onderwijs, en overigens bezuiniging, verbetering der gemeentelijke en indische financiën, regeling der administratieve recht-

[1]) Rengers, dl. II, blz. 104.

spraak op haar over het algemeen zeer bescheiden programma plaatste [1]).

De rechterzijde was aan het roer gekomen. Ruim drie jaar lang bleef deze gematigd antiliberale regeering aan het bewind, niet altijd tot bevrediging harer eigen partijgenooten, waaronder velen een krachtiger antiliberale staatkunde gevolgd hadden willen zien. De energieke minister van oorlog Bergansius nam dadelijk de zaak der landsverdediging ter hand door de benoeming eener staatscommissie tot onderzoek van de wenschelijke regeling der levende strijdkrachten; een uitvloeisel daarvan was het in April 1891 tot ergernis vooral van verscheidene katholieke leden aangeboden wetsvoorstel, waarbij de ook van liberale zijde aanbevolen invoering van den persoonlijken dienstplicht — afschaffing dus der napoleontische plaatsvervanging — de hoofdzaak bleek en naast de tot 16000 man versterkte militie een goed georganiseerde landweer in plaats van de oude schutterij zou treden. Het mocht evenwel niet gelukken dit voorstel nog vóór de verkiezingen van 1891 afgehandeld te krijgen, voornamelijk doordat èn de antimilitaire elementen in de liberale partij, met Van Houten aan het hoofd, èn vele Katholieken, 's ministers engere partijgenooten, èn enkele conservatief-antirevolutionnaire leden van de zaak niet wilden hooren en de behandeling vertraagden.

Terwijl zoo de eigen partijen herhaaldelijk het ministerie in den steek lieten, moest de minister van koloniën Keuchenius ernstige aanmerkingen op zijn weinig beleidvol beheer, in het bijzonder op zijn tegenover de talrijke Mohammedanen in Indië in de oogen van zeer velen, ook in zijn eigen partij, bedenkelijke werkzaamheid op godsdienstig gebied hooren, zoodat in Februari 1890 de Eerste Kamer hem deed vallen en Mackay hem opvolgde met benoeming van De Savornin Lohman in diens plaats als minister van binnenlandsche zaken. De in 1888 in Schoterland gekozen roerige sociaal-democraat Domela Nieuwenhuis prikkelde de regeering voortdurend door scherpe aanvallen; de gezondheidstoestand des Konings en later de troonswisseling gaven tot allerlei bezwaren aanleiding; toch trachtte het ministerie ten minste op onderwijsgebied iets te doen in de richting van de partijen, die het op het kussen hadden gebracht.

Het deed dit in 1889 door de aanbieding van een wetsvoorstel tot verbetering der positie van de „vrije" school tegenover de openbare door subsidieering van de eerste, met invoering van verplichte schoolgeldheffing ook voor de laatste — een compromis-voorstel, dat een „pacificatie" op dit veelomstreden terrein moest voorbereiden, „een einde moest maken aan den schoolstrijd op politiek gebied", zeide minister Lohman, en dan ook als zoodanig door een aantal liberalen werd goedgekeurd, zoodat het door de Tweede Kamer (eind September) met 71 tegen 27 stemmen werd aangenomen; ook in de Eerste Kamer steunde ten slotte een aantal oudliberalen het, zoodat het ook daar in December met groote meerderheid doorging.

Dit voorstel, wet geworden, tastte echter de geldmiddelen van den staat ernstig aan, zoodat de begrootingen een steeds aanzienlijker tekort aanwezen, hetgeen den minister van financiën Godin de Beaufort overigens niet verontrustte [2]), geneigd als hij was om door fiscale maatregelen van protectionistischen aard de ontstane tekorten aan te zuiveren, voor zoover zij niet door meerdere opbrengst der baten vanzelf zouden verdwijnen. Hij verklaarde zich (Maart 1889) echter scherp tegen de door vijf voor-

[1]) Vgl. in het algemeen over deze periode Japikse, Staatk. geschiedenis van Nederland (1887—1917) (Leiden, 1918), vervolg op het gelijksoortige algemeene werk van De Bruyne, en De Beaufort's reeks van Gidsartikelen in 1925 en 1926.

[2]) Rengers, dl. II, blz. 368. Het tekort voor 1890 bedroeg 12 mill. op een begrooting van 136 mill.

uitstrevende liberalen: Goeman Borgesius, Hartogh, Kerdijk, Schepel en Zaayer, voorgestelde rijksinkomstenbelasting. De katholieke minister van justitie, Ruys de Beerenbrouck, had reeds in het begin van 1889 een belangrijke wet tot het tegengaan van overmatigen fabrieksarbeid van jeugdige personen en vrouwen zien aannemen maar verklaarde daarbij niet van plan te zijn om verder te gaan in de richting van sociale wetgeving.

Het coalitie-ministerie-Mackay voldeed evenwel op den duur niet aan een groot deel der overwinnaars van 1888. De tegenstelling tusschen Roomschen en antirevolutionnairen, onder wie vele sterk anti-Roomschen als de predikanten Bronsveld, Buitendijk e. a. tegen het „monsterverbond" — zooals de liberalen de coalitie van katholieke en protestantsche kerkelijken plachten te noemen — van den beginne af ernstige bezwaren hadden. De niet minder scherpe tegenstelling tusschen de „doleerende" en „synodale" elementen in de antirevolutionnaire partij, welke laatste zich aanvankelijke tevergeefs tot een afzonderlijke „nationale" partij trachtten te verbinden; de strijd ook in den boezem der „doleerenden" zelf ontstaan tusschen Kuyper en Lohman, welke laatste wegens niet voldoende rechtzinnigheid als hoogleeraar aan de Vrije Universiteit het veld had moeten ruimen; het gedwongen aftreden van Keuchenius, den man naar het hart der strenge antirevolutionnairen; de tegenstelling ook tusschen de antirevolutionnaire democratie van den invloedrijke Kuyper met zijn veelgelezen blad „De Standaard" en de aristocratische elementen in zijn partij, door de „mannen met twee namen" vertegenwoordigd; de bezwaren tegen de gebleken krachteloosheid van sommige ministers, met name van den minister van marine Dyserinck, door het kamerlid Goeman Borgesius zonder krachtig verzet van regeeringswege openlijk van onbekwaamheid beschuldigd, zoodat hij in het voorjaar van 1891 moest aftreden na een verpletterend votum tegen zijn beleid — dat alles verzwakte de positie van het op zichzelf reeds weinig levensvatbare bewind, steunend op een wankelende coalitie.

Bij de verkiezingen van 1891, waarbij de meervoudige districten der groote steden nog waren gehandhaafd, nadat de liberale Eerste Kamer het door de Tweede reeds aangenomen ontwerp tot splitsing daarvan in enkelvoudige — de „stedenwet" — had verworpen, bleek de samenwerking der bondgenooten van drie jaren te voren ernstig verstoord; vele Katholieken stemden op liberalen of onthielden zich en dit deden ook vele „synodale" kiezers. Zoo kon de rechterzijde, ten gevolge van het uitvallen van een zestal antirevolutionnairen, het tot niet meer dan 46 stemmen brengen, tegenover 52 liberalen en 2 radicalen, waarop het ministerie, ook nog steeds tegenover een in meerderheid liberale Eerste Kamer staande, wel moest aftreden (21 Aug. 1891) onder den spot der liberalen over het weinige, wat het „kostelijke" bewind der coalitie tot stand had gebracht.

De liberale meerderheid scheen nu weder aan het werk te kunnen gaan: de „clericale mousson" scheen voorbij, de coalitie van 1888 uiteengespat. Een combinatie van „vooruitstrevenden" werd gevormd door den handigen, tusschen de liberale fractiën bemiddelenden amsterdamschen burgemeester Van Tienhoven, die eenige hoogst bekwame liberalen: N. G. Pierson voor financiën, Van Dedem voor koloniën, Smidt voor justitie, Tak van Poortvliet voor binnenlandsche zaken, den ingenieur Lely voor waterstaat, den ingenieur Jansen voor marine en kolonel Seyffardt voor oorlog bereid vond om met hem in bepaald liberalen zin te regeeren en, zoo mogelijk, gewenschte hervormingen op allerlei gebied in te voeren. Twee en een half jaar heeft dit ministerie kunnen werken en daarin vooral de zoo noodige belastinghervorming tot stand kunnen brengen. De invoe-

ring in 1893 der vermogens- en bedrijfsbelasting met afschaffing van de patentbelasting en van den zeepaccijns, vermindering van de grondbelasting, van de mutatierechten en den zoutaccijns was een groot succes voor minister Pierson, die aller lof verwierf voor zijn beleidvol en praktisch optreden in de altijd teedere geldkwestiën, waarmede de mogelijkheid van verdere hervormingen stond of viel en welker regeling reeds in de troonrede van 1891 als „een dringende eisch van rechtvaardigheid" was gekenmerkt. Ook de redding der financiën van sommige noodlijdende gemeenten door uitkeering van een rijkssubsidie deed veel goed en verdere plannen tot belastinghervorming werden voorbereid, met name afschaffing der rijkstollen, verbetering der op verouderde grondslagen berustende personeele belasting. Zoo zou de landsbegrooting, die tegen het eind der eeuw de 145 mill. naderde, terwijl zij in 1849 de 76 mill. slechts even te boven was gegaan [1]), in ontvangst en uitgaaf wederom voor jaren kunnen sluiten, terwijl te gemoet gekomen kon worden aan de toenemende eischen van het moderne volksleven, aan veler wensch tot verbetering van den socialen toestand der arbeidersbevolking, aan de zware kosten van de voorloopig trouwens ter zijde geschoven regeling der landsverdediging volgens de nieuwe denkbeelden en verhoudingen op dit in den laatsten tijd zoo snel van karakter en middelen wisselende gebied, ook ten opzichte van de zeer verouderde vloot, welker materieel dringend vernieuwing eischte.

Terwijl een en ander door de betrokken ministers werd voorbereid, deed de door Tak van Poortvliet ontworpen kieswet de illusiën omtrent verdere samenwerking der liberale fractiën plotseling in duigen vallen. De door de grondwet voorgeschreven „kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijken welstand" werden bij dit ontwerp gezocht in het kunnen lezen en schrijven, uit te maken door een schrijfproef bij de stembus, en in het kunnen onderhouden van zichzelven en de zijnen, blijkend uit het feit van in het laatste jaar niet bedeeld en in de laatste drie maanden niet uit zijn woning gezet te zijn. De minister meende, dat het aantal kiezers op deze wijze van 300000 tot 800000 zou stijgen. Dit nu scheen velen oudliberalen al te zeer een „sprong in het duister". Zij achtten verder mèt een groot deel der rechterzijde deze kieswet strijdig met de bedoeling der grondwet, die naar hunne meening positiever kenmerken en een krachtiger dam tegen het door hen bestreden algemeen kiesrecht begeerde dan op deze wijze mogelijk was; bovendien scheen de leeftijd van 23 jaren te laag gesteld en meenden sommigen, dat een zoo aan algemeen stemrecht grenzende uitbreiding der kiesbevoegdheid niet tijdens een regentschap mocht worden tot stand gebracht. Onder leiding vooral van Van Houten, die, vroeger in de voorhoede der radicalen, in den laatsten tijd zich van de naar zijn meening al te snel vooruitstrevenden had afgescheiden, begonnen de oudliberalen dadelijk krachtig verzet aan te teekenen tegen Tak's kieswet. Een hevige strijd in de pers en in de liberale kiesvereenigingen volgde in den tijd, die verliep tusschen de algemeene beraadslagingen in de Tweede Kamer (Juli en Augustus 1893) en de hervatting der behandeling in het voorjaar van 1894. Een poging van het Kamerlid De Meyier om op het beslissende oogenblik (8 Maart) een middenweg te vinden, waartoe hij, naar hij meende in overeenstemming met den minister, een amendement indiende, mislukte ter elfder ure, daar het bleek, dat verschillende leden van het ministerie het amendement op het laatste oogenblik onaannemelijk achtten, in de eerste plaats Tak zelf, die

[1]) Bij die belasting en begrootingskwestiën dient in het oog gehouden te worden, dat de bevolking des lands van 3 tot 5 millioen was gestegen.

zeide de Kamer „niet te kunnen aanraden" het aan te nemen. Toch werd het aangenomen tot diepe verontwaardiging zijner tegenstanders, die van een staatsgreep spraken en de geheele behandeling der zaak ten hoogste immoreel achtten. Ook Van Tienhoven's dubbelzinnige houding in deze dagen werd heftig afgekeurd.

Bij de na de oogenblikkelijke intrekking der wet door Tak thans [1]) uitgelokte Kamerontbinding en de daarop in April gevolgde verkiezingen ontstond een verwoede kamp tusschen „Takkianen" en „Van Houtianen", waarvan de kerkelijke partijen voordeel trachtten te trekken maar na welken de liberale partij, hoewel tot 47 leden met 3 radicalen verzwakt en in zichzelve verdeeld, toch nog even de overhand behield en zich in staat achtte, de regeering verder te voeren. Dit kon echter niet geschieden met het zittende ministerie, daar de voorstanders van Tak's kieswet met 40 stemmen, waaronder 29 liberalen en 3 radicalen in de minderheid waren gebleven. Zoo moest een ministerie uit de oudliberalen optreden, tot groote ergernis der vooruitstrevenden, bitter teleurgesteld in hunne verwachtingen omtrent de ingrijpende hervormingen, die ook op ander gebied dan dat der financiën, in het bijzonder op sociaal gebied, door hen waren voorgenomen — een feit, dat er zeer veel toe had bijgedragen om een groot aantal kiezers uit de burgerklasse, die voor het algemeen stemrecht en voor concessiën, in welken vorm ook, aan de sociaal-democratische denkbeelden bevreesd waren, tegen de liberale candidaten had doen stemmen gelijk de financieele hervormingen van Pierson, die de vermogenden hadden ontstemd, vele liberalen in de armen der conservatieven hadden gedreven.

Het oudliberale ministerie, in het begin van Mei 1894 samengesteld door het utrechtsche Kamerlid Roëll in overleg met den thans als oudliberaal optredenden Van Houten, die minister van binnenlandsche zaken werd, had in de eerste plaats het zoo heftig betwiste kiesrecht te regelen maar wenschte dit alleen te doen na de herziening der wet op de personeele belasting, daar het van meening was, dat het kiesrecht in hoofdzaak alleen kon geschonken worden aan hen, die in de lasten deelden, een beginsel, dat door Tak en zijn volgers onder de vooruitstrevenden als een verkapte terugkeer tot het censuskiesrecht van 1848 werd verworpen. Zoo kwam het, dat eerst de wet op de personeele belasting werd herzien en daarna in het voorjaar van 1896 de nieuwe kieswet-Van Houten in behandeling kon komen. Zij schonk het kiesrecht aan hen, die belasting betaalden en bovendien aan zekere voorwaarden van woning, inkomen uit loon of pensioen, bezit van inschrijving op het grootboek of van een spaarbankboekje, eindelijk van examen-diploma's voldeden; zij trachtte het geheim der keuze door een vernuftig uitgedachte wijze van stemming te verzekeren; het getal der nieuwe kiezers zou echter niet zooveel beneden de raming van Tak blijven. Na hevige discussie werd het ontwerp met 56 tegen 43 stemmen aangenomen, met steun dus van een groot deel der antiliberalen — een feit, dat scheen te wijzen op een ingrijpende verandering in de partijverhoudingen des lands.

Zulk een verandering scheen ook wenschelijk met het oog op de wanhopige versnippering van bijna alle partijen in min of meer scherp tegenover elkander staande groepen [2]). Inderdaad, de politieke toestand ten onzent in de jaren van koningin Emma's regentschap mocht weinig bevredigend heeten en zwaar was dikwijls de taak van de Regentes, die te midden van den woelenden partijstrijd echter met tact en beleid de moeilijkheden wist te beheerschen en het roer van den staat vast in handen te houden.

---

[1]) Vgl. Japikse, l.l., blz. 61 vlg.

[2]) Verg. daarover Van Koetsveld, Het ontstaan, de beginselen en de geschiedenis van onze politieke partijen, blz. 470 vlg. De programma's in het werkje van Oosterbaan, Politieke en Sociale programma's (Utr. 1897), later herhaaldelijk aangevuld.

Niet het minst kwamen die moeilijkheden ook uit Indië, waar men sedert Van der Heyden's heengaan in Atjeh voortdurend wisselde van tactiek tegenover het verzet, dat er nog steeds en telkens weder oplaaide. Noch de inkrimping van het bezette terrein tot den onmiddellijken omtrek van Kota Radja en Oleh-leh (1885), noch de ontwikkeling van een strenge kustblokkade door onze werkzame marinekrachten, noch de talrijke uitvallen en expeditiën van Kota Radja uit, konden de oplossing brengen. De verraderlijke afval van den gevaarlijken bondgenoot Toekoe Oemar (1896) veroorzaakte een nieuwe crisis, die men met moeite te boven kwam. En de aanvankelijke nederlaag der indische troepen onder de generaals Vetter en Van Ham bij de expeditie tegen den weerspannigen radja van Lombok (1894), waarbij de tweede sneuvelde en de eerste eerst na hevigen kamp in een tweede expeditie de zege wist te bevechten, scheen ook daar een oogenblik het nederlandsche gezag aan het wankelen gebracht te hebben. Maar op Lombok en elders in den Archipel kwam men dit alles spoedig te boven. Alleen in Atjeh bleef de toestand voorloopig nog onbevredigend tegenover de talrijke „kwaadwilligen".

De liberale partij, door de Liberale Unie ondanks alle pogingen na den strijd over Tak's kieswet niet langer in één partijverband bijeen te houden, had reeds omstreeks 1890 de radicalen, weldra geleid door den jongen advocaat, later amsterdamschen hoogleeraar Treub, zien afvallen, wier program algemeen stemrecht ook voor vrouwen, afschaffing der Eerste Kamer, regeling van het arbeidscontract, krachtige staatsinmenging op sociaal gebied, progressieve inkomstenbelasting, leerplicht, afschaffing van accijnsen omvatte maar die het nog niet verder konden brengen dan tot 3 of 4 vertegenwoordigers in de Tweede Kamer. De oudliberalen, hoewel niet als partij georganiseerd en zonder program, telden nog 28 leden in de Kamer, voorloopig alleen bijeengehouden door afkeer van verregaande kieswetplannen en een over het algemeen afwerende gezindheid tegenover ingrijpende hervormingsplannen op sociaal gebied. De Liberale Unie daarentegen, geleid door Kerdijk en Goeman Borgesius, kwam in November 1896 met een uitgebreid hervormingsplan voor den dag, waarin zij tot de radicalen naderde; met hare 29 Kamerleden vormde zij een sterke groep, waarin evenwel enkele meer radicaalgezinden, met den leidschen hoogleeraar Drucker aan het hoofd, reeds spoedig neiging tot afscheiding vertoonden, het begin van de eerst in 1901 als een afzonderlijke partij optredende vrijzinnig-democratische partij, die de oude „volkspartij" en de radicalen in zich opnam. De sociaal-democraten, die in 1891 hun alleenstaand kamerlid voor Schoterland weer hadden verloren, bleven sedert zes jaren lang zonder vertegenwoordiging in de Kamer; de meer en meer tot het revolutionnaire anarchisme overhellende Domela Nieuwenhuis vond thans scherpen tegenstand bij de eigenlijke Marxisten, onder wie de begaafde jonge friesche advocaat Troelstra, redacteur van „Het Volk", de talentvolle amsterdamsche journalist F. Van der Goes en de veelzijdige ingenieur Van Kol op den voorgrond traden, in hunne partij zelve aandringend op werkzaamheid in parlementaire richting en trapsgewijze verovering van een plaats in het practische staatsleven.

Ook in de anti-revolutionnaire partij ontstond splitsing, reeds lang door de synodale en anti-Roomsche elementen gewenscht, terwijl ook vele harer leden bezwaar hadden tegen het door Kuyper in „De Standaard" bepleite „sturen in democratische richting", tegen de naar hunne meening al te sterke centralisatie in het partijverband door de jaarlijksche „Deputatenvergadering" zoowel als door het centrale partijbestuur en door de districts- en provinciale besturen, waardoor de afzonderlijke kiesvereenigingen

al te zeer aan banden gelegd werden, meer dan met het als echt nederlandsch beschouwde beginsel van zelfstandigheid overeen scheen te komen. Onder leiding van De Savornin Lohman en zijn blad „De Nederlander" verhief zich tegen Kuyper's straffe leiding een krachtige oppositie, die èn in de kiesvereenigingen tot een afscheiding van „Lohmannianen" en „Kuyperianen" leidde. In November 1896 richtten de eersten te Utrecht als centraal bestuur een Commissie van Advies op ten einde tegen de verkiezingen van 1897 gereed te zijn; die Commissie verklaarde niet in beginsel van het vastgestelde program te willen afwijken maar slechts meer vrijheid van handelen en spreken te begeeren. Het was de kern eener groep, die zich weldra de „vrij-anti-revolutionnaire partij" noemde en vooral steun vond bij de aristocratische elementen der oorspronkelijke partij. Daarnaast kwam ongeveer tegelijk en ter zelfder plaatse een „christelijk-historische kiezersbond" op, de voortzetting der oude protestantsche of wel ethisch-irenische, zich „nationale" partij noemende groepen, die zich allereerst protestantsch en meer in het bijzonder nederlandsch-hervormd noemde, geleid door de predikanten Bronsveld en De Visser, de kerkelijke hoogleeraren te Amsterdam en Utrecht, P. J. Muller en Van Leeuwen, en scherp gekant tegen de „doleerende" anti-revolutionnairen zoowel als tegen de Roomschen. Behalve deze, weldra tot de vrije anti-revolutionnairen naderende groep, zag men in 1898 nog de voor een gereformeerde staatskerk en een christelijke openbare school ijverende „friesche christelijk-historische partij" onder leiding van de predikanten Hoedemaker en Wagenaar opkomen, met haar orgaan „De Banier"; eindelijk de „christelijk-democratische partij", die met den helderschen afgevaardigde Staalman en den frieschen De Vries tegen het in de anti-revolutionnaire partij dreigende conservatisme protesteerden en zich tegen alle concessie in die richting wilden verzetten.

Ook onder de Roomschen was een scherpe tegenstelling merkbaar tusschen de conservatieve elementen, wier orgaan „De Tijd" bleef, en de meer democratisch gezinde aanhangers van Schaepman, die in „Het Centrum" hun orgaan vonden en zich bij hun, den jongeren vooral sympathiek streven beriepen op de encycliek Rerum Novarum (1891) van paus Leo XIII. De Paus trachtte door het voorschrijven van de houding zijner Kerk tegenover de arbeidersbeweging in alle landen de roomsche wereld, hoewel nog steeds de „liberale" denkbeelden bestrijdend, Rome met het moderne streven op sociaal gebied te verzoenen; de aanhangers van Schaepman zagen in krachtige samenwerking met de anti-revolutionnairen nog altijd heil, ook voor de speciaal roomsche belangen.

Te midden van dezen heftigen partijkamp ging het ministerie Roëll-Van Houten de verkiezingen van 1897 te gemoet. Het nam maatregelen tot bevordering van de veiligheid in fabrieken en werkplaatsen, wijzigde een aantal wetten overeenkomstig de latere behoeften, voerde een „hinderwet" in tot beveiliging der persoonlijke belangen tegen al te groote eischen der moderne nijverheid, reorganiseerde de rijkslandbouwschool, stelde Raden van Beroep voor de belasting in, richtte Kamers van Arbeid op, herzag de verhouding tusschen de rijks- en gemeentefinanciën, enz.

De verkiezingen van 1897 schenen bij de eerste stemming tot een overwinning der zoo niet verbonden dan toch vrijwel samenwerkende kerkelijke partijen en partijgroepen te zullen leiden, maar de herstemmingen verzekerden nog even de meerderheid aan de liberalen, onder wie echter de oudliberalen thans slechts 13 der hunnen in de Kamer konden brengen, terwijl de Liberale Unie het getal harer leden daar tot 33 zag stijgen,

waarnaast een 4-tal radicalen en 2 socialisten benevens een enkele conservatief werden gekozen. Tot deze overwinning der liberalen werkte zeker mede, dat de Christelijk-Historischen van Rome niets wilden weten en de Roomschen zelf door hun eisch, dat in de eerstvolgende vier jaren geen persoonlijke dienstplicht zou worden ingevoerd, vele anti-revolutionnairen tegen zich hadden ingenomen, terwijl het tusschen de verschillende anti-revolutionnaire groepen ook niet tot eensgezindheid kon komen.

Het ministerie, dat de oudliberale kleur droeg, moest zoo voor een in hoofdzaak van meer vooruitstrevende liberale richting wijken, dat dan ook door N. G. Pierson (financiën) en Goeman Borgesius (binnenlandsche zaken) gevormd werd met den oudliberaal De Beaufort voor buitenlandsche zaken, Jansen en Lely uit het kabinet-Tak, Eland voor oorlog, Cort van der Linden voor justitie en J. T. Cremer voor koloniën. Het zoo samengestelde ministerie droeg eigenlijk het karakter eener liberale concentratie, dat der Liberale Unie, welker gedachte het scheen te verwezenlijken, en de hoop werd gekoesterd, dat het erin zou kunnen slagen om de geheele liberale partij opnieuw als hervormingspartij te doen samenwerken. Inderdaad slaagde het erin belangrijke wetten tot stand te brengen: het voerde de aangevangen maatregelen tot organisatie der Kamers van Arbeid uit, verbeterde opnieuw de personeele belasting, steunde den staatsraad T. M. C. Asser in diens onvermoeide en met succes bekroonde pogingen tot regeling van het internationaal privaatrecht, schafte de rechten van staatswege geheven op wegen, kanalen, havens, sluizen en bruggen af, verbeterde het Noordzeekanaal, besloot tot aanleg van een visschershaven te Scheveningen, verbeterde de aansluiting bij het internationaal spoorwegverkeer, herzag het telefoonwezen, regelde den leerplicht, voerde wettelijke verzekering van werklieden tegen ongevallen in (ongevallenwet), nam maatregelen tot verbetering van het muntwezen, van de volkshuisvesting (woningwet) en de volksgezondheid, van de strafrechtspleging ten aanzien van jeugdige personen, wier belangen zij ook verder behartigde in de kinderwetten en die tot wijziging der bepalingen omtrent voogdij en vaderlijke macht, organiseerde de landweer, bestemd om de plaats der aloude schutterijen in te nemen, verbeterde het schooltoezicht, enz.

Dit ministerie zag het einde van het regentschap van koningin Emma, die ook in de bijna 8 jaren als regentes zich de liefde en de dankbaarheid van het nederlandsche volk wist te verwerven door den grooten tact, waarmede zij, te midden van den heftigen partijstrijd, de zaken des lands wist te leiden, en door de voortreffelijke opvoeding, die zij aan de jonge koningin gaf. Op den 31sten Augustus 1898 trok zij zich van de regeering terug, met een korte proclamatie ten afscheid, hare plaats inruimende aan de 18jarige vorstin, die, ook met een diep ernstig gevoelde proclamatie, thans de regeering aanvaardde, tot „haar levensdoel" verklarend „te regeeren zooals van een vorstin uit het Huis van Oranje mag worden verwacht".

Den 5den September legde zij in een plechtige bijeenkomst in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, waarvan de aanwezigen de treffende herinnering bewaren, na een ernstige met klare stem uitgesproken rede, den eed op de grondwet af. De voorzitter der vereenigde vergadering van de Staten-Generaal sprak daarna de formule der inhuldiging uit[1]). De alom met geestdrift geregelde feestviering in het geheele land bezegelde de blijken van hooge verwachting en vreugde, waarmede de troonsbeklimming van koningin Wilhelmina werd begroet[1]).

---

[1]) Officieel Gedenkboek (Amst. 1898).

HOOFDSTUK VII

DE REGEERING VAN KONINGIN WILHELMINA

Een der belangrijkste zaken, waarmede de nieuwe regeering zich had in te laten, was zeker de op initiatief van tsaar Nicolaas II van Rusland naar Den Haag bijeengeroepen Vredesconferentie, die ten doel had om de in alle landen op onrustbarende wijze stijgende uitgaven voor militaire doeleinden te beperken en door arbitrage, verbetering en uitbreiding der reeds in 1864 te Genève, op initiatief van den zwitserschen philantroop Dunant, getroffen internationale maatregelen tot verzachting der ellenden van den oorlog, verder te gaan op den weg van zorg voor in den oorlog zieke en gewonde soldaten. Groot was de verwachting van allen, die zich de leniging der oorlogsrampen ten doel stelden, van allen, die het internationaal pacifisme hoopten te zien slagen in zijn streven, in ieder geval een stap nader te komen tot den duurzamen wereldvrede, die intusschen practisch nog verre scheen.

In het oude Huis Ten Bosch kwamen een vijftigtal afgevaardigden van zoogoed als alle onafhankelijke staten [1]) van Europa en Azië benevens de Vereenigde Staten en Mexico bijeen om in hunne samenkomsten, die van 18 Mei tot 29 Juli 1899 duurden, de noodige besprekingen dienaangaande te houden. Die besprekingen, waaraan voor Nederland, naar de instructie van den minister De Beaufort, de deskundigen Asser, Rahusen, Van Karnebeek en Den Beer Poortugael deelnamen, leidden behalve tot een algemeene verklaring omtrent de wenschelijkheid van beperking der bewapening tot de aanvulling der bepalingen van de Conventie van Genève betreffende het gebruik van oorlogswerktuigen te land en ter zee, tot het instellen van een permanent internationaal Hof van Arbitrage te 's-Gravenhage, eindelijk tot het besluit om deze bijeenkomsten in het belang van den vrede en de beperking der nadeelen van den krijg, zoo mogelijk, later voort te zetten — een met veel beleid verkregen resultaat, dat van 's-Gravenhage wederom een middelpunt van algemeene diplomatieke werkzaamheid scheen te zullen maken maar toch velen, die hunne verwachtingen veel hooger hadden gesteld en reeds op algemeene ontwapening, ja op het einde van allen oorlog hadden gehoopt, teleurstelde [2]).

Te meer trof deze teleurstelling toen nog tijdens de zitting der Conferentie pogingen door Engeland, dat reeds zijn zin had verkregen bij de uitsluiting van den Oranje-Vrijstaat en de Zuid-Afrikaansche Republiek, als niet geheel onafhankelijk, gedaan werden om de beide met Nederland stamverwante republieken in Zuid-Afrika, die sedert het einde van den vorigen vrijheidsoorlog onder de staatspresidenten Paul Kruger en Martinus Steyn tot hoogen bloei waren gekomen en hare algeheele onafhankelijkheid wenschten, voorgoed aan het engelsche gezag te onderwerpen [3]). In de eerste plaats gold dat de Zuid-Afrikaansche Republiek (Transvaal), waar in den laatsten tijd onder begunstiging der door Kruger en den staatssecretaris Leyds geleide regeering duizenden Hollanders als ambtenaren bij het onderwijs, de spoorwegen en het binnenlandsch bestuur, ook als kolonisten

---

[1]) De Paus werd op verlangen van Italië niet uitgenoodigd als niet in het bezit van een leger. Onze Koningin riep echter schriftelijk diens „zedelijken steun" in en ontving een vriendelijk antwoord.

[2]) Vgl. Japikse, l.l., blz. 137 vlg.

[3]) Japikse, blz. 151 vlg.

een bestaan hadden gevonden. De eischen van Engeland, welks regeering reeds in het begin van 1894 een gewapenden inval van engelsche vrijbuiters onder Rhodes' vriend Jameson oogluikend had toegelaten, tot wijziging der kieswet in Transvaal ten einde aan de talrijke, vooral te Johannesburg en in de mijndistricten om die stad tijdelijk gevestigde Engelschen overwegenden invloed op het landsbestuur te verzekeren, gesteund door het dreigend bijeentrekken van engelsche troepen aan de grenzen der Republiek, gaf aanleiding tot het onverwachte transvaalsche ultimatum van 10 October 1899, waarbij deze Republiek het verder ontschepen van engelsche troepen als oorlogsdaad verklaarde te zullen beschouwen, de samentrekking der troepen aan hare grenzen wilde zien eindigen en de reeds ontscheepte naar Engeland teruggebracht verlangde te zien. Twee dagen later, toen de korte termijn van antwoord op dit ultimatum verloopen was, overschreden de troepen van Transvaal en den thans nauw daarmede verbonden Oranje-Vrijstaat onder den energieken president Steyn, die met de onafhankelijkheid der Zuid-Afrikaansche Republiek ook die van zijn staat bedreigd achtte, de grenzen van Natal en de Kaapkolonie, waar een deel der bevolking van hollandschen oorsprong insgelijks de wapenen opvatte.

Daarmede nam een bittere strijd tusschen het engelsche en hollandsche element in Zuid-Afrika een aanvang, die weldra de oogen der gansche wereld vestigde op de beide kleine republieken, die het durfden bestaan om met hare geringe macht het engelsche wereldrijk te trotseeren [1]). De heldenkamp der Boeren, die met een krijgsmacht van gewoonlijk niet meer dan hoogstens 13000 man te velde onder aanvoerders als Joubert, Cronjé, Botha, De la Rey en De Wet herhaaldelijk zware verliezen toebrachten aan de engelsche troepen, wier aantal met de grootste krachtsinspanning ten slotte tot 240000 man met 600 kanonnen onder veldheeren als Roberts en Kitchener klom, wekte alom in de wereld de levendigste belangstelling en bijna algemeene sympathie. Niet het minst was dit het geval in Nederland, waar men sedert den vrijheidsoorlog van 1880—1881 een stijgende ingenomenheid met het stamverwante volk had betoond [2]), krachtig bevorderd door de Zuid-Afrikaansche Vereeniging, en ook ten gevolge van de toenemende emigratie naar de Transvaal de eigen volksbelangen nauw bij den afloop van den strijd betrokken achtte. Zoover gingen de verwachtingen van velen, dat men den tijd reeds meende te zien komen, waarop de engelsche macht in Zuid-Afrika door het hollandsche element gefnuikt zou worden en dit laatste, tot roem en voordeel van den nederlandschen stam, zijn aloud overwicht zou doen gelden in een hollandsch-afrikaanschen statenbond, welks gebied tot bij den Evenaar zou kunnen reiken. De oude hollandsche haat tegen Engeland herleefde, de herinneringen aan den eigen vrijheidskamp tegen Spanje werden verlevendigd, de gedachte aan een algemeenen europeeschen krijg tegen den machtigen zeestaat, waaraan dan ook Nederland deel zou nemen, scheen zelfs niet te stout. De gisting hier te lande, de opwinding na de eerste zegepralen der Boeren bij Glencoe, Dundee en de Tugela in Natal, bij Belmont, Modderrivier, Stormberg en Magersfontein in de Kaapkolonie nam toe. Maar toen de bittere strijd maanden en daarna jaren aanhield en de engelsche overmacht steeds grooter werd; toen de nederlandsche onderdanen in de beide republieken, ook al hadden zij aan den eigenlijken oorlog niet deelgenomen, op engelsche schepen smadelijk naar Europa werden terug-

[1]) Over den oorlog: Van Everdingen, De Oorlog in Zuid-Afrika (4 dl., Delft, 1905—16).

[2]) Zie boven, blz. 488 vlg.

gezonden; toen lord Roberts in een schitterenden veldtocht van het Noorden der Kaapkolonie uit na de nederlaag en gevangenneming van Cronjé bij Paardeberg in Februari, in Mei 1900 Bloemfontein en in Juni Pretoria bezette; toen Mafeking, Kimberley en Ladysmith na lange insluiting werden ontzet en de eenige kans in een voor land en volk verderfelijke guerrilla bleek te bestaan; toen de in getal zwakke bevolking door gewelddadige deportatie in massa naar engelsche koloniën werd overgebracht; toen Kruger zijn deerlijk verwoest land moest verlaten en vluchtte naar portugeesch gebied; toen de grijze president op het door de jonge Koningin gezonden nederlandsche oorlogsschip Gelderland van Lorenzo Marquez aan de Delagoabaai naar Europa week en er zijn hopeloos beroep op de mogendheden ging doen; toen lord Kitchener sedert het einde van 1900 op onmeedoogende wijze het grondgebied der beide republieken in een met blokhuizen en ijzerdraadlinièn overdekte woestenij deed veranderen en de arme vrouwen en kinderen der strijdende Boeren in de vreeselijke „concentratiekampen" aan honger, ziekte en ellende ten prooi gaf — toen begon, in weerwil van alle kleine en groote zegepralen der door een klein getal nederlandsche, fransche, iersche, duitsche en andere vrijwilligers gesteunde Boeren de moed op een goeden uitslag van den strijd te zinken. Van een algemeenen oorlog tegen Engeland bleek geen sprake te zijn. Noch Duitschland noch Frankrijk noch Rusland was in staat om zulk een oorlog te voeren. Engeland wees zelfs alle bemiddeling, van wien ook, af. Wat zou het zwakke Nederland vermogen? Reeds steeg dagelijks de ergernis in Engeland, waar de nationale eer, het nationale belang, het bestaan van het groote wereldrijk op het spel stond, over de hardnekkigheid der Boeren niet alleen maar ook over de vijandige houding van Nederland, haard immers van tegen Engeland gerichte vijandschap, verblijfplaats van tal van uitgeweken of gevluchte Boerenleiders. De zware verliezen in geld en manschap verbitterden het engelsche volk, waarvan slechts een klein deel den oorlog bleef veroordeelen als onwettig, als onzedelijk, als het noodlottige resultaat eener mateloze en heillooze imperialistische begeerte naar machtsheerschappij en handelsrijkdom, samen te vatten in den naam van den door alle Boerenvrienden met vurigen haat gehaten engelschen minister van koloniën Chamberlain, die met den engelsch-zuidafrikaanschen staats- en handelsman Cecil Rhodes, met den engelschen landvoogd aan de Kaap, Milner, als de aanstoker van den krijg kon worden beschouwd, van den krijg, die geen ander doel scheen te hebben dan uitbreiding van Engeland's macht ten behoeve van Engeland's handels- en nijverheidsbetrekkingen in het aan diamant, goud, zilver en welke delfstoffen nog overrijke Zuid-Afrika. Een en ander bracht de nederlandsche regeering meer dan eens in ongelegenheid en een aanzienlijke mate van diplomatiek beleid was noodig om te verhinderen, dat de volkshartstochten aan beide zijden der Noordzee niet tot een uiterste werden opgedreven en de engelsche regeering geen aanleiding zou kunnen vinden om hare ontstemming over de houding van het nederlandsche volk nadrukkelijker te toonen. De houding der regeering gaf hier te lande menigmaal aanleiding tot heftige verwijten, wegens slapheid of al te ver gedreven vrees, al weigerde zij ook Engeland ter wille te zijn en den Boeren het staken van den hopeloozen strijd aan te raden. Zij kwam eindelijk in Mei 1902 tot een voorzichtige poging in een memorie aan de engelsche regeering, om door het mogelijk maken van onderhandeling den krijg te eindigen [1]). Ook met Portugal kreeg men een oogenblik ernstige, door Engeland aangezette

[1]) Japikse, blz. 161.

moeilijkheden over het nederlandsche consulaat te Lorenzo Marquez, dat van schending der onzijdigheid werd beticht.

Na twee en een half jaar van spanning, waarin herhaaldelijk en door velen aan inmenging van Nederland in den wanhopigen strijd gedacht kon worden, zij het dan slechts als bemiddelaar bij een voor beide partijen aannemelijken vrede, kwam dan na een laatste succes van De la Rey tegenover den engelschen generaal lord Methuen, na een reeks van wanhopige drijfjachten op de nog slechts enkele duizenden tellende Boerenafdeelingen van Botha, De la Rey en De Wet, na den afval van honderden als „national scouts" in engelschen dienst overgegane tegenstanders der lang volgehouden guerrilla, den 31sten Mei 1902 de vrede te Vereeniging tot stand, die de onafhankelijkheid der beide republieken vernietigde maar hare bevolking behoud harer taal en eigen bestuur in de toekomst toezegde. Diep was de teleurstelling ook in Nederland, waar de gemoederen thans weder tot rust kwamen, hoewel nog lang de verbittering over de wreede oorlogvoering en de politiek der engelsche regeering bleef nawerken.

Minder heftig, minder gevaarlijk voor de buitenlandsche betrekkingen van Nederland, maar daarom toch weinig minder diep gevoeld was de in gansch Europa en Amerika gedeelde verontwaardiging over de wijze, waarop in Frankrijk de haat tegen het Jodendom uiting vond in de veroordeeling van den onschuldigen kapitein Dreyfus tot deportatie naar Cayenne wegens landverraad (Dec. 1894), totdat na vijf jaren, na een reeks van geruchtmakende militaire procedures en onder een door den genialen romanschrijver Emile Zola met zijn meesterlijk „J'accuse" gewekte algemeene volksagitatie eindelijk in September 1899 de veroordeelde losgelaten werd. Ook deze zaak bracht het voor recht en billijkheid gevoelige nederlandsche volk in niet geringe beweging en hield zijn geest langen tijd bezig.

Te midden van deze gebeurtenissen, die groote zorgen en voortdurende werkzaamheid van de jonge Koningin vergden, trad zij (7 Febr. 1901) in het huwelijk met den 24 jarigen prins Heinrich Wladimir Albrecht Ernst, hertog van Mecklenburg—Schwerin, jongsten zoon uit het derde huwelijk van den vorigen groothertog Friedrich Franz II. Reeds 17 Oct. 1900 had zij bij proclamatie van hare verloving met den haar reeds eenigen tijd te voren bekenden prins kennis gegeven aan het nederlandsche volk, dat deze heuglijke mededeeling met groote belangstelling vernam, hopend op nakomelingen uit dit huwelijk. De wetten van 14 en 26 Januari 1901 regelden de rechtspositie van den prins-gemaal, die losgemaakt werd uit het mecklenburgsche staatsverband en als Prins der Nederlanden met den titel van Koninklijke Hoogheid in het nederlandsche overging. Generaal-majoor „à la suite" bij het nederlandsche leger, schout-bijnacht „à la suite" bij de marine, lid van den Raad van State, nam de jonge vorst, die eind Januari in het land was gekomen, zijn plaats als eerste onderdaan der Koningin in en verwierf zich weldra de genegenheid van het nederlandsche volk, dat hem met vertrouwen te gemoet was gekomen [1]).

De ongunstige gang van den Boerenoorlog en de klachten over de onder leiding van De Beaufort tegenover Engeland uiterst voorzichtige houding van Nederland, de teleurstelling ook van de al te hoog gespannen verwachtingen omtrent de Vredesconferentie werkten niet mede om de positie te versterken van het liberale ministerie, dat bovendien door de „dure" en velen onaangename leerplichtwet van Borgesius en die op den persoonlijken dienstplicht met opheffing der oude schutterij

[1]) Oranje-Nassau-Mecklenburg-Schwerin, Gedenkboek (Amst. 1901).

en instelling van een landweer velen tegen zich had ingenomen; ook op de sympathie der voor al te veel „sociale" politiek beduchte oudliberalen, ontevreden over de sociale wetgeving van Borgesius en Lely, die de ongevallenwet eerst na wijziging, de woning- en kinderwetten met minder bezwaar zagen aannemen, kon het niet rekenen, terwijl het op den duur ook niet op de krachtige samenwerking der liberalen van allerlei schakeering voldoende kon bouwen. De minister van marine Jansen was reeds gevallen bij het voorstellen van een nieuw type pantserschip en vervangen door admiraal Roëll; die van oorlog, Eland, had zijn legerhervormingen zien afstemmen en plaats moeten maken voor generaal Kool, die de zijne zag aannemen. Pierson's financieel beleid met herziening der in- en uitvoertarieven wekte bij de overtuigde vrijhandelaars ernstig verzet.

Daarentegen trachtten de kerkelijke partijen zich onder leiding van Kuyper en Schaepman aaneen te sluiten, terwijl na „vertrouwelijke samensprekingen" ook de van Rome overigens zeer afkeerige christelijk-historischen, door Lohman geleid, feitelijk met deze beide partijen samenwerkten. Schoon er geen bepaalde coalitie ontstond, de samenwerking was thans inniger dan vroeger het geval geweest was[1]): de persoonlijke dienstplicht was nu van de baan, de „democratische" vlag werd door Kuyper en de zijnen zoo niet opgeborgen dan toch niet meer zoo openlijk geheschen, bij De Visser en andere christelijk-historischen zegepraalde de wenschelijkheid van aaneensluiting over den afkeer van Rome.

Zoo verhief zich tegen de nieuwe verkiezingsperiode van 1901 meer en meer de „antithese" tusschen de „christelijke" en de „paganistische" partijen — zooals „De Standaard" het uitdrukte — en begon de felgestreden verkiezingscampagne, die in den zomer van 1901 eindigde met de zegepraal der kerkelijken en het dientengevolge optreden van een kabinet uit de zegevierende coalitie, ditmaal samengesteld en ook geleid door den energieken aanvoerder zelven, dr. Kuyper, van wien men kon verwachten, dat hij met meer kracht dan het gematigde kabinet van 1888 de antiliberale beginselen in het staatsbestuur zou gaan toepassen, een einde makend, naar de zijnen hoopten, aan de liberale „heerschappij", de „tirannie", zooals men zich uitdrukte, die meer dan een halve eeuw lang in den Staat der Nederlanden onder de liberale grondwet de overhand had gehad.

De naaste toekomst zou uitwijzen, of de liberale partij werkelijk haar tijd had gehad en hare plaats zou moeten ruimen voor een staatkunde, die godsdienstige overtuiging onverholen op den voorgrond plaatste als grondslag voor staatkunde, dan wel of zij ook verder nog in staat zou zijn om het van hare beginselen doordrongen staatswezen verder te leiden op de baan der ontwikkeling. Voorloopig scheen de invloed der beide inzichten tegenover elkander op de natie ongeveer van gelijke kracht te zijn en het lot des lands af te hangen van de vlottende meening dergenen, die zich bij het uitbrengen hunner stem meer door practische dan door zuiver staatkundige overwegingen lieten leiden, nu eens aan de eene, dan weder aan de andere partij een kleine zegepraal bezorgend maar wakend tegen uitersten, geheel in overeenstemming met het nederlandsche volkskarakter zelf.

De meerderheid in de Tweede Kamer, waarmede in 1901 dr. Kuyper zijn bewind aanving, was 16 leden sterk maar bleek aldra niet gezind om de door velen gevreesde „reactie" tegen de liberale instellingen des lands aanstonds met kracht door te zetten. Op haar programma stond „vrijmaking

[1]) Van Koetsveld, blz. 499.

en voltooiing van het onderwijs", met „bescherming en organisatie van den arbeid". Kuyper zou, als „permanent voorzitter van den ministerraad", met alle kracht zijner eminente persoonlijkheid die „reactie" leiden. Maar hij verklaarde zich al aanstonds niet gezind om zijn „oude plunje" van vóór 30 jaren te blijven dragen doch zich te beschouwen als geroepen niet om de belangen van één partij, de zijne, maar die „van het land" te dienen met handhaving der „christelijke grondslagen" als norm voor het volksbestaan. Zijn groote rede bij de algemeene beschouwingen over de begrooting voor 1902 maakte veel indruk, ook op zijn tegenstanders [1]).

Een ernstige krachtproef stond voor de deur. Zij ontstond uit den reeds vóór eenige jaren begonnen strijd tusschen werkgevers en arbeiders bij het havenbedrijf in Rotterdam en Amsterdam, waarbij onder leiding van den voorzitter der vereeniging van spoorweg- en transportarbeiders, samenwerkend met Troelstra's en Schaper's socialisten en Domela Nieuwenhuis' anarchisten op niets meer of minder dan revolutie werd aangestuurd [2]).

De gevaarlijke door socialisten en anarchisten geleide spoorwegstaking te Amsterdam, Haarlem, Rotterdam en Den Haag, van 31 Januari tot 2 Februari 1903, die de regeering overviel, en de transport- en spoorwegdirecties voor het oogenblik tot toegeven noodzaakte, gaf aanleiding tot het onmiddellijk voorbereiden van wettelijke maatregelen, om dergelijke stakingen van dreigend revolutionnairen aard voortaan onmogelijk te maken. Een spoorwegbrigade bij de genie werd ingericht, staking van het spoorwegpersoneel zou strafbaar worden gesteld, een enquête naar het spoorwegbedrijf zou daartegenover „rechtmatige grieven" kunnen doen wegnemen. Tegen den tijd der behandeling dezer wetten werd evenwel een nieuwe, thans algemeene spoorwegstaking door de socialistische leiders georganiseerd, waartegenover door de thans op alles voorbereide regeering, door den minister van oorlog Bergansius met den minister-president krachtig geleid, omvangrijke en afdoende militaire maatregelen werden genomen. De gevreesde algemeene staking in tal van vakken bleef uit, de organisaties der protestantsche en katholieke arbeiders, ook bij de spoorwegen, weigerden, onder invloed der regeering, medewerking met de stakers, en de toch van 5 April af een paar dagen volgehouden staking, op 9 April met een fellen oproep aan de arbeiders tot een algemeene geproclameerd, verliep reeds op denzelfden dag, toen de voorgestelde wetten met eenige wijziging hoewel niet zonder eenigen tegenstand werden aangenomen zoowel door de Tweede als door de nog in meerderheid liberale Eerste Kamer. In den loop van den zomer konden de met het oog op den gevaarlijken binnenlandschen toestand in het voorjaar opgeroepen lichtingen van 1900 tot 1902 weder zonder bezwaar naar huis worden gezonden.

Overigens gebeurde er op staatkundig gebied binnenslands weinig belangrijks, ten deele wegens deze beslommeringen maar ook wegens den te verwachten tegenstand der liberale meerderheid in de Eerste Kamer tegen ingrijpende maatregelen der antiliberale regeering. Eerst na de verwerping van de wijziging der wet op het hooger onderwijs, die aan de Vrije Universiteit het promoveerrecht en een toelage uit 's Rijks kas schonk (1904), ontbond de regeering deze Eerste Kamer [3]). De daaruit voortvloeiende verkiezingen verschaften haar ook hier een meerderheid, zoodat zij nu op den steun der beide Kamers kon rekenen.

Thans zou, naar veler verwachting, een krachtige actie der „christelijke"

[1]) Japikse, l.l., blz. 222 vlg.
[2]) Ibid., blz. 230 vlg.
[3]) Ibid., blz. 239 vlg.

regeering in antiliberalen zin moeten volgen. Men sprak van ingrijpende grondwetsherziening, van maatregelen op het gebied van het lager en middelbaar onderwijs, op dat der kerkelijke en economische toestanden; antiliberale hervormingen op allerlei gebied werden in de regeeringspers besproken, overwogen, aangekondigd, de regeering zelve uitte zich in dezelfde richting. Maar er gebeurde ten slotte weinig op wetgevend gebied. Zelfs de wijziging der wet op het lager onderwijs in 1905 bevredigde ook vele partijgenooten der regeering niet; alleen het bezetten van tal van posten met aanhangers der regeering gaf dezen eenige voldoening, terwijl de oprichting der Technische Hoogeschool te Delft (1905) ter vervanging van de Polytechnische School algemeen als een belangrijk persoonlijk succes van dr. Kuyper kon worden aangemerkt. Zij mocht onder de gelukkige gebeurtenissen tijdens haar bestuur boeken de definitieve onderwerping van Atjeh in 1903 door den energieken generaal Van Heutsz, die er sedert vier jaren de taak van Van der Heyden weder met kracht en militair talent had opgenomen en, voorgelicht door de kennis van land en volk van Snouck Hurgronje, de „kwaadwillige" elementen van verzet ten onder wist te brengen en zoo een einde te maken aan den bitteren krijg van dertig jaren, die als een gevaarlijke wond was blijven knagen aan het lichaam van ons indisch rijk. Met een zucht van verlichting werden de berichten van onderwerping der voornaamste hoofden van het verzet hier te lande ontvangen; met voldoening kon worden begonnen aan de taak om het Atjehsche volk te gewennen aan vrede en rust onder onze heerschappij.

De oorzaak van den feitelijken stilstand op wetgevend gebied bleek te liggen in de telkens door verschil van belangen gestoorde samenwerking der drie antiliberale partijen der „coalitie", samengehouden alleen door de „antithese" van het „christendom" tegen de „Revolutie", en de ook daar opkomende oppositie tegen algemeene leiding in verband met de persoonlijkheid van den leider zelven, die die leiding, met name bij de buitenlandsche zaken, ten eenenmale voor zich opeischte. Het bleek, dat de leider, zelfs buiten weten van zijn collega Melvill van Lynden, een krachtiger buitenlandsche politiek met name tijdens den voor ons Indië gevaarlijken japansch-russischen oorlog van 1904/5 had willen doorzetten [1]). Van Lynden is toen plotseling afgetreden. Bij de verkiezingen van 1905 viel het ministerie-Kuyper niet alleen door de kracht der liberalen maar ook door den afval der volgers van Lohman, De Visser en De Geer, de christelijk-historischen en vrij-antirevolutionnairen, door Lohman met talent geleid. De weder verbonden liberalen behaalden thans een overigens weinig schitterende zege door de verovering van 52 zetels in de Tweede Kamer, met inbegrip echter van niet minder dan 7 daarvan voor de socialisten, wier partij de liberalen had gesteund tegen de verbonden kerkelijken en daarvoor ook de hulp der liberale fractiën bij de stembus had verworven.

De liberale zegepraal droeg duidelijk een vooruitstrevend karakter, zoodat het nieuwgevormde liberale ministerie, onder aanvoering van den bekenden administrateur en financier De Meester, ook een vooruitstrevend karakter droeg: krachtige werkzaamheid op sociaal en administratief gebied stond op het nieuwe liberale program vooraan, met vermijding van de twistpunten op het gebied van onderwijs en godsdienst, waardoor de eenheid des volks ernstig bedreigd scheen te worden; de instelling van een nieuw departement van landbouw, nijverheid en handel onder leiding van den vooruitstrevenden mr. Veegens (Sept. 1905) zou in die richting kunnen werken.

[1]) Japikse, blz. 272.

Maar de werkzaamheid van het liberale kabinet, dat in de Tweede Kamer vast slechts over 45 stemmen kon beschikken en verder van de socialisten afhing, terwijl de Eerste Kamer nog antiliberaal bleef, stelde ook weder te leur. Wel verhoogde de Tweede, ditmaal door Roosevelt, president der Vereenigde Staten, uitgelokte Vredesconferentie (1907) het aanzien des lands en zette een voorzichtige, tot veler teleurstelling al te voorzichtige schrede verder op den weg der internationale justitie en arbitrage, waarvoor het in Den Haag door den amerikaanschen vredesman Carnegie bekostigde, in 1913 voltooide „Vredespaleis" als middelpunt van werkzaamheid op dit gebied zou moeten dienen [1]). Wel werd het gevoel van nationale eenheid door de schitterende nationale feestvieringen ter gelegenheid der herdenking van de geboorte van Rembrandt (1906) en De Ruyter (1907) versterkt. Maar de nederlaag van den minister van oorlog Staal, die bij een merkwaardig debat in den nacht van 22 December 1906 den tegenstand tegen zijn plannen van legerhervorming scheen gebroken te hebben maar in April 1907 toch moest aftreden [2]); de nederlaag ook van den minister van marine Cohen Stuart, die er evenmin in slaagde om de aan ingrijpende maatregelen van hervorming dringend behoefte hebbende marine op krachtige wijze aan die hervorming te helpen, verzwakte het toch niet sterk staande ministerie, dat altijd de Eerste Kamer tegenover zich had, ten zeerste.

En te midden van dien strijd had het uiting gegeven aan haar voornemen tot grondwetsherziening, inziende, dat de op allerlei gebied noodzakelijke hervormingen zonder deze niet konden worden tot stand gebracht. Het kwam werkelijk tot de instelling eener Staatscommissie daarvoor, reeds 23 Oct. 1905, maar de eerst in Oct. 1907 op grond van hare voorstellen ingediende regeeringsvoorstellen waren zeer beperkt en bevredigden weinigen.

Ook overigens kon het ministerie zijn plannen slechts in beperkte mate uitvoeren. Daarbij kwam, dat juist in dezen tijd — en de moeilijkheden op het gebied van de landsverdediging kwamen daarbij in een bedenkelijk licht te staan — in Europa de spanning op politiek gebied aanhoudend toenam [3]). Nu eens vertoonden zich op den Balkan, haard van onrust en oorlogsgevaar, waarbij Rusland en Oostenrijk tegenover elkander werkten, dan weder in Afrika, waar Frankrijk, Engeland en Duitschland zich allengs van een steeds grooter koloniaal gebied trachtten meester te maken, onrustbarende verschijnselen. Toenemende wapening alom, niet het minst in het naburige Duitschland, dat onder keizer Wilhelm II telkens onrustbarend met den sabel kletterde, wekte ook hier gevoelens van onrust. De verhouding tot België, waarmede Nederland overigens sedert vele jaren in vriendschappelijke betrekking had gestaan, zou ingeval van europeesche verwikkelingen wegens de nog altijd hangende kwestiën over de Schelde tot moeilijkheden kunnen leiden, daar het gevaar voor schending van de belgische onzijdigheid bij een oorlog tusschen Frankrijk en Duitschland niet denkbeeldig kon heeten. In Frankrijk leefde nog steeds de gedachte aan „revanche" voor de nederlaag van 1870 en het verlies van Elzas-Lotharingen; in Duitschland de vrees voor de toenadering tusschen Frankrijk en Rusland, zijn naburen in het westen en oosten. Bovendien was er in Duitschland nog altijd een niet te verachten partij, die Nederland's aansluiting bij dat rijk in eenigerlei vorm wenschte, terwijl het niet te ontkennen viel, dat onze toenmalige groote economische bloei voor een aanzienlijk deel van een goede verstandhouding met dat

[1]) Actes et documents ('s Gravenh., 1908).
[2]) Japikse, blz. 292 vlg.
[3]) Japikse, blz. 311 vlg.

machtige „achterland" afhing. Verbond met België tot gemeenschappelijke verdediging tegen mogelijke aanranding, tol-unie met België, de eeuwige kwestie der Schelde, tol-unie met Duitschland werden telkens zoowel in de pers als zelfs in de Tweede Kamer behandeld of aangeroerd. Over een arbitrage-verdrag met België werd tijdens het ministerie-Kuyper ernstig onderhandeld. In 1906 en 1907 trokken dergelijke vragen vooral zeer de aandacht, sedert de belgische journalist Baie met het oog daarop en in samenwerking met belgische staatslieden en journalisten aandrong op een tol-unie en militair verbond met België. Maar hier te lande vond dat alles voorloopig weinig sympathie. Men bleef liever geheel zelfstandig en toonde dit ook bij een poging van engelsche zijde om de stemming der regeering voor eventueele gevallen te vernemen. Haar werkzaamheid moest zich bepalen tot het wijzigen van de ongevallenwet, de arbeidswet, de hinderwet e. a., en de verbetering van andere wetten, waarbij de nieuwe wet tot regeling der arbeidsovereenkomsten vooral van beteekenis voor het volksleven werd. De val ook van den nieuwen minister van oorlog, Van Rappard, die ingrijpende defensieplannen had voorgesteld, gaf den genadeslag en het ministerie trad reeds in Februari 1908 af. Het was duidelijk, dat ook de liberale regeeringen thans weinig anders konden doen dan de regeering gaande houden.

De regeeringstaak viel toen weder, na lange onderhandeling over de oplossing der crisis, aan de antiliberalen toe, van wie mr. Th. Heemskerk, zoon van den vroegeren conservatieven leider, eindelijk de vorming van een ministerie op zich nam, dat de regeering voorloopig zou voeren met een thans weder op het „doode punt" staande Tweede en een antiliberale Eerste Kamer, totdat de periodieke verkiezingen van 1909 definitief zouden doen blijken, wat de natie wilde. Een sterk gevoel van onmacht bij elke regeering, die onder deze omstandigheden zou moeten optreden, deed zich gevoelen evenals kort vóór de grondwetsherziening van 1887. Nieuwe grondwetsherziening en daarbij vooral kiesrechtuitbreiding tot vorming van een nieuw kiezerscorps scheen velen op den duur het eenige redmiddel toe. Maar een en ander was van dit ministerie ook niet te wachten. Het trok zeer de aandacht, dat de eigenlijke leider der antiliberale partijen, dr. Kuyper, wel weder in de Tweede Kamer als zoodanig optrad maar buiten het ministerie werd gehouden. Het ernstige geschil met het onrustige Venezuela, naar aanleiding der vestiging van venezuelaansche uitgewekenen op Curaçao en hunne politieke werkzaamheid van daar uit, werd oorzaak van een dreigenden kolonialen oorlog in de West; de zending van een klein nederlandsch eskader naar de venezuelaansche kust had echter weldra bevredigende gevolgen, al bleef de president van Venezuela, de tyrannieke Cipriano Castro, een onvriendelijke houding aannemen tot op zijn verdrijving eenigen tijd later.

De geboorte van prinses Juliana op 30 April 1909 na herhaalde bittere teleurstellingen in de acht jaren van het vorstelijke huwelijk verwekte algemeene geestdrift in den lande en versterkte het vertrouwen op de toekomst van het vaderland te midden van de onrust, die, bij de steeds toenemende wapeningen der groote mogendheden, de toen reeds blijkbare onmacht der parlementaire regeeringen alom, de sterke sociale gisting aan alle kanten in Europa, ook ten onzent, ook ons land begon te drukken.

De verkiezingen van 1909 brachten de verwachte sterke antiliberale meerderheid in de Tweede Kamer, zoodat van liberale zijde met bekommering werd te gemoet gezien, dat de regeeringsmeerderheid thans de antiliberale staatkunde krachtiger zou doorzetten dan het ministerie-Kuyper had

gedaan. Een grondwetsherziening in antiliberalen zin kon thans verwacht worden, al gaf men zich rekenschap van den inwendig lossen samenhang der verbonden antiliberale partijen, onder welke zoowel de Katholieken als de christelijk-historischen zich beducht toonden voor de streng-calvinistische denkbeelden van dr. Kuyper en de zijnen; ook de premier van het ministerie zelf had zich met dezen reeds vroeger niet volstrekt homogeen getoond. Een actie tegen den persoon van den grijzen anti-revolutionnairen leider en diens niet van onvoorzichtigheid vrij te pleiten optreden verlamde dientengevolge van den aanvang af zijn werkzaamheid aan het hoofd der antiliberale coalitie en daardoor ook de regeering zelve, zoodat althans van ingrijpende grondswetsherziening geen sprake kon zijn. Reeds bij de troonrede van 1909 was het voornemen aangekondigd om een nieuwe grondwetscommissie te benoemen, die 24 Maart 1910 werkelijk werd ingesteld en wel op onpartijdige wijze uit alle partijen. Zij bracht in Mei 1912 haar rapport uit, dat 5 Februari 1913 aanleiding gaf tot twaalf ongeveer daarmede overeenkomende regeeringsvoorstellen tot grondwetsherziening, die over het algemeen een meer conservatief dan antirevolutionnair karakter droegen - doch ten slotte niet in behandeling zijn gekomen, doordat het ministerie niet lang daarna is gevallen [1]).

Groote ongerustheid werd in de liberale kringen gewekt door de protectieplannen der regeering, waartegenover van liberale zijde een krachtige propaganda onder leiding der daartoe opgerichte vereeniging „Het Vrije Ruilverkeer" voor de beginselen van den vrijen handel werd gevoerd, die inderdaad aanvankelijk reeds groot succes kon boeken. Ook de antiliberale regeering toonde intusschen door het vragen in 1910 van defensiekredieten tot een bedrag van 46, later herleid tot 40 millioen, dat zij het oog hield op de herhaaldelijk zeer gespannen diplomatieke verhoudingen in Europa, Afrika en Azië, in verband waarmede sedert eenigen tijd de aandacht werd getrokken door nieuwe pogingen van fransche zijde om Nederland nauwer met België te doen samenwerken tot gemeenschappelijke handhaving der neutraliteit of wel partijkeuze in geval van een steeds meer mogelijk geachten europeeschen oorlog. Er werd van die zijde in de pers telkens weder aangedrongen op nauwe economische, defensieve, politieke aansluiting tusschen België en Nederland, tegenover welke denkbeelden regeering en volk beide echter een zeer gereserveerde houding aannamen. Het opvallende bezoek van den franschen president Fallières aan koningin Wilhelmina (1910) werd met deze denkbeelden in verbinding gebracht gelijk vroeger (13/14 Dec. 1908) dat van keizer Wilhelm, die met bijzonderen nadruk in een officieele rede had gesproken van zijn wil, „indem ich mein Leben dafür einsetze", dat „unsre Länder in Frieden sich entwickeln können [1]).

Zeker stond de kwestie van den door de regeering voorgenomen bouw van een sterk modern fort te Vlissingen met die denkbeelden in verband; van fransche, engelsche en belgische zijde werd in de pers en zelfs in de parlementen ernstig op dien voorgenomen bouw gewezen als van groot belang voor de Schelde-kwestie in verband met de steeds dreigende mogelijkheid van een europeeschen oorlog, waarin de vrijheid van beweging op de Schelde een machtige factor zou kunnen worden. Een en ander liet niet na indruk ook hier te lande te maken, vooral toen in 1910 in de reeds jaren hangende en herhaaldelijk in kritiek stadium verkeerende Marokkaansche kwestie, aan welker oplossing door europeesche conferentiën te Tanger en Algeciras ook de nederlandsche diplomatie een werkzaam aandeel nam in.

[1]) Japikse, blz. 373 vlg.

verband met onze nog steeds belangrijke handelsbetrekkingen in Marokko, — met den altijd dreigenden oorlog tusschen Frankrijk en Duitschland — misschien de kiem van een europeeschen oorlog scheen te dreigen. Geheime voorbereiding van mobilisatie en langer in dienst houden van de voor de najaarsoefeningen van 1911 opgeroepen lichtingen toonde, dat de regeering toen zorg koesterde ten opzichte van wat tot ernstige diplomatieke verwikkelingen aanleiding kon geven en in allerlei richting de ongerustheid over den politieken toestand in deze jaren deed toenemen, in die mate zelfs, dat men algemeen in Europa ook het gevoel kreeg van „op een vulkaan te leven".

Vooral op den Balkan, waar sedert October 1912 een volkerenstrijd woedde tegen Turkije en waar na de zware nederlaag der Turken, die een groot gebied verloren, Turkije, Servië en Griekenland den voormaligen bondgenoot, het naar de opperste leiding op den Balkan strevende Bulgarije aanvielen, zag het er donker uit, want het streven van Oostenrijk naar den Balkan, van Rusland naar Konstantinopel was niemand meer onbekend.

Ook Nederland, dat reeds door zijn handel op den Levant bij dit alles veel belang had, bleef niet geheel buiten de Balkanzaken, toen het op verzoek der Londensche conferentie der groote mogendheden op zich nam om in het onder den met ons vorstenhuis verwanten vorst Wilhelm van Wied, kleinzoon van prins Frederik, tot een vorstendom verheven Albanië de gendarmerie te organiseeren (1913). Eenige nederlandsche officieren onder wie de bekwame en energieke overste Thomson, oudlid der Tweede Kamer, waar hij de critiseerende rol van De Roo en Stieltjes gespeeld had, weldra de eerste plaats innam, werden met die moeilijke taak belast. Na tal van avonturen en onder de grootste bezwaren volbrachte werkzaamheden begon een opstand tegen den vorst in het onrustige Albanië, tijdens welken Thomson bij de dappere en aanvankelijk succesvolle verdediging van Durazzo het leven liet. De andere nederlandsche officieren verlieten het land eerst, toen in den zomer van 1914 de wereldoorlog was uitgebroken en het vaderland zelf hen noodig had.

Binnenslands bleek het weldra[1]), dat het ministerie-Heemskerk, ten deele door dezelfde oorzaken als bij het ministerie-Kuyper hadden gewerkt, hoe ijverig ook op wetgevend gebied, niet krachtig in antiliberalen zin op zou treden. De reorganisatie van het leger en de organisatie van de landweer na het aftreden om gezondheidsredenen van minister Sabron en van diens opvolger, generaal Cool, door den krachtigen minister van oorlog Colijn, leerling van Van Heutsz in Indië, was ongetwijfeld een der belangrijkste resultaten van de werkzaamheid van het ministerie, zooals vooral later blijken zou, als het noodig zou zijn het leger voor zijn taak, handhaving der onzijdigheid, onmiddellijk gereed te maken. Terwijl van liberale zijde op de door haar en die der sociaal-democraten sedert omstreeks 1910 met steeds grooter nadruk naar den voorgrond gebrachte zaak der uitbreiding van het kiesrecht, ook de toekenning van het kiesrecht aan vrouwen, meer en meer werd aangedrongen, tot herhaalde demonstraties aanleiding gaf en in Sept. 1911 de sociaal-democraten in de Tweede Kamer zelfs bracht tot een poging tot obstructie van het werk der Kamer door lange redevoeringen en nuttelooze stemmingen, werd van den tegenovergestelden kant vooral, naast de zaak van het vrije onderwijs, die der protectie voorop gesteld. Daarenboven werd door minister Talma, voormalig predikant, die der sociale wetgeving ernstig ter hand genomen, met name

[1]) Japikse, blz. 329 vlg.

de arbeidersverzekering, die den ganschen tijd van zijn beheer in het ministerie van nijverheid, landbouw en handel aan de orde is gebleven en ten slotte slechts voor een deel werkelijk tot stand kwam. Daarbij kwam duidelijk uit dat, zoowel onder de laatste liberale regeering als onder dit ministerie, de noodzakelijkheid werd gevoeld, hier te lande zoowel als elders, om te gemoet te komen aan sommige eischen der arbeidersbevolking, die onder leiding van Troelstra, Schaper, Vliegen e. a. in de laatste jaren die eischen met steeds grooter nadruk had laten hooren en zich in toenemend getal schaarde onder de banier der sociaal-democraten, thans een machtige staatspartij geworden, al zou het aantal harer vertegenwoordigers in de Kamers nog klein blijven zoolang geen kiesrechtuitbreiding had plaats gehad.

De zaak van protectie of vrijhandel gaf aanleiding tot steeds heftiger strijd in den lande tusschen de voorstanders van vrijhandel en van protectie; de pers was er dagelijks vol van, onrustige vergaderingen hadden plaats, vinnige debatten voor en tegen werden gevoerd.

De vrijhandelskwestie was ook hoofdzaak bij de verkiezingen van 1913, die ten gevolge van de samenwerking der liberalen met de socialisten met de nederlaag der antiliberale coalitie eindigden. Niet minder dan 37 liberalen van verschillende kleur en 18 socialisten vormden thans een linksche meerderheid, die op 29 Aug. het ministerie-Heemskerk deed vervangen door een krachtig maar verzoeningsgezind extra-parlementair liberaal ministerie onder leiding van mr. Cort van der Linden, als minister van binnenlandsche zaken. De weigering der socialisten om deel te nemen aan de regeering, hoewel in hun eigen partij niet zonder tegenstand doorgezet, had de vorming van een gemengd ministerie uit de zegevierende meerderheid belet. Dit ministerie trad op te midden van de reeds in den voorzomer aangevangen herdenking van de gebeurtenissen van 1813, waaraan bijna de gansche bevolking met geestdrift deelnam. Tal van tentoonstellingen werden gehouden om te doen zien, wat er in die 100 jaren van het onafhankelijke Nederland was geworden; tal van geschriften van historischen aard toonden dit nader in bijzonderheden aan; vaderlandsche bijeenkomsten en redevoeringen spraken het luide uit; ook de koloniën en de nederzettingen van Nederlanders buitenslands namen aan de feestviering deel. De nationale opwekking, die van een en ander het gevolg was, deed het hare om den heftigen partijstrijd der laatste jaren eenigszins tot rust te brengen: een noodzakelijkheid, die meer en meer werd gevoeld ook tegenover de zware wolken, die telkens weder aan den europeeschen staatkundigen hemel dreigden met ernstige gevaren voor den vrede.

Het ministerie-Van der Linden begon met de versterking der financiën onder leiding van den onafhankelijken Treub en de voorbereiding eener vooruitstrevende werkzaamheid in liberale richting, toen einde Juli 1914, terwijl men reeds begonnen was aan de voorbereiding eener Derde Vredesconferentie, de moord op den oostenrijkschen troonopvolger te Serajewo (28 Juni) plotseling een hevige crisis in den politieken toestand veroorzaakte en een europeesche oorlog, die in de eerste dagen van Augustus zich snel tot een wereldoorlog ontwikkelde, al het andere op den achtergrond schoof [1]). De eischen van het zwaar getroffen Oostenrijk tegenover het van medeplichtigheid aan den moord beschuldigde Servië, de bemoeiing van Rusland met die kwestie, de steun van Duitschland aan het door Rusland bedreigde Oostenrijk, zijn bondgenoot, gaven aanleiding tot

[1]) Japikse, blz. 431 vlg.

Oostenrijk's oorlogsverklaring aan Servië (28 Juli), gevolgd door die van Duitschland aan het reeds gemobiliseerde Rusland (1 Aug.) en het tot het geven van waarborgen voor de handhaving van den vrede niet geneigde Frankrijk (3 Aug.), van Engeland aan Duitschland (4 Aug.) en verder een aantal oorlogsverklaringen, die Europa in twee groote kampen verdeelden, terwijl ook Japan zich spoedig aansloot bij de „Entente" tegen Duitschland en Oostenrijk-Hongarije, de „middenrijken". Italië, de eenig overgeblevene van de groote mogendheden, verklaarde zich voorloopig nog niet; slechts Spanje, Scandinavië en Nederland bleven op den duur neutraal; op den Balkan stonden weldra Turkije, Griekenland en Bulgarije naast de middenrijken, Roemenië naast Rusland.

De handhaving der neutraliteit van Nederland te midden van den snel naar alle kanten om zich heen grijpenden wereldbrand werd voorloopig de voornaamste taak der regeering, die onder krachtige medewerking van de Koningin zelve, het voorbeeld gevend van toewijding en standvastigheid, en de beide Kamers aanstonds de noodige maatregelen deed nemen om die neutraliteit te verzekeren, om ze door de oorlogvoerende partijen te doen eerbiedigen. Het gevaar was al dadelijk groot door de schending der gewaarborgde onzijdigheid van België door Duitschland, dat zich om strategische redenen gerechtigd achtte tot deze handeling, die aanstonds Engeland aan de zijde der Entente bracht. Vlak langs Limburg's zuidgrens, met volledige vermijding van ons grondgebied, wat men van fransche zijde ook mocht beweren, drongen de Duitsche legers op 4 Aug. België binnen en rukten snel op Luik en vervolgens op Brussel en Antwerpen aan. Ofschoon de strijdenden verzekerden onze neutraliteit te willen erkennen, was verzekering onzer grenzen geraden.

Daartoe was allereerst noodig onmiddellijke wapening te land en ter zee, ingeleid door een snel en gelukkig in twee dagen volbrachte mobilisatie van militie en landweer onder opperste leiding van den aanstonds benoemden opperbevelhebber van leger en vloot, luitenant-generaal C. J. Snijders, den minister van oorlog, Bosboom, en dien van marine Rambonnet. Daartoe moest een beroep gedaan worden op de offervaardigheid der natie door de oprichting op initiatief der Koningin van een koninklijk nationaal steun-comité en dergelijke plaatselijke comité's tot steun van de familiën der honderdduizenden plotseling voor den krijgsdienst opgeroepenen en van de onder den oorlogstoestand zwaar lijdende bevolking. Daartoe moest een in Februari 1915 in werking tredende staatsleening van 275 millioen dienen.

De energieke minister van landbouw, handel en nijverheid, Treub, weldra als minister van financiën opgetreden, was de ziel van een onafgebroken reeks van maatregelen, strekkend om verkeer, handel en nijverheid zooveel mogelijk in te richten naar de telkens wisselende eischen van den oorlogstoestand. Daartoe moest niet in de laatste plaats met zorg getracht worden de oorlogvoerende partijen tot volle erkenning onzer rechten als neutralen te bewegen. De regeering vervulde deze uiterst moeilijke taak op voortreffelijke wijze en onder hare leiding, met name onder die van haren uitnemenden en algemeen geachten voorzitter, Cort van der Linden, werkte de natie krachtig mede, eensgezind zich scharend om de Koningin en door een „godsvrede" op politiek gebied de dikwijls de volkseenheid bedreigende verschillen der laatste jaren zooveel mogelijk op den achtergrond latend tegenover de ernstige gevaren, die het volksbestaan zelf bedreigden. Aanvankelijk mocht het dan ook gelukken om Nederland, ondanks ernstige en telkens weder in nieuwe vormen zich vertoonende staatkundige en economische bezwaren van allerlei aard, buiten den wereld-

oorlog te houden. Herhaaldelijk werd onze onzijdigheid al spoedig bedreigd of ten minste tot een illusie gemaakt. De engelsche Order in Council van 20 Aug. 1914 stelde dadelijk zeer bezwaarlijke voorwaarden voor de voortzetting van den neutralen handel, met afwijking van de londensche conferentie van 1909 met hare vrijzinnige bepalingen. De instelling eener Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij (Nov. 1914) trachtte aan deze bezwaren te gemoet te komen, al kwam daardoor onze handel feitelijk onder scherp toezicht der Entente. De afsluiting der Noordzee tegenover den door Duitschland ontketenden duikbootenoorlog en de aanleg der groote mijnvelden aldaar tot vlak voor onze kust liet slechts een smalle vaargeul voor den handel beschikbaar. Met groote waardeering moet getuigd worden van de tegelijk energieke en handige werkzaamheid van den minister van buitenlandsche zaken Loudon, gesteund vooral door de ervaren gezanten Gevers te Berlijn en De Marees van Swinderen te Londen en van de ministers Treub en Posthuma op het gebied van handel en nijverheid, al werden daardoor niet all' bezwaren overwonnen en bleef de toestand steeds gevaarlijk.

De hartelijke ontvangst van honderdduizenden vluchtelingen uit het zwaar bezochte België in ons land, dat met gulle gastvrijheid aan die ongelukkigen onbekrompen hulp en onderstand verstrekte, wekte door de geheele wereld algemeene sympathie. De interneering van meer dan 30000 man van het in September bij Antwerpen uiteengeslagen belgische leger, van honderden eveneens over onze grenzen geweken duitsche, fransche en engelsche militairen, de zorg van marine en leger voor het onschadelijk maken van aangedreven mijnen zoowel als voor de nauwlettende bewaking der grenzen tegen schending door de oorlogvoerenden en tegen smokkelarij, veroorzaakte groote kosten en nauwlettende inspanning van alle krachten. De behoorlijke verdeeling, aanhoudende oefening, huisvesting en behandeling van het op het einde van den oorlog tot ongeveer een half millioen man gestegen leger, dat de grenzen moest bewaken en tevens mèt de krachtig werkzame marine geschikt gemaakt moest worden om de Hollandsche Waterlinie, de stelling van Amsterdam en de kust te verdedigen, veroorzaakte niet minder moeilijkheden, die echter door de leidende militaire overheden onder krachtige en hartelijke medewerking der bevolking werden overwonnen. De oproeping van zoovele miliciens en landweermannen, bij wie later ook een aanzienlijke landstorm zich kon voegen, had natuurlijk de ontwrichting van het toch reeds door den oorlogstoestand op zichzelf verstoorde economische leven ten gevolge, wat tot nieuwe bezwaren aanleiding gaf. Met dat al toonde de bevolking dit alles over te hebben voor de kans om aan den oorlog zelf te ontkomen, die in de tegenwoordige omstandigheden een noodlottige ramp voor Nederland zou moeten worden, ook al zou het gelukken den eventueelen vijand aan de Waterlinie of aan de kust af te weren onder leiding van generaal Snijders en zijn staf, den opperbevelhebber van het veldleger Van Terwisga en de ministers van oorlog en marine.

In den loop van den Wereldoorlog nam dat alles in omvang en beteekenis toe en werd nog door andere moeilijkheden verzwaard. Tusschen de oorlogvoerende mogendheden van beide zijden weldra genoodzaakt tot inspanning van hare uiterste krachten om staande te blijven te midden van den chaos van vernieling en verwoesting, had ons land van beide kanten met de ernstigste bezwaren te kampen, vier, vijf jaren achtereen [1]).

[1]) Vgl. Blok, Holland im Weltkrieg, in de verzameling Das Ausland im Weltkrieg (Halle a. d. Saale, 1920), S. 275 ff.; Japikse, Die Stellung Hollands im Weltkrieg (Gotha, 1921); de Oranjeboeken tijdens den oorlog verschenen; Treub, Oorlogstijd (Haarlem—Amsterdam, 1916); Snijders, Gesch. van den Wereldoorlog (Amst. 1923).

De Order in Council van 29 Oct. 1914 belemmerde onzen zeehandel nog sterker. De vaart door het Kanaal werd aanhoudend bemoeilijkt. De verbinding met onze koloniën werd, van den aanvang af bezwaarlijk, later zoogoed als verbroken. Bij maatregel van 4 Februari 1915 verklaarde Duitschland alle zeeën om Engeland en Ierland heen tot oorlogsgebied, waarop Engeland 11 Maart antwoordde met de afkondiging een strenge blokkade van Duitschland, 30 Maart 1916 gevolgd door opheffing van alle verschil tusschen „absolute" en „voorwaardelijke" contrabande. Voortdurend werden in Engeland onze koopvaarders ter fine van onderzoek of wegens vermoedelijke schending der gemaakte bepalingen opgebracht, aanhoudend boorden duitsche, engelsche, fransche duikbooten ze in den grond; de visscherij buiten de smalle sinds lang door het geldend zeerecht internationaal als ons gebied gewaarborgde „drie mijlen" van de kust, bleek ook daar niet veilig voor vreemde aanvallen en kon niet dan onder de grootste gevaren en met aanzienlijk verlies aan menschenlevens worden voortgezet, ook wegens de voortdurend langs de kust drijvende losgelaten of losgeraakte mijnen. Tal van onze vischers en koopvaarders werden vastgehouden in de engelsche havens, vooral na den Order of Council van 7 Juli 1916, die nieuwe strenge regels tegen alle soorten van contrabande vaststelde. Onder die omstandigheden werd alle zeeverkeer in 1916 reeds zeer moeilijk, ondanks de inspanning der N. O. T., en bij gebrek aan uitvoer ook de nijverheid voor een groot deel stil gelegd. Werkloosheid heerschte sedert aan alle kanten, honderden schepen werden in onze havens opgelegd en de toevoer van voedsel uit het toen nog onzijdige Amerika werd ernstig belemmerd. Nederland werd met schaarschte, met hongersnood bedreigd, zoodat door een uitgebreid en door de ministers Treub en Posthuma in bijzonderheden meesterlijk geregeld distributie-stelsel ten minste de noodzakelijkste behoeften aan levensmiddelen, brandstoffen, kleeding enz. moesten bevredigd worden, al nam de duurte van allerlei zaken een bedenkelijken omvang aan.

Nog erger werd dit alles toen met 1 Februari 1917 Duitschland den met talent en felheid gevoerden en op den duur doeltreffenden „verscherpten" duikbootenoorlog afkondigde, die alle zeegebied om Engeland, Frankrijk en het inmiddels ook bij de Entente aangesloten Italië heen als verboden gebied voor „alle Seeverkehr" sloot, met uitzondering van een smalle vaargeul naar Scandinavië en den Atlantischen Oceaan. Engeland antwoordde weder met een nieuwen Order in Council daartegenover, die onze schepen feitelijk verplichtte om de gevaarlijke door Duitschland verboden zone toch te bevaren ter wille van het streng vastgehouden engelsche onderzoek naar contrabande. Toen in 1917 ook Amerika zich definitief aan de zijde der Entente stelde, die het reeds lang feitelijk door het veroorloven van aanvoer van oorlogsmateriaal naar die landen had gesteund, werd de reeds zeer beperkte handel nog meer in het nauw gebracht. Vooral de inbeslagneming (21 Maart 1918), op grond van het oude, bijna volkomen vergeten angarie-recht, van alle nederlandsche schepen, in engelsche en amerikaansche, ook engelsch-indische havens aanwezig, tot een aantal van 156 schepen met een ruimte van bij de 700000 engelsche tonnen [1]), deed den zeehandel zoogoed als ophouden.

Dit alles geschiedde natuurlijk onder voortdurend heftige bedreigingen tegen ons land, dat volgens de Entente door Duitschland „geterroriseerd" werd, volgens Duitschland zich alles van de zijde zijner vijanden „liet welgevallen". De regeering kon tegenover herhaalde maatregelen van geweld niet anders stellen dan ernstige protesten op grond van het vóór den

[1]) 1 ton = 1016 kilogram. Vgl. Japikse, Stellung Hollands, S. 159.

oorlog geldige internationale recht en de internationale verdragen, van billijkheid tegenover een neutrale mogendheid — protesten, die echter weinig uitwerkten, of .... door zich bij een der partijen aan te sluiten, wat evenwel strijdig was met haar rotsvaste voornemen om de onzijdigheid met alle middelen te handhaven zoolang als het ging met behoud onzer nationale waardigheid, onzer nationale eer, die echter dikwijls bedenkelijk in het nauw geraakten. Zij kon daarbij natuurlijk niet altijd vermijden door de beide partijen te worden beschuldigd van begunstiging der andere en evenmin aanvallen van buiten- en binnenslands op hare „vernederende toegeeflijkheid" beletten. Maar zij hield ondanks alles vast aan het internationale recht, vóór den oorlog immers van alle kanten in tal van verdragen als norm erkend.

En de handels- en politieke moeilijkheden waren volstrekt niet de eenige. Ook overigens leed de bevolking voortdurend onder zware lasten en door groote gevaren. De niet-betaling der renten van buitenlandsche staatsschulden, de snelle daling der buitenlandsche geldswaarden, de totale inzinking van Rusland in 1915 en de socialistische, weldra communistische revolutie aldaar, die alle russische staatspapieren, hier te lande bij millioenen tot een bedrag van bij schatting $1^1/_4$ milliard vanouds als volkomen veilige belegging aangemerkt, zoogoed als waardeloos maakte; het dreigende staatsbankroet in het door den oorlog zwaar getroffen Oostenrijk-Hongarije, welks staats- en particuliere rentegevende papieren, vroeger ook als uiterst solide geacht, bij milliarden hier te lande geplaatst waren, bracht allen, die van hun rente leefden, allen, die hunne sedert jaren zorgvuldig opgespaarde gelden in die papieren hadden gestoken, zware verliezen toe, zoo in rente als in kapitaal; tal van instellingen van de in zulke dagen toch al op zware proef gestelde liefdadigheid, van andere instellingen van welken aard ook, kwamen in de grootste moeilijkheden. Armoede, broodsgebrek, duurte, schaarschheid namen weldra dagelijks scherper vormen aan, ondanks alle van overheidswege genomen maatregelen om een en ander binnen redelijke grenzen te beperken.

Daarbij kwam nog, dat de langdurige mobilisatie groote bezwaren veroorzaakte door de lange afwezigheid van zoovele tienduizenden mannen in de kracht van hun leven, van hun werkzaamheid, hoofden van gezinnen, van zaken of onmisbare ondergeschikten, die slechts ten deele en tijdelijk door vrouwelijke krachten konden worden vervangen. Het reeds in de eerste helft van Augustus 1914 op initiatief van de Koningin door minister Treub georganiseerde Koninklijk Nationaal Steuncomité trachtte aan dit bezwaar zooveel mogelijk te gemoet te komen[1]). Een door de militaire overheid met zorg geregeld stelsel van afwisselend verlof kon dit euvel eveneens niet dan ten deele verhelpen. De in militairen dienst verkeerende jongelieden, blootgesteld aan de ontzenuwende werking van een eentonig garnizoensleven, den afmattenden waakdienst aan de grens, op de van de Schelde tot den Dollart welbewapende zeekusten of op min of meer afgelegen posten, begonnen te verwilderen, te ontwennen aan hun dagelijksche bezigheid, hoeveel moeite de militaire autoriteiten, gesteund door tal van burgers, zich ook gaven om de soldaten door militaire oefeningen, door cursussen in allerlei nuttige vakken van kennis, kunst en wetenschap, door wetenschappelijke en artistieke voordrachten, door geregelde godsdienstoefeningen opvoedend bezig te houden. De Koningin, door den Prins naar vermogen gesteund, stelde zich door herhaalde bezoeken persoonlijk onophoudelijk op de hoogte van den toestand van het

[1]) Treub, Oorlogstijd, blz. 115 vlg.

leger en de bevolking. De zware financieele lasten van de landsverdediging en het onderhoud der burgerlijke bevolking en der duizenden geïnterneerden, der honderdduizenden belgische vluchtelingen konden alleen, bij den toenemenden achteruitgang van vermogen en inkomsten bijzonder drukkende belastingen van allerlei aard, door speciale verdedigingsbelastingen, sedert December 1914 door zware oorlogsleeningen worden bestreden, zoodat de uiterste grenzen van de draagkracht der belastingschuldigen moesten worden benaderd, ja overschreden en het ministerie van financiën bij de steeds stijgende kosten van de volksvoeding en van het telkens versterkte leger putte zich onder leiding van Treub uit in het zoeken naar middelen tot versterking der telkens zwaar aangesproken schatkist.

En te midden van dat alles kwam op 13 en 14 Januari 1916 nog een zware vernielende stormvloed langs de kusten van Noord- en Zuiderzee de ellende vergrooten, door het watersnood-comité zooveel mogelijk verzacht. Een en ander leidde echter begrijpelijkerwijze dikwijls tot klachten, tot ontevredenheid, tot een meer en meer wanhopige stemming, die in 1917 en 1918 reeds aanleiding gaf tot plaatselijke oproerige bewegingen, aangezet door revolutionnaire elementen — hier te lande gelijk elders, in het bijzonder in Duitschland, ijverig werkzaam om van de omstandigheden gebruik te maken tot ondermijning der „kapitalistische" maatschappij, aan welke, benevens aan de daaraan inherent geachte imperialistische neigingen van vorsten en regeeringen al het ongeluk der wereld werd toegeschreven. Daartegenover stelden zich vele rustige burgers aanstonds tot beschikking der overheid om in zulke gevallen als „burgerwacht" op te treden.

Ook de oorlog zelf deed zich hier gevoelen, doordat met name in Zeeland telkens vliegers, vooral van engelsche zijde, bij ongeluk of uit misverstand op steden en dorpen vernielende bommen lieten vallen, eigenlijk bestemd voor de duitsche posten op de vlaamsche kust, voornaam punt van uitgang voor den duikbootenoorlog, die op den duur Engeland in groote ongelegenheid bracht naast de „luchtraids" der duitsche Zeppelins, die herhaaldelijk een groote paniek in Engeland veroorzaakten wegens hunne aanvallen op de kustplaatsen en zelfs op Londen. De onverdedigbare aanval van engelsche oorlogsschepen (16 Juli 1917) op duitsche vrachtschepen, binnen onze drie mijlen-grens bij Petten, gaf aanleiding tot tusschenkomst onzer marine en tot ernstig beklag daarna van onze zijde over deze schending van alle oorlogsrecht; de eveneens onverdedigbare torpedeering van zes nederlandsche graanschepen bij Falmouth (22 Febr. 1916) door duitsche onderzeebooten had niet minder ernstig beklag van onze zijde ten gevolge; de doorvoer (1916/1917) van zand en grint over den Rijn van Duitschland naar België veroorzaakte heftige protesten van de zijde de Entente [1]), die achtte, dat deze materialen zoo niet geheel dan toch ten deele voor militair gebruik bij den aanleg van wegen en betonforten in het veroverde België bestemd waren. Herhaaldelijk, zeker twee- of driemaal in den loop van 1916 en 1917, gaven dergelijke ernstige gevallen aanleiding tot de gegronde, ook door de regeering gedeelde vrees, dat wij ten slotte toch nog plotseling in den steeds algemeener en woester gevoerden oorlog zouden kunnen worden medegesleept. Het was bekend, dat aan den Rijn, dicht bij onze oostergrenzen, en in België aanzienlijke duitsche strijdmachten waren samengetrokken om op het eerste sein de door onze langs de geheele met electrisch geladen prikkeldraad afgezette en nauwkeurig bewaakte

[1]) De daarover met de strijdende mogendheden gevoerde briefwisseling in: Doorvoer door Nederland (Den Haag, 1917).

grens te overschrijden ten einde zich bijtijds van onze voor den zeeoorlog tegen Engeland buitengemeen goed gelegen havens meester te maken, na het, met de in den langdurigen oorlog tot een hoogen graad van volmaking opgevoerde moderne uitrusting slecht voorziene, nederlandsche veldleger te hebben teruggedrongen. Al mocht men van den commandant van dat veldleger, den energieken generaal Van Terwisga, daarbij een krachtigen tegenstand verwachten, het was geen geheim, dat ons geschut voor zulk een geval onvoldoende was en onmogelijk in den oorlogstijd voldoende kon worden gemaakt, dat onze vliegtuigen niet talrijk genoeg waren en de moderne gasoorlog eveneens hier niet kon gevoerd worden. Men gaf er zich ook rekenschap van, dat, ingeval van oorlog tegen de Entente, Nederlandsch-Indië onherroepelijk voor ons verloren zou gaan, daar de daar aanwezige militaire krachten tegen een aanval van overmachtige japansche, engelsche, amerikaansche vloten en legers niet lang stand zouden kunnen houden.

Het was evenmin een geheim, dat engelsche eskaders voortdurend op onze kusten kruisten, van hun kant gereed om, zoodra het wenschelijk scheen, zich meester te maken van onze havens, al waren zij zoogoed mogelijk in staat van verdediging gebracht. De militaire leiders in de Entente-landen zoowel als in Duitschland waren zich natuurlijk sinds lang, reeds jaren vóór den oorlog volkomen bewust van het groote voordeel, dat het bezit of de min of meer vrijwillige aansluiting van Nederland voor beide partijen kon opleveren en hadden daarmede rekening gehouden. Voor de Entente, die daardoor in staat zou zijn om over ons land de duitsche legers in België en Noord-Frankrijk in den rug te vallen; evenzeer voor Duitschland was het bezit onzer havens van groot belang met het oog op lucht- en duikbootenaanvallen op Engeland en als voortreffelijke uitgangspunten voor een, ook na den onbeslisten zeeslag in het Skagerrak, altijd in het oog gehouden uitval der in de duitsche noordzeehavens achter de mijnvelden als opgesloten duitsche vloot konden die havens ook voor Engeland om dezelfde redenen van groote beteekenis geacht worden.

Te midden van dat alles had de regeering, naar onverdacht getuigenis van verschillende ministers [1]) door de altijd waakzame en werkzame Koningin zelve met groote kracht en energie bezield en geleid, geen oogenblik rust, nacht en dag gesteld voor onvoorziene gevaren en plotselinge gevallen. En er was moeilijk een einde te voorzien aan den wanhopigen, met hartstocht en taaie volharding van beide zijden gevoerden uiterst vernielenden krijg, die op den duur gansch Europa, ja de wereld aan economische, aan zedelijke vernietiging bloot scheen te stellen. Na de mislukking aan de Marne (Aug. 1914) van den duitschen inval door België en Luxemburg, die ook hier te lande heftige verontwaardiging en sedert over het algemeen sterke antipathie tegen Duitschland wekte, heen, in Noord-Frankrijk, waarbij het doel was geweest de fransche legers snel overhoop te werpen en tot Parijs door te dringen — welke mislukking voor een deel was toe te schrijven aan den onverwachten weerstand van België, zij het slechts eenige dagen lang; nadat het verzwakte, tot over de eigen grenzen teruggedrongen belgische leger achter den IJzer bij Nieuwpoort met de engelsche en fransche legers een bijna onneembare positie van verdediging had ingenomen, en de duitsche plannen om de fransche Kanaalhavens in bezit te nemen waren gestuit, was de oorlog in 1916 getreden in de phase van den posten- en liniënkrijg, waarin beide partijen, zich ingravende in hunne stellingen, hunne millioenenlegers in den dagelijkschen loopgraven-

[1]) Vgl. vooral Treub, l.l., passim.

strijd wederzijds uitputten, terwijl de tallooze duitsche pogingen tegen het zoogoed als onneembaar versterkte, wanhopig verdedigde zoowel als wanhopig aangevallen Verdun van beide zijden honderdduizenden menschenlevens kostten, zonder dat het begeerde doel werd bereikt. Toen in 1917 de Vereenigde Staten met hun reusachtige krachten aan geld, oorlogsmiddelen en menschenmateriaal de zijde der Entente hadden gekozen, scheen het einde: de nederlaag van Duitschland, te voorzien. Herhaalde pogingen om door bemiddeling de beide partijen tot vredesonderhandeling te brengen (ook van Den Haag uit zijn dergelijke pogingen met voorzichtig beleid gedaan) waren mislukt: de wapenen moesten beslissen, en sedert het najaar van 1917 begonnen de duitsche legers de eene stelling na de andere in het deerlijk verwoeste Noord-Frankrijk op te geven, terwijl de volstrekte uitputting van het duitsche volk, dat zijn dooden en gewonden op de slagvelden van Frankrijk en Rusland, van Italië en den Balkan, van Azië en Afrika, evenals trouwens de geallieerden, bij millioenen telde en op zijn bondgenooten, met name de in zichzelf verdeelde Donaumonarchie, vooral na den dood van keizer Frans Jozef, slechts weinig kon rekenen, het einde scheen te zullen verhaasten.

Te midden van die ontzaglijke moeilijkheden van buiten- en binnenlandschen aard, moest de minister van oorlog, Bosboom, in Mei 1917 zijn in deze omstandigheden zoo gewichtigen, hoewel voornamelijk administratieven post verlaten ten gevolge van een tegen zijn plannen met den landstorm gerichte motie der Tweede Kamer en van moeilijkheden over de bevoegdheden van den minister tegenover den opperbevelhebber, generaal Snijders, den beleidvollen militairen leider [1]); zijn opvolger De Jonge, ambtenaar aan zijn departement, zette zijn taak voort. Treub bestuurde het belangrijke departement van financiën (sedert Oct. 1914) met groot beleid, totdat de verwerping zijner pensioenbelasting in Jan. 1916 zijn val ten gevolge had. Zijn opvolger Van Gijn bleef ten gevolge van bezwaren in den ministerraad zoowel als tegenover de Kamers slechts een jaar werkzaam en zag zich toen weder door den in deze omstandigheden onmisbaar gebleken Treub vervangen.

Bij dat alles was natuurlijk van eigenlijk wetgevenden arbeid der regeering aanvankelijk weinig gekomen: andere overwegende zorgen eischten voortdurend al hare kracht, al hare opmerkzaamheid. Maar de eminente leider der regeering, de door alle partijen hooggeachte Cort van der Linden, verloor toch den binnenlandschen staatkundigen toestand geenszins uit het oog.

Voor die toekomst, als eenmaal de vrede zou zijn gesloten — en dat kon toch geen jaren meer uitblijven — was de in de laatste jaren vóór den oorlog meer en meer op den voorgrond getreden vraag der grondwetsherziening, vooral die van het kiesrecht van het hoogste belang [2]). Reeds in de troonrede van 1915 kondigde de regeering, te midden van al hare zorgen, haar plan aan om haar zoo spoedig mogelijk aan de orde te stellen en 29 October bood zij den Kamers voorstellen aan tot wijziging van de grondwet, in de eerste plaats door invoering van het algemeen kiesrecht en evenredige vertegenwoordiging der verschillende staatspartijen in de Staten-Generaal, een beginsel, waaraan reeds omstreeks 1870 ook hier te lande ernstige aandacht was gewijd. Tevens zou dan de zoo netelige zaak van het onderwijs definitief kunnen worden geregeld ten einde dezen twistappel voorgoed uit onze staatkundige verhoudingen te doen verdwijnen, hetgeen

---

[1]) Japikse, blz. 455; Treub, blz. 11 vlg.
[2]) Japikse, blz. 469 vlg.

zou kunnen geschieden naar aanleiding van het onderwijs-rapport der in 1913 ingestelde Staatscommissie voor de regeling van het onderwijs, die geleid was door den bekwamen onderwijs-man Bos, invloedrijk vrijzinnig-democratisch lid der Tweede Kamer. Maar het algemeen kiesrecht bleef de hoofdzaak. Ofschoon in de Staten-Generaal verscheidene leden daarvan principieel afkeerig bleken, ook van het voorgestelde actieve èn passieve vrouwenkiesrecht, en anderen den moeilijken oorlogstijd geenszins aangewezen achtten voor zoo diep in het volksleven ingrijpende voorstellen, werd de grondwetsherziening in het najaar van 1916 en het vroege voorjaar van 1917, zonder hoofdelijke stemming zelfs, in de Kamers doorgezet, waarbij Cort van der Linden alle bezwaren met groot talent wist te bestrijden en een aanzienlijke meerderheid voor zijn plannen wist te winnen.

Nu moest allereerst Kamerontbinding plaats hebben. Maar de leus daarbij was, voornamelijk wegens de tijdsomstandigheden: „laat zitten, wat zit", overeenkomstig den in 1914 gesloten „godsvrede" tusschen de partijen. Er kwam dus zoogoed als geen verandering in de partijverhoudingen. In Juli 1917 werden de grondwetsvoorstellen aan de daartoe nieuw gekozen Kamers aangeboden en 29 Nov. liep de discussie daarover ook in de Eerste Kamer af: de voorstellen werden ook ditmaal zonder ernstig verzet aangenomen, waarbij weder het krachtige beleid en de zedelijke ernst van Cort van der Linden werden geprezen. Alleen Van Houten liet zijn heftig protest tegen deze grondwetsherziening hooren, volgens hem „knoeiwerk", ontstaan uit hoogelijk af te keuren „voldoening aan partijwenschen en particuliere belangen van Kamerleden", terwijl de oud-liberaal Nierstrasz sprak van „grooter wordende verwijdering tusschen Volk en Volksvertegenwoordiging", van „ongewenschte verhouding tusschen Regeering en Volksvertegenwoordiging" en reeds enkele Kamerleden in denzelfden geest hadden geprotesteerd tegen dezen „nieuwen koers".

De verkiezingen van 3 Juli 1918 brachten, voornamelijk ten gevolge van het stelsel van het algemeen kiesrecht en dat der evenredige vertegenwoordiging een Tweede Kamer bijeen, die veelszins verschilde van de vroegere samenstelling. Niet minder dan 37 partijen, partijtjes en partijgroepen hadden zich bij deze verkiezing laten gelden in de 18 kieskringen, waarin thans het land verdeeld was. De provinciën Zeeland, Utrecht, Friesland, Overijsel, Groningen, Drente en Limburg vormden eigen kringen, bepaald door de grenzen dier provinciën; Noord-Brabant, Gelderland, Noord- en Zuid-Holland hadden er ieder twee. Amsterdam, Rotterdam en 's-Gravenhage stonden als kieskringen op zichzelf. Een aantal der partijgroepen bracht het niet tot de verkiezing van één Kamerlid, daar zij bleven onder het daarvoor vereischte aantal stemmen. Toch was nog de versnippering groot in de nieuwe Tweede Kamer, waarin de Katholieken 30, de sociaal-democratische arbeiderspartij van Troelstra en de zijnen 22, de anti-revolutionnairen 13, de christelijk-historischen 7 leden telden terwijl de in Unie- en vrije liberalen verdeelde liberalen samen tot 10 waren gedaald en de vrijzinnig-democraten het tot 5 leden brachten. Met andere kleine groepen verbonden, bezat „rechts" zoo een meerderheid, die op 53 gesteld kon worden, tegenover de „linksche" minderheid, waarin de sociaal- en vrijzinnig-democraten tegenover de liberalen verreweg de meerderheid bezaten. Daarmede was de oude liberale meerderheid der „intellectueelen", naar het scheen voorgoed, ter zijde gesteld en de leiding der regeering gekomen aan de sedert omstreeks 1885 opgekomen rechtsche „coalitie".

Den 9den September legde dan ook het ministerie-Cort van der Linden zijn zware taak neder, nog voordat de Wereldoorlog tot een einde was gekomen. Het werd opgevolgd, zooals het parlementaire stelsel eischte,

door een coalitie-ministerie van katholieken, anti-revolutionnairen en christelijk-historischen onder leiding van den limburgschen katholiek Ruys de Beerenbrouck, naast wien de bekwame en ervaren Th. Heemskerk voor justitie, de gematigde, van een bepaalde partij onafhankelijke Van Karnebeek voor buitenlandsche zaken, de oudminister en oudgouverneur-generaal Idenburg voor koloniën, de verzoeningsgezinde christelijk-historische De Visser voor onderwijs, kunsten en wetenschappen, de democratische katholiek Aalberse voor arbeid — twee nieuw ingestelde departementen —, Alting von Geusau voor oorlog en tijdelijk voor marine, König voor waterstaat, Van IJselstein voor landbouw en nijverheid optraden.

Het aftredende ministerie had nog in zijn laatste maanden den minister van marine Rambonnet zien heengaan ten gevolge van de weigering van den ministerraad om in te gaan op zijn voorstel om een konvooi ten geleide van koopvaarders naar Indië te laten uitvaren: men vreesde voor ernstige moeilijkheden dientengevolge in het bijzonder met Engeland, dat bewezen had zijn beweerd recht op onderzoek naar contrabande ten strengste te willen handhaven, waaruit deelneming aan den oorlog en dat wel aan de zijde van het reeds ernstig getroffen Duitschland zou kunnen voorkomen. Grooten indruk maakte het alom, dat het tot aftreden voorbestemde ministerie-Cort van der Linden niet schroomde om, vertrouwend op de toekomst, de in Sept. 1916 door Lely aangeboden wet op de droogmaking der Zuiderzee alsnog in de Kamers te doen behandelen; op 14 Juni 1918 nog kon de in Maart begonnen behandeling bekroond worden door de verheffing van het ontwerp tot wet. Een groote daad van vast vertrouwen op de toekomst des lands mocht dit zeker heeten te midden van den nog altijd woedenden Wereldkrijg.

In den zomer van 1918 begon die krijg intusschen blijkbaar tot zijn einde te neigen, in ieder geval, ten gevolge van Amerika's deelneming, sterk ten nadeele van de Middenrijken te verloopen. Het Juli-offensief der Ententelegers in Frankrijk toonde in Augustus onmiskenbaar succes. De vreeselijke loopgraven- en duikbootenkrijg, de op den duur ondraaglijk zware verliezen aan menschenlevens, de overal toenemende ellende, ja hongersnood had in Duitschland onder de bevolking een toenemende ontmoediging ten gevolge gehad, die zich weldra — onder invloed vooral der sociaal-democratische en antimilitaire elementen — ook in het met de grootste moeite door steeds jongere en onvoldoend geoefende soldaten telkens weder aangevulde leger had doen gevoelen. Half Augustus reeds werd in het duitsche hoofdkwartier te Spa ernstig gedacht aan het inroepen der bemiddeling van koningin Wilhelmina om tot den vrede te geraken en ook te Berlijn werd dit denkbeeld niet alleen overwogen maar is zelfs tot een begin van uitvoering gekomen door een bespreking tusschen den nederlandschen gezant Gevers en de duitsche regeering [1]). Nog in September was van een en ander ernstig sprake aan duitsch-oostenrijksche zijde. In den nazomer en den herfst gelukte het de door Amerika's krachtigen steun zeer versterkte Entente om de verzwakte duitsche legers, zij het ook niet dan na nieuwen zwaren strijd, terug te dringen van de eene zwaar versterkte loopgraven-linie in Noord-Frankrijk naar de andere, meer en meer naar, ten slotte bij Yperen zelfs over de belgische grens. Toen begon de door de sociaal-democratische en communistische elementen reeds geruimen tijd voorbereide beweging onder de duitsche marine-troepen te Kiel, niet langer gezind om hare chefs te volgen in een, naar zij meenden, voorgenomen laatsten wanhopigen uitval tegen Engeland. De beweging,

[1]) Japikse, Stellung Hollands, S. 283.

tot een formeelen opstand leidend (9 Nov. 1918), deelde zich aan het leger te velde mede en bracht de rijksregeering te Berlijn in het nauw. De tot afdanking bewogen Keizer, alles verloren achtend, en geen hoop meer hebbend om den meer en meer om zich heen grijpenden omwentelingsgeest te weerstaan, verliet België en kwam in den vroegen morgen van 10 Nov. plotseling met een klein gevolg aan de nederlandsche grens bij Eysden met het verzoek om zich in ons land te mogen terugtrekken.

De regeering in Den Haag, ook in deze omstandigheden — gelijk in andere moeilijke oogenblikken in de oorlogsjaren — door de Koningin persoonlijk geleid, besloot nog denzelfden dag om gevolg te geven aan het verzoek der beide Hohenzollerns als strookend met onze oude traditiën, die aan staatkundige vluchtelingen persoonlijke veiligheid binnen onze grenzen verzekerden, en lieten ook deze vluchtelingen den 11den Nov. toe met ondershandsche verzekering aan de Entente-mogendheden, dat zij van hare zijde geen samenzweringen der opgenomenen zouden toelaten en hen onder streng toezicht zouden interneeren zooals dan ook met den Keizer op zekere voorwaarden aanvankelijk op het kasteel te Amerongen, daarna te Doorn, en met den Kroonprins, die zich eveneens (12 Nov.) bij Vroenhoven aan de grens had aangemeld, op Wieringen geschiedde. Ook na den vrede van Versailles weigerde de Nederlandsche regeering in fiere taal bij monde van minister van Karnebeek de door de Entente gevraagde uitlevering des Keizers, die nog steeds te Doorn rustig zijn verblijf houdt, terwijl de Kroonprins in 1924 ongehinderd naar Duitschland is teruggekeerd.

De wapenstilstand van 11 Nov. 1918, waarom Duitschland verzocht had, maakte feitelijk een einde aan den oorlog en gaf gelegenheid tot een langdurige onderhandeling, welke 28 Juni 1919 leidde tot den op dien dag door Duitschland onderteekenden vrede van Versailles en de verdere vredesverdragen tusschen de verschillende strijdende mogendheden, van welke de Donau-monarchie, zooals nu te verwachten was, geheel uiteenviel, terwijl Duitschland zich tot een republiek verklaarde. Ook Nederland kon thans zijn langer dan 4 jaar op de been gehouden leger verminderen en zijn soldaten naar hunne huisgezinnen laten terugkeeren.

Maar er zou nog veel moeten gebeuren, alvorens de gevolgen van den Wereldoorlog ook hier te lande hunne noodlottige werking niet meer zouden doen gevoelen. In ieder geval echter bewees de wijze, waarop de sociaaldemocratische revolutie [1]), waarmede de sociaal-democratische leider Troelstra in samenhang met de duitsche revolutie nog den 13den November had gedreigd en waartoe ook de kleine door Wijnkoop geleide groep der communisten aanstuurde met een begin van opstand te Amsterdam, uitliep op een grootsche volkshulde aan de Koningin in Den Haag op het Malieveld, ondanks alle manifesten, bedreigingen en verklaringen der socialistische leiders (18 Nov. 1918), dat hier te lande in ieder geval van gewelddadige omkeering in het staatsleven geen sprake zou zijn, dat regeering en volk het in groote meerderheid eens waren over samenwerking tot verzachting allereerst van de gevolgen van den krijg ook voor ons land, tot verdere geleidelijke ontwikkeling van staat en volk op de oude, welbeproefde historische grondslagen, onder opperste leiding van een spruit van het oude stamhuis van Oranje.

---

[1]) Japikse, l.l., S. 294 ff.

HOOFDSTUK VIII

NEDERLAND OMSTREEKS 1925

Sedert het begin der 20ste eeuw bleek meer en meer dat de nederlandsche natie onder de in 1887 en 1917 aanzienlijk gewijzigde grondwet, die de algemeene richting ook van het geheele volksleven beheerschte, op stoffelijk en geestelijk gebied een waardige plaats inneemt in de rij der volkeren [1]).

Met alle staten en volken in vrede, bezield door den geest van streven naar internationale waardeering en internationale samenwerking [2]), vooral sedert de vestiging van het Hof van Arbitrage in Den Haag (1899) en die van het door den Volkenbond in het leven geroepen Permanente Hof van Internationale Justitie, dat 15 Febr. 1922 werd geopend in het haagsche Vredespaleis, werd Den Haag een middelpunt van de studie en de praktijk van het internationale recht. Aan de werkzaamheid van den na den Wereldoorlog op 15 Nov. 1920 te Genève samengekomen Volkenbond, bestemd om een duurzamen vrede te verzekeren, nam het een levendig aandeel. Zijn vertegenwoordigers daarin, onder wie Van Karnebeek, Loudon, Patijn, Loder, Limburg, Van Eysinga, Van Hamel, Van Vollenhoven en andere bekwame staatslieden-juristen, wisten het een belangrijke rol te verzekeren bij de daar gevoerde onderhandelingen over internationale vraagstukken; de nederlandsche financiers Vissering, Zimmerman, Ter Meulen, Bruins, Van Gijn en anderen werkten krachtig mede aan het herstel van de door den Wereldoorlog in de grootste verwarring geraakte financieele toestanden. Vooral de werkzaamheid van Zimmerman, gewezen burgemeester van Rotterdam, bij het herstel der oostenrijksche financiën als commissaris van den Volkenbond, trok de algemeene aandacht en ondervond alom de hoogste waardeering. De rol van Nederland in de rij der volkeren werd zoo van groote beteekenis ook na den Wereldoorlog, dank zij de algemeen erkende bekwaamheid zijner vertegenwoordigers in den vreemde. Een en ander kwam ook uit in de onder instemming van alle kanten gevierde herdenking van Grotius' uitgave van zijn De jure belli et pacis (1925), grondslag van het volkenrecht. Te midden van den dikwijls fellen strijd op staatkundig gebied, had Nederland na den Wereldoorlog, toen in geheel Europa een belangrijke verandering der grenzen van staten en volkeren plaats had, zijn grenzen onveranderd kunnen behouden.

Korten tijd scheen het alsof ook Nederland — en wel ten behoeve van het mèt de Entente zegevierende België — een belangrijk deel van zijn grondgebied zou moeten verliezen ter wille van België's militaire „veiligheid" aan de zijde van Limburg en zijn beweerde aanspraken op de monden van de Schelde als belgische rivier, in ieder geval op het bezit van den linkeroever van den zuidelijken Scheldemond (d. w. z. Zeeuwsch-Vlaanderen) benevens op het vaarwater de Wielingen [3]).

Reeds in het laatste gedeelte van den oorlog, toen de belgische regeering nog in ballingschap te Hâvre verkeerde en de kansen ten nadeele

---

[1]) Vgl. voor het volgende in het algemeen het reeds meermalen aangehaalde werk: Een Halve Eeuw, 2 dl. (Amsterdam, 1898) en Nederland in den aanvang der twintigste eeuw, onder leiding van H. Smissaert (Leiden, 1910). Verder de bij het regeeringsjubileum van 1923 uitgekomen geschriften op dit gebied.

[2]) Vgl. Van Eysinga, in Gedenkboek 1923, blz. 191 vlg.

[3]) Japikse, Stellung Hollands im Weltkrieg, S. 324 ff.

van Duitschland begonnen te keeren, was daar in beginsel vastgesteld, dat na de te wachten bevrijding van België dit niet slechts zijn grenzen zou behouden, maar dat de verdragen van 1839, waarbij de onzijdigheid van het land door de groote mogendheden was vastgesteld, moesten herzien worden, die onzijdigheid moest worden opgeheven en de veiligheid van den thans geheel souvereinen staat voor de toekomst moest worden verzekerd. Koning Albert sprak in dien zin in zijn troonrede te Brussel in Nov. 1918. Een kleine maar roerige groep van jonge belgische staatslieden, reeds tijdens den oorlog in deze richting werkzaam, organiseerde zich (Dec. 1918) tot een „Comité de politique nationale", dat luide het bezit van Zeeuwsch-Vlaanderen, Limburg en Luxemburg en van de Scheldemonding eischte. De fransche en franschgezinde belgische pers stelde zich op hetzelfde standpunt, erop wijzend, dat België door zijn wanhopigen strijd tegen Duitschland eigenlijk ook voor Nederland had gestreden, omdat bij zegepraal van Duitschland ook de onafhankelijkheid van Nederland op het spel zou hebben gestaan. Het doorlaten van een deel van het vierde duitsche legerkorps (omstreeks 7000 man) door een smalle strook van Nederlandsch Limburg, onder voorwaarde van nederleggen der wapens, zoodra het op nederlandsch grondgebied zou komen, ter voldoening door deze divisie aan de voorwaarde van den wapenstilstand, dat de duitsche legers uiterlijk binnen 31 dagen na den 11den November achter den Rijn zouden terugtrekken [1]), had reeds aanleiding gegeven tot heftige protesten van belgische zijde en later tot den eisch om van de nederlandsche land- en waterwegen gebruik te mogen maken ter vergemakkelijking van het verkeer met de bezetting van het Rijnland door de Entente-legers, benevens tot de eischen betreffende de Schelde ten behoeve vooral van Antwerpen, dat ook een oorlogshaven zou mogen worden. Het Comité, schoon van vlaamsche zijde niet gesteund, ja krachtig bestreden, vond in België van franschgezinden kant groote sympathie en kondigde in Maart 1919 een geruchtmakend manifest af, door vele invloedrijke belgische staatslieden onderteekend, waarin beschikking over den Scheldemond in vrede en oorlog, vrije beschikking over de Maas in nederlandsch Limburg, ook als verdedigingslinie, vrij verkeer van Antwerpen met den Rijn, militaire rechten op Luxemburg en uitbreiding der grenzen in het Luiksche werden geëischt. Uit reeds lang te voren verspreide kaarten en toelichtingen bleek, dat het Comité de annexatie minstens van nederlandsch Limburg en Zeeuwsch-Vlaanderen op het oog had, welke verlangens blijkbaar van fransche zijde werden aangemoedigd. De belgische regeering zelve gaf geen duidelijke verklaring van hare houding tegenover deze eischen en verlangens, ofschoon de nederlandsche daarop aandrong.

In de beide bedreigde provinciën ontstond dientengevolge in het vroege voorjaar een sterke agitatie ten gunste van het verbonden blijven aan Nederland. In Februari en Maart hadden in Den Haag en te Utrecht geestdriftige betoogingen plaats tot handhaving van de eenheid en ondeelbaarheid van het grondgebied; tal van brochures en artikelen betoogden het historische recht van Nederland op Limburg en Zeeuwsch-Vlaanderen, de Schelde en de Wielingen. Een en ander maakte te Parijs, waar de Entente raadpleegde over de eindvoorwaarden van den vrede, indruk. Het bleek weldra, dat vooral Engeland, gezien de nauwe aaneensluiting van België en Frankrijk, allerminst begeerig was naar veranderingen in den bestaanden toestand aan de Scheldemonding. Nederland werd 13 Maart 1919 uitgenoodigd om mede te werken aan de herziening der belgische verdragen van 1839

[1]) Japikse, S. 316 ff.

en stemde daarin toe. De minister van buitenlandsche zaken Van Karnebeek verscheen tegen halt Mei met een aanzienlijke schaar van deskundigen te Parijs om het standpunt der nederlandsche regeering te verdedigen tegenover dat der belgische, dat in de eerste plaats vertegenwoordigd werd door den met het Comité samenwerkenden minister van buitenlandsche zaken Hijmans. De onderhandelingen leidden 4 Juni 1919 tot de instelling eener commissie voor de voorbereiding der herziening van de verdragen van 1839, met uitsluiting echter van alle veranderingen in „territoriale souvereiniteit" en van alle „internationale servituten". Eind Juli begon de commissie hare besprekingen. Maar het Comité bleef niet stilzitten en verlangde dringend volksstemming in „Limbourg cédé" over de vraag der souvereiniteit, onmiddellijke ontruiming van Zuid-Limburg door Nederland en volle souvereiniteit van België op de Schelde tot haren mond. Een sterke belgische propaganda werd in Limburg georganiseerd en de onrust daar en in geheel Nederland nam weder toe.

Intusschen leidden de besprekingen te Parijs niet tot een beslissend resultaat. Ofschoon de opheffing der onzijdigheid van België bij den vrede van Versailles als een voldongen feit gold, werden de belgische verlangens omtrent de herziening der verdragen van 1839 overgelaten aan de latere onderhandelingen tusschen Nederland en België zelf, welke, door België in Mei 1920 plotseling afgebroken tot op dezen tijd nog niet tot een beslissend resultaat hebben geleid, al is dit in 1925 reeds in den vorm van een door de wederzijdsche ministers van buitenlandsche zaken geteekend en door de belgische Kamers grif aangenomen maar nog niet door het nederlandsche parlement goedgekeurd tractaat vastgelegd [1]).

Ook binnenslands was de toestand allesbehalve behaaglijk.

Het coalitie-ministerie-Ruys ving zijn taak aan in een uiterst moeilijken tijd, nog verzwaard door een ernstige „Spaansche" griep-epidemie in den winter van 1918/19, die, evenals in 1891 woedend, ditmaal meer dan 40000 menschen ten grave sleepte of ernstig verzwakte in verband ook met de tijdens den oorlog door de geheele bevolking ook aan den lijve gevoelde ellende, die jarenlange ondervoeding had veroorzaakt. De ontwrichting van den economischen toestand der wereld tijdens den Wereldoorlog liet niet na ook na den vrede ernstige economische schokken in het gansche wereldverkeer teweeg te brengen. Tegenover de zware verliezen, door velen geleden, hadden schromelijke „oorlogswinsten" bij anderen gestaan en ook in de eerste vredesjaren ging dat proces voort, zoodat een aanzienlijke verschuiving van kapitaal plaats had. De heerschende verwarring in het verkeer, de plotselinge omslag na 1918, de speculatie op beurs en markt ontwrichtte ook hier te lande den economischen toestand op hoogst bedenkelijke wijze; naast grove winsten had men in de eerstvolgende jaren op zware verliezen en plotselinge inzinkingen van maatschappelijk en particulier kapitaal te wijzen. De zware tekorten der laatste tijden konden alleen bestreden worden door ernstige bezuiniging. De scherpe daling in de muntwaarden van de aangrenzende landen, eerst in Duitschland, daarna ook in Frankrijk, België, zelfs, hoewel in geringer mate, tijdelijk in Engeland, deed ook hier te lande vreezen voor inflatie en depreciatie van het ruilmiddel, noodlottige oorzaak van ineenstorting van staats- en handelskrediet. Het aantal faillissementen nam op onrustbarende wijze toe. Bezuiniging, versobering werd als het eenige redmiddel beschouwd en de bekwame financier De Geer vatte in 1921 met moed de zware taak aan, nadat zijn

[1]) Op het oogenblik, dat deze regels gedrukt worden (Oct. 1926), is de sedert het voorjaar van 1926 in den lande ontstane krachtige beweging tegen de goedkeuring van het tractaat nog niet geëindigd en het tractaat nog niet goedgekeurd, ja zelfs de verwerping ervan door de Tweede Kamer geenszins onwaarschijnlijk.

voorganger De Vries als minister van financiën de hem te zwaar gebleken last der financieele regeling had nedergelegd. Ook bij marine en oorlog had de noodzakelijkheid van herziening der grondslagen van de landsverdediging herhaalde wisseling van ministers ten gevolge, ook doordat de pacifistische strooming na den Wereldoorlog en de inrichting van den Volkenbond het verlangen: „nooit meer oorlog" bij een groot deel der bevolking alle gezindheid om, tegenover welke gebeurlijkheden ook, zich offers te getroosten voor de landsverdediging had verzwakt en de toch weinig militair gezinde Nederlanders nader gebracht had tot de oude socialistische leus: „geen man en geen cent". Slechts in de nieuwe ministeriën van onderwijs, geleid door De Visser en van arbeid heerschte krachtig, opgewekt en werkzaam leven; bij het eerste door tegemoetkoming op groote schaal aan de financieele eischen van het bijzonder lager en middelbaar onderwijs, bij het laatste door het krachtig aanvatten van sociale wetgeving — beide toegezegd in November 1918 tijdens de toen heerschende crisis, aan de eene zijde om de staatkundige vrienden tevreden te stellen, aan de andere om de arbeiders van revolutionnaire neigingen te weerhouden. Maar deze maatregelen deden de staatsuitgaven weder stijgen, in strijd met den gebiedenden eisch van bezuiniging, in strijd ook met de gevoelens van de meer behoudende elementen en de principieele voorstanders van staatsonderwijs. De invoering van het actieve vrouwenkiesrecht door de aanneming van de wet-Marchant in Sept. 1919 was een voor de toekomst belangrijke daad, die bij velen goede verwachtingen op staatkundig gebied wekte.

Met dat al leverden de periodieke verkiezingen van 1922 opnieuw een rechtsche meerderheid op, thans van niet minder dan 60 leden in de Tweede Kamer, terwijl de liberalen op 11, de sociaal-democraten op 20, de vrijzinnig-democraten op 5, de communisten en plattelanders op 2 leden kwamen. Het tweede coalitie-ministerie-Ruys (18 Sept. 1922) kon dus de taak van het eerste ongehinderd voortzetten, naar het scheen. Ook thans was bezuiniging, versobering nog de leus maar tevens voortzetting der begonnen onderwijspolitiek en der sociale wetgeving, door De Visser en Aalberse in het vorige ministerie met zooveel energie begonnen, en bovendien regeling eindelijk der landsverdediging door hervorming van leger en vloot, zij het dan zoo zuinig mogelijk, regeling ook der voorgenomen bezuiniging in Indië, waar het tekort evenals hier te lande onrustbarende verhoudingen begon aan te nemen. Doch er kwamen spoedig bezwaren. Op de door minister Westerveld naar aanleiding van het rapport eener ingestelde vlootwetcommissie aangeboden vlootwet scheen het ministerie te zullen stranden. Reeds 11 Juli 1923 trad de minister van financiën De Geer af, omdat hij zich niet kon vereenigen met die kostbare wet en hare behandeling, die door de andere ministers als „onverwijld noodzakelijk" werd beschouwd; hij werd vervangen door den na Kuyper opgetreden antirevolutionnairen leider, H. Colijn. Maar kort nadat in September 1923 het heuglijke feest der herdenking van de 25-jarige regeering van koningin Wilhelmina onder algemeene erkenning harer uitnemende leiding in die dikwijls moeilijke jaren, vooral die van den tijd in en na den Wereldoorlog, met opgewektheid was gevierd, werd (26 October 1923) de voorgestelde vlootwet door de Tweede Kamer met 50 tegen 49 stemmen verworpen. Deze stemming dreigde aan de coalitie-regeering, die vele harer partijgenooten naast liberalen en sociaal-democraten tegenover zich had gezien, den grond van haar bestaan te ontnemen. Het ministerie bood zijn ontslag aan en de vraag was thans, of de coalitie zou standhouden dan wel of de vrijzinnig- en sociaal-democraten, wier leiders Marchant en Troelstra van een samenwerking niet afkeerig

bleken — voor het eerst hadden zij zich daartoe bereid verklaard — de regeering zouden overnemen. Ten slotte bleek het, na ruim twee maanden van crisis, niet mogelijk om een andere combinatie te vinden dan die van het oude ministerie, dat daarom in Januari 1924 zijn taak weder opvatte om haar, zij het dan onder ernstige bezwaren, weder voort te zetten.

Opnieuw werden nu de definitieve regeling van het onderwijs in den zin, aangegeven door de belangrijke wet-De Visser van 30 Juni 1924 op het lager onderwijs, de verdere regeling der sociale verzekering ter hand genomen nieuwe belastingen overwogen en belangrijke bezuinigingen ingevoerd, zoowel hier als in Indië, waar de energieke gouverneur-generaal Fock slaagde in het sluitend maken der begrooting gelijk ook hier te lande in de troonrede van 16 Sept. 1925 kon worden geconstateerd, dat „het onmiddellijk dreigend gevaar voor 's Lands financiën gestuit zal zijn". Het ministerie beschouwde hiermede zijn taak als „geëindigd" en werd (4 Aug. 1925) vervangen door een ministerie-Colijn, dat onder voortdurende moeilijkheden in de coalitie zelve de verdere „versobering" van het staatswezen en de regeling vooral der financiën ter hand nam. De reeds vroeger begonnen „afvloeiing" van ambtenaren en officieren en de vermindering van de traktementen der overblijvenden werden, tot groote bekommering en ergernis van velen, krachtig voortgezet, maatregelen werden voorbereid tot bevestiging van den financieelen toestand en verbetering van het drukkende belastingstelsel. Vooral de aangekondigde verlichting van den zwaren druk der belastingen, die sedert meer dan 10 jaren aanzienlijk verhoogd waren, wekte algemeen hooge verwachtingen van de talenten van den leider van het ministerie. Al bleef de werkloosheid dreigend en was de economische crisis allesbehalve geweken, hoop op verbetering bleek gewettigd. Te midden van al deze plannen en vooruitzichten deed de door de Tweede Kamer besloten weigering van de gelden voor het in 1916 weder ingestelde gezantschap bij den Paus plotseling (11 Nov.) de coalitie uiteenvallen ten gevolge van de daarbij verleende medewerking der christelijk-historische partij; het ministerie diende zijn ontslag in, kort nadat de katholieke leden daarvan hun ambt hadden neergelegd. Een langdurige regeeringscrisis volgde, die aanvankelijk scheen te zullen uitloopen, hetzij op een „democratisch" getint ministerie, waarin een combinatie van vrijzinnige, katholieke en sociaal-democraten zitting zou nemen, hetzij op een regeering van gemengden aard, uit totnogtoe niet of weinig aan het staatkundig leven deelnemende personen samengesteld, hetzij op een herleving der coalitie in eenigerlei vorm. De crisis werd eerst 8 Maart 1926 nog onverwacht beëindigd door het optreden van een ministerie-De Geer. Het was samengesteld uit leden van gematigde staatkundige gezindheid en zou, met handhaving van het beginsel der „versobering", in de eerste plaats de dringende zaken der landsverdediging en der financieele hervorming ter hand nemen, maar zag reeds na een maand den minister van oorlog en marine, Van Royen, aftreden wegens bezwaren, gerezen tegen de invoering van een departement van landsverdediging.

* *
*

Nederland neemt ook thans nog in de rij der mogendheden op economisch en geestelijk gebied een aanzienlijke plaats in. Het eerste vooral in verband met hare rijke koloniën in het verre Oosten, die haar met de 50 mill. inwoners nog steeds een plaats verzekeren onder de groote koloniale mogendheden.

Met het optreden van generaal Van Heutsz als gouverneur-generaal (Oct. 1904) begon een krachtige militaire actie naar alle kanten tot bevestiging van het nederlandsche gezag en de voorbereiding van betere organisatie der verdediging van Indië. Dit laatste ook tegen een buitenlandschen vijand als hoedanig de in het verre Oosten ontwakende volkeren het meest schenen te moeten gevreesd worden, vooral sedert Japan zich meester had gemaakt van Formosa en dus alleen door de sedert 1898 niet meer spaansche doch amerikaansche Philippijnen van onzen Archipel gescheiden was.

De in 1903 nog onder gouverneur-generaal Rooseboom begonnen decentralisatie van het bestuur in Indië werd langzaam voortgezet en in de richting van zelfbestuur der overzeesche gewesten ontwikkeld, met name op Java, waar de in dat opzicht genomen maatregelen bij de inlandsche bevolking zoowel als bij de nederlandsche voldoening wekten. Ten einde te gemoet te komen aan de behoefte aan besturend personeel werd de opleiding daarvan in Nederland aanzienlijk gewijzigd, ja op nieuwe grondslagen gevestigd; de oprichting eener „Indische school" aan de universiteit te Leiden was daarbij van groot belang. Maar de „ethische" richting, waarin verscheidene hoogleeraren aldaar zich bewogen, scheen velen uit handels- en ondernemerskringen in het moederland zelf zoowel als in Indië, bedenkelijk toe, zoodat in 1925 te Utrecht door dezen en door hen geleide maatschappijen eenige hoogleeraren werden aangesteld om tegen de „leidsche school" een tegenwicht te vormen.

De onder leiding of op initiatief vooral van het te Amsterdam zetelende Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap ondernomen wetenschappelijke expeditiën in verschillende deelen van den Archipel, met name door H. A. Lorentz en anderen op Nieuw-Guinea, verschaften met de ernstige studie van gewoonten en gebruiken, talen en inzichten van den inlander onder medewerking van het bloeiende Instituut van Indische taal-, land- en volkenkunde, met de onderzoekingen van den bodem door mijningenieurs en de proeven met cultures, vooral van wege den onder dr. M. Treub tot een wetenschappelijke instelling van den eersten rang gestegen buitenzorgschen Plantentuin, de gegevens om met betere kennis van zaken dan weleer de hand te slaan aan de economische ontwikkeling van den Archipel. Die ontwikkeling bewoog zich vooral in de richting van begunstiging van het particulier initiatief met verschaffing van staatswege van de middelen van verkeer, noodig voor een voordeelige exploitatie, hetzij door den inlander zelf, hetzij door den Europeaan of den vreemden oosterling. De inkrimping, weldra opheffing (1891) van de gouvernements-suikercultuur bevorderde den bloei der particuliere suikerfabrieken op Java; de koffiecultuur werd aanzienlijk verbeterd en gemakkelijker gemaakt voor den inlander, zoodat zij omstreeks 1890 $26^1/_2$ mill. gulden per jaar opleverde tegen bijna 23 mill. onder werking van het oude Cultuurstelsel; de sedert 1893 van Ceilon overgekomen koffiebladziekte en de concurrentie der braziliaansche koffiesoorten veroorzaakte echter tijdelijk merkbaren achteruitgang van de beteekenis van dit zoo belangrijke product. De particuliere nijverheid op Java nam intusschen steeds grooter verhoudingen aan en ging met hare productie van suiker, thee, tabak, kina, cacao en indigo die van staatswege verre te boven; de javaansche rijst werd een gewild artikel op de wereldmarkt, de pepercultuur werd hier en daar met geluk toegepast; de indische petroleum vond in de geheele wereld aftrek [1]); weldra kwam de sedert de laatste jaren der 19de eeuw opgekomen rubbercultuur zich een aanzienlijke plaats in nijverheid en handel veroveren, ja nam in latere jaren

[1]) Vgl. ook Van Lawick, bij Smissaert, l. l., blz. 672.

naast de petroleum-nijverheid, ook hier met energie geleid door de voor de gansche wereld werkzame Koninklijke Nederlandsche Petroleummaatschappij onder leiding van Deterding e. a., de eerste plaats in. De ontwikkeling van handel en nijverheid in Indië had vooral veel te danken aan den minister van koloniën Cremer (1897—1901), zelf vroeger als hoofdadministrateur der Deli-tabaksmaatschappij een der grondleggers van den nieuwen industrieelen opbloei van Indië. Zoo volkomen was de zegepraal van het beginsel van vrijen arbeid, waarvoor men omstreeks 1860 zoo huiverig was geweest.

Op Sumatra ontwikkelde zich omstreeks 1870 onder leiding van energieke planters als Janssen, Nienhuis, Cremer e. a. een krachtige particuliere tabaks- en petroleum-industrie, de eerste vooral in het tabaksland Deli, de laatste in Palembang, Langkat en Atjeh, de oude pepercultuur in het Atjehsche verdringend naar de Lampongs en den Riouw-archipel, voorts de koffie-aanplant in het Padangsche, de in 1892 begonnen gouvernements-kolenindustrie in de Ombiliënvelden; de tinexploitatie op de naburige eilanden Banka en Billiton breidde zich uit; met de exploitatie der delfstoffen op het ertsrijke Borneo, der landbouwcultures op Celebes werd een aanvang gemaakt.

De vraag rees, of op den duur de exploitatie van de producten dezer overrijke eilanden wel door het kleine Nederland alleen voldoende zou kunnen geschieden en reeds kwam engelsch, duitsch, amerikaansch kapitaal in aanzienlijke mate te hulp, door talrijke vreemdelingen vertegenwoordigd, met name op Java zelf. De stoomvaartlijnen op den Archipel, die het verkeer tusschen Nederland en Indië bezorgden, werden aanzienlijk uitgebreid en van staatswege gesubsidieerd, zoodat meer dan één geregelde wekelijksche maildienst mogelijk werd; pakketvaart-maatschappijen, sedert 1891 een machtige nederlandsche, zorgden voor geregelde stoomvaart in Indië zelf. Batavia kreeg (1885) in Tandjong Priok een nieuwe uitmuntende zeehaven gelijk Oleh-leh op Atjeh, Sabang en de Emmahaven meer dan het oude Padang zelf op Sumatra als havens een steeds grooter beteekenis erlangden. Op Java werden de spoorwegen Semarang—Vorstenlanden (1863) en Java-Buitenzorg (1875) door een zich over het geheele eiland uitbreidend net van spoorwegen gevolgd, weldra ook door particuliere stoomtramwegen; ook op Sumatra werden aan de noordoost- en westkust de spoorwegen van belang met de krachtig opbloeiende tabaks-, petroleum- en kolennijverheid. Voor den waterafvoer en de waterbesproeiing op Java werden uitgebreide maatregelen genomen in het belang van den inlandschen landbouw; voor Semarang en Soerabaja, welke laatste stad dientengevolge snel opbloeide, werd veel gedaan voor de verbetering der havenwerken; de middelen van verkeer als het post- en telegraafwezen, de luchtvaart, het autowezen toonden ook hier een krachtige ontwikkeling. Bij dat alles traden, naast verscheidene duitsche, de te Delft opgeleide ingenieurs, geologen, chemici, biologen enz. met groot succes op. Niet ver van Batavia werd Bandoeng in de Preanger omstreeks 1920 een economisch en geestelijk middelpunt voor West-Java; de vestiging aldaar van een technische en een juridische hoogeschool werkte daartoe krachtig mede.

Zoo nam zoowel de beteekenis van Indië voor het moederland als de zelfstandige ontwikkeling van den Archipel toe onder het ook door vreemdelingen hoog geroemde nederlandsche beheer [1]) en kon men, tegenover een rekening van 76½ mill. gulden aan inkomsten en 54 mill. aan uitgaven in 1849, voor 1901 wijzen op 150 mill. voor beiden te zamen. Voor 1925 waren deze cijfers 718 en 640 millioen in inkomst en uitgaaf, waarbij in het oog

[1]) Vgl. o. a. Day, Nederlandsch beheer over Java ('s-Grav. 1905).

gehouden moet worden, dat sedert 1876 geen baten meer door het moederland uit de indische overschotten werden genoten en dat thans de ontvangsten in Indië geheel dienen voor de uitgaven aldaar.

De bij dit alles toenemende wensch naar ontwikkeling van zelfbestuur gaf de regeering in Nederland aanleiding in 1899 een uitnemend kenner der Nederlandsche gemeentelijke instellingen, mr. Th. de Meester, naar Indië te zenden als vice-president van den Raad van Indië. Hij bereidde er de instelling van gemeenteraden in de voornaamste door Europeanen bewoonde plaatsen en de organisatie van gemeentelijk zelfbestuur en toenemende decentralisatie voor, die langzamerhand tot verdere ontwikkeling zou moeten komen. Ook bij de inlandsche bevolking vertoonden zich duidelijke teekenen van neiging tot ontwikkeling op geestelijk zoowel als op economisch gebied; de vereeniging Sarikat Islam, die zich vooral dit laatste ten doel stelde, wekte bij de Europeanen echter ernstige onrust. De wereldoorlog van 1914 had ook hier ernstige bezwaren ten gevolge en onder leiding van den sedert Dec. 1909 opgetreden gouverneur-generaal, den vroegeren anti-revolutionnairen minister van koloniën Idenburg, werd vooral veel zorg besteed aan de krachtige voortzetting der reeds door zijn voorgangers Rooseboom en Van Heutsz begonnen inrichting van de verdediging dezer koloniën te land en ter zee tegen een europeeschen of aziatischen vijand.

Natuurlijk leden handel en industrie in den Archipel zeer onder de gevolgen van den Wereldoorlog, die den wereldhandel ontwrichtte en alle economische verhouding in verwarring bracht. Ook de verbinding zelf van Indië met het Moederland leed ernstige schade door de gevaren, die het Suezkanaal bedreigden, door den mijnen- en duikbootenoorlog in de Noord- later ook in de Middellandsche zee, waarmede de aanhouding van menige nederlandsche lading door Engeland en Frankrijk gepaard ging.

Onder leiding van den tijdens den Wereldoorlog opgetreden gouverneur-generaal Van Limburg Stirum kwam ook Indië echter die bezwaren allengs te boven. De met Europa ten slotte niet langer mogelijke handelsverbindingen richtten zich op Amerika en Australië, waarheen de aanvankelijk in de havens van Java opgehoopte goederen den weg vonden. Moeilijkheden, veroorzaakt vooral door den ondernemenden bevelhebber van den snellen duitschen kruiser Emden, eindigden met den ondergang van dit vaartuig. Het gelukte minister Pleyte uit het ministerie Cort van der Linden door de voorbereiding van de instelling van een Volksraad (1922) een vertegenwoordiging van nederlandsche en inlandsche elementen tot stand te brengen en daarmede een nieuwe schrede op den weg naar zelfbestuur te doen. Onder gouverneur-generaal Fock (1922) werd het gezag krachtig gehandhaafd tegenover de door nederlandsche en inlandsche elementen van revolutionnairen aard in den laatsten tijd gewaagde pogingen om verzet aan te moedigen en onrust en ontevredenheid te zaaien. Tevens werd door energieke maatregelen overal bezuiniging verkregen en de in den laatsten tijd zeer toegenomen corruptie met kracht tegengegaan.

In West-Indië was integendeel de toestand op verre na niet bevredigend te noemen. De koloniën in „de West" hebben na de afschaffing der slavernij in 1863 tot op dezen tijd gekwijnd. Gebrek aan kapitaal en aan werkkrachten gingen er hand aan hand maar de sedert 1884 bestaande geregelde stoomvaartverbinding, de langzaam toenemende goud-industrie, die van stroohoeden en matten, de belangrijke bananen- en balatacultuur in Suriname en op de eilanden „boven" en „onder den wind", te zamen met de maatregelen tot ontwikkeling van den surinaamschen landbouw en de industrie in het algemeen, gaven aanleiding tot hoop op betere jaren ook hier, nu in het moederland telkens ernstig de aandacht

op het lot dezer streken gevestigd werd met name in de laatste jaren door den energieken gouverneur van Suriname, Van Heemstra. De toewijzing aan Nederland van het goudrijke Lawagebied aan de fransche grens in Suriname door de uitspraak van den Tsaar van Rusland in het geruchtmakende geschil daarover met Frankrijk (1888) was van veel gewicht. De verdragen met Brazilië in 1906, met Frankrijk in 1915 stelden die grenzen van het gebied vast; die met Britsch Guyana zijn nog niet op dezelfde wijze aangewezen. De doorgraving van de landengte van Panama, in 1914 voltooid, kan voor deze koloniën, met name voor het te dezen opzichte zoo gunstig gelegen Curaçao, op den duur belangrijke gevolgen hebben. Reeds werden maatregelen genomen om de haven van Curaçao voor die nieuwe toekomst gereed te maken en de vestiging daar van de Koninklijke Petroleum-maatschappij had reeds veel succes.

Steeds nauwer worden de betrekkingen tusschen Nederland en zijn koloniën, steeds beter het inzicht van wat beide tegenover elkander kunnen zijn, steeds grooter de kennis van wat er omgaat in die verre gewesten, steeds levendiger de belangstelling daarvoor in het moederland. Het door Meert en Kiewiet de Jonge te Dordrecht gestichte Algemeen Nederlandsch Verbond (1898), dat zich ten doel stelt de belangen van den nederlandschen stam in alle deelen der wereld te bevorderen en den samenhang van de verspreide leden der nederlandsche natie te versterken, heeft ook op deze belangen het oog gevestigd. Wie in Nederland rondziet, wordt getroffen, vooral in de groote steden, door het sterke percentage der aan het verre Oosten herinnerende gelaatstrekken, levend bewijs van de nauwe betrekkingen, in deze halve eeuw vooral geknoopt tusschen het moederland en de overzeesche streken; in het nederlandsche leven, in de taal, de letteren, de kunst is deze invloed van Insulinde duidelijk merkbaar gelijk hij zich in de toekomst nog wel krachtiger zal doen gelden. Wie weet wat Indië, wat de indische maatschappij nog eenmaal voor Nederland zal kunnen worden, nu de verhouding van eeuwen zoo veranderd is, nu bijna geen gezeten nederlandsche familiën zonder betrekkingen in Indië zijn, nu indische vorsten en grooten hunne kinderen naar Nederland ter opvoeding zenden, nu een krachtige beweging is ontstaan om de nederlandsche taal onder de inlanders meer ingang te doen vinden en dezen toegang te verleenen ook tot middelbaar en hooger onderwijs, tot bestuursposten en betrekkingen, die vroeger alleen aan geboren Nederlanders of aan op Java geboren kinderen van nederlandsche ouders werden voorbehouden, nu in Indië de grondslagen gelegd zijn voor een zich voorzichtig uitbreidend zelfbestuur?

Zal Nederland op den duur in staat zijn om zijn rijke bezittingen in Oost en West tegen aanvallen van buiten, tegen woelingen en opstanden van binnen te handhaven? Er zijn er, die twijfelend het hoofd schudden; maar de overgroote meerderheid der kenners van de toestanden in die gewesten aarzelt niet om voort te gaan op den ingeslagen weg, in het vertrouwen op onze oude volkskracht, op ons drie eeuwen lang getoond koloniaal beleid, op de kennis, de wijsheid, de matiging van hen, die het moederland met de steeds moeilijker taak van bestuur daarginds belastte en aan wier opleiding voor die taak steeds grooter zorg wordt besteed. Eenmaal zal de tijd komen, dat Indië zelfstandig wordt. Laat ons hopen, dat die zelfstandigheid niet zal gepaard gaan met volledige loslating van het moederland, dat, voor zoover wij kunnen zien, Indië blijvend zal noodig hebben gelijk Indië niet buiten het moederland zal kunnen.

* *
*

In het land zelf nam vóór den Wereldoorlog, die in alles verandering bracht, de volkswelvaart zeer toe. De inpoldering van het IJ (1873—77) in verband met den nieuwen amsterdamschen waterweg, niet minder dan elf polders vormend van IJmuiden en Beverwijk tot Schellingwoude, met een oppervlakte van meer dan 24000 hectaren polderland, door een aantal kanalen doorsneden en afgesloten door de groote sluizen bij IJmuiden en Schellingwoude, veranderde wederom veel water in land; de Legmeerplassen tusschen Nieuwer-Amstel en Aalsmeer werden op dezelfde wijze na 1877 tot een aantal polders, zich aansluitend bij den grooten Haarlemmermeerpolder; bij den Dollart hadden nieuwe bedijkingen plaats — alles tezamen in deze jaren duizenden hectaren nieuw land. Reeds lang was het reuzenwerk der inpoldering van de Zuiderzee in ernstige studie genomen [1]), nadat sedert 1848 de zaak herhaaldelijk ter sprake kwam en sedert allerlei plannen waren ontworpen. Een Zuiderzee-vereeniging (1883) onder technische leiding van den ingenieur Lely wilde van den ouden waterwolf niet meer dan een „IJselmeer" laten overblijven en het overige in vier groote polders ingedijkt zien. De reusachtige kosten en de betrekkelijk onzekere baten der groote onderneming bleven echter het aanvatten van dit polderwerk, waarbij vier provinciën betrokken waren en waarmede de belangen eener groote visschersbevolking samenhingen, langen tijd tegenhouden, al werden kort vóór den wereldoorlog opnieuw plannen voorbereid om het groote werk inderdaad aan te vangen. Nog vóór het aftreden van het ministerie-Cort van der Linden werd in Juni 1918 eindelijk door Lely, als minister, de wet op de indijking doorgezet en weldra begon de reuzenarbeid, die in 1925 gevorderd is tot de verbinding van Wieringen met den vasten wal en de krachtige voorbereiding van de werken bij het Amsteldiep en van den grooten afsluitdijk tusschen Wieringen en den vasten wal van Friesland bij Surig. Heideontginningen hadden in Gelderland, Overijsel, Drente en Friesland plaats, dikwijls in verband met uitbreiding van armenzorg. Zoo verminderden sedert 1849 de woeste gronden binnenslands met meer dan 60000 hectaren.

Dat de welvaart der thans tot meer dan 7 millioen gestegen bevolking — een verdubbeling sedert 1849 — vóór den Wereldoorlog zeer was toegenomen, blijkt uit allerlei feiten, niet het minst hieruit, dat de gemiddelde jaarlijksche toeneming van 27600 menschen in 1870 tot 66594 in 1890 en 69540 in 1897, later tot bij de 80000 was geklommen [2]), welke vermeerdering zoowel den steden, waarvan het kapitaalrijke Amsterdam de 700000, het drukke Rotterdam de 550000, het van een rustige residentie in het groen tot een wereldstad zich vervormende 's-Gravenhage de 350000, het centraal gelegen Utrecht de 150000 snel overschreed, als, hoewel in veel mindere mate, aan het platteland ten goede kwam. De gemiddelde leeftijd klom van 33 en 36 jaar omstreeks 1870 reeds tot 42½ en 45 jaar voor mannen en vrouwen, de gemiddelde lichaamslengte steeg evenzoo en ook de cijfers der verbeterde woningen, der per hoofd gebruikte voedingsmiddelen, der spaarbankboekjes, die van invoer en uitvoer stegen [3]), de sterftecijfers daalden, de geboortecijfers stegen aanzienlijk ook in verband met het zorgvuldiger toepassen van hygiënische maatregelen in stad en land, waardoor de epidemieën sterk afnamen in beteekenis; de vroeger dikwijls zoo hevig optredende typhus in verband met het betere drinkwater, aan de zeekust uit de duinstreek, landwaarts in uit heiden en heuvels door de waterleidingen ten behoeve der groote,

[1]) Vgl. Blink, Nederland en zijn bewoners, dl. II, blz. 420 vlg.
[2]) Een en ander geput uit jaarboekjes, jaarcijfers sedert 1870, de Gedenkboeken van 1923 enz. Voor den tijd vóór den Wereldoorlog vooral Smissaert's Gedenkboek (1910).
[3]) Vgl. over den toestand in 1910: Verrijn Stuart, bij Smissaert, l.l., blz. 982 vlg.

weldra ook der kleine steden en der dorpen aangevoerd. In het algemeen valt vast te stellen, dat de algemeene toestand des lands vooral na 1870 krachtig vooruitging, niet het minst ook door de toenemende zorg voor het lichamelijk en geestelijk welzijn der armen en onvermogenden [1]).

Wel was in dit opzicht lang niet alles nog wat het wezen moest en kon in een „vergeten hoofdstuk" [2]) op het verzamelwerk „Een Halve Eeuw" gewezen worden op menigen misstand onder de arbeidersbevolking van stad en land, op menige wenschelijke, ja noodzakelijke verbetering ten dezen, maar het zou onbillijk zijn te ontkennen, dat, ook in verband met de in kracht en omvang toenemende arbeidersbeweging buitenslands en hier te lande, met de overal doordringende eischen tot betrachting der door de oudhoogleeraren Quack en Treub en andere nieuwere staathuishoudkundigen omstreeks 1890 aangeprezen „sociale rechtvaardigheid" in Nederland toen reeds veel was gedaan om aan lang gevoelde bezwaren te gemoet te komen. De leus: lotsverbetering door loonsverhooging was telkens door de arbeiders zelf met goeden uitslag aangeheven, met krachtigen steun van het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond, ook onder onmiddellijken invloed der sociaal-democraten en met herhaalde toepassing van het dwangmiddel der werkstaking, dan weder langs den weg eener staatkundige actie, die reeds in 1885 de werklieden Heldt voor Sneek, Kater voor Amsterdam in de Tweede Kamer bracht.

Steeds scherper kwam dit Werkliedenverbond te staan tegenover de zoowel onder de arbeiders als onder de andere volksklassen zich uitbreidende sociaal-democratische denkbeelden. Het weigerde „gemengde" vereenigingen te helpen oprichten, waarin ook anderen dan eigenlijke handswerklieden konden opgenomen worden; het schreef in zijn statuten van 1879 naast het algemeen stemrecht ook verplichte wapenoefening, wetten op den arbeid, bevordering van openbaar onderwijs, herziening van het belastingstelsel; het erkende in 1888 volmondig het volgens de marxistische beginselen af te keuren bijzonder eigendomsrecht, terwijl dit nog tien jaren te voren beperkt was geweest door de toevoeging, „mits ontsproten uit plichtmatigen en rechtvaardigen arbeid", die een socialistischen bijsmaak had. Wel verloor het Werkliedenverbond daardoor en door de in 1891 begonnen afscheiding der „christelijke" werklieden ongeveer de helft van zijn leden, maar het bleef volharden bij zijn gematigde houding.

De socialisten daarentegen, onder wie het verzet tegen het revolutionnaire drijven van den verbitterden Domela Nieuwenhuis omstreeks 1891 zeer toenam, stegen voortdurend in aantal en invloed. De afscheiding in 1894 van een aantal „parlementairen", die zich bij de verkiezingen wilden doen gelden, in een partijverband, dat zich thans de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij noemde, was daarbij van groote beteekenis. Met hare weldra 50 afdeelingen en tot eenige duizenden toegenomen leden onder leiding van Troelstra, Van Kol, Van der Goes, Gorter, Helsdingen, Schaper, Vliegen e. a. slaagde de nieuwe arbeiderspartij erin Domela Nieuwenhuis en zijn onverzoenlijke anti-parlementairen op den achtergrond te dringen en in 1897 twee, in 1901 zeven, in 1913 15, weldra 20 en meer harer leden in de Tweede Kamer te brengen, terwijl in tal van gemeenteraden van stad en land en in de Provinciale Staten socialisten optraden en de Eerste Kamer er sedert 1913 twee, sedert 1924 11 in haar midden telde. Leider der partij bleef, ondanks allen tegenstand in haar midden zelve, vooralsnog de bekwame staatsman Troelstra, die alleen door het verzet van een groot

[1]) Een Halve Eeuw, blz. 367 vlg.; Methorst, in Gedenkboek 1923, blz. 487 vlg.
[2]) Amsterdam, 1898.

deel zijner partijgenooten reeds in 1913 zich liet weerhouden om, na de overwinning op de antiliberale coalitie, aanspraak te maken op een ministerieele portefeuille voor een of meer der zijnen, in 1923 opnieuw zich bereid verklaarde om aan de regeering deel te nemen maar in 1924 om gezondheidsredenen terugtrad uit het politieke leven, de leiding zijner partij aan jongere krachten, aan Wibaut, den amsterdamschen wethouder, Vliegen en Schaper overlatend, terwijl de „extremisten" in Stenhuis een vurig aanvoerder vonden. Daarnaast ofwel daartegenover begonnen sedert omstreeks 1900 de communisten op te treden, vooral sedert de russische revolutie van 1917 zich in scherp communistische richting ontwikkeld had en in Duitschland in het volgende jaar een krachtige beweging van dien aard zich had vertoond. De alom van Rusland uitgaande communistische propaganda liet zich ook hier te lande gevoelen en bij de verkiezingen van 1918 werden 2 communistische leden in de Tweede Kamer gekozen, Wijnkoop en Van Ravesteijn, die zich daar telkens met nadruk lieten hooren. Twisten in die partij, waarbij van russische zijde het wachtwoord werd gegeven, begonnen in 1925 hare werkzaamheid te verstoren, vooral ten gevolge van ontevredenheid met de volgens vele harer leden niet revolutionnair genoeg optredende leiding der beide genoemde leden, tegenover wie, na de niet-herkiezing van den laatste, vooral de heftige communist De Visser zich stelde.

Het christelijk werkliedenverbond Patrimonium liet zich bij zijn optreden tegen al te groote staatsbemoeiing zoowel als bij de voortdurende werkstakingen op staatkundig gebied hooren met tot de anti-revolutionnaire denkbeelden dicht naderende eischen, in 1891 op een Sociaal Congres onder leiding van dr. Kuyper voorbereidend een eigen „sociaal program", dat dan ook in 1894 werd opgesteld en arbeiderspensioen, arbeidscontract, pachtcontract, beperking van het erfrecht, vrijheid van onderwijs, arbeidsorganisatie, ambachtsonderwijs, bescherming van den arbeid door inkomende rechten enz. omvatte; het telde weldra 160 afdeelingen en 13000 leden en omvat thans met andere vereenigingen zoogoed als alle orthodox getinte protestantsche arbeiders in den lande, een machtige phalanx in de nederlandsche arbeiderswereld. Daarnaast kwam in 1894 een Christelijk-Nationale Werkmansbond tot stand, die een meer christelijk-historische kleur droeg. Eindelijk vereenigden zich onder leiding van den weldra tot lid der Tweede Kamer gekozen Passtoors het eerst de katholieke werklieden van het bisdom Haarlem tot een Nederlandschen Roomsch-Katholieken Volksbond (1888), onder geestelijk patronaat en met scherpe tegenstelling tegen het socialisme, meer in den geest van het oude gildewezen zich plaatsend op het standpunt van de pauselijke Encycliek „Rerum Novarum" (1891), die den klassenstrijd veroordeelde maar samenwerking van werkgevers en werklieden in vereenigingen aanprees. Weldra sloten zoo overal in den lande ook de katholieke werklieden zich aaneen, onder leiding en voorlichting van eminente katholieke geestelijken en leeken als de hoogleeraren Aengenent en Veraert.

Onder den indruk en den invloed dan ook van deze snelle ontwaking van den werkmansstand, in verband met wat er in andere landen in deze richting geschiedde, werden maatregelen getroffen tot bescherming van den werkman en zijn gezin tegen de gevolgen eener al te sterke exploitatie in fabrieken en werkplaatsen, tot regeling van het toezicht daarop, tot verzekering zijner persoonlijke vrijheid tegenover den patroon, al kwam een door velen gewenscht wetsontwerp op het arbeidscontract toen nog niet tot stand en evenmin het in Duitschland reeds bestaande rijkspensioen voor den ouden werkman. Aan den anderen kant begonnen de fabrikanten zelf zich aaneen te sluiten, opdat niet hunne belangen aan die van den

werkman zouden worden opgeofferd, opdat zij niet tegenover de tallooze gevallen van werkstaking onmachtig zouden staan en genoodzaakt zouden worden aan te hooge eischen gevolg te geven. Zoo werden tegen het eind der 19de eeuw de grondslagen gelegd van een andere verhouding tusschen werkman en werkgever, voor tegemoetkoming aan de eischen der talrijke mannen en vrouwen, die vooral in het belang van den werkmansstand de „sociale rechtvaardigheid" tegenover de „economisch-zwakken" meer dan totnogtoe betracht wilden zien. In die richting ging de twintigste eeuw aanvankelijk steeds verder, ten onzent zoowel onder liberale ministeriën als onder hunne tegenstanders. De namen van de liberale ministers Goeman Borgesius en Treub, van de coalitie-ministers Talma en Aalberse treden daarbij op den voorgrond.

De groote ontwikkeling van handel en nijverheid in het Nederland van vóór den Wereldoorlog gaf aanleiding om vooral daarop bedacht te zijn, dat men die ontwikkeling door al te knellende banden niet zou tegengaan, integendeel het echt nederlandsche vrijheidsbeginsel helder in het oog had te houden, al toonden zich de antiliberale partijen herhaaldelijk van protectie geenszins afkeerig en was daarvan onder de coalitieministeriën meermalen sprake. In de eerste plaats was het noodig om te zorgen voor goede verkeerswegen. In 1890 werd de Rijnspoorweg door den staat genaast. De Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij breidde haar net uit, vooral in verband met de duitsche spoorwegen, in welker „Verein" zij reeds in 1873 was getreden; lokaalspoorwegen kwamen aan alle kanten zich aansluiten zoowel bij haar lijnen als bij die van de te Utrecht gezetelde Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen, zoodat weldra geen belangrijke plaats hier te lande meer buiten het wereldverkeer stond. Daarbij voegde zich omstreeks 1910 een uitgebreid tramverkeer. Op het amsterdamsche Noordzeekanaal, dat 1 November 1876 was ingewijd en zes jaren later uit de handen der Kanaalmaatschappij in die van den Staat overging, werden in 1890 de kanaalgelden afgeschaft, terwijl het kanaal meer en meer voor het herlevende en zich snel in den geheelen omtrek uitbreidende Amsterdam van waarde bleek, zoo zelfs dat het soms te smal en te weinig diep bleek voor de toenemende afmetingen der zeeschepen en maatregelen tot verbreiding en verbetering werden voorbereid. Rotterdam zag zijn waterweg tegen het einde der eeuw door viermaal meer schepen met 25-maal grooter tonnenmaat bevaren dan vóór 50 jaren het oude Voornsche kanaal doorkwamen; de vermeerdering sedert 1872 bedroeg er toen resp. 3- en 8-malen van het toenmalig cijfer en de zich steeds uitbreidende havenwerken van de met de aanliggende dorpen aanzienlijk vergroote stad konden bij die uitbreiding nauwelijks gelijken tred houden met de nog steeds snel voortgaande verkeersontwikkeling, die Rotterdam naast Londen, Hamburg en Antwerpen tot een der aanzienlijkste havensteden van West-Europa maakte.

De van Amsterdam uit op Indië varende stoomvaartmaatschappij Nederland (1870) werd in 1883 door de Rotterdamsche Lloyd gevolgd; de Nederlandsch-Amerikaansche Stoomvaartmaatschappij met hare steeds reusachtiger emigrantenbooten kwam er in 1873 bij; de Koninklijke Nederlandsche van 1856 verdubbelde hare werkzaamheid in de Middellandsche Zee; de stoomvaartmaatschappij Zeeland voer sedert 1875 met hare dag- en nachtbooten tusschen Vlissingen en Queenborough; de Batavier-lijn tusschen Rotterdam en Londen vond goede vrachten; de Holland-Amerika, de West-Indische, de Zuid-Amerika, de Zuid-Afrika lijnen volgden; ook buitenlandsche lijnen namen de groote nederlandsche havens in hare koersen op. Het aantal der zeilschepen daalde snel tegenover de reusachtige ontwikkeling der stoomvaart, die sedert 1873 zich steeds krachtiger ontwikkelde. Het in

1873 tot 1895 zeer afgenomen getal der zeilschepen, daalde op het einde der eeuw nog tot beneden de 400, terwijl dat der stoomschepen in dezelfde periode van 61 tot boven de 200 steeg en de tonnenmaat dier vaartuigen tevens aanzienlijk vermeerderde. Zoo begon de nederlandsche handelsvloot weder een der eerste plaatsen, de zevende, weldra de zesde, de vijfde, tegen 1914 de vierde onder die der zeevarende natiën in te nemen.

Een en ander hing samen met een sterke ontwikkeling van den handel in alle richtingen. De handel in de producten van Indië hield gelijken tred met de toeneming der voortbrenging aldaar en naast de aloude koffiemarkt werden die van thee, cacao, tabak, kina, rubber en andere artikelen te Amsterdam van groote beteekenis, terwijl die van de Java-suiker ten gevolge van de protectionistische duitsche handelspolitiek en de sterke beetwortelcultuur hier en elders tijdelijk verliep om zich later te herstellen. De cijfers van uitvoer en invoer toonden sedert 1850 een verdrievoudiging, terwijl het percentage van 1872 tot 1898 tot 176% voor uitvoer en 165% voor invoer klom, cijfers, die de vermeerdering elders verre te boven gingen, zelfs die van den bloeienden handel der Vereenigde Staten op 144%, terwijl Rusland op 96%, Duitschland op 68% aangeteekend stonden. Ook in de algemeene handelsbeweging nam Nederland aan het eind der eeuw weder de vierde plaats in, een eervolle plaats, herinnerend aan den grooten handelsbloei der 17de eeuw onder de abnormale omstandigheden van toenmaals. En kort vóór 1914 werden al deze cijfers nog veel gunstiger. In 1908 was sedert 1872 de invoer van 6800 millioen hectogr. gestegen tot bij de 38000 mill., de uitvoer van 3260 tot 27000 mill.

De nederlandsche nijverheid bleef niet al te ver achter, al was haar ontwikkeling met die van den handel niet te vergelijken. De glas- en aardewerkfabrieken toonden herleving van den ouden roem van de nederlandsche producten op dat gebied; te Delft, in Den Haag, te Utrecht, te Maastricht en elders verhieven zij zich met kracht. De amsterdamsche diamantnijverheid, die ten gevolge van de ontginning der zuidafrikaansche diamantvelden omstreeks 1880 zeer goede dagen gekend had, had later moeilijke tijden, zoodat vele diamantwerkers naar Amerika en Antwerpen verhuisden; maar op het einde der eeuw kwam ook hier verlevendiging, zoodat het aantal der werklieden weder 8 á 9000 bedroeg. De machinefabrieken [1]) leverden voor het steeds toenemend getal stoomketels voor fabrieken en locomotieven voldoende af en stegen van 7 fabrieken met 3000 werklieden tot 40 fabrieken met 10000 werklieden in 1897. De scheepsbouw verkeerde in een tijdperk van overgang van het zeil- naar het stoomschip maar zag aan de Merwede en den Hollandschen IJsel, te Hoogezand, Groningen, Papendrecht, Leiden, Vlissingen, Rotterdam en elders levendige werkzaamheid voor binnen- en buitenland. Het oude bedrijf van boter en kaas had ten gevolge van minder goede levering en vermenging met kunstboter lang zwaren tegenslag in den uitvoer vooral naar Engeland en zag zich door de deensche zuivelproducten op menige markt verdrongen maar begon zich op het eind der eeuw weder te herstellen door deugdelijker fabrikaat en meerdere zorg, terwijl de margarinefabrieken sedert 1870 zeer in beteekenis toenamen en onder anderen in Engeland 95% van den invoer in handen kregen. De beetwortelsuikerfabrieken namen in Noord-Brabant, te Halfweg, Naarden en Groningen een hooge vlucht. De delftsche gist- en spiritusfabriek, de overal verrijzende bierbrouwerijen genoten een toenemenden roep en het inlandsche bier kon de concurrentie met de duitsche bieren goed volhouden; meel- en oliefabrieken namen

[1]) Vgl. Stork, in het Gedenkboek van het Kon. Inst. van Ned. Ingenieurs.

de plaats der oude molens in, met name aan de Zaan, waar het aantal der laatste als met den dag afnam; ook voor de rijstpel- en cacaonijverheid verdwenen hier de windmolens om door fabrieken vervangen te worden, die immers ieder het werk van vele molens konden doen. Na den Wereldoorlog, toen de electriciteit steeds grooter beteekenis kreeg, ging dit proces met groote snelheid verder, zeer ten nadeele van het landschapsschoon ten onzent, dat in dit opzicht zijn eigenaardig hollandsch karakter begint te verliezen, ondanks alle pogingen om dit te verhoeden. Zeep- en stearinefabrieken, rezen in verschillende plaatsen op. De twentsche en tilburgsche textielindustrie, bevorderd door de in 1886 in plaats der oude scholen opgerichte weidschere onderwijsinrichtingen te Enschedé, Hengelo en elders nam met hulp der nieuwste vindingen toe in kracht en zag haar afzet verdriedubbelen. De linnen-, wol- en lakenfabricage was niet wat zij in de 17de eeuw was geweest maar kon te Tilburg, Eindhoven, Boxtel en Leiden toch met eenige voldoening op haar resultaten terugzien. De papierfabrieken op de Veluwe, in de Zaanstreek, in Noord-Brabant, Groningen en elders hadden niet meer de vroegere beteekenis maar leverden toch nog alle soorten van papier, vooral stroo- en kartonpapier, die later tot stilstand kwamen. De tabaksnijverheid voerde steeds meer sigaren uit, in verband ook met den toenemenden tabaksbouw in Indië en Amerika. De verlichtingsindustrie ontwikkelde zich met het toenemend gebruik van gas en electriciteit voor allerlei doeleinden, de laatste vooral sedert 1887, toen de amsterdamsche maatschappij Electra hare werkzaamheid begon, weldra gevolgd door centrale installaties daar, te Rotterdam, in Den Haag en elders; Philips' gloeilampenfabriek te Eindhoven werd tot een wereldindustrie. In de 20ste eeuw konden tal van dorpen zich op electrische verlichting en electrische werkkracht beroemen, meestal in verband met die in naburige steden.

De zeevisscherijen, sedert ruim een halve eeuw niet meer beschermd, beleefden onder het stelsel van vrijheid een tijd van herademing en telden, onder toezicht van het College voor die visscherijen, omstreeks 1910 in plaats van 82 buizen in 1856, meer dan 560 loggers, kotters en sloepen voor de haringvisscherij, terwijl tegenover het getal stoomvaartuigen dat der verouderde bommen en pinken snel afnam en in 1925 deze soort van vaartuigen zoogoed als verdwenen was. De nederlandsche haring vond in binnen- en buitenland gereeden aftrek evenals de nederlandsche visch in het algemeen, die op steeds grooter schaal werd uitgevoerd dank zij den snellen vervoermiddelen, die het mogelijk maakten versche visch tot ver in Duitschland en Frankrijk af te leveren. De wetenschappelijke studie van de zeestroomingen, van den zeebodem en de zeedieren van Noord- en Zuiderzee onder leiding van het heldersche zoölogische station was daarbij van veel beteekenis, terwijl na een conferentie in 1881 van afgevaardigden uit alle aan de Noordzee gelegen landen bij het haagsche tractaat van 1883 overeenkomsten werden gesloten tot internationale regeling van het politietoezicht op de visscherij in de Noordzee buiten 3 mijlen van de kust, bij dat van 1887 tot wering van het misbruik van sterken drank door visschers op de Noordzee. Door dergelijke tractaten meende men de voortdurende moeilijkheden tusschen de visschers van de verschillende natiën op de Noordzee te kunnen beperken en op die wijze een oorzaak van internationale verwikkelingen te kunnen wegnemen. De visscherij zelve op Noord- en Zuiderzee werd geregeld door strenge bepalingen tot verhindering ot ten minste beperking van het „doodvisschen" dier wateren, wat evenwel op den duur niet tot het gewenschte resultaat leidde, terwijl het voortschrijden der droogmaking van de Zuiderzee maatregelen moest doen nemen om voor de aan de

kusten en op de eilanden wonende visschersbevolking nieuwe middelen van bestaan te verzekeren. Zoo was in 1925 zoowel de Noordzee-visscherij als die op de Zuiderzee in een kritieken toestand. Het zalmtractaat van 1885 regelde na lange moeilijkheden met de duitsche Rijnoeverstaten dit teedere onderwerp, trouwens ook na dit tractaat volstrekt nog niet tot volkomen voldoening der bewoners van de duitsche Rijnoevers, die de zalm in den duitschen Rijn zelf wilden kunnen visschen.

In het algemeen dient èn voor den handel èn voor de nijverheid van vóór den Wereldoorlog opgemerkt te worden, dat bij de algemeene uitbreiding, die te constateeren viel, tevens is te vermelden, dat de economische werkzaamheid van Nederland zich vooral in de richting van Duitschland ontwikkelde, van de machtige groote mogendheid, ons „achterland", dat sedert 1870 een zoo krachtige economische ontwikkeling beleefde. Het verkeer met Duitschland was in dit tijdperk sterk vermeerderd; Rotterdam en Amsterdam beide, maar vooral het eerste, hadden zich het leeuwendeel daarin weten te verzekeren met hulp van de water- en spoorwegen, die deze havens zoowel als tal van andere plaatsen in ons land met Duitschland verbinden. Wel had de zeer protectionistische handels- en nijverheidspolitiek van dit rijk beletselen opgeworpen tegen een nog sterkere toeneming van dit verkeer; wel trachtte men daar zich door den aanleg van een kanaal van den Rijn naar de Eems, met Dortmund als begin- en het van uitgebreide havenwerken voorziene Emden als eindpunt, een eigen waterweg naar zee te verschaffen. Wel bleven Hamburg en Bremen, vooral het eerste, havens van den eersten rang voor het duitsche verkeer met Engeland en Amerika; wel begon Keulen zich tot een zeehaven te verheffen door verdieping van den Rijn en door aanleg van Rijnhavenwerken op uitgebreide schaal, maar de ligging van Nederland aan de Rijnmondingen verzekerde toch aan zijn havens een belangrijk aandeel in uit- en invoer, zij het dan voor Nederland hoofdzakelijk doorvoer, in den reusachtig toegenomen handels- en nijverheidsbloei van het groote rijk in het Oosten.

De Wereldoorlog had natuurlijk op dat alles, op de economische toestanden in het algemeen een verlammenden invloed maar de hoop is gewettigd, dat op den duur Nederland opnieuw aan de economische opleving na den vrede van Versailles een aanzienlijk deel zal behouden. Overigens mag niet worden ontkend, dat juist de oorlogstoestand op sommige bedrijven en takken van handel ten onzent een buitengemeen gunstigen invloed heeft geoefend, terwijl andere met stilstand, ja met vernietiging hadden te rekenen. Maar het kon niet anders: in het algemeen had de Wereldoorlog op den toestand van handel en nijverheid ten onzent een hoogst schadelijke werking [1]). Tegen het einde van dien vernielenden krijg stond onze handel zoogoed als stil, al wist de N.O.T. nog iets ervan te redden, zij het dan ten slotte met afnemend succes, en al trachtte men zich zooveel mogelijk naar de omstandigheden te schikken.

Toen echter na den wapenstilstand van Nov. 1918 en vooral na de vredesverdragen van het volgende jaar een betere tijd scheen aan te breken, ontwikkelde zich ook ten onzent een koortsachtige werkzaamheid op allerlei gebied ten einde gebruik te maken van de gunstiger omstandigheden. Naar alle kanten trachtte het nederlandsche kapitaal, of wat daarvan was overgebleven, de jarenlang ingehouden energie onzer kooplieden en nijveren zich opnieuw een weg te banen in de wereld. Nieuwe handelsondernemingen, nieuwe fabrieken kwamen

[1]) Zie weder in het algemeen het tweede deel van Een Halve Eeuw (1898) en de Gedenkboeken van 1910 en 1923.

in grooten getale op. Maar de ontzaglijke crisis van den oorlogstijd, de totale omslag in de economische toestanden in de ons omringende Staten, alle voorspellingen en berekeningen ten spot, stelden velen diep te leur. Weldra wreekte zich de al te snelle opleving, de al te hoog gespannen verwachting en reeds 1921/22 zag een kritieken toestand ontstaan, die niet naliet zijn bittere maar noodzakelijke gevolgen te doen gevoelen in een schrikbarend toenemen van het aantal faillissementen, in het plotseling verdwijnen van een groot getal pas opgezette ondernemingen. Slechts langzaam keeren handel en nijverheid in den laatsten tijd tot een normaler peil terug, nadat veel leergeld is betaald. De vóór 1914 snel „stijgende lijn" van handel en nijverheid, door den oorlog zoo plotseling verbroken, begint zich weder in onze handels- en nijverheidsstatistieken te vertoonen en de hoop is gewettigd, dat ook Nederland zal deelen in de voordeelen, die voor handel en nijverheid te wachten zijn in een wereld, die, zij het dan onder geheel andere economische voorwaarden dan vóór den oorlog, niet kan uitblijven zich opnieuw te ontwikkelen uit den chaos, waarin zij dreigde te verzinken. Want wat er ook veranderd zij, onze ligging, zoo bijzonder geschikt voor den handel in allerlei richting, is niet veranderd en nog altijd is het nederlandsche volk een volk van kooplieden en nijveren, van landbouwers en veefokkers, die weten, dat de zee ons element is en het wereldverkeer ons den weg wijst, waarop durf en beleid ons kompas moet zijn gelijk het geval was in de dagen van onzen hoogsten bloei.

* *
*

Met voldoening kan worden gewezen op de ontwikkeling van het geestelijk leven in Nederland [1]).

Hoe men ook mag verschillen in meening omtrent de waarde van openbaar of bijzonder onderwijs, waaromtrent de thans reeds $^3/_4$ eeuw oude strijd nog geenszins is geluwd — dat het lager onderwijs in Nederland op hoogen trap staat en ook het middelbaar en hooger onderwijs de vergelijking met de toestanden elders met glans konden doorstaan, valt niet te ontkennen. De 4500 lagere scholen, waarvan toen nog ruim $^2/_3$ openbare, verschaften in 1896 geregeld onderwijs aan meer dan 90% van de bijna 650000 kinderen en maatregelen werden in 1900, na de leerplichtwet van Borgesius, genomen om ook de nog ontbrekende kinderen geregeld onderwijs te doen genieten en het schoolverzuim onder de lagere volksklassen, bij de rondreizende schippersbevolking, in afgelegen streken enz. te beperken; voor schoollokalen en leermiddelen, voor voldoend onderwijzend personeel werd op onbekrompen wijze gezorgd, zij het dan met opoffering van aanzienlijke sommen ten behoeve van het lager-onderwijsbudget, dat sedert 1878 voor rijk en gemeenten samen van beneden de 7 mill. in 1895 tot over de 14 mill. was gerezen en nog aanzienlijk vermeerderd werd, nadat onder de antiliberale ministeriën de subsidieering van het bijzonder onderwijs ten zeerste was uitgebreid; in 1915 reeds klom het staatsbudget alleen voor het geheele onderwijs tot ruim 34 mill., waarvan op het lager onderwijs ongeveer $^3/_4$ kwam. De onderwijswetten van minister De Visser, met name die van 1920 en 1924, brachten belangrijke wijzigingen in den toestand van het lager onderwijs, waarbij op den voorgrond stond, dat het bijzonder onderwijs door een nog uitgebreider subsidiestelsel in staat werd gesteld om zich

[1]) Zie weder in het algemeen het tweede deel van Een Halve Eeuw (1898) en de Gedenkboeken van 1910 en 1923.

krachtig te ontwikkelen volgens het van antirevolutionnaire en christelijk-historische zijde sedert Groen gewenschte beginsel: bijzonder onderwijs regel, staatsonderwijs aanvulling. Dit subsidiestelsel benevens de aanmerkelijke verhooging van de salarissen der onderwijzers en de uitbreiding der inspectie deed het budget voor deze belangen nog aanzienlijk stijgen en wekte bij de voorstanders van het neutrale staatsonderwijs ernstige ontstemming, daarentegen bij de coalitie-partijen groote voldoening over het eindelijk zegepralen harer denkbeelden op dit gebied. Eerst de algemeene „versobering" sedert 1924 deed de snelle stijging van het budget voor onderwijs tot staan komen.

Het middelbaar onderwijs, over welks resultaten soms geklaagd werd in dit opzicht, dat het te weinig samenhangend en te zeer in op het stoffelijke gerichten zin gegeven werd, verspreidde overal nuttige kennis en breidde zich voortdurend uit, ook vooral in de richting van ambachtsonderwijs in verband met de toenemende behoefte daaraan bij den uit zijn vroegere apathie ontwakenden werkman. De 36 hoogere burgerscholen met vijfjarigen, 2 met vierjarigen en 24 met driejarigen cursus van 1896, in 1915 60 met vijfjarigen, 21 met driejarigen cursus, werden dan ook druk bezocht, sommige zelfs al te druk; de middelbare meisjesscholen voldeden over het algemeen minder aan de toenemende behoefte der vrouw aan meerdere ontwikkeling en vele meisjes begonnen reeds de scholen voor jongens te bezoeken. Ook hier werd door het subsidiestelsel-De Visser een groote verandering gebracht ten gunste van de beginselen der rechtsche partijen. Het bij de wet van 1876 herziene gymnasiaal onderwijs, voorbereidend voor de universiteit, ondervond aanvankelijk in hooge mate de concurrentie der hoogere burgerscholen en scheen velen toe met zijn in hoofdzaak klassieke vorming, bij de krachtige ontwikkeling der natuurwetenschappen en de toenemende beteekenis van de moderne taalwetenschap, niet langer te voldoen aan de behoeften der moderne maatschappij, zoo zelfs dat reeds omstreeks 1900 ernstig werd gedacht aan een nieuwe organisatie van het middelbaar en voorbereidend hooger onderwijs, aan samensmelting van beide tot één vorm van onderwijs met ruime gelegenheid tot ontwikkeling in verschillende richtingen. De plannen dienaangaande, door een onder het ministerie Kuyper ingestelde staatscommissie uitgewerkt en in een wetsvoorstel belichaamd, stuitten echter op velerlei bedenking. De in 1915 aanwezige gemeentelijke en bijzondere gymnasia wezen intusschen weder een aanzienlijke stijgende bevolking aan. De universiteiten, drukker bezocht dan ooit en met een steeds aangroeiend onderwijzend personeel voorzien, voldeden over het algemeen aan de wetenschappelijke behoeften der natie, hadden op bijna ieder gebied wereldberoemde namen aan te wijzen en bleven ook buitenslands haren ouden roep van deugdelijkheid en veelzijdigheid handhaven; het hooger technisch onderwijs op de leest van het universitaire geschoeid, waaraan reeds lang behoefte bestond, kwam tot stand door de verandering onder minister Kuyper der middelbare polytechnische school te Delft in een Technische hoogeschool (1905). Een in Sept. 1921 door De Visser ingevoerd Academisch Statuut bracht in het hooger onderwijs groote verandering teweeg door alleszins gewenschte vrijheid van studie, die daarin als hoofdbeginsel werd aangenomen. De namen van geleerden als de natuurkundigen Van 't Hoff, Lorentz, Van der Waals, Zeeman, Kamerling Onnes, Einthoven, allen begiftigd met de bekende zweedsche Nobelprijzen, als de sterrekundigen Van de Sande Bakhuyzen en Kapteyn, als de orientalisten De Goeje, Tiele en Snouck Hurgronje, als de veelzijdige taalkenner Kern, als de theoloog Kuenen werden genoemd onder die van de eerste der

wereld; de jurist Asser, gelukkig beoefenaar van het internationale recht, genoot eveneens een europeesche vermaardheid en speelde zoowel op de vredesconferentiën als in de voorbereiding van verdragen van internationalen aard een groote rol gelijk later de vertegenwoordigers van Nederland in de zaken van den Volkenbond; de naam van wetenschappelijkheid onzer juristen en geneeskundigen, onzer wis- en natuurkundigen bleef schitterend gehandhaafd; onze geschiedkundigen uit de school van Fruin en Moll, hoewel zich in hoofdzaak beperkend tot de landsgeschiedenis, vonden ook buitenslands groote waardeering; onze beoefenaars der klassieke en nieuwere taalwetenschap bleven niet achter bij de ontwikkeling van dien tak van studie in Duitschland en elders; onze ingenieurs werden tot menige belangrijke taak in het buitenland geroepen, vooral waar het aanleg van havens en andere waterwerken gold; de werkzaamheid onzer theologen trok in Duitschland, Engeland en Amerika belangstellende aandacht; de hegeliaansche wijsbegeerte vond in Bolland een geestdriftig en talentvol verkondiger, wiens invloed op de jongeren langen tijd groot bleek en den vanouds hier te lande weinig wijsgeerigen zin bij velen wist te wekken; onze medewerking aan de groote Poolreizen mocht tot enkele bescheiden tochten in die richting beperkt blijven, in den Indischen Archipel werd ijverig naar alle kanten aardrijkskundig onderzoek in gesteld onder leiding van het daar krachtdadig optredende Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap; onze musea telden mede onder de best voorziene, zij het dan niet altijd de best gehuisveste van de wereld; onze archieven konden, wat hun organisatie en wijze van bewaring betreft, ten voorbeeld gesteld worden aan het buitenland; onze bibliotheken genoten naast den ouden roem van rijkdom in boeken en handschriften ook dien van goede inrichting, goede catalogiseering en wetenschappelijke vrijgevigheid.

Het godsdienstig leven der natie bleef opgewekt. Wel werd het naar veler meening al te zeer met elementen van staatkundigen aard vermengd, terwijl anderen, en wel de groote meerderheid des volks, daarentegen ook in het staatkundige de godsdienstige gevoelens op den voorgrond wilden zien treden — grond van ernstig verschil tusschen de linksche en rechtsche partijen in dezen tijd. Toch viel het niet te ontkennen, dat èn bij de hoogere klassen èn bij den midden- en werkmansstand het aantal van hen, die van het kerkelijk verband afkeerig waren en zich van alle verband in dit opzicht losmaakten, tegenover allen godsdienst een afwijzende houding aannamen, ten minste bij de Protestanten aanzienlijk vermeerderde: wat vroeger ten dezen hooge uitzondering was, bleef dit niet langer, begon integendeel een steeds aanzienlijker percentage der bevolking uit te maken. De groote meerderheid der natie bleef evenwel gehecht aan hare aloude kerkgenootschappen, onder welke het nederduitsch-hervormde ook na de afscheiding van het midden der eeuw, ook na het uittreden van Baptisten, Darbisten, Irvingianen en andere kleine kerkelijke vereenigingen, ook na de doleantie van 1886 en de afscheiding dientengevolge van eenige honderdduizenden leden in een 800-tal gemeenten, ook na het heengaan van tal van over de toenemende heerschappij der orthodoxie ontevreden modernen, nog altijd het talrijkste bleef mèt de Katholieken, die nog steeds ongeveer $^1/_3$ der geheele natie tot hunne Kerk konden rekenen. Het besluit der Algemeene Synode van 1867, waardoor de verkiezing der kerkeraden in de nederduitsch-hervormde Kerk aan alle mannelijke stemgerechtigden was opgedragen, had in zijn gevolgen getoond, dat de orthodoxe richting daar nog bijna overal het overwicht bezat en de moderne, hare leiders en aanhangers vooral onder de min of meer wetenschappelijk ontwikkelden en onder de hoogere burgerklasse tellend, verre in de minderheid was. Vele modernen traden geheel en al uit het kerke-

lijk verband terug; anderen echter, op vele plaatsen een aanzienlijke minderheid, op enkele, met name in Noord-Holland en in eenige kleine steden elders zelfs een meerderheid, bleven nog in het oude kerkgenootschap, waaraan zij gehecht waren, en sloten zich nauwer aaneen, hopend eenmaal weder hunne denkbeelden te zien zegevieren; waar zij een eenigszins aanzienlijke minderheid vormden, stichtten zij, met name in de grootere steden, hoewel in hun kerkgenootschap blijvend, bijzondere vereenigingen om te gemoet te komen aan hunne behoeften aan godsdienstoefening en godsdienstonderwijs, terwijl zij geen gelegenheid lieten voorbij gaan om op erkenning hunner rechten aan te dringen. Het uit Amerika overgekomen „Leger des Heils" van „generaal" Booth breidde zijn werkzaamheid steeds uit onder de lagere standen; het vestigde zich in alle belangrijke plaatsen, vond steun in breeden kring en redde duizenden van den maatschappelijken ondergang; een „nederlandsch" heilsleger scheidde zich later daarvan af. De nieuwboeddhistische theosofie in allerlei vorm vond, vooral bij de hoogere klassen, soms geestdriftige aanhangers. Ommen werd in 1925 zetel eener met sterke messiaansche verwachtingen bezielde wereldvereeniging.

Van de kleinere protestantsche kerkgenootschappen zagen die der Doopsgezinden en der Remonstranten, waarin de moderne richting de bovenhand had gehouden, hun ledental op het laatste der 19de eeuw aanzienlijk toenemen, vooral door toetreding of in allen gevalle begunstiging van zeer vele al of niet formeel uit het hervormde kerkgenootschap afgescheiden modernen, van wie ettelijke honderden te Amsterdam zich tot een afzonderlijke „Vrije Gemeente" verbonden; dat der Remonstranten bepaaldelijk kon zelfs door een hunner „het kerkgenootschap der modernen" bij uitnemendheid genoemd worden. Deze beweging kwam echter in de 20ste eeuw aanvankelijk tot stilstand in verband ook met de toeneming van ongeloof en onkerkschheid.

Zoo nam de reeds uiteraard bestaande verscheidenheid in de aan vrijheid van denken op godsdienstig gebied gehechte protestantsche wereld in Nederland in dit tijdperk toe, zoowel wat betreft het godsdienstig als het kerkelijk leven, in scherpe tegenstelling tot de nog altijd krachtig samengehouden eenheid in de Katholieke Kerk. Deze wist door de, in overeenstemming met de houding van paus Leo XIII, tegen het eind der eeuw opkomende toenadering tot de moderne beweging op sociaal gebied een dreigende scheuring in haar midden te voorkomen; zij hield, de vrees der oppositie van 1853 beschamend, onder de bisschoppelijke hiërarchie het nederlandsche staatsburgerschap harer leden eer minder dan meer dan vroeger ten eenenmale ondergeschikt aan de voor de geheele katholieke wereld geldende te Rome gegeven voorschriften op godsdienstig en kerkelijk gebied; de vraag, hoever godsdienstig en kerkelijk gebied zich uitstrekten, mocht soms tot verschil van gevoelen aanleiding geven, diepgaande en blijvende verschillen deden zich evenwel niet op en zoowel voor de meer conservatieve elementen, die in „De Tijd" hun orgaan zagen, als voor de meer vooruitstrevende, die „Het Centrum", het blad van den in 1903 te Rome overleden Schaepman en de zijnen, als zoodanig aanmerkten, bleek plaats te zijn in het soepele kerkelijke verband dezer wereldinstelling. Sedert een paar jaren echter begon zich ook hier een sterke, in de eerste plaats sociale beweging te openbaren in de staatkundige vereeniging St. Michaël, opkomend voor de moderne-sociale opvattingen op dit gebied, binnen den kring der Katholieke Kerk.

De Oud-Katholieken, wier klein getal ongeveer op dezelfde hoogte bleef, vonden voor hunnen afkeer van het gezag van Rome steun bij de gelijksoortige gezindheid onder een aantal Katholieken in Duitschland na het Vaticaansche Concilie van 1870, dat naar de meening van vele leden der katholieke Kerk aan

de pauselijke macht een al te groote uitbreiding had gegeven. Ook onder de Israëlieten had het moderne denken een machtigen invloed, die ook bij hen de gehechtheid aan het oude geloof en aan de oude gebruiken ernstig schokte: een aanzienlijk getal, met name onder de ontwikkelden, scheidde zich, evenals vele modernen in de protestantsche wereld, feitelijk van het kerkgenootschap af, soms overgaande tot een der moderngezinde kerkgenootschappen maar meestal zonder zich verder in eenig kerkverband te begeven.

Zoo deed zich overal de polsslag van het moderne leven, het moderne denken krachtig gevoelen, ook in die oude kerkgenootschappen, die zich langen tijd met meer of minder kracht daartegen hadden weten te verzetten. Velen zagen een en ander met bekommering, met gemoedsangst zelfs, zoekend naar middelen om wat zij toenemende anarchie op geestelijk gebied achtten, te bestrijden, hetzij door onderwijs, hetzij door straffer aantrekken der teugels op kerkelijk gebied, hetzij door op staatkundig terrein en door middel van de wetgeving tegen te gaan wat zij beschouwden als uitvloeisel van de verderfelijke denkbeelden der „revolutie"; anderen daarentegen trachtten, tegen overdrijving en uitspatting wakend, den stroom der nieuwere denkbeelden te leiden in de richting van gematigdheid en trapsgewijze ontwikkeling; nog anderen zagen alleen heil in het met volle zeilen voortgaan op den stroom van het moderne leven. Ook hier toonden zich duidelijk dezelfde richtingen, die zich op staatkundig gebied deden kennen, en bijna zonder uitzondering zag men staatkundige en godsdienstig-kerkelijke gevoelens samengaan in de vier hoofdrichtingen, die zich bij de nederlandsche natie vertoonden: de antirevolutionnaire, de katholieke, de gematigd-liberale, de vooruitstrevende, alle vier in schakeeringen, nog altijd getuigend van den ten minste onder het protestantsche deel van de nederlandsche natie vanouds heerschenden geest van zelfstandigheid en onafhankelijkheid van oordeel, die, ondanks alle pogingen van welk gezag ook, ondanks alle schijnbare teekenen van verslapping telkens weder op het onverwachts te voorschijn treedt als een der meest kenmerkende eigenschappen des volks.

Onder de verschijnselen van het moderne leven trad in de laatste jaren der vorige eeuw ook de vrouwenbeweging hier te lande op den voorgrond. Steeds meerderen, mannen en vrouwen, wenschten een einde gemaakt te hebben aan de afhankelijke positie der vrouw in de maatschappij en ook hare belangstelling te wekken in het sociale en staatkundige leven. Zij begeerden gebroken te zien met wat zij met verontwaardiging de „slavernij" van de vrouw onder het gezag van den man noemden. Zij wilden hare vanouds beweerde minderwaardigheid niet langer erkennen en hare algeheele gelijkstelling in alle opzichten met den man verkrijgen. De arbeid in het huishouden, de werkzaamheid als zieken- en armverzorgster, die als winkeljuffrouw, verpleegster, onderwijzeres, letterkundige, kunstenares op allerlei gebied — ten deele vanouds in onze landen voorkomend, ten deele reeds sedert het midden der eeuw krachtig ontwikkeld — bleek niet langer voldoende, met name voor de zelfstandig in de maatschappij optredende vrouw, die voor het onderhoud van zichzelve en de haren had te zorgen.

Kort na 1870 begon hier te lande de beweging voor „emancipatie" van de vrouw. Elise van Calcar gaf drie jaren later haar baanbrekend werkje: „De dubbele roeping der vrouw" uit en wees op de onvoldoende ontwikkeling der vrouwelijke jeugd; het Nut van 't Algemeen begon zich met de vrouwenvraag in te laten; de eerste hoogere burgerscholen, de eerste industriescholen voor meisjes verrezen; een enkele jonge vrouw liet zich als student inschrijven. De beweging nam langzamerhand, ondanks allen spot, ondanks allen ernstigen tegenstand, in kracht toe. Zij eischte ook voor deze „economische zwakken" bescherming, weldra volkomen

onafhankelijkheid, volkomen gelijkstelling in de wet en in de maatschappij. Omstreeks 1890 ontstonden verschillende bonden en vereenigingen tot bescherming der vrouwenbelangen; een nationale tentoonstelling van vrouwenarbeid in 1898 liet zien wat de vrouw op allerlei gebied vermocht; het aantal der vrouwelijke studenten, juristen, artsen, gepromoveerde leeraressen, telegrafisten, postbeambten, telefonisten, kantoorbedienden, boekhoudsters enz. nam hand over hand toe; ook de studie der theologie werd door enkele vrouwen ten einde gebracht en toelating tot het predikambt werd verlangd, in de kleinere moderngezinde protestantsche kerkgenootschappen reeds spoedig verkregen. De aandrang tot het toekennen van het kiesrecht ten minste aan de zelfstandige ongehuwde vrouw of weduwe vermeerderde sterk na de oprichting eener Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht onder medewerking van vele vooruitstrevende liberalen en socialisten, totdat eindelijk de grondwetsherziening van 1917 de deur daarvoor opende en in 1919 haar het volle kiesrecht toegekend werd. Overdrijving met wegcijfering van alle door de natuur zelve geboden verschil tusschen de seksen en verscherping der natuurlijke tegenstelling tot vijandschap toe, begeerte naar al te snelle verandering van de gansche maatschappelijke positie der vrouw bleef natuurlijk niet uit; ijverige propaganda werd op allerlei wijzen in het werk gesteld; staatkundige actie werd niet versmaad. Mochten sommige dezer middelen eerder nadeelig dan voordeelig voor de beweging werken, sommigen afschrikken, anderen verbitteren, toch schreed zij allengs voort; het kon gezegd worden, dat zij een goed eind verder gekomen was, al was het dan nog op verre na niet zoover als hare vurige leiders en leidsters wenschten of verwacht hadden. Zij bleef in ieder geval een der belangrijkste bewegingen in de Nederlandsche natie van dezen tijd en men kon beweren, dat, mèt de Vereenigde Staten en de scandinavische landen, Nederland in dit opzicht mede vooraan stond in de wereld.

Dit bleek vooreerst uit de steeds aangroeiende beweging voor vrouwenrechten in het algemeen, ten gevolge waarvan allengs in allerlei kringen, niet alleen in de liberaal of radicaal getinte en sociaal-democratische maar ook in die der overtuigd protestantsche en der katholieke burgerij, de behoefte aan gelijkstelling der vrouw met den man op allerlei gebied zich begon te vertoonen. De drukbezochte amsterdamsche tentoonstelling „De Vrouw 1813—1913" wees aan, hoe ver de ontwikkeling der vrouw tot zelfstandigheid reeds was gevorderd in die honderd jaren en welke leemten daarin nog moesten worden geconstateerd. De opneming der vrouw in tal van besturen, hare erkenning van staatswege als toeziende voogdes, haar optreden in tal van betrekkingen en ambten, die totnogtoe als het uitsluitend terrein van den man waren aangemerkt, hare toenemende deelneming aan de universitaire vorming, hare pogingen om, als kiezers of gekozenen voor de stads- of landsbesturen, door openbare debatten en adressen deel te nemen aan het beheer van de lands- en gemeentezaken — dit alles toonde, dat hare verlangens niet slechts door velen in theorie werden beaamd maar in de practijk ingang vonden.

Op het gebied van kunst en letteren kon het Nederland van het laatst der 19de eeuw zich doen gelden zoogoed als op dat der wetenschap, ja, volgens sommige geestdriftigen ontwikkelde zich tegen het eind der eeuw in Nederland op het terrein der kunst van allerlei richting een werkzaamheid, die het stelde boven de omliggende natiën[1]). De grijze Israëls, de Marissen, Mesdag, Mauve, als schilders hooggeëerd en den roem van Rembrandt en zijn tijdgenooten niet onwaardig, stonden aan het hoofd eener schaar van ouderen en jongeren, der nieuwere haagsche, nederlandsche schilderschool, die zich in vele opzichten

[1]) Van Deyssel, in De Twintigste Eeuw, Mei 1907.

de vergelijking met die der 17de eeuw niet behoefde te schamen. Israëls bleef de schilder vol gevoel voor armen en ellendigen als hoedanig hij van den beginne was opgetreden, minder de volkomen juiste teekening of de in het oog vallende kleurschakeering betrachtend dan den indruk, door de voorstelling te wekken, de geniale zoeker naar het „levensmysterie, dat uit den schijn der dingen spreekt". Jaap Maris adelde met zijn zeldzame heerschappij over lijn en kleur alle onderwerpen, die hij aanvatte in zijn sterk „impressionistische" kunst, waarin zijn broeders Willem en Thijs hem op hun wijze trachtten te evenaren. H. W. Mesdag bleef de schilder van zee en strand, vol gevoel voor het liefelijke van het kabbelende water bij helder licht aan het blonde strand zoowel als voor de trotsche tafereelen van woeste golven en donkere luchten, voor de schitterende kleureffecten der ondergaande zon. Bosboom gaf wijding aan zijn calvinistische kerken met hare katholieke vormen, herinneringen aan vroegere bestemming. Rochussen teekende zijn historisch opgevatte figuren, als illustreerend teekenaar van middeleeuwsche voorvallen ongeëvenaard. De kleurige Ten Kate schilderde de oude binnenhuizen der 17de, de geestige Bles die der 18de eeuw, Bisschop die van het oudfriesche Hindelopen. Bilders herinnerde levendig aan Ruysdael. De naar Engeland verhuisde Alma Tadema bleef de klassieke wereld getrouw. Mauve en Roelofs gaven hun malsche hollandsche koeien, hun heiden en plassen, Bakker Korff zijn geestige miniatuurtjes. Onder de lateren schonk de geniale Breitner ons zijn amsterdamsche grachten in wintersch halfduister, zijn karrepaarden in de stad en op de door militair vertoon verlevendigde heide; Neuhuys en Sadée, Artz en Blommers volgden met tal van andere jongeren den gevierden Israëls; Van Borselen, J. J. Van de Sande Bakhuyzen en Ter Meulen sloten zich veeleer bij Roelofs en Bilders aan. Vincent van Gogh, de veelgeprezen en in zijn tijd veel verguisde, teekende zijn geniale schetsen, door zijn bewonderaars als voorboden van een nieuwen tijd hoog geëerd en met de werken der grootste schilders en teekenaars vergeleken. Bauer teekende en etste zijn zuiver gevoelde mystieke oostersche tafereelen. Toorop vermeide zich in mystiek-symbolische figuren, later vooral in katholiek-godsdienstige richting, en scherp geteekende portretten. De Haas, Nakken, Eerelman, Van Essen, Vrolijk, Stortenbeker, Henriette Ronner schilderden de dierenwereld van huis en hof, van stad en land; Mauve en de Marissen vonden in De Bock en Duchâtel, in Tholen en Poggenbeek, in den winterschilder Apol talentvolle jongeren; Therèse Schwartze, Haverman, De Josselin de Jong, Martens, Willy Moes, Jan Veth muntten uit in hunne portretten en figuren, de laatste vooral in fijn gedachte zuiver geteekende lijnen; etsers als Zilcken en Dake, Jan Veth en Bauer deden de herinnering aan den bloeitijd der nederlandsche etskunst herleven. Allen tezamen vormden een lange reeks van genieën en voortreffelijke talenten, die alleen in de zeventiende eeuw hare wedergade vindt en over de gansche wereld hare geestdriftige bewonderaars telt.

De jongere musici begonnen nieuwe banen te betreden en een groot aantal virtuozen, mannen en vrouwen, verspreidden den roem der nederlandsche zang- en instrumentale kunst verre buiten onze grenzen. Het muziekleven in het algemeen bereikte in deze periode in Nederland een hoogen trap; Mengelberg en Kes vierden hunne triomfen als orkestleiders de gansche wereld door; Van Anrooy en anderen volgden hun voorbeeld. Het viel in het oog, dat onze nederlandsche musici meer uitmuntten als uitvoerders van muziek dan als componisten: Messchaert en Urlus, de dames Noordewier-Reddingius en De Haan Manifarges staan of stonden aan de spits van een lange reeks van voortreffelijke zangers en zangeressen; Holman als violoncellist, Röntgen als pianist, Schmüller als violist e.a. mochten genoemd worden op gelijke lijn met de beste musici van onzen tijd.

Ook de tooneelkunst ten onzent stond op hoogen trap en toonde uitnemende talenten als mevr. Kleine Gartman en Haspels, later de een europeeschen naam verwervende Bouwmeester, zijn zuster mevrouw Mann, Royaards, Verkade en Musch; vooral Amsterdam, Rotterdam en Den Haag waren middelpunten van deze ontwikkeling, die in Heyermans een dramatisch auteur van groote beteekenis voortbracht. De sedert den Wereldoorlog sterk op den voorgrond getreden bioscopen, die eerst in de groote, daarna in de kleinere steden en hier en daar zelfs ten plattelande hare werkzaamheid openden, veroorzaakten in het tooneelleven een ernstige crisis, daar zij bij alle klassen der bevolking, ten minste tijdelijk, aan de oude tooneelkunst sterke concurrentie aandeden. Daarnaast vond de nieuwe danskunst veel sympathie bij het nederlandsche publiek, dat zich met hartstocht wierp op buitenlandsche, vooral amerikaansche dansmethoden en dansmuziek. Ook de met de krachtige ontwikkeling hier te lande der gymnastische oefeningen samenhangende kunstdans vond vele, vooral vrouwelijke aanhangers, ook weder in aansluiting bij buitenlandsche dansscholen.

De bouwkunst verliet den weg, waarop „Holland op zijn smalst" zich omstreeks 1870 volgens den energieken eersten referendaris van kunsten en wetenschappen De Stuers bewoog onder averechtsche toepassing van het veelmisbruikte woord van Thorbecke: „kunst is geen regeeringszaak". De geniale Jos. Cuypers, nederlandsche Viollet le Duc, stichtte een school van goed onderlegde bouwmeesters, die met hem het land overdekten met monumentale katholieke kerkgebouwen in ietwat middeleeuwschen stijl, monumentale burgerlijke bouwwerken in denzelfden geest, stations als het amsterdamsche en musea als het Rijksmuseum. Ook de protestantsche kerkbouw greep terug naar vroegere kunst, in het bijzonder naar de oudhollandsche Renaissance, om ten slotte een zgn. „modernen" stijl te scheppen. De onder de behoefte aan woning voor de snel toenemende bevolking talrijke bouwkundigen vereenigden zich tot gemeenschappelijke beoefening der wetenschappelijke bouwkunst; stedelijke en gewestelijke besturen, instellingen van allerlei aard volgden het onder leiding van De Stuers en de zijnen van rijkswege gegeven voorbeeld tot belangstelling in, tot terugkeer naar oude nationale bouwvormen, restaureerden vervallen gebouwen en richtten nieuwe op in een aan de oude kunst herinnerenden of geheel modernen stijl. Particulieren kregen oog voor schoone bouwvormen, richtten zich niet langer zonder meer naar de eischen der practijk en riepen mannen als Berlage, Godschalk, Ed. Cuypers, Muysken, De Bazel te hulp voor het maken van artistieke plannen en het uitvoeren van groote werken als de nieuwe amsterdamsche Beurs van Berlage, als een monument van moderne bouwkunst geroemd. Kasteelen als dat van Haarzuylen, door Jos. Cuypers tot stand gebracht, verrezen, herinnerend aan de oude steenmonumenten der latere riddertijden; stadswoningen en buitenhuizen werden niet uitsluitend meer gebouwd naar één vast model voor gansche straten en stadsdeelen in de zich onophoudelijk uitbreidende steden, waar aanvankelijk geestelooze eenvormigheid het oog pijnlijk aandeed. De Oudheidkundige Bond en de amsterdamsche vereeniging Hendrik de Keyser gaven zich veel moeite voor de studie en het behoud van oude kunstwerken gelijk de bond Heemschut de schoone natuur voor opoffering aan den modernen tijdgeest trachtte te bewaren. Er kwam behoefte aan en vraag naar sierlijke vormen, ook voor huisraad en versiering aan eigen haard, evenzoo in modernen stijl. Het ambachtsonderwijs bepaalde zich niet langer uitsluitend tot het nuttige maar lette ook op het schoone en de kunstnijverheid ten behoeve van het dagelijksche leven voer er wel bij, bezield door het onderwijs van mannen als den voortreffelijken delftschen hoogleeraar Lecomte en het voorbeeld volgend van den hersteller der aloude delftsche aardewerkfabricage, Thooft, van den delftschen glasschilder Schouten.

Beeldhouwers als de lang te Rome vertoevende Pier Pander, als Stracké, Odé, Van Hove, Leenhoff, onder de jongeren Van Wijk, Dupuis, Jeltsema, Van Zijl e. a. vestigden de aandacht op zich.

Sedert omstreeks 1830 kwam ook in onze letterkundige wereld nieuw leven, in den beginne — gelijk de Gidsmannen van 40 jaren vroeger — vooral brutaal critisch afbrekend, vernielend optredend tegen de oude school van Ten Kate en Schaepman, tegen het duidelijke maar weinig artistieke, platte proza van omstreeks 1870. Slechts enkele uitnemende schrijvers van dien tijd, als de geniale Multatuli, die, tot zijn dood te Wiesbaden in 1877, van het buitenland uit zijn scherp gepunte „Ideën" uitzaaide onder de natie, als zijn lotgenoot in vrijwillige ballingschap de talentvolle Busken Huet te Parijs, die in stijlvolle taal zijn beschouwingen over oude en nieuwe letteren uitte, als de klassiek-gevormde Carel Vosmaer, hoofd van den haagschen Spectator-kring, als de vurig amsterdamsche katholieke strijder Alberdingk Thijm met zijn geestdriftigen eerbied voor Vondel en Bilderdijk, als de wijsgeerige criticus zonder schroom Van Vloten, als de jong-hollandsche Emants, vonden genade in hunne oogen. Beets, vertegenwoordiger tot zijn dood in 1903 van de oudere richting en vooral geëerd als uitnemend kenner der nederlandsche taal, bleef door zijn Camera Obscura tot in onze dagen populair. De vroeggestorven sonnettendichter Perk, de gespierde prozaschrijver K. Alberdingk Thijm (Van Deyssel), de forsche Kloos, de dichter-wijsgeer Verwey, de critische Van der Goes, de gevoelige Van Eeden, de artistieke Van Looy stelden zich, aanvankelijk aangevuurd door den veelzijdigen letterkundige Doorenbos, hun leermeester, „de kunst om de kunst" ten doel en trachtten het individueele van de letterkundige kunst zooveel mogelijk op den voorgrond te brengen, in die kunst zoekend „de aller-individueelste expressie van de aller-individueelste emotie" en worstelend om nieuwe vormen te vinden voor een nieuwe nederlandsche letterkunde, die zij wilden ontwikkelen. Na eenige jaren van fellen strijd tegen het oude, vooral tegen den werkzamen Jan Ten Brink en den overvruchtbaren Ten Kate, den „dichter der cantate", in wie zij de „burgermansletterkunde" van hun tijd meenden te treffen, schiepen zij werken van groote beteekenis als Van Deyssel's kernachtig „Proza", Van Eeden's diepzinnige „Kleine Johannes", Couperus' fijn gestelde romans, Van Looy's artistieke „Feesten", Gorter's liefelijk-wijsgeerige „Mei", Helène Swarth's klagende „Sonnetten". Het tijdschrift „De Nieuwe Gids" wees den weg, dien zij wilden gaan, gaf met het latere „Tweemaandelijksch Tijdschrift" en Tak's weekblad „De Kroniek" — beide na eenige jaren verdwenen — den toon aan van het „nieuwe geluid", waarmede zij, gelijk eenmaal de mannen van de nog steeds bestaande „Gids", een nieuwe periode van letterkundigen bloei geopend hoopten te zien. De oprichting van het tijdschrift „Onze Eeuw" (1901) was bedoeld als poging tot handhaving van den nationalen zin op het gebied van staatkunde, sociaal leven, letteren en kunst, krachtiger dan in de bestaande tijdschriften geschiedde en in bepaald liberale richting, maar moest in 1922 den strijd voor die idealen opgeven, de letterkundig-staatkundige leiding van het intellectueele Nederland overlatend aan de onder Van Hall en Colenbrander tot nieuw leven gewekte Gids.

Zoo logenstrafte in het begin der 20ste eeuw de nederlandsche natie de voorspellingen van hen, die omstreeks 1870, vooral lettend op het achterlijke, op het kleinzielige van sommige verschijnselen in haar midden, vooral getroffen door het grootsche in de ontwikkeling van naburige volkeren, haren spoedigen smadelijken ondergang hadden geprofeteerd. Met eere bekleedde zij een plaats onder de natiën, met trots — met al te veel trots soms — terugziend op het verleden uit de zeventiende eeuw, dat haar ten spoorslag kon strekken om onder veelszins

veranderde omstandigheden den moed niet op te geven maar te streven naar verdere ontwikkeling, naar een toekomst, die bij dat schitterende verleden niet al te zeer af zou steken. Hoopvol en niet ontmoedigd door wat het heden gebrekkigs te zien gaf, schreed zij voort op de baan der eeuwen, vastbesloten om haar verleden getrouw te blijven — wetend, dat stilstand achteruitgang en moedeloosheid het begin van den dood is, dat geen volk de vrijheid, de onafhankelijkheid waard is, als het niet toont ze te willen behouden en te verdedigen niet alleen maar ook ze te willen gebruiken èn tot eigen ontwikkeling èn tot medewerking aan die der menschheid.

Niemand kan zeggen, langs welke wegen het einddoel zeker en gewis te bereiken zal zijn, maar dat er een doel moet zijn, waarnaar te streven is, kan niet worden geloochend op straffe van verlamming van werkzaamheid, van geestelijke en stoffelijke verwording, van roemloozen ondergang. Wat wij om ons zien geeft moed om te denken, dat onze natie, als de zware schokken van den Wereldoorlog, die ook ons land niet ongemoeid hebben gelaten, zullen hebben uitgewerkt en de wereld nieuwe banen zal hebben gevonden voor hare ontwikkeling, een tijdperk van krachtige werkzaamheid te gemoet gaat veeleer dan dat van een betrekkelijken stilstand zooals na de eerste vleug van geestdrift in 1813 meer dan dertig jaren lang het geval was geweest. Met 1848 begon de herleving onzer natie, begon een tijdperk van aanvankelijke voorbereiding, weldra van gelukkige werkzaamheid op allerlei gebied, onder vallen en opstaan weliswaar. Te midden van de gewettigde goede verwachting van wat de twintigste eeuw nog verder zou brengen, kwam de booze droom van den Wereldoorlog alle illusiën verstoren. Nu het welhaast 10 jaren geleden zal zijn dat de wereld uit dien droom ontwaakte, mogen wij verwachten, dat een herboren Europa zal opstaan uit de crisis, die in den noodlottigen nazomer van 1914 over ons werelddeel, over de gansche wereld is gekomen.

Nederland wenscht geen „grooter" Nederland in politieken zin te worden maar wil ook geen „klein" Nederland zijn. Het wil onafhankelijk blijven en als zelfstandige natie voortleven onder leiding der nakomelingen van den ouden Oranjestam. Het wil zijn eigen leven volgens zijn eigen opvatting voortleven en het is bereid om daarvoor te strijden op welk gebied ook, onder welke omstandigheden ook, in tijd van vrede zoowel als van oorlog. Laat ons hopen, dat die strijd geschieden zal in een langdurig tijdperk van vrede. Al wijzen tal van teekenen erop, dat die vrede, waarvan de Volkenbond het symbool zoowel als de bewerker wil wezen, niet van eeuwigen duur zal zijn — dat kunnen wij, menschen als wij zijn, niet verwachten — toch mogen wij hopen, dat de duurbetaalde lessen van de laatste jaren niet zonder vrucht ook aan onze natie zijn voorbijgegaan.

AANHANGSEL

BRONNEN DER NEDERLANDSCHE GESCHIEDENIS

1795—1839

De bronnen voor de geschiedenis van ons land zijn het best te onderscheiden naar de groote perioden, waarin die geschiedenis kan worden verdeeld. Voor het tijdvak, dat in het eerste gedeelte van ons vierde deel wordt behandeld, zijn deze perioden twee in getal: de Fransche Tijd en die van het koninkrijk der Nederlanden zooals het zich na 1813 heeft gevormd.

Voor een deel van den Franschen Tijd bezitten wij in de Bijdrage tot de kennis van de historiographie der Bataafsche Republiek, bewerkt door dr. Jeannette Elias [1]), een samenvattend overzicht, dat goede diensten kan bewijzen en waarnaar ook hier in het algemeen kan verwezen worden. Het behandelt zoowel de toen verschenen tijdschriften als de gelijktijdige geschiedschrijvers maar houdt zich niet bezig met de archivale bronnen en de officieele verzamelingen van stukken noch met de voor dezen tijd vrij talrijke brieven en gedenkschriften van biografischen aard, meest alle gedrukt korter of langer tijd nadat de gebeurtenissen dier dagen beschouwd konden worden als die van een afgesloten tijdperk.

De ook in den tijd der oude Republiek slechts fragmentarisch gedrukte Resolutiën der Staten-Generaal zijn voor den korten tijd van het voortbestaan van dit lichaam na 1795 eveneens slechts ten deele gedrukt, met name in een deel Resolutiën van H.H. M. en de respectieve provinciën over het daarstellen eener Nationale Vergadering [2]), terwijl de Dagbladen van het verhandelde ter vergadering van de provisioneele repraesentanten van het volk van Holland [3]), hier en daar van de hand van Bilderdijk, ten minste voor de voornaamste provincie een geregeld overzicht der handelingen uit den eersten tijd opleveren. De bij Loosjes om de 14 dagen verschenen Jaarboeken der Bataafsche Republiek [4]), vervolg der Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken, die evenwel nog tot 1798 doorloopen, bevatten de voornaamste staatsstukken en „merkwaerdige aenspraeken" van 1798, ook gedrukt in de serie der Decreeten van de Nationale Vergadering [5]). De handelingen van dit lichaam zijn te lezen in de niet-officieele uitgave van Swart: Dagverhaal der handelingen van de Nationale Vergadering [6]), samengesteld met medewerking der sprekers en van het bureau der Vergadering zelve. Van de Proclamatiën en publicatiën van de Nationale Vergadering en van het Koninkrijk Holland bestaat naast de officieele uitgave [7]) een „volledige verzameling" sedert het

---

[1]) Leiden, 1906.
[2]) 's Grav. 1795/6.
[3]) 4 vol. ('s-Grav. 1795/6).
[4]) 7 vol. (Amst. 1795/8).
[5]) 23 vol. ('s Grav. 1796/8).
[6]) 9 dl. ('s Grav. 1796—4 Mei 1798).
[7]) 13 dl. (1796—1809).

begin der revolutie [1]). Bij het Dagverhaal der handelingen van de Nationale Vergadering sluit zich aan dat van die van het Vertegenwoordigend en Wetgevend Lichaam des Bataafschen Volks [2]) en vervolgens de Notulen van het Staats-bewind der Bataafsche Republiek 1801—1806, tevens het tijdperk van Schimmelpenninck omvattend en voorzien van een goeden index [3]). De officieele Bataafsche Staatscourant, welker eerste nummer den 4den September 1805 verscheen, werd gevolgd door de Koninklijke Staatscourant (11 Juni—31 December 1806) en deze door de Koninklijke Courant (tot 14 Juli 1810). Sommige departementen uit den tijd der fransche overheersching hadden tijdelijk hun eigen „staatkundig dagblad" of „journal" waarin de voor die departementen belangrijke staatsstukken, met politieke berichten in het algemeen, uit den parijschen Moniteur werden overgenomen. Voor dezen laatsten tijd is nog van belang J. M. Kemper's Code organique des départements de la Hollande (Verzameling van wetten en decreten betrekking hebbende tot de inlijving en organisatie der Hollandsche departementen) [4]).

Van de archivale bronnen voor deze periode was tot vóór weinige jaren een groot deel in de staats- en bijzondere archieven wel niet geheel afgesloten maar toch nog slechts in beperkte mate bereikbaar. De voor dit deel onzer geschiedenis belangrijke nederlandsche archieven waren vlijtig gebruikt door prof. G. W. Vreede in zijn verschillende grootere en kleinere geschriften over het tijdperk [5]) en vrij wat daaruit was door hem in bijlagen afgedrukt of in den tekst en de aanteekeningen verwerkt. Daarnaast mogen genoemd worden de hoofdwerken over Schimmelpenninck en Daendels [6]), waarin vele staatsstukken en brieven zijn afgedrukt evenals, hoewel in mindere mate, het geval is in andere der talrijke biografische werken betreffende de hoofdpersonen, die in dit tijdperk een rol vervulden. Voor het tijdvak van Lodewijk Napoleon gaf Wichers vrij wat uit de nederlandsche archieven in het licht achter zijn boek over diens regeering [7]) en Jorissen grondde ook op archivale studiën zijn verhaal van den Ondergang van het koninkrijk Holland [8]). Een groot getal bronnen voor de periode der bevrijding werd door Jorissen verzameld in zijn belangwekkende Bijdragen tot de geschiedenis der Revolutie van 1813 [9]). De Bas trok veel uit de archieven van het Huis van Oranje in zijn groot werk over prins Frederik, waarin meer wordt gegeven dan de titel zou doen vermoeden, daar het boek is uitgedijd tot een algemeene geschiedenis van het geheele tijdvak, waarin de prins leefde, beschouwd dan vooral in verband met de lotgevallen van het Oranjehuis. De Bosch Kemper's voortreffelijke Staatkundige Geschiedenis van Nederland wijdde aan de gebeurtenissen van den Franschen tijd meer dan honderd goedgeschreven bladzijden (blz. 254 vlg.), terwijl hij in het bijgevoegde deel „Letterkundige aanteekeningen" menige bijzonderheid uit de bronnen zelve toelichtte in den onpartijdigen zin, die zijn werk kenmerken. Deze bladzijden en Jorissen's bekende studie De Fransche Tijd (Historische Bladen, Eerste Bundel, blz. 333 vlg.) gaven de verwerking van omvangrijke studiën over het tijdvak.

---

[1]) 23 dl. (Leiden 1795—1810).
[2]) 14 dl. ('s Grav. 1798—1801).
[3]) 20 dl. ('s Grav. 1801—1806).
[4]) 's Grav. 1813.
[5]) Geschiedenis der diplomatie van de Bataafsche Republiek, 3 dl. (Utr. 1861—65); Bijdragen tot de geschiedenis der omwenteling van 1795—1798, 2 dl. (Amst. 1851); Oranje en de Bataafsche Republiek (Utr. 1859).
[6]) G. Schimmelpenninck, R. J. Schimmelpenninck en eenige gebeurtenissen van zijn tijd, 4 dl. ('s Grav. 1845); Mendels, H. W. Daendels ('s Grav. 1890).
[7]) Wichers, De regeering van koning Lodewijk Napoleon (Utr. 1892).
[8]) Amst. 1871. Herdrukt in zijn Historische Studiën, Laatste Bundel (Haarl. 1893).
[9]) 2 dl. (Groningen, 1897).

De niet minder belangrijke fransche archieven, van welker inhoud mijn Verslag [1]) ook voor deze periode een overzicht gaf, leverden aan Legrand de stof voor zijn belangwekkend boek [2]) over de Bataafsche Republiek, met zeer vele aanhalingen daaruit; de napoleontische brievenliteratuur schonk voor het tijdvak van koning Lodewijk een aantal belangrijke gegevens, waardoor Lodewijk's eigen met tal van stukken verrijkt werk [3]) aanzienlijk werd aangevuld [4]). Uit de fransche archieven vooral trok mej. Naber hare door Teyler's Genootschap bekroonde Geschiedenis der inlijving van Nederland bij Frankrijk [5]), waar in de aanteekeningen en bijlagen zoowel als in den tekst breede aanhalingen daaruit voorkomen. Minder kwam aanvankelijk nog aan den dag uit de engelsche, pruisische, oostenrijksche en russische archieven; van den inhoud der eerste gaf Brugman's Verslag [6]) een en ander.

Een monumentale bronnenuitgave begon echter, sedert 1905 in opdracht van de Commissie van Advies voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën, dr. H. T. Colenbrander, wiens Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland (1795—1840) 22 zware deelen omvatten [7]). Zij behelzen een doorloopende toelichting van de algemeene landsgeschiedenis door uitgave van bronnen uit de nederlandsche, fransche, engelsche, pruisische en russische staats- en particuliere archieven, waaronder, voor den tijd tot 1813, die van het Huis van Oranje in het bijzonder genoemd mogen worden, ter aanvulling soms van wat reeds was uitgegeven, meestal echter geheel zelfstandig en voorzien van aanteekeningen, inleiding en verbindenden tekst. Deze monumentale uitgave vormt een zoogoed als afsluitende publicatie over den geheelen Franschen Tijd en die van het Koninkrijk tot 1840, zoodat wij thans ten dezen niet meer over gebrek aan bronnen kunnen klagen. De bewerker begeleidde zijn bronnenuitgave met een serie studiën over het tijdvak, waarin de voornaamste gewonnen resultaten werden verwerkt en waarvan thans drie deelen: De Bataafsche Republiek, Schimmelpenninck en Koning Lodewijk, Inlijving en Opstand, zijn verschenen [8]). De herdenking van de gebeurtenissen van 1813 gaf èn in 1863 maar vooral in 1913 aanleiding tot de verschijning eener omvangrijke reeks van bijdragen, populaire studiën en meer wetenschappelijke werken, waaronder het Historisch Gedenkboek, onder leiding van Koolemans Beynen (4 dln. Haarlem, 1913—'14), de kroon spant.

Voor de krijgsgeschiedenis van het tijdvak zijn van veel belang, behalve de op dit gebied zeer omvangrijke memoirenliteratuur, die over dezen tijd nog voortdurend toeneemt, de geschriften van Koolemans Beynen [9]) over 1799, de bovengenoemde werken van Mendels en De Bas, de gedenkschriften van generaal Krayenhoff [10]), enz., waarin tal van bijlagen en aanhalingen uit de bronnen. Maar vooral het bovengenoemde Historisch Gedenk-

[1]) 's Gravenh. 1897.
[2]) La révolution frangaise en Hollande (Paris, 1894), vert. en met aant. vermeerderd door Pijttersen (Arnh. 1895).
[3]) Documents historiques et réflexions sur le gouvernement de la Hollande, 3 vol. (Brux. 1820).
[4]) Jorissen, Napoléon I et le roi de Hollande (La Haye, 1868); Rocquain, Napoléon I et le roi Louis (Paris 1875); Du Casse, Les rois frères de Napoléon (Paris 1883), de groote Correspondance de Napoléon met de aanvullingen van Lecestre, enz. Vgl. Duboscq, Louis Bonaparte en Hollande (Paris 1911).
[5]) Haarlem, 1905; 2de geïllustr. druk, onder den titel: Overheersching en Vrijwording (Haarlem, 1909); 3de druk (Haarlem, 1913).
[6]) 's Gravenhage, 1895.
[7]) 's-Gravenhage, 1905—1922.
[8]) Hist. Bibl., Amsterdam, 1908—1913.
[9]) Militaire Spectator 1891—1895 en Handelingen van de Maatsch. der Ned. Letterk., 1897 vlg.
[10]) Geschiedk. beschouwing van den oorlog in 1799 (Nijmegen 1832) en Bijdragen tot de vaderl. gesch. van 1809/10 (Nijm., 1831); Leven van Krayenhoff, uitg. Tydeman (1844).

boek, waarin aan de krijgsgeschiedenis een ruime plaats is toebedeeld. Voor die van Nederlandsch-Indië hebben wij het laatste, door Van Deventer bewerkte deel van De Jonge's groot verzamelwerk [1]).

Onder de werken van biografischen aard verdient de verzameling der Brieven en Gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp een eerste plaats wegens den rijkdom der uitgegeven stukken, voor deze periode in drie deelen bijeengebracht [2]); de gedenkschriften van en betreffende Schimmelpenninck, Krayenhoff, Dirk van Hogendorp, Verhuell [3]), van een ongenoemden „Nederlandschen beambte" [4]) e.a. bevatten eveneens menig belangrijk gegeven voor de kennis van het tijdperk. De werken van Sillem over Gogel [5]) en Dirk van Hogendorp [6]), van Byvanck over De jeugd van Da Costa [7]), van Kollewijn over Bilderdijk [8]), van Van Limburg Brouwer over Wiselius [9]), van mej. Naber over Kemper [10]) sluiten zich gereedelijk bij deze soort van bronwerken aan, daar zij in hoofdzaak uit gelijktijdige stukken, brieven en berichten zijn samengesteld. De brievenverzamelingen en gedenkschriften betreffende Falck [11]) zijn ook voor deze periode van beteekenis. Het is te verwachten, dat allengs nog meer werken van dezen aard het licht zullen zien, nu de schroom voor het uitgeven van stukken over dezen tijd grootendeels geweken is.

Als bronwerken kunnen ook worden aangemerkt de samenvattende geschiedkundige verhalen, door tijdgenooten in den tijd zelven of kort daarna samengesteld. Daaraan wijdde mej. Elias een goed deel van haar proefschrift [12]), zoodat hier dienaangaande wederom niet in bijzonderheden behoeft getreden te worden.

De leidsche remonstrantsche predikant Cornelis Rogge gaf in 1796 zijn Tafereel van de geschiedenis der jongste omwenteling [13]) en drie jaren later zijn Geschiedenis van de Staatsregeling voor het Bataafsche Volk [14]), beide uit „echte bronnen" en berichten bewerkt en vol bewondering voor de „grootheid en majesteit" des volks in dit „voorbeeldloos oogenblik in de geschiedenis van ons vaderland". Overtuigd unitaris, huldigt hij ook Vreede en de zijnen wegens hun initiatief op 22 Januari 1798 en verontschuldigt hun willekeur, den tweeden coup d'état natuurlijk afkeurend. Hij eindigt met het verhaal van dezen laatsten.

De voormalige belastingambtenaar, later landmeter, Cornelis Zillesen, gaf in denzelfden tijd zijn Geschiedenis der Vereenigde Nederlanden [15]) als het werk van een „eenvoudig burger", die Rogge's geschriften heeft gebruikt en in zeer gematigd unitaristischen geest de gebeurtenissen beschrijft, groot voorstander o.a. van de verworpen consitutie van 1797 en tegenstander van de democraten en revolutionnairen, die in het voorjaar van 1798 het heft in

---

[1]) De Opkomst van het Nederl. gezag in Oost-Indië, dl. XIII ('s-Grav., 1888).
[2]) dl. III—V ('s-Grav., 1876—1901).
[3]) Leven en karakter van C. H. Verhuell, 2 dl. (Amst., 1847).
[4]) Tiel, 1882.
[5]) De politieke en staatkundige werkzaamheid van Gogel (Amst., 1864).
[6]) Amst. 1890.
[7]) 2 dl. Leiden, 1894.
[8]) 2 dl. Amst., 1891.
[9]) Gron., 1846.
[10]) Haarlem, 1913.
[11]) Brieven ('s Grav., 1861); Ambtsbrieven ('s Grav., 1878); Gedenkschriften, uitg. Colenbrander ('s Grav. 1913).
[12]) Blz. 42 vlg.
[13]) Amsterdam, 1796.
[14]) Amst. 1799.
[15]) 6 dl. ('s-Grav., 1798—1802).

handen hadden. Zijn „aanmerkingen" op de gebeurtenissen dragen een voor een in 1787 uitgeweken Patriot bijzonder gematigd karakter. Aan Krayenhoff ontleende hij waarschijnlijk [1]) zijn uitvoerig verhaal der amsterdamsche omwenteling, wederom in den zin van een „onpartijdige", die geen „bovendrijvende staatkundige factie" aanhangt en de „aanmatigingen" der „mindere burgers" afkeurt.

Streeft Zillesen naar onpartijdigheid in Wagenaar's geest, niet minder doet dit de haarlemsche doopsgezinde predikant Petrus Loosjes in zijn anoniem geschreven Vervolg van Wagenaar's Vaderlandsche Historie [2]), beginnend met 1774 en loopend tot koning Lodewijk's optreden in 1806. Het is het werk van een ijverig en conscientieus compilator, die in zijn het gansche gebied der volkshistorie omvattend boek vooral aan de parlementaire geschiedenis van het tijdvak een groote plaats inruimt en voor den eersten tijd de Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken [3]), voor later de werken van Rogge en Zillesen, de Dagverhalen enz. plundert, zijn uittreksels eenvoudig ongeveer in hun eigen woorden naast elkaar plaatsend en hoofdzakelijk slechts in zijn haarlemsche verhalen zich vrijer en levendiger uitlatend. Dat de schrijver zelf overigens een vurig revolutionnair was, treedt dan aan den dag; maar hij komt in later jaren daarvan terug en toont zich met Schimmelpenninck's bewind tevreden in de korte bladzijden, die hij daaraan wijdt.

Geheel anders spreekt de overtuigde orangist Cornelis van der Aa, boekhandelaar te Haarlem, die het in 1802 na den vrede van Amiens onder het Staatsbewind waagde zijn uitvoerige Geschiedenis van den oorlog (1793—1802) [4]) te schrijven, nu eindelijk „de waarheid" kon gezegd worden over de „onwaardige voorwerpen welke het vaderland en duizenden van deszelfs goede ingezetenen zooveel onheils berokkend hebben", terwijl hij van de revolutie en haar verloop niets „wezenlijk goeds weet te zeggen." Denzelfden geest ademt zijn Leven van Willem V [5]) en nog meer zijn boek over „De tyrannijen der Fransen in 1747, 1795—1813 in de Nederlanden gepleegd" [6]). Hij beschikt over vele officieele stukken, hem misschien door Krayenhoff verschaft [7]), vooral betreffende den inval der Engelschen en Russen in 1799. Zijn reactionnaire meening niet onder stoelen of banken stekend, geeft hij een levendiger verhaal dan dat van Loosjes kan heeten en treedt meermalen tegen de unitaristische voorstelling van Rogge en Zillesen op, met strenge afkeuring vooral der „schandelijke bedrijven" van de woelende, kuipende en cabaleerende partijen.

Delprat's Journal concernant les événements politiques de notre patrie [8]) bevat verscheidene belangwekkende aanteekeningen en opmerkingen over personen en zaken, die deze waalsche predikant te 's Gravenhage, vriend en helper van den staatssecretaris en minister Van der Goes met zijn „fijnen geest en uitgebreide kennis" sedert 1798 van nabij leerde kennen, „à même de voir bien des choses". Tot onder koning Willem I, toen hij geheimsecretaris bij het departement van Buitenlandsche Zaken werd, verleende hij zijn diensten bij de samenstelling van diplomatieke stukken. De totnogtoe uitgegeven aanteekeningen dragen soms het karakter van mémoires en loopen tot den val van Schimmelpenninck; zij ademen een gematigde gezindheid overeenkomstig die van Van der Goes en de zijnen.

---

[1]) Elias, blz. 62.
[2]) 47 dl. (Amst. 1786—1811).
[3]) Elias, blz. 72.
[4]) 10 dl. (Amst. 1802—1808).
[5]) 5 dl. (Amst. 1806).
[6]) Amst. 1814.
[7]) Elias, blz. 92.
[8]) Bijdr. en Meded. Hist. Gen., dl. XIII (1892), blz. 174 vlg.

Van minder belang voor de geschiedenis van het tijdvak is Bilderdijk's laatste deel, waarin de felle orangist verklaarde zich niet te willen bemoeien met wat er „in de zoogenaamde Bataafsche Republiek omging", het werk eener „koortsige ijlhoofdigheid en worsteling om den roof der Natie te deelen" [1]), wat hem niet verhindert eenige hatelijkheden te zeggen over een paar hoofdpersonen, als Paulus en Hahn. Van Kampen [2]) en Bruining [3]) geven slechts een kort overzicht. De onvoltooide staatkundige geschiedenis der Bataafsche Republiek van C. L. Vitringa [4]) is vooral belangrijk wegens het gebruik daarin gemaakt van de papieren van des schrijvers vader, den bekenden elburgschen federalist Herman Hendrik, wien zijn zoon een uitvoerig Gedenkschrift [5]) wijdde.

De eerste periode uit dit tijdvak beschreef in zeer algemeene trekken Appelius in zijn anoniem verschenen boekje: De omwenteling van 1795 [6]), waarin de talentvolle moderaat de staatsregeling van 1801 prijst en de omwenteling zelve in hare tekortkomingen gispt met ernstige klachten over de wijze, waarop hare leiders in 1795 te werk gingen, en over hun verzuim om van de gunstige gelegenheid tot staatshervorming gebruik te maken; hij laat ook zijn protest hooren tegen de „overdreven eenheid" van 1798 en tegen de vrees voor algemeene belastingen. De vurige revolutionnair en democraat Vonck gaf in zijn Geschiedenis der landing van het Engelsch-Russische leger [7]) daarentegen uiting aan zijn afkeer van de reactionnaire en gematigde elementen en richtte zich vooral tegen den volgens hem onbekwamen en onvertrouwbaren Daendels, die daarentegen bij Van der Aa genade vond. Van der Palm's [8]) beroemd Gedenkschrift van Neerlands herstelling, krachtig van taal, geeft de indrukken over de bevrijdingsperiode van een bekwaam en gematigd voorstander der republikeinsche denkbeelden, later met de monarchie geheel verzoend.

Voor de economische geschiedenis dezer periode is zeer belangrijk Metelerkamp's Toestand van Nederland in vergelijking gebracht met die van eenige andere landen in Europa [9]), een staathuishoudkundige beschrijving als „overzicht" bewerkt, daar hem de statistieke gegevens veelal ontbraken; algemeene toestand, handel en nijverheid, financiën en verdedigingsmiddelen worden achtereenvolgens behandeld, soms met zekere oppervlakkigheid en gebrek aan inzicht. Andere gegevens over dit onderwerp zijn te vinden in de geschriften van Van Ouwerkerk De Vries [10]) en enkele reisbeschrijvingen uit dezen tijd, b.v. die van Fell [11]) van 1800. Bovenaan staat echter onder de bronnen van dezen aard het onwaardeerbare Aperçu sur la Hollande, samengesteld op bevel en met medewerking van den franschen intendant-generaal baron d'Alphonse na zijn inspectiereis door de hollandsche departementen in 1811 [12]). Deze voortreffelijke administratieve ambtenaar der fransche regeering geeft daarin, na een overzicht over de landsgeschiedenis en een uitvoerige oro-topo-hydrographische beschrijving, gedetailleerde opgaven omtrent bevolkingscijfers,

---

[1]) Geschiedenis des Vaderlands, dl. XII, blz. 103.
[2]) Verkorte Geschiedenis, 2 dl. (Amst. 1827).
[3]) Geschiedenis der Nederlanden, 2 dl. (1825).
[4]) 3 dl. (Arnhem, 1858—1864).
[5]) Arnh. 1857.
[6]) Leiden, 1801.
[7]) 1 dl. (Haarl. 1801).
[8]) Amst. 1816.
[9]) 2 dl. (Rotterdam, 1804). Vgl. Elias, blz. 7 vlg.
[10]) Verhandeling over de oorzaak van het verval des Nederlandschen handels (Haarlem 1827).
[11]) Reize door de Bat. Republiek (Haarlem, 1846).
[12]) Bijdragen tot de statistiek van Nederland, Nieuwe Volgreeks, dl. 1 ('s-Grav. 1900).

traktementen der ambtenaren, sterfte- en geboortelijsten, brandweer, leger en marine, daarna over den toestand van landbouw en veeteelt, vervolgens over dien van de nijverheid, den handel en zijn toekomst, de belastingen, de voornaamste steden, gemeenten en monumenten — alles bewerkt naar in boeken en archieven opgeteekende gegevens, berichten van anderen en eigen waarneming.

Een eigenaardig verschijnsel uit de eerste jaren van dezen tijd (tot 1802) is de groote beteekenis der periodieken als bronnen voor geschiedkundig onderzoek [1]).

De val der regentenheerschappij, die de couranten en tijdschriften op staatkundig gebied na den Patriottentijd zeer in den band had gehouden gelijk zij reeds in de 17de eeuw nu en dan en sedert 1723 door een voortaan gehandhaafd plakkaat der Staten-Generaal „de licentie der courantiers" had ingetoomd, gaf het aanzijn aan een aantal nieuwe dagbladen en tijdschriften, van welke de eerste nog slechts bij hooge uitzondering en dan nog zeer summiere staatkundige beschouwingen bevatten en zich meestal bepaalden tot het geven van min of meer in de eene of andere richting gekleurde berichten naast verslagen van het ter Nationale Vergadering behandelde, verder zeetijdingen en advertentiën.

Als geschiedkundige bronnen veel belangrijker waren voor deze periode de tijdschriften, naast welke wegens de thans bestaande meerdere vrijheid van schrijven en spreken, waaronder men zich in de veelgelezen weekbladen gemakkelijk kon uiten, de onder den druk der regentenheerschappij dikwijls zeer talrijke en soms belangwekkende pamfletten in getal en beteekenis afnemen, al verdwijnen zij op verre na niet.

Onder die tijdschriften waren er vele, die slechts een kort bestaan hadden. De zakelijke Advocaat der Nationale Vrijheid, Valckenaer's orgaan, leefde van Nov. 1795—Mei 1796; Van Hamelsveld's Vraagal had zijn gemoedelijk moraliseerend bestaan sedert 1791 drie jaren later moeten opgeven, maar herleeft in Januari 1795 glorierijk om in 1797 vragensmoede te verdwijnen. Zoo ging het ook den Vriend des volks van 1795, waaraan Van der Palm medewerkte, en den meer democratischen Republikein (1795—1799). De onvermoeide T'Hoen deed zijn (Nieuwen) Post van den Neder-Rhijn (1795—1799), de voortzetting van het bekende patriotsche blad, tijdelijk herleven. Valckenaer's en Vreede's jacobijnsche vrienden schreven felle vertoogen in De Democraten (1796—1798). De Politieke Opmerker, de Domkop, de Politieke Sleeper traden in 1795 op als organen der jacobijnsche clubs en voorstanders eener krachtige democratische revolutie. Heraclyt en Democryt (1796—1798) verdedigde daarentegen, onder leiding van den frieschen griffier Dibbets, weder de beginselen der gematigden tegenover de „heete Patriotten". De felle Politieke Blixem en de gelijkgezinde Politieke Donderslag, Revolutionnaire Vraag-al en Constitutionneele Vlieg, de niet zeer kieskeurige organen van de heftige democraten Van Leeuwen, Vonck en Hespe, richtten zich tegen alle gematigdheid en traden in de dagen der democratische zegepraal (1797/98) openlijk als partijbladen op. Bernardus Bosch deed in 1800 den Burger Politieke Blixem en later den Heer Politieke Blixem opstaan met scherpe aanvallen op de reactie, die in het Nationaal Magazijn van 1801/2 de nieuwe constitutie van het Staatsbewind voorbereidde en later de denkbeelden van Besier, Spoors en de hunnen bleef verdedigen. De Janussen zetten tot in 1802 hun in den Patriottentijd begonnen bestaan voort en bleven met de Argussen en andere „scherpziende" organen critiek oefenen op al wat zij zagen. Van Woensel's humoris-

[1]) Elias, blz. 22 vlg.

tisch jaarboekje De Lantaarn (1792—1801) zette de overlevering der oude Spectators niet onverdienstelijk voort en gispte vinnig de gebreken des tijds.

Met de zegepraal der reactie in 1802 eindigt deze periode van tijdschriftenliteratuur, waarvan Sautijn Kluit de gelukkige beschrijver geworden is in tal van kleine zorgvuldige studiën op dit gebied. Sedert is het woord der critiek op de bestaande toestanden weder voornamelijk aan de nog nu en dan verschijnende pamfletten, die echter veel minder talrijk uitkwamen dan te voren, want de thans op elkander volgende, van revolutie afkeerige regeeringen verhinderden de ontwikkeling der voor de reactie gevaarlijke journalistiek en maakten aan het bestaan van sommige harer producten een snel einde. Onder koning Lodewijk [1]) nam de drukpersvervolging toe in verband met de invoering van op de fransche gelijkende wetten, vooral onder den invloed van den tegen de uitspattingen der journalistiek toen reeds wakenden Van Maanen, den feitelijken leider der justitie op dit terrein. En de fransche censuur van het tijdvak der annexatie liet niet de minste vrijheid op dit gebied. Zij vernietigde ook een groot aantal vrij onschadelijke couranten [2]). Elk departement mocht toen slechts één eigenlijke courant bezitten, welker staatkundige berichten woordelijk aan den parijschen Moniteur moesten ontleend worden; plaatselijke advertentiebladen mochten onder toezicht van den franschen minister van binnenlandsche zaken en den prefect alleen nog gerechtelijke aankondigingen, handelstijdingen en familieberichten geven. Van de letterkundige tijdschriften, die onder koning Lodewijk nog 20 in getal waren, bleven er toen slechts drie bestaan onder een franschen titel. Zoo hield de invloed der periodieke pers natuurlijk ook geheel op en komt deze in die dagen als geschiedkundige bron zoogoed als niet in aanmerking.

* *
*

Voor de tweede periode onzer geschiedenis, in dit gedeelte behandeld, hadden wij vóór Colenbrander's Gedenkstukken de beschikking over veel minder bronnen. De omzichtigheid, om niet te spreken van vrees voor openbaarheid, waarvan dit tijdperk vol is, heeft later ook de nakomelingen van hen, die in het staatkundig leven van toenmaals een rol speelden, dikwijls weerhouden van het openbaar maken der gegevens, die konden dienen tot toelichting van wat er was voorgevallen. Eerst in den laatsten tijd schijnt ook voor deze periode die schroom eenigszins te wijken, nu de kleinzonen van hen, die toen in het staatsbestuur medewerkten, minder bezwaar zien in het openen hunner familiearchieven en de staat zelf de archieven der ministerieele departementen tot 1830 in het Rijksarchief heeft geplaatst, terwijl ook andere deelen zijner archivale verzamelingen voor dezen tijd gemakkelijker toegankelijk worden gemaakt.

Zoo komt het, dat wij voor deze periode tot voor kort nog slechts op een gering aantal eigenlijke bronnenverzamelingen konden wijzen, ofschoon voor de belgische zaken na 1830, vooral in België zelf, veel in het licht is gezonden.

Van officieele gegevens bezitten wij vooreerst de in de Nederlandsche Staatscourant en het Journal officiel du gouvernement de la Belgique (1814/5) en later in de Gazette générale, sedert 1818 Journal général du Royaume des Pays-Bas, na de Novemberdagen van 1813 opgenomen stukken, proclamatiën, besluiten enz., waarnaast de sedert 1821 in de „Bijvoegsels", later het „Bijblad" opgenomen Handelingen der Staten-Generaal genoemd

---

[1]) Kruseman, De Fransche wetten op de Holl. drukpers (1806—1814).
[2]) Naber, Geschiedenis der inlijving, blz. 147 vlg. Roche, La censure pendant la domination française en Hollande (Den Haag, 1923).

moeten worden. De ijverige directeur van het Bijblad Noordziek vulde deze gegevens aan door zijn nauwkeurige uitgave der Handelingen van de Staten-Generaal[1]) sedert 1815 tot 1847, samengesteld met behulp der Kamerarchieven, der oudere dagbladen, waarin de redenaars hunne redevoeringen deden opnemen, enz. De zwolsche secretaris Luttenberg, die een verzameling wetten, besluiten, reglementen enz, betreffende den burgerlijken stand, den waterstaat, de politie, de schutterijen enz. bewerkte [2]), begon ook de uitgave van een vervolg op het Groot Plakkaatboek in zijne Verzameling van Wetten betrekkelijk het openbaar bestuur [3]) en een zeer nuttig Register der wetten en besluiten betrekkelijk het openbaar bestuur, voortgezet door Schuurman e.a. [4]). De oudgriffier van Zuid-Holland Ten Zeldam Ganswijk gaf een aantal Bijdragen tot de geschiedenis van het Staatsbestuur [5]) naast zijn Handleiding tot de kennis van het Staatsbestuur of beredeneerd alphabetisch register van vaderlandsche wetten en besluiten [6]). Een officieele verzameling is te achten Verstolk van Zoelen, Recueil de pièces diplomatiques relatives aux affaires de la Belgique en 1830/2 [7]), het werk van dezen nederlandschen minister van buitenlandsche zaken zelven; ook de belgische Histoire parlementaire du traité de paix de 1839 [8]).

De archivale bronnen lagen lang nog grootendeels verscholen in de archieven des Rijks; de voortzetting der groote uitgave van Colenbrander, de Gedenkstukken, kon eerlang alle billijke wenschen op dit gebied tot 1840 toe bevredigen. Diens deelen: Ontstaan der Grondwet [9]) gaven te zien wat in dit opzicht was te verwachten: zij putten de stof zoogoed als uit. Een gedeelte daarvan was reeds onder het bereik van den amsterdamschen advocaat en hoogleeraar De Bosch Kemper, die er gebruik van maakte voor zijn uitnemende Staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1830 en voor zijn lateren even voortreffelijken arbeid over de Staatkundige geschiedenis van Nederland na 1830 [10]), beide verrijkt met belangwekkende Letterkundige Aanteekeningen, in het laatste werk telkens achter ieder deel geplaatst. Zijn Staatkundige Geschiedenis is voor deze periode voor een goed deel gegrond op aanteekeningen, mededeelingen, mondeling en schriftelijk, van tal van toen levende nederlandsche staatslieden, onder wie in de eerste plaats Johan Melchior Kemper, zijn vader, moet genoemd worden. Diens Verhandelingen, Redevoeringen en Staatkundige Geschriften, voornamelijk betreffende dezen tijd, zijn door den zoon uitgegeven [11]).

Van niet minder belang voor de geschiedenis van den tijd zijn de laatste deelen van Van Hogendorp's Brieven en Gedenkschriften [12]), die met Van Hogendorp's Bijdragen tot de huishouding van den staat [13]) en zijn brochures uit de dagen van den belgischen opstand een uitnemend geheel vormen zoowel voor de kennis van den voortreffelijken staatsman zelven als voor die der tijdsomstandigheden. Daarnaast staan op het voor dezen tijd bijzonder rijk biografisch gebied de bovengenoemde brievenverzame-

---

[1]) 's Grav. 1863 vlg. Vgl. zijn uitgaven over allerlei wetten in dezen tijd.
[2]) 5 dl. (Zwolle, 1840—43), loopende van 1796 tot 1839.
[3]) Zwolle, 1838—1839, 2de uitg. 1871 vlg.
[4]) Zwolle, 1881 vlg.
[5]) 2 dl. (Dordr. 1847/8).
[6]) 7 dl. Dordrecht, (1830—1835).
[7]) 3 vol. (La Haye, 1831—1833).
[8]) 2 vol. (Brux. 1839).
[9]) 2 dl. ('s Grav. 1908/9).
[10]) 5 dl. (Amst. 1873—1882).
[11]) 3 dl. (Amst. 1835/6).
[12]) 2 dl. ('s Grav. 1901/2).
[13]) Uitg. Thorbecke, 10 dl. ('s Grav. 1854); oorspr. uitg. 10 dl. ('s Grav. 1818—1825).

lingen en gedenkschriften van Falck, die van Thorbecke (1830/2)[1]), het vooral voor de geschiedenis van letteren en geestesbeweging merkwaardige Dagboek van Willem de Clercq[2]) en de door Sirtema van Grovestins verzamelde Notice et souvenirs biographiques de Van der Duyn van Maasdam en Van der Capellen[3]), later vertaald als Gedenkschriften[4]) dier beide bekende staatslieden, die met de regeeringswijze van koning Willem I niet ingenomen waren, terwijl de uitgever zijn nog minder met 's Konings denkbeelden strookende eigen gevoelens en ondervindingen in voorrede en aanteekeningen niet verborg[5]). Bij deze geschriften van persoonlijken, van biografischen aard sluiten zich gevoeglijk aan het voortreffelijk gestelde Leven van Willem II door Bosscha[6]), geput uit de archieven van dien vorst en uit persoonlijke herinneringen des schrijvers, en het derde deel van De Bas' groote werk over prins Frederik der Nederlanden, voor den lateren tijd minder uitvoerig dan voor den vroegeren maar ook hier voortdurend puttend uit de schatten van het Huisarchief van prins Frederik zelven, waaraan talrijke aanhalingen uit dagboeken en brieven in den tekst, belangrijke bijlagen enz. zijn ontleend. Daarnaast zijn te noemen de Vertraute Briefe über das Königreich der Niederlande[7]) van Eleuterophilos, pseudoniem van den republikeinschgezinden Strick van Linschoten, die in deze uitvoerige reisbeschrijvingen in brieven vele dikwijls bittere opmerkingen van algemeenen, persoonlijken en statistieken aard invlecht. Dan gaf H. von Gagern Das Leben des Generals Friedrich von Gagern[8]), die, evenals de schrijver zelf van het boek, tijdens Willem I een zoo belangrijke rol speelde; generaal Knoop schreef behalve eenige studiën van krijgskundigen aard zijn Herinneringen aan 1830[9]). Uit Thorbecke's papieren trok Fredericq voor een deel zijn werkje over de jeugd van Thorbecke[10]).

Zeer belangrijk voor de belgische troebelen en den Tiendaagschen Veldtocht is de memoiren-uitgave van Buffin: Mémoires et documents inédits sur la Révolution belge[11]), waarin die van De Constant Rebecque, Chazal, Dumonceau, Pletinckx e.a. zijn opgenomen.

Pierson's Oudere Tijdgenooten[12]) zijn vooral van belang voor de geschiedenis van het geestelijk leven na 1830. De Correspondance diplomatique van De Talleyrand[13]) met de veelbesproken Mémoires[14]) van dien staatsman, welke laatste echter met groote omzichtigheid te gebruiken zijn, mogen als bronnen van den eersten rang aangemerkt worden. Niet minder belangwekkend zijn de Denkwürdigkeiten van den arts en vertrouwde van koning Leopold, Von Stockmar[15]).

---

[1]) Uitg. Groen van Prinsterer (Amst. 1873). Wij mogen thans hopen op een uitgave der geheele briefwisseling van Groen, grootendeels in ms. in het Rijksarchief, in bewerking genomen door dr. Gerretson en prof. Goslinga. Het tweede deel verscheen in 1925 ('s Grav.).
[2]) Haarlem, z. d.
[3]) St. Germ. 1852. Vgl. De Jonge, Examen d'une notice et de souvenirs biographiques (La Haye, 1852).
[4]) Amst. 1853, 2de druk 1857.
[5]) Vgl. ook Gesprekken met koning Willem I, uitg. Colenbrander, in Bijdr. en Meded. Hist. Gen., dl. XXXI.
[6]) Amst. 1852, 2de uitg. 1854, 3de uitg. 1865.
[7]) 3 Bde (Germania (Mainz), 1818); vert. onder den titel Herinneringen, 2 dl. (Amst. 1855/6).
[8]) 3 Bde (Leipz. 1855/59); vgl. H. von Gagern, Mein Antheil an der Politik, 2 Bde (Stuttg.-Leipzig, 1823—1845).
[9]) 's Grav. 1868.
[10]) 's Grav. 1906.
[11]) 2 vol. Brux. 1912.
[12]) Amst. 1888.
[13]) Vol. I (ambassade de Londres), ed. Pallain (Paris 1891).
[14]) 5 vol., ed. De Broglie (Paris 1891/2).
[15]) Braunschweig, 1872.

Van volstrekt biografischen aard zijn hier onder de bronnen voor de geschiedenis van dezen tijd aan te merken een aantal der Levensberichten, uitgegeven door de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, die verscheidene staatslieden en letterkundigen van dien tijd onder hare leden telde, en verder de serie van Juste's Fondateurs de la Monarchie Belge, waarin Rogier, Lebeau, Le Hon, De Brouckère, De Gerlache, Surlet de Chokier, De Potter, Nothomb en andere belgische leiders uitvoerig behandeld zijn [1]). Lebeau's Souvenirs personnels [2]), De Potter's gelijknamig werk [3]), de Mémoires van Goblet d'Alviella, van Van der Meere, en vooral Discailles, Charles Rogier [4]), leveren belangrijke gegevens ook voor onze geschiedenis, die met die der eerste jaren van het koninkrijk België zoo nauw samenhangt [5]).

Kort vóór en in dien tijd beginnen ook de vroeger in hoofdzaak slechts nieuwstijdingen bevattende couranten naast de omstreeks 1820 en 1830 talrijke staatkundige brochures, beide de verdere ontwikkeling der oude pamfletten politieke tijdschriften-literatuur vertegenwoordigend, weder een belangrijke rol te spelen als bronnen voor geschiedkundige kennis. De Arnhemsche Courant en Het Handelsblad worden reeds omtrent 1820 staatkundige bladen met hoofdartikelen van min of meer vrijzinnige kleur, later ook de Nieuwe Rotterdamsche Courant; nog meer zijn dat tegen 1830 weekbladen als De Noordstar, geschreven door jonge advocaten als F. A. Van Hall en C. A. den Tex, en de nog openlijker radicaal-vrijzinnige beginselen verkondigende Standaard van den jongen Donker Curtius e.a., benevens de meer behoudende Nederlandsche Gedachten (1829—1832), voornamelijk het werk van den jongen ambtenaar aan het kabinet des Konings Groen van Prinsterer. L'Observateur, na 1816 een tijdschrift, en Le Spectateur belge, het blad van abbé De Foere, waren vóór 1820 de voornaamste organen der belgische oppositie van katholieke, de Mercure Surveillant en de Nain Jaune, later de Libéral en de Vrai Libéral, onder leiding van Cauchois-Lemaire, Guyot en Arnault, van liberale zijde. De Courrier des Pays-Bas van de brusselsche liberalen De Potter, Ducpétiaux, Jottrand e.a. (1821), de Mathieu Laensberg der luiksche liberalen (1824), de luiksch-maastrichtsche Courrier de la Meuse (1820), de door geestelijken geleide Catholique des Pays-Bas (1826) en andere bladen zetten den strijd tegen de regeeringsbeginselen in de laatste jaren vóór de Revolutie met steeds grooter heftigheid voort.

De regeering zelve, die de groote macht van de pers over de openbare meening zeer goed inzag, en, hoewel een „willekeurige censuur" als strijdig met „liberale denkwijze" beschouwend, reeds spoedig tot drukpersvervolgingen was overgegaan onder de op dit gebied vanouds weinig ontziende leiding van den minister van justitie Van Maanen [6]), trachtte weldra ook van haar zijde van de machtige pers gebruik te maken om hare eigen denkbeelden onder de bevolking meer en meer ingang te doen vinden. Zij bediende zich daarbij vooral van de bedenkelijke hulp van den italiaanschen gelukzoeker Libri Bagnano [7]), kocht (1829) het Journal de Gand, richtte (1827) den National op en steunde in het geheim geldelijk de Bredasche en vele andere couranten om

---

[1]) 22 vol. (Brux. 1866—1878).
[2]) Brux. 1883.
[3]) 2 vol. (Brux. 1839).
[4]) 4 vol. (Brux. 1892—1895).
[5]) Zie titels en data bij Pirenne, Bibliographie de l'histoire de Belgique (Brux. 1902), p. 226 suiv.
[6]) Zie De Bosch Kemper, Staatk. Gesch. blz. 690. Vgl. Sautijn Kluit, Dagbladvervolgingen in België (Bijdr. Vaderl. Gesch., 3de Reeks, dl. IV, blz. 307 vlg.). Zie verder boven, blz. 378.
[7]) Zie boven, blz. 240 vlg.

den invloed der partijbladen te breidelen; in het Noorden diende haar daarvoor in de eerste plaats het Journal de la Haye, dat, als Dagblad van Zuid-Holland en 's Gravenhage, weldra het behoudsgezinde regeeringsorgaan bij uitnemendheid werd. De Bosch Kemper's Tijdgenoot trachtte sedert 1841 als staatkundig tijdschrift aan gematigd vrijzinnige denkbeelden ingang te schenken tegenover de meer en meer veldwinnende vooruitstrevende liberale gezindheid.

In dezen tijd werden behalve De Bosch Kemper's groote werken een aantal geschiedboeken geschreven, die min of meer gelijk dit boek als bronnen voor de geschiedenis van den tijd kunnen gelden. Daaronder moeten genoemd worden het werk van den belgischen katholieken woordvoerder De Gerlache, Histoire du royaume des Pays-Bas [1]), dat van den gematigd liberalen jongen luxemburgschen diplomaat Nothomb, Essai historique et politique sur la révolution belge [2]), waarin vooral de diplomatieke verwikkelingen op den voorgrond treden, dat van den belgischgezinden engelschen ooggetuige Charles White, The Belgian Revolution [3]). Daartegenover stelde de staatsraad De Keverberg in zijn boek Du royaume des Pays-Bas [4]) een verdediging der nederlandsche regeering. Veel later verschenen de ten deele op persoonlijke herinneringen berustende Histoire de la révolution belge de 1830 van De Bavay [5]) en de Histoire politique et militaire de la Belgique (1830/1) van Huybrecht [6]), Thonissen's La Belgique sous le règne de Léopold I [7]), Hyman's Histoire populaire du règne de Leopold I [8]) en zijn zeer belangrijke Histoire parlementaire de la Belgique [9]), welker. eerste deelen, de voortzetting zijner Histoire politique et parlementaire du royaume des Pays-Bas [10]), ook over deze periode loopen, benevens Juste's uit origineele stukken en andere boekwerken samengevatte kleurlooze werken, met name La révolution de 1830 [11]) en Le Congrès National [12]). Poullet behandelde met hulp van diplomatieke gegevens uit Parijs en Weenen Les premières années du royaume des Pays-Bas [13]) en Les débuts de la révolution belge de 1830 [14]), waaraan ook De Kerchove de Denterghem een merkwaardige bronnenstudie: Les préliminaires de la révolution belge en 1830 [15]), wijdde.

De met deze dingen nauw samenhangende Tiendaagsche Veldtocht was het onderwerp der monografieën van Knoop [16]), Wüppermann [17]) en Den Beer Poortugael [18]), welke laatste zijn werk, gegrond op het dagboek zijns vaders, verrijkte met belangrijke bijlagen uit verschillende archieven. Van belgische zijde is daarover te raadplegen Niellon, Histoire des événements militaires (1830/3 [19]), waarin ook in het bijzonder gehandeld wordt over de orangis-

---

[1]) 3 vol., Brux. 1839, 4e ed. Brux., 1875.
[2]) 2 vol. (Brux. 1833).
[3]) 2 vol. (Londen, 1835).
[4]) 3 vol. (La Haye, 1834).
[5]) Brux. 1873.
[6]) Brux. 1856.
[7]) 3 vol. (Louvain, 1861).
[8]) Brux. 1865.
[9]) 6 vol. (Brux. 1877/80).
[10]) Vol. I (Brux. 1869).
[11]) Brux. 1872.
[12]) 2 vol. (Brux. 1880).
[13]) Revue Générale, 1896. Vgl. zijn: La Sainte Alliance et le royaume des Pays-Bas (Congrès d'histoire, Paris, 1900).
[14]) Revue Générale, 1897.
[15]) Revue de Belgique, 1896.
[16]) Amst. 1857.
[17]) 's Gravenh. 1881.
[18]) 's Gravenh. 1906.
[19]) Brux. 1868.

tische samenzweringen van 1831, die het onderwerp uitmaken van een boek van Eenens. Documents historiques [1]). Verder laatstelijk Buffin's Mémoires.

Van nederlandschen kant bezitten wij over de algemeene geschiedenis dezer periode, behalve De Bosch Kemper's onschatbare werken, dat van Nuyens: Geschiedenis van het Nederlandsche volk van 1815 tot op onze dagen [2]), in katholieken geest, en de ook voor dezen tijd wegens de toenmalige positie van den schrijver merkwaardige maar al te kort samengevatte Geschiedenis des Vaderlands van Groen van Prinsterer; voor de belgische omwenteling in het bijzonder, na Bosscha's Belgische Revolutie [3]), het met aanhalingen uit fransche en engelsche diplomatieke stukken voorziene boek van Colenbrander, De Belgische Omwenteling [4]). De voor de geschiedenis van dezen tijd zoo uiterst belangrijke zaken der Roomsche Kerk vonden een met tallooze gegevens uit totnogtoe zoogoed als ontoegankelijke bronnen een bewerking in het boek van den Jezuïet Dr. Albers [5]): Geschiedenis van het herstel der hiërarchie in de Nederlanden, in welks eerste deel een uitvoerige beschrijving van de onderhandelingen over het Concordaat voorkomt; van belgische zijde is aan de geheele periode uit dit oogpunt gewijd Terlinden's boek, Guillaume I et l'église catholique de la Belgique [6]).

Voor koloniale zaken raadplege men in de eerste plaats de belangrijke in den tekst aangehaalde uitgaven van Van der Kemp, waarin vele onuitgegeven bronnen uitvoerig zijn verwerkt, benevens De Waal, Nederlandsch-Indië in de Staten-Generaal sedert de Grondwet van 1814 [7]), en voor den Java-Oorlog het monumentale boek van Louw en De Klerck [8]). Onlangs gaf Colenbrander in het derde deel zijner koloniale geschiedenis een uitvoerig overzicht dezer periode [9]).

1839—1926

Voor de geschiedenis van Nederland in het jongste tijdperk vloeien natuurlijk de bronnen nog minder mild dan reeds voor de laatste jaren van het vorige het geval was, aangezien de redenen, die de bronnenpublicatie voor die jaren beperkten, voor dit tijdperk in nog hooger mate gelden moesten.

Voor de jaren der regeering van koning Willem II bezitten wij in de laatste twee deelen van het boek van De Bosch Kemper met de daarbij gevoegde Letterkundige Aanteekeningen wederom een voortreffelijken ligger; de Aanteekeningen in het bijzonder bevatten velerlei gegevens, geput uit archivale bronnen of mondelinge berichten, die vooral voor de geschiedenis der staatkunde in die jaren van gewicht geacht mogen worden. De Bosch Kemper zelf heeft in de staatkundige ontwikkeling dier jaren niet het minst door zijn tijdschrift De Tijdgenoot [10]) een belangrijke rol gespeeld en was meermalen in staat om achter de schermen te zien. Zijn mededeelingen over de staatkundige geschiedenis tegen 1848 werden aangevuld door de Historisch-politische Herinneringen van Opperdoes Alewijn [11]), door Van

---

[1]) 3 vol. (Brux. 1875/6).
[2]) 4 dl. (Amst. 1883/6).
[3]) Leeuwarden, 1855.
[4]) 's-Gravenhage, 1905.
[5]) 2 dl. (Nijm. 1903/4).
[6]) 2 vol. Paris, 1906.
[7]) 3 dl. ('s Gravenh. 1860/1).
[8]) 4 dl. (Batavia, 1894—1906).
[9]) 3 dl. (Den Haag 1925/6).
[10]) 5 dl., (1841—45).
[11]) Utrecht, 1869.

Randwijck's Geschiedenis der zeven en twintig Ontwerpen [1]) en diens Iets over de verhouding van Thorbecke en de Katholieken in 1848 [2]), door biographische aanteekeningen omtrent G. Schimmelpenninck, de Van Rappards, De Kempenaer, Donker Curtius en andere toongevende staatslieden van die dagen in de Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde [3]), waarin dikwijls belangrijke mondelinge en schriftelijke mededeelingen verwerkt zijn. Verder gaf de uitgebreide literatuur over Thorbecke [4]) en over Groen van Prinsterer benevens het belangrijke geschrift van Gleichman over Van Hall [5]) vrij wat, dat dienen kon tot aanvulling van wat deze geschriften en de Handelingen van de Regeering en de Staten-Generaal geven over de herziening der Grondwet [6]), naast de Handelingen van de Staten-Generaal ook voor deze jaren verzameld en geredigeerd door Noordziek, Ising, e.a. [7]). Eindelijk verschenen in het bijzonder over de staatkundige gebeurtenissen van 1848 Thorbecke's belangrijk Dagverhaal aan Adelheid [8]), zijn vrouw, en de weinig minder belangwekkende Bijdragen tot de kennis van het jaar 1848, verzameld door Colenbrander [9]) en door dezen reeds verwerkt in tijdschriftartikelen [10]), zich aansluitend bij dat van Tellegen over het Voorstel der herziening van 1848 [11]). Bij al deze geschriften over de ons thans dan ook in hare wording welbekende grondwetsherziening van 1848 mag ook genoemd worden wat van katholieke zijde eerst bij Nuyens in zijn Geschiedenis van het Nederlandsche volk van 1815 tot in onze dagen [12]), maar vooral bij Albers in zijn Geschiedenis van het herstel der hiërarchie in de Nederlanden [13]) werd aangebracht, door den laatste veelal uit archivale bronnen.

Zijn wij over de staatkundige gebeurtenissen hier te lande in 1848 en wat daaraan gedurende de regeering van koning Willem II voorafging dus vrij wel ingelicht, voor de halve eeuw daaraanvolgende ontbreekt nog te veel om dit te kunnen zeggen. De zeer rijke pamflet- en brochurenliteratuur over dien tijd moet natuurlijk met groote voorzichtigheid gebruikt worden, al geeft zij menige bijzonderheid, die men van elders moeilijk zou kunnen weten. Hetzelfde geldt van de staatkundige hoofdartikelen in de groote couranten en de kleine pers, die vooral na de afschaffing van het dagbladzegel in 1869 een belangrijke rol in het volksleven gaat spelen [14]); die hoofdartikelen kunnen evenmin door den geschiedschrijver verwaarloosd worden als vele van de intusschen moeielijk terug te vinden „ingezonden stukken" in de couranten, als de staatkundige tijdschriftartikelen [15]) in Gids, Tijdspiegel, Spectator enz. verspreid.

---

[1]) 's-Gravenhage, 1879.
[2]) Ibid. 1894.
[3]) Op de namen te vinden in de laatst verschenen afdeeling van Petit's Repertorium voor vaderlandsche geschiedenis (Leiden, 1907).
[4]) Vgl. Wijnmalen, in Levensberichten der Maatsch. van Letterkunde, 1875.
[5]) Van Hall als minister (Amst. 1904).
[6]) 4 dl. ('s Gravenh. 1840—42), 1 dl. ('s Gravenh. 1846) en 3 dl. ('s Gravenh. 1842—49).
[7]) 's Gravenh. 1841—47.
[8]) Gids van Maart 1903.
[9]) Onze Eeuw, 1904, dl. IV, blz. 173 vlg.; 1905, dl. I, blz. 45 en 278 vlg.
[10]) Onze eeuw, 1905, dl. II, blz. 227 vlg. en dl. III, blz. 19 vlg.
[11]) Gids van Januari 1883.
[12]) 4 dl. (Amst. 1883—86).
[13]) 2 dl. (Nijmegen, 1903/4).
[14]) Zie boven, blz. 458. Vgl. de studiën van Sautijn Kluit over de kleinere bladen omstreeks 1848 in zijn Nagelaten Geschriften.
[15]) Die van Buys zijn verzameld in zijn Studiën over Staatkunde en Staatsrecht, verzameld door De Beaufort en Arntzenius, 2 dl. (Arnhem, 1894/5); van Vissering, in zijn Herinneringen, 3 dl. (Amst. 1863—72) en Verzamelde Geschriften, 2 dl. (Leiden, 1889); die van Vreede ten deele in zijn Twintigjarige Strijd (Utr. 1869), ten deele in zijn Hoofdartikelen (Leiden, 1906), door zijn zoon verzameld.

Voor deze periode is dan ook de publicistische, in het bijzonder de journalistieke tijdschriften- en brochuren-literatuur de voornaamste bron voor de kennis van het gebeurde op staatkundig, economisch, statistiek[1]) en kerkelijk terrein, naast de Handelingen der Staten-Generaal[2]), in de Bijbladen tot de Staatscourant gedrukt; de tot stand gekomen wetten kunnen uit het Staatsblad gekend worden.

De journalistiek krijgt hier te lande omstreeks 1848 een groote beteekenis, die nog voortdurend toeneemt, hoe verder men in de eeuw komt. De groote couranten: de beide liberale hoofdbladen, het Algemeen Handelsblad[3]) te Amsterdam en de Nieuwe Rotterdammer Courant, het nog lang half officieele conservatieve Dagblad van Zuid-Holland en 's Gravenhage, de weldra in invloed afnemende ultra-liberale Arnhemsche Courant, de om hare onpartijdigheid toen veelgelezen Opregte Haarlemsche Courant, het conservatieve Utrechtsche Dagblad waren aanvankelijk, met De Bosch Kemper's Tijdgenoot[4]), de voornaamste organen, waarin staatkundige artikelen als hoofdartikelen en ingezonden stukken verschenen; omstreeks 1848 ontstonden en verdwenen bovendien een aantal kleine blaadjes van zeer democratischen aard, wier toon veel te wenschen overliet[5]). Nog sterker werd de invloed van de journalistiek hier te lande, toen de oprichting van bladen en blaadjes zeer toenam: de 14 dagbladen, die er in dat jaar bestonden, waren in 1894 tot 62 gestegen en hun aantal nam nog steeds toe; het getal der week- en maandbladen klom in diezelfde periode van 146 tot 760[6]). Het Nieuws van den Dag onder redactie van den talentvollen De Veer, later van Gorter en anderen was lang het gematigd-liberale blad der hollandsche burgerij, het Vaderland het vooruitstrevend liberale haagsche orgaan, de door dr. Kuyper voortreffelijk geredigeerde Standaard dat der anti-revolutionnairen, Groen's Nederlander dat der gematigd anti-revolutionnaire en later der christelijk-historische partij; naast De Tijd kwam het vooruitstrevend katholieke Centrum; Recht voor Allen, het sociaal-democratisch orgaan van Domela Nieuwenhuis, werd overvleugeld door Het Volk, dat van de parlementaire socialisten, waartegenover de Tribune meer revolutionnaire, later communistsche elementen kwam vertegenwoordigen. Zoo kreeg langzamerhand iedere staatkundige groep haar orgaan of organen. Omstreeks 1890 werd overal in de steden en op het platteland, naast de groote pers, de kleine vooral door de anti-revolutionnaire partij als middel van staatkundige voorlichting aangewend, welk voorbeeld door de liberale en andere partijen allengs werd gevolgd. Terwijl nog lang na het midden der eeuw de burger en de handwerksman zich nog weinig te buiten gingen aan het lezen van couranten en zich daarbij meestal bepaalden tot de advertentiën, werd hoe langer hoe meer ook voor hen de courant het dagelijksch voedsel voor hunne geestelijke, in het bijzonder voor hunne staatkundige behoeften. De couranten bevatten dus veel materiaal voor de kennis van het volksleven en den volksgeest in dezen tijd, vooral sedert omstreeks 1876 de feuilletons met hun spannenden, romantischen inhoud de aantrekkelijkheid ook der kleinere organen vermeerderden.

---

[1]) Vgl. daarvoor de bijdragen in de Algemeene Statistiek van Nederland (1870), en de gegevens in de jaargangen van het Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje en in de Jaarcijfers.

[2]) Daaruit enkele afzonderlijke reeksen van redevoeringen in nader te noemen verzamelingen.

[3]) Vgl. daarvoor Sautijn Kluit in zijn Nagelaten Geschriften, blz. 5 vlg. Over andere couranten van dezen tijd in zijn vroeger genoemde kleine studiën.

[4]) Zie boven.

[5]) Zie boven, blz. 380.

[6]) Een halve Eeuw, dl. II, blz. 276.

Daarnaast kreeg de tijdschriften-literatuur een steeds grooteren omvang. De Gids, bij het begin dezer periode aanvankelijk gesticht met een letterkundig doel [1]) was vooral kort na 1860 het leidende liberale tijdschrift, waarin Vissering, Buys en anderen geregeld staatkundige artikelen naast de letterkundige van Potgieter, Zimmerman, Huet e.a. deden opnemen, die op de openbare meening grooten invloed hadden; het werd meer en meer op allerlei gebied het orgaan van de liberale denkwijze in al hare schakeeringen. De oude Vaderlandsche Letteroefeningen zagen zich geheel op zijde geschoven en moesten eindelijk verdwijnen; De Keyser's Tijdspiegel werd vooral het orgaan der moderne Protestanten en gaf hunne opvatting op staatkundig gebied weder; Nederland, Europa, enz. droegen meer een zuiver letterkundig karakter. De Nederlandsche Spectator, sedert 1854 eerst door Lindo (de oude heer Smits) in de oudere spectatoriale richting geleid, naast wien Bakhuizen van den Brink er de litterair-wetenschappelijke vaan hooghield, werd spoedig een weekblad voor kunst en letteren — vooral later onder den talentvollen Vosmaer — dat zich door zijne platen ook op staatkundig gebied in onafhankelijken liberalen zin deed kennen; de door geestelijken bestuurde Katholiek vertegenwoordigde met gematigdheid de geestesrichting harer geloofsgenooten vooral op wetenschappelijk en letterkundig gebied, later gevolgd door de Studiën der Jezuïeten. De Nieuwe Gids en het Twee-maandelijksch Tijdschrift gaven de gevoelens weder der jongere letterkundigen het laatste weldra ook der jongere radicalen, die zich omstreeks 1880 hadden gekant tegen wat zij sleur en slapheid achtten in het nederlandsche geestesleven, zoowel op staatkundig als op kerkelijk en artistiek terrein, van welk laatste uit zij den strijd waren begonnen [2]). Het tijdschrift Onze Eeuw (1901—22) trachtte naar de bevordering van nationalen zin en nationaal leven in gematigd-liberale richting. Ook onder de anti-revolutionnairen en Katholieken begon zich de behoefte te doen gevoelen aan een of meer tijdschriften, waarin zij hunne geestesrichting konden uiteenzetten en hunne denkbeelden ingang konden verschaffen; aan die behoefte werd ook voldaan door de oprichting van meer dan een tijdschrift.

Geeft een en ander den indruk van toenemende belangstelling in letterkundige, staatkundige, kerkelijke en maatschappelijke vraagstukken in alle kringen des volks, de brochures van allerlei aard, anoniem en geteekend, gaven blijk van hetzelfde. Tegen en in 1848 begint de stroom der brochurenliteratuur rijkelijk te vloeien en neemt voortdurend toe, vooral in tijden van sterke staatkundig-kerkelijke beweging als in 1853, 1866—68, in de jaren vóór de grondwetsherziening van 1887, in de dagen van strijd over de kieswet van Tak (1894) en in en na den Wereldoorlog. De voornaamste brochurenschrijver van den tijd tusschen 1848 en 1876 was zeker Groen van Prinsterer, voor wien dat middel van verspreiding zijner denkbeelden, naast zijn ongeregelde werkzaamheid in periodieken, als aangewezen was; zijn opvolger Kuyper toonde zich ook in dit opzicht zijn evenknie. En van liberale zijde bleef men het antwoord niet schuldig; vooral Fruin met zijn beide groote brochures [3]) en de strijdlustige utrechtsche hoogleeraar Vreede [4]) toonden zich meesters op dit terrein. Maar het waren voornamelijk liberalen en anti-revolutionnairen, op kerkelijk gebied moderne en orthodoxe Protestanten, die van dit middel van agitatie, propaganda, voorlichting of hoe men het noemen wil, gebruik maakten; de Katholieken traden daarbij minder op den voorgrond, de sociaal-democraten gebruikten het meer op de wijze der vroegere pamflet-

[1]) Zie boven, blz. 353.
[2]) Zie boven, blz. 561.
[3]) Vgl. zijn Verspreide Geschriften, dl. X, blz. 76 vlg.
[4]) Zie boven.

literatuur als strijdmiddel tegen personen en instellingen. Ook de brochures mogen dus, evenals de couranten en tijdschriftartikelen, als belangrijke maar met voorzichtigheid te gebruiken bronnen voor de kennis van het volksleven en de denkbeelden in deze periode worden aangemerkt.

Eindelijk mag als onwaardeerbare bron voor de kennis der staatkundige geschiedenis de groote reeks der Handelingen van de Staten-Generaal worden beschouwd, die telkens het gemis doen gevoelen van dergelijke bronnen voor onze 17de en 18de eeuw, hoewel zij door hare lengte den geschiedschrijver soms tot wanhoop brengen. De daaruit genomen of aanvullende verzamelingen als die van Thorbecke's Parlementaire Redevoeringen [1]), als Groen van Prinsterer's Parlementaire Studiën en Schetsen [2]) en Adviezen in de Tweede Kamer der Staten-Generaal [3]), enz., vooral onder diens omvangrijke publicistische geschriften [4]), zijn Nederlandsche Gedachten [5]), als Wintgens' Redevoeringen en Adviezen [6]), als van Houten's Vijf en Twintig jaren in de Kamer [7]), leveren in dit opzicht veel gemak op.

Eigenlijk zijn er in genoemde halve eeuw slechts drie gebeurtenissen, waarover wij thans behoorlijk zijn ingelicht: de Aprilbeweging, de Luxemburgsche kwestie en de Grondwetsherziening van 1887, terwijl de Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, die van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, de verzameling biographische studiën in het vervolgwerk Mannen van Beteekenis en de biographische aanteekeningen bij den dood van bekende mannen in tijdschriften en couranten ons verder hier en daar belangrijke gegevens verschaffen. Voor het overige hebben wij ons te vergenoegen met wat Van Welderen Rengers in zijn Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland sedert 1849 [8]) uit mondelinge mededeelingen en persoonlijke ervaring kon voegen bij het uit de Handelingen der Staten-Generaal bekende en met het door De Beaufort in zijn tijdschriftartikelen: Dertig jaren uit onze geschiedenis [9]), behalve uit dergelijke ook uit archivale bronnen medegedeelde. De geschiedenis der Aprilbeweging is te kennen uit de groote reeks (meer dan 300) daarover verschenen brochures in dien tijd, uit tijdschriftartikelen als die in De Gids [10]), uit de mededeelingen van Nuyens in zijn Geschiedenis der 19de eeuw [11]) en zijn tijdschriftartikelen in De Wachter [12]), vooral uit het groote en op omvangrijke archivale studiën gegronde boek van Albers, boven herhaaldelijk genoemd. Die van de Luxemburgsche kwestie is thans voldoende toegelicht uit de gegevens, voortgekomen uit fransche, duitsche, luxemburgsche en nederlandsche archieven [13]). Die van de grondwetsherziening van 1887 voornamelijk uit de brochuren-en couranten-literatuur en de uitvoerige Handelingen der Staten-Generaal, ook omtrent deze zaak afzonderlijk uit-

---

[1]) 6 dl. (Deventer, 1856—66); aanvullende uitgave van Van der Hoeven, (Arnhem, 6 dl., 1900—10), met Register (1912).

[2]) 3 dl. ('s Gravenh. 1866).

[3]) Eerste reeks, Amst. 1850/51; Narede, Utr. 1855; Tweede reeks, Utr. 1856/7; Aan de Kiezers, 1856, 1864/5, 1869.

[4]) Vgl. daarover De Vries, Handleiding tot de kennis van het leven en de werken van Mr. G. Groen van Prinsterer ('s Gravenh. 1895).

[5]) Eerste Reeks, 3 dl. ('s Grav. 1830—32); Tweede Reeks, 6 dl. ('s Grav. 1869—76).

[6]) 8 dl. ('s Grav. 1849—84).

[7]) Haarlem 1903 vlg.

[8]) 2de uitg. 's Gravenh. 1905/6.

[9]) De Gids 1895, dl. III, blz. 504 vlg. en 1896, dl. II, blz. 478 vlg.; Nieuwe Geschiedk. Opst., II, blz. 1 vlg. Thans het door zijn zoon uitgegeven vervolg in De Gids 1924 vlg.

[10]) Zie aldaar vooral Koorders, in 1854, dl. I, blz. 1, 328, 595 vlg.

[11]) Dl. II, blz. 90 vlg.

[12]) 1878, dl. I, blz. 98 vlg.

[13]) Zie boven, blz. 452, noot 2.

gegeven. In samenhang behandelde De Bruyne dit tijdvak in zijn Geschiedenis van Nederland in onzen tijd [1]), tot 1918 vervolgd door Japikse [2]).

Op het gebied van het stoffelijk en geestelijk leven is veel te vinden in het verzamelwerk Een Halve Eeuw [3]), waarin op initiatief van het dagblad Het Nieuws van den Dag een aantal van de meest bevoegde schrijvers beschouwingen, indrukken, cijfers hebben gegeven omtrent de verschillende kanten van het volksleven, verder in de Gedenkboeken, verschenen omstreeks 1913 en 1923 bij de herinnering aan 1813 en 1898. Nadere bijzonderheden zijn op te diepen uit de uitvoerige statistieke gegevens hetzij van wege den staat zelven hetzij door bijzondere personen in Jaarboekjes enz. geleverd; op het gebied van het geestelijk, vooral het kerkelijk en godsdienstig leven zijn het wederom de talrijke brochures en grootere werken, ook van meer geschiedkundigen aard als Allard Pierson's Oudere Tijdgenooten [4]) en Vos, Groen van Prinsterer en zijn tijd [5]), verzamelwerken als Pierson's Verspreide Geschriften [6]) en Busken Huet's Litterarische Fantasiën [7]), Polemische Fragmenten [8]), Nationale Vertoogen [9]) en Brieven [10]), die gegevens dienaangaande kunnen verstrekken.

Met dat al laat de toestand onzer bronnenpublicatie over de laatste 40 jaren van deze periode natuurlijkerwijze zooveel te wenschen over, dat het niet mogelijk geacht kon worden in dit boek meer te geven dan een dikwijls bij algemeene aanwijzingen blijvend verhaal zooals voor dit gedeelte door den schrijver werd gegeven — soms op grond ook van hem persoonlijk geworden mededeelingen van hen, die in de beschreven gebeurtenissen een rol hebben gespeeld.

---

[1]) 5 dl. (Schiedam, 1891—1901).
[2]) Leiden, 1918.
[3]) 2 dl. (Amst. 1898).
[4]) Amst. 1898.
[5]) 2 dl. (Dordrecht 1886—91).
[6]) 3 dl. ('s Grav. 1901—6).
[7]) 25 dl. (Haarlem, 1881/8).
[8]) Haarlem, 1864.
[9]) 2 dl. (Amst. 1876).
[10]) 2 dl. (Haarlem 1890), met Nalezing 1903.

BIJ DE KAARTEN

Kaart 1*a* geeft den toestand weer der Bataafsche republiek in het jaar 1798, verdeeld als deze toen was in acht departementen, ingevolge het voorschrift van de in dat jaar tot stand gekomen constitutie, een verdeeling, die eerst den 17den November 1798 bij proclamatie is afgekondigd. De schaal van het kaartje liet niet toe de indeeling der departementen in ringen weer te geven. De namen der departementale hoodfplaatsen zijn onderstreept.[1])

Staats-Vlaanderen, Staats-Opper-Gelder en Staats-Limburg, bij het Haagsche verdrag van 16 Mei 1795 aan Frankrijk afgestaan, zijn, als in 1798 niet meer tot het grondgebied der Bataafsche Republiek behoorende, niet vlak maar gestreept gekleurd en van een andere grensaanduiding voorzien.

De schadeloosstelling voor het verlies van dit gebied door den afstand van „des portions de terre égales en surface", in art. 16 van dat tractaat beloofd, was in 1798 nog niet verkregen. Eerst 5 Januari 1800 stond Frankrijk uit dien hoofde de reeds in 1794 bij hun inval door de fransche legers bezette enclaveeringen in het toenmalige Staats-Brabant[2]) aan onzen staat af, een afstand, door den vrede van Lunéville door Keizer en Rijk en in 1803 nog afzonderlijk door den keurvorst van Paltz-Beieren bekrachtigd. Het waren de graafschappen Bokhoven en Megen, het land van Ravestein, de baronie van Boksmeer, de heerlijkheid Oefelt en de commanderij van Gemert, die laatstelijk behoord hadden aan den graaf van Montmorency, prins van Rebecq, aan den rijksgraaf von Schall zu Bell, aan Karl Theodor van Paltz-Beieren, aan den koning van Pruisen en aan de Duitsche orde.

Deze aanwinsten zijn niet bij het departement van de Dommel ingelijfd, maar onder provisioneel bestuur gebleven, totdat zij in 1805 in het departement Brabant zijn opgegaan.

De pruisisch-kleefsche enclaves[3]) in het departement van den Rijn zijn pas in 1807 ingelijfd en komen derhalve op deze kaart nog als vreemd gebied voor.

De verovering in het jaar 1794 en de daarop gevolgde inlijving bij Frankrijk van de Oostenrijksche Nederlanden, goedgekeurd bij de tractaten van Campoformio en Lunéville, en de afstand, voorzoover Pruisen betreft, van zijn kleefsch gebied op den linker Rijnoever, bij den vrede van Bazel, en van al het duitsche gebied aan deze zijde, bij den vrede van Lunéville, doen de Bataafsche Republiek in het zuiden tot aan den Rijn overal grenzen aan de Fransche. Het stuk kleefsch gebied rechts van den Rijn is nog tot 1805 aan den koning van Pruisen gebleven. In het oosten, ten noorden van den Rijn, bestaat nog de oude begrenzing van Münster, Bentheim en Oost-Friesland.

---

[1]) Vgl. thans de kaarten over deze periode in den nieuwen grooten Geschiedkundigen Atlas van Nederland, geteekend door Beekman en van een uitvoerigen tekst voorzien door J. C. Ramaer (1926).

[2]) Voorzoover zij aan vreemde vorsten behoord hadden, die niet de souvereiniteit der Staten-Generaal hadden erkend.

[3]) Zevenaar met de Lymers, Huissen, Malburg, enz.

Op kaart 1*b* is de toestand weergegeven zooals die onder de staatsregelingen van 1801 en 1805 heeft bestaan, wat zonder veel bezwaar op één kaartje kon geschieden. De constitutie van 1801 gaf aan de departementen de oude gewestelijke namen en grenzen terug; alleen bleef Drente, als sedert 1798, met Overijsel vereenigd. De voormalige heerlijkheid Sommelsdijk werd bij Zeeland gevoegd, die van Vianen bij Utrecht en van IJselstein bij Holland. In 1805 werd Drente weer van Overijsel afgescheiden, Sommelsdijk en Vianen bij Holland en IJselstein bij Utrecht gevoegd. De toestand sedert dat jaar van deze drie voormalige heerlijkheden kon op het kleine kaartje niet voorgesteld worden.

In 1801 werd Schokland weder, als tijdens de Republiek, voor het noordelijk deel (Emmeloord) aan Holland, voor het zuidelijk deel (Ens) aan Overijsel toegewezen; in 1805 is dit zoo gebleven.

De op kaart 1*a* nog afzonderlijk begrensde enclaves in Brabant (met uitzondering van Baarle-Hertog en Luiksgestel) zijn op kaart 1*b* als brabantsch gebied gekleurd, daar zij in 1805 bij dat departement zijn ingelijfd. De geldersche enclaves bestaan dan nog.

De begrenzing in het z. en o. op dit kaartje geeft den toestand van het jaar 1805 weer: in het z. het fransche Keizerrijk, terwijl in het o. het bisdom Münster krachtens den „Reichsdeputationshauptschlusz" van 1803 verdwenen is en verdeeld onder Pruisen, Salm, Kleef, Croy en Looz, waarvan Kleef, het rijngraafschap en het vorstendom Salm aan bataafsch gebied paalden. Het stuk Kleef rechts van den Rijn is bij conventie van 15 Dec. 1805 door den koning van Pruisen aan Frankrijk afgestaan.

Kaart 1*c* geeft den territorialen toestand van het koninkrijk Holland, behalve natuurlijk dien in het n.o., zooals hij geworden is sedert 13 April 1807; vóór dien tijd namelijk was de toestand, zooals die onder Schimmelpenninck had bestaan, blijven voortduren. Het tractaat van Fontainebleau van 11 November 1807, uitvloeisel van den in den voorafgaanden zomer gesloten vrede van Tilsit, bracht in het grondgebied van het koninkrijk aanmerkelijke verandering aan. Het door Frankrijk van Pruisen en Rusland verkregen Oost-Friesland met Jever werd aan koning Lodewijk afgestaan, die dit gebied bij de wet van 30 Januari 1808 als elfde departement bij het koninkrijk voegde, met uitzondering van dat deel van Oost-Friesland, dat westwaarts van de Eems lag, hetwelk aan het departement Groningen werd toegevoegd.

Hetzelfde tractaat stelde koning Lodewijk ook in het bezit van de souvereiniteit over de heerlijkheden Kniphausen en Varel, beide bezittingen van het huis Bentinck, het eerste een onmiddellijke heerlijkheid, het tweede een leen van Oldenburg. Op protest van den hertog van Oldenburg-Holstein kwam in 1808 Varel weer in diens bezit terug. Dit verlies is op het kaartje niet voorgesteld.

De geldersche enclaves zijn thans verdwenen, want het meergemelde tractaat van 11 November 1807 lijft ze eindelijk bij het koninkrijk in. De enclave van Luiksgestel wordt op deze kaart eveneens niet meer aangetroffen, want art. 4 van deze overeenkomst staat dit stuk van het gebied van Gestel af aan het koninkrijk, waarvoor het gebied van Lommel en het zuidelijk deel van dat van Eersel aan Frankrijk kwamen, Tegenover deze aanwinsten staat het verlies van Vlissingen met een gebied van 1800 ellen breed rondom de stad. Waren de Franschen door de bezetting dezer stad sedert 1795 hier toch reeds heer en meester, nog verder dan over Vlissingen zou zich spoedig hun gezag uitbreiden, toen bij decreet van 1 Februari 1810 het geheele eiland Walcheren werd ingelijfd bij het fransche „département de l'Escaut",

nadat reeds op het laatste van het vorige jaar de fransche generaal Gilly deze inlijving bij proclamatie had aangekondigd. Dit verlies van grondgebied is door een zware stippellijn aangegeven, terwijl een kettinglijn langs Grevelingen, Krammer, Volkerak, Hollandsch Diep, Biesbosch, Merwede, Waal en Rijn het verlies aangeeft van de departementen Zeeland en Brabant en deelen van Maasland en Gelderland volgens de bepalingen van het tractaat van Parijs van 16 Maart 1810.

De begrenzing aan de oost- en zuidzijde van het koninkrijk is dezelfde gebleven als op het vorige kaartje. Alleen is het stuk voormalig gebied rechts van den Rijn, sedert 1805 fransch geworden en daarna in 1808 aan het groothertogdom Berg van Murat toegevoegd, bij wiens optreden als koning van Napels zijn groothertogdom in naam aan den kroonprins van Holland kwam, maar het werd feitelijk toen reeds als fransch gebied geadministreerd. Het stuk bergsch gebied, waarvan hier sprake is, werd in 1810 van het groothertogdom losgemaakt en bij het „département de la Lippe" gevoegd.

Kaart 1*d* geeft den toestand van het voormalige nederlandsche gebied weer, in hoofdzaak naar de departementale indeeling van September 1810. Dat het krachtens het tractaat van 16 Maart van dat jaar reeds ingelijfde deel van het koninkrijk Holland toen slechts in twee departementen was verdeeld geworden, nl. dat van de „Bouches du Rhin" en dat van de „Deux Nèthes", tot welk laatste ook het voormalige departement Zeeland werd gerekend, behoefde hier niet in kaart gebracht te worden, daar reeds bij decreet van 15 Mei 1810 Zeeland al tot een afzonderlijk „département des Bouches de l'Escaut" werd vervormd. Wel werd nog in September van datzelfde jaar het arrondissement van Breda, d.i. het westelijk deel van Brabant, aan het „département des deux Nèthes" onttrokken en bij het „département des Bouches du Rhin" gevoegd, waardoor het voormalige Staats-Brabant weer ongeveer één geheel werd, maar het decreet, waarbij dit besloten werd, schijnt weer ingetrokken te zijn, zoodat tijdens de inlijving de toestand in het zuiden in hoofdzaak geweest is als de kaart aangeeft. Waar hier getracht is om den territorialen toestand van het vroegere nederlandsche gebied tijdens zijn incorporatie bij het Fransche keizerrijk weer te geven, dient opgemerkt te worden, dat het voormalige Staats-Limburg, waar Maastricht thans hoofdplaats was van het „département de la Meuse inférieure", met het oog op de grootte van het kaartje niet kon aangegeven worden.

In het oosten van ons vaderland is tijdens de drie jaren der inlijving de toestand ook gewijzigd geweest. Van Dec. 1810 tot April 1811 hebben de departementen „de l'Issel Supérieur", dat „des bouches de l'Issel" en „de l'Ems occidental" elk een vergrooting van gebied met stukken van het aangrenzende duitsche gebied tusschen Lippe, Eems en de voormalige nederlandsche grens gehad, doch deze drie stukken zijn daarna vereenigd tot één „département de la Lippe". Uitbreiding van het fransche keizerrijk met het gebied van Lübeck, Hamburg en Bremen, dat van de vorsten van Aremberg en Salm, met stukken van het koninkrijk Westfalen en het groothertogdom Berg, alsmede met Oldenburg, was hier natuurlijk aan voorafgegaan.

Het eenige, niet naar de letter fransche gebied, dat op het kaartje voorkomt, is een stuk van Berg, waarvan de voormalige kroonprins van Holland in naam groothertog was.

Kaart II geeft den toestand weer van het koninkrijk der Nederlanden in de jaren van de vereeniging met België. Alle gebeurtenissen van terri-

torialen aard, sedert het herstel der onafhankelijkheid tot de scheiding van 1839 voorgevallen, hier in beeld weer te geven ging niet aan. Zoo is niet voorgesteld de toestand van Noord-Nederland in het begin van 1814, vóór nog de Grondwet van dat jaar tot stand was gekomen, toen de departementale indeeling uit den franschen tijd nog bestond, al zijn de namen natuurlijk weer nederlandsch geworden; met dien verstande echter, dat het „département des Bouches de l'Escaut", het arrondissement Breda van het „département des deux Nèthes" en dat „des Bouches du Rhin" bij besluit van den Souvereinen Vorst van 15 December 1813 weder met de Nederlanden vereenigd zijn, doch zóó, dat het arrondissement van Breda thans deel uitmaakt van het departement van de Monden van den Rijn en het land tusschen Maas en Waal nu gevoegd is bij het departement van den Boven-IJsel.

De Grondwet van 1814 herstelt in hoofdzaak de oude provinciale indeeling uit den tijd der Republiek, doch aanvankelijk werden al de voormalige Generaliteitslanden tot één provincie Brabant vereenigd. In hetzelfde jaar nog werd evenwel het voormalige Staats-Vlaanderen bij de provincie Zeeland gevoegd. Bij hetzelfde besluit tot wijziging van art. 54 dier Grondwet werd het noordwestelijke stuk van Brabant, dat eerst als vanouds weer bij Holland was gevoegd, daaraan ontnomen en aan de provincie Brabant toegewezen. Loevestein werd gerekend voortaan tot Gelderland te behooren, terwijl verder nog het land van Altena, met een deel van het land van Heusden, die nog hollandsch waren gebleven, in Februari van 1815 insgelijks aan Brabant werden toegevoegd. De vroegere enclaves in het n. o. van Brabant werden volgens de Grondwet thans gerekend tot deze provincie te behooren. De voormalige Generaliteitslanden Staats-Opper-Gelder en Staats-Limburg, die volgens art. 54 der Grondwet ook tot die provincie konden gerekend worden, schijnen toen nog de fransche indeeling behouden te hebben.

De indertijd in 1807 plaatsgevonden ruiling van Luiksgestel tegen Lommel was eveneens aanvankelijk weder teniet gedaan en eerst in 1818 is deze enclave van de provincie Antwerpen aan Noord-Brabant overgegaan. Passend in het stelsel van doen opleven van de oude toestanden was het herstel der pruisische enclaves in Gelderland, totdat deze bij het Weener tractaat van 31 Mei 1815 door den koning van Pruisen weder werden opgegeven. Dit alles, als van voorbijgaanden aard, werd op de kaart niet aangegeven. Voor Schokland is van den beginne af de tweeheerigheid opgehouden, zoodat dit sedert in zijn geheel tot Overijsel werd gerekend.

Wat het voegen van België bij Nederland betreft, worde er hier op gewezen, dat art. 1 der geheime bepalingen van den eersten vrede van Parijs aan ons land toevoegde het gebied tusschen de zee, de grenzen van Frankrijk, die die van 1792 zouden zijn, en de Maas, terwijl volgens art. 4 de duitsche landen op den linker Rijnoever, die sedert 1792 met Frankrijk waren vereenigd, voor een deel ook tot vergrooting van Nederland zouden strekken. De acht artikelen van Londen van 21 Juli d.a.v. maakten deze vage gebiedsaanwijzing niet duidelijker. Eerst het bovengenoemde Weener tractaat van 31 Mei 1815 stelde, met eenige afwijking van den toestand in 1792 de grenslijn tusschen Frankrijk en het koninkrijk der Nederlanden vast en wel langs de lijn, die op de kaart voor een deel door de provinciën Henegouwen en Namen en door Luxemburg heen loopt. Bij datzelfde tractaat werden aan koning Willem I het groothertogdom Luxemburg (met uitzondering van het noordelijke deel) en onder zekere beperking, die in de Weener Congresacte van 9 Juni nader wordt omschreven, het hertogdom Bouillon afgestaan. De tweede parijsche vrede van 20 Nov. 1815 herstelde den toestand in het zuiden, zooals die in 1790 geweest was, waardoor een

aanmerkelijk stuk fransch gebied nederlandsch werd en bij de provinciën Henegouwen en Namen en bij Luxemburg gevoegd. Deze nieuwe toestand is op de kaart weergegeven.

De toestand, zooals die geworden is door het scheidingstractaat van 19 April 1839 is op de kaart voorgesteld door dwars door Limburg en Luxemburg een grenslijn van de kleur van die gewesten te teekenen. De juiste begrenzing tusschen de beide thans gescheiden koninkrijken is bij de verschillende grenstractaten van 1840 en 1843 nader geregeld.

De enclave van Luiksgestel is nu voorgoed verdwenen, maar die van Baarle-Hertog bestaat nog voort. Holland komt op deze kaart nog ongesplitst voor, daar de scheiding in twee provinciën pas bij de grondwetsherziening van 1840 is vastgesteld. De grenzen tusschen de provinciën Holland en Utrecht zijn voorgesteld zooals ze door de kleine wijzigingen van 1819 en 1820 waren vereenvoudigd. In het oosten wordt het koninkrijk door het gebied van Hannover en Pruisen, in het zuiden door dat van Frankrijk begrensd.

De derde bij dit deel gevoegde kaart, voorstellende Nederland van 1839 tot heden, dus gedurende een tijdperk, waarin geen veranderingen van territorialen aard hebben plaats gehad [1]), bedoelt behalve een toelichting tot den tekst in het bijzonder een overzicht te geven van de ontwikkeling van het Nederlandsche spoorwegnet [2]).

De spoorwegen voor het verkeer in gebruik gesteld van het jaar 1839, waarin het traject Amsterdam—Haarlem werd geopend, tot het jaar 1860, toen de wet van 18 Aug. den aanleg van een net van Staatsspoorwegen beval, zijn in rood aangegeven. Wat sedert is aangelegd en geopend tot en met 1890, het jaar der spoorwegovereenkomsten, is in paars geteekend, terwijl in groen weergegeven zijn de lijnen, gedurende het tijdvak 1890—1907 in gebruik genomen. Het jaar, waarin de afzonderlijke lijnen in exploitatie genomen zijn, is met een cijfer in dezelfde kleur als de lijn aangegeven.

Ten slotte dient opgemerkt te worden, dat het in rood aangegeven baanvak Zevenaar—pruisische grens volgens een overeenkomst van 1862 tusschen de Nederlandsche Rijnspoorwegmaatschappij en de Rheinische Eisenbahngesellschaft aangelegd en gelegen naast den in 1856 geopenden spoorweg Arnhem—Emmerik van eerstgenoemde maatschappij, na de spoorwegovereenkomsten van 1894 is opgebroken, hoewel de voortzetting van die lijn van de nederlandsche grens tot Kleef bij de pruisische staatsspoorwegen in gebruik is gebleven.

Insgelijks was het eveneens in rood weergegeven stukje spoorweg Zevenbergen—Moerdijk, in 1855 door de Spoorwegmaatschappij Antwerpen—Rotterdam aangelegd, reeds in 1880 opgebroken, toen de nederlandsche Staat eigenaar en de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen exploitante werd van het geheele baanvak Rotterdam—Rozendaal—belgische grens.

Beide stukjes komen dus op de hedendaagsche spoorwegkaart van Nederland niet meer voor.

---

[1]) Het grenstractaat met België van 1843 was toch slechts een noodzakelijk gevolg van het scheidingstractaat van 1839.

[2]) Bij het samenstellen van deze kaart is gebruik gemaakt van cartografische, statistische en andere gegevens, geput uit het werk van Mr. J. H. Jonkers Nieboer, Geschiedenis der Nederlandsche Spoorwegen (Haarlem, 1907). Sedert 1907 zijn er nog vele bij gekomen, vooral kleinere lijnen ten behoeve van het platteland, die echter op een kaart van dezen omvang moeilijk konden worden aangegeven. Haar getal is wel 15. Ook een groot aantal trams zou te vermelden zijn.

ALPHABETISCH REGISTER

(BUITEN HET AANHANGSEL)

A

Aalberse, 536, 541, 549.
Aalsmeer, 546.
Aalst, 217.
Abel, 180.
Abercromby, sir Ralph, 69 vlg., 74 vlg.
Aberdeen, lord, 298.
Ablaing van Giessenburg, d', 468.
Aboukir, 56.
Achterhoek, 259.
Ackersdijk, 262, 368.
Adair, lord, 313.
Adriatische Zee, 449.
Aebinga van Humalda, van, 192, 210.
Aengenent, 549.
Aerdt, Van Hugenpoth tot —. Zie Hugenpoth.
Aerschot, hertog van, 215, 221, 231.
Afrika, 336, 488 vlg., 523, 525, 534.
—— Noord-, 248.
—— Zuid-, 488, 516 vlg., 551.
Ainsworth, Thomas, 354.
Aken, 97, 115, 201, 204, 246, 251, 297, 435.
Albanië, 526.
Alberda, 405.
—— van Bloemersma, 176, 215.
Alberdingk Thijm. Zie Thijm.
Alblasserwaard, 260.
Alderwerelt, De Roo van —. Zie De Roo.
Alexandrië, 93.
Algeciras, 525.
Algiers, 126, 247 vlg., 275.
Alkmaar, 75, 77, 151, 156, 176.
Alliantie, Heilige, 245 vlg., 275.
Alma Tadema, 559.
Almaraz, 159.
Almelo, 74, 354, 481.
Almonacid, 159.
Alphen, Anthonius van, 162.
—— Daniel van, 240, 279, 342.
—— Hieronymus van, 62.
Alphonse, baron d', 149 vlg., 154 vlg., 160, 162.
Alquier, 3, 12.
Altena, 137, 140.
Alting, 22.
—— von Geusau, 536.
Alva, 284, 370.
Ambleteuse, 95, 107.
Ambon, 255.
Amerika, 29, 58, 76, 81, 98, 102, 120, 125 vlg., 129, 131 vlg., 141, 147, 152, 163, 170 vlg., 256 vlg., 336, 356, 373, 444, 449, 473, 475, 489, 519, 523, 530, 533, 536, 542, 544 vlg., 550 vlg., 555 vlg., 560.
—— Noord-, 351.
—— Spaansch-, 257.
—— Zuid, 59, 256.
Amerongen, 537.
Amersfoort, 157, 475, 481.
Amiens, 62, 87, 105 vlg., 236.
Amorie, Des — van der Hoeven. Zie Hoeven.
Ampsen, Van Nagell van —. Zie onder Nagell.
Amshoff, 352.
Amstel, 47.
—— Nieuwer-, 546.
Amsteldiep, 547.
Amstelland, 121, 143.
Amsterdam, 3 vlg., 11, 20, 24, 29 vlg., 33, 35 vlg., 41 vlg., 47, 52 vlg., 58, 60 vlg., 67 vlg., 70, 73 vlg., 77, 80, 91, 96, 98, 100 vlg., 108, 110, 115, 118, 121, 124 vlg., 128 vlg., 132, 134 vlg., 148, 151, 154, 156 vlg., 159, 163 vlg., 168, 174 vlg., 182 vlg., 188, 190, 192, 198 vlg., 201, 207, 214 vlg., 238, 242, 251 vlg., 256 vlg., 263, 318, 321, 334, 343, 345, 349, 351 vlg., 358, 360 vlg., 365, 369, 371, 373, 384, 386, 389, 394, 401, 405, 407, 410, 420 vlg., 434 vlg., 442, 452, 456 vlg., 463 vlg., 468 vlg., 474 vlg., 481, 485, 492 vlg., 496, 498 vlg., 508, 510, 513 vlg., 521, 529, 535, 537, 543, 546 vlg., 550 vlg., 557, 560 vlg.
André, 420.
Andringa de Kempenaer, van —. Zie Kempenaer.
Anemaet, 379.
Anethan, d', 215.
Ange, l', 12.
Angelbeek, van, 22.
Anjer, 131 vlg.
Anrooy, van, 560.
Ans, 279.
Ansbach, 116.
Ansing, 492.
Anslijn, 274.
Anthing, 249.
Antillen, 106.
Antoing, 253.
Antonelli, kardinaal, 416, 425.
Antwerpen, 9, 120, 133 vlg., 139, 143, 155, 189 vlg., 200, 214, 192, 221, 252, 258, 260, 263, 293, 295 vlg., 299 vlg., 304, 306 vlg., 310 vlg., 314 vlg., 319 vlg., 355, 434, 475, 528 vlg., 539, 550 vlg.
Apeldoorn, 474.
Apeldoornsche Kanaal, 252, 369 vlg.
Apol, 560.
Appelius, 24 vlg., 101, 128, 138, 204, 228, 231, 233, 241 vlg., 266 vlg., 279, 444.
Appingedam, 351.
Aranjuez, 159.
Archipel, Indische, 105, 130, 250, 256, 434, 465, 500, 513, 542 vlg., 555.
Ardennen, 190, 260.
Ardesch, 398.
Aremberg, 305.
Arnault, 239, 245.
Arndt, 170, 205, 364, 388.
Arnhem, 9, 74, 179 vlg., 346, 348, 353, 395, 411, 434 vlg., 441.
Arnoldts, 397.
Artz, 560.
Asch van Wijk, van, 342, 344 vlg.
Assen, van, 180, 378, 427.
Asser, T., 269, 288, 492, 515 vlg., 555.
Ath, 315.
Atjeh, 255, 434, 462, 478, 480, 483, 490, 500, 503, 513, 522, 543 vlg.

Atlantische Oceaan, 248, 530.
Aubigné, Merle d', 349, 360.
Auchmuty, 153.
Augereau, 79 vlg., 82 vlg., 91.
Austerlitz, 108.
Australië, 475, 545.
Aylva, van, 192, 215.
Azië, 101, 105 vlg., 131, 250, 336, 516, 525, 534, 544.

B

Baarn, 258.
Bachman, 177.
Baden, 68.
Bagot, 255, 274, 286, 304.
Baie, 524.
Bake, 374.
Bakhuizen van den Brink. Zie Brink.
— — H. G. van de Sande —, 555.
— — J. J. van de Sande —, 560.
Bakker Korff, 560.
Bakkerskil, 143.
Bali, 398, 434, 465.
Balkan, de, 166, 523, 526, 528, 534.
Ballot, Buys —. Zie Buys.
Bamberg, 66, 89.
Banda, 255.
Bandoeng, 544.
Bangeman Huygens. Zie Huygens.
Bandjermassin, 131, 434.
Banjoewangi, 132.
Banka, 207, 249 vlg., 543.
Bantam, 152, 434.
Baptisten, 556.
Barbarije, 91, 247 vlg.
Barère, 239.
Baring, 139.
Bartels, 284.
Bastiat, 373.
Bataafsche Republiek (Batavië), 3 vlg., 19, 33, 36 vlg., 39 vlg., 42 vlg., 50 vlg., 56 vlg., 61 vlg., 64 vlg., 69 vlg., 75 vlg., 86 vlg., 91 vlg., 102 vlg., 105, 107 vlg., 111 vlg., 140, 146 vlg., 155, 384, 407.
Batavia, 22, 58, 105, 130, 153, 249 vlg., 339, 398, 544.
Bath, 134 vlg.
Baud, J. C., 338 vlg., 346, 374, 383, 387, 390, 405, 413, 423, 433 vlg.
— — G. L. 405, 434.
Baudin, 453.
Bauer, 560.
Bautersem, 313.
Bautzen, 171.
Bayonne, 136.
Bazel, 16 vlg., 189, 201.
— — de, 561.
Beaconsfield, lord, 489.
Beaufort, hertog de, 190, 202.
— — de, 489, 502, 504 vlg., 515 vlg., 519.
— — Godin de, 509.
Beauharnais, Eugène de, 302. Zie Leuchtenberg.
— — Hortense de, koningin van Holland, 112, 120, 123, 128, 135, 137 vlg., 142, 144 vlg.
Becker, 343.
Beeck Vollenhoven, van, 392.
Beeckman, 312.
Beelaerts van Blokland, 339, 341 vlg., 365.
— — 489, 492.
Beele, Sloet van den. Zie Sloet.
Beemster, de, 77.
Beer Poortugael, den, 485, 516.
Beerenbroek, (Ruys de Beerenbrouck) vader, 397, 510.
— — zoon, 536, 540 vlg.
Beets, Nicolaas, 353, 360, 376, 432, 451, 459, 470, 561.
Beieren, Otto, prins van, 302, 304, 306.
Beierland, Oud-, 168.
België, 9, 17, 54, 68 vlg., 149 vlg., 163, 188, 190 vlg., 200 vlg., 212 vlg., 223 vlg., 226 vlg., 234 vlg., 238 vlg., 243 vlg., 257, 259, 261 vlg., 267, 269 vlg., 275 vlg., 287 vlg., 292 vlg., 296 vlg., 299 vlg., 333 vlg., 337, 339, 341, 343, 354 vlg., 361 vlg., 372, 384, 388 vlg., 402, 412, 414, 434, 443, 448 vlg., 452 vlg., 460, 464, 469, 472 vlg., 523 vlg., 528 vlg., 532 vlg., 536 vlg.
— — Albert, koning van, 539.
— — Leopold I, koning van, 309 vlg., 312 vlg., 316, 318 vlg., 322, 325, 327 vlg., 364, 389 vlg. Zie Saksen-Coburg.
— — Louise Henriëtte, koningin van, 318.
Belgrado, mgr., 415 vlg., 412, 425.
Belle Alliance, la, 219.
Bellegarde, 3.
Belliard, 308 vlg., 311, 313 vlg.
Bellinchave, du Tour van. Zie Tour.
Belmont, 517.
Benckendorff, 189.
Benedetti, 453.
Benkoelen, 250, 254 vlg.
Bennigsen, 171, 453 vlg.
Bentheim, 97.
Benthien, 168.
Bentinck van Rhoon, Willem Gustaaf Frederik, 6, 17, 55, 67 vlg., 74, 123.
— — A. A. Baron, 396, 405.
— — tot Buckhorst, 174, 180, 210.
Bentinck, familie, 67 vlg.
Berbice, 22, 106, 119, 206 vlg.
Berchem, 295, 300.
Beresina, 167 vlg.
Berg, 123, 137 vlg.
Bergansius, 509, 521.
Berge, ten, 29, 45.
Bergen (Mons), 190, 239, 258, 293, 315.
— — (N.-Holl.), 75, 77.
— — (Noorwegen), 81.
— — op Zoom, 9, 13, 123, 135, 139 vlg., 189 vlg., 435.
Bergh, van den, 492.
Beringen, 312.
Berkel, van, 414.
Berkhey, Le Francq van, 121.
Berkhout, Teding van. Zie Teding.
Berlage, 561.
Berlijn, 16, 66 vlg., 69, 76, 80, 86, 89, 94, 117 vlg., 152, 171, 297 vlg., 307, 324, 327, 357, 369, 390, 452, 455, 488, 529, 536 vlg.
Bernadotte, 134 vlg., 166, 171 vlg. Zie Zweden.
Bernagore, 207.
Berry, hertogin van, 323.
Besier, 70, 76, 82 vlg., 85, 95, 98, 102.
Bessières, 135, 138.
Betuwe, 130, 189, 438.
— — Neder-, 149.
Betz, 440, 444 vlg.
Beughem, van, 202.
Beurnonville, 41 vlg.
Beveland, Zuid-, 9, 134 vlg., 138 vlg., 474.
Beveren, de, 45, 85.
Bevervoorde, van, 379 vlg., 389, 391, 411.
Beverwijk, 77, 546.
Beyen, 482.
Beyma, van, 6, 25, 29, 37, 39, 41, 43, 45.
Beytz, 149.
Bicker, 29, 45.
Bielfeld, 76.
Biesbosch, 141, 143.
Bilderdijk, 22, 64, 121 vlg., 124, 147 vlg., 157, 165, 263 vlg., 348, 353, 359, 561.
— — Schweickhart, K. W., 264.
Bilders, 559 vlg.
Billiton, 249 vlg., 255, 474, 490, 493, 543.
Binder, von, 237, 244.
Bingerden, van, Pabst van. Zie Pabst.
Binkes, 492.
Biscaye, 158.
Bismarck, 448, 452 vlg., 460.
Bisschop, 559.
Blanken, minister, 440.
— — genie-officier, 94, 148, 253.
Blauw, 8, 10 vlg., 15, 44, 51.

Blauwberg, 106.
Bles, 559.
Blitterswijk, Van Lynden van. Zie van Lynden.
Bloem, 494.
Bloemen Waanders, van. Zie Waanders.
Bloemersma, Alberda van. Zie Alberda.
Bloemfontein, 518.
Blois van Treslong, 41, 127.
Blok, Bern., 6, 29 vlg.
Blokland, Beelaerts van. Zie Beelaerts.
Blommers, 560.
Blücher, vorst, 170 vlg., 173, 189, 216 vlg.
Blussé, 456, 461, 463.
Blijdenstein, 473.
Bock, de, 560.
Bode, 41.
Boecop, van, 293, 295.
Boeracker, 347.
Bogaers, 264.
Bohemen, 145, 171, 323, 448.
Bok, 489.
Bokhoven, 80.
Boksmeer, 80, 461.
Bolivar, Simon, 257.
Bolland, 555.
Bommel, 180, 189.
— — van, mgr., 415, 417.
Bommelerwaard, 74, 140, 149, 260, 438.
Bonaparte, Jérôme, 99, 123, 171.
— — Joseph, 87 vlg.
— — Louis (Lodewijk), koning van Holland, 108 vlg., 132 vlg., 157 vlg., 164, 211 vlg., 224, 238, 260, 269. Zie Leu.
— — Napoleon, keizer, 56, 69, 78 vlg., 85 vlg., 102, 106 vlg., 114 vlg., 132 vlg., 160, 162, 164 vlg., 179, 189 vlg., 199, 201, 205, 208 vlg., 213 vlg., 223 vlg., 232, 239, 245, 248 vlg., 252, 255, 257, 265, 271, 282, 287, 291, 297, 302, 304, 311, 323, 343, 372 vlg., 414, 465, 509.
Bonhomme, 113.
Boni, 434.
Bonn, 271.
Booms, 461.
Boot, 433.
Booth, 556.
Borculo, 74.
Bordeaux, hertog van, 286.
Bordes, de, 102.
Boreel van Hogelanden, 371, 390 vlg., 413 vlg.
Borger, 264 vlg., 348.
Borgesius, Goeman, 495, 500, 510, 513, 515, 519 vlg. 549, 554.
Borneo, 255, 434, 465, 543.
Borret, 334, 361, 447.
Borsbeek, de Robiano de, 277.
Borselen, van, 560.
Borski, 392.
Bos, 535.
Bosboom, Johannes, 471, 559.
— — minister, 528, 534.
— — -Toussaint, 470.
Bosch, den. Zie 's-Hertogenbosch.
— — Bernardus, 29 vlg., 49.
— — Jeronimo de, 101, 121 vlg.
— — De — Kemper. Zie Kemper.
— — van den, 261, 325, 336 vlg., 341 vlg., 346, 369, 362, 446.
Bosscha, 433, 436, 438.
Bosse, van, 396, 398, 408 vlg., 420, 422, 433 vlg., 446, 457 vlg., 461 vlg., 482, 485.
Bosveld, 29.
Botha, 517, 519.
Bouillon, 220, 308.
Boulogne, 86, 107, 116 vlg.
Bourbon, huis, 190, 213, 215, 220, 251, 286, 302, 306.
— — Adelaïde, de, 305.
Bourgogne, 189.
Bourgondië, 205, 266.
Bourtange, 149.
Bouvier des Éclats, 177.
Bouwmeester, L., 560.
Box, Henri, 366.
Boxtel, 436, 473, 551.
Boyen, 173.
Braak, 21, 35.
Braam, van, 69, 72 vlg.
Brabant, 7, 9, 23 vlg., 37, 48, 93, 100, 104, 106, 113, 117, 123, 129 vlg., 132, 134 vlg., 137 vlg., 148 vlg., 162 vlg., 169, 179 vlg., 189 vlg., 194, 202, 210, 217, 219, 251, 258 vlg., 290 vlg., 295, 298, 304, 306, 311, 313, 316, 320, 324, 329, 346, 350.
— — Noord-, 190, 221, 260, 293 vlg., 299, 303, 306, 311 vlg., 362, 379, 389 vlg., 397, 405, 414 vlg., 418 vlg., 451, 470, 472 vlg., 535, 551.
— — Staats-, 23, 201.
— — Zuid-, 204, 219, 221, 236, 284.
Braine le Comte, 217.
Brandsen, 8, 85, 90, 110, 125 vlg.
Brauw, de, 423, 457, 489 vlg.
Brazilië, 356, 489, 543, 545.
Breda, 48, 123, 139 vlg., 155, 189, 311, 414 vlg., 417 vlg., 423, 434 vlg., 481 vlg.
— — van, 262.
Breitner, 560.
Bremen, 16, 58, 173, 175, 355, 553.
Breslau, 170, 172.
Bresson, 303, 306, 308.
Brest, 39 vlg., 95, 107, 117.
Bretagne, 460.
Briel, den, 180.
Brienen, van, 176.
Bright, 373.
Brink, Jan ten, 562.
— — Bakhuizen van den, 353, 374.
Brissot, 7.
Brittanje, Groot-, 394. Zie Engeland.
Broc, de, 125.
Brocx, 461, 465, 477.
Broek, Lesage ten, 273, 361.
Broere, mgr., 361.
Broglie, Maurice de, 213, 224, 226 vlg., 232, 236 vlg., 270.
Bronsveld, 459, 498, 510, 514.
Brouckère, Charles de, 277 vlg., 284, 289, 300, 307.
Brouwer, 45.
Bruce, generaal, 134 vlg.
— — kamerlid, 371, 374, 386 vlg., 390 vlg.
Brugge, 253, 258, 291, 293.
Brugghen, van der, Mr., 360, 430 vlg., 435, 447.
Brugmans, S. J., 109, 122, 155, 157, 262, 281.
Bruins, 538.
Brune, 70 vlg., 73, 75, 77 vlg., 117, 122 vlg.
Brunings, 105, 253.
Brunswijk, 17, 89, 112, 217.
— — -Luneburg, Louise, prinses van Oranje, hertogin van, 193.
— — -Oels, hertog van, 133.
Brussel, 19, 94, 112, 116, 149, 176, 189 vlg., 201 vlg., 204, 214, 217 vlg., 228, 234, 236, 238 vlg., 244, 251, 253, 257 vlg., 262, 266 vlg., 275, 285, 287 vlg., 296 vlg., 299 vlg., 303 vlg., 308 vlg., 312 vlg., 324, 328 vlg., 367, 369, 414, 488, 528, 539.
Buchhorn, 89.
Buckhorst, Bentinck van. Zie Bentinck.
Budach, 22.
Buelens, 274.
Buitendijk, 510.
Buitenzorg, 153, 543 vlg.
Bulgarije, 526, 528.
Bulow, von, 173, 175, 180 vlg., 188 vlg., 219, 302.
Burgers, 488.
Burmania. Zie Rengers.
Bus de Ghisignies, du, 257, 335 vlg.
Busch, 101, 168.
Busken Huet. Zie Huet.
Buys, J. Th., 450, 456, 480, 485, 490.
— — W., 48, 51, 53.
— — -Ballot, 471, 489.
Buyskes, 249.
Bylandt, Alexander, graaf van, 202.
— — Willem Frederik van, 290.
— — -Halt, L. graaf van, 20, 67, 90, 118, 122.

Bylandt, van, gezant, 455.
Bijleveld, C., 45, 96, 98, 240.
— — J., 401.
Byron, 264 vlg.

C

Cadix, 59, 107.
Cadore. Zie Champagny.
Cadzand, 155.
Calais, 107.
Caland, 474.
Calcar, E. van, 558.
Calcutta, 207, 249.
Californië, 374, 475.
Callantsoog, 72.
Calonne, 284.
Calvijn, 352, 418, 471, 508.
Cambacérès, 7, 239.
Cambier, 45.
Cambon, 239.
Campens Nieuwland de Jonge, van. Zie De Jonge.
Campoformio, 56.
Canarische eilanden, 131.
Canneman, 102, 179, 188, 210, 242, 335.
Cannes, 214 vlg.
Canning, 254 vlg., 274.
Capaccini, 271, 274, 276, 284 vlg., 289, 363.
Capadose, 264, 348, 350, 359 vlg.
Capellen, van, 69, 72 vlg., 248.
— — Godard van der, 138, 151, 202, 204 vlg., 210, 213, 215, 217, 226 vlg., 249 vlg., 254, 256 vlg., 335, 358.
Caraman, de, 144.
Carlos, don, 325.
Carnegie, 523.
Carnot, 7 vlg., 15, 190, 245.
Carteret, 129.
Casembroot, de, 435 vlg., 438, 443.
Cassel, professor, 262.
Cassel (stad), 117.
Castelfidardo, 461.
Castlereagh, lord, 170, 181, 200 vlg., 205 vlg., 245, 247, 250, 254.
Castricum, 29, 77.
Castro, Cipriano, 524.
Castrop, van, 45.
Cats, Jacob, 264.
— — 334.
Cattenburch, Copes van. Zie Copes.
Caub, 189.
Cauchois Lemaire, 240.
Caulaincourt, 125.
Cauterets, 123 vlg.
Cavaignac, 239.
Cayenne, 519.
Ceilon, 22, 58, 86 vlg., 205 vlg., 474, 489, 543.
Celebes, 434, 465.
Celles, de, 150, 161, 168, 176, 267, 273.
Ceram, 434.
Chamberlain, 518.
Champagny, hertog van Cadore, 126, 137 vlg., 141, 144, 146.
Champigny-Aubin, 50 vlg., 55.
Changuion, 174, 177 vlg., 181.
Chantepie. Zie Saussaye.
Charleroi, 217 vlg., 253, 258, 316.
Chartisten, 373, 378.
Chassé, 132, 158, 216, 219, 295, 300, 311 vlg., 314, 319 vlg.
Chateaubriand, 306.
Chatham, lord, 133 vlg.
Châtillon, 201 vlg.
Chaumont, 201, 206.
— — Dupont-. Zie Dupont.
Chazal, 7.
Cheribon, 131, 152 vlg.
Chevalier, 256.
China, 256, 434, 474.
Ciamberlani, 214, 237, 271.
Cisalpijnsche Republiek, 93.
Ciudad Real, 159.
Claes, 276.
Clancarty, lord, 181, 201, 203, 244, 248, 250, 255, 274.
Clarisse, 265, 348.
Clercq, W. de, 157, 264, 360.
— — G. de, 410.
— — le, 215, 221, 224.
Clifford, 279.
Cloud, Saint-, 157.
Cobden, 373.
Cobet, 374, 471.
Coblenz, 189.
Coburg. Saksen-. Zie Saksen en België.
Cochin, 207.
Cochon, 8 vlg., 12.
Cock, prof. H., 401.
— — H. de, 350 vlg.
Cockerill, James, 259.
— — John, 259.
Coehoorn, van, 477.
Coen, 473.
Coevorden, 179 vlg., 189 vlg.
Cohen Stuart, 523.
Colenbrander, 562.
Colijn, 526, 541 vlg.,
Collaert, 216.
Collot d'Escury, 90, 346.
Colombo, 14, 22.
Compiègne, 155.
Condé, 220.
Coninck, de, 215, 222 vlg., 225, 234, 280.
Conrad, 105, 253.
Consalvi, 270.
Constant Rebecque, de, 218, 246, 287, 294, 312.
Cool, generaal, 526.
Copes van Cattenburch, 347.
Coppello. Kappeyne van de. Zie Kappeyne.
Cornets de Groot. Zie de Groot.
Cornwallis, lord, 87.
Corsica, 165, 248.
Cort Heyligers. Zie Heyligers.
Corver Hooft, J., 279, 281, 340, 344 vlg., 401, 494, 506.
Corvey, 89.
Costa, Isaac da, 264, 348, 350, 352, 360, 375, 399, 470.
Coste, de la, 283, 291, 296.
Couperus, 85.
— — Louis, 562.
Cramer, 361 vlg., 405, 414 vlg.
Cras, 262, 269.
Cremer, J. T., 515, 543.
Cremers, 443, 455, 487, 492, 495, 506.
Cronjé, 517 vlg.
Curaçao, 81, 119, 257, 465, 524, 545.
Curtius, Donker. Zie Donker.
Custozza, 448.
Cuvier, 155.
Cuypers, Ed. 561.
— — Jos, 561.

D

Daalen, van, 478.
Daendels, 10, 18 vlg., 40, 44 vlg., 50 vlg., 68, 70 vlg., 78, 92, 117, 122, 131 vlg., 152, 166, 172, 249 vlg., 336.
Daine, 295, 311 vlg.
Dake, 560.
Dam van Isselt, van, 342, 344, 347, 372, 378 vlg., 383, 405, 407, 410, 418, 428.
— — Irhoven van. Zie Irhoven.
Damberry, Forstner van. Zie Forstner.
Danzig, 139, 172.
Darbisten, 556.
Daru, 150.
Darwin, 467.
Dassevael, 85, 101.
David, 239.
Davoust, 171 vlg., 189, 219.
Deal, 181.
Dechez, 300.
Dedel, Salomon, 321, 324, 326.
Dedem, van, 510.
— — tot de Gelder, van, 150.
Dedemsvaart, 253.
Deforgues, 77 vlg.
Deken, Aagje, 64.
Dekker, 105, 130.
— — Douwes. Zie Multatuli.
Delacroix, Charles, 43 vlg., 49 vlg.
Delagoabaai, 518.
Delden, van, 443, 477.
Delf, de, 47.
Delfshaven, 445.
Delft, 5, 90 vlg., 157, 258, 373, 398, 433, 442, 467, 473, 493, 522, 544, 551, 555, 561.
Delfzijl, 69, 159, 179 vlg., 189 vlg., 253, 435, 474, 481.

Deli, 462, 474, 478, 543.
Delius, 190.
Demerary, 22, 119, 206 vlg.
Demmeni, 500.
Denemarken, 21, 57, 68, 81, 160, 171, 389, 446, 448, 464, 551.
Dennewitz, 171.
Dermout, 348.
Desima, 249.
Desjardins, 71.
Desnouettes. Lefebvre-. Zie Lefebvre.
Deterding, 543.
Devaux, 276.
Deventer, 29, 155, 157, 159, 179 vlg., 190, 258, 386, 417, 431, 443.
— — van, 446.
Devillers-Duterrage, 149.
Deynoot, Gevers. Zie Gevers.
Deyssel, van. Zie Thym.
Dibbets, 293, 295, 311, 320.
Diebitsch, 298.
Dieghem, 295.
Diemen, 144.
— — van, 29.
Dieren, 474.
Diest, 312.
Dietz, 89.
Dieze, 474.
Dipo Negoro, 256 vlg., 337.
Dirks, 474.
Dirxland, van der Goes van. Zie Goes.
Djambi, 434.
Djokjakarta, 256.
Dnieper, 167.
Doedes, 429, 432, 470.
Doeff, 249.
Does de Willebois, van der, 480, 491.
Doesburg, 179 vlg.
Doetinchem, 173.
Doeveren, 350.
Dokkum, 151.
Dollart, 531, 546.
Dommel, 48.
Dommer van Poldersveldt, 414, 417.
Don, 75, 77.
Donau-monarchie, 534, 537.
Donders, 374, 471.
Donker Curtius, B., 179.
— — D., 169, 277, 279 vlg., 321, 340, 344, 359, 378 vlg., 391 vlg., 398 vlg., 405, 408 vlg., 423, 428, 431.
— — H. H., 348, 359.
Donner, 498.
Doorenbos, 562.
Doorn, 537.
— — van, 148.
— — van Westcapelle, van, 333, 341, 343, 356 vlg., 365, 383, 395, 420, 423, 427.
Doornik, 226, 232, 258, 270, 293, 316.
Dordt (Dordrecht), 24, 29, 69, 90, 115, 140, 156, 180, 238, 253, 256, 265, 349 vlg., 359, 375, 435, 481, 545.
Dorth, van, 74.
Dortmund, 89, 553.
Dotrenge, 214, 221, 223, 225, 239, 241, 267, 278.
Douwes Dekker. Zie Multatuli.
Dover, 314.
Dozy, 471.
Drente, 4, 23, 25 vlg., 28, 47, 100 vlg., 113, 148, 180, 190, 194, 210, 221, 253, 260, 285, 351, 472, 474, 485, 535, 547.
Dresden, 170 vlg., 390.
Dresselhuys, 541.
Dreyfus, 519.
Driel, Repelaer van. Zie Repelaer.
Drieling, 419, 423.
Drontheim, 81.
Drost, Aernout, 353.
Drucker, 499, 513.
Dubois, 215, 223 vlg.
— — Crancé, 7.
Duc, Viollet le, 561.
Ducange, 43 vlg., 46 vlg., 49 vlg.
Duchâtel (Duchastel), graaf, 279, 414, 420.
— — schilder, 560.
Ducpétiaux, 269, 276 vlg., 290.
Duinkerken, 95.
Duitschland (Duitsche Rijk), 17, 46, 59, 80, 86, 89, 93, 99, 106, 116, 121 vlg., 125, 127, 129, 132 vlg., 137, 145, 149 vlg., 166 vlg., 171 vlg., 181, 202, 204 vlg., 221, 244 vlg., 259, 261 vlg., 265, 297, 302 vlg., 305 vlg., 308, 310, 315 vlg., 321 vlg., 324 vlg., 340, 343, 349, 352, 363 vlg., 373, 376, 378, 384, 387 vlg., 394, 396 vlg., 399, 401, 411, 428, 435 vlg., 444, 448 vlg., 452 vlg., 459 vlg., 464, 467 vlg., 473 vlg., 488, 492, 499, 518, 523 vlg., 526 vlg., 532 vlg., 536 vlg., 539 vlg., 544 vlg., 548 vlg., 555, 557.
— — Noord-, 16, 145, 170 vlg., 175, 411, 449, 452, 460.
— — Zuid-, 86, 217, 411, 449.
— — Karel V, keizer van, 221, 228, 252, 266.
— — Maria Theresia, keizerin van, 238, 282.
— — Wilhelm II, keizer van, 523, 525, 537.
— — Wilhelm, kroonprins van, 537.
Duiveland, 134.
Dullert, 413, 423, 437, 451, 459, 476, 488.
Dumbar, 25, 29, 85.
— — G., 462.
Dumonceau, 11, 19 vlg., 27, 70 vlg., 73, 80, 92, 102, 108, 116 vlg., 129, 134 vlg., 138, 144, 150.
Dumont, 7.
Dumont-Pigalle, 12.
Dunant, 516.
Duncan, 40, 70, 72, 74.
Dundee, 517.
Dupont-Chaumont, 102, 108, 111, 120 vlg., 123, 128.
Düppelerschansen, 446.
Dupuis, 561.
Durango, 158.
Durazzo, 526.
Dussen, van der, 215.
Duyl, van, 489.
Duymaer van Twist. Zie Twist.
Duyn van Maasdam, van der, 174, 177 vlg., 181 vlg., 187, 192, 207, 215, 225, 230, 234, 333.
Dwina, 167.
Dijck, van, 263.
Dijckmeester, 26.
Dyserinck, minister, 510.

E

Eberstein, 41.
Eck, van, 45.
Eeden, van, 562.
Eemnes, van Naamen van. Zie Naamen.
Eems, 47, 59, 127, 129, 148, 247, 553.
— — Ooster-, 150.
— — Wester-, 176.
Eerens, de, 339.
Eerelman, 560.
Effen, van, 64.
Egypte, 56, 69, 78.
Eindhoven, 29, 295, 436, 551.
Einthoven, 555.
Eland, 515, 520.
Elba, 190, 214, 249.
Elbe, 59, 117, 122 vlg., 169, 173.
Elburg, 29.
Elout, 106, 131, 145, 148, 192 vlg., 195 vlg., 215, 221 vlg., 225, 249, 254 vlg., 267, 269, 283, 335 vlg., 359.
— — van Soeterwoude, 360, 484.
Elphinstone, lord, 22.
Elst, 481.
Elten, 68.
Elzas, 217, 499, 523.
Emants, 561.
Emden, 58, 151, 259, 553.
Emmahaven, 544.
Emmerik, 68, 434.
Ems Oriental, 148.
— — Occidental, 148.
Ende, van den, 104, 209, 358.
Endegeest, Gevers van. Zie Gevers.
Engeland, 4, 6 vlg., 11 vlg., 15 vlg., 19, 21 vlg., 30 vlg., 35, 37, 39 vlg., 46, 50, 54, 56 vlg., 63, 66 vlg., 80 vlg., 86 vlg., 92 vlg., 105 vlg., 115 vlg., 125 vlg., 129 vlg., 143, 145, 147, 152 vlg.,

158, 160, 163 vlg., 168, 170 vlg., 178 vlg., 188 vlg., 196, 199 vlg., 216 vlg., 225, 244, 246 vlg., 258, 265, 274 vlg., 277, 286 vlg., 297 vlg., 306, 308 vlg., 314, 316 vlg., 323 vlg., 328 vlg., 336, 343, 348 vlg., 354 vlg., 364, 372 vlg., 376, 378, 384 vlg., 390, 399, 402, 406, 410, 415, 428, 443 vlg., 454, 456, 462, 464 vlg., 469, 472 vlg., 478, 488 vlg., 500, 516 vlg., 523 vlg., 528 vlg., 532 vlg., 536, 539 vlg., 544 vlg., 551, 553, 555, 559.
Engeland, Charlotte, prinses van Wales, prinses van, 173, 188, 191, 198, 207, 248, 302, 308.
— — George III, koning van, 16, 73, 93.
— — George IV, koning van, 207, 255.
— — Karel I, koning van, 284.
— — Victoria, koningin van, 325.
— — Willem III, koning van. Zie Oranje.
Engelvaart, minister, 461.
Enghuizen, van Heeckeren van. Zie Heeckeren.
Enkhuizen, 164, 259, 481.
Enschede, 74, 354, 405, 435 vlg., 473, 551.
Enslie, 412, 423.
Erasmus, 157.
Erfurt, 165.
Ermerins, 12, 53, 70, 82 vlg.
Erp Taalman Kip, van. Zie Kip.
Escaut, Bouches de l', 148.
Essen, generaal, 75.
— — van, 560.
Essequebo, 22, 106, 206 vlg.
Esterhazy, 302.
Estremadura, 159.
Europa, 8 vlg., 19, 21, 56, 58, 60, 62, 65 vlg., 82, 86, 92, 94, 105 vlg., 123, 125, 129 vlg., 146 vlg., 152, 157, 160, 166, 174, 200 vlg., 206 vlg., 216, 220, 228 vlg., 237, 243, 245 vlg., 249 vlg., 256, 258, 262 vlg., 265 vlg., 275, 288, 297 vlg., 301, 304 vlg., 307 vlg., 311, 314 vlg., 319, 321, 323 vlg., 328, 333, 335 vlg., 343, 355, 364, 375, 378, 382 vlg., 388 vlg., 398, 401, 409, 414, 418, 428, 433, 443 vlg., 447, 454 vlg., 459, 464, 473, 475 vlg., 479, 483, 489, 499 vlg., 516 vlg., 523 vlg., 533, 538, 543 vlg., 550, 560, 563.
— — Midden-, 147, 166.
— — West-, 147, 453.
— — Zuid-, 147, 166, 251, 275.
Eustatius, St., 81, 119.
Exelmans, 190.
Exmouth, lord, 130, 248. Zie Pellew.
Eyck, van, 263.
Eijk, Sprenger van. Zie Sprenger.
Eykenbroek, 41.
Eylau, 123.
Eysden, 537.
Eysinga, van, 538.

F

Faber. Zie Riemsdijk.
Fabius, 479.
Fabricius, 328.
Fagel, Hendrik, 16, 67 vlg., 172, 181 vlg., 192, 205 vlg., 208, 248, 254 vlg.
— — Jacob, 68, 181, 208.
— — Robert, 67, 74, 208.
— — Willem, 74, 181, 208.
Falck, 151, 157, 172, 174, 176, 178 vlg., 182, 203 vlg., 206 vlg., 215, 228, 232, 235, 240, 245, 254 vlg., 270 vlg., 283, 299, 302 vlg., 314, 316 vlg., 322, 333, 367.
Fallersleben, Hoffmann von. Zie Hoffmann.
Fallières, 525.
Falmouth, 532.
Farncombe Sanders. Zie Sanders.
Feith, 64, 101, 121, 264, 347.
Fendall, 249 vlg.
Fennekol, 41.
Feringa, 468.
Fichte, 170, 264.
Finisterre, 107.
Finland, 166.
Flament, 155.
Florence, 418.
Florent-Guyot, 71, 77 vlg.
Flores, 434.
Fock, C., minister, 457 vlg., 481.
— — C., gouv. generaal, 542, 545.
— — H., 174.
Foere, de, 227, 236, 309.
Fokker, J. P., 45 vlg., 49, 52 vlg.
— —, 499.
Fontainebleau, 123, 151, 190.
Foreest, van, 101.
— — D. van, 437, 440.
Formosa, 489, 542.
Forstner van Dambenoy, 412, 420, 423, 430.
Fortuyn, 496.
Fouché, 71, 140.
Fournier, 372.
Franciscanen, 414.
Francq, le — van Berkhey. Zie Berkhey.
Franckenberg, kardinaal, 202.
Franeker, 103, 155, 265, 348.
Frankfort, 181, 246, 325, 397.
Frankrijk, 3 vlg., 26 vlg., 30 vlg., 33 vlg., 37 vlg., 49 vlg., 65 vlg., 98 vlg., 102, 107 vlg., 114 vlg., 119 vlg., 122 vlg., 129 vlg., 136 vlg., 147 vlg., 158 vlg., 174 vlg., 182, 187 vlg., 195 vlg., 199 vlg., 202 vlg., 212 vlg., 226, 228 vlg., 231 vlg., 235 vlg., 239 vlg., 243 vlg., 248, 251 vlg., 258, 260 vlg., 263, 265 vlg., 269, 275 vlg., 283 vlg., 286 vlg., 292 vlg., 295, 297 vlg., 301 vlg., 308 vlg., 323 vlg., 328 vlg., 333, 343, 347 vlg., 354 vlg., 360, 363 vlg., 371 vlg., 376, 378, 381, 383, 386, 389, 396, 399, 420, 428, 432, 443 vlg., 448 vlg., 452 vlg., 459 vlg., 464, 473 vlg., 478, 482, 488, 499, 518 vlg., 523, 525 vlg., 528 vlg., 533 vlg., 536, 539 vlg., 545, 552.
Frankrijk, Noord-, 533 vlg., 536.
— — Karel de Groote, keizer van, 147.
— — Karel X, koning van, 248, 276, 286 vlg.
— — Lodewijk XIV, koning van, 56.
— — Lodewijk XVI, koning van, 43, 284.
— — Lodewijk XVIII, koning van, 68, 190, 215, 220.
— — Louise Henriëtte, prinses van, 318.
— — Louis Philippe, koning der Franschen, 286 vlg., 304 vlg., 318, 325, 343, 364, 373, 383, 388. Zie ook onder Orleans.
— — Napoleon I, keizer van. Zie Bonaparte.
— — Napoleon III, keizer van, 128, 144, 414, 443, 448, 452 vlg., 459, 461, 474.
— — Marie Louise, keizerin van, 142, 155 vlg.
Fransen van de Putte, J. D. 440, 442, 445 vlg., 461 vlg., 471, 476 vlg., 487, 491, 502.
Frécine, 3.
Frederiksoord, 261.
Friedland, 4, 123.
Friesland, 17 vlg., 23, 25 vlg., 29 vlg., 37, 39, 47, 58 vlg., 68, 71, 104, 113, 148, 150, 190, 194, 210 vlg., 221, 259 vlg., 351, 356, 378, 385, 405, 435, 472, 496, 508, 513 vlg., 535, 547, 559.
— — Oost-, 19, 59, 117 vlg., 122 vlg., 125, 131, 148, 190.
Frowein, 496.
Fruin, R., 429, 471, 555.
— — J., 489.
Frijkenius, 22.
Fulda, 89, 152, 173, 208, 229, 347.
— — Oranje-, vorst van. Zie Oranje.
Fijnje, Wybo, 6, 36, 41, 45 vlg., 49 vlg., 52, 54 vlg.

G

Gagern, Hans von, 181, 201, 204 vlg., 246.
Galicië, Oost-, 165.
Gambetta, 482.
Gansfoort, Wessel, 352.
Gantheaume, 107.
Garibaldi, 461, 468.
Geel, J., 352 vlg., 374.
Geelvinck, 29.
Geen, van, 257, 312.
Geer, de, minister, 540 vlg.
Geer van Jutphaas, de, 419, 492, 498, 500, 505, 522.
Geerling, 492.
Geertruidenberg, 189.
Geertsema, 446, 477, 481.
Gelder, van Dedem van de. Zie Dedem.
Gelderland, 4, 17, 25 vlg., 47 vlg., 67 vlg., 74, 79, 90, 108, 113, 148, 150, 180, 190, 194, 205, 210, 221, 258 vlg., 387, 413, 415, 445, 470, 472, 535, 547.
Geldersche vallei, 485.
Gemert, 80.
Gendebien, 215, 221, 223, 241, 284, 289 vlg., 301, 304, 307.
Generaliteitslanden, 6, 23, 362.
Genestet, de, 451, 467.
Genève, 66, 349, 516, 538.
Gennep, 149.
—— van, minister, 148, 326, 339, 342, 345, 365.
Gent, 67, 213, 216 vlg., 224, 226, 232, 236 vlg., 253, 257 vlg., 262, 270, 276, 279, 294, 304, 308 vlg., 318, 362.
—— Pacificatie van, 67, 224.
Genua, 149.
Geradts, 400.
Gérard, 313 vlg., 316, 320 vlg.
Gerhard, 469.
Gericke, 501.
Gerlache, de, 277 vlg., 281, 292, 307.
Gevers, baron, 529, 536.
—— Deynoot, 340, 359.
—— van Endegeest, 420, 429, 431.
—— Hugo, 33, 43 vlg.
Gheel, 312.
Ghert, van, 235, 271.
Ghisignies, du Bus de. Zie Bus.
Gibraltar, 156.
Giessenburg, d'Ablaing van. Zie Ablaing.
Gilquin, 72.
Gilse, van, 493.
Givet, 205, 313.
Gladstone, 489.
Glavimans, 20.
Gleichman, 482 vlg., 487, 491.
Glencoe, 517.
Gneisenau, 170, 173, 218.
Gobbelschroy, van, 235, 271 vlg., 280, 283, 292, 296, 337.
Goblet, 318 vlg.
Gockinga, 98.
Gödecke, 394.
Godefroi, 405, 436 vlg.
Godin de Beaufort. Zie Beaufort.
Godschalk, 561.
Goeje, de, 555.
Goeman Borgesius. Zie Borgesius.
Goeree, 69, 159.
Goes, M. van der, 70, 76, 78, 84 vlg., 93, 101, 113 vlg., 125.
—— F. van der, 513, 548, 562.
—— van Dirxland, van der, 438.
Goethe, 265.
Goeverneur, 374.
Gogel, 48, 50, 52, 55, 62, 70, 80, 82 vlg., 95 vlg., 101 vlg., 105, 109 vlg., 114 vlg., 121 vlg., 127 vlg., 148 vlg., 153, 160, 176, 212, 266, 355, 444.
Gogh, van, 560.
Gohier, 125.
Goldberg, 37, 101, 109, 115, 118, 228.
Goldstein, J. K. van, 400, 406, 408, 433, 439 vlg.
—— W. van, 480, 482 vlg., 487, 489.
Goltz, van der, 210, 228, 234, 287.
Goor, 354.
Gorkum, 9, 151, 155 vlg., 159, 177, 179 vlg., 189 vlg., 464.
Gorter, S., 548.
—— H., 562.
Gortschakoff, 454.
Gotha, 492.
Goubau d'Hovorst, 228, 235 vlg., 271 vlg., 280.
Gouda, 29, 157, 180, 405, 436, 473.
Goudriaan, ingenieur, 253.
—— van Tets van. Zie Tets.
Gouverneur, 347.
Graaff, van de, 22.
Graham, sir Thomas, 188, 191.
Grand-Rapids, 351.
Grant, 179.
Grasveld, van, 15, 106, 131.
Gratama, 450, 498.
Grave, 13, 157, 159, 189 vlg.
's Gravenhage, 4 vlg., 7 vlg., 10 vlg., 15 vlg., 19, 22, 24 vlg., 31, 33, 36 vlg., 40, 44 vlg., 50 vlg., 54, 61, 68 vlg., 71 vlg., 75 vlg., 83, 87, 89, 92 vlg., 109 vlg., 115, 118, 120, 123 vlg., 128, 142, 151 vlg., 154 vlg., 157, 174 vlg., 177 vlg., 200 vlg., 203, 217, 244, 248, 250, 256, 258, 262, 266, 285 vlg., 288 vlg., 291 vlg., 294, 297, 299 vlg., 309 vlg., 316 vlg., 322 vlg., 328 vlg., 339, 348, 359 vlg., 363 vlg., 366, 369, 371, 373 vlg., 389 vlg., 394, 414 vlg., 417, 421, 424, 426, 428, 430, 434, 436, 438, 450, 452 vlg., 460, 469, 471, 483, 492, 496, 508, 516, 521, 523, 534 vlg., 537 vlg., 547, 551 vlg., 559 vlg.
Grebbe, de, 108, 117.
Greeve, 505.
Grégoire, 239, 293.
Gregorius XVI, paus, 418.
Grevelingen, 141.
Grevelink, Alstorphius, 355, 377.
Grey, lord, 302 vlg.
Griekenland, 275, 308, 526, 528.
Grimm, 264.
Grisnez, kaap, 107.
Grissee, 130.
Grobbee, 492 vlg.
Groen van Prinsterer, 264, 279 vlg., 322, 334, 344, 346 vlg., 350 vlg., 358 vlg., 374 vlg., 399, 405 vlg., 419 vlg., 424 vlg., 438, 441, 443, 447 vlg., 450 vlg., 457 vlg., 463 vlg., 470 vlg., 476, 481, 484, 498, 554.
Groenland, 59.
Groenlo, 74.
Groningen, provincie, 4, 25 vlg., 29, 47, 58, 68, 71, 113, 148, 150, 175, 190, 192, 194, 210, 221, 253, 259, 261, 285, 346, 350 vlg., 359 vlg., 405, 443, 446, 450, 458, 473 vlg., 508, 535, 551.
—— stad, 15, 27, 151, 155, 180, 253, 333, 349, 351 vlg., 359 vlg., 375, 385, 410, 419, 435, 443, 474, 481, 498 vlg.
Groot, Cornets de, 438 vlg.
—— Hofstede de, 349 vlg., 352, 359 vlg., 419.
—— Hugo de (Grotius), 538.
—— Wekker de. Zie Wekker.
Grossbeeren, 171.
Grouchy, 219.
Guadeloupe, 206 vlg.
Guinea, 462.
—— Nieuw-, 543.
Guizot, 329, 343, 388.
Gulik, 200 vlg.
Guljé, 45.
Gunning, 470.
Günst, 468.
Guyana, 88, 96, 206, 545.
Guyot, 240.
Guyot-Florent. Zie Florent.
Gijn, van, minister, 534, 538.
Gijselaar, de, 85.

H

Haack, 198.
Haag, den. Zie 's Gravenhage.
Haan Manifarges, de, 560.
Haar, ter, 421, 470.
Haarlem, 29, 45, 59, 75, 92, 104 vlg., 144 vlg., 151, 156 vlg., 176, 179, 183, 257 vlg., 264, 353 vlg., 373, 417 vlg., 423, 425 vlg., 428, 434, 443, 457, 467, 521, 549.
Haarlemmermeer, 47, 253, 412, 428, 546.
Haarzuylen, 561.
Haas, de, 373, 379.
— — schilder, 560.
Habsburg, geslacht, 213.
Haeckel, 467.
Haersolte, van, 29, 45, 53, 70, 76, 82 vlg., 85.
Haffmans, 445.
Hageveld, 361.
Hahn, 3, 6, 20, 24, 29 vlg., 36, 39, 45.
Hal, 217.
Halen, don Juan van, 291, 293 vlg.
Halfweg, 551.
Hall, F. A. van, 280, 365 vlg., 368 vlg., 376 vlg., 380 vlg., 391, 396, 398, 400, 405, 410 vlg., 421 vlg., 431, 435 vlg., 447, 480 vlg.
— — J. N. van, 562.
— — J. van, 472.
— — M. C. van, 85, 121, 151, 264.
Haller, von, 376.
Hals, Frans, 263.
Halt, Bylandt-. Zie Bylandt.
Ham, generaal van, 513.
Hamaker, 262.
Hamburg, 8, 58, 139, 144 vlg., 170 vlg., 174, 189, 355, 550, 553.
Hamel, van (vader), 499.
— — van (zoon), 538.
Hameln, 118 vlg.
Hamelberg, 489.
Hamelsveld, van, 29, 31, 33, 45, 62, 64.
Hamptoncourt, 66.
Hanlo, 414.
Hannover, 7, 10, 16 vlg., 19, 93, 116 vlg., 217, 246, 436.
Hanzesteden, 117, 306.
Hardenberg, von, 170, 205, 239.
Harderwijk, 29, 110, 155, 405.
Haringvliet, 134.
Harlingen, 20, 253, 260, 385, 435 vlg.
Harris, sir John. Zie Malmesbury.
Harting, 471, 489.
Hartman, 469.
Hartogh, 33.
— — kamerlid, 510.
Hartsinck, admiraal, 105, 130, 333.
Hasebroek, 353, 376, 432, 470.
Haspels, 560.
Hasselman, 455.
Hasselt, 313, 435.
— — van, 53.
Haus, 262.
Haussmann, 3.
Haverman, 560.
Hâvre, 538.
Haye-Sainte, la, 219.
Hecker, 374.
Heeckeren van Enghuizen, van, 67, 90.
— — van Kell, van 482.
— — van Suyderas, van, 67, 74.
Heel, van, 473.
Heemskerk Az., J., 440, 447 vlg., 451, 455, 480, 483, 491 vlg., 495, 501 vlg., 508, 524.
— — Bz., 405.
— — Th., 524, 526 vlg., 536.
Heemstra, van, 379, 397, 436, 438 vlg.
— — van, gouverneur, 545.
Heerde, 92.
Heerdt, van, 192.
's Heerenberg, 123.
Heerkens, Hondebeeck. Zie Hondebeeck.
Hegel, 555.
Heiligerlee, 461.
Heim, P. van der, 113, 140, 144.
— — van Duivendijke, J. A. van der, 368, 382 vlg., 387, 390.
— — H. J. van der, 480.
Heineken, 493.
Helder, den, 69 vlg., 72 vlg., 75, 77, 88, 156, 159, 168, 176, 179 vlg., 189, 191, 460, 464, 514, 552.
Heldring, 360, 432.
Heldt, 469, 492, 496, 503 vlg., 548.
St. Helena, 218 vlg.
Helgoland, 446.
Hellevoetsluis, 155, 189, 464.
Helmers, 64, 110, 121, 147, 157, 165, 264.
Helmond, 295, 435.
Helsdingen, 548.
Helvetische Republiek, 66.
Hemert, P. van, 121, 262, 264.
Hemmen. van Lynden van, Zie Lynden.
Hemsterhuis, F., 352.
Henegouwen, 217, 219, 221, 258.
Hengelo, 551.
Heringa, 265, 348, 352.
Hermann, 75.
's Hertogenbosch, 13, 91, 162, 180, 189 vlg., 252, 258, 270, 362 vlg., 414 vlg., 417 vlg., 423, 435 vlg., 475, 481.
Herwerden, van, 352.
Hessen, 7, 16, 117, 133.
Heusch, van Scherpenzeel. Zie Scherpenzeel.
Heusde, van, 262, 352.
Heusden, 359.
Heutz, van, 522, 526, 542, 544.
Heyden, van der, 490, 513, 522.
Heydenrijck, 483.
Heye, 353.
Heyermans, 560.
Heyligers, Cort, 134, 138, 294 vlg.
Hilkema, 19.
Hill, lord, 217.
Hindelopen, 559.
Hoedemaker, 514.
Hoekstra, 467, 471.
Hoen, 't, 177.
Hoeth, 53, 70, 82.
Hoevelaken, van Lynden van. Zie Lynden.
Hoëvell, van, 398, 413, 433 vlg., 439, 446.
Hoeven, van der, 180.
— — des Amorie van der, 358, 483, 492.
— — Pruys van der, 490.
Hoff, van 't, 555.
Hoffman, 45.
Hoffmann, kamerlid, 432.
— — von Fallersleben, 264.
Hofstede, 210.
— — de Groot. Zie Groot.
Hogelanden, Boreel van. Zie Boreel.
Hogendorp, Dirk van, 105, 125, 131 vlg., 148, 150, 166, 172, 264, 335, 359.
— — Gijsbert Karel van, 68, 82, 86, 105, 114, 124, 131, 151, 157, 172 vlg., 177 vlg., 187, 192 vlg., 200, 205, 207 vlg., 215, 220, 222, 225, 228, 230, 232 vlg., 239 vlg., 251, 256, 260 vlg., 266 vlg., 300, 334, 336, 342, 355, 381.
— — J. F. van, burgemeester. 174, 177.
— — W. van, 169, 264, 336.
Hohenlinden, 86.
Hohenzollern, huis, 537.
Holland, 4 vlg., 16, 18, 21, 23 vlg., 32, 41 vlg., 47 vlg., 51, 57 vlg., 64, 69, 75, 90, 100, 105 vlg., 109, 111 vlg., 116 vlg., 132 vlg., 143 vlg., 150 vlg., 158 vlg., 164 vlg., 172 vlg., 179 vlg., 189 vlg., 194, 200, 202 vlg., 206 vlg., 209, 213 vlg., 217, 221 vlg., 225, 229 vlg., 238, 241, 243 vlg., 247, 249 vlg., 258 vlg., 266, 283, 292, 294 vlg., 300, 305, 307, 312 vlg., 316, 319, 343 vlg., 347, 361, 363, 414 vlg., 417 vlg., 434 vlg., 442, 464, 469, 472, 477, 488, 493, 516 vlg., 530, 551, 560 vlg.

Holland, Noord-, 71, 74 vlg., 77, 118, 148, 156, 179 vlg., 191, 209 vlg., 252, 260, 345, 419, 472, 535, 556.
— — Zuid-, 48, 69, 148, 210, 234, 242, 253, 260, 349, 372, 382, 413, 445, 470, 483, 535.
— — Napoleon Charles, prins van, 120.
— — Hortense, koningin van. Zie Beauharnais.
— — Lodewijk (Louis), koning van. Zie onder Bonaparte.
— — Napoleon Louis, prins van, 135, 137, 144 vlg.
Hollandsch Diep, 141.
Hollandsche waterlinie, 116 vlg., 159, 464, 529.
Holman, 560.
Holstein, 129.
— — Sleeswijk-. Zie Sleeswijk.
Holtius, 262.
Holvoet, 215, 221 vlg.
Homan, 45.
Hon, le, 277 vlg., 289, 296.
Hondebeeck Heerkens, 192.
Hondt, de, 379.
Hongarije, 378, 528, 531.
Hont, 13.
Hooff, van, 29 vlg., 33, 35 vlg., 43, 53, 70, 101, 113.
Hooft. Zie Corver.
Hoogezand, 551.
Hoogstraten, van, 85.
Hoogvorst, Emanuel, baron van der Linden d', 291, 294.
Hoop, A. van der, 264.
— — J. C. van der, 7, 45, 174, 176, 210, 228.
— — kaap de Goede, 14, 21 vlg., 35, 86, 88, 106, 119, 200 vlg., 205, 207, 488, 518.
Hoorn, 20, 75.
Hooydonk, van, 423.
Hope, 118, 139, 201 vlg.
Hordijk, Pijnacker. Zie Pijnacker.
Horst, baron de, 200.
— — van der, 415.
Houten, van, 458, 462, 468, 476, 479 vlg., 482 vlg., 485, 491, 494, 499, 503, 509, 511 vlg., 514, 535.
Houven, van der, 339.
Hove, van, 561.
Hovorst, Goubau d'. Zei Goubau.
Huber, 12, 26, 29, 85.
Huet, Busken, 451, 467, 471, 561.
Hugenpoth tot Aerdt, van, 358, 415.
Hugo, Victor, 265.
Humalda, van Aebinga van. Zie Aebinga.
Humboldt, von, 170, 468.
Hurgronje. Snouck. Zie Snouck.
Huisduinen, 72.
Huissen, 89, 123.
Hulshoff, M. A., 110.
Hultman, 45, 85, 101, 210.
Huydecoper, 394.
Huygens, Bangeman, 118.
Huysen van Kattendijke, van, 364, 440.
Hijmans, 540.

I

Idenburg, 536, 544.
Ierland, 39 vlg., 46, 56, 71, 378, 518, 530.
Imhoff, van, 192, 210, 474.
Indië, Achter-, 59, 105, 207.
— — Engelsch-, 153, 530.
— — Oost-, 14, 16, 21 vlg., 35, 39, 44, 58, 60, 87 vlg., 96, 105 vlg., 116, 130 vlg., 163, 206 vlg., 229, 231, 234, 248 vlg., 254 vlg., 259, 274, 279, 325, 333, 335 vlg., 341 vlg., 355, 372, 382, 384, 398, 408, 413, 428, 433 vlg., 439, 442 vlg., 446, 449 vlg., 457 vlg., 465, 468, 473 vlg., 478 vlg., 483, 490, 493 vlg., 500, 503, 508 vlg., 513, 522, 526, 533, 536, 541 vlg., 550, 552.
— — Voor-, 22, 59, 105, 207, 255.
— — West-, 14, 21 vlg., 35, 39, 58, 60, 87 vlg., 107, 199, 160 vlg., 206, 229, 248, 254, 257, 336, 377, 382, 441, 465, 500, 508, 524, 545 vlg.
Inn, 132.
Irhoven van Dam, 81 vlg.
Irvingianen, 556.
Issel, Bouches de l', 148 vlg.
— — Supérieur, 148 vlg.
Isselt, van Dam van. Zie Dam.
Issny, 89.
Israëls, 471, 559 vlg.
Italië, 12, 56, 66, 68, 86, 166, 171, 247 vlg., 263, 271, 273, 275, 278, 283, 297 vlg., 373, 378, 388, 414, 436, 439, 448 vlg., 451, 454, 461, 464, 478, 516, 528, 530, 534.
— — Opper-, 68.
— — Victor Emanuel I, koning van, 439.
Ittersum, van, 419.

J

's Jacob, 242, 490 vlg., 493.
Jacobson, 94.
Jameson, 517.
Janneson, 150.
Jansen, 510, 515, 520.
Jansens, 325.
Janssen, 474, 543.
Janssens, 106, 119, 145 vlg., 148, 150, 152 vlg., 210, 234.
Japan, 249, 443 vlg., 522, 528, 533, 542.
Java, 22, 58, 71, 81, 105 vlg., 130 vlg., 152 vlg., 249 vlg., 256, 277, 279, 335 vlg., 374, 433 vlg., 446, 460, 465, 474, 500, 542 vlg., 550.
Jeltsema, 561.
Jena, 117.
Jervis, 56.
Jever, 123.
Jezuïeten, 213, 226, 232, 271, 282, 414 vlg., 419.
Joha, 26 vlg.
Johannesburg, 517.
Jolles, 440, 462.
Jolly, 294.
Jonathan. Zie Hasebroek.
Jonckbloet, 374, 443, 445 vlg.
Jong, de, 72 vlg.
— — de Josselin de, 560.
Jonge, C. F. de, generaal, 174 vlg., 177 vlg., 191.
— — van Campens Nieuwland, de, 334, 372, 380, 383, 385, 387, 392 vlg.
— — Lublink, de, 29, 31, 45, 85, 104.
— — de, minister, 534.
— — Kiewit de, 545.
Jordens, 45.
Jorissen, 489.
Josselin de Jong, de. Zie onder Jong.
Jottrand, 276, 294.
Joubert, 3, 43 vlg., 50, 52.
— — 489, 517.
Jumel, 152 vlg.
Junghuhn, 468.
Jura, 189.
Jutphaas, de Geer van. Zie Geer.

K

Kaap de Goede Hoop. Zie Hoop.
Kaapkolonie, 488, 517 vlg.
Kaapstad, 106.
Kamerlingh Onnes, 555.
Kampen, 29, 177, 435.
— — Nicolaas van, 264.
Kamperduin, 40, 53, 56, 71.
Kanaal, het, 57, 107, 530, 533.
Kant, 262, 264.
Kantelaar, 29, 41, 43, 45, 101.
Kappeyne van de Coppello, 440, 462, 471, 476, 480, 482 vlg., 491, 498 vlg., 506.
Kapteyn, 555.
Karel de Groote, 147.
Karnebeek, A. P. C. van, 501, 516.
— — H. A. van, 536 vlg., 540.
Kasan, 168.

Kasteele, van de, 6, 29 vlg., 36, 38, 43, 54, 101.
Kate, J. J. L. ten, 470, 561 vlg.
—— Marie ten, 559.
Kater, 492, 548.
Kattendyke, van Huyssen van. Zie Huyssen.
Katwijk, 105, 124, 164, 361, 413.
Katzbach, 171.
Keeten, de, 72.
Keizer, 45.
Kell, van Heeckeren van. Zie Heeckeren.
Kellermann, 117.
Kemink, 419.
Kemp, van der, 348, 359.
Kempen, 260.
Kempenaer, van Andringa de, 333, 366, 389, 391.
—— J. M. de, 346 vlg., 379, 391, vlg., 401, 405, 407 vlg., 410, 413, 423.
Kemper, 101, 110, 158, 174, 178 vlg., 182 vlg., 192, 197, 199, 208, 238 vlg., 242, 261 vlg., 264, 267, 269 vlg., 353.
—— de Bosch, 366, 376, 378, 380 vlg., 400, 450.
Kempis, Thomas à, 360.
Keppel, 348, 358.
—— van Pallandt tot. Zie Pallandt.
Kerdijk, 467, 476, 510, 513.
Kerkelijke Staat, 388.
Kerkwijk, van, 500.
Kern, 555.
Kerstens, 461.
Kes, 560.
Keuchenius, 448 vlg., 458, 471, 493, 505 vlg., 509 vlg.
Keulen, 97, 201, 204, 353, 553.
Kew, 21.
Keyser, Hendrik de, 561.
Kiel, 536.
Kien, 401, 440.
Kikkert, 127, 179, 188.
Kimberley, 518.
Kinckel, 67.
Kinderen, der, 325.
Kinderdijk, 473.
Kinker, 64, 122, 262, 264, 353.
Kinsbergen, van, 7, 20, 90, 95, 150.
Kip, van Erp Taalman, 477, 480, 487, 493.
Kist, 348, 358.
Kitchener, 517 vlg.
Kleef, 9, 123, 157, 221.
Kleffens, van, 45.
Kleine-Gartman, 560.
Klerck, 482, 487.
Kloos, 562.
Klopstock, 265.
Kluit, 22.
Klundert, de, 189.
Kneppelhout, 353.
Knyphausen, 123.
Kock, de generaal, 257, 337, 341, 363.
—— de, directeur van het Kabinet, 455.
Koegras, 253.
Koenen, 360.
Kohlbrügge, 349, 360.
Köhler, 478.
Kol, van, 513, 548.
Kolff, 73.
Kolk, Schroeder van der. Zie Schroeder.
Kollum, 38.
König, 536.
Koniggrätz, 448.
Konstantinopel, 288, 526.
Konijnenburg, 45.
Kool, generaal, 520.
Koopman, 320.
Koorders, 433, 457 vlg.
Kooten, van, 48, 103.
Kops, 260.
Korff, Bakker. Zie Bakker.
Körner, 170.
Kota Radja, 479, 500, 513.
Kowno, 167.
Krafft, 40.
Krakatau, 500.
Krammer, 141.
Krasnoi, 168.
Kray, 68.
Krayenhoff, generaal, 74, 136, 138, 140 vlg., 144, 156 vlg., 179 vlg., 246.
Krekerak, 134.
Kretschmar, van, 52.
Krim, de, 428.
Kroonstad, 69.
Kruger, Paul, 489, 516, 518.
Kuenen, A., 429, 451, 467, 471, 555.
Kuile, ter, 473.
Kulm, 171.
Kuyper, A., 458 vlg., 470 vlg., 476, 481 vlg., 484, 491 vlg., 497 vlg., 504, 508, 510, 513 vlg., 520, 522, 524 vlg., 541, 549, 555.

L

Labouchère, 139 vlg.
Lacombe, 7.
Lacoste, 3.
Ladysmith, 518.
Lafayette, 289, 296, 301, 306.
Lamartine, 265.
Lambrechtsen, 25.
Lamoricière, 461.
Lamping, 457, 467.
Lampongs, 500, 543.
Lampsins, 192, 215.
Landas, Sweerts de. Zie Sweerts.
Lange, de, 45.
Langen, S. J. van, 42, 45 vlg., 49, 52 vlg.
Langenhuysen, van, 325.
Langkat, 543.
Langres, 201.
—— Lombart de. Zie Lombart.
Langstraat, 473.
Lansberge, van, 490.
Laon, 190.
Lausanne, 349.
Lauts, 488.
Law, 267.
Lawa, 545.
Laybach, 275.
Lebeau, Joseph, 276, 284, 307 vlg., 310, 312.
Lebrun, hertog van Plaisance, 146, 149, 159 vlg., 162, 165, 168 vlg., 175 vlg.
Lecomte, 561.
Leeghwater, 428.
Leenhoff, 561.
Leesberg, 361.
Leeuw, de, 38, 85.
Leeuwarden, 22, 24, 27, 37 vlg., 168, 176, 180, 385, 435 vlg., 460, 481.
Leeuwen, van, 29, 53.
—— G. van, 401.
—— J. A. C. van, 514.
Lefebvre, 159.
—— Desnouettes, 189.
Legmeerplassen, 546.
Leiden, 5, 17, 21 vlg., 29, 42, 46, 59, 90 vlg., 103 vlg., 109, 124, 142, 151, 155, 157, 168, 174, 178 vlg., 197, 239, 258, 262 vlg., 265, 288, 312, 318, 340, 348, 351, 353 vlg., 358, 361, 373 vlg., 378, 382, 391 vlg., 398, 401, 408, 425, 429, 434, 436, 451, 473, 481, 487 vlg., 492, 513, 542, 551.
—— Lucas van, 263.
Leipzig, 171, 173 vlg.
Lek, 11, 47.
Lely, 510, 515, 520, 536, 546 vlg.
Lemmer, de, 75.
Lemmers, 127, 136.
Lennep, Jacob van, 264 vlg., 353, 378, 396, 423, 467.
—— C. van, 29, 85.
—— D. J. van, 122, 125, 262, 264.
Leo XIII, paus, 514, 516, 557.
Lesage ten Broek. Zie Broek.
Lestevenon, 3, 6, 12, 19.
Lesure, 236 vlg.
Leu, graaf van St., 145. Zie Louis Bonaparte.
—— St., buitengoed, 112.
Leuchtenberg, hertog van, 156, 302, 304 vlg., 307. Zie Beauharnais.
Leuven, 238, 262, 269, 272 vlg., 284 vlg., 293 vlg., 313 vlg.
Levant, de, 59, 256, 275, 526.
Levy, J. A., 499.
Lewe, 85.
Leyden van Westbarendrecht, van, 210.
Leyds, historieschilder, 263.
—— staatssecretaris, 516.

Libau, 69.
Libry Bagnano, 278, 285.
Liebeherr, von, 44.
Liebig, 472.
Liedekerke, de, 417.
Liefde, de, 360.
Liefkenshoek, 320 vlg.
Lier, 258, 262, 319.
Lieven, 302.
Lightenvelt, 392, 395 vlg., 405 vlg., 408, 423, 426.
Ligne, prins de, 292, 305.
Ligny, 218.
Ligurië, 149.
Lilloo, 320 vlg.
Limburg, 204, 221, 261, 293, 295, 303, 309 vlg., 315, 318, 320 vlg., 329, 340 vlg., 345, 347, 362, 364, 388, 390, 397, 400, 411, 419, 423, 428, 436, 443 vlg., 448 vlg., 451 vlg., 460, 470, 485 vlg., 503, 528, 535 vlg., 538 vlg.
— — J., 538.
— — Roest van. Zie Roest.
— — Staats-, 204.
— — Stirum, van. Zie Stirum.
Linck, 411.
Linden, van der, 405, 423, 446, 476.
— — Cort van der, 515, 527 vlg., 534 vlg., 545, 547.
— — d'Hoogvorst. Zie Hoogvorst.
Lingen, 68 vlg., 72, 76, 86.
Linois, 130.
Linschoten. Strick van. Zie Strick.
Lion, 428, 439, 445, 450.
Lippe, 139, 149.
Lissa, 448.
Lissabon, 131.
Litthauen, 167.
Liverpool, lord, 170, 247.
Lockhorst, van, 38.
Loder, 538.
Loeff, Verniers van der, 502.
Lohman, Alexander de Savornin, 492, 498, 500 vlg., 504 vlg., 509 vlg., 514, 520, 522.
Loire, 219, 460.
Lombard de Langres, 55, 65.
Lombok, 513.
Lombyse, Thiennes de. Zie Thiennes.
Lommel, 123.
Londen, 9, 16, 67 vlg., 86 vlg., 92, 94, 133, 139, 160, 172 vlg., 181, 200, 203, 206, 225 vlg., 230, 248, 252, 254 vlg., 270, 287, 298 vlg., 303 vlg., 307, 309, 311, 314, 316 vlg., 322, 324, 326 vlg., 329, 367, 390, 393 vlg., 445, 452, 454 vlg., 469, 473, 526, 529, 532, 550.
Loo, het, 92, 134 vlg., 157, 291, 356, 484.
Loosjes, 110, 122.
Loots, 121 vlg., 165, 264.
Looy, van, 562.
Lorentz, H. A., 543.
— — prof., 555.
Lorentzo Marquez, 518 vlg.
Lotharingen, 499, 523.
Lotsy, 436.
Lottum, van, 190.
Loudon, 438 vlg., 465, 478, 490.
— — zoon van den voiige, 529, 538.
Louter, de, 489.
Lubeck, 122, 171.
Lublink. Zie de Jonge.
Lucas, schout-bij-nacht, 21, 35.
— — E., 408, 411.
Luik, 204, 215, 221, 226, 232, 237 vlg., 253, 258 vlg., 262, 270, 276, 279, 289, 291 vlg., 306, 308, 312 vlg., 333, 362, 415, 528, 539.
— — bisschop van. François de Méan. Zie Méan.
Luneburg. Brunswijk—. Zie Brunswijk.
Lunéville, 62, 86.
Lützen, 171.
Luxemburg, 204 vlg., 215, 221, 241, 246, 258, 260 vlg., 299, 302 vlg., 305 vlg., 315 vlg., 320 vlg., 340, 345, 347, 363 vlg., 370, 428, 448 vlg., 452 vlg., 460, 486 vlg., 507. 533, 539.
Luyben, 347.
Luzac, J., 22.
— — L. C., 279, 342, 344, 372, 378 vlg., 381 vlg., 391 vlg.
Lynden, C. van, 67 vlg., 74.
— — W. baron van, 411, 430.
— — van Blitterswijk, van, 192.
— — van Hemmen, van, 334.
— — van Hoevelaken, van, 196, 210 vlg., 215, 221.
— — Melvill van, 522.
— — van Sandenburg, van, 477, 480, 482, 487 vlg.
Lyon, 118, 323.

M

Maanen, van, 45, 125, 148 vlg, 154, 192 vlg., 208, 210 vlg., 215, 221, 223, 228, 235 vlg., 240, 269 vlg., 276 vlg., 280 vlg., 290 vlg., 333, 335, 339, 341, 345, 356, 365 vlg., 383.
Maarsbergen, 436.
Maartensbrug, St, 76.
Maas, 3, 9, 11, 13, 21, 39 vlg., 48, 70, 93 vlg., 124, 127, 129, 137, 140, 149 vlg., 173, 175, 189 vlg., 200, 202, 204, 216 vlg., 221, 252 vlg., 295, 297, 311, 313, 316 vlg., 321 vlg., 328, 390, 437, 443, 460, 474, 485, 539.
Maas (reeder), 473.
Maasdam, van der Duyn van. Zie Duyn.
Maasland, 121, 143.
Maassluis, 59, 69, 164, 481.
Maastricht, 9, 12 vlg., 190 vlg., 200, 252 vlg., 258, 293, 295, 299 vlg., 305, 309 vlg., 312, 315, 320, 325, 327, 329, 390, 397, 435 vlg., 473, 551.
Macdonald, 171, 175, 180, 190.
Mackay, Aen., 360, 411.
— — (minister), 495, 502, 508 vlg.
Madeira, 388, 391.
Madiai, 418.
Madoera, 153.
Madras, 22.
Maesen de Sombreff, van der, 440, 443, 445.
Mafeking, 518.
Magelang, 337.
Magersfontein, 517.
Mainz, 108, 113, 117, 171, 247, 274, 325.
Majoeba, 489.
Makassar, 131, 153, 250, 337.
Malakka, 22, 250, 255.
Malan, 360.
Malburg, 89.
Malmesbury, lord, 66, 172, 192. Zie Harris.
Malta, 88, 93.
Man, kolonel De, 444.
Mancha, la, 159.
Mangkoe Boemi, 337.
Mann-Bouwmeester, 560.
Mannheim, 189.
Marcé, 7.
Marchant, 541.
Marees van Swinderen, minister, de, 529.
Marengo, 86.
Marienburg, 220, 308, 315.
Maris, 471, 559 vlg.
— — Jaap, 471, 559 vlg.
— — Thijs, 471, 559 vlg.
— — Willem, 471, 559 vlg.
Marklay, 177, 180.
Marlborough, fort, 255.
Marle, van, 29, 45, 85, 110, 174, 321.
Marmont, 79, 96 vlg., 107, 286.
Marne, 533.
Marokko, 525 vlg.
Marsdiep, 40.
Martens, 560.
Martignac, de, 286.
Martin, St., 119.
Marx, 496, 513, 548.
Massaniello, 290.
Masséna, 70.
Mastboom, 347.
Matuszewicz, 302.
Maubeuge, 218, 313.
Mauve, 471, 559 vlg.

May, Job, 175 vlg.
Méan, César de, 215, 221, 237.
—— François de, prins-bisschop van Luik, 215, 237, 270, 272.
Mechelen, 226, 232, 237, 258, 263, 270, 272, 312 vlg., 319.
Mecklenburg, 19, 171.
—— -Schwerin. Hendrik, hertog van, 519. Zie Nederlanden.
—— Friedrich Franz II hertog van, 519.
Medemblik, 21, 75.
Meenen, 315.
—— van, 284.
Meerdervoort, Pompe van. Zie Pompe.
Meere, van der, 364.
Meerkerk, van Nes van. Zie Nes.
Meerman, 85, 90, 122, 150.
Meert, 545.
Mees, 502.
Meester, de, 522, 544.
Meester Cornelis, 152 vlg.
Meeter, 333, 373, 379, 381.
Meeussen, 440.
Megen, 80, 237.
Mellinet, 291, 293.
Melvill, 20.
—— van Lynden. Zie Lynden.
Menado, 337.
Mengelberg, 560.
Mentana, 461.
Meppen, 221.
Mercy d'Argenteau, de, 285.
Merida, 159.
Merkus, 337.
Merle d'Aubigné. Zie Aubigné.
Merlin de Douai, 7, 9, 239.
Mérode, Felix de, 291, 293 vlg.
—— Frédéric de, 300, 309.
—— -Westerloo, de, 215, 223 vlg., 284.
Merwede, 48, 141, 551.
Mesa de Ibor, 159.
Mesdag, H. W., 559.
Messchaert, 560.
Messchert, 264.
Metelerkamp, 64, 192.
Methuen, lord, 519.
Metternich, vorst, 171, 237, 244, 246 vlg., 251, 270, 275, 321, 326.
Metz., 169, 459 vlg.
Meulen, ter, 538, 560.
Meulenaere, de, 312.
Meurs, van, 435.
Meuse, Bouches de la, 148, 168 vlg.
Mexico, 516.
Mey van Streefkerk, de, 235.
Meyer, 8, 10, 12, 15, 41, 51, 53.
—— generaal, 312.
—— J. D., 215, 334.
Meyier, de, 511.
Meylink, 361, 414.
Michaud, 4.
Michiels, 398.
Michigan, 351.
Middelburg, 27, 46, 93, 138, 155, 256.
Middellandsche Zee, 57, 91, 545, 550.
Midderigh, 29, 37, 44 vlg.
Milaan, 126.
Mill, James, 373.
—— John Stuart, 373.
Milner, 518.
Minahassa, 433.
Minckelens, 258.
Minden, 119.
Minto, lord, 153, 249.
Miot, 78.
Mirandolle, 488.
Misiessy, 107, 150.
Mist. Uyttenhage de, 6, 29, 32, 45, 101, 106.
Mitchell, 70 vlg.
Modderman, J. R., 176.
—— minister, 487.
Modderrivier, 517.
Modlin, 172.
Moens, 457, 467.
Moerdijk, de, 300, 434, 436, 475.
Moes, W., 560.
Moezelland, 202.
Moira, lord, 249.
Molé, de, 298, 329.
Molenaar, 348 vlg.
Molitor, 144, 169, 175 vlg., 179 vlg., 189.
Moll, 555.
Molleius, 76 vlg., 90, 102, 113, 138, 140 vlg., 148 vlg., 210, 215, 221, 234.
Molukken, 22, 131, 153, 250, 433.
Mombret, Coquebert de, 149.
Monnet, 93, 116, 134 vlg.
Mons. Zie Bergen.
Montesquieu, 34.
Mont-Saint-Jean, 219.
Montrado, 434.
Montijn, 419.
Moor, de, 236.
Moorrees, 359.
Moreau, 11 vlg., 19, 27, 68, 86, 171.
Mortier, 117 vlg.
Moskou, 167.
Moskwa, 167.
Muiden, 47, 144.
Mulder, 374, 419, 472.
Muller, 514.
Multatuli, 434, 446, 458, 467 vlg., 471, 561. Zie Dekker.
Münchengrätz, 323.
Munster, 117, 173, 214, 221, 270.
Munsterland, 139.
Muntinghe, 132, 249 vlg., 254 vlg., 257, 335 vlg.
—— prof. Herman, 352.
Murat, 99, 123.
Mutsaers, 405, 436.
Muurling, 352.
Muysken, 561.
Mijdrecht, Yvoy van. Zie Yvoy.
Mijer, P., 398, 433, 447, 449 vlg., 465.

N

Naamen van Eemnes, van, 492.
Naarden, 159, 179 vlg., 190, 551.
Nagato, 443 vlg.
Nagell van Ampsen, van, 16, 198, 206 vlg., 210, 228, 342, 347.
Nahuys, van, 249.
Nakken, 560.
Namen, 221, 226, 232, 239, 258, 270, 293, 308.
Nap, 401.
Napels, 125, 290, 302, 306, 388.
Napoleon. Zie Bonaparte.
Narischkin, 173, 177, 180.
Nasalli, 271.
Nassau, huis van, 22, 201, 299, 301, 305, 316, 324, 454. Zie Oranje.
—— Adolf, hertog van, 508.
—— hertogdom, 85 vlg., 89, 204 vlg., 217 vlg., 322, 327, 330, 357.
—— -Weilburg, vorst van, 95, 99.
—— -Weilburg, 193.
Natal, 488, 517.
Nederburgh, S. C., 22, 102, 105, 131.
Nederland, 58, 62 vlg., 73, 75, 89, 105 vlg., 155, 164, 183, 189 vlg., 194, 199 vlg., 211, 213 vlg., 233, 237, 240, 245 vlg., 252 vlg., 261 vlg., 264 vlg., 270 vlg., 273, 275 vlg., 286 vlg., 295, 297 vlg., 300, 302 vlg., 305 vlg., 309, 311, 314 vlg., 333, 335, 337 vlg., 343 vlg., 348, 351 vlg., 361 vlg., 367 vlg., 374 vlg., 388 vlg., 397 vlg., 401 vlg., 405, 410, 412, 414 vlg., 421 vlg., 425 vlg., 428 vlg., 434 vlg., 439, 443 vlg., 448 vlg., 452 vlg., 457, 461, 463 vlg., 468 vlg., 471 vlg., 478 vlg., 486 vlg., 492, 500, 504, 508, 513 vlg., 523 vlg., 532 vlg., 536 vlg., 542, 544 vlg., 549 vlg.
—— Noord-, 214, 217, 230, 239, 254, 258, 263, 265, 276, 279, 296, 306, 352, 354 vlg.
Nederlanden, Oostenrijksche Zuidelijke, 56, 59, 67, 264, 271.
—— Vereenigde, 3 vlg., 11, 13 vlg., 19 vlg., 25, 27 vlg., 35, 67, 69, 86, 88, 90, 128 vlg., 172, 183, 187 vlg., 191

vlg., 195 vlg., 198, 200 vlg., 205 vlg., 208 vlg., 211 vlg., 214 vlg., 217, 220 vlg., 223, 228 vlg., 245, 248, 251, 253 vlg., 266, 271, 274 vlg., 288, 323, 325, 330, 407, 464.
Nederlanden, Alexander, prins der, 325, 388, 391 (zoon van koning Willem II).
— — Alexander, prins der, prins van Oranje, 486, 494 (zoon van koning Willem III).
— — Amalia, prinses der, 486. Zie Saksen.
— — Anna Paulowna, grootvorstin van Rusland, prinses van en koningin der, 220, 232, 236, 244, 284, 300, 357.
— — Emma, koningin der, 486, 494, 507, 512, 515.
— — Frederik, prins der, 181 vlg., 190, 216 vlg., 219 vlg., 241, 244, 246, 261, 275, 283, 286 vlg., 289, 291 vlg., 301, 311 vlg., 324, 343, 356, 370, 387, 390 vlg., 452, 486, 526.
— — Hendrik, prins der, 406, 420, 422, 452, 474, 486, 490.
— — Hendrik, prins der, 519, 531. Zie Mecklenburg.
— — Juliana, prinses der, 524.
— — Louise, prinses der. Zie Zweden.
— — Marie, prinses der. Zie Wied.
— — Maurits, prins der, 407.
— — Sophia, groot-hertogin van Saksen-Weimar, prinses der. Zie Saksen.
— — Sophia van Wurtemberg, prinses en koningin der, 407, 452, 486.
— — Wilhelmina, koningin der, 234, 263, 327, 333 (echtgenoot van koning Willem I).
— — Wilhelmina, koningin der, 486, 494, 507, 515 vlg., 518 vlg., 525, 528, 531, 533, 536 vlg., 541.
— — Willem I, souverein vorst, koning der, 182 vlg., 187 vlg., 220 vlg., 225 vlg., 240 vlg., 251 vlg., 259 vlg., 263, 266 vlg., 294 vlg., 306, 308 vlg., 314 vlg., 325 vlg., 333 vlg., 340 vlg., 351, 353 vlg., 361 vlg., 366, 369 vlg., 374, 376, 384, 401, 415, 472, 508. Zie Oranje.
— — Willem II, koning der, 234, 357 vlg., 361 vlg., 370 vlg., 376, 379 vlg., 405 vlg., 409 vlg., 414 vlg., 418, 443, 495, 508. Zie Oranje.
Nederlanden, Willem III, koning der, 406 vlg., 416, 418 vlg., 427, 429 vlg., 436, 438 vlg., 442 vlg., 445, 447 vlg., 450, 452 vlg., 461, 463, 465, 477, 479, 482, 484, 486 vlg., 489, 491, 494 vlg., 502 vlg., 507 vlg. Zie Oranje.
— — Willem, prins van Oranje, kroonprins der, 407, 452 vlg., 486, 494.
Nedermeyer van Rosenthal, 383, 408 vlg., 411.
Nelson, 56, 107.
Nemours, hertog van, 302, 304 vlg., 307, 320.
Nepveu, 390, 395 vlg., 443.
Nes van Meerkerk, van, 240, 242, 334, 346.
Nethe, Groote, 295.
Nèthes, Deux-, 148.
Neuhuys, 560.
Nève, de, 284.
Ney, 166 vlg., 171, 218 vlg.
Nicaragua, 257.
Niebuhr, 192, 198 vlg.
Niellon, 293, 312.
Niemen, 167.
— — directeur Deli-Mij, 401, 474, 543.
Nierop, van, 423, 443, 451.
Nierstrasz, conservatief kamerlid, 478.
— — oud-liberaal kamerlid, 535.
Nieuwediep, 21, 156, 253, 436, 475.
Nieuwenhuis, Domela, 492, 496, 508 vlg., 513, 521, 548.
Nieuwenhuizen, 478.
Nieuwland, de Jonge van Campens. Zie Jonge, de.
Nieuwpoort, 253, 533.
Nisero, 500.
Nispen tot Pannerden, van, 432.
— — tot Sevenaer, van, 483, 492, 500.
Nivelles, 217.
Nobbe, 41.
Nobel, 555.
Noël, François, 15, 26 vlg., 33 vlg., 37 vlg., 41 vlg., 44, 155.
Nolst, 45.
Noorderkwartier, 29, 74.
Noordewier-Reddingius, 560.
Noordhollandsch Kanaal, 252.
Noordwijk, 164.
Noordzee, 13, 39 vlg., 59, 72, 248, 353, 364, 384, 474, 518, 529, 532, 545, 552.
— — -kanaal, 475, 485, 515, 550.
Noorwegen, 21, 166, 259.
Noot, van der, 202.
Nothomb, 276, 307 vlg., 367.
Nuhout van der Veen, 6, 29, 32.
Nuyens, 472.
Nyevelt, van Zuylen van. Zie Zuylen.
Nijmegen, 15, 108, 140, 157, 159, 175, 179, 189 vlg., 435, 481.
Nijverdal, 354, 473.

O

Ocaña, 159.
Ockerse, 42 vlg., 45, 49.
Odé, 561.
Oder, 59, 171.
Oefelt, 80.
Oels, Brunswijk-. Zie Brunswijk.
Oemar, Toekoe, 513.
Olden, van, 468.
Oldenbarneveld, van, genaamd Witte Tullingh, 175, 177 vlg.
Oldenburg, 123, 164.
Oldenzaal, 74.
Oldhuis, Sloet tot. Zie Sloet.
Oleh-leh, 513, 544.
Olivarius. Zie F. A. van Hall.
Olivier, 395, 440, 446, 451.
Oltmans, 353.
Ombiliënvelden, 474, 543.
Ommen, 556.
Ondaatje, 44.
Onnes, Kamerlingh. Zie Kamerlingh.
Oordt, van, 352.
Oostende, 95, 155, 253, 306.
Oostenrijk, 56, 60, 66, 68 vlg., 86, 107 vlg., 132 vlg., 141 vlg., 145, 160, 165 vlg., 171 vlg., 200 vlg., 204 vlg., 208, 214 vlg., 220, 231, 233, 237, 244, 246 vlg., 251, 275, 297, 301 vlg., 304, 307, 310, 317, 320, 323, 325, 328, 379, 388, 397, 399, 414, 420, 443, 446, 448 vlg., 452 vlg., 464, 523, 526 vlg., 531, 536, 538.
— — Ferdinand, keizer van, 326.
— — Frans II, keizer van, 56, 145, 202, 215, 307, 325.
— — Frans Jozef, keizer van, 534.
— — Karel, aartshertog van, 68, 70, 200, 202, 302, 305.
— — Maria Louise, aartshertogin van, 142.
Oosterhout, 189, 325.
Oosterzee, van, 375, 429, 432, 470.
Oost-Friesland. Zie Friesland.
Oostzee, 13, 58, 118, 129, 260, 384, 432, 474.
Oostzeelanden, 59, 243.
Oppen, von, 180.
Opzoomer, 374, 451, 467, 471.
Oranienstein, 85, 89 vlg.

Oranje, huis van, 8, 11, 13, 20, 66 vlg., 76, 80 vlg., 86 vlg., 96, 112, 120, 172, 193, 199, 201, 208, 213, 220, 228, 232, 263, 299, 301, 305, 323, 327, 347, 384, 394, 396, 401, 421, 443, 450, 486, 496 vlg., 500, 508, 515, 526, 537, 563.
— — Anna Paulowna, prinses van. Zie Nederlanden.
— — Carolina, prinses van, hertogin van Nassau-Weilburg, 193.
— — Frederika Sophia Wilhelmina van Pruisen, prinses van, 41, 66, 89, 183, 234.
— — -Fulda, Willem, vorst van, 89, 95, 108, 114, 133, 152, 173. Zie Nederlanden, koning Willem I.
— — Louise van Brunswijk-Lüneburg, prinses van. Zie Brunswijk.
— — Marianne, prinses van Pruisen, prinses van. Zie Pruisen.
— — Maurits, prins van, 182.
— — -Nassau, Frederik, prins van, 16 vlg., 66, 74.
— — Willem I, prins van, 179, 182, 228, 481.
— — Willem, erfprins, prins van, 17, 66 vlg., 72 vlg., 82, 87, 89, 152, 172 vlg., 177 vlg., 187 vlg., 191 vlg., 197, 205. Zie Nederlanden, koning Willem I.
— — Willem, kroonprins, prins van, 173, 188, 190 vlg., 193 vlg., 198, 204, 207 vlg., 210, 216 vlg., 234, 239, 244 vlg., 248, 263, 266 vlg., 279, 284, 286 vlg., 289, 291 vlg., 296, 299 vlg., 308, 311 vlg., 316, 319 vlg., 322, 324, 333 vlg., 341, 343, 356 vlg. Zie Nederlanden, koning Willem II.
— — Willem, prins van, 387, 390 vlg., 394, 399, 406. Zie Nederlanden, Willem III.
— — Willem, prins van, kroonprins. Zie Nederlanden.
— — Willem III, prins van, koning van Engeland, 56, 199, 225.
— — Willem IV, prins van, 235, 435.
— — Willem V, prins van, 3, 6, 10, 15 vlg., 19, 21, 28, 66 vlg., 72 vlg., 77, 85, 89 vlg., 96, 112, 181, 235.
— — Willem VI, prins van, 182. Zie Nederlanden, koning Willem I.
Oranje-rivier, 488.
Oranje-Vrijstaat, 488, 516 vlg., 519.
Orleans, huis, 303, 364, 388.
— — hertog van, 320.
— — hertogin van, 388.
— — Louis Philippe, hertog van, 286. Zie Frankrijk.
— — Philippe hertog van, 286.
Orloff, graaf, 317.
Osnabrück, 16, 67, 145.
Osten, 71.
Oterleek, Six tot. Zie Six.
Otterloo, van, 471.
Oudewater, 157.
Oudinot, hertog van Reggio, 139 vlg., 142 vlg., 150, 166, 168.
Oultremont, Henriette, gravin d', 333 vlg., 357, 366.
Ourthe, 221.
Ouwerkerk de Vries, 355.
Overflakkee, 69.
Overmaasche, het, 327.
Overstraten, van, 58, 105.
Overijsel, 4, 17 vlg., 25 vlg., 47, 68, 74, 100, 104, 113, 130, 148, 150, 175, 180, 194, 210, 221, 259 vlg., 285, 387, 415, 445, 472, 474, 485, 535, 547.
Oye, Schimmelpenninck van der. Zie Schimmelpenninck.

P

Paape, Gerrit, 24 vlg.
Paardeberg, 518.
Pabst van Bingerden, van, 334, 356.
Padang, 250, 543 vlg.
Paderborn, 117.
Padua, 66.
Pahud, 408, 411, 423, 433 vlg.
Palembang, 131, 153, 249 vlg., 254, 434, 543.
Pallandt tot Keppel, van, 348, 358.
Palm, van der, 6, 25, 70, 103 vlg., 122, 149 vlg., 157, 165, 208, 262, 264 vlg., 348, 352, 358.
Palmaert, 291.
Palmerston, 302 vlg., 307, 309 vlg., 318 vlg., 322 vlg., 328.
Paltz, de, 453.
Panama, 257, 545.
Pander, Pier, 561.
Pannerden, van Nispen tot. Zie onder Nispen.
Papendrecht, 551.
Pareau, 352.
Paredis, 423.
Paris, 159.
Parker, 56.
Parthenopaeïsche Republiek, 66.
Parijs, 4, 7 vlg., 10 vlg., 26, 30, 33, 38 vlg., 44 vlg., 50 vlg., 57, 63, 65, 76 vlg., 87, 89, 91 vlg., 96 vlg., 108 vlg., 116, 123, 125 vlg., 128 vlg., 131, 134, 136 vlg., 139 vlg., 148 vlg., 151 vlg., 161, 166, 168, 175 vlg., 190, 199, 203, 206, 215 vlg., 219 vlg., 237, 239, 244 vlg., 258, 286 vlg., 289 vlg., 298, 304 vlg., 307, 313, 316, 323, 325, 328 vlg., 388, 452 vlg., 460, 469, 473, 486, 488, 533, 539 vlg., 561.
Pascal, 349.
Passtoors, 549.
Pasteur, 16, 45.
Patijn, 538.
Paulus, Pieter, 3 vlg., 12, 20 vlg., 26, 28 vlg., 39.
Peel, Robert, 373.
Pekelharing, B., 493.
Pel, 479.
Pellew. Zie Exmouth.
Pélichy, de, 283, 363, 366.
Périer, Casimir, 308, 314, 318.
Perk, 562.
Perponcher, de, 181, 216, 218.
— — de, gezant, 452 vlg.
Pertz, 262.
Petersburg, St, 125, 167, 239, 324, 393.
Petten, 532.
Philippeville, 220, 308, 315.
Philippijnen, 542.
Philipse, 148, 269.
Pichegru, 3, 7, 11, 19.
Piémont, 66, 93.
Pieneman, 263.
Piepers, 235, 287.
Pierre, la, 48, 53, 78.
Pierson, A., 451, 457, 467.
— — N. G., 463, 510 vlg., 515, 520.
Pitt, William, 86, 93, 133, 170, 230.
Pius VII, paus, 235, 237.
— — IX, paus, 415 vlg., 420, 422, 426, 439, 445, 451, 461, 466, 472.
Plaisance, hertog van. Zie Lebrun.
Planchenoit, 219.
Pletinckx, 290, 293.
Pleyte, 545.
Plombières, 142.
Ploos van Amstel, 31.
Plymouth, 219.
Poeloe Penang, 250.
Poggenbeek, 560.
Polanen, van, 152.
Polders, 41.
Poldersveldt, Dommer van. Zie Dommer.
Polen, 166 vlg., 171 vlg., 204, 297, 317 vlg., 325, 328, 378, 443.
Polignac, de, 286, 288, 371, 381 vlg.
Poll, van de, 67, 142 vlg., 148, 150.
Polotzk, 168.
Polsbroek, 349.
Pompe van Meerdervoort, 52.

Ponsonby, lord, 303, 306, 308 vlg.
Poortman, 447.
Poortugael, den Beer. Zie Beer.
Poortvliet, Tak van. Zie Tak.
Porte, de, 248.
Portielje, 374, 376 vlg.
Portiez, 3.
Portugal, 59, 106, 275, 323, 518.
Posthuma, 529 vlg.
Potgieter, 353, 374, 380.
Potter, de, 276 vlg., 283 vlg., 287, 289 vlg., 293, 296, 301.
Pous, 12.
Praag, 171, 449.
Preanger regentschappen, 337, 460, 544.
Pretoria, 518.
Prinsen, 104.
Prinsterer, Groen van. Zie Groen.
Pronk, 181.
Proudhon, 372.
Pruisen, 9 vlg., 13 vlg., 19, 30, 39, 56, 59, 66 vlg., 73, 76, 80, 82, 86 vlg., 99, 107 vlg., 116, 123, 133, 138, 166 vlg., 170 vlg., 177, 179 vlg., 188, 190, 192, 199, 201 vlg., 204 vlg., 208 vlg., 216, 218 vlg., 238 vlg., 244, 246 vlg., 251, 274 vlg., 287 vlg., 297 vlg., 301 vlg., 306, 312, 316 vlg., 320 vlg., 323 vlg., 328, 348, 363 vlg., 383, 389 vlg., 397, 412, 414, 435 vlg., 446, 448 vlg., 452 vlg., 459.
— — Frederika Sophia Wilhelmina van. Zie Oranje.
— — Friedrich Wilhelm II, koning van, 16.
— — Friedrich Wilhelm III, koning van, 66, 69, 116, 170, 172, 208, 220, 297.
— — Friedrich Wilhelm IV, koning van, 363 vlg., 383, 390, 414.
— — Wilhelm I, koning van, 453.
— — Maria, prinses van, 486.
— — Marianne, prinses van Oranje, prinses van, 193, 486.
Pruys van der Hoeven. Zie Hoeven.
Purmer, de, 77.
Purmerend, 77.
Putte, Fransen van de. Zie Fransen.
Pijman, 19, 48, 52, 55, 70, 78, 81 vlg., 85, 101.
Pijnacker Hordijk, 489 vlg.
Pijnappel, 483.
Pyreneën, 171.
Pyrmont, Waldeck-. Zie Waldeck.
Pijttersen, 493.

Q

Quack, 547.
Quatre-Bras, 218, 314.
Queenborough, 550.
Quesnoy, 220.
Queysen, 45, 76, 85, 101, 210, 215, 222.

R

Raalte, van, 351.
Raaphorst, Twent van. Zie Twent.
Raepsaet, 202, 215, 222 vlg.
Raffles, Thomas Stamford, 249 vlg., 254, 335 vlg.
Rahusen, 516.
Ram, 169.
Rambonnet, J. J., 528, 536.
Rambouillet, 146.
Ramel, 8 vlg., 12.
Rammekens, 134.
Rampon, 180, 189.
Randwijck, van, 383, 387.
Rant, 46.
Rappard, A. G. A. van, 357, 387, 391 vlg., 395, 432, 435.
— — Willem van, 344, 387, 390 vlg., 396, 408.
— — van, minister, 524.
Rastadt, 53, 62, 66.
Rau, prof. 122.
— — kamerlid, 347.
Ravestein, 80, 237.
Ravesteijn, van, 548.
Rechteren, graaf van, 368, 372, 378 vlg.
Redemptoristen, 415.
Reede, van, 67, 333.
Reenen, van, 422 vlg., 427, 430 vlg., 436, 440, 455 vlg., 459, 463, 477, 479, 507.
Rees, van, 485, 487, 491, 493.
Regenbogen, 265, 348.
Reggio, hertog van. Zie Oudinot.
Regout, 473.
Reinhold, 237, 273.
Reinwardt, 262.
Rembrandt, 263, 523, 559.
Rengers, Burmania, 85, 101, 148.
— — van Welderen, 502.
Repelaer van Driel, 8, 148, 174, 177, 181 vlg., 192, 210, 228, 253.
Reuther, 487.
Reuvens, 240.
Reval, 69.
Réville, 451.
Rewbell, 9, 12, 15, 52.
Rey, de la, 517, 519.
Reyntjes, 40.
Reyphins, 239 vlg., 278.
Rhin, Bouches du, 149, 162.
Rhodes, Cecil, 517 vlg.
Rhoer, de, 29 vlg., 32, 34, 38.
Rhône, 189.
Rhoon, van. Zie Bentinck.
Richard, 8 vlg., 11 vlg.
Richmond, hertogin van, 218.
Riemsdijk, Faber van, 177.
Riga, 69.
Rio de Janeiro, 131.
Riouw, 250, 434, 543.
Ris, K., 469.
Roberjot, 3, 53.
Roberts, lord, 517 vlg.
Robespierre, 3.
Robiano de Borsbeek, de. Zie Borsbeek.
Rochat, 360.
Rochefort, 219.
Rochefoucauld, hertog de la, 128 vlg., 135, 138, 140 vlg.
Rochussen, C., 559.
— — J. J., 345, 365, 367 vlg., 391 vlg., 398, 433 vlg., 436 vlg., 488.
Roëll, W. F., 113, 125, 129, 136, 139, 141, 143 vlg., 192 vlg., 209 vlg., 228, 234, 266, 281.
— — J. A., admiraal, 520.
— — J., minister, 492, 512, 514.
Roelofs, 560.
Roemenië, 528.
Roer, 149, 221.
Roermond, 293, 295, 327, 362, 397, 414 vlg., 417 vlg., 423, 435.
Roest van Limburg, 460.
Rogier, Charles, 276, 289, 292 vlg., 304, 306 vlg.
— — Ducos, 78.
Roguet, 189.
Rome, 146, 236 vlg., 270 vlg., 277, 283, 289, 414 vlg., 426, 461, 514 vlg., 520, 557.
— — Napoleon, koning van, 158, 219.
Romme, 347.
Ronner, Henriette, 560.
Röntgen, 560.
Roo van Alderwerelt, de, 460, 462, 465, 477, 482 vlg., 485, 526.
Roorda, 21.
Rooseboom, 542, 544.
Roosevelt, 523.
Roozendaal, 134, 434, 436, 475.
Rosen, 176.
Rosenthal, Nedermeyer van. Zie Nedermeyer.
Rotterdam, 3, 20, 29, 57, 90 vlg., 115, 118, 143, 151, 154, 157, 159, 163, 168, 174, 178 vlg., 188, 214, 242, 251 vlg. 256, 264, 292, 300, 321, 353, 410, 434 vlg., 442, 469, 474 vlg., 481, 485, 508, 521, 535, 538, 547, 550 vlg., 560.
Rotterdamsche Waterweg, 442, 474.
Rousseau, 62.
Royaards, 560.
Royen, van, 542.
Royer, Louis, 263.
Rosenburg, Rutgers van. Zie Rutgers.

Rubens, 263.
Rusland, 39, 56 vlg., 60, 65 vlg., 74 vlg., 77, 79, 86, 92, 94, 107, 116, 118, 123, 137, 141, 155, 158 vlg., 165 vlg., 170 vlg., 173 vlg., 180, 191, 201 vlg., 204, 207 vlg., 216 vlg., 220, 244 vlg., 251, 275, 297, 301 vlg., 307, 317, 319 vlg., 322 vlg., 357, 414, 428, 443, 454, 464, 516, 518, 522 vlg., 526 vlg., 531, 534, 545, 548, 550.
— — Alexander I, keizer van, 86, 137, 165 vlg., 170, 172, 174, 220, 239, 245.
— — Alexander III, keizer van, 545.
— — Anna Paulowna, grootvorstin van. Zie onder Nederlanden.
— — Nicolaas I, keizer van, 275, 297 vlg., 301, 307, 314, 316 vlg., 321, 323.
— — Nicolaas II, keizer van 516.
— — Paul I, keizer van, 66, 86.
Russell, William, 313.
Rutgers van Rozenburg, 503.
Ruys de Beerenbrouck. Zie Beerenbroek.
Ruysdael, 559.
Ruyter, de, 157, 523.
Rijckevorsel, van, 371.
Rijen, 311.
Rijk, 383, 395 vlg.
Rijn, 7, 9, 12 vlg., 20, 47, 59, 68, 77, 80, 105, 107, 117 vlg., 124, 129, 137, 139 vlg., 149, 169, 171, 175, 181, 189, 200 vlg., 204, 216 vlg., 221, 247, 252, 271, 274 vlg., 287, 315, 317, 321 vlg, 325, 342, 364, 434, 448 vlg., 453, 532, 539, 550, 552 vlg.
— — Beneden- (Neder-), 70, 173, 202.
— — grenzen, 117, 163, 169, 189.
— — streek (Rijnlanden, Rijnprovincie) 20, 97, 163, 175, 200, 204, 297, 354, 539.
Rijssel, 66, 215, 313.

S

Saargebied, 453.
Saba, 119.
Sabang, 544.
Sabron, 526.
Sadée, 560.
Saint-Simon, 372.
Saksen, 19, 61, 170 vlg., 174, 204.
— — koning van, 170.
— — -Coburg, Albert, prins van, 325.
— — Leopold van, 302 vlg., 306, 308. Zie België.
Saksen-Weimar, 219.
— — -Weimar, Bernhard, hertog van, 219, 294 vlg., 301, 308, 312 vlg.
— — -Weimar, Sophie, prinses der Nederlanden, grootshertogin van, 390, 486. Zie Nederlanden.
— — -Weimar, Amalia, hertogin van, 486.
Salatiga, 153.
Saldantha-baai, 35.
Salomonson, 473.
Samalangan, 490.
Sambre, 9, 217, 221, 253.
Sande Bakhuizen, van de. Zie Bakhuizen.
Sandenburg, van Lynden van. Zie Lynden.
Sanders, Farncombe, 492, 503, 505.
Sardinië, 248, 428.
Sarraz, de la, 387.
Sasse van Ysselt, van, 346 vlg., 371.
Saussaye, D. Chantepie de la, 375, 429, 431, 451, 459, 470.
Savornin Lohman, de. Zie Lohman.
Say, J. B., 373.
Scandinavische landen, 402, 528, 530, 559.
Schaepman, 472, 491, 497, 502 vlg., 514, 520, 557, 561.
Schaerbeek, 294.
Schaffhausen, 189.
Schaper, 521, 527, 548.
Scharnhorst, von, 170.
Scheffer, 37.
Schelde, 9, 13, 15, 48, 91, 123, 129, 133 vlg., 155, 200, 202, 213, 252, 297, 302, 305, 311 vlg., 315, 317, 320 vlg., 329, 364, 443, 475, 523 vlg., 531, 538 vlg.
— — Wester-, 9. Zie Hont.
Schellingwoude, 546.
Scheltema, 45.
Schepel, 510.
Scherff, von, 448.
Schermer, 77.
Scherpenheuvel (Montaigu), 313.
Scherpenzeel Heusch, van, 388 vlg., 397.
Scheveningen, 16, 59, 164, 178 vlg., 181, 188, 473, 515.
Schiedam, 41, 164, 253, 473.
Schill, von, 133.
Schiller, 265.
Schimmel, 424, 471.
Schimmelpenninck, Gerrit, 390 vlg.
— — Rutger Jan, 3 vlg., 6, 24, 29, 31, 33, 35, 38, 53, 55, 78, 81, 83, 87 vlg., 94 vlg., 113, 121, 135, 150, 164, 208, 212, 260, 390, 393.
Schimmelpenninck van der Oye, 192, 344, 363, 368, 382, 387, 413.
— — R. J., 447.
Schlegel, von, 265.
Schleiermacher, 352.
Schmuller, 560.
Schoenmakers, 397.
Schokland, 47.
Scholte, 350 vlg.
Scholten, Fannius, 179 vlg., 182 vlg., 192.
— — J. H., 361, 375, 429, 451, 467, 470 vlg.
— — W. A., 473.
Schönbrunn, 134.
Schooneveld, 279, 379, 392.
Schoorl, 77.
Schorer, 210.
Schoterland, 509, 513.
Schotland, 59, 259, 470.
Schouten, 561.
Schouwen, 134 vlg., 140.
Schrant, 262.
Schroeder van der Kolk, 374.
Schuurman, 358.
Schwartz, 470.
Schwartze, Thérèse, 560.
Schwartzenberg, von, 171, 323.
Schweickhardt, Bilderdijk-. Zie Bilderdijk.
Schwerin, Hendrik, hertog van Mecklenburg-. Zie Mecklenburg.
Scott, 264.
Sebastiani, 159.
Sécus, F. de, 290 vlg.
Sédan, 459, 461.
Seelig, 320.
Seine, 189.
Semarang, 153, 449, 544.
Sémonville, 78 vlg., 88, 92, 95, 97 vlg., 108.
Sentot, 257, 337.
Seraing, 259.
Serajevo, 527.
Serooskerken, van Tuyll van. Zie Tuyll.
Sérurier, 143 vlg.
Servië, 526 vlg.
Sevenaer, van Nispen tot. Zie Nispen.
Seyffardt, 510.
Siak, 434.
Siberg, 22, 105 vlg.
Siebold, von, 443.
Siegenbeek, 104, 122, 264 vlg.
Siéyès, 9, 11 vlg., 15, 73, 78, 239.
Silezië, 171 vlg., 189, 387.
Simonoseki, 443 vlg.
Simons, G., 148, 165.
— — A., 431 vlg.
Simonsbaai, 22.
Simonsz., Arend Fokke, 64.
Singapoera (Singapore), 250, 254 vlg., 478.
Singendonck, 359.
Sittard, 397.
Sitter, de, 15, 29, 45.

Six, 8, 94, 101, 110, 148 vlg.
— — van Oterleek, 210, 223.
— — W., minister, 487, 489.
Skagerrak, 533.
Skrzynecki, 328.
Sleeswijk-Holstein, 389, 396.
Sleyden, van der, 105.
Slicher, 177.
Slingelandt, 182, 212.
Sloe, het, 475.
Sloet tot Oldhuis, 374, 391 vlg., 434, 472.
— — van den Beele, 439, 449.
Sluis, 3, 155.
Sluysken, 22.
Smissen, van der, 290, 308, 364.
Smidt, 482, 487, 510.
Smit, Fop, 473.
— — generaal, 489.
Smits, 362, 405, 414.
Smolensk, 167.
Smorgoni, 168.
Sneek, 468, 493, 496, 548.
Snoek, 165.
Snouck Hurgronje, 522, 555.
Snijders, generaal 528 vlg., 534.
Soenda, straat, 250.
Soerabaia, 544.
Soeterwoude, Elout van. Zie Elout.
Sombreff, van der Maesen de. Zie Maesen.
Sommelsdijk, 85, 100.
Son, van, 385.
Sonsbeeck, van, 391 vlg., 408, 411, 415 vlg.
Sont, de, 253, 432, 474.
Sottegem, 217.
Spa, 536.
Spaen van Voorstonden, van, 67, 201, 204.
Spandaw, 264.
Spanje, 16, 39 vlg., 56 vlg., 66, 85, 126, 129, 132, 136, 147, 156, 158 vlg., 168 vlg., 171, 173, 188, 247 vlg., 275, 280, 291, 298, 323, 325, 461, 464, 517, 528, 542.
— — Philips II, koning van, 271, 280, 284, 417.
Spengler, generaal van, 408.
— — van, 74.
Speyk, van, 306, 318.
Spiegel, van de, 6, 17, 55, 68, 76, 86.
Spindler, 265.
Spijk, van der, 45.
Spoors, 48, 50, 52 vlg., 55, 70 vlg., 78, 85, 91, 95, 98, 102.
Sprenger van Eijk, 493.
Staal, 523.
Staalman, 514.
Stablo, 204.
Stad en Lande, 59.
Stadskanaal, 253.
Stadt, van der, 496.
Stahl, 376.
Stahremberg, 133.
Stamford, 67.
Staphorst, van, 3.
Star, van der, 492.
Staring, 264, 472.
Stassart, de, 150, 161, 168, 180, 267, 285, 289, 292.
Stavenisse, 188.
Stavoren, 481.
Steenbeek, 360.
Steenbergen, 189.
Steenwijk, de Vos van. Zie Vos.
Stein, vom, 170.
Stenhuis, 548.
Stephenson, 353.
Stettin, 172.
Steurgat, 143.
Steyn, M., 516 vlg.
Stieltjes, 462, 482, 485, 526.
Stirum, L. van Limburg-, 174 vlg., 177 vlg., 181, 188.
— — L. van Limburg-, minister, 477, 480.
— — Otto van Limburg-, 180.
— — J. P. van Limburg-, gouv.-generaal, 545.
Stockach, 68.
Stockholm, 172.
Stockmar, von, 308, 314, 319, 322.
Stoffenberg, 45.
Stork, 473.
Storm, 347, 379, 392 vlg., 405.
Stormberg, 517.
Stortenbeker, 560.
Story, Samuel, 71 vlg.
Straalman, 476.
Stralsund, 119, 133, 171.
Straatsburg, 460.
Straeten, van der, 240.
Stracké, 561.
Strafford, 284.
Strait Settlements, 250.
Stralen, Hendrik van, 74, 77, 90, 101 vlg., 104 vlg., 208 vlg.
Strausz, 361.
Streefkerk, de Mey van. Zie Mey.
Strens, 412, 416 vlg., 420 vlg.
Strick van Linschoten, 29.
Stuart, Martinus, 262.
Stuers, V. de, 561.
— — de, auditeur, 176.
Stijl, Simon, 29, 32.
Styrum, van, 110, 118.
Suerman, 262.
Suez, 474, 545.
Sumatra, 22, 105, 250, 255, 434, 462, 465, 474, 478, 500, 543 vlg.
Surig, 547.
Suriname, 21, 35, 58, 81, 106, 119, 127, 336, 465, 545.
Surlet de Chokier, 241, 278, 301, 305 vlg.
Suwarow, 68.
Suyderas, van Heeckeren van. Zie onder Heeckeren.
Swarth, Hélène, 562.
Sweerts de Landas, 178 vlg.
Swieten, van, 398, 434, 478 vlg.
Swildens, 103.
Swinden, van, 20, 82 vlg.
Swinderen, de Marees van. Zie Marees.
Sypkens, 45.
Sytzama, van, 279, 345.

T

Taalman, van Erp-Kip. Zie Kip.
Tadama, 41, 48, 53.
Tadema. Zie Alma.
Tak, P. L., 499, 562.
— — van Poortvliet, 476, 482 vlg., 485 vlg., 489, 491, 510 vlg., 515.
Talavera de la Reyna, 159.
Talleyrand, 50 vlg., 55, 78, 88 vlg., 94, 97, 108, 110 vlg., 140, 298, 302 vlg., 305, 307, 315 vlg., 319, 325.
Talma, 526, 549.
Tandjong Priok, 544.
Tanger, 525.
Tarayre, 136.
Teding van Berkhout, 29.
Tellegen, 492.
Temminck, 262.
Teneriffe, 131.
Teplitz, 145.
Terhoven, de Tiecken de. Zie Tiecken.
Termunterzijl, 253.
Ternate, 22, 105, 255.
Terneuzen, 253, 259, 310.
Terneuzensche Kanaal, 369.
Terschelling, 47.
Terwisga, van, 529, 533.
Tetroode, van, 325, 366.
Tets, van Goudriaan, van, 210, 268, 326. 433, 435.
Tex, den, 280.
Texel, 21, 39 vlg., 47, 67, 70 vlg., 94, 107 vlg., 120, 127, 148, 150, 156, 249.
Theems, 9.
Thienen, 294.
Thiennes de Lombyse, de, 204, 214 vlg., 221, 224 vlg., 227 vlg.
Thiers, 329, 343, 372.
Tholen, 134, 189.
— — schilder, 560.
Thomson, 526.
Thooft, 561.
Thorbecke, 262, 279, 318, 340, 344, 346 vlg., 351, 363, 366, 372, 374, 378 vlg., 388, 390 vlg., 405 vlg., 417 vlg., 431, 433, 435 vlg., 445 vlg., 449, 451, 455 vlg., 466 vlg., 471, 475 vlg., 479 vlg., 488, 499, 502 vlg., 561.
Thouars, de, 379.

Thüringen, 171.
Thijm, Alberdingk, J. A., 361 vlg., 417, 472, 561.
—— Alberdingk, K., 562.
Tichler, 45.
Tieck, 265.
Tiecken de Terhoven, de, 311, 313.
Tiel, 29, 405.
Tiele, 555.
Tielemans, 284 vlg.
Tienhoven, van, 510, 512.
Tilburg, 23, 29, 91, 363, 406, 435, 473, 551.
Tilsit, 123, 165.
Timor, 153, 434.
Tindal, 168, 204.
Toit, du, 489.
Tollens, 121, 165, 264, 321.
Tollius, 66 vlg.
Toorop, 560.
Töplitz, 325.
Tory-regeering, 244, 250, 274, 320, 323, 373.
Toscane, 16.
Toulon, 107.
Tour van Bellinchave, du, 492.
Toussaint, Bosboom-. Zie Bosboom.
Trafalgar, 107.
Trakranen, 449.
Transvaal, 489, 516 vlg.
Treslong, Bloys van. Zie Bloys.
Treub, minister, 513, 527 vlg., 534, 547, 549.
—— M., prof., 543.
Trinconomale, 14, 22.
Trip, 219, 294, 358.
Tripolis, 248.
Troelstra, 513, 521, 527, 535, 537, 541, 548.
Tromp, admiraal, 157.
—— minister, 503.
Troyes, 201.
Truguet, 150, 159, 188.
Tübingen, 361, 451.
Tugela, 517.
Tulleken, 73.
Tullingh. Zie Oldenbarneveld.
Tunis, 248.
Turkije, 66, 166, 275, 428, 478, 526, 528.
Turnhout, 312, 435.
Tuyll van Serooskerken van Zuylen, van, 192, 210, 215.
Twent van Raaphorst, 105, 113.
—— A. C., 134.
Twente, 163, 336, 354, 469, 473, 493, 551.
Twist, Duymaer van, 386, 390, 413, 434, 439, 476.
Tydeman, H. W., 122.
—— M., 122.

U

Uckermann, 350.
Uhland, 174.
Uhlenbeck, minister, 440, 442.
Uithoorn, 47.
Ulrum, 350.
Urk, 47.
Urlus, 560.
Ursel, hertog van, 204, 228, 253, 292, 296.
Utrecht (provincie), 4, 7, 17, 25 vlg., 47, 68, 100, 113, 148, 164, 189, 194, 210, 221, 258 vlg., 343, 346, 356, 413, 415, 419 vlg., 425, 435, 445, 470, 477, 535.
—— (stad), 4, 12, 23 vlg., 29, 37, 42, 67, 74, 96, 125, 128, 142, 144, 155 vlg., 175 vlg., 179 vlg., 182, 197, 224, 258, 260, 262, 265, 270, 348, 351 vlg., 368, 374, 401, 417 vlg., 423, 425 vlg., 429, 434, 450, 457, 469, 471 vlg., 475, 489, 493, 498, 508, 512, 514, 539, 542, 550 vlg.
—— Unie van, 67.
Uyttenhage de Mist. Zie Mist.

V

Vaal, 488.
Valckenaer, 6, 10 vlg., 17, 21, 29 vlg., 43, 85, 92, 95, 144, 151.
Valenciennes, 220.
Vandamme, 11, 171.
Vandermeere, 293.
Varel, 68, 123.
Veegens, 493, 522.
Veen, Nuhout van der. Zie Nuhout.
Veere, 134, 155.
Veluwe, 47, 177, 259, 359, 551.
Vély, 7.
Velsen, 442, 474.
Vendée, 323.
Venetië, 448.
Venezuela, 524.
Venlo, 12 vlg., 190 vlg., 293, 295, 320, 327, 329, 390, 435 vlg., 445, 481.
Veraart, 549.
Verbeek, 37.
Verdooren, 40, 179 vlg., 188.
Verdun, 534.
Vereenigde Staten, 147, 464, 478, 516, 523, 534, 550, 559. Zie Amerika.
Vereeniging, 519.
Verheyen, 85, 148.
—— F. X. A., 492.
Verhuell, admiraal, 94 vlg., 101 vlg., 105, 107 vlg., 113 vlg., 125, 135 vlg., 139, 141, 143, 145, 148, 150, 156, 159, 176 vlg., 180, 191, 208.
Verniers van der Loeff. Zie Loeff.
Verona, 275.
Versailles, 537, 540, 553.
Verspyck, 478.
Verstolk van Zoelen, 280, 322, 324 vlg., 329, 334, 341, 347, 356, 363 vlg.
Verveer, 257.
Verviers, 258, 291, 293.
Verwey, 562.
Veth, Jan, 560.
Vetter, generaal, 513.
Vianen, 85, 100.
Victor, 91, 159.
Vilain XIV, graaf, 303.
Villèle, 276, 286.
Villeneuve, 107.
Vilvoorde, 236, 291 vlg., 295.
Vincent, 202, 204, 213 vlg., 244.
—— St., 56.
Vinet, Alexandre, 349, 360.
Visscher, 3, 52.
Visser, de, minister, 514, 520, 522, 536, 541, 554 vlg.
—— L. de, 549.
Vissering, 374, 471, 487 vlg.
—— financier, 538.
Vitriarius, 16.
Vitringa, 6, 24, 29 vlg., 32, 45.
Vlaanderen, 95, 107, 155, 214, 217, 226, 232 vlg., 243, 258 vlg., 261 vlg., 277, 280, 291, 304, 306, 308, 315 vlg., 324, 532.
—— Oost-, 221, 259.
—— Staats-, 12 vlg., 303.
—— West-, 221.
—— Zeeuwsch-, 538 vlg.
Vliegen, 527, 548.
Vlieland, 47.
Vlieter, de, 72.
Vlissingen, 9, 12 vlg., 15, 20, 80, 88, 91 vlg., 116, 123, 127, 134, 140, 150, 155, 435 vlg., 475, 525, 550 vlg.
Vloten, van, 468, 561.
Voet, 396.
Volkerak, 141.
Vollenhoven, van Beeck. Zie Beeck.
—— C. van, 538.
Voltaire, 265.
Vondel, 561.
Voorhout, 361.
Voorne, 69.
Voornsche Kanaal, 253, 369 vlg., 550.
Voorstonden, van Spaen tot. Zie Spaen.
Vorstenlanden, 152, 544.
Vos, 498.
—— van Steenwijk, de, 29 vlg., 45, 76, 92, 94, 101.
—— de Wael, 505.
Vosmaer, A., 471, 561.
Voûte, 149, 188.
Vree, van, 361, 414 vlg., 423.
Vreede, P., 6, 23, 29 vlg., 37 vlg., 42 vlg., 49, 52 vlg., 85.
—— prof., 419, 423, 450.
Vries, M. de, prof., 374, 471.
—— de, journalist, 389.
—— G. de, 477, 492.

Vries, gebroeders, de, 122.
— — de, kamerlid, 514.
— — S. de, minister, 540.
— — Ouwerkerk, de. Zie Ouwerkerk.
Vroenhoven, 537.
Vrolik, 427, 430.
Vrolijk, 560.
Vijgeboom, 350.

W

Waal, 9 vlg., 47, 129, 140 vlg., 189, 295, 485.
— — de, minister, 457 vlg., 462.
Waals, van der, prof., 555.
Waanders, van Bloemen, 492 vlg.
Wacker van Zon, de, 64, 121.
Wadden, 58, 127.
Waddingsveen, 265, 349.
Wael, Vos de. Zie Vos.
Wageman, 262.
Wagenaar, 262 vlg.
— — ds., 514.
Wageningen, 467.
Wagram, 133.
Walcheren, 9, 93, 129, 134 vlg., 474.
Waldeck, 19.
Waldeck-Pyrmont. Emma, prinses van, 486. Zie Nederlanden.
Wales, prinses van. Zie Engeland, Charlotte.
Wall, van de, 90.
Wap, 264.
Wappers, 263.
Warffum, 467.
Warin, 169, 279, 342, 355, 372.
Warmond, 361, 414 vlg.
Warnkönig, 262.
Warschau, 166, 302.
Waterloo, 219, 228, 249, 275, 313, 316.
Wattier-Ziesenis, 165.
Wauthier, 181.
Wavre, 218 vlg., 313.
Weenen, 86, 125, 200, 204 vlg., 214 vlg., 221, 226, 245 vlg., 297, 315, 317, 324, 327, 453.
Weesp, 47.
Weichsel, 168 vlg.
Weiland, 104, 122.
Weilburg, Nassau-, Carolina van. Zie Oranje.
— — Nassau-, vorst van. Zie Nassau.
Weimar, 390.
— — Saksen-. Zie Saksen.
Weingarten, 89.
Weitzel, 477, 480, 491.
Wekker de Groot, de, 45.
Welderen, van, Rengers. Zie Rengers.
Wellington, 158 vlg., 170 vlg., 173, 216 vlg., 244, 246, 250, 274, 287, 297 vlg., 301 vlg., 323 vlg.
Weltevreden, 153, 259.
Wenckebach, 104, 374.
Wentholt, 45.
Werkendam, 141.
Wessenberg, Johann von, 302, 311.
Westbarendrecht, van Leyden van. Zie Leyden.
Westcapelle, Doorn van. Zie onder Doorn.
Westenberg, 219.
Westerloo, de Mérode-. Zie Mérode.
Westerveld, 541.
Westervoort, 74.
Westfalen, 117, 119, 122 vlg., 131, 137, 171, 173, 214.
Westkil, 141.
Wet, de, 517, 519.
Weyer, van de, 276, 284, 290, 292 vlg., 301, 303, 307 vlg., 314 vlg., 317 vlg.
Wezel, 117, 175, 221.
Wezer, 59, 117, 122, 125, 137.
Whig-ministerie, 274, 301 vlg., 320, 323, 378.
White, 303, 306.
Wibaut, 548.
Wichers, B., 101, 228.
— — H. O., 379, 482.
— — H. L., 405.
Wied, Maria, prinses van, 486.
— — Wilhelm, prins van, 526.
Wieland, 265.
Wielingen, 538 vlg.
Wieringen, 47, 72, 148, 537, 547.
Wiesbaden, 115, 561.
Wiese, 106, 130 vlg.
Wight, 89.
Wildrik, 45 vlg., 49, 52 vlg.
Willebois, van der Does de. Zie Does.
Willebrord, 417.
Willems, J. F., 264.
Willemsdorp, 300.
Willemstad, 134, 155, 189.
Willemsvaart, 253.
Willmar, 389.
Wilna, 166, 168.
Winschoten, 176, 443, 495.
Winter, de, 19 vlg., 40, 50, 53, 77, 79, 91, 102, 127, 129, 138, 144 vlg., 150, 156.
Winterswijk, 74.
Wintgens, 440, 483, 494, 496.
Wintzigerode, 173, 175, 190.
Wiselius, 36, 41, 54, 79, 85, 264, 353.
Witbols, 24, 29, 37.
Wittgenstein, 171.
Woensel, van, 64.
Woerden, 53, 55, 179 vlg., 436, 481.
Wolferdinge, 486.
Wolff, Betje, 64.
Wolterbeek, 283.
Wormser, 360.
Wörth, 459.
Wttewaall, 472.
Wurtemberg, Sophia van. Zie Nederlanden.
Würzburg, 66, 89.
Wijckerslooth, baron van, 358, 415, 417.
Wijk, van Asch van. Zie Asch.
— — bij Heusden, 359.
— — van, 561.
Wijn, van, 29, 262.
Wijnkoop, 537, 548.
Wynn, 254.
Wyttenbach, 122, 262.

IJ

IJ, het, 47, 546.
IJmuiden, 485, 546.
IJntema, 352.
Yorck, generaal, 170.
York, hertog van, 69 vlg., 75, 77 vlg.
Yperen, 308, 536.
Ypey, 348.
IJsel, 7, 74, 546.
— — Boven-, 180.
— — Hollandsche, 474, 551.
— — Oude, 47.
IJselstein, 68, 85, 100.
— — van, 536.
IJsellinie, 173.
IJselvestingen, 116.
IJsselt, Sasse van. Zie Sasse.
Yvoy van Mijdrecht, d', 68, 74.
IJzer, de, 533.

Z

Zaalberg, 451.
Zaan, 258.
Zaandam, 253, 473, 481.
Zaanstreek, 59, 469, 551.
Zaayer, 510.
Zachariae, 397.
Zandvoort, 413.
Zederik-Kanaal, 253.
Zeebergh, 85.
Zeeland, 4, 8, 10 vlg., 15, 18, 21, 23, 25 vlg., 30, 36, 48, 59, 68, 71, 100, 104, 106, 113, 129, 132 vlg., 138 vlg., 143, 148, 162 vlg., 179, 189, 194, 210 vlg., 221, 259, 362, 368, 470, 473, 487, 499, 532, 535.
Zeeman, 555.
Zegers, 40.
Zeist, 108, 117.
Zeper, 45.
Zevenaar, 87, 89, 123.
Zetten, 361.
Zierikzee, 500.
Ziesenis, Wattier-. Zie Wattier.
Zilcken, 560.
Zimmerman, 538.
Znaim, 133.

Zoelen, Verstolk van. Zie Verstolk.
Zola, Emile, 519.
Zon, de Wacker van. Zie Wacker.
Zonhoven, 323.
Zschokke, 349.
Zuid-Afrikaansche Republiek, 488 vlg., 516 vlg., 519.
Zuid Willemskanaal, 252, 310.
Zuiderzee, 58 vlg., 75, 127, 148, 150, 159, 168 vlg., 176, 180, 251, 474, 532, 536, 546, 552.
Zutphen, 46, 74, 180, 424, 435 vlg., 467.
Zuylen van Nyevelt, Ph. J., van, 150.
Zuylen, Hugo, baron van, 201, 303, 311, 314, 318, 321, 324.
— — J. P. P., baron van, 412, 416 vlg., 420, 422, 438 vlg., 444 vlg.
— — J. P. J., graaf van, 385, 390, 436 vlg., 447 vlg., 451, 453, 455.
Zweden, 115 vlg., 120, 125 vlg., 129, 160, 166, 171, 189, 191, 206 vlg., 464, 555.
— — Karel XIII, koning van, 166.
Zweden, Karel Johan, kroonprins van, 171, 189. Zie Bernadotte.
— — Louise, prinses der Nederlanden, kroonprinses van, 486.
Zwin, 155.
Zwitserland, 19, 70, 93, 175, 189, 216, 277, 305, 323, 349, 351, 360, 378, 402, 443, 468, 516.
Zwolle, 76, 157, 174, 177, 253, 417, 435, 481.
Zwijndrecht, 265, 349.
Zwijsen, Johannes, 363, 417, 423.
Zijpe, de, 72, 75, 77 vlg.

VERBETERINGEN EN TOEVOEGSELS

DEEL I

Blz. 12, noot 3: Nederl. vroegste beschaving (2de uitg. 1925).
„ 16, noot 3: Holwerda meent thans uit den tekst van Tacitus te mogen opmaken, dat deze verplaatsing eerst geschied is in het midden der 1ste eeuw v. C. en wel op bevel der Romeinen (Caesar ?).
„ 54, noot 6: Holwerda wees thans nauwkeurig de plaats der vesting Duurstede aan (Oudheidk. Meded. 1925; Haagsch Maandblad 1 Oct. 1925).
„ 56, reg. 15 v. o.: Staats-, lees: Zeeuwsch-Vlaanderen.
„ 65, noot 9: Vgl. Verslagen en Meded. Oud-Holl. recht, VII, 571 vlg., waar Maasland wordt voorgeslagen.
„ 94, reg. 30—44: Reginar II, lees: III, en Reginar III, lees: IV.
„ 95, r. 30: namensche, lees: henegouwsche.
„ 97, r. 30: Boudewijn V, lees: IV.
„ 98, r. 37: Arnulf, lees: Dirk II.
„ 107, r. 23: schrap: „zijn zwager".
„ 108, r. 33: schrap: „zwager van den keizer zelf".
„ 117, r. 25: 1096, lees: 1106.
„ 145, r. 34: Robert's, lees: Floris'.
„ 151, r. 14: grootvader, lees: oom.
„ 160, r. 45: zuster, lees: dochter.
„ 166, r. 21: den ouden Floris II, lees: Floris I.
„ 186, r. 5: broeder, lees: zoon.
„ 188, r. 13: hertogelijke huis, lees: grafelijke huis van Kleef. Zie Nederl. Leeuw, 1923.
„ 217 vlg. Vgl. voor deze beide hoofdstukken thans: Gosses, Welgeborenen en huislieden (Gron. en Den Haag, 1926).
„ 248, noot 3: deze getallen voor Gent en Brugge zijn veel te hoog. Pirenne, I, S. 312 stelt ze met meer waarschijnlijkheid op 80000.
„ 269, r. 10: vader, lees: grootvader.
„ 296, r. 18: 1381, lees: 1383.
„ 307, r. 5: nicht, lees: zuster.
„ 326, r. 21: schrap: „hertog".
„ 343, r. 24: schrap: „en dus tijdelijk een stad werd": het was het al sedert 1322.
„ r. 44: neef, lees: schoonzoon.
„ 378, r. 13: Jan, lees: Frederik.
„ 379, r. 39: 1343, lees: 1342.
„ 383, r. 4 v. o.: Eemsland, lees: Eemland.
„ 395: vgl. thans de studiën van prof. M. van Rhijn over Geert Groote en zijn werkzaamheid.
„ 414, r. 39: Gulik, lees: Brabant.
„ 422, r. 38: oudste dochter, lees: oudsten zoon.
„ 427, r. 38: zoon, lees: neef.

Blz. 449, r. 35: 1405, lees: 1407.
„ 532, r. 40: schrap: „de".
„ 558, r. 1: schrap: „der geheele som".
„ 561, r. 42: VI, lees: IV.
„ 585, r. 22: Twente, lees: Trente.
„ 600, r. 12: 1 of 2 van, lees: 1 of 2 dagen van.
„ 616, noot 1: Zie Ramaer, in Tijdschr. Aardr. Gen. 1921.

DEEL II

Blz. 3, r. 4 v. o.: vgl. Van Heynsbergen, in Rechtsgel. Magazijn, 1924.
„ 19: noot 1): Vgl. voor het volgende de Correspondance française de Marg. d'Autriche avec Phil. II, éd. Theissen (Utr. 1925).
„ 31, r. 48: den, lees: hen.
„ 50, r. 14: slechts een paar, lees: verscheidene oorlogsschepen en koopvaarders.
„ 53, r. 12 v. o.: 20, lees: minstens 20.
„ 54, n. 4: vgl. Hettema in Bijdr. vaderl. gesch. 6de R. III, blz. 1 vlg. Over een moordplan tegen Alva: Blok, in Bijdr. 6de R., IV, blz. 1 vlg.
„ 56, n. 2: voeg bij: Leendertz, Wilhelmus van Nassouwe (Zutphen, 1925).
„ 63, r. 21: Raad van Beroerten, lees: Geheimen Raad.
„ 73, r. 6: lees: schreef Morillon in een brief aan Granvelle.
„ 96, n. 4: vgl. Blok, De overgang van Middelburg (Middelb. 1924).
„ 101, n. 1: voeg bij: Blok, Rode 2 Oct. 1924 (Leiden, 1924); Knappert, Leiden Ontzet, Holland gered (Leiden, 1924).
„ 138, r. 42: September, lees: Sept. van het vorige jaar.
„ 162, r. 4: geworden, lees: gevoerden.
„ 173, r. 4: achter „aanhangers", voeg bij: „op den voorgrond gesteld".
„ 189, r. 39: schrap: „Osnabrück en Paderborn".
„ 201, r. 34: tegen „den" Koning.
„ 272, r. 27: neven, lees: neef.
„ 274, r. 2: schrap: „ieder der".
„ 282, r. 25: schrap: „oom der laatste Koningen".
„ 294, r. 33: schrap: „hertog".
„ 291, r. 28: Arerolo, lees: Arevalo.
„ 310, r. 9: Linschoten, lees: Corn. Cornelisz. Naey.
„ r. 15: schrap: wegens gebrek aan voedsel.
„ 311, r. 10: zeven, lees: zes.
„ 19: 22sten, lees: 23sten.
„ 312, r. 5: schrap: „De laatste bevelhebber .... Ceilon".
„ 315, r. 15: zuster, lees: tante. Daar, lees: terwijl.
„ 335, laatste regel: voeg bij: „welk laatste in 1606 door Willem Jansz. ontdekt werd." Vgl. Heeres, Ontdekking van Australië.
„ 367, noot 1: lees: Vgl. hoofdstuk V en VI van de vorige afdeeling.
„ 371, noot 2: blz. 67.
„ 377, laatste regels: 1615, lees: 1614, en schrap: „dat op het eiland... der".
„ 378, r. 1 en 2: lees: aan de reeds enz., en achter „weldra": (Juli 1625).
„ 407, r. 7: dochter, lees: zuster.
„ 421, r. 48: schrap: „later der Arembergen".
„ 543, r. 20: 26, lees: 27.
„ 574, r. 1: schrap: „bijzonder gunstig".

Blz. 583, r. 21: 1629, lees: 1631.
„ r. 44: opvolger van Van Goch, die den ouden Corn. Aerssen als griffier der Staten-Generaal was opgevolgd.
„ 589, r. 7: voeg in: „die", vóór dientengevolge.
„ r. 35: voeg in achter „die": op de.
Kaartje 80-jarige oorlog: de demarcatielijn behoort bezuiden het land van Grave en Kuik te loopen.
Kaartje 1648: Oldenzaal en Grol moeten zonder omgrenzing zijn.

DEEL III

Blz. 3, r. 21: Marie de Medicis, lees: Anna van Oostenrijk.
„ 12, r. 5: schrap: „Munster en".
„ 29, r. 32: achter Stad en Lande, voeg bij: en Drente.
„ 38, r. 40—42: „onder invloed van het prinselijke hof" behoort achter „dreigde".
„ 80, r. 31: voeg vóór „zuidelijk" bij: „Artois".
„ 81, r. 13 v. o.: voeg bij in noot 2). Vgl. over hem de biografie van Beresford (Londen, 1925).
„ 92, r. 25: bedenkelijke, lees: bedenkelijk.
„ 113, r. 4: Godfries, lees: Godfried.
„ 116, r. 28: een Karel II, lees: Karel II, een.
„ 161, r. 32: Bergen, lees: Wynoxbergen.
„ 207, laatste regel: een, behoort achter „deze" te staan.
„ 257, r. 39: zwager, lees: schoonzoon.
„ 261, r. 4: vice-admiraal, lees: luitenant-admiraal.
„ 277, r. 27: Govert, lees: Simon.
„ 325, r. 22: 1698, lees: 1699.
laatste regel: acht en vijftig, lees 60.
„ 343, r. 9: kinderen, lees: zoon.
„ 345, r. 19: schrap: „graaf .... veldmaarschalk".
„ 357, r. 16: veldmaarschalk, lees: opperbevelhebber.
„ 384, noot 5: 1748, lees: 1743.
„ 401, r. 26: 1701, lees: 1704.
„ 445, r. 13: Spanje, lees: Napels en Sicilië.
„ 456, r. 28: Bentinck is 1704 geboren.
„ 503, r. 4: Cornelis, lees: Johan.
noot 6: 650000, lees: 65000.
„ 609, r. 34: schrap: „half en zijn .... stam".
„ 622, r. 3: achter „het" een: .
laatste regel: nauwelijks 75000, lees: omstreeks 90000.
„ 656, r. 45: schrap: „en de siberische".
„ 666, r. 13: 21, lees: 20.
„ 693, r. 23: denkbeelden, lees: hartstochten.

DE BATAAFSCHE REPUBLIEK
in 1798.

HET BATAAFSCHE GEMEENEBEST
in 1805.

HET KONINKRIJK
HOLLAND
van 1806 tot 1810.

DEPARTEMENTEN VAN
HET VOORM. HOLLAND
1810—1813.

HET KONINKRIJK DER NEDERLANDEN
van 1814 tot 1839.
NOORDZEE
HANNOVER
PRUISEN
FRANKRIJK
GRONINGEN
Delfzijl
Termunterzijl
Emden
Leeuwarden
Harlingen
FRIESLAND
Sneek
Groningen
Assen
den Helder
Stavoren
DRENTE
Frederiksoord
Coevorden
Meppen
Enkhuizen
Alkmaar
HOL-
Hoorn
Kampen
Zwolle
Zaandam
OVERIJSEL
Almeloo
Haarlem
Amsterdam
Naarden
Het Loo
Apeldoorn
Deventer
Enschede
Leiden
Baarn
Utrecht
Zutphen
den Haag
Wadding soen
UTRECHT
GELDERLAND
Delft
Gouda
Schiedam
Rotterdam
Arnhem
Tiel
Hellevoetsluis
Zuijndrecht
Gorkum
Nymegen
Kleef
LAND
Dordt
Willemsdorp
Heusden
Grave
Wezel
denBosch
Klundert
NOORD BRABANT
Breda
Rijen
Tilburg
Middelburg
ZEELAND
Bergen op Zoom
Helmond
Vlissingen
Eindhoven
Turnhout
Venloo
Terneuzen
Lilloo
Antwerpen
Roermond
Oostende
Brugge
Liefkenshoek
Berchem
ANTWERPEN
Nieuwpoort
WEST-
OOST
Lier
Geel
Beringen
LIMBURG
Gent
Mechelen
Aalst
Diest
Zonhoven
VLAANDEREN
Vilvoorde
Leuven
Thienen
Hasselt
Keulen
Ypperen
Sottegem
Dieghem
Brussel
Bautersem
Maastricht
Gulik
Meenen
ZUID-BRABANT
Waterloo
Wavre
Aken
Rijssel
Planchenoit
Mont St Jean
Quatre bras
Luik
Doornik
Ath
Braine le Comte
HENEGOUWEN
LUIK
Verviers
Ligny
Seraing
Antoing
Bergen
Condé
Charleroi
Namen
Stavelot
Valenciennes
Ouesnoy
Maubeuge
NAMEN
Philippeville
Givet
Marienburg
GROOT
HERTOGDOM
Bouillon
LUXEMBURG
Luxemburg

Lengte der Nederlandsche Spoorwegen

op 31 December 1840	——	16.864 K.M.
" — " 1850	——	176.408 K.M.
" — " 1860	——	334.936 K.M.
" — " 1870	——	1419.202 K.M.
" — " 1880	——	1841.035 K.M.
" — " 1890	——	2610.459 K.M.
" — " 1900	——	2771.002 K.M.
" — " 1905	——	3031.935 K.M.